

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
SOCIĀLO ZINĀTŅU FAKULTĀTE
KOMUNIKĀCIJAS STUDIJU NODAĻA

Didzis Bērziņš

**SOCIĀLĀS ATMIŅAS KOMUNIKĀCIJA UN ĒTIKA:
HOLOKAUSTA DISKURSI LATVIJĀ (1945-2014)**
PROMOCIJAS DARBS

Doktora grāda iegūšanai komunikācijas zinātnes nozarē

Apakšnozare: komunikācijas teorija

Promocijas darba zinātniskā vadītāja: *Dr. phil., vadošā pētniece* Skaidrīte Lasmane

RĪGA, 2015

**LATVIJAS
UNIVERSITĀTE**
ANNO 1919

EIROPAS SAVIENĪBA

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā “Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”

ANOTĀCIJA

Promocijas darbā analizēti holokausta sociālās atmiņas veidošanās procesi Latvijas teritorijā pēc Otrā pasaules kara beigām. Ar mērķi noskaidrot, kādu sociālpolitisko un vēsturisko diskursu iespaidā veidojusies holokausta sociālās atmiņa, analizētas holokausta reprezentācijas un diskursīvās struktūras, un pētījumā raksturotas Latvijas sabiedrības zināšanas un attieksme pret holokaustu, un to noteicošie komunikatīvie un kultūras atmiņas procesi.

Teorētiskajā daļā skaidrota sociālās atmiņas teorētiskā perspektīva, tās veidošanās un saistība ar nacionālo identitāti un pārnacionālajiem diskursiem, kā arī sociālās atmiņas komunikācijas un ētikas fenomeni. Konteksta uztverei raksturota holokausta ētikas un komunikācijas diskursu veidošanās pasaulē (1945-2014). Darba empīrisko datu analīzē izmantota kvalitatīvās un kvantitatīvās satura izpētes metodes – diskursa vēsturiskā analīze un kvantitatīvā kontentanalīze.

Rezultāti izklāstīti divās nodaļās ar apakšnodaļām: holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR (1945-1985) un holokausta sociālā atmiņa Latvijā (1986-2014). Pētījumā skaidrots, kā norisinās holokausta sociālās atmiņas formēšanās procesi, kāds ir šo procesu tapšanas sociāli vēsturiskais konteksts, un veidota izpratne par holokausta sociālās atmiņas norisēm mūsdienu Latvijā un šo procesu sociālajiem, politiskajiem un vēsturiskajiem ietekmes faktoriem.

Atslēgvārdi: sociālā atmiņa, holokausts, komunikācija, ētika, diskurss, reprezentācija, komunikatīvā un kultūras atmiņa, Latvija, 1945-2014.

ABSTRACT

The present Doctoral Thesis analyses developments of social memory of the Holocaust in the territory of Latvia after World War Two. To clarify what socio-political and historical discourses have created social memory of the Holocaust, representation and discursive structures of the Holocaust are studied. The research characterizes knowledge and attitude of the Latvian society towards the Holocaust, as well as reveals the determinant communicative aspects and cultural memory processes.

The theoretical part of the present thesis explains the theoretical perspective of social memory, its development and relation to national identity and international discourses, as well as communication and ethics phenomena of social memory. For purposes of context perception, development of the Holocaust ethics and communication discourses in the world is characterized (1945-2014). In the analysis of empirical evidence, qualitative and quantitative content research methods are applied, namely, historical discourse analysis and quantitative content analysis.

Results have been summarized in two chapters with sub-chapters: social memory of the Holocaust in the Latvian SSR (1945-1985) and social memory of the Holocaust in Latvia (1986-2014). The research explains processes shaping social memory of the Holocaust and socio-historical context thereof, creating an understanding of developments in social memory nowadays in Latvia and factors of social, political and historical nature influencing these processes.

***Keywords:** social memory, Holocaust, communication, ethics, discourse, representation, communicative and cultural memory, Latvia, 1945-2014.*

SATURS

IEVADS	9
Pētījuma problēma, mērķis un uzdevumi	11
Pētījuma struktūra, metodes un dizains	12
Temata izpētes pakāpe.....	13
Pētījuma rezultātu aprobācija	15
1.SOCIĀLĀ ATMIŅA.....	16
1.1. Sociālās atmiņas pētniecība, aktualitāte un kritika.....	16
1.1.1.”Atmiņas pētniecības bums”	16
1.1.2.Atmiņas pētniecības kritika	19
1.2.Atmiņas pētniecības tradīcijas un to kritika	20
1.2.1. Metodoloģiskais individuālisms jeb individuālā perspektīva atmiņas pētniecībā.....	22
1.2.2. Metodoloģiskais kolektīvisms jeb kolektīvā perspektīva atmiņas pētniecībā.....	25
1.3.Sociālās atmiņas teorētiskas definēšanas pirmsākumi	27
1.3.1.Freida “apspiesto atmiņu” un Junga “kolektīvā neapzinātā” jēdzieni.....	27
1.3.2.Moriss Halbvakss – idejas un ietekmes.....	30
1.3.2.1.Halbvaksa pamata ietekmes – E. Dirkhems, A. Bergsons un E. Renāns	31
1.3.2.2.M. Halbvaksa publicētie darbi un to akadēmiskā atpazīstamība.....	34
1.3.2.3.M. Halbvaksa teorētiskā pozīcija	35
1.3.2.4.M. Halbvaksa pieejas kritika	39
1.3.2.4.1.Laikabiedru kritika	39
1.3.2.4.2.Kritika un papildinājumi pirms “atmiņu buma” un tā laikā	42
1.4.Sociālā atmiņa un identitāte	46
1.4.1.Sociālā atmiņa un nacionālā identitāte	48
1.4.2.Transnacionālās atmiņas jēdziens	52
1.5.Nodaļas kopsavilkums.....	54
2.SOCIĀLĀS ATMIŅAS KOMUNIKĀCIJA.....	59
2.1.Reprezentācijas jēdziens.....	63
2.2.Sociālais konstrukcionisms	64
2.3.Pagātnes un atmiņas komunikācija.....	68
2.4.Propagandas jēdziens	72
2.4.1.Socioloģiskās propagandas jēdziens	76
2.5.Mediju atbildība un atbildīgums.....	80
2.5.1.Mediju atbildīgums un varas centri	83
2.5.2.Kolaboracionisma jēdziena izpratnes	86
2.5.3.Mediju kolaboracionisms	89
2.6.Nodaļas kopsavilkums.....	93
3.SOCIĀLĀS ATMIŅAS ĒTIKA: HOLOKAUSTA DISKURSU VEIDOŠANĀS	96
3.1. Atmiņas ētikas perspektīva.....	98
3.2.Rauls Hilbergs un holokausta izpētes pirmsākumi.....	101
3.3.Hannas Ārentes versija par holokausta cēloņiem.....	103
3.4.Klasiskie S. Milgrema un F. Zimbardo sociālie eksperimenti	109
3.5.R. Hilberga un H. Ārentes ideju turpmāki apstiprinājumi	110
3.6.Zigmunds Baumans un modernās racionalitātes kritika	112
3.7.Funkcionālisma un intencionālisma perspektīvas	116
3.7.1.Būtiskākie mezglpunkti funkcionālisma un intencionālisma diskusijās	117
3.7.2.Daniela Goldhāgena un Kristofera Brauninga debates	120
3.7.3.Centieni sintezēt abas pieejas	123
3.8.Holokausta pētniecības ētika	125
3.8.1.Antisemitisma un propagandas uzsvēruma holokausta pētniecībā.....	127
3.8.2.Holokausts kā slepkavu vēsture un citu perspektīvu veidošanās	130
3.8.3. Pētījumi par “malāstāvētājiem” jeb vērotājiem.....	133

3.8.4. Glābēju fenomens.....	134
3.8.5. Holokausta upuru pētniecības ētika.....	135
3.8.6. Feminisma un sieviešu perpsektīva holokaustā.....	138
3.8.7. Diskusijas par ticību un kristietību pēc holokausta.....	140
3.9. Holokausts kā simbolisks ļaunuma mērs.....	142
3.10. Holokausta reprezentācijas ētika.....	144
3.11. Mediju diskursi un holokausta reprezentācijas.....	147
3.12. Holokausta reprezentācijas izaicinājumi – holokausta sociālā atmiņa nākotnē.....	149
3.13. Nodaļas kopsavilkums.....	153
4. KONTEKSTS: HOLOKAUSTA SOCIĀLĀS ATMIŅAS KOMUNIKĀCIJA RIETUMOS (1945-2014).....	156
4.1. Holokausta sociālās atmiņas (ne)veidošanās (1945-1960).....	156
4.1.1. Zināšanas par holokaustu Otrā pasaules kara laikā.....	156
4.1.2. Versija par sešiem miljoniem nogalināto ebreju.....	157
4.1.3. Sabiedroto attieksme pret ebreju iznīcināšanu un diskusijas par glābšanas iespējām ...	158
4.1.4. Ebreju diskriminācijas (ne)noslēgums pēc Otrā pasaules kara beigām.....	159
4.1.5. Demokrātija, denacifikācija un holokausta sociālā atmiņa pēc 1945. gada.....	161
4.1.6. Nirnbergas tiesas procesi.....	162
4.1.7. Holokausta pirmā institucionalizācija – ANO konvencija, “Yad Vashem” un Izraēla..	165
4.1.8. Pēckara holokausta reprezentācijas – starp noklusējumu un atminēšanos (1945-1960)	167
4.1.9. Simboliskas pēckara holokausta reprezentācijas – Anna Franka un Primo Levi.....	168
4.1.10. Iemesli holokausta atmiņas (ne)komunicēšanai.....	172
4.2. Holokausta sociālās atmiņas veidošanās un nostiprināšanās (1960-1980).....	174
4.2.1. Holokausta jēdziena būtība, izcelsme un sākotne.....	174
4.2.2. Debates par holokausta unikalitāti.....	176
4.2.3. Sešdesmito gadu tiesas procesi kā holokausta atmiņas komunicēšanas formas.....	177
4.2.4. Holokausta atmiņas sociālpolitiska institucionalizācija.....	179
4.2.5. Holokausta sociālā atmiņa un populārās mediju reprezentācijas.....	181
4.3. Holokausta tapšana par kultūras lielstāstu, 1980-2005.....	184
4.3.1. Holokausta reprezentāciju bums astoņdesmitajos un deviņdesmitajos.....	184
4.3.2. Publiskās diskusijas par holokausta lomu pagātnes izpratnē.....	187
4.3.3. PSRS sabrukums un holokausta globalizācija kopš 1990. gada.....	189
4.4. Holokausta sociālās atmiņas pārnacionālais pagātnes diskurss, 2005-2014.....	192
4.4.1. Holokausta simboliskā nozīme pēc tūkstošgažu mijas.....	192
4.4.2. Necivilizētās un holokaustu neatzīstošās Austrumeiropas diskurss.....	195
4.5. Holokausta simbolisms, trivializācija un komercializācija.....	197
4.5.1. Holokausta simbolisko mācību kritika.....	201
4.5.2. Holokausta industrijas tēze un holokausta noliegšanas fenomens.....	204
4.5.3. Holokausta sociālā atmiņa un jaunā tipa antisemitisms.....	207
4.6. Nodaļas kopsavilkums.....	210
5. SOCIĀLĀS ATMIŅAS DISKURSU EMPĪRISKA ANALĪZE.....	213
5.1. Diskursa jēdziens.....	215
5.1.1. M. Fuko diskursa jēdziena izpratne.....	216
5.1.2. M. Fuko diskursa izpratnes kritika.....	217
5.2. Diskursa analīze.....	219
5.2.1. Kritiskā diskursa analīze (KDA).....	220
5.2.2. R. Vodakas pieeja – diskursa vēsturiskā analīze (DVA).....	222
5.3. Kvantitatīvā kontentanalīze.....	224
5.4. Pētījuma dizains.....	226
5.5. Nodaļas kopsavilkums.....	228
6. HOLOKAUSTA SOCIĀLĀ ATMIŅA LATVIJAS PSR.....	231
6.1. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1944-1948.....	231
6.1.1. Holokausta komemorācijas pasākumi pēckara periodā.....	235

6.1.2. Latvijas PSR organizētā ebreju iznīcināšanas izpēte: Valsts ārkārtējā komisija.....	239
6.1.3. Valsts ārkārtējas komisijas darba rezultātu publicitāte	242
6.1.4. Padomju īstenotā denacifikācija – pēckara tiesas procesi	243
6.1.5. Padomju Nirnberga – fašistisko noziedznieku paraugprāva Rīgā.....	245
6.1.6. Ebreju iznīcināšanas reprezentācijas līdz 1948. gadam	247
6.1.7. Ebreju antifašistiskā komiteja un ebreju iznīcināšanas atainojums.....	248
6.1.8. Ebreju iznīcināšanas reprezentācija PSRS un Latvijas PSR medijos līdz 1948. gadam	249
6.2. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1949-1953	254
6.2.1. Pārmaiņas holokausta sociālās atmiņas procesos PSRS un Latvijas PSR.....	255
6.2.2. Izraēlas nodibināšana un PSRS attieksmes maiņa pret ebrejiem	257
6.2.3. Ebreju antifašistiskās komitejas un Salomona Mihoelsa liktenis.....	258
6.2.4. Kampanja pret ebreju savvērestību - “ārstu lieta” PSRS un LPSR medijos.....	261
6.2.5. Staļiniskais antisemitisms un holokausta sociālā atmiņa	262
6.3. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1954-1959	266
6.3.1. Padomju “atkusnis” un holokausta sociālā atmiņa.....	267
6.3.2. Ebreju kultūras dzīves ierobežojumi piecdesmitajos gados	269
6.3.3. Padomju oficiālais vēstures diskurss un holokausta historiogrāfijā	272
6.3.4. Holokausta tematikas atgriešanās publiskajā telpā piecdesmito gadu beigās	274
6.3.5. Ebreju kopienas sastāvs un holokausta sociālā atmiņa	276
6.3.6. Pirmās atkušņa pazīmes holokausta komemorācijas pasākumos	277
6.4. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1960-1967	280
6.4.1. Rumbulas tapšana par centrālu holokausta pieminēšanas vietu	281
6.4.2. Centieni iemūžināt Rumbulas upuru piemiņu	283
6.4.3. Rumbulas simboliskā nozīme un režīma loma piemiņas vietas izveidē	286
6.4.4. Rumbulas reprezentācija Latvijas PSR medijos.....	288
6.4.5. Ebreju iznīcināšanas reprezentācija Latvijas PSR medijos.....	290
6.4.5.1. PSRS cīņa pret “buržuāzisko nacionālismu”.....	291
6.4.5.2. Populārās holokausta reprezentācijas sešdesmitajos	295
6.4.6. Padomju ideoloģija un historiogrāfija sešdesmitajos gados.....	300
6.5. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1968-1975	302
6.5.1. Pavērsiens uz upuru pieminēšanu PSRS atmiņu politikā.....	303
6.5.2. Izraēlas kari un repatriācija	307
6.5.3. Pieminēšanas, cionisma un oficiālās varas mijiedarbība Rumbulā.....	310
6.5.4. Ebreju iznīcināšana holokausta historiogrāfijā.....	313
6.6. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1976-1985	315
6.6.1. Ebreju iznīcināšana Latvijas PSR laikrakstos: no noklusēšanas līdz pieminēšanai	319
6.6.2. Holokausta populārās reprezentācijas astoņdesmito gadu sākumā	321
6.7. Holokausta sociālā atmiņa LPSR: starp kultūras un komunikatīvo dimensiju.....	324
6.7.1. Holokausts pēckara komunikatīvajā un kultūras atmiņā.....	327
6.7.2. Latvijas PSR komemorācijas politika: uzraksti uz kapakmeņiem	329
6.7.3. Holokausts Latvijas PSR historiogrāfijā – vērtējumi	331
6.7.4. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR populārajā kultūrā un medijos.....	334
7. HOLOKAUSTA SOCIĀLĀ ATMIŅA LATVIJĀ, 1986-2014.....	342
7.1. Holokausta sociālā atmiņa Atmodas periodā, 1986-1991	342
7.1.1. Atmoda un holokausta sociālā atmiņa.....	344
7.1.2. Mavrika Vulfsona runa Latvijas Radošo savienību plēnumā.....	347
7.1.3. Ebreju kopienas praktiska un simboliska atjaunošana Atmodas periodā.....	349
7.1.4. Holokausta tematikas aktualizācija Atmodas periodā.....	353
7.1.5. Holokausta akadēmiskās pētniecības pirmās izpausmes.....	356
7.1.6. Holokausta komemorācija Atmodas periodā	358
7.1.7. Pirmās tiesiskās robežas un antisemitiskā kultūras mantojuma fons	359
7.2. Holokausta sociālā atmiņa Latvijā, 1991-1997	362
7.2.1. Oficiālā attieksme pret PSRS un nacistiskās Vācijas noziegumiem	368

7.2.2.Diskusijas par holokaustu, kolaboracionismu un antisemītismu publiskajā telpā	370
7.2.3.Mavrika Vulfsona centieni aktualizēt holokausta tematiku un politiskais liktenis	374
7.3.Holokausta sociālā atmiņa Latvijā, 1998-2004	376
7.3.1.Holokausta politiska institucionalizācijā Latvijā, 1998-2004	376
7.3.2.Latvijas Vēsturnieku komisija un holokausta izpēte	380
7.3.3.Ebreju kopienas dibinātās biedrības un holokausta sociālā atmiņa.....	383
7.3.4.LEKDP dibināšana un holokausta piemiņas vietu izveide.....	387
7.3.5.Holokausta pretrunīgie vērtējumi Latvijas mediju reprezentācijās	390
7.4.Holokausta sociālā atmiņa Latvijā, 2005-2014	393
7.4.1.Divu ļaunumu perspektīva Latvijas historiogrāfijā un publiskajā telpā.....	395
7.4.2.Kolaboracionisma konteksts un pētniecība Latvijā.....	397
7.4.3.Latviešu kolaboracionisms kā propagandas līdzeklis	403
7.4.4.Holokausta reprezentācija Latvijas kultūrā pēdējās desmitgades laikā.....	406
7.4.5.Holokausta vērtējumi un kaislības Latvijas sociālās atmiņas diskursos	413
7.5.Socioloģiskie dati par Latvijas iedzīvotāju zināšanām un attieksmēm pret holokaustu ...	418
7.5.1.Starptautiskie salīdzinošie pētījumi par attieksmēm pret holokaustu	418
7.5.2.Latvijā veiktie socioloģiskie pētījumi par holokausta sociālo atmiņu	421
7.5.3.Individuālās metodoloģijas pētījumi par holokausta atmiņu Latvijā	427
SECINĀJUMI	430
IZMANTOTĀ LITERATŪRA UN AVOTI.....	442
PIELIKUMI.....	478
Intervija ar Eli Valku	479
Intervija ar Menahemu Barkahanu	483
Intervija ar Ābramu Kleckinu.....	485
Intervija ar Marģeru Vestermani	490

IEVADS

Es piedzimu Preiļos 1983. gadā. Augot un dzīvojot šajā vietā līdz padsmietnieka vecumam, PSRS režīma beigu posmā un Latvijas neatkarības atjaunošanas pirmajos gados mana vienīgā saskare ar jautājumu par ebrejiem bija iekļūšana tā dēvētajos ebreju vai žīdu kapos – pamestā un aizaugušā teritorijā, kur es nokļuvu, ar draugiem spēlējot kādu no daudzajām tolaik populārajām spēlēm, kas paredzēja bēgšanu un slēpšanos. Es neatceros ne satikšanos ar kādu ebreju tautības cilvēku, ne arī kādu stāstu par tiem, izņemot dažus stereotipiskus jokus. Par to, ka Preiļi līdz Otrajam pasaules karam ir bijusi izteikti ebrejiska pilsēta – lielākā daļa (50.97%)¹ tās iedzīvotāju vēl 20. gadsimta trīsdesmitajos gados ir bijuši ebreji, bet pilsētā darbojušās četras sinagogas un ebreju pamatskola,² es uzzināju pievērsoties holokausta tematikai studiju laikā. Četrpadsmit gadu laikā, ko es pavadīju Preiļos, un arī pēc tam, kad es tur regulāri viesojos, ne komunikatīvā līdzcilvēku stāstu līmenī, ne kultūras kodos nekas neliecināja par šīs kopienas vēsturi un tās traģiskajām beigām.

Turklāt izrādījās, ka šī mana pieredze vai, precīzāk, tās trūkums nav saistīts tikai ar konkrēto mikrovidi, kurā es dzīvoju, vai laika periodu, kas sakrita ar maniem bērnības un agrīnās jaunības gadiem. Arī turpmākajās desmitgadēs pilsētā, kurā apmēram simts gadus ebreji veidoja lielāko daļu no tās iedzīvotāju skaita, dzīvoja tikai trīs ebreji, bet par ebreju kultūras mantojumu liecina tikai pamestā un nekoptā ebreju kapsēta, kā arī aiz tās teritorijas 2004. gadā atklātais piemiņas memoriāls holokausta upuriem.³ Vēl jo vairāk, šāda situācija nav bijusi raksturīga tikai Preiļiem. Rīdzinieks Māris Ruks, kurš pievērsies centieniem izprast holokausta norisi Latvijā, grāmatas ievadā raksta: “Un šogad es pirmo reizi gāju Dzīvo gājienā. Kopā ar Holokaustu pārdzīvojušajiem, viņu bērniem, mazbērniem un draugiem. Mēs kopā gājām pa Rīgas geto ielām uz bijušās Horālās sinagogas piemiņas memoriālu. Mēs gājām pa tām pašām ielām, pa kurām es biju braucis tūkstošiem reižu, pat nenojaušot, ko vēsta šie nami, ko vēsta aiz sētām paslēptie dārzi. Bērnībā es dzīvoju Ķengaragā, vien pāris kilometrus no Rumbulas un desmit soļu attālumā no Maskavas jeb Latgales ielas, kā to sauca toreiz, kad pa to dzina desmitiem tūkstošus Latvijas ebreju pēdējā ceļā... Rakstot šo grāmatu, man pašam daudzas lietas nu bija kā negaidīts pārsteigums.”⁴

¹ Sk.: Амосова, С. (отв. ред.). (2013). *Утраченное соседство: Евреи в культурной памяти жителей Латгалии. Материалы экспедиций 2011–2012 гг.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах “Сэфер”; Музей “Евреи в Латвии”. С. 8.

² Sk.: Melers, Meijers. (2008). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas.* Rīga: Rīgas ebreju kopienas muzejs “Евреи Латвия”; LU Filozofijas un socioloģijas institūts. 255. lpp.

³ Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā.* Rīga: Ebreju reliģiskā draudze “Šamir”. 78.–79. lpp.

⁴ Ruks, M. (2014). *Arāja komandas Lettonia: no arhīvu materiāliem.* Rīga: Antava. 5. lpp.

Ebreju vēstures pētnieks, kapa un piemiņas vietu apzinātājs Meijers Melers, kurš ir apceļojis visu Latviju, dokumentējot un vācot informāciju par ebreju vēsturi, kā arī viņu iznīcināšanas un piemiņas vietām, ko publicējis apjomīgā monogrāfijā, apliecina, ka neinformētība par ebreju kopienas dzīvi un tās traģisko likteni Otrā pasaules kara laikā ilgstoši bijusi raksturīga Latvijā kopumā: “Diemžēl, pēc vairāk nekā sešu gadu desmitiem, kad ir nomainījušās divas – trīs paaudzes, dažās Latvijas apdzīvotās vietās, starp kuru iedzīvotājiem ebreji bija 20–30–50 %, tagadējie to iedzīvotāji bieži vien ne reizi mūžā nav redzējuši nevienu ebreju un neko par viņiem nezina.”⁵

Savukārt novadpētnieks Josifs Ročko par novērojumiem Preiļos rakstījis: “Aizsaulē aiziet traģēdijas aculiecinieki, mirst atmiņas. [...] Mūsdienās par Preiļu ebrejiem atgādina kapsēta, memoriālais ansamblis un bērzu birzs, kuru reiz stādīja ebreju bērni, un pilsētas veco iedzīvotāju atmiņas par kaimiņiem ebrejiem, kas aizgāja mūžībā 1941. gada vasarā...”⁶ Ebreju traģēdiju pieredzējušie cilvēki, kā liecina J. Ročko novērojumi, pat ar pētnieku par savu pieredzi daļās nelabprāt un ir grūti pierunājami. Manas bērniības laikā piemiņas ansamblis vēl nebija izveidots, bet par ebreju kapsētu biju dzirdējis tikai to, ka tur labāk neiet, un neko precīzāk. Bet tā jau pieaugušie bērniem teiktu par visām kapsētām, līdz ar to ebreju masveida iznīcināšana manā pilsētā, kur šai kopienai bija tik bagātīga vēsture, man bija nezināms notikums līdz teorētiskai šī temata apzināšanai studiju laikā.

Manu pārsteigumu par noklusētajiem Preiļu pilsētas vaibstiem papildināja Latvijas mediju telpā novērojamie pagātnes izpratņu konflikti un uzbrūkoši kolektīvi apvainojumi latviešiem gan par līdzdalību ebreju iznīcināšanā, gan par nevēlēšanos pieminēt holokausta upurus, kas savukārt nereti raisīja atbildes reakciju – antisemitisku retoriku, atsauces uz ebreju vainu “Baigā gada” notikumos un padomju represijās. Manā personīgajā pieredzē un Latvijas publiskajā telpā (politikā un medijos) novērojamās, pagātnē sakņotās domstarpības un konflikti liecināja, ka pietiekami dziļi nav aplūkotas un atrisinātas daudzas Otrā pasaules kara un tā atskaņu radītās problēmas, kā rezultātā atmiņa par šo notikumu joprojām ir ne tikai būtisks akadēmiskas izpētes objekts, bet kalpo arī par publiskā viedokļa, sociālo grupu un indivīdu “patiesības” manipulācijas līdzekli. Tādējādi šī darba pamatā, sekojot Tonija Džada kritiskajam uzsvērumam, ka “mēs esam zaudējuši spēju pat domāt par valsts politiku ārpus šauri traktēta ekonomiskuma rāmjiem”,⁷ ir centieni paraudzīties uz būtiskām sociālkulturālām norisēm Latvijā, kas nosaka nācijas dzīves kvalitāti.

⁵ Melers, M. (2008). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. Rīga: Rīgas ebreju kopienas muzejs “Ebreji Latvijā”; LU Filozofijas un socioloģijas institūts. 3. lpp.

⁶ Ročko, J. (2008). Tas notika Preiļos. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā. 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 23. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 254. lpp.

⁷ Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. Rīga: Dienas Grāmata. 20. lpp.

Pētījuma problēma, mērķis un uzdevumi

Iepriekš raksturoto, manā izpratnē pārsteidzošo faktoru iespaidā radās vēlme padziļināti iepazīties ar procesu, kura pamatā ir izveidojusies šāda pretrunīga situācija – maz informācijas par ebreju likteni Latvijā un upuru pieminēšanas aktivitāšu, bet vienlaikus daudz vispārīgu un skandalozu ziņu medijos, kas norāda uz **problēmu** – Latvijas sabiedrības zināšanas un attieksme pret holokaustu, un to noteicošie komunikatīvie un kultūras procesi liecina, ka Otrais pasaules karš un tā atmiņa Latvijā, kas ietver kolaboracionismu ar okupācijas režīmiem, tā laika propagandas atskaņas, kā arī kara beigām sekojušo padomju atkārtotās okupācijas laiku, ir atstājis būtisku ietekmi uz Latvijas iedzīvotāju identitāti, veidojot pasaules priekšstatus, uzvedības modeļus, pašizpratni, attiecības ar “citiem” un līdz ar to arī ietekmējot un nosakot sociālās atmiņas konstrukcijas.

Līdz ar to pretēji ilglaicīgi sociālo zinātņu pētniecībā valdījušajai, idealizētajai zināšanu ķēdei, kas paredzēja: 1) aizmirst visus priekšstatus un arī aizspriedumus, 2) novērot kultūras regularitātes un 3) izdarīt secinājumus par norisēm sociālajā vidē, šis pētījums ir problēmorientēts, un tā **mērķis** ir noskaidrot, kādu sociālpolitisko un vēsturisko diskursu iespaidā norisinājušies holokausta sociālās atmiņas veidošanās procesi Latvijā, analizējot holokausta reprezentācijas un diskursīvās struktūras.

Promocijas darba mērķa sasniegšanai izvirzīti šādi darba **uzdevumi**:

- padziļināti iepazīties ar promocijas darba tēmai veltītajām akadēmiskajām publikācijām, īpašu uzmanību pievēršot darbiem par sociālās atmiņas un holokausta sociālās atmiņas, atmiņas ētikas un holokausta atmiņas ētikas, sociālās atmiņas komunikācijas, propagandas un nacistiskās antisemitisma propagandas, kā arī identitātes un nacionālās identitātes teorijām;
- izzināt pētāmā laika perioda notikumus un noskaidrot laikmeta un pētāmā priekšmeta kopsakaru, kā arī citu fona informāciju, iepazīstoties ar šiem jautājumiem veltīto literatūru un aktuālajiem mūsdienu skatījumiem uz to;
- pētīt, apkopot un analizēt sociālās atmiņas un tās komunikācijas, holokausta sociālās atmiņas un komunikācijas, kā arī atmiņas ētikas, tostarp mediju atbildīguma un kolaboracionisma, propagandas un nacistiskās antisemitisma propagandas, identitātes un nacionālās identitātes teorijas, izstrādājot darba teorētisko bāzi;
- ievākt un apkopot empīrisko materiālo, lietojot intervijas, novērojuma un aptaujas (sekundāro datu) metodes, vienlaikus kā analizējamo materiālu izmantojot jau gatavus tekstus plašā jēdziena izpratnē – likumus un lēmumprojektus, politiķu oficiālās runas, memoriālus un pieminējumus, izglītības dokumentus, historiogrāfiju, populāro literatūru, filmas un teātra izrādes, laikrakstus un žurnālus, interneta publikācijas un sociālo mediju tekstus;
- analizēt izvēlēto materiālu ar kontentanalīzes un diskursa vēsturiskās metodes apvienojumu, kā arī izstrādāt pētījuma veikšanai piemērotu analīzes shēmu un veikt pētījumu;

- apkopot, analizēt un interpretēt iegūtos datus, vērtējot tos izvēlētās metodoloģiskās bāzes, izvēlēto teorētisko pieeju un vēsturiskajā kontekstā;
- secināt un vērtēt holokausta sociālās atmiņas procesus Latvijā un šo procesu ietekmējošos holokausta diskursus, kā arī to kopsakaru ar citām sociālās atmiņas veidošanās un veidošanas likumsakarībām Eiropā un Latvijā.

Pētījuma struktūra, metodes un dizains

Darbs strukturēts teorētiskajā, metodoloģijas, izpētes un nobeiguma daļā. Darba nobeiguma daļa ietver secinājumus, avotu un literatūras sarakstu un pielikumus. **Darba teorētisko daļu** veido četras nodaļas ar apakšnodaļām: Sociālā atmiņa, Sociālās atmiņas komunikācija, Sociālās atmiņas ētika: holokausta diskursu veidošanās un Holokausta sociālās atmiņas ētika un komunikācija (1945-2014).

Darba empīrisko daļu veido divas nodaļas ar apakšnodaļām: Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR (1945-1985) un Holokausta sociālā atmiņa Latvijā (1986-2014). Kā datu vākšanas metodes promocijas darbā izmantotas:

- anketēšana (sekundāro datu analīze – analizēti valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte” ietvaros veikto aptauju, SKDS realizēto pētījumu un Eiropas socioloģisko datu krātuvē CESDDA pieejamie sekundārie dati, kas attiecināmi uz zināšanām un attieksmēm pret holokaustu);
- intervija (veiktas 4 intervijas – ar indivīdiem, kuri uzskatāmi par nozīmīgiem aktoriem holokausta diskursu veidošanā Latvijā; organizāciju pārstāvjiem, kuru mērķis ir rūpes par holokausta piemiņu un holokausta atmiņas veidošanu). Analizētas arī jau pierakstītas liecības – akadēmiskas un populārzinātniskas publikācijas, atmiņu publikācijas, kā arī muzeja “Ebreji Latvijā”, Latvijas Okupācijas muzeja, muzeja “*Yad Vashem*” un ASV Memoriālā holokausta muzeja krājumos esošās, iepriekšminētajos žanros npublicētās intervijas un atmiņas;
- novērojums (novērojumi holokausta piemiņas vietās (kapsētās, kapa vietās, pie pieminekļiem un memoriāliem), oficiāli un neoficiāli piemiņas pasākumi un ebreju vēstures un holokausta izglītošanas semināri un to analīze, kas vērsta uz makro līmeņa statistikas datu papildināšanu, lai izprastu simbolus un kultūras kodus un izziņātu sabiedrības uzbūvi, struktūru un ikdienas prakšu norisi);
- dokumentu un kultūras tekstu analīze (likumu un lēmumprojektu, politiķu oficiālo runu un vizīšu, memoriālu un pieminekļu, izglītības dokumentu, historiogrāfijas, populārās literatūras, filmu un teātra izrāžu, laikrakstu un žurnālu, interneta publikāciju un sociālo mediju tekstu analīze).

Pētījuma īstenošanā izmantotas divas datu **analīzes/interpretācijas metodes**: kvantitatīvā metode – kontentanalīze un kvalitatīvā metode – diskursa vēsturiskā analīze (DVA). Sociālo zinātņu metodoloģiskajās pieejās arvien izteiktāk notiek pāreja no opozīcijas starp kvantitatīvajām (uz dabaszinātņu un pozitīvisma tradīcijā tapušajām) un kvalitatīvajām

(modernajām un postmodernajām) metodēm un uz abu pieeju kombinēšanu, izmantojot katras metodoloģiskās perspektīvas stratēģijas/priekšrocības, lai iespējami pilnvērtīgi spētu atbildēt uz izvirzītajiem pētnieciskajiem jautājumiem. Tādēļ darba empīriskajā daļā izmantota gan kvalitatīvā, gan kvantitatīvā satura izpētes metode, t.i., **diskursa vēsturiskā analīze un kontentanalīze.**

Temata izpētes pakāpe

Neraugoties uz nozīmīgo pētniecisko darbu apjomu, kas holokausta sociālās atmiņas procesiem ir veltīts citviet pasaulē, Latvijā šis ir **maz pētīts temats.** Sociālās atmiņas pētījumos ir novērojama augoša apziņa, ka Austrumeiropa ir nozīmīgs lauks, lai izprastu gan Eiropas vēsturi kopumā, gan holokausta norises atsevišķi.⁸ Džeimss Jangs (*Young*) savulaik uzsvēris, ka padomju holokausta piemiņas vietu vēsture vēl ir jāuzraksta.⁹ Lai gan kopš tā laika ir paveikts daudz, lai šo robu aizpildītu, holokausta sociālās atmiņas procesi Latvijas PSR un arī atjaunotajā Latvijas valstī ir pētīti tikai pastarpināti, bet, neskatoties uz to, ka tieši holokausta sociālajai atmiņai veltītu, pētījumu nav, norises Latvijā dažkārt tiek konstatētas, analizējot situāciju, piemēram, tikai Lietuvā un vispārinot to.¹⁰

Lai gan kopš Latvijas Vēsturnieku komisijas izveides ir norisinājies vērienīgs un nozīmīgs darbs dažādu holokausta kā vēsturiska notikuma norišu apzināšanā, pētījumu par to, kā veidojusies un veidojas holokausta sociālā atmiņa, praktiski nav, kā arī maz aktualizēts sociālās atmiņas ētiskais vērtējums. Holokausta sociālā atmiņa līdz šim nav kļuvusi par patstāvīgu tematu Latvijas akadēmiskajā/zinātniskajā vidē. Šī tēma plašākas Latvijas sociālās atmiņas problemātikas ietvaros analizēta komunikācijas un atmiņas pētnieku Vitas Zelčes¹¹ un Mārtiņa Kaprāna,¹² kā arī vēsturnieka Ulda Neiburga¹³ publikācijās. Gan akadēmiskās publikācijās, gan plašsaziņas līdzekļos jau kopš Otrā pasaules kara holokausta traģēdiju aktualizēt centies

⁸ Stone, D. (2004). Introduction. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 1.

⁹ Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven; London: Yale University Press. P. xiii.

¹⁰ Levin, D. (2002). Disinformation and Antisemitism: Holocaust Denial in the Baltic States, 1945–1999. In: Roth, J. K., Maxwell, E. (Eds). *Remembering for the Future: The Holocaust in an Age of Genocide*. Basingstoke: Palgrave. P. 847–857. Arī etnologs Cvi Gitelmanns (*Gitelman*) analizē par holokausta atmiņas procesiem pēcpadomju valstīs ignorē Latvijas piemērus, secinot: “Asais kontrasts attieksmē pret holokaustu Ukrainā, Baltkrievijā, Lietuvā un Igaunijā raisa dažādus skaidrojumus”. Sk.: Gitelmann, Z. (1993). Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. New York: M. E. Sharp. P. 13.

¹¹ Sk.: Zelče, V. (2009). Vēsture—atbildība—atmiņa: Latvijas pieredze. Grām.: Rozenvalds, J., Ījabs, I. (galv. red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 2008/2009: Atbildīgums*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts. 42.–54. lpp.; Kaprāns, M., Zelče, V. (2011). Nacionālā identitāte, vēsture un sociālā atmiņa. Grām.: Zepa, B., Kļave, I. (red.). *Latvijas. Pārskats par tautas attīstību 2010/2011. Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts. 37.–47. lpp.

¹² Kaprāns, M. (2014). Latvijas politiskā atmiņa: nacionālās un transnacionālās dimensijas. Krāj.: Daija, P., Hanovs, D., Jansone, I. (Sast.). *Nācijas hronikas. Latvija 2014*. Rīga: Avens un partneri. 41–60. lpp.; Kaprāns, M., Zelče, V. (2011). Nacionālā identitāte, vēsture un sociālā atmiņa. Grām.: Zepa, B., Kļave, I. (red.). *Latvijas. Pārskats par tautas attīstību 2010/2011. Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts. 37.–47. lpp.

¹³ Sk.: Neiburgs, U. (2012). Otrais pasaules karš Latvijas sabiedrības sociālajā atmiņā un mūsdienu politikā. *Vita Nostra*, 58 (1), 9–11.; Neiburgs, U. (2014). “Dievs, Tava zeme deg”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. Rīga: Lauku Avīze.

vēsturnieks Marģers Vestermanis. Vairāki viņa darbi ietver būtiskas un skaudras atziņas par holokausta sociālās atmiņas procesiem Latvijā.¹⁴ Par holokausta tematiku daudz rakstījis vēsturnieks Aivars Stranga. Vairākos viņa pētījumos analizēts tematu loks, kas iekļaujas holokausta sociālās atmiņas ietvarā, lielāko uzsvāru veltot holokausta historiogrāfijas analīzei.¹⁵ Ar holokausta atmiņu saistītus jautājumus savos darbos analizējis arī etnologs, ebreju vēstures pētnieks Leo Dribins.¹⁶ Uz problemātiskiem aspektiem Latvijas vēstures izpratnē, tostarp nacistiskā okupācijas perioda un holokausta nepietiekamu nosodījumu un izpēti, savos pētījumos norādījusi Igaunijas vēsturniece Eva Klarita Petai (*Pettai*).¹⁷ Atziņas par holokausta zināšanu izplatību un to ietekmējošajiem politiskajiem un sociālajiem procesiem caurauž vēsturnieka Andrieva Ezergaila darbus, tomēr arī viņa pamata interese bijusi koncentrēta uz holokausta kā vēsturiska notikuma norises būtiskajiem aspektiem.¹⁸ Daži secinājumi par holokausta sociālās atmiņas procesiem Latvijā sastopami arī citu Latvijas vēsturnieku darbos,¹⁹ tomēr visos no tiem

¹⁴ Vestermanis, M. (1988, 25. nov.). Cilvēcībai bija jāklusē. *Literatūra un Māksla*. 6. lpp.; Vestermanis, M. (1996). Retter im Lande der Handlanger. In: Benz, W., Wetzel, J. (Hrsg.). *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS Zeit*. Berlin: Metropol. S. 231–273.; Vestermanis, M. (2007/2001). Holokausts Latvijā. Historiogrāfisks apskats. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. Rīga: Latvijas vēstures institūts. 3. sēj. 36.–48. lpp.; Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tirraksts*, 2 (2), 62.–65.

¹⁵ Sk.: Stranga, A. (2007/2001). Latvijas sabiedrības attieksme pret holokaustu. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 30–35. lpp.; Stranga, A. (2007/2004). Holokausta pētniecības problēmas. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.) *Holokausta izpēte Latvijā: starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 17.–31. lpp.; Stranga, A. (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta Latvijā. Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 18. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 13.–32. lpp.; Stranga, A. (2009). Ievada vietā. Pieminot profesora Raula Hilberga ieguldījumu holokausta pētniecībā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā. 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 23. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 12. lpp.

¹⁶ Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 2., papild. izd. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.; Dribins, L. (2007). *Ebreji Latvijā*. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 209.–233. lpp.; Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 4. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.; Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena. Vēsture. Traģēdija. Atdzimšana*. Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds.

¹⁷ Pettai, E. K. (2010). Komentārs. Grām.: Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). *Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.–28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 178.–183. lpp.; Pettai E. C. (2011). The Convergence of Two Worlds: Historians and Emerging Histories in the Baltic States. In: Housden, M., Smith, D. J. (Eds). *Forgotten Papers in Baltic History: Diversity and Inclusion*. New York: Rodopi. P. 263–280.

¹⁸ Ezergailis, A. (1996). Latvia. In: Wyman, D., Rosenzweig, Ch. (1996). *The World Reacts to the Holocaust*. Maryland: The Johns Hopkins University Press. P. 354.–390.; Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā*. Rīga: Latvijas Vēstures institūts.; Ezergailis, A. (2001). Folklorā pret vēsturi: holokausta pētniecība Latvijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 106.–120. lpp.; Ezergailis, A. (2005). *Nazi/Soviet Dissinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia: Daugavas Vanagi: Who are they? – Revisited*. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds.

¹⁹ Sk.: Dribins, L. (2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 4. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.; Zunda, A. (2004). Vācu nacistu okupācijas politika Latvijā padomju historiogrāfijas skatījumā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 13. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 189.–209. lpp.; Ivanovs, A. (2011). Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas. Grām.: Bleiere, D. (sast.). *Otrais pasaules karš un Latvija: notikumi un sekas. 20. gadsimta 40.–60. gadi. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2011. gada pētījumi un zinātniskās konferences “Latvijas armijas iznīcināšana, 1940.–1941. gads” referāti, 2011. gada 14. jūnijs, Litene*. 27. sēj. Rīga: Zinātne. 15. –46. lpp.

holokausta atmiņas veidošanās procesi nav centrālais temats. Šo iemeslu dēļ temata **izpētes pakāpe Latvijā kopumā vērtējama kā zema.**

Vienlaikus gan citviet tapusī teorētiskā literatūra, gan mūsdienu Latvijas publiskajā telpā vērojami procesi, visizteiktāk – diskusijas par īpašumu restitūciju ebreju kopienai, liecina, ka jautājums ir sarežģīts, tas raisa dažādus, bieži vien krasi atšķirīgus viedokļus. Kategoriskākie Latvijas publiskajā telpā sastopamie viedokļi liecina gan par holokausta traģēdijas vēsturiskās norises, gan holokausta sociālās atmiņas veidošanās procesu vispārīgu vai aptuvenu pārzināšanu. Pētījumā skaidrots, kāda ir holokausta sociālā atmiņa Latvijā, kādu sociālu, politisku un vēsturisku procesu iespaidā tā veidojusies un turpina veidoties un kā mijiedarbojas ar demokratizācijas procesiem.

Pētījuma rezultātā noskaidrots, kā norisinās holokausta sociālās atmiņas veidošanās/tapšanas procesi, kādu un cik dažādu, kā arī kā ietekmētu holokausta diskursu iespaidā tie veidojas un izpaužas, un kāds ir šo procesu tapšanas sociāli vēsturiskais konteksts, tādējādi radīta/padziļināta izpratne par holokausta sociālās atmiņas norisēm mūsdienu Latvijā un to sociālajiem, politiskajiem un vēsturiskajiem ietekmes faktoriem.

Pētījuma rezultātu aprobācija

Promocijas darba rezultāti aprobēti, piedaloties Latvijas Universitātes doktorantūras skolā “Politisko, sociālo un ekonomisko procesu analīze postpadomju telpā” (2010-2013) un valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte” projektā “Latvijas sociālā atmiņa un identitāte” (2011-2014), ASV Holokausta memoriālā muzeja disertācijas izstrādes seminārā “*The Holocaust in the Soviet Union*” (2015), Parīzes holokausta muzeja “*Memorial de la Shoah*” seminārā “*The Soviet images: a new source for the Holocaust studies*” (2015), kā arī aizstāvēt tēzes starptautiskās un vietēja līmeņa zinātniskās konferencēs un publicējot rakstus un monogrāfiju daļas starptautiskos un vietējos akadēmiskos izdevumos. Pētījuma gaitā gūtās atziņas atainotas arī Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātē pasniegtajos studijuursos “Komunikācijas ētika” (A daļa, 4 KP, asistents 2010–2014, pasniedzējs 2014–patlaban), “Kultūras teorija un vēsture” (A daļa, 2 KP, pasniedzējs 2013–patlaban), “*Media Representation, Ethics and the Holocaust*” (B daļa, 2 KP, pasniedzējs 2014–patlaban).

1.SOCIĀLĀ ATMIŅA

“Bet viņš arī brīnās pats par sevi, ka nespēj iemācīties aizmirst, bet nerimstoši ir sasaistīts ar pagātni: lai cik ātri un tālu viņš skrietu, ķēde skrien līdz ar viņu. [...] Mirkļis, ātri pagājis un aizmirsies, [...] tomēr atkal atgriežas kā rēgs un traucē nākamo mirkļu mieru. Nepārtraukti no laika rata pazūd atsevišķas lapas, tās izkrīt, aizplūst projām, un pēkšņi plūst atkal atpakaļ cilvēka klēpī. Tad cilvēks saka “es atceros” un apskauž dzīvnieku, kurš vienā mirklī aizmirst un kuram katrs mirklis patiešām nomirst, nogrimst atpakaļ naktī un miglā un ir izdzēsts uz visiem laikiem.”

Frīdrihs Nīče (*Nietzsche*)²⁰

1.1. Sociālās atmiņas pētniecība, aktualitāte un kritika

1.1.1. “Atmiņas pētniecības bums”

Sociālās atmiņas akadēmiskā diskursa pirmsākumi datējami ar 20. gadsimta pirmo pusi, tomēr patiesi nozīmīga zinātnisko apriņu un arī plašākas publikas interese par atmiņu un dažādiem tās procesiem vērojama kopš 20. gadsimta 70. gadu beigām.²¹ Mnemoniskais pagrieziena jeb intereses aizsākums par sociālās atmiņas procesiem bija daļa no tā dēvētā kultūras pagrieziņa, kas simbolizē astoņdesmitajos gados notikušo pāreju no esenciālisma filozofijā balstītiem centieniem izziņāt objektīvo, strukturēto realitāti uz atziņu par kultūru kā nozīmju tīklu un pētnieku kā šī nozīmju veidošanās norišu skaidrotāju.²² Kopš tā laika process arvien intensificējies un dažkārt plašā mēroga dēļ ticis dēvēts gan par “atmiņu bumu”,²³ gan par “atmiņas industriju”,²⁴ vienlaikus raisot kategoriskus dažādu nozaru pētnieku (tai skaitā nepilnīgā fenomena izpratnē balstītus) secinājumus par šāda pētniecības virziena lietderību.²⁵

²⁰ Nietzsche, F. (1980/1874). *For the Advantage and Disadvantage of History for Life*. Indianapolis; Cambridge: Hackett Publishing Company. P. 8.

²¹ Jāņem vērā, ka septiņdesmito gadu beigās un astoņdesmitajos gados tapa daudz darbu, kuri vēlāk tika ieskaitīti atmiņu buma sākumposmā, tomēr, lai gan tie kopumā iedēvējās atmiņas pētniecības virzienā, šo darbu galvenā orientācija un pētnieku pamata perspektīva nebija sociālās atmiņas procesu analīze. Sk.: Olick, J. K. (2008). “Collective Memory”: A Memoir and Prospect. *Memory Studies*, 1 (23), 24. Latvijas akadēmiskajā telpā sociālās atmiņas diskurss tika aktualizēts deviņdesmito gadu beigās. Sk.: Ķīlis, R. (1998). Sociālās atmiņas jēdziens. Grām.: Ķīlis R. (sast) *Atmiņa un vēsture*. Rīga: N.I.M.S. 16–29. lpp.; Ķīlis, R. (1998). Sociālā atmiņa un nacionālā identitāte Latvijā. Grām.: Ķīlis R. (sast). *Atmiņa un vēsture*. Rīga: N.I.M.S. 113.–130. lpp.

²² Hanovs, D. *Letonica*. 11. lpp.

²³ Par jēdziena “atmiņu bums” (“*memory boom*”) pirmlietotāju uzskatāms Andreass Hjuizens (*Huyssen*). Sk.: Huyssen, A. (1995). *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York: Routledge. P. 5–9.

²⁴ Savukārt arhitektūras un muzeju pētniece Anna Katalāni (*Catalani*) gan materiālo liecību saglabāšanu, gan visdažādāko fizisko formu radīšanu, sākot ar suvenīriem un beidzot ar muzejiem, kuru mērķis ir vēstīt par kādu pagātnes notikumu, ir raksturojusi ar “atmiņas industrijas” jēdzienu. Sk.: Catalani, A. (2010). Telling Another Story: Western Museums and the Creation of Nonwestern Identity. In: Hagedorn–Saupe, M., Jyrkkio, T., Pettersson, S., Weij, A. (Eds.). *Encouraging Collections Mobility – A Way Forward for Museums in Europe*. P. 258–268.

²⁵ Izņēmums nav arī Latvijas akadēmiskā telpa. Piemēram, vēsturnieks Antonijs Zunda intervijā laikrakstam “Latvijas Avīze” sacīja: “Sociālo atmiņu pētniecība varētu būt vēstures zinātnes apakšnozare. Akadēmiskā vēsture paredz pētnieka darbu arhīvā ar dokumentiem, presi, memuāriem, statistiku, vēsturisko literatūru. Ja cilvēks tikai vāc un analizē atmiņas, tās salīdzina, tā veidotam skatījumam uz vēsturi nevar būt akadēmiska rakstura! Tā ir socioloģija vai politoloģija. Viennozīmīgi. Manas vai jūsu atmiņas nav vēstures zinātne, lai arī tās var būt interesantas. Sabiedrības atmiņu kultūra Latvijā pēdējos gados kļuvusi atsevišķu vēsturnieku un politologu modes lieta. Var jau secināt, ka par Otro pasaules karu Latvijā pastāv diezgan atšķirīgas atmiņu kultūras. Bet tā nav akadēmiskā vēsture.” Sprūde, V. (2012, 30. jūl.). “Maskavā droši vien dzēra šampanieti...”: Saruna ar Antoniju Zundu. *Latvijas Avīze*.

Lai identificētu procesus, kuru laikā veidojas kādas sociālas grupas atmiņa, kas varētu vienot tās locekļu skatījumu uz savu pagātņi, tiek lietoti tādi jēdzieni kā kolektīvā atmiņa, publiskā atmiņa, nacionālā atmiņa, kultūras atmiņa, vēsturiskā atmiņa u.c.²⁶ Promocijas darbā konceptuāli lietots sociālās atmiņas jēdziens, izmantojot Naidžela Hanta (*Hunt*) definīciju, kurā sociālā atmiņa skaidrota kā pagātnes interpretāciju kopums, kas kādai “*sociālai grupai vai kopienai ir sociāli, politiski un morāli derīgs.*”²⁷

Par jēdziena “sociālā atmiņa” pirmlietotāju tiek uzskatīts Abi Varburgs (*Warburg*), kurš 20. gs. 20. gados to izmantoja, raksturojot kultūras procesus, kuros simboli un tēli pārceļo no viena mākslas darba citos.²⁸ Darbā jēdzieni “kolektīvā un sociālā atmiņa” lietoti atkarībā no situācijas. Parafrāzējot teorētiķus, lietota viņu izmantotā terminoloģija, savukārt vispārīgos un savos aprakstos lietots jēdziens “sociālā atmiņa”, pievienojoties sociologa Džefrija Olicka (*Olick*) un kolēģu tēzei par to, ka neviens no izmantotajiem jēdzieniem – sociālā atmiņa, kolektīvā atmiņa, kultūras atmiņa, komunikatīvā atmiņa – nav filozofiski vai operacionāli precīzs, tomēr par piemērotāko un precīzāko atzīstams “sociālās atmiņas” jēdziens.²⁹

Ja vairums pētnieku ir vienojušies par sociālās atmiņas jēdziena lietošanas un definēšanas pirmsākumiem, tad par tā dēvētā “atmiņu buma” beigām viedokļi ir atšķirīgi. Daļa pētnieku uzskata, ka interese par atmiņu samazinās kopš tūkstošgažu mijas,³⁰ citi – ka process turpinās un tā aktualitāte nav mainījies vai pat ir turpinājusi augt.³¹ Neatkarīgi no nākotnes prognozēm

Sk.: <http://mod2.la.lv/main1.php?vaki=1&lapa=1&id=13435817851343581785.6788&PHPSESSID=q8vbrpk9pjfalaeauq4m3sl4i3>

²⁶ Reading, A. (2002) *The Social Inheritance of the Holocaust: Gender, Culture and Memory*. New York: Palgrave Macmillan. P. 5.

²⁷ Hunt, N. C. (2010). *Memory, War and Trauma*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 98.

²⁸ A. Varburgs lietoja gan jēdzienu “sociālā atmiņa”, gan jēdzienu “Eiropas kolektīvā atmiņa” un, pētot mākslas darbus, uzsvēra dažādu simbolu pārmantošanu, tiem ceļojot gan laikā, gan telpā, kā arī no vieniem mākslas darbiem uz citiem. Šo simbolu pārmantošanā, viņaprāt, iracionāliem faktoriem (sociālai atmiņai) bija lielāka nozīme nekā racionālam mēģinājumam atdarināt, lai gūtu līdzīgus panākumus kā oriģinālam. Tomēr atšķirībā no šobrīd atpazīstamākiem laikabiedriem A. Varburgs necentās radīt visaptverošu atmiņas teoriju vai sistēmu. Sīkāk sk.: Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. London; New York: Palgrave Macmillan. P. 13, 19–21.

²⁹ Sk.: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press. P. 40.

³⁰ Piemēram, Toms Lousons (*Lawson*) un Džeimss Džordans (*Jordan*) raksta, ka holokausta atmiņas un atminēšanās pīķa punkts jau ir sasniegts un pat pārsniegts. Sk.: Lawson, T. Jordan, J. (Eds.). (2007). *The Memory of the Holocaust in Australia*. London: Valentine Mitchell. P. 3.

³¹ Piemēram, vēsturnieks Gavriels Rozenfelds (*Rosenfeld*) raksta, ka pēdējo desmitgažu laikā, sekojot milzīgajai interesei par holokaustu, visā pasaulē ir norisinājusies visdažādāko un vissenāko vēsturisko netaisnību atcerēšanās, pārvērtēšana un pārdomāšana, kā rezultātā daudzās sabiedrībās vērojams atmiņas piesātinājums. G. Rozenfelds uzskata, ka spēja gremdēties atmiņās ir privilēģija, ko var atļauties īpaši labvēlīgos apstākļos, tāpēc līdz šim tā bijusi raksturīga Rietumu labklājības sabiedrībām, bet mūsdienu krīžu laikmetā arī šo grupu pārstāvjiem arvien vairāk nāksies pievērsties tagadnes problēmām un līdz ar to atmiņas un tās pētniecības aktualitāte nozīmīgi mazināsies. Sīkāk sk.: Rosenfeld: A. (2009). Looming Crash or Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory “Industry”. *Journal of Modern History*, 81 (1), 147. Pretēju viedokli pauž atmiņas teorētiķe Astrīda Erla (*Erll*), kura uzskata, ka tieši mūsdienu problēmas būs iemesls, kas arvien tiks analizēt vēsturiskās netaisnības, lai izprastu šā brīža krīzes cēloņus, jo, viņaprāt, daudzu ekonomikas, politikas, vides problēmu cēloņi vismaz daļēji meklējami kultūras mantojumā, nozīmēs un kontekstā. Tādēļ A. Erla uzdod jautājumu, vai pēc pirmajiem diviem posmiem – atmiņu pētniecības pirmsākumiem 20. gadsimta 20. un 30. gados un atmiņas pētniecības aktualizācijas sākot līdz ar 20. gs. 70. gadu beigām – būs vēl arī trešais posms, vai arī šīs lauks turpināsies darboties tādā pašā veidā un intensitātē, kādā tas noticis vairāk nekā trīs desmitgades. Sk.: Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 172–173.

līdzšinējā plašā interese par atmiņas procesiem kopš septiņdesmito gadu nogales ir ietvērusi akadēmiskus un zinātniskus pētījumus, individuālo atmiņu rakstīšanu, mutvārdu vēstures liecību vākšanu un citus virzienus, kas kopumā daudzviet (piemēram, tādās valstīs kā Vācija, Francija, Lielbritānija) pilnībā institucionalizēts kā atmiņas studiju (*memory studies*) lauks un ietver sociālās/kolektīvās/kultūras atmiņas pētījumus.³²

Par jomas akadēmisku un disciplināru nostiprināšanos liecina gan ilgstoši augošais lokālo un salīdzinošo pētījumu skaits,³³ gan jomas teorētisku un metodoloģisku ietvaru un robežu tapšana, gan starptautisku specializētu žurnālu kā, piemēram, “*Memory Studies*” un “*History and Memory*” nodibināšana,³⁴ pētniecības centru un augstskolu programmu izveide, kā arī grantu pieejamība.³⁵ Šo iemeslu dēļ, pēc sociologa Džefrija Olicka (*Olick*) domām, “*ir skaidrs, ka “kolektīvā atmiņa” ir kļuvusi par vienu no simboliskākajiem jēdzieniem un mūsu paaudzes intereses objektiem*”.³⁶

Atmiņas jautājumus aktualizē arī Eiropas politiķu un intelektuāļu centieni domāt par vienotu eiropieša identitāti, kas būtu bāzēta kopīgā, vienojošā vēstures izpratnē, sociālajā atmiņā, atmiņas ētikas perspektīvā un kas ietvertu izpratni par to, ko un kā vajadzētu atcerēties eiropietim.³⁷ Vēsturnieki Timotijs Snaiders (*Snyder*) un Tonijs Džads (*Judt*) raksta, ka “*būtībā ikviena Eiropas valsts šobrīd ir diskutējās par to, kā mācīt savu vēsturi un kā to lietot*”.³⁸

Tā dēvētā “atmiņu buma” laikā pētnieki ir uzlūkojuši sociālo atmiņu gan šauri – kā zināšanu socioloģijas apakšdisciplīnu, gan plaši – kā sabiedrību vienojošo struktūru, kā arī pētījuši atmiņas procesu visdažādākos aspektus no socioloģijas, vēstures, literatūrzinātnes,

³² Törnquist-Plewa, B., Bernsand, N. (Eds). (2012). *Painful Pasts and Useful Memories: Remembering and Forgetting in Europe. CFE Conference Papers Series No. 5*. Lund: Lund University. P. 7–8.

³³ Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 3–4.

³⁴ Citus akadēmiskus žurnālus, kas veltīti atmiņas tematiem sk.: Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 2.

³⁵ Sīkāk par šiem procesiem sk.: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 3–4; Törnquist-Plewa, B., Bernsand, N. (eds). (2012). *Painful Pasts and Useful Memories: Remembering and Forgetting in Europe*. P. 7–8. Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 2–3. Vienlaikus kritiķi ir norādījuši, ka atmiņas pētniecība ir tikai piedēklis tā dēvētajam “atmiņu bumam” un līdz ar šī buma aktualitātes zudumu, nozīmi zaudēs arī dažādās institucionalizētās atmiņas pētniecības formas. Kritisku analīzi par “atmiņu buma” ietekmi uz atmiņas pētījumu lauku sk.: Berliner, D., (2005). The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly*, 78 (1), 197–211. Atmiņas pētniecības kritiķi bieži izmanto Frīdriha Ničes tēzi par to, ka aizraušānās atmiņu var būt kaitīga un nespēja aizmirst pagātnei var kļūt par tagadnes kapraci. F. Niče rakstījis: “Ir bezmiega, pārdomu, vēstures apziņas pakāpe, kas ievaino katru dzīvu būtni un pēc tam iznīcina to, vai tā būtu indivīds, tauta vai kultūra”. Sk.: Nietzsche, F. (1980/1874). *For the Advantage and Disadvantage of History for Life*. P. 10. Politologs Ričards Golsāns (*Golsan*) kritiski jautājis, cik lielā mērā šī apsēstība ar pagātnei vienkārši barojas pati no sevis, dodot iespēju politiskām, mākslinieciskām un intelektuālām manipulācijām ar traumējošām atmiņām politisku un finansiālu mērķu vārdā? Sk.: Golsan, R. J. (2011). French Memory and the Wages of Guilt. *European Journal of Political Theory*, 10 (4), 490–500. Šo iemeslu dēļ Dominiks Lakapra (*LaCapra*) ir norādījis, ka pētnieku būtisks uzdevums ir ne tikai pieejamu un precīzu pagātnes notikumu atainojumu, bet arī tādu “atmiņu radīšana, kas ir “kritiski pārbaudāmas, empīriski precīzas un kļūst par daļu no publiskās telpas”. Sk.: LaCapra, D. (2001). *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: The John Hopkins University Press. P. 95.

³⁶ Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 16. Šo procesu rezultātā Dž. Olicks, uzsverot atmiņas tematikai veltīto akadēmisko pētījumu skaita pieaugumu, 2008. gadā ironiski norādījis, ka pat vislabāk apmaksātais pētnieks bankrotētu viena gada laikā, cenzdams iegādāties visus izdevumus, kas veltīti sociālās atmiņas tematikai, bet šo darbu izprintēšana varētu būt nozīmīgs kaitējums mežu resursiem. Sk.: Olick, J. K. (2008). “Collective Memory”: A Memoir and Prospect. *Memory Studies*, 1 (23), 26.

³⁷ Sk.: Törnquist-Plewa, B., Bernsand, N. (Eds). (2012). *Painful Pasts and Useful Memories: Remembering and Forgetting in Europe*. P. 7–8.

³⁸ Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. New York: The Penguin Press. P. 281.

antropoloģijas, politikas zinātnes, mākslas vēstures un citām perspektīvām, teoretizējuši gan kā prakšu kopumu, kā, piemēram, komemorāciju un pieminēkļu būvniecību, gan vispārīgās formās – kā tradīciju, mītu vai identitāti.³⁹ Līdz ar to atmiņa ir kļuvusi par “lietussarga”⁴⁰ jēdzienu vai “lielu telti”⁴¹ visiem tiem bioloģiskajiem, mediētajiem un sociālajiem procesiem, kas saista pagātņi un tagadni (arī nākotni) sociālkultūras kontekstos.⁴²

Atmiņas pētījumu lauks ir izteikti starpdisciplinārs, atmiņas pētniecība ir raisījusi sadarbību starp dažādu akadēmisko jomu pārstāvjiem sociālajās, humanitārajās un dabaszinātnēs.⁴³ Turklāt atmiņas pētniece Aleida Asmane (*Assmann*) jau 21. gadsimta sākumā rakstīja, ka akadēmiskais atmiņas diskurss iegūst arvien nozīmīgāku lomu sociālajos un politiskajos procesos.⁴⁴ Dažādu ar atmiņas pētniecību saistīto procesu intensitātes dēļ vēsturnieks Pjērs Norā (*Nora*) tos nodēvējis par “atmiņas tirāniju”, vienlaikus norādot uz paradoksu, ka, viņaprāt, par atmiņu runā tik daudz tieši tāpēc, ka tās ir palicis tik maz.⁴⁵ Lai kādi arī būtu atmiņas fenomena uzplaukuma iemesli, vienlaikus ar atmiņu studiju lauka institucionalizāciju un izplešanos, kā arī popularitātes pieaugumu, arvien vairāk aktualizējušies kritiski jautājumi par sociālās atmiņas pētījumu precizitāti un pārbaudāmību jeb, citiem vārdiem, metodoloģiju.

1.1.2. Atmiņas pētniecības kritika

Līdz ar atmiņas pētniecības lauka strauju izplešanos un nostiprināšanos zinātniskajās publikācijās arvien biežāk akcentēti tieši neskaidrie metodoloģiskie līdzekļi,⁴⁶ kas izmantoti, lai nonāktu pie lielākoties izvērsti raksturotajiem rezultātiem. Atmiņas pētniecības lauks ticis kritizēts par centieniem ietvert plašus un atšķirīgus procesus, tādējādi konceptualizējot zem viena lietussarga jēdziena pārāk dažādus un savstarpēji nesavietojamus procesus – kultūras, sociālos, kolektīvos un bioloģiskos fenomenus – un turklāt piedāvājis pētīt šo dažādo lauku mijiedarbību

³⁹ Olick, J. K., Robbins, J. (1998). Social memory Studies: From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 62 (6), 105.

⁴⁰ Pēc A. Asmanes domām, kolektīvās vai sociālās atmiņas jēdziens ir kļuvis par lietussarga jēdzienu, kas aizstāj no 20 gs. sešdesmitajiem līdz astoņdesmitajiem gadiem dominējošo ideoloģijas jēdzienu Sk.: Assmann, A. (2010). Re-framing Memory: Individual and Collective Forms of Constructing the Past. In: Tilmans, K., van Vree, F., Winter, J. (eds.). *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*. P. 39.

⁴¹ H. L. Rodigers (*Roediger*) un Dž. Verčs (*Wertsch*) sociālās atmiņas pētījumu lauku ir nodēvējuši par “lielu telti”, kur dažādu jomu pārstāvji ir pētījuši līdzīgus fenomenus, izmantojot visdažādākās metodoloģijas Sk.: Roediger, H. L., Wertsch J. V. (2008). Creating a New Discipline of Memory Studies. *Memory Studies*, 9 (1), 12.

⁴² Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 7.

⁴³ Turpat. 2. lpp.

⁴⁴ Assmann, A. (2002). Gedächtnis als Leitbegriff der Kulturwissenschaften. In: Musner, L., Wunberg, G. (eds). *Kulturwissenschaften: Forschung – Praxis – Positionen*. Vienna: WUV. S. 45.

⁴⁵ P. Norā uzskata, ka atmiņas vietas (*lieux de mémoire*) pastāv, jo nav atmiņas vides (*milieux de mémoire*). Sk.: Nora, P. (1989). Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire*. *Representations*, 26: 7.

⁴⁶ B. Zelaizere rakstījusi, ka sociālā atmiņa ir diskursīvs koncepts, kas derīgs tikai metaforiskā līmenī līdzīgi kā, piemēram, sabiedrības psihe vai tautas prāts. Zelizer, B. (1995). Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies. *Critical Studies and Mass Communications*, 12, 221. Arī šobrīd, tāpat kā to pirms divām desmitgadēm apgalvoja B. Zelaizere, nav izstrādāts konceptuāls un metodoloģisks sociālās atmiņas dizains, kas padarītu šos procesus lineāri, loģiski un racionāli izprotamus.

atmiņas formēšanās norisēs.⁴⁷ Šie argumenti raisījuši bažas par dažu pētījumu virspusējību, paredzamību, fokusa trūkumu un galu galā bezvērtību,⁴⁸ kā arī izbrīnu par to, cik dažādas metodoloģijas var tikt izmantotas pētījumos, kas cenšas atbildēt uz līdzīgiem jautājumiem.⁴⁹

Sociālās atmiņas izpētes process tiek kritizēts ne tikai par metodoloģisku neskaidrību, bet arī par paša jēdziena aptuvenību. Ruta Frenklina (*Franklin*) atmiņu dēvē par mūsdienu “*buzzword*” – modes jēdzienu, kas tiek bezgalīgi atkārtots un tādējādi zaudē jebkādu nozīmi.⁵⁰ Citi pētnieki to dēvējuši arī par empīriski precīzāku konceptu, piemēram, mīts vai tradīcija, vāju aizstājēju, kas nojauc jebkādas robežas.⁵¹ Atmiņas jēdziena vispārīga un nekritiski plaša lietošana kontekstā ar neskaidru metodoloģiju ir novedusi pie bīstamas lauka izplešanās tādā mērā, ka, augot jēdziena “*retoriskajam spēkam, tas vienlaikus arvien zaudē precizitāti*”,⁵² un tādēļ dažkārt kļūst konceptuāli neatšķirams no tādiem jēdzieniem kā identitāte vai kultūra.⁵³

Tomēr vislielākā kritika veltīta atmiņas pētniecības dažādajām pieejām, kas dažkārt savstarpēji pārklājušās, turklāt autori reti ir centušies precīzi identificēt savu metodoloģisko pozīciju. Atmiņas pētījumi ietvēruši perspektīvas, sākot ar esenciālistu koncepcijām, kas pamatā orientējas uz smadzeņu darbības izpēti, līdz konstruktīvistu pozīcijai, kas pēta visdažādākos sociālo, politisko un vēsturisko faktoru ietekmi uz atmiņas procesiem.⁵⁴ Kopumā sastopamas divas tipiskas un izteikti atšķirīgas pieejas atmiņas pētniecībā – tā dēvētais **metodoloģiskais individuālisms** un **metodoloģiskais kolektīvisms**.⁵⁵

1.2. Atmiņas pētniecības tradīcijas un to kritika

Atmiņas pētniecības nozīmīgākā problēma pastāv neatkarīgi no pētniekiem, respektīvi, atmiņa pati par sevi nav novērojama un līdz ar to nav nepastarpināti pētāma. Secināt iespējams

⁴⁷ Argumentus par to, kāpēc atmiņas laukā metode “*catch-all*” nav efektīva sk.: Zelizer, B. (1995). Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies. *Critical Studies in Mass Communication*, 12, 235.

⁴⁸ Sk.: Confino, A. (1997). Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *American Historical Review*, 102 (5), 1387.

⁴⁹ Pethes, N., Ruchatz, J. (eds). (2001). *Gedächtnis un Erinnerung: Ein interdisziplinäres Lexicon*. Reinbek: Rowohlt. S. 5.; Roediger, H. L., Wertsch J. V. (2008). Creating a New Discipline of Memory Studies. *Memory Studies*, 9 (1), 12.

⁵⁰ Franklin, R. (2011). *A Thousand Darknests: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. New York: Oxford University Press. P. 223.

⁵¹ Gedi, N., Elam., Y. (1996). Collective Memory – What is it? *History and Memory*, 8 (2), 30.

⁵² Gillis, G. R. (1994). Memory and Identity: The History of a Relationship. In: Gillis, G. R. (ed.). *Commemorations*. Princeton: Princeton University Press. P. 3.

⁵³ Fabian, J. (1999). Remembering the Other: Knowledge and Recognition in the Exploration of Central Africa. *Critical Inquiry*, 26, 61. Šo iemeslu dēļ kultūrvēsturnieks Alons Konfino (*Confino*) aicinājis rakstīt niansētāks atmiņas vēstures un precīzāk zīmēt “paaudžu mentālos horizontus” un kritizējis atmiņas studiju lauku par pārlieku koncentrēšanos uz politisko procesu un kultūras kontekstu ignorēšanu, ko skaidrojās ar pētnieku nespēju identificēt varas attiecības, kur tās nav politiski acīmredzamas. Viņaprāt, atmiņa līdz ar to pamatā tiek analizēta, cenšoties noskaidrot, kurš nosaka kam ko un kā atcerēties, bieži ignorējot interpretācijas neviennozīmīgos jautājumus un politizējot izteikti kultūrorientētu jēdzienu. Sk.: Confino, A. (1997). Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *American Historical Review*, 102 (5), 1386–1403.

⁵⁴ Sk.: Reading, A. (2002) The Social Inheritance of the Holocaust: Gender, Culture and Memory. P. 4.

⁵⁵ Klasiskajā ekonomista Vorena Semjuela (*Samuels*) skaidrojumā ar metodoloģisko individuālismu saprotams priekšstats, ka, lai gūtu precīzākus un sociālajai realitātei atbilstošākus rezultātus, sociālo zinātņu izpētei jānorisinās, pētot un analizējot indivīdus. Savukārt ar metodoloģisko kolektīvismu saprotams priekšstats, ka, lai gūtu precīzākus un sociālajai realitātei atbilstošākus rezultātus, sociālo zinātņu izpētei jānorisinās sociālo grupu organizācijas, procesu un problēmu līmenī. Sk.: Samuels, W. J. (1972). The Scope of Economics Historically Considered. *Land Economics*, 48 (3), 249.

tikai, pētot konkrētus atcerēšanās aktus, kas ir ietverti un norisinās kādā sociālkulturālā kontekstā.⁵⁶ Tā kā atcerēšanās ir ilgstošs process, atmiņai, lai tā saglabātos, ir nepieciešama vieta, kur tā uzkrājas. Psihologi šo uzkrāšanas vietu tradicionāli ir meklējuši cilvēka smadzenēs, bet sociologi – dabā jeb sociālajā vidē. Kolektīvās atmiņas jēdziens tādējādi ietver divas vēsturiski veidojušās un ne vienmēr savstarpēji saistītas atmiņas fenomena analīzes kategorijas: sociāli rāmētās individuālās atmiņas (metodoloģiskā individuālisma pieeja) un kolektīvās pieminēšanas reprezentācijas jeb mnemoniskās pēdas (metodoloģiskā kolektīvisma pieeja).

Sociologs Džefrijs Olicks ir piedāvājis savus definējumus abām plaši izmantotajām pieejām, veidojot sakopoto atmiņu (*collected memory*) jeb individuālisma metodoloģijas un kolektīvās atmiņas (*collective memory*) jeb kolektīvisma metodoloģijas jēdzienisku nošķirumu.⁵⁷ Nošķirumu, kas korelē ar Dž. Olicka aktualizēto, sistēmteorētiskās pieejas ietvaros piedāvājusi arī Elēna Esposito (*Esposito*) – viņa nodala atmiņu kognitīvā līmenī (kopotās atmiņas, individuālais līmenis) un atmiņu sociālā līmenī (kolektīvā atmiņa, kolektīvais līmenis).⁵⁸ Arī kultūrvēsturnieks Vulfs Kanšteiners (*Kansteiner*) norāda, ka tipiski metodoloģijā tiek pieļauta kļūda, neidentificējot atšķirību starp šīm divām pieejām – kopotajām atmiņām un kolektīvo atmiņu jeb individuālisma un kolektīvisma metodoloģiju.⁵⁹

Vispārīgi raugoties, individuālā pieeja ignorē procesus ārpus cilvēka smadzenēm un sociālās vides ietekmi uz kognitīvajām un neiroloģiskajām funkcijām, savukārt kolektīvā pieeja, tieši pretēji, tiek kritizēta par pārlietu uzsvaru uz sociālajiem procesiem un kognitīvo procesu dinamikas ignorēšanu.⁶⁰ Tādējādi kategoriskās izpausmēs metodoloģiskā individuālisma pieeja var ignorēt sociālos procesus un kultūras fonu, pētniekam izdarot secinājumus, balstoties tikai uz atmiņas subjektu – indivīdu analīzi, savukārt metodoloģiskā kolektīvisma pieeja tādā gadījumā slēpj vispārīguma draudus, pētniekam pārlietu koncentrējoties uz makrolīmeņa procesiem un kultūras artefaktiem.

⁵⁶ Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 8.

⁵⁷ Viņaprāt, kopotās atmiņas pieeja nenoliedz, ka sociāli ietvari nosaka vai ietekmē cilvēku atmiņu, bet vienlaikus skaidri uzsver, ka cilvēks ir tas, kurš atceras. Līdz ar to, pēc individuālistu domām, komemoratīvie simboli un atmiņa ir pētāma tikai tad, kad tiek reprezentēta cilvēka apziņa. Savukārt kolektīvās pieejas aizstāvji uzsver, ka atmiņu pētīšana tikai cilvēka prātā var būt nepilnīga perspektīva, un sociālie un kultūras ietvari nosaka vai vismaz būtiski ietekmē kognitīvos un neiroloģiskos atcerēšanās procesus, tādēļ dažādu sociālu institūtu ietekmē simbolos un to nozīmju sistēmās var notikt pārmaiņas, kas neatrodas indivīda subjektīvās uztveres kontrolē. Sk.: Olick, J. (1999). *Collective Memory: The Two Cultures*. *Sociological Theory*, 17 (3), 338–342.

⁵⁸ Sk.: Esposito, E. (2008). *Social Forgetting: A Systems–Theory Approach*. In: Erll, A., Nünning, A. (eds.). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York: de Gruyter. P. 181–190; Esposito, E. (2002). *Soziales Vergessen: Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. S. 17.

⁵⁹ Viņaprāt, kopotās atmiņas ir pētāmas, izmantojot neiroloģijas, psiholoģijas un psihoanalīzes metodes, bet kolektīvās atmiņas pētniecība nepakļaujas tiem pašiem likumiem un tai piemīt sava dinamika. Sk.: Kansteiner, W. (2002). *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*. *History and Theory*, 41 (2), 186.

⁶⁰ Olick, J. (1999). *Collective Memory: The Two Cultures*. *Sociological Theory*, 17 (3), 333.

1.2.1. Metodoloģiskais individuālisms jeb individuālā perspektīva atmiņas pētniecībā

Individuālisma metodoloģija vēsturiski dominējusi kognitīvās psiholoģijas un no tās atvasināto disciplīnu laukos, kur metodes pamatā izmantots eksperiments ar izteiktu orientāciju uz indivīda apziņas izpēti. Individuālās psiholoģijas pārstāvjus kritizējuši gan sociālpsihologi, gan citu akadēmisko disciplīnu pārstāvji. Galvenokārt šai kritikā akcentēta individuālajā un kognitīvajā psiholoģijā ilgstoši dominējusī tendence, veicot laboratorijas tipa eksperimentus un pētot indivīda spējas iegaumēt kādu dotu informācijas apjomu un koncentrējoties uz atmiņā atsaukšanas (*recall*) pētījumiem. Tādējādi lielākajā daļā kognitīvās psiholoģijas pētnieku darbu sociālais konteksts pēc Otrā pasaules kara ticis ignorēts.⁶¹

Tāpat psihologu pētījumi ilgstoši norisinājušies Ričarda Sīmona (*Semon*) radītā apzīmējuma *engramma* (*engram*) tradīcijā, meklējot atcerēšanās pēdas cilvēka smadzenēs.⁶² Šī pieeja balstīta tobrīd aktuālajā Čārlza Darvina (*Darwin*) teorijā un no tās atvasinātajā “rases atmiņas” (*racial memory*) koncepcijā un dažādās pētnieku grupās ilgstoši guvusi nozīmīgu ievērību un interesi. Uzlūkojot sava laika atmiņas pētniecību psiholoģijas laukā, eksperimentālais psihologs Frederiks Bārtlets (*Bartlett*) ironiski norādījis uz plaši veikto eksperimentu un reālu atmiņas procesu nesavietojamību: “Atcerēšanās [...] praktiski vienmēr noris sociālā ietvarā, izņemot varbūt dažus abstraktus psiholoģiskus eksperimentus.”⁶³

Tomēr šī aina nebūt nav viennozīmīga, un viens no tipiskiem izņēmumiem ir Ulrika Neisera (*Neisser*) pētījumi.⁶⁴ Tieši U. Neisers ir viens no kognitīvo pētījumu virziena pamatlicējiem, kas aicināja pārskatīt tradicionālo atmiņas pētīšanas perspektīvu un īpaši

⁶¹ Sk., piemēram, Džona Grīnvuda (*Greenwood*) darbu, kurā viņš pamato savu tēzi par sociālā konteksta izzušanu ASV psiholoģijā: Greenwood, J. D. (2003). *The Disappearance of the Social in American Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁶² Engramma ir hipotētisks apzīmējums atmiņas biofizikāliem nospiedumiem jeb pēdām smadzenēs, kas, pēc R. Sīmona, ir ārēju procesu noteiktas bioķīmiskas pārmaiņas nervu sistēmā, ko iespējams uzskatīt par gēnu sociālkulturālu līdzinieku. Engramma tādējādi simbolizē atmiņu fizioloģisku iedzimšanu jeb pārmantojamību, apejot jebkādas sociāli kulturālus pārneses mehānismus. Sk.: Semon, R. W. (1921). *The Mneme*. London: Allen & Unwin; Semon, R. W. (1923). *Mnemic Psychology*. London: Allen & Unwin; Schacter, D. (2011/2001). *Forgotten Ideas, Neglected Pioneers: Richard Semon and the Story of Memory*. New York: Routledge. P. 166–167. Par engrammām šobrīd ir zināms, ka cilvēka smadzenes neuztver katras situācijas katru aspektu. Tāpat ne katrs aspekts, ko uztveram, tiek pārvērsts engrammā. Tomēr engrammu teorijas vērtību stiprina atziņa, ka situācija, kas tiek uztverta kā vienots kopums, atmiņā tiek saglabāta fragmentēti. Atcerēšanās process ietver jaunu atmiņā uzkrāto engrammu, trokšņa, ekstrapolācijas un tā brīža norišu jaunas kombinācijas, tādējādi atcerēšanās ir ne tik daudz atmiņu atgūšana, kā pārkombinēšana un radīšana. Sk.: Olick, J. K., Vinitzky–Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 45. Šobrīd kognitīvajā psiholoģijā atmiņa netiek uzlūkota kā kaut kā izvilksana no glabātuves, tāpat kā tā netiek uzlūkota izteikti konstruktīvistiski – kā šā brīža norišu un ietekmju produkts, kam nav sakņu pagātnē. Tādējādi atmiņa tiek skatīta kā engrammās un stimula mijiedarbība, kas paredz, ka uzkrātā informācija, kas atmiņā eksistē, tiek atsaukta atmiņā atbilstoši apstākļiem, kādos šī atcerēšanās noris, līdz ar to atcerēšanās procesa gala rezultāts varbūt jaunas atmiņas, kas precīzi neatbilst ne uzkrātajai atmiņai, ne visdažādāko apstākļu noteiktajam stimulam, kas šo atcerēšanos ierosināja. Sk.: Schacter, D. (1996). *Searching for Memory: The Brain, the Mind, and the Past*. New York: Basic Books. P. 70.

⁶³ Bartlett, F. (1995/1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 294.

⁶⁴ Plašāk pazīstamie ir U. Neisera pētījumi par īpaši spēcīgām konkrētu notikumu atmiņām, ko viņš apzīmējis ar zibspuldzes (*flashbulb*) metaforu. Sk.: Neisser, U., Hyman, I. (1982). *Memory Observed: Remembering in Natural Contexts*. New York: Worth.

akcentēja atmiņas procesu plašākos kontekstus.⁶⁵ Tāpat jānorāda, ka par vienu no sociālās psiholoģijas pamatlicējiem uzskatītais Ļevs Vigotskis (*Vygotsky*) vēl pirms Otrā pasaules kara ir uzsvēris, ka pati cilvēka atmiņas būtība (atšķirībā no dzīvniekiem) paredz, ka cilvēks atceras ar zīmju starpniecību, un līdz ar to atmiņa ir sociāli konstruēta.⁶⁶ Lai arī viņa darbu atpazīstamība, īpaši Rietumos, ir veidojusies lēnām, astoņdesmitajos gados arvien vairāk pētnieku atbilstoši pārmaiņām akadēmiskajos diskursos kritizēja psiholoģiju par ārējo faktoru ietekmi uz atmiņu ignorēšanu,⁶⁷ bet šī tendence īpaši aktuāla kļuva tūkstošgažu mijā.

Individuālās psiholoģijas tradīcijas kritiskas analīzes un apšaubīšanās rezultātā tapusi virkne pētījumu, un mūsdienu kognitīvo zinātņu pētījumu rezultāti apstiprina, ka atmiņas nav fiksētas kādā smadzeņu daļā un atcerēšanās procesā ir iesaistītas cilvēka smadzeņu dažādas daļas, kas kāda impulsa mijiedarbības rezultātā atsauc atmiņā/rada atmiņas. Tāpat pretēji dažiem pieņēmumiem smadzenēs nav atsevišķu nodaļu, kas būtu atbildīgas par cilvēka paša pieredzētām vai pastarpināti iegūtām atmiņām, tāpat kā nav nodaļu emocionālām un bezemociju vai racionālām atmiņām.⁶⁸

Kognitīvajā psiholoģijā atmiņa visbiežāk vairs netiek uzlūkota kā “informācijas izvilkšana no glabātuves”, tāpat kā tā netiek uzlūkota izteikti konstruktīvistiski – kā šā brīža norišu un ietekmju produkts, kam nav sakņu pagātnē. Tādējādi atmiņa tiek skatīta kā “engrammas” un stimula mijiedarbība, kas paredz, ka uzkrātā informācija, kas atmiņā eksistē, tiek atsaukta atmiņā atbilstoši apstākļiem, kādos šī atcerēšanās noris. Līdz ar to atcerēšanās procesa gala rezultāts var būt jaunas atmiņas, kas precīzi neatbilst ne uzkrātajai atmiņai, ne visdažādāko apstākļu noteiktajam stimulam, kas šo atcerēšanos ierosināja.⁶⁹

Kognitīvzinātnieks Džons Satons (*Sutton*) ir spilgtākais kognitīvo zinātņu pārstāvis, kurš apšaubījis ilgstoši dominējušo tradīciju raudzīties uz kognīciju kā izteikti iemiesotu (*embedded cognition*), kas paredz, ka kognitīvie procesi mijiedarbojas ar ārējiem procesiem, starp tiem

⁶⁵ Sk.: Neisser, U., Winograd, E. (eds.). *Remembering Reconsidered: Ecological and Traditional Approaches to the Study of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁶⁶ Ļ. Vigotskis starp daudzām citām idejām akcentējis arī atmiņas jautājumus un piedāvāja atmiņas procesu duālu dalījumu. Viņaprāt, zemākai attīstībai raksturīgā dabiskā atmiņa un augstākai raksturīgā sociālajā attīstība veidojusies simbolu pastarpinātā atmiņa, elementārākajās domāšanas formās kaut kas tiek atsaukts atmiņā, bet augstākajās formās cilvēki atceras kaut ko: “Mazam bērnam atcerēties nozīmē atsaukt atmiņā (*recall*), bet pieaugušajam atsaukt atmiņā nozīmē domāt”. Sk.: Vygotsky, L. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press. P. 51.

⁶⁷ Kā vienu celmlaužiem šai ziņā sk.: Neisser, U., Winograd, E. (1989). *Remembering Reconsidered: Ecological and Traditional Approaches to the Study of Memory*. Kognitīvneirozinātnieks Merlins Donalds (*Donald*) šo kritiku akcentēja engrammas jēdzienu papildinot ar eksogrammu, ar ko apzīmēja daudzus ārējos aktorus, kas ietekmē to, ko un kā indivīds atceras.⁶⁷

⁶⁸ Sīkāk sk.: Markowitsch, H. J. (2008). Cultural Memory and the Neurosciences. In: Erll, A., Nünning, A. (eds.). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York: de Gruyter. P. 275–283; Edelman, G., Tononi, G. (2001). *A Universe of Consciousness: How Matter Becomes Imagination*. New York: Basic Books; McClelland, J. I. (2000). Connectionist Models of Memory. In: Tulving, E., Craik, F. *The Oxford Handbook of Memory*. New York: Oxford University Press. P. 583–596; Markowitsch, H. J., Nilsson, L. G. (1999). *Cognitive Neuroscience of Memory*. Seattle: Hogrefe & Huber. Priekšstatu par emocionālo un racionālo prātā spriedumu duālismu kā aplamu savulaik zinātniski pamatoja Antonio Damasio (*Damasio*). Sk.: Damasio, A. (1994). *Descartes' s Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York: Putnam.

⁶⁹ Sk.: Schacter, D. (1996). *Searching for Memory: The Brain, the Mind, and the Past*. P. 70.

pastāv cēloņsakarības, tomēr tie norit cilvēka galvā, un tādēļ pētnieka uzdevums ir pētīt kognitīvos procesus, tai skaitā atmiņu, cilvēka nervu sistēmas ietvaros. Reagējot uz šo pieeju nepilnībām, Dž. Satons paplašinātās (*distributed*) kognīcijas ideju pārveidojis paplašinātās (*distributed/scaffolded*) atmiņas jēdzienā, kas paredz, ka kognitīvie procesi ietver nozīmīgu un, iespējams, pat pārsteidzošu mijiedarbību starp it kā nesavienojamiem iekšējiem un ārējiem resoriem, uzsverot, ka pētnieka uzdevums ir pētīt šos paplašinātos procesus.⁷⁰ Tādēļ atmiņas psiholoģijas pētniecība, lai arī sazarojusies dažādos novirzienos, arvien biežāk paredz iesaistīšanos savstarpējos starpdisciplināros dialogos.⁷¹

Sociologs Eviatars Zerubavels (*Zerubavel*) uzskata, ka individuālp psiholoģijas atmiņas pētniecībā tradicionāli izmantotās pieejas rada priekšstatu, ka atcerēšanās noris sociālā vakuumā. Lai pamatotu un ilustrētu savu domu, viņš raksta, ka totāla sociālā konteksta, kurā norisinās atcerēšanās procesi, ignorance rada iespaidu, ka cilvēki ir “mnemoniski Robinsoni Kruzo”, kurus neietekmē nekādi sociāli spēki.⁷² E. Zerubavels uzsver, ka pretstatā laboratorijas tipa eksperimentiem daļu no tā, ko cilvēks atceras, viņš nav personīgi pieredzējis: “*Mēs atceramies kā konkrētu ģimeņu, organizāciju, nāciju un citu “mnemomonisko kopienu” [izcēlums oriģinālā] locekļi.*”⁷³

Individuālisma metodoloģiju plašākā izpratnē kritiski analizējis arī sociologs Pjērs Burdjē (*Bourdieu*), un viņa pozīcija ir īpaši nozīmīga atmiņas izpētes metodoloģijā. Viņš norādījis, ka sabiedriskās domas aptauju rezultāti, kas iegūti, indivīdiem atbildot uz sagatavotiem

⁷⁰ Dž. Satons uzsver, ka atmiņas procesi noris arī ārpus cilvēka ķermeņa, atmiņas pētniecību nedrīkst ierobežot, koncentrējoties tikai uz procesiem, kas notiek indivīda smadzenēs, retoriski vaicājot, kāpēc, lai arī sociālas vai dabiskas sistēmas neietekmētu mūsu domāšanu vai pat dažkārt nedomātu mūsu vietā. Viņaprāt, informācijas plūsma un kontrole ir dziļi, blīvi, dažādos veidos un abpusēji savijusies starp dažādiem elementiem un/vai cilvēkiem. Tādēļ atmiņa procesu pētījumiem jāietver prāta, ķermeņa un pasaules mijiedarbe. Sk.: Sutton, J. (2006). *Distributed Cognition: Domains and Dimensions. Pragmatics and Cognition*, 14 (2), 295–347.; Sutton, J. (2002). *Constructive Memory and Distributed Cognition: Towards an Interdisciplinary Framework*. In: Kokinov, B., Hirst, W. *Constructive Memory*. Sofia: New Bulgarian University. P. 290–303. Līdz ar to arī Džons Satons ir uzsvēris, ka eksperimenti ar vienu indivīdu, izmantojot bezpersoniskus stimulus, kas ignorē atmiņas ikdienas raksturu un būtību, maz spēj izskaidrot atminēšanās procesus, jo praksē pastāvošās kognitīvās ekoloģijas un līdz ar to arī sociālās atminēšanās formas ir sarežģītākas un daudzšķautņainākas par jebkuru eksperimentu. Tādēļ, viņaprāt, arvien vairāk modeļos, kas cenšas konceptualizēt atmiņas būtību un dinamiku pēdējo divu desmitgažu laikā, tiek integrēti vairāki līmeņi, tai skaitā neirālie, kognitīvie, afektīvie un sociālie procesi, tādējādi uzsverot atmiņas sarežģīto un atvērto būtību. Sk.: Sutton, J., Harris, C., Keil, P., Barnier, A. (2010). *The Psychology of Memory, Extended Cognition, and Socially Distributed Remembering. Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 9 (4), 521–560.

⁷¹ Sīkāk sk.: Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 89.

⁷² Zerubavel, E. (1996). *Social Memories: Steps to a Sociology of the Past. Qualitative Sociology*, 19, 284. Neapstrīdot kritiku pētījumiem, kas ignorē sociālo procesu ietekmi uz atmiņas procesiem, filozofiski izaicinošs ir autora izmantotais piemērs. Jautājums ir par to, vai pat par Robinsonu Kruzo ir pamatoti sacīt, ka viņš atrodas ārpus sociālo institūtu ietekmes. Vai viņš, veidojot savu paškonceptiju, neietekmējas no tiem sociālajiem ietvariem, kuros dzīvoja pirms nokļūšanas uz neapdzīvotas salas, un arī tobrīd nedzīvo, paturot prātā iespējamo atgriešanos sociālo grupu ietekmē.

⁷³ Zerubavel, E. (1996). *Social Memories: Steps to a Sociology of the Past. Qualitative Sociology*, 19, 294. Arī psihologs Arturs Glenbergs (*Glenberg*), analizējot individuālo pieeju nepilnības, ir akcentējis, ka cilvēks vienmēr atceras tikai kontekstuāli, tas ir, atceras, esot konkrētā ķermenī, konkrētā vietā, konkrētā laikā, konkrētā situācijā.⁷³ Viņaprāt, atmiņa tiek aktualizēta tikai pēc konkrētas ķermeniskas nepieciešamības un tikai kontekstā ar konkrētām zināšanām par to, “kas mēs esam, ko mēs vēlamies panākt, kādā situācijā mēs esam, kā mums vajadzētu rīkoties konkrētajā vietā, laikā un telpā un ko no mums sagaida sociālā vide”. Turpretī eksperimentos, kas pēta atsaukšanu atmiņā kā atmiņas objekti visbiežāk tiek izmantoti nejaušu vārdu vai skaitļu saraksti, lai gan atmiņa ir iemiesota un cilvēka ikdienā ir līdzeklis darbībai trīsdimensionālā pasaulē. Tādējādi ir acīmredzama nesakritība atmiņas un to rīku konstrukcijā, ar kuriem atmiņa tiek pētīta. Sk.: Glenberg, A. M. (1997). *What memory is for. Behavioral & Brain Sciences*, 20(1), 17–18.

jautājumiem, nav nekas vairāk kā artefakts, kura mērķis ir noslēpt atziņu, ka sabiedrības viedoklis ir veidojies varas un spriegumu ietekmē, kuras patiesās reālijas nekas neatklāj tik neadekvāti kā konkrēts daļskaitlis. P. Burdjē pat provokatīvi secina, ka tāds fenomens kā sabiedriskā doma vispār neeksistē.⁷⁴ Viņš īpaši apšaubā, ka 1) katram respondentam ir savs viedoklis, un pats jautājums nav tas, kas patiesībā veicina viedokļa veidošanos jautājumā, par kuru indivīds, iespējams, nedomā; 2) visi viedokļi ir vienlīdz nozīmīgi un līdz ar to summējami, veidojot priekšstatu par kāda jautājuma izpratni sabiedrībā; 3) uzdotie jautājumi ir pareizi izvēlēti un precīzi pajautāti, jo katrs indivīds tos interpretē atbilstoši savai izpratnei un skatījumam (var atšķirties gan jautājuma izpratne un interpretācija starp jautājuma veidotāju un respondentu, gan pašu respondentu starpā).⁷⁵

Ja zināšanas un līdz ar to atmiņa ir iemiesota un paplašināta, kā arī tiek aktualizēta tikai saistībā ar kādu darbību vai rīcību, tad atmiņas pētniecībā plaši lietotie no citām metodēm izolēti laboratorijas eksperimenti un aptaujas varētu būt neveiksmīgs risinājums, lai adekvāti pētītu atmiņas būtību, tomēr arī tā dēvētajām kolektīvajām metodoloģijām ir trūkumi, kas analizēti atmiņas pētījumiem veltītajā literatūrā.

1.2.2. Metodoloģiskais kolektīvisms jeb kolektīvā perspektīva atmiņas pētniecībā

Sociālās atmiņas pētnieku, kas orientējušies uz kolektīvisma metodoloģijām, pārlicība, ka individuālā atmiņa nevar tikt konceptualizēta un pētīta bez atsauces uz sociālo kontekstu, nenozīmē nosacīti pretējo – ka sociālā atmiņa būtu pētāma tikai, uzlūkojot tās izpausmes indivīdos.⁷⁶ Tieši pretēji – pētnieki izteikti raudzījušies uz kultūras procesa “produktu” jeb dažādiem kultūras faktiem un, tos analizējot, secinājuši par indivīdu atmiņu, pieņemot, ka tā tieši vai netieši veidojusies un joprojām atrodas šo kultūras fakti ietekmē.

Lai akcentētu sociālās vides ietekmi uz cilvēka atmiņu, Alisona Landsberga (*Landsberg*) ieviesusi protēziskās atmiņas (*prosthetic memory*) atmiņas jēdzienu, kura ietvaros viņa skaidro, kā cilvēks strukturē savu pieredzi, sastopoties ar lielajiem vēstures diskursiem, kas galu galā veido ne tikai izpratni par pagātnes notikumiem, kuros indivīds personīgi nav piedalījies, bet ietekmē arī atmiņu un tās formu par paša pieredzētiem notikumiem. Pēc A.Landsbergas domām, šī procesa rezultātā tapusi protēziskā atmiņa vienlaicīgi kļūst par indivīda identitātes pamatu.⁷⁷

⁷⁴ Bourdieu, P. (1993). Public Opinion Does not Exist. In: Bourdieu, P. *Sociology in Question*. London: Sage Publications. P. 149–157.

⁷⁵ P. Burdjē arī uzsver, ka sabiedriskās domas aptauju tieksme pēc objektivitātes pati par sevi attālina procesu un tajā iegūtos rezultātus no reālajā dzīvē sastopamajām situācijām, kur pozīcija kādā noteiktā jautājumā ir nevis jāieņem, bet subjekts to jau ir ieņēmis, būdams atkarībā no dažādiem sociālpolitiskiem u. c. faktoriem. Sabiedriskās domas aptaujas ignorē gan ietekmes spēkus/varas attiecības, gan tās latentās dispozīcijas, kuras konkrētais varas/sociālais diskursus tobrīd padara par neizpaužamām, līdz ar to sabiedriskās domas aptaujas nespēj paredzēt, kāda varētu būt respondent rīcība, piemēram, krīzes vai kādā citā situācijā, kuras ietekmē dominējošais diskursus varētu mainīties. Sk.: Bourdieu, P. (1993). Public Opinion Does not Exist. P. 149.–157.

⁷⁶ Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory. P. 185.

⁷⁷ Landsberg, A. (2004). *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York Columbia University Press. P. 2. Tomēr Džeimss Jangs (*Young*) ir piedāvājis dekonstruēt jēdzienu “kolektīvā

Nozīmīgākais jautājums ir par to, kā šo kultūras faktu ietekmi kolektīvā līmenī precīzi izpētīt. Tieši neskaidrā metodoloģija un secinājumu vispārīgums un aptuvenība ir nozīmīgākie kritiski vērtētie sociālās atmiņas kolektīvo pieeju aspekti. Tāpat nozīmīga iebilde pret metodoloģiskā kolektīvisma izmantojumu atmiņas procesu pētniecībā ir saistīta ar pašu jēdzienu “atmiņa”, kas vairākuma cilvēku izpratnē pēc savas būtības ir izteikti individuāls fenomens. Tā, piemēram, Frederiks Bārtlets ir norādījis, ka “sociālās atmiņas” vietā atbilstošāks jēdziens būtu “sociāli noteiktā atcerēšanās”, jo, viņaprāt, sociālās atmiņas teorijai būtu jāspēj pierādīt, ka grupa, kas tiek uzskatīta par kopumu un kā tāda tiek pētīta, pati par sevi atceras, nevis tikai nodrošina stimulus un apstākļus, kuros grupai piederīgie indivīdi atceras pagātnes notikumus.⁷⁸

Kolektīvā/sociālā apziņa/prāts/atmiņa dabā nav novērojama un nepastāv, tādēļ tādi jēdzieni kā kultūras atmiņa, kolektīvā atcerēšanās vai sociālā aizmiršana neapšaubāmi ir metaforas vai hipotētiski kognitīvie modeļi, kas tiek lietoti, lai raksturotu sociālās norises, to formas un procesus.⁷⁹ Par vēl vienu tipisku kolektīvo pieeju problēmaspektu tiek uzskatīti centieni pētīt sociālo atmiņu, balstoties individuālās atmiņas jēdzienos. Rezultātā robeža starp individuālo un kolektīvo tiek pārvarēta bez izmaiņām konceptos un metodoloģijā, un tiek iegūts vēstījums par to, kā kopienas atceras, aizmirst vai apspiež atmiņas bez apzināšanās, ka šāda valoda ir labākajā gadījumā metaforiska, bet sliktākajā – maldinoša.⁸⁰

Apgalvojums, ka arī nāciju līmenī šīs apspiestās atmiņas agri vai vēlu atgriežas, ir izteikti moralizējošs un tiek lietots gadījumos, kad tā patiešām ir noticis. Tajā pašā laikā ir daudz piemēru, kad tas nenotiek, bet būtiskākais ir tas, ka, šo atgriešanos nenosaka determinēts process, kura skaidrojums meklējams tikai nācijas “fizioloģiskajā ķermenī” – to pamatā nosaka “ķermeņa” mijiedarbība ar plašāku sociālo un politisko kontekstu, tādēļ, ja tas neveicina konkrētu atmiņu nonākšanu kādas sabiedrības dienaskārtībā, tad, visticamāk, tās tur arī nenonāks.

Arī uzreiz pēc klasiskā Morisa Halbvaksa (*Halbwachs*) darba iznākšanas 1925. gadā viņa līdzgaitnieks un kolēģis Marks Blohs (*Bloch*) kritiski norādīja, ka jēdzienu aizņemšanās no

atmiņa” un aicinājis orientēties uz iepriekš raksturoto kopoto atmiņu perspektīvu, tādējādi saglabājot katra indivīda unikālo skatījumu uz dzīvi un dažādajiem atcerēšanās veidiem un avotiem, kas veido kolektīvo atmiņu kopumu. Dž. Jangs piedāvā skatīt atmiņas procesus visā to daudzveidībā un sarežģītībā, šim nolūkam piedāvājot atmiņas tekstūras jēdzienu. Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. P. xi–xii.

⁷⁸ Bartlett, F. (1995/1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. P. 294.

⁷⁹ Avišai Margalits (*Margalit*) norāda, ka atmiņa ir jēdziens, kas pamatā ir attiecināma uz indivīdiem, un tādos gadījumos kā “nācija atceras tās varoņus” atminēšanās neapšaubāmi tiek lietota paplašinātā, metaforiskā nozīmē. Sk.: Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. Cambridge: Harvard University Press. P. 48–49.

⁸⁰ Tā, piemēram, vēsturnieks Kērvins Lī Kleins (*Klein*) ar ironiju norādījis, ka sociālās atmiņas jēdziena nepamatotas lietošanas rezultātā iespējams nonākt jaunā laikmetā, kur “*arhīvi atceras un statujas aizmirst*”. Sk.: Klein, K. L. (2000). On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*, 69, 136. V. Kanšteiners skaidro – ja apspiešana var kaitēt indivīda organismam, tad nācijas, tieši pretēji, var apspiest nevēlamas atmiņas, nesāņemot par to sodu, un izvairīties no apspiesto atmiņu atgriešanās no zemapziņas dzīlēm vienā vai citā formā. Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. P. 185–189.

individuālās psiholoģijas un to lietošana, pievienojot īpašību “kolektīvais”, var būt neprecīza.⁸¹ Līdzīgi kā savulaik M. Blohs, arī socioloģe Ivonna Irvina-Zarecka (*Irwin-Zarecka*) norāda, ka, pētot sociālo aizmirstānu, būtu vēlams izvairīties no psiholoģijas un psihoanalīzes kategorijām un tā vietā veltīt uzmanību sociāliem, politiskiem un kultūras faktoriem.⁸²

Tomēr par nozīmīgāko kolektīvās atmiņas pieeju metodoloģijas kritiķi uzskatāms Vulfs Kanšteiners, kurš strikti apstrīdējis Zigmunda Freida (*Freud*) psihoanalīzes jēdzienu lietojumu, pētot kolektīvo atmiņu. Viņaprāt, tie ir derīgi indivīda līmenī, turpretī nederīgi kolektīvā, jo nācijas spēj apspiest bez psiholoģiskām sekām, tāpat kā sociālās atmiņas var tikt (pār)konstruētas bez apspiestā atgriešanās. Pēc V. Kanšteintera domām, pat gadījumos, kad sabiedrības interese un debates rodas ilgi pēc paša traģiskā notikuma, kā tas ir holokausta gadījumā, novēlošanās iemesli, viņaprāt, ir nepārprotami sociālpolitiski, nevis kolektīvi neapzināti vai mītiskas kolektīvas traumas iniciēti.⁸³ Tomēr, neraugoties uz šo kritiku, Zigmunda Freida un viņa līdzgaitnieku teorijām ir bijusi nozīmīga ietekme uz mēģinājumiem analizēt sociālās atmiņas procesus.

1.3.Sociālās atmiņas teorētiskas definēšanas pirmsākumi

1.3.1.Freida “apspiesto atmiņu” un Junga “kolektīvā neapzinātā” jēdzieni

Fridriha Nīčes vēstījums, ka “*tā kā mēs esam iepriekšējo paaudžu rezultāts, mēs esam arī viņu noviržu, kaislību un kļūdu, pat noziegumu rezultāts*”⁸⁴, caurauž daudzu autoru teorētiskās pozīcijas.⁸⁵ Jautājums par pagātnes notikumu un pieredzes mantošanu ir bijis aktuāls vairākiem pētniekiem un teorētiķiem, bet skatījums uz to, kā šī paaudžu pieredze tiek vai var tikt mantota, ir bijis atšķirīgs.

Līdzīgi kā šajā, arī citos darbos, kas veltīti sociālajai vai kolektīvajai atmiņai, regulāri sastopamas atsauces uz tādiem autoriem kā Zigmundu Freidu, Karlu Gustavu Jungu (*Jung*) un

⁸¹ Bez kolektīvās atmiņas M. Blohs norādīja arī uz kolektīvās reprezentācijas, kolektīvā intelekta, kolektīvās apziņas jēdzienu nekritiskas lietošanas problemātiku. Sk. angļu valodas tulkojumā: Bloch, M. (1925). *Mémoire collective, tradition et coutume: À propos d'un livre récent*. In: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press. P. 152–154. Sk. arī: Burke, P. (1997). *History as Social Memory*. In: Burke, P. *Varieties of Cultural History*. Ithaca; New York: Cornell University Press. P. 44.

⁸² Irwin-Zarecka, I. (1994). *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick: Transaction Publishers. P. 116.

⁸³ Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 41 (2), 186.

⁸⁴ Sk.: Nietzsche, F. (1980/1874). *For the Advantage and Disadvantage of History for Life*. P. 22.

⁸⁵ F. Nīčes agrīnā darba popularitāte mūsdienu atmiņas pētnieku vidū skaidrojama ar tā orientāciju aizstāvēt visu, kas sekmē vitalitāti, jaunā un dzīves radīšanu. Tostarp arī vēsturi F. Nīče aicina aplūkot nevis kā nedzīvu arhīvu, kurā atklājas “pretīgs skats uz empīrisko faktu vākšanas aklu kaislību”, bet kā paaudžu pēctecības procesu, kurš var bagātināt dzīvi un kalpot tai. Tādēļ viņš uzsver neizbēgamo pēctecību ar visām pagātnes kļūdām, kaislībām un maldiem, no kuriem brīvība nav iespējama, un aizstāv kritisku attieksmi pret pagātņi, taču ne tās atmešana. Pēc F. Nīčes domām, kritiska attieksme palīdz veidot “jaunus paradumus, jaunus instinktus”, ko vēlāk izsaka varas gribas jēdziens, bet kritiskā vēsture palīdz piepildīt darbīgos dzīves mērķus. Sk.: Nietzsche, F. (1980/1874). *For the Advantage and Disadvantage of History for Life*.

visbiežāk – Morisu Halbvaksu.⁸⁶ Turklāt par plaši izplatītu tendenci kļuvusi šo autoru uzskatu pretnostatīšana, konkrētā darba rakstītājam identificējoties ar kāda autora teorētiskajām pozīcijām, tai pašā laikā distancējoties no citām. Visbiežākā tendence ir atsaukšanās uz Morisu Halbvaksu, vienlaikus norobežojoties no Zigmunda Freida izpratnes par kultūras atmiņu vai Karla Gustava Junga skatījuma uz kolektīvo atmiņu.⁸⁷

Neraugoties uz plašu atpazīstamību kā psihologam un psihoanalīzes pamatlicējam, Z. Freids bija arī sociāli orientēts pētnieks un akcentēja, kā arī centās izprast iracionālo faktoru ietekmi gan indivīda, gan arī kultūras līmenī.⁸⁸ Tādēļ, lai novērtētu būtiskās un šķietamās atšķirības šo autoru teorētiskajās pozīcijas, pirms M. Halbvaksa, kurš tiek uzskatīts par neapšaubāmu kolektīvas atmiņas pētniecības ciltstēvu, nepieciešams ieskats Z. Freida un K. G. Junga spriedumos par kolektīvo atmiņu vai viņu teorētiskajās atziņās, ko viņu sekotāji izmantojuši atmiņas analīzē.

Z. Freidu tostarp interesēja kultūras faktoru pārmantojamība, tomēr viņš tās risinājumu meklēja ne tikai indivīda fizioloģijā, bet arī kultūras psiholoģijā, nozīmīgu daļu savas akadēmiskās karjeras veltot diviem jautājumiem: 1) cik lielā mērā pastāv psihiska turpināmība starp dažādām paaudzēm un 2) kādos veidos iespējama pieredzes un informācijas, tai skaitā atmiņas, nodošana no vienas paaudzes nākamajai ārpus ierastā un vispārārtītā procesa – iemācīšanās indivīda dzīves laikā: “*Ikreiz, kad cilvēce ir neapmierināta ar savu tagadni – un tas notiek itin bieži –, tā atgriežas pie pagātnes un cenšas beidzot noticeēt nekad neaizmirstajam sapnim par zelta laikmetu.*”⁸⁹

Pēc Z. Freida domām, sociālā psiholoģija maz centusies atbildēt uz šiem jautājumiem. Z. Freidu īpaši interesēja, kā noteiktas atmiņas dažādos veidos (gan saglabātas dokumentāli, gan

⁸⁶ Viņi, protams, nav pirmie autori, kas centušies izprast atmiņas procesus. Pirms viņiem atmiņas jautājumus analizējuši gan Platons un Arsitotelis, gan Mišels Monteņs, Džons Loks un Deivids Hjūms, gan Imanuels Kants, Georgs Vilhelms Frīdrihs Hēgelis un Frīdrihs Nīče, gan daudzi citi. Sīkāk sk.: Roediger, H. L., Wertsch J. V. (2008). *Creating a New Discipline of Memory Studies. Memory Studies*, 9 (1), 13.; Erl, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 10.

⁸⁷ Kāda notikuma (holokausta) nokļūšana vai atgriešanās sociālajā atmiņā Zigmunda Freida (*Freud*) psihoanalītikas perspektīvā tiek skaidrota ar to, ka notikums sava traģiskuma un neapveramības dēļ ir bijis tik traumējošs, ka ilglaicīgi ticis izstumts no sabiedrības apziņas un atmiņas, bet, izmantojot Freida teorētisko pozīciju, šādā gadījumā agri vai vēlu atkal atgriežas indivīdu un sociālajā apziņā jeb dienaskārtībā. Saistībā ar šo uzskatu holokausta kļūšana par vienu no centrālajiem Rietumeiropas tekstiem ir neizbēgams process un rezultējas kā traumējošs un no sabiedrības atmiņas izslēgtas pieredzes atgriešanās no bezapziņas apziņā. Kā piemērus, kas izmanto šo analoģiju, sk.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. Boston: A Mariner Book. P. 2, 63; Kansteiner, W. (2006). *In Pursuit of German Memory: History, Television, and Politics After Auschwitz*. Athens: Ohio University Press. P. 17, 20. Abi autori gan nepiekrīt šādam sociālās atmiņas funkcionēšanas skaidrojumam. Viņuprāt, daudzi aspekti un pētījumu rezultāti norāda uz to, ka šāda pieeja ir apšaubāma, un nav pamata runāt par to, ka holokausts kā notikums būtu bijis traumējošs kādai konkrētai cilvēku grupai. Tieši pretēji – viņu analizētie faktori liecina, ka daudzās sabiedrības daļās un sociālos formējumos visā pasaulē holokausts sākotnēji gluži vienkārši nav ticis uzskatīts par tik ievērojamas cienīgu un sabiedrības apziņā centrālu notikumu, kā tas ir šodien, un šīs tēmas atgriešanās sociālajā atmiņā skaidrojama ar dažādu sociāli politisku faktoru mijiedarbību.

⁸⁸ Viņu īpaši interesēja kultūras faktoru pārmantojamība un, lai gan viņa pieejas daudzkārt, tai skaitā šobrīd, apšaubītas par nekritisku individuālu fenomenu lietojumu, pētot vai analizējot kolektīvus procesus, pats Z. Freids šo problēmu apzinājās un tostarp norādīja, ka nav viegli individuālās psiholoģijas jēdzienu padarīt par masu psiholoģijas izpētes instrumentiem, un uzsvēra, ka, rakstot par atmiņu atgriešanās kultūras līmenī, “*apspiestā atgriešanās*” jēdzienu viņš nelieto tehniskā nozīmē: “*Ar to es domāju kaut ko nācīgas dzīvē pagājušu, izzudušu un pārvarētu, ko es riskēju aplūkot kā ekvivalentu apspiestajam materiālam indivīda psihiskajā dzīvē*”. Sk.: Freud, S. (2012/1937). *Moses and Monotheism*. New York: Vintage Books. P. 170.

⁸⁹ Freud, S. (2012/1937). *Moses and Monotheism*. P. 89.

mutvārdos, gan citos grūtāk empīriski tveramos veidos) “ceļo” laikā un paradoksāli nevis vājinās, bet gan kļūst stiprākas, līdz tādām mērogam, ka spēj nozīmīgi ietekmēt cilvēku domāšanu un darbību.⁹⁰

Ideju, ka atmiņas ir neapzinātas vai ir izspiestas no apziņas, taču nav iznīcinātas, Z. Freids dēvēja par represijas ieslogu. Viņš uzskatīja, ka no apziņas izspiestu satraucošu atmiņu atcerēšanās spēj dot dziedinošu efektu. Ideja, ka apspiestas, sāpīgas atmiņas par kādu pagātnes notikumu var radīt problēmas indivīda personībā un izpausties kā dīvaina vai neadekvāta uzvedība, ir pazīstamas sen, tomēr pēdējās desmitgadēs arvien populārāka kļūst šīs Z. Freida teorijas pielietošana, pētot sociālās atmiņas fenomenus.⁹¹ Lai gan Z. Freida pieejas izmantošana daudzārt, tai skaitā šobrīd, apšaubīta par nekritisku individuālu fenomenu lietojumu, pētot vai analizējot kolektīvus procesus, viņš pats šo problēmu apzinājās un tostarp norādīja, ka nav viegli individuālās psiholoģijas jēdzienus padarīt par masu psiholoģijas izpēti instrumentiem, un uzsvēra, ka, runājot par atmiņu atgriešanos kultūras līmenī, “apspiestā atgriešanās” jēdzienu viņš nelieto tehniskā nozīmē: “*Ar to es domāju kaut ko nācijai dzīvībai pagājušu, izzudušu un pārvarētu, ko es riskēju aplūkot kā ekvivalentu apspiestajam materiālam indivīda psihiskajā dzīvē.*”⁹²

Arī Z. Freida skolnieku Karlu Gustavu Jungu (*Jung*) nodarbināja līdzīgi jautājumi, viņš norādīja, ka indivīdam ir mūžīgas arhetipiskas vēlnes vai vēlmju dispozīcijas, tomēr, jo īpaši izteikti pēc abu akadēmiskās šķiršanās, viņš atbildes uz šiem jautājumiem meklēja atšķirīgi no Z. Freida un, cenšoties definēt “kolektīvā neapzinātā” (“*collective unconscious*”) un tā centrālo elementu “rases atmiņas” (“*racial memory*”) jēdzienus, izteikti balstījās R. Sīmona idejās:

Papildus mūsu tiešajai apziņai, kurai ir pilnīgi personīga iedaba un kuru mēs uzskatām par vienīgo iespējamo empīrisku psihi (pat, ja mēs pievienojam personīgo neapzināto kā apendiksu/pielikumu), pastāv otra – kolektīva, universāla un bezpersoniska – psihi iedaba, kas ir identiska visos indivīdos. Šī kolektīvā zemapziņa neatīstās individuāli, bet ir iedzimta. Tā sastāv

⁹⁰ Viņš pieļāva, ka starp paaudzēm var tikt nodotas un mantotas psihiskas dispozīcijas arī bez savstarpējas tiešas vai netiešas komunikācijas ar simbolu starpniecību, tomēr šis process nav iepriekš determinēts un automātisks – iespējami iegūto un nododamo atmiņu aktualizācijai nepieciešams stimulants paša indivīda dzīvē. Sk.: Freud, S. (2012/1913). *Totem and Taboo: Resemblances Between the Psychic Lives of Savages and Neurotics*. London: Empire Books. P. 142–143. Tomēr šai laukā Z. Freids vairāk uzdeva jautājumus un aicināja pievērst dažādu nozaru pētnieku uzmanību, nevis piedāvāja skaidras atbildes: “*Šeit mēs atrodamies masu psiholoģijas sfērā, kur nejutamies kā mājās. Mums ir jāmeklē līdzīgas iedabas analogijas un fakti, iespējams, pat citos laukos. Mēs tos atradīsim, es esmu pārliecināts.*” Sk.: Freud, S. (2012/1939). *Moses and Monotheism*. P. 87. Freids nespēja atrast precīzu atbildi uz jautājumu, kādā formā pagātnē eksistē apspiestās atmiņas, tomēr viņš bija pārliecināts, ka šis cilvēka psihi mantojums tiek uzglabāts un, kad notiek apspiestā atgriešanās, ir jārunā nevis par apgūšanu no jauna, bet gan par jau esošā materiāla atmodināšanu. Freud, S. (2012/1939). *Moses and Monotheism*. P. 170. Tā paša gadsimta beigās vēsturnieks Pīters Bērks (*Burke*) apstiprināja, ka Z. Freida meklējumiem ir pamats un starp oficiālo atmiņu cenzūru un to, ko Freids dēvēja par individuālo atmiņas cenzoru katrā pašā, pastāv vēl viens cenzors – neoficiālais, bet kolektīvais. Sk.: Burke, P. (1997). *History as Social Memory*. In: Burke, P. *Varieties of Cultural History*. Ithaca; New York: Cornell University Press. P. 58. Empīriski sarežģīti atbildamais jautājums ir, vai un kā tas darbojas, tas ir, kā grupas apspiež nevēlamas un veicina vēlamās atmiņas. Arī Jans Assmans (*Assmann*) jau 21. gadsimta sākumā Freida psihoanalīzes tradīcijā raksta par kultūras kapenēm, kas kļūst par mājvietu marginalizētajām, izstumtajām, apspiestajām un aizliegtajām kultūras tradīcijām. Sk.: Assmann, J. (2002). *Das kulturelle Gedächtnis. Erwägen, Wissen, Ethik*, 13(2), 246

⁹¹ Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. P. 2–5.

⁹² Freud, S. (2012/1937). *Moses and Monotheism*. P. 170.

no pirmseksistences formām – arhetīpiem, kas var kļūt apzināti tikai sekundāri un kas piešķir noteiktu formu psihe saturam.⁹³

Tādējādi K. G. Junga “kolektīvo neapzināto” skaidroja kā mentālas formas, kuru esamība nav skaidrojama ar indivīda dzīves notikumiem vai pieredzi un kas, viņaprāt, norāda uz dabiskām, iedzimtām un mantotām cilvēka prāta formām, saistot to ar Z. Freida formulēto arhaisko palieku (*archaic remnants*) jēdzienu.⁹⁴ Pats Z. Freids savukārt kritizēja K. G. Junga piedāvāto kolektīvās bezapziņas jēdzienu, norādot, ka šis koncepts balansē starp acīmredzamo un neizmērāmo, jo neapzinātais pēc savas būtības nevar būt individuāls, bet ir kolektīvs fenomens, savukārt citas, precīzākas kategorijas tas nepiedāvā.⁹⁵ Lai arī mūsdienu atmiņas pētnieki dažkārt pārspīlējuši M. Halbvaksa un, piemēram, Z. Freida uzskatu atšķirību,⁹⁶ salīdzinājumā ar priekštečiem un citiem nozīmīgiem sava laika kolektīvās vai kultūras atmiņas teorētiķiem, kas atmiņas procesus konceptualizēja psihoanalīzes un psiholoģijas perspektīvā, nozīmīgākā M. Halbvaksa sociālās atmiņas perspektīvas novitāte ir centieni identificēt tieši sociālos faktorus, kas nozīmīgi atcerēšanās procesu formēšanā.

1.3.2. Moriss Halbvakss – idejas un ietekmes

Lai gan akadēmiskā uzmanība atmiņas pētījumiem ir bijusi izteikti viņņveidīga, kopš sociālās atmiņas lauka veidošanās pirmsākumiem 20. gs. pirmajā pusē sociologs Moriss Halbvakss šai diskursā kļuvis par galveno figūru. M. Halbvaksa piensums ir tas, ka viņš īpaši uzsvēra tagadnes sociālo procesu nozīmi un nepieciešamību pētīt (un to arī darīja) publiskus komemoratīvos rituālus, to simbolus un tehnoloģijas, bet būtiskākais viņa devums ir atmiņas diskursa pārorientēšana no bioloģiskā uz kultūras lauku.

M. Halbvaksa un viņa daudzo sekotāju pētījumi cenšas empīriski pamatot, ka pagātnes liecības tiek saglabātas tikai tādā gadījumā, ja tās spēj veiksmīgi ietilpt esošajā sociālajā rāmī. Tagadne nerada jaunas atmiņas, tā darbojas kā filtrs, kas nosaka, kuras atmiņas šobrīd ir derīgas un kuras nav. Tādējādi tagadne, ko atmiņas pētīšanā īpaši uzsver Morisa Halbvaksa sekotāji, var tikt salīdzināta ar sensoru Z. Freida izpratnē – tas izstumj uz neapzinātības lauku visu, kas nav savietojams ar esošās sociālās vides paražām un priekšstatiem par ētiku.

Lai gan plaši izplatītais pieņēmums par “atmiņu bumu” vēsta, ka jautājums tika aktualizēts 1970. gadu beigās un 1980. gadu sākumā, bet līdz tam gan pats pētījumu lauks, gan tādi autori kā M. Halbvakss bijuši pilnībā aizmirsti, šis viedoklis nav pilnībā precīzs, tāpat kā neprecīzs ir priekšstats par M. Halbvaksu, pateicoties viņa 1925. gada darbam “Atmiņas sociālie ietvari” (*Social Frameworks of Memory*), kā vienpersonisku atmiņas pētniecības virziena

⁹³ Jung, C. G. (1981). *The Archetypes and the Collective Unconscious*. New Jersey: Princeton University Press. P. 43.

⁹⁴ Jung, C. G. (1969). *Man and His Symbols*. London: Dell. P. 57.

⁹⁵ Freud, S. (2012/1937). *Moses and Monotheism*. P. 170.

⁹⁶ Sīkāk sk.: Wood, C. (2006). Memory at Work: Maurice Halbwachs, Sigmund Freud, and the Sociology of Knowledge in Contemporary Studies of Cultural Memory. *American Sociological Association*, 1–19. Retrieved from: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/0/5/0/7/pages105079/p105079-1.php

aizsācēju vai dibinātāju – arī viņa darbi radās izteiktā kontekstā ar citiem sava laika pētījumiem.⁹⁷

1.3.2.1. Halbvaksa pamata ietekmes – E. Dirkhems, A. Bergsons un E. Renāns

Morisa Halbvaksa pamata ietekmes veido trīs 19. gadsimta noģales franču domātāji – sociologs Emils Dirkhems (*Durkheim*) un filozofs Anrī Bergsons (*Bergson*), ka arī mazākā mērā – filozofs Ernsts Renāns (*Renan*). Ja E. Dirkhems sociālās atmiņas pētījumu ievados tipiski minēts kā M. Halbvaksa priekštecis un filozofiskās ietekmes avots,⁹⁸ tad A. Bergsona un E. Renāna ietekme ir bijusi mazāk pamanāma, tomēr pietiekami nozīmīga, lai to nevarētu ignorēt.

Anrī Bergsons, protestējot pret objektīvajiem, materiālistiskajiem un logocentriskajiem pasaules uztveres centieniem, uzsvēra subjektīvā faktora un individuālās pieredzes nozīmi, kas veidoja viņa filozofiskās domas pamatu.⁹⁹ A. Bergsons pretstatā pieņemumam par atmiņu kā pagājušā rekonstruējošu un pasīvi uzkrājošu akcentēja tās aktīvo, konstruējošo iedabu un mainīgo, nepastāvīgo saturu. Tādējādi par vienu no viņa filozofijas pamata jautājumiem kļuva laika pieredze (*experience of time*), bet atmiņa – par vienu no centrālajiem analīzes elementiem.¹⁰⁰

Anrī Bergsons nodalīja pasīvo atmiņu, kas ir sistemātiska, robežojas ar pieradumu, saglabājas ķermenī, balstās uz mehānisku iekalšanu un ir saistīta ar konkrētu lietu un faktu atcerēšanos, kā arī aktīvo atmiņu, kas robežojas ar spriešanu, saglabājas garā un ir apziņa par bijušo, pagājušo, saistīta ar radošu apguvi un asociācijām. Šī aktīvā atmiņa A. Bergsonam ir virtuāla, bet virtuālais ir iespējamība, varbūtība, tādējādi atmiņa ir radoša spēja, bet katrs atmiņas akts ir unikāls, jo ikreiz tiek aktualizēta cita atmiņas struktūra, modelis vai forma. Pagātne ir, taču tas, ko indivīds no tās atceras, ir situatīvi, sociāli un individuāli nosacīts. Atmiņas virkne gandrīz nekad precīzi nesakrīt ar laika virkni, un virtuālajai atmiņai ir savs nozīmības virknējums.¹⁰¹

A. Bergsona iespaidā Halbvakss pievērsa uzmanību tam, ka, pastāvot standartizētām pagātnes glabāšanas formām un unificētām tās stāstīšanas praksēm, indivīda līmenī šo vienveidīgo, monolīto pagātnes diskursu uztvere var būt izteikti individuāla un pat atšķirīga.¹⁰² Sociālās atmiņas pētījumu kontekstā nozīmīgs ir arī A. Bergsona paradumu atmiņas (*habit-*

⁹⁷ Neapšaubot viņa darbu (īpaši – pirmā) nozīmību un ietekmi uz sociālās atmiņas lauka attīstību, M. Halbvaksa ideju pilnīgākas izpratnes labad jāuzsver, ka viņa darbi radās izteiktā citu līdzgaitnieku ietekmē vai vismaz akadēmiskā dialogā ar tiem un arī vēlāk viņš savu pozīciju koriģēja, reaģējot uz dažādām kritikām. Sīkāk par šiem procesiem sk.: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 22–23.

⁹⁸ Sk., piemēram: Fentress, J., Whickham, C. (1992). *Social Memory*. Oxford: Blackwell Publishers. P.ix–x.; Kaprāns, M. (2011). Kopīgās atcerēšanās konteksti. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 13.–14. lpp.; Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 17–21.

⁹⁹ Bergson, H. (1988/1896). *Matter and Memory*. New York: Zone Books. P. 14–15.

¹⁰⁰ Turpat. 70–77. lpp.

¹⁰¹ A. Bergsona virtuālais, strukturētais modelis būtībā neparedz aizmiršanu, katra atcerēšanās ir unikāla. Tādējādi atceroties vienu struktūru, indivīds automātiski kādu citu neatceras vai neaktualizē vai izslēdz.

¹⁰² Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 16.

memory) jēdziens,¹⁰³ kas uzsver indivīdu darbības automātisko dabu, kas balstīta nemitīgos rīcības modeļu atkārtojumos un apzīmē cilvēku kā iemiesojumu visām pagātnes pieredzes izpausmēm, un tādējādi padara iespējamas šo rīcības modeļu izpausmes tagadnē.¹⁰⁴

Emils Dirkhems atšķirībā no A. Bergsona (viņu uzskati atšķirās nozīmīgi) kā sociālās atmiņas identifikatorus, mainīgos akcentēja nevis individuālo pieredzi un uztveri, bet gan sociālās organizācijas formas. E. Dirkhems uzsvēra konkrētajā kultūrā eksistējošo sociālo struktūru ietekmi uz to, kā tās pārstāvji kategorizē dažādas dzīves formas. Lai gan šādu jēdzienu lietojis jau 19. gs. beigās,¹⁰⁵ tieši klasiskajā darbā “*The Elementary Forms of the Religious Life*”,¹⁰⁶ analizējot rituālus un komemoratīvas prakses, E. Dirkhems izstrādāja socioloģisko pieeju, ko nodēvēja par kolektīvo apziņu (*collective consciousness*)¹⁰⁷, ar ko saprotamas kādai grupai raksturīgās nozīmes un simboli neatkarīgi no tā, vai katram grupai piederīgajam indivīdam tie piemīt. Šī kolektīvā apziņa/prāts, pēc E. Dirkhema domām, “dzīvo pāri indivīdam” un nosaka sociālās strukturēšanās formas.¹⁰⁸

Tādējādi E. Dirkhema teorija paredz, ka indivīda pieredze un pašizpratne top noteiktā sociālkultūras kontekstā. Viņš uzsvēra, ka indivīda socializācija visās organizētās sabiedrībās ir mērķtiecīgi vadīta procesa rezultāts (neatkarīgi no tā veiksmes vai neveiksmes), kas aizsākas jau bērnudārzā vai sākumskolā, kur indivīdi jau agrā bērnībā sāk apgūt sociālās normas un kultūras vērtības. Filozofs un sociālantropologs Ernests Gelners (*Gellner*), interpretējot E. Dirkhema teorētisko pozīciju, raksta:

Pat, ja cilvēki var rīkoties, kā vēlas, viņi nevar domāt, kā vēlas. [...] Jēdzieni tur cilvēkus savā varā, ierobežo viņu uzvedību un viņu gaidas. Cilvēkiem nav ļauts domāt tā, kā viņiem patīk; parasti viņi ir savu ideju vergi un viņu idejas ir kopīgas sabiedrībai.¹⁰⁹

Lai arī tā nebija viņa pamata orientācija, E. Dirkhems (līdzīgi kā vēlāk M. Halbvakss) arī akcentēja pagātnes nozīmību grupas organizācijas nodrošinājumā, īpaši uzsverot pagātnes lomu grupas solidaritātes veicināšanā, kopības sajūtas radīšanā, kā arī vēsturiskās nepārtrauktības

¹⁰³ Mediju pētnieks Patriks Hatons (*Hutton*) gan uzskata, ka komunikācijas pārmaiņu iespaidā atmiņu kā ieradumu ir nomainījusi atmiņa kā reprezentācija. Sk.: Hutton, P. H. (1993). *History as an Art of Memory*. Burlington: University of Vermont Press. P. 16.

¹⁰⁴ Matsuda, M. (1996). *The Memory of the Modern*. New York: Oxford University Press. P. 8. V. Kanšteiners uzskata, ka Bergsona filozofijas un, jo īpaši, ieradumu atmiņas jēdziena izpratne un atmiņas pēfijumos aprobācija dotu iespēju pārvarēt metodoloģisko robežšķirtni starp individuālistu un kolektīvistu perspektīvām. Sk.: Kansteiner, W. (2002). *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*. P. 190.

¹⁰⁵ E. Dirkhems tolaik rakstīja, ka sociālo dzīvi nosaka kolektīvās reprezentācijas, kas atšķiras no individuālajām reprezentācijām. Sk.: Durkheim, E. (1979/1897). *Suicide: A Study in Sociology*. New York: The Free Press. P. 312.

¹⁰⁶ Durkheim, E. (1965/1915). *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: The Free Press. P. 420–431.

¹⁰⁷ E. Dirkhems franciski lietoja apzīmējumu “*conscience collective*”, un ir bijis daudz diskusiju par atbilstošāko šā jēdziena tulkojumu. Sk.: Simpson, G. (2012/1993). Introduction. In: Durkheim, E. (1933). *The Division of Labour in Society*. New York: The Free Press. P. ix.

¹⁰⁸ Durkheim, E. (2008/1912). *The Elementary Forms of Religious Life*. Kolektīvā apziņa/prāts ir kādas kopienas locekļu vienotu pārliecību, uzskatu un morālu attieksmju kopums, kas “dzīvo savu dzīvi”. Kolektīvā apziņa norāda uz kopīgo sociālo normu izpratni kādā grupā. Ar jēdzienu “kolektīvs” Dirkhems ir vēlējis norādīt, ka tas raksturo daudzus indivīdus un ir izprotams kā sociāls fakts, un norobežoties no centieniem iedzīvināt kādu hipotētisku konstruktu. Schmaus, W. (1994). *Durkheim's Philosophy of Science and the Sociology of Knowledge: Creating an Intellectual Niche*. Chicago: The University of Chicago Press. P. 50–51.

¹⁰⁹ Gelners, E. (2000). *Arkls, zobens un grāmata*. Rīga: Madris. 49. lpp.

izpratnes veidošanā.¹¹⁰ Viņš rakstīja, ka nav iespējama tāda sabiedrība, kura nejustu nepieciešamību regulāri stiprināt un no jauna apstiprināt kolektīvas sajūtas un kolektīvas idejas, kas veido tās kopību un tās personību:

Grupās mitoloģija ir tās kopīgo pārliecību kopums. Tradīcijas, kuru atceri šī mitoloģija iemūžina, tiek izteiktas veidā, kādā sabiedrībā iztēlojas cilvēku un pasauli; tā ir morāle un kosmoloģija; tāpat kā tā ir vēsture. Rituāls kalpo un var kalpot tikai, lai atbalstītu šīs pārliecības, lai pasargātu to izgaišanu no atmiņas – tas ir, īsumā, lai atdzīvinātu būtiskus kolektīvās apziņas elementus.¹¹¹

Kategoriskākā E. Dirkhema sekotāju pozīcija paredz, ka kultūra nav atvedināma uz indivīdu apziņu un konkrēti kultūras fakti ir raksturīgi kultūrai pat, ja tie nav identificējami, vai ir identificējami nepārliecinoši kādas kohortas pētījumos, izmantojot individuālās metodoloģijas. M. Halbvaksa pieeja ir mazāk kategoriska, nekā tā bija E. Dirkhemam, kurš būtiskāko kritiku saņēmis par savu radikālo kolektīvismu jeb antiindividuālisma perspektīvu, kas konceptualizē sabiedrību kā vienību, kas ir pati par sevi un darbojas “pāri indivīdiem”, kas to veido. Tādējādi kritiķi, dažkārt apzināti radikalizējot E. Dirkhema uzskatus, norāda uz konkrēta atmiņu kopuma piedēvēšanu visai sabiedrībai, kas, viņuprāt, var būt arī izteikti sadrumstalota.

Kopumā M. Halbvaksa izpratnē par sociālo atmiņu E. Dirkhema ietekme ir nozīmīgāka, viņa teorija orientējas uz to, kā indivīdu uzskati tiek sociāli strukturēti. M. Halbvakss uzsvēris: “*Tā ir sabiedrība, kurā cilvēki parasti apgūst savas atmiņas. Tāpat tieši sabiedrībā tie atsauc, atpazīst un lokalizē savas atmiņas.*”¹¹² Tādējādi, viņuprāt, atmiņas pētniecība ir ne tik daudz filozofiska indivīda prāta procesu apcere, cik grupu, kurai indivīds pieder, un to ietekmējošo sociālo rāmju analīze. Tomēr vienlaikus ir nepamatoti viņam veltītie pārmetumi par kategorisku sociālo determinismu, jo tieši A. Bergsona ietekmē M. Halbvakss atzīst individuālo interpretācijas procesu nozīmību un pēta tos E. Dirkhema piedāvātajā socioloģiskajā ietvarā. Abu šo autoru filozofiskā ietekme spilgti izpaužas šai M. Halbvaksa atziņā: “*Kamēr kolektīvā atmiņa ilgst un kļūst spēcīgāka grupas saskaņotajā kopumā, indivīdi kā grupas biedri ir tie, kas atceras.*”¹¹³

Kā vēl viena nozīmīga M. Halbvaksa ietekme minams Ernsts Renāns, kura 1882. gadā nolasītā lekcija par nāciju patiesu interesi raisīja teju gadsimtu vēlāk, tomēr tās ietekmē M. Halbvakss līdzīgi kā E. Renāns īpaši uzsvēra kopīgu atcerēšanos un kopīgu aizmiršanu kā nacionālās identitātes pamatelementus.¹¹⁴ Ernsts Renāns jau 19. gadsimta beigās konstatēja, ka

¹¹⁰ Sīkāk par Dirkhema uzskatiem sociālās atmiņas teoriju kontekstā sk.: Misztal, B. (2003). Durkheim on Collective Memory. *Journal of Classical Sociology*, 3 (2), 123–143.

¹¹¹ Durkheim, E. (2008/1912). *The Elementary Forms of Religious Life*. P. 279. E. Dirkhems savā klasiskajā darbā “*The Elementary Forms of Religious Life*” detalizēti rakstīja par pieminēšanas rituāliem, bet atmiņas fenomenus analizēja tikai pirmatnējo sabiedrību kontekstā.

¹¹² Halbwachs, M. (1992/1952). *On collective memory: Edited, Translated, and with an Introduction by Lewis A. Coser*. Chicago, London: The University of Chicago Press. P. 38.

¹¹³ Halbwachs, M. (1980). The Collective Memory. In: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 142.

¹¹⁴ Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 21.

mītrades process jeb vēstures lielstāstu veidošana atbilstoši nacionālajām interesēm ir neatņemama nācijas sastāvdaļa.¹¹⁵

Ernsts Renāns rakstīja par vēstures izpētes potenciālu dekonstruēt nacionālos mītus. Viņš analizēja nāciju plaši pielietotas prakses, kas orientētas uz pagātnes pieredzes pārvēršanu “autohipnotiskos” nacionālos mītus, izmantojot tādas formas kā pieminekļus un piemiņas vietas, tādējādi vēl ilgi pirms radās plaša interese par nacionālajām identitātēm, norādīja uz to sociāli konstruējamo būtību un naratīvu lomu to uzturēšanā, dēvējot to par savveida ikdienas plebiscītu un īpaši uzsverot pagātnes un kopīgu ciešanu nozīmi nācijas identitātes konstrukcijā:

Tik tiešām, kopīgas ciešanas vieno vairāk nekā liksme. Nacionālajās atmiņās skumjām ir lielāka vērtība nekā triumfam, jo tās uzliek pienākumus un pieprasa kopīgus centienus. Nācija ir liela mēroga solidaritāte, kuras pamatā apziņa par upuriem, ko kāds ir nesis pagātnē un ko citi ir gatavi nest nākotnē. Pagātne ir tās priekšnoteikums.”¹¹⁶

Aleida Asmane ir uzsvērusi galvenos iemeslus, kāpēc Ernests Renāns ir uzskatāms par nozīmīgu filozofu sociālās atmiņas teoriju kontekstā un daudzu gan Morisa Halbvaksa, gan mūsdienu sociālās atmiņas pētnieku atziņu pamatlicēju: 1) E. Renāns norādīja uz pagātnes nozīmīgo, lai arī dažkārt neizprasto lomu nacionālās identitātes veidošanā; 2) līdzās triumfam un panākumiem viņš aktualizēja sēru un ciešanu nozīmi kopienas pašizpratnes nostiprināšanā un pat uzskatīja sēras par nozīmīgākām grupas atmiņu un līdz ar to arī identitāti mobilizējošām funkcijām, nekā panākumu daudzinašanu; 3) E. Renāns arī uzsvēra aizmiršanas nozīmi nācijas tāpatības veicināšanā un identificēja pretrunas vēstures pētniecībā un sociālās atmiņas konstruēšanas procesos.¹¹⁷

Tādējādi Morisa Halbvaksa sociālās atmiņas teorijas caurauž trīs nozīmīgi virzieni: 1) sociālie ietvari, kuros veidojas atmiņa, 2) individuālais process, kā atmiņa veidojas atkarībā no indivīda, kurš atceras, un konteksta, kādā tas atceras; 3) sociālās grupas un tai raksturīgās atmiņas savstarpējās mijiedarbības procesi. Turklāt dažādos savas akadēmiskās karjeras periodos un to laikā tapušajos darbos M. Halbvakss ir veidojis dažādus uzsvarus uz katru no šiem elementiem. Tas ir vēl viens iemesls, kāpēc viņa teorētiskais devums tiek dažādi interpretēts un vērtēts.

1.3.2.2.M. Halbvaksa publicētie darbi un to akadēmiskā atpazīstamība

Tieši Morisa Halbvaksa iespaidā šobrīd tiek lietots kolektīvās/sociālās atmiņas jēdziens, tomēr, neraugoties uz plašo citējamību un atpazīstamību akadēmiskajā vidē, kā arī neapšaubītu sociālās atmiņas pētniecības virziena ciltstēva statusu, M. Halbvakss ir kļuvis par savdabīgu totēmu, jo, neskaitot pašu jēdzienu un izteikti vispārīgu tā izpratni, kā arī dažas plaši

¹¹⁵ Hobsbawm, E. (1998). *On History*. London: Abacus. P. 35, 357.

¹¹⁶ Renan, E. (1882). What is a Nation? In: Eley, G., Suny, R. G. (1996). *Becoming National: A Reader*. New York; Oxford: Oxford University Press. P. 53.

¹¹⁷ Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Verlag C.H. Beck oHG. S. 43.

interpretējamas, bet vienlaikus baušļa statusu ieguvušas tēzes, šā brīža atmiņas procesiem veltītā literatūra jēdzieniski un metodoloģiski maz izmanto M. Halbvaksa teorētiskās atziņas.¹¹⁸

Viens no iemesliem ir tas, ka viņa darbi vēl joprojām akadēmiskajā, jo īpaši anglofilajā vidē ir pazīstami daļēji. Izpratni par viņa uzskatiem un akadēmisko veikumu pamatā veido sociologa Luisa Kosēra (*Coser*) sastādītais un 1992. gadā angļiski izdots rakstu kopojums “*On Collective Memory*”¹¹⁹, kur ir publicēta nozīmīga daļa viņa pirmā klasiskā darba “*Social Frameworks of Memory*” un otrā darba “*The Legendary Topography of the Holy Land*” nobeigums.¹²⁰

Tas ir nozīmīgs traucēklis viņa akadēmiskā veikuma pilnvērtīgai izpēšanai, jo tāpat kā visu akadēmisko karjeru, M. Halbvakss savas dzīves pēdējos darbos nozīmīgu uzmanību veltīja centieniem atbildēt savu pirmo darbu kritikai un daudzās pozīcijās precizēja vai pat mainīja savus uzskatus. M. Halbvakss pirmajā darbā raksta, ka indivīdu atmiņa ir sociāli mediēta un pakārtota grupas atmiņai, kā rezultātā indivīdi var atcerēties arī notikumus, kurus personīgi nav pieredzējuši, un pat viņu šķietami vispersoniskākās atmiņas ir pakļautas grupas atmiņai,¹²¹ tādējādi šai darbā raksturotā sociālās atmiņas koncepcija var radīt iespaidu par kolektīvā subjekta pastāvēšanu – uzskats, kas kritizēts visvairāk. Savukārt otrajā, jau pēc viņa nāves publicētajā darbā, M. Halbvakss precizē, ka, lai arī indivīdi vienmēr atceras kā grupas biedri, un tādēļ atmiņas ir kopīgas un savstarpēji atbalstošas (*supportive*), indivīdu atmiņas atšķiras intensitātē, ar kādu indivīdi tās pieredz.¹²² M. Halbvakss arī precīzāk identificē, kā atmiņa veidojas sociālajos rāmjos jeb ietvaros un tādējādi ir to nosacītas.

1.3.2.3.M. Halbvaksa teorētiskā pozīcija

Moriss Halbvakss savu teorētisko kolektīvās atmiņas skatījumu pamatoja, analizējot tādus institūtus kā ģimene, reliģiskas grupas un sociālas šķiras,¹²³ un viņa teoriju caurauž pārlicība, ka atmiņa nav skatāma ārpus grupas un sociālo faktoru konteksta. Viņš rakstīja par

¹¹⁸ Olick, J. K., Vinitzky–Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 16.

¹¹⁹ Halbwachs, M. (1992/1952). *On collective memory*. P. 38.

¹²⁰ M. Halbvaksa dzīves laikā tika publicēti divi viņa darbi: 1925. gadā pirmais darbs – “*Social Frameworks of Memory*” un 1941. gadā otrais darbs – “*The Legendary Topography of the Holy Land*”. Savukārt M. Halbvaksa trešais darbs “*The Collective Memory*”, kurā apkopots viņa 30. un 40. gadu darba rezultāts, tika publicēts pēc viņa nāves. Neraugoties uz līdzīgajiem nosaukumiem, L. Kosēra sastādītajā publikācija nav ietverts nekas no viņa trešā darba “*The Collective Memory*”. Viens no iemesliem varētu būt tas, ka šis, pēc Halbvaksa nāves pirmoreiz publicētais darbs, 1980. gadā tika atkāroti izdots antropoloģes Mērijas Duglasas (*Douglas*) redakcijā, tomēr tas tika strauji izpārdots un tāpat kā L. Kosēra sastādītajā krājumā npublicētās abu M. Halbvaksa dzīves laikā izdoto darbu daļas, angļiski rakstojamā un runājošajā akadēmiskajā telpā ilgu laiku bijis praktiski nezināms. Par M. Halbvaksa darbiem un to akadēmisko atpazīstamību sīkāk sk.: Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 14; Olick, J. K., Vinitzky–Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 139.

¹²¹ Halbwachs, M. (1992/1952). *On collective memory*. P. 53.

¹²² Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. New York: Harper & Row. P. 48.

¹²³ V. Kansteiners ir papildinājis šo sarakstu, norādot, ka kolektīvās atmiņas eksistē visdažādākajās sociālajās grupās – ģimenēs, profesijās, politiskajās paaudzēs, etniskajās grupās, sociālajās grupās un nācijās, bet jebkurā gadījumā saglabājis Halbvaksa uzstādījumu, ka atmiņa ir sociāla, bāzēta konkrētās kopienas vai kopienu ikdienas dzīvē un kā nesējus izmanto zīmes un simbolus. Kansteiner, W. (2002). *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*. P. 188.

individuālo atmiņu, kas veidojas un eksistē tikai “sociālajos ietvaros” un var tikt saprasta tikai, ņemot vērā konkrētās grupas kontekstu. Viņaprāt, sabiedrība, kurai indivīds pieder, “liek” tam ne tikai atminēties pagātnes notikumus, bet tas notiek, pilnveidojot, noklusējot vai konstruējot tos atbilstoši sociālajam kontekstam. M. Halbvakss uzsvēra, ka nav nozīmes meklēt, kurā smadzeņu daļā glabājas kāda atmiņa, jo tā tiek “atsaukta” pēc impulsa no, saistībā ar un atbildot uz sociālo kontekstu un izmantojot tā piedāvātos līdzekļus – simbolus.¹²⁴ Tādējādi M. Halbvakss viens no pirmajiem piedāvāja kolektīvo atmiņu pētīt izteiktā konstruktīvisma ievirzē – nevis kā pagātnes iespaidu uz tagadni, bet gan kā šodienas dažādu sociālo procesu ietekmi uz to, kā un ko mēs atceramies par pagātņi.

Vienlaikus M. Halbvakss skaidri apzinājās pretestību savai teorijai¹²⁵ un norādīja, ka cilvēki nespēj un ikdienā arī necenšas izprast savu ideju cēloņus un saknes, tādēļ paši neapjauš sociālās grupas ietekmi uz savu uzskatu struktūru un saturu, neapzināti pakļauj tiem savas attieksmes un sajūtas, vienlaikus dzīvojot pārliecībā par savu domas un apziņas brīvību:

Bieži mēs uzskatām sevi par domu un ideju, jūtu un kaislību autoriem, kuras patiesībā ir ierosinājusi kāda grupa. [...] Cik bieži kā dziļas pārliecības mēs paužam domas, ko esam aizņēmušies no avīzes, grāmatas vai sarunas?¹²⁶

Līdz ar to M. Halbvakss indivīdu atmiņas aktus uzlūkoja kā kolektīvās atmiņas manifestācijas – ieskatu kolektīvajā atmiņā, kas nosaka individuālo. Tāpat M. Halbvakss uzsvēra, ka viņa teorija neparedz vienotas, monolītas, nemainīgas atmiņas pastāvēšanu kādā grupā. Tieši pretēji – viņaprāt, jebkurā sabiedrībā eksistē vairākas kolektīvās atmiņas, un sabiedrības atmiņa stiepjas tik tālu, cik to veidojošo grupu atmiņa. Ikvienu grupu sastāv no mazākām grupām, un tās mainās un segmentējas nepārtraukti, līdz ar to pat, ja indivīds nemaina grupas, kurām pieder, nepārtrauktās pārmaiņas šīs grupās nosaka pārmaiņas kolektīvajā atmiņā.¹²⁷

Tādējādi, salīdzinot M. Halbvaksa pieeju ar pētniecību iepriekš raksturotajā Z. Freida tradīcijā, nozīmīgākā atšķirība ir faktā, ka Freida teorijas ietvaros atmiņa pamatā tiek skatīta kā uzspiesta, savukārt Halbvaksa – kā izvēlēta. Atmiņas pētniece Kristīne Vuda (*Wood*) gan secinājusi, ka Zigmunda Freida un Morisa Halbvaksa uzskati par atmiņas veidošanās principiem ir daudz tuvāki, nekā atmiņas pētījumos pieņemts uzskatīt,¹²⁸ un M. Halbvaksa idejas nevēsta par

¹²⁴ Halbwachs, M. (1992/1952). *On collective memory*. P. 38, 51–53.

¹²⁵ Jāņem vērā, ka savus darbus M. Halbvakss rakstīja laikā, kad zinātnē dominēja iepriekš raksturotais R. Sīmona engrammas jēdziens un “rases atmiņas” (*racial memory*) koncepcija.

¹²⁶ Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. P. 140. Literatūras un vēstures apziņas pētnieks Ričards Terdimans (*Terdiman*), apstiprinot Halbvaksa tēzi rakstījis, ka “atmiņa mājā nevis uztverojā apziņā, bet materiālā: sociālās un psihiskās dzīves praksēs un institūcijās, kas funkcionē mūsos, bet dīvainā veidā šķietami nepieprasa ne mūsu līdzdalību, ne skaidri izteiktu uzticību.” Sk.: Terdiman, R. (1993). *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press. 34.

¹²⁷ Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. P. 144–146.

¹²⁸ Sīkāku Z. Freida un M. Halbvaksa ideju salīdzinājumu sk.: Wood, C. (2006). *Memory at Work: Maurice Halbwachs, Sigmund Freud, and the Sociology of Knowledge in Contemporary Studies of Cultural Memory*. *American Sociological Association*, 1–19. Retrieved from: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/0/5/0/7/pages105079/p105079-1.php

brīvu izvēli, bet gan izvēli kā visdažādāko sociālo un politisko procesu un blakusietekmju rezultatīvu kopumu, ko varētu dēvēt arī par atmiņas institucionalizācijas procesu. Pēc M. Halbvaksa domām, kolektīvā atmiņa nevar eksistēt pati par sevi, tai nepieciešama nepārtraukta kolektīva, sociāla “barošana”. Viņa izpratnē kolektīvā atmiņa būtībā ir pagātnes atspīdums tagadnes gaismā,¹²⁹ tādējādi viņa sociālo struktūru determinismu var salīdzināt ar “*super-ego*” Z. Freida izpratnē.¹³⁰

M. Halbvaksa pirmajā darbā definētā pozīcija ir izteikti sociāldeterministiska. Viņš norāda, ka, raugoties no indivīda pozīcijām, viņš pieder dažādām sociālajām grupām – ģimenei, draugu un darba kolektīvam, arodbiedrībai, korporācijai, sporta komandai utt. –, kurām var būt sava sociālā atmiņa, un līdz ar to indivīds, kas ir saistīts ar visām šīm grupām, ir pakļauts dažādu sociālo atmiņu iedarbībai.¹³¹ Tādēļ diferenciaciju starp indivīdiem nosaka gan tas, ka ikviens no viņiem pieder dažādu grupu kopumam, gan tas, ka atšķiras ātrums un distance, ar kādu doma spēj pievērsties pagātnes jautājumiem. Tādējādi indivīds ir pakļauts dažādu sociālo uzskatu ietekmei un dažādi šo ietekmes lauku apstrādā, bet jebkurā gadījumā, pēc M. Halbvaksa domām, indivīda apziņa ir tikai kanāls, kolektīvo norišu un sociālo procesu krustojšanās punkts:

Katra grupa – vai tā būtu reliģiska, politiska vai ekonomiska, ģimene, draugi vai paziņas, pat īslaicīga satikšanās salonā, auditorijā vai uz ielas – imobilizē laiku savā veidā un uzspiež saviem biedriem ilūziju, ka mainīgajā pasaules turpinātībā, noteiktas zonas ir ieguvušas relatīvu stabilitāti un līdzsvaru, kurā nekas nozīmīgi nemainīsies.¹³²

Savā otrajā nozīmīgajā darbā M. Halbvakss daudz izteiktāk akcentējis tieši reinterpretācijas procesu, kas ir individuāla norise. Analizējot šo Halbvaksa tēzi, sociologs Pīters Bergers (*Berger*) papildina, ka cilvēks nemitīgi interpretē un pārinterpretē savu dzīvi, un līdz ar to atmiņa ir “nemitīgi atkārtots reinterpretācijas akts”. Atceroties pagātni, cilvēks rekonstruē to saskaņā ar konkrētā brīža idejām un izpratni par to, kas ir svarīgs un nozīmīgs un kas nav. Tādēļ veselā saprāta spriedums, ka pagātne pretēji tagadnes mainīgumam ir nostiprināta, nemainīga un

¹²⁹ Halbwachs, M. (1992/1952). *On Social Memory*. P. 21–26.

¹³⁰ Pēc komemorācijas pētnieka Džeimsa Janga (*Young*) domām, uzskats, ka sabiedrība apspiež atmiņas, jo tā izjūt kaunu par šīm atmiņām vai arī gluži vienkārši nevēlas atcerēties, ir stipri vienkāršots, tā vietā, M. Halbvaksa pieeju pretstatot Z. Freida tradīcijai, viņš acina uzsvērt un padziļināti analizēt iespējami daudzus un dažādus sociālos un politiskos faktorus, kas ir indivīda vai grupas atmiņas formēšanās procesu pamatā. Vēsturnieks Pjērs Norā ir turpinājis M. Halbvaksa tēzi, skaidrojot, ka sociālā atmiņa būtībā iesprosto indivīda apziņu savos rāmjos un kādas grupas vai vairāku grupu atmiņas transformācija individuālajā rada gan pienākumu atcerēties kā morālu uzstādījumu, gan pienākumu atcerēties sociāli noteiktā veidā, tādējādi sociālās atmiņas procesi nosaka savus atcerēšanās likumus, kas visbiežāk ir ārpus indivīda kontroles. Nora, P. (1996). General Introduction: Between Memory and History. In: Nora, P. (ed.). *Realms of Memory. The Construction of the French Past. Vol. I: Conflicts and Divisions*. New York: Columbia University Press. P. 11.

¹³¹ Halbwachs, M. (1992/1952). *On collective memory*. P. 24.

¹³² Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. P. 149. Tādējādi M. Halbvaksa teorētiskā atmiņas koncepcija ir hermeneitiska. Viņaprāt, sociālā atmiņa ir pagātnes interpretācija šodienai pieejamās un pieņemamās nozīmēs jeb pagātnes skatījums mūsdienu ietekmju un interešu perspektīvā. Sk.: Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 41 (2); Schwartz, B. (2003). *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*. Chicago: University of Chicago Press. P. 18.

pastāvīga, ir maldīgs. Tieši pretēji, cilvēka apziņā tā ir elastīga un pārveidojama, nepārtraukti mainīga – atkarīga no jauniem skaidrojumiem un interpretācijām.¹³³

Šai kontekstā nozīmīga ir hermeneitikas klasiķa Hansa Georga Gadamera (*Gadamer*) atziņa, ka atmiņa nav no pārējās cilvēka esības atrauta funkcija, bet gan cilvēka esība laikā, un tādēļ nepārtraukts un nemitīgi notiekošs process. Viņš uzsver, ka diskursu veidošana ir nepārtraukta rekonstrukcija, un grupas tāpat kā indivīdi veidojas un pārveidojas to mainīgo – tai skaitā pagātnes – stāstu ietekmē, kurus tie stāsta vai kurus tiem stāsta. H. G. Gādamers akcentē, ka cilvēks nespēj nodalīt tos aizspriedumus un stereotipus, kas ir noderīgi pasaules izprašanai, no tiem, kas traucē izpratnei un rada pārpratumus. Tādas domāšanas struktūras kā aizspriedumi un stereotipi nav pieejami informācijas interpretētajam un ir neizbēgama priekšsaprātnes sastāvdaļa.¹³⁴

Apstiprinot M. Halbvaksa izvirzītās idejas par atmiņas konstruēšanu tagadnē, līdzīgu viedokli pauž arī kognitīvzinātnieks Arturs Glenbergs, norādot, ka situācijas konceptualizācija nosaka, kāda rīcība būtu piemērotākā šajā brīdī, bet šī rīcība, iespējams, ietekmē turpmāko konceptualizāciju, kas savukārt nosaka turpmākās rīcības iespējas, un tā bezgalīgi turpinot. Tādēļ, pēc A. Glenberga domām, atmiņa ir izteikti selektīva un noteikti nav lineāra, to var ietekmēt visdažādākie faktori. Cilvēks var atcerēties paša nepiedzīvotu notikumu daudz spilgtāk, nekā personīgi pieredzētu. Tāpat arī nepieredzēts ģeogrāfiski tāls gadsimtu sens notikums var būt nozīmīgāks par nesen viņa klātbūtnē notikušu gadījumu.¹³⁵

Turklāt, ja vēl 20. gadsimta astoņdesmitajos gados atmiņas pētījumos dominēja priekšstats, ka, neraugoties uz to, ka autobiogrāfisko notikumu atcerēšanās var būt neprecīza, tieši indivīda paša pieredze atmiņā gūst virsroku pār atcerēšanās formām, kuru objekts ir mediēti notikumi,¹³⁶ tad kopš deviņdesmitajiem gadiem biežāk sastopama perspektīva, kas uzsver, ka jebkādas strukturālās atšķirības tiek noplicinātas un indivīda atmiņā nav iespējams identificēt

¹³³ Berger, P. L. (1963). *Invitation to Sociology: A Humanistic Approach*. New York: Anchor. P. 56–57. Bet, kā norādījis Halbvakss, skaidrojumi un interpretācijas atkarīgas no sociālajiem ietvariem, kuros tie top. Sk.: Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. P. 38.

¹³⁴ H. G. Gādamers arī norāda, ka teksta nozīme nav primāri atkarīga no autora un no tā, kuram šo vēstījumu adresējis. Tā ir atkarīga no interpretētāja un līdz ar to visdažādākajiem faktoriem, kas interpretētāju ietekmē. Līdz ar to teksta patiesās nozīmes meklējumi ir nebeidzams process, jo laika distance, kas nodrošina teksta filtrēšanas procesu, ir atvērta dimensija, kas ir pakļauta nemitīgām pārmaiņām un papildinājumiem un līdz ar to nemitīgi parādās jauni izpratnes elementi, kas rada jaunas nozīmes dimensijas. Sk.: Gadamer, H. G. (2004/1975). *Truth and Method*. London; New York: Continuum. P. 296–298. Šai ziņā nozīmīga arī P. Bergera norāde, ka eksistenciālistiska idejai, ka cilvēks veido un rada pats sevi un līdz ar to arī savu atmiņu, iespējams piekrist, tikai ņemot vērā piebildi, ka tas notiek tikai daļēji apzinoties cēloņus un izprotot procesa būtību. Sk.: Berger, P. L. (1963). *Invitation to Sociology: A Humanistic Approach*. P. 61.

¹³⁵ A. Glenbergs uzskata, ka cilvēks var precīzi atcerēties kāda notikuma datumu, neatcerēties mēnesi, atcerēties gadalaiku, neatcerēties gadu un atcerēties desmitgadi. Sk.: Glenberg, A. M. (1997). What memory is for. *Behavioral & Brain Sciences*, 20(1), 8–9.

¹³⁶ Larsen, F. S. (1988). Remembering Without Experiencing: Memory For Reported Events. In: Neisser, U., Winograd, E. (eds.). *Remembering Reconsidered: Ecological and Traditional Approaches to the Study of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 348.

norobežojumu starp autobiogrāfisko un mediēto notikumu atcerēšanos.¹³⁷ Diskursīvo konstrukciju ietekmi uz atmiņas procesiem uzvēris arī Moriss Halbvakss, norādot, ka autobiogrāfiskā pieredze vienmēr tiek strukturēta atbilstoši sociālajiem ietvariem un līdz ar to pielāgota sociālajiem diskursiem.¹³⁸

1.3.2.4.M. Halbvaksa pieejas kritika

1.3.2.4.1.Laikabiedru kritika

Morisa Halbvaksa darbi kritiski vērtēti un pārvērtēti gan uzreiz pēc viņa pirmās publikācijas,¹³⁹ gan laikā, kurš dažkārt pārspīlēti un neprecīzi tiek uzskatīts par M. Halbvaksa un atmiņas pētniecības aizmiršanas periodu. Divi nozīmīgākie M. Halbvaksa pirmā, klasiskā 1925. gada darba kritiķi ir bijuši vēsturnieks Marks Blohs un psihiatrs Čārlzs Blondels (*Blondel*).¹⁴⁰ Šī kritika, kas tāpat kā M. Halbvaksa darbu daļas arī anglofilajā akadēmiskajā telpā ir maz zināma un ilglaicīgi nav tulkota, ir nozīmīga, jo tā ietekmējusi viņa pēdējos darbus, jo īpaši tas attiecināms uz Č. Blondela kritiku par atmiņas “pamatu pārsocializēšanu”.¹⁴¹ Abas recenzijas ir būtiski atšķirīgas. Ja Marks Blohs, “Annāļu skolas” pamatlicējs, akcentē nepieciešamību aizstāt politisko norišu aprakstu un pētīt plašākus sociālos procesus, pievērsties arī indivīda pieredzei, piedāvā M. Halbvaksa uzskatu kopsavilkumu savā interpretācijā un cenšas tos ievietot plašākā kontekstā, tad Č. Blondels uzdod kritiskus, viņaprāt, M. Halbvaksa darbā neatbildētus jautājumus.

Neilgi pirms savas nāves nacistu okupētajā Francijā, kur viņš kā pretošanās kustības dalībnieks 1944. gadā tika notverts un nošauts, ebreju izcelsmes francūzis Marks Blohs rakstīja: “*Kad viss ir pateikts un izdarīts, vienīgi vārds “izpratne” ir mūsu darbu signāluguns.*”¹⁴² Šis izteikums norāda arī uz M. Bloha skatījumu uz vēsturi un tās pētniecību. Savos darbos viņš uzsvēra un akadēmiski realizēja pārliecību, ka atsevišķus notikumus un laikposmus nevar skatīt atrauti no konteksta, bet jebkura darba vērtīgākais piensums ir izpratne par dažādu procesu sarežģītību un dažādām potencialitātēm, kas tām un to dalībniekiem piemīt.¹⁴³

¹³⁷ Sk.: Squire, R. L. (1997). Biological Foundation of Accuracy and Inaccuracy in Memory. In: Schacter, L. D. (ed.). *Memory Distortion: How Minds, Brains and Societies Reconstruct the Past*. Cambridge: Harvard University Press. P. 216–218.

¹³⁸ Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. P. 82.

¹³⁹ Šī kritika, lai arī plaši maz pazīstama, ir īpaši nozīmīga, jo lielā mērā ir pamats arī mūsdienu nozīmīgākajiem kritiskajiem argumentiem par M. Halbvaksa teorētisko skatījumu.

¹⁴⁰ Abos savos nākamajos darbos M. Halbvakss, balstoties uz kritiku – visvairāk Čārlza Blondela un Marka Bloha, pārstrādā pirmā darba idejas. Sk.: Olick, J. K. (2008). “Collective Memory”: A Memoir and Prospect. *Memory Studies*, 1 (23), 25.

¹⁴¹ Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 139.

¹⁴² Bloch, M. (1964). *The Historian's Craft*. New York: Vintage. P. 143.

¹⁴³ M. Blohs savā recenzijā pamatā piekrīt M. Halbvaksam, apstiprinot viņa izvirzītās tēzes, ka atcerēšanās vienmēr ir aktīvs pagātnes rekonstrukcijas process. Viņš norāda, ka pat tad, kad cilvēks atceras izteikti personisku informāciju, sabiedrības veidotie kolektīvie atmiņas ietvari viņu nekad pilnībā nepamet, pat miegā kontakts starp cilvēku un sabiedrību nezūd: “*Halbvakss skaidri norāda, ka ideja par individuālo atmiņu, kas ir atdalīta no sociālā, ir tikai abstrakcija gandrīz*

Pēc Marka Bloha domām, M. Halbvaksa teoriju iespējams skatīt kā divējādu analīzi, pirmkārt, meklējot atbildes, kā sociālā konstrukcija atainojas individuālajās atmiņās, otrkārt, cenšoties saprast, kā dažādām sabiedrības grupām kopīgā atmiņa ietekmē sociālo dzīvi. Ja M. Blohs kritizē M. Halbvaksu, tad tas notiek, uzdodot jautājumus par individuālās psiholoģijas jēdzienu lietošanu kolektīvu procesu analīzē, kā arī, norādot uz nepietiekamo uzsvaru jautājumam par to, kā atmiņa grupu ietvaros tiek nodota no vienas paaudzes nākamajai, un aicinot pievērsties kolektīvās atmiņas kļūdu analīzei.¹⁴⁴

Turpretī Čārlza Blondela pozīcija ir kritiskāka tādā ziņā, ka viņš nemeklē apstiprinājumus M. Halbvaksa pētījuma rezultātiem, bet uzdod jautājumus par tā teorētiskajām pamatnostādnēm. Tā, piemēram, Č. Blondels apšaubā M. Halbvaksa vispārinošo pamatpostulātu, ka visas atmiņas ir vienīgi pagātnes rekonstrukcijas, kas radītas tagadnē ar kolektīvu tēlu un ideju starpniecību, piedāvājot šādus divus piemērus:

Es zinu, ka es savulaik devos uz skolu pirmo reizi, bet es to neatceros, un tas, kas šķiet kā atmiņas manam prātam, ir pakārtots manām zināšanām. Bet es atceros, kā, būdams bērns, es, pētot pamestu māju, kādā tumšā istabā līdz viduklim iekritu bedrē pilnā ar ūdeni. Šai gadījumā manas zināšanas ir pakārtotas manām atmiņām par šo notikumu.¹⁴⁵

Pārsvarā netiešs, bet nozīmīgs M. Halbvaksa teorētiskās pozīcijas kritiķis un papildinātājs ir Karls Manheims (*Mannheim*), kurš, pateicoties savai 1928. gada publikācijai, uzskatāms par paaudžu koncepcijas izstrādātāju. K. Manheims līdzīgi M. Halbvaksam nodala no iepriekšējām paaudzēm iegūtās (*appropriated*) un personīgi apgūtās (*personally acquired*) atmiņas.¹⁴⁶ Tomēr, papildinot M. Halbvaksa pozīciju, K. Manheims uzsver, ka pretēji iztēlotajai abstraktajai sabiedrībai, praksē kultūras nozīmes apguves procesu veic konkrētu un arvien jaunu vecumu grupu jeb paaudžu pārstāvji, vienlaikus noritot nemitīgam mijiedarbības procesam starp paaudzēm.¹⁴⁷ Nemitīga kultūras nozīmju nesēju nomaiņa paredz pārmaiņas saturā – daļa no nozīmēm tiek zaudēta, tai pašā laikā citas tiek radītas, iegūtas vai mainītas.¹⁴⁸

atdalīta no jebkādas nozīmes.” Sk. raksta tulkojumu angļu valodā: Bloch, M. (1925). *Mémoire collective, tradition et coutume: À propos d’un livre récent*. P. 153.

¹⁴⁴ Bloch, M. (1925). *Mémoire collective, tradition et coutume: À propos d’un livre récent*. P. 150–154. Tieši M. Bloha kritikai par nepieļaujami vienkāršotu individuālās psiholoģijas jēdzienu pārņemšanu kolektīvo atmiņas procesu pētniecībā M. Halbvakss vēltīja nozīmīgāko uzmanību, turpinot izstrādāt savu kolektīvās atmiņas teoriju. Sk.: Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 14.

¹⁴⁵ Blondel, Ch. (1925). *Review critique: M. Halbwachs Les cadres sociaux de la mémoire*. In: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press. P. 156.

¹⁴⁶ Sk.: Halbwachs, M. (1992/1952). *On Collective Memory*. P. 243; Mannheim, K. (1928). *The Sociological Problem of Generations*. In: Kecskemeti, P. (ed.). (1972/1952). *Karl Mannheim: Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge. P. 296. Psihologs Arturs Glenbergs gan ir uzsvēris, ka kognitīvie pētījumi liecina, ka nepastāv vairākas hierarhiski vai kā citādi organizētas atmiņas sistēmas, līdz ar to, raugoties uz cilvēka kognitīvajiem procesiem, nav iespējams pierādīt, ka pastāv dažādas atmiņu sistēmas, kas nodala vispārējās (*general knowledge*) un personiskās pieredzes atcerēšanos. Sk.: Glenberg, A. M. (1997). *What memory is for*. *Behavioral & Brain Sciences*, 20(1), 8–9.

¹⁴⁷ K. Manheims norāda, ka a) kultūras procesā parādās arvien jauni dalībnieki, vienlaikus b) citi šā procesa dalībnieki nepārtraukti izzūd; c) vienas paaudzes pārstāvji var piedalīties tikai laikā ierobežotā vēsturiskā procesa posmā, d) tādēļ ir nepieciešama nemitīga uzkrātā kultūras mantojuma tālāknodošana, bet e) pāreja no vienas paaudzes uz nākamo ir nebeidzams process. Sk.: Mannheim, K. (1928). *The Sociological Problem of Generations*. P. 292–295.

¹⁴⁸ Paaudžu nomaiņas procesa neizbēgama sastāvdaļa sociālās atmiņas izmaiņas, kas sevī ietver gan atcerēšanos, gan aizmiršanu: “Lai sabiedrība turpinātos, sociālā atmiņa ir tik pat nozīmīga kā aizmiršana.” Sk.: Mannheim, K. (1928). *The Sociological Problem of Generations*. P. 295.

K. Manheims paaudzes analizē kā sociālas, nevis bioloģiskas kategorijas. Viņaprāt, paaudzes noteicošais aspekts ir atmiņa par vēsturiskajiem notikumiem, kas norisinājušies konkrētās paaudzes formatīvajā jeb personības veidošanās periodā. Tieši tādēļ starp vienas paaudzes pārstāvjiem var būt līdzīgs vai vienāds, bet starp dažādu paažu pārstāvjiem – atšķirīgs skatījums uz konkrētiem pagātnes notikumiem. Piedzimšana vienā laikā un vecumposmu sakritība automātiski nenozīmē identisku pagātnes notikumu uztveri vai interpretāciju: “*Vienas paaudzes pārstāvji ir līdzīgi dislocēti tādā nozīmē, ka viņi ir pakļauti tās pašas kolektīvā procesa fāzes iedarbībai.*”¹⁴⁹ Tādēļ viņi atrodas pozīcijā, lai pieredzētu un uztvertu vienus un tos pašus notikumus un informāciju, un šī pieredze var rezultēties līdzīgas domāšanas un atmiņas struktūrās, tomēr īpaša nozīme ir diskursam, kas nosaka, kā un kādā kontekstā aktuālie notikumi tiks interpretēti, kā rezultātā, pēc K. Manheima domām, indivīda līmenī sociāla atmiņa noformējas laika posmā no pusaudžu vecumposma līdz vecumam no 25 līdz 30 gadiem, un katras paaudzes sociālo atmiņu veido viens centrāls notikums.¹⁵⁰

Frederiks Bārtlets, analizējot M. Halbvaksa pirmo klasisko pētījumu nepilnu desmitgadi pēc tā iznākšanas, norādīja, ka viņa pētījuma rezultāti vairāk attiecināmi uz atmiņu grupā, nevis grupas atmiņu. Viņaprāt, sociālās organizācijas struktūras neapšaubāmi nosaka rāmjus, kuros atmiņai ir jāietilpst, tāpat šie rāmji nosaka gan atmiņas veidu, gan saturu. Bet, lai spētu atzīt, ka sociālajai grupai pašai par sevi piemīt spēja saglabāt atmiņu un to aktualizēt, ir jādodas daudz tālāk.¹⁵¹ Jau tolaik viņš norādīja, ka ir neiespējami atklāt nepārprotamus grupas atmiņas pastāvēšanas pierādījumus. Ja mēs gribam uzzināt, ko atceras indivīds, mēs jautājam viņam, un neraugoties uz daudzajām vērā ņemamajām iebildēm, saņemam atbildi. Pēc F. Bārtleta domām, grupas atmiņu līdzīgā veidā noskaidrot nav iespējams. Atmiņas sociālā ietekme un nosacītība ir nepārprotama, bet sociālā atmiņa burtiskā nozīmē nav pierādāma, tādēļ

tas, vai sociālai grupai piemīt pārindividuāla apziņas dzīve, kas tajā ietilpst, ir ticības jautājums un spekulācija. Tas, ka organizētas grupas darbojas unikāli un vienoti, nosakot un vadot tās individuālo dalībnieku psihi procesus, ir pārlicība un fakts.¹⁵²

M. Halbvakss veltīja daudz uzmanības kritiskajiem jautājumiem par viņa teorētisko perspektīvu un nozīmīgi korigēja vai vismaz precizēja savus uzskatus turpmākajos darbos.

¹⁴⁹ Sk.: Mannheim, K. (1928). *The Sociological Problem of Generations*. P. 297.

¹⁵⁰ K. Manheims īpaši uzsver, ka asimilācija grupā paredz ne tikai noteiktu tai raksturīgu vērtību pieņemšanu, bet arī spēju raudzīties uz pasauli caur noteiktu sociālo prizmu. Šie diskursīvie jeb formatīvie un interpretatīvie, paaudzi vienojošie principi var radīt nozīmīgas saites starp laikā vienotiem, bet telpā šķirtiem indivīdiem, kuri personīgi nekad nav tikušies. Tādēļ viņš secina, ka “*nozīmīgākais, kas pārsteidz to, kas aplūko paaudzi kā grupu, ir informācijas ievērojama līdzība, kas veido tajā ietilpstošo biedru apziņu.*” Turpat. 304. lpp.

¹⁵¹ Bartlett, F. (1995/1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. P. 296.

¹⁵² Turpat. 800. lpp. Pats F. Bārtlets savos pētījumos koncentrējās ne tikai uz atmiņas rekonstruējošo, bet jo īpaši – tās konstruējošo būtību. Un lai arī viņa pētījumi apstiprināja Halbvaksa teoriju par to, ka individuālās atmiņas tiek konstituētas sociāli kulturālā kontekstā, tādējādi apstiprinot, ka atmiņa tiek formēta grupā, Bārtlets norādīja, ka pierādīt, ka pašai grupai piemīt atmiņa, neraugoties uz interesanto izaicinājumu, būtu praktiski neiespējami un spekulatīvi. F. Bārtlets savos pētījumos apstiprināja shēmu nozīmi cilvēka domāšanas procesos, empīriski pamatojot, ka cilvēka uztvere un atmiņa norisinās kultūrspecifisku shēmu ietvaros. Sk.: Bartlett, F. (1995/1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. P. 296.

Tomēr viņa pieejas analīze ar pārtraukumiem ir turpinājusies vēl ilgi un īpašu aktualitāti guvusi tā dēvētā “atmiņu buma” laikā, kad daži autori aktualizējuši jau savulaik minētās kritiskās norādes, bet citi – piedāvājuši jaunus skatījumus, turpinot atmiņas pētījumus M.Halbvaksa tradīcijā. Iespējams, savas pozīcijas koriģēšana, reaģējot uz kritiku, ir iemesls tam, ka viņa akadēmiskais devums nav pārtapis vienotā, saskaņotā kolektīvās atmiņas teorijā. Tā vietā M. Halbvakss ir kļuvis par ciltstēvu dažādu disciplīnu pārstāvju centieniem pētīt atmiņas procesus un līdz ar to arī ciltstēvu dažādām atmiņas teorijām un pieejām.¹⁵³

1.3.2.4.2.Kritika un papildinājumi pirms “atmiņu buma” un tā laikā

Sociāli nosacītajam priekšstatam par Morisa Halbvaksa darbu un sociālās atmiņas pieeju “aizmirstānu” līdz septiņdesmito gadu beigām pretrunā ir sociologa un antropologa Rodžera Bastida (*Bastide*) 1960. gadā publicētais pētījums par afrikāņu reliģijām Brazīlijā, kurā autors tostarp kritiski analizē M. Halbvaksa pieeju, norādot, ka viņu pārāk tieši ietekmējis E. Dirkhema kolektīvās apziņas skaidrojums/priekšstats.¹⁵⁴ Savukārt antropologs Džeimss Verčs (*Wertsch*) norādījis uz nepietiekamu individuālo atmiņu autonomiju Halbvaksa teorētiskajos uzskatos. Viņš sociālo atmiņu raksturo kā aktīvu, dinamisku un tekstuāli mediētu procesu un piedāvājis “tekstuālās kopienas” jēdzienu, uzsverot vienvēidīgu “pagātnes” tekstu lietojumu grupu ietvaros, no kā izriet pieredzes formālais simetriskums individuālajā līmenī. Tomēr Dž. Verčs uzsver, ka pat tad, ja indivīdi tieši vai pastarpināti kā “tekstuālās kopienas” locekļi pieredzējuši vienus un tos pašus notikumus, interpretācija un atmiņa var atšķirties.¹⁵⁵

Lai gan arī M. Halbvakss dažās savu darbu daļās ir paudis līdzīgus uzskatus kā Dž.Verčs, pēc Džefrija Olika domām, tieši M. Halbvaksa centieni reaģēt uz dažādo kritiku ir iemesls, kādēļ viņa darbos saskatāmi vairāki neatrisināti mezglpunkti, pretrunas starp kolektīvismu un individuālismu un dažādi atmiņas procesu teorētiskie skaidrojumi, kas variē no darba uz darbu. Vietām M. Halbvakss, nenoliedzot sociālo ietekmi, uzsver indivīda lomu atmiņas procesos, jo “tikai cilvēks atceras”, citviet koncentrējas uz kolektīvajām reprezentācijām un publiski pieejamajiem komemoratīvajiem simboliem, rituāliem un tehnoloģijām, kas darbojas pārindivīduāli. Dž. Olikss uzskata, ka, lai gan radījis teoriju krietni apsteidzot sava laika domāšanas formas, vismaz vienā aspektā M. Halbvakss bija tipisks “19. gadsimta teorētiķis” – viņš salīdzinoši maz intelektuālās vērības veltīja indivīda un kolektīva mijiedarbības

¹⁵³ Stākā sk.: Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 18.

¹⁵⁴ Pēc R. Bastida domām, pirmkārt, viņš pārlietu akcentējis atcerēšanos caur piederību grupai un ignorējis autonomas, indivīda atcerēšanās formas, uz kurām grupas ietekme ir neliela (argumentējot līdzīgi kā savulaik Č. Blondels), otrkārt, M. Halbvaksa kolektīvās atmiņas pieeja netieši paredz, ka pastāv tik daudzas atmiņas, cik ir grupas sabiedrībā, tādējādi tiek sadrumstalota atmiņas aina, treškārt, pārāk mazu uzmanību pievēršis sociālajām struktūrām organizācijā un dažādajām indivīdu lomām tajās, kas arī nozīmīgi, pēc R. Bastida domām, ietekmē atmiņas formas un struktūras. Kopumā gan R. Bastids piekrīt, ka kolektīvā atmiņa ir grupu atmiņa, ar piebildi, ka tas nozīmē, ka atmiņa tiek artikulēta starp grupas biedriem. Bastide, R. (2007/1960). *The African Religions of Brazil: Toward a Sociology of the Interpenetration of Civilizations*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. P. 174.

¹⁵⁵ Wertsch, J. (2002). *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press. P.178.

jautājumiem un vienlaikus neidentificēja precīzas metodoloģiskas robežas, un tieši tādēļ šī problemātika joprojām vajā atmiņas pētniecības lauku.¹⁵⁶

Astrīda Erla secina, ka problēmas būtība ir tā, ka M. Halbvaksa pieeja ietver divas atšķirīgas atmiņas koncepcijas: 1) šaurākā izpratnē – kolektīvo atmiņu kā organisku indivīdu atmiņu, kas ir sociālo rāmju nosacīta, ar to saprotot, ka atmiņa top komunikatīvā citu cilvēku ietekmē un mijiedarbībā ar tiem; 2) plašākā izpratnē – kolektīvo atmiņu kā lielāku (tai skaitā kultūras kopien) un mazāku sociālo grupu kopīgu izpratni par pagātņi, kas veidojas institucionāli, interaktīvi, komunikatīvi un mediēti.¹⁵⁷

Viens no nozīmīgākajiem M. Halbvaksa teorētiskās pozīcijas mūsdienu kritiķiem, bet vienlaikus turpinātājiem un attīstītājiem ir ēģiptologs Jans Asmans (*Assmann*). Viņa pieejas ir guvušas nozīmīgu ievērību vāciski runājošajā akadēmiskajā telpā, savukārt anglofilajā telpā ir salīdzinoši mazāk zināmas darbu lēnās tulkošanas dēļ.¹⁵⁸ Plašāk pazīstamie J. Asmana teorētiskie jēdzieni ir mnemovēsture, kā arī kultūras un komunikatīvās atmiņas nošķirums.

Piedāvājot mnemovēstures jēdzienu, J. Asmans ir centies nojaukt kraso dalījumu starp vēsturi un atmiņu. Viņš norāda, ka mnemovēsture ir mēģinājums analizēt nevis pagātņi, bet gan pagātņi, kādu to atceras. Viņaprāt, mnemovēsture palīdz izprast vēsturi nevis tikai kā pagātnes faktu glabātuvī, bet galvenokārt kā nebeidzamu “rekonstratīvās iztēlošanās darbu”, jo pagātne nevar tikt uzglabāta, tā nemitīgi tiek “apstrādāta” un mediēta, bet mediācijas process ir atkarīgs no semantiskajiem rāmjiem un indivīda vai sabiedrības tā brīža vajadzībām: “*Stāstījuma struktūras ir iedarbīgas darbības, pieredzes, atmiņas un reprezentāciju organizācijā*”.¹⁵⁹

Savukārt J. Asmana piedāvātais komunikatīvās un kultūras atmiņu nošķirums paredz, ka ar komunikatīvo atmiņu saprotamas nozīmes, kas tiek nodotas starp paaudzēm (tipiski – vecvecāki nodod mazbērniem) starppersonu ikdienas komunikācijas formā un līdz ar to pakļautas lielākai mainībai un pārveidojamas. Šo komunikācijas veidu raksturo nespecializācija, lomu mainība, tematiskā nestabilitāte un dezorganizācija. Tās nozīmīgākā pazīme ir bioloģiski (cilvēka mūža ietvaros) ierobežotais laika horizonts, kas stiepjas līdz astoņdesmit (īpašos gadījumos līdz simts) gadu laika posmam jeb trīs līdz četrus paaudzus dzīves ilgumā. Tāpat komunikatīvajai atmiņai nav nemainīga atskaites punkta, kas to saistītu ar nemitīgi attāliņošos

¹⁵⁶ Olick, J. (1999). Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*, 17 (3), 334–336.

¹⁵⁷ Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 15.

¹⁵⁸ Lai gan Asmanu darbu tulkojumi pēdējās desmitgades laikā strauji ienākuši arī anglofilajā akadēmiskajā telpā, joprojām ne visi būtiskie viņu darbi ir tulkoti angļiski. Latvijas sociālo zinātņu telpā Jans Asmans pamatā pazīstams, balstoties uz prof. Ojāra Skudras skaidrojumiem. Sk.: Skudra, O. (2011). Daži sociālās atmiņas teorētiskie, metodoloģiskie un terminoloģiskie aspekti. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 36.–72. lpp.

¹⁵⁹ Assmann, J. (1997). *Mosses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge: Harvard University Press. P. 14–15. Tādējādi mnemovēstures mērķis, pēc J. Asmana domām, ir nevis noskaidrot tradīciju nosacīto atbilstību patiesībai, bet šo tradīciju kā kolektīvās atmiņas fenomena izpēte. Līdz ar to mnemovēsture paredz uztveres teoriju pielietojšanu vēstures pētīšanā tagadnes un pagātnes attiecības skatot mijiedarbībā: “Pagātne “vajā” tagadni, bet tagadne modelē, izgudro, inventarizē un rekonstruē pagātņi.” Turpat. 9. lpp.

pagātni.¹⁶⁰ Tā kā aculiecinieki mirst, komunikatīvajai atmiņai, lai tā saglabātos ilgāk par cilvēka dzīves ilgumu, ir jāpāriet kādā no kultūras atmiņas formām, ar ko J. Asmans saprot vairākkārt lietojamus tekstus, tēlus un rituālus, kas raksturīgi un raksturo kādu sabiedrību kādā konkrētā laika posmā un kuru vairākkārtēja lietošana/atkārtošana stabilizē un raksturo tās paštēlu/identitāti.¹⁶¹

Tādējādi ar kultūras atmiņu saprotams no pagātnes uzkrātais kultūras mantojums, kas veido zināšanu krājumu, ar kura starpniecību grupa vai kopiena veido apziņu par savu vienotību un īpatnību/unikalitāti. Pretēji komunikatīvajai atmiņai kultūras atmiņu raksturo tās distancēšanās no ikdienišķā, tai ir nemainīgs atskaites punkts un tās laika horizonts pārsniedz gadsimtu robežas. Kultūras atmiņas nesēji ir tādas kultūras formācijas kā teksti, rituāli, pieminekļi un tādas institucionālās komunikācijas formas kā deklamācija, prakse un likumu, paražu ievērošana.¹⁶² Būtībā J. Asmana kultūras atmiņas jēdziens paredz, ka katrai sabiedrībai savā laikā raksturīgo atkārtoti lietojamu tekstu, tēlu un rituālu “kultivācija” kalpo, lai stabilizētu un izteiktu sabiedrības paštēlu, kā arī balstītu izpratni par vienotību un savdabību.¹⁶³ Viņaprāt, sociālas grupas iztēlojas savus paštēlus un saglabā identitātes pāri paaudžu robežām, izveidojot savu kultūras atmiņu, turklāt to dara izteikti atšķirīgos veidos.¹⁶⁴

No šiem definējumiem izriet nozīmīgas atšķirības Morisa Halbvaksa un Jana Asmana jēdzienu lietojumā. Tas, ko M. Halbvakss operacionalizējis kā kolektīvo atmiņu, J. Asmans dēvē par komunikatīvo atmiņu,¹⁶⁵ turklāt īpaši akcentē kultūras atmiņas pētniecību. Pēc J. Asmana domām, M. Halbvaksam subjektīvās dzīvās vēstures (mutvārdu) formu objektivizācija¹⁶⁶ kultūras (tekstu, tēlu, ēku, pieminekļu, pilsētvides un pat dabas ainavu) formās nozīmē arī grupas attiecību un sava laika atsaucē zudumu un kolektīvās atmiņas transformāciju vēsturē.¹⁶⁷ Arī Pīters Bērks norāda, ka M. Halbvakss, no mūsdienu pozīcijām raugoties, veicīgi pozitīvistiskā ievirzē veidojis nošķirumu starp kolektīvo atmiņu kā sociālu konstrukt un rakstīto vēsturi, kuru uzskatīja par objektīvu.¹⁶⁸

¹⁶⁰ Assmann, J. (1992). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung un politische Identität in frühen Hochkulturen*. Munich: Beck. P. 56. J. Asmans arī īpaši uzsver, ka šķirums starp komunikatīvo un kultūras atmiņu nav vienādojams ar šķirumu starp mutvārdu un rakstīto valodu. Sk.: Assmann, J. (1995). *Collective Memory and Cultural Identity*. *New German Critique*, 65, 126–127, 131.

¹⁶¹ Assmann, J. (1995). *Collective Memory and Cultural Identity*. *New German Critique*, 65, 126–132.

¹⁶² Turpat. 128–129. lpp.; Assmann, J. (1992). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung un politische Identität in frühen Hochkulturen*. P. 56.

¹⁶³ Assmann, J. (1995). *Collective Memory and Cultural Identity*. *New German Critique*, 65, 130–132.

¹⁶⁴ Assmann, J. (1992). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung un politische Identität in frühen Hochkulturen*. P. 18.

¹⁶⁵ Šī M. Halbvaksa daudzo sekotāju iedvesmotā pētniecība tiek kritizēta par sociologu nevēsturiskumu (*ahistoricism*) un mutvārdu vēstures šauru skatījumu.

¹⁶⁶ Pārēja, kuru Halbvakss ieskaitīja nevis citā atmiņas kategorijā, bet uzskatīja par atmiņas pāreju vēsturē. M. Halbvakss nošķir sociālo atmiņu un vēsturisko atmiņu. Sociālā atmiņa bija tā, ko pieredzēja un nodeva mutvārdos, bet vēsturiskā, kas dzīvoja tālāk dažādos nesējos. Sk.: Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. New York: Harper & Row.

¹⁶⁷ Assmann, J. (1995). *Collective Memory and Cultural Identity*. *New German Critique*, 65, 128.

¹⁶⁸ P. Bērks arī norāda, ka šobrīd ne atmiņa, ne vēsture netiek uzskatītas par objektīvām. Abos gadījumos pētnieks cenšas veidot novērtējumu apzinātai vai neapzinātai izlasei, interpretācijām un sagrozījumam. Jebkurā gadījumā veids, kādā tas

Nozīmīgus nošķirumus piedāvājusi arī Jana Asmana dzīvesbiedre un vairāku darbu līdzautore Aleida Asmane (*Assmann*). Pirmkārt, viņa noraida, viņasprāt, vienkāršojošo bināro dalījumu individuālajā un kolektīvajā atmiņā, tā vietā piedāvājot sīkāku atmiņas dalījumu, nodalot individuālo, sociālo, politisko un kultūras atmiņas formu, kuras savstarpēji atšķiras gan pēc grupas lieluma, gan pēc stabilitātes un noturīguma. Viņasprāt, individuālā un sociālā atmiņa veido komunikatīvās atmiņas apakškategorijas, bet politiskā un kultūras atmiņa var tikt uzskatītas par kultūras atmiņas¹⁶⁹ apakškategorijām.¹⁷⁰ Otrkārt, A. Asmane identificē divas atmiņas formas – funkcionālo atmiņu jeb kanonu (*canon*) un uzkrāšanas atmiņu jeb arhīvu (*archive*).

Pēc viņas domām, kanons ir funkcionālā jeb darba atmiņa – pagātnes saglabāšana tagadnē, kurā katrs sava laika konteksts ievieto objektivizēto nozīmi savā perspektīvā, piešķirot tai savu būtiskumu. Tā ir grupai nozīmīga atmiņa, un tiek lietota, lai saprastu, kas mēs esam, un tiek aktīvi izmantota, veidojot izpratni un stāstus par sevi. Tā saista pagātni ar tagadni un nākotni, tās nesēji ir sociālas grupas un tā tiek aktualizēta festivālos, svētkos, publiskos un piemiņas pasākumos. Tādējādi kanons sastāv no aktuālām atmiņām, kas veidojas nozīmīgas un jēgpilnas formēšanās procesā un ietekmē identitātes. Savukārt arhīvs ir uzkrāšanas atmiņa – pagātnes saglabāšana tagadnē, kurā uzkrātie teksti, tēli un darbības noteikumi darbojas kā summārs pagātnes horizonts. Arhīvam nav aktuālu saišu ar tagadni un nozīmes tagadnes identitāšu formēšanā, tas glabā tobrīd nelietojamo, vecmodīgo un novecojušo. Arhīvs vēsta par pagātni, tās nesēji ir daži indivīdi un institūcijas, piemēram, muzeji vai zinātne. Līdz ar to uzkrātā atmiņa ir nelietojama abstrakta, atrauta no ikdienas, tomēr tai piemīt potencialitāte kļūt par funkcionālo atmiņu jeb kanonu.¹⁷¹

Jans Asmans teorētiski nošķir arī kultūras atmiņu kā metonīmiju un metaforu. Kultūras atmiņa kā metonīmija tiek lietota, lai norādītu uz sociāli kulturālo faktoru ietekmi uz organiskajiem atmiņas procesiem individuālā līmenī, tādējādi šai gadījumā metonīmijas vērtība ir jēdzienam “kultūra”, kas tiek lietots, lai apzīmētu sociālo, kultūras procesu nozīmi. Savukārt kultūras atmiņa kā metafora tiek lietota, lai raksturotu kultūru kā atmiņas fenomenu un analizētu,

uzlūkos izlasi, interpretācijas un sagrozījumus, būs sociālo grupu nosacīts vai vismaz ietekmēts. Sk.: Burke, P. (1997). *History as Social Memory*. P. 44–45.

¹⁶⁹ Kultūras atmiņu Aleida Asmane šai gadījumā skata J. Asmana piedāvātajā izpratnē.

¹⁷⁰ Sk.: Assmann, A. (2010). *Re-framing Memory: Individual and Collective Forms of Constructing the Past*. P. 35–50.

¹⁷¹ Sk.: Assmann, A. (2011). *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 122–123; Assmann, A. (2008). *Canon and Archive*. In: Erll, A., Nünning, A. (eds.). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York: de Gruyter. P. 98; Assmann, A. (2011). *Canon and Archive*. In: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press. P. 335; Assmann, A. (1999). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. Munich: Beck. P. 134–137; Assmann, A., Assmann, J. (1994). *Das Gestern im Heute: Medien un soziales Gedächtnis*. In: Merten, K., Schmidt, S., Weischenberg, S. *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationwissenschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag. S. 123.

piemēram, “literatūras atmiņu” vai kādas “sabiedrības atmiņu”, tādējādi šai gadījumā pats jēdziens “atmiņa” ir metafora.¹⁷²

Gan Jans, gan Aleida Asmane ir vienisprātis ar Morisu Halbvaksu atziņā, ka jebkura atcerēšanās forma ir sociāla, jo balstās uz cilvēku spēju domāt un līdz ar to atcerēties simboliskā līmenī, kas savukārt vienmēr saistīts ar sociālo funkciju. Viņuprāt, indivīda atmiņa ir dažādu sociālo atmiņu mezglpunkts.¹⁷³ Jans Asmans raksta, ka ikvienai sabiedrībai pagātnes izpratne un lietojums kalpo par pašizpratnes jeb identitātes pamatu. Tādēļ grupas identitāte nav iedomājama bez kopīgas izpratnes par pagātņi, kas ir nozīmīga daļa no grupai vai sabiedrībai kopīgajām zināšanām, kas tiek nodotas ar specifisku zīmju sistēmu jeb simbolu pastarpinājumu, ko J. Asmans dēvē par kultūras formāciju jeb kultūru, un kas ir savveida medijs, ar kura starpniecību tiek radīta, saglabāta un starp paaudzēm nodota kopienas identitāte.¹⁷⁴

1.4.Sociālā atmiņa un identitāte

Kā norādīts iepriekš, Morisa Halbvaksa pieeja paredz, ka atmiņu nosaka sociālie ietvari (*frameworks*), kurā šī atmiņa top. Ārpus tiem, viņuprāt, atmiņa būtībā nav iespējama – tieši dažādi sociālie procesi laiku pa laikam liek cilvēkiem ne vien domās reproducēt agrākos dzīves notikumus, bet arī pārveidot un pilnveidot tos noteiktā, sociāli strukturētā veidā.¹⁷⁵ Tādējādi, pēc M. Halbvaksa domām, sociālā atmiņa ir pētāma nevis kā pagātnes iespaids uz tagadni, bet gan kā šodienas dažādu sociālo procesu ietekme uz to, kā un ko mēs atceramies par pagātņi jeb, citiem vārdiem, kā pagātnes atspīdums tagadnes gaismā. Šīs perspektīvas ietvaros vēsturnieks Džons Tošs (*Tosh*) raksta, ka vēsturiskās perspektīvas priekšrocība ir apstākļi, ka pagātne un tagadne ir viena un tā paša redzes lauka daļas. Atkarībā no tā, kā cilvēki izprot pagātņi, atkarīgs to skatījums uz tagadni un arī nākotņi, jo to pašu skatupunktu, kurā viņi vēro tagadni, tie pavērš arī uz nākotņi.¹⁷⁶ Šajā kontekstā individuālo atmiņu M.Halbvakss raksturo kā grupas atmiņas daļu vai aspektu. Ikviens atmiņu nospiedums un fakts ir saistīts ar uzskatiem, kas nāk no apkārtējās sociālās vides un plašākas sociālās grupas, pat ja acīmredzami skar tikai vienu konkrētu indivīdu.¹⁷⁷

Vairāki pētnieki, sekojot M. Halbvaksa tradīcijai, ir uzsvēruši, ka starp sociālo atmiņu un identitāti pastāv savstarpēji saistītas attiecības – tas, ko cilvēki kā noteiktas sociālas grupas, tai skaitā nācijas locekļi, atceras un ko tādējādi uzskata par vēsturisko patiesību, nosaka, kas un kādi

¹⁷² Assmann, J. (2006). *Religion and Cultural Memory: Ten Studies*. Stanford: Stanford University Press. P. 170.

¹⁷³ Assmann, A., Assmann, J. (1994). Das Gestrn im Heute: Medien un soziales Gedächtnis. In: *Merten, K., Schmidt, S., Weischenberg, S. Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationwissenschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag. P. 117–118.

¹⁷⁴ Assmann, J. (2007). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung un politische Identität in frühen Hochkulturen*. S. 139.

¹⁷⁵ Halbwachs, M. (1992/1952). *On Collective Memory*. P. 38–51.

¹⁷⁶ Tosh, J. (2008). *Why history matters?* New York: Palgrave Macmillan. P. 44.

¹⁷⁷ Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. P. 38–53.

tie ir, savukārt tas, kā tie sevi apzinās un izprot, nosaka, ko tie atceras,¹⁷⁸ tādēļ sociālās atmiņa konceptuāla izpratne ir cieši saistīta ar nacionālo identitātes jēdzienu.¹⁷⁹

M. Halbvaksa teorijas ietvarā sociālās atmiņas jēdzieniska izpratne ir cieši saistīta ar sociālo grupu un līdz ar to – identitātes jēdzienu. Līdzīgi kā noticis ar atmiņas fenomenu, pēdējo trīsdesmit gadu laikā sociālajās zinātnēs ir vērojama patiesas intereses rašanās arī par identitāti kā konceptu. Dažādu identitātes aspektu pētniecība aizsākusies ar eksistenciālisma perspektīvu un turpinājusies poststrukturālisma pieejā. Morisa Halbvaksa ideju ietekmē sociālā atmiņa analizēta kā sociāla konstrukcija, kas mijiedarbojas ar citām sociālajām konstrukcijām, piemēram, sociālo identitāti, jo M. Halbvaksa pieeja paredz, ka atmiņa vienmēr ir saistīta ar grupu vai grupām, kurai indivīds pieder un kas sniedz tam atcerēšanās instrumentus, bet jebkura vēstures reprezentācija ir vērsta uz kopīgas nākotnes konstruēšanu. Tādējādi arī pret holokaustu katra grupa un katra paaudze savu attieksmi definē atbilstoši tiem identitātes pamatiem, uz kādiem tie redz vai vēlas redzēt topam un attīstāmies sevi un savas grupas pārstāvjus. Dažādie šo identitātes vīziju ietekmējošie faktori vienlaikus noteic, kāda būs tāda nozieguma kā holokausta reprezentācija un komemorācija.¹⁸⁰

Šī pieeja ir atbalsojusies arī viņa sekotāju darbos.¹⁸¹ Piemēram, Džeimss Jangs, pētot, kā holokausts tiek reprezentēts atbilstoši nacionālajiem diskursiem, secina, ka atmiņa par šo pagātnes notikumu ir tikpat daudzveidīga, cik tai veltītie dažādu nāciju veidotie piemiņas objekti, jo katrā memoriāla tekstā atbilstoši kolektīvās identitātes vīzijām ir iekodēti nacionālie mīti, kas rada atšķirīgu savdabīgu nozīmi, tādējādi pievienojot savu artavu holokausta atmiņas tekstūrā.¹⁸² Bārbija Zelaizere tipiskā M. Halbvaksa tradīcijā norāda uz sociālās atmiņas nozīmi un lomu plašākos procesos:

Pretēji personīgajai atmiņai, kas attiecināma uz indivīda spēju saglabāt informāciju, kolektīvā atmiņa ietver pagātnes atmiņas, kuras ir grupas noteiktas un veidotas. Tādējādi pēc definīcijas kolektīvā atmiņa ir dalīšanās, diskusiju, pārrunu un nereti arī pretstāves rezultāts. Atmiņa ir

¹⁷⁸ Olick, K. J. (2007). *The politics of regret: On collective memory and historical responsibility*. New York: Routledge. P. 20.; Gillis, R. J. (1996). Memory and identity: The history of a relationship. In: Gillis, R. J. (ed.). *Commemorations: The Politics of National Identity*. New Jersey: Princeton University Press. P. 3–4.; Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 4.

¹⁷⁹ M. Halbvaksa pieeja paredz cirkulāras attiecības starp kolektīvo identitāti un sociālo atmiņu – noteikta cilvēku grupa “izvēlas” konkrētus vēstures notikumus/atmiņas, kas varētu visprecīzāk izpaust to kolektīvās identitātes pamatus. Rezultātā šīs izvēlētas atmiņas par vēsturiskiem notikumiem, kuri ir nozīmīgi konkrētajai grupai, nosaka arī pašas grupas identitāti un tās pamatus. Sk.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 7.

¹⁸⁰ Bet sociālā atmiņa un komemorācija ir vienlaikus individuāli un kolektīvi determinēta, tās abas lielā mērā tiek formētas privātajās un publiskajās diskusijās, kas norisinās sabiedrībā. Sk.: Wodak, R. (2008). How History is Made. In: Heer, H., Manoschek, W., Pollak, A., Wodak, R. (eds.). *The Discursive Constructions of History. Remembering the Wermacht's War of Annihilation*. New York: Palgrave Macmillan. P. xiv.

¹⁸¹ L. Flūds raksta, ka “pagātnes reprezentācijas ir savstarpējās sāncensības objekts dažādu subkultūru centienos veidot tās atbilstoši savai normatīvajai izpratnei par to, kas tās ir, kā tās par tādām kļūva, un kādas būs.” Sk.: Flood, C. (2005). The Politics of Counter-Memory on the French Extreme Right. *Journal of European Studies*, 35 (2), 234. Bet Avišai Margalits īpaši uzsver atmiņas centralitāti, norādot, ka atmiņas kopienu ir lielākas iespējas veidot nāciju, nekā nācijai veidot atmiņas kopienu.

¹⁸² Memoriālu atmiņas tekstūru Jangs skaidro kā memoriālu tekstu fiziskās un metafiziskās, redzamās un laicīgās īpašības. Sk.: Young, J.E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. P. viii–ix. Bet kā holokausta memoriālus viņš aicina skatīt ne tikai dažādus atveidojumus granītā, metālā vai ģipsī, bet arī rakstītās liecības, kas arī ir nozīmīga atmiņas tekstūras sastāvdaļa. Turpat. 7. lpp.

saistīta ar virkni citu aktivitāšu un ir saistīta arī ar identitātes veidošanos, varu un autoritāti, kultūras normām, sociālu mijiedarbību tikpat lielā mērā kā ar vienkāršu atcerēšanās aktu.¹⁸³

1.4.1. Sociālā atmiņa un nacionālā identitāte

Lai gan nācijvalsts publiskajā diskursā visbiežāk tiek reprezentēta nevis kā konstrukcija vai projekts, bet gan kā dabiska, “vienmēr eksistējusi” parādība,¹⁸⁴ līdzīgi kā sociālās atmiņas pētniecībā vairāki autori kopš pagājušā gadsimta beigām uzsvēruši, ka identitāte ir sociālā konstrukcija,¹⁸⁵ un centušies analizēt šī konstruēšanas procesa pamatus un procesus.¹⁸⁶ Nacionālisma pētnieks Entonijs Smits (*Smith*) nāciju skaidro kā daudzdimensiju ideāltipu jeb paraugmodeli, kas ietver konkrētu cilvēku kopumu, kam ir ne tikai sava vēsturiska teritorija, vienota kultūra, kopīga ekonomika, vienādas likumīgas tiesības, bet arī vienots skatījums uz pagātņi – kopīgi mīti un vēsturiskas atmiņas.¹⁸⁷ Savukārt politologs Semjuels Hantingtons (*Huntington*) apgalvo, ka identitāte ir sociālas grupas iztēlotā būtība jeb tas, ko un kā šīs grupas locekļi domā par sevi un pēc kādiem mērķiem tiecas.¹⁸⁸

Šīs idejas ir atvasinātas no Benedikta Andersona (*Anderson*) klasiskā 1986. gada darba “Iztēlotās kopienas”, kurā viņš uzsvēra, ka nācijas atšķiras nevis ar kādām autentiskām, objektīvām pazīmēm, raksturlielumiem vai atšķirībām, bet ar viedu, kādā tās ir tikušas vai tiek “iztēlotas”, jo pat mazākās nācijas pārstāvji nekad nesatiks un pat nepazīs vairākumu no saviem tautiešiem, lai gan dzīvo ilūzijās par savu kopību, kuras pamatā ir vienots pasaules uzskats, telpa un pagātnes izpratne.¹⁸⁹ Kā būtiskas “iztēlotās nācijas” pazīmes B. Andersons min noteiktas robežas un pašnoteikšanās brīvību. Tas nozīmē, ka nācija ir konkrēts, noslēgts lielums, un tai ir tiesības īstenot savu gribu suverēnā valstī.¹⁹⁰ Nacionālās identitātes formēšanās ir process, kurā

¹⁸³ Zelizer, B. (1995). Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies. *Critical Studies and Mass Communications*, 12, 214.

¹⁸⁴ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press. P. 7.

¹⁸⁵ Piemēram, Mišels Fuko ir uzsvēris, ka identitāte ir diskursīva konstrukcija, jo sociālās un humanitārās zinātnes daudz lielākā mērā konstruē, nekā izzina individu. Sk.: Fuko, M. (2001/1975). *Uzraudzīt un sodīt: cietuma rašanās*. Rīga: Omnia mea. 291. lpp.

¹⁸⁶ 20 gs. 70 un 80 gados diskusijas, ko raisīja katalāņu, korsikāņu, skotu un velsiešu identitātes apzināšanās un tās arvien pieaugošie demonstrācijas piemēri, kļuva par iemeslu, lai arī akadēmiskie pētnieki pievērstos šim jautājumam. Sk.: Muižnieks, N. (2010). Sabiedrības integrācija: isa idejas vēsture. Grām.: Muižnieks, N. (red.). *Cik integrēta ir Latvijas sabiedrība? Sasniegumu, neveiksmju un izaicinājumu audits*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 20. lpp.

¹⁸⁷ Smits, D. E. (1997). *Nacionālā identitāte*. Rīga: AGB. 22., 52. lpp.

¹⁸⁸ Хантингтон, С. (2004). *Кто мы?* Москва: Транзиткнига. С. 50. Identitātes pētnieks Biku Parehs (*Parekh*) individuālo identitāti skaidro kā trīsdimensiju veidojumu, kas ietver personīgo (individu kā unikāla personība), sociālo (individu kā konkrētas grupas vai struktūras daļa) un cilvēka (individu kā universālas cilvēku kopienas biedrs) identitāti, kuras vērtējamas mijiedarbībā un kontekstā. B. Parehs norāda, ka identitāte paredz nevis vienu, individuālu, nemainīgu un monolītu konstrukciju, bet gan dažādu identitāšu vienību kopumu, kas veidojas diskursīvos procesos. Viņš uzskata, ka indivīda identitāti neveido jebkuras viņa iezīmes, bet gan tās, kuras nosaka viņa būtību un bez kurām viņš būtu citāds jeb nebūtu tāds, kāds ir. Tādēļ galvenie jautājumi, uz kuriem būtu jākoncentrējas, pētot identitātes jautājumus, ir: 1) kas indivīdu padara par to, kas viņš ir?; 2) kā indivīds attiecas pret sevi un sociālo vidi?; 3) kādēļ viņš ir tas, kas viņš ir? Parekh, B. (2008). *A New Politics of Identity. Political Principles for an Interdependent World*. New York: Palgrave Macmillan. P. 4–9.

¹⁸⁹ Anderson, B. (2004). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. In: Grosby, S., Leoussi, S. A. (eds.). *Nationality and nationalism*. London: Tauris. P. 295, 296.

¹⁹⁰ Anderson, B. (2006/1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso. P. 5.–7. D. Levī un N. Sneidera uzskata, ka nozīmīga un bieži nepamanīta B. Andersona tēzes sastāvdaļa ir atziņa,

indivīds identificē sevi un citus kā nācijas locekļus, tā ir daļa no procesa, kura rezultāts ir kolektīvas identitātes apzināšanās.¹⁹¹

Arī vēsturnieks Ēriks Hobsbaums (*Hobsbawm*) ir uzsvēris, ka nācija ir nevis spontānu jūtu rezultāts, bet gan mākslīgi radīts veidojums jeb artefakts. Viņš īpaši uzsver nāciju veidošanās procesu, kurās kādas grupas kopīgais vai šķietami kopīgais tiek formēts pretstatā pretiniekam, visbiežāk kā pretreakcija pretinieka teritoriālajām prasībām.¹⁹² Ē. Hobsbauma “tradīcijas izgudrošanas” tēze paredz, ka nācijvalstis veicināja interesi par vēsturi un “izgudroja tradīciju”, lai konstruētu nācijas īpašo identitāti un stiprinātu savu leģitimitāti. Tādējādi viņš secina, ka dažādu sociālo grupu pārstāvji veido savu sociālo atmiņu un līdz ar to arī nacionālo identitāti, balstoties uz konkrētiem pagātnes notikumiem un vienojošu to izpratni.¹⁹³

Identitāte tāpat kā sociālā atmiņa vienmēr ir veidošanās process, kurā nav pilnīga piepildījuma. Identitāte ir arvien jaunu robežu noteikšanas procedūra, tiekšanās pēc piepildījuma, kas nav sasniedzams. Tie ir nemītīgi pagaidu pieķeršanās punktu meklējumi, pastāvīgs, diskursīvo prakšu nosacīts projekts.¹⁹⁴ Vāciski rakstošajā akadēmiskajā telpā sociālā atmiņa dažkārt tiek dēvēta par identitātes atmiņu, norādot uz faktu, ka nācijas atmiņa visbiežāk ir vairāk vai mazāk veiksmīgas identitātes politikas rezultāts.

Kultūras pētnieks Stjuarts Hols (*Hall*) nācijas raksturo ne tikai kā politiskas formācijas, bet arī kā kultūras reprezentāciju sistēmas. Pēc viņa domām, nacionālā kultūra veido identitātes, piedāvājot nācijas tēlu, ar kuru indivīds var identificēties. Šis tēls ir balstīts uz stāstiem un atmiņām, kas kalpo kā savienotājelementi starp nācijas tēliem pagātnē, tagadnē un nākotnē. Viņaprāt, indivīdi tic savai iztēlotajai kopienai un identificējas ar to tikai gadījumā, ja tos pārliecina šī iztēlotā koncepcija un tajā ietvertās idejas.¹⁹⁵

Sociālā atmiņa ir selektīvs, subjektīvs un mainīgs priekšstats par pagātni, ko veido gan faktu zināšanas un pieredze, gan iztēle un refleksija. Tādējādi atmiņai ir asociatīvs raksturs, un tā spēj izraisīt un arī izraisa gan racionālu, gan emocionālu jeb afektīvu attieksmi. Tādēļ atmiņa var

ka nācijvalsts konstruēšanai ir nepieciešama jauna vērtību sistēma, kuras pamatā ir indivīdu gatavība un vēlme ierobežot sevi un pat ziedoties sociālas grupas labā, lai dzīvotu kopā. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 33.

¹⁹¹ Spencer, P., Wollman, H. (2006). *Nationalism. A Critical Introduction*. London: Sage Publications. P. 3.

¹⁹² Hobsbawm, J. E. (1996). *The Age of Capital*. New York: Vintage. P. 94–95.

¹⁹³ Hobsbawm, E. (2012/1983). Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, E., Ranger, T. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 1–14.

¹⁹⁴ Hall, S. (1996). Who Needs Identity? In: Hall, S., Du Gay, P. (Eds.). *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications. P. 3–6.

¹⁹⁵ Hall, S. (2006/1996). The Question of Cultural Identity. In: Hall, S., Held, D., Hubert, D., Thompson, K. (Eds.). *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Malden: Blackwell Publishing. P. 613. S. Hols raksta, ka nacionālā kultūra ir diskursa forma, kuras ietvaros tiek konstruētas sociālajai grupai raksturīgās nozīmes, pašizpratne un darbība. Konkrētais nacionālais kultūras diskurss ļauj priest, kāda nozīme nacionālās identitātes konstrukcijā atvēlēta dažādiem pagātnes notikumiem un kādās formās tie tiek reprezentēti – kuras no šīm formām tiek konstruētas kā pieņemamas, atbilstošas un “patiesas” un kādas mobilizējošās prakses tiek realizētas rīcībai pret “citādo”, kas neiekļaujas kultūras hegemonajā diskursā. Tādējādi nacionālais kultūras diskurss nav tikai lojalitātes un piederības izpaušme, bet arī identificējamās liecības par kultūras varas struktūru. Sk.: Hall, S. (1992). The Question of Cultural Identity. In: Hall, S., Held, D., McGew, T. (Eds.). *Modernity and Its Future*. Cambridge: Polity. P. 292–296.

saasināt uzmanību uz atsevišķiem diskriminācijas un netaisnības gadījumiem, šajos atsevišķajos gadījumos uzturot atriebīgas jūtas pret ienaidnieku un viņa tēlu. Tā rezultātā vēsturiskā atmiņa var kļūt par konfliktu ieganstu starp nācijām.¹⁹⁶ Tā kā identitātes veidošanās ir dialektisks process, tas ietver gan identificēšanos ar kādu grupu, kas tiek apzīmēta kā “mēs”, jeb pašdefinēšanos, gan citu grupu kategorizēšanu, kas tiek apzīmēta kā “viņi”. Turklāt biežāk nozīmīgāka loma identitātes veidošanās procesā ir “viņi”, nevis “mēs” definēšanai un kategorizēšanai.¹⁹⁷

Klasiskā sociālpсихologu Henrija Tedžfela (*Tajfel*) un Džona Tērnera (*Turner*) sociālās identitātes teorija paredz, ka tādi auto un heterostereotipos balstīti dalījumi kā “mēs” un “viņi” ir identificējami ikvienā sociālā situācijā, jo tie kalpo kā identificēšanās un norobežošanās instruments, kas vairo grupas piederības un drošības apziņu.¹⁹⁸ Identitātes un diskriminācijas pētnieki Rūta Vodaka (*Wodak*) un Mihaels Meijers (*Meyer*) norāda, ka nāciju un nacionālo identitāšu diskursi ir balstīti uz četrām diskursīvajām makro stratēģijām: konstruktīvajām (vērstas uz nacionālās identitātes konstruēšanu), pamatojošajām (vērstas uz nacionālās identitātes vai tās naratīvu saglabāšanu un reproducēšanu), transformatīvajām (vērstas uz nacionālās identitātes maiņu lielākā vai mazākā mērā), destruktīvajām (vērstas uz esošās nacionālās identitātes dekonstruēšanu).¹⁹⁹ Tādējādi nacionālā identitāte ir balstīta uz dalījumu starp “mums” un “viņiem”.²⁰⁰

Ar sava darba nosaukumā aktualizēto jēdzienu “banālais nacionālisms” Maikls Billigs (*Billig*) raksturo dažādus diskursīvus paradumus, kas orientēti uz Rietumu nāciju modeļu reprodukciju, īpašu uzmanību pievēršot nekritiskai valsts simbolikas lietošanai. Viņaprāt, noteicošais nacionālisma princips ir pārliecība, ka “mums pieder mūsu valsts, jo nācijām pieder savas valstis, un tas ir taisnīgi”.²⁰¹ Tādējādi šis autors spilgti uzsver to, cik taisnīguma izpratne var būt abstrakta un no politiskās un vēsturiskās perspektīvas viedokļa dažādi traktējama. Viņš kritizē centienus veidot tādas nošķirumus kā pilsoniskais un etniskais nacionālisms vai patriotisms un nacionālisms. Pēc M. Billiga domām, tie ir diskursīvi paņēmieni, lai nodalītu “mūsu labo” un “viņu slikto” versiju. Tāpat viņš uzsver, ka arī noklusējumi valodā vai tukšumi tekstā visbiežāk ir diskursīvas stratēģijas, kas ir vērstas uz kādu varas attiecību nostiprināšanu. “Banālais nacionālisms”, izmantojot simbolu un vairākkārtīgas atkārtības metodi, ir arī veids,

¹⁹⁶ Lasmane, S. (2005). Vēsturiskā atmiņa un tolerance. Grām.: Brikše, I. (red.). Latvijas *Universitātes raksti. Komunikācija. Kultūras un vēstures diskurss* 683. sējums. Rīga: Zinātne. 7. lpp.

¹⁹⁷ Sk.: Jenkins (2008/1996). *Social Identity*. 3rd ed. London: Routledge. P. 14–15.

¹⁹⁸ Tajfel, H., Turner, J. C. (1986). The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour. In: Worchel, S., Austin, W. G. (Ed.) *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson Hall. P. 7–24.

¹⁹⁹ Wodak, R. Meyer, M. (2009). Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology. In: Wodak, R. Meyer, M. (eds). (2009). *Methods of Critical Discourse Analysis*. 2nd ed. Los Angeles (etc): SAGE. P. 18.

²⁰⁰ Simonsen, K. (2004). Europe, National Identities and Multiple Others. *European Urban and Regional Studies*, 11, 357.

²⁰¹ Billig, M. (2006). *Banl Nationalism*. London: Thousand Oaks; New Dehli. P. 24.

kā nostiprināt kādu sociālās atmiņas konstrukciju, citas tai pašā laikā nolemjot “aizmirstībai”.²⁰² Tādēļ Avišai Margalits secina, ka nācijvalstis cenšas ietekmēt savu iedzīvotāju “mentālos uztveres modeļus”. Šo manipulāciju mērķis ir panākt konkrētas pagātnes perspektīvas jeb sociālās atmiņas akceptēšanu un uzskatīšanu par neapstrīdamu un dabīgu.²⁰³

Nacionālisma teorētiķis Ernests Gelners kritiski norādījis, ka daudzi nācijas koncepti, kas it kā aizstāv pagātnes vērtības, patiesībā darbojas kā anonīmas masu sabiedrības veidotāji, tālab, viņaprāt, tādi kultūras elementi kā mitoloģija, simboli un citas vērtības var būt fiktīvas un ir radītas, lai īstenotu nacionālisma kultūras uzspiešanu sabiedrībai.²⁰⁴ Nacionālās valstis izmanto visdažādākos paņēmienus sociālās atmiņas konstruēšanai. Sava oficiālo atzīmējamo dienu kalendāra radīšana un iedzīvināšana tiek uzskatīta par vienu no nozīmīgākajiem valsts atmiņu politikas uzdevumiem, jo tas nodrošina konkrētu, kopīgu un vienojošu pagātnes notikumu atcerēšanos, pieminēšanu un godināšanu.²⁰⁵ Šo iemeslu dēļ sociālās atmiņas un identitātes pētniecība ir bijusi cieši saistīta. Tādu pagātnes diskursu kā holokausts aktualizācija dažādās nacionālās kopienās nav skatāma atrauti no multikulturālisma ideju uzplaukuma un pievēršanās identitātes politikai.²⁰⁶ Bet vienlaikus ar dažādu pētnieku intereses pieaugumu līdzīgi kā sociālās atmiņas fenomena gadījumā, arvien vairojusies arī kritika par identitātes pētniecības kvalitāti un precizitāti.²⁰⁷

M. Halbvaksa un vairāku viņa idejisko sekotāju pieeja paredz cirkulāras attiecības starp identitāti un sociālo atmiņu – viņaprāt, noteikta cilvēku grupa “izvēlas” konkrētus vēstures notikumus/atmiņas, kas varētu visprecīzāk izpaust viņu kolektīvās identitātes pamatus. Rezultātā šīs izvēlētās atmiņas par vēsturiskiem notikumiem, kuri ir nozīmīgi konkrētajai grupai, nosaka arī pašas grupas identitāti.²⁰⁸ Tādējādi arī pret tādiem notikumiem kā holokausts katra grupa un katra paaudze savu attieksmi definē atbilstoši tiem identitātes pamatiem, uz kādiem viņi redz vai grib redzēt topam un attīstāmies sevi un savas grupas pārstāvjus. Dažādie šo identitātes vīziju ietekmējošie faktori vienlaikus noteic, kāda būs tāda nozieguma kā holokausts reprezentācija, komemorācija un diskursīvā konstrukcija.

²⁰² Billig, M. (1995). *Bannal Nationalism*. P. 5–7, 150.

²⁰³ Pēc A. Margalita domām, būtisks ir jautājums, kāpēc tiek ietekmēta nacionālā, nevis, piemēram, šķiru atmiņa. Sk.: Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. P. 99.

²⁰⁴ Gellner, E. (2006). *Nations and nationalism*. 2nd ed. Malden: Blackwell Publishing. P. 54–57; 119.

²⁰⁵ Zerubavel, E. (2003). *Calendars and History: A Comparative Study of the Social Organization of National Memory*. In: Olick, J. (ed.). *Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospections*. London: Duke University Press. P. 317.

²⁰⁶ Lawson, T. Jordan, J. (Eds.). (2007). *The Memory of the Holocaust in Australia*. P. 4–5.

²⁰⁷ Sociologs Siņiša Maleševičs (*Maleševič*) uzskata, ka identitāte ir mūsdienu tautoloģija, jo šīs jēdziens visbiežāk netiek precīzi operacionalizēts. Tādējādi identitāte ir sarežģīts un grūti empīriski izmērāms jēdziens, jo var tikt attiecināts uz dažādiem sociāliem, politiskiem un psiholoģiskiem faktoriem, un to mijiedarbību. Maleševič, S. (2006). *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan.

²⁰⁸ Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 7.

1.4.2. Transnacionālās atmiņas jēdziens

Kā liecina iepriekš rakstītais, Morisa Halbvaksa teoriju un to atvasinājumu iespaidā sociālās atmiņas pētniecībā ilgstoši dominējusi tradīcija analizēt atcerēšanās struktūras tādu sociālu un politisku grupu kā nācijas kontekstā,²⁰⁹ līdz ar to pats sociālās atmiņas jēdziens ticis aplūkots kā nācijvalsts veidojums, bet nācijvalsts kā atmiņas subjekts. Laikā, kad indivīda fiziskās un garīgās dzīves telpa arvien paplašinās, līdz ar to arvien mazinās viena konkrēta, fiksēta atskaites punkta nozīme, kas veidotu pamatu identitātes veidošanai, identitātes veidošanās ir projekts, pašizpratnes vēstījuma tapšana, kurā īpaša nozīme ir veidam, kā indivīds iztēlojas savu attīstību no pagātnes nākotnē.²¹⁰ Līdz ar to vairāki autori ir norādījuši uz to, ka tādu lielu pagātnes diskursu kā holokausta analīze nacionālajos ietvaros ir nepilnvērtīga, jo tie “dzīvo pāri” šādām šaurām nacionālām robežām un ir kļuvuši par pārnacionāliem diskursiem,²¹¹ tādēļ ir raksturojami, bet nav izskaidrojami metodoloģiskā nacionālisma ietvaros. Šo iemeslu dēļ opozīcijā un līdzās nacionālās atmiņas perspektīvai pēdējo desmitgažu laikā aktualitāti ieguvusi transnacionālās atmiņas koncepcija,²¹² kas aicina analizēt atmiņas kosmopolitiskā, pārnacionālā ietvarā, un raudzīties, kā globāli diskursi mijiedarbojas ar lokāliem un kā globalizācijas procesi, kas nepastāv bez vietējām īpatnībām, piedāvā diskursīvu interpretācijas ietvaru lokālām norisēm.²¹³

Pārnacionālās atmiņas teorētiskā ietvara aizstāvji, sociologi Daniels Levī (*Levy*) un Nātans Sneiders (*Sznaider*) kritizē vairākus sociālās atmiņas pētījumu klasiskus, vizīteiktāk – Pjēru Norā, par normatīvo izpratni, kas paredz, ka nācijvalsts ir vienīgais iespējamais sociālās atmiņas subjekts. Pēc kritiķu domām, nācijvalsts jau sen vairs nav privilēģēta savas sociālās atmiņas artikulētāja. Viņi norāda, ka visdažādāko mediju reprezentāciju skaitliskais pieaugums liecina par to, ka nacionālajām valstīm arvien izteiktāk zūd kontrole pār sociālās atmiņas veidošanas procesiem.²¹⁴ Līdzīgu pozīciju akcentē arī Atrīda Erla, viņa uzskata, ka transkultūrālās atmiņas koncepcija ļauj tikt pāri metodoloģiskajam nacionālismam un koncentrēties uz tiem aspektiem, kas atrodas starp, šķērsām un pāri tam, kas tiek konstruēts kā kultūra. Tādēļ viņa aicina akcentēt pētnieku uzmanību nevis uz atmiņu vietām, bet atmiņu ceļojumiem laikā un telpā, starp un pāri kultūras formācijām.²¹⁵ Daniels Levī un Nātans Sneiders

²⁰⁹ Piemēram, tādi nacionālisma teorētiķi kā Entonijs Smits un Pjērs Norā ir norādījuši, ka globālajai kultūrai nav atmiņas, jo tai nav, kur iesakņoties. Sk.: Levy, D., Sznaider, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 178.–179.

²¹⁰ Sk.: Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

²¹¹ Piemēram, Daniels Levī un Nātans Sneiders raksta, ka “holokausta [atmiņas pēdas] tagad brīvi ceļo pāri robežām. Cilvēktiesību diskurss ir satiksmes līdzeklis, ar kuru šī atmiņa ceļo”. Sk.: Levy, D., Sznaider, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 14.

²¹² Sk., piemēram: Sierp, A. (2014). *History, Memory and Trans-European Identity*. New York: Routledge.

²¹³ Levy, D., Sznaider, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 1–3.; Beck, U. (2002). *The Cosmopolitan Society and its Enemies*. *Theory, Culture and Society*, 19, (1–2), 17–19.

²¹⁴ Levy, D., Sznaider, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 32–35., 133.

²¹⁵ Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 65–66.

uzskata, ka arī holokausta sociālās atmiņas pētījumi ilglaicīgi ir koncentrējušies uz to, lai noskaidrotu, kā holokausta atmiņas veidošanos ir ietekmējuši nacionālie diskursi, mazāk uzmanības pievēršot citai nozīmīgai perspektīvai – kā pārnacionālais holokausta imperatīvs ir iekļāvies lokālajā, nacionālajā diskursā.²¹⁶

Šai gadījumā atmiņas pētījumu ietvaros tiek pārkontekstualizēts Rolanda Robertsona (*Robertson*) ieviestais jēdziens “glokalizācija”²¹⁷, ar ko skaidroti paralēli procesi – globālā lokalizācija un lokālā globalizācija. Šādā perspektīvā transnacionālās atmiņas perspektīva paredz, ka pārnacionāli globāli atmiņas diskursi ir “kultūras horizonts” jeb mēraukla, ar kuru tiek vērtētas lokālās norises.²¹⁸ Tomēr ar transnacionālās atmiņas jēdzienu var apzīmēt gan atcerēšanās fenomenus, kas noris pāri valstu robežām, gan tādus, – kas raksturīgi pagātnes izpratnes procesiem vienas valsts robežās, saduroties, piemēram, pamattautas un mazākumtautību koncepcijām. Aleida Asmane uzskata, ka pēc 20. gadsimta kariem un traģēdijām, tai skaitā holokausta, vairs nav iespējama līdzīgu notikumu izpratne nacionālās vēstures kontekstā, tādēļ jālūkojas pēc pārnacionāliem analītiskiem satvariem. Vēl jo vairāk, viņasprāt, pati holokausta traģēdija padara neiespējamu nacionālās vēstures perspektīvas kādreizējo pievilcību.²¹⁹ Transnacionālās atmiņas koncepcija ir nozīmīga arī viņas dzīvesbiedra Jana Asmana diskursa izpratnes kontekstā, jo tā paredz diskursīvu konstrukciju ietekmi pāri temporālām un ģeogrāfiskām kategorijām.

Holokausta sociālā atmiņa ir vienlaikus gan pārnacionāla, gan lokālnacionāla. Pārnacionāla tādā ziņā, ka tās attīstība, aprises un tekstūra ir salīdzināma, vismaz Rietumu sabiedrībās, bet lokālnacionāla, jo holokausta atmiņa katrā sabiedrībā var tikt konstruēta individuāla rakstura politisku un sociālu procesu iespaidā gan mikro, gan nacionālā līmenī.²²⁰ Pārnacionālie mediji un tādas masu kultūras izpausmes kā filma un mūzika ietekmē nacionālos diskursus, tomēr nespēj tos pārveidot pilnībā.²²¹ Sociālās atmiņas pētnieks Džeimss Jangs savos klasiskajos 1988. un 1993. gada darbos akcentējis un analizējis sociālās atmiņas un nācijas pašidentitātes mijiedarbību pieminēšanas procesā un pārnacionālā holokausta diskursa ieaušanos nacionālos kultūras rāmjos. Džeimsa Janga darbi veltīti tam, lai analizētu, kā holokausta reprezentācijas literatūrā²²² un pieminekļos, memoriālos²²³ atšķiras atkarībā no nacionālās

²¹⁶ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 8.–9.

²¹⁷ Robertson, R. (1995). Glocalization: Time–Space and Homogeneity–Heterogeneity. In: Featherstone, M., Lash, S., Robertson, R. *Global Modernities*. London: Sage. P. 25–44.

²¹⁸ Paši autori gan atzīst, ka empīriskā analīze norāda uz to, ka šis globālais diskurs nav pietiekami ietekmīgs, lai holokaustam dažādās nacionālās grupās būtu vienāda centrālā nozīme. Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 10–11.

²¹⁹ Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. S. 193–194.

²²⁰ Lawson, T. Jordan, J. (Eds.). (2007). *The Memory of the Holocaust in Australia*. P. 2. Turklāt, lai gan holokausta atmiņa var būt daudzās jomās universāla, indivīda līmenī tā vienmēr būs personīga.

²²¹ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 26.

²²² Sk.: Young, J. (1988). *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and Consequences of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press.

²²³ Sk.: Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*.

kultūras un lokālās atrašanās vietas. Savukārt sociologs Haralds Velcers (*Welzer*) ar kolēģiem ir intervējis cilvēkus dažādās Eiropas valstīs un centies noskaidrot, kā holokausta izpratni ietekmē piederība tādai kategorijai kā nacionalitāte vai paaudze.²²⁴ Mūsdienu pētnieku uzdevums ir turpināt pētīt, kā tādu pagātnes notikumu kā holokausta attēlojumi pielāgojas to valstu sociālajām atmiņām, kur holokausts notika vai kur tas tiek reprezentēts.²²⁵

Par kopīgu transnacionālu holokausta atmiņu ir problemātiski konceptuāli domāt arī tādēļ, ka dažādām nācijām ir atšķirīgas pozīcijas šīs atmiņas veidošanai. Vieni ir nozieguma īstenotāji (vistipiskāk, Vācija), otri (Izraēla) ir upuri, bet trešie (piemēram, ASV) pamatā ir vērotāji. Turklāt daudzviet (visizteiktāk, Austrumeiropā) šīs pozīcijas savstarpēji pārklājas. Katrai valstij ir savas institucionalizētas atcerēšanās formas, kurās ebreju traģēdija mijiedarbojas ar nacionālajiem sociālpolitiski vēsturiskajiem diskursiem. Holokausts kā transnacionāla atmiņa visbiežāk tiek pētīts, analizējot politiskās un kultūras dimensijas dažādās nacionālās kopienās. Bet gadījumos, kad šie politiskie, un kultūras konteksti ir tik dažādi, rodas jautājums, kas paliek pāri no šīs transnacionālās vai transkultūrālās atmiņas, izņemot tēmu vai apzīmējumu.

1.5.Nodaļas kopsavilkums

Sociālās atmiņas pētījumi jau vairāk nekā trīs desmitgades kļuvuši par nozīmīgu akadēmiska diskursa sastāvdaļu, ko raksturo dažādu zinātnes jomu pārstāvju ilgstoša interese par pagātni un tās nozīmi, kā arī lietojumu mūsdienās, kā rezultātā atmiņas studijas ir institucionalizētas kā atsevišķs pētījumu lauks. Taču vienlaikus šis lauks ir plašs un dažādu ideju, virzienu un perspektīvu caurstrāvots, kas raisījis nozīmīgu dažādo atcerēšanās pētīšanas praksi kritiku. Identificējamas divas būtiskākās perspektīvas, kas dominē atmiņas pētniecībā – metodoloģiskais individuālisms un metodoloģiskais kolektīvisms. Pirmais visbiežāk kritizēts par atmiņas procesu sociālā, politiskā un vēsturiskā konteksta ignorēšanu un neadekvātu metožu izmantošanu, lai noskaidrotu, ko indivīdi atceras, savukārt otrā pārstāvjiem tipiski pārņemta spriešana vispārīgos jēdzienos, pārlieku sociāldeterministiska pozīcija un indivīdu interpretācijas procesu ignorēšana.

Nozīmīgākais iemesls, kāpēc atmiņu pētniecībā valda dažādas perspektīvas un neskaidras pētniecības metodoloģijas, ir atcerēšanās teoriju pamatlicējs Moriss Halbvaks (*Halbwachs*) un viņa dinamiskie, vēsturiski mainīgie uzskati un vēl atšķirīgākie to skaidrojumi un interpretācijas. M. Halbvaks tāpat kā Zigmunds Freids (*Freud*) un Karls Gustavs Jungs (*Jung*) viens no pirmajiem zinātniski centās izprast kolektīvās atmiņas procesus, tomēr atšķirībā no psihologiem lielākā mērā uzsvēra sociālo, politisko un vēsturisko, nevis psiholoģisko un neapzināto procesu

²²⁴ Sk.: Welzer, H. (Hg.). (2007). *Der Krieg der Erinnerung: Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer.

²²⁵ Baron, L. (2012). Film. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 456.

ietekmi sociālo grupu atmiņas norisēs. M. Halbvakss vairumā sociālās atmiņas pētījumu tiek minēts kā atminēšanās teorijas pamatlicējs, taču viņa teorētiskās pozīcijas interpretācijas ir dažādas divu galveno iemeslu dēļ: pirmkārt, neraugoties uz klasika statusu, daļa viņa ideju ilgstoši ir palikušas nezināmas un sīkāk neanalizētas, otrkārt, viņa uzrakstītajos darbos ir vismaz trīs nozīmīgas ietekmes un uzsvāri uz tām ir mainījušies, cenšoties reaģēt uz būtiskām atziņām laikabiedru kritikā.

M. Halbvaksa sociālās atmiņas teorijas nozīmīgi ietekmējis sociologs E. Dirkhems (*Durkheim*), filozofs A. Bergsons (*Bergson*) un vēsturnieks/filozofs E. Renāns (*Renan*). Līdz ar to dažādos periodos rakstītajos darbos dažādi uzsvērtas un izvērstas šo autoru pamatidejas: sociālās vides ietekme uz atcerēšanos; individuālās interpretācijas un konteksta loma atcerēšanās procesos grupas identitātes izpratnes un atcerēšanās savstarpējā mijiedarbība. Neraugoties uz to, ka gan dzīves laikā, gan arī pēc nāves M. Halbvakss lielākoties kritizēts par pārlieki sociāldeterministisku atcerēšanās procesu skaidrojumu, īpaši savos vēlīnajos darbos viņš nav ignorējis arī individuālo informācijas interpretācijas norisi.

Tā dēvētā atmiņu buma laikā vairāki autori pievērsušies M. Halbvaksa mantojuma analīzei un dažādos virzienos attīstījuši un papildinājuši viņa teorētisko pienesumu, kā nozīmīgākie šai ziņā minami Jans Asmans (*Assmann*) un Aleida Asmane (*Assmann*), kuri pēta kultūras zināšanu pārmantošanu un tradīcijas un uzskata, ka atmiņas pētniecībai ir izdevies apvienot neiroloģiju, sociālo psiholoģiju un kultūras zinātnes. Viņu kultūras atmiņas teorija ir viens no Halbvaksa teorijas atzariem, savukārt Astrīda Erla (*Erll*) konceptuāli nodala arī sociāli nosacīto individuālo atmiņu, ko pamatā pēta sociālās psiholoģijas pārstāvji, un paaudžu atmiņu, ko pēta mutvārdu vēsturnieki. Asmanu izstrādātā kultūras atmiņas koncepcija paredz iztēlotu un virtuālu kolektīvo atmiņu un identitāšu funkcionēšanu kultūras tekstu ietekmē, bet identificē arī individuālās interpretācijas procesus, norādot, ka no indivīdiem atkarīgs, cik lielā mērā un kādā veidā tie līdzdarbojas kultūras atmiņas norisēs.

J. Asmans un A. Asmane piedāvājuši vairākus būtiskus teorētiskus šķērsumus sociālās atmiņas procesu analīzei. Empīriskie dati promocijas darbā analizēti kontekstā ar J. Asmana dalījumu kultūras un komunikatīvajā atmiņā un A. Asmanes funkcionālās atmiņas jeb kanona (tiek aktīvi lietota un saistīta ar identitāšu tapšanu) un uzkrāšanas atmiņas jeb arhīva (kas tiek saglabāta un sociālajām grupām pieejama) nošķirumu.

Šie dalījumi nav un nevar būt savstarpēji izslēdzoši; tie pārklājas un korelē. A. Asmanes kanona un arhīva nošķirums ir iedalāms arī sīkāk, jo bez plaši lietojamiem pagātnes simboliem (kanons) un pagātnes norisēm, kas tiek saglabātas, bet netiek akcentētas (arhīvs), noteikti ir arī tādas, kas atrodas pa vidu starp šiem galējiem punktiem – simboli, kas ir zināmi nelielām sociālām, iespējams, profesionāļu grupām, tiek lietotas un pārinterpretētas, bet pagaidām nav kļuvušas par kultūras kanonu. J. Asmana kultūras un komunikatīvās atmiņas šķērsumā paredzētais

mīts par kādas kopienas rašanos un īpašo atšķirību kā tipiska kultūras atmiņas kategorija var būt arī nesens un kultūrā saglabāts komunikatīvi. Tajā pašā laikā ikdienas komunikācija kā tipiska komunikatīvās atmiņas forma sociālo tīklu uzplaukuma iespaidā arvien izteiktāk ir mediēta un procesā tiek arī saglabāta. Tāpat komunikācijas procesu attīstības ietekmē strauji mainās izpratne par kultūras atmiņas nesējiem, rodoties un arvien lielāku popularitāti gūstot tādām demokrātiskām zināšanu saglabāšanas formām kā, piemēram, projektam “*Wikipedia*”, kas ir izteikti digitāls un ietver gan kultūras, gan komunikatīvās atmiņas aspektus.

Līdz ar to Jana un Aleidas Asmanu kultūras un komunikācijas atmiņas dalījums tāpat kā citas viņu koncepcijas, kas atvasinātas vai ietekmējušās no M. Halbvaksa atmiņas teorijas vai to pieejām, nav tik daudz formāli nosacītas kā atkarīgas no sociālajai grupai raksturīgās laika apziņas un atmiņas mediju lietojuma. Tomēr, neraugoties uz to, ka minēto iemeslu dēļ daudzas no šīm teorētiskajām atziņām nav precīzi metodoloģiski operacionalizējamas, tās ir izmantojamas kā nozīmīgas analītiskas kategorijas, lai iespējami precīzāk spētu izprast sociālās atmiņas veidošanās procesus.

M. Halbvaksa darbu iespaidā sociālā atmiņa ilgstoši analizēta kontekstā ar citu sociālu konstruktu – nacionālo identitāti. Šī pieeja paredz, ka arī nācijas tāpat kā to kolektīvās atmiņas ir sociālas konstrukcijas, turklāt starp šiem fenomeniem pastāv abpusēja mijiedarbība, jo tas, kā cilvēku kopums iztēlojas sevi, ietekmē to, kā tie izprot savu pagātņi, savukārt kopienas skatījums uz savu vēsturi nosaka to identitāti. Šādu atziņu ietekmē sociālā atmiņa visbiežāk analizēta kā nacionālās identitātes apakškategorija, tomēr kopš tūkstošgažu mijas vairāki autori ir norādījuši, ka holokausts ir kļuvis par pārnacionālu diskursu, kura pilnvērtīga izprašana nav iespējama nacionālo perspektīvu ietvaros.

Neraugoties uz to, ka holokausts ir kļuvis par būtisku un pat visaptverošu diskursu gan akadēmiskajā vidē, gan plašākā kultūras areālā, vairāki pētījumi liecina, ka zināšanas, izpratnes un attieksmes pret to ir atkarīgas no dažādiem lokāliem sociālpolitiskiem un vēsturiskiem faktoriem, tādējādi holokausta sociālās atmiņas pētījumiem kādā teritorijā vai kopienā būtu jāietver centieni noskaidrot, kā šis pārnacionālais diskurss iekļaujas konkrētajā atmiņas kontekstā un tiek modificēts atbilstoši lokālajiem uztveres ietvariem un kā noris šo procesu savstarpējā mijiedarbība.

Promocijas darbā izmantota M. Halbvaksa teorija par sociālajiem ietvariem, kura paredz, ka sociāli politiskajai un vēsturiskajai videi ir noteicoša loma atcerēšanās procesos, neaizmirstot viņa vēlino darbu akcentu uz individuālās interpretācijas klātbūtni šajos procesos, kā arī atziņas uz sociālās grupas atmiņas un identitātes dialektisko mijiedarbību, un, pieņemot M. Halbvaksa un viņa teorētisko interpretētāju pozīcijas, analizēts, kādi ir holokausta diskursi un tos veidojošās sociāli politiskās struktūras, kā arī šo diskursu funkcijas; kādos veidos noris holokausta diskursu

tapšana un (pār)interpretācija un cik būtiskas ir tās atšķirības dažādās Latvijas sociālajās grupās; kā sociālās identitātes konstrukcijas mijiedarbojas ar holokausta diskursu veidošanos.

SOCIĀLĀS ATMIŅAS TEORIJU KONCEPTUĀLAIS IETVARŠ*

*Darbā jēdzieni 'kolektīvā un sociālā atmiņa' lietoti atkarībā no situācijas. Parafrāzējot teorētiskus, lietota viņu izmantotā terminoloģija, savukārt vispārīgos un savos aprakstos lietots jēdziens 'sociālā atmiņa', pievienojoties sociologa Džefrija Olicka (Olick) tēzei par to, ka ikviens no izmantotajiem jēdzieniem – sociālā atmiņa, kolektīvā atmiņa, kultūras atmiņa, komunikatīvā atmiņa – nav filozofiski vai operacionāli precīzs, tomēr par piemērotāko un precīzāko atzīstams 'sociālās atmiņas' jēdziens.

2.SOCIĀLĀS ATMIŅAS KOMUNIKĀCIJA

Atmiņas (es lietoju daudzskaitļa formu, lai uzsvērtu mūsu spēju atcerēties dažādas lietas) var aizmigloties un sairt. Tās var kļūt selektīvas, stilizētas, izgreznotas un vēlākas pieredzes un informācijas ietekmētas. Turklāt atmiņas var būt neskaidras, sagrozītas, apspiestas un noliegtas. Vēl jo vairāk, tās var radīt, iekvēlināt un vairot naidu. [...] Tomēr atmiņas var arī būt tikpat precīzas, cik tās ir sāpīgas, tikpat skaidras, cik neapspiežamas. Tās var tikt saasinātas, saglabātas, pastiprinātas, dokumentētas un arī labotas, lai tās liecinātu par patiesību padziļinātā izpratnē.

Džons Rots (*Roth*)²²⁶

Ko es mīlu? Man nenāk ne prātā mīlēt cilvēku sejas. [...] Ko es ienīstu? Žīdus, man gribētos teikt [...] Par žīdiem zinu vienīgi to, ko man mācīja vectēvs. “Nav otras tādas bezdievju tautas”, viņš man skaidroja, “Viņš balstās uz pārliecību, ka labajam jāpiepildās jau šeit, nevis pēc nāves. Tāpēc viņi darbojas vienīgi, lai iekarotu šo pasauli.” [...] Man tie žīdi rādījās sapņos katru nakti, un tā gadu no gada. Par laimi, es viņus nekad neesmu satīcis, ja neskaita mauķeli no Turīnas geto. [...] Sāku pat nožēlot, ka ne reizi savā mūžā nevienu žīdu neesmu satīcis. Atklāju, ka man ir lieli robi zināšanās par sava riebuma objektu, – un tā riebumu aizvien vairāk papildināja aizvainojums.

Abats Dalla Pikola Umberto Eko (*Eco*) romānā.²²⁷

Līdz ar iepriekšējā nodaļā raksturoto “atmiņas bumu” plašu akadēmisku atpazīstamību iemantojuši sociālās un/vai kultūras traumas jēdzieni. Sociologs Neils Smelsers (*Smelser*) kultūras traumu definē kā sociālai grupai raksturīgas kopīgas, vienojošas, neaizmirstamas un tās eksistenci potenciāli apdraudošas negatīvas atmiņas.²²⁸ Savukārt Džefrijs Aleksanders (*Alexander*) uzsver, ka kultūras traumas ir nevis objektīvi, piemēram, kāda grandioza un acīmredzama ļaunuma nosacītas, bet tiek sociāli konstruētas gadījumos, kad kādā grupā veidojas pārliecība, ka kāds noteikts pagātnes notikums negatīvi ietekmē vai var negatīvi ietekmēt sociālo identitāti.²²⁹

No vienas puses, dažādu pagātnes norišu, jo īpaši holokausta, nonākšana publiskās dienaskārtības un sociālās atmiņas centrā skaidrota, izmantojot kultūras vai sociālās traumas jēdzienus. Piemēram, klīniskās psiholoģijas profesors Dāvids Mehnagi (*Meghnagi*) sākotnējo holokausta atmiņas marginalizāciju skaidro izteikti psiholoģiskos jēdzienos: “*Pēc ilglaietīgas psiholoģiskas represijas holokausts ir kļuvis par simbolu tam, kā atkārtotānos eiropieši un arī visas pasaules iedzīvotāji nekad negribētu pieļaut...*”²³⁰ Turklāt sociālās vai kultūras traumas jēdziens tiek lietots ne tikai, analizējot holokausta atmiņas aktualizāciju, bet arī daudzas citas

²²⁶ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. Louisville: Westminster John Knox Press. P. 124.

²²⁷ Eko, U. (2011). *Prāgas kapsēta*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds. 11.–12., 212. lpp.

²²⁸ Smelser, N. J. (2004). Psychological and Cultural Trauma. In: Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., Sztompka, P. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press. P. 44.

²²⁹ Alexander, J. (2012). *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press. P. 16. Savos darbos Dž. Aleksandrs ir analizējis, kā konkrēts pagātnes notikums diskursīvo pārmaiņu rezultātā kļūst par kādas sabiedrības nozīmīgu sociālo traumu. Sk.: Alexander, J. (2003). On the Social Construction of Moral Universals: The “Holocaust” from War Crime to Trauma Drama. In: Alexander J. *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York: Oxford University Press. P. 27–85.

²³⁰ Meghnagi, D. (2010). The Memory of the Shoah in the Building of a European Identity. *The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5771 (3), 105.

sociālpolitiskas norises. Piemēram, Ketrīna Snaidere (*Snyder*) uzskata, ka visa ASV literārā tradīcija var tikt analizēta kā pēctraumatiska, bet īpaši tas attiecas uz darbiem, kas tapuši pēc 11. septembra teroraktiem. Šis notikums, pēc autores domām, bijis tik traģisks un traumējošs, ka tā reprezentācija automātiski pieprasījusi jaunu žanru un tehniku radīšanu.²³¹ Taču, no otras puses, tā dēvētais “atmiņu bums” uzlūkots arī kā pēcholokausta ēras patoloģija, kas novedusi pie “ciešanu” kultūras, pašviktimizācijas tendencēm un sacensības par lielākā upura statusu.²³² Tādējādi promocijas darbā izmantota pieeja, kas paredz, ka “atmiņu bumu” iespējams interpretēt ne tikai kā neizdziedētu pagātnes traumu atgriešanos, bet gan tieši pretēji – kā nespēju konstruktīvi risināt tagadnes problēmas un bailes atbildīgi plānot nākotni, kas noved pie bezmērķīgas un ciešanu kulta caurstrāvotas gremdēšanās pagātnē.²³³

Vēsturnieks Pīters Noviks (*Novick*), kā arī Ivonna Irvina-Zarecka un Vulfs Kanšteiners²³⁴ ir tikai daži no pētniekiem, kas apšaubījuši tendenci tādus traģiskus notikumus kā holokausts skatīt Zigmunda Freida psihoanalīzes jēdzienu tradīcijā,²³⁵ kas paredz, ka notikumam, kas nokļūst kādas sociālās grupas atmiņas centrā, noteikti bija jābūt traumatiskam un, ja par to netika runāts, tad tikai tādēļ, ka klusēšana ir bijusi traumas apspiešanas izpausme.²³⁶ Viņi ir piedāvājuši analizēt sociālās atmiņas procesus nevis Freida individuālpsiholoģijas vai Junga “kolektīvā neapzinātā” jēdzienu tradīcijā – kā kaut ko uzspiestu un kā neapzinātas, mītiskas un mistiskas sociālkolektīvas traumas atgriešanos, bet gan sociologa Morisa Halbvaksa tradīcijā – kā izvēlētu.²³⁷ Kā norādīts iepriekš, tā vietā, lai sociālo atmiņu interpretētu kā pagātnes iespaidu uz šodien, M. Halbvakss piedāvājis pētīt, kā šodienas uzstādījumi nosaka to, ko un kā sociālas grupas atceras, vai arī, runājot Tonija Džada vārdiem: “*Mēs precīzi zinām, kāda būs nākotne. Mūsu problēma ir pagātne: tā mainās.*”²³⁸

Tādēļ šajā promocijas darbā pretēji N. Smelsera, K. Sneideres, D. Mehnagi un arī Dominika Lakapras (*LaCapra*) un citu pētnieku pieejai, kas paredz, ka noteiktu atmiņu

²³¹ Snyder, K. V. (2013). “Gatsby”s” Ghost: Post-traumatic Memory and National Literary Tradition in Joseph O’Neill’s “Netherland”. *Contemporary Literature*, 54 (3), 460, 466.

²³² Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 33.

²³³ Sk.: La Capra, D. (1998). *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca: Cornell University Press. P. 8.

²³⁴ Sk. nodaļas “Sociālā atmiņa” apakšnodaļu “Metodoloģiskais kolektīvisms jeb kolektīvā perspektīva atmiņas pētniecībā”.

²³⁵ Stikāk sk. iepriekšējā nodaļā.

²³⁶ Šīs pieejas ietvaros holokausta noklusēšana tiek skaidrota ar to, ka notikums sava traģiskuma un neaptveramības dēļ ir bijis tik traumējošs, ka ilglaicīgi ticis izstumts no sabiedrības apziņas un atmiņas, bet pēc analogijas ar individuālajiem psihiskajiem procesiem šādā gadījumā agri vai vēlu atkal atgriežas sociālajā apziņā jeb dienaskārtībā. Savukārt holokausta kļūšana par vienu no centrālajiem tā dēvētās Rietumu pasaules sociālās atmiņas diskursiem tiek skaidrots kā neizbēgams process, kas rezultējies kā traumējošas un no sabiedrības atmiņas izslēgtas pieredzes atgriešanās no zemapziņas apziņā. Pēc komemorācijas pētnieka Džeimsa Janga (*Young*) domām, uzskats, ka sabiedrība apspiež atmiņas, jo tā izjūt kaunu par šīm atmiņām vai arī gluži vienkārši nevēlas atcerēties, ir stipri vienkāršots, tā vietā viņš aicina ņemt vērā daudzus un dažādus sociālos un politiskos faktorus, kas ir indivīda vai grupas atmiņas formēšanās procesu pamatā. Sk.: Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. P. 11.–14.

²³⁷ Protams, šajā gadījumā runa nav par brīvu izvēli, bet gan izvēli, ko nosaka dažādu likumsakarību un apstākļu kopums. Stikāk sk.: Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. P. 186.; Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 3–5.; Irwin-Zarecka, I. (1994). *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. P. 116.

²³⁸ Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 917. lpp.

noklusēšana sociālās grupas līmenī skaidrojama ar traumatisku pieredzi, kuru iespējams pārdomāt, analizēt un izprast tikai pēc noteikta laika,²³⁹ piekrītu M. Halbvaksam un viņa sekotāju tēzei, ka kāda notikuma aktualizācija vai noklusējums sociālajā atmiņā skaidrojams ar sociālpolitiskiem diskursīviem procesiem. Nav šaubu, ka holokausts, tāpat kā citi nežēlīgi vēstures notikumi, ir bijis traumējošs individuālā līmenī²⁴⁰ un dažkārt ietekmējis ne tikai tos, kas cieta tieši, bet gan arī viņu tuviniekus un pēcnācējus nākamajās paaudzēs.

Šis fenomens ir kļuvis pazīstams kā otrā paaudze (*second generation*) vai paaudze pēc (*the generation after*), ar ko holokausta atmiņas kontekstā saprotamas paaudzes, kas holokaustu tieši nepieredzēja, bet kurus šis notikums ir būtiski ietekmējis. M. Hirša (*Hirsch*) šajā kontekstā piedāvājusi jēdzienu “pēcatmiņa” (*postmemory*). Ar to viņa raksturo “paaudzi pēc” un tās personisko, kolektīvo un kultūras traumu, ko raksturo pastarpināti iegūtas “atmiņas” – no stāstiem, tēliem vai izturēšanās, ar kuru saskarē tie uzauguši. Vairāki piemēri norāda, ka šī pastarpinātā pieredze var būt tik spēcīga, ka tās ietekme uz holokaustu personīgi nepieredzējušu indivīdu atmiņu ir nozīmīga, un pēcatmiņas sasaiste ar pagātņi ir ne tikai rekonstruējoša, bet arī radoša, tēlaina un projektīva.²⁴¹ Marianna Hirša raksta: “*Es sāku brīnīties, kāpēc es spēju līdz mazākajiem sīkumiem atsaukt atmiņā detalizētus mirkļus no savu vecāku kara laika dzīves un tai pašā laikā man ir tikai dažas specifiskas atmiņas par manis pašas bērnību?*”²⁴²

Līdzīgu fenomenu pētniecība attiecībā uz holokausta upuriem ir sena vēsture. Jau sešdesmito gadu sākumā psihiatrs Viljams Nīderlands (*Niederland*) definēja “izdzīvojušo sindromu”, ko, viņaprāt, raksturo tādas pazīmes kā bezmiegs, murgi, personības maiņas, hroniska depresija, atmiņas traucējumi, nemiers un psihosomatiskas saslimšanas.²⁴³ Savukārt cits psihiatrs Henrijs Kristels (*Krystal*) secināja, ka līdzīgi sindromi ir vērojami arī viņu pēcnācējiem, kas liecina, ka sociāla patoloģija var tikt nodota nākamajām paaudzēm.²⁴⁴

Spilgts piemērs “pēcatmiņas” vai “otrās paaudzes” iespējamajiem efektiem ir Annes Karfas (*Karpf*) darbs “Dzīvojot ar holokaustu”,²⁴⁵ kas ir mēģinājums izprast viņas vecāku, Otrā pasaules karu pārdzīvojušu Polijas ebreju, pieredzes ietekmi uz viņas identitāti. A. Karfa secina, ka dažkārt apzināti vai citkārt neapzināti vecāku traģiskā pieredze ir nesaraucjami saistīta ar viņas

²³⁹ LaCapra, D. (2001). *Writing History, Writing Trauma*.; LaCapra, D. (1998). *History and Memory after Auschwitz*.

²⁴⁰ Aleksandrs Bergmanis, ilggadējs biedrības “Latvijas ebreji – bijušie geto un koncentrācijas nometņu ieslodzītie” priekšsēdētājs, raksta, ka “psihisko seku problēma, kā parādīja pieredze darbā ar Holokaustu pārdzīvojušajiem, gadu ritumā kļūst arvien aktuālāka: jo vecāki kļūst cilvēki, jo nopietnāka ir šī problēma.” Savukārt par sevi retrospektīvi raksta, ka nespēj atcerēties īpaši asu sāpju izjūtas uzreiz pēc savu tuvinieku zaudēšanas nacistu okupācijas sākumā, toties arvien izteiktāk pārdzīvo tuvinieku zaudējumu brieduma gados un vecumdienās. Sk.: Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. Rīga: Latvija Ebreju draudžu un kopienu padome. 282., 72. lpp.

²⁴¹ Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press. P. 3–5.

²⁴² Turpat. 4. lpp.

²⁴³ Niederland, W. (1968). Clinical Observation on the “Survivor Syndrome”. *Psychoanal*, 49 (1): 313–315.

²⁴⁴ Sk.: Krystal, H. (Ed). (1968). *Massive Psychic Trauma*. New York: International Universities Press. Citēts pēc: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darkesses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 219.

²⁴⁵ Sk.: Karpf, A. (1996). *The War After: Living With the Holocaust*. London: William Heinemann Ltd.

esību tādā mērā, ka dažkārt padarījusi nenozīmīgu vai pat smieklīgu jebkuru viņas piedzīvotu un potenciāli traumējošu notikumu. To, cik lielā mērā vecāku holokausta pieredzi bērni var izjust ķermeniski, Anne Karfa raksturo situācijā, kad spilgti apraksta atklāsmi, ka neciešamas niezes, kas viņu ilglaicīgi vajājusi, centrālā vieta ir turpat, kur viņas mātei uztetovēts koncentrācijas nometnes kods.²⁴⁶

Tomēr tie ir atsevišķi, konkrēti un individuāli piemēri,²⁴⁷ kuros iespējams novērot kā komunikatīvi, visbiežāk ģimenes lokā, tikusi tālāknodota traģiska pieredze, kuras sekas varētu dēvēt par sociāli traumējošām. Piemēram, Ruta Frenklina neapšaubā, ka holokausta izdzīvojušo ebreju bērnus ir ietekmējusi viņu vecāku pieredze, bet kritiski raugās uz šīs pieredzes metaforizēšanu un attiecināšanu uz plašāku sabiedrību.²⁴⁸ Tādēļ no individuālās psiholoģijas pārņemtais traumas jēdziens, to lietojot sociālu un kolektīvu procesu analīzē, vismaz holokausta gadījumā visbiežāk ir neveiksmīga metafora. Ja tas tiek lietots ar domu, ka temats netiek reprezentēts sociālajā atmiņā, jo tas ir sociāli traumējošs, tad gan laika periodos, kad holokausts ir bijis nosacīti “aizmirsts”, gan laikā, kad tas kļuvis arvien nozīmīgāks, tam ir identificējami skaidri politiski, sociāli un vēsturiski iemesli. Tostarp tādās valstīs kā Izraēla, kur vismaz teorētiski holokausts varētu būt sociāli traumējošs notikums arī kolektīvā līmenī, tā nenozīmību pēckara publiskajā diskursā noteikuši daudzi funkcionāli un identificējami aspekti.²⁴⁹ Taču, ja traumas jēdziens tiek lietots, lai raksturotu šos sociālos, politiskos un vēsturiskos procesus, kas nosaka kāda notikuma diskursīvu “aizmirstānu” vai “atcerēšanos”, tas nav nekas vairāk kā metafora.

Apgalvojums, ka arī nāciju līmenī apspiestās atmiņas agri vai vēlu atgriežas, ir izteikti moralizējošs un tiek lietots gadījumos, kad tā ir patiešām noticis. Tajā pašā laikā ir daudz piemēru, kad traģiski un sāpīgi pagātnes notikumi tā arī nekļūst par sociālās atmiņas būtisku saturu. Savukārt gadījumos, kad šāds notikums kļūst par nozīmīgu sociālās atmiņas diskursu, šo “atgriešanos” nenosaka determinēts process, kura skaidrojums būtu meklējams tikai nācijas “fizioloģiskajā ķermenī” – to pamatā nosaka “ķermeņa” mijiedarbība ar plašāku sociālo un politisko diskursu, tādēļ, ja diskurss neveicina konkrētu atmiņu nonākšanu kādas sabiedrības dienaskārtībā, tad visticamāk tās tur arī nenonāks.

Džeimss Jangs (*Young*) ir piedāvājis “atmiņas tekstūras” jēdzienu, tādējādi uzsverot nepieciešamību pētīt sociālās atmiņas procesus visā to daudzveidībā un sarežģītībā, ietverot sociālpolitisko norišu, populārās kultūras produktu, zinātnisko un akadēmisko darbu, izglītības

²⁴⁶ Turpat. 106. lpp.

²⁴⁷ Tomēr daudzi aspekti un pētījumu rezultāti norāda uz to, ka šādi procesi varētu nebūt raksturīgi plašām holokausta izdzīvojušo ebreju pēcnācēju grupām. Uz Annas Karfas piemēru balstīti pētījumi liecina, ka vairums holokausta pārdzīvojušo atvases nav spējīgas precīzi identificēt vietu, kur viņu vecākiem ir ietovēts koncentrācijas nometnes kods vai bieži pat nav spējīgas precīzi norādīt roku, uz kuras šis kods atrodas

²⁴⁸ Franklin, R. (2011). *A Thousand Darkneses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 230.

²⁴⁹ Sīkāk sk. apakšnodaļā “Holokausta sociālās atmiņas komunikācijas Rietumu publiskajā telpā”.

procesu u. c. analīzi, kā arī to savstarpējās mijiedarbības izpēti, lai censtos izprast tik daudzdimensionālu un sarežģītu procesu kā sociālā atmiņa.²⁵⁰ Tādēļ promocijas darbā izmantotas pieejas, kas paredz analizēt precīzi identificējamus sociālās atmiņas konstruēšanas sociālos, politiskos, vēsturiskos un komunikatīvos procesus un tajos tapušās sociālās reprezentācijas.

2.1.Reprezentācijas jēdziens

Atmiņas pētniecībā identificējamās divas galējās pieejas – viena paredz, ka ar atmiņas jēdzienu raksturota piekļuve autentiskai pagātnei, kas ir notikusi un ir nemainīga, otra, ka īstenā pagātne ir nepieejama un atmiņas jēdziens apzīmē pagātnes sociālu konstrukciju. Pirmajā gadījumā atmiņu var uzskatīt par lineāru – tā ir sakārtota noteiktā secībā un nodrošina iespēju piekļūt atsevišķiem lineāri sakārtotiem elementiem to norisināšanās/norises secībā. Otrajā gadījumā tiek uzsvērts, ka atmiņa un aktualizācija nepastāv nošķirti, vēl jo vairāk – aktualizācijas moments nosaka atmiņas formu un būtību atkarībā no tā, kur, kad, kā, kāpēc utt. notiek atminēšanās process. Tādējādi atmiņa par kādu notikumu, norisi nav neizbēgama, nemainīga un neatgriezeniska. Pirmā pieeja tiek kritizēta, norādot, ka atmiņa nav perfekta, atomiska un elementos sadalīta, savukārt otrā – par konceptuālu neiespējamību piekļūt pagātnei jeb identificēt pagātnes objektu šīs pieejas ietvaros.²⁵¹

Promocijas darba kontekstā nozīmīgs ir reprezentācijas jēdziens. Tas paredz, ka indivīdam nav nepastarpinātas piekļuves ārējai pasaulei, viņš ir spējīgs saprast un interpretēt tikai ar reprezentāciju sistēmu starpniecību.²⁵² Reprezentācijas jēdziens darbā lietots, uzsverot nošķirumu starp reprezentējamo jeb to, kas tiek reprezentēts, un tā reprezentāciju/ām. Īpaši nozīmīgi tas ir gadījumos, kad izpratne par kādu norisi jeb šī notikuma reprezentācija tiek veidota tikai pastarpināti, no citu (pārsvārā dažādu mediju) radītām reprezentācijām. Līdz ar to reprezentētā un reprezentācijas šķērums uzsver, ka vienai norisei vai vienam notikumam var veidoties dažādas (arī vairākkārt) pastarpinātas jeb medītētas reprezentācijas.²⁵³ Sociālpsihologs Seržs Moskovici (*Moskovici*) 20. gadsimta sešdesmitajos gados radīja sociālo reprezentāciju

²⁵⁰ Young, J.E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. P. xi–xii.

²⁵¹ Šo diskusiju iespējams atveidot uz vēl senākām filozofiskām pārdomām par to, vai realitāte pastāv ārpus uztveres, ko 20. gadsimta sākuma filozofs, analītiskās tradīcijas pārstāvis Bertrāns Rasels (*Russell*) savulaik formulēja jautājumā – ja koks ir nokritis mežā un to neviens nav redzējis un dzirdējis, vai mēs varam zināt, ka tas notika? Ar šī piemēra palīdzību B. Rasels centās pamatot nošķirumu starp ārējo realitāti un tās reprezentāciju cilvēka kognīcijā. Sīkāk sk.: Rasels, B. (2008/1912). *Filosofijas problēmas*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds. 9.–34. lpp. Šie jautājumi ir aktuāli joprojām, piemēram, vienā no atpazīstamākajām runām par izglītības problemātiku, sers Kens Robinsons, pārfrāzējot klasisko jautājumu, vaicāja: “Vai gadījumā, ja vīrs izsaka savas domas mežā un sieva viņu nedzird, vai viņam tik un tā nav taisnība?” Sk.: Robinson, K. (2006). *How Schools Kill Creativity*. *TED Talks*.

Sk.: http://www.ted.com/talks/ken_robinson_says_schools_kill_creativity#t-873779.

²⁵² Webb, J. (2009). *Understanding Representation*. London: SAGE Publications. P. 4.

²⁵³ Sīkāk sk.: Billman, D. (1999). Representations. In: Bechtel, W., Graham, G. A. (eds). *Companion to Cognitive Science*. Malden, Oxford: Wiley–Blackwell, P. 649.

jēdzienu, ar “sociālo” uzsverot reprezentāciju sarežģīto, mainīgo, bet pats būtiskākais – ikdienas sociālajā vidē un komunikācijā balstīto būtību.²⁵⁴

Šī pieeja paredz, ka indivīdi izprot apkārtējo vidi un cenšas veidot izpratni par reālo, patieso un jēgpilno, šai procesā vienlaikus radot kultūrspecifiskas nozīmes, tikai ar valodas un citu sociālo reprezentācijas sistēmu starpniecību.²⁵⁵ Līdz ar to arī sociālā atmiņa ir bāzēta uz sociālajām reprezentācijām, kuras var izprast tikai noteiktā laika un vietas kontekstā.²⁵⁶ Mākslas vēsturnieks Džozefs Roačs (*Roach*) norādījis uz ķēdes reakciju indivīda iztēles, uztveres un rīcības mijiedarbībā. No vienas puses, indivīdu iztēle un līdz ar to viņu spēja radīt mākslinieciskas reprezentācijas ir atkarīga no to atmiņas, savukārt atmiņa ir atkarīga no sociālajiem ietvariem – gan tādām struktūrām kā ģimene, reliģija un subkultūra, gan tādām atmiņas komunikācijas formām kā dažādos veidos saglabātas individuālās atmiņas, mutvārdu komunikācija, komemorācijas/pieminēšanas/piemiņas prakses, arhitektūras vide un mediju teksti. Bet, no otras puses, šai atmiņas konstrukciju ietekmētajai apziņai var būt nozīmīga ietekme uz viņu rīcību un līdz ar to gan simboliskas, gan praktiskas tālejošas sekas.²⁵⁷

2.2.Sociālais konstrukcionisms

Vairums no šajā nodaļā raksturotajām idejām, jo īpaši atmiņas sociālā iesakņotība un komunikatīvā būtība, kā arī saistība ar sociālo identitāti, ir atvasinātas no Morisa Halbvaksa teorētiskās pozīcijas, kas paredz, ka sociālā atmiņa ir pēctecīgs pagātnes izpratnes process, kurā noteiktos sociālos un institucionālos rāmjos noris vērtīborientācijas apguves un identitātes apzināšanās process,²⁵⁸ un līdz ar to uzskatāms par konstrukcionistisku.²⁵⁹ Sociologs Niklass Lūmans (*Luhmann*) hermeneitikas tradīcijā uzsver, ka operacionālā konstruktīvisma teorija nenoliedz realitātes esamību, bet paredz, ka pasaule ir nevis objekts, bet horizonts un tas nozīmē, ka realitāte ir neaizsniedzams mērķis.²⁶⁰

Par sociālā konstrukcionisma klasiku uzskatītajā fenomenoloģiski orientēto sociologu Pītera Bergera (*Berger*) un Tomasa Lukmana (*Luckmann*) 1966. gadā publicētajā darbā “Sociālās realitātes konstruēšana”, autori secina, ka sociālās grupas rada realitātes konstrukcijas, kas pēc tam tiek uztvertas kā vienīgā iespējamā realitāte, jo indivīdi izprot savu pieredzi, izmantojot viņu sociālajā vidē pieejamos, eksistējošos jēdzienus, kas sevī ietver plašākai

²⁵⁴ Moskovici, S. (2000). *Social Representations: Explorations in Social Psychology*. Cambridge: Polity. P. 74.

²⁵⁵ Hall, S. (1997). The Work of Representation. In: Hall, S. (Ed.). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: SAGE. P. 17–18.

²⁵⁶ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 25

²⁵⁷ Roach, J. (1996). *Cities of the Dead: Circum-Atlantic Performance*. New York: Columbia University Press. P. 26.–27.

²⁵⁸ Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. P. 244.

²⁵⁹ Pētnieki, kas uzskata, ka kāds fenomens, šai gadījumā – atmiņa, ir dabiski veidojies, tiek dēvēti par esenciālistiem, bet pētnieki, kas uzskata, ka tā ir veidojušies sociālo apstākļu ietekmē, un ir atkarīga no tiem – par konstrukcionistiem. Ar konstrukcionismu jeb konstruktīvismu sociālajās zinātnēs tiek raksturota pārlicēība, ka veids un process, kādā indivīdi komunikatīvi saprot apkārtējo vidi, ir sociāli konstruēti. Freeman, M. (1993). *Rewriting the Self: History, Memory, Narrative*. London: Routledge. P. 198.

²⁶⁰ Luhmann, N. (2000). *The Reality of Mass Media*. Stanford: Stanford University Press. P. 6.

sociālajai grupai vai sociālajām grupām raksturīgas nozīmes. Darba pamatideja paredz, ka sociālā realitāte ir konstruēta un konstruējama, un šajā procesā īpaša nozīme ir valodai, jo cilvēka dzīves pieredze tiek izteikta, uzkrāta un tālāknodota konkrētai sociālajai grupai raksturīgā nozīmju sistēmā jeb valodā.²⁶¹

Vēsturnieks Ēriks Hobsbaums (*Hobsbawm*) ir radījis jēdzienu “tradīciju izgudrošana”. Tas paredz, ka, neraugoties uz indivīdu pārlicību, ka sociālās norises ap viņiem ir dabiskas, tādi fenomeni kā tradīcijas, svētki un rituāli ir sociālas konstrukcijas – tiem ir konkrēts autors vai autori, kas tos ir “izgudrojuši” un ieviesuši praksē.²⁶² Ē. Hobsbauma atziņu tradīcijā arī Džeims Jangs (*Young*) fiziskās un simboliskās piemiņas vietas un to veidošanas procesus aicina analizēt, ņemot vērā faktu, ka tās visas ir cilvēku un viņu dažādu tā brīža mērķu, vīziju radītas jeb “izgudrotas”. Tādēļ, viņaprāt, aplūkojot ikvienu piemiņas zīmi, nepieciešams ņemt vērā visdažādākos politiskos, sociālos un vēsturiskos faktorus, kas ietekmējuši ideju par piemiņas zīmes izveidošanu un tās radīšanas apstākļus.²⁶³ Džeimss Jangs norāda, ka valstu radītie pieminēkļi un piemiņas vietas propagandē ilūziju par vienotas atmiņas pastāvēšanu, lai tādējādi stiprinātu kopīgas pagātnes vērtības un uz tām balstītu identitāti.²⁶⁴ Tieši tādēļ, ka tie visi ir “izgudroti”, pieminēkļi, filmas un grāmatas bieži var stāstīt daudz vairāk par to veidotājiem, tā brīža procesiem un sociālās atmiņas veidošanas mēģinājumiem, nekā par pašu notikumu/cilvēku/ideju, kam tie veltīti.²⁶⁵ Dažādi rituālkomunikatīvi ieradumi kļūst par zināšanu un atmiņas iemiesošanas procesu, tādēļ pieminēšanas tradīciju un ieradumu kultivēšana nodrošina ķermenisku pieredzi un iemiesotu atmiņu.²⁶⁶ Hermeneitikas klasiķis Hanss Georgs Gadamers (*Gadamer*) ir norādījis, ka indivīds sevi apzinās jau “priekškonstruētā” sociālajā vidē:

Patiesībā vēsture nepieder mums, mēs piederam vēsturei. Pirms mēs sākam sevi apzināties pašanalīzes procesa rezultātā, mēs sevi pašsaprotami apzināmies ģimenē, sabiedrībā un valstī, kurā mēs dzīvojam. Indivīda pašapzināšanās ir tikai uzplaisnījumi vēsturiskā procesa slēgtajā lokā. Tas ir iemesls, kādēļ indivīda esības vēsturisko realitāti daudz lielākā mērā veido viņa aizspriedumi, nevis spriedumi.²⁶⁷

Attīstot šīs idejas, Stjuarts Hols (*Hall*) rakstījis, ka fenomeniem nav tām iekšēji piemītošas, *apriori* nozīmes. Nozīme ir konstruēta un pārkonstruēta ar valodas starpniecību

²⁶¹ Berger, P. Luckmann, T. (1991/1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise on Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books. P. 49.–60. Tādējādi Pīters Bergers un Tomass Lukmans, norādot arī uz individuālo interpretācijas procesu nozīmi, uzsver, ka sociālo grupu identitāte un priekšstati ir diskursīva konstrukcija, kuru konkrētos sociālos apstākļos veido politiķi, zinātnieki un literāti. Turpat. 249. lpp.

²⁶² Hobsbawm, E. (2012/1983). Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, E., Ranger, T. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 9. Ē. Hobsbauma darbs ir nozīmīgs ar to, ka autors demonstrē, kā tiek “izgudrotas” un sociāli konstruētas šķietami senas un stabilas tradīcijas. Ē. Hobsbaums norāda, ka tradīcijas tiek gan izgudrotas, konstruētas un formāli institucionalizētas, gan veidojas sarežģītāk tveramos veidos, jaunām tradīcijām rodoties no senākām un iemiesojot sevī dažādu rituālu, simbolu un morālas pārlicināšanas elementus. Turpat. 1.–6. lpp.

²⁶³ Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. P. 14.

²⁶⁴ Turpat. 6. lpp.

²⁶⁵ Kā vēl vienu Dž. Janga klasisku darbu par holokausta koncepcijām, būvniecību, dilemmām, reprezentācijām un to vēstījumiem sk.: Young, J. (2000). *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven: Yale University Press.

²⁶⁶ Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 95.

²⁶⁷ Gadamer, H. G. (1975). *Truth and Method*. New York: Crosswood Publishing. P. 277.

konkrēta diskursa ietvaros, kas nosaka to, kas un kā tiek teikts un var tikt teikts. Mediji un to valoda šajos procesos darbojas kā nozīmīgi diskursa nesēji, kas sabiedrības priekšstatos strukturē fenomenus un piešķir tiem jēgu.²⁶⁸

Mūsdienu pētnieku darbos visplašāk atzītās sociālās atmiņas iezīmes ir tās iesakņotība tagadnē un konstruējošā iedaba.²⁶⁹ Konstrukcionisma pārstāvji atmiņas pētniecībā uzskata, ka nav iespējams nodalīt paša pieredzētas atmiņas no tām, kas ir apgūtas pastarpināti. Individīdam nav pieejas nepastarpinātai “vēsturiskajai patiesībai”, un galu galā tas, kas tiek uzskatīts par indivīda atmiņu, ir dažādos laikos, dažādos veidos, tai skaitā vairākkārt pastarpināti, apgūti priekšstati par dažādiem pagātnes notikumiem. Sociālā atmiņa ir process, kurā kādas pagātnes norises ne tik daudz atkārtoti tiek “atsauktas atmiņā”, cik strukturētas atbilstoši tagadnes sociālpolitiskajiem diskursiem.²⁷⁰ Pagātnes priekšstati un etniskie aizspriedumi ir “mentāli modeļi”, kas apgūti socializācijas rezultātā un tālāk nodoti komunikatīvi ar tekstu (plašā šī jēdziena izpratnē) starpniecību,²⁷¹ tādēļ pētniecībā īpaša nozīme pievēršama komunikatīvajiem procesiem un sociāli politiskajām, kultūras un vēsturiskajām diskursa struktūrām, kurās tie norisinās.²⁷² Šo secinājumu pamato vairāku autoru veiktie pētījumi vai analītiskie novērojumi.

Neirologs Olivers Sakss (*Sacks*), norādot uz sociālo procesu ietekmi uz individuālajiem atmiņas procesiem, min vairākus piemērus populāros tekstos, tostarp arī savu pieredzi, kad autors uzrakstījis tekstu, ir pārliecināts, ka nonācis pie unikālas idejas, bet vēlāk izrādās, ka viņa teksts vairāk vai mazāk precīzi sakrīt ar kādu iepriekš tapušu darbu, kas neapzināti glabāts atmiņā un kādā brīdī nonācis autora apziņā kā viņa paša ģeniāla doma. O.Sakss secina, ka ikviena doma ir tapusi mijiedarbībā ar iepriekš radītājām tēliem un idejām, tādēļ jebkurš intelektuāls darbs neizbēgami satur plaģiāta pazīmes – labākajā gadījumā tajā ir pārstrukturētas idejas, kuru ietvarā darba autors ir dzīvojis un domājis, bet, iespējams, tajā neapzināti, bet līdz sīkākajām detaļām precīzi var tikt iestrādātas iepriekš arī vairākkārt publicētas idejas, notikumi un to raksturojums.²⁷³

Ja deviņdesmito gadu beigās Dominiks LaCapra (*LaCapra*), vienlaikus norādot, ka arī primārā atmiņa ir sociālu un politisku struktūru ietekmēta, tomēr nodalīja primāro un sekundāro atmiņu jeb tos notikumus atmiņā, ko indivīds pieredzējis tieši un netieši jeb pastarpināti,²⁷⁴ tad

²⁶⁸ Sk.: Hall, S. (1982). The Rediscovery of “Ideology”: The Return of the “Repressed” in media Studies. In: Gurevitch, M., Bennett, T. Curran, J., Woollacott, J. (Eds.). *Culture, Society and the Media*. London: Methuen. P. 56.–90. Īpaši sk. 67. lpp.; Hall, S. (1992/1973). Encoding/Decoding. In: Hall, S. *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–79*. London: Routledge. P. 107.–118.

²⁶⁹ Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 8.

²⁷⁰ Freeman, M. (1993). *Rewriting the Self. History, Memory, Narrative*. London: Routledge. P. 29.

²⁷¹ Van Dijk, T. A. (2001). Discourse and Racism. In: Goldberg, D., Solomos, J. (Eds.). *The Blackwell Companion to Racial and Ethnic Studies*. Oxford: Blackwell Publishing. P. 146.

²⁷² Van Dijk, T. A. (2001). Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity. In: Wodak, R. Meyer, M. (Eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications. P. 108.

²⁷³ Sacks, O. (2013, February 21). Speak, Memory. *The New York Review of Books*. Sk.: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2013/feb/21/speak-memory/>

²⁷⁴ LaCapra, D. (1998). *History and Memory after Auschwitz*. New York: Cornell University Press. P. 20.–21.

kopš tā laika arvien lielāku uzmanību izpelnījušies pētījumi, kas liecina, ka atmiņas procesu reālajā norisē šis šķērums ir visai nosacīts un visbiežāk – grūti identificējams. Sociālpsihologi Daniels Šakteris (*Schacter*) un Ulriks Neisers norādījuši gan uz atmiņas nozīmi indivīda identitātē, gan uz dažādām atmiņas procesu “deformācijām”, apšaubot to precizitāti un uzticamību. Turklāt ar vairākiem piemēriem viņš ir uzsvēris dažādu mediju lomu atmiņu konstrukcijās.²⁷⁵ Savukārt Henrijs Grīnspens (*Greenspan*) raksta, ka tipiskais pieņēmums par atmiņām paredz, ka “izdzīvojušo atmiņas ir neuzticamas; tās kļūst vēl neuzticamākas, laikiem ejot; tās neizbēgami ietekmē holokausta reprezentācijas populārajā kultūrā, īpaši filmās.”²⁷⁶

Šādas atziņas apstiprina arī vairāki holokaustu pārdzīvojušie memuārliteratūras autori,²⁷⁷ un viņu viedoklim piekrīt gan raksturotie pētnieki, gan sociālās atmiņas teorētiķi, kas norāda, ka individuālā atmiņa vienmēr ietver daudz vairāk, nekā pats indivīds ir piedzīvojis,²⁷⁸ un pat visintīmākā ģimenes pieredze tiek rekonstruēta un atsaukta atmiņā, izmantojot publiskus un sociālus kultūras diskursus.²⁷⁹ Paaudzes, kuru autobiogrāfiskā pieredze ir sākusies pēc kāda notikuma beigām, var uzzināt to tikai ar mediētu reprezentāciju starpniecību, taču tas pats

²⁷⁵ Vienā no tiem D. Šakteris identificē, kā 1980. gada ASV prezidenta priekšvēlēšanu kampaņā Ronalds Reigans vairākkārt publiskās uzrunās emocionāli atstāstījis vienu un to pašu stāstu, kurš, kā vēlāk izrādījies, bijis precīzs 1944. gadā uzņemtas filmas epizodes atstāsts. D. Šakteris secina, ka šai gadījumā R. Reigans atcerējies konkrētus faktus, bet aizmirsis savas atmiņas avotu un uzdevis to par reālu notikumu. Sk.: Schacter, D. (1996). *Searching For Memory: The Brain, The Mind, and The Past*. P. 287. Savukārt sociālpsihologs Ulriks Neisers dienā, kad mediji vēstīja par kosmosa kuģa “Challenger” katastrofu, lūdza saviem studentiem pierakstīt, kur viņi atradās un ko darīja brīdī, kad uzzināja par šo traģēdiju. Tad, kad pēc divarpus gadiem viņš tiem pašiem studentiem lūdza atkārtoti atcerēties tos pašus notikumus, tieši tādā pašā formā kā pirmoreiz tos atcerējās mazāk nekā puse no apmēram simts studentiem, bet daudzi no tiem, kas dažādu sociālu faktoru un laika ritējuma ietekmē savus stāstus bija mainījuši, izteica striktu pārliecību, ka norises bija tieši tādas kā atkārtotajā atcerēšanās norisē, un daži no viņiem atteicās mainīt savu viedokli pat tad, kad bija iepazinušies ar savas “atmiņas” pirmo versiju. Sk.: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darkneses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 11.

²⁷⁶ Greenspan, H. (2012). *Survivors’ Accounts*. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 423. Daži pētnieki gan norādījuši pretējo, piemēram K. Braunings secinājis, ka atmiņas izrādījušās daudz noturīgākās un neietekmējamākas nekā viņš uzskatījis. Savukārt J. Bauers norādījis, ka vecumdienās rakstītājās atmiņas var būt precīzākas, jo tām ir lielāka laika distance un līdz ar to arī subjektīvā attālums, kā arī mazāk iemeslu selektivitātei, lai ar savu atklātību nenodarītu kaitējumu kādam no notikumu dalībniekiem. Viņi abi gan nenoliedz to, ka atmiņa veidojas sociālā diskursa ietekmē. Sk.: Browning, C. (2003). *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony*. Madison: University of Wisconsin Press. P. 47.; Bauer, Y. (2001). *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press. P. 24.

²⁷⁷ Holokaustu Latvijā pārdzīvojušais jurists Aleksandrs Bergmanis savās atmiņās raksta: “Dzīves īstenības vērtējumu taču iespaido ne vien prāts, bet tādā vai citādā mērā arī mūsu dvēseles stāvoklis, emocijas, veselības stāvoklis, bads – un šo uzskaitījumu varētu turpināt.” Sk.: Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. 183. lpp. Līdzīgu viedokli savās atmiņās paškritiski pauž arī Jāzeps Eiduss: “Johans Volfgangs Gēte, būdams krietni gadus, arī uzrakstīja savu dzīvesstāstu un to nosauca par *Dichtung und Wahrheit – Poēzija un īstenība, ar to pasvītrodams, ka nav simtprocentīgi pārliccināts par visu faktu absolūtu atbilstību īstenībai, jo viena otra detaļa gadu gaitā varēja izzust no atmiņas, parādīties citā gaismā un tikt zināmā mērā sagrozīta. Negribēdams nekādā gadījumā sevi salīdzināt ar Gēti, tomēr vēlos izmantot šo viņa domu. Neizslēdzu, ka dažs labs fakts man ir aizmirsies, vien otra detaļa – izbalējusi. Tagad daža piemirsta epizode pamazām atāst prātā un ir žēl, ka tā palikusi nepamanīta, tāpat kā cilvēki, kuri gadījušies dzīves ceļā un bijuši nozīmīgi manā tālākajā liktenī. Par to jāpauž nožēla un jānopeļ sava aizmāršība. Līdz ar to arī mans stāstījums kaut arī pietiekami sakarīgs un secīgs, īstenībā var izrādīties fragmentārs un nepilnīgs, un lasītājiem kā tāds tas arī jāuztver.” Sk.: Eiduss, J. (2004). *Pagājība: atskats un vērtējums, 1916–2004*. Rīga: Likteņstāsti. 253.–254. lpp. Šo uzskatu apkopojumu var rezumēt ar holokaustu pārdzīvojušā rakstnieka Primo Levi secinājumu: “Atmiņas, kas mājā mūsos, nav iekaltas akmeņi; tās ne tikai pagaist, gadiem ejot, bet arī bieži mainās un pat pilnveidojas, iekļaujot ārējas pazīmes. [...] Cilvēka atmiņa ir brīnumains, bet kļūdainais instruments.” Sk.: Levi, P. (1988). *The Drowned and the Saved*. New York: Vintage. P. 11., 23.*

²⁷⁸ Assmann, A. (2010). *Re-framing Memory: Individual and Collective Forms of Constructing the Past*. P. 40

²⁷⁹ Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 30. Arī etnoloģe Ilze Boldāne norāda, ka viņas Latvijā veikto pētījumu rezultāti “apstiprina historiogrāfijā izteikto domu, ka individuālā pieredze ir vienlaikus gan biogrāfiska, gan sociāla, gan kultūras pieredze, un ir atkarīga no laika, kurā tā izstāstīta.” Sk.: Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās–21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*: Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitātes Latvijas Vēstures institūts, Etnoloģijas nodaļa. 22. lpp.

attiecas uz nozīmīgu sabiedrības daļu, kuras tiešajā pieredzē teorētiski varētu būt konkrētā norise – arī viņi lielākoties informāciju un attieksmi pret notikumiem iegūst mediēti.²⁸⁰ Turklāt Džefrijs Hartmans (*Hartman*), kritiski analizējot holokausta reprezentācijas, norādījis, ka “informācijas nelabums”, ar ko viņš apzīmē dažādu komunikācijas procesu ātrumu un apjomu, ar kuru starpniecību tiek mediēti pagātnes diskursi, nodrošina to, ka indivīdam ir arvien mazāk iespēju pasargāt savu individuālo atmiņu, kuru nomāc joprojām augošā ātrumā, apjomā un intensitātē mediētās pagātnes reprezentācijas.²⁸¹ Šādas atziņas ir noteikušas pētnieku interesi par dažādiem sociālās atmiņas mediācijas procesiem un to iespējamajiem efektiem.

2.3. Pagātnes un atmiņas komunikācija

Vairāki autori ir piedāvājuši dažādus, bet ar līdzīgu nozīmi piesātinātus jēdzienus, kuru mērķis ir uzsvērt dažādu mediju un komunikācijas procesu nozīmi atmiņas norisēs. Šis pieejas paredz, ka sociālā atmiņa ir pagātnes komunicēšana. Līdzīgi M. Halbvaksam arī antropologs Džeimss Verčs (*Wertsch*) un citi M. Halbvaksa sekotāji sociālo atmiņu raksturo kā aktīvu, izteikti dinamisku procesu, kas tiek mediēts ar tekstuālu resursu palīdzību.²⁸² Viņaprāt, līdzīgu atmiņu pastāvēšana kādas grupas/kopienas locekļu vidū ir izskaidrojama ar pieredzes formālo simetriskumu individuālajā līmenī. Tomēr pat, ja indivīdi pieredzējuši vienus un tos pašus notikumus, interpretācija un šo notikumu atmiņa ir/var būt atšķirīga.²⁸³

Promocijas darba kontekstā nozīmīgas ir mediju pētnieka Patrika Hatona (*Hutton*) atziņas, kurš viens no pirmajiem akcentēja mediju nozīmi atmiņas procesos, tieši saistot izmaiņas mediju lietojumā ar pārmaiņām atcerēšanās formās. Viņaprāt, atmiņas formas ir mainījušās līdz ar attiecīgajā sabiedrībā eksistējošo komunikācijas formu izmaiņām, minot mutvārdu komunikācijas periodu kā eksistējošās atmiņas nemitīgas atkārtotības laiku, manuskriptu lasīšanas periodu kā zaudēto atmiņu atgūšanas laiku, drukas lietojuma periodu kā konkrētu atmiņu rekonstrukcijas laiku un mediju patēriņa periodu kā pagātnes tēlus veidojošo formu dekonstrukcijas laiku.²⁸⁴

Daži pētnieki ir īpaši uzsvēruši sociālas vides un infrastruktūras – būvju, ēku, pieminekļu, piemiņas vietu un arhitektūras – nozīmi atmiņas mediācijā. Atmiņas teorētiķis Avišai Margalits

²⁸⁰ Berger, R. J. (2011). *Surviving the Holocaust: A Life Course Perspective*. New York: Taylor&Francis. P. 5.

²⁸¹ Hartman, J. (2002). *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan. P. 99.–100.

²⁸² Wertsch, J. V. (2002). *Voices of Collective Remembering*. P. 179.

²⁸³ Turpat. 25. lpp.

²⁸⁴ Hutton, P. H. (1993). *History as an Art of Memory*. Burlington: University of Vermont Press. P. 16. P. Hatona uzskatu nozīmību apstiprina sociologs Džons Tomsons (*Thompson*), norādot, ka tā dēvētajās Rietumu sabiedrībās izpratne par pagātnes notikumiem un līdz ar to atmiņa arvien izteiktāk veidojas mediēti. Dž. Tomsons norāda, ka notikumu attālināšanās un mediju pieaugošā ietekme arvien samazina indivīdu iespējas veidot atmiņas konstrukcijas, balstoties savā personiskajā vai līdzcilvēku komunikatīvi nodotajā pieredzē. Sk.: Thompson, J. B. (2004). *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*. Stanford: Stanford University Press. P.34. Šādas tēzes apstiprinājums rodams arī vairāku citu autoru – gan mediju teorētiķu, gan filozofu darbos, kas dažādos laikos norādījuši uz dažādu mediju lomu atmiņas procesos.

(*Maraglit*) nodala divas atmiņas izpratnes – sakopotās atmiņas (“*common memory*”) un komunicētās atmiņas (“*shared memory*”). Ar sakopotajām atmiņām saprotama visu atmiņu summa jeb apkopojums, savukārt komunicētās atmiņas nav tikai apkopojums, bet paredz arī komunikāciju kā šīs atmiņas nesēju un līdz ar to tā balstās uz atcerēšanos kā sociālu un kolektīvu darbību, neraugoties uz to, ka indivīdi var neapzināties šo procesu un kanālus, pa kuriem šī “dalīšanās ar atmiņām” notiek. A. Margalits raksta, ka mūsdienu sabiedrībā komunicētās atmiņas ceļo gan institucionāli, piemēram, ar arhīvu starpniecību, gan sociāli, kā nesējus izmantojot dažādus medijus, piemēram, pieminekļus vai ielu nosaukumus.²⁸⁵

Tādi institūti kā pieminekļi un muzeji sociālās atmiņas veidošanā vienlaikus pilda divas funkcijas: no vienas puses, atgādina par pagātnes personām, notikumiem vai objektiem, bet, no otras puses, diskursīvi konstruē un leģitimē kādu pagātnes interpretāciju. Džeimss Jangs secina, ka visi holokaustam veltītie nacionālie muzeji ir uzcelti atbilstoši nacionālajiem mītiem, ideāliem un politiskajiem ideāliem un interesēm, un holokausta publiskā atmiņa nekad netiek veidota vakuumā un nav neitrāla. Lai gan ar laiku šie pieminekļi saplūst ar ainavu un vērotājam šķiet pilnīgi dabīgi, analizējot šos pieminēšanas objektus, iespējams uzdot jautājumus, kas, kādos apstākļos un kādai auditorijai veido šos pieminekļus, un līdz ar to – kā top atmiņa. No vienas puses visi pieminēšanas objekti tiek būvēti ar kādu konkrētu mērķi, bet, no otras puses, kad tie ir uzcelti, tie var sākt dzīvot savu dzīvi, neatkarīgu no to veidotāju iecerēm.²⁸⁶

Fenomenologs Edvards Keisijs (*Casey*) M. Halbvaksa tradīcijā uzsvēris komemoratīvu rituālu nozīmi sociālās atmiņas konstruēšanā. Viņš uzsver, ka, lai atcerētos, nepieciešams piedalīties pagātnes komemorācijā, un tieši piedalīšanos viņš dēvē par komemorācijas funkcionālo būtību, jo tā balstās uz un veicina sociālu kopā būšanu, radot arvien jaunas sociālas formas un savstarpējās saites. Pēc E. Keisija domām, visi objekti un būtnes ir iesaistīti mistiskā līdzdalības un norobežošanās tīklā, tādēļ “komemorācija ir intensificēta atcerēšanās”.²⁸⁷ Šīs pieejas kontekstā gan noteikti jāņem vērā arī mediju sociologa M. Šadsona (*Shudson*) pozīcija, kurš uzskata, ka pagātne ieaužas tagadnē ne tikai ar pašapzinātu komemorācijas rituālu vai atmiņas procesu starpniecību, bet arī ar sociālu, politisku un lingvistisku procesu līdzdalību, kuri

²⁸⁵ Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. P. 50–54. Komunicētā atmiņa, pēc A. Margalita domām, atrodas laukā starp vēsturi un mītu un tādēļ vairāk līdzinās nevis veselajam saprātam, bet konvencionālām, vispārpieņemtām zināšanām. Turpat. 63. lpp. Arī Aleida Asmane norādījusi uz objektu un vietu spēju iniciēt atmiņas, precizējot, ka šīs fiziskās vietas kā tādas nespēj būt atmiņas nesēji, tomēr tai pašā laikā tās ir nozīmīgas, jo kļūst par pagātnes nozīmju glabātājiem, ko tām piešķir cilvēks. Līdz ar to vietas vai objekti kļūst par konkrētu atmiņu iniciētājiem. Sk.: Assmann, A. (2006). *Die lange Schatten Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Beck. S. 122. Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 211–212.

²⁸⁶ Young J. (2004). Holocaust Museums in Germany, Poland, Israel, and the United States. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 249–251.

²⁸⁷ Casey, E. S. (2000/1987). *Remembering: A Phenomenological Study*. Bloomington: Indiana University Press. P. 246–248.

padara iespējamu pagātnes manifestēšanos tagadnē arī bez vairāk vai mazāk apzinātas vēlēšanās, lai tā notiktu.²⁸⁸

Tādēļ lielākā pētnieku uzmanība ir bijusi pievērsta artefaktu un mehānisko²⁸⁹ (drukāto, audio, video un digitālo jeb grāmatu, laikrakstu un žurnālu, kino, televīzijas, sociālo tīklu) mediju ietekmei uz sociālo atmiņu un šo mediju radītajām sociālajām reprezentācijām, jo iepriekš raksturoto ideju iespaidā komunikācijas zinātnes laukā ir nostiprinājusies pārliecība, ka tie var kļūt par indivīda dominējošo nozīmju izpratnes ierosinātāju un veidotāju, viņa vienīgo, īsto “realitāti”.²⁹⁰ Makss Horkheimers (*Horkheimer*) un Teodors Adorno (*Adorno*) savā klasiskajā 1969. gada kultūras industrijas kritikā rakstīja:

Līdz ar augošu izolāciju viņi [indivīdi] ir kļuvuši aizvien līdzīgāki. Komunikācija nodrošina cilvēku vienādošanos, nošķirot tos. [...] Tas, kurš nostājas pretī šim veselumam kā atsevišķais, ir un paliek slikti un necaurredzami ieslodzīts pastāvošajā. [...] Katrā visiekšējākajā šūnā indivīds uzduras tai varai, no kuras bēg pats sevī. Tas padara viņa bēgšanu par bezcerīgu himēru.²⁹¹

Poststrukturālists Mišels Fuko (*Foucault*) vēl septiņdesmito gadu beigās kritiski norādīja, ka lētas grāmatas, TV raidījumi un filmas funkcionē kā populāro atmiņu nemitīgi programmējoši un pārprogrammējoši elementi.²⁹² Lai gan visbiežāk filmas un daiļliteratūra tiek uzskatītas par autentiskām reprezentācijām, tās ietver sevī vismaz divus aspektus – pagātnes notikuma atainojumu un vairāk vai mazāk apzinātu aktuālā diskursa (mākslinieciskā, sociālā, politiskā un citu) kontekstu.²⁹³ Savukārt mediju pētnieks Endrjū Hoskins (*Hoskins*) ir piedāvājis “savienojošās atmiņas” (“*connective memory*”) jēdzienu, kura pamatā ir uzsvars uz kontaktu tīklu un plūsmu starp cilvēkiem, digitālajām tehnoloģijām un medijiem. Viņš uzskata, ka atmiņa ir ne tik daudz kolektīva vai sociāla, cik savienojosa, jo to pamatā veido un nosaka nevis indivīdi vai sociums, bet gan mediji, to tehnoloģijas un visdažādākie digitālie tīkli.²⁹⁴ Viņš lieto remediācijas jēdzienu, lai raksturotu cilvēku mijiedarbību ar dažādām reprezentācijām, tai skaitā

²⁸⁸ Shudson, M. (1997). Lives, Laws and Language: Commemorative Versus Non-commemorative Forms of Effective Public Memory. *Commemoration Review*, 2 (1), 4–7.

²⁸⁹ Mediju semiotikas pētnieks Marsels Danesi (*Danesi*) medijus, kas veido sociālās reprezentācijas, iedalījis trīs kategorijās: 1) “dabiskie mediji” jeb interpersonālā komunikācija, kuras laikā informācijas tiek nodota starp indivīdiem – verbāli un neverbāli; 2) “artefaktu mediji”, kad par informācijas nesējiem kļūst tādas kultūras formās kā grāmatas, zīmējumi un gleznas vai skulptūras; “mehāniskie mediji”, kad par informācijas saglabāšanas un nodošanas rīkiem kļūst mehāniskas ierīces kā, piemēram, telefons, radio vai televīzija. Sk.: Danesi, M. (2002). *Understanding Media Semiotics*. London: Arnold. P. 7. Mūsdienu mediju attīstības kontekstā trešajai apakškategorijai būtu jāpievieno arī digitālie un sociālie mediji vai pat tiem jāveido sava atsevišķa kategorija. Sk.: Garde–Hansen, J., Hoskins, A. Reading, H. (Eds.). *Save as... Digital Memories*. Palgrave Mcmillan. P. 1.–26.

²⁹⁰ Webb, J. (2009). *Understanding Representation*. P. 108.–109.

²⁹¹ Sk.: Horkheimers, M. Adorno, T. V. (2009/1969). *Apgaismības dialektika. Filosofiski fragmenti*. Rīga: Laikmetīgās mākslas centrs. 181., 324., 357. lpp.

²⁹² Foucault, M. (1975). Film and Popular Memory: An Interview with Michel Foucault. *Radical Philosophy*, 11: 24.

²⁹³ Stern, F. (2004). The Holocaust: Representing Lasting Images in Film and Literature. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 196.

²⁹⁴ Hoskins, A. (2011). 7/7 and Connective Memory: Interactional Trajectories of Remembering in Post–Scarcity Culture. *Memory Studies*, 4, 3, 272. Sk. arī: Hoskins (2012). Digital Network Memory. In: Erll, A., Rigney, A. (eds.). *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin: Mouton de Gruyter. P. 91–106.

tādām, kas veido indivīda izpratni par vēsturi, un secina, ka mūsdienu cilvēkam pagātnes reprezentācijas tiek nepārtraukti mediētas un remediētas tobrīd aktuālajās mediju ekoloģijās.²⁹⁵

Rituālkomunikācijas pētnieki Daniels Dajans (*Dajan*) un Elijs Katcs (*Katz*) savā 1992. gada darbā norādījuši, ka tieši “mediju notikumi” (“*media events*”) kļūst par nozīmīgiem, pat lielas sociālas grupas vienojošiem pasākumiem, rutīnu pārtraucošām brīvdienām, kas vieno auditoriju un pievērš tās uzmanību pagātnes norisēm. Tādējādi arī, viņuprāt, medijiem ir īpaša nozīme pagātnes notikumu komunicēšanā, jo mediju pārraidītie rituāli piedāvā savstarpēji nepazīstamiem un attālinātiem cilvēkiem viegli atkodējamus, vienojošus simbolus, kas viņiem ļauj justies piederīgiem vienai kopienai.²⁹⁶ Savukārt mediju pētniece Alisona Landsberga (*Landsberg*) piedāvājusi “protēziskās atmiņas” (“*prosthetic memory*”) jēdzienu. Viņa norāda, ka populārās reprezentācijas darbojas kā protēzes jeb mākslīgi locekļi, kas dod iespēju to patērētājam sajūst vēsturi un identificēties ar cita laikmeta norisēm un to upuriem.²⁹⁷ A.Landsberga raksta, ka indivīdi strukturē savu pieredzi, sastopoties ar lielajiem vēstures diskursiem, kas galu galā veido ne tikai izpratni par pagātnes notikumiem, kuros indivīds nav piedalījies personīgi, bet ietekmē arī atmiņu un tās formu par paša pieredzētiem notikumiem. Šī procesa rezultātā tapusi protēziskā atmiņa vienlaicīgi kļūst par indivīda identitātes pamatu.²⁹⁸

Vairāki autori, atbilstoši saviem pētījumu laukiem, uzsvēruši dažādu mediju nozīmi vai pat centralitāti sociālās atmiņas veidošanā,²⁹⁹ tomēr būtiskākais faktors ir ikviena medija centieni panākt, lai auditorija nepamana pašu mediācijas procesu un jebkuru liecību uztver kā autentisku un nemediētu. Visbiežāk šo ilūziju iespējams panākt, hipermediējot to pašu vai līdzīgu informāciju jeb raidot to dažādos kanālos un žanros un tādējādi radot spēcīgas reprezentācijas, kurās pats reprezentācijas fakts visbiežāk paliek nepamanīts. Vienlaikus šīs reprezentācijas intertekstuāli veido atsauci uz iepriekš tapušām mediju reprezentācijām, un tās tiek iekļautas aktuālajā uztveres diskursā.³⁰⁰ Šo iemeslu dēļ komunikācijas pētniece Barbija Zelizere (*Zelizer*) par nozīmīgāko atmiņas aktoru dēvē mediju satura veidotāju jeb žurnālistu, jo šīs jomas pārstāvji sistemātiski un aktīvi formē pagātnes ietvarus, kurus sabiedrība izmanto tagadnes procesu

²⁹⁵ Hoskins, A. (2001). New Memory: Mediating History. *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 21 (4): 334.; Hoskins, A. (2009). The Mediatization of Memory. In: Garde-Hansen, J., Hoskins, A., Reading, H. (Eds.). *Save as... Digital Memories*. Palgrave Mcmillan. P. 27.–43.

²⁹⁶ Sk.: Dayan, D., Katz, E. (1992). *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Cambridge: Harvard University Press.

²⁹⁷ Sk.: Landsberg, A. (2004). *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press. P. 20.–22.

²⁹⁸ Turpat. 2. lpp.

²⁹⁹ Mediju pētnieks Gerijs Edžertons (*Edgerton*) 21. gadsimtā sākumā televīziju dēvēja par galveno līdzekli, kura iespaidā cilvēki apgūst un izprot vēsturi. To pašu domu koncentrētāk noformulēja arī E. Hoskins, kurš televīziju nodēvēja par mūsdienu nozīmīgāko vēsturnieku. Bet Pols Greindžs (*Grainge*) rakstīja, ka Holivuda ilgstoši gan nacionālā, gan pārnacionālā līmenī funkcionē kā “kultūras pagātnes artikuletājs un kodificētājs”. Turklāt, arī viņuprāt, šīs populārās filmas auditorijas uztverē visbiežāk kļūst par “autentiskiem” atmiņas tekstiem. Sk.: Edgerton, G., Rollins, P. (2001). *Television Histories: Shaping Collective Memory in the Media Age*. Lexington: University Press of Kentucky. P. 1. Hoskins, E. (2003). Signs of the Holocaust: Exhibiting Memory in a Mediated Age. *Media, Culture & Society*, 25 (1), 8.; Grainge, P. (2003). *Memory and Popular Film*. Manchester: Manchester University Press. P. 4.

³⁰⁰ Bolter, J. D., Grusin, R. (1999). *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge: MIT Press. P. 5.

izprašanai un skaidrošanai.³⁰¹ Tādēļ B. Zelizere kritiski norāda, ka sociālās atmiņas teorētiķi, tai skaitā Moriss Halbvakss un Džefrijs Oliks, nav novērtējuši vai pat ir ignorējuši žurnālistikas un mediju ietekmi uz sociālās atmiņas procesiem.³⁰² “Tā ir pieeja, ko savukārt īpaši uzsvēruši šajā nodaļa raksturotie teorētiķi.

2.4. Propagandas jēdziens

Promocijas darba kontekstā propagandas jēdziena padziļināta analīze nozīmīga divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, propagandas jēdziens tā socioloģiskajā izpratnē būtiski papildina iepriekš raksturotās sociālās atmiņas teorijas, jo īpaši tās, kas akcentē sociālo konstrukcionismu un determinismu; otrkārt, nacistiskā un padomju režīma ideoloģiskās nostādnes un to ietvaros īstenotā propaganda ir nozīmīgs aspekts, lai izprastu holokausta sociālās atmiņas procesus Latvijā.

Propaganda ir bijusi neatņemama cilvēces vēstures sastāvdaļa vismaz kopš antīkajiem laikiem, kur meklējamas tās filozofiskās un teorētiskās saknes. Tomēr propagandas jēdziena zinātniskais diskurss ir salīdzinoši nesens. Propagandas jēdziens ir cēlies no latīņu valodas (latīņu valodā – *propagare*) un nozīmē “vairot, izplatīt, audzēt”,³⁰³ kas sākotnēji tika attiecināts uz floras un faunas reproducēšanu un iekļāva tikai neitrālu pavairošanas jēgu.³⁰⁴ Dokumentos tas pirmo reizi minēts 1622. gadā, kad pāvests Gregorijs XV nodibināja “*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*” jeb “Draudzi ticības propagandēšanai”, kuras uzdevums bija nodarboties ar jauno priesteru izglītošanu un baznīcas popularizēšanu. Sākotnēji jēdziens baznīcas ideoloģiskās darbības rezultātā ieguva ticības vairošanas jēgu un līdz ar to – negatīvu noskaņu protestantu valstīs, bet pozitīvu katoļu apgabalos. Kopš 17. gadsimta beigām propagandas jēdzieniskā nozīme paplašinājās un sāka ietvert ne tikai ticības, bet arī politikas lauku, tomēr šis jēdziens netika plaši lietots līdz 20. gadsimta sākumam un abiem pasaules kariem.³⁰⁵

Propaganda kā efektīvs masu pārliecināšanas un mobilizācijas apzīmējums atpazīstamību ieguva tikai Pirmā pasaules kara laikā, kas uzskatāms par pavērsiena punktu propagandas

³⁰¹ Zelizer, B. (2010). Journalism's Memory Work. In: Erll, A., Nünning, A. (Eds). *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin, New York: De Gruyter. P. 379–380.

³⁰² Zelizer, B. (2008). Why Memory's Work on Journalism Does not Reflect Journalism's Work on Memory. *Memory Studies*, 1(1), 80.

³⁰³ Jowett, G. S., O'Donnell, V. (2006). *Propaganda and Persuasion*. 4thed. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage. P. 2, 49–51.

³⁰⁴ Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum. P. 1.

³⁰⁵ Martin, L. J. (1969). *International Propaganda: Its's Legal and Democratic Control*. Gloucester, Mass.: Peter Smith. P. 5; Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. Revised edition. New York: A Holt Paperback. P. 11; O'Shaughnessy, N. J. (2004). *Politics and Propaganda: Weapons of Mass Seduction*. Manchester: Manchester University Press. P. 14; Walton, D. N. (2007). *Media Argumentation: Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*. Cambridge; New York: Cambridge University Press. P. 92–93; Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. P. 1. 20. gadsimta sākumā, dominējot jaunajai akadēmiskajai leksikai: pārliecināšanai, komunikācijas teorijai un satura manipulācijai, propaganda jēdziens bija margināls un nenozīmīgs. O'Shaughnessy, N. J. (2004). *Politics and Propaganda: Weapons of Mass Seduction*. P. 1.

izpratnē, pētniecībā un lietojumā un kas tiek atzīts par modernās propagandas pirmsākumiem.³⁰⁶ Otrā pasaules kara laikā, tai skaitā nacistiskā režīma, izmantotās masu ietekmēšanas metodes, kas kalpoja, lai iegūtu sabiedrības atbalstu un varu, nostiprinātu vienas partijas diktatūru, ierautu pasauli karā un radītu piemērotu vidi ebreju vajāšanai un iznīcināšanai, vēl vairāk pastiprināja propagandas jēdziena atpazīstamību un nostiprināja tā negatīvo nozīmi.³⁰⁷ Mūsdienās jēdziens “propaganda” raisa asociācijas ar draudiem un ļaunumu, jo atsauc atmiņā melu, netaisnības, manipulācijas, ideoloģiskās apstrādes, diktatūras un verdzības diskursus,³⁰⁸ tādēļ zinātniska koncepta definēšana, atbrīvojoties no morāliem (aiz)spridumiem, ir sarežģīts uzdevums.

Sociālpsihologi Entonijs Pratkaniss (*Pratkanis*) un Eliots Aronsons (*Aronson*) raksta, ka visvienkāršākajā izpratnē propaganda³⁰⁹ ir ideju komunikācija ar mērķi pārliecināt uztvērēju domāt un rīkoties propagandistam vēlamā veidā.³¹⁰ Komunikācijas pētnieks Filips Teilors (*Taylor*) skaidro, ka propagandas jēdziens visbiežāk ietver masu ietekmēšanu, izmantojot manipulāciju ar simboliem un indivīda psiholoģiju, kā arī veiklu tēlu, sauķļu un simbolu lietojumu, kas vērsts uz aizspriedumiem un emocijām. Tādējādi propaganda ir komunikācija, kuras mērķis ir panākt, lai recipients labprātīgi pieņemtu propagandēto pozīciju par savu.³¹¹ Visprecīzāk un niansētāk jēdzienu centušies definēt propagandas teorētiķi Gārts Džovets (*Jowett*) un Viktorija O'Donela (*O'Donnell*). Viņi propagandu skaidro kā “*mērķtiecīgu, sistemātisku mēģinājumu ietekmēt uztveri, manipulēt ar apziņu un vadīt izturēšanos, lai sasniegtu reakciju, kas īsteno propagandista vēlamo nolūku*”.³¹²

³⁰⁶ Ja līdz tam jēdziens bija reti sastopams, bet pēc Pirmā pasaules kara ikvienā vārdnīcā jēdziena skaidrojuma tika atvēlētas vairākas rindkopas vai pat lappuses un nedaudz vēlāk tas tika asociēts ar jebkuru organizāciju (tobrīd jau pārsvarā sekulāru), kas centās izplatīt kādu doktrīnu. Vienlaikus šajā periodā propagandas jēdziens ieguva to negatīvo pieskaņu, kas saglabājusies līdz mūsdienām. Sk.: Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. P. 2, 18; Cull, N. [etc]. (2003). *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*. Oxford [etc]: ABC CLIO. P. xvi; Sorenson, T. (2006). We Become Propagandists. In: Jowett G. S., O'Donnell, V. *Readings in Propaganda and Persuasion*. 4th ed. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage. P. 89–90; Wollaeger, M. (2006). *Modernism, Media and Propaganda: British Narrative from 1900 to 1945*. Princeton; Oxford: Princeton University Press. P. 3. Džona Martina (*Martin*) pārdomas par propagandu lieliski parāda, cik liela nozīme un ticība tās spēkam pēckara gados dažādu pētnieku skatījumā bija propagandas jēdzienam. Skat.: Martin, L. J. (1969). *International Propaganda: Its Legal and Democratic Control*. P. 3–4.

³⁰⁷ Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. P. 10.

³⁰⁸ Nacistiskā režīma nozīmīgākais propagandists Jozefss Gēbelss atzina, ka propaganda ir nesaprasts un pārprasts jēdziens, kam ir nelāga pēcgārša. Vēlāk viņš arī paspēja daudz paveikt, lai savus vārdus apstiprinātu. Cull, N. [etc]. (2003). *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*. P. xv. Sk. arī: Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. P. 1.

³⁰⁹ Proomocijas darba analīzē apzināti tiks izslēgta komerciāla rakstura propaganda jeb reklāma, un analizēta politiskā propaganda kā diskursa tips.

³¹⁰ Taylor, P. M. (2003/1990). *Munitions of the Mind: History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. Manchester; New York: Manchester University Press. P. 6.

³¹¹ Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 11.

³¹² Jowett G. S., O'Donnell, V. (2006). *Propaganda and persuasion*. P. 7. G. Džoveta un V. O'Donela centušies detalizēti skaidrot visus definīcijā izmantotos jēdzienus un to nozīmi, norādot, ka “mērķtiecīgs” norāda uz tīšu un apzinātu rīcību, apsverot visas iespējas, “sistemātisks” apzīmē precīzu un metodoloģisku darbību ar organizētu regularitāti, bet “mēģinājums” liecina par centieniem panākt vēlamo bez skaidras pārliecības par rezultātu. Savukārt “uztveres (*perception*) ietekmēšana” norāda uz informācijas iegūšanas iespaidošanu, kas tiek īstenota ar valodu un tēliem, tādiem kā sauķļi, plakāti, simboli, pat arhitektūras elementi, pēc kuras kļūst iespējama “manipulācija” ar indivīda apziņu (*cognition*). Ticības, attieksmes un līdz ar to izturēšanās modeļi ir propagandistu ietekmes galamērķis un tie nosaka propagandas ziņojuma un kampaņas veidošanas procesus. Visbeidzot, autoruprāt, propaganda cenšas “sasniegt reakciju”, tātad izraisīt

Neraugoties uz daudzajām propagandas jēdzienam veltītajām definīcijām, tā jēdzieniskajā izpratnē ir daudz aspektu, kas rada virkni jautājumu un kas tiek plaši diskutēti dažādu autoru darbos. Vairāki autori ir norādījuši, ka, analizējot vēstījumus un tekstus vai to izplatītāju rīcību, tādu jēdzienu kā propaganda, no vienas puses, un informēšana, izglītošana un pārliecināšana, no otras puses, zinātniska nošķiršana ir sarežģīta vai pat neiespējama.³¹³ Vienkāršoti definējot, propaganda ir process, kurā ideja vai viedoklis tiek komunicēts ar mērķi pārliecināt, tādēļ skaidrs, ka pārliecināšana ir nozīmīga propagandas daļa un propagandas izplatītāji jebkurā gadījumā nodarbojas ar pārliecināšanu.³¹⁴ Tomēr ne visa pārliecināšana ir propaganda.³¹⁵ Neraugoties uz centieniem definēt propagandu kā pretstatu informēšanai vai pārliecināšanai,³¹⁶ pilnīgi nošķirt propagandu un informāciju, precīzi novelkot dalījuma līniju, nav iespējams, jo tās ir daudz ciešākā mijiedarbībā nekā to pozīcijā daudzas definīcijas.³¹⁷

Politiskās komunikācijas pētnieks Nikolass O'Šonesijs (*O'Shaughnessy*) uzskata, ka empīriski nošķirt informēšanu vai izglītošanu no propagandas nav iespējams. Viņš norāda, ka spriedums visbiežāk ir atkarīgs no interpretācijas – tas, kas vienam ir propaganda, otram var būt informēšana. Pēc O'Šonesija domām, propaganda ir viedoklis, kuram recipients nepiekrīt, bet izglītošana ir vienīgi propagandas izpausme, kas apslēpta zem "patiesības maskas".³¹⁸ Savukārt Filips Teilors simboliski secina, ka skolu mācību grāmatas vienmēr daudz vairāk stāsta par laiku, kurās tās rakstītas, nevis par pagātņi.³¹⁹ Ziņu mediju veiktā atlase ir propagandas pirmsākumi, un pat tik šķietami nevainīgs līdzeklis kā aritmētikas darba burtnīca, nerunājot par jebkuru mācību grāmatu, var būt propagandas instruments.³²⁰ Kā norāda Aristotelis Kalliss (*Kallis*), "propaganda ir patiesība, kas skatīta caur režīma ilgtermiņa centienu un ieceru lēcu".³²¹ Propagandu tāpat kā jebkuru citu komunikācijas formu var izmantot, lai panāktu labu vai sliktu rezultātu, tomēr jebkurā gadījumā tā tiks lietota propagandista interesēs un vairumā situāciju tieši

konkrētu auditorijas darbības vai reaģēšanas formu, kas "sekmē propagandista vēlamo nolūku", kas savukārt liecina par to, ka ieguvējs no propagandas noteikti ir ziņojuma izplatītājs, bet ne vienmēr auditorija. Turpat. 7.–14. lpp.

³¹³ Šo iemeslu dēļ propaganda dažkārt definēta ar tās antitēzes palīdzību, tas ir, nosakot, kas tā nav. Šīs pieejas paredz, ka pretēji racionālai pārliecināšanai, tā ir emocionāla pārliecināšana, jo propaganda ļoti bieži vērsas pie auditorijas slēptākajām bailēm un iracionālākajām cerībām. Sk.: O'Shaughnessy, N. J. (2004). *Politics and Propaganda: Weapons of Mass Seduction*. P. 16; Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 17.

³¹⁴ Walton, D. N. (2007). *Media Argumentation: Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*. P. 108; Taylor, P. M. (2003/1990). *Munitions of the Mind: History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. P. 7.

³¹⁵ Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 12.

³¹⁶ O'Shaughnessy, N. J. (2004). *Politics and Propaganda: Weapons of Mass Seduction*. P. 17.

³¹⁷ Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 262; Wollaeger, M. (2006). *Modernism, Media and Propaganda: British Narrative from 1900 to 1945*. P. 2.

³¹⁸ O'Shaughnessy, N. J. (2004). *Politics and Propaganda: Weapons of Mass Seduction*. P. 3.

³¹⁹ F. Teilors arī uzsver, ka "vēsturi raksta uzvarētāji" (līdz ar to viņu rokās ir vēsturiskais spriedums), kā arī uzdod retorisku jautājumu – vai tas nenozīmē, ka vēsture būtu uzskatāma par propagandu? Sk.: Taylor, P. M. (2003/1990). *Munitions of the Mind: History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. P. 13.

³²⁰ Pratkanis, A.R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 262, 268.

³²¹ Kallis, A. A. (2005). *Nazi Propaganda and the Second World War*. P. 63.

no tā, vai šīs intereses sakrītīs ar recipienta vajadzībām, būs atkarīgs, vai recipients šo pārliecināšanas³²² vēstījumu uzskatīs par propagandu.³²³

Tieši propagandas jēdziena negatīvā blakus nozīme ir iemesls, kādēļ ikdienas komunikācijā pastāv tendence to attiecināt tikai uz oponentu argumentiem, bet savu retorisko darbību nekad nevērtēt šā koncepta ietvaros.³²⁴ Tā rezultātā jebkuru argumentu kategorizēšana propagandas ietvaros vien noved pie automātiskas to uztveršanas par kļūdainiem vai iracionāliem un līdz ar to automātiskas noraidīšanas.³²⁵ Galu galā jēdziens “propaganda” kā tāds visbiežāk tiek izmantots propagandas nolūkos, un tādēļ to lieto arvien retāk.³²⁶

Mūsdienās propagandas jēdziena nozīme ir tik izteikti negatīva, ka tas tiek lietots kā uzbrukuma ierocis, lai oponentam norādītu, ka viņa argumenti ir gan neētiski, gan nelōģiski.³²⁷ Tādēļ par propagandu parasti tiek dēvētas pretinieka retoriskās prakses, indivīdu uztverē darbojoties algoritmam – mēs sakām “patiesību”, bet viņi melo.³²⁸ Daži pētnieki uzskata, ka līdz ar to par propagandu publiskajā telpā tiek dēvēts jebkurš izteikums, kura autors vai avots nepatīk vēstījuma interpretētajam.³²⁹ Komunikatīvajā praksē tas, vai indivīds konkrēto instrukciju uztver kā informēšanu, izglītošanu, pārliecināšanu vai propagandu, lielā mērā ir atkarīgs no viņa vērtību sistēmas un pašas propagandas mērķiem, tādēļ to, kas vienam būs neitrāla informēšana vai ar noderīgām vērtībām piesātināta izglītošana, citam šķitīs kā propaganda.³³⁰

³²² R. Pērlofs pārliecināšanu definē kā simbolisku procesu, kurā komunikators cenšas pārliecināt kādu citu personu par nepieciešamību mainīt attieksmi vai izturēšanos, ņemot vērā konkrēto viedokli, kas tiek pausts vēstījuma pārraides procesā un kas notiek brīvas izvēles apstākļos. Sk.: Perloff, R. M. (2003). *The dynamics of persuasion: communication and attitudes in the 21st century*. P. 8.

³²³ Taylor, P. M. (2003/1990). *Munitions of the Mind: History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. P. 321.

³²⁴ Propaganda ir tik negatīvi vērtēts termins, ka pati tās definēšana var tikt uzskatīta par apšaubāmi vērtējamu pārliecināšanas mēģinājumu. Skat.: Walton, D. N. (2007). *Media Argumentation: Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*. P. 93, 104. Sabiedroto spēki Pirmā un Otrā pasaules kara laikā propagandas jēdzienu lietoja tikai gadījumos, kad raksturoja ienaidnieku komunikāciju un atsaucās uz to tikai kā uz meliem, radot šim terminam blakus nozīmi. Rendals Marlins (*Marlin*) ir klasificējis propagandas definīcijas trijās kategorijās: negatīvajās, neitrālajās un pozitīvajās, ņemot vērā vērtējumu, ko tai piešķīris katrs autors. Viņš atzīst, ka pozitīvās definīcijas praktiski gandrīz nav sastopamas. Pārsvārā propaganda tiek definēta negatīvi vai neitrāli, tajā pašā laikā definīciju, kurās ir norādīts uz propagandas negatīvo būtību, ir krietni vairāk nekā neitrālo. Sk.: Marlin, R. (2002). *Propaganda and the Ethics of Persuasion*. Peterborough, Ontario: Broadview Press. P. 18–22.

³²⁵ Walton, D. N. (2007). *Media Argumentation: Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*. P. 91. Arī Gēbelss savulaik atzina, ka propaganda kļūst neefektīva tajā brīdī, kad tā tiek identificēta kā propaganda. Skat.: Taylor, R. (1998). *Film Propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany*. P. 10. Tādēļ propagandists vienmēr centīsies darīt visu iespējamo, lai netiktu uztverts kā propagandists, jo, lai gūtu panākumus, komunikatoram jābūt uzticamam un bez aizspriedumiem. Komunikators vēstījuma saņēmēja skatījumā var pat būt amorāls, bet tik un tā uzticams tik ilgi, kamēr uztvērējs būs pārliecināts, ka viņš nedarbojas savās interesēs, mēģinādams viņu pārliecināt. Skat.: Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 132–134.

³²⁶ Taylor, R. (1998). *Film Propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany*. P. 7.

³²⁷ Walton, D. N. (2007). *Media Argumentation: Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*. P. 93.

³²⁸ Taylor, P. M. (2003/1990). *Munitions of the Mind: History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. P. 2; Walton, D. N. (2007). *Media Argumentation: Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*. P. 92. Pētījumi liecina, ka indivīds atpazīst propagandu galvenokārt atkarībā no tā, cik tīkams viņam ir vēstījums un/vai tā autors un cik lielā mērā viņš piekriņ gan vienam, gan otram. Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 64, 98.

³²⁹ O'Shaughnessy. (1999). Propaganda and Political Marketing. P. 726. Ž. Elluls norāda, ka propagandai un informēšanai ir tik daudz līdzību, ka tas, ko saka oponents, ir propaganda, bet tas, ko sakām mēs, ir informācija. Sk.: Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. 127.

³³⁰ Lacey, N. (1998). *Image and representation. Key concepts in media studies*. New York: Palgrave. P. 175.

Ja jēdziens “propaganda” tiek lietots tikai tādēļ, lai norādītu uz komunikāciju, kurai tās uztvērēji un interpretētāji nepiekrīt, tad nepieciešams rast jaunu apzīmējumu jēdzienam, ko propaganda reiz raksturoja. Taču, ja nepastāv veids, kā definēt kādu konkrētu fenomenu, tad nav iespējams ne to pamanīt un precīzi identificēt, ne arī analizēt tā būtību un radītos efektus. Lai izvairītos no šādām problēmām, nozīmīgu alternatīvu piedāvā franču sociologs Žaks Elluls (*Ellul*), kurš piedāvājis perspektīvu, kas tiek dēvēta par socioloģisko propagandu.

2.4.1. Socioloģiskās propagandas jēdziens

Promocijas darba kontekstā nozīmīgi ir sociologa Žaka Ellula (*Ellul*) uzskati. Arī viņš ir norādījis, ka tādi dalījumi un nošķirumi, kas paredz, ka propaganda ir vērsta uz emocijām, bet informācija uz prātu, ir mākslīgi un sociālo realitāti vienkāršojoši. Viņš uzskata, ka informācija rada apstākļus un pamatu, lai propagandu varētu īstenot, un ka politiski orientēta izglītošana, kuras rezultāts ir kādas konkrētas vērtību sistēmas/kopas radīšana vai veicināšana, ir propaganda.³³¹ Dažas no viņa spilgtākajām atziņām paredz, ka visplašāk izplatītais priekšstats par propagandu kā meliem ir maldīgs,³³² un propaganda kā fenomens demokrātiskā režīmā nav labāks par propagandu nedemokrātiskā režīmā tikai tādēļ, ka demokrātija tiek uzskatīta par “labāku” iekārtu.³³³ Viņa uzskati būtiski saskan ar Maksa Horkheimera (*Horkheimer*) un Teodora Adorno (*Adorno*) teorētisko pozīciju. Abas pieejas kritiski analizē sociālās vides integrācijas un kontroles mehānismus, kas ir bāzēti racionalitātes pamatprincipos un kas galu galā noraida paši sevi. Frankfurtes skolas pārstāvji priekšplānā izvirza tēzi par apgaismības pašiznīcināšanos, savukārt franču sociologs šīs pašas idejas ietvaros kā modernās sabiedrības pamatu īpaši akcentē tehnoloģiju attīstību.³³⁴

M. Horkheimera un T. Adorno skatījumā uz kultūras industriju identificēts un kritiski analizēts modelis, kurā vara īstenojas kultūrā, veidojot sociālo totalitāti, kas pakļauj indivīdu ar mediju starpniecību, kuru kontrolē kapitāls.³³⁵ Tādējādi visas esošās izklaides un mākslas formas pārņemtas no augšas un sekojošā izklaide nosaka ikvienu reakciju, saturs tiek pārvērsts stilā: “Kultūra šodien visu uzveic ar savu vienādību. Kinematogrāfs, radio un žurnāli veido vienu sistēmu. Ikatra nozare ir saskaņota sevī un ar visām citām.”³³⁶ Savukārt Ž. Ellula skatījumā indivīdi kļūst par patērētājiem nevis tādēļ, ka reklāma un mediji nosaka vēlmes, bet tādēļ, ka to vēlmes un vajadzības ierosina mehānismus, kas noved pie to integrācijas, kā rezultātā indivīdi

³³¹ Pētījumi liecina, ka nepastāv būtiskas atšķirības starp informāciju, izglītošanu, sabiedriskajām attiecībām un propagandu. Hitlera runā bija gan fakti, gan nemitīga vērsšanās pie emocijām. Sk.: Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. 84–85, 112–115, 137.

³³² Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. 52; Viņaprāt, tas ir bīstams uzskats, jo, ja tiek pierādīts, ka konkrētā propaganda nav meli, tad tā vairs netiek vērtēta kritiski un iegūst recipienta labvēlību. Sk. arī Wollaeger, M. (2006). *Modernism, Media and Propaganda: British Narrative from 1900 to 1945*. P. 2.

³³³ Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. New York: Vintage Books. P. x–xiv.

³³⁴ Wollaeger, M. (2006). *Modernism, Media and Propaganda: British Narrative from 1900 to 1945*. P. 9–11.

³³⁵ Sk.: Horkheimers, M., Adorno, T. (2009/1969). *Apgaismes dialektika: Filosofiski fragmenti*. 103–104, 107–109.

³³⁶ Turpat. 181. lpp.

paši piedalās sevis pakļaušanā, jo rada vajadzības, kuras var piepildīt tikai propaganda.³³⁷ Tur, kur T. Adorno un M. Horkheimers redz elites kapitālistu draudus, kas aiz priekškara var realizēt masu maldināšanu, Ž. Elluls piedāvā vīziju, kurā slēptie propagandisti paši ir tikpat maldināti kā tie, ar kuriem viņi cenšas manipulēt.³³⁸

Ž. Elluls propagandu piedāvā pētīt un analizēt kā socioloģisku fenomenu un neizbēgamu tehnoloģiju sabiedrības rezultātu. Viņaprāt, nevis propaganda tiek uzspiesta cilvēkam, bet gan cilvēka paša vajadzības to pieprasa un viņam tā ir pat nepieciešama. Tādēļ propaganda nevar eksistēt pati par sevi, taču arī mūsdienu sociālie procesi nevar pastāvēt bez tās. Propaganda nav tikai informācijas nogādāšana pa dažādiem viedokļu veidošanas tīkliem, bet tā ietver un pat ir pārsātināta ar valdošo kultūras uztveres normu kultivāciju, izmantojot valodas diskursus, mākslu, izklaidi un mediju notikumus.³³⁹ Pēc Ž. Ellula domām, jo vairāk propagandas, jo vairāk tā kļūst nepieciešama.³⁴⁰ Viņa pieeja paredz, ka indivīds uztver un pieņem tādu propagandu, kas, neizsakot konkrēti, ataino kultūrā iekodētās vērtības un pārlicības.

Ž. Elluls atzīst, ka propaganda pati par sevi nevar mainīt sociālos un politiskos apstākļus, tai nepieciešami arī citi faktori. Sistemātiskas propagandas izcelsmes pamatā ir komunikāciju tehnoloģiju attīstība un demokrātija, nevis totalitārisms, kā nereti tiek uzskatīts.³⁴¹ Propaganda nespēj radīt kaut ko no nekā, tādēļ tā esošās pārlicības biežāk cenšas izmantot vai koriģēt, nekā noraidīt vai kardināli mainīt. Prasmīgs propagandists nekad neuzbruks stabilam viedoklim, stereotipam, jo jebkura efektīva propaganda ir bāzēta esošajā, fundamentālajā un izpauž to, citiem vārdiem sakot, cilvēki pārņem tos laikrakstus, kuros visprecīzāk tiek atainoti viņu uzskati.³⁴² Šo uzskatu kontekstā vairāki autori secinājuši, ka pretēji šim pieņēmumam nacistu propaganda vairumu recipientu nevis ierāva savā varā, bet gan viņi pieņēma piedāvātos domāšanas un rīcības modeļus kā atbilstošus. Šī pieeja paredz, ka indivīdi tic tam, ko sagaida, bet propaganda artikulē to, kam cilvēka apziņā jau ir iekšēji aizmetņi, tādēļ recipients ir uztverams nevis kā pasīvs uztvērējs, bet gan kā aktīvs interpretētājs.³⁴³

³³⁷ Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. 160, 182, 264.

³³⁸ Sk. arī: Wollaeger, M. (2006). *Modernism, Media and Propaganda: British Narrative from 1900 to 1945*. P. 9–11.

³³⁹ Kallis, A. A. (2005). *Nazi Propaganda and the Second World War*. New York: Palgrave Macmillan. P. 12; O'Shaughnessy, N. J. (2004). *Politics and Propaganda: Weapons of Mass Seduction*. P. 2.

³⁴⁰ Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. xii, 118–121, 160, 182, 290. Ņemot vērā iepriekš rakstīto, noprotams, ka problēma bieži vien meklējama nevis propagandas pastāvēšanā sabiedrībā, bet gan prepropagandas vai konkurējošas propagandas iztrūkumā. Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. P. 6. Tādēļ arī F. Teilors pievienojas Ž. Ellula pozīcijai un ir pārliecināts, ka indivīdiem ir nepieciešams vairāk, nevis mazāk propagandas, jo īpaši, lai veicinātu līdzdalību demokrātijas procesos. Taylor, P. M. (2003/1990). *Munitions of the Mind: History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. P. 320.

³⁴¹ Martin, L. J. (1969). *International Propaganda: Its's Legal and Democratic Control*. P. 7; Welch, D. (2002/1993). *The Third Reich: Politics and Propaganda*. P. 18.

³⁴² Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. 34–36, 38, 104. Šī iemesla dēļ antisemitiskās nacistu filmas, kas balstījās uz plaši izplatītām attieksmēm, bez cenšanās tās izmainīt, vietējai auditorijai bija daudz pieņemamākās, nekā filmas par eitanāziju, kuru uzdevums bija veicināt mentāli slimo iznīcināšanu. Sk.: Kallis, A. A. (2005). *Nazi Propaganda and the Second World War*. P. 3.

³⁴³ Welch, D. (2002/1993). *The Third Reich: Politics and Propaganda*. London: Routledge. P. 8; Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 292; O'Shaughnessy, N. J. (2004). *Politics and Propaganda: Weapons of Mass Seduction*. P. 4, 25. Šie autori norāda, ka propaganda bieži un nepamatoti tiek

Ž. Ellula propagandas koncepcija ļauj šo fenomenu attiecināt arī uz mūsdienu demokrātiskajās sabiedrībā notiekošajiem procesiem, jo tā paredz, ka propaganda ir klātesoša visās sabiedrībās un par propagandu dēvējama informācija, kuru indivīdi nav spējīgi pilnvērtīgi racionāli un kritiski izvērtēt. Pēc Ž. Ellula domām, indivīds ir viegli ietekmējams un viņa uzskati – viegli konstruējami. Cilvēks ir gatavs akceptēt un sekot visdažādākajiem ieteikumiem un pakļaujas dažādām doktrīnām, kā rezultātā sabiedriskā doma ir nestabila, mainīga un viegli ietekmējama: “*Masu cilvēks noteikti ir zemcilvēks, bet tai pašā laikā sevi vērtē kā pārcilvēku.*”³⁴⁴ Mūsdienu demokrātija ir balstīta uz pieņēmumu, ka indivīds ir racionāla būtne, kas spējīga pieņemt atbildīgus lēmumus savu interešu vārdā. Pētījumi un novērojumi³⁴⁵ gan liecina, ka tas ir apšaubāms uzskats. Cilvēks cenšas domāt par sevi kā par racionālu dzīvnieku, bet patiesībā ir racionalizējoša būtne, kura, lai cik iracionāli arī rīkotos, tomēr cenšas izlikties sev un citiem par saprātīgu.³⁴⁶

Vairāki propagandas pētnieki, kas līdzīgi iepriekš raksturotajiem Ž. Ellula uzskatiem demokrātisko sabiedrību attieksmju un pārliecību veidošanās procesus šādā sabiedrībā analizē Valtera Lipmana (*Lippmann*) un Edvarda Berneiza (*Bernays*) tradīcijā³⁴⁷, norāda uz plašas sabiedrības daļas nespēju racionāli pieņemt lēmumus. E. Pratkaniss un E. Aronsons uzskata, ka modernās demokrātijas galvenā problēma ir tāda, ka, no vienas puses, mūsdienu sabiedrība augstu vērtē atbildīgu pārliecināšanu, tā ir balstīta uz priekšstatu, ka runas brīvība, diskusija un brīva domu apmaiņa noved pie godīgāka un labāka lēmumu pieņemšanas procesa. Tomēr, no otras puses, indivīdi uztveres procesos darbojas kā kognitīvie skopuļi, kas cenšas netērēt enerģiju domāšanai un vienkāršo sarežģītas problēmas, nepiedalās diskusijā, nepārbauda vēstījumu un neiedziļinās konkrētajā problēmā, tā vietā balstoties uz vienkāršotiem pārliecināšanas mehānismiem un iespējami niecīgu domāšanas piepūli.³⁴⁸ Noams Čomskis (*Chomsky*) šo pašu

uztvēta kā ļauna, nevēlama ietekmētāja darbību rezultāts. Tādējādi veidojas plaši pieņemts uzskats, ka propaganda liek cilvēkiem darīt to, ko viņi paši pēc savas gribas nekad nedarītu. Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 261; Cull, N. [et al.]. (2003). *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*. P. xv; Taylor, P. M. (2003/1990). *Munitions of the Mind: History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. P. 1.

³⁴⁴ Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. 8. Ž. Elluls uzskata, ka ikviens indivīds dzīvo daudzu stereotipu varā, un propagandista uzdevums ir atlasīt tos, kas veiksmīgāk spēs mobilizēt konkrēto auditoriju un radīs iespējami lielāku rīcības vēlmi un spēku. Ellul, J. (2006). The Characteristics of Propaganda. In: Jowett, G. S., O'Donnell, V. *Readings in propaganda and persuasion: new and classic essays*. P. 20.

³⁴⁵ 1942. gada aprīlī nacistiskās Vācijas propagandas ministrija konstatēja, ka vietējai auditorijai piemērotā propaganda ir neefektīva, jo satur auditorijai pārāk augsta līmeņa informāciju (piemēram, pārāk daudz tekstuālas, nevis vizuālas informācijas). Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. P. 128. Savukārt pats Hitlers uzskatīja par bezjēdzīgu propagandas vērsanos pie intelektuāļiem un labi izglītotiem cilvēkiem, jo viņi vienmēr būs spējīgi to atpazīt un racionāli izvērtēt. Skat.: Taylor, P. M. (2003/1990). *Munitions of the Mind: History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. P. 10. Bet Jans Keršavs atsaucas uz rakstu 1932. gada vācu presē, kura autors uzskata, ka Hitlers ir spējis pārliecināt idiotus un tikai idiotus. Skat.: Kershaw, I. (2001). *The "Hitler Myth": Image and Reality in the Third Reich*. New York: Oxford University Press. P. 35.

³⁴⁶ Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. 124; Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 40.

³⁴⁷ Sk.: Lippmann, W. (1965/1922). *Public Opinion*. New York; London: Free Press.; Bernays, E. L. (2005/1928). *Propaganda*. Brooklyn: Ig Publishing.

³⁴⁸ Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 38–39.

domu ir izteicis vienkāršāk un skaidrāk: “*Vairums sabiedrības gluži vienkārši ir pārāk stulba, lai spētu saprast lietas.*”³⁴⁹

Tādējādi propaganda, kas piedāvā indivīdam iespējami vienkāršotu pasaules skaidrojumu un vēstījuma recipientam šķiet acīmredzama un apmierinoša, vēstījumu apstrādes procesā gūst virsroku pār atbildīgu pārliecināšanu.³⁵⁰ Šo iemeslu dēļ, no vienas puses, demokrātiskā valdība nevar izdabāt sabiedrības viedoklim, bet, no otras puses, tā arī nevar šos uzskatus ignorēt, tādēļ jebkura mūsdienu valsts pielieto propagandas mehānismus.³⁵¹ Indivīdu ierobežotās spējas un ieinteresētība atbildīgi pieņemt nozīmīgus lēmumus ir iemesls, kādēļ ne vien totalitārajās, bet arī demokrātiskajās sabiedrībās, raugoties no vēstījuma saņēmēja pozīcijām, ietekmējošo komunikāciju laukā pārliecināšanas pieejas vietā nereti nepieciešams izmantot propagandas teorētiskās nostādnes. Šī socioloģiskās propagandas izpratne arī nozīmīgi korelē ar M. Halbvaksa izpratni par sociālo atmiņu un “sociālajiem ietvariem”, kas “dzīvo pāri indivīdam”.

Žaka Ellula propagandas analīze ir saistīta ar iepriekš raksturotajām atmiņas un identitātes koncepcijām, kurās akcentēta grupas nozīme. Arī Ž. Elluls uzsver, ka veiksmīga propaganda var darboties tikai līdzīgi domājošas grupas, visbiežāk – nācijas, ietvaros, Tā ir visefektīvākā tikai tad, kad tās pašas sociālās grupas locekļi vēršas pie saviem biedriem. Pēc Ž. Ellula domām, propaganda, kas vērsta uz citu nāciju vai sociālu un kolektīvu vienību pārstāvjiem, ir nesalīdzināmi neefektīvāka – propagandai jāuzrunā savi biedri, savas tautības cilvēki un jāvēršas pie tiem ar vietējiem notikumiem un to interpretācijām, kas cieši skar auditoriju, jo pēc būtības tos neinteresē vispārīgi jautājumi.³⁵²

Viena no indivīda spēcīgākajām vēlmēm ir justies sociāli pieņemtam un atzītam – labam un “īstam”, tādēļ tas jūt vēlmi piederēt grupai, kuru viņš uzskata par pareizu un taisnīgu, kā arī vēlmi komunicēt “pareizos” viedokļus un īstenot atbilstošas, “saprātīgas” darbības. Bet sociālajai grupai nav jābūt pareizai, taisnīgai vai labai. Tai tādai ir tikai jāšķīet.³⁵³ Jebkura propaganda tiecas nodalīt savu grupu no citām grupām. Īpaši nozīmīga loma šajos procesos ir medijiem, un ikviens savas grupas dalībnieks ir īpaši pakļauts to propagandai.³⁵⁴ Līdz ar to propagandas jēdziens cieši saistāms gan ar izpratni par identitāti, gan ar sociālās atmiņas koncepciju. Aristotelis Kalliss raksta, ka neviena identitāte netiek propagandēta tikai uz vienojošas pozitīvu vērtību bāzes. Tā ietver izteiktas nodalošās līnijas un izmanto kopsaucējus, ar kuru palīdzību visu

³⁴⁹ Chomsky, N. (2002/1991). *Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda*. 2nd ed. New York: Seven Stories Press. P. 17.

³⁵⁰ Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. 159; Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 38–39.

³⁵¹ Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. 126.–128. Sk. arī: Wollaeger, M. (2006). *Modernism, Media and Propaganda: British Narrative from 1900 to 1945*. P. 6.

³⁵² Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of men's Attitudes*. P. 21.–22., 44., 298.

³⁵³ Turpat. 155, 190, 212–214. lpp.; Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 189.

³⁵⁴ Welch, D. (2002/1993). *The Third Reich: Politics and Propaganda*. P. 83–84; Kallis, A. A. (2005). *Nazi Propaganda and the Second World War*. P. 72.

kopumu var pakļaut vienam principam. Piemēram, nacistu vēstījums paredzēja vienot tautu pret iekšējiem un ārējiem ienaidniekiem. Antisemitisms bija šis visaptverošais kopsaucējs, bet ebrejs un tā īstenotā internacionālā konspirācija – fundamentāls ienaidnieks.³⁵⁵

Entonijs Pratkaniss un Eliots Aronsons uzsver, ka minimālās grupas paradigma (*minimum group paradigm*) paredz, ka cilvēkam ir tendence rīkoties tā, kā rīkojas cilvēki, ar kuriem viņš vēlas sevi asociēt, jo propagandā nemitīgi tiek akcentētas grupas biedru kopīgās iezīmes, kā arī starpgrupu atšķirības, tādējādi radot dalījumu un realitātes izpratnes modeli. Tādējādi propaganda dehumanizē ārpus grupas esošās personas, un, raksturojot tos vispārīgos, bezpersoniskos jēdzienos, tiek aizmiglota viņu individualitāte, jo vienaldzīgi, noliedzoši vai ļaunprātīgi izturēties pret abstrakciju ir daudz vieglāk nekā pret unikālu indivīdu.³⁵⁶

2.5. Mediju atbildība un atbildīgums

Pēc abos pasaules karos pieredzētā informācijas kara, jo īpaši nacistu propagandas apmēra un sasniegtajiem rezultātiem, pēckara apstākļi raisīja nozīmīgas refleksijas par iespējamajiem mediju efektiem un līdz ar to arī atbildību. Daudzas no komunikācijas zinātnes pieejām, ko pazīstam šodien, ir veidojušās nacisma režīma īstenotās propagandas laikā vai arī tapušas un attīstījušās tā panākumu ēnā. Mūsdienu komunikācijas teorētiķi un filozofi joprojām cenšas atbildēt uz jautājumu, kas ir tie iemesli vai komunikatīvās sistēmas elementi, kas pieļāva vai nodrošināja Otrā pasaules kara laikā pieredzēto nežēlību.³⁵⁷

Vairāku intelektuāļu pārdomas pēc Otrā pasaules kara ir veicinājušas kritiskas pārdomas par visdažādāko mediju rīcības potenciālajiem efektiem, kas rezultējušās arī dažādos kritiskos secinājumos un mediju normatīvos un deskriptīvos mediju regulējumu aprakstos. Šīs refleksijas balstās uz atziņu, ka ikvienā sabiedrībā medijiem piemīt īpaša loma, kas tiem piešķir zināmu brīvību un līdz ar to varu³⁵⁸, bet vienlaikus arī nosaka normatīvu un morālu atbildību. Mediju atbildīguma princips paredz arī konkrētu procesu kopumu, kuru īstenojot, mediji atskaitās par viņiem uzticēto un no viņu puses formāli vai neformāli akceptēto saistību izpildi.

Neraugoties uz līdzīgo etimoloģiju un nereti sastopamo praktisko jēdzienu lietošanu sinonīmu formā, pētniecībā tiek nošķirti mediju atbildības (*responsibility*) un mediju atbildīguma (*accountability*) jēdzieni. Mediju atbildīguma koncepciju neilgi pēc Otrā pasaules kara radīja

³⁵⁵ Kallis, A. A. (2005). *Nazi Propaganda and the Second World War*. P. 70–74.

³⁵⁶ Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. P. 217.

³⁵⁷ Piemēram, J. Hābermāss ir atzinis, ka Nirnbergas kara tribunāla radio translāciju klausīšanās viņam radījis neaizmirstamu jautājumu par to, kādi komunikatīvie apstākļi var radīt pamatu šādām šausmām, un šī pieredze lielā mērā noteikusi viņa turpmāko karjeru. Citēts pēc: White, R. (2009). Characteristics of Normative Theory. In: Christians, C. G., Glasser, T. L., McQuail, D., Nordenstreng, K., White, R. A. *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. Urbana, Chicago: Illinois University Press. P. 76.

³⁵⁸ Latvijā tāpat kā citviet pārņemts un folklorizējies teiciens par medijiem kā “ceturto varu”. Protams, medijiem piemīt spēja kļūt par uzticamu informācijas avotu, piesaistīt un virzīt sabiedrības uzmanību, veicināt viedokļus, attieksmes un pārliecības, kā arī popularizēt konkrētus uzvedības modeļus. Sk.: McQuail, D. (2003). *Media accountability and freedom of publication*. New York: Oxford University Press. P. 9, 10. Tomēr medijiem pēc būtības nepiemīt reāla lēmēja, tiesu vai izpildvara.

ASV Preses brīvības komisija (*Commission on Freedom of the Press*), dēvēta arī par Hatčinsa komisiju (*Hutchins Commission*)³⁵⁹. Jēdziena radīšana būtībā bija kompromiss starp centieniem, no vienas puses, ieviest tiešu, valdības kontrolētu mediju regulāciju un, no otras puses, vēlmi šo valsts kontroli nepieļaut.

Par kompromisu kļuva mediju atbildīguma koncepts, kuru īsteno nevalstiski un privāti apmaksāti mediju novērotāji ar kritiska vērtējuma un publisku debašu starpniecību.³⁶⁰ Komisijas gala secinājums vēstīja jau kopš Džona Stjuarta Milla (*Mill*) laikiem zināmo ideju – brīvība vienmēr ietver atbildību un nevar pastāvēt bez tās.³⁶¹ Komisija aicināja šīs paradigmas izpildi novērot mediju atbildīguma ietvaros un uzsvēra mediju pašregulācijas funkciju kā nozīmīgāko šajā procesā.³⁶² Kopš tā laika mediju teorētiķi ir debatējuši un centušies definēt un pārdefinēt mediju atbildīguma jēdzienu, nosakot iespējami precīzāku un pilnvērtīgāku tā saturu, kā arī uzturot un no jauna rituāli apliecinot mediju atbildīguma vērtību.

Mediju teorētiķa Denisa Makveila (*McQuail*) piedāvātā mediju atbildīguma definīcija paredz, ka būt atbildīgam nozīmē atbildēt ārpus medijiem funkcionējošiem prasītājiem, rosīnot un veidojot savstarpējās attiecības.³⁶³ D. Makveils arī centies identificēt robežu starp mediju atbildību un atbildīgumu. Viņaprāt, “atbildība” attiecas uz pienākumiem, saistībām (*obligation*), kas ir piedēvētas medijiem, savukārt “atbildīgums” attiecas uz procesiem, ar kuru starpniecību medijiem pieprasa atskaitīties par šo pienākumu/saistību izpildi. Tādējādi atbildība ir pareizas/atbilstošas/vēlamas uzvedības noteikšana, bet atbildīgums – šo nosacījumu izpilde.³⁶⁴

Mediju atbildīgums praktiski nozīmē skaidrojuma pieprasījumu medijiem, lai pastāvētu iespēja pretendēt uz un arī saņemt pieļautas kļūdas labojumu vai nepieciešamības gadījumā – arī atvainošanas par savas darbības radītajām sekām. Lai arī praksē šīs konsekvences izteikti

³⁵⁹ Komisija jau kopš tās darbības pirmsākumiem neformāli dēvēta tās vadītāja Roberta Hatčinsa (*Hutchins*) vārdā.

³⁶⁰ Krogh, von T. (2008). *Media Accountability. A 60-Year-Old Compromise that Still Holds Promise to the Future*. In: Krogh, von T. (ed.). *Media Accountability Today... and Tomorrow: Updating the Concept in Theory and Practice*. Goteborg: Nordicom. P. 10–11.

³⁶¹ Domājot par vārda brīvību un pašregulāciju, kas to vienmēr pavada, nozīmīgi ņemt vērā franču eksistenciālisma filozofu Žans Pola Sartra (*Sartre*) un Simonas de Bovuāras (*Beauvoir*) rakstīto par brīvības un atbildības sasaisti. Ž. P. Sartrs uzskata, ka atbildība savā būtībā izriet no pilnīgas izvēles brīvības, kā rīkoties, kā dzīvot un kādu pasauli veidot. Viņaprāt, apziņa, ka cilvēks ir savas dzīves radītājs iever brīvību un atbildību vienlaikus. Cilvēks nekad nav pats par sevi. Viņu vienmēr determinē situācija un viņš spēlē lomas, kuras, viņaprāt, no viņa sagaida citi. Sk.: Sartrs, Ž. P. (1995). *Brīvība un atbildība. Kentaurus*. XXI, 8, 83.–86. lpp. Sk. arī: Lasmane, S. (2004). *20. gadsimta ētikas pavērsieni*. Rīga: Zvaigzne ABC. 74–89. lpp.; Lasmane, S. (sast.). (2006). *Rietumeiropas morāles filozofija: Antoloģija*. Rīga: Latvijas Universitāte. 269.–274. lpp. Savukārt Simona de Bovuāra atbildes meklējumos par attieksmi pret nacisma kolaboracionistiem Francijā norādījusi, pirmkārt, uz cilvēka ķermenisko esību, kas cilvēku padara vienmēr par objektu citiem un, otrkārt, indivīda nolemtību brīvībai, kas raksturo ikvienu kā subjektu, kurš ir spiests izvēlēties un atbildēt par to. Sk.: Beauvoir, de S. (2005). *Philosophical Writings*. Chicago: University of Illinois Press. P. 249.

³⁶² Cramer, J. M. (2009). *Media/History/Society: Cultural and Intellectual Traditions of U.S. Media*. Malden, MA: Wiley–Blackwell. P. 178–182.

³⁶³ Sk.: McQuail, D. (2005). *Accountability of Media to Society: Principles and Means*. In: McQuail, D., Golding, P., Bens, de E. (ed.). *Communication Theory & Research*. London: SAGE. P. 94; McQuail, D. (2003). *Media accountability and freedom of publication*. P. 9–10. Savukārt Džeimss Brummers (*Brummer*) atbildīgumu dēvē par spēju, vēlmi, vajadzību vai pieprasījumu atskaitīties gan par savu darbību, gan arī bezdarbību kādā konkrētā situācijā. McQuail, D. (2005). *Accountability of Media to Society. Principles and Means*. P. 93.

³⁶⁴ Turpat. 91. lpp.

koncentrējas uz vainas norādi vai soda piešķiršanu, simboliskā līmenī šādu darbību mērķis ir uzlabot mediju darbību, celt mediju morālo lemtspēju un ētiskos standartus nākotnē.³⁶⁵

Mediju ētikas teorētiķis Klods Žans Bertrāns (*Bertrand*) uzsver, ka mediju atbildīgums aptver vairākas jomas, jo žurnālists ir atbildīgs par 1) sevi un mediju, kuru viņš pārstāv; 2) citiem žurnālistiem un medijiem; 3) informācijas avotiem, kurus izmanto; 4) iesaistītajiem cilvēkiem un 5) savu auditoriju.³⁶⁶ Tomēr iepriekš minēto teorētiķu pozīcijās ir novērojamas arī nozīmīgas atšķirības. Klods Žans Bertrāns mediju atbildīgumu skata tikai kā nevalstisku organizāciju kontroles mehānismu iespaidotu morālas lemšanas formu³⁶⁷, bet Deniss Makveils un Klifords Kristians (*Christians*) nošķir sociālo (*answerability*) un tiesisko (*liability*) atbildību. Viņuprāt, tiesiskā atbildība kļūst aktuāla gadījumos, kad medijs nodara nopietnu kaitējumu indivīdam, kādai sabiedrības grupai vai sabiedrībai kopumā. Šādā gadījumā mērķis nav vis pušu samierināšana vai rīcības/situācijas pamatots skaidrojums, bet gan savas taisnības pierādīšana tiesiskā ceļā un materiāla kompensācija par nodarīto kaitējumu. Savukārt sociālā atbildība ietver jautājumu par mediju satura kvalitāti un paredz mediju atsaucību un vēlmi skaidrot, pamatot un attaisnot publicēto informāciju un satura veidošanas principus kopumā tajos gadījumos, kad kādai no tieši vai netieši iesaistītajām pusēm³⁶⁸ ir leģitīma interese/jautājumi par kāda medija publikāciju saturu un tā raisītajām sekām.³⁶⁹

Tādējādi, ja D. Makveila un K. Kristiana definējumā tiesiskai atbildībai ir tiesisks pamats un tā ir obligāta, vērsta uz sāncensību, formālu lēmumu, materiālu sodu un atsauci uz nodarīto kaitējumu, tad sociālai atbildībai ir morāls pamats un tā ir brīvprātīga, vērsta uz sadarbību, neformālu lēmumu (mutiskā formā), nemateriālu sodu un atsauci uz kvalitāti. Abas raksturotās ir galējas atbildīguma formas, un praksē visbiežāk sastopamas saplūdinātās izpausmēs, starpstāvoklī starp centieniem pieprasīt tiesisko atbildību no medijiem un ar tiem organizētām diskursīvām sociālā atbildīguma pieejām.³⁷⁰

Nozīmīgākie mediju atbildīguma teorētiķi Klifords Kristians, Deniss Makveils un Klods Žans Bertrāns³⁷¹ ir vienisprātis, ka mediju atbildīgums ir būtiskākais mediju atbildīguma aspekts,

³⁶⁵ McQuail, D. (2003). *Media accountability and freedom of publication*. P. 197–199.; Krogh, von T. (2008). *Media Accountability. A 60–Year–Old Compromise that Still Holds Promise to the Future*. P. 9.

³⁶⁶ Bertrand, C. J. (1997). *Media Ethics and Accountability Systems*. Paris: Presses Universitaires de France. P. 23.; Sk. arī: Bertrand, C. J. (2008). MAS (Media Accountability Systems) in the Present World. In: Krogh, von T. (ed.). *Media Accountability Today... and Tomorrow: Updating the Concept in Theory and Practice*. Goteborg: Nordicom.

³⁶⁷ Bertrand, C. J. (1997). *Media Ethics and Accountability Systems*. P. 42.

³⁶⁸ Sk. iepriekš minēto K. Ž. Bertrāna uzskaitījumu par mediju atbildīguma jomām.

³⁶⁹ McQuail, D. (2003). *Media accountability and freedom of publication*. P. 199.–205.; Christians, C. G. (1989). Self-regulation: A Critical Role for Codes of Ethics. In: Dennis, E. E., Gillmor, D. M., Glasser, T. L. *Media Freedom and Accountability*. Westport: Greenwood Press. P. 40.

³⁷⁰ McQuail, D. (2003). *Media accountability and freedom of publication*. P. 199.–205.

³⁷¹ Mediju ētikas teorētiķis Torbjorns von Krohs (*Krogh*) kā ievērojamākos mediju atbildīguma teorētiķus min Klifordu Kristianu, Denisu Makveilu un Klodu Žanu Bertrānu. Sk.: Krogh, von T. (2008). *Media Accountability. A 60–Year–Old Compromise that Still Holds Promise to the Future*. P. 22.

kas paredz apņemšanos brīvprātīgi³⁷² ievērot konkrētus formālus standartus un darboties saskaņā ar no ārpusē saņemtajiem ieteikumiem, ierosinājumiem, iebildēm un sūdzībām, kā arī ietver iekšējus un ārējus ētikas kodeksus, mediju sistēmā iekļautas kļūdu labošanas sistēmas, mediju uzraudzības padomes, mediju tiesībsargus un dažādas nevalstiskas organizācijas.³⁷³ Būtībā mediju atbildīgums ir interaktīvs process, rakstīta un nerakstīta sociālās komunikācijas noteikumu forma, kas norāda uz iespēju pieprasīt mediju atskaiti par kādām veiktām darbībām un tās sekām, sagaidīt pieļautās kļūdas labojumu. Simboliskā līmenī tas ir garants mediju kļūdu un nepilnību apzināšanai, atzīšanai un izpētei ar mērķi uzlabot mediju ētiku nākotnē.

2.5.1. Mediju atbildīgums un varas centri

Mediju atbildīgums nevar tikt skatīts atrauti no mediju pārvaldības, ar ko saprotamas visas kontroles sistēmas un procesi, ietverot iekšējus un ārējus mehānismus, formālu un neformālu ietekmi, kā arī iniciatīvas un sankcijas. Būtībā mediju pārvaldības izpratne ietver visas tās norises, kas ietekmē, regulē, nosaka mediju darbību un kuru iespaidā mediji tiek vadīti, ierobežoti, kā arī paredz saukšanu pie atbildīguma un atbildības uzņemšanos. Līdz ar to iespējams secināt, ka mediju pārvaldība ietver ārējo un iekšējo fizisko, tiesisko un morālo ietekmi plašā izpratnē – politisko, sociālo, ekonomisko sistēmu, kurā mediji darbojas, tai skaitā likumus, normas, pašu mediju noteikto/izvēlēto disciplīnu un tās normu kopumu.³⁷⁴

Līdzīgi kā raksturotās sociālās atmiņas teorija paredz, ka tā top sociālpolitiskos ietvaros, mediju pārvaldības koncepcija noteic, ka gan mediju brīvība, gan atbildība/atbildīgums un līdz ar to arī iespējas ietekmēt sabiedrību ir atkarīgas no politiskās un sociālās sistēmās, kādā šie mediji darbojas. Klasiskajā, plaši citētajā un arī kritizētajā komunikācijas teorijas darbā “Četras preses teorijas” tā autori presi ir iedalījuši autoritārajā, liberālajā, sociālās atbildības un padomju komunistiskajā modelī.³⁷⁵ Gandrīz pusgadsimtu vēlāk mediju teorētiķi Daniels Halins (*Halin*) un

³⁷² Šai gadījumā, protams, arī jāņem vērā iepriekš raksturotie Ž. P. Sartra un S. de Bovuāras uzskati par brīvības un atbildības mijiedarbi. Sk. 3. atsauci.

³⁷³ Dennis, E. E., Gillmor, D. M., Glasser, T. L. (1989). *Media Freedom and Accountability*. Westport: Greenwood Press. P. 40.; McQuail, D. (2003). *Media accountability and freedom of publication*. P. 308.

³⁷⁴ McQuail, D. (2003). *Media accountability and freedom of publication*. P. 90–91.; Bertrand, C. J. (1997). *Media Ethics and Accountability Systems*. P. 42.

³⁷⁵ Siebert, F. S., Peterson, T., Schramm, W. (1963). *Four Theories of the Press*. Chicago: University of Illinois Press. Šobrīd galvenokārt darbs tiek kritizēts par vienkāršotu skatījumu uz dažādajām vērtībām un sociāli politisko filozofiju atšķirībām, kas nosaka, veido un atšķir komunikācijas procesus dažādās kultūrās un mazākās kopienās, kā arī pamanāmām tendencēm institucionalizēt un attaisnot eksistējošās varas attiecības globālajā pasaulē, dodot priekšroku/atbalsot industrializētos Rietumus pretstatā sociālistiskajiem Austrumiem un neattīstītajiem Dienvidiem un izteikti skatot pašu definēto pētniecisko lauku klasiskā liberālisma perspektīvā. Dziļāku četru preses teoriju kritiku sk.: Nerone, J. C. (1995). *Last Rights: Revisiting Four Theories of the Press*. Chicago: University of Illinois Press.; Christians, C. G., Glasser, T. L., McQuail, D., Nordenstreng, K., White, R. A. (2009). *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. Urbana, Chicago: Illinois University Press.

Tomēr darba neizdošana vērtība ir analītiskajā pieejā, kas paredz pētīt, kā sociālā vide ar no tās izrietošajām normām, tradīcijām, no vienas puses, un prese, no otras, savstarpēji ietekmē viena otru un kā šis process rezultējas gan profesionālo vērtību un ētikas, gan kultūras normu izpratnē. Ikvienu izveidoto sistēmu un tipoloģiju var kritizēt par to, ka ignorē nianšes un, cenšoties aptvert kopumu un vispārināt, zaudē nozīmīgas detaļas, kuras nedrīkstētu ignorēt. Ikvienas reāli praksē eksistējošas mediju sistēmas robežas ir plūstošas un grūti nosakāmas un tai neizbēgami piemīt vairāk par vienas tipoloģijas apakšsistēmai piedēvētajām iezīmēm un tā vismaz dažos elementos iestiepjas arī citā normatīvi nodalītā

Paolo Mančini (*Mancini*), būtībā turpinot “Četru preses teoriju” autoru tradīciju un meklējot empīriskas saites starp sociālpolitiskajām un mediju sistēmām, ir iezīmējuši trīs Eiropas un Ziemeļamerikas mediju (preses) klasifikācijas modeļus saistībā ar politisko un sociālo sistēmu. Viņi identificē liberālo (uz tirgu orientēti komerciālie mediji), demokrātiski korporatīvo (komerciālu nekomerciālu mediju darbība ar ierobežotu valdības iesaistīšanos), polarizētā plurālisma modeli (vāji komerciālie mediji un augsta valdības iesaiste).³⁷⁶

Šie darbi un iepriekš raksturotie skatījumi ir stiprinājuši uzskatu, ka mediju kontroli, pārvaldību, atbildības un atbildīguma izpratni ietekmē politiskā un sociālā sistēma, tiesiskās un kultūras tradīcijas, vēsturiskais mantojums un konteksts. Latvijā un Baltijas valstīs kopumā arvien aktuālāka kļuvusi dažādu aspektu pētniecība pēckoloniālisma perspektīvā.³⁷⁷ Spilgts piemērs tam ir demogrāfes Pārslas Eglītes padomju okupācijas seku vērtējums Latvijā, kas cita starpā vēsta, ka

totalitārā režīma 45 gadu laikā īstenotā Latvijas kolonizācija un indivīdu darbības ierobežojumi ietekmēja iedzīvotāju sastāvu un ataudzi, viņu dzīves kvalitāti un valdošās uzvedības normas visās dzīves jomās. Visām šīm pārmaiņām ir savas ilglaika demogrāfiskās, sociālās un morālās sekas.³⁷⁸

P. Eglītes koloniālisma seku uzskaitījums pilnā mērā attiecināms arī uz mediju vidi. Karols Jakubovics (*Jakubowitz*), analizējot mediju pārmaiņas, kas notikušas pēcsociālisma laikā Centrālajā un Austrumeiropā liberalizācijas un demokratizācijas, bet vienlaikus arī komercializācijas procesu ietekmē, secina, ka šā reģiona un politiskā mantojuma valstis no oficiālās ideoloģijas “iztēlotā sociālisma” ir nonākuši pie sapņotā un cerētā “iztēlotā kapitālisma”, kurā atšķirībā no “īstā kapitālisma”³⁷⁹, izrādās, pietrūkst stabilitātes un labklājības. Līdzīgas pārmaiņas, viņaprāt, notikušas arī mediju vidē, kur pāreja no vienas sistēmas citā, lai arī katrā valstī notiek niansēs atšķirīgi, kopumā tiek realizēta ar grūtībām, kuru pamatā ir vēsturiskais, politiskais un sociālais mantojums.³⁷⁹

apakšsistēmā. Tāpat vienas gan lielākas, gan mazākas mediju sistēmas ietveros var darboties organizācijas un žurnālisti, kuru izpratni un darbību varētu ievietot dažādās, pat krasi atšķirīgās normatīvās vai deskriptīvās tipoloģijās. Jebkuri centieni novērtēt kādu lauku neizbēgami būs notverti starp sociāli diskursīvi ietekmētām paradigmām, kas ietver mediju misiju, un centieniem aprakstīt eksistējošu sistēmu būtību.

³⁷⁶ Hallin, D. C. Mancini, P. (2004). *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. New York: Cambridge University Press. Sk. arī: Krogh, von T. (2008). Media Accountability. A 60-Year-Old Compromise that Still Holds Promise to the Future. P. 19.–20. Arī šo darbu iespējams kritizēt par tiem pašiem trūkumiem, kas norādīti “Četras preses teorijas” analizēs, proti, aplūkojot konkrētu empīrisku piemēru, visbiežāk to ir grūti ievietot kādā vienā tipoloģijā, kuras praksē šādā veidā (bez citos dalījumos iekļautajām niansēm) nepastāv. Vēlāk šo D. Halina un P. Mančini piedāvāto tipoloģiju ir paplašinājis Rodžers Blums (*Blum*), aptverot plašāku ģeogrāfiju un mediju sistēmas iedalot sešās kategorijās. Sk.: Nordenstreng, K. (2009). *Beyond Four Theories of the Press*. In: Christians, C. G., Glasser, T. L., McQuail, D., Nordenstreng, K., White, R. A. *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. Urbana, Chicago: Illinois University Press. P. 12–13.

³⁷⁷ Par koloniālisma pētniecības tradīciju, tai skaitā Baltijas valstīs sk.: Said, E. (1995). *Orientalism*. London: Penguin Books. Cooke P. (2005). *Representing East Germany Since Unification: From Colonization to Nostalgia*. Oxford; New York: Berg. Kelertas, V. (ed.). (2006). *Baltic Postcolonialism*. New York: Rodopi.

³⁷⁸ Eglīte, P. Padomju okupācijas, demogrāfiskās, sociālās un morālās sekas Latvijā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, Sociālās un humanitārās zinātnes*, 65 (3/4), 86. lpp. Promocijas darba kontekstā nozīmīgi, ka P. Eglīte uzsver “totalitārā režīma [vienskaitlī] 45 gadu laikā” – tāpat padomju režīma, nevis abu okupācijas režīmu paspārnē īstenoto kolonizācijas politiku.

³⁷⁹ Sk.: Nordenstreng, K. (2009). *Beyond Four Theories of the Press*. P. 11–12.

Totalitāro režīmu pusgadsimta ilgumā īstenotās kolonizācijas morālās sekas, jo īpaši attiecībā uz mediju kolaboracionismu, ne vienmēr ir statistiski un kvantitatīvi izmērāmas un novērtējamas, tomēr tas nekādā gadījumā nenozīmē, ka no šā laika mantojuma kritiskas pētīšanas, vērtēšanas un analīzes vajadzētu un būtu pieļaujams izvairīties, jo tas nozīmētu totalitāro režīmu aizsākto prakšu, radīto mītu un (a)morālo normu neidentificēšanu un turpmākas pastāvēšanas un izplatības atbalstīšanu.³⁸⁰

Okupācijas režīmu sociālo un morālo seku pētīšana (pēc)koloniālisma³⁸¹ perspektīvā ietver nozīmīgu aspektu – kolaboracionismu,³⁸² tai skaitā arī mediju kolaboracionismu, kas ir būtisks mediju atbildīguma izpratnes aspekts. Iespējams, ka tieši neviennozīmīgi vērtētais kolaboracionisma aspekts arī ir kavējis (pēc)koloniālisma perspektīvas plašāku un auglīgāku izmantošanu pētniecībā.³⁸³ Latvijas iedzīvotāju līdzdalība dažādās abu okupācijas režīmu varas struktūrās ir pretrunā šai tēzei. Līdz ar to (pēc)koloniālisma perspektīva neizbēgami aktualizē kolaboracionisma (arī mediju) jautājumu.³⁸⁴

Pēc kara beigām latviešu kolaboracionisma vēsture ir šķietami aizmirsta. Kā norāda vēsturnieks Gustavs Strenga, acīmredzot Latvijas cilvēki, lai nevajadzētu atbildēt uz sev nepatīkamiem jautājumiem, ir izvēlējušies neatcerēties to, kas daudzos aspektos ir noticis pēc 1940. gada. Līdz ar to līdz šim nav noritējusi pilnvērtīga kolaboracionisma izpēte un diskusija par tā nozīmi Latvijas sabiedrībā. Galvenā problēma, kādēļ kolaboracionisma tematika raisījusi maz pētījumu un intelektuālu diskusiju, pēc G. Strengas domām, ir nespēja novilkt skaidru robežu starp “mums” un “viņiem”, jo šajā gadījumā visbiežāk lielākā daļa no “mums” ir arī “viņi”.³⁸⁵

³⁸⁰ Eglīte, P. *Padomju okupācijas, demogrāfiskās, sociālās un morālās sekas Latvijā*. 101. lpp.

³⁸¹ Aicinājumi paredz pielietot mūsdienu pētniecības stratēģijas, kas izstrādātas globālā koloniālisma apgūvē attiecībā uz kultūru, tai skaitā Edvarda Saida (*Said*) postkoloniālisma vai Homi Bhabhas (*Bhabha*) nenoturīgās hibrīdkultūras stratēģijas, kas izmantojamas, lai pētītu izmaiņas kultūrā, šai gadījumā arī mediju kultūrā, ko raisījusi militār, ekonomiskā un politiskā vardarbība, ko Karls Jirgens (*Jirgen*) nodēvējis par kultūras genocīdu. Sk.: Cooke P. (2005). *Representing East Germany Since Unification: From Colonization to Nostalgia*. Oxford; New York: Berg. P. 2–3.; Kelertas, V. (ed.). (2006). *Baltic Postcolonialism*. New York: Rodopi.; Said, E. (1995). *Orientalism*. London: Penguin Books.

³⁸² Kolaboracionisma jēdziens vispārīgā izpratnē tiek lietots, apzīmējot sadarbību ar svešām varām.

³⁸³ Viena no problēmām ir tā, ka tradicionālais skatījums paredz, ka kolonija ir zeme, kuru iekarojusi impērija un kuras pārstāvji (kolonizatori) kļuvuši par varas realizētājiem, bet kolonijas pakļautībā esošie iedzīvotāji netiek iesaistīti varas struktūru augstākajos līmeņos. Sk.: Jansons, R. (2011). Latvieši un kolaboracionisms: jautājumu vairāk nekā atbilžu. *Latvijas Vēstneša portāls: Par likumu un valsti*. Sk.: <http://www.lvportals.lv/index.php?menu=doc&id=239383>

³⁸⁴ Latvijā kolaboracionisma ar okupācijas režīmiem izpēte un publiska diskusija pēc būtības vēl nenotiek, tādēļ akadēmiskajā literatūrā rodami tikai atsevišķu pētnieku izteikumi, bet akadēmiski autoritatīvi autori par tēmu pēc būtības nav rakstījuši vai rakstījuši maz. Sīkāk sk. apakšnodalā “Mediju kolaboracionisma konteksts un pētniecība Latvijā”. Teologs Haralds Biezais savulaik rakstījis, ka okupācijas laiks Latvijas vēsturē ir ierakstījis īpašas lappuses un iedzīvotāju grupas, kas sadarbojās ar okupācijas varu, nestāv ārpus savas tautas: “Šie cilvēki par savu darbību nav atbildīgi tikai savai sirdsapziņai. [...] Kolaborācijas jautājums nav [tikai] subjektīvas morāles jautājums.” Sk.: Biezais, H. (1992). *Latvija kāšķrusta varā: sveši kungi – pašu ļaudis*. Īstlansinga: Gauja. 524. lpp.

³⁸⁵ Strenga, G. (2007). Kolaboracionisms un kolektīvā amnēzija. *Politika*.

Sk.: http://www.archive.politika.lv/temas/pilsoniska_sabiedriba/14379. Kā savulaik, aktualizējot šo tematiku, rakstījuši vēsturniece Ilga Grava–Kreituse, kolaboracionisma un tā izpētes problēma, galvenokārt, saistāma ar vēl vienu jūtīgu un aktuālu tematu – izlīguma un piedošanas meklējumiem pēc okupācijas varas krišanas. Sk.: Kreituse, I. (2007/2002). Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā–augustā. Problēmas nostādne. Grām.: Šneidere, I. (sast.). *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi*. 7. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 35.–36. lpp.

Bet pirms šī izpēte un diskusija var pilnvērtīgi noritēt, ir nepieciešama vienošanās un izpratne par procesiem un jēdzieniem, kas tos apzīmē, citādi diskusijas par kolaboracionismu (arī mediju) kļūst par “destruktīvām raganu medībām” un ieroci politiķu rēķinu kārtošanā, kā situāciju Polijā ir raksturojis padomju laika disidents Adams Mihņiks (*Mihnik*).³⁸⁶

2.5.2. Kolaboracionisma jēdziena izpratnes

Lai gan kolaboracionisms un tā sekas ir aktuāls jautājums, šobrīd fenomena izpēti, vērtēšanu, pakāpes/līmeņa noteikšanu dažādu okupāciju laikā apgrūtina gan neskaidrās definīcijas un dažādās definēšanas prakses, gan atbilstošu avotu trūkums.³⁸⁷

Kolaboracionisma jēdziens ir daudzšķautņains. Latīņu cilmes vārds “*collabor*” ietver tādas nozīmes kā 1) sagrūt, krist, sabrukt; 2) pagēbt, mirt, krist; 3) iegrimt, būt iesaistītam, iejauktam un, kā redzams, neiekļauj patīkamas nozīmes. Būtībā jēdziens nozīmē sadarbību, tomēr Otrā pasaules kara laikā šī sadarbība ir ieguvusi specifiskas īpašības un nozīmes gadījumos, kad tika pārkāpts lojalitātes princips pret savu valsti un demokrātiju. Līdz ar to šobrīd kolaboracionisma jēdzienā ietvertā sadarbības nozīme skatāma divējādi: 1) sadarbība, kopā strādāšana, lai kaut ko radītu vai sasniegtu; 2) sadarbība ar kopienai/nācijai svešu, militārā pārspēka netaisnīgi uzspiestu varu.

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas Latvijas vēsturnieki ir piedāvājuši jēdzienu šķīrumu, nodalot kolaborāciju no kolaboracionisma.³⁸⁸ Šajā piedāvājumā kolaborācija ir apstākļu spiesta sadarbība ar okupantiem, no kuras izvairīties nav iespējams, savukārt kolaboracionisms ir nodevīga, paša ierosināta un sākta sadarbība, kaitējot savas valsts interesēm. Tādējādi kolaborācija ir kaut kas neizbēgams un attaisnojams, bet kolaboracionisms — uz paša iniciatīvu balstīta un nosodāma attieksme pret nedemokrātiskas varas izpausmēm. Šāds dalījums ir problemātisks vairāku iemeslu dēļ. Tas nav jauns, jo jēdzienus “kolaborācija” un “kolaboracionisms” lielā mērā ir nošķīrusi franču akadēmiskā doma, un tikai vēlāk šie termini pārņemti un lietoti citviet. Turklāt šis duālais, turklāt fonētiski līdzīgais nošķīrums nav iedzīvojies/atzīts par derīgu arī tur, kur tas sākotnēji ieviests praksē. Tam ir vairāki pamatoti iemesli.

1965. gadā vēsturnieks Stenlijs Hofmans rakstīja, ka pats nacistiskās okupācijas fakts kā tāds paredz zināmu kooperācijas/kolaborācijas minimumu. Problēmas/jautājumi sākās tad, kad

³⁸⁶ Sk.: Mihņiks, A. (2007, augusts). Raganu medības Polijā. *Rīgas Laiks*.

³⁸⁷ Penter, T. (2005). Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators, *Slavic Review*, 64(4), 785.

³⁸⁸ Šo dalījumu pirmie Latvijā aktualizēja vēsturnieki Ilga Grava–Kreituse un Inesis Feldmanis. Feldmanis arī piedāvājis šo dalījumu papildināt ar taktisko kolaborāciju, ar ko saprotama noteikta pretošanās kustības forma. Sk.: Kreituse, I. (2002). Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā–augustā. Problēmas nostādne.; Feldmanis, I. (2007/2003). Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi. Grām: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga; Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 11. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 63. lpp.; Feldmanis, I. (2006, 30. okt.). Tauta nevar iztikt bez mitoloģizētas vēstures. *Nedēļa*. 27. lpp.

kāds/kāda pārsniedzis šo minimumu un darījis vairāk nekā pieprasīja okupācijas vara. Tieši S. Hofmans pirmais šīs robežas pārkāpšanu nodēvēja par kolaboracionismu, tādējādi aizsākot jaunu praksi, ko turpinājuši/attīstījuši/pārdefinējuši arī citi pētnieki. Tomēr četrarpus desmitgažu laikā jaunais termins nav ticis plaši lietots. Iemesls ir vienkāršs — jau kara pēdējos gados termins “kolaborācija”, kas pirms tam nozīmēja neitrālu sadarbību, sevī arvien biežāk ietvēra nodevības dimensiju, līdz ar to neradās nepieciešamība pēc vēl viena, līdzīga termina.³⁸⁹

Pēc S. Hofmana arī daudzi citi pētnieki ir piedāvājuši savu skatījumu uz to, kā varētu definēt un iedalīt kolaboracionismu, padarot to niansētāku,³⁹⁰ tomēr arī šie daļījumi nav varējuši lepoties ar akadēmisko kolēģu atzinību, un arvien vairāk autoru ir aicinājuši atteikties no izteiktām, melnbaltām, nodalošām nozīmēm, kas ir īpaši nozīmīgi pētot mediju kolaboracionismu. Vēsturniece Eva Klarita Petai (*Pettai*) norāda, ka pētnieku uzdevums ir izturēties ar aizdomām pret pārāk vienkāršojošām koncepcijām un kolektīvām struktūrām, kā arī iespēju robežās meklēt individuālus motīvus, uzskatu spektru, atbildību un kontekstu.³⁹¹ Arī kolaboracionisma pētnieks Martīns Dīns (*Dean*) pievienojas viedoklim, ka praktiski ikviens iedzīvotājs okupētajā teritorijā tiek iesaistīts kolaboracionisma procesā. Viņš kritizē līdzšinējo tendenci – pastumt kolaboracionismu zem paklāja un atainot to tikai kā dažu melno avju diskursu. Tādēļ, lai izvairītos no duālām, strikti nodalošām pozīcijām, M. Dīns piedāvā pētniecībā izmantot slīdošas skalas (*sliding scale of collaboration*), kartējumus vai pat daudzdimensionālus modeļus.³⁹² Šo viedokli papildina arī uzskats, ka stingrs nošķirums starp kolaborantiem un kolaboracionistiem jeb “labajiem un sliktajiem” ir pēc būtības neiespējams. Melnbaltie toni

³⁸⁹ Hoffmann, S. (1968). Collaborationism in France during World War II. *Journal of Modern History*, 40 (3), 375–395.; Sk. arī: Connelly, J. (2005). Why the Poles Collaborated so Little: And Why That Is No Reason for Nationalist Hubris. *Slavic Review*, 64, 4, 771–781. Kolaboracionisma simboliskā apzīmējuma maiņa notika strauji. Vēl Otrā pasaules kara laikā jēdzienam bija pozitīva nozīme un tas ievēra politisko vērtību un principu kopumu, uz kura balstāmas pozitīvas attiecības nākotnē. 1940. gada 22. un 24. oktobrī maršals Filips Petēns (*Maréchal Philippe Pétain*) sarunā ar Hitleru un Pjēru Lavalu (*Pierre Laval*) paredzēja *une collaboration* (sadarbību) starp okupēto Franciju un okupējošo Vāciju. Tomēr drīz pēc kara Francijas pretošanās kustība vērsa šo “sadarbības” vērtējumu tā pretmetā: pretošanās kustības skatījumā kolaborācija kļuva par sinonīmu nodevībai jeb rīcībai, kas savā būtībā dziļi nicināma, tādējādi jēdzienam pēckara periodā bija tik lielā mērā nosodoša nozīme, ka tas bieži vien skaitījās *tabu*. Sk.: Lembergs, H. (2010). Kolaborācija kā īstermiņa un ilgtermiņa fenomēns. Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.–28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 19.–20. lpp.

³⁹⁰ Poļu vēsturnieks Česlavs Madajčiks (*Madajczyk*) piedāvājis trīs kolaboracionisma formas: nodevība (ietver aģentus un ziņotājus), politisks kolaboracionisms (ietver brīvprātības principu un var ietvert arī maldīgas ilūzijas) un ikdienas sadarbība. Bet vēsturnieks un žurnālists Verners Rors (*Rohr*) veidojis kolaboracionisma iedalījumu, kas balstīts uz motīviem: neitrāla sadarbība (apstākļu diktēta un administratīva), kolaboracionisms bez nosacījumiem (pilnīga identificēšanās ar okupācijas režīmu), nosacīts kolaboracionisms (politiskas dabas, lai sasniegtu savus politiskos mērķus, izmantojot situāciju), taktisks kolaboracionisms (taktiska pretestība ar mērķi apgrūtināt okupācijas varas lēmumu izpildi). Diskusiju Latvijā par Č. Madajčika un V. Rora viedokli sk.: Zunda, A. (2007/2002). Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā. Grām.: Šneidere, I. (sast.). *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi*. 7. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 142.–143. lpp.; Evarts, E. (2008). *Zemes pašpārvalde Latvijas ģenerālapgabalā (1941–1944)*: Promocijas darbs. Rīga: LU Vēstures un filozofijas fakultāte. 5.–8. lpp. Savukārt vācu vēsturnieks Hanss Lembergs ir piedāvājis vēl izvērstāku iedalījumu, identificējot 7 kolaboracionisma formas, bet vienlaikus acīmredzami neievērojot vienotus daļījuma principus un vienā sistēmā sakopojot motīvus, formas un izpausmes. Sk.: Lembergs, H. (2010). Kolaborācija kā īstermiņa un ilgtermiņa fenomēns. 19.–37. lpp.

³⁹¹ Pettai, E. K. (2010). Komentārs. Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). *Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.–28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 181. lpp.

³⁹² Dean, M. (2005). Where Did All the Collaborators Go? *Slavic Review*, 64 (4), 793.

diskusijās ir jāaizvieto ar izpratni, ka pamatos kolaboracionisma tematika ir ietonēta pelēka un atšķirības ir meklējamas niansēs.³⁹³ Tādējādi šie autori norāda, ka savās galējās izpausmēs kolaboracionisms un pretošanās, tai skaitā mediju praksē, reizēm savstarpēji tuvojas vai pat pārklājas.³⁹⁴

Risinot jautājumus par kolaborāciju/kolaboracionismu, īpaša nozīme ir lojalitātes jautājumam, precīzāk, jautājumam par kolaboracionisma un lojalitātes savstarpējām attiecībām un robežām. Džefrijs Džounss (*Jones*), kurš pētījis kolaboracionisma izpausmes PSRS, uzdod jautājumu, vai skaidra robeža vispār ir novelkama un vai dažkārt vienas personas darbībā nav sastopamas abu izpausmes?³⁹⁵ Bet E. K. Petai uzsvērusi, ka koncepciju un jēdzienu definīcijas, uz kuru pamata novērtēta pagātne, parasti ir tā brīža politisko un sociālo apstākļu un domāšanas veida produkti. Tādēļ to, kurš tiek uzskatīts par kolaboracionistu vai pretošanās cīnītāju un kāda šiem terminiem tiek piešķirta nozīme, būtībā nosaka tā brīža politiskā realitāte, politiskā konjunktūra,³⁹⁶ bet ikvienu mēģinājumu vērtēt kādas personas, mediju vadītāja vai darbinieka sadarbību vai iesaisti un tās pieļaujamās robežas nosaka, caurstrāvo vai vismaz ietekmē vērtētāja ideoloģiskā pozīcija.³⁹⁷

Jebkurā gadījumā to, vai indivīds kādu varu un tās ideoloģiju uzskata par sev naidīgu vai labvēlīgu, nosaka viņa vērtību sistēma, bet par mediju kolaboracionismu kā nodevību iespējams runāt tikai no kādas pozīcijas, kas ietver konkrētu ideoloģisko pārliecību un vienu īsto/pareizo izvēli. Līdz ar to, ņemot vērā iepriekš norādīto jēdzienu lietojuma vēsturi un ar to saistītos sarežģījumus, šā darba teorētiskajā daļā, lai raksturotu sadarbību ar varas struktūrām plašā

³⁹³ Šādu domu ir aizstāvējusi gan kolaborāciju Ukrainā pētījusī Simona Bellezza, gan par stāvokli PSRS teoretizējošais Džefrijs Džounss. Sk.: Bellezza, S. A. (2008). The Discourse over the Nationality Question in Nazi-occupied Ukraine: The Generalbezirk Dņjeproptrowsk, 1941–43. *Journal of Contemporary History*, 43 (4), 581.; Jones, J. F. (2005). “Every Family Has its Freak”: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948. *Slavic Review*, 64 (4), 748–749. Latvijā diskusijas savulaik raisījis filozofa Ilmāra Šlāpina raksts par Ojāru Vācieti, kurā viņš, analizējot dzejnieka 5 tēlus, kā vienu no tiem identificēja kolaboracionistu. Šī raksta izraisītā intelektuāļu vilņošana tostarp ir arī apliecinājums, cik dažkārt sarežģīti skatīt kādu tēlu ārpus melnbaltām kategorijām. Sk.: Šlāpins, I. (2003, apr.). Sirdsapziņas noplēšamais talons. *Rīgas Laiks*. Arī Francijā, kur kolaboracionisms ar nacistisko režīmu ir ilglaicīgs diskusiju objekts, dažādu disciplīnu pētnieki tikai pēdējās desmitgadēs ir sākuši pārskatīt nekritiski duālo dalījumu starp pašizliedzīgo pretošanos un nodevīgo kolaboracionismu, atklājot, ka to savstarpējās attiecības, kā arī attiecības ar varu ir daudz sarežģītākas nekā ilglaicīgi uzskatīts, un morāles jautājumi melnbalto toņu vietā visbiežāk ir iekrāsoti pelēcīgi, indivīdiem pieņemot sarežģītus lēmumus, lai izdzīvotu. Watkins, G. (2002). Review Article: Recent work on France and the Second World War. *Journal of Contemporary History*, 37 (4), 639.; Jones, J. F. (2005). “Every Family Has its Freak”: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948. *Slavic Review*, 64 (4), 748–749. Arī M. Emerija kritizē Francijā novērojamo pētnieku tendenci visus Višī ēras rakstniekus un žurnālistus iedalīt pretestībniekos un kolaborantos, lai gan tā laika realitāte un viņu izvēles bija daudz sarežģītākas. Sk.: Emery, M. (2008). Jean Giono: The personal ethics of an author writing under the occupation. *Journal of European Studies*, 38 (3), 278.

³⁹⁴ Šādu fenomenu Latvijā, iespējams, visspilgtāk raksturo tādu politiķu kā, piemēram, Voldemārs Kalpiņš un Eduards Berkļavs padomju okupācijas laikā, Alfrēds Valdmanis nacistiskās okupācijas laikā un citu piemērs. Diskusijas par Alfrēda Valdmaņa darbību nacistiskās okupācijas laikā sk.: Zunda, A. (2007/2002). Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā. 153.–155. lpp.; Feldmanis, I. (2007/2003). Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi. 59–71. lpp.; Atmiņu kopojumu par Voldemāra Kalpiņa dzīvi un tai skaitā attiecībām ar varu sk.: Grāpis, A. (sast.). (2011). *Stāja: Voldemāra Kalpiņa laiks*. Rīga: Pils.

³⁹⁵ Jones, J. F. (2005). “Every Family Has its Freak”: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948. *Slavic Review*, 64 (4), 748–749.

³⁹⁶ Pettai, E. K. (2010). Komentārs. 183. lpp.

³⁹⁷ Emery, M. (2008). Jean Giono: The personal ethics of an author writing under the occupation. *Journal of European Studies*, 38 (3), 299–301.

izpratnē, konsekventi lietoti kolaboracionisma un mediju kolaboracionisma jēdzieni, neietverot tajos negatīvu nokrāsu un tādas morālas kategorijas kā nodevība, pareizība vai labais,³⁹⁸ katru gadījumu vērtējot atsevišķi, niansēti un ņemot vērā darbības kontekstu. Savukārt, citējot citus autorus, izmantota viņu lietotā terminoloģija. Visas šajā apakšnodaļā raksturotās debates ir aktuālas un vērā ņemamas arī jautājumā par mediju kolaboracionismu un tā pētīšanu.

2.5.3. Mediju kolaboracionisms

Līdz 20. gadsimta astoņdesmito gadu beigām kolaboracionisms tika uztverts kā tikai un vienīgi vēstures problēma, kas attiecināma uz nacistiskās Vācijas okupācijas periodu Otrā pasaules kara laikā. Mūsdienās pastāv vismaz divi izteikti dažādi kolaboracionisma pētniecības virzieni – Rietumos to raksturo Francijas un citu valstu sadarbība ar nacistisko režīmu, bet bijušajā PSRS teritorijā līdziesaiste PSRS varas struktūrās un komunisma ideoloģijas un mērķu īstenošanā. Debates par kolaboracionismu un tā mantojumu noteikti dos lielāku pienesumu izpratnei par šo daudzšķautņaino tematu, kad tā iegūs patiešām starpdisciplināru raksturu un aplūkotos iespējami plašu fenomena izpausmju loku, kā arī pilnībā izies ārpus dažu valstu, kā, piemēram, Polijas un Francijas robežām, kur šis jautājums ir diskutēts intensīvāk.

Turklāt lingviste Megana Emerija (*Emery*) uzskata, ka, neraugoties uz aktīvi noritošo kolaboracionistu nosodīšanu Francijā un citviet Eiropā, akadēmiskie pētījumi ir labākajā gadījumā “noskrāpējuši problemātikas virskārtu”.³⁹⁹ Tajā pašā laikā lielākajā daļā Austrumeiropas kolaboracionisma, ieskaitot mediju kolaboracionismu, vēsture vēl ir uzrakstāma. Tā nav tikai grupu, organizāciju, lēmumu, politikas un mediju vēsture, tā ir daudzu indivīdu personiskā vēsture, kuri bija spiesti pieņemt līdzdalības lēmumus totalitārisma varas diktāta rezultātā.

Ja kolaboracionisma izpēte daudzviet un daudzos aspektos atrodas savā sākuma stadijā, tad mediju kolaboracionisms būtībā tiek ignorēts literatūrā par mediju ētiku, atbildīgumu un mediju lomām, jo mūsdienu apstākļos ir pretrunā ar dominējošo Rietumu liberālisma ideoloģiju un tās ietekmē tapušajiem profesionālajiem žurnālistikas standartiem, kā arī raisa atziņas, kuras daudzi praktiķi un teorētiķi nevēlas aktualizēt. Principā Rietumu mediju pasaulē tiek uzskatīts, ka pati ideja par mediju sadarbību ar jebkādu varas centru ārpus paša medija ir pretrunā ar kaismīgi aizstāvēto mediju brīvības principu.

³⁹⁸ Šai ziņā nozīmīgi filozofu Ludviga Vitgenšteina (*Wittgenstein*) un Alfreda Aiera (*Ayer*) uzskati, kuri papildina Džordža Edvarda Mūra (*Moore*) atziņu, ka “labo” nav iespējams definēt, jo, to darot, nākas iziet “ārpus labā” robežām, nevis definēt tā ietvaros. Tādēļ L. Vitgenšteins uzskatīja, ka absolūtais nekad nav izmērāms, un aicināja neko neuztvert par pašsaprotamu, bet A. Aiers vērtību spriedumus uzskatīja par neverificējamiem, bet strīdus par morāles spriedumiem – par bezjēdzīgiem. Sk.: Aiers, A. Valoda, patiesība un loģika.; Vitgenšteins, L. Lekcija par ētiku. Grām.: Lasmane, S. (sast.). (2006). *Rietumeiropas morāles filozofija: Antoloģija*. Rīga: Latvijas Universitāte. 255.–269. lpp.

³⁹⁹ Emery, M. (2008). Jean Giono: The personal ethics of an author writing under the occupation. *Journal of European Studies*, 38 (3), 301.

Tomēr mediju kolaboracionisms vēsturiski ir bijis pārāk nozīmīgs jautājums, lai varētu to ignorēt vai mazināt tā nozīmi. Turklāt arī šobrīd pat izteikti liberālās demokrātiskās sistēmās mediju kolaboracionisms ar varu ir atbalstīta un pielietota prakse, piemēram, krīzes, kritiska stāvokļa, nozīmīgu iekšēju vai ārēju draudu gadījumā, respektīvi, visās nozīmīgajās valsts un tās sabiedrību apdraudējuma situācijās.⁴⁰⁰ Tāpat mediju kolaboracionisms var tikt pamatots ar aicinājumiem būt patriotiskiem, darboties nacionālajās interesēs, ieklausīties autoritātē, kā arī attīstības sabiedrībās žurnālistika var kļūt par līdzekli, lai īstenotu noteiktus attīstības mērķus.⁴⁰¹

Deniss Makveils norāda, ka pat liberālās demokrātijas apstākļos nav iespējams pēc būtības runāt par pilnīgi brīviem un neitrāliem medijiem, jo jebkurā gadījumā tiem būs kādas intereses, visuzskatāmāk, īpašnieks(i), kas jebkurā gadījumā ir šaura grupa un kas nepārstāv visas sabiedrības intereses.⁴⁰² Šai ziņā nozīmīga postmodernisma filozofa Mišela Fuko (*Foucault*) pozīcija jautājumā par varas un zināšanu/informācijas savstarpējām attiecībām. Viņa darbu nozīmīgākā iezīme ir varas lomas problematizācija dažādos sociālajos procesos un tās aktualizācija ne tikai totalitārajos un autoritārajos režīmos, bet jo īpaši demokrātijas apstākļos. Tāpat M. Fuko kritizējis komunikācijas teorētiķa Jirgena Hābermāsa (*Habermas*) publiskās sfēras koncepciju⁴⁰³ kā vēlamo lēmumu pieņemšanas formu, J. Hābermāsa vēlmi nostāties ārpus varas attiecībām dēvējot par ideālistisku, vienkāršotu un neiespējamu.⁴⁰⁴ Pēc M. Fuko domām, varas un zināšanu iedarbība ir abpusēja, jo, no vienas puses, vara rada zināšanas, no otras puses, jebkuras zināšanas ir varas īstenošanās pamats. Tādējādi M. Fuko apgalvojums, ka vara rada zināšanas, nav saprotams kā ārējs spēks, kas izmanto zināšanas sev vēlamā nolūkā, bet vara ir priekšnoteikums zināšanu pastāvēšanai kā tādai, un informācijas izplatība nekad nav skatāma ārpus varas ietekmes. Turklāt viņš varas ietekmi īpaši problematizējis demokrātijas apstākļos, kur tās loma nepamatoti skatīta izteikti nekritiski.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ Tipiski krīzes piemēri ir kari, teroristiski uzbrukumi, dabas katastrofas, tāpat arī noziedzības, veselības un drošības krīzes, kuru laikā mediji praksē sadarbojas ar varu (tai skaitā arī it kā pat radikālu brīvību aizstāvošajās liberālajās demokrātijās. Tieši šā iemesla dēļ dažādās krīzes situācijās parasti slēpj autoritārisma draudus, kas var tikt pamatoti ar nepieciešamību novērst katastrofu un pārvarēt krīzi. Sīkāk sk.: McQuail, D. (2009). Roles of News Media in Democracy. In: Christians, C. G., Glasser, T. L., McQuail, D., Nordenstreng, K., White, R. A. *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. Urbana, Chicago: Illinois University Press. P. 127–135.; Glasser, T. L. (2009). The Collaborative Role. In: Christians, C. G., Glasser, T. L., McQuail, D., Nordenstreng, K., White, R. A. *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. Urbana, Chicago: Illinois University Press. P. 196.

⁴⁰¹ Nordenstreng, K. (2009). Beyond. *Four Theories of the Press*. P. 31.–32.

⁴⁰² McQuail, D. (2009). *Roles of News Media in Democracy*. P. 127.

⁴⁰³ Racionāls konsenss (*consensus*) ir bāzēts labākajā racionālajā argumentā. Lai iegūtu racionālu vienprātību, Hābermāss definē ideālās runas situāciju, kas ietverts publiskās sfēras jēdzienā un kurā subjekts ir pakļauts tikai saprāta spēkam, ne ārējām varas ietekmēm. Habermas, J. (1995). *Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics*. Massachusetts: The MIT Press. P. 103–104; Wong, D. (2007). Foucault Contra Habermas: knowledge and power. *Philosophy Today, Spring*, P. 1–13.;

⁴⁰⁴ J. Hābermāss savukārt uzskatīja, ka Fuko nostāja visur saredzēt varas attiecības paredz grimšanu relativismā. Guilfoyle, M. (2007). Grounding a Critical Psychoanalysis in Frameworks of Power. *Theory & Psychology*. 17 (4), 563.; Ashenden, S., Owen, D. (ed.). (1999). *Foucault Contra Habermas: Recasting the Dialogue Between Genealogy and Critical Theory*. London: Sage. P. 79–80.

⁴⁰⁵ Sīkāk par M. Fuko un J. Hābermāsa pieeju sadurēm un diskusijām, kuras turpina viņu sekotāji, sk.: Lynch, R. A. (2009). A New Architecture of Power, an Anticipation of Ethics. *Philosophy Today, SPEP Supplement*. P. 264, 265. Guilfoyle, M. (2007). Grounding a Critical Psychoanalysis in Frameworks of Power. *Theory & Psychology*. 17 (4), 563.;

Līdzīgu pozīciju pārstāv arī D. Makveils, norādot uz izteikti novērojamu daudzu teorētiku un praktiku nevēlēšanos/atteikšanos runāt par mediju sadarbības formām ar varu, kas nav noslēpjamas.⁴⁰⁶ Gan teorētiskā literatūra, gan empīriskie pētījumi norāda, ka mediji aizstāv/aizsargā konkrētu ekonomisko interešu jomu, bet vēl jo vairāk pamata ir uzskatīt, ka mediji atkarībā no situācijas ar atšķirīgas pakāpes entuziasmu un rūpību darbojas valsts un valdības interesēs. Daži spilgtākie gadījumi ir tikai ilustrācija tam sociālpolitiskās varas attiecību procesam, kas medijos norisinās nepārtraukti.⁴⁰⁷

Šo iemeslu dēļ mediju kolaboracionisms ir daudz plašāk sastopama mediju loma, nekā to patlaban vēsta teorētiskā literatūra. Turklāt tā ir ne tikai vēsturiski praktizēta autoritāros un totalitāros režimos, bet joprojām dažādās formās, izpausmēs tiek īstenota arī demokrātiskās valstīs. Ar mediju kolaboracionismu jeb mediju kolaboratīvo lomu, kā to dēvē Karls Nordenstrengs (*Nordenstreng*), tiek saprastas attiecības starp mediju un politiskajiem un ekonomiskajiem spēkiem, galvenokārt, valsti un tās pārstāvniecībām.⁴⁰⁸ Būtībā mediju kolaboracionisms apzīmē jebkuras formālas vai neformālas varas attiecības, kurās medijs dažkārt pat entuziastiski līdzdarbojas/piedalās. Ne tikai valsts, bet arī citi varas centri, piemēram, reklāmdevēji vai kopienu līderi sadarbojas ar medijiem un veido savstarpējas saites, tomēr tikai valsts ir tas varas centrs, kas ar likumu, politikas un direktīvu palīdzību nosaka mediju darbības leģitīmu infrastruktūru jeb apstākļus un atļautā/aizliegtā robežas.⁴⁰⁹ Komunikācijas institūcijas, tai skaitā mediji, vienmēr darbosies valsts vai valstu kopienas noteiktā un pēc tās ieskatiem nacionālās intereses veicinošā laukā. Tādēļ valsts vēsturiski tiek uztverta izteikti duāli – gan kā galvenais potenciālais drauds mediju izteiksmes brīvībai, gan kā šīs pašas brīvības nozīmīgāko izpausmju garants.⁴¹⁰ Bet mediju kolaboracionisms apzīmē varas interešu atzīšanas un atbalstīšanas līmeni, līdz kuram medijs, vienalga – pasīvi, negribīgi, nelabprātīgi vai ar pilnīgu pārliecību un ticību sadarbojas ar varu, pieņemot lēmumus un radot medija saturu.⁴¹¹

Ikvienu mediju darbinieku rīcību un tās rezultātā radīto saturu ietekmē dažādu nianšu kopums. Komunikācijas teorētiķis Roberts Vaits (*White*) ir izveidojis normatīvu mediju darbības ietvaru, identificējot un sakārtojot mediju ikdienu un lēmumu pieņemšanu ietekmējošos laukus virzībā no plašākā līmeņa uz šaurāko – no sabiedrības līdz indivīdam. Tie ir: 1) sabiedrības

Ashenden, S., Owen, D. (ed.). (1999). *Foucault Contra Habermas: Recasting the Dialogue Between Genealogy and Critical Theory*. London: Sage. P. 79, 80; Wong, D. (2007). *Foucault Contra Habermas: Knowledge and Power. Philosophy Today, Spring*. P. 9. Sk.: Thacker, A. (1997). *Foucault and the Writing of History*. In: Lloyd, M., Thacker, A. (ed.). *The Impact of Michael Foucault on the Social Sciences and Humanities*. London: Macmillan; New York: St. Martin's Press, P. 51.

⁴⁰⁶ McQuail, D. (2009). *Roles of News Media in Democracy*. P. 127.

⁴⁰⁷ Turpat. 130. lpp.

⁴⁰⁸ Nordenstreng, K. (2009). *Beyond Four Theories of the Press*. P. 31.

⁴⁰⁹ Glasser, T. L. (2009). *The Collaborative Role*. P. 196–199.

⁴¹⁰ Cuilenburg, van J., McQuail, D. (2008). *Media Policy Paradigm Shifts: Towards a New Communication Policy Paradigm*. In: Alonso, I. F., Moragas i Spa, de M. (eds). *Communication and Cultural Policies in Europe*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. P. 24–25.

⁴¹¹ Glasser, T. L. (2009). *The Collaborative Role*. P. 197.

komunikācijas filozofija; 2) publiskās komunikācijas teorijas; 3) nacionālie un starptautiskie komunikācijas procesus regulējošie tiesiskie akti; 4) kultūras industriju, tai skaitā mediju organizāciju, sociālā atbildība; 5) profesionālie ētikas standarti un kodeksi; 6) personīgās vērtības un ideāli.⁴¹²

Līdz ar to arī mediju kolaboracionisms un tā izpausmes ir atkarīgas no daudziem specifiskiem (politiskiem, vēsturiskiem, sociāliem utt.) faktoriem. Mediju kolaboracionisma pētnieks Teodors Glasers (*Glasser*) ir sarindojis (sk. 2.5.3. att.) šīs iespējamās izpausmes 3 sadaļās, kas kopumā ietver 7 apakšsadaļas no autoritatīvākās līdz liberālākajai, sākot ar kolaboracionismu kā pakļaušanos (ietver piespiešanu likumu un normu veidā, apātiju, kas izpaužas kā esošās sadarbības formas ignorēšana, un tradīciju kā sadarbības formas pamatojumu), turpinot ar kolaboracionismu kā negribīgu piekrišanu (ietver pragmatismu un instrumentālismu kā nepatīkamas, bet neizbēgamas sadarbības formas pieņemšanu, kas palīdz izvairīties no spaidiem, pretī saņemot kādu labumu/atalgojumu), beidzot ar kolaboracionismu kā praktisku un normatīvu piekrišanu (ietver žurnālistu piekrišanu sadarbībai, ņemot vērā zināmo vai zināt nepieciešamo informāciju par konkrēto jautājumu).⁴¹³

Mediju kolaboracionisms nav skatāms tikai kā loma vai saistības, kas medijam tiek uzspiestas no ārpusē, no ārēja varas centra, bet izteikti ietver arī ikdienas aktivitātes, rutīnas, ko mediji paši labprātīgi īsteno īpašos apstākļos vai sociālas nepieciešamības gadījumā.⁴¹⁴ Normatīvā izpratnē mediju kolaboracionisms apzīmē sadarbību starp mediju un varu, kas bāzēta savstarpējā uzticībā un kuras mērķis sasniegt abpusēji akceptētus, pieņemamus un vēlamus mērķus. Praksē šādas ideāltipa attiecības starp varu un medijiem neeksistē, tādēļ mediju kolaboracionisms identificējams dažādās formās atkarībā no iesaistīto motīviem un pamata, uz kura sadarbība tiek bāzēta, bet par problemātiskiem visbiežāk atzīstami normatīvās definīcijas punkti, kas ietver “savstarpēju uzticību” un “mērķi sasniegt abpusēji akceptētus, pieņemamus un vēlamus mērķus”.⁴¹⁵

Šai apakšnodaļā minētie pētnieki ir norādījuši uz nepieciešamību aplūkot mediju kolaboracionismu gan kā autoritārās pagātnes pieredzes iespaidu uz šā brīža mediju ētikas izpratni un praksi, gan kā nozīmīgu mūsdienu demokrātisko mediju sistēmu sastāvdaļu. Tādēļ vēlams raudzīties uz kolaboracionisma problemātiku plašākā perspektīvā — ne tikai (tradicionālajā vēstures) svešu represīvu autoritāru vai totalitāru režīmu kontekstā, bet gan sasaistē ar jautājumiem par indivīda brīvību, ikdienas dzīves lēmumu pieņemšanu, attiecībām ar dažādiem varas centriem, protams, ņemot vērā un analizējot arī pastāvošā režīma iezīmes un īpatnības.

⁴¹² White, R. (2009). *Characteristics of Normative Theory*. P. 130.

⁴¹³ Glasser, T. L. (2009). *The Collaborative Role*. P. 199–200.

⁴¹⁴ Nordenstreng, K. (2009). *Beyond Four Theories of the Press*. P. 32.

⁴¹⁵ Glasser, T. L. (2009). *The Collaborative Role*. P. 200.

MEDIJU KOLABORACIONSIMA IZPAUSMES	
Mediju kolaboracionisms kā pakļaušanās	
<i>Piespiešana</i>	Izvēle pēc būtības nepastāv; likums vai cits kontroles mehānisms liek medijam pakļauties varai
<i>Apātija</i>	Vienaldzība vai ignorance; sadarbība tiek īstenota, nepievēršot tai uzmanību
<i>Tradīcija</i>	Paradums nosaka rīcību; vēsture kļūst par attaisnojumu sadarbības formai
Mediju kolaboracionisms kā negribīga piekrišana	
<i>Pragmatiska</i>	Sadarbība ir nepievilcīga, bet neizbēgama; lai izvairītos no spaidiem, žurnālisti pieņem sadarbības formu
<i>Instrumentāla</i>	Sadarbība ir nepievilcīga, bet noderīga; žurnālisti pieņem sadarbības formu kā kompromisu
Mediju kolaboracionisms kā piekrišana	
<i>Praktiska vienošanās</i>	Ņemot vērā informāciju, kas ir zināma par konkrētajiem apstākļiem, žurnālists vērtē sadarbību kā atbilstošu vai pareizu
<i>Normatīva vienošanās</i>	Ņemot vērā visu informāciju, ko ir nepieciešams zināt par konkrētajiem apstākļiem, žurnālists vērtē sadarbību kā atbilstošu vai pareizu

2.5.3.att **Mediju kolaboracionisma priekšnosacījumi un izpausmes: no pakļaušanās līdz piekrišanai.**⁴¹⁶

2.6.Nodaļas kopsavilkums

Dažādu atmiņas procesu pētniecības intensifikācijas laikā aktualitāti ieguvis sociālās vai kultūras traumas jēdziens. Ar to nereti pamatota kāda potenciāli traumējoša pagātnes notikuma nokļūšana vai atgriešanās sociālajā dienaskārtībā. Šī pieeja ir kritizēta par vienkāršota individuālās psiholoģijas jēdziena attiecināšanu uz sarežģītiem sociāliem procesiem. Holokausta sociālās atmiņas gadījumā kolektīvās traumas jēdziens ir izteikti metaforisks, jo šīs ebreju un cilvēces traģēdijas sociālās atmiņas dinamika ir skaidrojama ar precīzi identificējamām un analizējamām sociālām, politiskām un vēsturiskām norisēm, kas noteikušas gan holokausta kā pagātnes notikuma nosacītu “aizmīšanu”, gan “atgriešanos” sociālajā atmiņā.

Morisa Halbvaksa un viņa uzskatu tradīcijā tapušajos darbos tipiski analizētas tagadnes sociālpolitiskās norises, kas noteikušas pagātnes interpretācijas. Šīs pieejas paredz, ka pagātne tiek konstruēta atbilstoši šodienas aktualitātēm, pašizpratnes tendencēm un nākotnes vīzijām un uzskatāma par konstrukcionistisku. Tā paredz, ka pastāv nošķirums starp ikvienu notikumu un tā reprezentāciju, kas nosaka, ka indivīdi spēj izprast apkārtējo vidi tikai pastarpināti ar dažādu reprezentāciju sistēmu starpniecību. Šīs sociālās pastarpinājuma sistēmas (valoda, simboli,

⁴¹⁶ Glasser, T. L. (2009). *The Collaborative Role*. P. 200.

mediji u.c.) kļūst par interpretācijas rīkiem, ar kuru starpniecību indivīdi tver un cenšas izprast realitāti. Vairāki pētnieki ir akcentējuši uzmanību uz to, ka arvien lielākā mērā pagātnes notikumu atainojums un līdz ar to arī izpratne ir atkarīga no šo norišu mediācijas. Līdz ar to gan sociālā vide – arhitektūra, pieminekļi, piemiņas vietas, muzeji u.c., gan visdažādākie medijs ar mainīgu svarīgumu (piemēram, laikraksti, radio, televīzija, internets u.c.) kļūst par nozīmīgiem aktoriem, kuri ir spējīgi veidot izpratni par pagātņi savās auditorijās un noteikt, kuri notikumi tiks pieminēti un tādējādi nostiprināsies un saglabāsies sociālās atmiņas “uzmanības lokā”, un kādā veidā, uz kādiem akcentiem, šo notikumu sociālās konstrukcijas tiks balstītas. Tādējādi medijs to funkcionējošajās vidēs rada visspēcīgus “mediju notikumus”, un to saturs, izmantojot Alisons Landsbergas (*Landsberg*) jēdzienu, kļūst par “protēzisko atmiņu”, kas veido pagātnes diskursus, kuru ietvaros indivīdi un to grupas atceras un veido izpratni par savu kopīgo vēsturi.

Laikā, kad visdažādākā informācija tiek mediēta un remediēta tādos apmēros, ka tiek apzīmēta ar “informācijas nelabuma” jēdzienu, arvien lielāka uzmanība tiek veltīta kritiskai medijs satura un arī efektu apzināšanai un analīzei, aktualitāti ieguvus propagandas teorētiskais koncepts. Tipiski ar to apzīmēta totalitāro režīmu izplatītā, visbiežāk – agresīvā un melīgā informācija, tomēr, kā norāda pētnieki, propagandas jēdziena operacionāla nošķiršana no tādiem terminiem kā informēšana, izglītošana un pārliecināšana ir bijis sarežģīts uzdevums, tādēļ propagandas jēdziens kļuvis nevis par analītisku komunikācijas analīzes instrumentu, bet gan par retorisku rīku, kas tiek praktiski izmantots, lai norādītu uz informāciju, kas ir neuzticama un kurai tās interpretētāji nepiekrīt.

Sociālpsihologs Žaks Elluls (*Ellul*) ir radījis pieeju, kas ieguvusi socioloģiskās propagandas apzīmējumu. Tā paredz, ka informācijas plūsma ir identificējama kā propaganda, nevis raugoties uz tās avotu un saturu, bet gan analizējot saņēmēju un interpretētāju, tādējādi kā propaganda ir klasificējama informācija, kuru uzvērējs tās apjoma vai citu kvalitāšu dēļ nav spējīgs sistemātiski un kritiski analizēt. Balstoties uz šo perspektīvu, vairāki autori ir norādījuši, ka mūsdienu medietā komunikācija, tai skaitā tā, kas veido priekšstatu par kādas sociālās grupas identitāti un atmiņu, ir dēvējama par propagandu, nevis pārliecināšanu ne tikai totalitāros režīmos, bet arī demokrātijās, jo arvien augošo sociālo reprezentāciju un medieto vēstījumu apjoms padara neiespējamu to racionālu analīzi un izpratni.

Līdz ar abos pasaules karos pieredzēto dažādu režīmu spēju izmantot medijus savu vēstījumu veidošanai un sociālo grupu attieksmju un rīcības modeļu ietekmēšanai, kā arī vienlaikus ar medieto vēstījumu apjoma un intensitātes pieaugumu, ir aktualizējušies kritiski jautājumi par medijs regulāciju un to atbildību, kā rezultātā formulēti medijs atbildīguma un medijs kolaboracionisma jēdzieni. Tie paredz, ka ikviens medijs darbojas noteiktā sociālā vidē un līdz ar to ir cieši saistīts ar sociālpolitisko realitāti, kas dažādos veidos spēj ietekmēt to darbību un radīto saturu. Medijs pētnieki ir definējuši dažādas medijs kolaboracionisma formas,

kas ir atkarīgas no politiskajiem režīmiem un varas attiecībām, un ir aktuālas ne tikai totalitārās sabiedrībās, bet arī mūsdienu demokrātijās. Tādējādi mediju atbildīguma koncepcija paredz, ka medijiem un to dažāda līmeņa darbiniekiem būtu jāuzņemas atbildība par savu vēstījumu saturu un efektiem to sociālo grupu, tai skaitā – nacionālo, ietvaros, kurā tie funkcionē un kuru locekļu mentālos modeļus, tai skaitā – sociālās atmiņas un identitātes konstrukcijas, apzināti vai neapzināti ietekmē.

3.SOCIĀLĀS ATMIŅAS ĒTIKA: HOLOKAUSTA DISKURSU VEIDOŠANĀS

Pastāv mazāka iespēja, ka cilvēki izturēsies cietsirdīgi un iznīcinās viens otru, kad viņu prāti ir nevis noslēgti, bet atvērti šaubām. Holokausts tik daudz apstiprina. Tas notika, jo cilvēces prāti kļuva pārliecināti, ka visu spēj izprast.

Džons Rots (*Roth*)⁴¹⁷

Holokausts pamatā notika, jo cilvēki mērķtiecīgi nogalināja citus cilvēkus lielos daudzumos salīdzinoši ilgā laika periodā.

Kristofers Braunings (*Browning*)⁴¹⁸

Cilvēki nemaz neesot slikti, tikai vāji. Katram gribētos būt labam, tikai neiznāk. Nav spēka labam būt.

Bille Vizmas Belševicas romānā⁴¹⁹

Kad darbs bija pabeigts, kad viņus jau izņēma no gāzes kamerām, lai sadedzinātu, es atceros, ka pie sevis domāju – tā ir brīnišķīga, zvaigžņota nakts – patiesi klusa.... Trīstūkstoš cilvēku nomira. Nekas nenotika. Zvaigznes joprojām bija savā vietā.

Toivi Blats (*Blatt*)⁴²⁰

Šajā nodaļā analizēts, kā pēc Otrā pasaules kara veidojušies skatījumi uz holokaustu un kādus jautājumus dažādu jomu pētnieki uzdevuši, lai censtos izprast notikušo traģēdiju. Vairāku autoru skatījumā holokausts ir licis pārskatīt ne tikai dažādas sociālās teorijas, bet arī filozofijas un ētikas pamatpostulātus. Šīs refleksijas un galvenie ar holokausta pārdomāšanu saistītie diskursi un to veidošanās aspekti, kas ietekmējuši gan skatījumu uz pagātņi un līdz ar to sociālās atmiņas konstrukcijas, gan uz tagadnes procesiem un normatīvām nākotnes vēlamībām, analizēti kontekstā ar holokausta kā morālas pagātnes mācības izpratnes veidošanos sociālajā atmiņā.

Pēc vairāk nekā pusgadsimta intensīvas izpētes un analīzes procesa, neraugoties uz dažādām niansētām interpretācijām, daudzi jautājumi par holokaustu lielā mērā ir atbildēti: kas izdarīja ko, kad, kam un kur? Taču holokausts ir raisījis arī dziļākus un daudz grūtāk atbildamus jautājumus, piemēram, “kāpēc” un “kā”. Tiek uzdoti jautājumi, kas raisa kaismīgas holokausta pētnieku debates vēl šobrīd – kāpēc kaut kas tāds varēja notikt? Kas tieši ir tie apstākļi, kas ļāva kaut kam tādā notikt, vai kā cilvēki, kas īstenoja holokaustu, varēja to izdarīt? Kāda ir cilvēku būtība, ja tie ir spējīgi uz tādu nežēlību?⁴²¹

Holokausta tematikai tiek veltīti arvien jauni pētījumi. Kerola Ritnere (*Rittner*) uzskata, ka, neraugoties uz daudziem centieniem, vairāki ētiski orientēti jautājumi nav pilnvērtīgi atbildēti

⁴¹⁷ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 128.

⁴¹⁸ Browning, C. (1998/1992). *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Harper Perennial. P. xvii.

⁴¹⁹ Belševica, V. (2004). *Bille: Triloģija*. Rīga: Atēna. 608. lpp.

⁴²⁰ Citēts pēc: Riiss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. Rīga: Jumava. 181. lpp.

⁴²¹ Pleasants, N. (2004). The Concept of Learning From the Study of the Holocaust. *History of the Human Sciences*, 17 (2–3), 188.; Bergen, D. L. (2009). *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*. 2nd ed. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers. P. vii.

un, iespējams, arī nekad netiks atbildēti, jo tas nav iespējams. K. Ritnere ir uzdevusi tikai dažus no tiem, kas nodarbina holokausta pētniecības lauku:

Kā vienkāršas cilvēcīgas būtnes, kas audzinātas, lai spētu atšķirt labu no ļauna, cilvēki, kuriem pašiem ir savas ģimenes, varēja piedalīties netikumīgā bezspēcīgu vīriešu, sieviešu un bērnu slepkavošanā? Kāpēc pilsoniskās sabiedrības struktūras – izglītība, reliģija, likumi, diplomātija – neapturēja šo ļaunumu?⁴²²

Džons Rots norāda, ka lai gan vienmēr būs iespēja uzzināt vairāk par holokaustu, tomēr nekad neizdosies rast pārliecinošas un neapstrīdamas atbildes par to, kā un kāpēc holokausts notika.⁴²³ Tomēr viens no filozofijas izaicinājumiem pēc holokausta ir censties atjaunot pēctecību, kur holokausts to pārtraucis, un iedvest apņēmību, kur tās trūkst, citiem vārdiem, kā radīt tādu domāšanu, kas principā nepieļautu holokausta atkārtošanos, vai, kā turpināt domāt, neļaujoties kārdinājumiem un aplamam mierinājumam.⁴²⁴ Sidnijs Bolkoskis (*Bolkosky*) arī ir rakstījis par iespējamību nekad neatrast apmierinošas atbildes uz jautājumiem, kuras liek uzdot holokausts:

Mazākais, ko mēs varam darīt, ir neakceptēt kļūdaini pilnīgās atbildes, kas nomierina mūsu dusmas un mūsu vēlmi zināt. Tās mazina nepieciešamību pēc vienkāršas un ātras atbildes uz jautājumiem, kas var būt neatbildami par tēmu, kura, kā Sokrāts teicis par tieslietām, pieprasa garu ceļu īsa vietā.⁴²⁵

Vairāki filozofi, intelektuāļi, domātāji ir centušies analizēt notikušo holokausta traģēdiju valdošo vērtību sistēmu un sociālpolitisko norišu kontekstā, cenšoties izprast ne tikai, kādēļ tāds noziegums varēja notikt, bet arī – ko tas nozīmē turpmākajai cilvēces attīstībai un centieniem veidot vispārpieņemtas morālas domāšanas struktūras. Vairumā gadījumu secinājumi jau uzreiz pēc kara beigām bija pesimistiski. Makss Horkheimers norādīja, ka tieši intelektuāļi, sabiedriskās domas līderi, filozofi ir tie, kuru darbība kļūst apšaubāma, raugoties traģiskajā vēsturē:

Morāle kā sistēma ar galvenajiem un pakārtotajiem teikumiem, ar dzelzainu secināšanu, drošu attiecināšanu uz jebkuru dilemmu – lūk, kas tiek prasīts no filosofiem. [...] Visbiežāk viņi pamatoja tādu visu vērtību skalu, kādu sabiedriskā prakse jau bija sankcionējusi.⁴²⁶

Atziņa, ka līdzšinējā sociālā sistēma un tās morāles principi ir jāapšaubā jau pašos pamatos, caurāda vairāku autoru darbus: piemēram, Primo Levi rakstīja, ka savas atmiņas bija iecerējis nevis kā vēl vienu nežēlību un šausmu dokumentāciju, bet kā liecību, kas veicinātu kritiskus un padziļinātus pētījumus par cilvēces domāšanas principiem.⁴²⁷ Džons Rots uzsvēra, ka pēc holokausta ir nepieciešams formulēt jaunus ētikas principus, ņemot vērā, ka holokausts ir

⁴²² Rittner, C., Smith, S. S., Steinfeldt, I. (Eds.). (2000). *The Holocaust and the Christian World: Reflections on the Past, Challenges for the Future*. London: Kuperard. P. 2.

⁴²³ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 3. Dž. Rots holokausta pētīšanu sociālajās un humanitārajās zinātnēs ir salīdzinājis ar patoloģiju pētīšanu medicīnā. Turpat. 222. lpp.

⁴²⁴ Lobont, F. (2004). Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 477.–484.

⁴²⁵ Bolkosky, S. (2002). *Searching for Meaning in the Holocaust*. Westport: Greenwood Press. P. 51.

⁴²⁶ Horkheimers, M. Adorno, T. V. (2009/1969). *Apģaismības dialektika. Filosofiski fragmenti*. 350. lpp.

⁴²⁷ Levi (1996). *Survival in Auschwitz*. New York: Simon and Schuster. P. 9.

diskreditējis Rietumu reliģiskos, filozofiskos un arī morālos principus,⁴²⁸ un secināja, ka “*visnozīmīgākais iemesls, lai pētītu holokaustu, ir ētisks.*”⁴²⁹

Ņemot vērā, ka vācieši, neraugoties uz to, ka sevi ne bez pamata uzskatīja par kultūras šūpuli – kulturālāko, izglītotāko, humānāko, racionālāko un attīstītāko tautu –, noveda Eiropu līdz holokaustam, kopš sešdesmitajiem gadiem, kad holokausts nokļuva Eiropas filozofiskās domas uzmanības lokā, tēzi, ka ebreju iznīcināšana ir likusi apšaubīt un pat noraidīt Rietumu kultūras morālās struktūras un pamatprincipus, ir izteikuši vairāki filozofi un intelektuāļi.⁴³⁰

Dažādu holokausta rezultātā tapušu intelektuāļu un filozofisku pārdomu iespaidā 20. gadsimta otrajā pusē holokausts ir kļuvis par dominējošu simbolisku ļaunuma reprezentāciju un pārnacionāla morāla universālisma pamatu.⁴³¹ Holokausta sociālā atmiņa un izpratne par cilvēktiesībām ir veidojušās savstarpējā mijiedarbībā, kā rezultātā holokausts šobrīd vairāk reprezentē nevis konkrētu vēsturisku notikumu, bet gan no pagātnes laika un telpas atsvabinātu jēdzienu, kas darbojas kā mēraukla dažādu noziegumu, cilvēktiesību pārkāpumu izvērtējumam.⁴³² Holokausta sociālās atmiņas procesu sarežģīto būtību un holokausta nozīmes meklējumus iespējams analizēt, izmantojot atmiņas ētikas jēdzienu.

3.1. Atmiņas ētikas perspektīva

Atmiņas procesu normatīvai un deskriptīvai raksturošanai Avišai Margalits (*Margalit*) ir piedāvājis atmiņas ētikas jēdzienu.⁴³³ Atmiņai, pēc A. Margalita domām, ir milzīga nozīme cilvēces apziņā. Viņš atmiņas nozīmību saista ar cilvēku vēlmi pēc nemirstības, pat pēc tik nenozīmīgas nemirstības kā sava vārda nemirstība, ko viņš skaidro ar netveramu apziņu – ja vārds izdzīvo, tad kaut kādā veidā izdzīvo arī būtība. Viņaprāt, cilvēces atmiņas projekts jeb komemorācija pēc būtības ir reliģisks projekts, kura mērķis – nodrošināt vismaz kāda veida

⁴²⁸ Sk.: Roth, J. (2001). *Ethics after the Holocaust: Perspectives, Critiques, and Responses*. St. Paul: Paragon House.

⁴²⁹ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 74. Vienlaikus viņš uzsvēris, ka atmiņa nav tikai vai pilnīgi krietna. Kā liecina tieši holokausta pieredze, tā var kļūt par grandioza ļaunuma avotu: “*Antisemitisms, rasisms un naidis nav iespējami bez atmiņas kopumā un bez atsevišķām, specifiskām atmiņām.*” Turpat. 106. lpp. Tādējādi Dž. Rots netieši norāda uz atmiņas kā izvēles ietekmi uz turpmākajām attiecībām un to cilvēciņu jeb ētiskumu.

⁴³⁰ Teodors Adorno rakstīja, ka “*Ādolfs Hitlers nebrīvajai cilvēcei ir uzspiedis jaunu kategorisko imperatīvu, proti, pārveidot savas domas un darbības tā, lai Aušvica nekad neatkārtotos, un lai nekas līdzīgs nevarētu notikt.*” Sk.: Adorno, T. W. (1973). *Negative Dialectics*. London: Routledge. P. 465. Analizējot filozofa Imanuela Kanta (*Kant*) klasiskos vārdus “*Zvaigžņotā debess pār mums un morālais likumsmanī*”, Primo Levi atzinis, ka atšķirībā no zvaigžņotās debess, par kuru šaubu ir mazāk, viņš nav pārliecināts par to, vai morālais likums tiešām mājā ikvienā: “*Katrs aizejošais gads palielina manas šaubas. [...] Cilvēces nākotne ir neskaidra.*” Sk.: Levi, P. (1989). *Other People Trades*. New York: Summit Books. P. 20., 23.

⁴³¹ Stikāk šo procesu analīzi sk. nākamajā nodaļā.

⁴³² Sk.: Alexander, J. (2002). *On the Social Construction of Moral Universals: The Holocaust from War Crime to Trauma Drama*. P. 5–85.

⁴³³ Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. Siobhana Katago (*Kattago*), nenorādot precīzu atsauci, raksta, ka A. Margalits par atmiņas ētiku ir nodēvējis nacionāla līmeņa atvairošanas, reparāciju maksājumus un publisku nožēlu. Sk.: Kattago, S. (2009). Agreeing to Disagree on the Legacies of Recent History: Memory, Pluralism and Europe after 1989. *European Journal of Social Theory*, 12(3), 384. Tas acīmredzot ir autora secinājums, jo pats A. Margalits nepiedāvā precīzu atmiņas ētikas definīciju, tomēr viņa darbs vedina domāt, ka S. Kattago formulējums varētu būt vispārinošs un neprecīzs. A. Margalita perspektīvai tuvāka varētu būt Džona Rota piedāvātā interpretācija, kas paredz, ka atmiņas ētika ietver mēģinājumus izlemt, ko būtu vēlams darīt ar to, kas ir noticis, un ko un kā par to vajadzētu zināt. Sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 130.

nemirstību: “Mēs baidāmies no domas par nomiršanu, neatstājot pēdas. [...] Perspektīva pēc nāves dzīvot citu cilvēku mēlēs uzskatāma par daudz labāku, nekā pilntiesīga pēcnāves dzīve miesā un garā (lai ko tas arī nozīmētu).”⁴³⁴

Vienlaikus viņa filozofiskās pārdomas caurauž holokausta pieredze. A. Margalīts uzskata, ka holokausts bija tiešs uzbrukums gan cilvēctības izpratnei, gan atmiņas ētikai, tādēļ centieni saglabāt atmiņu par šiem notikumiem ir mēģinājums veidot universālus cilvēces morāles normu pamatus. Bet, kā liecina globālās norises, tas ir sarežģīts uzdevums, jo cilvēks vienmēr spriež no savas pieredzes, no tuvības pozīcijām.⁴³⁵

Atsaucoties uz Martina Heidegera (*Heidegger*) darbu “Esamība un laiks” (“*Sein un Zeit*”), A. Margalīts norāda, ka cilvēki apkārtējo vidi neuztver neitrāli. Individuāli vienmēr ir kādi priekšnosacījumi, lai uztvertu un izprastu realitāti, cilvēka saskare ar pasauli vienmēr ir praktiska un personiska. Saskaņā ar pasauli cilvēks ir līdzdalībnieks, nevis skatītājs – viņš vērtē objektus un norises, pirmkārt, instrumentāli un tikai pēc tam dziļdomīgi filozofiski.⁴³⁶ Ikvienam cilvēkam ir lietas, ar kurām viņš ir saistīts, un ir lietas, kas ir viņa priekšā. Līdzīgi, arī cilvēki ir gan tādi, ar ko viņu vieno kādas morālas saites vai saistības, un ir tādi, par kuru eksistenci viņš ir informēts. Viņaprāt, tā ir nozīmīga atšķirība,⁴³⁷ un, balstoties uz šiem piemēriem,⁴³⁸ A. Margalīts iedala “auksto” atmiņu, kas paredz “atcerēšanos, ka” un “karsto” atmiņu, kas paredz atcerēšanos kā atkārtotu izdzīvošanu.⁴³⁹

Pamatojot savas idejas ar iepriekš raksturotajiem tuvuma un atkārtotas izdzīvošanas jēdzieniem, A. Margalīts norāda, ka atmiņa ir cieši saistīta ar rūpēm, jo kāda cilvēka vai lietas aizmiršana (vismaz tā skatījumā, par kuru ir aizmirsts) tiek uztverta kā rūpju trūkumus. Līdz ar to aizmirsto skatījumā atmiņa, ētika un rūpes ir savstarpēji trīsstūra formā savienoti punkti un nav iespējams runāt par atmiņas ētiku, nedomājot par rūpēm.⁴⁴⁰ Viņš uzsver, ka rūpes, kas saistītas ar līdzpārdzīvošanu, ir pilnvērtīgas, morālas atmiņas pamatā. Lai kļūtu par morālu liecinieku, cilvēkam ir jāpieredz ne tikai ļaunums, bet arī pazemojums, ko spēj radīt ļaunums. Viņaprāt,

⁴³⁴ Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. P. 91–92.

⁴³⁵ Viņaprāt, cilvēki izteikti vairāk rūpējas par sev tuviem cilvēkiem, par tādiem, kas ir līdzīgi tiem, nevis atšķirīgi. Lai identificētu tuvuma nozīmi, A. Margalīts uzsver, ka cilvēki kaut ko cenšoties atcerēties, visbiežāk samazina pārvietošanās ātrumu, tādējādi it kā paliekot tuvāk notikumam vai vismaz attālinoties no tā lēnāk nekā pirmīt. Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. P. 79–80. Cilvēki mēdz samazināt ātrumu, kad ejot cenšas kaut ko atcerēties. Neapzinātā idejā šajā gadījumā ir mēģināt samazināt fizisko un temporālo attālumu no notikuma, kas jāatceras. Turpat. 50. lpp.

⁴³⁶ Turpat. 141–143. lpp.

⁴³⁷ Turpat. 142–143. lpp.

⁴³⁸ Margalīts norāda uz būtisku aspektu, proti, atcerēties nozīmē zināt, savukārt zināt nozīmē ticēt. Sk.: Turpat. 14. lpp.

⁴³⁹ Turpat. 139. lpp.

⁴⁴⁰ A. Margalīts norāda, ka ir arī piemēri, kas norāda, ka ir iespējama gan atmiņa bez rūpēm, gan arī rūpes bez atmiņas, un tās ne vienmēr ir neizbēgami saistītas parādības. Sk.: Turpat. 7–30. lpp. Šajā izpratnē būtiska ir Emanuela Levina (*Levinas*) rūpju ētikas perspektīva, kas ir balstīta jūdaismā. E. Levinas uzsvēris nepieciešamību primāri akcentēt cita seju (“*other face*”), kas norādītu uz individu savstarpējo mijiedarbību, atkarību un līdzatbildību. Šīs koncepcijas ietvaros E. Levinas aktualizē rūpes par otru kā primāru cilvēka pienākumu: “*Ebrejs iepazīst cilvēku, pirms viņš ir iepazīs ainavu un lielpilsētu. Viņa primārā mājvieta ir sabiedrība, un viņa fiziskais mājoklis ir sekundārs.*” Sk.: Levinas, E. (1990). *Difficult Freedom: Essays on Judaism*. London: Athlone Press. P. 23. Holokausta kontekstā Emanuels Levinas ir norādījis, ka nacismu var uzskatīt par Rietumu filozofiskā principa “gars pār ķermeni” pretmetu. Sk.: Levinas, E. (1990). *Reflections on the Philosophy of Hitlerism*. *Critical Inquiry*, 17 (1), 63–71.

atšķirība starp novērotāju un morālu liecinieku ir tāda, ka lieciniekam ir ne tikai jāpieredz notikums, bet jāpieredz un jāizdzīvo arī ciešanas.⁴⁴¹ Šo iemeslu dēļ Džons Rots norāda, ka tik ilgi, kamēr ētikas teorētiķi nebūs gatavi bez sentimentalitātes atzīt, kādus noziegumus ir iespējams, nezaudējot savstarpējo cieņu, paveikt attīstītā mūsdienu valstī, nevienai no viņu atziņām par morālajām vērtībām nebūs ticamības.⁴⁴² Savukārt A. Margalita un E. Levinas rūpju uzsvērums paredz, ka tas ir iespējams, tikai iedziļinoties holokausta traģēdijās un izprotot tās pamatcēloņus.⁴⁴³

Filozofs Emīls Fakenheims (*Fackenheim*) astoņdesmito gadu vidū norādījis, ka filozofi ir ignorējuši holokaustu.⁴⁴⁴ Lai gan šis apgalvojums ir pārspīlēts, tā mērķis bijis norādīt uz kritisku refleksiju trūkumu, un, kā atzīst Džons Rots, holokaustam nekad nav veltīts tik daudz filozofiskas un morāli analītiskas uzmanības, kā varētu gaidīt, ņemot vērā šī notikuma apmērus un nozīmi.⁴⁴⁵ Tomēr 20. gadsimta beigas un 21. sākums dažādu sociālpolitisko procesu ietekmē⁴⁴⁶ iezīmējis arvien izteiktāku savu ļaundarību apzināšanos visā pasaulē. Marks Rozemans (*Roseman*) ir uzdevis jautājumu, kuru pēc viņa atkārtotjuši vairāki citi pētnieki – vai, ņemot vērā ar holokaustu saistīto informācijas apjomu, ir kaut kas tāds, kas vēl nav pateikts, un vai holokausta pētnieki tuvākajā laikā ir spējīgi pateikt kaut ko jaunu par šo tematu?⁴⁴⁷

Process, ko aizsāka apziņa par holokaustu un tā nodarītajām šausmām, turpinās, daudzām valstīm un organizācijām pārdomājot savu iesaisti šai noziegumā un, kontekstā ar to apdomājot savu līdzdalību vai nozieguma veicināšanu, līdzdarbojoties vai citkārt tieši pretēji – izliekoties neko neredzam un noraugoties uz notiekošo. Šai ziņā spilgts un simbolisks ir mācītāja Martina Nīmollera (*Niemöller*) vēstījums:

Vispirms viņi nāca pēc komunistiem, un es neaizstāvēju viņus, jo nebiju komunisti. Tad viņi nāca pēc Jehovas lieciniekiem, un es neaizstāvēju viņus, jo nebiju Jehovas liecinieki. Tad viņi nāca pēc ebrejiem, un es neaizstāvēju viņus, jo nebiju ebrejs. Tad viņi nāca pēc manis un nebija vairs neviena, kas varētu aizstāvēt mani.⁴⁴⁸

⁴⁴¹ Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. P. 148–150. A. Margalits uzskata, ka nevar atcerēties pazemojumu, to vēlreiz neizdzīvojot, bet nav konkrētu kategoriju, pēc kurām noteikt, vai cilvēks, atceroties šādu notikumu, izdzīvo tās pašas emocijas vai arī, atceroties pagātnes noris, izdzīvo citas emocijas. Turpat. 130. lpp.

⁴⁴² Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 234.

⁴⁴³ Rūpju un līdzpārdzīvojuma tematika vairākkārt akcentēta holokaustu pārdzīvojušo autoru darbos. Pēc Žana Amerī domām, visprecīzāk holokausta upuriem radīto sajūtu raksturo jēdziens “vientulība”. Améry, J. (1980/1966). *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*. Bloomington: Indiana University Press. P. 70. Savukārt Elī Vīzels ir atzinis, ka viņa centieni veidot atmiņu par holokaustu ir bijuši vērsti uz to, lai vismaz pēc visa notikušā radītu līdzpārdzīvojumu: “*Es cīnījos ar vienaldzību. Viss mans darbs ir pret vienaldzību. Es tiešām ticu, ka mīlestības pretmets ir nevis naidis, bet vienaldzība. [...] Klusēt un palikt vienaldzīgam ir lielākais grēks no visiem.*” Citēts pēc: Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. New York: Routledge. P. 297.

⁴⁴⁴ Fackenheim, E. (1985). The Holocaust and Philosophy. *Journal of Philosophy*, 82 (1), 505.

⁴⁴⁵ Roth, J. K. (2012). Ethics. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 725.

⁴⁴⁶ Sikāku analīzi sk. nākamajā nodaļā.

⁴⁴⁷ Roseman, M. (2001). Recent Writing on the Holocaust. *Journal of Contemporary History*, 36 (2), 362.

⁴⁴⁸ Martins Nīmollers, neraugoties uz citāta izteikto domu, jau trīsdesmitajos gados kļuva par nacistu režīma opozicionāru un pēdējos septiņus nacistu valdīšanas gadus pavadīja koncentrācijas nometnēs. Uzreiz pēc kara beigām viņš publiski analizēja nacisma pieredzi un jo īpaši plašo vienaldzību par līdzcilvēku likteni. Pastāv dažādas šā citāta versijas, jo M. Nīmollers to atkārtojis vairākkārt, runājis bez iepriekšējas sagatavošanās un dažkārt mainījis represētās grupas, tomēr ideja jebkurā gadījumā palikusi iepriekšējā. Paša M. Nīmollera agrīnie uzskati arī kritizēti. Viņš tikai 1963. gada televīzijas

Līdzīgu atziņu aktualizācija norāda, ka holokausts joprojām ir daudzsološs pētījumu lauks, gan meklējot atbildi uz jautājumu, kādu apstākļu un procesu mijiedarbības rezultātā tas varēju tikt īstenots un kādas sekas tas ir radījis, gan pētot, kā mainās tā reprezentācija un loma/vieta sociālās atmiņas procesos. Holokausta pētniecība ir piedāvājusi virkni perspektīvu, kādā raudzīties uz Otrajā pasaules karā notikušo ebreju iznīcināšanu un analizēt to. Holokaustā būtiska ir ne tikai un ne tik daudz vēsturiskā attīstība un tās nianse, bet gan šī notikuma ētiskie aspekti. Lai gan holokausta pieredzes reprezentācijas kultūra dažkārt rada pārlicību, ka pastāv fundamentāls, universāls un noteikts nošķīrums starp labo un ļauno, Džons Rots norāda uz nepieciešamību ņemt vērā, ka holokausts kā ļaunuma simbols arī ir sociāla konstrukcija ar savu vēsturi: “*Morāles perspektīvai ir vēsture, un tā ir sociāli konstruēta.*”⁴⁴⁹

3.2. Rauls Hilbergs un holokausta izpētes pirmsākumi

Pretēji izplatītajam pieņēmumam par to, ka līdz klasiskajam Raula Hilberga darbam holokausta vēsture principiāli nav pētīta, ir iespējams identificēt vismaz dažus darbus, kuri veltīti šai tematikai jau piecdesmitajos gados.⁴⁵⁰ Tomēr kopumā intelektuāļu un pētnieku darbi, kuri bija veltīti ebreju iznīcināšanas tematikai, vairāk cirkulēja akadēmiskajās aprindās un plašāku sabiedrības rezonansi neizraisīja, līdz ar to ilglaicīgi palika plašākai publikai nezināmi. R.

intervijā atzinis un nožēlojis savus antisemitiskos izteikumus. Sīkāk sk.: Gerlach, W. (2000). *And the Witnesses were Silent: The Confessing Church and the Jews*. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press. P. 47.; Marcuse, H. *Martin Niemöller's famous quotation: "First They Came for the Communists..."* See: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/niem.htm>

⁴⁴⁹ Roth, J. K. (2012). *Ethics*. P. 727.

⁴⁵⁰ Ja R. Hilberga darbu raksturo centieni atklāt holokausta īstenošanas norisi un tās vissīkākās detaļas, tad vēsturnieks Leons Poļakovs (*Poliakov*) jau piecdesmitajos gados aktīvi pētīja tos apstākļus, galvenokārt kultūras telpas specifiku, kura padarīja iespējamu holokausta realizāciju, un 1951. gadā franču valodā publicēja darbu “Naida raža: Trešais reihs un ebreji”, kas trīs gadus vēlāk gadā a izdots arī angļu valodā. Sk.: Poliakov, L. (1954). *Harvest of Hate: The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe*. Syracuse: Syracuse University Press. Pirms tam, 1953. gadā angļiski jau bija publicēts britu vēsturnieka Džeralda Reitlingera (*Reitlinger*) pētījums “Galīgais risinājums: Mēģinājums iznīcināt Eiropas ebrejus”. Sk.: Reitlinger, G. (1953). *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945*. New York: Beechhurst Press. Otrs, papildināts izdevums publicēts 60. gados. Sīkāk par Dž. Reitlingera un L. Poļakova darbiem un to tapšanu sk.: Stranga, A. (2008). Ievada vietā. Pieminot profesora Raula Hilberga ieguldījumu holokausta pētniecībā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā*. 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 23. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 11.–12. lpp. Arī neilgi pēc kara noslēguma bija intelektuāļi, kas aktīvi domāja un arī publicēja savas pārdomas par tikko notikušo traģēdiju – ebreju iznīcināšanu. Tomēr šī pārdomas neguva plašu rezonansi. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 57. Filozofs Karls Jaspers (*Jaspers*) uzreiz pēc kara beigām publicēja darbu, kurā analizēja dažādas vainas dimensijas – kriminālu, politisku, morālu un metafizisku. Sk. tulkojumu angļu valodā: Jaspers, K. (1961/1946). *The Question of German Guilt*. New York: Capricorn Books. K. Jaspers, neraugoties uz to, ka aizstāvēja Nirnbergas procesu nepieciešamību, sarakstē ar Ārenti vairākkārt norādīja, ka Izraēla Eihmanu tiesāšana ir prettiesiska. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 105. Tomēr K. Jaspers un citi domātāji, kuri uzsvēra nepieciešamību diskutēt par notikušo traģēdiju un tās problemātiku, pēc kara pirmajās desmitgadēs bija mazākumā. Sākot ar sešdesmito gadu vidu, Rietumvācijā tika publicēti nozīmīgi darbi, kas kritiski analizēja nacistu antisemitisma lomu holokausta realizācijā. Sk.: Herf, J. (2012). Germany. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 642. Tomēr kopumā arī minētie intelektuāļu un pētnieku darbi vairāk cirkulēja akadēmiskajās aprindās un plašāku sabiedrības rezonansi neizraisīja, līdz ar to ilglaicīgi palika plašākai publikai nezināmi.

Hilbergs bija viens no pirmajiem vēsturniekiem, kurš pievērsās ebreju iznīcināšanas pētniecībai.

451

Tolaik valdošo noskaņu lieliski raksturo R. Hilberga doktora disertācijas vadītāja Franca Noimana (*Neumann*) secinājums, kurš pēc promocijas darba pieteikuma izskatīšanas ironiski norādīja, ka šāda tēmas izvēle ir jaunā vēsturnieka karjeras sākums un beigas.⁴⁵² R. Hilbergam patiesi sākotnēji bija grūtības publicēt savu darbu. Piecdesmito gadu beigās vairāki lieli izdevēji to noraidīja, kā galvenos argumentus minot, ka pētījums ir pārāk plašs un publicēšanai neparocīgs, kā arī pārlieku balstīts vācu dokumentos.⁴⁵³

Savukārt mūsdienās R. Hilberga grandiozi dokumentētā ebreju iznīcināšanas vēsture – uz promocijas darbu balstītā 1961. gadā pirmoreiz izdotā versija – pārizdota 1985. un 2003. gadā, tiek atzīta par holokausta pētniecības klasiku.⁴⁵⁴ R. Hilberga vairāk nekā 1300 lappušu apjomīgajam pētījuma aprakstam ir bijusi milzīga ietekme uz citu par holokausta pētniecības klasiķiem uzskatītu autoru perspektīvām – sākot ar Hannu Ārenti⁴⁵⁵ un turpinot ar Ričardu Rubiņšteinu,⁴⁵⁶ Zigmundu Baumanu⁴⁵⁷ un Kristoferu Brauningu.⁴⁵⁸

Būtiskākā nozīme R. Hilberga darba atpazīstamības veidošanā bijusi filozofes un politoloģes Hannas Ārentes reportāžām par Ādolfa Eihmana tiesāšanas procesu.⁴⁵⁹ H. Ārentes perspektīvu bija ietekmējis tieši Raula Hilberga šobrīd par klasiku uzskatītais pētījums, kurā viņš holokausta realizācijas atbildību galvenokārt saskatīja funkcionālos mehānismos un situatīvos faktoros, nevis antisemitisma tradīcijās, uzskatīdams, ka sabiedrībai pietiek ar abstraktu

⁴⁵¹ Austrijas ebreju ģimenē pirms Otrā pasaules kara sākuma dzimušais un uz ASV trīsdesmito gadu nogalē izceļojušais Rauls Hilbergs pēc kara beigām ASV delegācijas sastāvā strādāja Nirnbergas prāvā un viņu ieinteresēja, kā tāda mēroga noziegums kā holokausts (termins vēl nebija aktuāls) varēja tikt realizēts, bet pat akadēmiskās aprindās sastapās ar neizpratni, jo tobrīd tas bija neaktuāls un pat politiski nekorekts temats. Sīkāku iemeslu analīzi sk. nākamajā nodaļā.

⁴⁵² Sk.: Hilberg, R. (1996). *The Holocaust Politics: The Journey of a Holocaust Historian*. Chicago: Ivan R. Dee. P. 66. A. Stranga par situāciju raksta: “Kad 1950. gadā Kolumbijas universitātē viņš [Hilbergs] izteica vēlēšanos studēt Eiropas ebreju iznīcināšanas gaitu un vācu birokrātijas lomu tās nodrošināšanā, viņam ieteica to nedarīt – tolaik par šo tematu neviens neinteresējās, vēl vairāk – to uzskatīja par politiski nekorektu rīcību: tikko izveidotā Federatīvā Vācija bija ASV sabiedrotā aukstajā karā pret PSRS, un pat ASV ebreju organizācijas klusēja holokausta – tiesa, tobrīd šāds vārds vēl netika lietots, bet tas nemaina lietas būtību – jautājumā, nevēloties nekādi apgrūtināt sadarbību ar Konrāda Adenauera Vāciju. Te bija sākums ļoti nelāgai praksei, pret kuru Hilbergs cīnījās visu mūžu: lielā nozieguma – Eiropas ebreju iznīcināšanas politizācija.” Sk.: Stranga, A. (2008). Ievada vietā. Pieminot profesora Raula Hilberga ieguldījumu holokausta pētniecībā. 11. lpp. Sīkāk par daba rakstīšanas un publicēšanas aizkulisēm sk: Turpat. 13. lpp.

⁴⁵³ Tā rezultātā darbs tika publicēts nelielā Čikāgas izdevniecībā. Sk.: Hilberg, R. (1961). *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books.

⁴⁵⁴ Sk.: Hilberg, R. (2003/1961). *The Destruction of the European Jews*. New Haven: Yale University Press.

⁴⁵⁵ Arendt, H. (2006/1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Books.

⁴⁵⁶ Rubinstein, R. (1987/1978). *The Cunning of History: The Holocaust and the American Future*. New York: Harper Torchbooks.

⁴⁵⁷ Bauman, Z. (2000/1989). *Modernity and the Holocaust*. New York: Cornell University Press.

⁴⁵⁸ Browning, C. (1998/1992). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. New York: Harper Perennial.

⁴⁵⁹ Tā kā viņa grāmata izdota gandrīz vienlaikus ar Ā. Eihmana notveršanu, tā ieinteresēja akadēmiskos pētniekus, jo īpaši – H. Ārenti, kura, interpretējot tiesas prāvas norises un vērtējot Ā. Eihmana personību un rīcības motīvus, balstījās tieši R. Hilberga savāktajos materiālos un secinājumos. H. Ārentes sākotnēji piecās publikācijās tapušais ziņojums nepilnus divus gadus vēlāk pārtapa grāmatā, kurā viņa kā nozīmīgāko holokausta īstenošanas aspektu uzsvēra moderno birokrātisko sistēmu, kuras ietvaros īstentās darbībās indivīds nespēj kritiski izvērtēt.

ienaidnieku un nepieciešamās rīcības modeļu piedāvāšanu un attaisnošanu, lai varētu īstenot grandiozus noziegumus.⁴⁶⁰

Darba ievadā R. Hilbergs norāda, ka viņa darbs ir nevis par ebrejiem, bet pamatā par cilvēkiem, kas ebrejus iznīcināja, tātad – pētījums par slepkavām un to plānu realizāciju.⁴⁶¹ Tādējādi Raula Hilberga pētījuma galvenais uzsvars likts uz milzīgo birokrātisko aparātu un tā darbiniekiem, kas nodrošināja holokausta realizāciju, otrajā plānā atstājot Hitleru un viņa iniciatīvas, un R. Hilbergs akcentē nevis viena ļauna līdera nodarījumu, bet gan sistēmas funkcionēšanu un progresiju, kas nodrošināja nozieguma īstenošanu. Turklāt jau tolaik R. Hilbergs secinājis, ka holokausta īstenoņāji nozīmīgos aspektos neatšķiras no pārējās populācijas, viņi ir vairāk parastie nekā īpašie vai neordinārie vācieši, un holokausta īstenoņāji būtībā ir vācu tautas šķērsgriezums, bet nacistu slepkavošanas mašinērija strukturāli neatšķiras no tā laika vācu sabiedrības organizācijas principiem kopumā, to vispārīgais morālais portrets būtiski sakrīt.⁴⁶²

Retrospektīvā ir grūti iztēloties, vai Raula Hilberga apjomīgais veikums un būtiskie secinājumi par holokausta norisi un cēloņiem līdzīgi kā viņa kolēģu agrīnie centieni paliktu šauru nozares speciālistu interešu lokā, ja sešdesmito gadu ievadā holokausta tematiku neaktualizētu holokausta sociālās atmiņas procesi. Tomēr no šodienas perspektīvas raugoties, R. Hilberga darbs un tam raksturīgā perspektīva un holokausta norišu interpretācija tika pamanīta, pateicoties mijiedarbībai ar citiem sociālpolitiskiem procesiem, visizteiktāk – Ādolfa Eihmana tiesas prāvai un Hannas Ārentes ziņojumiem par to.

3.3. Hannas Ārentes versija par holokausta cēloņiem

Nozīmīgākais aizmetnis, kas veicināja pētnieku intereses rašanos par šo tematu, bija filozofes Hannas Ārentes (*Arendt*) aprakstu un filozofisko pārdomu sērija par Ā. Eihmana tiesāšanas procesu.⁴⁶³ Pirmajās pēckara desmitgadēs holokausta īstenoņāji un citi nacistu noziedznieki visbiežāk tika raksturoti kā “ļauņuma iemiesotāji”, bet neviens zinātnieks necentās socioloģiski vai empīriski atbildēt uz jautājumu, kas ir šis “ļauņums”.⁴⁶⁴ Sociālo un humanitāro zinātņu pārstāvju sākotnējie centieni atbildēt uz šiem sarežģītajiem jautājumiem aprobežojās ar slepkavu rīcības analīzi, kura parasti tika raksturota kā patoloģiska jeb ārkārtēja, un darbojās

⁴⁶⁰ Kā pamatojumu R. Hilbergs minēja apgalvojumu, ka Vācijā, kur radās ideja par holokaustu, antisemitisms nav bijis tik izplatīts un izteikts kā Austrumeiropā. Tādējādi jau piecdesmito gadu beigās, krietnu laiku pirms šīs idejas nokļūva akadēmiskā diskursa priekšplānā, R. Hilbergs, analizējot holokausta norises un birokrātiskās iznīcināšanas sistēmas darbību, akcentēja jautājumu par sociālo struktūru spēju ietekmēt indivīdu attieksmes un rīcību. Sk.: Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 137.–143.

⁴⁶¹ Sk.: Hilberg, R. (1961). *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books. P. v. Tādējādi kritika, kas norādīja, ka pārāk maz analizēti paši ebreji, būtībā kritizēja, nevis uzrakstīto pētījumu, bet savu iztēloto un vēl neuzrakstīto pētījumu. Sk.: Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 139.

⁴⁶² Sk. pārizdoto un papildināto 1961. gada versiju: Hilberg, R. (1985/1961). *The Destruction of the European Jews*. New York: Yale University Press. P. 994–1011.

⁴⁶³ Vēl 1945. gadā H. Ārente izteica prognozi, ka “pēc kara Eiropas intelektuālās dzīves pamatjautājums būs ļaunuma problēma – gluži tāpat, kā pēc iepriekšējā kara par pamatjautājumu kļuva nāve.” Citēts pēc: Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. 80. lpp.

⁴⁶⁴ Wolf, K. (1969). For a Sociology of Evil. *Journal of Social Issues*, 25 (1): 111.

priekšstats, ka nacistu noziegumu īstenotāji pēc definīcijas nevarēja būt “normāli” vai “veseli”. Līdz ar to mācība bija pavisam vienkārša – lai nepieļautu šādu noziegumu atkārtošanos, nedrīkst pieļaut, ka noteiktai saprāta normai neatbilstoši indivīdi nokļūst pie varas realizācijas.⁴⁶⁵

Tieši Otrā pasaules kara ļaunuma problēma bija tas jautājums, ko Hanna Ārente centās akcentēt, vēstot par Ādolfu Eihmana tiesāšanas procesu – vispirms piecu rakstu sērijā laikrakstā “*The New Yorker*” un pēc tam arī rediģētā publikācijā grāmatas formā.⁴⁶⁶ Grāmatas apakšvirsraksts “Ziņojums par ļaunuma banalitāti”, lai arī ne pārāk izsmeļoši un precīzi, norādīja uz H. Ārentes būtiskāko secinājumu, kas, novērojot un analizējot tiesas prāvu, viņu iespaidoja visvairāk – tiesājamais Ādolfs Eihmans izskatījās un uzvedās nevis kā dēmonisks ļaundaris, bet gan kā vidusmēra cilvēks, ikdienišķa persona.⁴⁶⁷

Ā. Eihmana prāvas laikā norīkotais psihiatrs atzina viņu par psihiski veselu, normālu cilvēku, līdz ar to H. Ārentes vēstījums paredzēja, ka ļaunu spēj paveikt ne tikai necilvēcīgi monstri vai psihopāti, bet arī ikdienišķi, vienkārši, tomēr dziļākā kopsakarā nedomājoši ļaudis: “*Viņš [Eihmans] nebija stulbs. Tas bija pilnīgs domāšanas trūkums – kaut kas pilnīgi atšķirīgs no stulbuma –, kas noteica viņa kļūšanu par vienu no sava laika lielākajiem noziedzniekiem.*”⁴⁶⁸ H. Ārente depersonalizēja ļaunumu un aicināja to meklēt sistēmiskās dominantēs,⁴⁶⁹ turklāt viņa uzsvēra, ka Ādolfs Eihmans bija nevis drausmīgs izņēmums, bet likumsakarība: “*Problēma ar Eihmanu bija tā, ka tik daudzi viņam līdzinājās, un nebija ne perversi, ne sadistiski, bet bija un joprojām ir tik baigi un biedējoši normāli.*”⁴⁷⁰

Tēze par Ādolfu Eihmanu ikdienišķumu un ideja, ka tik šausminošu un brutālu noziegumu kā holokaustu paveikušie varētu nebūt briesmoņi vai nezvēri, bet cilvēcīgas būtnes, tolaik valdošā diskursa ietvaros bija grūti pieņemama.⁴⁷¹ Tomēr nozīmīgākais temats, ko uzreiz

⁴⁶⁵ Waller, J. E. (2012). The Social Sciences. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 667.–669. Tomēr vēlākie pētījumi norādīja, ka šāda tēze ir aplama. Gan augstākā ranga nacistu lēmumu pieņēmēju, gan zemākā ranga izpildītāju psiholoģiskā un sociālā izpēte nenorādīja uz kādām nepilnībām, vēl jo vairāk – vairumā gadījumā atbilstoši valdošajiem priekšstatiem tie bija izglītoti, inteligenti, sociāli funkcionēt spējīgi indivīdi, kas pēc daudzām izmērāmām pazīmēm uzrādīja rādītājus virs vidējās normas. Sīkāk sk.: Waller, J. E. (2007). *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. 2nd ed. New York: Oxford University Press. P. 59.–97.

⁴⁶⁶ Sk.: Arendt, H. (2006/1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Books.

⁴⁶⁷ Viņas piedāvātais ļaunuma banalitātes apzīmējums raksturoja cilvēka nespēju izvērtēt savu rīcību un apzināties tās sekas plašākā kopsakarā, tādējādi dažādu apstākļu iespaidā kļūstot par drausmīgu noziegumu īstenotāju. Turpat. 287–288. lpp. H. Ārentes brīdinošais darbs vēstīja tieši to, ka ļaunums rodas no nespējas atbildīgi domāt, viņasprāt, Ādolfs Eihmans kļuva par vienu no sava laika baismīgākajiem noziedzniekiem, tieši savas “banalitātes”, vienkāršuma dēļ.

⁴⁶⁸ Turpat. 288. lpp.

⁴⁶⁹ Arendt, H. (2006/1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. P. 279.

⁴⁷⁰ Turpat. 278. lpp.

⁴⁷¹ Džeroms Kohns (*Kohn*) uzskata, ka acīmredzami gan tolaik, gan mazākā mērā arī tagad daudzi H. Ārentes ideju, ka ļaunums var rasties no banalitātes, neapdomības vai nevērības uztvēra kā tiešu uzbrukumu savām rakstura īpašībām. Sk.: Kohn, J. (2005). Introduction. In: Arendt, H. *Essays in Understanding: 1930–1954: Formation, Exile, and Totalitarianism*. New York: Schocken Books. Hannas Ārentes interpretācija par Ā. Eihmana tiesāšanu radīja grandiozas atskaņas un diskusijas, kas lielākoties centrējās uz H. Ārentes uzskatu un vēlāk arī personības kritizēšanu. Amoss Elons (*Elon*) ažiotažu, ko izraisīja H. Ārentes ziņojumi laikrakstā “*The New Yorker*” un to apkopojuma publicējums grāmatas formā, dēvē par karu starp intelektuāļiem gan ASV, gan Eiropā: “Trīs gadus pēc grāmatas publicēšanas ļaužu viedokļi par tās novērtējumu joprojām bija ārkārtīgi sašķelti. Nevienu grāmata dzīvajā atmiņā nav izvilinājusi līdzīgas kaislības. [...] Un

pēc tā publicēšanas uzjundīja Ārentes darbs, bija nevis Ādolfā Eihmana rīcības interpretācija, bet gan jautājums par ebreju pretestību un lomu savā iznīcināšanā. Viņas ziņojumu rezultātā folklorizējās teiciens “kā aitas uz kaušanu”, kas bija H. Ārentes pirmā reakcija uz ebreju pretestības trūkumu, jo viņa nespēja saprast, kāpēc, neskaitot dažus precedentus, kopumā ebreji savu likteni sagaidīja bez vai tikai ar nelielu pretošanos.⁴⁷² Vienlaikus viņa asi kritizēja ebreju kopienas līderus, norādot, ka “Jūdenrāte” (“*Judenräte*”) jeb ebreju padomes kļuva par daļu no nacistiskās holokausta mašīnērijas.⁴⁷³ H. Ārente tieši un netieši norādīja, ka gadījumā, ja Otrā pasaules kara laikā ebreju organizācijas un “Jūdenrāte” nepastāvētu, ebreju masveida slepkavošana nebūtu noritējusi tik raiti. Tieši tas, ka viņa daļu atbildības par ebreju iznīcināšanu uzlika ebreju kopienu līderu pleciem, piemēram, ebreju padomēm un “Jūdenrātei”, H. Ārentei tika pārmests visvairāk. Šī, pēc daudzu kritiķu domām, nepamatotā tēze padarīja ebrejus par kolaborantiem viņu pašu iznīcināšanā.⁴⁷⁴

Līdzīgus, kritiskus spriedumus par ebreju nepretošanos un līderu lomu daudz krasākā formā ir izteikuši daudzi gan pirms, gan pēc viņas grāmatas publicēšanas, piemēram, holokausta pētniecības aizsācēji un klasiķi Džeralds Reitlingers un Rauls Hilbergs, uz kuru darbiem Ārente balstījies un uz kuriem atrodamas norādes grāmatas pēcvārdā.⁴⁷⁵ Jāņem vērā, ka H. Ārentes skatījumu uz šiem jautājumiem nozīmīgi ietekmējis Raula Hilberga pētījums. Arī viņš uzskatīja, ka ebrejiem pietrūcis vēlmes pretoties vai orientācijas uz pretestību, un skaidrojās šo fenomenu ar pret ebrejiem vērsto tūkstošiem gadus ilgušo diskrimināciju, kura radījusi pārliecību, ka nepretošanās un saplūšana ar tiem atvēlēto vidi, šķietama nepamanāmība ir vienīgais veids, kā

strīds nekad nav ticis atrisināts.” Sk.: Elon, A. (2006). The Excommunication of Hannah Arendt. In: Arendt, H. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Books. P. vii.

⁴⁷² H. Ārente uzskatīja, ka ebreji gāja bojā necienīgi, kritikas skatījumā viņa “izsmēja” veidu, kā tas notika, holokausta uzskatīja par ebreju tradīcijas neizbēgamību, H. Ārentes pozīcijas jautājumā par ebreju lomu holokaustā aizvainoja daudzus, jo īpaši – holokaustā izdzīvojušos.

⁴⁷³ H. Ārente norādīja, ka visur, kur ebreji Eiropā dzīvoja, bija ebreju līderi, kuri holokausta laikā dažādos veidos sadarbojās ar nacistiem. Viņaprāt, ja šādu līderu un organizāciju, kas nodrošināja holokausta plānošanu, organizēšanu un ebreju pakļaušanos, nebūtu, tik liels ebreju upuru skaits nevarētu iet bojā. Sk.: Arendt, H. (2006/1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. P. 125.

⁴⁷⁴ Šo apstākļu dēļ dažkārt nepamatoti tiek uzskatīts, ka H. Ārente aizstāvēja un centās rehabilitēt Ā, Eihmanu. Tieši pretēji, savā darbā viņa norādīja, ka Eihmanis ir pelnījis nāvessodu. Arendt, H. (2006/1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. 279. Vēsturnieks Aivars Stranga raksta: “Reti kurš jautājums ir izraisījis lielākas kaislības kā jautājums par ebreju padomju lomu holokaustā, jau sākot ar 60. gadiem, ar H. Ārentes darbiem, kuri šodien ir acīmredzami vienpusēji neobjektīvi” Sk.: Stranga, A. (2004). Holokausta pētniecības problēmas. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētē Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 25. lpp. Pārmetumus Ārentei sk. arī: Friedlander, S. (2008). *Nazi Germany and the Jews: The Years of Extermination, 1939–1945*. New York: Harper Perennial. P. xxiii. Vēlākie pētījumi norāda, ka H. Ārente ir pārspīlējis vairākos aspektos, pirmkārt, ebreju pašpārvaldes bija pakļautas nacistu pavēlēm un vardarbības draudiem, otrkārt, ebreji patiesībā bija palikuši bez līderiem, jo starp pirmskara periodā aizbēgušajiem bija liels īpatsvars politisko aktīvistu un intelektuāļu, treškārt, ebreju padomes bija izteikti dažāds process un atšķīrās atkarībā no vairākiem faktoriem, ceturtkārt, daudzviet, jo īpaši izteikti – nacistu iekarotajās PSRS teritorijās, ebreju iznīcināšana norisinājās bez ebreju pašpārvaldes līdzdalības. Michman, D. (2003). *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective*. London: Vallentine Mitchell. P. 159.–175.

⁴⁷⁵ Turpat. 282. lpp.

izdzīvot, tādēļ pat acīmredzamas iznīcināšanas laikā šo spēcīgi iesakņoto paš aizsardzības instinktu bijis grūti pārvarēt.⁴⁷⁶

H. Ārentes vainošana slepkavu attaisnošanā un mirušo piemiņas aizskaršanā ir iespējama, tikai būtiski pārspīlējot viņas argumentus un neanalizējot tos pēc būtības.⁴⁷⁷ Sagrozītie un pārspīlētie, kā arī plaši akceptētie spriedumi par H. Ārentes darbu kļūst mazāk pārsteidzoši, ja ņem vērā kontekstu, kurā viedokļi par grāmatu tapuši. Amoss Elons to nodēvējis par “*nacionālā mēroga kampaņu, kas tika organizēta ASV, lai diskreditētu viņu akadēmiskajā pasaulē.*”⁴⁷⁸ Milzīgās kritikas kampaņas un apsūdzību rezultātā viņu ne tikai kritizēja par uzskatiem, bet arī publiski apsaukāja par “sevi ienīstošu ebrejieti”, uz ko Hanna Ārente sev tipiski filozofiski atbildēja:

Es nekad dzīvē neesmu mīlējusi kādu cilvēku grupu – ne vāciešus, ne frančus, ne amerikāņus, ne strādājošos, ne ko citu līdzīgu. Es patiesi mīlu tikai savus draugus un vienīgā mīlestība, ko es pazīstu un kurai es ticu, ir indivīdu mīlestība. Otrkārt, šī “ebreju mīlēšana”, tā kā es pati esmu ebrejiete, man šķīst kaut kas aizdomīgs. Es nevaru mīlēt sevi vai jebko, kas ir daļa no manis.⁴⁷⁹

Vairākas kritikas iebildes, piemēram, par H. Ārentes izteiksmes stilu un intonāciju pirmajā publikācijas versijā laikrakstā “*The New Yorker*”, autore ņēma vērā, un grāmatā tās vairs neparādās, lai gan vietumis tik un tā raksturīga tendence absolutizēt un izteikties vispārākajā pakāpē.⁴⁸⁰ Tomēr viņas apbrīnotājus, šķiet, piesaistījis tieši tas, kas tracinājis kritiķus –

⁴⁷⁶ Hilberg, R. (1961). *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books. P. 666. Šeit citēts pēc New York: Harper and Row. Sk. arī: Hilberg, R. (2011). *The Thousand Years of Jewish Appeasement*. In: Niewyk, D. (ed.). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. 4th ed. Wadsworth: Cengage Learning. P. 142–149. Šī perspektīva tikusi kritizēta vairāku autoru darbos, kas norādījuši, ka R. Hilbergs un H. Ārente savos secinājumos nav novērtējuši situacionālos faktorus un reālās dilemmas, kādas ebrejiem un ebreju kopienu līderiem šai laikā bija jārisina. Viens no prominentākajiem ebreju nepretošanās tēzes kritiķiem ir Jehuda Bauers. Viņš uzskata, ka ebreji cīnījušies vienmēr, kad bijusi tāda iespēja, bet problēma viņa skatījumā ir tā, ka šādu iespēju praktiski nav bijis vai arī ir bijis nedaudz, jo ebrejiem trūcis ieroču, kas nepieciešami nozīmīgai pretestībai, kā arī līdzcivīķu atbalsta. Tāpat viņš aicinājis ar lielāku izpratni raudzīties uz situāciju, kādā ebreji nokļuva nacistu rasu terora laikā, uzsverot, ka, ja no šā brīža pozīcijām raugoties, ir skaidrs, ka militāra pretestība bija vienīgā glābšanās iespēja, tad holokausta laikā ebrejiem šādu zināšanu nebija. Sk.: Bauer, Y. (2011). *Forms of Jewish Resistance*. In: Niewyk, D. (ed.). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. 4th ed. Wadsworth: Cengage Learning. P. 140. Arī Dens Dainers (*Diner*) norāda dažādajām zināšanām šobrīd un tolaik. Viņš aizstāv ebreju līderus, norādot, ka viņi vairumā gadījumu centušies nacistos radīt pārliecību par savā pārziņā esošo ebreju spēju būt noderīgiem ekonomiski, bet nav spējuši iedomāties, ka šķietami neracionālā ideja par ebreju masveida iznīcināšanu varētu ņemt virsroku par racionālu ekonomisku ieguvumi. Sk.: Diner, D. (2006/2000). *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. Los Angeles: University of California. P. 117–129. Neraugoties uz kritiku, R. Hilbergs arī papildinātajos sava lieldarba izdevumos palicis pie savas pozīcijas. Niewyk, D. (ed.). (2011). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. 4th ed. Wadsworth: Cengage Learning. P. 140. Tomēr atšķirībā no R. Hilberga H. Ārentes pozīcija tikusi padarīta daudz kategoriskāka, nekā tā bija, un vairāki viņas izteikumi pārspīlēti, tai skaitā norādes, ka viņa uzskata upurus par atbildīgiem pašu nāvē. Piemēram, krājums “*Encyclopedia Judaica*” Hannas Ārentes šķirklī viņai aplami piedēvē apgalvojumu, ka “upuri bija daļēji atbildīgi par slepkavībām, jo nespēja tām pretoties”. H. Ārente neko tādu nav apgalvojusi. Gluži pretēji, viņa kritizējusi prokuroru, kurš izteicis līdzīgu apgalvojumu. Sikāk par šo un citu nepamatotu Ārentes kritiku sk.: Elon, A. (2006). *The Excommunication of Hannah Arendt*. P. ix–xxi.

⁴⁷⁷ Atbildot uz kritiku, H. Ārente rakstīja: “Ebreji kā kopums rikojās lieliski. Tikai vadība izgāzās.” Sk.: Arendt, H. (2006/1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. P. 284.

⁴⁷⁸ Ja ņem vērā, ka četras dažādas ebreju organizācijas nolīga pētniekus, kuru uzdevums bija rūpīgi lasīt katru teksta rindiņu, meklējot kļūdas, lai to diskreditētu, tad šāds salīdzinājums nešķiet pārspīlēts. Sk.: Elon, A. (2006). *The Excommunication of Hannah Arendt*. In: Arendt, H. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Books. P. xx.

⁴⁷⁹ Kohn, J., Feldman, R. H. (Eds.). *The Jewish Writings: Hannah Arendt*. New York: Schocken Books. P. 466–467.

⁴⁸⁰ Viņas darbi kritizēti par jucekliskumu un empīriskas precizitātes aizstāšanu ar plašiem vispārinājumiem un skaļiem lozungiem. Strīdīgi varētu būt tikai uzsvāri, ko H. Ārente varēja savietot precīzāk un norādīt arī uz ebreju organizāciju bezspēcību un vienlaikus nezināšanu par savu likteni vai, rakstot par slepkavu ikdienišķumu un ebreju līderu atbildību,

nebaidīšanās domāt patstāvīgi un ārpus akadēmiskās vides nospraustajām kategorijām, analizēt jautājumus pēc būtības, nevis atbilstoši akadēmiskā politikorektuma piegrieztām. Gan kritiķu, gan aizstāvju argumenti bija stipri līdzīgi – daudz ētikas un metafizikas, maz empīrisku apstiprinājumu un nianšu analīzes. Kā redzams: kas vienus kaitināja, citus – sajūsmināja.

H. Ārente bija pirmā, kas identificēja holokaustu kā universālu problēmu, to pamatojot ar trim atziņām: pirmkārt, nacistu režīms un tā rīcība ir pilnīgāk izprotama totalitārisma kā sabiedrības pārvaldes formas kontekstā, otrkārt, holokausts ir izprotams, tikai ņemot vērā birokrātiju kā modernās sabiedrības iezīmi, kas aizēno individuālu morālo atbildību, treškārt, jebkuriem centieniem veidot jaunu Vācijas republiku ir jābalstās netiešā, simboliskā vainas izpratnē.⁴⁸¹ H. Ārente nevairījās norādīt uz visām totalitārisma briesmām, genocīdu dēvējot nevis par totalitārisma izpausmi,⁴⁸² bet gan par tā pamatu, kodolu, kas nodrošina visas sistēmas funkcionēšanu un caurauž to. Viņa totalitārisma identificēja kā galēju ārprātu, kura briesmas no ārpuses ne vienmēr ir precīzi apjaušamas, bet uz indivīdiem, kuri atrodas tā varā, atstāj grūti izdzēšamu iespaidu.⁴⁸³

Mūsdienās, pateicoties daudziem citiem pētījumiem un akadēmiskiem darbiem,⁴⁸⁴ vairākas no viņas tēzēm un pārdomām ir kļuvušas saprotamākas un pieņemamākas, un vairāki viņas darba aspekti vairs nešķiet strīdīgi. Vēstījumu par “ļauņuma banalitāti” viņa rakstīja sešdesmitajos gados, bet kopš astoņdesmitajiem šīs idejas kļuvušas arvien atzītākas. H. Ārentes idejas jaunu aktualitāti iemantoja 20. gadsimta beigās un 21. gadsimta sākumā kontekstā ar genocīdiem Ruandā, Sarajevā un Dārfūrā.⁴⁸⁵ Kopš Hannas Ārentes “ļauņuma banalitātes” pirmpublicācijas daudzos pētījumos ir analizēta nebūt ne viennozīmīgā “Jūdenrātes” jeb ebreju padomju darbība un loma holokausta norisē, tāpat kā vairs netiek apstrīdēts H. Ārentes apgalvojums, ka Ā. Eihmaņa tiesāšana bija paraugprāva. Tomēr būtiskākais, ka viņa uzdeva un centās atbildēt uz nozīmīgiem jautājumiem, kas atkal atgriežas mūsdienu dienaskārtībā – kāda ir dažādu sociālpolitisko notikumu ietekme uz atmiņu, kādos procesos top tas, ko mēs saucam par

precīzāk norādīt, uz kuriem gulstas galvenā atbildība. Iespējams, H. Ārente varēja vairāk uzmanības veltīt tām dilemmām, ar kurām saskārās ebreju organizāciju vadītāji un atbildīgās personas.

⁴⁸¹ Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 33.

⁴⁸² H. Ārente norādīja uz totalitārisma kā sistēmas noziedzīgumu un par tā centrālo faktoru nodēvēja teroru. Totalitārisma analīzē gan kreisi orientēto marksistisko komunismu, gan labējo nacionālsociālismu viņa skatīja kā sistēmas, kas balstās uz teroru un šausmām, bet ideoloģijā nozīmīga loma atvēlēta antisemitismam. Tolaik daudziem, kas centās totalitārās sistēmas ievietot kādā jau eksistējošā politiskā kontekstā, tas šķita pārsteidzīgi.

⁴⁸³ Sk.: Ārente, H. (2000/1951). *Totalitārisma izcelsme*. Rīga: Elpa.; Rogozinsky, J. (1993). Hell on Earth: Hannah Arendt in the Face of Hitler. *Philosophy Today*, 37 (3), 257–273. T. Džads raksta, ka tolaik šie apgalvojumi daudziem šķita pārsteidzīgi un pārāk krasi, mūsdienās tie šķiet pašsaprotami vai pat triviāli. Sk.: Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. 79.–80. lpp.

⁴⁸⁴ Sk. nākamā nodaļu.

⁴⁸⁵ Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 16. Holokausta pētnieki vairs neuzskata, ka ebreju iznīcināšana būtu tikai dažu jaunu personu apzināti un ar nolūku īstenots noziegums, un neapšaubā, ka birokrātiskas prakses var būt problemātiskās, bet ļaunumu var radīt ne tikai aktīva rīcībā, bet pakļaušanās un sava viedokļa trūkums. Sīkāk sk. nākamajā nodaļā.

vēsturi, kādas ir robežas starp varmāku un cietēju un kas tās nosaka, kā veidojas vispāratzītas un nereti neapšaubītas “patiesības”.

Arī mūsdienās Hannai Ārentei tiek pārmešta nekritiska Ādolfa Eihmana paštēla analīze, kas veidota, balstoties uz to, kā viņš sevi reprezentēja tiesā un iztēloja kā nevainīgu un pakļāvīgu pavēļu izpildītāju, birokrātu.⁴⁸⁶ Diskusijas par to, kas bija Ā. Eihmans, – nozīmīgs ebreju iznīcināšanas plānotājs un organizētājs vai skrūvīte nacistiskajā nāves mašīnērijā – turpinās.⁴⁸⁷ Kristofers Braunings norāda, ka, lai gan daudzas pazīmes liecina, ka Ādolfs Eihmans nav labākais “parasta birokrāta” piemērs, Hannas Ārentes jēdzienu, tai skaitā “ļauņuma banalitātes”, devums ir nozīmīgs aspekts dažādu holokausta norišu izpratnei.⁴⁸⁸

Iespējams, daudzas idejas Hannas Ārente formulēja pārāk agri, laikā, kad tās bija pretrunā valdošajam diskursam, un tieši tādēļ nokļuva neizpratnes un naida krustugunīs. Sešdesmitajos gados daudzus sanikvoja Ārentes apsūdzības ebrejiem par nepretošanos un secinājums, ko viņa jēdzieniskoja kā ļaunuma banalitāti, tomēr vēlākie darbi apstiprināja, ka viņa bija identificējusi būtisku fenomenu cilvēku sociālajā uzvedībā, un tūkstošgades mijā viņas darbs bija kļuvis par holokausta norišu interpretēšanas klasiku.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Ā. Eihmans nopratināšanas laikā, no vienas puses, apgalvoja, ka neienīst ebrejus, kā pamatojumu minot to, ka ir apmeklējis Palestīnu, studējis gan ivritu, gan ebreju vēsturi, bet, no otras puses, viņam bijis dots konkrēts uzdevums, no kā atkarīga viņa karjera, un viņš to pildījis, cik labi vien spējis un bez morāla rakstura šaubām. Sk.: Arendt, H. (2006/1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Books.

⁴⁸⁷ Ja Hanna Ārente, attēlojot Ā. Eihmani, ir radījusi spēcīgu tēlu, kurā nacists ir varai pakļāvīgs un plašākā kopsakarā nedomājošs birokrāts, vairāki pētījumi, kuros analizētas dažādu nacistu institūciju struktūras, balstoties uz to sastāvā esošo viedokļiem, secināts, ka šo organizāciju biedri nacionālsociālisma ideoloģiskajā ietvarā radīja savu “organizācijas kultūru” – vērtības, attieksmes un rīcības modeļus, kurus ebreju vajāšana un nogalināšana tika uzskatīta par akceptējamu un par vēlamu profesionālu pienākumu, kas kopienas ietvaros tika atbalsēta un veicināta – un aktīvi piedalījās šo mērķu sasniegšanā. Sk.: Allen, M. (2002). *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camp*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. P. 15.; Westermann, E. (2005). *Hitler's Police Battalion's: Enforcing Racial War in the East*. Lawrence: University Press of Kansas. P. 239. Sk. arī: Wildt, M. (2009). *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office*. Madison: University of Wisconsin Press. Piemēram, Lorenss Rīss citē Ā. Eihmana sacīto, vēl esot amatā Otrā pasaules kara laikā, kad viņš atzinis, ka apziņa par piedalīšanos ebreju iznīcināšanā viņam dod tādu apmierinājumu, ka nepieciešamības gadījumā viņš smiedamies ielēktu kapā. Sk.: Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 61. lpp.

⁴⁸⁸ Browning, C. (1992). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. New York: Harper Perennial. P. 250. Arī citi mūsdienu pētnieki norāda, ka biežākais kara noziedznieku attaisnojums – “es tikai pildīju pavēles” un “karš ir karš”,⁴⁸⁸ ir tikai mēģinājums izvairīties no soda. Nereti viņi patiešām tā uzskata. Sk.: Angrick, A., Klein, P. (2012). *The “Final Solution” in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941–1944*. New York, Oxford: Berghahn Books. P. 470. Būtiskas šai ziņā ir, piemēram, Aušvicas komandanta Rūdolda Hesa (*Hoess*) ieslodzījumā rakstītās atmiņas, kurās viņš, no vienas puses, izrāda gan līdzjūtību ebreju upuriem un norišu ietekmi uz viņa noskaņojumu, gan, no otras puses, demonstrē nespēju savu darbību skatīt kontekstā ar viņa pakļautībā realizētajām masu slepkavībām un to morālo vērtējumu: “*Kad es redzēju, kā priekā rotaļājas mani bērni, vai novēroju, manas sievas prieku par mūsu jaunāko, es bieži iedomājos: cik ilga vēl būs mūsu laime?*” Sk.: Hoess, R. (2000/1959). *Commandant of Auschwitz.: The Autobiography of Rudolph Hoess*. London: Phoenix Press. P. 156.

⁴⁸⁹ H. Ārentes vēstījums par Eihmana tiesāšanu Jeruzalemē grāmatas formā līdz šim ticis pārdots vairāk nekā 300 000 eksemplāros. Grāmatas interpretācijas ietekmējuši daudzi aktuālie sociālpolitiskie notikumi, kas risinājušies vairāk nekā 50 gadus kopš grāmatas pirmpublicācijas – tai skaitā notikumi Izraēlā un šīs valsts politika, komunisma sabrukums Austrumeiropā, kā arī pašas Ārentes korespondences publicēšana, kas devusi jaunu perspektīvu grāmatas uzlūkojumā. Džeroms Kons raksta, ka Hanna Ārente dzīvoja dzīvi, kas tikusi stāstīta un tiks atstāstīta un kuras mērķis bija centies meklēt atbildes un risināt 20. gadsimta problēmjautājumus. Sk.: Kohn, J. (2005). Introduction. In: Arendt, H. (2005/1994). *Essays in Understanding: 1930–1954: Formation, Exile, and Totalitarianism*. New York: Schocken Books. Tonijs Džads par viņas atstāto mantojumu rakstīja: “Sīkumos Ārente ir alojusies itin daudz, un neskaitāmie kritizētāji viņai nemūžam par to nepiedos. Tomēr būtiskās lietas viņa izprata pareizi, un tādēļ ir visnotaļ pelnījusi, lai mēs viņu pieminam un atceramies.” Sk.: Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. 92. lpp.

3.4. Klasiskie S. Milgrema un F. Zimbardo sociālie eksperimenti

Hannas Ārentes publikācija radīja lavīnas efektu un veicināja citu pētījumu īstenošanu, kā rezultātā viņas formulētās un sākotnēji par skandalozām uzskatītās idejas guvušas apstiprinājumu vairākos darbos un pētījumos. Neilgi pēc to tapšanas R. Hilberga un H. Ārentes secinājumus, visizteiktāk – tēzi par “ļauņuma banalitāti”, trīs gadus ilgušā pētījumā eksperimentāli centās pārbaudīt Jeilas Universitātes sociālais psihologs Stenlijs Milgrems (*Milgram*).⁴⁹⁰

S. Milgrems izveidoja “mācīšanās” eksperimentu, kurā tā dalībniekiem tika teikts, ka tiek pētīta sodīšanas efektu iedarbība uz iemācīšanās procesiem un ka viņi pieslēdz “labojošu” elektrošoku vēl vienam eksperimenta dalībniekam (kurš patiesībā strāvas triecienu nesaņēma un bija informētais eksperimenta dalībnieks), lai pētītu, kā sods iedarbojas uz to mācīšanās spēju. Eksperimenta dalībniekus “instruēja zinātniska autoritāte”. Dalībniekam tika dots uzdevums pagriezt slēdzi, kas novadīja strāvas triecienu it kā tobrīd atbildes sniedzšanai un šai sodīšanas sistēmai pieslēgtai personai katrreiz, kad šī persona atbildēja nepareizi/neadekvāti uz jautājumu. Pēc arvien lielāka stipruma elektrošoka strāvas pieslēgšanas eksperimenta dalībnieki dzirdēja iepriekš sagatavotu atgriezenisko saiti – sūdzības, sāpju kliegšanu, palīdzības saucienus, bet beigās par “upura” stāvokli liecināja klusums.⁴⁹¹ Pirmajā eksperimentā, neraugoties uz sāpēs kliegšanai aicinājumiem pārtraukt procedūru un, visbeidzot, šķietamu šoka saņēmēju samaņas zudumu, vairāk nekā 60% eksperimenta dalībnieku, saņemot “nepareizas pavēles” pēc eksperimenta organizētāja aicinājuma turpināja palielināt strāvas stiprumu līdz galējam – dzīvību apdraudošam līmenim.⁴⁹²

Stenlija Milgrema eksperiments norādīja, ka, cilvēkiem socializējoties, ir raksturīga uzvedības tendence, kas vērsta uz pakļaušanos hierarhiski augstāk pozicionētiem grupas locekļiem tik lielā mērā, ka tā var novest pie universālu morālu normu ignorēšanas un

Savukārt Timotijs Snaiders uzsver, ka holokausta izpratnē “mēs šodien nevarētu būt tur, kur esam, bez Hannas Ārentes”. Sk.: Snyder, T. (2014, January 14). *The Origins of Mass Killing: The Bloodlands Hypothesis*: Lecture. See: <http://www.lse.ac.uk/IDEAS/events/events/2014/14-01-14-Snyders.aspx>.

⁴⁹⁰ S. Milgrema klasisko pētījumu apkopojumu sk.: Milgram, S. (1974). *Obedience to Authority: An Experimental View*. New York: Harper & Row. Viņa laboratorijas pētījumi šobrīd tiek uzskatīti par vislielāko ažiotāžu izraisījušajiem un visbiežāk citētajiem sociālo zinātņu pētījumiem un ir tikuši atkārtoti dažādās vietās, laikos un modifikācijās. Sk.: Russell, N., Gregory, R. (2005) Making the Undoable Doable: Milgram, the Holocaust, and Modern Government, *The American Review of Public Administration*, 35 (4), 327.

⁴⁹¹ Sīkāk sk.: Milgram, S. (1974). *Obedience to Authority: An Experimental View*. P. 13–26.

⁴⁹² Milgram, S. (1963). Behavioral Study of Obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67 (1), 371–380. Vēlākajos eksperimentos, dažādās formās variējot atkarīgos mainīgos, pētījuma dizains tika vairākkārt mainīts, lai pārbaudītu iespējami dažādu faktoru ietekmi uz eksperimenta dalībnieku uzvedību un pakļaušanos autoritātei. Rezultāti norādīja uz vairākām tendencēm – jo mazāks bija fiziskais un vizuālais kontakts ar “upuri” vai mazāka tiešā iesaiste strāvas pievadīšanā, vai lielāka pavēļu devēju autoritāte un acīmredzamāka tā klātbūtne, jo izteiktāk eksperimenta dalībnieki bija tendēti pakļauties pavēlēm un nodarīt lielāku kaitējumu “upuriem”. Dažādu eksperimenta variāciju rezultātus sīkāk sk.: Milgram, S. (1974). *Obedience to Authority: An Experimental View*. P. 32.–122. Tomēr visos atkārtotajos un pārveidotajos eksperimentos, veicot tos dažādās variācijās, lai izslēgtu iespējamās blakus ietekmes, S. Milgrems tā arī neizveidoja kopu, kurā visi eksperimenta dalībnieki atteiktos izpildīt savu uzdevumu līdz galam, un secināja, ka pakļaušanās autoritātei ir cilvēka rīcības būtiska un neatņemama sastāvdaļa neatkarīgi no tādiem sociālajiem mainīgajiem kā vecums, dzimums vai izglītība, tādējādi pētījuma rezultāti liecināja par sociālo struktūru potenciāli destruktīvo ietekmi uz indivīdu rīcību. Turpat. 117.–118. lpp.

pakļaušanās mazākas grupas diktētajiem uzvedības modeļiem. Eksperimentu rezultātus Milgrems skatīja kontekstā ar holokausta norisēm. Vienlaikus norādot uz būtiskām konteksta atšķirībām nacistu noziegumu un savu eksperimentu norisē,⁴⁹³ viņš secināja, ka noteiktos sociālos apstākļos cilvēkus ir iespējams bez grūtībām iesaistīt slepkavošanā.⁴⁹⁴ Holokausta pētniecības un Hannas Ārentes secinājumu kontekstā tas nozīmēja – ikviens ir potenciāls Ādolfs Eihmans.

Desmit gadus pēc S. Milgrema eksperimentu rezultātu pirmpublicācijas sociālpсихолоgs Filips Zimbardo (*Zimbardo*) izveidoja un publicēja eksperimentu, kas ieguvis apzīmējumu “Stenfordas cietuma eksperiments” un kura mērķis bija noskaidrot, kā strauji mainīgs sociālais konteksts spēj ietekmēt indivīdu izturēšanos. Tas tika pārbaudīts, savstarpēji pazīstamiem studentiem piedāvājot iejusties nejauši izvēlētās, duālās – sarga un ieslodzītā – lomās. Neraugoties uz apziņu par nejausības principu lomu sadalē, “sargu” dominējošā un tirāniskā uzvedība arvien intensificējās un kļuva tik agresīva, vardarbīga un pat sadistiska, ka F. Zimbardo izlēma divu nedēļu ilgumā plānoto eksperimentu pārtraukt pēc sešām dienām.⁴⁹⁵

S. Milgrama un F. Zimbardo eksperimentu būtība bija izolēt un pētīt autoritātes varu un lomu spēli kā mainīgos un to ietekmi uz cilvēku uzvedību. Abu pētījumu rezultāti un to plašā, tai skaitā akadēmiskā, publicitāte kopš to veikšanas ir apstiprinājums šo mainīgo nozīmīgajai ietekmei uz cilvēku uzvedību. Šie pētījumi visbiežāk tika interpretēti kontekstā ar Hannas Ārentes darbu,⁴⁹⁶ jo apstiprināja tēzi par “ļaušana banalitāti”, kas paredz, ka vidusmēra cilvēki, kas savā ikdienā neizceļas uz kopējā fona un ir atbildīgi sabiedrības locekļi, konkrētos apstākļos, pakļaujoties augstākas varas prasībām, spēj īstenot šausminošus noziegumus gadījumos, kad nespēj kritiski domāt par savas rīcības sekām.

3.5.R. Hilberga un H. Ārentes ideju turpmāki apstiprinājumi

Šīs tēzes turpmākajos gados, izmantojot dažādas pieejas, tikušas apstiprinātas arī vairākos citos pētījumos. Vēsturnieks Omers Bartovs (*Bartov*), analizējot nacistu karavīru ikdienu un tai skaitā slepkavu līdzdalību holokaustā, papildus nacistu rasistiskās ideoloģijas ietekmei kā nozīmīgu faktoru akcentēja arī stāvokli Austrumu frontē un ikdienas apstākļu

⁴⁹³ S. Milgrems norādīja, ka, no vienas, puses eksperimenta dalībniekiem bija daudz lielāka un pamatota pārliecība, ka viņu “upuriem” netiks nodarīts neatgriezenisks fizisks kaitējums, bet, no otras puses, viņi nebija pakļauti ilglaicīgai indoktrinācijai, kuras mērķis dehumanizēt “upurus”, kas laboratorijas eksperimenta laikā nebija iespējams. Sk.: Turpat. 7.–9; 176.–177. lpp.

⁴⁹⁴ Milgram, S. (1974). *Obedience to Authority: An Experimental View*. P. 176.–177.

⁴⁹⁵ Eksperimentu aprakstu un analīzi sk.: Zimbardo, P. (2007). *The Lucifer Effect: Understanding how Good People Turn Evil*. New York: Random House. Trešdaļa no “sargiem” rīkojās nežēlīgi un cietsirdīgi, izdomāja arvien jaunus “ieslodzīto” kontroles un pazemošanas veidus un arī šķietami izbaudīja šo procesu. Lielākā, attieksmē pret ieslodzītajiem mērenā, grupa rīkojās stingri, bet kopumā taisnīgi, un tikai divi eksperimenta dalībnieki pret “ieslodzītajiem” izturējās labvēlīgi un centās tiem palīdzēt. Sk.: Zimbardo, P. (1972). *Psychology of Imprisonment*. *Society*, 6 (1), 4–8. Vispārsteidzošākā pētījuma atziņa bija tas, cik ātri un viegli indivīdi pieņēma sadistisku uzvedību, lai gan pirms pētījuma veiktajos testos nekas par šādām tendencēm neliecināja.

⁴⁹⁶ Sk., piem.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 179.

pasliktināšanos, ko viņš dēvē par frontes dzīves demodernizāciju laikā, kad Vācijas ekonomika tika mobilizēta totālam karam. Pēc O. Bartova domām, tieši necilvēcīgais karavīru dzīves līmenis un tā nemitīga pasliktināšanās, karam ieilgstot, padarījis daudzus indivīdus uzņēmīgākus pret nacistisko antisemitisma propagandu un iesaisti genocīdā pret ebrejiem – reālāku.⁴⁹⁷ Tādējādi arī O. Bartovs uzsver situacionālo faktoru – dzīves apstākļus frontē – kā nozīmīgu aspektu, kas noteica iesaisti slepkavošanas akcijās.

Psihiatrs Roberts Džejs Liftons (*Lifton*), veicot virkni interviju ar nacistu medicīnas sistēmā strādājušiem ārstiem, centies izprast, kā saprātīgi, izglītoti un augstu profesionālo statusu iemantojuši cilvēki spēj racionalizēt un attaisnot savu līdzdalību drausmīgās masu slepkavībās. Pētījuma rezultātā R. Liftons secināja, ka viņu rīcība bija īpašas cilvēka cietsirdības un izdomas apvienojums, kas iekļāvās konkrētajā sociāli politiskajā ietvarā, kurā tie darbojās ar pārliecību, ka pēc labākās sirdsapziņas veic sev uzticētos pienākumus, tādējādi arī viņa pētījums apstiprināja tēzi par to, ka masu slepkavības nebūt neveic tikai *a priori* ļauni cilvēki, un cik šaura ir robeža starp cilvēka spējām darīt ļaunu vai labu.⁴⁹⁸

Līdzīgi secinājis arī vēsturnieks Kristofers Braunings (*Browning*), kurš uzskata, ka viņa pētnieki “Rezerves policijas bataljona 101” vīri netika nosūtīti uz Ļubļinu, lai slepkavotu ebrejus, tādēļ, ka viņi tika īpaši atlasīti kā atbilstoši vai piemēroti šim uzdevumam.⁴⁹⁹ Kristofera Brauninga darbs, pirmkārt, norāda uz to, ka neliels cilvēku skaits – viens bataljons spēja nogalināt vairākus desmitus tūkstošu ebreju vācu okupētajā Polijā, otrkārt, ataino, kā masveida slepkavības bez iebildumiem bija gatavi īstenot “parastie ļaudis”, rezerves policisti, no kuriem gandrīz neviens nebija nacistu partijas biedrs un kuru vairākums nāca no Hamburgas – pilsētas, kas pazīstama ar savām kreisi sociāldemokrātiskajām tradīcijām un relatīvi vājāku atbalstu nacistiem.⁵⁰⁰

K. Braunings norāda, ka “Rezerves policijas bataljona 101” dalībnieki bijuši tikai virspusēji ideoloģiski indoktrinēti un tikai daži uzskatāmi par kaismīgiem nacisma ideoloģijas atbalstītājiem, tādēļ nozīmīgākais aspekts, kas viņus padarīja par slepkavām, bija paklausība vadībai un lojalitāte grupai, kurai tie piederēja:

Arī šodien pastāv daudzas sabiedrības, kuras nomoka rasisma tradīcijas un kuras ir kara mentalitātes vai kara draudu ielenktas. It visur sabiedrība nosaka pakļaušanos un piekāršanos autoritātei, un patiesībā tās ar grūtībām varētu funkcionēt citādi. It visur ļaudis tiecas pēc karjeras attīstības. Ikvienā modernā sabiedrībā, [...] sociālā kopienā grupu līderiem ir milzīgs iespaids uz

⁴⁹⁷ Bartov, O. (1992). *Hitler's Army: Soldiers, Nazi's, and War in the Third Reich*. New York: Oxford University Press. P. 12–28.; Bartov, O. (2011/2003). *Hitler's Army*. In: Niewyk, D. (ed.). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. 4th ed. Wadsworth: Cengage Learning. P. 76–83.

⁴⁹⁸ Lifton, R. J. (1986). *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*. New York: basic Book. P. 3–5.

⁴⁹⁹ Browning, C. (2004). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. New York: Harper Perennial. P. 165.

⁵⁰⁰ Stranga, A. (2006). *Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā*. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta Latvijā. Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 18. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 25. lpp.

morāles normām un uzvedību. Ja “Rezerves policijas bataljona 101” vīri varēja kļūt par slepkavām šādos apstākļos, kura cilvēku grupa nevarētu kļūt?⁵⁰¹

Tādēļ, pēc Kristofera Brauninga domām, nepieciešams analizēt, kas īsti ir cilvēks, un ir jāatsakās no komfortablajām un nošķirošajām nozīmēm, ka holokausta slepkavas bija fundamentāli cita tipa cilvēki, jo viņi dzīvoja radikāli atšķirīgā kultūrā. Viņaprāt, holokausta un to īstenotāju piemērs demonstrē, ka masu slepkavības un rutīna bija kļuvusi par vienu veselu, bet normalitāte pati par sevi kļuva ārkārtīgi nenormāla.⁵⁰²

Šo pētījumu iespaidā sociālo un humanitāro zinātņu literatūrā, kas veltīta holokausta tematikai, ir nostiprinājusies tēze, kas paredz, ka sociālais ietvars ne tikai strukturē indivīda uzskatus un rīcību, bet atbilstošos apstākļos cilvēks ir spējīgs uz nežēlīgu un ļaunu rīcību.⁵⁰³

Piemēram, Lorens Rīss (*Rees*) raksta, ka:

Visbūtiskāk – Aušvica un nacistu “galīgais risinājums” parādīja, ka situācija var ietekmēt uzvedību vairāk, nekā mēs spējam iedomāties. [...] Neviens sevi nepazīst. Katrs no mums var būt gan labs, gan slikts cilvēks atkarībā no situācijas. Dažkārt, kad kāds ir patiešām jauks pret mani, es pieķeru sevi iedomājamies: “Kāds viņš būtu bijis Sobiborā?” [...] Cilvēciskais materiāls ir ļoti lokans. Ar to var darīt jebko. [...] Šajā [holokausta] vēsturē piemērs pēc piemēra rāda, cik grūti lielākajai daļai cilvēku ir iet pret valdošās kultūras nosacījumiem. [...] Izvēle vienmēr ir iespējama, tomēr daudz vieglāk ir doties pa straumi.⁵⁰⁴

Šādi pētījumi, kuros analizēta un uzsvērtā sociālo sistēmu ietekme uz cilvēka rīcību, visbiežāk kritizēti par indivīda atbildības mazināšanu, bet Kristofers Braunings, atbildot uz šiem pārmetumiem, norādījis, ka pilnvērtīgi centieni izprast cilvēku rīcību traģisku norišu īstenošanā ir nepieciešami, bet iesaistīto motivācijas izprašana pati par sevi paredz demonizācijas noraidīšanu: “*Man ir jāapzinās, ka šajā pašā situācijā es varēju būt slepkava. [...] Tas, ko es nevaru pieņemt, ir vecas klišejas, ka izskaidrot nozīmē attaisnot, bet saprast nozīmē piedot. Izskaidrošana nav attaisnošana; saprašana nav piedošana.*”⁵⁰⁵

3.6. Zigmunts Baumanis un modernās racionalitātes kritika

Vēl viens nozīmīgs pētījums, kas radījis rezonansi akadēmiskajās aprindās un dažkārt tiek saistīts ar analizētajā Hannas Ārentes darbā formulētajām idejām un to ietekmi, ir sociologa Zigmunta Baumana (*Bauman*) darbs “Holokausts un modernitāte”.⁵⁰⁶ Darba pēcvārdā Baumanis raksta:

Visbiedējošākais un tajā pašā laikā aktuālākais “holokausta pieredzes” aspekts ir tas, ka mūsu modernajā sabiedrībā cilvēki, kas nav nedz morāli samaitāti, nedz aizspriedumaini, ir spējīgi ar

⁵⁰¹ Browning, C. (2004). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. New York: Harper Perennial. P. 189.

⁵⁰² Browning, C. (1998/1992). *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. P. xix.

⁵⁰³ Atziņa par to, ka indivīdi noteiktos apstākļos ir spējīgi uz nežēlīgu un vardarbīgu rīcību, ir kļuvusi par akadēmiskās dienaskārtības sastāvdaļu. Sk.: Bloxham, D., Kushner, T. (2005) *The Holocaust: Critical Historical Approaches*. Manchester: Manchester University Press. P. 157–159.

⁵⁰⁴ Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 17., 94., 247. lpp.

⁵⁰⁵ Browning, C. (1998/1992). *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. P. xx.

⁵⁰⁶ Sk.: Bauman, Z. (2000/1989). *Modernity and the Holocaust*. New York: Cornell University Press.

sparu un aizrautību piedalīties vajātu cilvēku grupu iznīcināšanā. [...] Šī ir pārlicinoši visnozīmīgākā holokausta mācība, ko nepieciešams apgūt un atcerēties.⁵⁰⁷

Z. Baumana skatījumā cietsirdība ir daudz lielākā mērā sociāla nekā individuāli piemītoša.⁵⁰⁸ Viņš raksta, ka holokausts tika īstenots ar mūsdienām raksturīgu racionalitāti un birokrātisku pieeju, un vairums no tiem, kas piedalījās šī nozieguma īstenošanā, bija vidusmēra cilvēki, kas ikdienas dzīvē ne ar ko neizcēlās uz vispārējā sabiedrības fona: “*Tieši mūsu Rietumu civilizācija bija tā, kas darīja iespējamu holokausta īstenošanos. un mēs dzīvojam sabiedrībā, kas nespēja pretstatīt neko, lai tas nenotiktu.*”⁵⁰⁹

Z. Baumans skaidro, ka ebrejiem un tos simbolizējošajam internacionālismam nāciju rašanās un veidošanās laikā nebija vietas, jo viņi ne tikai nelīdzinājās nevienai lokālajai nācijai, bet nelīdzinājās arī nevienam cittautietim: dzīvājiem ebrejs bija mironis, vietējiem – iebrucējs, nabagiem – miljonārs, patriotiem – cilvēks bez mājvietas.⁵¹⁰ Nacisti izstrādāja un ar savu rasu teorijā balstīto citādību līdz traģēdijai noveda rases mācībā balstīto antisemitismu, kas bijis vairāk vai mazāk klātesošs modernajā pasaulē, kur ebreji vienmēr uztverti ar aizdomām.⁵¹¹

Z. Baumans atsaucas uz socioloģijas klasiķi Maksu Vēberu (*Weber*), kurš ir norādījis, ka kapitālisma pamatprincipi ir atvasināti no reliģijas – būt pieticīgam, smagi strādāt, attīstīties, krāt un pelnīt, tomēr kapitālisms ir rezultējies industrializācijā un birokrātijā, bet racionalitātes būtība tikusi aizstāta ar formāliem principiem – automatizētu noteikumu un procedūru izpildi, nedomājot morālās kategorijās, kas kļuvuši par modernitātes saturu. Šāda bezsaturiska, formāla modernā racionalitāte, pēc Z. Baumana domām, padarījusi holokaustu iespējamu un kļuvusi par vienu no holokausta īstenošanās pamataspektiem:

Holokausts pārāk bieži ir uztverta kā traģēdija, kas notikusi ar ebrejiem. Patiesībā to vajadzētu skatīt kā visas cilvēces traģēdiju. Holokausts radās un tika īstenots mūsu modernajā un racionālajā sabiedrībā, uz civilizācijas augstās skatuves un cilvēces kultūras sasniegumu augstākajā punktā, un šī iemesla dēļ tas [holokausts] ir sabiedrības, civilizācijas un kultūras problēma.⁵¹²

Z. Baumans aicina mācīties no holokausta pieredzes, piedāvājot holokaustu kā “logu”, caur kuru lūkoties uz citiem procesiem un gūt mācības, kā arī saprast iemeslus, kas citās jomās “labiem” cilvēkiem ļauj īstenot šausminošus noziegumus. Tādējādi holokaustam esot jākļūst par nozīmīgu nodaļu katrā apmācības kursā par civilizācijas procesu birokrātiju, organizāciju

⁵⁰⁷ Turpat. 250. lpp. Z. Baumans holokaustu piedāvā pētīt kā nozīmīgu un ticamu mūsdienu sabiedrības slēpto iespējamību mērauklu. Turpat. 12. lpp.

⁵⁰⁸ Turpat. 166.–168. lpp.

⁵⁰⁹ Turpat. 53. lpp. Pats Z. Baumans gan apstrīdējis uzskatu, ka viņš atkārtō H. Ārentes tēzi par ļaunuma banalitāti, uzsverot, ka viņa darba galvenā ideja ir racionalitātes, nevis banalitātes ļaunums, jo, viņaprāt, holokausta pamatā ir Rietumu pasaules domāšanai raksturīga racionāla vēlme uzlabot sabiedrību. Sk.: Welzer, H. (2002). *On the Rationality of Evil: An Interview with Zygmunt Bauman. Thesis Eleven*, 70 (1), 107.

⁵¹⁰ Bauman, Z. (2000). *Modernity and the Holocaust*. P. 40–54. . Tādējādi nacisti izmantojuši iespēju attēlot ebrejus kā ikviena eiropieša baiļu, nepatikas vai nolieguma iemiesojumu: “*Ebreji bija komunisma nesēji un vienlaicīgi iemiesoja puvušo rietumniecisko liberālismu. Ebreji bija diendienā pacifisti un pastāvīgi karu ierosinātāji. Ebrejs bija kapitālists un sociālists vienlaikus.*” Citēts pēc 41. lpp.

⁵¹¹ Stratton, J. (2003) It Almost Needn't Have Been the Germans: The State, Colonial Violence and the Holocaust. *European Journal of Cultural Studies*, 6 (4), 507–527.

⁵¹² Bauman, Z. (2000). *Modernity and the Holocaust*. P. viii–xi.

socioloģiju u.c.⁵¹³ Pēc Baumana domām, holokaustam būtu jākalpo par iemeslu pārskatīt Rietumu pasaules stāstu par mūsu civilizāciju kā diskursu ar pozitīvu saturu vai laimīgām beigām.⁵¹⁴

Sekojošiem un līdzīgiem imperatīviem, holokausts akadēmiskajos diskursos ir ticis konstruēts nevis tikai kā upuru vai slepkavu traģēdija, bet gan kā Rietumu civilizācijas vai modernitātes traģēdija. Pēc holokausta nokļūšanas publiskajā dienaskārtībā nozīmīgi mainījies diskurss par barbarisma un modernitātes savstarpējām attiecībām. Ja līdz tam ikviens nežēlīgs noziegums vai vardarbīgs notikums, galvenokārt, tika skatīts kā civilizācijas pārrāvums vai humānisma ideālu nodošana, tad vēlāk, īpaši Z. Baumana darba kontekstā, arvien izteiktāka kļuva pozīcija, kas paredz, ka arī vistraģiskākie un negatīvākie notikumi ir modernās attīstības, racionalizācijas un birokrātijas sastāvdaļa un rezultāts.⁵¹⁵ Sociologs Džefrijs Aleksanders (*Alexander*) raksturojis, kā holokausts no veiksmes diskursa, kura centrā ir sabiedroto spēku uzvarošā cīņa pret ļauno nacistisko režīmu, pārtop par traumas diskursu, jo kopš sešdesmitajiem gadiem holokausta jēdziens arvien izteiktāk sāka apzīmēt modernās civilizācijas problēmas.⁵¹⁶

Z. Baumans noteikti nebija pirmais šādu ideju formulētājs,⁵¹⁷ tomēr tieši Z. Baumanam izdevās šīs idejas akcentēt tādā formā un laikā, ka tās kļuva par nozīmīgu akadēmiskā diskursa

⁵¹³ Welzer, H. (2002). On the Rationality of Evil: An Interview with Zygmunt Bauman. P. 102–106. Baumans uzsver, ka holokausts ir nevis ebreju, bet visas sabiedrības problēma, un aicina koncentrēties uz to iemeslu izpēti, kas ļāva holokaustam notikt, jo noziegums tika īstenots ar mūsdienām raksturīgu racionalitāti un birokrātisku pieeju. Viņš uzsver, ka vairums no tiem, kas piedalījās šī nozieguma īstenošanā bija normāli, vidusmēra cilvēki, kas ikdienas dzīvē ne ar ko neizcētos kopējā masā: “Tieši mūsu Rietumu civilizācija bija tā, kas darīja iespējamu holokausta īstenošanos un mēs dzīvojam sabiedrībā, kas nespēja pretstatīt neko, lai tas nenotiktu”. Sk.: Bauman, Z. (2000). *Modernity and the Holocaust*. P. 53.

⁵¹⁴ Welzer, H. (2002). On the Rationality of Evil: An Interview with Zygmunt Bauman. P. 105. Nozīmīgākā no holokausta mācībām ir cilvēka kā radības kroņa apšaubījums. Holokausts ir ne tikai padarījis totalitārisma par ļaunu sociālu veidojumu, bet satricinājis arī mūsdienu demokrātijas izpratnes pamatus, jo demokrātijai balstās uz atziņu, ka cilvēks ir spējīgs domāt un lemt patstāvīgi un racionāli. Vienas nācījas mēģinājums iznīcināt veselu tautu, pārējiem uz to noraugoties un neiejaucoties, apšaubā šos pamatpostulātus. Elī Vīzela (*Wiesel*) vārdiem: “*Holokausts pieprasa izmeklēšanu un apšaubu visu. Tradicionālās idejas un apgūtās vērtības, filozofiskās sistēmas un sociālās teorijas – viss ir jāpārskata Birkenavas ēnā.*” Sk.: Wiesel, E. (1990). Foreword. In: Cargas, H, J. *Shadows of Auschwitz: A Christian Response to the Holocaust*. New York: Crossroad. P. ix.

⁵¹⁵ Par Z. Baumana pausto ideju intertekstualitāti spilgti liecina, piemēram, Rutas Šacas–Marjašas retoriskais jautājums viņas memuāros: “Ja runājam par vispārēju kultūras uzplaukumu kā garantētu drošību no zvērībām, par zinību izplatību un nezināšanas izskaušanu, par saprāta triumfu, kas cilvēku pārveido, tad rodas jautājums: kāpēc divdesmitā gadsimta eiropeietis, savā garīgajā attīstībā būdams nesalīdzināmi pārāks par viduslaiku cilvēku, zvērības izvērtā globālā parādībā?” Sk.: Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 142. lpp.

⁵¹⁶ Sk.: Alexander, J. C. (2004). Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., Sztompka, P. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press. P. 1–30.

⁵¹⁷ vēl pirms viņa līdzīgas idejas publicēja Makss Horkheimers un Teodors Adorno. Viņi rakstīja, ka nacisms tāpat kā totalitārisma izplatība nav vis vēsturiski pārpratumi, bet gan likumsakarīgs cilvēces attīstības rezultāts,⁵¹⁷ kā arī norādīja, ka par nacisma perioda nozīmīgākajām mācībām vajadzētu uzskatīt izpratni par iztēlotās racionalitātes muļķīgumu,⁵¹⁷ tādēļ par sava darba mērķi pasludināja centienus mainīt perspektīvu, kādā tiek uzlūkota Rietumu civilizācijas vēsturiskā attīstība: “*Tas, ko vēlējamies panākt, patiesībā bija ne vairāk, ne mazāk kā izpratne par to, kādēļ cilvēce tā vietā, lai kļūtu patiesi cilvēciska, grimst arvien dziļāk barbarismā.*” Sk.: Horkheimers, M. Adorno, T. V. (2009/1969). *Apģaismības dialektika. Filosofiski fragmenti*. Attiecīgi: 10., 303. un 13. lpp. lpp. Kauzālu saiti starp modernitātes procesiem un holokaustu vēl pirms Z. Baumana akcentējis arī teologs Ričards Rubiņšteinis (*Rubinšteins*), kurš holokaustu raksturoja šādi: “Zinātne izpēta, tehnoloģija realizē, cilvēce pakļaujas.” Rubiņšteinis, R. (1987). *The Cunning of History: The Holocaust and the American Future*. P. 78. Sk. arī: Rubenstein, R. (1975). *The Cunning of History: Mass Death and the American Future*. New York: Harper and Row. Vēl jo vairāk, līdzīgas idejas manāmas arī Latvijas teritorijā holokaustu pārdzīvojušā tēlnieka Elmāra Rivoša kara laikā un neilgi pēc tā beigām rakstītajās piezīmēs: “Cik gan netīrs un pavisāns bija darbs cara Krievijā. Laupīja un slaktēja, ko pagādās, bez sistēmas, dažās pilsētās vai ciematos, paretam, bez jebkāda plāna. Daļa organizēja grautiņus, citi glāba, slēpa un sašuta. Bet pie mums! Pilnīgi visi ņemti uzskaitē. Nevienš nenoslēpsies. Un

sastāvdaļu, un visbiežāk tiek formulētas, atsaucoties uz viņu. “Holokausta un modernitātes” secinājumi dažādās izpausmēs ir atkārtoti vairākos citos dažādu zinātņu pārstāvju darbos, nodrošinot tiem akadēmisku atpazīstamību, kā rezultātā holokausts pēc deviņdesmitajiem gadiem, pēc Dominika Lakapras domām, ir kļuvis par vispārēju “šoku Eiropas racionalitātes un apgaismības pašapziņai”.⁵¹⁸

Idejas par nepieciešamību pārskatīt Eiropas vēstures un sabiedrības izpratnes pamatus kopš Z. Baumana darba publikācijas savos darbos iekļāvuši vairāki autori.⁵¹⁹ Piemēram, filozofs Džons Rots raksta, ka holokausts bija nevis nejaušs mirklīgs un iracionāls vardarbības izvirdums vai vēsturiska anomālija, bet gan valsts sponsorēta mērķtiecīga sabiedrības iznīcināšana, ko veicināja modernās tehnoloģijas un plānošana. Tādējādi holokausts bija simptomātiska izpausme moderno valstu ilgstošajiem centieniem iznīcināt ideālajai konstrukcijai neatbilstošus vai nevēlamus indivīdus un līdz ar to arī veselās grupas.⁵²⁰ Arī vēsturnieki Omērs Bartovs (*Bartov*) un Normans Naimarks (*Naimark*) turpina Baumana tēzes par modernās valsts un tās tehniskās attīstības saiknēm ar holokaustu.⁵²¹

O. Bartovs ir norādījis, ka holokausts ir modernitātes produkts. Viņaprāt, tieši tāpēc, ka modernitāte vienlaikus ir radījusi holokaustu un tiek uzskatīta par progresa un attīstības dzinējspēku, holokausta izprašana un atzīšana ilglaicīgi bijusi sarežģīta: “*Industriāla nogalināšana nebija modernitātes ēnas puse vai tikai novirzīšanās no kopumā veiksmīgā procesa, tieši pretēji, tā bija modernitātes sastāvdaļa, tas bija tās pašas enerģijas, ideju, tehnoloģiju un ideoloģijas, kas nesa lielo attīstību, pastāvīgs potenciāls.*”⁵²² Bet kā spilgtākais piemērs šai ziņā minams vēsturnieka Marka Mozavera (*Mazower*) viedoklis, kurš noraida līdzšinējo, dominējošo skatījumu uz Eiropas vēsturi un piedāvā to aplūkot nevis kā veiksmes, bet

iedzīvotāji apzinīgi, draudzīgi. Vācu roka, disciplīna. 20. gadsimta kultūra.” Sk.: Rivošs, E. (2006). *Piezīmes*. Rīga: Rīgas ebreju kopiena; Muzejs “Ebreji Latvijā”. 146. lpp. Bet filozofs Roberts Noziks (*Nozick*) gadā, kad iznāca arī Z. Baumana darbs, rakstīja, ka holokausts tik lielā mērā sabojāja cilvēces reputāciju, ka šobrīd ir skaidra norāde uz to, ka tādā formā “cilvēce ir zaudējusi tiesības turpināties”, un paškritiski jautāja, “vai ir kaut kas tāds, ko mēs varam darīt turpmāk, lai atkal padarītu par sevišķu vai traģisku mūsu sugas beigas vai iznīcināšanu?” Sk.: Nozick, R. (1989). *The Examined Life: Philosophical Meditations*. New York: Simon & Schuster. P. 238.–240.

⁵¹⁸ LaCapra, D. (2001). *Writing History, Writing Trauma*. P. 176.

⁵¹⁹ Maikla Berenbauma (*Berenbaum*) skatījumā holokausta baisākā atziņa ir tāda, ka ebreju iznīcināšanas realizētāju (gan nacistu, gan viņu kolaboracionistu) sociālais portrets bija diezgan precīza sabiedrības izlase, kas ietvēra arī tās labākos, izglītotākos un gudrākos elementus. Sk.: Berenbaum, M. (1993). *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little Brown. P. 220. Tādēļ Lorens Langers (*Langer*) paškritiski secināja: “Ja holokausts mums kaut ko ir iemācījis, tad to, ka mēs esam citādi, nekā domājām, un neesam valdnieki ne pār laiku, ne telpu. Sk.: Langer, L. L. (1995). *Admitting the Holocaust: Collected Essays*. New York: Oxford University Press. P. 3.

⁵²⁰ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 226.

⁵²¹ Bartov, O. (1996). *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. New York: Oxford University Press. P. 4.; Naimark, N. (2001). *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Cambridge: Harvard University Press. P. 8.–9. Omērs Bartovs raksta, ka pētnieku uzdevums ir censties identificēt procesu, kura laikā ikdienišķi cilvēki kļuva par ideoloģizētiem barbariskas iznīcināšanas politikas atbalstītājiem un realizētājiem. Sk.: Bartov, O. (1992). *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. Oxford: Oxford University Press. P. viii.

⁵²² Bartov, O. (1996). *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. P. 4. Džoanna Burke (*Bourke*), pētot nogalināšanas vēsturi, uzsver, ka mūsdienu izpratnē cilvēku raksturojošajam elementam karā nebūtu jābūt nāvei, bet gan nogalināšanai, un norāda, ka modernā slepkavošana 20. gadsimtā tipiski bijusi anonīma, netīra un banāla, bet vairums slepkavību kara laikā tika paveiktas ar domu, ka slepkava veic nepatīkamu, taču noderīgu darbu.” Sk.: Bourke, J. (1999). *An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in 20th Century Warfare*. P. xiii, 54.–56.

gan traģēdijas diskursu.⁵²³ Viņš aicina pārskatīt uzskatu par Eiropu kā attīstības, apgaismības un demokrātijas simbolu un kritiski dēvē to par “tumšo kontinentu”, norādot, ka notikušie šaušalīgie notikumi nav vis nejaušas novirzes no Rietumu attīstības ceļa, bet gan daudzu likumsakarīgu cēloņu rezultāts.⁵²⁴

Lai gan R. Hilberga, H. Ārentes, S. Milgrema, F. Zimbardo, Z. Baumaņa un citu līdzīgā perspektīvā domājušu autoru darbi piedāvājuši būtisku situacionālu skaidrojumu cilvēku potencialitātēm, vairāku autoru skatījumā tā nebija pilnvērtīga atbilde procesiem, kas notika Otrā pasaules kara laikā. Šīs akadēmiskās domstarpības, kas īpaši uzvirvoja astoņdesmito gadu vidū Rietumvācijā, ir ieguvušas funkcionālisma un individuālisma debašu apzīmējumu.

3.7. Funkcionālisma un intencionālisma perspektīvas

Laikposmā no sešdesmito gadu vidus un vismaz līdz deviņdesmito gadu sākumposmam būtiska daļa holokausta pētnieku bija sadalījušies divās opozicionārās grupās – intencionālistos un funkcionālistos. Abas grupas vieno mēģinājumi noskaidrot, kā nacisti nonāca līdz holokaustam jeb ebreju pilnīgai iznīcināšanai, bet šķir uzskati par to, cik mērķtiecīgi šis process notika un cik centrāls tā dēvētais “ebreju jautājums” bija nacistu dienaskārtībā.

Intencionālisti šādu apzīmējumu ieguvuši, jo viņu darbu centrā izvirzīta Hitlera intence jeb nolūks, tādējādi viņi uzskata, ka holokausts ir Hitlera un viņa tuvāko līdzgaitnieku mērķtiecīgas ilgtermiņa plānošanas rezultāts. Viņi identificē un liek uzsvāru uz Hitlera ideju nemainīgumu kopš 20. gadiem līdz pat Otrā pasaules kara beigām, atbildību par visiem nozīmīgākajiem lēmumiem un kontroli pār to izpildi. Intencionālistus raksturo pārliecība, ka ebreju iznīcināšana bijis Hitlera mērķis jau no paša sākuma, kas arī mērķtiecīgi īstenots.⁵²⁵

Funkcionālisti savukārt šādu apzīmējumu ieguvuši, jo viņi, galvenokārt, skata holokaustu kā dažādu citu notikumu un procesu attīstības funkciju: viņi uzskata, ka Hitleram nebija nepārprotama nolūka un tiešas kontroles pār holokausta realizāciju, tas tika īstenots evolucionāri un improvizēti, līdzdarbojoties dažādām idejām un struktūrām. Radikālākie funkcionālisti pat dēvē Hitleru par vāju diktatoru, kurš īpaši kara laikā un tā beigās bijis nevis tādu procesu kā holokausts režisors, bet gan formāls līderis, kurš noraudzījies kā dažādu struktūru spēku un mainīgo apstākļu ietekmē attīstās šis process. Funkcionālisti uzskata, ka holokausts ir nacistu

⁵²³ Sk.: Mazower, M. (2000). *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York: Vintage Books.

⁵²⁴ Sk.: Turpat. 3–5. lpp. Šos viedokļus apkopo Jehuda Bauera paškritiskais secinājums: “Cilvēki, acīmredzams, ir vienīgie zīdītāji, kas masveidā nogalina viens otru.” Sk.: Bauer, Y. (2004). *Contemporary Research on the Holocaust*. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 3.

⁵²⁵ Intencionālistu perspektīvu aizstāvējuši – Andreass Hilgrūbers (*Hillgruber*), Karls Dītrihs Brahers (*Bracher*), Daniels Johans Goldhāgens (*Goldhagen*), Klauss Hildebrands (*Hildebrand*), Eberhards Jakels (*Jäckel*), Ričards Breitmans (*Breitman*), Lūsija Davidovica (*Dawidowitz*). Sk.: Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 230.

režīma attīstības rezultāts, jo mērķis sākotnēji bijis ebreju izskaušana, bet paņēmieni tā īstenošanai kļuvuši arvien radikālāki.⁵²⁶

Par funkcionālisma pieejas pamatlicēju tiek uzskatīts holokausta pētniecības klasiķis Rauls Hilbergs. 1961. gadā publicētajā darbā⁵²⁷ viņš, pirmkārt, uzsvēra, ka Ā. Hitlers nekad nav devis tiešu rakstisku pavēli iznīcināt visus Eiropas ebrejus. Vismaz nav atrasti pierādījumi par šādas pavēles esamību, līdz ar to R. Hilbergs secināja, ka Ā. Hitlera komunikācija ar padotajiem ebreju iznīcināšanas realizācijai tika veidota mājieni, mudinājumu formā. Otrkārt, R. Hilbergs norādīja, ka Ā. Hitleram nebija skaidra plāna, kā risināt tā dēvēto “ebreju jautājumu”, tādēļ nacistiskās Vācijas antisemitiskā politika tika arvien radikalizēta dažādu sociālpolitisku faktoru ietekmē.⁵²⁸

Lūsija Davidovica (*Dawidowitz*) kļuva par nozīmīgāko Raula Hilberga koncepcijas kritiķi. No 1938. līdz 1939. gadam Viļņā studējusi L. Davidovica savu darbu nodēvēja “Karš pret ebrejiem”,⁵²⁹ un tādējādi norādīja, ka Otrais pasaules karš primāri bija Hitlera iznīcināšanas karš pret ebrejiem. Viņaspriekš, lai arī tas tika izcīnīts ar citiem līdzekļiem un metodēm, tam nacistu dienaskārtībā bija tikpat centrāla nozīme kā karadarbībai pret sabiedroto spēkiem: “*“Ebreju jautājuma galīgais atrisinājums” nacionālsociālistu koncepcijā bija nevis vēl viens antisemitisks pasākums, bet gan metavēsturiska programma ar eshataloģisku perspektīvu.*”⁵³⁰ Lūsijas Davidovicas darbā intencionālisma perspektīva izpaužas divos pamatargumentos: pirmkārt, viņa norāda, ka Ā. Hitlera primārais mērķis bija iznīcināt ebrejus, un tas kļuva par galveno nacistu Otrā pasaules kara uzdevumu; otrkārt, mērķis iznīcināt Eiropas ebrejus tika nedefinēts jau uzreiz pēc Pirmā pasaules kara beigām.

3.7.1. Būtiskākie mezglpunkti funkcionālisma un intencionālisma diskusijās

Īpašu aktualitāti intencionālisma/funkcionālisma debates ieguva tā dēvētā vēsturnieku strīda laikā astoņdesmito gadu vidū Rietumvācijā. Funkcionālisti, kuru nozīmīgākie pārstāvji diskusijā bija Hanss Mommsens (*Mommsen*) un Martins Borzacs (*Borszat*), aizstāvēja viedokli, ka holokausts bija haotiska birokrātiska programma, kura skaidras aprises ieguva pēc nacistiskās

⁵²⁶ Funkcionālistu perspektīva bijusi raksturīga šādiem pētniekiem: Hanss Mommsens (*Mommsen*), Rauls Hilbergs (*Hilberg*), Kristofers Braunings (*Browning*), Gets Alī (*Aly*), Karls Šleins (*Schleunes*), Martins Brozacs (*Borszat*), Volfgangs Mommsens (*Mommsen*) un Zigmunds Baumans (*Bauman*). Sk.: Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 230. Funkcionālisma un intencionālisma izvērstu analīzi sk.: Stranga, A. (2008). Ievada vietā. Pieminot profesora Raula Hilberga ieguldījumu holokausta pētniecībā. 15.–16. lpp.

⁵²⁷ Sk.: Hilberg, R. (1961). *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books.

⁵²⁸ R. Hilbergs skaidro, ka plānotā deportēšana uz Madagaskaru izrādījās sarežģīti realizējams uzdevums transportēšanas problēmu dēļ, nomitināšana īpašos rezervuāros bija sarežģīta, jo radīja nepieciešamību nodrošināt mājvietu un ēdināšanu milzīgam cilvēku skaitam, pēc ebreju iznīcināšanas uzsākšanas izrādījās, ka miljonu slepkavošana nošaujot ir lēna un neefektīva, turklāt rada psiholoģiskās problēmas slepkavām. Galu galā nacistu vadība nonāca pie, viņupriekš, efektīvākā risinājuma – nogalināšanas nosmacējot, kas padarīja slepkavības anonīmas. Sīkāk sk.: Hilberg, R. (1961). *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books.

⁵²⁹ Sk.: Dawidowitz, L. (1975). *The War against the Jews, 1933–1945*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

⁵³⁰ Turpat. xiv. lpp. L. Davidovica apgalvoja, ka Ā. Hitlers jau kopš 20. gadsimta divdesmitajiem gadiem ebreju iznīcināšanu bija definējis kā savu mērķi un vēlākajos gados meklēja dažādas iespējas, kā to īstenot, kā arī nekavējās izmantot ikvienu variantu, kāds tika piedāvāts.

Vācija uzbrukuma Padomju Savienībai un kuras realizāciju noteica dažādu varas centru cīņa par kontroli. Savukārt intencionālisti, kuru redzamākie pārstāvji bija Lūsija Davidovica (*Dawidowicz*) un Eberhards Jekels (*Jäckel*), apgalvoja, ka holokausta realizācijas centrālais dzinējspēks un plānotājs bija Ādolfs Hitlers un viņa antisemitiskā pārliecība, kā arī sen plānotā ideja par ebreju masveida iznīcināšanu.⁵³¹

Intencionālistu perspektīvā kā būtisks elements uzsvērtas divas tūkstošgades senās kristīgā antisemitisma tradīcijas. Džons Veiss (*Weiss*) līdzīgi kā L. Davidovica ir viens no pētniekiem, kas akcentējis gadsimtiem ilgušo antisemitisko tendenču lomu, kas nostiprinājušas īpaši negatīvu ebreju tēlu un padarījušas ebrejus par izteikti negatīvi vērtētu minoritāti praktiski ikvienā Eiropas nostūrī. Pēc Dž. Veisa domām, tieši antisemitisma retorika un politika bija galvenais iemesls, kas ļāva Ā. Hitleram piesaistīt vēlētāju simpātijas, un viņš uzskatāms nevis par holokausta īstenotāju, bet gan par līdzekli, ko vācu tauta izvēlējās, lai realizētu genocīdu pret ebrejiem.⁵³² Šo iemeslu dēļ tādi autori kā Ēriks Hobsbaums (*Hobsbawm*),⁵³³ Ričards Rubiņšteinis (*Rubinstein*)⁵³⁴ un Daniels Goldhāgens (*Goldhagen*)⁵³⁵ uzskata, ka trīsdesmito gadu antisemitisms noveda pie ebreju iznīcināšanas Otrajā pasaules karā tādā ziņā, ka holokausts bija rezultāts nozīmīgai idejiskai un praktiskai kustībai, kuras mērķis – panākt etnisku viendabību Eiropā un kuras ietvaros tika pieļauta arī ebreju iznīcināšana.⁵³⁶

Joprojām pilnībā neatbildētie jautājumi tādā izpratnē, ka tie raisa aktuālas diskusijas pētnieku vidū, ir – cik primāra bija ebreju iznīcināšana Hitlera un nacistu dienaskārtībā un kas padarīja Hitleru par to, kas viņš kļuva?⁵³⁷ Šo jautājumu interpretācijas būtiski atšķiras funkcionālisma un intencionālisma pārstāvju skatījumā. Jebkura diskusija par Hitleru un viņa lomu ir skatāma arī plašākā perspektīvā – kā jautājums par indivīda un notikumu attīstības savstarpējām attiecībām.⁵³⁸

⁵³¹ Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 56.–57.

⁵³² Sk.: Weiss, J. (2004). *The Politics of Hate: Anti-Semitism, History, and the Holocaust in Modern Europe*. Chicago: Ivan R. Dee. P. 3–15.

⁵³³ Hobsbawm, E. (1996). *The Age of Extremes: A History of the World*. New York: Vintage. P. 120.

⁵³⁴ Rubinstein, R. (1987). *The Cunning of History: The Holocaust and the American Future*. P. 78.

⁵³⁵ Goldhagen, D. J. (1997). *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Vintage Books. P. 454.

⁵³⁶ Vētnieks Aivars Stranga, komentējot šo secinājumu, raksta, ka “iespējams, ka ne vienmēr, ne visur un ne tieši.” Sk.: Stranga, A. (2002). *Ebreji un diktatūras Baltijā (1926–1940)*. 2. izd. Rīga: LU Jūdaikas studiju centrs. 303.–304. lpp. Intencionālisti uzskata, ka iebrukums PSRS nacistiem gluži vienkārši deva iespēju realizēt kultūrā iesakņotās dispozīcijas un ieceres, un kā īpašu uzsver Ādolfa Hitlera faktoru, norādot, ka dzīves laikā Ā. Hitlers visās neveiksmēs neatkarīgi no to īpašajiem raksturlielumiem un plašākas nozīmes, nešaubīgi vainoja ebrejus – viņi bija vainīgi gan Ā. Hitlera nespējā atrast piemērotu darbu, gan nespējā iekļūt nolūkotajā mākslas skolā, gan Veimāras valsts ekonomikas lejupslīdē un politiskajās problēmās, gan galu galā arī nacistiskās Vācijas nespējā uzvarēt karu. Sīkāk sk.: Hitlers, Ā. (1995). *Mana cīņa*. Rīga: Vizītkarte.

⁵³⁷ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 89. Kā klasiskus darbus par Ā. Hitleru sk.: Redlich, F. (1998). *Hitler: Diagnosis of a Destructive Prophet*. New York: Oxford University Press.; Kershaw, I. (1999). *Hitler, 1938–1936: Hubris*. New York: W. W. Norton.; Kershaw, I. (2000). *Hitler, 1936–1945: Nemesis*. New York: W. W. Norton.; Tolands, Dž. (2005/1976). *Ādolfs Hitlers: Biogrāfija*. Rīga: Atēna.

⁵³⁸ Pētnieku skatījumu uz “Hitlera jautājumu” vispirms ietekmē pamata pārliecība – indivīdi ir notikumu gaitas objekti vai subjekti, respektīvi, vai personības ietekmē notikumus, vai arī tās ir šo notikumu blakusprodukti. Tomēr arī šo dažādo pētījumu interpretācija funkcionālisma un intencionālisma pārstāvju darbos būtiski atšķiras. Vairāki autori centušies

Ja intencionālisti uzsver antisemitisma vēsturi un tā nozīmi Hitlera pasaules uzskatā, kā arī viņa dominējošo lomu holokausta realizācijā, tad funkcionālisti norāda, ka, lai arī nacistiskā propaganda nešaubīgi centās radīt Hitlera izredzētības mītu, tomēr reāla pamata, neskaitot salīdzinoši daudzu dīvainību sadzīvošanu vienā patībā, tam nebija. Funkcionālisma perspektīvā Ā. Hitlera personība noformējās konkrētā vietā, vidē un laikā, līdz ar to viņš kļuva par noteiktu kultūras tendenču, vizizteiktāk – antisemitisku, formulētāju un īstenotāju.⁵³⁹ Tādējādi, viņuprāt, jautājumi par to, kā Hitleris izveidojās par to, kas viņš bija, galvenokārt ir meklējumi viņa laika Vācijas sabiedrībā, tā laika sociālajās un politiskajās struktūrās, kā arī to transformācijās mijiedarbībā ar plašāku lauku.⁵⁴⁰

Vēl viens būtisks jautājums, kas nošķir funkcionālisma un intencionālisma perspektīvas un joprojām ir aktuāls vēsturnieku vidū, ir vērtējumi par laika periodu un procesu, kad nacistu līderi pieņēma lēmumu par galīgo risinājumu (“*final solution*”, “*Endlösung*”) viņu pašu veidotajā diskursā, ko tie dēvēja par ebreju jautājumu (“*Jewish question*”, “*Judenfrage*”).⁵⁴¹ Intencionālistu skatījumā holokausts nacistu dienaskārtībā ieņēmis nozīmīgāku vietu, bijis virsmērķis un par tādu kļuvis daudz ātrāk – kontekstā ar uzbrukumu PSRS vai pat tā plānošanas laikā, bet funkcionālisti uzskata, ka, vai nu šis lēmums pieņemts pakāpeniski un precīzi definēts 1941.

atbildēt uz jautājumiem par nacistu līderu lomu un nozīmi holokausta realizācijā. Sols Frīdlanders (*Friedländer*) vēltījis uzmanību (abās darba daļās) Hitlera publiskajiem izteikumiem par ebrejiem un to nozīmi. Jans Keršavs (*Kershaw*) Hitlera biogrāfijā (abās daļās) izcēlis Hitlera lomu holokaustā un analizējis antisemitisma nozīmi nacistu partijā. Peters Longerihs (*Longerich*) tostarp analizējis antisemitisma nozīmi Heinriha Himlera uzskatos un darbībā. Sk.: Breitman, R. (1991). *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*. New York: Knopf.; Burrin, P. (1994). *Hitler and the Jews: The Genesis of the Holocaust*. London: Edward Arnold.; Friedländer, S. (2002/1998). *Nazi Germany and the Jews: Volume 1: The Years of Persecution, 1933–1939*. New York: Harper Perennial.; Friedländer, S. (2008). *Nazi Germany and the Jews: The Years of Extermination, 1939–1945*. New York: Harper Perennial.; Kershaw, I. (1998). *Hitler: 1889–1936, Hubris*. New York: W. W. Norton.; Kershaw, I. (2000). *Hitler: 1936–45, Nemesis*. New York: W. W. Norton.; Longerich, P. (2008). *Heinrich Himmler: Biography*. Munich: Siedler.

⁵³⁹ Dorisa Bergena raksta, ka Ādolfs Hitleris nebija spožs, oriģināls domātājs. Ne viņa idejās, ne veidā, kā viņš tās kombinēja nebija nekā jauna. Viņa ideoloģija bija vācu kultūrai raksturīgs 19. gadsimta rasu teorija, sociālā darvinisma, pēckara resentimenta, antisemitisma, antimodernisma un seksisma sajaukums, kas ietērpts pazīstamos nacionālisma, mitoloģijas un pat kristietības simbolos. Sk.: Bergen, D. L. (2009). *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*. P. 32.–40.

⁵⁴⁰ Kershaw, I. (1999). *Hitler, 19389–1936: Hubris*. P. xii. Lai norādītu uz dažādu sistēmisku procesu un lokālu iniciatīvu mijdarbību holokausta norisē, funkcionālisma perspektīvas ietvaros ir piedāvāti dažādi jēdzieni, kas kļuvuši par būtisku holokausta pētniecības diskursa sastāvdaļu. Hanss Mommsens (*Mommsen*), holokausta realizācijas procesu ir nodēvējis par “kumulatīvu radikalizēšanos”, un šis jēdziens regulāri ticis izmantots, lai raksturotu funkcionālisma pieeju. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 43.; Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford: Oxford University Press. P. 1. H. Mommsens akcentē daudzās formas, kuras apliecina vēršanos pret Hitlera izraudzītās politikas virzienu, sākot ar sīkām politiskās nepakļaušanās formām kā protesta vēstules un lēmumu nepildīšana līdz pat mēģinājumiem gāzt Hitleru, īstenojot atentātus. H. Mommsens arī uzsver, ka visbiežāk tie nebija orientēti uz demokrātijas atjaunošanu, bet tikai īstenoti, jo to organizētāji par veiksmīgāku izvēlējās citu totalitārisma realizācijas formu. Sīkāk sk.: Mommsen, H. (2003). *Alternatives to Hitler: German Resistance under the Third Reich*. Princeton: Princeton University Press. Jurgens Mathaus (*Mātthaus*) holokaustu ir nodēvējis par “kontrolētu eskalāciju”. Mātthaus, J. (2004). Operation Barabrossa and the Onset of the Holocaust, June–December 1941. In: Browning, C. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press. P. 263. Raksturojot lēmumu pieņemšanas procesu, Īans Keršavs (*Kershaw*) rakstījis, ka lokālās institūcijas un to biedri “dedzīgi strādāja freram”. Sk.: Kershaw, I. (1998). *Hitler: 1889–1936, Hubris*. New York: W. W. Norton. Līdzās tādiem apzīmējumiem kā kumulatīvā radikalizācija un darbs frera labā ticis izmantots arī jēdziens “līkumotais ceļš uz Aušvicu”, kas pārņemts no vēsturnieka K. Šleunesa (*Schleunes*) darba nosaukuma. Sk.: Schleunes, K. (1970). *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy towards German Jews, 1933–1939*. Urbana: University of Illinois Press.

⁵⁴¹ Sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 89.; Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. P. 1.

gada rudenī, vai arī holokausts skaidrojams ar evolucionārām pārmaiņām nacistu organizācijās un varas attiecībās tajās, kas dabiski virzījās uz “galīgo risinājumu”, un konkrēts lēmums nav bijis nepieciešams. Neraugoties uz nacistiskā režīma antisemītisko politiku un tā līderu retoriku, pētnieki ir vienprātis, ka lēmums pilnībā iznīcināt Eiropas ebrejus tika pieņemts starp 1939. gada septembri un 1941. gada nogali, lai gan ir autori, kas argumentē gan par agrāku, gan vēlāku lēmuma pieņemšanu.⁵⁴²

3.7.2. Daniela Goldhāgena un Kristofera Brauninga debates

Diskusiju starp intencionālistiem un funkcionālistiem ar jaunu sparu atjaunoja Daniels Goldhāgens un Kristofers Braunings. Abi autori, pētot vienu un to pašu tematu, analīzei ir izvēlējušies identisku empīrisku materiālu: pēc kara veikto vācu policijas 101. rezerves bataljona biedru nopratināšanas protokolus.⁵⁴³

Abu pētnieku iegūtie rezultāti un, vēl jo vairāk, to interpretācija un secinājumi būtiski atšķiras. K. Braunings uzsver situacionālos faktorus, kas virzīja konkrētos individuus uz izvēli par labu līdzdalībai slepkavošanā. Tādējādi viņš uzsver apstākļu ietekmi uz indivīdu lēmumiem un notikumus skaidro, ņemot vērā vēsturiskas situācijas un apstākļus. Savukārt D. Goldhāgens iznīcināšanas vienību darbību un motivāciju pamatā skaidro ar vidi, kurā šie cilvēki auguši un

⁵⁴² Viduspoziciju starp šīm divām ieņem Rauls Hilbergs un Sols Frīdlanders, kuri uzskata, ka vairāk vai mazāk apzināts lēmums par ebreju plānotu masveida iznīcināšanu pieņemts 1941. gada vasarā. Sk.: Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. P. 1. Lai gan ilgu laiku holokausta pētniecībā valdīja priekšstats, ka lēmums par totālu ebreju iznīcināšanu pieņemts 1942. gada 20. janvārī pie Vanzē (*Wannsee*) ezera notikušajā konferencē, kas kļuvusi pazīstama kā Vanzē konference, šobrīd vēsturnieki ir vienprātis, ka tas notika agrāk, un Vanzē sanāksmes mērķis bija nodrošināt precīzu ebreju iznīcināšanā iesaistīto institūciju precīzu un veiksmīgu sadarbību. Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno noietu, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 84. lpp. Par to, kad precīzi tika pieņemts lēmums par pilnīgu ebreju iznīcināšanu, vienprātības joprojām nav, un pastāv trīs dominējošās versijas – 1941. gada vasarā, laikā, kad valdīja eiforiska pārliecība par PSRS ātru sakaušanu; 1941. gada rudenī, kad radās pirmā vilšanās par vācu armijas ofensīvas palēnināšanos; 1941. gada ziemā, kad ASV paziņoja par iesaistīšanos karā. Gruner, W. (2012). Greater Germany. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 303. Šobrīd vairāk tiek atzītas versijas, kas lēmumu par totālu ebreju iznīcināšanu saista ar norisēm 1941. gada vasaras beigās vai rudens sākumā. Piemēram, Kristofers Braunings uzskata, ka ideja iznīcināt ikvienu jaunu ebreju, ir radusies un precīzi noformulēta 1941. gada vasarā vai rudenī – laika periodā starp 16. septembri un 25. oktobri. Sk.: Browning, C. D. (2004). The Decision-Making Process. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 173.–196.; Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 59. Peters Longerichs norāda, ka mēģinājumi rast vienu datumu, kurā izšķirts ebreju liktenis, ir pretrunā ar tiem sarežģītajiem un mainīgajiem procesiem, kas tolaik norisinājušies nacistu struktūrās, un līdz ar to centieni atbildēt uz šo vienu jautājumu un to pamatot būtu aizvietojami ar mēģinājumiem iespējami precīzi atveidot nacistu veidotās politikas tīklojumu, jo pat pēc tam, kad masveida ebreju iznīcināšanas politika tika uzsākta, tās turpinājums un realizācijas veidi bija atkarīgi no dažādu notikumu un lēmumu savstarpējās mijiedarbes. Turklāt nacistu politiku pret ebrejiem (*Judenpolitik*) ietekmēja ne tikai nacistu līderi prioritātes un izstrādātie plāni, bet arī sabiedroto, ienaidnieku, okupēto teritoriju lokālo administrāciju un iedzīvotāju noskaņojums un rīcību. Ebreju rases iznīcināšana bija plānota iespēja kopš Hitlera publiski izteiktajiem draudiem 1939. gada 30. janvārī, tomēr šo draudu realizācija visu kara gaitu bija atkarīga no konkrētajiem apstākļiem. Sk.: Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. P. 3–9, 424.

⁵⁴³ Vācu policijas 101. rezerves bataljona vīri nogalināja ap 83 tūkstošiem civiliedzīvotāju. Laika posmā no 1962. līdz 1972. gadam Rietumvācijas prokuratūra sagatavoja apjomīgas nopratināšanas lietas, kas balstījās uz 210 vīru noziegumu izmeklēšanas materiāliem. Sk.: Deiviss, N. (2009). *Eiropas vēsture*. Rīga: Jumava. 1035. lpp. D. Goldhāgens darbu uzsāka tad, kad K. Braunings to jau bija pabeidzis un, pētot iegūtos datus, jau bija pazīstams ar sava kolēģa veikumu, ko arī apstiprina daudzajās atsaucēs, kas pārsvarā ir bijušas kritiskas. Līdzīgi arī K. Braunings sava darba pārizdotajās versijās skrupulozi analizējis kolēģa spriedumus, tādējādi abu darbu atsevišķās nodaļās izteikti dominē savstarpēja polemika. Goldhagen, D. J. (1997). *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust.*; Browning, C. R. (1998/1992). *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*.

dzīvojuši, būtībā apgalvojot, ka iznīcinošais antisemitisms (*eliminationist anti-Semitism*) ir bijis iekodēts kultūrā un vietās, kur ebreju iznīcināšana notika, citādi nemaz nevarēja būt. D. Goldhāgens oponenti tobrīd izteikti dominējošajai tradīcijai izmantot strukturālisma pozīciju un situatīvos faktorus, lai izskaidrotu holokausta īstenošanas iespējamību, un piedāvā holokaustu pētīt no antropologa skatpunkta⁵⁴⁴ pretstatā Kristoferam Brauningam, kurš uzsvēra “nevāciskus” faktorus – pakļaušanos grupas viedoklim un spiedienam, autoritātei, varas lomu un karjerismu, kā arī nonāk pie secinājuma, ka konkrētajos apstākļos, iespējams, daudzi būtu rīkojušies tāpat kā rezerves bataljona biedri, kas pēc būtiskākajām pazīmēm neatšķīrās no sabiedrības šķērsgrīzuma.⁵⁴⁵

D. Goldhāgena darba perspektīva bija pretrunā vairumam literatūras par holokaustu un tobrīd valdošajam holokausta pētniecības diskursam, jo to caurauž uzsvērums, ka indivīdi (vācieši un arī citi viņu noziegumu līdzdalībnieki) nebija automāti, bezgribas zobradi slepkavnieciskā mašīnērijā, bet gan atbildīgi aktori, kas spēja pieņemt lēmumus, un galu galā bija savu darbību īstenoņāji.⁵⁴⁶ Neraugoties uz to, ka nepopulāra, šāda pieeja nebija jauna, holokausts daudzkārt ticis aplūkots kā izteikti vai tikai vācu kultūras produkts. Lai gan tā saknes meklējamas nacistiskajā Vācijā, tomēr pētniecībā valdīja konsenss, ka holokausts un tā galvenās izpausmes nebija unikāli vāciska pieredze – zināšanas, viedokļi un līdz ar to arī aizspriedumi brīvi ceļoja pāri nacionālo valstu robežām visu modernitātes laiku un vairums 20. gadsimta trīsdesmito un četrdesmito gadu vāciešu bija vairāk tipiski nekā netipiski vācieši.⁵⁴⁷ Savukārt D. Goldhāgens centās no jauna aktualizēt gan diskusiju starp individuālistiem un holistiem, gan starp intencionālistiem un funkcionālistiem, abos gadījumos nepiekāpīgi pārstāvēdams pirmos un striktā pārliecībā apgalvojot, ka visu notikumu pamatā ir tikai cilvēka individuālā griba.⁵⁴⁸

⁵⁴⁴ Goldhagen, D. J. (1997). *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. P. 15.

⁵⁴⁵ Browning, C. R. (1998/1992). *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. P. xviii. D. Goldhāgens, analizējot to pašu empīrisko materiālu, noraida situatīvos faktorus un uzsver, ka cilvēks ir racionāla būtne, kas brīvas izvēles apstākļos rīkojas atbilstoši savām vēlmēm un vērtībām, tādējādi arī nonāk pie pilnīgi cita holokausta skaidrojuma. Viņš apgalvo, ka holokausta norise bija iespējama, tikai pateicoties simtiem tūkstošu vidusmēra vāciešu labprātīgai un pat aizrautīgai līdzdalībai, un to iespējams izskaidrot ar vācu kultūras tradīcijām, konkrēti, vāciešus vienojošo “iznīcinošo antisemitismu”. D. Goldhāgens raksta, ka “iznīcinoši (*eliminationist*) antisemitiskā vācu politiskā kultūra [...] bija gan nacistu vadības, gan ikdienišķo vāciešu īstenoņās ebreju vajāšanas un iznīcināšanas nozīmīgākais dzinējspēks”. Sk.: Goldhagen, D. J. (1997). *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. P. 20–22, 454.

⁵⁴⁶

⁵⁴⁷ Šo iemeslu dēļ daudz diskusiju norisināņies par to, kā dēvēt nacistiskās Vācijas iedzīvotājus – par vāciešiem vai nacistiem? No vienas puses, jēdziena “nacisti” lietojums var radīt iespaidu, ka tā ir īpaša grupa, kam nav saistības ar īstajiem vāciešiem, kurus šī ideoloģija un tās propaganda nav skārusi, no otras puses, jēdziena “vācieši” lietojums var maldīgi norādīt uz to, ka visi tā laika Vācijas iedzīvotāji bijuši kaismīgi Hitlera sekotāji. Sk.: Bergen, D. L. (2009). *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*. P. 2.–3.

⁵⁴⁸ D. Goldhāgens savā darbā atsaucas gan uz Maksu Vēberu (*Weber*), gan Alfrēdu Šucu (*Schutz*), kuru iedvesmojuši agrīnie Žana Pola Sartra (*Sartre*) darbi un kurš paudis pārliecību, ka ikviena cilvēka darbība ir radikālas izvēles brīvības rezultāts. Taču atšķirībā no J. Goldhāgena vēlinajos Ž. P. Sartra darbos ir atvēlēta vieta kontekstam un izvēļu lomai sociālajās situācijās, bet mūsdienu sociālajās zinātnēs debates, galvenokārt, aptver jautājumu par indivīda izvēles autonomijas lomu sociālajā kontekstā. Turpretī Goldhāgena nepārprotams uzstādījums vēsta, ka vācieši nogalināja, jo viņi to gribēja un vācieši izvēlējušies teikt “jā” un vācieši vēlējušies un īstenoņāji holokaustu kā kolektīvi, tā arī individuāli. Sīkāku kritiku sk.: Vintges, K., Tai, E. T. T. (2000). The Willingness of the Executioners: A Foucauldian Critique of Goldhagen. *European Journal of Cultural Studies*, 3 (2), 147–172.

D. Goldhāgens fokusējas uz motivācijas elementu holokaustā un secina, ka “*griba nogalināt ebrejus cēlās gan no Hitlera, gan no tiem, kas īstenoja viņa slepkavnieciskos plānus, galvenokārt no viena, kopīga mērķa, proti, ļauna (virulent) antisemitisma.*”⁵⁴⁹ Tāpat viņš norāda, ka:

Visdedzīgākie, asākie antisemīti cilvēces vēsturē ieguva valsts varu Vācijā un nolēma privātu slepkavniecisku fantāziju pārvērst par valsts politikas būtību. Viņi to paveica sabiedrībā, kur viņu būtiskie uzskati tika plaši atbalstīti. [...] Bez plašas vienkāršo vāciešu vēlmes pieļaut, atbalstīt un [...] piedalīties ebreju slepkavošanā režīms nekad nebūtu spējis nogalināt sešus miljonus ebreju.⁵⁵⁰

Kritiku, ko D. Goldhāgens savā darbā veltījis K. Brauninga pieejai un secinājumiem pilnībā aizēno tas visdažādāko vērtējumu vilnis, ko par savu veikumu saņēmis pats D. Goldhāgens. Šie vērtējumi ir sastopami skalā no pozitīviem līdz iznīcinoši negatīviem.⁵⁵¹ Tomēr kategorisko apgalvojumu rezultātā D. Goldhāgena darbs gan kļuva par nozīmīgu populārās kultūras notikumu, gan vienlaikus saņēma visbiežāk iznīcinošu visdažādāko disciplīnu pētnieku kritiku, kas norādīja, ka tieši tas, ko pats D. Goldhāgens uzskata par sava darba lielāko vērtību un oriģinālo pienesumu, ir tā lielākais vājums un ataino loģiskas spriestspējas nepilnības.⁵⁵²

Vairāki autori aizrautīgi kritizēja D. Goldhāgena pētījumu un rezultātus, norādot uz pieļautajām metodoloģiskajām kļūdām analīzes vienkāršību, vienveidīgajām interpretācijām un līdzšinējo pētnieku veikuma ignorēšanu, kas viņiem ļāva secināt, ka D. Goldhāgena darbs ir vienpusējs, kļūdainis un ne mazākajā mērā neizskaidro holokaustu. Autori kritizē divas, viņuprāt, savstarpēji pretrunīgas D. Goldhāgena tēzes, pirmkārt, uzskatu, ka vācu ļaunais antisemitisms izskaidro holokaustu kā tādu, otrkārt, apgalvojumu, ka tas noteikti izskaidro holokausta līdzdalībnieku subjektīvo pasauli.⁵⁵³

⁵⁴⁹ Goldhagen, D. J. (1997). *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. P. 479.

⁵⁵⁰ Turpat. 480. lpp. Šis uzskats ir apšaubāms vairāku pētījumu kontekstā, kuros apšaubīta antisemitisma mobilizējošā loma nacistu ideoloģijā, jo īpaši, gadījumos, kas attiecas uz plašāko auditoriju, kura pret galējām antisemitisma tendencēm izturējās rezervēti un par noraidoši, turklāt nacistu politikas un propagandas plānotāji par to bija informēti un ņēma to vērā. Sk.: Kershaw, I. (2001). *The "Hitler Myth": Image and Reality in the Third Reich.*; Bankier, D. (1996/1992). *The Germans and the Final Solution: Public Opinion Under Nazism*. Oxford: Blackwell. Kā norādījis Viljams Allens (Allen), “*Vairums cilvēku pievērsās antisemitismam tāpēc, ka bija pievērsušies nacistam, nevis otrādi.*”. Sk.: Allen, W. S. (1984). *The Nazi Seizure of Power: The experience of a single German town, 1922–1945*. New York: Franklin Watts. P. 84.

⁵⁵¹ Goldhāgena darba analīzei veltīt gan raksti akadēmiskos žurnālos, gan vairākas monogrāfijas. Visus darbus to skaita dēļ šeit uzskaitīt nav iespējams, bet kā nozīmīgākos, kas tika publicēti neilgi pēc grāmatas atvēršanas, sk., piemēram: Birn, R. B. (1997). Revising the Holocaust. *Historical Journal*, 40 (1), 195–215.; Finkelstein, N. (1997). Daniel Goldhagen's “Crazy” Thesis: A Critique of “Hitler's Willing Executioners”. *New Left Review*, 224, 39–87.; Littel, F. H. (1997). *Hyping the Holocaust: Scholars Answer the Holocaust*. Merion: Cummings & Hathaway. Jirgens Hābermāss (*Habermas*) kļuva par respektablāko D. Goldhāgena darba cildinātāju un norādīja, ka tas dos vērtīgu vielu pārdomām daudziem mūsdienu Vācijas iedzīvotājiem. Sk.: Vintges, K., Tai, E. T. T. (2000). *The Willingness of the Executioners: A Foucauldian Critique of Goldhagen*. P. 147–172.

⁵⁵² Kritika norāda, ka holokausta īstenošanai rīkojās atbilstoši sociālajiem noteikumiem, taču iztrūkstošais posms bija indivīda brīvība, spriestspējas brīvība. Tas, ko dara D. Goldhāgens, ir nepamatotas norādes uz individuālo brīvību, lai gan kā rāda holokausta piemērs – tieši pretēji – indivīda brīvības trūkums un sociālo sistēmu bezkompromisa ievērošana bija tas faktors, kas ļāva šim noziegumam īstenoties. Sk.: Vintges, K., Toi, E. T. T. (2000). *The Willingness of the Executioners: A Foucauldian Critique of Goldhagen*. P. 147–172.

⁵⁵³ D. Goldhāgens, pētot vāciešu idejas, cenšas skaidrot viņu izturēšanos, ko viņš dēvē par holokausta mikrofiziku, taču vairāki autori norāda, ka D. Goldhāgens ne mazākajā mērā nav pētījis vāciešu domas, emocijas vai prāta stāvokli. Sīkāk sk.: Birn, R. B. (1997). Revising the Holocaust. *Historical Journal*, 40 (1), 195–215.; Finkelstein, N. (1997). Daniel Goldhagen's “Crazy” Thesis: A Critique of “Hitler's Willing Executioners”. *New Left Review*, 224, 39–87.

K. Braunings uzskata, ka D. Goldhāgens, lai gan piedāvā vērtīgu trīsdimensionālu antisemitisma analīzes matricu, savā darbā to nepielieto, un, vēl jo vairāk, galu galā no dažādām antisemitisma izpausmēm un intensitātēm nonāk pie viena “iznīcinoša vāciešu antisemitisma” un visus vāciešus un Hitleru vienojošas pārliecības par ebreju iznīcināšanas nepieciešamību un taisnīgumu.⁵⁵⁴ Kristofera Brauninga darbs ir apliecinājums tam, ka dažādas grupas abu autoru analizētajā bataljonā rīkojās atšķirīgi dažādu iemeslu dēļ, turklāt K. Braunings atklāj nozīmīgu atšķirību, ko, viņaprāt, D. Goldhāgens aizmiglo, proti, tas, ka daži indivīdi bija “labprātīgi slepkavas” (*willing executioners*), nenozīmē, ka viņi gribēja īstenot genocīdu.⁵⁵⁵

Pēc Sola Frīdlandera domām, “patiesība” meklējama pa vidu starp abām pieejām, jo daudzu ikdienišķu vācu karavīru, policistu vai civilpersonu attieksmei un uzvedībai pret ebrejiem iemesls nebija tikai dziļi iesakņojies un vēsturiski unikāls vācu antisemitisms, kā apgalvo Daniels Goldhāgens, un nebija arī rezultāts tikai dažādiem vispārīgiem sociāli psiholoģiskiem pastiprinājumiem, spaidiem un grupu dinamikas procesiem, kas neatkarīgi no ideoloģiskas motivācijas, kā to norāda Kristofers Braunings.⁵⁵⁶

3.7.3. Centieni sintezēt abas pieejas

Deviņdesmitajos gados joprojām holokausta pētnieki pamatā dalījās divās grupās – intencionālistos un strukturālistos/funkcionālistos. Vienu darbus caurstrāvoja mēģinājumi noskaidrot Hitlera un viņa tuvāko līdzgaitnieku mērķus, nolūkus un to attīstību, savukārt otru pamata interese bijusi birokrātiskie procesi nacistu struktūrās un to attīstība.⁵⁵⁷ Lai gan debates starp abu uzskatu pārstāvjiem ir bijušas asas un arī mūsdienās vērojama izteikta dihotomija, lielākoties šīs diskusijas dalībnieki ir vienojušies, ka abu pieeju aspekti būtu sintezējami, un domas dalās tikai par uzsvariem, un arī, galvenokārt, tikai analizējot izvēles lomu Hitlera un viņa tuvāko domubiedru darbībā.⁵⁵⁸

⁵⁵⁴ Browning, C. (1998/1992). *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. P. 194.

⁵⁵⁵ Turpat. 216. lpp. Pats D. Goldhāgens norāda, ka gan žurnālistu, gan akadēmisko pētnieku pirmās negatīvās recenzijas pārsvarā sastāvējušas no apsūdzībām no grāmatas satura sagrozījumiem, tai skaitā gandrīz aksiomātisko apgalvojumu, ka D. Goldhāgens piedēvē vāciešiem “kolektīvo vainu” un nemaināmu nacionālu identitāti, kuras centrālais elements ir antisemitisms, kā arī vaino viņu monokauzālā holokausta skaidrošanā. Viņš pats uzskata, ka šādu spriedumu pamatā ir klišejiska vai neuzmanīga iepazīšanās ar grāmata saturu, un vairums to, kas ir grāmatu lasītāji un izpratuši viņa argumentus, to vērtē atzinīgi. Sk.: Goldhagen, D. J. (1997). *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. P. 463.

⁵⁵⁶ Sols Frīdlanders arī raksta, ka nacistu sistēma pati par sevi bija radījusi “anti-ebrejsku kultūru”. Sk.: Friedlander, S. (2008). *Nazi Germany and the Jews: The Years of Extermination, 1939–1945*. New York: Harper Perennial. P. xx. Šeit gan jāpiebilst, ka Sols Frīdlanders savas tēzes pārliecinošākam izklāstam uzdot vēlamo par esošo. Nevienam no šiem abiem autoriem savos darbos neapgalvo, ka “tikai” šie Frīdlandera identificētie faktori būtu pamatā skaidrojumiem, kā un kāpēc holokausts varēja tikt īstenots tā, kā tas notika. Abi minētie autori liek uzsvāru uz šiem faktoriem un uzskata tos par noteicošajiem, nevis vienīgajiem.

⁵⁵⁷ Longerich, P. (2010). *The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. P. 1.

⁵⁵⁸ Jehuda Bauers (*Bauer*) ir norādījis uz abu pieeju ierobežojumiem, viņaprāt, tāpat kā intencionālisti nevar pierādīt ebreju iznīcināšanas plāna pastāvēšanu deviņdesmitajos un trīsdesmitajos gados, arī funkcionālisti nedrīkst apgalvot, ka sistēmas vien var izskaidrot, kādēļ birokrāti sūtīja nāvē un nogalināja miljonus. Sk.: Bauer, Y. (2001/1982). *A History of the Holocaust*. Revised ed. New York: Franklin Watts. P. 30. Funkcionālisti tiek vainoti marksistiskā vēstures depersonalizācijā, tādējādi noņemot atbildību no indivīdiem, kas bija šo analizēto procesu iniciatori un līdzdalībnieki.

Vēlmē mazināt ierobežojumus skatījumā uz holokausta norisēm, pētnieku perspektīvas arvien ir tuvinājušās, un gadījumos, kad kāds no autoriem joprojām cenšas saglabāt funkcionālisma vai intencionālisma perspektīvu, tas sevi dēvē par mērenu funkcionālistu vai intencionālistu. Līdz ar to ir pamats uzskatīt, ka šobrīd funkcionālisma un individuālisma dihotomija ir pārvarēta.⁵⁵⁹ Funkcionālisma un intencionālisma pieeju sintēzes rezultātā Ādolfs Hitlers tiek uzskatīts par nozīmīgāko, bet ne vienīgo lēmuma pieņēmēju un holokausta ideoloģisko virzītāju, bet antisemitismu kā nozīmīgāko, bet ne vienīgo faktoru, kas padarīja holokausta realizāciju iespējamu.⁵⁶⁰ Vēsturnieks Pīters Longerihs raksta, ka:

Ebreju jautājuma iniciācija un radikalizācija nevar tikt atvedināta tikai uz pieņemto lēmumu ķēdi nacistu režīma galvgalī; būtu daudz precīzāk sacīt, ka jaunais politiskais lauks tik konstituēts un attīstīts, kurā vienlaikus veidojās sarežģīti un autonomi virzītājspēki, režīma līderiem nezaudējot kontroli pār ebreju politikas (*Judenpolitik*) kopējo procesu. [...] Vadība centrā un izpildvaras perifērijā abpusēji radikalizēja viena otru. [...] Ebreju vajāšana kara otrajā daļā vācu ietekmes zonās dažādās teritorijās noritēja izteikti dažādi. Nozīmīgs skaits faktoru ietekmēja ebreju politikas realizāciju, kuru šī iemesla dēļ bija iespējams palēnināt, paātrināt, pielāgot, pārveidot vai atcelt. Starp citiem iemesliem tieši spējas pielāgoties strauji mainīgajiem apstākļiem dēļ nacistu īstenotajai Eiropas ebreju vajāšanai bija tik briesmīgi rezultāti.⁵⁶¹

Lai gan diskusijas starp viendimensionālus un strikti opozicionārus izskaidrojumus aizstāvošiem autoriem kļūst arvien mazāk asas, un autori meklē niansētākus skaidrojumus tik sarežģīta fenomena kā holokausta izskaidrošanai, tās joprojām nav pilnībā zudušas. Arvien izteiktāka tendence ir meklēt individuālus motīvus, pat sīkas psiholoģiskas un situacionālas nianses, kas skaidrotu slepkavu iesaisti holokaustā. Katrā gadījumā, vispārīgi raugoties, tendence pievērst uzmanību sīkumiem, pētot gan slepkavu, gan upuru, gan malā stāvētāju izvēles,⁵⁶² ir arvien izteiktāka un uzsvars uz individuālu motivāciju daudz lielāks, kas aizvieto sākotnējo ainu, kurā indivīds pazūd slepkavošanas mašīnērijā vai arī tikai nedomājošs, nejuutošs zobrats nāves dzirnavās. Kā skaidro Pīters Longerihs,

arvien acīmredzamāks kļūst tas, ka tādi opozicionāri pāri kā intence un funkcija, centrs un perifērija, racionalitāte un ideoloģija, situācija un dispozīcija nav savstarpēji izslēdzoši, bet izgaismo dažādus savstarpēji papildinošus un pat atkarīgus vēsturiskās realitātes aspektus.⁵⁶³

Savukārt intencionālisti visbiežāk tiek kritizēti par to, ka visu atbildību novel uz Hitleru, tādējādi nekritiski vērtējot citu iesaistīto līdzatbildību. Bergen, D. L. (2009). *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*. P. 30.

⁵⁵⁹ Bauer, Y. (2004). *Contemporary Research on the Holocaust*. P. 6. Piemēram, Džeimss Vollers (*Waller*), apvienojot abas pieejas un salīdzinošā perspektīvā pētot holokaustu un masu slepkavības Ruandā, Gvatemalā un Bosnijā, secināja, ka līdzdalību nosaka gan situacionālo, gan individuālo, gan sociāli politisko un vēsturisko faktoru mijiedarbība. Sk.: Waller, J. (2007). *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford: Oxford University Press.

⁵⁶⁰ Bergen, D. (2012). World Wars. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 129. Pēdējās desmitgades pētījumos secināts, ka holokausta slepkavu motivācija bija dažāda un atšķirīgu faktoru mijiedarbības noteikta, ka to nav iespējams vienkāršoti konceptualizēt, tā svārstījās sākot no ideoloģiski piesātinātām pārliecībām – identificēšanās ar Hitleru un vēlme sekot viņam, aizrautīga vēlme “pārrakstīt” vēsturi un paveikt ko nebijušu, apziņa par nepieciešamību pildīt savu pienākumu un pierādīt profesionalitāti, patoloģiska vēlme izrādīt savu un savas rases varas un fizisko pārākumu –, līdz tādām ikdienišķām motivācijām kā gūt materiālu labu, izpelnīties karjeras paaugstinājumu, ko visbiežāk papildināja tieksme pakļauties varai un vairākumam. Sk.: Bajohr, F. (2006). The “Folk Community” and the Persecution of the Jews: German Society under National Socialist Dictatorship, 1933–1945. *Holocaust and Genocide Studies*, 20 (2), 183–184.

⁵⁶¹ Longerihs, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. P. 422., 426., 435.

⁵⁶² Sīkāk par atziņām šo grupu pētniecībā sk. nākamajā nodaļā.

⁵⁶³ Longerihs, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. P. 3.

3.8. Holokausta pētniecības ētika

Holokausts bija apjomīga mēroga notikums gan ģeogrāfiskā, gan sociālā šķērsgrizumā, notikums, kas bija gan plašs, gan starpdimensionāls. Tas ietvēra slepkavas, upurus, glābējus, malā stāvētājus, labuma guvējus un zaudētājus visos sabiedrības slāņos, tādēļ jebkura vispārīga izpratne par notikušo diskursā, ko pazīstam ar nosaukumu “holokausts”, jāsāk ar atziņu par milzīgo mērogu, ko tas slēpj dažādos līmeņus. Holokausts tika īstenots, jo cilvēki izvēlējās starp dažādiem rīcību modeļiem, kurus veicināja intelektuālā vide, kas veidoja viņu perspektīvas horizontu un noteica viņu attieksmju un uzvedības virzienu, tieši tāpēc nozīmīga pēcholoasta pētniecības iezīme ir centieni atbildēt uz kritiskiem jautājumiem par cilvēku morāli, atbildību un atbildīgumu.⁵⁶⁴

Šobrīd ir pamatoti uzskatīt holokaustu par vienu no vai pat visvairāk pētīto un dokumentēto notikumu mūsdienu historiogrāfijā. Atšķirīgu jomu pētnieki ir pievērsuši visdažādākajiem šā procesa aspektiem. Arī holokausta pētnieku skatījumu uz šā lauka problemātiku ir ietekmējis hegemono diskursu sairums, un 20. gs. otrajā pusē tapušajos pētījumos akcentētas visdažādākās notikuma šķautnes. Dorisa Bergena, lai norādītu uz dažādu faktoru mijiedarbību kā nozīmīgu priekšnoteikumu holokausta realizācijai, min šādu piemēru: “*Lai māja nodegtu, ir nepieciešamas trīs lietas. Kokiem ir jābūt sausiem un viegli uzliesmojošiem, nepieciešama dzirkstele, kas tos aizdedzina, un ārējiem apstākļiem jābūt labvēlīgiem – ne pārāk drēgnam, iespējams, nedaudz vējainam.*”⁵⁶⁵

Tomēr daudzi autori ir pretējās domās un identificē vai liek uzsvāru tikai uz kādu vienu, “unikālu” faktoru kā holokausta norišu skaidrojumu.⁵⁶⁶ Bet varianti, ko uzskatīt par noteicošo elementu, kas padarīja iespējamu holokaustu, ir dažādi. Grandiozais holokausta tematikai veltīto pētījumu skaits ir tipisks apliecinājums tam, cik nozīmīgi pētījuma secinājumus ietekmē autors, viņa personība, dzīves pieredze, pārliecības, laiks un vide, kurā pētījums veikts. Par apliecinājumu autora subjektīvajai ietekmei kalpo dažādie pētījumi, kas, pievērsoties vienai un tai pašai epizodei vai problemātikas lokam, demonstrē izteikti atšķirīgus rezultātus, uzsvārus, interpretācijas vai motivācijas skaidrojumus.⁵⁶⁷ Normans Deiviss holokausta pētniecības lauku

⁵⁶⁴ Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). (2012). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 4.

⁵⁶⁵ Bergen, D. L. (2009). *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*. P. 1. D. Bergena kā apstākļus, kas veidoja to sociālās ainas kopumu, kas padarīja holokaustu iespējamu min vēsturisko antisemitismu, eģēniku, rasismu, vācu negatīvo attieksmi pret slāviem un indivīda dzīves vērtības degradāciju pēc Pirmā pasaules kara. Turpat. 2. lpp.

⁵⁶⁶ Turpinot D. Bergenas piedāvāto analogiju, pārstāv pozīciju, ka, lai izraisītu ugunsgrēku, pietiek ar degvielām.

⁵⁶⁷ Šajā promocijas darbā atsevišķi netiek analizēti tas milzīgais literatūras daudzums, kas veltīts Hitlera personībai un būtu dēvējama par neakadēmisku vai pseidozinātnisku un kas notikums 20. gs. vidus Eiropā skaidro ar tādiem Hitlera personības raksturelementiem kā it kā ebrejiskā izcelsme, homoseksuālas vai pedofīlas noslieces, anatomiskas, pamatā ar dzimumorgāniem saistītas disfunkcijas un pat reliģiskā skatījumā – kā velna apsēstību jeb sātānismu. Visas šīs “teorijas” ir mēģinājumi rast vienkāršu, pārsvarā fizeoloģisku, iedzimtu izskaidrojumu pēc būtības sarežģītiem, pārsvarā – sociāliem procesiem. Īpaši jāidentificē daudzie mēģinājumi rast pierādījumus it kā ebrejiskajai Hitlera izcelsmei, kas būtībā turpina Hitlera aizsākto tendenci vainot pašus ebrejus savā iznīcināšanā.

un tajā notiekošās norises raksturo ar vārdiem: “Kaislības joprojām plosās. Pēdējais vārds vēl nav pateikts.”⁵⁶⁸

Holokausta norise ir kļuvusi par sociālo un humanitāro zinātņu refleksiju “demarkācijas līniju”.⁵⁶⁹ Vairāki autori norādījuši uz būtiskiem aspektiem, ko iespējams analizēt kā nozīmīgus fragmentus, kas nepieciešami holokausta kopējās ainas izveidošanai. Kā aspektu un to mijiedarbību kopums, kas noveda pie holokausta īstenošanas, šobrīd visbiežāk tiek analizēti antisemitisms, rasisms,⁵⁷⁰ zinātne,⁵⁷¹ nacionālisms,⁵⁷² koloniālisms,⁵⁷³ pasaules kari,⁵⁷⁴ totalitārā sistēma⁵⁷⁵ un tās ietvaros realizētā propaganda.⁵⁷⁶

⁵⁶⁸ Deiviss, N. (2009). *Eiropas vēsture*. 1040. lpp.

⁵⁶⁹ Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). (2012). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. P. 19.

⁵⁷⁰ Rasisms kā būtisks priekšnoteikums holokausta realizācijai analizēts jau neilgi pēc Otrā pasaules kara beigām. Šī pieeja paredz, ka ebreju kā zemākas rases konstruēšana padarīja iespējamu noziegums, kura saknes meklējamas līdzīgās masu slepkavībās, kuras, kolonizējot citu kontinentu zemes, īstenojušas visas nozīmīgākās kontinentālās Eiropas lielvaras. Tādējādi holokausta analīze tiek uzsvērts fakts, ka nacistu izpratne par rasu dalījumu paredzēja, ka ebreji un čigāni pieder zemākai rasei nekā ārieši, un, lai īstenotu holokaustu, nacisti vēltīja grandiozas pūles, lai savus ienaidniekus konstruētu kā svešiniekus un zemāku rasi. Nacistu apsēstība ar rasismu un eigēniku, pēc vairāku pētnieku domām, ir iemesls, kādēļ holokausta interpretācijas pamatā jābūt nacistu centieniem uzlabot sabiedrību un modernajām rasisma teorijām, kas paredzēja labākas sabiedrības radīšanu, izskaužot visus nevēlamos un “nepilnīgos” elementus. Sīkāk sk.: Friedlander, H. (1997). *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill, London: The University of North Carolina Press. Sk. nodaļu “The Setting”: P. 1–22.; Stratton, J. (2003). *It Almost Needn't Have Been the Germans: The State, Colonial Violence and the Holocaust*. *European Journal of Cultural Studies*, 6 (4), 507–527.

⁵⁷¹ Nozīmīgu, dažādu nozaru nacistiskās Vācijas zinātnieku un pētnieku devums holokausta realizācijā šobrīd vairs nav noliedzams. Tāpat kā vairs netiek noliegta tā laika zinātnes aktuālo tendenču, viziteiktāk – no darvinisma atvasinātās eigēnikas, kas uzsvēra iedzimtības faktorus cilvēka attīstībā un kuras ietekme sniedzās tālu pāri Vācijas robežām, sociālā un politiskā nozīme holokausta realizācijā. Mūsdienu pētījumus caurauz atziņa, ka nacistu īstenošana cilvēku iznīcināšana bija zinātniskota un eigēnikas programmas nacistiskajā Vācijā, kuru ietvaros sterilizāciju “kā ārstēšanas metodi” nomainīja institucionālā nogalināšana, radās nevis fanātisku nacistu ideologu vai pašpasludinātu “šarlatānu”, kā tas dažkārt joprojām tiek joprojām interpretēts, bet gan medicīnas nozarē atzītāko profesionāļu diskursa ietvaros. Turklāt šo teoriju realizācija praksē tika aizsākta nevis ar ebreju, bet garīgi slimo iznīcināšanu un tam izstrādātajām eitanāzijas programmām. Sīkāk sk.: Friedlander, H. (1995). *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.; Szölösi–Janze, M. (Ed.). (2001). *Science in the Third Reich*. New York: Princeton University Press.; Heberer, P. (2012). *Science*. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 39.–53.

⁵⁷² 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma nacionālisma tendences tikušas skatītas kā būtisks aspekts, kura rezultātā holokausta īstenošana kļuva iespējama. Pēc holokausta beigām par raksturīgu tendence kļuvis dalījums “labajā” jeb pilsoniskajā nacionālismā, kura vērtības iemieso Lielā Franču revolūcija, un “sliktajā” jeb etniskajā nacionālismu, kura loma genocīdos un etniskās tīrīšanās tiek kritiski analizēta. Tādējādi nacionālisms, kas var rezultēties pārprastā savas nācijas pārākuma izpratnē, tiek uzskatīts par modernās pasaules draudu. Sīkāk sk.: Hobsbawm, E. (1990). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.; Weitz, E. D. (2012). *Nationalism*. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 54–67.

⁵⁷³ Vairākos pētījumos uzsvērts, ka nacistiskā Vācijā nebija ne pirmais, ne pēdējais totalitārais/okupācijas režīms, kas brutāli izturējās pret saviem pakļautajiem. Turklāt ne visas politiskās iekārtas, kas šādi rīkojās, bija totalitāras vai autoritāras. Tipiskāko piemēru vidū ir britu rīcība Indijā un francūžu – Alžīrijā. Šo iemeslu dēļ Džons Stratons (*Stratton*) uzskata, ka, lai pilnībā izprastu holokaustu, nepieciešams to aplūkot Eiropas koloniālās vardarbības kontekstā, jo vardarbības un terora apvienojums kļuvis par valsti kā politisku formu pārvaldes rīku jaunajos modernitātes apstākļos. Viņaprāt, vienīgais, kas šajā kontekstā padara holokaustu atšķirīgu, ir fakts, ka ebreji lielākajā daļā Eiropas uzskatīti par vietējiem, par balto rasi. Citādi šis noziegums nekādā veidā neatšķiras no citu valstu praktizētās rīcības to kolonijās pret iezemiešiem. Pēc Dž. Stratona domām, nacisti izmantoja koloniālo praksi pret Eiropas iedzīvotājiem, šajā gadījumā – pret ebrejiem. Arī vēsturnieks Jurgens Zimmerers (*Zimmerer*) nacistu iebrukumu Polijā un vēlāk Padomju Savienībā skata tieši Eiropas koloniālisma un impēriskās vēstures perspektīvā un tādēļ dēvē to par “lielāko koloniālās iekarošanas karu vēsturē”. Holokausta nebija klasisks koloniāls karš. Atšķirība starp koloniālo rasismu un nacistu antisemitismu bija tāda, ka ebreji atradās kolonizētājvalstī, tai pašā laikā nacisti ebreja tēlu diskursīvi konstruēja, balstoties tipiskos koloniālos stereotipos. Vēl jo vairāk koloniālisma vēsture tika izmantota arī, lai pamatotu ebreju iznīcināšanu, kas tika konstruēta kā atbrīvošanās no vāciešu kolonizatoriem – ebrejiem. Sk.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 162.; Stratton, J. (2003). *It Almost Needn't Have Been the Germans: The State, Colonial Violence and the Holocaust*. P. 507–527.; Zimmerer, J. (2004). *Colonialism and the Holocaust: Towards the Archaeology of Genocide*. Moses, D. (Ed.). *Genocide and Settler Society: Frontier Violence and Stolen Indigenous Children in Australian History*. New York: Berghahn Books. P. 49.–76.; Madley, B. (2005). *From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adapted*

Lai gan nostiprinājusies pārliecība, ka interpretējot holokausta norises, ir neiespējami balstīties uz viena cēloņa skaidrojumiem un vairums pētnieku atzīst, ka holokausta norisi padarīja iespējamu daudzi faktori un neviens no tiem kā atsevišķs elements nevarēja rezultēties holokaustā, vislielākā vērība tikusi veltīta antisemitisma un holokausta mijiedarbības izpētei.

3.8.1. Antisemitisma un propagandas uzsvēruma holokausta pētniecībā

Spilgts piemērs vairākas desmitgades valdošajai pārliecībai par antisemitismu⁵⁷⁷ kā centrālo holokausta elementu ir šis valodnieka Viktora Klemperera citāts:

Vai es nepārvērtēju antisemitisma lomu nacistiskās sistēmas ietvaros, jo tas tik briesmīgi skāris mani pašu? Nē, es to neesmu pārvērtējis, šodien ir gluži skaidri redzams, ka tas ir bijis nacisma centrs un visās nozīmēs izšķirošais moments. Antisemitisms no sākuma līdz beigām ir iedarbīgākais.

Vairākus gadus pēc holokausta beigām par vispārātzīti tikai uzskatīta kauzāla saite starp antisemitismu un holokaustu. Šobrīd, lai gan netiek noliegta antisemitisma teorētisko un

and Developed by the Nazis in Eastern Europe. *European History Quarterly*, 35 (3): 429–464; Moses, A. D. (2012). Colonialism. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 68.–80.

⁵⁷⁴ Par aktuālu tendenci kļuvusi arī perspektīva, kurā holokausts skatīts kontekstā ar Eiropas sociālpolitisko vēsturi un, jo īpaši, nesenā pagātnē notikušajiem etnacionālo konfliktu vardarbīgajiem atrisinājumiem. Šī pieejas ietvaros holokausta norise analizēta kontekstā ar abiem pasaules kariem, pamatojot šo pozīciju ar vairākiem faktiem: 1) zaudējuma Pirmajā pasaules kara centralitāte nacistu ideoloģijā un propagandā (mīts par “dunci mugurā”); 2) masu iznīcināšanas acīmredzamā saistība ar norisēm Otrajā pasaules karā, kas ilgstoši tikusi ignorēta, koncentrējoties uz holokausta un Otrā pasaules kara kā atsevišķu fenomenu analīzi. Piemēram, K. Braunings izvirza tēzi par brutalizāciju kara darbības laikā, kā rezultātā tas, kas citos apstākļos nebūtu iespējams, par tādu kļūst apkārtējā šausmu un vardarbības kontekstā. Šo pieeju apstiprina arī, piemēram, Aušvicā ieslodzītā Juzefa Pačinska atmiņas: “Cilvēks kļūst vienaldzīgs. šodien ej tu, rīt iešu es. Tu kļūsti vienaldzīgs. Cilvēks var pierast pie visa.” Citēts pēc: Riss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 88. lpp. Sk.: Browning, C. (1992). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. P. 159.–161.; McKale, D. (2002). *Hitler's Shadow War: The Holocaust and World War II*. New York: Cooper Square.; Bergen, D. L. (2009). *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*.; Sk.: Bloxham, D. (2008). *Genocide, The World Wars, and the Unweaving of Europe*. London: Vallentine Mitchell.; Bergen, D. (2012). *World Wars*. P. 95.–110.

⁵⁷⁵ H. Ārente kā pirmā norādīja uz totalitārisma kā sistēmas noziedzīgumu un kā tā centrālo faktoru identificēja teroru. Viņa genocīdu dēvēja nevis par totalitārisma izpausmi, bet par tā pamatu, kas nodrošina sistēmas funkcionēšanu un totalitārisma identificēja kā galēju ārprātu, kura briesmas no ārpus ne vienmēr ir precīzi apjaušamas, bet uz indivīdiem, kuri atrodas tā varā, atstāj grūti izdzēšamu iespaidu. H. Ārente uzsvēra gan to, ka totalitārisms pēc savas būtības atšķiras no citām politiskās diskriminācijas formām, tādām kā tirānija despotisms un diktatūra, ar totālu kontroli un dominēšanu, gan to, ka nacistu īstenotās ebreju iznīcināšanas pirmais nepieciešamais solis bija viņu valsts garantēto aizsardzības mehānismu likvidēšana. Tūkstošgažu mijā Kārena Vindžisa (*Vintges*) un Ēriks Tjon Tjin Tai (*Tjon Tjin Tai*) holokaustu piedāvājuši interpretēt Hannas Ārentes totalitārisma izpratnes un Fuko panoptikuma modeļa ietvaros, kurā nacistiskā sistēma var tikt uzskatīta par panoptikuma ideālu atainojumu, jo ikviena cilvēka dzīve ir pilnībā uzraudzīta, ir izveidojies visaptverošs ziņotāju tīkls un indivīdi kļūst par kontroles objektu, bet Hitleris par simbolisku uzraugu skatu tornī, sabiedrība ir caurspīdīga, pārredzama, Hitleris un ikvienu viņa tautas pārstāvi vieno tieša un ļoti cieša saite, katram indivīdam ir savs *dosjē*. Valda pilnīgs terors, kas nozīmē jebkādas savstarpējas uzticēšanās sagrūšanu. Autori secina, ka tieši panoptiskā varas sistēma nodrošina to, ka holokausta īstenotāji pieņēma abas lomas – viņi vienlaikus bija gan slepkavas vai sargi, gan sevis uzraugi. Šī pati sistēma nodrošina to, ka indivīdi rīkojās katrs par sevi un ar degsmi, taču tā bija no līdera iegūta/pārņemta degsme un rīcība. Viņi darbojās pēc modeļa, ko tiem uzspieda panoptikums un diskurss, precīzāk, modeļi, ko tie uzskatīja par visatbilstošāko savai pašuzraudzības sistēmai. Sk.: Rogozinsky, J. (1993). *Hell on Earth: Hannah Arendt in the Face of Hitler*. *Philosophy Today*, 37 (3), 257–273.; Ārente, H. (2000/1951). *Totalitārisma izcelsme*. Rīga: Elpa.; Fuko, M. (2001). *Uzraudzīt un sodīt: cietuma rašanās*. Rīga: Omnia mea. Vintges, K., Tjong Tin Tai, E. (2000). The Willingness of the Executioners: A Foucauldian Critique of Goldhagen. *European Journal of Cultural Studies*. 3 (2), 147–172.

⁵⁷⁶ Sk. nodaļu “The Setting”: Friedlander, H. (1997). *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. P. 1–22.

⁵⁷⁷ Ir vērts pieminēt, ka apzīmējums “antisemitisms” ir maldinošs vai vismaz neprecīzs, jo jēdziens “semīti” vēsturiski ir ticis attiecināts uz cilvēku grupām, kas runā senebreju, arābu un fenīkiešu valodās, turpretī kopš 19 gs. “antisemitisms” tiek lietots, lai apzīmētu neko citu kā naidu vai aizspriedumus pret ebrejiem. Sk.: Bergen, D. L. (2009). *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*. P. 4.

praktisko norišu nozīme holokausta realizācija, šāda vienprātība vairs nepastāv.⁵⁷⁸ D. Velcs ir norādījis, ka Vācijas sabiedrība Hitleru galvenokārt asociēja ar legālajiem pasākumiem, kas tika veikti, lai izspiestu ebrejus no politikas un ekonomikas, un Ā. Hitlers izvairījās savu tēlu asociēt ar reālajiem, radikālākajiem pasākumiem pret ebrejiem.⁵⁷⁹ Tādējādi Hitlera tēls holokausta kontekstā darbojās divos dažādos līmeņos. Nacistu partijas un valsts aparāta iekšienē tas simbolizēja cīņu par atbrīvošanos no ebrejiem, īpaši atbrīvošanos uz visiem laikiem. Savukārt tiem, kas neietilpa nacistu kustībā, šis tēls bija līdzeklis, lai integrētu tā dēvēto “ebreju jautājumu” citu sabiedrībai daudz pievilcīgāku un populārāku nacisma aspektu kopumā, vienlaikus neuzsverot Hitlera iesaisti nehumānajā jautājuma ikdienā.

Tanī pašā laikā Hitlera popularitāte un tās aizsegā izteiktie vispārīgie aicinājumi, nodrošināja, ja ne aktīvu atbalstu tad vismaz pasīvu un nekritisku arvien plašāka mēroga diskriminācijas un vardarbības akceptēšanu, kas praktiski bezopozicionārā gaisotnē ļāva īstenot arvien radikālākus “ebreju jautājuma” atrisinājuma variantus.⁵⁸⁰ Tādēļ, ja arī uzskats, ka nacistu partijas atbalstītāji nekļuva par tādiem Hitlera antisemitiskās retorikas dēļ, ir pamatots, tad tas noteikti arī netika uzskatīts par šķērsli, lai šo kustību atbalstītu. Tieši antisemitisma raisītā apātija un vienaldzība pret ebreju likteni varētu būt tā nozīmīgākais devums holokausta realizācijā.⁵⁸¹

Arvien vairāk autoru, lai apstrīdētu hipotēzi, ka holokausts ir bijis loģisks antisemitisma eskalācijas rezultāts, cenšas izcelt citus faktoros. Šie spriedumi tikuši pamatoti, gan tēlaini norādot, ka holokausta izskaidrošana ar antisemitismu ir tas pats, kas tornado izskaidrošana ar gaisu, gan apgalvojot, ka antisemitisms pats par sevi nevienu nav nogalinājis, jo, lai nogalinātu, ir nepieciešama vara un iznīcināšanas politiku atbalstošs režīms,⁵⁸² gan argumentēti skaidrojot,

⁵⁷⁸ Jans Keršavs, lai gan nenoliedz antisemitisma kā vienojoša elementa funkcionālo nozīmību nacisma kustībā, norāda, ka ir viegli pārspīlēt antisemitismu kā galvenā vai noteicošo elementu, kas ļāvis nacismam gūt atbalstu plašu atbalstu sabiedrībā. Viņš skaidro, ka, neraugoties uz antisemitisma centralitāti paša Ā. Hitlera domāšanā, tam bija tikai sekundāra nozīme populārā viedokļa veidošanā nacistiskajā Vācijā. Pēc J. Keršava domām, nav pamata apgalvot, ka laikā, kad Ā. Hitlers guva savus lielākos panākumus vēlēšanās, šo panākumu galvenais iemesls nebija antisemitisms. Jo vairāk Hitlers tuvojās varai, jo skaidrāk antisemitisms atvirzījās viņu runu otrajā plānā. Jau ap 1935. gadu vai pat ātrāk kļuva skaidrs, ka atklāti uzbrukumi ebrejiem un huligānisms kopumā bija nepopulāri. Hitlers centās neasociēt sevi ar visradikālākajiem “ebreju jautājuma” risinājumu variantiem. Protams, neizpalika daži radikāli paziņojumi, taču tie tika izteikti ļoti vispārīgā formā un izvairoties no detaļām vai sevis saistīšanas ar ikdienas izpildi. Skat.: Kershaw, I. (2001). *The “Hitler Myth”: Image and Reality in the Third Reich*. P. 2, 230–235.

⁵⁷⁹ Welch, D. (2002/1993). *The Third Reich: Politics and Propaganda*. P. 101. Būtība visa publiskā nacisma retorika apvienoja jebkādu konkrētu faktu slēpšanu par galīgā risinājuma īstenošanu ar brutāliem un rupjiem slepkavnieciskā nolūka apgalvojumiem. Herf, J. (2008). *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*. Cambridge: Harvard University Press. P. 11. Pēc 1928. gada, kad nacisti sāka gūt lielākos panākumus, Ā. Hitlers krietni samazināja antisemitisma lomu savā retorikā un izvairījās runāt par tā dēvēto “ebreju jautājumu”, jo apzinājās, ka antisemitiskās izpausmes var kaitēt viņa tēlam. Neraugoties uz to, antisemitisms saglabāja centrālas nacistu doktrīnas statusu, pat neraugoties uz nacistu apziņu, ka ne visi recipienti piekrita antisemitiskajiem vēstījumiem. Sk.: Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. P. 39.–42.

⁵⁸⁰ Kershaw, I. (2001). *The “Hitler Myth”: Image and Reality in the Third Reich*. P. 252.

⁵⁸¹ Levy, R. S. (2012). Antisemitism. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 35.–36.

⁵⁸² Šo ideju spilgti izteikuši Makss Horkheimers un Teodors Adorno, rakstot, ka “Viņi [maldīgi] uzskatīja, ka antisemitisms tikai kropļo to kārtību, kura patiesībā nemaz nevar pastāvēt bez cilvēku kropļošanas. Ebreju vajāšana un vajāšana vispār nav šķiramas no šās kārtības. Tās būtība, lai kā tā arī brīžiem slēptos, ir šodien gaismā nākusī vardarbība. [...] Antisemitisms vēl vienmēr aicina uz darba pabeigšanu. Starp antisemitismu un totalitāti jau no paša sākuma pastāv

ka būtiska to indivīdu daļa, kas bija atbildīgi par ebreju nogalināšanu holokausta laikā, nekad iepriekš nebija izrādījuši naidīgumu pret ebrejiem. Un pretēji, daži prominenti ebreju glābēji pirms kara ir izcēlušies ar antisemitiskiem uzskatiem.⁵⁸³ Šo pētījumu rezultātā nostiprinājusies atziņa, ka holokausta vēsture un, jo īpaši tās saistība ar antisemitismu, ir sarežģītāks jautājums, nekā ilglaiicīgi uzskatīts.⁵⁸⁴

Kontekstā ar antisemitismu un totalitārismu vairāki autori īpaši akcentējuši un pētījuši propagandas lomu nacistu mērķu sasniegšanā. Piemēram, Omēra Bartova (*Bartov*) pētījumi ir bijuši orientēti uz genocīda īstenotāju darbības un motivāciju analīzi. Viņš ir norādījis, ka nacistu karavīri uz kara norisēm un saviem pienākumiem ir raudzījušies izteikti ideoloģizēti, bet indoktrinācija un propaganda darbojās nevis tikai, lai veicinātu karavīru cīņassparu frontē, bet arī lai tie varētu īstenot noziegumus pret civiliedzīvotājiem.⁵⁸⁵

Vairāki nacistiskās propagandas pētnieki gan ir vienisprātis, ka nozīmīga Vācijas sabiedrības daļa balsoja par nacistiem nevis antisemitisma dēļ, bet gan cerībā uz ekonomikas attīstību un kārtības atjaunošanu valstī, tomēr vienlaikus partijas paustais antisemitisms vēlētājus neatturēja no balsošanas par nacistiem. Iespējams, šie cilvēki pilnībā nenovērtēja antisemitisma briesmas un domāja, ka tas laika gaitā izgaisīs, bet varbūt nepeievērsa tiem uzmanību, jo viņus pašus tas tieši neietekmēja, taču visticamāk vairumam vāciešu bija niecīga interese par ebreju likteni, un tieši tas varētu būt viens no būtiskiem nacistiskās antisemitisma propagandas efektiem.⁵⁸⁶

visciešākais kopsakars. Aklums aptver visu, jo tas neko nesaprot.” Sk.: Horkheimers, M. Adorno, T. V. (2009/1969). *Apgaismības dialektika. Filosofiski fragmenti*. 249., 252. lpp.

⁵⁸³ Levy, R. S. (2012). Antisemitism. P. 24. Piemēram, Marks Špērsers (*Spoerer*) norāda, ka slepkavu rīcība var nebūt saistīta ar to antisemitismu vai citām specifiskām iezīmēm, bet gan teritoriju, kur notika slepkavošana. Viņš norāda, ka jo tālāk no nacistiskās Vācijas teritorijas Austrumu virzienā notika ebreju iznīcināšana, jo nežēlīgāk un brutālāk rīkojās slepkavas. Sk.: Spoerer, R. (2012). Labor Sites. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 358.–359.

⁵⁸⁴ Vēsturnieks Radu Jonids (*Ionid*) norāda uz vairāku faktoru, varētu pat teikt – paradoksu kopumu par ebreju iznīcināšanu, kas ir pretrunā daudziem tā dēvētajiem “loģiskajiem spriedumiem”: 1) neviena cita valsts, izņemot Vāciju, nebija tik tieši iesaistīta vietēju ebreju iznīcināšanā kā Rumānija, bet puse tās ebreju izdzīvoja holokaustā; 2) neraugoties uz skaidri izteiktu, nozīmīgu un intensīvu antisemitismu abās valstīs, Bulgārijā tika iznīcināti tikai ebreji no tās pakļautībā esošajām iekarotajām teritorijām, bet Horvātijā upuru vidū serbu bija vairāk nekā ebreju; 3) Nīderlandē, valstī ar vājā antisemitisma tradīcijām proporcionāli tika nogalināts mazāk ebreju nekā “Dreifusa prāvas” mājvietā Francijā; 4) Vācijas sabiedrotajā Itālijā vietējā vara atteicās īstenot genocīdu pret ebrejiem, aizsargājot arī ārvalstu ebrejus, līdz valsts okupācijai kara beigās; 5) Ungārijas ebreji tika iznīcināti kara nogalē, kad bija skaidrs, ka karš tuvojas beigām, Vācijas sakāve ir neizbēgama, un vainīgos sagaida nopietni sodi un sankcijas par holokausta īstenošanu. Sk.: Ionid, R. (2012). Occupied and Satellite States. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 326.–339. R. Levjns norādījis uz vēl kādu paradoksu: “Pirms nacisma, antisemitisms šķita nāvējošāks padomju Krievijā, politiski piesātinātāks Francijā, ar lielākām pilnvarām apveltīts Austrijā, sociāli iesakņotāks Anglijā.” Sk.: Levy, R. S. (2012). Antisemitism. P. 24.

⁵⁸⁵ Sk.: Bartov, O. (1997). German Soldiers and the Holocaust: Historiography, Research, and Implications. *History & Memory*, 9 (1–2), 162–188.; Bartov, O. (1991). *Hitler’s Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*. New York: Oxford University Press. Arī Džefrijs Herfs (*Herf*) ir analizējis holokausta norisi, veidojot šādus uzsvarus – Hitleris kā galvenais holokausta propagandētājs, bet propaganda kā holokausta veicinātājs. Viņaprāt, tieši nacistu propaganda radīja iedzīvotāju identificēšanos ar nacionālsociālistu genocīda politiku un līdz ar to pieprasa līdzatbildību par pastrādātajiem noziegumiem. Sk.: Herf, J. (2008). *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*. Cambridge: Harvard University Press.

⁵⁸⁶ Browning, C. (2007). *Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press. P. 8; Herf, J. (2008). *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II*

Pētījumi liecina, ka vāciešu attieksme pret ebrejiem kara beigās tāpat kā kara sākumā ir bijusi dažāda (no naida līdz vienaldzībai), un propaganda to ietekmējusi tikpat daudz, cik ģeogrāfiskie, sociālie un reliģiskie mainīgie. Tomēr, neraugoties uz nozīmīgajiem zaudējumiem, ko radīja ebreju izskaušana no Vācijas ekonomikas, pretenzijas pret nacistu realizēto antisemitisko politiku būtībā nepārādījās. Medijos nepārtraukti tīrātais negatīvais ebreja tēls netika publiski apšaubīts, un ebreji sabiedrības atbalstu saņēma tikai dažos, atsevišķos gadījumos.⁵⁸⁷

Lai gan šobrīd nav iespējams empīriski precīzi atbildēt, vai antisemitisms ir nacionālsociālisma rezultāts un vai tieši nacistu propaganda padarīja vāciešus par antisemītiem, tomēr netiek apšaubīts, ka nacisti bija atbildīgi par līdz tam nepieredzēta genocīda īstenošanu.⁵⁸⁸ Tāpat skaidrs, ka nacistiskās antisemitisma propagandas centieni, kas bija vērsti uz šī mērķa sasniegšanu un jau esošo antisemitisko attieksmju paplašināšanu un padziļināšanu, nevarēja palikt bez rezultātiem.⁵⁸⁹

3.8.2. Holokausts kā slepkavu vēsture un citu perspektīvu veidošanās

Kā redzams iepriekšējās apakšnodaļās, ilglaicīgi holokausts ticis pētīts, galvenokārt, analizējot slepkavu rīcību un motivāciju rīkoties, tādējādi iespējams pat secināt, ka vairākas desmitgades pēc kara holokausts bija slepkavu vēsture, kas aizsākās ar nacistu rīkojumu analīzi un turpinājās ar motivācijas analīzi. Sols Frīdlanders (*Friedländer*) savulaik rakstīja, ka holokausta vēsture ir rakstīta pamatā kā vācu vēsture – par vāciešiem, viņu kolaboracionistiem un papildspēkiem, viņu plāniem, iniciatīvām un to realizāciju: “Šī vācu-centrētā pieeja, protams, ir pamatota tās robežās, tomēr holokausta vēsture pieprasa daudz plašāku perspektīvu. [..]

and the Holocaust. P. 276–267; Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. P. 48.

⁵⁸⁷ Welch, D. (2002/1993). *The Third Reich: Politics and Propaganda*. P. 94–96, 104. Daži pētnieki vēl pirms Otrā pasaules kara sākuma bija izteikuši bažas, norādot, ka būtiska iedzīvotāju daļa, jo īpaši jaunieši, ir nonākuši acīmredzamā propagandas varā un ka uzskats par ebrejiem kā citu rasi kļuvis par valdošu pārliecību, un kara apstākļi tikai to nostiprināja. Kershaw, I. (2000). *Hitler: 1889–1936, Hubris*. New York; London: W. W. Norton. P. 410; Welch, D. (2002/1993). *The Third Reich: Politics and Propaganda*. P. 62; Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. P. 69. Propagandas nozīmei un ietekmei vairāki autori pievērsušies arī savos memuāros. Bijušais esesietis Oskars Grēnings (*Groening*) raksta, ka “propagandai bija tāda ietekme uz mums, ka tu iedomājies, ka viņu iznīcināšana ir vienkārši kaut kas, kam karā jānotiek.” Uz iespējamo propagandas lomu norāda arī A. Bergmaņa pārdomas pēc daudzu nacistu kolaboracionistu attieksmes maiņas pret vajātajām grupām kara noslēgumā: “Iespējams, ka sākotnēji tie ir bijuši gluži normāli bērni un pusaudži, un tikai nacistiskā propaganda, manipulējot ar viņu prātiem, ir pārvērtusi viņus par ļaundariem.” Savukārt M. Vestermanis retoriski jautā: “Kā tie paši cilvēki, kas izturējās tik pašizliedzīgi, tik labvēlīgi, gatavi riskēt [1944. gadā], kādi viņi būtu bijuši toreiz, 1941. gadā, kad antisemitiskā aģitācija bija pilnos ziedos un galvenais – vācietis jau frontē gāja uz priekšu?” Citēts pēc: Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 122. lpp.; Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. 221. lpp.; Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 64.

⁵⁸⁸ Welch, D. (2002/1993). *The Third Reich: Politics and Propaganda*. P. 91.

⁵⁸⁹ Kershaw, I. (2001). *The “Hitler Myth”: Image and Reality in the Third Reich*. P. 229. Tādējādi mūsdienās nacistu propagandas teksti un tēli kļuvuši par simbolu, kas piedāvā izpratni par to, kā Eiropas antisemitisms (gadsimtiem ilgušu vajāšanu iemesls) rezultējās holokaustā. Herf, J. (2008). *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*. P. 1.; Browning, C. (1992). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. New York: Harper Perennial. P. 176.–187.

Tādējādi holokausta vēsturei vajadzētu būt gan integrējošai, gan integrētai.”⁵⁹⁰ Gan šī teksta tapšanas laikā, gan arī pēc tam ir uzrakstīti daudzi pētījumi, kas aizpilda šo S. Frīdlandera norādīto vakuumu, tomēr joprojām holokausta norise visplašāk ir pētīta, raugoties uz to īstenotāju pozīcijām, un darbs šai laukā pamatā ir noritējis trijos nozīmīgos virzienos⁵⁹¹: 1) organizāciju struktūras un birokrātijas izpēte (pamatā koncentrējoties uz SS, SD, policijas un drošības policijas struktūrām, koncentrācijas nometņu, deportāciju organizēšanas, einzacgrupu un citu nogalināšanas vienību struktūrām; 2) holokausta īstenošanas izpēte reģionos un okupētajās teritorijās, kas sniedz ieskatu ebreju slepkavošanas norisēs Austrumeiropā; 3) mēģinājumi rast jaunus teorētiskus skatījumus uz holokaustu, piemēram, mēģinot skatīt holokaustu kontekstā ar ekonomikas plānošanu, iegūto ebreju īpašumu realizāciju, nacistu piespiedu darba programmu vai etnisko grupu deportāciju plāniem u. c.⁵⁹²

Slepkavu pētniecības kontekstā aktualizēts jautājums par attiecībām starp augstāko vadību un lokālajiem izpildītājiem nacistu iekarotajās teritorijā. Vietējā kolaboracionisma pētniecībā atbildes tikušas meklētas pa vidu starp divām galējībām, no vienas puses, vietējo iedzīvotāju līdzdalība tiek skaidrota kā spontānas atreibības izvirdums, no otras puses, kā paklausīga un precīza pakļaušanās nacistu virsvadības pavēlēm. Lai gan šis temats netika pilnībā ignorēts, nozīmīgas akadēmiskās diskusijas par lokālā kolaboracionisma izpausmēm sākās tikai 20. gadsimta deviņdesmitajos gados, astoņdesmito gadu Vācijas publiskajās diskusijās uzmanības centrā bija nacistu lēmumu pieņemšanas process. To veicināja gan trimdā dzīvojošo kolaboracionistu tiesas procesi astoņdesmito beigās, gan arhīvu pieejamība pēc padomju režīma sabrukuma.⁵⁹³

Šajos pētījumos, no vienas puses, daļa autoru nosodoši norāda uz Austrumeiropiešu kolaboracionismu, vēstot par to, kā nacistu pārraudzītās, vietējo iedzīvotāju veidotās vienības kļuva par nozīmīgu instrumentu kumulatīvajai ebreju iznīcināšanas stratēģijai okupētajās austrumu teritorijās.⁵⁹⁴ Savukārt, no otras puses, daži autori primāri uzsver tieši situacionālos

⁵⁹⁰ Friedländer, S. (2008). *Nazi Germany and the Jews: The Years of Extermination, 1939–1945*. P. xv. Aivars Stranga rakstījis, ka šo interesi ir noteicis tas, ka nav iespējams uzrakstīt holokausta vēsturi, neatbildot uz jautājumiem, kas bija slepkavas, kas deva pavēles slepkavot, kā notika slepkavošana, kādas bija attiecības starp vācu centrālajām institūcijām un iniciatīvām uz vietas? Kāda bija vietējo nevācu iedzīvotāju loma un institūcijām un lokālajiem izpildītājiem slepkavošanā u. tml. Šie jautājumi joprojām nodarbina pētniekus pat ASV, Lielbritānijā, Francijā, Vācijā, kur holokausta izpēte sāka jau neilgi pēc kara. Stranga, A. (2004). Holokausta pētniecības problēmas. 20. lpp. Latvijā, pēc A. Strangas domām, izvērstākās atbildes uz šiem jautājumiem ir snieguši A. Ezergailis un M. Vestermanis. Turpat. 23. lpp.

⁵⁹¹ Šo P. Longreihā uzskaitījumu vajag apvienot ar upuru un malā stāvētāju vēsturi un tie aspektiem, kas jau ir manā rakstā – dzimtes jautājumiem utt.

⁵⁹² Stikākus piemērus un atsauces uz katram no šiem virzieniem veltītajiem darbiem sk.: Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. P. 4.

⁵⁹³ Dean, M. (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 120.

⁵⁹⁴ Westermann, E. (2005). *Hitler's Police Battalion's: Enforcing Racial War in the East*. Lawrence: University Press of Kansas. P. 195.–199. Kauņa un dažkārt arī Lietuvas teritorija kopumā tipiski tiek minēta kā piemērs, kur iedzīvotāju antisemitiskā motivācija un pašdarbība ebreju iznīcināšanā varētu būt bijusi visaugstākā. Atsaucoties uz Andrievu Ezergaili, Latvija tiek minēts kā pilnīgi pretējs piemērs, norādot, ka apgalvojumi par iespējamo vietējo iedzīvotāju līdzdalību ebreju slepkavošanā, ir acīmredzami nepatiesi. Sk.: Westerman, E. B. (2012). Killers. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 148.–149.

faktorus un dažādās nacistu pārvaldes formas, kuru ietvaros vietējiem iedzīvotājiem nācās rīkoties Rietumeiropā un Austrumeiropā, piemēram, aicinot pārmērīgi neromantizēt Dānijas gadījumu.⁵⁹⁵

Timotijs Snaiders, izmantojot spilgtu piemēru, ir norādījis uz to, ka kolaboracionisms dažādās vietās nozīmē kaut ko ļoti atšķirīgu. Uz katru nošauto izglītoto poli Francijā pieņēma divus birokrātus strādāšanai sistēmas labā.⁵⁹⁶ Arī Aivars Stranga norāda uz dažādām izvēlēm, ko izdarīja ļaudis holokausta laikā, vienlaikus uzsverot, ka šo izvēļu nozīme un sekas Rietumeiropā un Austrumeiropā lielākoties bija atšķirīgas: “*Nē, slepkavu bija krietni vairāk, taču glābēji pierādīja kādu grūti aptveramu lietu – vieni un tie paši apstākļi var radīt slepkavas un glābējus, kuriem Latvijā, tāpat kā Polijā, bet ne gluži tāpat kā Vācijā, par ebreju glābšanu draudēja droša nāve.*”⁵⁹⁷ Līdzīgu atziņu kontekstā holokausta pētniecībā nostiprinājusies tēze, ka noziegumam nav tautības, jo pētījumi liecina, ka ebreju slepkavu sastāvs vietās, kur tas tika veidots no lokālajiem iedzīvotājiem, pārsvarā bija atkarīgs no vietējo iedzīvotāju sastāva, bet tipiskās simboliskās grupas (slepkavas, glābēji, malā stāvētāji) nav reducējamas uz etniskām kategorijām.⁵⁹⁸

K. Braunings norāda, ka ikviens no viņa analizētā slepkavu bataljona dalībniekiem rīkojās citādi, pildīja dažādas lomas, redzēja un darīja dažādas lietas: “*Paradoksāli, bet man rastos ilūzija būt pārliecinātam par to, kas notika bataljonā, analizējot vienu liecību 125 vietā.*”⁵⁹⁹ Līdz ar to līdzās holokausta pētnieku atziņai, ka situācija var ietekmēt indivīdu uzvedību krietni vairāk, nekā indivīds to spēj iedomāties, būtisks ir arī secinājums, ka daudzviet

⁵⁹⁵ Sk.: Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 18. lpp. Tipisks autors šai ziņā ir vēsturnieks Normans Deiviss, kurš raksta: “Tiem kritizētājiem, kas paši nāk no valstīm, kurām paveicās daudz vairāk, ir ļoti grūti iedomāties, ka totalitāra valsts spēj piespiest tā vai citādi sadarboties katru, kas nonācis tās varā. Nebrīvu tautu nedrīkst vērtēt pēc brīvas sabiedrības kritērijiem.” Deiviss, N. (2009). *Eiropas vēsture*. 1033. lpp. Normans Deiviss arī norāda, ka “nacistu “internacionālisms” izpaudās tikai pēdējā kara posmā, kad Vācija atradās par mata tiesu no sakāves. To ir grūti pamanīt materiālos, kas atspoguļo nacistu ideoloģiju. Tur nevar atrast arī izskaidrojumu tam, kāpēc tik daudzi eiropieši par to cīnījās. Visi aizmirst, ka nacisti publicēja žurnālu *Nation Europa*. Turpat. 1030. lpp.

⁵⁹⁶ Snyder, T. (2014, March 11). *The Origins of the Final Solution: Eastern Europe and the Holocaust: Lecture*. See: <http://www.lse.ac.uk/IDEAS/events/events/2014/14-03-11-Snyders-.aspx>

⁵⁹⁷ Stranga, A. (2004). Holokausta pētniecības problēmas. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētē Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 23. lpp.

⁵⁹⁸ Šo atziņu apstiprina arī holokaustu pārdzīvojušo ebreju atmiņas, piemēram, Elmārs Rivošs raksta: “Brīnies, kā daži cilvēki māk ķert zivis duļķainā ūdenī. Tas, kas nav akls, redz, ka šādi zvejnieki sastopami visu tautu vidū.” Rivošs, E. (2006). *Piezīmes*. 156. lpp. Šajā kontekstā zīmīga ir dažu šausmas izdzīvojušo ebreju rīcība pēc kara beigām, kad viņi mērķtiecīgi atriebās iespējamajiem nacistiem, sodot tos ar nāvi, lai gan dažu šo cilvēku reālā sadarbība ar Hitlera režīmu un līdzdalību represijās bija stipri apšaubāma. Tādējādi pēc visa, kas bija noticis, šie ebreji nostājās līdzās saviem pāridarītājiem, viņi bija gatavi nogalināt tādēļ, ka konkrētais indivīds ir vācietis, viņi nespēja saskaņot “*nekādu atšķirību starp vācieti, kas strādāja Aušvicā un vācu ieslodzīto, ko viņi nogalināja lopu vagonā tai saltajā ziemas naktī Polijā.*” Šie cilvēki, kas pieredzējuši visas Otrā pasaules kara šausmas, tā vietā, lai mēģinātu mazināt ļaunumu, turpināja nacistu aizsāktā vardarbīgās prakses. Tādējādi var teikt, ka ikvienas tautas pārstāvju vidū bija kāds, kurš bija gatavs attiecīgajos apstākļos pastrādāt noziegumu – dažs baiļu māks, cits mantkārīgos nolūkos, vēl kāds, lai atriebtos pret piedzīvoto netaisnību vai citu iemeslu dēļ. Sk.: Rīss, L. (2008). *Aušvica: nacisti un “galīgais atrisinājums”*. Rīga: Jumava. 232. lpp.

⁵⁹⁹ Browning, C. (1998/1992). *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. P. xvii.

“vieni un tie paši okupācijas apstākļi radīja pilnīgi pretēju uzvedību,”⁶⁰⁰ jo “tur, kur pēcteči pa gabalu redz vēstures lielceļu, katrs ir mīļājiem personiskās izvēles krustcelēs.”⁶⁰¹ Tādējādi šie dažādie piemēri norāda, ka pārdomas par morāli iespējamas dažādu izvēļu kopsakarā.

3.8.3. Pētījumi par “malāstāvētājiem” jeb vērotājiem

Atziņu par izvēles sarežģītību apstiprina arī pētījumi, kuros autori centušies izprast tā dēvēto malāstāvētāju portretu. Tas ir mēģinājums aptvert plašu attieksmju diapazonu, ko raksturo gan šausmas, gan vienaldzība, un kuram pētnieki pievērsušies, cenšamies paplašināt izpētes lauku. Līdzīgi kā novērots pētījumos par slepkavu motivāciju, arī “malāstāvētāju” attieksmi noteica gan vērtības (piemēram, antisemītiskas attieksmes vai altruisma tendences), gan sociālpolitiskais konteksts un ar to saistītās iespējas glābt (nacistu noteiktā kārtība, kontroles intensitāte, slēpšanās vietu pieejamība).⁶⁰² Šo iemeslu dēļ vairāki pētnieki ir aicinājuši pārskatīt tādas kategorijas kā “malāstāvētāji” konceptuālu lietderību, norādot, ka tā ir pārāk plaša un ietver pārāk atšķirīgu, dažādos apstākļos dzīvojošu cilvēku motivāciju analīzi.⁶⁰³

Vienlaikus holokausta pētniecībā arvien intensificējusies novērotāju vai malāstāvētāju perspektīvas kritika, uzsverot, ka genocīdā nav malāstāvētāju: tāda pozīcija masu iznīcināšanas šausmu kontekstā nav iespējama.⁶⁰⁴ Tā rezultātā par vienu no holokausta būtiskajām mācībām kļuvusi atziņa, ka malāstāvētāji ir līdzvainīgi. Šī mācība ir attiecināma uz mūsdienu sabiedrības problēmām un indivīdu uzvedību, jo tikai “malāstāvētāja iesaistīšanās var palīdzēt sabiedrībai kļūt cilvēcīgākai.”⁶⁰⁵

Latvijas kontekstā aktuāli paraudzīties uz diskusijām par tā dēvēto malā stāvētāju lomu holokaustā, kas norisinājusies aktīvi un raisījusi krasi pretējus viedokļus arī daudzviet citur. Viedokļu atšķirību nosaka autora dispozīcija kā nozīmīgākos izvirzīt situacionālos faktorus vai individuālās pārlicības. Ne tikai latvieši ir saņēmuši pārmetumus par kolaboracionismu ar nacistiem. Arī citas grupas un nācijas uz aizrādījumiem par to, ka daudzviet nacistiem būtu grūti īstenot visus iecerētos pasākumus bez vietējo atbalsta, un vietām kontrole netika nodibināta uzreiz, bet dažos jautājumos vietējām iestādēm bija ierobežota lemtspēja arī ilglaicīgi, ir

⁶⁰⁰ Stranga, A. (2008). *Ebreji Baltijā. No ienākšanas pirmsākumiem līdz holokaustam. 14. gadsimts–1945. gads*. Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds. 532. lpp.

⁶⁰¹ Klimovičs, A. (2011). *Personiskā Latvija: Divdesmitā gadsimta stāsti*. Rīga: Dienas grāmata. 10. lpp.

⁶⁰² Niewyk, D. (ed.). (2011). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. P. 180.

⁶⁰³ Procesu aizsāka pētījums: Cesarani, D., Levine, P. (Eds.). (2002). “Bystanders” to the Holocaust: A Re-evaluation. London: Routledge. Pols Levains (*Levine*) malāstāvētāju jēdzienu piedāvā aizstāt ar novērotājiem (*on-lookers*), kas, viņaprāt, norādītu uz lielāku līdzatbildību pret iespējamo attieksmju dažādību. Levine, P. A. (2012). On-Lookers. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 158. Autors gan nepiedāvā skaidru konceptuālu ietvaru, kas izskaidrotu, kādēļ šis jēdziens būtu lietderīgāks un pamatotu tā lietojumu.

⁶⁰⁴ Lang, B. (1999). *The Future of the Holocaust: Between History and Memory*. Ithaca: Cornell University Press. P. 185.

⁶⁰⁵ Bloxam, D., Kushner, T. (2005). *The Holocaust: Critical Historical Approaches*. P. 175.

atbildējušas, uzsverot paši savas ciešanas.⁶⁰⁶ Bieži sastopams uzsvars starp atšķirībām līdzcilvēku attieksmē pret ebrejiem un nacistu īstenoto politiku pret viņiem Rietumeiropā un Austrumeiropā. Tipisks piemērs ir vēsturnieka Š. Etingera darbs, kurā autors izvirza empīriski grūti apstiprināmu tēzi, ka

Francijā, Holandē, Beļģijā, Dānijā, Norvēģijā, Somijā, Bulgārijā, Grieķijā un Itālijā daudzi izteica līdzjūtību ebrejiem, bet daži riskēja ar dzīvību, atklāti paužot protestu pret ebreju vajāšanām, kā tas notika Holandē, vai pat centās glābt ebrejus. [...] Pavisam citāda bija Austrumeiropas iedzīvotāju attieksme pret ebrejiem – šai pasaules malā antisemitismam bija gadsimtiem ilgas tradīcijas. [...] Viņi ar verdzisku padevību labprāt palīdzēja vāciešiem veikt melno slepkavošanas darbu.⁶⁰⁷

Vēl astoņdesmitajos gados šo pretnostatījumu apšaubīja Maikls Marruss (*Marrus*) un Roberts Pakstons (*Paxton*). Pirmkārt, viņi uzsvēra, ka pašā Rietumeiropā gan nogalināto ebreju īpatsvars, gan vietējais konteksts, tai skaitā vietējo iedzīvotāju attieksme, bijusi izteikti atšķirīga. Otrkārt, autori identificē, ka nacistiskās okupācijas pirmajos mēnešos atbalsts nacistu realizētajai diskriminācijai un deportācijām, kā arī gatavība sadarboties bijusi augsta, tomēr ar laiku samazinājusies, un atkarība no specifiskas kontekstuālās situācijas konkrētajā vietā bremsējusi holokausta realizāciju. Tomēr, treškārt, M. Marruss un R. Pakstons uzsver, ka, neraugoties uz atbalsta mazināšanos un pretestības pieaugumu daudzviet Rietumeiropā, nacistus no “galīgā atrisinājuma” īstenošanas atturējusi tikai sagrave karā, nevis kādas lokālo iedzīvotāju pretestības iniciatīvas.⁶⁰⁸

3.8.4. Glābēju fenomens

Vairāki autori pretēji ilgstošajai holokausta pētniecībā dominējošajai tendencei analizēt slepkavas vai tos, kas izvēlējās noraudzīties uz notiekošo, aicinājuši aktualizēt pozitīvo pieredzi, respektīvi, pētīt glābēju rīcību. Ar ebreju glābšanu tiek apzīmētas izteikti dažādas palīdzības un atbalsta formas – patvēruma un dzīvesvietas nodrošināšana, palīdzība bēgšanā, apģērba un ēdiena piegāde u.c., ko veica gan indivīdi, gan institūcijas – valdības un organizācijas. Kopumā holokausta bilance ir tāda, ka institūcijas visā Eiropā gandrīz absolūtā vairumā gadījumu

⁶⁰⁶ Spilgts piemērs pretrunīgajiem vērtējumiem ir divi Polijas situāciju analizējoši darbi. Ričarda Lūkass savam pētījumam devis nosaukumu “Aizmirstais holokausts”, ar to domājot noziegumus pret poļiem. Lūkass uzsver, ka nav iespējamas ģeneralizācijas par poļu attieksmi pret ebrejiem, jo savstarpējās attiecības bijušas dažādas, sarežģītas un pat paradoksālas, turklāt viņš kritizē vienpusējo uzsvāru uz ebreju ciešanām un norāda, ka poļu pašu ciešanas bijušas tik nozīmīgas, ka jebkurš zināmais palīdzības akts uzskatāms par brīnumainu: “Ja poļu traģēdijas nozīmīgums tiktu objektīvi attēlots, nereāli un ahistoriski spriedumi par iespējām un izdevībām, kas bija pieejamas poļiem, lai sniegtu vairāk palīdzības nekā viņi sniedza, netiktu izdarīti. Izraels Gutmans (*Gutman*) un Semjuels Krakovskis (*Krakowski*) analizēja situāciju nacistu okupētajā Polijā un akcentēja šādu skaidrojumu aplamību, nenoliedzot, ka arī poļi cieta no nacistu vajāšanām, tomēr vienlaikus norādot, ka ebreji un poļi nekādi nav uzskatāmi par vienlīdz cietušiem, uz ko norāda arī viņu darba nosaukums “Nevienlīdzīgie upuri”. Turklāt Gutmans un Krakovskis īpaši analizē tos gadījumus, kad gadsimtiem ilgušā antisemitisma tradīcijās poļi no upuriem kļuvuši par slepkavību līdzdalībniekiem vai izrādījuši izteiktu nevēlēšanos palīdzēt ebrejiem Varšavas geto sacelšanās laikā: “Kopējā attiecība starp nozieguma aktiem un palīdzības aktiem ir [...] neproporcionāli negatīva. Nozieguma akti pārspēj palīdzības aktus.” Sk.: Lukas, R. C. (2012/1986). *Forgotten Holocaust: The Poles Under German Occupation, 1939–1944*. 3rd ed. New York: Hippocrene Books. P. 221.; Gutman, I., Krakowski, S. (1986). *Unequal Victims: Poles and Jews During World War Two*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.

⁶⁰⁷ Etingers, Š. (sast.). (2007). *Ebreju tautas vēsture*. 494. lpp.

⁶⁰⁸ Marrus, M. R., Paxton, R. O. (1982). The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe. *Journal of Modern History*, 54 (4), 687–714.

neiesaistījās mērķtiecīgā ebreju glābšanā, un tā palika atsevišķu indivīdu prerogatīva. Tāpat kā glābēji, arī viņu motivācija bija ļoti atšķirīga un varēja ietvert cilvēcīgu līdzjušanu, ideoloģisku pārliecību vai reliģisku principu ievērošanu.⁶⁰⁹ Tomēr ikvienā vietā tie cilvēki, kas izvēlējās glābt ebrejus, izrādīja cilvēcību necilvēcīgos apstākļos.⁶¹⁰

Pētnieku domas visbiežāk ir dalījušās jautājumā par to, kā vērtēt to cilvēku skaitu, kas izšķīrās par labu ebreju glābšanai. Sākotnēji šim tematam veltītos pētījumus caurda atziņas, ka tikai neliela saujiņa nacistiskās varas skartajos reģionos izšķīrās par labu centieniem palīdzēt nelaimē nokļuvušajiem ebrejiem, tomēr vēlākajos darbos vērojama tendence uz šīm izvēlēm raudzīties, ņemot vērā reālos apstākļus un iespējas, kā rezultātā jebkurš šāds pašizliedzīgs gadījums tiek novērtēts un cildināts. Spilgts piemērs šai interpretāciju maiņai ir holokausta izdzīvojušā Aleksandra Bergmaņa atmiņas:

Arī pēc kara vēl ilgu laiku cilvēkus, ar kuriem vēlējos nodibināt draudzīgas attiecības, vērtēju atkarībā no tā, kādu atbildi es domās varēju dot uz jautājumu, vai vācu laikā viņš būtu pieņēmis mani un paslēpis, ja es to lūgtu? Ar gadiem es atteicos no šādas pozīcijas, atskārtis, ka uz tādu varoņdarbu ir spējīgi tikai nedaudzi, taču visupirms jau tāpēc, ka nebiju pārliecināts, vai es pats to būtu darījis nepazīstama cilvēka dēļ.⁶¹¹

3.8.5. Holokausta upuru pētniecības ētika

Būtisku daudzumu diskusiju raisījis jautājums arī par upuru lomu holokaustā. Upuri ir grupa, kuras pētniecībai pievērsties aicinājuši daudzi pētnieki, norādot, ka ilglaicīgās un šķietami nebeidzamās debates par vainīgajiem nepieciešams aizstāt ar lielāku uzmanību grupai, kurai patiesi pienāktos galvenā uzmanība holokausta pētniecībā – upuriem.⁶¹² Kā norādīts iepriekš, diskusijas par ebreju lomu holokaustā aizsāka Hannas Ārentes darbs par Ādolfa Eihmana tiesāšanas procesu, kura rezultātā nostiprinājās diskurss, kas paredzēja, ka ebreji nepretojās savam liktenim un pat devās nāvē “kā aitas uz kaušanu”. Šai tēzei bijis daudz pretargumentu, viens no prominentākajiem tās kritiķiem ir bijis Jehuda Bauers, kurš noraidījis šo interpretāciju un uzskata, ka, ņemot vērā apstākļus, ir jābrīnās par pretošanās apmēriem, un uzskata, ka būtu jānošķir pasivitāte no pretošanās bez fiziska spēka.⁶¹³

Reaģējot uz viedokļu atšķirībām, vairāki autori ir centušies padziļināti pētīt un skaidrot holokausta upuru rīcību un tās motīvus. Bērnu psihologs Bruno Betelheims (*Bettelheim*), kurš pats bija pārdzīvojis nacistu koncentrācijas nometņu šausmas, radīja teoriju, kas paredzēja, ka

⁶⁰⁹ Dwork, D. (2012). Rescuers. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 170.–184.

⁶¹⁰ Timotijs Snaiders norāda, ka būtiskākā ebreju glābēju pazīme ir tas, ka viņi pārsvarā bijuši tā dēvētie autsaideri, kas pirms holokausta bija bijuši valsts vai varas tā vai citādi represēti un viņiem nebija tik nozīmīgs varas vai sociālais viedoklis par viņiem. Sk.: Snyder, T. (2014, March 11). *The Origins of the Final Solution: Eastern Europe and the Holocaust*.

⁶¹¹ Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. 205. lpp.

⁶¹² Piemēram, vēsturnieka Sola Frīdlandera darbus caurstrāvo pārliecība, ka arī akadēmiskā pētījumā ir jāietver to subjektu balsis, uz kuriem raksturotie un analizētie procesi attiecas vistiešāk un kurus tie visvairāk ietekmējuši. Viņa argumentus par labu šādai pozīcijai sk.: Friedländer, S. (2007). *The Years of Extermination Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. New York: HarperCollins. P. xv.

⁶¹³ Bauer, Y. (2001/1982). *A History of the Holocaust*. P. 120.

necilvēcīgajos apstākļos tika kropļota upuru psiholoģija un viņi atgriezās attīstības stadijā, kas cilvēkam raksturīga agrā bērnībā. Tā rezultātā vairums ieslodzīto līdz atbrīvošanai bija samierinājušies ar apziņu, ka nespēj ietekmēt savu likteni un nekritiski pieņēmuši daudzas nacistu idejas un attieksmes, neraugoties uz to pāridarījumiem. Viņaprāt, šis fakts ir skaidrojams ne tikai ar uzņēmību pret nacistu propagandu, bet arī ar psiholoģiskās attīstības regresiju, kas padarījusi viņu likteni izteikti atkarīgu no veiksmes.⁶¹⁴

Analizējot ebreju iespējas izdzīvot holokaustā, T. Deprē (*Des Pres*) akcentēja situatīvu nepieciešamību, nevis psiholoģisku regresiju, un kā izdzīvošanas pamatnosacījumu uzsvēra nevis veiksmi, bet savstarpēju izpalīdzību – vēlmi palīdzēt un iespēju palīdzību saņemt, kā arī gribasspēku paciest un pārdzīvot necilvēcīgos apstākļus. Tādējādi viņš apstrīd uzskatu, ka koncentrācijas nometnē nav pastāvējusi noteikta sociāla vai morāla struktūra, tieši pretēji – pateicoties šīm struktūrām, pēc viņa domām, daži nometnēs ieslodzītie varēja saglabāt saprātu un dzīvību.⁶¹⁵

Iespējams, būtiskākās un akadēmiski ietekmīgākās atziņas par ebreju rīcību un tās skaidrojumu pieder Primo Levi,⁶¹⁶ kurš ir norādījis uz koncentrācijas nometņu iemītnieku situācijas nenoteiktību, jo viņi bija atkarīgi no savas spējas būt noderīgiem saviem apspiedējiem un iznīcinātājiem. Levi piedāvājis “pēlēcās zonas”⁶¹⁷ apzīmējumu, tādējādi atsakoties nacisma upurus skaidri ierāmēt “labajos” vai “sliktajos” un uzsverot situācijas neizbēgamību, kas radīja morālu divdomību. Šīs smagās pārdomas raisīja P. Levi paša pieredze un atziņa, ka arī tāds piespiedu darbs kā noslepkavoto iznešana no gāzes kamerām, deva iespēju nacistiem izdarīt jaunas slepkavības, bet bija sastopamas arī krasākas izpausmes, ko raisīja nacistu režīms, piemēram, daļai ieslodzīto kļūstot par savu biedru apspiedējiem, kontrolētājiem un sodītājiem, tādēļ “*cilvēcisko attiecību tīkls lēģeros nevar tikt reducēts uz diviem upuru un vajātāju tipiem.*”⁶¹⁸

Cits nozīmīgākais jautājums saistībā ar holokausta izdzīvotāju liecībām, ko ir akcentējis Primo Levi, ir tas, ka īstie liecinieki jeb vairums no visiem, kas nonāca nacistu koncentrācijas nometnēs, ir miruši, un izdzīvojušajiem atlikusi tikai iespēja minēt, vai un cik lielā mērā viņu pieredze ir atšķīrusies no izdzīvojušo pieredzes datiem. Tā ir holokausta upuru pieredze, kura

⁶¹⁴ Bettelheim, B. (1979). *Surviving and Other Essays*. New York: Random House.; Bettelheim, B. (1979). Helpless Victims. In: Niewyk, D. (2011/2003). (ed.). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. 4th ed. Wadsworth: Cengage Learning. P. 104–108.

⁶¹⁵ Des Pres, T. (1980). *The Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*. New York: Oxford University Press. Des Pres, T. (2011/2003). The Will to Survive. In: Niewyk, D. (ed.). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. 4th ed. Wadsworth: Cengage Learning. P. 109–115. Koncentrējoties uz pozitīvajām ieslodzīto gara izpausmēm un analizējot tās, T. Deprē iedibināja izdzīvojušo liecības kā specifisku memuārliteratūras žanru. Viņš rakstīja: “Viņu liecības ir dotas atmiņā, izstāstītas sāpēs un bieži neveikli, maz uzmanības pievēršot stilam un retoriskajiem paņēmieniem. Pieredze, ko viņi raksturo, noraida samākslošanas tendences, kas nodod vairumu atmiņu.” Sk.: Des Pres, T. (1979). The Bettelheim Problem. *Social Research*, 46 (4), 29.

⁶¹⁶ Sīkāk par P. Levi un viņa darbiem sk. nodaļu “*The Alchemist: Primo Levi*” darbā: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darknesses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 45–68.

⁶¹⁷ Nodaļu “The Grey Zone” skatīt: Levi, P. (1989). *The Drowned and the Saved*. New York: Vintage Books. P. 36.–69.

⁶¹⁸ Turpat. 37. lpp.

slēpj vistraģiskāko pieredzi un kas empīriski nav analizējama. P. Levi vārdiem: “*Sliktākie izdzīvoja, [...] visi labākie gāja bojā.*”⁶¹⁹ Līdzīga vainas apziņa par tuviniekiem, kas miruši, mocījusi arī daudzus citus holokaustu pārdzīvojušos ebrejus un uzsvēra vairākos memuāros.⁶²⁰

To ebreju grupā, ar kuru kopā Primo Levi tika aizsūtīts uz Aušvicu, izdzīvošanas attiecība bija 1 pret 28. Tā kā viņš tika deportēts tikai 1944. gadā, tad tas bija salīdzinoši ļoti augsts izdzīvojušo īpatsvars starp uz Aušvicu nosūtītajiem, nemaz nerunājot par nāves nometnēm. To apzinoties, Primo Levi norādīja:

Man jāatkārto: mēs, izdzīvojušie, neesam īstie liecinieki. Tas ir neērts viedoklis, kuru es esmu apzinājies pamazām, lasot citu atmiņas un lasot savas ar laika distanci. Mēs, izdzīvojušie, esam ne tikai niecīgs, bet arī pretdabisks mazākums: mēs esam tie, kuri, pateicoties savām izlocīšanās īpašībām, spējām vai veiksmēi, nepieskārāmies bezdibēnim. Tie, kuri pieskārās, tie, kuri ieraudzīja Gorgonu, neatgriezās, lai pastāstītu, vai arī atgriezās mēmi, bet viņi ir [...] pilnvērtīgi liecinieki, kuru atgriešanai būtu vispārēja nozīme. Viņi ir mērs, mēs esam izņēmums.⁶²¹

Izdzīvošanas nosacījums bija vienkāršs – būt noderīgam vai noderīgai nacistiem un tādējādi līdzdarboties to sistēmā, veicinot mērķu sasniegšanu.⁶²² Džons Rots raksta, ka nacisti vajātajiem ebrejiem nemitīgi uzspieda “bezizvēles izvēles”, kā, piemēram, mirt pretojoties, izdarīt pašnāvību vai tikt nošautam.⁶²³ Līdz ar to šādus ētiska rakstura jautājumus, kādus ir formulējis P. Levi un citi, ir pamatoti uzdot tikai pašiem izdzīvojušajiem. Lai gan arī citas grupas, atbildot uz apvainojumiem par kolaboracionismu ar nacistiem, ir norādījušas uz līdzīgām dilemmām, tomēr līdzība ir patiešām attāla. Gandrīz nekad tie nebija nāves draudi, reti tie bija nozīmīgu sodu draudi,⁶²⁴ visbiežāk – iesaiste holokausta represijās neebrejiem bija oportūnistiska vēlme uzlabot savu “dzīves kvalitāti”. Holokausta historiogrāfijā ilglaicīgi dominējušo pieeju pētīt slepkavas un slepkavošanas norises papildinājuši dažādi orientēti, bet rūpīgi centieni izprast arī citas ebreju kontekstā būtiskas grupas – tā dēvētos malāstāvētājus, glābējus un galu galā, iespējams, visbūtiskāko grupu – upurus un to pieredzi.

⁶¹⁹ Levi, P. (1989). *The Drowned and the Saved*. New York: Vintage Books. P. 82.

⁶²⁰ Piemēram, Aleksandrs Bergmanis raksta: “Pagājis daudz gadu, bet man laiku pa laikam vēl aizvien rādās viens un tas pats sapnis – pie mūsu dzīvokļa durvīm klauvē. Es atveru durvis. Un uz sliekšņa stāv mans tēvs, ģērbies vecmodīgā mētelī, ar vecu koferi rokās. Es ar žestu aicinu viņu nākt iekšā, bet viņš stāv un pētoši raugās manī. Klusēdami mēs stāvam iepretim viens otram, pēc kāda laika tēvs pazūd, bet es pamostos ar vainas sajūtu par to, ka neesmu atradis vajadzīgos vārdus, lai viņš atgrieztos pie mums.” Sk.: Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. 143. lpp. Savukārt Frīda Mihelone savu holokausta pieredzi rezumē šādi: “Vienīgi sirdsapziņa nedod mieru, tāpat kā citiem Holokaustu pārdzīvojušajiem. Kāpēc es esmu dzīva, bet visi mani draugi gājuši bojā? Mums ar to ir jāsadzīvo, jo atbildes nav, un dziļi manā sirdī sāpes būs vienmēr, kad par to domāšu.”⁶²⁰ Sk.: Mihelone, F. (2014). *Es izdzīvoju Rumbulā*. Rīga: [Atradums]. 180. lpp.

⁶²¹ Levi, P. (1989). *The Drowned and the Saved*. P. 83–84.

⁶²² Šī Primo Levi tēze ir papildināta, norādot uz šausminošiem piemēriem par dažu ebreju tautības *kapo*⁶²² rīcību, kas, nevienam nezinot, jaunos apstākļus un savu pagaidu stāvokli regulāri izmantoja, lai pastrādātu drausmīgu noziegumus, piemēram, izvarotu ebreju sievietes vai arī dusmu uzplūdos nežēlīgi mocītu ebreju vīriešus, kad to nebūt neprasīja apstākļi vai uzraudzība. Šie piemēri liecina par stāvokļa izmantošanu, skaidri apzinoties, ka pašam varmākam agri vai vēlū būs jāmirst, tāpat tie paliek nozieguma pastrādātāja noslēpumā, tādējādi nekādā veidā nepalīdz iegūt atzinību nacistu hierarhijā. Riss, L. (2008). *Aušvica: nacisti un “galīgais atrisinājums”*. Rīga: Jumava. 164–173. lpp.

⁶²³ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 213.

⁶²⁴ Herberts Jāgers (*Jäger*), balstoties uz sešdesmitajos gados veikto nopratināšanu materiāliem, secināja, ka nav identificējams tāds recidīvs, kad vācieši, kuri atteiktos nogalināt no neapbruņotus civiliedzīvotājus, tiktu nogalināti vai saņemtu kādus citus, dzīvību apdraudošus sodus. Sk.: Jäger, H. (1982/1967). *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft: Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität*. Frankfurt: Walter-Verl. S. 81–122.

3.8.6. Feminisma un sieviešu perpsektīva holokaustā

Viena no perspektīvām, kas būtiski mainījusi skatījumu uz upuru izpratni un uz holokausta interpretācijām kopumā, ir feminisms. Holokausta kontekstā šī perspektīva kļuva aktuāla 20. gadsimta deviņdesmitajos gados un jo īpaši to nogalē,⁶²⁵ un tās ietvaros holokausta pētniecībā uzdoti kritiski jautājumus par to, kā vēstījumi tiek strukturēti un stāstīti, kas, kam un kādā veidā tos stāsta, bet vienlaikus arī nozīme ir tam, kādi stāsti tiek noklusēti un netiek stāstīti un kādu iemeslu dēļ.⁶²⁶ Feminisma pārstāvju darbos tika akcentēts, ka holokausta atmiņa ilglaicīgi veidojusies vīru, tēvu un dēlu būvēto stāstu ietekmē, ignorējot nozīmīgus dzimtes aspektus un sieviešu pieredzi.⁶²⁷

Pirmos piecdesmit pēckara gadus jautājums par dzimšu lomu un sieviešu pieredzi holokaustā nebija izpētes un pieminēšanas dienaskārtībā,⁶²⁸ to mainīja 1983. gada konference “*Women Surviving the Holocaust*”⁶²⁹ un desmitgadi vēlāk sekojusī publikācija “*Different Voices*”.⁶³⁰ Dzimtes un sieviešu problemātiku holokaustā 1983. gadā aktualizēja mutvārdu vēstures pētniece, par sieviešu holokausta studiju dibinātāju uzskatītā⁶³¹ Džoanna Ringelheima (*Ringelheim*):

Es gribētu teikt, ka nav tāda notikuma kā holokausts. Tas, ko pieredzēja vīrieši, sievietes un bērni, nebija viens notikums, bet neskaitāms daudzums notikumu, kurus mēs esam apvienojuši vienā analītiskajā mezglā, lai varētu par tiem runāt viegli un vienā elpas vilcienā.⁶³²

⁶²⁵ Džons Rots raksta, ka 1990. gada būtu bijis dīvaini holokausta konferencē redzēt referātu par sievietēm holokaustā, savukārt ap 2000. gadu būtu dīvaini, ja šādas tēmas programmā nebūtu. Sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 55. Deviņdesmito gadu nogale tapa virkne būtisku darbu, kas akcentēja dzimtes lomu holokausta pieredzē. Sk.: Phayer, M., Fleischner, E. (1997). *Cries in the Night: Women Who Challenged the Holocaust*. Kansas: Sheed & Ward.; Ofer, D., Weitzman, L. (Eds.). (1998). *Women in the Holocaust*. New Haven: Yale University Press.; Baymel, J. T. (1998). *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*. London: Vallentine Mitchell.; Kaplan, M. A. (1999). *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*. New York: Oxford University Press.; Kremer, S. L. (1999). *Women's Holocaust Writing: Memory and Imagination*. Lincoln: University of Nebraska.

⁶²⁶ Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 98–99.

⁶²⁷ Tas attiecas gan uz pirmās paaudzes, bet arī otrās paaudzes holokausta literatūras autoriem. Kā pirmās paaudzes holokausta klasiķus M. Hirša min Primo Levi un Elī Vīzeli, bet kā otrās – Ārtu Špigelmanu (*Spiegelman*), Deividu Grosmanu (*Grossman*), Patriku Modiano (*Modiano*), Krisitānu Boltanski (*Boltanski*), Alenu Finkielkrautu (*Finkelkraut*). Sk.: Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 98. Tā rezultātā gadsimtu mijā sieviešu pētījumi un memuāri ieviesa dienaskārtībā daudzus holokausta aspektus, kas līdz tam tika noklusēti – sieviešu seksuālu pazemošanu un izvarošanu. Šādu tematu esamība daudzus pārsteidza nesagatavotus, tāpēc R. Klugere (*Kluger*) savus lasītājus brīdināja, ka viņas atmiņas varētu likt “pārkārtot lielu daļu interjera viņu iekšējā holokausta muzejā”. Sk.: Kluger, R. (2001). *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered*. New York: The Feminist Press. P. 73.

⁶²⁸ Nevēlēšanās kā atsevišķu tematu identificēt sieviešu ciešanas un pieredzi holokaustā tiek skaidrota ar bažām, ka tas varētu novērst uzmanību no nacistu mērķa iznīcināt visus ebrejus neatkarīgi no dzimuma vai citām pazīmēm. Sk.: Rittner, C., Roth, J. K. (Eds.). (1993). *Different Voices: Women, Men and the Holocaust*. New York: Paragon House. P. 3.–4.

⁶²⁹ Katz, E., Ringelheim, J. (Eds.). (1983). *Proceedings of the Conference on Women Surviving the Holocaust*. New York: Institute for Research in History.

⁶³⁰ Sk.: Rittner, C., Roth, J. K. (Eds.). (1993). *Different Voices: Women, Men and the Holocaust*. New York: Paragon House.

⁶³¹ Sk.: Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 249.

⁶³² Katz, E., Ringelheim, J. (Eds.). (1983). *Proceedings of the Conference on Women Surviving the Holocaust*. New York: Institute for Research in History. P. 23–24. 1985. gadā Dž. Ringelheima papildināja šo tēzi, balstoties uz veiktajām intervijām, secinot, ka sievietes pieredzēja holokaustu atšķirīgi. Tādu tēmas kā seksuāls pazemojums, izvarošana, grūtniecība, aborti un upurēšanās bērnu dēļ vīriešu atmiņstāstos nebija un lielākoties nevarēja būt. Sk.: Ringelheim, J. (1985). Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research. *Signs*, 10 (4), 742.–743. Viņa akcentēja, ka sieviešu pieredzi iekļaušana kopējā vīriešu veidotajā holokausta diskursā ir nepamatota un pat diskriminējoša, jo pastāv nozīmīgas atšķirības: “Ebreju sievietes [holokaustā] cieta gan kā ebrejietes, gan kā sievietes. Šo ideju viņa pamato ar atziņām, ka

Tādējādi pētniecībā nostiprinājās atziņa, ka, lai arī “galīgo risinājumu” tā autori plānoja tā, lai nodrošinātu visu Eiropas ebreju iznīcināšanu, tomēr ceļu līdz iznīcināšanai iezīmēja notikumi, kas atšķirīgi ietekmēja vīriešus kā vīriešus un sievietes kā sievietes,⁶³³ bet turpmākajos gados norisinājās dažādu sieviešu specifiskās pieredzes aspektu izpēte. Šobrīd ir identificēti vairāki faktori, kas norāda, ka pat tādā notikumā kā holokausts dzimtes diskriminācijai bija nozīmīgas sekas.⁶³⁴ Visbūtiskāk – tās sievietes, kas nometnēs kļuva par mātēm, tikko to varēja pamanīt, tika nošķirtas un nogalinātas. Turklāt arī līdzīgas procedūras sievietes pieredzēja atšķirīgi nekā vīrieši, piemēram, pavēles izgērbties sievietēm daudz lielākā mērā kļuva par traumējošu pieredzi.⁶³⁵

Turpinot šīs refleksijas, Zoja Vaksmane (*Waxman*) ir vērsusies pret centieniem universalizēt un kolektivizēt upuru pieredzi holokausta liecībās un to reprezentācijās, aicinājusi kritiski vērtēt šīs liecības, pašus to rakstītājus un ņemt vērā to tapšanas apstākļus, kā arī akcentējusi liecības, kas dokumentē sieviešu pieredzes holokaustā. Viņa apstrīd dzimšu lomu ietekmes duālismu, norādot uz tipiskiem stereotipiem par sievietēm kā mātēm vai kopējām holokaustā, un uzsverot, ka atsevišķu sieviešu pieredze dažkārt savstarpēji atšķīrās tikpat nozīmīgi kā vīriešu un sieviešu pieredzes, un aicinājusi apzināties visu liecību ainu, ne tikai to, kas veiksmīgi ietilpst nostiprinātajos mīlas un drosmes diskursos, bet arī to, kas parasti tiek noklusēta. Viņa īpaši kritizē vēlmi vienādot un padarīt bezproblemātisku bērnu un sieviešu pieredzi holokaustā, atainojot to kā nevainīgu upuru stāstu bez morāles dilemmām.⁶³⁶

Feminisma perspektīva papildina holokausta interpretācijas ar atziņu, ka tas bija notikums, ko pieredzēja dažādi un atšķirīgi slepkavas, upuri un malā stāvētāji: “*Katrs uzlūkoja to, kas bija noticis, no savas, īpašas perspektīvas, un katrs saglabāja atšķirīgu attieksmju un reakciju kopumu*”.⁶³⁷ Vēl viens būtisks temats, kas atkārtoti tika aktualizēts līdz ar diskusijām par

sievietes tika gan deportētas, gan nogalinātas lielākā skaitā nekā vīrieši, un arī sieviešu iespējas izdzīvot bija mazākas nekā vīriešiem”. Sk.: Ringelheim, J. (1990). Thoughts about Women and the Holocaust. In: Gotlieb, R. S. (Ed.). *Thinking the Unthinkable: Meanings of the Holocaust*. New York: Paulist Press. P. 147.; Ringelheim, J. (1990). Thoughts about Women and the Holocaust. P. 147. Lorens Rīss skaidro, ka holokausta laikā īstenotās izvarošanas atainojošā “tumsā” aritmētika – starpība starp reģistrēto un patiesībā notikušo vardarbības aktu skaitu – ir viens no visaugstākajiem rādītājiem starp visiem noziegumiem. Sk.: Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 166. lpp.

⁶³³ Hilberg, R. (1992). *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945*. P. 126.

⁶³⁴ Tā dēvētajās darba nometnēs sievietēm, arī gadījumos, kad viņas veica tādus pašus pienākumus kā vīrieši, maksāja 2/3 vai 3/4 no vīriešu algas. Bet nāves nometnēs, piemēram, Aušvicā, mātes ar maziem bērniem bija lemtas bezierunu iznīcināšanai, kamēr tēvi varēja palikt dzīvi, lai tos nodarbinātu. Sievietes, nevis vīrieši automātiski tika saistītas ar bērniem, un dokumentētos gadījumos, kad sievietēm bija iespēja izvēlēties – atdot savu bērnu nogalināšanai vai doties līdzī nāvē, 99% sieviešu palika ar bērnu. Sk.: Weitzman, L. J. (2012). Women. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 215.

⁶³⁵ Turpat. 207.–209. lpp.

⁶³⁶ Waxman, Z. V. (2008/2006). *Writing the Holocaust: Identity, Testimony, Representation*. New York: Oxford University Press.

⁶³⁷ Hilberg, R. (1992). *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945*. New York: Aaron Asher Books. P. ix. Lorens Rīss šādas interpretācijas ietvaros raksta, ka visu Aušvicas nometnē izdzīvojušo atmiņās “vienojošs moments ir tas, ka režīma noziegumu īstenotāji neatbilda vienam modelim.” Sk.: Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 42. lpp.

sieviešu lomu holokaustā un kurā līdzdarbojās vairākas feminisma filozofijas pārstāves, bija kristietība un tās loma holokaustā.

3.8.7. Diskusijas par ticību un kristietību pēc holokausta

Jau uzreiz pēc kara beigām vairāki holokaustu pārdzīvojušie ebreji bija aktualizējuši jautājumu par reliģisko ticību pēc tādas katastrofas kā holokausts. Ebreju filozofs un rabīns Emīls Fakenheims (*Fackenheim*) vairākkārt uzsvēra, ka pēc holokausta laikā ebrejiem ir nepieciešams jauns imperatīvs, kurš paredz darīt visu iespējamo, lai liegtu Hitleram pēcnāves uzvaru jeb viņa mērķtiecīgi īstenotās ebreju iznīcināšanas faktisku piepildīšanos. Lai šo imperatīvu pildītu, E. Fakenheims aicināja ebrejus darīt visu iespējamo, lai ebreji izdzīvotu kā kopums, pieminētu holokaustā nogalinātos, neļautos izmisumam un nezaudētu savu mērķtiecību un ticību Dievam, kā arī vairotu vispārējās zināšanas par holokausta traģēdiju.⁶³⁸

Sols Frīdlanders raksta, ka “*neviens sociāla grupa, neviens sociāla kopiena, ne arī kāda zinātniska institūcija vai profesionāla asociācija Vācijā vai visā Eiropā nedeklarēja solidaritāti ar ebrejiem.*”⁶³⁹ Tādējādi jautājums par holokaustu mazākā mērā uzdots formā – kur bija Dievs, bet vairāk – kur bija cilvēks un cilvēcība, un līdzās dažiem autoriem, kas centušies filozofiski atbildēt uz jautājumiem par to, kā un vai Dievs pieļauj/iekļauj ļaunumu, vairāki autori kritiski analizējuši baznīcas attieksmi pret ebreju iznīcināšanu un praktisku (ne)iesaistīšanos glābšanā.

Sākot ar sešdesmito gadu vidu, vairāk nekā divas desmitgades pēc kara beigām vairāki autori aktualizēja jautājumu par kristiešu un kristietības lomu holokaustā, tās nevēlēšanos analizēt savu līdzatbildību un līdz ar to tās nākotni. Šīs kritiskās refleksijas, no vienas puses, centrējās uz kristietības gadu tūkstošu sludināto antisemitisko tēžu nozīmi holokausta īstenošanas iespējamībā un, no otras puses, norādīja uz neticamo, bet acīmredzamo faktu, ka gandrīz visi holokausta plānotāji un realizētāji bija ja ne pārliecināti kristieši, tad noteikti kristīti cilvēki.⁶⁴⁰

Literatūrzinātnieks Harijs Džeimss Kargass (*Cargas*), būdams pārliecināts kristietis, nozīmīgi pārdzīvoja atziņu par to, ka “*visdrīzāk katru ebreju, kas tika nogalināts holokaustā,*

⁶³⁸ Savukārt R. Rubinšteins rakstīja: “*Mēs stāvam aukstā, klusā, nejutīgā visumā, un mūs nebalsta nekāds mērķtiecīgs spēks ārpus mūsu pašu spējām. [...] Ko citu pēc Aušvicas ebrejs var pateikt par Dievu? [...] Kā gan ebrejs pēc Aušvicas var ticēt visspēcīgam, labdarīgam Dievam?*”. Sk.: Fackenheim, E. (1970). *God's Presence in History: Jewish Affirmations and Philosophical Reflections*. New York: New York University Press.

⁶³⁹ Friedlander, S. (2008). *Nazi Germany and the Jews: The Years of Extermination, 1939–1945*. P. xxi. Viņš norāda, ka šādu solidaritāti deklarējušas tikai dažas kristiešu baznīcas, turklāt tas attiecas tikai uz tās kristītajiem biedriem, kas bijuši daļa no kopienas. Stipras, režīmam tuvas baznīcas neglāba ebrejus, dažos atsevišķos gadījumos tos centās pasargāt neformālas konfesijas, kurām bija salīdzinoši vājas saites ar valsts varu. Turklāt arī šīs apņemšanās ir bijušas aktuālas tikai neilgu laiku.

⁶⁴⁰ Sk. Roja Ekarda un Alises Ekardas agrīnos darbus: Eckardt, A. R. (1965). Can there Be a Jewish-Christian Relationship? *Journal of Bible and Religion*, 33 (2), 122–130.; Eckardt, A. R., Eckardt, A. L. (1967). Again, Silence in the Churches. In: Eckardt, A. R. *Elder and Younger Brothers: The Encounter of Jews and Christians*. New York: Charles Scribner's Sons. Daži no viņiem, piemēram, nacistu barbarisko medicīnas eksperimentu vadītājs Jozefs Mengele sevi publiski identificēja kā katolī. Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 108. Šo pārdomu rezultātā F. Littels (*Littell*) secināja, ka kristietības antisemitisko mītu vēsture pati par sevi “*iezvana genocīda noti.*” Sk.: Littell, F. (1975). *The Crucifixion of the Jews*. New York: Harper and Row. P. 2.

noslepkavoja iesvētīts kristietis, [...] ne obligāti praktizējošs katolis vai luterānis, bet kāds, kurš ir saņēmis svēto ūdeni kā bērns.”⁶⁴¹ Viņš rakstīja, ka kristietība ir caurkritusi gan holokausta laikā, gan, vēl jo izteiktāk, pēc tam – nespējot un visbiežāk pat nemēģinot izprast holokaustu un savu lomu tajā, nemaz nerunājot par patiesu nožēlu. Tādējādi kristietības attieksme pret holokaustu ir pievīlusi gan sevi, gan tās sekotājus:

Manā skatījumā holokausts ir lielākā kristiešu traģēdija pēc Jēzus krustā sišanas. pirmajā gadījumā Jēzus nomira; otrajā var teikt, ka nomira kristietība. Kristus gadījumā kristieši tic atdzimšanai. Vai būs un vai ir iespējama kristietības atdzimšana?⁶⁴²

Īpašu aktualitāti debatēs par kristietības lomu holokaustā ir radījusi katoļu baznīcas vadības, it īpaši – pāvesta Pija XII rīcība un tās motivācija ebreju iznīcināšanas gaitā.⁶⁴³ Turklāt arī šo interpretāciju ietvaros identificējamās kategoriskas pozīcijas, sākot ar Piju XII kā bezkompromisu nacistu kolaboracionistu⁶⁴⁴, un beidzot ar pāvestu kā nacistu pretestībnieku un ebreju glābēju.⁶⁴⁵ Vairumā gadījuma pāvesta darbība ir vērtēta kritiski un negatīvi, un Egenio Pacelli jeb pāvests Pijis XII dažās interpretācijās ir kļuvis par katoļu baznīcas vienaldzības simbolu holokausta laikā:

Daudzu cilvēku skatījumā, kā ebreju tā kristiešu, Pijis XII simbolizē Kristīgās baznīcas vienaldzību pret sešu miljonu ebreju nogalināšanu, un šādā kontekstā gan teoloģiski, gan ideoloģiski reprezentē gandrīz divu miljonu ilgu kristīgā antisemitisma vēsturi, kas veda uz holokaustu.⁶⁴⁶

Kritiķi norāda, ka lielākoties katoļu baznīcas vadība un mācītāji kopš nacistu nākšanas pie varas raizējās par savu likteni – nosacītās brīvības un pastāvēšanas iespēju saglabāšanu – un vairumā gadījumu nepievērsa uzmanību diskriminācijai, kas tieši neskāra baznīcu, un palika vienaldzīgi pret visiem, kas neiekļāvās to reliģiskajā tradīcijā.⁶⁴⁷ Šo kritisko pārdomu ietvaros

⁶⁴¹ Cargas, H. J. (1997). In the Name of the Father. In: Rittner, C., Roth, J. K. (Eds.). *From Unthinkable to Unavoidable: American Christian and Jewish Scholars Encounter the Holocaust*. Westport Praeger. P. 33–39.

⁶⁴² Turpat. 15.–16. lpp.

⁶⁴³ Kardināls Egenio Pacelli (*Pacelli*) kļuva par pāvestu Piju XII sešus mēnešus pirms Otrā pasaules kara sākumā, Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 111. Par viņa darbību šajā amatā tapuši vairāki spilgti darbi, bet tajos sastopami izteikti pretēji viedokļi un vērtējumi – sākot ar uzskatu, ka viņš rīkojies savu iespēju un politisko apstākļu robežās, līdz norādēm uz viņa izteikti antisemitiskajām pārliecībām. Sk.: Blet, P. (1999). *Pius VII and the Second World War: According to the Archives of the Vatican*. New York: Paulist Press.; Cornwell, J. (1999). *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*. New York: Viking.; Phayer, M. (2000). *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965*. Bloomington: Indiana University Press.; Roth, J. K., Rittner, C. (Eds.). (2001). *Pope Pius and the Holocaust*. London: Continuum.; Carroll, J. (2001). *Constantine's Sword: The Church and the Jews*. Boston: Houghton Mifflin.

⁶⁴⁴ Cornwell, J. (2008/2000). *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*. New York: Penguin Books.

⁶⁴⁵ Dalin, D. G. (2005). *The Myth of Hitler's Pope: Pope Pius XII And His Secret War Against Nazi Germany*. Massachusetts: Regnery History. Vienlaikus sastopami arī darbi, kas analizē katoļu baznīcas iesaisti politikā, izvairoties no krasi ideoloģiskiem uzstādījumiem un rūpīgi izsverot situatīvos un kontekstuālos apstākļus, kas noteikuši un ietekmējuši katoļu baznīcas un tās vadītāja darbības fonu nacistiskā terora apstākļos. Sk., piemēram: Phayer, M. (2000). *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965*. Bloomington: Indiana University Press

⁶⁴⁶ Sk.: Spicer, K. P. (2012). Catholics. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 245. Pija XII kritiķi norāda, ka pāvests izrādījis pilnīgu vienaldzību pret ebreju likteni Otrā pasaules kara laikā, savukārt viņa aizstāvji uzskata, ka viņš rīkojies atbilstoši savām iespējām, cenšoties nenodarīt kaitējumu kristiešiem. Tomēr abi ir vienisprātis, ka viņš darījis maz vai nedarījis neko, lai ietekmētu Eiropas ebreju likteni.

⁶⁴⁷ Sk.: Spicer, K. P. (2004). *Resisting the Third Reich: The Catholic Clergy in Hitler's Berlin*. DeKalb: Northern Illinois University Press. P. 38.–40. Lai gan reti, bija arī izņēmumi. Pēc tā dēvētās “Kristāla nakts” mācītājs M. Lihtenbergs aizlūgumā sacīja: “Mēs zinām, kas notika vakar. Mēs nezinām, ko nesīs rītdiena. Jebkurā gadījumā mēs pieredzam, kas notiek šodien. Ārā deg sinagogas. Tie arī ir Dieva nami.” 1943. gadā M. Lihtenbergs gāja bojā Dahavas koncentrācijas

vairāki autori astoņdesmito gadu sākumā norādīja uz to, ka holokaustam būtu jābūt tam ietvaram, kura fonā būtu jāpārskata kristietības būtība, praktiskās ilgtermiņa darbības principi un ilgstošās darbības sekas.⁶⁴⁸ Pētījumi, kuros kritiski analizēta kristietības loma holokaustā, ir radījuši jaunu pārlicību par un diskreditējuši vairāku desmitgažu laikā par patiesām atzītās tēzes, ka 1) kristieši, nacistu terora paralizēti, bija tikai “malāstāvētāji” varas īstenotajā genocīdā; 2) kristiešu un nacistu redzējums tā dēvētajā “ebreju jautājumā” bija pilnīgi atšķirīgs; 3) nacistu filozofija un vērtības bija pēc būtības pilnīgi pretējas kristietības pamatidejām.⁶⁴⁹

Šo iemeslu dēļ kristietības atbildīguma jautājumi ir bijuši aktuāli arī pēc tūkstošgažu mijas:⁶⁵⁰ Piemēram, Roberts Maikls (*Michael*) saskata tiešas konsekvences starp kristietības vēsturi, tās antisemitismu un holokaustu, tādēļ ebreju iznīcināšanu dēvē par modernajiem krusta kariem, kuros nacisti ir īstenojuši “*naida ideoloģiju, kas ir bijusi klātesoša kristīgajā reliģijā un rasiskajā antisemitismā gadsimtu ilgumā.*”⁶⁵¹ Līdzīgi secina arī Džons Rots, kurš norāda:

Pēc Otrā pasaules kara antisemitisms bija aksiomātisks kristiešu dominētajās kultūrās [...]. Kristīgais antisemitisms nodrošināja būtisku pamatu, sagatavi un motivāciju holokaustam, kas notika, kad vācieši īstenoja tā dēvētā ebreju jautājuma galīgo risinājumu.⁶⁵²

Viņš kritiski secina, ka kristietības reformēšana pēc holokausta ir bijis īpaši sarežģīts uzdevums tieši tādēļ, ka pretebreju elementi bija nevis marginālas parādības, bet kristīgo domu un darbību noteicošas iezīmes. Nebūtu pārspīlēti sacīt, ka gadījumā, ja vistipiskākie, ilglaicīgākie un normatīvie apgalvojumi par Jēzus krustā sišanu, augšāmcelšanos, dievišķību un vispārējo nozīmību nekad netiktu izteikti, tad holokausts būtu grūti iedomājams un vēl grūtāk – realizējams.⁶⁵³

3.9. Holokausts kā simbolisks ļaunuma mērs

Kā norādīts iepriekšējās apakšnodalās, līdzīgi kā vēstures diskurss kopumā mainījies arī holokausta pētniecības diskurss un centieni iespējami pilnvērtīgi izprast šīs traģēdijas norises un iemeslus, kā arī gūt no tās morālas mācības. Šo pārmaiņu centrā ir pavērsiens uz ikdienas dzīves

nometnē. Iespējams, tas ir pietiekams pamatojums, kāpēc viņš bija viens no retajiem Vācijas mācītājiem, kas publiski aizstāvēja ebrejus. Citēts pēc: Spicer, K. P. (2012). *Catholics*. P. 239.

⁶⁴⁸ Metz, J. (1981). *The Emergent Church: The Future of Christianity in a Postbourgeois World*. New York: Crossroad. P. 22.; Mussner, F. (1984). *Tractate on the Jews: The Significance of Judaism for Christian Faith*. Philadelphia: Fortress Press. P. 1.

⁶⁴⁹ Haynes, S. R. (2012). Christianity. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 625. Lia Grīnfelde (*Greenfeld*) sarkastiski norāda, ka par pagodinājumu vācu tautai jāatzīst, ka tā neieviesa naidu un ebreju vajāšanas – tas ir kristietības mantojums no seniem laikiem. Sk.: Greenfeld, L. (1994). *Nationalism: Five Roads to Modernity*. P. 379.

⁶⁵⁰ Littell, F. H. (2003). *The Crucifixion Response to the Holocaust: Selected Addresses and Papers (1952–2002)*. Merion: Westfield Press International.; Paul, G. S. The Great Scandal: Christianity's Role in the Rise of the Nazis. *Free Inquiry*, 23 (4). See: http://www.secularhumanism.org/library/fi/paul_23_4.html.

⁶⁵¹ Michael, R. (2005). *Holy Hatred: Christianity, Antisemitism and the Holocaust*. London: Palgrave Macmillan. P. 184.

⁶⁵² Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 194.–195.

⁶⁵³ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 197. Lai gan uz holokaustu nav attiecināms Umberto Eko citējums, ka “vispilnīgāk un ar vislielāko sajūsmu cilvēki ļaunu dara tad, ja dara to reliģiskas pārlicības dēļ”,⁶⁵³ jo kristietība nebija obligāts priekšnoteikums un noteicošais ebreju iznīcināšanas dzinējspēks un pamatfaktors holokausta realizācijā, kristietība bija viens no priekšnoteikumiem holokaustam, kāds tas bija. Tādēļ, pēc Dž. Rota domām, pēcholokausta kristietības labā ziņa ir tā, ka kristietība pastāv par spīti tam, kas notika Otrajā pasaules karā. Turpat. 191., 212. lpp.

vēsturi (*history of everyday life, Alltagsgeschichte*), pieeju, kuras pirmsākumi datējami ar 70. gadu Vācijas vēstures pētniecību un kuras izveidošanās iemesls meklējams tradicionāli izmantoto metodoloģiju un “lielo teoriju” nespējā sarežģītus procesus izskaidrot pilnvērtīgi, visās to daudzveidībās. Pieejas pamatā ir arī centieni “izvest” vēsturi ārā no akadēmiskās vides un precīzāk, pilnvērtīgāk izprast “mazo”, “parasto” cilvēku dzīvi. Pavērsienu raksturo pāreja no bezpersoniskas sociālo un politisko procesu reprezentācijas uz dažādo indivīdu un cilvēku grupu pieredžu padziļinātu analīzi un atainošanu.⁶⁵⁴

Šajā nodaļā raksturotie dažādie skatījumi norāda, ka holokausts pētīts dažādos aspektos un tā kontekstā ir analizēti daudzi fenomeni un norises. Rietumu plurālistiskajā pasaulē, kas arvien vairāk virzās uz to, ka kultūras, reliģiskās un filozofiskās pārliecības var būt atšķirīgas un vērtības ir daudz lielākā mērā atkarīgas no sociālā konteksta un subjektīvās interpretācijas, nekā no universāliem principiem, holokausts šķiet viens no retajiem notikumiem, par ko ir iespējama gandrīz pilnīga vienprātība, piešķirot tam nepieredzētas kļūdas, netaisnības un ļaunuma simbolismu.⁶⁵⁵ Filozofs Helmut Dubiels (*Dubiel*) holokausta simboliskās mācības dēvē par universālu un pārnacionālu ētiku. Viņš uzskata, ka ar holokausta jēdzienu vairs netiek apzīmēts vēsturisks notikums, tas kļuvis par simbolisku procedūru, kas visā pasaulē tiek lietots, lai apzīmētu politisku ļaunumu.⁶⁵⁶ Maikls Berenbaums (*Berenbaum*), norāda uz to, ka laikā, kad ir grūti vienoties par to, kas ir pareizs vai labs, holokausts ir kļuvis par vispārpieņemtu apzīmējumu sliktajam un nepareizajam, par “absolūto ļaunumu” (*“negative absolute”*).⁶⁵⁷ Savukārt Timotijs Snaiders uzskata, ka *“eiropiešiem fakts, ka ebreju vairs nav ar mums – ka mēs viņus nogalinājām, ļaujot atlikumam bēgt – ir kļuvusi par nozīmīgāko mācību, kas palikusi mantojumā no pagātnes.”*⁶⁵⁸

Vēl virkne autoru ir norādījuši uz holokausta simbolisko nozīmi Eiropas sociālajā atmiņā un vērtīborientācijā, dēvējot to par notikumu, kas “mainījis pasaules, vēstures, sabiedrības, kā arī indivīda morālās un reliģiskās atbildības izpratni”⁶⁵⁹ un “Rietumu kultūras kodus un vērtības”,⁶⁶⁰

⁶⁵⁴ Lüdtkē, A. (ed.). (1995). *History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press. vii–x. Līdz ar to pēdējo desmitgažu laikā vēstures izpētes centrā arvien izteiktāk valdniekus, karavadoņus un līderus aizvieto dažādas minoritāšu grupas – sievietes, karavīri, strādnieki, zemnieki, vergi – un viņu specifiskā pieredze. Holokausta kontekstā tas nozīmē pievēršanos ne tikai lēmumu pieņemšanas procesa analīzei, bet arī upuru, jo īpaši sieviešu un bērnu, kā arī citu līdz tam maz analizētu fenomenu pētniecībai. Ikdienas dzīves vēsture paredz ne tikai iespējami precīzi savietot visus nozīmīgos faktus un gadskaitļus vienā laika līnijā, bet arī skaidrot, kāpēc tie risinājās tieši tajā brīdī un ko tie nozīmēja visiem iesaistītajiem cilvēkiem, jeb piešķirt jēgu šiem notikumiem, raugoties no šodienas pozīcijām. Sk.: Niewyk, D. (ed.). (2011/2003). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. P. xv.

⁶⁵⁵ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 222.

⁶⁵⁶ Dubiel, H. (2003). The Remembrance of the Holocaust as a Catalyst for a Transnational Ethic? *New German Critique*, 90, 59.

⁶⁵⁷ Berenbaum, M. (2000). Who Owns the Holocaust? *Moment*, 26 (6), 60. Šo pašu domu Lorenss Rīss ir izteicis, rakstot, ka “Aušvica un nacistu “galīgais atrisinājums” pārstāv vizemiskāko aktu visā cilvēces vēsturē.” Sk.: Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 260. lpp.

⁶⁵⁸ Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 122.

⁶⁵⁹ Stern, F. (2004). The Holocaust: Representing Lasting Images in Film and Literature. P. 193.

⁶⁶⁰ Gelski, S., Wajsenberg, J. (2004). Teaching the Holocaust Today. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 220.–221.

“simbolu absolūtam ļaunumam un kritēriju, ar kuru ļaunums kā tāds tiek mērīts”,⁶⁶¹ “centrālu vietu mūsdienu politiskajā un ētikas apziņā”,⁶⁶² un “Eiropas humānisma garantiju”.⁶⁶³ Tomēr līdz ar šādu statusu un klātesamību Rietumu kultūras publiskajā telpā dažādās holokausta mediācijas raisījušas jautājumus par reprezentācijas ētiku.

3.10. Holokausta reprezentācijas ētika

Avišai Margalita atmiņas ētikas koncepciju caurauž ideja par reprezentāciju jeb mediāciju. Viņš norāda, ka vēstījums, nevis tiešs novērojums ir cilvēka zināšanu pamata avots. Turklāt cilvēkam ar savām novērošanas spējām visbiežāk nav iespēju pārbaudīt citu vēstījumus, tā vietā atliek izvēle starp uzticēšanos un neuzticēšanos. Līdz ar to vēstījumi ir cilvēka dzīves izpratnes pamats.⁶⁶⁴

Dažādu starptautisku uzmanību piesaistošu norišu⁶⁶⁵ iespaidā vienlaikus ar dažādu reprezentāciju tapšanu, aktualizējušās diskusijas par to nespēju pilnvērtīgi atainot tik sarežģītu notikumu kā holokaustu.⁶⁶⁶ Pēc 1990. gada pētnieki ir pievērsušies holokausta reprezentāciju analīzei un centieniem izprast to ietekmi uz komemorācijas un sociālās atmiņas procesiem.⁶⁶⁷ Holokausts ir spilgtākais piemērs procesam, kurā saplūst vēsture un atmiņa un izzūd kādreiz skaidri iezīmētās robežas starp izglītošanu un izklaidi, mākslas produktu radītājiem un vēsturnieku pētījumiem, populāro kultūru un dokumentārām liecībām, kā arī atmiņu un vēsturi.⁶⁶⁸ Holokausta pētījumi un atmiņas diskursi veidojas savstarpējā mijiedarbībā, ietver emocionālas ciešanu un pāridarījuma šķautnes, un šis kopums šobrīd ir kļuvis par holokausta vēsturi.

Vēsturnieks Tonijs Džads uzskata, ka šāda sintēze ir bīstama, jo vēstures uzdevums ir saglabāt kāda notikuma ierakstu, nebeidzami to pārbaudot un labojot atbilstoši jauniegūtai informācijai un atziņām. Tai pašā laikā atmiņa ir pieskaņota publiskiem, nezinātniskiem mērķiem – memoriāls, muzejs, ēka, filma, TV programma, atceres diena, komemoratīvs notikums, karogs – šīs visas pagātnes manifestācijas ir selektīvas un nepilnīgas, radītas konkrētiem mērķiem. Līdz ar to, pēc T. Džada domām, tādas reprezentācijas kā Holokausta

⁶⁶¹ Meghnagi, D. (2010). *The Memory of the Shoah in the Building of a European Identity*. P. 105.

⁶⁶² Berenbaum, M. (2012). Judaism. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 617

⁶⁶³ Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 888. lpp.

⁶⁶⁴ Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. P. 179–180. Vēl jo vairāk, atmiņas par seniem (ārpus pieredzes esošiem) vēsturiskiem notikumiem ir atmiņas par atmiņām, tādēļ, pēc A. Margalita domām, sociālā atmiņa vairāk saistāma nevis ar zināšanu, bet ar ticēšanu. Turpat. 59. lpp.

⁶⁶⁵ Sīkāk sk. nākamajā nodaļā.

⁶⁶⁶ Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”?: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 44.

⁶⁶⁷ Seriāli “Holokausts” un “Šoa”, kā arī mākslas filmas “Šindlera saraksts” un “Dzīve ir skaista” ir tipiskākie piemēri, kā masu mediji un kultūras industrija spēj aktualizēt konkrētus tematus, šajā gadījumā – holokaustu, sociālajā atmiņā globālā mērogā. Sk.: Baer, A. (2001). Consuming History and Memory Through Mass Media Products. *European Journal of Cultural Studies*, 4 (4), 494.

⁶⁶⁸ Par šiem procesiem sīkāk sk.: Bērziņš, D. (2010). Holokausta sociālā atmiņa: teorētiskās perspektīvas un attīstības tendences. 61.–77. lpp.

memoriālais muzejs Vašingtonā, nemaz nerunājot par populārām filmām, ir ieguvums tiem, kas pārzina vēsturiskos notikumus un interpretācijas, bet drauds pamatotām zināšanām tiem, kam tā ir vienīgā informācija par konkrēto norisi, jo, bez precīzas faktoloģijas, atmiņa ir neaizsargāta pret izkropļojumiem.⁶⁶⁹

Savukārt fikcijas un vēstures mijiedarbība populārās kultūras produktos raisa morālas iedabas jautājumus par reprezentāciju autentiskumu un uzticamību, kā arī par to veidotāju atbildību. Īpaši gadījumos, kad sociālā atmiņa kļūst par nozīmīgu politisku instrumentu.⁶⁷⁰ Tādējādi debates arvien izteiktāk norisinās nevis par holokaustu kā pagātnes notikumu, bet gan par tā reprezentācijas iespējām un šo reprezentāciju politiskajām un kultūras sekām.⁶⁷¹ Holokausta reprezentāciju kritikā var identificēt divus dažādus virzienus: viena pārstāvji norāda uz nepamatoti pārspīlētu holokausta reprezentēšanu visos žanros un, jo īpaši, ebreju autoru darbos, bet otri kritizē specifiskas holokausta reprezentācijas formas, visbiežāk populārajā kultūrā – mākslas filmas, izstādes muzejos, daiļliteratūras darbus.⁶⁷²

Par klasisku, daudzkārt atkārtotu un šo principu simbolizējošu atziņu ir kļuvis kategoriskais Teodora Adorno izteikums: “*Rakstīt dzeju pēc Aušvicas ir barbariski*”.⁶⁷³ Lai gan pats T. Adorno vēlāk ir vairākkārt centies to pārformulēt un skaidrot, ko domājis ar šo izteikumu (tai skaitā norādījis, ka domājis to kā izaicinājumu), turpmākajos gados vairāki holokausta literatūras un pētniecības klasiķi, intelektuāļi ir ne tikai kritizējuši holokausta reprezentāciju saturu un formu, bet arī atkārtoti, principiāli apšaubījuši iespējamību kultūras produktos reprezentēt tādus notikumus kā holokaustu un valodiski komunicēt holokausta pieredzi tiem, kas to personīgi nepieredzēja.

⁶⁶⁹ T. Snaiders uzskata, ka nozīmīgāka atšķirība ir tā, ka atmiņa vienmēr ir pirmajā personā – ja nav personas, nav arī atmiņas, tai pašā laikā vēsture pastāv “pāri visam otrajā vai trešajā personā”. T. Džads nepiekrīt vienā aspektā. Viņaprāt, “publiskā atmiņa ir iemiesots, kolektīvs pirmās personas daudzskaitlinieks: “mēs atceramies”. Rezultāts ir pārkaļķojies kolektīvo atmiņu kopsavilkums; un, kad atminošās personas ir aizgājušas, šie kopsavilkumi aizvieto atmiņu un kļūst par vēsturi.” Sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 277–279. Bet vai pastāv tāda vēsture, kā T. Snaiders iztēlojas – pāri sociālpolitiskai realitāte stāvoša, neikdienišķa, bezkaislīga, objektīva, trešās personas vēsture? Nošķirums starp objektīvo vēsturi un subjektīvo atmiņu ir apšaubāms un ticis apšaubīts daudzkārt. Šīs perspektīvas kritiķi norāda, ka vēsture tāpat kā atmiņa vienmēr veidojas pirmajā personā, un tās ir tik monolīti sakusušas, ka nav nodalāmas. Arī vēsturnieka darba pamatā ir sociāli konstruēts priekšstats, kurā pastāv skaidrs, melnbalts diskurss par to, kas ir noticis un kā šīs norises būtu vērtējamas. Tādēļ vēstures stāstam un atmiņas diskursam tāpat kā to tapšanai ir daudz vairāk kopīga nekā atšķirīga – līdzīgi kā cilvēks atceras, kā bija, viņš arī cenšas godprātīgi rekonstruēt, kā bija, jeb rakstīt vēsturi. Šīs koncepcijas pamatā ir P. Bērka uzskati, kurš norāda, ka gan atmiņa, ne vēsture ir sociālo procesu nosacītas vai vismaz ietekmētas. Sk.: Burke, P. (1997). *History as Social Memory*. P. 44–45. Arī Rauls Hilbergs būtiski problematizēja reprezentāciju jautājumu vēsturnieka darbā, jautājot: “Kāda ir manu avotu būtība? Tie nav identiski ar pētāmo objektu. Tiem ir pašiem sava vēsture un īpašības, kas atšķiras no norisēm, ko tie ataino un kuriem nepieciešama atsevišķa pieeja”. Sk.: Hilberg, R. (2001). *Sources of the Holocaust Research: An Analysis*. Chicago: Ivan R. Dee. P. 7.–8.

⁶⁷⁰ Dunnage, J. (2010). Perpetrator Memory and Memories about Perpetrators: Editorial. *Memory Studies*, 3 (2), 91–94.

⁶⁷¹ Sīkāk sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 189.

⁶⁷² Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”?: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 38.

⁶⁷³ Sk.: Adorno, T. (1981). *Prisms*. Cambridge: MIT Press. P. 34. Arī T. Adorno citāts tāpat kā daudzi citi līdzīgos gadījumos ir ticis interpretēts un pārinterpretēts visdažādākajās formās un veidos. Tomēr uz neraugoties uz dažādajām versijām, kādā šis izteikums ir pārveidots, tās nozīmīgākais vēstījums, galvenokārt, palicis nemainīgs – tas ir T. Adorno šaubas par iespējām estētiski vai mākslinieciski reprezentēt tādu noziegumu kā holokaustu. Sk.: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darknests: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 2.

Viens no bieži uzdotiem ētiskiem jautājumiem ir: kā gan tie, kas šos notikumus nav piedzīvojuši un nevar zināt, kādi tie bija, drīkst vērtēt tos, kas tolaik dzīvoja un bija spiesti pieņemt lēmumus.⁶⁷⁴ Filozofs Žans Fransuā Liotārs (*Lyotard*) ir akcentējis holokausta reprezentēšanas problemātiku, salīdzinot holokausta iespaidu ar sekām, ko rada zemestrīce: “[Tā] iznīcina ne tikai dzīves, ēkas un objektus, bet arī instrumentus, kas tika lietoti, lai mērītu zemestrīces tieši un netieši.”⁶⁷⁵ Klods Lanzmans ir izteicis pārliecību, ka “patiesība” nevar tikt reprezentēta ar masu kultūras starpniecību.⁶⁷⁶ Elī Vīzels, viens no kaismīgākajiem holokausta unikalitātes un neatviedojamības tēzes aizstāvjiem,⁶⁷⁷ ir retoriski vaicājis, “kā lai cilvēks pasaka, kā lai cilvēks pavēsta to, kas pēc būtības nepakļaujas valodai (*defies language*)?”⁶⁷⁸ Primo Levi spriedis, ka “mūsu valodā nav tādu vārdu, lai izteiktu šo cilvēka apvainojumu, sagraušānu”⁶⁷⁹ Bet Arnosts Lustigs (*Lustig*) kategoriski secinājis, ka “neviens nespēs uzrakstīt par Aušvicu-Birkenavu tā, kā tas bija.”⁶⁸⁰

Sols Frīdlanders (*Friedlander*), analizējot līdzīgus apgalvojumus, norāda, ka, virspusēji raugoties, Eiropas ebreju iznīcināšana ir reprezentācijai un interpretācijai tikpat pieejams vēstures notikums kā jebkurš cits. Bet, iedziļinoties problemātikā, kļūst skaidrs, ka tas ir notikums, kurš liek apšaubīt tradicionālās konceptuālās un reprezentācijas kategorijas – tas ir “robežnotikums” (“*event at the limits*”). Viņaprāt, tas, kas padara holokaustu par “robežnorisi” ir fakts, ka tam piemīt visradikālākā genocīda forma, kas pieredzēta vēsturē: gribas pilns, sistemātisks, industriāli organizēts, lielā mērā veiksmīgs mēģinājums pilnībā iznīcināt veselu cilvēces grupu 20. gadsimta Rietumu sabiedrībā.⁶⁸¹

Holokausta izņēmuma statusa kategoriskākie aizstāvji uzskata, ka holokausts ir unikāls,⁶⁸² un tādēļ tajā notikušos noziegumus reprezentēt nav iespējams, bet liberālākie pieļauj, ka reprezentācija ir iespējama, taču tai jābūt reālisma stingrākajās tradīcijās veidotai, atsakoties no jebkādiem mēģinājumiem estetizēt vai piešķirt pozitīvu nozīmi traģiskajam vēstījumam. Šādu

⁶⁷⁴ Sk.: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darkesses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 8. Lorens Rīss spilgti identificē kategoriskāko pozīciju, rakstīdams, ka “mūsdienu pasaules problēma ir tā, ka cilvēki, kas to nekad nav pieredzējuši, staigā apkārt un vērtē cilvēkus, kas ir [pieredzējuši].” Sk.: Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 182. lpp.

⁶⁷⁵ Liotard, J. F. (1988). *The Differend: Phrases in Dispute*. Manchester: Manchester University Press. P. 56.

⁶⁷⁶ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 135.

⁶⁷⁷ Ruta Frenklina (*Franklin*) Eliju Vīzeli dēvē par, iespējams, ietekmīgo holokausta liecinieku. Sk.: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darkesses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 5.

⁶⁷⁸ Wiesel, E. (1978). *A Jew Today*. New York: Random House. P. 235.

⁶⁷⁹ Levi, P. (1996/1958). *Survival in Auschwitz*. New York: Collier. P. 26.

⁶⁸⁰ Lustig, A. (1982). *Auschwitz-Birkenau*. *Yale Review*, 71 (1): 393.

⁶⁸¹ Friedländer, S. (1992). Introduction. In: Friedländer, S. (Ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and “The Final Solution”*. Cambridge: Harvard University Press. P. 2.–3. Berels Langs (*Lang*) līdzīgi S. Frīdlanderam norāda, ka tādi notikumi kā holokausts ietekmē konceptuālos rīkus, kuri tiek izmantoti, lai censtos šo notikumu analizēt, un, lai cik abstrakti holokaustu neuzlūkotu, tas kļūst pat atskaites punktu, kas “met ēnu” gan uz pagātņi, gan nākotņi. Sk.: Lang, B. (2012). *The Humanities*. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 682.–684.

⁶⁸² Sikāku analīzi par holokausta unikalitātes perspektīvai vērtītajām diskusijām sk. nākamajā nodaļā.

pozīciju aizstāvēja gan režisori,⁶⁸³ gan pirmo holokausta reprezentāciju pētnieki.⁶⁸⁴ Savukārt citas pozīcijas, konstrukcionisma, pārstāvji norāda, ka, lai arī šis process neizbēgami var noritēt tikai atbilstoši vēstījums veidojošo kopienu vērtībām un mērķiem, holokausta reprezentēšana ir vienīgais veids, kā ir saglabājama atmiņa par holokaustu.⁶⁸⁵

Lai gan E. Vīzela⁶⁸⁶ un viņa kolēģu ideja par jebkuru mākslas reprezentāciju kā nodevību balstās pārliecībā par holokausta unikalitāti un pat svētumu, konstrukcionisti uzskata, ka holokausts vairs nevar tikt apgūts nekā citādi kā tikai caur dažādu mediju filtru un ar reprezentāciju starpniecību.⁶⁸⁷

Piemēram, literatūrzinātniece Ruta Klūgere (*Ruth Klüger*) kritizē T. Adorno izteikumu par dzejas rakstīšanas neiespējamību pēc holokausta un norāda, ka tas ir sentimentāls mēģinājums aizbēgt no realitātes, lietojot tādus stilīgus vārdus kā “neizsakāms” vai “neiedomājams”.⁶⁸⁸ Alvins Rozenfelds (*Rosenfeld*) pamatoti norāda, ka šādos, T. Adorno un E. Vīzela tradīcijā tapušos abstraktos izteikumos parasti tiek aizmirsts par realitātes skaudrumu, jo iespējas ir divas – reprezentēt holokaustu, izmantojot šādas populāras formas, vai arī nolemt to “aizmiršanai”, kas būtu daudz nevēlamāks rezultāts.⁶⁸⁹ Tādēļ tādi traģiski 20. gadsimta notikumi kā holokausts ir tikuši un tiks reprezentēti dažādos medijos un žanros, atainojot globālās publiskās sfēras dažādību, tieši tādēļ, ka tas ir efektīvākais veids, kā saglabāt vai veidot atmiņu par šādiem notikumiem.⁶⁹⁰

3.11. Mediju diskursi un holokausta reprezentācijas

Džeimss Jangs savulaik uzsvēra reprezentācijas procesu nozīmi, rakstot, ka “*tas, ko par holokaustu atceras, ir atkarīgs no tā, kā to atceras, bet, kā notikumus atceras, ir atkarīgs no tekstiem, kas piešķir tiem formu.*”⁶⁹¹ Bārbija Zelizere (*Zelizer*) uzskata, ka dažādas vienkāršotas, shematiskas un ikoniskas, vizuālas holokausta, galvenokārt, kino un filmu industrijas radītas,

⁶⁸³ Lanzmann, C. (2007). From the Holocaust to “Holocaust”. In: Liebman, S. (Ed.). *Claude Lanzmann’s Shoah: Key Essays*. New York: Oxford University Press. P. 27.–36.; Chevrie, M., Le Roux, H. (2007). Interview with Claud Lanzmann about *Shoah*. In: Liebman, S. (Ed.). *Claude Lanzmann’s Shoah: Key Essays*. New York: Oxford University Press. P. 37.–50.

⁶⁸⁴ Sk., piemēram, Avisar, I. (1988). *Screening the Holocaust: Cinemas Images of Unimaginable*. Bloomington: Indiana University Press. P. viii–ix.

⁶⁸⁵ Sk.: Mintz, A. (2001). *Popular Culture and the Shaping of Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press. P. 36.–40.

⁶⁸⁶ Sikāk par E. Vīzeli un viņa darbiem sk. nodaļu “*The Kabbalist in the Death Camps: Elie Wiesel*” darbā: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darkneses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 69.–88.

⁶⁸⁷ Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 201.

⁶⁸⁸ Klüger, R. (2006). *Gelesene Wirklichkeit: Fakten und Fiktionen in der Literatur*. Göttingen: Wallstein. S. 55. Neraugoties uz T. Adorno norādi par estētiska, poētiska pasaules saredzējuma neiespējamību pēc holokausta, šobrīd dzeja ir tikai viena no daudzām, nozīmīgām holokausta reprezentācijām. Sk.: Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 2.

⁶⁸⁹ Rosenfeld, A. H. (2001). The Assault on Holocaust Memory. In: Grossman, L., Singer, D. *American Jewish Yearbook: 2001*. New York: American Jewish Congress. P. 20.

⁶⁹⁰ Hansen, M. B. (1997). Schindler’s List is not Shoah: Second Commandment, Popular Modernism, and Popular Memory. In: Loshitzky, Y. (Ed.). *Spielberg’s Holocaust: Critical Perspectives on Schindler’s List*. Bloomington: Indiana University Press. P. 98.–99.

⁶⁹¹ Young, J. E. (1988). *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*. P. 1.

reprezentācijas ir kļuvušas par nozīmīgāko atmiņu par Otro pasaules karu veidotāju.⁶⁹² Par reprezentāciju ietekmi un patērnieciskās sabiedrības domāšanas formām liecina tas, ka, piemēram, ebreju geto apmeklētāji Polijā ir vairāk ieinteresēti ieraudzīt vietas, kur tika filmētas “Šindlera saraksta” epizodes, nevis reālā geto ekspozīcijas.⁶⁹³

Neraugoties uz to, ka ir saglabājies liels daudzums liecību par holokausta norisēm, dažādās holokausta reprezentācijās izmantoto vizuālo liecību un tēlu dažādība ir niecīga, daudzkārtīgos atkārtojumos tiek izmantotas vienas un tās pašas foto un video liecības, kas līdz ar to ir dekontekstualizētas un universalizētas, galu galā kļūstot par tukšiem, klišejiskiem vēstījumiem, kas nevis padara notikumu tuvāku un saprotamāku, bet gan distancē no tā.⁶⁹⁴ Ņemot vērā vairāku autoru norādes uz nozīmīgo mediāciju lomu holokausta izpratnes veidošanā, būtiski, ka vispatverošais holokausta diskurss arvien izteiktāk ietekmē veidu, kādā šis notikums tiek reprezentēts.⁶⁹⁵

Holokausta reprezentēšanas un pieminēšanas apjoms un veids ir kļuvis par iemeslu, lai uzdotu kritiskus jautājumus par holokausta kā notikuma trivializēšanu, jo, pēc Džefrija Hartmana (*Hartman*) domām, šāda apjoma komemorācijas un reprezentācijas apstākļos iespējams cilvēku līdzjušanas un simpātijas spēju izsīkums.⁶⁹⁶ Arī Bārbija Zelaizere norāda, ka fotogrāfijas, kas fiksējušas šausminošās holokausta liecības, ar laiku kļuvušas par atmiņu replikām, kas nespēj

⁶⁹² Zelizer, B. (2001). *Visual Culture and the Holocaust*. London: The Athlone Press. P. 1. Auditorijas uztverē reprezentācija kļūst par autentisku pagātnes notikuma atainojumu, un tos populārās kultūras produktus, kurus dažādi eksperti aizrautīgi kritizē, auditorija tikpat aizrautīgi patērē, tādēļ pat vēsturnieki atzīst, ka dažādo speciālistu sarakstīto darbu pilnās bibliotēkas nekad nespēs konkurēt ar ainu ar meitenīti sarkanā mētelī – vienu Spilberga filmas epizodi. Sk.: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. xvi.

⁶⁹³ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 138.

⁶⁹⁴ Sk.: Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 107–108; Zelizer. (1998). *Remembering to Forget: Holocaust Memory Through the Camera's Eye*. Chicago: University of Chicago Press P. 158; Milton, S. (1986). Photographs of the Warsaw Ghetto. *Simon Wiesenthal Center Annual*, 3, 307. Latvijā tipisks vairākkārt pārkontekstualizētas reprezentācijas piemērs ir Hitlera tēls. Viņa runas fragments filmā “Bunkurs” ir ticis izmantots visdažādāko populārās kultūras procesu raksturošanai, Hitlera performanci ierunājot dažādās formās.

⁶⁹⁵ Spilgts piemērs ir holokaustu pārdzīvojušās Sallijas Grubmanes (*Grubman*) pārsteigums un protests pret veidu, kā viņas pieredze tiek ievietota noteiktos diskursīvos rāmjos, pārvēršot viņas vēstījumu no traģiska – cerību rosinošā. S. Grubmane tika aicināta uz skolām, lai pavēstītu par savu pieredzi un tādā veidā izglītotu jauno paaudzi, bet vienlaikus saņēma skaidras norādes, kādam šim vēstījumam vajadzētu būt. Viņai tika teikts, ka skolēniem tiks rādīta grāmata ar nosaukumu “Holokausts: drosmes un pretošanās stāsts”, tādēļ arī S. Grubmane tika aicināta nestāstīt savu pieredzi kā bēdīgu stāstu, bet iekļaut to atbilstošā varonības diskursā, kas holokaustā izdzīvojušajai sievietei licis protestēt un atzīt, ka “Holokausts nebija drosmes un pretošanās stāsts. Tā bija nevainīgu cilvēku masveidīga iznīcināšana, un nav pareizi padarīt holokaustu par to, kas tas nekad nav bijis.” Citēts pēc: Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”?: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 53. Waxman, Z. (2004). Testimony and Representation. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 502. Sallijas Grubmanes pieredzes pirmpublicāciju sk.: Greenspan, H. (1998). *On Listening the Holocaust Survivors: Recounting and Life History*. Westport: Praeger. P. 44–45. Tomēr praksē, reprezentējot holokaustu, apzināti vai neapzināti, notiek tieši tas, ko S. Grubmane nosodīja. Ikvienu reprezentācija tiek veidota noteiktā ieloga, ņemot vērā vidi, sociāli politiskos un vēsturiskos apstākļus, bet pats galvenais – reprezentācijas veidošanas mērķi. Spilgts piemērs ir Martina Nīmollera par klasiku tapušais citāts, kas ir izmantots Holokausta muzejā Vašingtonā un citviet un ir ticis vairākkārt pārkonstruēts, atkarībā no valdošajiem diskursiem, atbilstoši to lietotāju mērķiem un vides, kurā tas lietots – ievietojot tajā katoļus vai izslēdzot komunistus. Sk.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 211.; Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”?: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 50. Viena no Martina Nīmollera daudzo citējumu versijām paredz, ka viņš sacījis: “Vispirms viņi nāca pēc komunistiem, un es neaizstāvēju viņus, jo nebiju komunisti. Tad viņi nāca pēc Jehovas lieciniekiem, un es neaizstāvēju viņus, jo nebiju Jehovas liecinieks. Tad viņi nāca pēc ebrejiem, un es neaizstāvēju viņus, jo nebiju ebrejs. Tad viņi nāca pēc manis un nebija vairs neviena, kas varētu aizstāvēt mani.”

⁶⁹⁶ Sk.: Hartman, G. (1996). *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press. P. 152.

raisīt kontekstuālu atcerēšanās procesu un, kā vēsta viņas darba nosaukums, ar šādu mediētu liecību starpniecību to aplūkotāji būtībā “atceras, lai aizmirstu”.⁶⁹⁷ Sjūzena Kreina (*Crane*) turpinājusi šo pašu domu, norādot, ka liecības par holokaustu un tam līdzīgiem šausminošiem noziegumiem banalizē notikuma izpratni un tādēļ neveicina kontekstuālas atmiņas veidošanos.⁶⁹⁸ Tādi jēdzieni kā trivializācija, banalizācija, disnejizācija un makdonalizācija ir lietoti, lai kritiski norādītu uz holokausta reprezentācijas sekām.⁶⁹⁹ Turklāt holokausta reprezentāciju tīrāšana visdažādākajās formās un medijos rada arī citus būtiskus sociālos efektus. M. Hirša raksta, ka holokausta reprezentācijas veicina perspektīvu, kas paredz katru holokausta upuri uztvert kā neaizsargātu bērnu,⁷⁰⁰ kā arī norāda uz holokausta reprezentāciju tendenci infantilizēt un feminizēt upurus un vienlaikus maskulinizēt un depersonalizēt slepkavas.⁷⁰¹

Vispārīnātie, universālie holokausta tēli veido interpretācijas, kas atkarīgas no sociāli politiskā konteksta, kurā tie tiek interpretēti un individuālās iztēles, tādēļ, piemēram, Aušvicas vārti, var simbolizēt dažādas norises vai dažādus tēlus, bet, lai patiešām izprastu Aušvicas vārtu nozīmi un jēgu, būtu nepieciešams tos atvērt un kritiski palūkoties, kas atrodas aiz tiem, bet šādu iespēju dažādās šīs simbola reprezentācijas visbiežāk nepiedāvā, līdz ar to tēls kļūst par universāli lietojamu, dažādi interpretējamu un bieži vien nozīmes ziņā tukšu simbolu, kuru auditorija var piepildīt atbilstoši saviem priekšstatiem, kas var būt visai attāli saistīti ar pagātnes notikumu, uz kuru šīs reprezentācijas attiecas.

3.12. Holokausta reprezentācijas izaicinājumi – holokausta sociālā atmiņa nākotnē

Čīliešu dzejniece Marjorija Agozina (*Agosin*) savulaik rakstīja par savām attiecībām ar Annas Frankas foto pie viņas istabas sienas. Šī meitenes fotogrāfija ar laiku kļuvusi par sarunu biedra vizualizāciju, iedomātu draugu un nozīmīgu identitātes daļu, kā rezultātā viņas dzeja tapusi sarunās ar Annu Franku.⁷⁰² Šis piemērs norāda ne tikai uz politisko un sociālo procesu nozīmi, bet arī uz pieredzes un fantāzijas iespējamo lomu cilvēka kognitīvajos un tai skaitā atmiņas procesos,⁷⁰³ jo ikviena reprezentācija – filma, muzejs vai cita – ietver tā veidotāju nozīmes, bet interpretētājs jebkurā gadījumā to izskaidro atbilstoši saviem sociālajiem

⁶⁹⁷ Sk.: Zelizer. (1998). *Remembering to Forget: Holocaust Memory Through the Camera's Eye*. Chicago: University of Chicago Press.

⁶⁹⁸ Crane, S. A. (2008). Choosing Not to Look: Representation, Repatriation, and Holocaust Atrocity Photography. *History and Theory*, 47, 309.

⁶⁹⁹ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 134. Tā rezultātā pat Izraēlas publiskajā telpā kā mediēto holokausta atmiņas procesu kritika arvien biežāk parādās humora žanrs. Sk.: Zandberg, E. (2006). Critical Laughter: Humor, Popular Culture and Israeli Holocaust Commemoration. *Media, Culture & Society*, 28 (4), 561–562.

⁷⁰⁰ Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 163. Marianna Hirša norāda, ka īpaši pateicīgi universalizācijai ir tieši bērnu tēli. Turpat. 140. lpp.

⁷⁰¹ Turpat. 133. lpp.

⁷⁰² Agosin, M. (1998). *Dear Anne Frank: Poems*. Waltham: Brandeis University Press. P. v–x.

⁷⁰³ Piemēram, holokausta fizisko un simbolisko piemiņas vietu pētnieks Džeimss Jangs ir atzinis, ka holokausta izdzīvojušo stāsti ir neizdzēšami ieaudušies viņa paša dzīvesstāstā. Sk.: Young, J. (ed.). (1994). *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. Munich; New York: Prestel. P. 19.

priekšstatiem un neizbēgami ietver savas nozīmes.⁷⁰⁴ Tomēr šāda, M. Agozinas norādītā identificēšanās ar upuriem, holokaustam kā pagātnes notikumam arvien attālinoties, kļūst retāka.

Cilvēku, kuri pieredzējuši holokaustu tieši, nepastarpināti, nemediēti kļūst arvien mazāk un pavisam drīz nebūs vairs nemaz. Jautājums, uz ko cenšas atbildēt holokausta mediācijas pētnieki un vēsturnieki, ir – kāda būs holokausta atmiņa, kad to veidos paaudzes, kurām ir tikai pastarpināta, mediēta holokausta pieredze. Janīna Baumanē (*Bauman*)⁷⁰⁵ uzskata, ka holokausta aculiecinieku atmiņas nebūs tas avots, kas spēs ietekmēt un veidot nākamo paaudžu viedokli par holokaustu. Viņa uzskata, ka pēc pāris desmitiem gadu dzimušie cilvēki vispār nelasīs šīs holokausta upuru vai to brīnumainā kārtā pārdzīvojušo cilvēku atstātās liecības.⁷⁰⁶ Tā vietā sociālo atmiņu par holokaustu veidos dažādi sekundārie avoti (arī holokausta pētnieku, galvenokārt, vēsturnieku darbi, bet pamatā grāmatas, izrādes, filmas un seriāli),⁷⁰⁷ kas vienlaikus ir pieejamākie un vismazāk uzticamie avoti, lai gūtu priekšstatu par holokausta būtību, tādējādi šobrīd pētāmi un vērtējami ar īpašu piesardzību un atbildību.⁷⁰⁸

Arī literatūrzinātnieks Lorens Langers (*Langer*) savulaik problematizējis jautājumu, kā reprezentēt holokaustu pasaulē, kurā šis notikums norisinājās, bet kas nav ieinteresēta tajā iedziļināties. Viņš akcentēja holokausta reprezentēšanas un iztēlošanās problemātiku, norādot, ka, tiešajiem lieciniekiem aizejot aizsaulē, holokausta reprezentācijas balstīsies uz audiovizuāliem vēstījumiem, kuru uzdevums būs atainot realitāti, kuru no šiem notikumiem arvien attālinātākiem cilvēkiem būs arvien sarežģītāk iztēloties.⁷⁰⁹ Viņš akcentēja būtisko plaisu, kas pastāv starp holokaustu piedzīvojušo pieredzi un to uztvērējiem, kuri šo pieredzi intereses gadījumā var apgūt tikai ar reprezentāciju starpniecību: “*Kļūst arvien sarežģītāk un sarežģītāk izprast to, kā tas bija tiem, kas to pieredzēja: viss šobrīd ir atkarīgs no tā, kas un kā izstāsta stāstu.*”⁷¹⁰

Uzskats, ka mūsdienu Rietumu sabiedrības ir kļuvušas izteikti neieinteresētas savā vēsturē, kļūst arvien dominējošāks. Neraugoties uz dažādu pagātnes reprezentāciju klātbūtni, tās

⁷⁰⁴ Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”?: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 52.

⁷⁰⁵ Janīna Baumanē ir darba “*Winter in the Morning*” autore. Viņas atmiņas un darba rakstīšanas process lielā mērā mudināja akadēmiski rakstīt par holokaustu arī viņas vīru sociologu Zigmundu Baumanu, kura darbs “Holokausts un modernitāte” ir kļuvis par akadēmisku klasiku. Sk.: Bauman, J. (1986) *Winter in the Morning*. London: Virago.

⁷⁰⁶ Ņemot to vērā, vairāki autori ir norādījuši, ka tik ilgi, kamēr pēdējais holokaustā izdzīvojušais vēl ir dzīvs, nozieguma liecību saglabāšanas galvenais uzdevums ir dokumentēt šo cilvēku vēstījumus, nevis radīt mākslinieciskas reprezentācijas. Stākā sk.: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darkesses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 3.

⁷⁰⁷ Janīna Baumanē avotus par holokaustu iedala divās daļās: primārajos un sekundārajos. Primārajos, viņasprāt, ietilpst dokumenti un aculiecinieku liecības, kas tapušas Otrā pasaules kara laikā vai neilgi pēc tam, kā arī liecības, kas uzrakstītas ilgākā laika periodā pēc kara. Par sekundārajiem avotiem Baumanē dēvē pētnieku, pamatā vēsturnieku darbus, kā arī dažādus mākslas un daiļliteratūras darbus. Sk.: Bauman, J. (2007). *Memory of the Holocaust: Sources. Thesis Eleven*, 91 (1), 79–80.

⁷⁰⁸ Turpat. 84. lpp.

⁷⁰⁹ Langer, L. (1980). *The Writer and the Holocaust Experience*. Friedlander, H., Milton, S. (Eds.). *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide*. New York: Kraus International. P. 309.–322.; Langer, L. (1995). *Admitting the Holocaust: Collected Essays*. New York: Oxford University Press. P. 180.

⁷¹⁰ Langer, L. (2006). *Using and Abusing the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press. P. xi.

klūst par fona troksni, kas nespēj piesaistīt “digitālās paaudzes” uzmanību. Kā rāda holokausta kā kultūras fenomena piemērs, tad šā brīža publisko telpu raksturo iepriekš nepieredzēta vēstures un atmiņu klātbūtne, un notiek nevis pavērsiens no atmiņas uz amnēziju vai no vēstures uz vēstures noliegumu, bet gan transformācija, kurā izteikti mainās formas, kas nodrošina atmiņas procesu norisi. Tā rezultātā sociālās atmiņas procesi arvien lielākā mērā ir atkarīgi no audiovizuālu reprezentāciju kvalitātes un to spējas piesaistīt auditoriju.⁷¹¹

Ņemot vērā šīs problēmas, dažādu žanru mākslinieki ir centušies meklēt atbilstošākos veidus un formas holokausta reprezentēšanai. Šā brīža tehnoloģiju attīstības apstākļos daudzas radītās reprezentācijas noveco dažu gadu laikā: piemēram, muzejs Vašingtonā, kas 1993. gadā tika atklāts un prezentēts kā nozīmīga novitāte – jauna, mūsdienīga forma, kā atainot pagātni, desmitgadi vēlāk jau varēja raisīt asociācijas ar milzīgu, senilu, novecojušu. Līdzīgi arī daudzu mākslinieku, īpaši Vācijā praktizējošu, skatījumā pieminekļu didaktiskā loģika, demagoģiskais stīvums un vēstures diskursa noteiktība, no vienas puses, atsauc atmiņā fašisma pazīmes, bet, no otras, tā vietā, lai iedzīvinātu atmiņu par kādu notikumu, tieši pretēji – iecementējot pagātni pieminekļos, aizvirza to prom no sabiedrības dienaskārtības un uzmanības.⁷¹²

Dora Apele (*Apel*) norāda, ka pēdējos gados tieši jaunāko paaudžu mākslinieki ir provokatīvi dumpojušies pret holokausta reprezentācijas ētiku.⁷¹³ Mediju reprezentāciju pētniece Džudita Donesone (*Doneson*), salīdzinot filmu precizitāti holokausta norišu atainojumā un to nozīmi auditorijas uztverē, secinājusi, ka daudz lielāka nozīmība ir filmas spējai intelektuāli “uzrunāt” un izglītēt auditoriju, nevis iespējami precīzam norišu atainojumam.⁷¹⁴ Savukārt vēsturnieks Simons Feinšteins (*Feinstein*) norādījis, ka māksliniekiem salīdzinājumā ar literātiem vizuāli reprezentētās idejas dod mazāk iespēju pilnībā atainot savu ideju, viņi visbiežāk piedāvā skatītājam simbolus, metaforas, kuru interpretācija paliek skatītāja ziņā. Tādēļ holokausta tematiku atainojošie mākslinieki visās valstīs ir saskārušies ar mēģinājumiem radoši atveidot, bet vienlaikus nefalsificēt nemitīgi atkārtoto viktimizācijas simbolus – sargtorņus, dzelondrašu žogus, koncentrācijas nometņu uniformas, dzeltenās zvaigznes un līķu kaudzes.⁷¹⁵

⁷¹¹ Baer, A. (2001). Consuming History and Memory Through Mass Media Products. P. 491–492.

⁷¹² Young, J. E. (2012). Memorials and Museums. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 494.–495. Lai risinātu šādas problēmas, Vācijā piedāvātas inovatīvas piemiņas vietu formas, piemēram, holokausta muzejs, kurā nekā nav, un apmeklētāji pastaigājas pa lielām tukšām telpām, tādējādi, iespējams, apzinoties holokausta radīto zaudējumu.

⁷¹³ Apel, D. (2012). Art. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 461. Piemēram, provokatīvā fotodarba “*Mein Kampf*” autors Deivids Levintāls (*Levinthal*) uzskata, ka neskaidrība ļauj plaukt reprezentācijas uztvērēja fantāzijai un tieši tādēļ viņš savus darbus cenšas veidot divdomīgus un pretrunīgus. Sk.: Young, J. (2002). *At Memory’s Edge: After-images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. P. 51. Tomēr Sols Frīdlanders norādījis uz būtisku pretrunu un neatrisināmu izvēli, ar ko sastopas ikviens holokausta traģēdijas atveidotājs – no vienas puses, tradicionālās pagātnes reprezentācijas formas klūst arvien nepiemērotākas holokausta atainošanai, no otras puses, ir izteikta nepieciešamība radīt iespējami ticamu un uzticamu holokausta reprezentāciju. Sk.: Friedländer, S. (1993). *Memory, History and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington: Indiana University Press. P. x.

⁷¹⁴ Sk.: Doneson, J. (1987). *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society. P. 59.–83.

⁷¹⁵ Sk.: Feinstein, S. C. (2004). What are the Results? Reflections on Working in Holocaust Education. In: Totten, S., Bartrop, P. R., Jacobs, S. L. (Eds.). *Teaching about the Holocaust: Essays by College and University Teachers*. Westport:

Līdzīgi arī izglītošanas procesā, īpaši darbā ar jaunākajiem skolēniem, tiek izmantotas metodes, kas palīdz iedzīvināt un izprast holokausta norises un to apmērus: spilgts piemērs ir dažādu mazu objektu vākšana un skaitīšana līdz sešu miljonu vienību apkopošanai, lai praktiski izprastu holokausta traģēdijas apmērus.⁷¹⁶ Nellija Tola (*Toll*) uzskata, ka tieši dažādi holokausta laikā tapuši mākslas darbi, to aplūkošana un analīze un citi nestandarta pasākumi ir ceļš uz šī notikuma pilnvērtīgāku izpratni, kas ļautu virzīties no abstraktiem cipariem uz individuālās pieredzes apjautu.⁷¹⁷ Tomēr, neraugoties uz šīm pārlicībām, izglītības procesā arvien biežāk tiek izmantoti tādi populārās kultūras produkti kā “Annas Frankas dienasgrāmata” un “Šindlera saraksts”, tomēr pētnieki norāda, ka to pārsvarā melnbaltās notikumu reprezentācijas, kuru centrā atainota duāla episka cīņa starp “labo” un “ļauno”, var radīt nozīmīgus “baltos plankumus” holokausta kā pagātnes notikuma izpratnē.⁷¹⁸

Loress Barons (*Baron*) ir norādījis uz dažādu mākslas un kultūras produktu nozīmīgo un arvien pieaugošo lomu holokausta reprezentēšanā. Viņš uzskata, ka mūsdienu sabiedrība dzīvo pēcliterārajā laikmetā, kurā dažādiem audiovizuāliem tēliem un vēstījumiem ir arvien būtiskāka nozīme un iespējas radīt sajūtu un izpratni par notikumiem, kas ir pagātnē un vairs nav pieredzami. Būdams vairāku holokausta tematikai veltītu kursu un grāmatu autors L. Barons, pievērsis uzmanību tam, kā mediju tehnoloģiju attīstība mainījusi holokausta reprezentācijas formas un atklāti atzīst, ka jaunajiem audiovizuālajiem medijiem salīdzinājumā ar augstskolu kursiem vai teorētisko literatūru ir daudz lielākais iespējas uzrunāt mūsdienu auditoriju un “iemācīt” kādu vēsturisku notikumu. Viņaprāt, šādā situācijā atliek divas izvēles – uzlūkot masu medijus kā ienaidniekus, kuri sagrozīti ataino tādus notikumus kā holokausts, vai arī izmantot tos kā iespēju, lai radītu emocionāli saiti ar dažkārt aizmirstām, bet nozīmīgām pagātnes norisēm. L. Barons nepārprotami argumentē par labu otrajam variantam.⁷¹⁹

Vienlaikus pētnieki ir norādījuši, ka visbiežāk dažādu holokausta reprezentācijas objektu uztvere un to iespējamā interpretācija ir atstāta tā dēvēto ekspertu interpretācijas ziņā, tādēļ būtu nepieciešami padziļināti, zinātniski pētījumi par to, kā holokausta reprezentācijas vērtē to skatītāji, klausītāji vai apmeklētāji un kā šī pieredze vai izglītībā izmantotās metodes ietekmē vai neietekmē indivīdu attieksmes.⁷²⁰

Praeger, P. 57.; Feinstein, S. C. (2001). Primo Levi and His Work as a Source for Artistic Representation. In: Kremer, R. S. (Ed.). *Memory and Mastery: Primo Levi as Writer and Witness*. Albany: State University of New York Press. P. 169.

⁷¹⁶ Sk.: Magilow, D. (2007). Counting to Six Million: Collecting Projects and Holocaust Memorialization. *Jewish Social Studies*, 14 (1), 23–40.

⁷¹⁷ Toll, N. (1998). *When Memory Speaks: The Holocaust in Art*. Westport, Connecticut; London: Praeger.

⁷¹⁸ Schweber, S. (2012). Education. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 702.–703.

⁷¹⁹ Sk.: Baron, L. (2005). *Projecting the Holocaust into the Cinema: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema*. Lanham: Rowman and Littlefield.

⁷²⁰ Schweber, S. (2012). *Education*. P. 701.

3.13.Nodaļas kopsavilkums

Holokausta kā atsevišķa temata pētniecības aizsākumi datējami ar pirmajām desmitgadēm pēc Otrā pasaules kara beigām. Tomēr tolaik centieni analizēt šo procesu bija izņēmuma gadījumi un plašākas sabiedrības interesi neraisīja. Būtiskas pārmaiņas radīja sešdesmito gadu tiesas procesi un, visizteiktāk, filozofes Hannas Ārentes (*Arendt*) ziņojumi un interpretācijas par novērojumiem Ādolfā Eihmana tiesas prāvas laikā. H. Ārentes perspektīvu būtiski bija ietekmējis krietni vēlāk holokausta pētniecības klasiķa statusu ieguvušā Raula Hilberga (*Hilberg*) tajā pašā gadā pirmoreiz publicētais apjomīgais pētījums par ebreju iznīcināšanas norisi Otrajā pasaules karā. Balstoties R. Hilberga atziņās, H. Ārente secināja, ka Ādolfs Eihmans un, acīmredzot, arī citi vadošie nacistu funkcionāri un noziedznieki nebija ārkārtīgi ļauni un izņēmuma rakstura cilvēki. Tieši pretēji, analizējot tiesas norisi un Ā. Eihmana izturēšanos prāvas laikā, H. Ārente secināja, ka apsūdzētais rada normāla un pat ikdienišķa cilvēka iespaidu, bet būtiskais elements, kura dēļ viņš kļuvis par drausmīgas slepkavnieciskas mašīnērijas nozīmīgu daļu, ir nespēja domāt dziļākā kopsakarībā. Šos rezultātus H. Ārente apkopoja, formulējot tēzi par ļaunuma banalitāti.

Lai gan pēc šo novērojumu pirmpublicācijām, vairāki H. Ārentes secinājumi tika iznīcinoši kritizēti, nākamajos gados tapušie pētījumi apstiprināja viņas novērojumus. Būtiska nozīme šajā procesā ir bijusi Stenlija Milgrema (*Milgram*) un Filipa Zimbardo (*Zimbardo*) sociālajiem eksperimentiem, kuri pētīja attiecīgi autoritātes un lomu spēles ietekmi uz indivīdu rīcību un secināja, ka atbilstošās/attiecīgās vardarbību provocējošās situācijās ikdienišķi cilvēki ir spējīgi uz ļaunu un nežēlīgu rīcību. Šos rezultātus apstiprināja arī vēsturnieka Kristofera Brauninga (*Browning*) un citu pētnieku darbu rezultāti, bet holokausta interpretācijās īpaša simboliska nozīme ir bijusi Zigmunta Baumaņa (*Bauman*) secinājumiem par holokausta un modernās racionalitātes mijiedarbību. Z. Baumans spilgti akcentēja tobrīd jau aktuālo uzskatu, ka holokausts bija nevis ļauns pārrāvums citādi plaukstošajā Eiropas attīstībā, bet gan loģisks daudzo tās draudīgo un potenciāli traģisko iezīmju iznākums. Šie pētījumi ir būtiski ietekmējuši perspektīvu, kādā tikusi aplūkota Eiropas 20. gs. vēsture, kas arvien biežāk konstruēta nevis kā veiksmes, bet traģiskas un ļaunuma diskurss. Šīs interpretācijas ietvaros pārskatīta arī koncepcija par cilvēka būtību un tā slēptajām potencialitātēm. Ja mūsdienās joprojām tiek apšaubīti H. Ārentes mēģinājumi izdarīt secinājumus par indivīda rīcības motivāciju un iemesliem, raugoties uz tā aizstāvību tiesas prāvas laikā, tad viņas R. Hilberga darba iespaidā definētā un vēlākajos gados vairākos citos pētījumos apstiprinātā tēze par ļaunuma banalitāti, kas paredz, ka indivīdi, kritiski nedomājot, noteiktos apstākļos ir spējīgi īstenot ļaunus noziegumus, ir kļuvusi par aksiomātisku mūsdienu atziņu holokausta pētniecībā.

Tomēr līdzās uzmanībai, kas kopš 20. gs. sešdesmitajiem gadiem veltīta situatīviem un strukturāliem faktoriem, pētnieki holokausta norišu skaidrojumus meklējuši arī individuālajās attieksmēs un motivācijās. Vairāk nekā trīs desmitgažu ilgumā ebreju iznīcināšanas pētnieki ir dalījušies divās opozicionālās grupās – funkcionālistos un intencionālistos. Pirmie kā noteicošos holokausta realizācijas aspektus ir uzsvēruši funkcionālās norises, un nacistu rasiskajā pārliecībā balstītās iznīcināšanas programmas eskalāciju un realizāciju skaidrojuši ar situacionāliem un birokrātiskiem pasākumiem, savukārt otrie norādījuši uz antisemitisma tradīcijām, ebreju iznīcināšanas prioritāti nacistu dienaskārtībā un Ādolfa Hitlera mērķorientāciju un lomu holokausta realizācijā. Šīs pieejas sakņojas divās atšķirīgās vēstures procesu skaidrošanas perspektīvās – viena paredz, ka cilvēks ir sociālpolitisko procesu subjekts, savukārt otra indivīdam piešķir lemtspējīga un ar būtisku ietekmi apveltīta aktora funkcijas, kas paredz tā iespēju mainīt vēstures ritējumu. Kopš deviņdesmitajiem gadiem funkcionālisma un intencionālisma perspektīvas ir tuvinājušās, kā rezultātā atbildes uz holokausta iemesliem meklētas gan individuālajās izvēlēs un dispozīcijās gan sociālo struktūru izmaiņās

Kopš holokausta tematikas aktualizācijas ebreju iznīcināšanas norisei un tās iemesliem veltīts grandiozs daudzums dažādu jomu pētnieku darbu, kuros kā būtisku aspektu kopums, kas rezultējās holokausta īstenošanā, analizēti antisemitisms, pasaules kari, zinātne, rasisms, nacionālisms, koloniālisms, totalitārisms, propaganda un citi fenomeni. Savukārt holokaustu norišu detalizēta izpēte ilglaicīgi norisinājusies, fokusējoties uz slepkavām un to motivāciju. Tikai vēlākajos gados būtiska nozīme veltīta tādām grupām kā “malāstāvētāji” jeb novērotāji, glābēji un upuri, kuru pētniecībā uzsvērtā nepieciešamība akcentēt ebrejus kā nozīmīgāko holokausta pētījuma objektu, bet upuru pieredzes interpretācijas būtiski ietekmējusi feminisma perspektīva.

Holokausta izpētē kopš astoņdesmitajiem gadiem uzsvars no centieniem iespējami precīzi un līdz detalizētākajām niansēm noskaidrot dažādu procesu gaitu un to līdzdalībnieku motivāciju pārvirzījies uz ētiski orientētiem jautājumiem par holokausta jēgu un nozīmi. Dažādu zinātņu pētnieki centušies atbildēt uz jautājumiem, ko šāds notikums liecina par cilvēci; kāda ir bijusi tādu institūtu kā izglītība un, jo īpaši, kristietība, loma tā norisē; ko holokausts liecina par 20. gs. cilvēka vērtībotientāciju un kā būtu pārveidojami ētikas pamatprincipi, lai šādas traģēdijas neatkārtotos. Šo intelektuālo refleksiju rezultātā holokausts ir kļuvis par simboliska ļaunuma apzīmējumu, kura atkārtošā neiespējamībai būtu jāklūst par cilvēces filozofisko un ētisko pārdomu mērķi.

Vairojoties holokausta mediācijas formām, nostiprinoties holokausta pieredzē balstītajām vērtībām un arvien tuvojoties brīdim, kad neviens ebreju iznīcināšanas tiešais liecinieks vairs nebūs dzīvs, ir aktualizēts jautājums par holokausta reprezentēšanas ētiku. Arī šajās diskusijās viedokļi būtiski atšķiras. Kategoriskāko pozīciju pārstāv vairāki holokausta izdzīvojušie

liecinieki, kas norāda, ka ebreju iznīcināšana bija unikāls notikums, kuru nav iespējams mediēt, vai arī aicina par holokausta komunikētājiem izmantot tikai holokaustu pārdzīvojušos lieciniekus. Savukārt oponenti šādu pozīciju dēvē par nereālistisku, uzsverot, ka izvēle pastāv starp holokausta aizmirstānu vai tā reprezentēšanu, izmantojot aktuālākās komunikācijas formas. Tādējādi holokausta sociālās atmiņas turpmāka veidošanās ir atkarīga no dažādu profesionāļu spējas radīt modernus, mūsdienu auditorijai interesantus un emocionāli uzrunājošus vēstījumus, vienlaikus iespējami precīzi un reālistiski atainojot pagātnes norises.

Holokausts kā, iespējams, neviens cits notikums cilvēces vēsturē glabā sevī daudzas mācības par cilvēku un cilvēku grupu iespējamo rīcību dažādās situācijās un situatīvos kontekstos, un vairumā gadījumu tās nav glaimojošas, tās satricina bieži un nekritiski atkārtoto diskursu par cilvēku kā visas radības kroni, kura apšaubīšanā kritiskām refleksijām par holokaustu ir bijusi būtiska loma. Šīs pārdomas ataino neglītas iespējamības, ko slēpj cilvēka būtība, mainoties sociālajam fonam, kad varas panoptikums par sociāli labu, vēlamu un pat ideālu atzīst to, kas tāds nav, un kad cilvēks zaudē nepieciešamību atbildēt augstākai instancei par saviem noziegumiem vai šīs instances pat tos pieprasa, bet individuālā atbildība un morālais likums sevī izrādās neeksistējošs fenomēns. Savukārt holokausta atmiņas fenomēns ir indikators, kas vēsta par sabiedrības un to pārstāvošo grupu, indivīdu izglītību, inteliģenci un morāli. Sociālā atmiņa ir kopienas identitātes izpratnes pamats un kādu vēsturisku notikumu aktualizācija vai tieši pretēji – noklusēšana liecina par šīs sabiedrības politisko un morālo briedumu.

4. KONTEKSTS: HOLOKAUSTA SOCIĀLĀS ATMIŅAS KOMUNIKĀCIJA RIETUMOS (1945-2014)

Mūsdienās holokausta pētījumu bibliotēka ir tik plaša, ka vienam indivīdam nav iespējams izlasīt visu, kas ir ticis publicēts.

Jehuda Bauers (*Bauer*)⁷²¹

Pēckara paaudze nevar atcerēties holokaustu, kāds tas notika. Viss, ko tie atceras, viss, ko tie zina, ir tas, ko upuri viņiem ir nodevuši savās dienasgrāmatās, ko izdzīvojušie ir atminējušies savos memuāros. Tie atceras nevis pašus notikumus, bet neskaitāmās vēstures, noveles, poēmas par holokaustu, ko tie ir lasījuši, un fotogrāfijas, filmas un videoliecības, ko tie ir redzējuši daudzu gadu laikā.

Džeimss Jangs (*Young*)⁷²²

Neizprotot [...] reprezentāciju sarežģīto būtību, pastāv iespēja, ka holokausts paliks vēsturisks notikums, kas cilvēkus arvien vairāk apburs, bet kura norises netiks saprastas.

Zoja Vaksmane (*Waxman*)⁷²³

Kā cilvēki varēja nodarīt viens otram tādas šausmas un kā iespējams dzīvot tālāk, zinot, kā ir spējīgi uz tik neģēlīgu rīcību pret saviem līdzcilvēkiem – šie jautājumi bija aktuāli uzreiz pēc Otrā pasaules kara, tomēr holokausts par kara šausmu centrālo elementu nekļuva uzreiz. Kara laikā un pirmajā pēckara periodā tas nebija centrālais Otrā pasaules kara notikums. Tikai vēsturiskā perspektīvā to sāka uzlūkot par nozīmīgu dažādu institūciju dibināšanas iemeslu 20. gadsimtā.⁷²⁴ Holokausta sociālās atmiņas dinamika bija sarežģīts un pakāpenisks process, kurš analizēts šajā nodaļā.

4.1. Holokausta sociālās atmiņas (ne)veidošanās (1945-1960)

4.1.1. Zināšanas par holokaustu Otrā pasaules kara laikā

Par ebreju totālo iznīcināšanu atbildīgie nacistu funkcionāri, neraugoties uz dažām spilgtām, kara sākumā teiktām Hitlera uzrunām, tā arī nenonāca pie vienprātības par to, kā atveidot “panākumus” ebreju “galīgā jautājuma” praktiskā risināšanā, tādēļ vairījās precīzi definēt un raksturot ar ebreju iznīcināšanu saistītās norises, un šī procesa realizāciju nodrošināja ar mutiskām pavēlēm, bet to apzīmēšanai visbiežāk lietoja eifēmismiem piesātinātu valodu.⁷²⁵ Savukārt kara beigās, kad nacisti saprata, ka neizbēgami zaudēs karu, viņu mērķis bija iznīcināt jebkuru liecību, bet galvenais – jebkuru liecinieku, kurš varētu pavēstīt par notikušo.⁷²⁶

⁷²¹ Bauer, Y. (2004). *Contemporary Research on the Holocaust*. P. 11.

⁷²² Young, J. E. (2000). *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. P. 1.

⁷²³ Waxman, Z. (2004). *Testimony and Representation*. P. 503.

⁷²⁴ Bauer, Y. (2004). *Contemporary Research on the Holocaust*. P. 7.

⁷²⁵ Heinrihs Himlers (*Himmler*) 1943. gada sanāksmē vadošiem SS virsniekiem Pozenē jeb Poznaņā paziņoja: “*Mēs nekad par to nerunāsim publiski. [...] Mēs neesam par to runājuši un nekad nerunāsim. [...] Es runāju par “ebreju evakuāciju”: ebreju rases iznīcināšanu.*” Sk.: Himmler, H. (1943). The Complete Text of the Poznan Speech. *Holocaust History*. Sk.: <http://holocaust-history.org/himmler-poznan/speech-text.shtml>.

⁷²⁶ Tādēļ vācu armijai atkāpjoties, birokrātiskais aparāts visiem spēkiem centās iznīcināt visu dokumentāciju, kas varētu liecināt par īstenoto holokaustu. Sk.: Fritzsche, P. (2012). *German Documents and Diaries*. In: Hayes, P., Roth, J. K.

Nozieguma apmēri un mērogs noteica to, ka šāds uzdevums ir neiespējams, tādēļ, neraugoties uz centieniem slēpt nodarītā pēdas, nacistu īstenotā ebreju masveida iznīcināšana (vismaz Rietumu pasaulē) vēl kara laikā nebija noslēpums.⁷²⁷ Tomēr varas institūcijas ilgstoši neinformēja par notiekošo ne sabiedrību kopumā, ne vietējo ebreju kopienu līderus.⁷²⁸ Neraugoties uz vispārēju lielvalstu varas iestāžu nevēlēšanos vai neieinteresētību šīs informācijas komunikēšanā, kā arī daudzu attālinātu ebreju kopienu neidentificēšanos ar Eiropas ebreju katastrofālo likteni, par tobrīd notiekošo traģēdiju publiskajā telpā bija pieejama nozīmīga informācija.⁷²⁹

4.1.2. Versija par sešiem miljoniem nogalināto ebreju

Jau Otrā pasaules kara laikā un, vēl jo vairāk pēc tā beigām, parādījās versija, ka kara laikā nogalināti aptuveni seši miljoni ebreju.⁷³⁰ Šī versija strauji izplatījās ebreju izdzīvotāju vidū pēc tam, kad to publiskā runā minēja ebreju pretošanās kustības līderis un rakstnieks Aba Kovners (*Kovner*) 1945. gada 17. jūlijā.⁷³¹ Vēlāk to nostiprināja Nirnbergas starptautiskais militārais tribunāls, kas kā minimālo Otrajā pasaules karā nogalināto ebreju skaitu gala spriedumā iekļāva skaitli – 5,85 miljoni.⁷³² Uzreiz pēc kara versija par vairāk nekā sešiem

(Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 381.–396.; Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. P. 164–166.

⁷²⁷ Sk.: Deiviss, N. (2009). *Eiropas vēsture*. 1039. lpp. Pētījumi liecina, ka ASV un Lielbritānijas specdienesti bija informēti par tobrīd nacistu realizēto masveida ebreju iznīcināšanu jau 1941. gada beigās, turklāt vēl līdz kara beigām sabiedroto spēki bija ieguvuši dokumentālus pierādījumus par holokausta realizāciju. Britu spēki ebreju iznīcināšanas procesu Aušvicā pirmoreiz nejauši fiksēja 1944. gada 31. martā, kad britu izlūklidmašīna devās fotografēt sintētiskās degvielas rūpnīcu netālu no vietas, kur bija uzbūvētās iznīcināšanas nometnes. Vēlāk šādi izlūklidojumi tika atkārtoti, kā rezultātā sabiedroto spēki ieguva vairākus attēlus, kuros nepārprotami redzama ebreju iznīcināšanas norise.

⁷²⁸ Sk.: Breitman, R. (1998). *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew*. New York: Hill and Wang.; Terry, N. (2004). *Conflicting Signals: British Intelligence on the “Final Solution” through Radio Intercepts and Other Sources*. *Yad Vashem Studies*, 32, 351–396. Šajā ziņā būtiska Tonija Džada un Timotija Snaidera norāde, ka vēl Otrā pasaules kara laikā ir neiespējami runāt par vienotu ebreju vēsturi: ebreji bija sašķelti pēc dažādāmpazīmēm: apdzīvotajiem reģioniem, runātajām valodām, dzīves līmeņa, kultūras un iespējām vai, biežāk, to trūkuma. Turklāt par citās grupās/slāņos ietilpstošajiem, viņu vīzijām un problēmām zināja un arī satraucās visai maz. Sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 14–17. Nevienā valstī ebreji pirms holokausta vai tā laikā nebija vienots kopums un nepārstāvēja tikai vienu organizāciju ar vienotiem mērķiem, kā arī politiskiem un reliģiskiem uzskatiem. Sk.: Michman, D. (2003). *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective*. P. 59.–66.

⁷²⁹ Piemēram, ASV nogalināto ebreju piemiņas pasākumi notika jau Otrajā pasaules karā. Pirmais no tiem norisinājās jau 1942. gada 2. decembrī, kad vairākas radiostacijas pārtrauca pārraides uz divām minūtēm, bet apmēram 500 tūkstoši ebreju pārtrauca darbu, lai godinātu nogalināto piemiņu. Līdzīgi pasākumi norisinājās arī turpmāk, bet lielākais no tiem notika 1944. gada 19. aprīlī Varšavas geto sacelšanās pirmajā gadadienā. Sk.: Young, J. E. (2012). *Memorials and Museums*. P. 490.–491.

⁷³⁰ Par pirmo šī pieņēmuma autoru uzskatāms padomju publicists Ilja Ērenburgs (*Эренбург*), kurš, cenšoties aktualizēt holokausta tematiku tobrīd un arī vēlāk holokaustu noklusējošajā PSRS, versiju par sešiem miljoniem nogalināto ebreju nosauca 1944. gadā – laikā, kad nacistiskās Vācijas karaspēks un represīvas struktūras cieta milzīgus zaudējumus un atkāpās, tomēr vismaz visaugstākajā varas līmenī padoties negatavojās, turklāt vairākas nozīmīgas koncentrācijas un nāves nometnes, tai skaitā Aušvica, vēl nebija atbrīvotas. Tādēļ nogalināto ebreju skaits tobrīd bija minējums. Lai arī, raugoties no mūsdienu pozīcijām, negaidīti un neticami precīzs minējums, šis aprēķins nebija un nevarēja būt balstīts zinātniskā izpētē. Sk.: Stranga, A. (2009). Ievada vietā. Pieminot profesora Raula Hilberga ieguldījumu holokausta pētniecībā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā. 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 23. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 12. lpp.

⁷³¹ Sk.: Michman, D. (2012). Jews. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 198.

⁷³² Sk.: Marrus, M. (1993). *The Holocaust in History*. Harmondsworth: Penguin. P. 198.; Deiviss, N. (2009). *Eiropas vēsture*. 1037. lpp.

miljoniem (6 miljoni 93 tūkstoši) tika apstiprināta arī akadēmiskās publikācijās,⁷³³ kā rezultātā pēckara gados izveidojās diskurss par 6 miljoniem.⁷³⁴

Ar šiem pirmajiem pētījumiem aizsākās centieni iespējami precīzi noteikt holokaustā nogalināto ebreju skaitu. Process ir bijis sarežģīts vairāku iemeslu dēļ,⁷³⁵ un refleksijas par holokaustā nogalināto ebreju skaitu joprojām raisa diskusijas visā pasaulē. Lai gan aplēses joprojām atšķiras, neraugoties uz dažādām metodoloģijām, neviens akadēmiski atzīts autors nav aprēķinājis skaitli, kas būtu mazāks par pieciem miljoniem.⁷³⁶

4.1.3. Sabiedroto attieksme pret ebreju iznīcināšanu un diskusijas par glābšanas iespējām

Neraugoties uz to, ka gan demokrātisko valstu valdībām, gan tās pārstāvošajām ebreju kopienām bija samērā precīza un pamatota informācija par nacistu tobrīd realizēto ebreju iznīcināšanu, nozīmīga rīcība, kas varētu būtiski ietekmēt Eiropas ebreju likteni, tā arī nesevoja. Viena versija paredz, ka holokausts Otrā pasaules kara laikā netika uzsvērts, jo sabiedroto vidū pastāvēja bažas, ka tas varētu aizēnot centienus pēc iespējas ātrāk sakaut nacistisko režīmu.⁷³⁷ Citas norāda, ka ārpusaule, neraugoties uz dažādiem pierādījumiem, gluži vienkārši nespēja noticēt notiekošajam un aptvert tā mērogu,⁷³⁸ vai arī ka ebreju glābšana nenotika, jo tādējādi tiktu pamatota nacistu tēze par karu, ko vada ebreji.⁷³⁹

Sabiedroto iespējas apturēt holokausta norises ir nozīmīgs jautājums holokausta historiogrāfijā.⁷⁴⁰ Akadēmiskajā vidē to aktualizēja Deivids Vaimans (*Wyman*), kurš kritizēja

⁷³³ Lestchinsky, J. (1948). *Crisis, Catastrophe and Survival: A Jewish Balance Sheet, 1914–1948*. New York: Institute of Jewish Affairs. P. 60.

⁷³⁴ Deiviss, N. (2009). *Eiropas vēsture*. 1037. lpp. un mūsdienās šis skaitlis ir kļuvis par holokausta vēstures metonīmiju. Sk.: Lang, B. (2012). *The Humanities*. P. 687.

⁷³⁵ Viens no nozīmīgākajiem iemesliem ir tas, ka tiek pielietotas dažādas metodoloģijas, lai šo jautājumu iespējami precīzi noskaidrotu, turklāt šajā akadēmiskā/zinātniskā dimensijā, ko raksturo centieni atbilstoši pētnieka pārliecībai izveidot iespējami precīzu un specifiskajam gadījumam piemērotu metodi, ietekmē politiskais faktors, kuru savukārt iezīmē mēģinājumi manipulēt ar upuru skaitu, piedāvājot iespējami lielus skaitļus, izmantotu tos kā argumentu savu interešu īstenošanā. Sk.: Stranga, A. (2009). Ievada vietā. Pieminot profesora Raula Hilberga ieguldījumu holokausta pētniecībā. 12.–13. lpp.

⁷³⁶ Mūsdienās holokausta upuru tās galējās versijās tiek lēsti robežās no 5.1 līdz 5.9 miljoniem. Sk.: Deiviss, N. (2009). *Eiropas vēsture*. 1188. lpp. Sols Frīdlanders savukārt izmanto plašākas robežas un raksta, ka holokaustā tika nogalināts starp pieciem un sešiem miljoniem ebreju. Sk.: Friedlander, S. (2008). *Nazi Germany and the Jews: The Years of Extermination, 1939–1945*. P. 662. Sešdesmito gadu sākumā publicētajā pētījumā Rauls Hilbergs aizstāvēja uzskatu, ka holokausta upurus nepieciešams apzināt iespējami precīzi, un uzskaitīt tikai tos, par kuriem ir nepārprotami faktoloģiski pierādījumi, līdz ar to viņš ir piedāvājis mazāko akadēmiski aprēķināto aplēsi – 5.1 miljonu holokaustā nogalināto ebreju. Sk.: Hilberg, R. (1961). *The Destruction of the European Jews*. P. 767. Holokausta enciklopēdijā kā mazākais iespējamais upuru skaits minēts 5 miljoni 596 tūkstoši, bet kā lielākais – 5 miljoni 860 tūkstoši. Sk.: Gutman, I. (Ed.). (1989). *Encyclopedia of the Holocaust*. Vol. 4. New York: Macmillan. P. 1797–1802.

⁷³⁷ Hilberg, R. (2003/1961). *The Destruction of the European Jews*. P. 1138.

⁷³⁸ Deiviss, N. (2009). *Eiropas vēsture*. 1038. lpp.

⁷³⁹ Asher, H. (2014). The Soviet Union, the Holocaust, and Auschwitz. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburg: University of Pittsburg Press. P. 35.

⁷⁴⁰ Kopš sešdesmitajiem gadiem notikušas aktīvas diskusijas par demokrātisko lielvalstu attieksmes un politiku pret ebreju iznīcināšanu. Kritika, kuras mērķis norādīt uz to, ka šīs lielvaras nav darījušas visu iespējamo, lai glābtu ebrejus, ietver norādes uz 1) robežu slēgšanu ebreju bēgļiem pirms holokausta un tā laikā; 2) Izraēlas valsts dibināšanas procesa novilcināšanu un atlikšanu; 3) īpašu organizāciju dibināšanu, kuru uzdevums būtu identificēt un īstenot ebreju glābšanas pasākumus; 4) nāves noņemtu un to pievadceļu bombardēšanu. Sk.: Rubinstein, W.D. (1997). *The Myth of Rescue: Why the Democracies Could Not Have Saved More Jews from the Nazis*. London: Routledge. P. 2.

ASV prezidentu Fanklinu Delano Rūzveltu (*Roosevelt*) un viņa līdzgaitniekus par vienalīdzību pret holokausta upuriem. Pēc D. Vaimana domām, nozīmīgu daļu (līdz pat vairākiem simtiem tūkstošu) ebreju būtu izdevies glābt, ja ASV būtu īstenojušas kādu no viņa identificētajiem 12 rīcības variantiem.⁷⁴¹ Citi autori ir kritizējuši šo skatījumu kā maziespējamu. Piemēram, Viljams Rubiņšteins (*Rubinstein*) ir centies atspēkot visus 12 D. Vaimana piedāvātos risinājumus kā nereālus, iespējamo ebreju masveida glābšanu nodēvējot par mītu un uzsverot, ka nacistu vēlme īstenot holokaustu bija tik noteikta, ka ar šādiem ārējiem pasākumiem nebūtu iespējams šo mērķi apturēt vai pat nozīmīgi ietekmēt.⁷⁴²

Līdzīgi V. Rubiņšteinam vairākus it kā neīstenotos pasākumus par nerealizējamiem mītiem nodēvējis arī Pīters Noviks.⁷⁴³ Šie autori secina, ka nekādi pasākumi netika veikti nevis tāpēc, ka kāds to negribēja darīt, bet gan tādēļ, ka neko reāli īstenojamo un praktiski iespējamu, izņemot centienus iespējami ātri uzvarēt karu, sabiedrotajiem neviens nespēja piedāvāt.⁷⁴⁴ Tonijs Džads norāda, ka mūsdienās ir grūti izprast,

cik tālu holokausts atradās no centrālajām cilvēku interesēm vai lēmumu pieņemšanas Otrā pasaules kara laikā. [...] Skarbā realitāte ir tāda, ka ebreji, ebreju ciešanas un ebreju iznīcināšana nebija vairuma eiropiešu (izņemot ebrejus un nacistus) tā laika rūpju objekts.⁷⁴⁵

4.1.4. Ebreju diskriminācijas (ne)noslēgums pēc Otrā pasaules kara beigām

Tomēr nozīmīgs aspekts par nevērību pret ebreju ciešanām kara laikā ir tas, ka tās nebeidzās līdz ar karu. Visaptverošās nacistiskās antisemitisma kampaņas iespaidā vēl ilgu laiku pēc režīma krišanas daudzviet Eiropā vietējie iedzīvotāji tiecās vainot pašus ebrejus viņu liktenī.

⁷⁴¹ Starp tiem, piemēram, Aušvicas un dzelzceļa bombardēšanu, piedalīšanos ebreju bēgšanas mēģinājumos, pārrunas ar nacistiem vai pārliecināšanas kampaņas par holokaustu, informējot sabiedrību, brīdinot upurus un draudot nacistiem u.c. Sk.: Wyman, D. S. (2007/1984). *The Abandonment of the Jews: The America and the Holocaust*. New York: The New Press. Grāmata raisīja nozīmīgu interesi, un tās autors saņēma vairākas balvas, kā arī veiksmīgi ietilpa astoņdesmito gadu aktuālajā diskursā par sabiedrības ignoranci pret ebreju upuriem un to ciešanām kā holokausta laikā, tā arī pēc tā beigām.

⁷⁴² Sk.: Rubinstein, W. D. (2000/1997). *The Myth of Rescue: Why the Democracies Could Not Have Saved More Jews from the Nazis*. P. 206–216. Turklāt daudzas no šīm idejām radušās vairākus gadus pēc Otrā pasaules kara beigām, taču, neraugoties uz to, daudzi šos Vaimana piedāvātos pasākumus uzskata par eksistējošiem, bet nerealizētiem plāniem: “Visi pētījumi, kas kritizē sabiedrotos (un ebreju kopienas demokrātijās) par nespēju glābt ebrejus holokausta laikā, ir neprecīzi un maldinoši, bet to argumentācija – neloģiska un nevēsturiska. Turpat. x. lpp.

⁷⁴³ Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 55.

⁷⁴⁴ Niewyk, D. (ed.). (2011). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. P. 225. Atziņai par to, ka skatījumam uz ebreju glābšanu vairāk raksturīga mūsdienu, nevis tā laika perspektīva, īpaši pievērsies Valters Lakērs (*Laqueur*). Viņš apšauba, ka mūsdienu pētnieki adekvāti analizē tā laika sabiedrības spēju apjēgt holokaustu. Viņaprāt, šīs pieejas dēvējamas par nevēsturiskām un ir sakņotas mūsdienu zināšanās par holokausta norisi visās tā sīkumos un interpretācijās, kamēr tolaik plašās masas daudzus pierādījumus uztvērušas kā fantastiskus un neticamus, jo notikums, kas vēlāk ieguva holokausta apzīmējumu, bija nepieredzēts precedents Eiropas jaunāko laiku vēsturē. V. Lakērs uzskata, ka šo nespēju aptvert tobrīd risinošās holokausta šausmas vislabāk raksturo neticīgā un šausmpilnā izbrīna reakcija uz redzēto kara beigās Rietumeiropā atbrīvotajās koncentrācijas nometnēs. Savu ideju V. Lakērs ilustrējis grāmatā un tās nosaukumā “Briesmīgais noslēpums”. 1998. gada izdevumā autors norāda, ka desmitgadēs pēc pirmizdevuma izdošanas kļuvis zināms daudz vairāk liecību par indivīdu informētību par holokaustu, tomēr galvenā tēze par mūsdienu un tā laika skatījumu atšķirību joprojām ir aktuāla. Sk.: Laqueur, W. (1998/1980). *The Terrible Secret: Suppression of the Truth About Hitler's “Final Solution”*. New York: Henry Holt and Company. P. 5., 14.–15.; V. Rubiņšteins norāda, ka, neraugoties uz daudzajiem kritiskajiem argumentiem, tie, orientēti mūsdienu perspektīvā, ir ahistoriski un ignorē virkni tā laika apstākļu specifiku, un secina, ka sabiedroto iespējas glābt ebrejus bija ierobežotas un efektīvākais no līdzekļiem bija iespējami ātrā uzvara karā. Sk.: Rubinstein, W.D. (1997). *The Myth of Rescue: Why the Democracies Could Not Have Saved More Jews from the Nazis*. London: P. xv, 206.

⁷⁴⁵ Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 22. Otrā pasaules kara primārā nozīme nebija holokausts, un upuri tika kategorizēti pēc politiskām, nevis etniskām vai reliģiskām pazīmēm. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 60.

Šie aizspriedumi guva plašu reālu atainojumu vietās, kur ebreji atgriezās mājās un cerēja apmesties savos pirmskara dzīvokļos, īpašumos un darbavietās. Daudzviet plašajā Eiropas kontinentā vietējie iedzīvotāji šos centienus sagaidīja ne tikai ar nepatiku un naidu, bet ar aktīvu protestu un pat vardarbību.⁷⁴⁶

Tādējādi pēckara apstākļos Otrā pasaules kara svarīgākā problēma nebija ebreji un viņu iznīcināšana, izņemot gadījumus, kad paši ebreji tika publiski vainoti notikušajā traģēdijā, bet norādes, ka ebreji un viņu ciešanas varētu pretendēt uz galveno lomu, varēja tikt un tika uztverta ar sašutumu.⁷⁴⁷ Pirmajā pēckara laikā līdz 1945. gada beigām ebreji pārvietoto personu nometnēs dzīvoja kopā ar citiem tā dēvētajiem “dīpīšiem”, tostarp nesenajiem nacistu kolaboracionistiem, un šādos apstākļos ebreji, kas tikko bija izglābušies no holokausta, sastapās ne tikai ar naidīgu retoriku, bet arī antisemitiskiem incidentiem.⁷⁴⁸

Ne tikai Austrumeiropā, kur bija norisinājies ebreju nogalināšanas process, bet arī pēckara Rietumeiropā izdzīvojušie ebreji zināmā mērā bija spiesti turpināt kara laikā gūtās iemaņas – slēpt savu identitāti, palikt nepamanītiem un publiski neizpaust savas atmiņas un pārdzīvojumus. No vienas puses, Otrā pasaules kara beigās zināšanas par holokaustu bija cieši saistītas ar bailēm un vainas apziņu, un šī sintēze ietekmēja holokausta atmiņu vairākas desmitgades pēc kara.⁷⁴⁹ No otras puses un raugoties no šodienas pozīcijām, vispārsteidzošākā ir vispārīgās un visaptverošās nevērības pret ebreju traģēdiju kombinācija ar izteiktu naidīgumu, jo holokausts tika ignorēts ne tikai vietās, kur iedzīvotājiem vai varas iestādēm būtu pamats bažīties vai kaunēties par savu līdzdalību vai vainu šo notikumu pastrādāšanā, bet arī tajās, kur šāda pamata nebija vai, precīzāk, bija salīdzinoši maz.⁷⁵⁰

Lielo demokrātiju lielākoties vienaldzīgā attieksme pret ebreju vajāšanu un iznīcināšanu turpinājās arī pēc Otrā pasaules kara beigām. Pat tādās valstīs kā Francija vai Lielbritānija holokausta atmiņa pēckara apstākļos atradās robežās starp noklusējumu un antisemitismu. Francijas pēckara atmiņu raksturo centieni selektīvi atcerēties varonīgo pretošanos un ignorēt

⁷⁴⁶ Tā notika ne tikai Austrumeiropā, un jo īpaši vairākos daudzkārt reprezentētos gadījumos Polijā, bet arī Rietumeiropā. Piemēram, Francijā, simtiem cilvēku vienotās protesta demonstrācijā, lai izrādītu vienotu nepatiku pret kādu deportētu ebreju, kurš centās atgūt savu aizņemto dzīvokli. Sk.: Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 888., 889. lpp. Holokaustu pārdzīvojuši Linda Brederē (*Breder*) savu atgriešanos mājās Bratislavā atceras šādi: “Visi turējās pa gabalu, it kā es būtu indīga vai kaut kas līdzīgs. Es aizbraucu nākamajā dienā un nekad neatgriezos. Atgriešanās bija mana ļaunākā pieredze. Tā patiešām bija katastrofa.” Sk.: Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 242. lpp.

⁷⁴⁷ Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 893. lpp.

⁷⁴⁸ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 149. Sākotnēji formulētajā pārvietoto personu politikā ebreju stāvoklis netika īpaši identificēts, kā rezultātā pirmajos pēckara gados tie nokļuva vienos apstākļos kopā ar saviem nesenajiem vajātājiem un represētājiem, un tāpat kā Otrajā pasaules karā dzīvoja no ārpusaules izolētās teritorijās. Turklāt atšķirībā no citiem “dīpīšiem” ebreju skaits pārvietoto personu nometnēs nevis samazinājās, bet auga, jo daudzi ebreji, cionistiskās agitācijas ietekmēti un saskārušies ar pēckara antisemitiskiem grautiņiem, īpaši Polijā, bēga no savām mītnes zemēm. Sk.: Kochavi, A. J. (2012). *Liberation and Dispersal*. P. 511.–519. Līdz ar to ebreju identitāte un pašapziņa pēckara apstākļos nevarēja būt spēcīga un pat ebreju ģimeņu pēckara izpratni par holokaustu var salīdzināt ar “mīglu – klātesošu, bet nepilnīgu”. Šādi savas ģimenes pieredzi atceras un raksturo Tonijs Džads. Sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 7–8.

⁷⁴⁹ Fritzsche, P. (2012). *German Documents and Diaries*. P. 392.

⁷⁵⁰ Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 892. lpp.

kolaboracionisma problemātiku, politika, kas ieguvusi apzīmējumu “Viši sindroms”.⁷⁵¹ ASV atšķirībā no Eiropas pirmajās desmitgadēs kopš Otrā pasaules kara beigām bija vērojama kāda pozitīva iezīme – antisemītiskā diskursa, vismaz kā hegmona lielstāsta, noliegums un pakāpeniska izzušana publiskajā telpā.⁷⁵² Bet citādi arī ASV četrdesmito beigās un piecdesmitajos gados holokausta tēma vairumā gadījumu raisīja apmulsumu un tika skarta iespējami retāk, taču ne tādēļ, ka amerikāņus kā kopumu mocītu vainas apziņa. Pamatā tas notika jaunās pasaules kārtības dēļ, kas aukstā kara apstākļos paredzēja citu ASV ienaidnieku – PSRS un komunismu.

Arī nacistiskā antisemītisma propaganda, kuras galvenais uzsvars tika likts uz ebreju komunistu tēla veidošanu un dehumanizēšanu,⁷⁵³ joprojām bija atmiņā saglabājusies un dzīva gan Eiropā, gan Amerikā.⁷⁵⁴ ASV ebreju ciešanas tika iekļautas plašākā Otrā pasaules kara noziegumu un šausmu diskursā, un tās aizēnoja Hirosimas un Nagasaki bombardēšana un Aukstā kara norises. Vēl jo vairāk, ASV mazināja nacistu noziegumu reprezentācijas, lai nodrošinātu Rietumvācijas sabiedrotās statusu. Jaunās ģeopolitiskās realitātes kontekstā holokausts kļuva par “neīsto noziegumu”, ko pieminēt.⁷⁵⁵

4.1.5. Demokrātija, denacifikācija un holokausta sociālā atmiņa pēc 1945. gada

Nekur četrdesmito gadu otrajā pusē Otrā pasaules kara traģiskais mantojums nav raisījis tik sarežģītu sociālpolitisku atbalsojumu kā Vācijā. Pēc kara sabiedrotie vienojās, ka sakautā

⁷⁵¹ Wittmann, R. (2012). Punishment. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 530. Francijā termins “deportēts” tika attiecināts tikai uz tiem indivīdiem, kas tika arestēti un “pārvietoti” politisku iemeslu dēļ, visbiežāk – par pretošanos režīmam. Tādējādi nacistu rasu politikas upuri, kas tika aizvesti uz Austrumeiropu nogalināšanai bedres malās vai gāzes kamerās, pēc kara arī ieguva “politiski deportēto” apzīmējumu. Vēl 1957. gadā uzstādītā piemiņas plāksnē tika pieminēti kā “miruši par Franciju”. Sk.: Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 889. lpp. Tomēr īpaši diskriminējoša bija Lielbritānijas pēckara politika, jo tās primārais mērķis bija nezaudēt savu kontroli pār Palestīnu. Sk.: Kochavi, A. J. (2012). Liberation and Dispersal. P. 518.–522. Turklāt Tonijs Džads norāda, ka Lielbritānija līdz pat sešdesmitajiem gadiem antisemītisms bija izplatīts un populārs visos līmeņos – no pagalma puiku leksikas līdz Vinstona Čērčila (*Churchill*) padomnieku lēmumu pieņemšanas motīviem. Sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 47.

⁷⁵² Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 113.

⁷⁵³ Tuvāk sk.: Bērziņš, D. (2009). Nacistiskā antisemītisma propaganda laikrakstā “Tēvija” 1941. gada jūlijā: latviešu (līdz)dalības diskurss. *Latvijas Arhīvi*, 4, 63–98.

⁷⁵⁴ Tādējādi, mūsdienu skatījumā, holokausta parādīšanās pēckara gadu ASV diskursā notika tikai retos, izņēmuma gadījumos vai vispārīgu faktu līmenī. Vēl jo vairāk, holokausts ne tikai reti tika reprezentēts ASV publiskajā telpā, bet bija tikpat rets un nesastopams arī ebreju kopienās. Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 92, 103. Lorens Barons (*Baron*) ir noraidījis tēzi par to, ka holokausts ir pilnībā ignorēts temats ASV pirmajos 15 pēckara gados, Viņš raksta, ka skaidri atceras, kā jau bērnībā ir zinājis par Otrā pasaules kara laikā notikušo ebreju iznīcināšanu, un identificē arī konkrētus populārus holokausta tematikai veltītus mediju produktus, ko skatījis gan viens pats, gan kopā ar ģimeni vai draugiem, tomēr piekrīt tam, ka Aukstā kara apstākļos sociāli politiskais konteksts šo vēstījumu interpretācijai bija atšķirīgs. Sk.: Baron, L. (2003). The Holocaust and American Public Memory, 1945–1960. *Holocaust and Genocide Studies*, 17 (1), 62–88. Kopumā holokausta sociālās atmiņas procesos pirmajās pēckara desmitgadēs bija pieejama vispārīga informācija par ebreju katastrofu, bet citādi nebija nekā līdzīga tam, ko iespējams novērot ASV šobrīd – ne plašu masu skatītu filmu, ne grāmatu, izdotu daudzus tūkstošos eksemplāru, ne arī memoriālu un pieminekļu, izņemot dažas piemiņas plāksnes uz sinagogu sienām. ASV dominēja uzvaras, varenības un atbrīvotāju diskurss, kas tikai nosacīti iekļāva upuru ciešanas. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 90.–95.

⁷⁵⁵ Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”? Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 41. Ja mūsdienās vērojama komunikatīva koncentrēšanās uz sociālajām traumām, ko holokaustā izdzīvojušie pārcieta arī pēc kara beigām, tad ASV pēckara laikā viņi tika publiski cildināti par spēju neakcentēt pagātnes problēmas un raudzīties nākotnē. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 94.

Vācija ir denacificējama un vainīgie – saucami pie atbildības. Viens no šī procesa aspektiem bija reparāciju izmaksa holokaustā cietušajiem ebrejiem: tādējādi Rietumvācija kļuva par pirmo valsti, kura pēc kara maksāja reparācijas ne tikai uzvarētājiem, bet pirmoreiz arī zaudētājiem – galvenajiem upuriem.⁷⁵⁶

Vairākiem reparāciju līgumiem sekojušais naudas sadales veids nevarēja apmierināt visus – notika spraigas diskusijas un pat cīņa starp dažādām interešu grupām un organizācijām par iespējami efektīvāko naudas izlietošanas veidu atbilstoši iesaistīto pušu izpratnēm.⁷⁵⁷ Lai gan kopumā holokausta upuriem līdz 2000. gadam bija izmaksāti vairāk nekā 100 miljardi ASV dolāru, holokaustu pārdzīvojušo indivīdu perspektīvā restitūcijas tikai nosacīti spēja atjaunot taisnīgumu, jo daudzi nomira, nesagaidījuši atbalstu, bet tie, kas sagaidīja, visbiežāk arī finansiāli atguva daudz mazāk, nekā bija zaudējuši. Dažādu ebreju organizāciju starpā joprojām notiek pretrunu pilnas diskusijas par to, kādās proporcijās kompensācijas būtu jāsaņem bojāgājušo tuviniekiem un ebreju kultūras attīstīšanai.⁷⁵⁸

4.1.6. Nirnbergas tiesas procesi

Centrālā notikuma statuss denacifikācijas procesā tika paredzēts tā dēvētajām Nirnbergas tiesas prāvām jeb Nirnbergas tribunālam, kas norisinājās no 1945. līdz 1946. gadam. Starptautiskais militārais tribunāls Nirnbergā izvirzīja četras galvenās apsūdzības: 1) noziegumi pret mieru; 2) kara noziegumi; 3) noziegumi pret cilvēci; 4) iepriekšminēto noziegumu

⁷⁵⁶ Turpat. 204. lpp. 1946. gadā Parīzē tika parakstīts reparāciju akts, kas paredzēja, ka Vācija kompensēs ebreju kopienai nodarītos materiālos zaudējumus. Tā bija tam laikam nepieredzēta prakse, jo iepriekš reparācijas maksāja valsts kādai citai valstij, nevis upuriem kā grupai, kā tas notika šoreiz. 1952. gadā tika panākta jauna vienošanās starp Vāciju, Izraēlu un ebreju kopienu organizācijām, kas, lai gan nevarēja garantēt mirušo atgriešanu dzīvē, vismaz nodrošināja, ka viņiem nolaupītie līdzekļi netiks izmantoti tās valsts labā, kas ir atbildīga par viņu nāvi. Finansiālais ieguvums no ebreju mantas, lai gan sarežģīti aprēķināms, nenoliedzami bija milzīgs. Precīzi aprēķini joprojām turpinās, bet ir noskaidroti daži laupīšanas aspekti. Aušvicā ieslodzīto darbaspēka paveiktā vērtība tiek lēsta ap 30 miljoniem, bet zelts vien, kas iegūts no nogalināto zobiem Aušvicā noņemts, tiek lēsts ap 2 miljoniem reihsmarku tā laika vērtībā. Ieguvums no "Operācijas Reinhardts" (Belzeca, Sobibora, Treblinka, kur kopumā tika nogalināti apmēram 1.5 miljoni ebreju) noņemts nogalināto naudas un dārglietām tiek lēsts ap 133 miljoniem reihsmarku tā laika vērtībā. Savukārt nacistu režīma finansiālais ieguvums no ebrejiem konfiscētās mantas, tiek lēsts ap 60 līdz 80 miljardiem ASV dolāru mūsdienu vērtībā. Turklāt pat šie skaitļi ir tikai dekontekstualizētas vienības, kas parāda iespējamās finansiālās laupījuma apmērus, bet ne precīzus nogalināto ebreju zaudējumus. Sk.: Hayes, P. (2012). Plunder and Restitution. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 545.–548.; Hayes, P. (2003). Auschwitz, Capital of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 17 (1): 337.–338.; Aly, G. (2007). *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial Wars and the Nazi Welfare State*. New York: Henry Holt and Company. P. 285. Par to, kā notika nepieredzēta mēroga laupīšana un iedzīvošanās uz deportēto un nogalināto ebreju rēķina sk.: Aly, G. (2007). *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial Wars and the Nazi Welfare State*. New York: Metropolitan Books. Marks Špērsers (Spoerer) uzskata, ka pieņēmums par to, ka koncentrācijas un darba noņemšanas sistēma un tajā nodarbinātie nacistiem izmaksāja vairāk, nekā tie spēja nopelnīt, ir pilnīgi nepamatots. Viņš norāda, ka Vācijas pēckara attīstības, ko mēdz dēvēt par "ekonomikas brīnumu, pamatā bija arī ilglaicīgi nenovērtētais miljoniem piespiedu kārtā nodarbināto, tai skaitā ebreju, kas lielākoties tika nogalināti un brīnumu nepieredzēja, paveiktā darba rezultāts. Sk.: Spoerer, R. (2012). Labor Sites. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 361.–362.

⁷⁵⁷ Vairāki holokaustā izdzīvojušie ir izteikuši neapmierinātību ar viņus pārstāvošo organizāciju rīcību kopā ar apgalvojumiem, ka nauda ir izlietota nepamatotām vajadzībām un neatbilstoši indivīdu interesēm. Sk.: Ben-Moshe, D. (2004). Paying for the Past: Germany and the Jewish World. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 177.–189.

⁷⁵⁸ Hayes, P. (2012). Plunder and Restitution. P. 541.–548, 557 Arī Vācijas ieguldījums tiek vērtēts divējādi. No vienas puses, pateicoties straujajai pēckara ekonomikas attīstībai, Vācija ir izmaksājusi grandiozas kompensācijas, no otras puses, tas notika tikai politiskā spiediena apstākļos un daudzo sarunu rezultātā simtiem tūkstošu cietušo nomira, nesagaidījuši nekādu finansiālo kompensāciju. Turpat. 552.–556. lpp.

plānošana.⁷⁵⁹ Nirnbergas prāvās holokausts bija tikai daļa no nacistu noziegumiem pret cilvēci⁷⁶⁰ un noteikti ne nozīmīgākā daļa.⁷⁶¹ Galu galā, tas kļuva par marginālu tematu, jo tribunāls pamatā balstījās uz pierādījumiem, kas atrodami nacistu un to sabiedroto dokumentos, bet holokausta plānošana un īstenošana tajos figurēja minimāli. Turklāt spriedumu formulējumi norāda uz izteikti nepilnīgu tā laika holokausta norišu izpratni.⁷⁶²

Turklāt jo ilgāk turpinājās Aukstā kara konfrontācija, jo vairāk ASV augstākā vadība izrādīja ieinteresētību Rietumvācijas atbalsta iegūšanā, nevis apsūdzēto nacistu notiesāšanā, vainīgo sodīšanā un pagātnes izvērtēšanā.⁷⁶³ Lai gan Nirnbergas tiesas prāva modernajā vēsturē tiek uzskatīta par viskonsekventāko mēģinājumu sodīt krimināla režīma izpildītāju noziegumus,⁷⁶⁴ noteikti ne visi vainīgie un vainīgākie tika sodīti, un ne visi sodītie izcietu sodu atbilstoši nodarītajam.⁷⁶⁵ Neefektīvs izrādījās arī vēl viens no denacifikācijas elementiem – Vācijas iedzīvotāju iepazīstināšana ar nacistu noziegumiem, ko varētu dēvēt par tipisku šausmu propagandas izpausmi, kas nesasniedza vēlamo rezultātu.⁷⁶⁶

Vēsturnieks Donalds Bloksems (*Bloxham*), analizējot Nirnbergas militārā tribunālā izveidošanas apstākļus, kā arī mērķus un to realizāciju, secina, ka nozīmīga loma tika veltīta ideoloģiskajiem centieniem nosodīt nacistu noziedzīgās darbības un komunicēt Otrā pasaules kara “mācības” plašākai publikai. Tomēr atšķirībā no tiešā mērķa – juridiski sodīt augstākos nacistu vadītājus –, pastarpinātos mērķus tribunālam sasniegt neizdevās, jo dažādām kļūdām

⁷⁵⁹ Tribunāls savu darbību sāka 1945. gada 20. novembrī, un spriedumi tika nolasīti 1946. gada 1. oktobrī. Savukārt otrais Nirnbergas process ASV jurisdikcijā sākās 1946. gada novembrī, beidzās 1949. gada aprīlī un sastāvēja no 12 tiesas procesiem. Sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 115.–117.

⁷⁶⁰ Niewyk, D. (ed.). (2011/2003). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. P. 7.

⁷⁶¹ Sk.: Niewyk, D. (ed.). (2011/2003). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. P. 7.; Bazylers, M. J., Tuerkheimer, F. M. (2012). *Forgotten Trials of the Holocaust*. New York: New York University Press. P. 3.

⁷⁶² Wittmann, R. (2012). *Punishment*. P. 528.

⁷⁶³ Tā rezultātā tikai 12 no 25 Nirnbergā uz nāvi notiesātajiem vāciešiem tika izpildīts nāvessods. Sk.: Wittmann, R. (2012). *Punishment*. P. 529. Aukstā kara apstākļos ar mērķi stiprināt Rietumvāciju kā robežu ar komunistisko pasauli vairumam no otrajā Nirnbergas procesā notiesātajiem sodi tika mīkstināti vai arī viņi tika atbrīvoti un turpināja savas profesionālās karjeras, kā rezultātā mūsdienu perspektīvā bijušo nacistu īpatsvars pēckara Rietumvācijas varas struktūrās ir pārsteidzoši liels. Sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 118.

⁷⁶⁴ Lai gan Nirnbergas tiesas process 1945/1946. gadā un Ādolfa Eihmana tiesāšana 1961/1962. gadā ir viszināmākie tiesas procesi, pētnieki norāda, ka kopš Otrā pasaules kara beigām ir norisinājusies vēl virkne citu procesu, kur būtiska vai galvenā daļa no apsūdzībām ir bijusi saistīta ar noziegumiem pret ebrejiem Otrā pasaules kara laikā. Sk.: Bazylers, M. J., Tuerkheimer, F. M. (2012). *Forgotten Trials of the Holocaust*. New York: New York University Press. P. 6.

⁷⁶⁵ Šo iemeslu dēļ Lorenss Rīss nacistu tiesāšanu dēvē par starptautisku izgāšanos: “Kas mums ir palicis šī stāsta beigās? Noteikti mums ir palikusi pasaule, kurā lielākā daļa to, kas lika Aušvicai darboties, par noziegumiem netika sodīta. Pasaule, kurā lielākā daļa nometnēs ieslodzīto nekad nesaņēma pilnu restitūciju par savām ciešanām. Sk.: Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 257.–259. lpp. Citi pētnieki savukārt uzsver, ka, lai gan Nirnbergas tiesas procesā tika pieļautas kļūdas, šāda mēroga pasākums ir grūti realizējams bez tām. Sk., piem.: Bazylers, M. J., Tuerkheimer, F. M. (2012). *Forgotten Trials of the Holocaust*. New York: New York University Press. P. 2.

⁷⁶⁶ Par neieinteresētību ebreju liktenī liecina vietējo iedzīvotāju nevēlēšanās skatīties sabiedroto sagatavotos materiālus par Bergenā–Belzenā un Būhenvāldes koncentrācijas nometnēs dokumentētajām nacistu zvērību liecībām. Tādēļ daudzās pilsētās līdzīgi kā Burgšteinfurtā pēc tam, kad uz pirmizrādēm bija ieradušies daži interesenti, auditorijas tika piepildītas piespiedu kārtā, apmeklējumu nosakot par obligātu visiem vietējiem iedzīvotājiem. Sk.: Bergen, D. L. (2009). *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*. P. 237–238.

bagātie Nirnbergas procesi nespēja ne nozīmīgi mainīt sabiedrības attieksmi pret Otro pasaules karu un nacistiem, ne arī simboliski noslēgt karu un tā radītās sociālās traumas.⁷⁶⁷

Pēckara Rietumvācijā četru gadu denacifikācijas periods noslēdzās līdz ar Konrāda Adenauera (*Adenauer*) jauno kursu.⁷⁶⁸ K. Adenauera politika noteica kursu uz kādreizējo nacistu reintegrāciju, un Rietumvācijā darbavietas aizpildīja profesionāļi ar nacistisku pagātņi.⁷⁶⁹ Izvēlētas politikas rezultātā neveiklu vairīšanos publiski pieminēt gan holokaustu, gan ebrejus papildināja retrospektīvi centieni izskaust ebreju “lietu” no Vācijas vēstures.⁷⁷⁰ Bijušajiem nacistiem un pat kara noziedzniekiem apmaiņā pret jaunās politiskās kārtības pieņemšanu un ekstrēmi labējo uzskatu neaģitēšanu tika piedāvāta amnestija un integrācija jaunajā kārtībā un sistēmā.⁷⁷¹ Vēl jo vairāk, pēckara laikā Rietumvācijas publiskajā telpā bija daudz kara atmiņu un stāstu, kuru centrā bija nevis nacistu nodarījuma ļaunums, bet gan ciešanas, ko Otrajā pasaules karā piedzīvoja vācieši. Tādējādi holokausta problemātika pēckara Rietumvācijā palika pašu vācu deportāciju fonā, bet vāciešu attieksme vairākus gadus pēc Otrā pasaules kara beigām saglabājās izteikti naidīga.⁷⁷² Vācieši pēckara gados izteikti norobežojās no nacistu pastrādātajiem noziegumiem. Viņi nosodīja Hitleru, taču nevis par to, ko viņš un citi vācieši nodarījis ebrejiem, bet gan par to, kādu slogu uzkrāvis vāciešu pleciem.⁷⁷³ Tādējādi par būtiskāko distancēšanos no holokausta kļuva dalījums “vainīgajos nacistos un parastajos vāciešos”, kas “pārvietoja” atbildību no vairuma sabiedrības uz saujīņu nacistu.⁷⁷⁴

⁷⁶⁷ Sk.: Bloxham, D. (2001). *Genocide on Trial: War and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford: Oxford University Press. Tādējādi pirmajā pēckara periodā ebreju traģēdija nebija kļuvusi par pagātnes izpratnes sastāvdaļu, un holokausta izdzīvojušie ebreji jutās nesadzirdēt arī Nirnbergas procesa laikā. Lai gan tribunālā, kur tika tiesāti 22 vadoši nacisti, tika izmantotas cietušo liecības, tās noderēja tikai tiktāl, lai notiesātu vainīgos. Sk.: Waxman, Z. (2004). *Testimony and Representation*. P. 493.

⁷⁶⁸ K. Adenauers par Rietumvācijas kancleru kļuva 1949. gadā un savu amatu saglabāja līdz pat līdz 1963. gadam

⁷⁶⁹ Kopumā tiek lēsts, ka Rietumvācijā pēckara izmeklēšanas skāra 100 000 vāciešu, no viņiem tiesāti tika 6000. Sk.: Wittmann, R. (2012). *Punishment*. P. 534. K. Adenauers bija kritiski noskaņots par nacisma ideoloģijas iesakņotību vācu sabiedrībā, taču viņa vadībā izvēlēta politika bija vērsta, ja ne uz noklusēšanu, tad uz mazrunību, nevis problēmas publisku izdiskutēšanu. Viņš izvēlējās neriskēt ar iespēju aizvainot būtiskas sabiedrības grupas, kas varēja nodrošināt Rietumvācijas demokrātijas un ekonomikas attīstību. Sk.: Herf, J. (2012). *Germany*. P. 637.–639.

⁷⁷⁰ Lai arī Aušvica kā holokausta simbols un atgādinājums tika nosodīts, vara (gan politiķi, gan vēsturnieki) pēckara Vācijā netieši uzstāja uz tautas neinformētību par ebreju likteni nacisma paspārnē. Vēl jo vairāk, nacionālsociālisms tika (pār)definēts par hitlerismu, norobežojot noziedzīgo vadoni un tam paklausīgo eliti no nevainīgās tautas, bet tā valdīšanas periods diskursīvi konstruēts kā neizskaidrojams dēmonisks vācu vēstures pārrāvums 12 gadu ilgumā.

⁷⁷¹ Müller, J. W. (2000). *Another Country: German Intellectuals, Unification and National Identity*. New Haven; London: Yale University Press. P. 32.

⁷⁷² Tā, piemēram, 1952. gadā VFR veiktajā aptaujā 34% respondentu savu attieksmi pret ebrejiem raksturoja kā distancētu vai pat naidīgu. Sk.: Benz, von W., Bergmann, W. (Hrsg.). (1997). *Vorurteile und Völkermord: Entwicklungslinien des Antisemitismus*. S. 398–399.

⁷⁷³ 1952. gadā veiktā Rietumvācijas iedzīvotāju aptaujā gandrīz 40% pārliecināti atbildēja, ka, viņuprāt, Vācijā klājas labāk bez ebrejiem. Sk.: Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 894. lpp. Piemēram, pēckara Vācijā strauji nostiprinājās versija, kuras pamatā bija uzskats, ka Otrais pasaules karš ir Hitlera briesmu darbs un viņš ir atbildīgs par vācu tautas un vēlāk gandrīz visas pasaules iesaistīšanu karā. 20. gadsimta piecdesmitajos gados šis uzskats bija kļuvis par dominējošu mediju diskursu, kur Otrais pasaules karš bija nepārprotami kļuvis par Hitlera karu. Sk.: Pollak, A. (2008). *The Myth of the 'Untainted Wehrmacht'*. In: Heer, H., Manoschek, W., Pollak, A., Wodak, R. (eds.). *The discursive Constructions of History. Remembering the Wermacht's War of Annihilation*. New York: Palgrave Macmillan. P. 139.

⁷⁷⁴ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 72.–73. Bijušais Vācijas ārlietu ministrs Joška Fišers, runājot par savas valsts konfrontāciju ar tās pagātņi, atzīst, ka līdz sešdesmitajiem gadiem viņš un viņa laikabiedri auguši ar informāciju par Vācijas upuriem. Tikai sākot ar 1960. gadu ir aktualizējusies holokausta sociālā atmiņa un šī mediētā “atcerēšanās” sakritusi ar TV ēras uzplaukumu, pamazām pieliekot punktu “lielā nolieguma” (“*great denial*”) periodam. Sk.: Fischer, J. (2011). *Haunting Obituaries: The German Foreign Ministry's Confrontation with Its*

4.1.7. Holokausta pirmā institucionalizācija – ANO konvencija, “Yad Vashem” un Izraēla

Vienlaikus ar raksturotajiem problemātiskajiem ebreju traģēdijas atmiņas veidošanās aspektiem nepieciešams uzsvērt vairākas būtiskas sociālpolitiskas norises, kuras uzskatāmas par nozīmīgiem holokausta institucionalizācijas aspektiem. Pēckara norisēs īpaša nozīme bija genocīda jēdziena, ANO konvencijas un Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas tapšanai. Lai gan holokausts tobrīd bija tikai viena no daudzām Otrā pasaules kara epizodēm, ir grūti iedomāties, ka 1948. gada ANO Vispārējā cilvēktiesību deklarācija, kura balstījās uz jaunveidoto genocīda jēdzienu, varētu tikt pieņemta, ja mēģinājums pilnībā iznīcināt Eiropas ebrejus nebūtu noticis.⁷⁷⁵

ANO konvencija par genocīdu tika pieņemta 1948. gada 9. decembrī, bet stājās spēkā 1951. gada janvārī. 1948. gada 9. decembrī ANO Ģenerālajā asamblejā pieņemtajā konvencijā “Par genocīda nepieļaujamību un sodīšanu par to” definīcija tika paplašināta, un genocīds tika raksturots kā “jebkura darbība, kas tiek izdarīta ar nolūku pilnīgi vai daļēji iznīcināt kādu nacionālu, etnisku, rasu vai reliģisku grupu”.⁷⁷⁶ Kopš genocīda definīcijas pieņemšanas norisinājušās gan racionālas, gan emocionālas debates par šo vispārīgo un plaši interpretējamo faktoru pielietojumu, nosakot genocīda jēdziena izmantošanas pamatotību, un visbiežāk tās ir cieši saistītas ar jautājumiem par holokaustu kā īpašu pagātnes noziegumu.⁷⁷⁷ Šīs pieejas un

Past. *The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5771 (2), 73. Vairāki autori ir norādījuši, ka Rietumvācijas pēckara atmiņas dinamika ir bijusi sociālās realitātes un iespējami labāko nākotnes perspektīvu noteikta. Piemēram 1959. gadā Teodors Adorno rakstīja, ka Rietumvācijas izvēlēta politika attiecībā pret nacistisko pagātņi bija nevis aizmiršanas, bet gan bažu pilnu pārdomu rezultāts un nevis neapzinātas vai nepilnīgas atmiņas, bet gan tieši pretēji – pārāk labi apzinātas atmiņas rezultāts. Sk.: Herf, J. (2012). *Germany*. P. 640. Līdzīgi arī Daniels Levī un Nātans Sneiders uzskata, ka vāciešu pēckara attieksme pret holokaustu nebija ne ciniska, nedz arī sociālas traumas noteikta, bet gan vērtējama kā racionāla stratēģija denacifikācijas un demokratizācijas periodā. Sk.: Levy, D., Sznaider, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 81.

⁷⁷⁵ Pirmdefinējot jēdzienu “genocīds”, Rafaels Lemkins (*Lemkin*) piedāvāja vispārīgu definīciju: “Ar “genocīdu” mēs apzīmējam nācijas vai etniskas grupas iznīcināšanu.” Sk.: Lemkin, R. (1944). *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington: Carnegie Endowment for World Peace. P. 79. Sk. arī: Lemkin, R. (1945). *Genocide: A Modern Crime*. *Free World*, 4, 39–43. Turpmāk genocīda jēdziens tik iekļauts dažādos politikas dokumentos un vairākkārt precizēts. 1946. gada 11. decembrī pieņemtajā rezolūcijā Apvienoto Nāciju Organizācijas Ģenerālā asambleja paziņoja, ka “genocīds ir noziegums, kas pārkāpj starptautisko tiesību normas un ir pretrunā Apvienoto Nāciju Organizācijas principiem un mērķiem, un civilizētā pasaule to nosoda.” Sk.: Latvijas Republikas tiesību akti. (1992, 13. jūlijs/1948, 9. decembris). Konvencija par genocīda nepieļaujamību un sodīšanu par to. *Likumi*. lv. Sk. 2014. gada 29. jūlijā: <http://likumi.lv/doc.php?id=73971>.

⁷⁷⁶ Genocīda definīcijā tika iekļautas šādas izpausmes: a) grupas locekļu nogalināšana; b) nopietnu miesas bojājumu nodarīšana vai garīga kaitējuma radīšana grupas locekļiem; c) tīša tādu dzīves apstākļu radīšana grupai, kas aprēķināta, lai to pilnīgi vai daļēji fiziski iznīcinātu; d) pasākumu ieviešana, kuru mērķis ir novērst bērnu dzimšanu šādā grupā; e) bērnu nodošana spaidu kārtā no vienas grupas otrai. Turpat.

⁷⁷⁷ Sīkāk par šīm debatēm sk. nodaļā “Atmiņas ētika”. Izraēls Čarnijs (*Charny*) 1982. gada darbā publicēja 10 brīdinājuma punktu sistēmu, kas varētu vēstīt par iespējamu genocīda realizācijas potenciālu. Sk.: Charny, I. W. (1982). *How Can We Commit the Unthinkable? Genocide, the Human Cancer*. Boulder: Westview Press. P. 253.–261. Precizētu genocīda noliegšanas perspektīvu, stratēģiju un tehniku aprakstu sk.: Charny, I. W. (Ed.). (1999). *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara: ABC–Clio. P. 168. Franklins Littels (*Littell*) savukārt piedāvāja 16 punktu brīdinājuma sistēmu, kas varētu palīdzēt noteikt draudus iespējamam mēģinājumam atkārtot holokaustam līdzīgu genocīdu. Sk.: Littell, F. H. (2003). *The Crucifixion Response to the Holocaust: Selected Addresses and Papers (1952–2002)*. Merion: Westfield Press International. P. 104.–106. Ričards Rubinsteins (*Rubinstein*) akcentēja uzmanību uz valsts lomu indivīda aizsargāšanā, holokaustu minot kā piemēru, kas norāda, ka cilvēktiesības nav dabiskas. Viņaprāt, cilvēkiem ir tiesības tikai kā politiskas kopienas locekļiem. Ārpus šīs kopienas nav nekādu iedzimu ierobežojumu, kas varētu apturēt destruktīva spēka lietošanu. Sk.: Rubinstein, R. (1987). *The Cunning of History: The Holocaust and the American Future*. P. 89. Ideju par tikai politiskajām tiesībām, bez kurām citu, dabisku tiesību cilvēkam nav, papildinājis Rūdolf Džozefs Rummels (*Rummel*), kurš ir definējis democīda jēdzienu, ar ko apzīmē režīmu izraisītas masveida nāves, dažādu varu rīcības sekas salīdzina ar postu, ko izraisīja Lielais mēris viduslaikos. Taču šis ir varas, nevis baktēriju mēris, uzsver R. J. Rummels: “Vara

skatījumi uz masu slepkavībām attīstījās kontekstā ar holokaustu un tā izpētē gūtajām atziņām, ka valstu statusa un struktūru izmaiņas ietekmēja ebreju iespējas izdzīvot – ebreji tika nogalināti, kad valstis tika iznīcinātas,⁷⁷⁸ bet Rietumeiropā ebreju izdzīvošanas iespējas bija izteikti atkarīgas no tā, vai viņiem bija tās valsts pilsonība, kurā viņi dzīvoja – valsts neizsargātie ebreji kopumā tika nogalināti daudz lielākā īpatsvarā, nekā pilsoņi.⁷⁷⁹ Šīs refleksijas par režīmu attieksmēm aizsākās Otrā pasaules kara nogalē, un to pirmais institucionalizācijas pasākums bija genocīda jēdziena definēšana un iekļaušana ANO konvencijā.

Simboliski, ka konvencija par genocīdu un Eiropas Cilvēktiesību deklarācija tika pieņemta vienlaikus ar Izraēlas nodibināšanu.⁷⁸⁰ Tomēr mūsdienu perspektīvā vispārsteidzošākā varētu būt atziņa, ka arī Izraēlā pēc šīs valsts proklamēšanas 1948. gada 14. maijā holokausts nebija nozīmīga tēma. Lai gan noklusējums līdzīgi kā citviet nebija pilnīgs, līdz sešdesmitajiem gadiem interese par holokaustu bija neliela.⁷⁸¹ Holokausta atmiņa Izraēlā pēc kara atradās starpstāvoklī starp nepieciešamību pieminēt un aizmirst galvenokārt tādēļ, ka jaunā valsts un tās idejiskie vadītāji vēlējās distancēties no diasporas ebreju ciešanu pilnās vēstures un pasīvā upura lomas.⁷⁸²

Izraēlas atmiņu politika bijusi cieši saistīta ar 1946. gadā dibināto muzeju “*Yad Vashem*”.⁷⁸³ Sākotnēji “*Yad Vashem*” pētniecība tika orientēta uz tādiem holokausta raisītiem

nogalina, absolūta vara nogalina absolūti.” Sk.: Rummel, R. J. (1994). *Death by Government*. New Brunswick: Transaction. P. 1. Kā iemeslus minot demokrātisko valstu liberālāku politisko sistēmu, kas vērsta uz valsts varas ierobežošanu, un vērtību sistēmu, kura balstās izpratnē par toleranci un plurālismu, R. Rummels secināja, ka laika periodā no 20. gadsimta sākumam līdz tā nogalei demokrātiskās valstis ir bijušas atbildīgas tikai par vienu procentu democīda (“*democide*”) noziegumu – mērķtiecīgas valsts organizētas iedzīvotāju slepkavošanas – upuriem. Sk.: Turpat. 14.–23. lpp. Barbara Harfa (*Harff*) savukārt politisko vārdnīcu ir papildinājusi ar politicīda jēdzienu, Viņasprāt, genocīdā vajātās grupas tiek definētas un stigmatizētas, balstoties uz to kopienas raksturīgajām iezīmēm, savukārt politicīdā šīs viktimizētās grupas primāri tiek diskursīvi iekļautas/ietvertas jēdzienos, kas apzīmē to politisko opozīciju režīmam un dominējošajām grupām. Tādējādi, viņasprāt, genocīdi ir reta parādība, un visbiežāk traģiskas norises, kuras tiek raksturotas kā genocīdi, precīzāk būtu dēvējamas par politicīdiem. Sk.: Harff, B. (2005). A German-born Genocide Scholar. In: Totten, S. Jacobs, S. L. (Eds.). *Pioneers of Genocide Studies*. New Brunswick: Transaction Publishers. P. 106.; Harff, B. (2005). Assessing Risks of Genocide and Politicide. In: Marshall, M. G., Gurr, T. R. (Eds.). *Piece and Conflict, 2005*. College Park: Center for International Development and Conflict Management. P. 57–61. Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 129.–137.

⁷⁷⁸ Ionid, R. (2012). Occupied and Satellite States. P. 338.

⁷⁷⁹ Snyder, T. (2014, March 11). *The Origins of the Final Solution: Eastern Europe and the Holocaust*.

⁷⁸⁰ Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 7., 193.

⁷⁸¹ Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”?: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 39.

⁷⁸² Holokausts tika konstruēts kā ebreju trimdas dzīves rezultāts, kas novedis pie rezultāta, ko Izraēlas valsts nekad nepieļautu. Līdz ar to jaundibinātās valsts nacionālās intereses saskārās ar nepieciešamību pieminēt upurus un godināt izdzīvojušos, bet nozīmīgākais jautājums bija, kā pieminēt ebreju upurus, lai tie nekļūtu par centrālu faktoru jaunās valsts identitātē. Rezultātā Izraēlā pēckara gados diskusijās un grūtībās tapušajos memoriālos, un institucionalizētajās piemiņas dienās genocīds un ciešanas sadzīvoja vienā diskursā ar varonību, bet Izraēlā izveidotie pieminekļi atšķirībā no komemoratīvajiem elementiem citviet izteikti atšķiras ar to, ka tie nekoncentrējas tikai uz holokaustu, bet gan uz ebreju dzīvi pirms un pēc tā, un tie apvieno divus būtiskus aspektus – kaunu par viktimizāciju un lepnumu par varonību. Sīkāk sk.: Young J. (2004). Holocaust museums in Germany, Poland, Israel, and the United States. P. 263.–265.; Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 87–90. Piemēram, 1951. gadā Knesets pieņēma Mordehaja Nuroka vadītās komitejas izstrādāto priekšlikumu par holokausta un geto sacelšanās piemiņas dienas atzīmēšanu. 1953. gadā šī piemiņas diena tika pārsaukta par Holokausta un varonības piemiņas dienu. Cohen, B. (2012). Israel. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 580.

⁷⁸³ Tulkojumā no ivrita – “piemiņa un vārds”. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 423. lpp. 1947. gadā jaundibinātais muzejs organizēja nozīmīgu starptautisku holokausta tematikai veltītu

jautājumiem kā cilvēku un sabiedrības izturēšanās krīzes situācijās un Rietumu kultūras sabrukums, bet holokausta pieminēšana netika iekļauta. Jaunā muzeja vadības izvēlētais kurss raisīja neapmierinātību holokaustu pārdzīvojušo vecāko vēsturnieku vidū.⁷⁸⁴ Konflikta rezultātā piecdesmito gadu nogalē muzeja direktors Ben-Cions Dinurs (*Dinur*) un viņa domubiedri atkāpās, bet muzeja jaunā vadība kā “*Yad Vashem*” centrālo elementu pozicionēja holokausta pieminēšanu un izglītošanu par to.⁷⁸⁵

4.1.8. Pēckara holokausta reprezentācijas – starp noklusējumu un atminēšanos (1945-1960)

Vairāki autori ir apšaubījuši pēckara perioda nodēvēšanu par holokausta aizmiršanas vai klusuma laiku.⁷⁸⁶ Šīs kritikas pamatā ir norādes uz dažādajām reprezentācijas formām, kas ir saglabājušās pēc šī perioda. Pētnieku diskusijās nošķīrums starp klusumu un atmiņu vai neaktīvu, pasīvu un aktīvu atmiņu ticis aizstāts ar dažādām atmiņu izpausmēm pirms un pēc 1960. gada. Pastāv vairākas liecības, ka vispārīgums, kas pēckara periodu paredz iedalīt “noklusējumā” un “atcerē”, ir vienkāršots. Holokausta pieredze daudziem un daudzviet uzreiz pēc kara un jau tā laikā kļuva par dzinuli saglabāt un veidot liecības gan par pašu traģisko notikumu, gan par pasauli, kura tā rezultātā tika zaudēta.⁷⁸⁷

Ebreji kara nogalē saglabāja un radīja virkni liecību un mākslas darbu, kas reprezentēja viņu ciešanas nacistu īstenotajā ebreju iznīcināšanu un kas vēlāk kļuva par nozīmīgu materiālu kopumu pēckara izpratnes veidošanai par holokaustu un ebreju pieredzi tajā.⁷⁸⁸ Lai dokumentētu savu pieredzi, nacistu vajātie ebreji rakstīja dienasgrāmatas, sacerēja dziesmas un radīja citas nozīmīgas savas pieredzes reprezentācijas, tomēr vairums no tām tika iznīcinātas un līdz lasītājam nav nonākušas,⁷⁸⁹ bet tās, kuras saglabājās, interesi raisīja krietnu laiku pēc kara

konferenci, bet pirmā uzbūvētā ēka apmeklētājiem tika atvērta vairāk nekā desmit gadus vēlāk – 1957. gadā. Sk.: Cohen, B. (2012). Israel. P. 581.–582.

⁷⁸⁴ Viņi publiski vainoja muzeja vadību gan viņu pašu zināšanu marginalizēšanu vai ignorēšanu, gan arī holokausta piemiņai veltītu materiālu neizvietošanu un līdz ar to pieminēšanas funkciju neveikšanu muzejā. Turpat.

⁷⁸⁵ Cohen, B. (2005). The Birth Pangs of Holocaust Research in Israel. *Yad Vashem Studies*, 33 (1), 203–243.; Cohen, B. (2012). Israel. P. 575.–589.

⁷⁸⁶ Vīzija par to, ka holokausts bijis pilnībā noklusēts, tikusi noraidīta vairāku autoru darbos. Sk.: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 32. Sk.: Ritter, D. Distant Reverberations: Australian Responses to the Trial of Adolf Eichmann. In: Lawson, T. Jordan, J. (Eds.). (2007). *The Memory of the Holocaust in Australia*. London; Portland: Valentine Mitchell. P. 51.–73.; Rutland, S. (2007). In the Shadow of the Holocaust. The Development of Moriah College, Sydney. In: Lawson, T. Jordan, J. (Eds.). *The Memory of the Holocaust in Australia*. London: Valentine Mitchell. P. 30.–50.; Diner, H. (2009). *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust 1945–1962*. New York: New York University Press. Sk. arī krājumus: Cesarani, D. (Ed). (2005): *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge.; Cesarani, D., Sundquist, E. J. (Eds.) *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*. London: Routledge.

⁷⁸⁷ Sk.: Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 228–229.

⁷⁸⁸ Michman, D. (2003). *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective*. P. 270.–299.; Michman, D. (2012). Jews. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 196.–197.

⁷⁸⁹ Amoss Goldbergs norāda, ka jebkurš procents, cik daudzas no visām ebreju rakstītajām dienasgrāmatām ir saglabājušās, ir tikai minējums. Sk.: Goldberg, A. (2012). Jews’ Diaries and Chronicles. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 398.

beigām.⁷⁹⁰ Tām reprezentācijām, kas tika izglābtas, vēstīšana par pieredzēto izrādījās sarežģīts uzdevums, jo vēstītāju pieredze atdūrās pret valodas un izprašanas spējas robežām un pēckara pasaulē bija sarežģīti izstāstīt viņu pasauli un grūti arī to saprast.⁷⁹¹

Uzreiz pēc kara beigām bija daudz pieejamu vizuālu materiālu un liecību, kas liecināja par notikušo traģēdiju. Galvenais to publicitātes veids bija dokumentālās filmas (tostarp arī mākslas filmas tika veidotas dokumentālajā žanrā), un dažas veiksmīgākās no tām Rietumvācijā vien redzēja miljoniem cilvēku.⁷⁹² Līdzīgi kā citos žanos – pēckara periodā un arī vēlākajās desmitgadēs ir radīts daudz holokausta tematikai veltītu mākslas filmu, tomēr vairumā gadījumu tās ir plašākai publikai nezināmas. Kinematogrāfijas pievēršanās holokausta tematikai notika līdz ar Alēna Renē (*Resnais*) filmas “Nakts un migla” (“*Night and Fog*”) pirmizrādi Francijā 1955. gadā, kas tiek uzskatīta par holokausta reprezentācijas klasiku.⁷⁹³

Jāņem vērā, ka holokaustam veltīto filmu uztveri kavēja atbilstošu kategoriju un konteksta trūkums, uz kura balstoties būtu iespējams izprast un interpretēt šo materiālu. Tādēļ pirmo holokaustam veltīto filmu formu lielā mērā noteica nepieciešamība izstāstīt precīzu notikušā scenāriju, un tās raksturoja ne pārāk augsta naratīvā un estētiskā kvalitāte. Tikai vēlākajos gados filmas ieguva citu kvalitāti un tajās tika atainotas sarežģītākas psiholoģiskas norises un morālas dilemmas.⁷⁹⁴

4.1.9. Simboliskas pēckara holokausta reprezentācijas – Anna Franka un Primo Levi

Tipisks piemērs, ko “noklusēšanas tēzes” kritiķi min, lai norādītu uz holokausta klātbūtni Rietumu pēckara publiskajā telpā, ir Annas Frankas dienasgrāmata, kas vēl līdz 1960. gadam tika pārdota 700 000 eksemplāru. Tomēr būtiski, ka arī šis dokuments līdzīgi kā holokausta tematika

⁷⁹⁰ Pēc tūkstošgažu mijas publicēta nāvei nolemtu ebreju sacerēto dzeju un dziesmu izlase. 110 dziesmas 16 valodās ir apkopotas un vērtētas darbā: Silverman J. (2002). *The Undying Flame: Ballads and Songs of the Holocaust*. New York: Music Sales Group. Šis tāpat kā citi līdzīgi krājumi centrējas ap jautājumu, kā tik neapprakstāmi ļauns laiks ir spējis iedvesmot sacerēt tik daudz dziesmu, kurās saglabājas jebkura laika dziesmām raksturīgākās tēmas – cilvēka jūtas un cerības, un kā holokausts ir radījis vajadzību pēc mīlestības un cerībām kā reti kura cita traģēdija cilvēces vēsturē.

⁷⁹¹ Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. P. 164–166. Holokaustu pārdzīvojušī filozofe Sāra Kofmana (*Kofman*) rakstīja, ka, no vienas puses, viņa izjūt skaidru nepieciešamību atklāti runāt par piedzīvoto, bet, no otras puses, smacējošu sajūtu – fizisku nespēju izteikties. Viņa centās raksturot sajūtu, kad nav iespējams pateikt to, ko gribi, jo tas nav pasakāms vai, kas vēl sāpīgāk, valdošajā diskursā tas nebūs izprotams. Sk.: Kofman, S. (1998). *Smothered Words*. Evanston: Northwestern University Press. P. 39.

⁷⁹² Šo filmu tapšanā bija iesaistīts liels skaits ebreju izcelsmes profesionāļu. Iemesls, kāpēc tās ir nezināmas, varētu būt fakts, ka šīs filmas netika tulkotas un pārsvarā nenokļuva ārpus Rietumvācijas robežām. Sk.: Stern, F. (2004). *The Holocaust: Representing Lasting Images in Film and Literature*. P. 200.–201. Lorenss Barons (*Baron*) raksta, ka laika periodā no kara beigām līdz 1960. gadam tika uzņemtas vismaz 100 dažādu žanru mākslas filmas, kurā bija ietverti arī holokausta motīvi, tomēr vairumā gadījumu šo reprezentāciju diskursīvās konstrukcijas centrālais elements bija nacistiskā režīma nodarītās ciešanas kopumā, nevis holokausts. Baron, L. (2005). *Projecting Holocaust into the Present: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema*. Lanham: Rowman & Littlefield. P. 12–18, 240.

⁷⁹³ Stern, F. (2004). *The Holocaust: Representing Lasting Images in Film and Literature*. P. 202. Sk. arī: Hicks, J. (2012). *First Films of the Holocaust: Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938–1946*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. Filmā tika iekļauti spilgti kadri, kas atainoja ebreju deportēšanu un vajāšanās, nogalināto mantu un matu kaudzes, kā arī, iespējams, visietekmīgāko epizodi – buldozeru, kas koncentrācijas nometnē kaudzēs sastumj cilvēku liķus. Tomēr ebreju traģēdijas atainošana vai uzsveršana nav centrālais darba fokuss. Piemēram, tāds elements kā Dāvida zvaigzne filmā tiek atainots tikai vienreiz, un filmas vēstījums ir kontekstuāls un simbolisks. Sk.: Kerner A. (2011) *Film and the Holocaust: New Perspectives on Dramas, Documentaries and Experimental Films*. New York: Continuum. P. 4.

⁷⁹⁴ Stern, F. (2004). *The Holocaust: Representing Lasting Images in Film and Literature*. P. 197.

kopumā tobrīd pamatā tika skatīts specifiskā – pusaudzes un ģimenes kā sociālas institūcijas, nevis ebreju ciešanu – diskursā.⁷⁹⁵

Annas Frankas dienasgrāmata pirmoreiz tika publicēta Nīderlandē 1947. gadā tikai 1500 eksemplāru tirāžā. Tikai sākot ar piecdesmito gadu otro pusi, Annas Frankas vēstījums kļuva par globālu holokausta simbolu.⁷⁹⁶ Līdzīgi kā citos gadījumos dienasgrāmatas panākumi bija saistīti ar dažādām reprezentācijas formām. No vienas puses, citas institucionālas reprezentācijas formas ir veicinājušas dienasgrāmatas atpazīstamību, bet, no otras puses, tās panākumi ir bijuši par pamatu arī turpmākai holokausta atveidojumu veicināšanai.⁷⁹⁷

Annas Frankas dienasgrāmatu saturs ar nozīmīgiem panākumiem un atzinību tika reprezentēts dažādos žanros un formās, bet holokausta pētnieki šīs interpretācijas ir kritizējuši par vēstījuma pārkonstruēšanu, liberālo universalizēšanu⁷⁹⁸ un ebrejiskās specifikas ignorēšanu, kas visspilgtāk izpaužas A. Frankas etniskās identitātes notušēšanā, viņas optimisma nepamatotā akcentēšanā un viņas likteņa precīzā neidentificēšanā.⁷⁹⁹ Pirmajās dienasgrāmatas versijās viņas pieredzes saistība ar viņas etnisko izcelsmi bija gandrīz nemanāma, un dominēja humānistisks vēstījums, ka ikviens kaut kādā mērā ir Otrā pasaules kara upuris.⁸⁰⁰ Literatūrvēsturnieks Amoss Goldbergs raksta, ka

Frankas dienasgrāmata tika padarīta par populāru un garstāvokli uzlabojošu patēriņcības produktu, kas kļuva par holokausta reprezentāciju miljoniem cilvēku visā pasaulē. Identificēšanās ar jaunas, šarmantas, ļoti rietumnieciskas nepilngadīgas meitenes tēlu, kuras dienasgrāmata tika rakstūtas slēpnī, un tādēļ neietver geto un nometņu nežēlību, nogludināja un izkropļoja holokausta realitātes populāro izpratni.⁸⁰¹

⁷⁹⁵ Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 895. lpp. Pēckara apstākļos nebija atbilstoša kognitīva kontekstuāla rāmja šādas informācijas interpretācijai, līdz ar to Annas Frankas dienasgrāmata nemaz nevarēja tikt izprasta kontekstā ar holokaustu. Sk.: Levy, D., Sznaider, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 58.–60.

⁷⁹⁶ Turpat. 60–61. lpp.

⁷⁹⁷ 1953. gadā ASV Annas Frankas dienasgrāmata tika publicēta ar prezidenta atraitnes Eleonoras Rūzveltes (*Roosevelt*) ievadvārdiem. Īpaša nozīme stāsta popularitātē bija daudzkārtējiem uzvedumiem teātrī. Patiesu slavu šim vēstījumam nodrošināja Brodvejas uzvedums 1955. gadā, kas pēc panākumiem ASV tika izrādīts arī Eiropā. Uz Annas Frankas dienasgrāmatas pamata tapušajai Brodvejas izrādei 1956. gadā tika piešķirta Pulicera balva. Visbeidzot, 1959. gadā pēc izrādes motīviem tika uzņemta Holivudas mākslas filma. Savukārt 1963. gadā līdzīgi kā trīs desmitgades vēlāk Stīvena Spīlberga mākslas filmas “Šindlera saraksts” gadījumā arī pēc Annas Frankas dienasgrāmatas panākumiem Bāzelē tika nodibināts Annas Frankas fonds. Sk.: Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 20.; Shandler, J. (2012). *Jewish Culture*. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 597–599.

⁷⁹⁸ ASV un Lielbritānijā Annas Frankas dienasgrāmata tika publicēta ar nosaukumu “*The Diary of a Young Girl*”. Sk.: Frank, A. (1947). *The Diary of a Young Girl*. New York: Bantam Books. Daniels Levī un Nātans Snaiders uzskata, ka tieši vēstījuma universalizēšanas dēļ atšķirībā no Rietumeiropas Izraēlā Annas Frankas nav kļuvusi par ikonu. Sk.: Levy, D., Sznaider, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 85.

⁷⁹⁹ Annas Frankas dienasgrāmatu reprezentāciju sīkāku kritiku sk.: Langer, L. (2006). *Using and Abusing the Holocaust*. P. 16.–29.; Baron, L. (2012). *Film*. P. 446.–447.

⁸⁰⁰ Piemēram, tiek norādīts, ka slavenais, humānistiskais citāts “Par spīti visam es joprojām patiesi ticu, ka cilvēki dziļākajā būtībā ir labi”, kas tika dažādi pārtfrāzēts un izmantots kā dažādu izdevumu moto, ir izteikti dekontekstualizēts, līdz ar to mainīta tā nozīme. Anna Franka to izteica, lai iedrošinātu sevi izmisuma stāvoklī. Sk.: Levy, D., Sznaider, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 61.–62.

⁸⁰¹ Goldberg, A. (2012). *Jews’ Diaries and Chronicles*. P. 408. Viņš norāda, ka līdzīgi arī daudzas ebreju dienasgrāmatas tika publicētas “uzlabotās versijās”, izgriežot emocionālākās, skarbākās vai apsūdzošākās daļas, jo īpaši tas attiecas uz versijām, kas tika pārstrādātas, lai izdotu tulkojumus no oriģinālvalodas uz angļu valodu. Turpat. 409. lpp. Vienlaikus daudzas dienasgrāmatas tika publicētas “uzlabotās versijās”, izgriežot emocionālākās, skarbākās vai apsūdzošākās daļas, jo īpaši tas attiecas uz versijām, kas tika pārstrādātas, lai izdotu tulkojumus no oriģinālvalodas uz angļu valodu. Turpat.;

Tomēr šādai versijai bija arī savi ieguvumi. Dienasgrāmatas dekontekstualizācija, kā rezultātā humānistiskais un samiernieciskais vēstījums vāciešos radīja iespaidu, ka upuri piedod saviem slepkavām,⁸⁰² pretēji tādiem denacifikācijas pasākumiem kā Nirnbergas tiesas procesam, šausminošajām dokumentālajām filmām un koncentrācijas nometņu apskatēm, Annas Frankas dienasgrāmatai nodrošināja panākumus Rietumvācijā.

Dažādu iemeslu dēļ daudzās pēckara laikā saglabātās vai radītās holokausta reprezentācijas nekļuva par nozīmīgu sociālās atmiņas daļu. Tās vizuālās reprezentācijas, kas tika iegūtas no nacistu arhīviem, raisīja morāla rakstura pārdomas, jo visbiežāk to autors bija arī slepkava – “viena un tā pati persona stāvēja gan aiz ieroča, gan aiz kameras.”⁸⁰³ Savukārt līdzās dienasgrāmatām, ko izdevās saglabāt, tika uzrakstīts liels skaits atmiņu, tomēr pirmajos pēckara gados tās saistīja tikai šauru grupu interesi un savu renesansi tās piedzīvoja daudz vēlāk.

Holokausta atmiņas vietu pēckara dienaskārtībā spilgti raksturo Primo Levi (*Levi*) dzīvesstāsts,⁸⁰⁴ precīzāk – viņa darbu atpazīstamības veidošanās process. Pārdzīvojis Aušvicas nometni un citas mokpilnas holokausta epizodes, viņš, “patoloģiskas stāstīšanas dziņas vajāts”⁸⁰⁵ pēc kara nolēma savu pieredzi iemūžināt un nodot citiem.⁸⁰⁶ Mūsdienās daudzkārt citēta, vispāratzīta,⁸⁰⁷ un par holokausta atmiņu klasiķi⁸⁰⁸ uzskatīta autora pirmās refleksijas par holokausta pieredzēto neradīja gandrīz nekādu interesi.⁸⁰⁹ Savu pirmo darbu “Ja tas ir cilvēks” viņš publicēja 1947. gadā mazā Itālijas izdevniecībā 2000 eksemplāru tirāžā, un lielākā daļa grāmatas kopiju neizpārdotas gāja bojā, applūstot Florences noliktavai, kurā tās glabājās.

Šo iemeslu dēļ atmiņas pētniece Marianna Hirša kritiski analizē iespējamību, ka universalizētais un par cerību rosinošu padarītais Annas Franks stāsts varētu būt kādas paaudzes vienīgais vai galvenais izpratnes pamats par holokaustu, un uzdod kritiskus jautājumus par šāda vēstījuma saņēmēja iespējām izprast holokausta norises. Sk.: Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 161.

⁸⁰² Sk.: Rosenfeld, A. H. (1991). Popularization and Memory: The Case of Anne Frank. In: Hayes, P. (ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press. P. 265.

⁸⁰³ Fritzsche, P. (2012). *German Documents and Diaries*. P. 390.

⁸⁰⁴ Sīkāk par P. Levi un viņa darbiem sk. nodaļu “*The Alchemist: Primo Levi*” darbā: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darknenses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 45–68.

⁸⁰⁵ Anissimov, M. (1999). *Primo Levi: Tragedy of an Optimist*. New York: Overlook. P. 257. Levi skaidro, ka savu pirmo grāmatu rakstījis, lai apmierinātu kādu nepārvaramu nepieciešamību, tieksmi pēc iekšējas atbrīvošanās. Sk.: Levi, P. (1996/1958). *Survival in Auschwitz*. New York: Touchstone. P. 9.

⁸⁰⁶ P. Levi tāpat kā daudzi citi holokausta pārdzīvojušie rakstīja gan tāpēc, lai pavēstītu par pieredzēto, gan tādēļ, lai no šīs pieredzes atbrīvotos. P. Levi izjutis kaunu par to, ka spējis izdzīvot un atgriezies no šausalīga notikuma, kurā vairums citu gāja bojā. Viņu tirdījis jautājums – kāpēc tieši viņš ir izdzīvojis un kas viņam darāms, lai attaisnotu savu neticamo izglābšanos. Viņš izjuta kaunu par to, ka tāds noziegums bija iespējams, un viņi to pieredzēja. Acīmredzot vairums slepkavu šādu kaunu nepazīna. Sk.: Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. 60. lpp.

⁸⁰⁷ Piemēram, Tonijs Džads uzskata, ka Levi ir nozīmīgs, unikāls un neatkārtojams, iespējams, pats nozīmīgākais holokausta aculiecinieks. Sk.: Turpat. 60. lpp.

⁸⁰⁸ Holokausta atmiņu akadēmiskajā kanonā līdzās Primo Levi parasti tiek iekļauti arī Elī Vīzels (*Wiesel*), Žans Amerī (*Améry*), Viktors Frankls (*Frankl*), Šarlote Delbo (*Delbo*) un Ruta Klugere (*Kluger*). Sk.: Wiesel, E. (2006/1958). *Night*. New York: Bantam Books.; Améry, J. (2009/1966). *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*. Bloomington: Indiana University Press.; Frankl, V. (2006/1971). *Man's Search for Meaning*. Boston: Beacon Press.; Delbo, C. (1995/1971). *Auschwitz and After*. New Haven: Yale University Press.; Kluger, R. (2001). *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered*. New York: The Feminist Press.

⁸⁰⁹ 1946. gadā, pabeidzis darbu ar nosaukumu “Ja tas ir cilvēks”, P. Levi centās to publicēt, piedāvājot vairākām lielām izdevniecībām. Tādi prestiži grāmatu apgādi kā “*Enaudi*” un citi to noraidīja un sākotnēji atteicās izdot Primo Levi sacerējumus.

Samierinājies ar savas literārās darbības likteni, P. Levi par rakstīšanu kā profesiju vairs nedomāja un sāka strādāt krāsu rūpnīcā.⁸¹⁰

Pirmās pārmaiņas notika apmēram desmitgadi vēlāk. 1958. gadā Primo Levi pirmo darbu Itālijā parizdeva to agrāk noraidījušais grāmatu apgāds “Einaudi”, tomēr arī tolaik lielu ievēribu šīs pēcholokausta refleksijas neizraisīja. Tāpat kā lielu interesi neizraisīja tajā pašā gadā tapušais pirmizdevums angļu valodā ar nosaukumu “*If This Is a Man*”. ASV auditorijā darbs tika izdots kā “*Survival in Auschwitz*”,⁸¹¹ un ar šādu nosaukumu, kas precīzāk raksturo, par ko ir grāmata, tomēr neizpauž autora pamata ideju, pamazām iemantoja atpazīstamību un popularitāti.⁸¹² Galu galā Primo Levi darbi kļuva par holokausta literatūras klasiku un palikuši tādi joprojām.⁸¹³ Holokausta historiogrāfi Pols Bārtrops (*Bartrop*) un Stīvens Džeikobs (*Jacobs*) raksta, ka P. Levi teksti

ir meistardarbs par cilvēka gara izdzīvošanu apstākļos, kas radīti, lai to iznīcinātu. [...] Kā domātājs Primo Levi savietaja racionāli objektīvās zinātnieka pētījumus un rakstnieka literārās prasmes, pārliecinot lasītāju raudzīties uz notikumiem nevis caur rozā brillēm, bet tā, kādi tie patiešām bija: neglīti, nekrietni un galarezultāts nevis dieva vai sātana, bet tādu ikdienišķu cilvēcīgu būtņu darbībām, kas spējīgas uz ārkārtēju ļaunumu.⁸¹⁴

Viena no perspektīvām, kas Primo Levi nodrošinājusi atpazīstamību ir “pelēkās zonas” (“*grey zone*”) metafora, kas raisījusi gan daudzu holokausta pētnieku interesi, gan skafīta arī plašākā konteksta, domājot par sadarbību ar okupācijas režīmiem Otrajā pasaules karā un citos apstākļos. Pelēko zonu tematika vijusies cauri daudziem Levi darbiem, tomēr detalizēti viņš tai pievērsies darbā “*The Drowned and the Saved*”. Ar pelēkās zonas jēdzienu Primo Levi apzīmēja lauku starp absolūti labo un absolūti ļauno, kurā notiek reālā koncentrācijas nometnes dzīve un cīņa par izdzīvošanu, kas ir spēcīgāks dzinējspēks nekā paštēls vai atzinība:

Neviens nekad nenonāk cita vietā. Katrs indivīds ir tik sarežģīts objekts, ka nav jēgas censties paredzēt viņa rīcību, vēl jo vairāk ekstrēmās situācijās; tāpat kā nav iespējams paredzēt pašam savu uzvedību.⁸¹⁵

⁸¹⁰ Sīkāk sk.: Waxman, Z. (2004). *Testimony and Representation*. P. 487.–507.; Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. 50.–67. lpp.

⁸¹¹ Sk.: Levi, P. (1996/1958). *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*. New York: Touchstone.

⁸¹² Angliski 1958. gadā darbs pirmoreiz tika publicēta ar nosaukumu “*If this is a Man*”. ASV tā tika izplatīta ar nosaukumu “*Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*.” Par dažādām P. Levi darbu izdošanas versijām un nosaukumiem sk.: Waxman, Z. (2004). *Testimony and Representation*. P. 487.–507.

⁸¹³ Feinstein, S. C. (2001). *Primo Levi and His Work as a Source for Artistic Representation*. In: Kremer, R. S. (Ed.). *Memory and Mastery: Primo Levi as Writer and Witness*. Albany: State University of New York Press. P. 133.–172. Roberts Gordons norāda, ka Primo Levi kā holokausta literatūras klasiķa reputācijas pamatā ir viņa darbos analizētie jautājumi, kas liek kritiski pārdomāt civilizācijas attīstības gaitu – zinātnes darbības ieguvumus un riskus, vēsturiskās atbildības nozīmi, cilvēcības ierobežojumus, valodas iedarbību un ikdienas prakšu ētiku. Sk.: Gordon, R. S. C. (Ed.). *The Cambridge Companion to Primo Levi*. Cambridge: Cambridge University Press. P. xviii.

⁸¹⁴ Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 195.–198. Savukārt Tonijs Džads uzskata, ka Levi ir nozīmīgs, unikāls un neatkārtojams, iespējams, pats nozīmīgākais holokausta aculiecinieks: “Viņš raksta citā tonkārtā nekā visi pārējie; viņa liecībai ir ceturta dimensija, kuras trūkst visos citos šai tēmai vēltītajos tekstos, ko man nācies lasīt [piemēram, Tadeušs Borovskis (*Borowski*), Žans Amerī (*Amery*), Elija Vīzels (*Wiesel*)]. Levi versija ir visaptveroša, jūtīga, rāma. Lielākoties tā ir “vēsāka” nekā citas atmiņas, un tieši tāpēc, ka Levi teksts negaidot iekaist un sāk kvēlot apvaldīta niknuma enerģijā, tas ir daudz nežēlīgāks nekā visi pārējie.” Sk.: Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. 60. lpp.

⁸¹⁵ Levi, P. (1989). *The Drowned and the Saved*. P. 89. P. Levi “pelēkās zonas ideja”, neraugoties uz paša drausmīgo pieredzi un iespējam viegli ieņemt bezkaislīga tiesneša pozīcijas, ko tik daudzi izmantojuši nešauboties, ietver domu par

Neraugoties uz klasika statusu mūsdienās, Primo Levi darbi un tajos paustās idejas patiesu atzinību un auditorijas uzmanību piedzīvoja vien divas desmitgades pēc pirmā angļiskā tulkojuma parādīšanās un trešdaļgadsimtu pēc darba uzrakstīšanas. Atpazīstamību un popularitāti tie iemantoja tad, kad auditorija bija gatava vēstījumam, un šim holokausta sociālās atmiņas dinamikas periodam bija nepieciešamas vairāk nekā trīs desmitgades.

4.1.10. Iemesli holokausta atmiņas (ne)komunicēšanai

Pirmajās desmitgadēs pēc kara par nacistu režīma un tā nodarītā ļaunuma simbolizējošu objektu kļuva koncentrācijas nometne. Jo īpaši šāda komemorācijas prakse gan Rietumvācijā, gan Austrumvācijā nostiprinājās piecdesmito gadu beigās, kā rezultātā līdz astoņdesmitajiem gadiem bija izveidojies nozīmīgs pieminēšanas diskurss, kura ietvaros koncentrācijas nometne kļuva par centrālo holokausta elementu un arī slepkavības vietu,⁸¹⁶ bet par tās tipisku ieslodzīto – politiski represēta persona vai pretošanās kustības dalībnieks. Informācija par norisēm koncentrācijas nometnēs un geto dominēja, jo to savās atmiņās pavēstīja holokausta izdzīvojušie. Slepkavas visbiežāk par kara laika notikumiem izvēlējās klusēt, aculiecinieku bija ļoti maz, bet holokausta bojāgājušie savu pieredzi nodot tālāk nevarēja.

Turklāt ilgu laiku pēc Otrā pasaules kara Rietumeiropiešu izpratni par nacisma izdarītajiem noziegumiem un holokaustu veidoja tādas nometnes kā Dahava (*Dachau*)⁸¹⁷, Bergena-Belzena (*Bergen-Belsen*) un Būhenvalde (*Buchenwald*), kuras primāri nebija ebreju iznīcināšanas nometnes, nevis, piemēram, Aušvica, Treblinka (*Treblinka*) vai Helmno (*Chelmno*), un pēckara pretestības diskursam precīzāk atbilda politisko, nevis etnisko vajāšanu raksturs.⁸¹⁸ Rietumu sabiedroto atbrīvotās koncentrācijas nometnes raisīja šausmas, jo priekšstatu

cilvēka morālo nenoteiktību, šaubām dažādās izvēles situācijās, par vājumu mainīgos un nelabvēlīgos apstākļos. Viņš jo īpaši kritizē plaši sastopamos centienus sašķirot visus kāda notikuma līdzdalībniekus labajos un ļaunajos, cietējos un slepkavās. Pēc P. Levi domām, šī robeža realitātē ir izteikti trausla, un vienas puses pārstāvis citā laikā, citos apstākļos, nelielu situatīvu faktoru ietekmē varētu būt nokļuvis arī otrā pusē.⁸¹⁵ P. Levi nemitīgi atkārtoja, ka nacistu noziegumi pret ebrejiem nav pielīdzināmi nevienam citam noziegumam, tomēr vienlaikus viņa darbu caurauž nevis apvainojumi vainīgajiem un atriebības alkas, bet rūpīgi un patiesi centieni izprast, kā un kāpēc viņa paša pieredzētās šausmas varēja notikt.

⁸¹⁶ Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. P. 19.

⁸¹⁷ Piemēram, Dahava par nozīmīgu piemiņas vietu kļuva nevis tāpēc, ka tā bija īpaša savos izmēros, upuru skaita ziņā vai kādos citos aspektos, bet gan tāpēc, ka tās atbrīvošana kļuva par ievērojamu mediju notikumu un tā atradās tuvu Minhenei, kas padarīja to viegli pieejamu. Sk.: Young, J. E. (2012). *Memorials and Museums*. P. 492.

⁸¹⁸ Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. 25.–26. lpp. Neraugoties uz to, ka apstākļi visās nacistu nometnēs bija nežēlīgi un drausmīgi, arī šai ziņā pastāvēja gradācija, un iespējams dalījums nāves un koncentrācijas nometnēs. Tādas vietās kā Helmno un “operācijas Reinhardts” (Nometņu grupa, kas pēc SS obergruppenfrēra un tādu nacistu drošības dienesta struktūru kā SD un Gestapo vadītāja Reinharda Heidriha (*Heydrich*) nogalināšanas 1942. gada 4. jūnijā, tika nodēvētas par godu viņam) nometnēs, kurās ietilpa Treblinka, Belzeca un Sobibora (*Sobibor*), neskaitot dažus, kas pildot vergu funkcijas, iznīcināja līķus, visi atvestie ebreji tika iznīcināti uzreiz pēc ierašanās, savukārt tādas koncentrācijas nometnes kā Aušvica un Maidaneka (*Majdanek*) (Majdaneka sākotnēji tika izveidota kā padomju karagūstekņu nometne, bet vēlāk tika aprīkota ar nelielu iekārtu, kas ļāva nogalināt ar “ciklonu B” un tika izmantota ebreju iznīcināšanai, tomēr nekad nesasniedza Aušvicas apmērus). Operācijas Reinhardts nāves nometnēs (Treblinkā, Sobiborā un Belzecā), kā arī Helmno nogalināšana bija paredzēta īstermiņā, lai iznīcinātu tuvēja apkārtnē notvertos ebrejus, un tajās nebija nemaz (Helmno) vai bija ļoti maz (Treblinkā, Sobiborā un Belzecā) ieslodzīto un nogalināšanai tajās tika izmantots dīzeļu motoru izdalītais karbons monoksīds. Savukārt Aušvica–Birkenava un Majdaneka bija paredzēta ilglaicīgai darbībai, tai skaitā no attāliem reģioniem atvestu ebreju iznīcināšanai, tur bija daudz pastāvīgo ieslodzīto, bet nogalināšanai vienmēr (Aušvicā) vai vairumā gadījumu (majdanekā) tika izmantots iztvaikojošs

pamatā bija Terēzenštāde (*Theresienstadt*) – paraugtipa geto Čehoslovākijas teritorijā, ko nacisti izveidoja, lai apmūļotu Sarkano krustu un citas starptautiskas organizācijas un sabiedrību kopumā. Tādējādi tādu nometņu kā Bergena–Belzena, Dahava un Būhenville apskate šokēja Rietumu atbrīvotājus ar mirušiem un mirstošiem ieslodzītajiem, tomēr viņi neiepazina un līdz ar to nespēja apzināties tās šausmas, kas palika otrpus “dzelzs priekškaram”.⁸¹⁹ Iespējams, tieši precīzākas izpratnes trūkuma dēļ genocīds pret Eiropas ebrejiem bija tikai viena no neskaitāmajām dimensijām noziegumā, kas bija prasījis desmitiem miljonu dzīvību visā pasaulē.⁸²⁰

Identificējami vairāki iemesli, kuru dēļ holokausts uzreiz pēc Otrā pasaules kara beigām nekļuva par nozīmīgu sociālās atmiņas diskursu – pēckara liberālisms ASV un Lielbritānijā, kas centās nolīdzināt visas rasistiskās dalījuma līnijas; pēckara tribunāli, kas centās visus noziegumus vienot kopīgā konspirācijā, kuras mērķis izraisīt asiņainu karu; kristiešu centieni raudzīties uz pastrādātajiem noziegumiem kā paveiktiem, nostājoties opozīcijā kristietībai un baznīcai; izteiktā tendence raudzīties nākotnē, nevis pagātnē.⁸²¹ Tomēr divi būtiskākie faktori, kāpēc ebreji saņēma maz palīdzības kara laikā un maz līdzjūtības pēc tā beigām, bija jaunā sociālpolitiskā reālija – “aukstais karš” – un antisemitiskās propagandas efektivitāte.⁸²² Tā sabiedrotajiem bija radījusi nepatīkamu dilemmu – censties palīdzēt ebrejiem un apstiprināt nacistu propagandas tēzi par ebrejiem kā sabiedroto spēku kara interešu noteicējiem vai arī izlikties ebreju iznīcināšanu nemanām.⁸²³ Šādā kontekstā arī holokausta atmiņas aktivizēšana pēckara gados joprojām draudēja ar aizdomām par nacistu apgalvojumu patiesumu.⁸²⁴

pesticīds – “Ciklons B” granulu formā. Sk.: Niewyk, D. (ed.). (2011/2003). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. P. 5–6.; Orth, K. (2012). Camps. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 370–371.

⁸¹⁹ No apmēram sešiem miljoniem ebreju, kas tika iznīcināti nacistu antisemitiskā genocīda laikā, apmēram puse jeb trīs miljoni tika nogalināti nošaujot – pārsvarā Austrumeiropā, bet vēl gandrīz trīs miljoni tika nonāvēti nosmacējot. Nedaudz mazāk nekā divi miljoni tika nosmacēti ar “Ciklonu B” “operācijas Reinhard” (Treblinkā, Sobiborā un Belzecā), nometnēs, bet ar karbona monoksīdu vairāk nekā miljons Aušvicā–Birkenavā un 50 tūkstoši Maidanekā. Vēl apmēram 40 tūkstoši šajās nāves nometnēs tika nogalināti citos veidos. Sk.: Orth, K. (2012). Camps. P. 375.–376. Šo nometņu gāzes kamerās “slepkašovana vairs nenotika pielāgotās “lauku mājās”, tagad tā notika rūpnīcām līdzīgos veidojumos, kas spēja iznīcināt rūpnieciskā mērogā.” Rīss, L. (2008). *Aušvica: Vēstījums par nacistu baisi slaveno nometni, vardarbību, drosmi, bēgšanu un izdzīvošanu*. 154. lpp. Šajās Austrumeiropas nāves nometnēs notiekošais nav salīdzināms ar to, kas, norisinājās tādās Rietumeiropas koncentrācijas nometnēs kā Bergena–Belzena, Dahava un Būhenville (neraugoties uz to, ka arī tur nacisti īstenoja ebreju iznīcināšanas programmas, un nemaz nerunājot par Terēzenštādi), kas ilglaicīgi pēc kara veidoja Rietumeiropas iedzīvotāju priekšstatus par to, kā norisinājās ebreju iznīcināšana.

⁸²⁰ Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 26–29. Franks Šterns (*Stern*) norāda, ka, atskatoties uz kino un filmu vēsturi, ir iespējams identificēt tēmas, kas sociālpolitiskā konteksta dēļ vairāku desmitgažu garumā bija kļuvušas (pašpasludinātas) par tabu (šajā gadījumā runa nav par striktām norādēm “no augšas”, bet gan sarežģītiem mijiedarbības procesiem, kuru rezultātā kāda tēma kļūst, bet cita nekļūst par diskursa sastāvdaļu) vai nebija diskursa sastāvdaļa. Tās ir: gāzes kameras, zonderkomandu darbība, seksualitāte un seksuālie noziegumi koncentrācijas nometnēs, “kapo” darbība, kanibālisms un ebreju kolaboracionisms ar nacistu slepkavām. Sk.: Stern, F. (2004). *The Holocaust: Representing Lasting Images in Film and Literature*. P. 212.

⁸²¹ Lawson, T. Jordan, J. (Eds.). (2007). *The Memory of the Holocaust in Australia*. P. 6.

⁸²² Nacistu antisemitiskā propaganda sludināja, ka viņu pretinieki cīnās vispasaules ebreju savvērestības dēļ un tās labā, kas nostādīja neērtā situācija ebreju kopienas visā pasaulē un padarīja argumentēšanu par labu ebreju glābšanai sarežģītu.

⁸²³ Ar jēdzieniem “malāstāvētāji” un “novērotāji” mūsdienu pētniecībā tiek apzīmēti ne tikai vietējie iedzīvotāji, kas neprotestējot “noraudzījās” uz ebreju diskrimināciju, deportēšanu vai nogalināšanu, bet, galvenokārt, valstis, un jo īpaši demokrātiskās lielvalstis, vizīteiktāk sabiedrotās – ASV un Lielbritānija, bet arī neitrālās – Šveice un Zviedrija, kas tiek vainotas gan faktā, ka nedarīja visu iespējamo, lai apturētu holokausta īstenošanu, gan arī apstākļi, ka ilgstoši liedza ebreju

Nav apšaubāms tas, ka vēl līdz sešdesmitajiem gadiem tika saglabātas un radītas daudzas būtiskas politiskas, sociālas un komunikatīvas reprezentācijas, kas padarīja iespējamu holokausta atmiņas intensifikāciju, sākot ar divdesmitā gadsimta sešdesmitajiem gadiem. Līdz tam norisinājās daudzi nozīmīgi procesi – pierādījumu un liecību vākšana par nacistu īstenoto genocīdu pret ebrejiem, daudzu izdzīvojušo pieredzes saglabāšana, uzrakstot un publicējot savas atmiņas, dažādu institūciju dibināšana, lēmumprojektu un likumu radīšana un pieņemšana.⁸²⁵ Tomēr kopumā holokausts bija perifēriāls notikums pēckara sociālajā atmiņā, tai skaitā arī tēmās par pašu karu.⁸²⁶ Ja arī šo periodu neraksturo pilnīga “klusēšana” par ebreju iznīcināšanu, tad konceptuāla ietvara trūkums gan,⁸²⁷ jo pirmajos piecpadsmit gados pēc kara ebreju iznīcināšanai nebija nostiprinājies vienots apzīmējums un holokausta sociālās atmiņas diskurss, tādēļ visbiežāk šis notikums tika iekļauts plašākā kara drausmu un nežēlības retorikā.⁸²⁸ Bet tā saturs un forma noteica, ka pēc Otrā pasaules kara noslēguma līdz pat 1980. gadiem Eiropas valstis abpus “dzelzs priekškarām” atbilstoši nacionālajām ideoloģiskajām un vēsturiskajām īpatnībām veidoja diskursu pēc viena modeļa – mūsu cilvēki ir nevainīgi upuri bargu režīmu agresijai, kas iespēju robežās varonīgi cīnījušies pret šo režīmu. Jautājums par jebkādu lokālu un nacionālu kolaboracionismu, saprotams, šai diskursā netika skatīts.⁸²⁹

4.2. Holokausta sociālās atmiņas veidošanās un nostiprināšanās (1960-1980)

4.2.1. Holokausta jēdziena būtība, izcelsme un sākotne

Holokausta jēdzienu, lai apzīmētu ebreju iznīcināšanu Otrajā pasaules karā, angļiski runājošajā pasaulē sāka lietot piecdesmito gadu nogalē, un sešdesmitajos gados tas sāka nostiprināties terminoloģijā kā pastāvīgs apzīmējums nacistu plānotajai un realizētajai masveida Eiropas ebreju iznīcināšanai. Šajā laikā Rietumos sāka veidoties apziņa, ka tas ir atsevišķs,

imigrāciju. Sk.: Levine, P. A. (2012). On–Lookers. P. 158.–159. Sabiedrotie acīmredzami pamatā izvēlējās otro variantu, aktīvu iesaisti ebreju glābšanā uzskatot par pārlieku riskantu. Turklāt sabiedroto spēkiem bija jāpieņem lēmumi savdabīgā situācijā, jo sabiedriskās domas aptaujas liecināja gan par antisemitismu, gan par līdzjūtību pret vajātajiem ebrejiem. Sīkāk sabiedroto darbības kritiku sk.: Aronson, S. (2004). Hitler, the Allies, and the Jews. Cambridge: Cambridge University Press. Wyman, D. (1984). *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–1945*. New York: Pantheon. Lielvalstu apātiju attiecībā uz ebreju likteni vēsturnieks Rauls Hilbergs skaidrojis tieši ar tā laika pretebrejisko noskaņu iedzīvotāju attieksmēs un no tās izrietošo valstu līderu nevēlēšanos karadarbību asociēt vai motivēt ar ebreju glābšanu. Sk.: Hilbergs, R. (1992). *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945*. New York: HarperCollins. P. 255.

⁸²⁴ Tomēr, iespējams, pats būtiskākais aspekts bija tas, ka daudzviet Eiropā cilvēkus saistīja vienota pozīcija, ka traģiskais karš ir beidzies kopā ar vēlmi iespējami ātri par to “aizmirst”. Pēc Otrā pasaules kara cilvēki vēlējās stabilu dzīvi – mājokli, ģimeni un darbu. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 57.

⁸²⁵ Niewyk, D. (ed.). (2011/2003). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. P. 7.

⁸²⁶ Müller, J. W. (2000). *Another Country: German Intellectuals, Unification and National Identity*. P. 33.

⁸²⁷ Vēl astoņdesmitajos gados diskusijas par Klausu Bārbija (*Barbie*) lietas TV pārraidas pārtraukšanu Francijā radīja jautājumu, kā vispār iespējams uztvert, atcerēties holokausta vēsturi un diskutēt par tā radītajām ētiskajām problēmām, ja šāds tiesas atainojums varētu būt ārpus auditorijas saprašanas un aptveršanas iespējām? Sk.: Chaplin, T. (2007). *Turning on the Mind: French Philosophers on Television*. Chicago: The University of Chicago Press. P. 203.

⁸²⁸ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 16.

⁸²⁹ Uhl, H. (2009). Conflicting Cultures of Memory in Europe: New Borders between East and West. *The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5769 (3), 61.

nozīmīgs pagātnes notikums.⁸³⁰ Līdz tam pamatā tika izmantots Otrajā pasaules karā notikušo ebreju katastrofu precīzi raksturojošs apzīmējums – ebreju iznīcināšana Eiropā. Holokausta jēdziena būtība raisījusi daudz jautājumu un debašu, galvenokārt tādēļ, ka ar holokaustu ebreju svētajos rakstos apzīmēta upurēšana jeb pilnīga iznīcināšana sadedzinot.⁸³¹ Ikdienas lietojumā pastāv vismaz četri jēdzieni, kas plaši izmantoti, lai raksturotu ebreju traģēdiju Otrajā pasaules karā. Līdzās holokaustam tiek lietoti vēl vismaz trīs. Nacisti sev raksturīgajā eifēmismiem pārpilnajā valodā izmantoja jēdzienu “*Endlösung*” jeb “galīgais risinājums”; savukārt jau kara laikā paši ebreji lietoja jidiša apzīmējumu “*Churb*”n” jeb “iznīcināšana” vai ivrita jēdzienu “Šoa” (“*Shoah*”) jeb “katastrofa”.⁸³²

Tomēr, kopš tā parādīšanās piecdesmito gadu beigās tieši jēdziens “holokausts” lietots arvien biežāk un arvien vairāk nostiprinājies kā universāls apzīmējums sistemātiskai gandrīz sešu miljonu ebreju iznīcināšanai Otrā pasaules kara laikā.⁸³³ Līdz ar holokausta jēdziena nostiprināšanos, noticis paralēls process – diskusijas par tā saturu un aicinājumi ietvert arvien jaunas nacistu vajātās grupas šī apzīmējuma konceptuālajā ietvarā: sākotnēji romus, vēlāk arī homoseksuāļus un Jehovas lieciniekus, kā arī visbeidzot – padomju karagūstekņus vai pat slāvus kā grupu. Tomēr vairumā gadījumu pētnieki ir vienojušies, ka holokausts ir jēdziens, ar ko raksturojama pret ebrejiem vērsta iznīcināšanas politiska un praktiska programma un tās realizācija.⁸³⁴

⁸³⁰ Sk.: Petrie, J. (2000). The Secular word “Holocaust”: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings. *Journal of Genocide Research*, 2 (1), 62.; Waxman, Z. (2004). Testimony and Representation. P. 493.–494. Par jēdziena “holokausts” pirmlietotāju un ieviesēju tiek uzskatīts ebreju iznīcināšanu pārdzīvojušais rakstnieks Elī Vīzels (*Wiesel*). Sīkāk par E. Vīzeli un viņa darbiem sk. nodaļu “*The Kabbalist in the Death Camps: Elie Wiesel*” darbā: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darkneses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 69–88.

⁸³¹ Sīkāk sk.: Petrie, J. (2000). The Secular Word “Holocaust”: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings. P. 31.–63. Šī iemesla dēļ visbūtiskāk jēdziena “holokausts” lietošanai oponenti ticīgi ebreji jo, viņuprāt, ebreju iznīcināšana Otrajā pasaules karā nevar un nedrīkst uzskatīt par upuri Dievam. Sk.: Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 298. Savukārt jēdziena aizstāvji norāda, ka tam ir arī sekulāra, nereligijska vēsture un nozīme, un kopš 17. gadsimta beigām ar to apzīmēta liela cilvēku skaita pilnīga iznīcināšana, masu slaktiņš vai slepkavība, un šādā nozīmē tas ir precīzs Otrā pasaules kara laikā notikušās ebreju iznīcināšanas raksturojums. Sīkāk sk.: Petrie, J. (2000). The Secular Word “Holocaust”: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings. P. 31–63.

⁸³² Sīkāk sk.: Turpat. Tieši pēdējais arī mūsdienās visbiežāk izmantots kā aizstājējs holokausta apzīmējumam. Tas ir izplatīts un pamatā tiek lietots Izraēlā, kā arī plaši sastopams publikācijas krievu valodā. Eiropā, īpaši Francijā, tas nostiprinājies, pateicoties Kloda Lanzmana filmai ar nosaukumu “*Shoah*”. Sk.: Bauer, Y. (2004). *Contemporary Research on the Holocaust*. P. 3.

⁸³³ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 235. Plašā sabiedrības/publiskā lietošanā šis jēdziens nokļuva ar masu mediju, viziteiktāk, ar televīzijā demonstrētā seriāla “Holokausts” pastarpinājumu. Lai gan daļa pētnieku pret to joprojām ir noskaņota kritiski un dēvē par neprecīzu, kā arī aicina izmantot vēsturiski korektāko apzīmējumu – ebreju iznīcināšana, holokausta jēdziens ir ienācis un nostiprinājies arī akadēmiskajā vidē.

⁸³⁴ Kā pamatojums tiek minēts tas, ka ebreji atšķirībā no citām nacistu vajātajām grupām netika izvērtēti kā sociāli pieņemami vai nepieņemami (kā tas notika ar romiem), pieciešami/labojami vai neglābjami (kā tas notika ar homoseksuāļiem), pietiekami vai nepietiekami āriski (kā kā tas notika ar slāviem), bet gan nacistu ideoloģijā kā vienīgā grupa, kas bija nolemta totālai iznīcināšanai. Romi bija otra nacistu viziteiktāk vajātā etniskā grupa, tomēr atšķirībā no ebrejiem viņi tika vajāti kā sociālas, nevis etniskas grupas pārstāvji. Tas nozīmēja, ka klejojošie romi aresta gadījumā tika nogalināti, bet tiem, kas mitinājās pastāvīgā dzīvesvietā un bija socializējušies sabiedrībā, bija iespējas izdzīvot. Lokālajām institūcijām bija iespēja ietekmēt un lemt romu likteni, savukārt pēc 1943. gada janvāra nostabilizējās viedoklis, ka romi arī ir pieskaitāmi āriskajām rasēm. Sk.: Lewy, G. (2000). *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York: Oxford University Press. P. 127. Otrajā pasaules karā tika nogalināti līdz pat 500 tūkstoši romu. Tā kā nav precīzas informācijas par to, cik daudz romu dzīvoja Eiropā pirms Otrā pasaules kara, arī iznīcināto romu skaits tiek lēsts ļoti dažādi – no 250 līdz 500 tūkstošiem. Apmēram 100 000 cilvēku nacistiskā režīma pilnvaru zonā tika tiesāti par homoseksuālismu un 50 000 tika notiesāti. No tiem pēc aptuvenām aplēsēm apmēram piektā daļa tika nosūtīta uz

Pret citām etniskajām vai sociālajām grupām nacistu diskriminācijas process bija sarežģītāks, tās tika vajātas ar nesalīdzināmi mazāku efektivitāti, apsēstību un konsekvenci, un to pieredzi lielākoties noteica nokļūšana koncentrācijas nometnēs, kur pret tiem izturējās drausmīgi, tomēr tā nebija vajāšana ar mērķi totāli iznīcināt. Ebreju jautājuma radikalizācija noritēja kontekstā ar nacistu rasu politiku, tomēr neviena cita grupa netika vajāta tik nežēlīgi un ar tik dramatisku rezultātu kā ebreji.⁸³⁵ Tādēļ, lai gan nav šaubu, ka arī citas nacistu diskriminētās grupas cieta un tostarp tika pakļautas iznīcināšanai, to iekļaušana nozīmīgi maina jēdziena “holokausts” būtību.

4.2.2. Debates par holokausta unikalitāti

Līdz ar holokausta kā jēdziena rašanos un mēģinājumiem precizēt tā saturu, radusies tēze par šī notikuma unikalitāti. Elī Vīzels vairākos savos darbos ir atkārtojis tēzi, ka holokausts nav salīdzināms ar citiem vēstures notikumiem, vai vēl vairāk, pēc E. Vīzela domām, holokausts pārsniedz (*transcends*) vēsturi.⁸³⁶ Cits holokausta īpašā statusa aizstāvis Stīvens Kacs (*Katz*) holokausta unikalitāti pamato ar to, ka nevienā citā gadījumā režīms nav izvirzījis un mēģinājis īstenot mērķi iznīcināt katru vīrieti, sievieti un bērnu par piederību specifiskai grupai.⁸³⁷ Visbiežāk holokausta unikalitātes ideja tiek pamatota ar diviem argumentiem: pirmkārt, nekad iepriekš neviena valsts nebija iedomājusies iznīcināt visus kādas grupas locekļus, otrkārt, tiek izmantotas norādes uz milzīgo holokaustā nogalināto ebreju skaitu. Savukārt unikalitātes tēzes kritiķi norāda, ka tie, kas apgalvo, ka kāds fenomens ir unikāls vai norāda, ka kādu notikumu nedrīkst vai nav iespējams salīdzināt, acīmredzami paši to jau ir izdarījuši, jo citādi pie šāda secinājuma nav iespējams nonākt.⁸³⁸ Tādējādi skeptiski noskaņotie unikalitātes debašu dalībnieki norāda, ka šādi izteicieni visbiežāk ir apstrīdami ar citiem piemēriem un atkarīgi no perspektīvas,

koncentrācijas nometnēm. Homoseksuālistu vajāšana salīdzinoši mazāk skāra sievietes, jo tika uzskatīts, ka viņu “seksuālā novirze” ir mazāk sociāli pamanāma, mazāk ietekmē dzimstību un līdz ar to ir mazāk kaitīga. Tāpat, ja homoseksuālistmā vainotie izmeklēšanas gaitā varēja pierādīt, ka ir homoseksuāli neaktīvi, viņi varēja izvairīties no soda. Savukārt ar jēdzienu “slāvi” nacist apzīmēja slāviski runājošās tautas, un tā kā paši neuzskatīja par vienotu rasi, slāvu liktenis bija ļoti atkarīgs no dažādiem faktoriem, piemēram, bulgārus nacisti uzskatīja par saviem sabiedrotajiem. Tādējādi gan romi, gan homoseksuāli, gan slāvi nebija totālas un neizbēgamas iznīcināšanas mērķi, bet kalpoja par līdzekli citu mērķu sasniegšanai un bija atkarīgi no tiem. Sīkāk sk.: Connolly, J. (2012). Gypsies, Homosexuals, and Slavs. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 274.–289.

⁸³⁵ Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. P. 422.

⁸³⁶ Sk., piemēram: Wiesel, E. (1978, April 16). Trivializing the Holocaust: Semi-Fact and Semi-Fiction. *New York Times*, 29.

⁸³⁷ Katz, S. T. (2001). The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension. In: Rosenbaum, A. S. *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*. 2nd. ed. Boulder: Westview Press. P. 49.–50. Jehuda Bauers ir centies zinātniski pamatot holokausta unikalitātes tēzi un formulējis piecus faktorus, kas padara holokaustu par īpašu masu slepkavību: 1) nacisti centās identificēt un nogalināt ikvienu ebreju neatkarīgi no tā, vai viņš pats sevi par tādu uzskatīja; 2) nacistu mērķiem iznīcināt ebrejus nebija ģeogrāfisku robežu; 3) nacistu motivācija bija ideoloģiska, bet atšķiras no citām līdzīgām ideoloģijām ar to, ka tā bija pilnīga fantāzija; 4) nacionālsociālisms centās radīt jaunu pasaules kārtību, kura pamatā bija rasu teorija; 5) ebreji ir viens no modernās civilizācijas pamatiem, līdz ar to nacistu īstenotā ebreju vajāšana bija vēršanās arī pret šiem pamatiem. Sk.: Bauer, Y. (2004). *Contemporary Research on the Holocaust*. P. 4–5.

⁸³⁸ Turklāt, viņuprāt, analītiski raugoties uz citu nozīmīgu traģēdiju pazīmēm, arī tās dažādos griezumos iespējams konstruēt kā lielāko traģēdiju cilvēces vēsturē, piemēram, akcentējot, ka 20. gadsimtā Ķīnā un PSRS tika nogalināts daudz vairāk mierīgo iedzīvotāju nekā holokausta laikā, vai norādot, ka armēņu genocīda laikā Pirmajā pasaules karā cieta proporcionāli vairāk nekā ebreji holokaustā. Sk.: Bauer, Y. (2004). *Contemporary Research on the Holocaust*. P. 4–5.

kā arī retoriski vaicā, vai tiešām unikalitātes jēdziena lietotāji ir pārliecināti, ka tāds vai līdzīgs noziegums nekad vairs nevar atkārtoties?⁸³⁹

Holokausta unikalitātes debatēs identificējamās divas spilgtas perspektīvas. Viena paredz, ka holokaustam ir jābūt nozīmīgam vai visnozīmīgākajam piemēram genocīda diskursā, savukārt citi uzskata, ka holokausts ir visīpašākā genocīda izpausme un iziet ārpus tā rāmjiem.⁸⁴⁰ Neraugoties uz daudzajām diskusijām, “holokausts” ir nostiprinājies arī kā akadēmisks jēdziens, un “holokausta pētījumi” akadēmiskajā vidē apzīmē lauku, kas nodarbojas ne tikai ar ebreju iznīcināšanu Otrajā pasaules karā un vēsturisku aspektu izpēti, bet ir kļuvis par diskursīvu lauku, kurā norisinās publiskas un intelektuālas debates par šī notikuma politiskajām, morālajām un reliģiskajām sekām.⁸⁴¹ Process, kurā publiski un mediēti ar holokausta jēdzienu sāka raksturot ebreju iznīcināšanu Otrajā pasaules karā kā patstāvīgu, nozīmīgu notikumu, aizsākās sešdesmito gadu sākumā ar tā dēvēto “Eihmana prāvu”.

4.2.3. Sešdesmito gadu tiesas procesi kā holokausta atmiņas komunicēšanas formas

Pirmais patiesi nozīmīgais holokausta atminēšanās vilnis saistīts ar nacistu tiesas procesiem Vācijā un pēc tam arī Izraēlā. Ādolfa Eihmana tiesāšana⁸⁴² bija pirmais lielais un

⁸³⁹ Gavriels Rozenfelds (*Rosenfeld*) ir norādījis, ka diskusijas par holokausta unikalitāti raisa nopietnas pārdomas par unikalitātes jēdziena lietderīgumu kā tādu. Sk.: Rosenfeld, G. D. (1999). *The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turns in Holocaust and Genocide Scholarship. Holocaust and Genocide Studies*, 13 (1), 46. Savukārt Berels Langs (*Lang*) uzskata, ka pat visnopietnākie un pamatotākie centieni pamatot holokausta unikalitāti, nojauc robežu starp jēdzieniem “unikāls” un “nepieredzēts”. Sk.: Lang, B. (2012). *The Humanities*. P. 684. Lai gan holokausta pētniecības klasiķis Jehuda Bauers (*Bauer*) ir viens no atpazīstamākajiem holokausta unikalitātes tēzes aizstāvjiem, viņš ir arī norādījis, ka “*notikumi norisinās, jo tie ir iespējami. Ja tie ir bijuši iespējami vienreiz, tie ir iespējami atkal. Šādā nozīmē holokausts ir nevis unikāls, bet gan brīdinājums nākotnei.*” Bauer, Y. (1978). *The Holocaust in Historical Perspective*. Seattle: University of Washington Press. P. 37. Arī J. Bauers jēdziena unikāls vietā dod priekšroku jēdzienam “iepriekš nepieredzēts”. Apkopojot debates par holokausta unikalitāti, Alans Rozenbergs uzskata, ka pētniekus atkarībā no viņu attieksmes pret to, vai holokausts bija unikāls, iespējams iedalīt trīs grupās: 1) triviālisti, kuri uzskata, ka visi notikumi ir kādā izpausmē atšķirīgi no citiem, un vēsture nekad neatkārtojas; 2) absolūtisti, kas uzskata, ka holokausts ir iepriekš nepieredzēts notikums, kas nelīdzinās nekam citam, nav izskaidrojams ar līdz tam eksistējošajiem priekšstatiem un ir “notikums ārpus vēstures”; 3) relatīvistu jeb kontekstuālistu, kas uzskata, ka holokaustam ir iezīmes, kas līdzinās citiem notikumiem, bet vienlaikus tam ir arī unikālas norises un pazīmes – lai šīs līdzības un atšķirības identificētu, ir nepieciešama holokausta kontekstuāla analīze. Rosenberg, A. (2000). *Was the Holocaust Unique? A Peculiar Question?* In: Wallimann, I., Dobkowski, M. N. (Eds.). *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death*. Syracuse: Syracuse University Press. P. 150.–151. Piemēram, Džefrijs Aleksandrs norāda, ka holokausts vienlaikus gan ir unikāls, gan nav. Un, viņaprāt, šī dihotomija caurauž diskusijas kopš brīža, kad holokausts kā notikums kļuva par Rietumu ļaunuma arhetipu un morālo spriedumu komponentu. Sk.: Alexander, J. (2002). *On the Social Construction of Moral Universals: The Holocaust from War Crime to Trauma Drama. European Journal of Social Theory*, 5 (1), 51.–52. Šo pēdējo perspektīvu precīzi raksturo Džona Rota citāts: “*Lai gan katrs vēsturisks notikums ir sevišķs, visiem no tiem ir kopīgas pazīmes.*” Sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 67. Sīku holokausta unikalitātes argumentu analīzi sk.: Rosenfeld, G. D. (1999). *The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turns in Holocaust and Genocide Scholarship. Holocaust and Genocide Studies*, 13 (1), 28.–61.

⁸⁴⁰ Laikā pēc Otrā pasaules kara ir risinājušās arī universalizācijas/nacionalizācijas debates. Universalizācijas pārstāvji aizstāvējuši ideju, ka holokausts ir bijis ļaunākais notikums cilvēces vēsturē, savukārt nacionalizācijas aizstāvji apgalvojuši, ka holokausta idejas rašanās un realizācija varējusi notikt tikai un vienīgi Vācijas kultūrtelpā. Vieni autori ir mēģinājuši rast atbildi vienā no šīm pieejām, savukārt citi nav skatījuši tās kā pretrunīgas un apvienojuši vienā skaidrojumā. Sk.: Müller, J. W. (2000). *Another Country: German Intellectuals, Unification and National Identity*. P. 44–45.

⁸⁴¹ Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). (2012). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. P. 2.

⁸⁴² Ādolfa Eihmana tiesāšana nebija pirmā nacistu noziedznieku tiesas prāva, tomēr tā bija īpaša, jo atšķirība no Nirnbergas holokausta tajā vairs nebija pakārtots diskursus. Pēc pētnieku domām, Ā. Eihmana tiesāšanas process sociālajā atmiņā ir nostiprinājies kā “tstā holokausta tiesas prāva” tieši tādēļ, ka Ā. Eihmans tika apsūdzēts nevis noziegumos pret

nozīmīgais gadījums, kas daudzviet, ne tikai Izraēlā, bet arī Rietumeiropā un ASV, pievērsa plašu sabiedrību uzmanību notikumam, kas mūsdienās tiek atpazīts kā holokausts,⁸⁴³ jo visu iepriekšējo tribunālu diskurss vēstīja, ka tas, kas noticis ar ebrejiem, totalitārisma apstākļos var notikt ar ikvienu.⁸⁴⁴ Līdz ar sešdesmito gadu sākumu un Ā. Eihmana tiesas prāvu aizsākās virzība no aizmirstības kā trauklās demokrātijas dzīvotspējas pamata uz atcerēšanos. Tomēr tā bija tikai virziena maiņa, kuru nevajadzētu pārprast – šajā brīdī vācieši bija ar mieru izstāstīt un uzklaut patiesību par nacistiem un Hitleru, taču līdz patiesam vainas un atbildības uzņemšanās brīdim vēl bija tālu.⁸⁴⁵

Vienlaikus veids, kā Izraēlas specdienesti notvēra un tiesāja Ādolfu Eihmanu,⁸⁴⁶ joprojām raisa pretrunu pilnas diskusijas pētnieku vidū.⁸⁴⁷ Izraēla atteicās no piedāvājuma veidot starptautisku tribunālu Ā. Eihmana tiesāšanai, tiesas process bija vajadzīgs Izraēlai, un tas tika organizēts Jeruzalemē, vadoties pēc valsts interesēm – iespējams, lai vairotu starptautisko autoritāti un prestižu, iespējams, lai nostiprinātu Izraēlas kā holokausta “mantinieces” statusu.⁸⁴⁸ Kopš Ā. Eihmana procesa ne tikai Izraēlas pagātnes pieminēšanas un komunikācijas, bet arī valsts politikas, kultūras un izglītības procesus nav iespējams izprast, analizējot tos atrauti no holokausta mantojuma.

Tiesas procesa laikā holokausts nokļuva ne tikai Izraēlas publiskā diskursa centrā. Par procesu vēstīja grandiozs skaits ārvalstu žurnālistu, viņu reportāžas tika publicētas laikrakstos, rādītas televīzijas ziņās un kinohronikās.⁸⁴⁹ Ā. Eihmana prāva kļuva par nozīmīgu mediju notikumu un daudziem cilvēkiem visā pasaulē nozīmēja pirmo nozīmīgo, mediēto saskarsmi ar

cilvēci, bet pret ebrejiem. Sk.: Bazyler, M. J., Tuerkheimer, F. M. (2012). *Forgotten Trials of the Holocaust*. New York: New York University Press. P. 6.

⁸⁴³ Rosenberg, A. (2000). Was the Holocaust Unique? A Peculiar Question? In: Wallimann, I., Dobkowski, M. N. (Rds.). *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death*. Syracuse: Syracuse University Press. P. 150.–151. Piemēram, Džefrijs Aleksandrs norāda, ka holokausts vienlaikus gan ir unikāls, gan nav. Un, viņaprāt, šī dihotomija caurauž diskusijas kopš brīža, kad holokausts kā notikums kļuva par Rietumu ļaunuma arhetipu un morālo spriedumu komponentu. Sk.: Alexander, J. (2002). On the Social Construction of Moral Universals: The Holocaust from War Crime to Trauma Drama. *European Journal of Social Theory*, 5 (1), 51.–52. Šo pēdējo perspektīvu precīzi raksturo Džona Rota citāts: “*Lai gan katrs vēsturisks notikums ir sevišķs, visiem no tiem ir kopīgas pazīmes.*” Sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 67. Sīku holokausta unikalitātes argumentu analīzi sk.: Rosenfeld, G. D. (1999). The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turns in Holocaust and Genocide Scholarship. *Holocaust and Genocide Studies*, 13 (1), 28.–61. Lipstadt, D. (2011). *The Eichmann Trial*. New York: Schocken. P. xiii.

⁸⁴⁴ Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 132., 133; Zandberg, E. (2006). Critical Laughter: Humor, Popular Culture and Israeli Holocaust Commemoration. P. 565.

⁸⁴⁵ Dāvids Sezarani (*Cezarani*), piemēram, raksta, ka Eihmana tiesas process nenovietoja holokaustu sociālās atmiņas priekšplānā, bet tas piedāvāja informāciju jaunā formātā un radīja jaunas tendences izpratnē par ebreju iznīcināšanu. Sk.: Cesarani, D. (Ed). (2005): *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge. P. 3.

⁸⁴⁶ Izraēla par Ā. Eihmana notveršanu oficiāli paziņoja 1960. gada 23. maijā, bet viņa tiesas process ilga no 1961. gada 2. aprīļa līdz 14. augusta, un, atzīts par vainīgu par noziegumos pret cilvēci, viņš tika pakārtots 1962. gada 1. jūnijā. Sīkāk par procesu sk.: Cohen, B. (2012). Israel. P. 579.

⁸⁴⁷ Visvairāk tiek akcentēts fakts, ka viņš tika sagūstīts ārpus valsts robežām, kā arī veids, kā Ā. Eihmana tiesāšanas process tika padarīts par paraugprāvu, kuras laikā apsūdzētais tika turēts stikla kabīnē un kura noslēgumā, 1962. gada maijā, viņam tika izpildīts nāvessods pakarot – vienīgais nāvessods Izraēlas politiskajā vēsturē. Sk.: Wittmann, R. (2012). Punishment. P. 531.–532.

⁸⁴⁸ Tādējādi Ā. Eihmanu tiesāja valsts, kuras noziegumu izdarīšanas brīdī nebija, un darīja to pēc likumiem, kas dažus mēnešus iepriekš tika pieņemti speciāli šim gadījumam.

⁸⁴⁹ Cohen, B. (2012). Israel. P. 579.

holokausta problemātiku.⁸⁵⁰ Sešdesmitajos gados Ā. Eihmana prāvas atainojuma laikā Rietumeiropā un ASV mainījās Otrā pasaules kara izpratnes uzsvāri – no noziegumiem pret cilvēci uz sešu miljonu ebreju nogalināšanu, un sāka nostiprināties uzskats, ka holokausts ir unikāls notikums, nevis tikai daļa no Otrā pasaules kara šausmām un nežēlības.⁸⁵¹

Šo tendenci turpināja prāvas pret bijušajiem Aušvicas koncentrācijas nometnes sargiem, kas no 1963. līdz 1965. gadam norisinājās Frankfurtē un ieguva apzīmējumu “Aušvicas procesi”. Tie nostiprināja Aušvicas koncentrācijas nozīmes simbolisko nozīmi, kas arvien biežāk kļuva par universālu holokausta un arhetipiska ļaunuma apzīmējumu.⁸⁵² Bet būtiskākais – mainīja skatījumu uz holokaustā izdzīvojušajiem. Līdz tam holokaustā izdzīvojušie pirmajās pēckara desmitgadēs, neraugoties uz publicētajām dienasgrāmatām un atmiņām, tika uzlūkoti kā upuri, nevis nozīmīgi pieredzēto norišu liecinieki, un tos raksturoja tādiem jēdzieniem kā “pārvietotās personas”, “Eiropas bezpajumtnieki”, “izglābtais atlikums”.⁸⁵³ Ā. Eihmana prāvas un Aušvicas procesu mediācija radīja pamatu citai attieksmei pret holokaustā izdzīvojušo liecībām un viņiem pašiem, bet pats būtiskākais, ka Aušvicas tiesas process mainīja uzsvārus diskursīvajās konstrukcijās – vāciešus kā upurus aizvietoja uzsvārs uz vāciešu rīcības upuriem.⁸⁵⁴

4.2.4. Holokausta atmiņas sociālpolitiska institucionalizācija

Holokausta tematikas aktualizācijas sekoja virkne sociālpolitisku norišu, kas arvien vairoja šī notikuma nozīmi Rietumu sociālajā atmiņā. Holokausts par politiskā diskursa nozīmīgu sastāvdaļu kļuva līdz ar Izraēlas militārajām aktivitātēm. Sešu dienu kara (1967. gada 5.–10. jūnijs) priekšvakarā Izraēlas vadība gatavoja sabiedrību iespējamajai holokausta

⁸⁵⁰ Īpaša nozīme tiesas procesa reprezentēšanā un holokausta kā notikuma komunicēšanā un vēlāk arī holokausta sociālās atmiņas veidošanā bija filozofes Hannas Ārentes (*Arendt*) aprakstiem par Eihmana tiesāšanas procesu, kas apkopoti publikācijā: Arendt, H. (1994/1963). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Classics. Sīkāku iepriekšējās nodaļās. Tiesas norises Rietumvācijas ziņu apskatos tika atainotas gandrīz katru vakaru. Ādolfa Eihmana un tam sekojošie “Aušvicas procesi” raisīja plašu rezonansi sabiedrībā un rezultējās nopietnās debatēs Rietumvācijas parlamentā par noziegumu un tā īstenotājiem. Fischer, J. (2011). *Haunting Obituaries: The German Foreign Ministry's Confrontation with Its Past*. P. 74. Lai gan daudzviet, piemēram, Rietumvācijā Ādolfa Eihmana tiesāšana tika uztverta divējādi, tai skaitā arī ar izteiktu nepatiku, bet tā noteikti pievērsa uzmanību holokausta tematikai. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 111. Galu galā Ā. Eihmana tiesāšana kļuva par spilgtu piemēru procesam, kura laikā sociālās atmiņas diskursi tiek komunikatīvi konstruēti juridiskās prāvās. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 96.

⁸⁵¹ Vēl vien būtisks aspekts Ā. Eihmana tiesāšanas procesā bija daudzās, emocionālās holokaustu pārdzīvojušo ebreju liecības, kas tā laikā, pateicoties plašajai tiesas prāvas mediācijai, nokļuva starptautiskās auditorijas redzeslokā. Sk.: Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”?: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 39.–40.; Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 109.

⁸⁵² Werb, B. (2012). Music. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 484. Tā dēvēto “Aušvicas procesu” laikā tika tiesāti 22 apsūdzētie, kas bija strādājuši nometnē, un kā liecinieki tika nopratināti gandrīz 400 holokaustā izdzīvojušie. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 98. Aušvicas procesi bija pēdējā tiesa, kas kļuva par Rietumvācijas masu mediju centrālo notikumu. Sk.: Wittmann, R. (2012). Punishment. P. 536.

⁸⁵³ Shandler, J. (2012). Jewish Culture. P. 598.

⁸⁵⁴ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 98. Tomēr Rietumvācijas tiesas procesi iezīmēja arī kādu citu tendenci – simtu vai tūkstošu nogalināšana, balstoties uz pavēli vai rīkojumu, tika uzskatīta par lielāku noziegumu un sodīta bargāk nekā viena cilvēka nogalināšana bez augstākstāvošu birokrātu pavēles. Sīkāk sk.: Wittmann, R. (2012). Punishment. P. 536.

atkārtošanās varbūtībai.⁸⁵⁵ Šādu paziņojumu kontekstā jau visai drīz pēc Sešu dienu kara ebreji Rietumu publiskajā diskursā no upuriem pārtapa par agresoriem,⁸⁵⁶ tomēr vienlaikus nostiprināja savu valsti kā starptautisku politisku spēku un pievērsa uzmanību holokausta tematikai.⁸⁵⁷

Līdzīgi kā Izraēlā arī ASV dažādu procesu mijiedarbība, kuras kulminācija bija Sešu dienu karš, bet jo īpaši tā straujais un triumfālais iznākums, kļuva par priekšvēstnesi pašu Amerikas ebreju un attieksmes pārorientācijai – tieši šai laikā ebreju iznīcināšana Otrā pasaules kara laikā sāka pārtapt par holokausta diskursu.⁸⁵⁸ Šī procesa rezultāts bija Izraēlas un vienlaikus arī holokausta nonākšana ASV publiskās telpas dienaskārtības virsotnē.⁸⁵⁹

Īpaša nozīme bija arī holokausta atmiņas institucionalizācijai Rietumvācijā, jo vācieši bija vienīgā tauta Eiropā, kas nevarēja pilnībā noliegt savus pastrādātos noziegumus pret ebrejiem.⁸⁶⁰ Nozīmīga loma šai procesā bija simboliskam Vācijas Federatīvās Republikas kanclera Villija Branta (*Brandt*) žestam – simboliski lūdzot piedošanu, viņš nometās ceļos pie Varšavas geto memoriāla.⁸⁶¹ Tādējādi 1970. gada 8. maijā Rietumvācijā tika institucionalizēta

⁸⁵⁵ Toreiz un vēlāk atbildes reakcija uz militāriem draudiem un arī preventīva militāra agresija publiskajā diskursā tika pamatota ar holokaustu. Piemēram, 1981. gadā pēc iznīcinoša trieciena Irākas atomreaktoram Izraēlas premjerministrs Menahems Begins (*Begin*) paziņoja: “*Mums ir jāaizsargā sava nācija, kuras 1.5 miljonus bērnu nacisti nogalināja gāzes kamerās.*” Citēts pēc: Segev, T. (1993). *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill and Wang. P. 398.

⁸⁵⁶ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 99. Tonijs Džads Izraēlu un 1967. gada uzvaru karā min kā tipisku piemēru gadījumam, kad, uzvarot karā, valsts zaudē mieru un iznieko izdevības, ko šī uzvara sniegusi. Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. 262.–267. lpp.

⁸⁵⁷ Zīmīgi, ka ASV varas un sabiedrības attieksmes maiņa pret Izraēlu notika nevis tad, kad tai bija nepieciešama palīdzība, bet gan tad, kad tā nodemonstrēja savu spēku un kļuva par nozīmīgu ieroci, ko izmantot stratēģiskajā cīņā ar PSRS. Sk.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 149, 166. Vēl pavisam nesen, kad holokausta izdzīvojušo ebreju grupa 1964. gadā iesniedza pieteikumu Nātana Rapoportā (*Rapoport*) radītā Varšavas geto memoriāla izveidei, tas tika noraidīts, atteikumu pamatojot ar trim argumentiem: 1) memoriāls ir pārāk liels un neestētisks; 2) šāds memoriāls varētu radīt vēlmi arī citām īpašām grupām šādā veidā publiski reprezentēt savas ciešanas; 3) pilsētas publiskie parki drīkst atainot tikai ASV vēstures notikumus. Sk.: Sk.: Farrell, W. E. (1965). City Rejects Park Memorials to Slain Jews. Art Board Member Calls One Too Big, One Too Tragic. *New York Times*, 11. P. 1. Tas skaidri apliecina, ka atšķirībā no astoņdesmitajiem un jo īpaši deviņdesmito gadu sākuma, kad tika atklāts ASV holokausta memoriālais muzejs Vašingtonā, tajā brīdī holokausts vēl nebija kļuvis par valsts vēstures diskursīvu sastāvdaļu. Sk.: Young, J. E. (2012). Memorials and Museums. P. 503.–504. Tomēr 1970. gados situācija strauji mainījās. Par to liecina tādi notikumi kā 1977. gadā atklātais “Vīzentļa centrs”, ko Simons Vīzentāls nodibināja Losandželosā ar mērķi cīnīties pret antisemitisma un naida runas izpausmēm un veicināt cilvēktiesību ievērošanu.

⁸⁵⁸ Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”? Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 40.

⁸⁵⁹ Sk.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 149, 166. Būtiski, ka tie sakrita ar Izraēlas īstenotajiem pasākumiem, kas bija vērsti uz holokausta atmiņas institucionalizāciju. Desmitgades nogalē valsts Izglītības ministrija nodibināja komisiju, kuras izdevums bija izstrādāt projektu holokausta mācīšanas ieviešanai izglītības iestādēs, kā rezultātā tika veidoti un izdalīti mācību materiāli par holokaustu. 1979. gadā holokausts kļuva par obligātu mācību priekšmetu Izraēlas skolās, bet kopš 1983. gada Izraēlas universitāšu studentiem, lai iegūtu augstāko izglītību, ir jānokārto eksāmens par holokausta tematiku. Kopš šo lēmumu pieņemšanas holokausta izglītība Izraēlā sniedzas krietni pāri izglītības programmām un ietver regulārus muzeju un piemiņas vietu apmeklējumus. Sk.: Cohen, B. (2012). The Birth Pangs of Holocaust Research in Israel. *Yad Vashem Studies*, 33 (1), 203–243.; Cohen, B. (2012). Israel. P. 575.–589.

⁸⁶⁰ Lai gan pēckara Rietumvācijā sociālās atmiņas veidošanās par Otro pasaules karu sākotnējā posmā nacisti tika uzlūkots par kāda “*cita*” radītu veidojumu, un tā pastrādātie noziegumi par citu atbildību vai pat kaut kas neeksistējošu, tomēr vāciešu centieni šo tematu noklusēt, uzvelt vainu Hitleram vai nacistu virsvadībai un uzsvērt sevi kā galvenos cietējus nacistu varā nevarēja ilgtermiņā novēlēt atbildību par pastrādātajiem noziegumiem uz kādu citu. Sk.: Heer, H., Wodak, R. (2008). Introduction: Collective Memory, National Narratives and the Politics of the Past – The Discursive Construction of History. In: Heer, H., Manoschek, W., Pollak, A., Wodak, R. (eds.). *The Discursive Constructions of History. Remembering the Wehrmacht's War of Annihilation*. P. 9.; Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 894., 895. lpp.

⁸⁶¹ Džefrijs Herfs (*Herf*) gan norāda, ka Villija Branta simboliskās rīcības primārais mērķis bija attiecību uzlabošana ar padomju režīmu, nevis holokausta atmiņas veicināšana. Sk.: Herf, J. (2012). Germany. P. 642.

holokausta pieminēšanas kultūra un kanclera likti pamati uz atminēšanos balstītām, morālam nācijai tēlam.⁸⁶² Līdz ar to tieši Rietumvācija kļuva par vietu, kur norisinājās holokausta tēmas aktualizācija un tās iekļaušana izpratnē par nacionālo identitāti.⁸⁶³

Ā. Eihmana tiesas prāva bija pievērsusi Rietumeiropas un ASV mediju uzmanību holokausta tematikai, bet Aušvicas procesi akcentējuši uzmanību jautājumam par individuālo un kolektīvo vainu holokausta realizācijā. Pēc tam virkne sociālpolitisku notikumu, kas plaši tika komunicēti publiskajā telpā un reprezentēti populārajā kultūrā, turpināja aktualizēt holokausta sociālo atmiņu – to starpā bija 1967. gada Sešu dienu karš starp arābiem un izraēliešiem, kanclera V. Branta simboliskais žests, Izraēlas sportistu nogalināšana 1972. gada Minhenes olimpiskajās spēlēs. Tādējādi vairāku diskursu mijiedarbības rezultātā holokausts nokļuva publiskās dienaskārtības centrā.⁸⁶⁴

Tomēr, neraugoties uz šai laikā arvien augošo izdoto atmiņu skaitu,⁸⁶⁵ sešdesmitajos un septiņdesmitajos gados holokausts vēl nekļuva par nozīmīgu un patstāvīgu sociālās atmiņas diskursu un, lai gan tas tika atainots dažādās reprezentācijās, tai skaitā filmās, visbiežāk tas tika darīts, lai aktualizētu citas tā laika problēmas un veidotu simbolisku saiti ar citiem līdzīgiem noziegumiem,⁸⁶⁶ tādēļ līdz pat septiņdesmito gadu beigās holokausts bija nenozīmīgs diskursu vairumā sabiedrības, izņemot liberāli orientētus indivīdus.⁸⁶⁷

4.2.5. Holokausta sociālā atmiņa un populārās mediju reprezentācijas

Plaši skatīta kultūras produkta popularitāte, respektīvi, miniseriāla “Holokausts”⁸⁶⁸ demonstrēšana, kontekstā ar iepriekš raksturotajām norisēm un procesiem kļuva par centrālo notikumu, kā rezultātā holokausts kļuva par pārnacionālu diskursu un nonāca vispirms ASV un

⁸⁶² Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 104.

⁸⁶³ Patiesu interesi un diskusijas sabiedrībā holokausta tematika raisīja kontekstā ar izstādi “Iznīcināšanas karš: Vērmahta noziegumi”. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 100.

⁸⁶⁴ Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”?: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 40.–41.; Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 155.

⁸⁶⁵ Waxman, Z. (2004). Testimony and Representation. P. 495.

⁸⁶⁶ Piemēram, tolaik aktuālo karu Vjetnamā. Sk.: Baron, L. (2012). Film. P. 445.–447.

⁸⁶⁷ Pohl, D. (2004). Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe. P. 21.

⁸⁶⁸ Pilnajā nosaukumā “*Holocaust: The Story of Family Weiss*”, bet visbiežāk saīsināti dēvēts par “*Holocaust*”. Mārvina Čomska (*Chomsky*) režisētais seriāls “Holokausts” bija plānots kā kompānijas “NBC” prettrieciens izteikti veiksmīgajam galveno konkurentu “ABC” projektam “Saknes” (*Roots*). Tas bija tipisks ASV komerciālās televīzijas produkts – vienkāršs sižets, galvenokārt divdimensionāli raksturi, tobrīd jauni un daudzsološi aktieri (galvenajās lomās filmējās topošās Holivudas slavenības – Merila Strīpa (*Streep*), Maikls Moriartijs (*Moriarty*) un Džeimss Vuds (*Woods*), kā arī vēstījums, kas veidots plānoti lielam emocionālam iespaidam. Tomēr, neraugoties uz melodramatisko sižetu, seriāla norises balstītas vēsturiskajā realitātē. “NBC” visiem spēkiem centās reklamēt seriālu, bet tik un tā šajā jomā nespēja sacensties ar dažādu ebreju organizāciju paveikto. Seriālam par holokaustu jau bija sagatavota atbilstoša platforma. 10 miljoni tabloīda “*The Record*” eksemplāru seriāla reklamēšanai, romānu autora Džeralda Grīna sērijveida publikāciju atbalstīšana, īpaši materiāli par holokaustu laikrakstā “*The Chicago Sun-Times*”, miljoni “*study guide*” kopiju skatītājiem, pirmizrādes dienas nodēvēšana par “Holokausta svētdienu”, nēsāšanai pie apģērba paredzētu dzeltenu zvaigžņu izgatavošana un izplatīšana – šo pasākumu kopums seriālam nodrošināja milzu panākumus. Sk.: Baron, L. (2012). Film. P. 447.; Shandler, J. (1999). *While America Watches: Televising the Holocaust*. New York: Oxford University Press. P. 155–178.; Shandler, J. (1997). Schindler’s Discourse: America Discusses the Holocaust and its Mediation, from NBC’s Mini-Series to Spielberg’s Film. In: Loshitzky, Y. (Ed.). *Spielberg’s Holocaust: Critical Perspectives on Schindler’s List*. Bloomington: Indiana University Press. P. 153–154.; Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 210.

VFR, bet vēlāk iekļāvās visas Rietumu pasaules sabiedrības sociālajā atmiņā.⁸⁶⁹ Šis mediju notikums kļuva par masu kultūras produktu un pēc ilgstošas holokausta atmiņas aktualizācijas un institucionalizācijas pirmoreiz plašai auditorijai piedāvāja iespēju uztvert ebreju iznīcināšanu personīgās un emocionālās dimensijās, raisot empātiju pret pastrādātā nozieguma upuriem.⁸⁷⁰ Kopš seriāla pirmizrādes vācu publiskajā telpā holokausts kļuva par nozīmīgu tēmu, bet oficiālas nožēlas un vainas uzņemšanās akti – par jaunu komemoratīvu praksi, kā rezultātā tieši vācieši kļuva par galvenajiem holokausta atceres un pārdomāšanas veicinātājiem Eiropā.⁸⁷¹

ASV visu vai lielāko daļu no 9,5 stundas garās filmas tās pirmizrādes laikā no 1978. gada 16. līdz 19. aprīlim noskatījās vairāk nekā 100 miljoni iedzīvotāju, kā rezultātā vairumam amerikāņu filma piedāvāja vairāk informācijas par holokaustu, nekā viņi bija saņēmuši līdzšinējos trīsdesmit gados kopš Otrā pasaules kara beigām.⁸⁷² 1979. gada janvārī ar līdzīgiem panākumiem seriāls tika demonstrēts Rietumvācijā. To četrus vakarus pēc kārtas demonstrēja Rietumvācijas nacionālā televīzija, seriāla pirmizrādes auditorija tiek lēsta no 15 līdz 20 miljoniem (gandrīz puse Rietumvācijas iedzīvotāju), turklāt tam bija nozīmīga atgriezeniskā saite – laikrakstus pārpludināja lasītāju vēstules, tika rīkotas publiskas diskusijas,⁸⁷³ kā rezultātā seriāla demonstrēšana 1979. gadā “ieviesa holokaustu mūsdienu Vācijas publiskajā diskursā”.⁸⁷⁴

⁸⁶⁹ Pēc T. Džada domām, tieši televīzijas seriāls bija visietekmīgākais holokausta sociālo atmiņu noformējušais notikums. Sk.: Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 896. lpp.

⁸⁷⁰ Uhl, H. (2009). *Conflicting Cultures of Memory in Europe: New Borders between East and West*. P. 62.

⁸⁷¹ Lai gan šo procesu raisītos rezultātus nevajadzētu pārspīlēt vai vispārināt, jo holokausta atzīšanas, atminēšanas un vainas atzīšanas process izplatījās lēnām. Šiem pasākumiem daudz lielāki panākumi bija to paaudžu vidū, kas personīgi nebija pieredzējuši nacionālsociālisma laiku Vācijā. 1987. gadā VFR veiktajā aptaujā 13% respondentu atklāti atzina, ka nevēlas dibināt draudzīgas attiecības ar ebreju cilmes līdzcilvēkiem. Sk.: Benz, von W., Bergmann, W. (Hrsg.). (1997). *Vorurteile und Völkermord: Entwicklungslinien des Antisemitismus*. S. 409. Bet piemēram, Austrijā vēl 1990. gadā 43% austriešu sabiedriskās domas aptaujā atbildēja, ka nacismam bija gan labās, gan sliktās puses. Bet 1991. gadā tieši puse aptaujāto piekrita apgalvojumam, ka paši ebreji vainojami viņu ciešanās. Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 897.–898. lpp. Daudzviet Rietumeiropā valstis un tautas ilglaicīgi izlikās nemanām savu atbildību, tomēr arī tādas zemes kā Francija, Nīderlande, Šveice, Beļģija u.c. “panāca holokausta garā ēna” un tās sāka izvērtēt un atzīt savu vainu un līdzdalībutāju, atzīstot, ka stāsts par pavēļu pildīšanu un pakļaušanos okupantiem ir tikai daļēji paties un pilnīgs. Turpat.

⁸⁷² Pēc pirmizrādes izdots “Anti-Defamation League” ziņojums vēstīja, ka aprīļa četrās pirmizrādes dienās holokausta ASV ir bijis pamanītāks nekā iepriekšējās trīs desmitgadēs. Par miniseriālu “Holokausts” un tā uztveri ASV sīkāk sk.: Shandler, J. (1999). *While America Watches: Telling the Holocaust*. New York: Oxford University Press. P. 155–178.; Shandler, J. (1997). Schindler’s Discourse: America Discusses the Holocaust and its Mediation, from NBC’s Mini-Series to Spielberg’s Film. In: Loshitzky, Y. (Ed.). *Spielberg’s Holocaust: Critical Perspectives on Schindler’s List*. Bloomington: Indiana University Press. P. 153–154.; Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 210. Sociologs Roberts Vaznovs (*Wuthnow*) gan uzskata, ka seriāla panākumus nozīmīgi iespaidoja apstākļi, ka Vjetnamas kara un Votergeitas skandāla iespaidā amerikāņiem bija nepieciešams mediēts rituāls, kas piedāvātu skaidrus morālus orientierus, līdz ar to skatītājus vairāk interesēja holokausta kā skaidra un nosodāma ļaunuma izpausme, nevis tā vēsture. Sīkāk sk.: Wuthnow, R. (1987). *Meaning and Moral Order: Explorations in Cultural Analysis*. Berkeley: University of California Press. P. 124–132.

⁸⁷³ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 116.–117.

⁸⁷⁴ Avisar, I. (1997). Holocaust Movies and the Politics of Collective Memory. In: Rosenfeld, A. H. *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press. P. 38–58. Tomēr ne visur seriāls tika skatīts ar tādu entuziasmu kā ASV un VFR. Divas nedēļas pēc pirmizrādes Rietumvācijā tas tika demonstrēts Austrijā, bet ne tuvu ar līdzīgu iespaidu. Savukārt Izraēlā miniseriāls tāpat kā citas ārvalstīs tapušas holokausta reprezentācijas neguva plašu popularitāti un neraisīja nozīmīgas publiskas debates. D. Levī un N. Sneideris pieļauj, ka Izraēlas auditorijas skatījumā seriāls un galvenie varoņi – Veisu ģimene, bija pārāk amerikāniski un pārāk neebreji. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 118.

ASV un Rietumvācijā seriāls “Holokausts” radīja nozīmīgu iespaidu ne tikai uz plašās auditorijas zināšanām par holokaustu un attieksmi pret šo notikumu, bet arī uz šo valstu oficiālo politiku. Lorenss Barons (*Baron*) uzskata, ka tieši filmas iespaidā ASV prezidents Džimijs Kārters (*Carter*) un viņa padomnieki nolēma izveidot komisiju, kas vēlāk akceptēja projektu par holokausta memoriālā muzeja veidošanu Vašingtonā. Savukārt Rietumvācijā sabiedriskās domās izmaiņu ietekmē bundestāgs pretēji iepriekšplānotajam apstiprināja lēmumu par nacistu kara noziedznieku kriminālvajāšanas turpināšanu.⁸⁷⁵ Šajā gadījumā mediju notikums, kas panāca būtiskas sociālās pārmaiņas un holokausta nonākšanu Rietumu sociālās atmiņas centrā, vienlaikus radīja jaunu pavērsienu šī notikuma izpētē – konfliktu starp holokausta komemorācijas rituāliem un populārās kultūras produktu praksēm.⁸⁷⁶

Lai gan pagātnes reprezentēšana ar kultūras industrijas starpniecību ir bijis aktuāls temats kopš laikiem, kad Frankfurtes skolas pārstāvji to aktualizēja,⁸⁷⁷ seriāls “Holokausts” un tā ietekme raisīja jaunas diskusijas un debates. Seriāls kļuva par spilgtu izpausmi vācu režisoru un mākslinieku cīņā pret amerikāņu kiču kā daļu no protesta pret ASV kapitālismu. Tā, piemēram, “*Der Spiegel*” holokausta reprezentāciju seriālā nodēvēja par ebreju iznīcināšanu kā ziepju operu un genocīdu, skatot mīlas mūzikai.⁸⁷⁸ Savukārt vācu kinorežisors Edgars Reics (*Reitz*) paziņoja: “*Visradikālākais atsavināšanas process, kāds pastāv, ir personiskās vēstures atsavināšana. Amerikāņi ar “Holokaustu” ir nozaguši mūsu vēsturi.*”⁸⁷⁹ Līdzīgas diskusijas seriāls raisīja arī ASV, kur jo īpaši tika problematizēta saite starp populārās kultūras ietekmēm un sociālās atmiņas procesiem. Diskusijas par reprezentāciju ievadīja Eli Vīzela recenzija, kas “*New York Times*” tika publicēta seriāla pirmizrādes dienā un kurā viņš seriālu nodēvēja par holokausta trivializāciju, uzsverot, ka tikai tie, kas tur bija, zinās, kā tas ir, bet citi nezinās nekad.⁸⁸⁰ E. Vīzels rakstīja, ka seriāls ir nepatiess, uzbrūkošs un lēts “*aizvainojums visiem, kas gāja bojā un izglābās holokaustā.*”⁸⁸¹

Miniseriāls “Holokausts” mainīja gan izpratni par holokaustu, gan priekšstatu par vēsturniekiem kā pagātnes notikumu nozīmes veidotājiem, jo kopš tā brīža mediju reprezentāciju

⁸⁷⁵ Baron, L. (2012). Film. P. 447. Pīters Noviks norāda, ka, neraugoties uz to, ka daudzi centās sekot un radīja visdažādākos mediju produktus par holokausta tematiku, nevienam vairs nav izdevies tas, ko un kā paveica seriāls “Holokausts” 1978. un 1979. gadā. Sk.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 210.

⁸⁷⁶ Holokausta mediētā reprezentācija un koncepta uzplaukums ir raisījis visdažādākās debates, ietverot šos procesus vērtējošus spriedumus, kas visbiežāk ir izteikti polāri. Sk.: Zandberg, E. (2006). *Critical Laughter: Humor, Popular Culture and Israeli Holocaust Commemoration*. P. 562, 563.

⁸⁷⁷ Sk., piem.: Horkheimers, M., Adorno, T. (2009). *Apgaismes dialektika: filosofiski fragmenti*.

⁸⁷⁸ Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 213.

⁸⁷⁹ Citēts pēc: Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 528. lpp.

⁸⁸⁰ Wiesel, E. (1978, April 16). Trivializing the Holocaust: Semi-Fact and Semi-Fiction. *New York Times*, 29.

⁸⁸¹ Citēts pēc: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 211. Savukārt Mollija Haskela (*Haskell*) retoriski jautāja, kā aktieri uzdrošinās iedomāties, kā tas varētu būt, un pēc tam vēl demonstrēt mums, kā, viņuprāt, tas notika. Bet Pīters Surians (*Sourian*) bija sašutis, ka seriāla autori ir uzdrošinājušies informēt par holokaustu un iespaidot tos, kas to nevēlas atcerēties un nav tam gatavi. Turpat. 211.–213. lpp. Būtībā tie paši argumenti tika izmantoti 15 gadus vēlāk, diskutējot par Spīlberga “Šindlera sarakstu”, un tas vienlaikus tika gan cildināts kā veiksmīgs, izglītojošs materiāls, gan skarbi kritizēts. Sk.: Shandler, J. (1997). Schindler’s Discourse: America Discusses the Holocaust and its Mediation, from NBC’s Mini-Series to Spielberg’s Film. P. 153–168.

veidotāji kļuva par jaunā tipa ekspertiem: “Pēc seriāla “Holokausts” pārraidīšanas TV raidījumi, filmas, literatūra un laikraksti ir aizvietojusi vēstures ekspertus kā informācijas avoti par holokaustu.”⁸⁸²

4.3. Holokausta tapšana par kultūras lielstāstu, 1980-2005

4.3.1. Holokausta reprezentāciju bums astoņdesmitajos un deviņdesmitajos

Sekojošā seriāla “Holokausts” panākumiem⁸⁸³ 20. gadsimta nogali raksturo līdz tam nepieredzēta komemoratīvu notikumu un mediētu reprezentāciju plūsma,⁸⁸⁴ ko daži autori nodēvējuši par “holokausta reprezentāciju eksploziju”.⁸⁸⁵ Tās laikā plašu Rietumu sabiedrību jautājumi, kas saistīti ar holokausta atmiņu, sasniedza, pateicoties tādiem populārās kultūras veidojumiem kā seriālam “Holokausts”, Kloda Lanzmāna dokumentālajai filmai “*Shoah*”⁸⁸⁶ un Stīvena Spīlberga mākslas filmai “Šindlera saraksts”.⁸⁸⁷ Savukārt šos populārās kultūras produktus papildināja video un audio liecību vākšana, muzeju un piemiņas vietu veidošana, holokausta iekļaušana izglītības un mācību programmās un citi holokausta institucionalizācijas pasākumi.⁸⁸⁸

Kopš astoņdesmitajiem gadiem holokausts kļuva par nozīmīgu populārās kultūras daļu arī Izraēlā – 1988. gadā Izraēlā dzimušie tā dēvētās “otrās paaudzes” pārstāvji jeb holokaustu pārdzīvojušo bērni Jehuda Polikers (*Poliker*) un Jakovs Gilads (*Gilad*) izdeva mūzikas albumu, kurā astoņi no divpadsmit skaņdarbiem bija dažādos veidos veltīti/saistīti ar holokaustu. Šis mūzikas albums guva nozīmīgus komerciālus panākumus un tiek uzskatīts par vienu no visu laiku ietekmīgākajiem Izraēlā izdotajiem populāro dziesmu albumiem.⁸⁸⁹ Otrās paaudzes jeb

⁸⁸² Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 114.

⁸⁸³ Dīters Pols (*Pohl*) uzskata, ka interesi noteica gan seriāls, gan tas, ka bija izaugusi jauna paaudze. Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. P. 21.

⁸⁸⁴ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 17.

⁸⁸⁵ Apel, D. (2012). Art. P. 464.

⁸⁸⁶ Līdzīgs panākums kā seriāls “Holokausts” Francijā guva Kloda Lanzmāna deviņu stundu dokumentālā filma “*Shoah*”. Panākumu iespaidā filma tika izdota arī grāmatas formā, kā arī tika izrādīta citviet Eiropā. Sk.: Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 903. lpp.; Lanzmann, C. (1985). *Shoah: An Oral History of the Holocaust: The Complete Text of the Film*. New York: Pantheon Books. 1987. gada aprīlī filmu Francijas sabiedriskajā televīzijā rādīja vairākus vakarus pēc kārtas. Marianna Hirša atceras, ka redzējusi filmu gadu pēc tās pirmizrādes, kad to rādīja divus vakarus pēc kārtas – piecas stundas pirmajā dienā un četrarpus otrajā, bet filmas noskatīšanās rezultātā viņas tuvākie un attālākie radnieki un draugi gribējuši dalīties pieredzē: nevis pārrunāt filmu, bet izstāstīt savu pieredzi, savu stāstu – filma nepārprotami bija radījusi tam apstākļus. Sk.: Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 7–9.

⁸⁸⁷ Nav noliedzams, ka pirms šiem populārās kultūras produktiem tapa daudzi akadēmiski pētījumi, sociālie eksperimenti, zinātniskas publikācijas, notika tiesas prāvas un dažādas politiskas akcijas, kas veicināja interesi un zināšanas par holokausta tematiku, tomēr plašs iedzīvotāju loks par holokaustu uzzināja un sāka interesēties, pateicoties šiem produktiem. 1998. gadā plašu ASV mūzikas auditoriju sasniedza Rosa Fillera (*Filler*) ar skatuves vārdu *Remedy* un grupas “*Wu Tang Clan*” izpildītā dziesma “*Never again*”, kas tipiski amerikāniskā pretdiskriminācijas universalizācijā bija veltīta nacistu rasistiskajai iznīcināšanas politikai un holokausta upuru piemiņai. Dziesmu un tās liriku sk.: <https://www.youtube.com/watch?v=TIldIUUmGdc>.

⁸⁸⁸ Sīkāku dažādu holokausta reprezentācijas formu analīzi sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 128.

⁸⁸⁹ Meyers, O., Zandberg, E. (2002). The Sound-track of Memory: “Ashes and Dust” and the Commemoration of the Holocaust in Israeli Popular Culture. *Media, Culture & Society*, 24 (3), 389.

pēcatmiņas tematiku vēl vairāk aktualizēja 1991. gada Ārta Špīgelmana publikācija “*Maus*”,⁸⁹⁰ kurā autors komiksa formā atainoja savas attiecības ar tēvu, ko būtiski ietekmēja viņa pagātne – piedzīvotās ciešanas holokaustā. Ā. Špīgelmana darba aizsāko publisko pārdomu procesu nākamajā desmitgadē turpināja V. G. Sebalda (*Sebald*) novele “*Austerlitz*”.⁸⁹¹

Tomēr neviens populārās kultūras veidojums neradīja tādu interesi kā Stīvena Spīlberga (*Spielberg*) režisētā mākslas filmas “Šindlera saraksts”.⁸⁹² Kā norādīts iepriekš, pirms šīs filmas arī citi nozīmīgi mākslas darbi radījuši “publisku viļņošanu” lokālā mērogā,⁸⁹³ bet “Šindlera saraksts” kļuva par pirmo patiesi pārnacionālo holokausta reprezentāciju.⁸⁹⁴ Līdz ar panākumiem, līdzīgi kā pirms tam seriālu “Holokausts”, arī “Šindlera sarakstu” kritizēja par nepilnvērtīgu holokausta reprezentāciju.⁸⁹⁵ Savukārt filmas panākumi tiek skaidroti gan ar tās režisora S. Spīlberga reputāciju, gan ar tā brīža sociālpolitisko fonu un sociālās atmiņas dinamiku, kurā holokausts bija kļuvis par nozīmīgu diskursu.

Mākslas filma “Šindlera saraksts” ir tipiskākais piemērs mediju notikuma spējai veicināt holokausta reprezentāciju arī citos žanros, piemēram, holokaustu pārdzīvojušo liecību vākšanu un dokumentēšanu visdažādākajos veidos, pirmkārt, rodot finansiālus līdzekļus to realizācijai, otrkārt, piesaistot plašu masu interesi par šo dibinājumu, treškārt, radot interesi holokaustā izdzīvojušajiem piedalīties projektā un dokumentēt savas liecības.⁸⁹⁶ Tādējādi S. Spīlberga

⁸⁹⁰ Sk.: Spiegelman, A. (1991/1986). *Maus II: A Survivor's Tale: And Here My Troubles Began*. New York: Pantheon Books.; Darba pirmā daļa vairākkārt tika publicēta jau iepriekš. Sk.: Spiegelman, A. (1986/1973). *Maus I: A Survivor's Tale: My Father Bleeds History*. New York: Pantheon Books.

⁸⁹¹ Sebald, W. G. (2001). *Austerlitz*. New York: The Modern Library. Abos darbos novērojams A. Varburga identificētais process – iepriekš radušos izpaušmju formu pārnese jaunos kultūras tekstos. Sīkāk sk.: Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 13, 22, 40–42. Ruta Frenklina norāda, ka V. G. Sebalds izmantoja unikālu metodi, ko var dēvēt par dokumentālo fikciju – viņš savā vēstījumā iekļāva intervijas, vēstules dienasgrāmatas un fotogrāfijas, kas to savstarpējā kontekstā liek apšaubīt šādu tekstu autentiskumu. Franklin, R. (2011). *A Thousand Darknests: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 18.

⁸⁹² Zandberg, E. (2006). *Critical Laughter: Humor, Popular Culture and Israeli Holocaust Commemoration*. P. 563.

⁸⁹³ Sīkāk sk.: Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. P. 23.

⁸⁹⁴ Filma guva nozīmīgus panākumus un, līdzīgi kā seriāls “Holokausts” 1978. gadā, dominēja “*Emmy*” balvu sadales pasākumā, “Šindlera saraksts” kļuva par pārliecinoši godalgotāko darbu 1993. gada ASV Kinoakadēmijas balvu pasniegšanas ceremonijā. Atšķirībā no 1978. gada 1993. gadā pat ebreju organizācijas nespēja konkurēt ar daudzajiem bezmaksas reklāmas pasākumiem. TV zvaigzne Opra Vinfrīja (*Winfrey*) paziņoja, ka pēc filmas noskatīšanās kļuvusi par labāku cilvēku, savukārt ASV prezidents Bils Klintons (*Clinton*) aicināja: “Aizejiet un noskatieties!” Citēts pēc: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 214.

⁸⁹⁵ Omērs Bartovs (*Bartov*), piemēram, ir norādījis, ka tādas filmas kā “Šindlera saraksts”, atainojot duālus tēlus un norises, tipiskus labā un ļaunā motīvus, nostiprina auditorijā jau eksistējošos stereotipus un attieksmes. Sk.: Bartov, O. (1997). *Spielberg's Oskar: Hollywood Tries Spielberg*. In: Loshitzky, Y. (Ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press. P. 48.–50. Vienlaikus “Šindlera sarakstu” kritizēja arī par holokausta universalizēšanu, norādot, ka ebrejiem filmā ir pakārtota loma, jo titāniskajā universālā ētiskajā labā un ļaunā sadursmē galveni varoņi ir ebreju glābējs Šindlers un koncentrācijas nometnes komandants Gēcs. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 136.–137.

⁸⁹⁶ S. Spīlberga Losandželosā dibinātā “*Survivors of the Shoah Visual History Foundation*” savākusi vairāk nekā 50 000 interviju 39 valodās ar 61 valsts iedzīvotājiem (sk. dibinājuma mājaslapā “*USC Shoah Foundation: The Institute for Visual History and Education*”: http://sfi.usc.edu/what_is_the_vha) – holokaustu pārdzīvojušajiem ebrejiem. Līdz tam liecību vākšana norisinājās tikai universitātēs un pētniecības centros, projekts to padarīja par masveidīgu, populāru praksi. Tajā pašā laikā šajā projektā veiktās intervijas tikušas kritizētas par neprofesionālu un neakadēmisku intervijas procesu, neievērojot informācijas vākšanas ētikas pamatprincipus. Spilgtākie piemēri ir informantu pārtraukšana, uzvedinošu jautājumu uzdošana un nekompetence apspriestajā jautājumā. Sīkāk sk.: Oppermann, P. (2014). *Jews of Silence?: The Rumbula Memorial in the Context of Jewish Holocaust Commemoration in Soviet Latvia 1945–1967*. Master Thesis. Uppsala: Uppsala Universitet, MA–Programme “Holocaust and Genocide Studies”. P. 19.–20.

režisētā filma “Šindlera saraksts” ir piemērs, kā masu mediju vai populārās kultūras veidojumi spēj ietekmēt sociālo atmiņu gan tieši (ietekmes, kas saistītas ar filmas noskatīšanos), gan netieši (ietekmes uz aktivitātēm, kas savukārt arī ietekmē šos pašus procesus).⁸⁹⁷

Kopš “Šindlera saraksta” panākumiem holokausta reprezentāciju intertekstualitāte kļuvusi par plašu fenomenu, un vienai reprezentācijai sekojusi gan tās ierosināta grāmata, gan ceļojoša izstāde, gan interneta publikācijas.⁸⁹⁸ Tūkstošgažu mijā četras dažāda žanra holokausta tematikai veltītas dokumentālās filmas saņēma ASV kinoakadēmijas balvu “Oskars”.⁸⁹⁹ Vairākas no šīm filmām, neraugoties uz atzinību, saņēma arī bargu kritiku, visizteiktāk gan slavēts, gan pelts tika R. Benīnī darbs “Dzīve ir skaista”. Kritizētāji norādīja uz izvēlēto holokausta reprezentācijas veidu, kas neadekvāti ataino holokausta traģismu – pārkāpj morālās normas, apdraud atainoto norišu ticamību un traģisku notikumu reprezentē ironiski, bet slavētāji uzteica par neordināro pieeju, kas piesaista uzmanību un “iedveš dzīvīgumu” šādas traģēdijas reprezentācijā.⁹⁰⁰

Sekojot Teodora Adorno imperatīvam par māksliniecisko izpausmju neiespējamību pēc holokausta,⁹⁰¹ līdz pat astoņdesmitajiem gadiem mākslas pasaulē holokausts tika uzskatīts par estētiski vai pozitīvi neraksturojamu, neaptveramu un nerepresentējamu tematu, tādēļ pirmā nozīmīgā mākslinieku grupas izstāde, kas centās mainīt šo priekšstatu, notika tikai 1994. gadā.⁹⁰² Taču kopš tā laika māksla arī holokausta tematikas laukā kļuvusi par provokācijas līdzekli, kas ir spējīgs likt domāt ārpus ierastajām diskursīvajām konstrukcijām.

⁸⁹⁷ Vēl viens piemērs Stīvena Spīlberga darba nozīmei ir Holokausta memoriālais muzejs Vašingtonā, kas tika atklāts mēnesi pēc filmas pirmizrādes, un filma ne tikai nozīmīgi ietekmēja interesi par muzeju, bet arī lielā mērā noteica veidu, kā holokausts tajā tika reprezentēts. Sk.: Baer, A. (2001). *Consuming History and Memory Through Mass Media Products*. P. 495.

⁸⁹⁸ Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 229–230.

⁸⁹⁹ 1996. gadā “*Anne Frank Remembered*” un “*One Survivor Remembers*”, 1998. gadā “*The Long Way Home*”, bet 2001. gadā “*Into the Arms of Strangers*”. Sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 309. 1998. gadā režisora Džeimsa Molla (*Moll*) darbs “*The Last Days*”, kas vēsta par Ungārijas ebreju likteņiem 1944. gadā, saņēma “Oskaru” kā labākā dokumentālā mākslas filma. 2002. gadā Romāna Polaņska (*Polański*) režisētājā filma “*Pianists*”, kas vēsta par Varšavas geto ieslodzītā ebreju mūziķa Vladislava Špīlmana dzīvesstāstu, saņēma Kinoakadēmijas balvas par labāko režiju un aktieri. Savukārt par labāko mākslas filmu 2000. gada ceremonijā tika atzīta Roberto Benīnī (*Benini*) režisētā “*Life is Beautiful*”. Tajā pašā gadā ASV iedzīvotāju aptaujā, kurā piedalījās 35 000 kinoskatītāju, tā tika godināta par iecienītāko ārzemju filmu. Delfi. (2000, 9. febr.). ASV visiecienītākā ārzemju filma ir “Dzīve ir skaista”. *Delfi.lv*. Sk.: <http://www.delfi.lv/kultura/news/screen/asv-visiecienitaka-arzemju-filma-ir-dzive-ir-skaista.d?id=28577#ixzz32LaNtVqT>.

⁹⁰⁰ Kerner A. (2011) *Film and the Holocaust: New Perspectives on Dramas, Documentaries and Experimental Films*. New York: Continuum. P. 5. Piemēram, 2002. gada Nobela prēmijas laureāts, nozīmīgā darba “*Bezliktenis*” autors, Imre Kertēss (*Kertész*), analizējot tādas filmas kā “Šindlera saraksts” un “Dzīve ir skaista” retoriski vaicāja, kāpēc viņam kā holokausta izdzīvojušajam vajadzētu justies apmierinātam, skatoties, kā uz “lielā ekrāna” tiek falsificēta viņa un citu upuru pieredze. Sk.: Kertész, I. (2001). Who Owns Auschwitz? *Yale Journal of Criticism*, 14 (1), 269. I. Kertēza darba tulkojumu latviešu valodā sk.: Kertész, I. (2008/1975). *Bezliktenis*. Rīga: Tapals. Sīkāk par Imri Kertēzu un viņa darbiem sk. nodaļu “*Child of Auschwitz: Imre Kertész*” darbā: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darkneses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 121.–142. Savukārt Hilēne Flenzbauma (*Flenzbaum*) aizstāvēja filmu, norādot, ka, neraugoties uz daudzajiem kritiskajiem vēstījumiem, tikai šādās filmas pretēji faktoloģiski precīzai, bet sausiai informācijai var likt skatītājam identificēties ar vēstījumu par holokaustu un “atkal to sajust”. Sk.: Flenzbaum, H. (2001). But Wasn’t it Terrific? A Defence of Liking “Life is Beautiful”. *Yale Journal of Criticism*, 14 (1), 283.

⁹⁰¹ Sk.: Adorno, T. (1981). *Prisms*. Cambridge: MIT Press. P. 34.

⁹⁰² Sk.: McWilliams, M. (1995). Order Out of Chaos: “Burnt Whole: Contemporary Artists Reflect on the Holocaust.” *New Art Examiner*, 22 (8), 12–17.

Protestus un diskusijas izraisījuši tādi mākslas darbi⁹⁰³ kā Toma Zaksa (*Sachs*) koncentrācijas nometne atvērtā “Pradas” kurpju kastē (1998), Zbigņeva Libera (*Liber*) “Lego” koncentrācijas nometne kā klucīšu spēle (1996), vai Alana Šehnera (*Schechner*) pašportreta montāža Būhenvaldes koncentrācijas nometnē uzņemtajā fotogrāfijā, kā rezultātā viņš pozē kopā ar ieslodzītajiem, turēdams rokās diētiskās kolas bundžiņu.⁹⁰⁴ Tomēr vislielākās publiskās debates raisīja 2002. gada vasarā Ebreju muzejā Ņujorkā organizētā “*Mirroring Evil: Nazi Imagery/Recent Art*”.⁹⁰⁵ Šo daudzo holokausta komunikācijas pasākumu rezultātā ebreju iznīcināšana nokļuva daudzu sociālo grupu uzmanības redzeslokā, bet šīs reprezentācijas būtiski mijiedarbojās ar politiskajiem procesiem.

4.3.2. Publiskās diskusijas par holokausta lomu pagātnes izpratnē

Paralēli holokausta reprezentēšanai gan lokālā, gan kopš deviņdesmitajiem gadiem arī globālā mērogā, norisinājās nozīmīgas publiskas diskusijas un politiskie procesi, kas ietekmēja holokausta sociālo atmiņu. Vēl 1981. gada publikācijā Lūsija Davidovica (*Dawidowitz*) secināja, ka holokausts nav nozīmīgākais diskurss citu nacionalitāšu (neebreju) vēsturnieku darbos, un jautāja, kāpēc tik daudzi tās paaudzes vēsturnieki ir ignorējuši tematu, kas intelektuāļu aprindās raisījis daudzus nozīmīgus jautājumus par Rietumu civilizāciju un kristiešu morāli.⁹⁰⁶ Tomēr jau astoņdesmito gadu laikā dažādu faktoru mijiedarbības iespaidā nonāca līdz atklātai un nežēlīgai diskusijai par savu vēsturi, tai skaitā holokaustu, kas ieguva apzīmējumu “vēsturnieku strīds” (*Historikerstreit*).⁹⁰⁷

1986. un 1987. gadā notikušās publiskās diskusijas par to, kā vērtēt un ievietot nacistiskā režīma gadus savā nacionālajā vēsturē, aizsākās kā vēsturnieku debates par metodoloģijas jautājumiem vēstures pētniecībā, bet pārauga publiskā diskusijā par holokausta lomu pagātnes

⁹⁰³ Recenzijas par dažādām holokaustam veltītām mākslas darbu izstādēm sk.: Munson, S. (2002). Nazis, Jews and “Mirroring Evil”. *Commentary*, 113 (5), 60–64.; Honigman, A. (2002). Not Good: Mirroring Evil: Nazi Imagery/Recent Art. *Afterimage*, 30 (1), 17.; Apel, D. (2005). Tresspassing the Limits: Mirroring Evil – Nazi Imagery Recent Art at the Jewish Museum. *Other Voices* 2 (3). Sk.: <http://www.othervoices.org/2.3/dapel/index.html>.; McWilliams, M. (1995). Order Out of Chaos: “Burnt Whole: Contemporary Artists Reflect on the Holocaust.” *New Art Examiner*, 22 (8), 12–17.

⁹⁰⁴ Autors norādījis, ka ar šo mākslas darbu centies rosināt padomāt par patiesu atšķirību starp fetiša pilnajām holokausta reprezentācijām un tā laika vēsturisko realitāti un upuru patieso stāvokli. Šo un citu provokatīvu mākslas darbu analīzi sk.: Werb, B. (2012). *Music*. P. 483.–484.

⁹⁰⁵ Sk.: Munson, S. (2002). Nazis, Jews and “Mirroring Evil”. *Commentary*, 113 (5), 60–64.; Honigman, A. (2002). Not Good: Mirroring Evil: Nazi Imagery/Recent Art. *Afterimage*, 30 (1), 17.; Aper, D. (2005). Tresspassing the Limits: Mirroring Evil – Nazi Imagery Recent Art at the Jewish Museum. *Other Voices* 2 (3). Sk.: <http://www.othervoices.org/2.3/dapel/index.html>

⁹⁰⁶ Dawidowitz, L. (1981). *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press. P. 2–3.

⁹⁰⁷ Tādējādi holokausts Rietumvācijas intelektuāļu diskusiju centrā nonāca gan populārās kultūras procesū, gan politisku norišu iespaidā. No pēdējām nozīmīgākā bija VFR prezidenta Ričarda Vaiszekera (*Weizsäcker*) 40 gadskārtai kopš Otrā pasaules kara beigām veltītās runa, kuru gan elites, gan plašāka sabiedrība uztvēra gandrīz vai ar entuziasmu. Sk.: Herf, J. (1997). *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*. Cambridge: Harvard University Press. P. 350.–359.; Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. P. 21.

konstrukcijās un vāciešu identitātē.⁹⁰⁸ Vēl jo vairāk, šīs vēsturnieku debātes izkļuva no akadēmiskā ietvara un norisinājās nozīmīgos Rietumvācijas preses izdevumos.⁹⁰⁹

Diskusijas laikā, astoņdesmito gadu nogalē mērķi un pat pienākumu atgādināt vāciešiem viņu noziedzīgo pagātni un iekļaut holokausta atmiņu vāciešu identitātē no dažiem vientuļiem intelektuāļiem bija pārņēmis viss plašais VFR mediju spektrs.⁹¹⁰ Tā dēvētais “vēsturnieku strīds” noslēdzās ar nosacītu liberāli nerevizionistiski noskaņoto intelektuāļu uzvaru, bet šo publisko un mediēto diskusiju rezultātā Rietumvācijā tapa jauna atmiņas forma – vainas atmiņa (*memory of guilt*)⁹¹¹, kas tradicionālo piemiņas kultūru, ko parasti raksturo jautājums, ko citi ir nodarījuši mums, pārvērš par, ko mēs esam nodarījuši citiem. Šī pārliecībā tika institucionalizēta dažādās formās.⁹¹² Tas, kas bija aizsācies kā saruna par holokausta vēsturiskošanu, ar to saprotot diskursa radīšanu par pagātni, pārtapa viktimizācijas diskursā un strīdos par to, kurš un cik lielā mērā cieta un kurš pie šīm ciešanām ir vainojams. Vācijas mūsdienu attieksmi pret holokaustu raksturo vispārēja atvainošanās kultūra.⁹¹³

Deviņdesmitajos gados Vācijas publiskajā telpā norisinājās būtiskas diskusijas par tādām holokausta reprezentācijām kā Daniela Johana Goldhāgena pētījums⁹¹⁴ un Vērmahta noziegumiem veltīto izstādi (*Wehrmachtsausstellung*)⁹¹⁵, kā arī par piemērotāko vietu holokausta

⁹⁰⁸ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 120–121.

⁹⁰⁹ Šajās diskusijās jautājums par holokausta unikalitāti tika analizēts divos nozīmīgos aspektos – 1) vai holokausts ir salīdzināms ar padomju noziegumiem un 2) kādu atmiņas politiku – vainas vai normalizācijas – izvēlēties Rietumvācijas attīstībai. Diskusijas vienā pusē bija Jirgens Hābermāss, kurš ierosināja šo domu apmaiņu, un viņa atbalstītāji, kas norādīja, ka 13 nacisma valdīšanas gadi atzīstams par īpaši negatīvu vēstures posmu, ko vācieši nav tiesīgi “normalizēt” un par kuru tiem ir jāuzņemas morāla atbildība, savukārt oponenti uzskatīja, ka nav iespējams vēsturi skatīt morālos jēdzienos, un Vācijai ir jāatrod veids, kā šo negatīvo pagātnes posmu ievietot kopējā vēstures diskursā, pat ja tas nozīmētu risku normalizēt morāli nepieņemamas norises. Sīkāku diskusiju analīzi sk. nodaļā holokausta sociālās atmiņas ētika.

⁹¹⁰ Müller, J. W. (2000). *Another Country: German Intellectuals, Unification and National Identity*. P. 57.

⁹¹¹ Uhl, H. (2009). *Conflicting Cultures of Memory in Europe: New Borders between East and West*. P. 64.

⁹¹² 1994. gadā Vācija oficiāli kriminalizēja nacistu noziegumu noliegšanu, turpināja maksāt kompensācijas holokausta upuriem (deviņdesmito gadu vidū Vācija kompensācijās holokausta upuriem bija izmaksājusi 124 miljardus vācu marku), bet 1995. gadā Vācijas apvienotais parlaments 27. janvārī – dienu, kad Sarkanā armija atbrīvoja Aušvicas–Birkenavas koncentrācijas nometni – noteica par nacionāla mēroga nacistu īstenotās ebreju vajāšanas un iznīcināšanas piemiņas dienu. Sk.: Herf, J. (1997). *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*. P. 288.; Herf, J. (2012). *Germany*. P. 646.; Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. P. 23. Process, kas vēlākajos gados tika raksturots kā “pagātnes pārvarēšana” (*Vergangenheitsbewältigung*) – šis apzīmējums tiek lietots tikai attiecībā uz nacisma periodu un tā apceri – noveda pie izteikta filosemitisma jeb politiskajā kultūrā visuresošām norādēm uz ebreju neatsveramo lomu Vācijas vēsturē, zinātnē un ekonomikā, ko daži pētnieki interpretē kā antisemitisma monētas otru pusi – pieklājību žestu, kas apzīmē nevēlēšanos pēc būtības atcerēties holokaustu. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 70–71.

⁹¹³ Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. P. 23. Ruta Vodaka (*Wodak*), analizējot holokausta sociālos procesus Austrijā, kā vainu mazinošu un nosodāmu uzsver diskursa nostiprināšanos, ka austrieši bijuši pirmie nacistiskā režīma upuri, līdz ar to nav atbildīgi par to, kas notika Trešā Reihā laikā. Pētnieki uzsver, ka atšķirībā no Vācijas, kur vaina tika atzīta un nevarēja tikt noliegta, tādējādi antisemitismu pārvērsot par filosemitismu, Austrijā situācija bija pretēja. Tā radušās divas pārspīlēti kategorizētas šīs problēmas paradigmas: no vienas puses milzīgā vainas apziņā vācu tautības iedzīvotāju vidū, bet no otras – pilnīgs, bieži vien nepamatots vainas noliegums citu tautību pārstāvju vidū. Sk.: Reisingl, M., Wodak, R. (2001). *Discourse and Discrimination. Rhetorics of racism and antisemitism*. London and New York: Routledge. P. 92.

⁹¹⁴ Sīkāku plašo diskusiju analīzi sk. nodaļā “Sociālās atmiņas ētika”.

⁹¹⁵ Sīkāk sk.: Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. P. 24. Vācijas telpā arvien vairāk pētījumu un populārās kultūras produktu liecināja, ka ebreju slepkavošanā piedalījās ne tikai speciālās SD vienības un vērmahts, bet arī vācu armijā iesauktie vācu rezervisti, piemēram, Kristofera Brauninga analizētais 101. policijas bataljons. Sk.: Browning, C. (1992). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. New York: Harper Perennial.

memoriāla būvei.⁹¹⁶ Kaismīgajā diskusijā izskanēja pretēji viedokļi, bet daļa Berlīnes iedzīvotāju pat vienojās protestā pret pieminekli holokausta upuriem pilsētas centrā.⁹¹⁷ Galu galā Pītera Eizenmana (*Eisenman*) projektētais holokausta piemiņas memoriāls “*Denkmal*” jeb kluču lauks tika izveidots pie Brandenburgas vārtiem.⁹¹⁸

Lai gan daudz vēlāk nekā Vācijā, tomēr, neraugoties uz to, vēl deviņdesmitajos gados būtisks pagātnes pārdomāšanas process norisinājās arī citviet Rietumeiropā, piemēram, Francijā. Lai gan šai valstī holokausta noliegšana tika kriminalizēta jau 1990. gadā, strauja sociālās atmiņas politiskā diskursa maiņa notika 1995. gadā, kad prezidents Žaks Širaks (*Chirac*) publiski uzņēmās atbildību par Viši valdības rīcību Otrā pasaules kara laikā un atzina, ka franču kolaboracionisti, kas piedalījās ebreju deportēšanā, nav bijuši tikai nacistu pavēļu izpildītāji, bet aktīvi notikumu līdzdalībnieki un ar nožēlu atzina, ka ar kolaboracionistu tiešu līdzdalību nogalināšanai deportēti tie, kurus vajadzējis aizstāvēt pret slepkavām.

4.3.3. PSRS sabrukums un holokausta globalizācija kopš 1990. gada

Holokausta diskursa globalizāciju deviņdesmito gadu otrajā pusē noteica PSRS sabrukums un antikomunistiskās perspektīvas noriets, kas Rietumu pasaulē radīja nepieciešamību pārstrukturēt savu sociālpolitisko vīziju, balstoties uz jauniem pamatiem. Par šo jauno pamatu kļuva holokausts ar savu dubulto vēstījumu par vēsturisko unikalitāti un nākotnes universalitāti.⁹¹⁹ Jaunu pavērsienu holokausta sociālās atmiņas dinamikā iezīmēja 1990. gada politiskās pārmaiņas un padomju režīma sabrukumam sekojusī intensīvā līdz tam slēgto arhīvu

⁹¹⁶ Jautājums sākotnēji bija par tā novietošanu pilsētas centrā vai perifērijā žurnāls “*Spiegel*” uz kārtējā izdevuma vāka jautāja, “Vai atmiņas nav par daudz?” Kā šīs pozīcijas pārstāvis uzmanības centrā nokļuva filozofs Martins Valzers (*Walser*), kurš vairākkārt publiski kritizēja holokausta izmantošanu kā morālu ieroci un instrumentalizāciju kā līdzekli politisko mērķu sasniegšanai un naudas pelnīšanai. M. Valzers norādīja uz vainas apziņu, kas tiek uzvelta vāciešiem, kā arī aicināja holokausta atmiņu atstāt indivīdu privātajā atmiņu laukā un pārstāt veicināt kolektīvās vainas diskursus. Šīs atziņas raisīja plašas diskusijas un daudzus gan aizstāvju, gan kritiķu argumentus Vācijas publiskajā telpā. Par kritiķu līderi kļuva Vācijas ebreju kopienas priekšsēdētājs Ignacs Bubis (*Bubis*), kurš argumentēja, ka holokausta atmiņas noklusināšana veicinās ksenofobijas, rasisma un arī nacisma atdzimšanu. Sk.: Müller, J. W. (2000). *Another Country: German Intellectuals, Unification and National Identity*. P. 245–249.; Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. P. 24.

⁹¹⁷ Nozīmīgāko problēmu holokaustam veltītu pieminekļu tapšanā Vācijā rada divi apstākļi: 1) apziņa, ka tieši nacisti īpaši izmantoja pieminekļus un piemiņas pasākumus kā nozīmīgus identitātes veidotājus un 2) vēlme izvairīties no slepkavu tēla diskursīvas ieaušanas piemiņas vietās. Young J. (2004). *Holocaust museums in Germany, Poland, Israel, and the United States*. P. 252.

⁹¹⁸ Arī diskusijā kopumā šķietamu pārspēku guva Martina Valzera oponenti, kuriem pievienojās arī VFR prezidents Romāns Hercogs (*Herzog*).

⁹¹⁹ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 17. Piemēram, Izraēlas muzejs “*Yad Vashem*”, sākot ar deviņdesmitajos gadiem, ir krasi mainījis savu diskursīvo konstrukciju, orientējoties ne tikai uz ebreju upuriem, bet arī uz citām nacistu vajātajām sociālajām grupām – romiem, Jehovas lieciniekiem, politiskajiem upuriem, homoseksuāļiem u. c. Šis process noslēdzās 2003. gadā, kad pēc muzeja pārbūves ekspozīciju diskursā tika iekļautas plašas upuru grupas, bet vēstījums tika – universalizēts. Young J. (2004). *Holocaust museums in Germany, Poland, Israel, and the United States*. P. 266.; Young, J. E. (2012). *Memorials and Museums*. P. 503.

Bet kopš deviņdesmitajiem diskusijas par to, vai holokausta muzejiem un piemiņas objektiem vajadzētu koncentrēties uz ebreju iznīcināšanas specifiskajām norisēm, vai arī vēstījumam vajadzētu būt iekļaujošam: tādām, ar kuru iespējams identificēt arī citus noziegumus – gan romu iznīcināšanu Otrā pasaules kara laikā, gan, piemēram, armēņu genocīdu vai nesēnākus mūsdienu masu noziegumus kā Ruandā.

glabāto dokumentu izpēte, ko raksturo ASV vadītā “jaunā pasaules kārtība”,⁹²⁰ kas paredzēja centienus izprast līdz tam noklusētos kolaboracionisma un nacisma ietekmes jautājumus.⁹²¹ Britu vēsturnieks Tonijs Džads (*Judt*) raksta, ka “*pirmā pēckara Eiropa tika celta uz apzinātas neatcerēšanās – uz aizmiršanas kā dzīvesveida. Kopš 1989. gada Eiropa tiek veidota uz kompensējoša atceres pārpalikuma: uz institucionalizētas publiskas atcerēšanās kā paša kolektīvās identitātes pamata.*”⁹²² Kā norādīts iepriekš, lai gan pēckara Eiropas integrācijas projekts tika pamatots ar nacionālo konfliktu vēsturi, holokausts nebija šo norišu atslēgas vārds un atšķirībā no Otrā pasaules kara kopējās pieredzes tam nebija gandrīz nekādas simboliskas nozīmes tādu institūciju kā Eiropas Padome vai Eiropas Kopiena dibināšanā.

Pirmajās pēckara desmitgadēs Eiropas integrācija tika balstīta nevis vēlmē veicināt demokratizāciju kā vēlāk vēstīs Eiropas Savienības dibināšanas diskurss, bet gan centienos nepieļaut jaunu karu nācijvalstu starpā, savukārt holokaustam sākotnēji ar šiem procesiem nebija gandrīz nekādas sasaistes – tas nonāca Eiropas diskursa centrā jeb tika “europeizēts”⁹²³ vairāk nekā trīs desmitgades pēc kara – astoņdesmitajos un, jo īpaši, deviņdesmitajos gados. Tā rezultātā līdz 1993. gadam, kad pēc PSRS sabrukuma nacistiskais režīms bija no tikko izjukušā režīma atguvis galvenās ļaunuma impērijas statusu, un tika dibināta Eiropas Savienība jeb Eiropas Kopiena tika pārdēvēta par Eiropas Savienību, jau bija notikusi būtiska “vērtību pārvērtēšana” un jaundibinātās vai pārdibinātās organizācijas identitāte tika konstruēta, balstoties uz holokausta paškritisku, institucionalizētu pieminēšanu un šī nozieguma simboliskajām mācībām, kas apzīmēja toleranci, citādības atzīšanu un diskriminācijas tendenču apkarošanu.⁹²⁴

Līdz ar tūkstošgažu miju holokausta sociālās atmiņas diskursi arvien izteiktāk tika veidoti pārnacionāli. 2000. gadā notika vairāk nekā 40 nozīmīga mēroga dažādiem holokausta aspektiem veltītas konferences, tomēr holokausta sociālās atmiņas kontekstā nozīmīgākais pasākums bija Stokholmā notikušais starptautiskais forums. Tas bija veltīts holokausta izglītībai, piemiņai un pētniecībai un tajā piedalījās delegāti no 48 valstīm, galvenokārt, augstākās amatpersonas, tai skaitā prezidenti un premjerministri.⁹²⁵ Tika pausta apņēmība padarīt holokaustu par Eiropas skolu programmas nozīmīgu sastāvdaļu, un holokausts oficiāli tika pasludināts par

⁹²⁰ Daniels Levī un Nātans Sneiders norāda, ka cita starpā ASV holokausta diskursīvā konstrukcija ļāva “piemirst” par citiem nozīmīgiem notikumiem, kuru mediācija valsts tēlam bija mazāk vēlama, piemēram, atombumbas nomešanu uz Hirosimas un Nagasaki. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 40.

⁹²¹ Sīkāk sk.: Stone, D. (2004). Introduction. P. 1.; Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. P. 1.

⁹²² Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. Rīga: Dienas Grāmata. 916. lpp.

⁹²³ Ar jēdzienu “holokausta europeizācija” visbiežāk tiek apzīmēts process, kuru raksturo nacionālo valstu kritiski centieni konfrontēt savu vēsturi attiecībā pret holokausta traģiskajām norisēm, atzīstot savus noziegumus, atvainojoties un uzņemoties vainu par tiem, kā arī izmaksājot kompensācijas cietušajiem. Process ieguvis arī apzīmējumu “nozēlas politika” (“*politics of regret*”). Sīkāk sk.: Olick, J. (2007). *Politics of Regret: Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge.

⁹²⁴ Sīkāk par holokausta simbolisko nozīmi Eiropas institūcijās sk.: Müller, J.-W. (2012). Europe. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 650.–659.

⁹²⁵ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 10.–11.

pārnacionālas, universālā morālē balstītas sociālās atmiņas konstruēšanas pamatu. Konferences noslēgumā pieņemtā deklarācija vēstīja, ka

holokausts fundamentāli mainīja civilizācijas pamatus. Nepieredzētajai holokausta norisei vienmēr būs universāla nozīme. [...] Šīs katastrofas dziļums un glābēju varonības augstumi var būt kritērijs mūsu izpratnei par cilvēka spējām darīt labu un ļaunu.⁹²⁶

Globāla holokausta institucionalizācija turpinājās, un kopš deviņdesmitajiem gadiem Eiropas valstis holokausta piemiņu ir iekļāvušas savā oficiālo komemorācijas pasākumu kalendārā.⁹²⁷ 2002. gadā Eiropas Padome 27. janvārī, dienu, kad tika atbrīvota Aušvicas koncentrācijas nometne, pasludināja par Eiropas piemiņas dienu,⁹²⁸ bet 2005. gadā Eiropas Parlaments vienojās par holokausta, antisemitisma un rasisma atceres rezolūciju.⁹²⁹ ES prezidentūras paziņojums vēstīja: “*Holokausta nozīme ir universāla. Tā pieprasa īpašas nozīmes vietu Eiropas atcerē. Holokausts norisinājās Eiropā. Un, tāpat kā Apvienoto Nāciju Organizācija, no šīs tumšās epizodes dzima jauna Eiropa*”.⁹³⁰

Šo procesu rezultātā holokausts Eiropas simboliskajā apziņā ir ticis nodefinēts par negatīvās atmiņas vietu, bet dažādas holokausta komemorācijas izpausmes (pieminekļi, memoriāli, muzeji, piemiņas dienas) ir kļuvušas par civilizācijas trūces atainojumu “Eiropas sejā” jeb ļaunuma simbolu Eiropas universālajās vērtībās.⁹³¹ Uz šādas platformas ES politiķi un intelektuāļi ir centušies radīt vienotu eiropieša identitāti, kas būtu bāzēta kopīgā, vienojošā vēstures izpratnē, sociālajā atmiņā un atmiņas ētikas perspektīvā, kas ietvertu izpratni par to, ko un kā vajadzētu atcerēties eiropietim. Piemēram, politikas zinātnieks Klauss Legevī (*Leggewie*) ir piedāvājis shematisku kopīgu Eiropas atceres struktūru, ko veidojis koncentrisko apļu veidā un kuras centrā ir novietots holokausts.⁹³² Šo ideālistisko vīziju ir grūti iztēloties, ņemot vērā atmiņas konfliktus, kas norisinās un ir norisinājušies gan valstu ietvaros, gan pāri to robežām un

⁹²⁶ Sk.: <http://archive.today/www.holocaustforum.gov.se>. Bet holokausta vēsturnieks Jehuda Bauers (*Bauer*) vienā teikumā apkopoja Stokholmā forumā valdošo noskaņojumu: “*Holokausts visā pasaulē tiek atzīts par ļaunuma simbolu*”. Sk.: Citēts pēc: Kattago, S. (2009). Agreeing to Disagree on the Legacies of Recent History: Memory, Pluralism and Europe after 1989. P. 384.

⁹²⁷ Vairāki pārnacionāli lēmumi un publiski paziņojumi norādīja uz holokausta jauno, simbolisko nozīmi. Tiek uzskatīts, ka holokausts ir raisījis virkni politisku likumu un institūciju tapšanu. Sk.: Lang, B. (2012). *The Humanities*. P. 690.

⁹²⁸ Pilnā nosaukumā – Starptautiska diena holokausta upuru piemiņai un noziegumu pret cilvēci novēršanai.

⁹²⁹ Uhl, H. (2009). *Conflicting Cultures of Memory in Europe: New Boarders between East and West*. P. 63.

⁹³⁰ EU Presidency Statement (2005). Holocaust Remembrance. Sk.: http://www.eu-un.europa.eu/articles/en/article_5224_en.htm. Savukārt 2007. gadā Vācija savas ES prezidentūras laikā publiski paziņoja par apņemšanos panākt holokausta noliegšanas kriminalizāciju Eiropas Savienības mērogā. Šo vīziju, ko pārņēmuši arī vairāki sociālpolitisko procesu pētnieki un kas paredz, ka Otrās pasaules kara iznākums, Nirnbergas tiesas procesi un pretnacistiskā pretestības kustība iedibināja pamatus Eiropas integrācijai vai kosmopolītiskajai Eiropai, Jans Verners Millers (*Müller*) dēvē par idealizētu. Sk.: Müller, J.–W. (2012). *Europe*. P. 657–658. Tikai retrospektīvā skatījumā Eiropas institūcijas padarīja holokaustu par pēckara Eiropas dibināšanas negatīvo mītu – ideja, kas paredz, ka Eiropa varētu simbolizēt to ideju nosodīšanu un apkarošanu, kas tiek asociētas ar holokausta realizāciju, piemēram, rasisms, naida, vardarbība, diskriminācija un morāla vienaldzība.

⁹³¹ Uhl, H. (2009). *Conflicting Cultures of Memory in Europe: New Boarders between East and West*. P. 63–64.

⁹³² Sk: Leggewie, C., Lang, A. (2011). *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt*. München: Verlag C. H. Beck. S. 14.; Leggewie, C. (2011). *Seven Circles of European Memory*. In: Meusburger, P., Heffernan, M., Wunder, E. (eds.). *Cultural Memories: The Geographical Point of View*. Heidelberg: Springer. P. 127–143. K. Legevī shēma visbiežāk kritizēta kā abstrakts, izteikti vācisks centiens dziedēt savas pagātnes traumas, norādot, ka citviet, piemēram, Lielbritānijā, šādi abstrakti strukturēti Eiropas atmiņas modeļi nav aktuāli.

demonstrē izteikti atšķirīgu sociālo atmiņu pastāvēšanu, kas manifestējas dažādu sociālpolitisku norišu iespaidā.⁹³³

4.4. Holokausta sociālās atmiņas pārnacionālais pagātnes diskurss, 2005-2014

4.4.1. Holokausta simboliskā nozīme pēc tūkstošgažu mijas

Pēc tūkstošgažu mijas holokausts tā dēvētajā Rietumu pasaulē bija kļuvis par nepieredzēti lielas intereses objektu, ar holokaustu piesātināta komunikācija bija pārpludinājusi gan reālo, gan virtuālo dzīves telpu. Informācija par holokaustu tādā vai citā formā Rietumu televīzijā un laikrakstos bija sastopama gandrīz katru dienu.⁹³⁴ Par “modes kļiedzienu” kļuvušas ne tikai mākslas filmas, bet arī dienasgrāmatas, atmiņas un proza, kas veltīta holokausta tematikai, vairāki no šiem darbiem kļuva ne tikai par skatītākajiem kinoteātros, bet arī par dižpārdokļu sarakstu līderiem grāmatnīcās.⁹³⁵ Turklāt šis process pilnā mērā norisinājies arī valstīs, kas ir pat izteikti ģeogrāfiski un vēsturiski attālinātas no holokausta īstenošanas vietām.

Arī Amerikas Savienotajās Valstīs septiņas desmitgades pēc notikuma un tūkstošiem kilometru no paša notikuma vietas holokausts ir kļuvis par nozīmīgu kultūras sastāvdaļu. Ebreju traģēdija un tās atzīšana, neraugoties uz teritoriālo attālumu, ir kļuvusi par būtisku ASV vēstures daļu un dominējošo kultūras diskursu, bet holokausta jēdziens – par neatņemamu ikdienas valodas daļu.⁹³⁶ ASV holokaustam ir izteikti universāla nozīme, jo tur atšķirībā no Eiropas un

⁹³³ Törnquist-Plewa, B., Bernsand, N. (eds). (2012). *Painful Pasts and Useful Memories: Remembering and Forgetting in Europe*. P. 7–8.

⁹³⁴ Sk.: Pohl, D. (2004). Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe. P. 22. M. Rozemans norādījis, ka Rietumu pasaulē holokausta tēmai veltītās publikācijas tūkstošgažu mijā lasīja neierasti plaša auditorija, un gandrīz ikkatru nedēļu laikrakstos tiek publicēta jauna recenzija par šai tematikai veltītu jaunu vai atkārtoti izdotu darbu. Roseman, M. (2001). Recent Writing on the Holocaust. *Journal of Contemporary History*, 36 (2), 361. Holokausta tematikai veltīto akadēmisko publikāciju apjomu raksturo Dorisas Bergenā (*Bergen*) atziņa, ka šobrīd zinātnieks, kas interesējas par šo pētniecības lauku, nevar veikt primāro uzdevumu un iepazīties ar tajā tapušajiem pētījumiem, jo tam jau šobrīd nepieciešams vairāk par vidējo cilvēka dzīves ilgumu. Sk.: Bergen, D. L. (2009). *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*. P. vii.

⁹³⁵ Elī Vīzela darbs “*Night*” 2006. gada sākumā ASV vien bija pārdots vairāk nekā 6 miljonos eksemplāru. Sk.: Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. P. 295. Holokaustam veltītie memoriāli, muzeji un piemiņas vietas kļuvuši par tik daudz ASV un Eiropas lielpilsētu un mazpilsētu sastāvdaļu, ka Tonijs Džads, raugoties uz Rietumu tipisko pilsētinauvu, secinājis, ka acīmredzot “*Eiropas risinājums nemierīgo atmiņu problēmai bija iekalt tās akmeņi*”. Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 912. lpp. Džeims Jangs jau deviņdesmito gadu beigās rakstīja, ka piemiņas vietu skaits Eiropā, Amerikā un Izraēlā, kas veltītas tieši holokausta (gan masu slepkavību, gan pretošanās kustību, gan ebreju glābēju) atcerēšanai šobrīd sniežas krietni pāri tūkstošiem. Dž. Jangs raksta, ka jau deviņdesmito gadu sākumā holokausta atcerēšanās kultūra bija izaugusi tādos apmēros, ka muzejus un memoriālus visā pasaulē ik gadu apmeklēja vairāk cilvēku nekā tika nogalināti holokausta laikā. Sk.: Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. P. ix., 10. Dž. Janga vēlākie pētījumi liecina, ka šis process nebūt nav apstājies – ik gadu tiek piedāvāti jauni projekti un uzstādīti jauni pieminekļi, piemiņas plāksnes vai citi objekti, kas veltīti holokausta atcerēšanai. Young, J. (2002). *At Memory's Edge: After-images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*.; Young J. (2004). Holocaust museums in Germany, Poland, Israel, and the United States. P. 249–274.; Young, J. E. (2012). *Memorials and Museums*. P. 490.–506.

⁹³⁶ Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. 230. Tonijs Džads raksta, ka holokausts ASV ir kļuvis par morālu mērauklu ikvienam nozīmīgam politiskam lēmumam, sākot ar politiku Tuvo Austrumu jautājumos un beidzot ar attieksmes formulēšanu pret etnisko tīrīšanu vai genocīda draudiem jebkur pasaulē. Sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 273.–274. Tajā pašā laikā holokausta izpratni ir veidojusies universālu morālu spriedumu formā, jo ASV nebija citu interpretācijas līdzekļu. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 109. Pētījumi liecina, ka pat gadījumos, kad indivīds personīgi neapzinās un pilnībā neizprot holokausta diskursu, tie apzinās tā nozīmi kultūrā, kurā dzīvo. ASV deviņdesmito gadu nogalē veiktā socioloģiskajā aptaujā vairāk nekā 2/3 amerikāņu, kas atbildēja, ka nezina par holokaustu neko vai arī zina maz, vienlaikus

Izraēlas par šī jēdziena atslēgas vārdu kļuva nevis antisemitisms, bet gan rasisms, kas paredzēja nozīmīgu atšķirību – ja antisemitisms var tieši attiekties tikai uz ebrejiem, tad rasistiskas tendences var skart ikvienu.⁹³⁷

Tonijs Džads norāda, ka holokausta sociālās atmiņas dinamikas rezultātā iemesls daudzām politiskajām norisēm mūsdienu demokrātisko valstu saimē ir viens – kādas eiropiešu daļas mēģinājums pilnībā iznīcināt visus kādas citas eiropiešu grupas pārstāvjus. Tādējādi holokausta noliegšana vai noniecināšana mūsdienu Rietumu publiskajā telpā automātiski nozīmē nostāšanos ārpus civilizēto ļaužu saimes.⁹³⁸ Šādu uzskatu kontekstā viena no būtiskākajām holokausta diskursa iespaidā ieviestajām izmaiņām ir valstu centieni pieminēšanas politikā ieviest kritiskus vērtējumus pret savu realizēto politiku pagātnē,⁹³⁹ kā rezultātā Rietumu pasauli ir pārņēmusi “atvainošanās sāga” jeb rituāla sava nodarījuma apzināšanās un nožēlas paušana par to.

Holokausts ir kļuvis gan par nozīmīgu vēsturisku notikumu un faktu, gan par vērtību spriedumu un izpratnes rīku, un visbiežāk pāreja starp šīm jēdziena izpratnēm ir grūti nosakāma,⁹⁴⁰ bet holokausta simboliskajai nozīmei ir bijusi būtiska ietekme uz citiem notikumiem, piemēram, Bosnijā un Kosovā.⁹⁴¹ Holokausta diskurss ir kalpojis par citu atmiņu ierosinātāju un veidotāju jeb pamatu, uz kura fona konstruēta citu pagātnes diskursu nozīme.⁹⁴² Tādējādi pretēji vispārpieņemtajam uzskatam, ka viena notikuma atcerēšanas apdraud citas atmiņas un laupa tām nozīmību, holokausta diskurss ir veicinājis liela mēroga atminēšanos daudzos citos laukos.⁹⁴³

Vairāki autori ir norādījuši uz to, ka holokausta atmiņa ir ne tikai daļa no “atmiņu pētīšanas buma”, bet ir disciplīnas nodibināšanās pamats, jo, sekojot milzīgajai interesei par holokausta atmiņu, pētītas arī citas masu slepkavības, etniskas tīrīšanas un to radītās kultūras traumas. Šai pārliecībai pamatā ir atziņa, ka atmiņu aktualizācijas process aizsācies tieši ar diskusijām un reverbācijām par holokausta tematiku, kā rezultātā visdažādākās holokausta

apgalvoja, ka ir ļoti svarīgi, lai amerikāņi zinātu un izprastu holokaustu. Sk.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 233.

⁹³⁷ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 114. Tādējādi ASV holokausta muzeji ir ne tik daudz bāzēti vēsturē, cik nācījas definētajos ideālos, respektīvi, atmiņa citas valsts noslepkavotos citu valstu upurus, veido pamatu ASV idealizētajam pastāvēšanas mītam. Young J. (2004). Holocaust museums in Germany, Poland, Israel, and the United States. P. 267–273. Būtiski arī, ka ASV tāpat kā Izraēlas nozīmīgākajos holokausta memoriālos diskursīvais vēstījums beidzas ar “atgriešanos dzīvē”, jo abu valstis sevi konstruē kā bēgļu un brīvības zemes. Sk.: Young, J. E. (2012). *Memorials and Museums*. P. 505.

⁹³⁸ Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 887, 888. lpp. Līdzīgi T. Džadam arī Aleida Asmane uzsver, ka holokausts ir parigmatiska Eiropas atmiņa un tam jāklūst par centrālu atskaites punktu ikvienā Eiropas identitātes konstrukcijā. Sk.: Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. S. 255.

⁹³⁹ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 126.

⁹⁴⁰ Lang, B. (2012). *The Humanities*. P. 690–692.

⁹⁴¹ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 160.

⁹⁴² Huyssen, A. (2003). *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press. P. 99.

⁹⁴³ Rothberg, M. (2009). *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Colonization*. Stanford: Stanford University Press. P. 5–7.

reprezentācijas, ko pēc analogijas iespējams dēvēt par “holokausta atmiņas bumu”, ir veicinājušas arī vispārīgu teorētisku interesi par atmiņas procesiem kopumā un arī citām tās izpausmēm, tai skaitā nesaistītām ar holokaustu.⁹⁴⁴ Tas nozīmē, ka holokausts ir kļuvis par pārteritoriālu, pārnacionālu, globālu atmiņu un ietekmējis “kosmopolītiskas atmiņu kultūras” rašanos, kurā holokausts ir kļuvis par diskursa šablonu jeb atmiņas mērauklu.⁹⁴⁵

Līdz ar to pēdējo desmitgažu laikā holokaustam ir tikuši piedēvēti visdažādākie apzīmējumi. Rietumu pētnieku darbos tas ir dēvēts gan par “paradigmatisku 20. gadsimta genocīdu”,⁹⁴⁶ “simbolisku gadsimta ļaunumu”,⁹⁴⁷ “tragēdiju *per se*”,⁹⁴⁸ “ļaunuma arhetipu”,⁹⁴⁹ “neizbēgamu mūsdienu diskursu”,⁹⁵⁰ “Rietumu vērtību stūrakmeni”⁹⁵¹. Raksturoto un analizēto sociālpolitisko procesu mijiedarbības rezultātā 20. gs. beigās un 21. gs. sākumā holokausta centrālā vieta tā dēvētās Rietumu pasaules⁹⁵² identitātē un sociālajā atmiņā šķiet nodrošināta.⁹⁵³ Neraugoties uz to centrālo vietu dažādu reģionu sociālajās atmiņās un pārnacionāla diskursa statusu, holokausts ir ieguvis atšķirīgu nozīmi atkarībā no lokālajiem sociālpolitiskajiem un vēsturiskajiem faktoriem.⁹⁵⁴ Lai gan holokausts tiek uzsvērts kā neapšaubāma morāla mācība gan Eiropā, gan Amerikā, tā simboliskā nozīme tiek izmantota dažādiem iemesliem.⁹⁵⁵

Holokausts nav vienīgais pagātnes notikums, kas veicināji dažādu reprezentāciju tapšanu un notikumu daudzkārtīgu mediāciju.⁹⁵⁶ Tomēr neviens no pagātnes diskursiem nav ieguvis tādu

⁹⁴⁴ Sk. piemēram: Törnquist-Plewa, B., Bernsand, N. (Eds). (2012). *Painful Pasts and Useful Memories: Remembering and Forgetting in Europe*. P. 7.; Connerton, P. (2009). *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 1.; Müller, J. W. (2002). *Memory and Power in Post-War Europe: Studies on the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 14. Šo holokausta centralitātes principu atmiņu pētniecības laukā kodolīgi nodefinējis Pjērs Norā: “Ikviens, kurš saka – atmiņa, saka – Šoa”. Sk.: Citēts pēc: Müller, J. W. (2002). *Memory and Power in Post-War Europe: Studies on the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 14.; Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. P. 29.

⁹⁴⁵ Levy, D. Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 2, 132; Erll, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 62–63.

⁹⁴⁶ Naimark, N. (2001). *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. P. 35.

⁹⁴⁷ Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books. P. viii.

⁹⁴⁸ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 28.

⁹⁴⁹ Stone, D. (2004). Introduction. P. 1.

⁹⁵⁰ Naimark, N. (2001). *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. P. 58.

⁹⁵¹ Berenbaum, M. (2012). Judaism. P. 617.

⁹⁵² Holokausts nepārprotami ir Rietumu diskurss, jo citviet vēstures konstrukcijās dominē Eiropas imperiālisms un koloniālisms. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 176.–177., 192.–193.

⁹⁵³ Džads, V. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 905. lpp. Nav apšaubāms, ka joprojām bija un ir indivīdi, kas cenšas pierādīt, ka holokausts nekad nav noticis un ir izdomāts notikums. Tomēr kopš gadsimtu mijas vai pat nedaudz agrāk Rietumeiropas, Ziemeļamerikas un Austrālijas vēsture bija balstīta uz holokausta simbolisku pieminēšanu un atcerēšanu, nevis aizmiršanu. Daniels Levī un Nātans Snaiders raksta, ka paškritiska attieksme pret savu vēsturi ir kļuvusi par normu visā Eiropā: “*Tagad ne tikai Vācija, bet ikviena Eiropas valsts ir vainīga. Pat Zviedrijas un Šveices neitralitāte tikusi būtiski apšaubīta*”. Sk.: Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 202.

⁹⁵⁴ Rietumvācijā tas nozīmēja ultranacionālisma diskreditāciju un vainas apziņu, Izraēlā tas nozīmēja nedrošības sajūtu un nepieciešamību veidot spēcīgu, bruņotu valsti. ASV tas nozīmēja pamatojumu liberālām un demokrātiskām vērtībām. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 95.

⁹⁵⁵ Ja eiropieši ar holokausta pieredzi visbiežāk pamato nepieciešamību neiesaistīties karadarbībā, tad ASV to izmanto, lai argumentētu par labu karam. ASV, uzsākot gandrīz ikvienu militāro operāciju, izmanto argumentus, kas ir viegli atvedināmi uz holokausta morālajām mācībām, piemēram, nepieciešamību novērst cilvēktiesību pārkāpumus, kas nav pieļaujami vai kas nekad nedrīkst atkal atkārtoties. Pat, ja holokausts, netiek burtiski pieminēts, ikvienam ir skaidrs, kura nozieguma neatkārtošana tiks nepieļauta. Sīkāku skaidrojumu sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 123–125.

⁹⁵⁶ Sols Frīdlanders (*Friedlander*) raksta, ka tas bija notikums, kura apmērs un traģisms ietekmēja tradicionālās konceptuālās kategorijas un reprezentācijas shēmas. Friedländer, S. (1992). Introduction. In: Friedländer, S. (Ed.). *Probing*

vērienu, pateicoties visdažādākajām reprezentācijas formām. Iemesli, kāpēc holokausts ir kļuvis par tik nozīmīgu diskursu, ir dažādi, tomēr būtiskākā nozīme ir diviem – visdažādāko populārās kultūras žanru pārstāvju veikumam, kas radījuši mākslas darbus par šo traģēdiju, kā arī politisko institūciju darbam, kas nodrošinājuši, ka holokausta atminēšanās vienlaikus simbolizē universālus cilvēktiesību principus.

Tā rezultātā holokausts tiek izmantots visdažādākajos iedomājamajos veidos un gadījumos, turklāt nereti pretrunīgās un pat savstarpēji nesavienojamās nozīmēs. No vienas puses, holokausts tiek uzlūkots kā unikāls, nepieredzēts notikums cilvēces vēsturē – neatkārtojamas šausmas, apokaliptisks vēstījums par sabiedrības potencialitātēm un draudīgs briesmu signāls, bet, no otras puses, holokausts tiek piesaukts kā salīdzinājums gan lielākos, gan mazākos notikumos, kuros tiek saskatītas eksistējošas vai potenciālas ļaunuma izpausmes – tādējādi tas kļūst par mācību un salīdzinājumu visiem un vienmēr, un tiek pieminēts, izskanot rasistiskam izteikumam vai brīdinot par teroraktu briesmām.

4.4.2. Necivilizētās un holokaustu neatzīstošās Austrumeiropas diskurs

Līdzās Rietumu pasaulei tūkstošgažu mijā raksturīgajām atziņām par to, ka holokausts ir kļuvis par kaut ko krietni nozīmīgāku nekā tikai šausminošu un nelietīgu noziegumu, kuru vairs nedrīkst atļauties ignorēt, un pārlicību, ka atgūtās un jaunapgūtās atmiņas par šo notikumu un tā traģiskajām norisēm līdz par visdetalizētākajām niansēm ir kļuvušas par pamatu, uz kuru balstās Rietumu pasaules izpratne par vērtībām un morāli, arvien konkrētāk izskanēja norādes uz nepilnvērtīgo holokausta izpratni Austrumeiropā. Uzsverot, ka holokausta atcerēšanās un apzināšanās ir kļuvusi par Eiropas humānisma atjaunošanas centienu fundamentu un garantiju, vairāki intelektuāļi holokaustu dēvēja par atslēgu pēcpadomju valstu integrācijai Rietumu pasaulē, britu vēsturnieka Tonija Džada pēcpadomju valstīm adresētajiem vārdiem: “*Holokausta atzīšana ir mūsdienu ieejas biļete Eiropā.*”⁹⁵⁷

Šis vēstījums bija simbolisks, jo norādīja, ka austrumeiropiešu sociālajā atmiņā holokausta tematikai atvēlēta ja ne diametrāli pretēja, tad atšķirīga pozīcija. Kritiskais skatījums uz austrumeiropiešiem paredzēja, ka atšķirībā no Rietumu publiskās telpas, kur holokausta

the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution. Cambridge: Harvard University Press. P. 4. Tomēr ar šāds esenciāls skaidrojums ir nepietiekams, jo notikums kā tāds pēckara pirmajās desmitgadēs nemainījās, taču tā nozīme un reprezentāciju apjoms un intensitāte gan. Tādēļ tādi autori kā Pīters Noviks norādījuši uz instrumentāliem faktoriem – nepieciešamību stiprināt ebreju kopienas identitāti, kuru dēļ holokausts no noklusētas tēmas kļuva par arvien visaptverošāku diskursu, sākot ar septiņdesmito beigām. Sk.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life.* Pītera Novika tēzi par ietekmīgo ebreju lobiju ASV pamato statistika. 21. gadsimtā visvairāk ebreju dzīvo Izraēlā – gandrīz seši milj., bet gandrīz tikpat mīt ASV – apmēram piecarpus milj. Tālāk ar daudz mazāku ebreju iedzīvotāju skaitu seko Francija (480 tūkst), Kanāda (375 tūkst.) un Lielbritānija (290 tūkst.). Bet Krievijā, PSRS idejiskajā mantiniecē dzīvo tikai mazāk par 200 tūkst. ebreju. Sk.: <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsources/Judaism/jewpop.html>. P. Novika pieeja visbiežāk kritizēta par vienkāršotas “*top-down*” pieejas izmantošanu, kas paredz, ka ASV ebreju elite vispirms panāca, ka par holokaustu interesējas ASV ebreji, bet pēc tam ASV ebreji panāca, ka par holokaustu interesējas arī pārējie ASV iedzīvotāji. Sk.: Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”?: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 42.

⁹⁵⁷ Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada.* Rīga: Dienas Grāmata. 887. lpp.

noliegšana vai noniecināšana nozīmē nostāšanos ārpus civilizēto ļaužu saimes, Austrumeiropā šāda pozīcija itin bieži ne tikai tiek uztverta ar sapratni, bet arī piesaista atbalstītāju un domubiedru grupas. Šāds fenomens jeb viena notikuma krasi atšķirīga interpretācija visbiežāk tika skaidrots ar padomju režīma mantojumu, jo tas ir mērķtiecīgi īstenojis nozieguma pret ebrejiem noklusēšanas politiku.⁹⁵⁸

Daudzviet jaundibinātie režīmi centās labot priekšgājēju kļūdas. 1990. gada sākumā pirmajās pēckara demokrātiskajās vēlēšanās ievēlētais Austrumvācijas parlaments pieņēma rezolūciju, kurā atvainojās par valsts politiku pret Izraēlu un Austrumvācijas teritorijā pēc 1945. gada dzīvojošajiem ebrejiem un izteica vēlmi līdzdarboties gan materiālo zaudējumu, gan morālo traumu kompensēšanā.⁹⁵⁹ Tomēr pēc Vācijas atkalapvienošanas holokausta izpratne un nozīme bija atšķirīga. Ja kādreizējā Rietumvācijā bija notikušas būtiskas diskusijas, holokausta piemiņa bija institucionalizēta gan valsts un pašvaldību, gan izglītības un nevalstisko organizāciju praksēs, bet pats holokausts kļuvis par publisku diskursu, tad Austrumvācijā šis process, lai arī noritēja, bet daudz lēnāk.⁹⁶⁰ Vēl nelabvēlīgāka situācija bija valstīs uz Austrumiem, kurus ietekmēja ne tikai holokausta noklusēšanas politika,⁹⁶¹ bet arī anticionistiskās kampaņas.⁹⁶² Padomju ideoloģiskā mantojuma rezultātā dažas Austrumeiropas valstis līdz holokausta nosodīšanai un patiesai pārdomāšanai nonāca tikai pēc 2000. gada, bet citas joprojām šim jautājumam nav pievērsušās.⁹⁶³

⁹⁵⁸ Sk.: Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā*. Rīga: Latvijas Vēstures institūts. 30.–33. lpp.; Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 4. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 143. lpp. Šī iemesla dēļ iekļaut holokausta upuru atceri postpadomju atmiņā ir bijis sarežģīts uzdevums gandrīz ikvienā Austrumeiropas valstī. Sk.: Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 913. lpp. Pētnieki skaidro, ka PSRS un tās ietekmes zonā esošajās valstīs veidoto holokausta sociālās atmiņas diskursu noteica savdabīga holokausta noliegšanas un marginalizācijas, kā arī anticionisma un antisemitisma oficiālā politika. Sk.: Herf, J. (1997). *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*. P. 13.–39. Austrumvācijā komunistu režīms, pašdefinējies kā pēc dziļākās būtības antinacistisks, centās, lai iespējami daudz no nacistu radītā posta gan tiešā, gan pārnēstā nozīmē būtu redzams nākamajām paaudzēm. Nacistiskais režīms savukārt ieguva okupantu tēlu, no kura austrumvāciešiem komunisma virsvadībā jāatbrīvojas. Polijas teritorijā, piemēram, Maidanekā, kur četras piektdaļas upuru bija ebreji un kas pēc kara tika pārveidota par memoriālu, ebreji tika pieminēti kā daļa no citām, nozīmīgākajām upuru grupām – poļiem, komunistiem un padomju karagūstekņiem. Savukārt Aušvicas–Birkenavas memoriālā pretēji jaunākajos pētījumos lēstajam 1.3 miljoniem upuru, no kuriem 1.1 miljons bija ebreji, komunistu režīms vēstīja par četriem miljoniem nacistu nogalinātajiem. Sk.: Young J. (2004). *Holocaust museums in Germany, Poland, Israel, and the United States*. P. 255–256, 260–261.

⁹⁵⁹ Herf, J. (1997). *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*. P. 365.

⁹⁶⁰ Sīkāk sk.: Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. P. 32.; Herf, J. (1997). *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germany's*. Cambridge: Harvard University Press.

⁹⁶¹ Sešdesmito gadu beigās režisora Aleksandra Askoldova filmu “Komisārs” nerādīja līdz pat 1987. gadam tieši filmā atainotā “ebreju jautājuma”, precīzāk, holokausta pieminēšanas ainu dēļ. Sk.: Stern, F. (2004). *The Holocaust: Representing Lasting Images in Film and Literature*. P. 205.

⁹⁶² Anticionisma kampaņas 1949.–1953. un 1967.–1968. gadā pārtrauca daudzas holokausta pieminēšanas iniciatīvasīvas, jo īpaši Polijā. Sk.: Pohl, D. (2004). *Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe*. P. 25.

⁹⁶³ Polijā nozīmīgas diskusijas raisīja T. Grosa darbs kaimiņi, kurā viņš raksturo notikumus 1941. gada 10. jūlijā Jedwabnē, ciematā nedaudz vairāk nekā 100 kilometru attālumā no Varšavas, kur apmēram 1600 ebrejus vardarbīgi noslepkavoja viņu kaimiņi. Darba publicēšanas laikā šai vietā vēl atradās piemineklis, kas vēstīja, ka slepkavas bija vācu okupanti. Sk.: Gross, T. (2001). *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton University Press. Jana Grosa drbs kļuva par klasiku un būtiski ietekmēja perspektīvu, kādā nozīmīga daļa poļu raugās uz holokausta norisēm un vietējo poļu lomu tajās. Pēc sākotnēja temata noklusējuma J. Grosa darbs raisījis kaismīgas un pretrunīgas diskusijas Polijas medijos. Par diskusijām un dažādajiem vērtējumiem, to argumentāciju sīkāk sk.: Shore, M. (2014). *Conversing with Ghosts: Jedwabne, Żydokuma, and Totalitarianism*. In: David–Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M.

Vairāki mūsdienu autori norādījuši, ka laikā, kad Rietumeiropā holokausts kļūst par arvien būtiskāku sociālās atmiņas un līdz ar to identitātes daļu (un tas paredz kritisku savas pagātnes pārvērtēšanu pārnacionālā, universālā kontekstā) Austrumeiropā pēc PSRS sabrukuma virsroku gūst nacionālās ciešanas, etniski orientēta politika un vērojam nacionālo mītu atdzimšana.⁹⁶⁴ Tādēļ Heidemarija Ūla (*Uhl*) raksta, ka mūsdienu Eiropā ir izveidojusies kultūras noteikta robežlīnija, kur vienu pusi simbolizē holokausta, bet otru Gulaga metafora.⁹⁶⁵ Atšķirībā no Rietumeiropas, kur holokausts ir kļuvis par nozīmīgu un pat centrālu dažādu līmeņu izglītības programmu sastāvdaļu, vairumā Austrumeiropas valstu izglītības sistēmās holokausta mācīšana vēl pēc tūkstošgažu mijas bija pašos pirmsākumos.⁹⁶⁶

Tomēr šķirtne starp Rietumiem, kas vēlas atcerēties un atceras, no vienas puses, un Austrumiem, kas nevēlas atcerēties un neatceras, no otras, nebūt nav viennozīmīga. Pirmkārt, austrumeiropiešu nevēlēšanās un neieinteresētība, kā arī nezināšana holokausta tematikā ir bijusi krietni pārspīlēta. Otrkārt, arī Rietumos vēl ilgi pēc Otrā pasaules kara holokausts nebija uzmanības centrā. Eiropa, ko mēs pazīstam šobrīd, tika būvēta ar saukli “Nekad vairs”, taču tobrīd šā saukļa centrālā nozīme atšķirībā no mūsdienām nebija holokausts. Tolaik tas bija viens no ļaunumiem garā notikumu ķēdē, kuru atkārtosanos eiropieši vai vismaz to intelektuālā elite bija apņēmusies nepieļaut. Bet, treškārt, vairākas pazīmes pēc tūkstošgažu mijas norādīja, ka arī Rietumos holokausta sociālā atmiņa raisa virkni sarežģītu jautājumu.

4.5. Holokausta simbolisms, trivializācija un komercializācija

Neraugoties uz norādītajām problēmām, holokausta globalizēto reprezentāciju rezultātā holokausta diskursa izpausmes nebūs grūti atrast gandrīz ikvienā cilvēces dzīves aspektā, tai skaitā, izglītībā, reliģijā, ekonomikā, starptautiskajās attiecībās un mākslā,⁹⁶⁷ tādēļ par pārnacionālas vārdnīcas sastāvdaļu ir kļuvuši tādi to lietojumā visbiežāk metaforiski jēdzieni kā “Aušvica”, “galīgais atrisinājums” un “esesieši”. Tie arvien biežāk kļūst par neaizskaramu, svētu

(Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburg: University of Pittsburg Press. P. 5.–28.

⁹⁶⁴ Sk.: Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. S. 262; Flierl, T., Müller, E. (2010). *Transitraum Geschichte*. In: Flierl, T., Müller, E. (Hrsg.). *Osteuropa – Schlachtfeld der Erinnerungen*. Berlin: Karl Dietz Verlag. S. 7–10.; Kattago, S. (2009). *Agreeing to Disagree on the Legacies of Recent History: Memory, Pluralism and Europe after 1989*. P. 376.

⁹⁶⁵ Uhl, H. (2009). *Conflicting Cultures of Memory in Europe: New Borders between East and West*. P. 60.

⁹⁶⁶ Crawford, K., Foster, S. (2007). *War, Nation, Memory: International Perspectives on World War II in School History Textbooks*. Charlotte: Information Age Publishing. P. 22. Šīs atmiņu politiku atšķirību rezultāts ir ne tikai simbolisks, bet arī praktisks, jo vislielākās problēmas atgūt holokausta laikā nolaupītos īpašumus ir bijis Austrumeiropā, kuru no demokrātiskās Eiropas ilgstoši ir atdalījis dzelzs priekšsargs, bet, atjaunojot neatkarību un pārveidojot valsts iekārtu atbilstoši “vecās Eiropas” prasībām, lai iestātos ES un NATO, holokausta kompensāciju jautājums netika atrisināts vai pat vispār netika risināts. Kā nozīmīgākie problēmgadījumi tiek minēti Polija un Lietuva, vienlaikus norādot, ka šīs nav vienīgās valstis, kurās iespējams kompensāciju atrisinājums neraisa optimismu un vienīgais rīcības iemels ir starptautiskais spiediens un tā ietekmētais valsts tēls. Tādējādi iespējami efektīva un visaptveroša kompensāciju atguves mehānisma izstrāde Austrumeiropā joprojām turpinās. Sk.: Mor, A., Weber, A. (2011). *Holocaust Restitution: The End Game? The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5771 (1), 102–107.

⁹⁶⁷ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 177.

holokausta izpratnes sastāvdaļu, bet to lietojums valdošajam diskursam neatbilstošā formā raisa nozīmīgus skandālus, kas kļūst par plaši tiražētiem “mediju notikumiem”.

Šis process attiecas ne tikai uz tādiem apzīmējumiem kā “genocīds”, kura lietojums un precīzs saturs kļuvis par nozīmīgu akadēmisku un neakadēmisku diskusiju sastāvdaļu, bet arī, piemēram, interpretācija par to, kas ir koncentrācijas nometne, kādi žesti ir lietojami un kādi viedokļi paužami.⁹⁶⁸ Par vēl spilgtu mediju notikumu kļuva dāņu kinorežisora Larsa fon Trīra (*Trier*) izraidīšana no 2011. gada Kannu kinofestivāla, kura laikā viņš atļāvās improvizēt par tēmu ebreji, Hitlers un holokausts.⁹⁶⁹ Lai gan mākslinieki šā jēdziena plašā izpratnē parasti ir tie, kuru darbība *per se* paredz atkāpes no normas, un tiek akceptēta to misija provocēt ļaudis domāt par lietām, par kurām tie nav domājuši, vai arī domāt tā, kā viņi to nav darījuši, kinofestivāla organizētāju reakcija bija barga.⁹⁷⁰ Larsa fon Trīra izraidīšana no Kannu kinofestivāla spilgti norāda, ka dažādu sociālu un politisku procesu iespaidā, kas šai laikā ir ietekmējuši holokausta kā notikuma reprezentāciju Rietumu sabiedrības sociālajā atmiņā, holokausts vairāk nekā pusgadsimta laikā kopš Otrās pasaules kara beigām no nenozīmīga notikuma pēckara apstākļos ir pārtapis par dominējošu mūsdienu Rietumu pasaules kultūras diskursu.⁹⁷¹

Holokausta reprezentāciju radīšana ir kļuvusi tik pievilcīga, ka pēdējās desmitgadēs ir tikuši atmaskoti vairāki autori, kas savos mēģinājumos radīt unikālas holokausta reprezentācijas, kļuvuši par krāpniekiem. Mediji vairākkārt ziņojuši par skandāliem, kas radušies, atklājot, ka holokausta tematikai veltītu memuāru autori, kuru darbi kļuvuši par dižpārdokļiem un recenziju

⁹⁶⁸ 1997. gadā Ņujorkā tika atklāta izstāde, kas bija veltīta Otrā pasaules kara laikā ASV dzīvojošajiem un vietējās koncentrācijas nometnēs ieslodzītajiem apmēram 110 000 japāņu (šādas akcijas tika veiktas, lai nepieļautu Japānas iespējamus centienus izmantot ASV dzīvojošos japāņus situācijas destabilizēšanai valstī). Vietējā ebreju kopiena asi protestēja pret izstādē izmantotajiem jēdzieniem, norādot, kas tas, ko piedzīvoja, no vienas puses, ebreji nacistu un, no otras puses, japāņi ASV koncentrācijas nometnēs, nav salīdzināms. Diskusiju rezultātā organizatori precizēja koncentrācijas nometņu klasifikāciju, jēdzieniski nodalot iznīcināšanas un ieslodzījuma nometnes. Par to, ka šķietami plaši lietoti jēdzieni var būt piesātināti ar nozīmi, kuru dēļ tos ne tikai nav ieteicams lietot, bet šāda rīcība var apdraudēt arī profesionālo karjeru, pārliecinājās Horvātijas izlases futbolists Josips Šimuničs (*Šimunić*), kurš pēc izšķirošās kvalifikācijas spēles kopā ar izlases atbalstītājiem izkļiedza saukļus, ko Otrā pasaules kara laikā izmantoja holokausta īstenošanā iesaistītā horvātu fašistiskā kustība “*Ustaše*”. Tā rezultātā Starptautiskā futbola federācija diskvalificēja J. Šimuniču un liedza viņam dalību Pasaules kausa finālturnīrā futbolā 2014. gadā. Sīkāk sk.: Suveizda, A. (2014, 17. dec.). Šimuničs fašistisku saukļu dēļ diskvalificēts no PK finālturnīra. *Sportacentrs*. Sk.: http://sportacentrs.com/futbols/pk_2014/17122013-simunicis-fasistisku-sauklu-del-diskvalifi.

⁹⁶⁹ Kannu kinofestivāla padome L. fon Trīru pasludināja par “*persona non grata*” pēc viņa izteikumiem 2011. gada 18. maija Kannu kinofestivāla preses konferencē. Tostarp viņš izteicās: “Taču, klau, es, es neesmu par Otro pasaules karu, un es neesmu pret jūdīem. Pat ne pret Suzannu Bīru [dāņu ebreju izcelsmes kinorežisore]. Arī tas bija joks. Es pat ļoti esmu par jūdīem, lai gan ne pārāk ļoti, jo Izraēla, protams, ir ērkšķis pakalā. Taču kā lai es tieku ārā no šī teikuma? [...] OK, es esmu nacists. Jā, tas ir tas, ko mēs, nacisti, darām, mums patīk liela mēroga lietas, jā, varbūt jums izdotos mani pārliecināt par galīgo risinājumu (*Die Endlösung*) ar žurnālistiem”. Citēts pēc: [B. a.]. (2011. g. jūnijs). Politkorektums: Galīgais risinājums. *Rīgas Laiks*. 9. lpp.

⁹⁷⁰ Larsa fon Trīra gadījumā problēma, iespējams, bija tāda, ka šo provokāciju režisors atļāvās nevis kādā no saviem mākslas darbiem, bet gan preses konferencē. Tomēr, ņemot vērā, ka pēc būtības L. fon Trīrs ne noliedza holokaustu, ne arī norādīja, ka atbalsta nacismu kā ideoloģiju (tieši pretēji – norādīja, ka negatavojas rehabilitēt nacistu noziegumus), bet gan daudznozīmīgi un sarkastiski “žonglēja” ar holokausta tematiku, šis gadījums norāda uz holokausta simbolisko vietu (neaižskaramo) mūsdienu Rietumu kultūrā. Necenšoties atbalsīt režisora izteikumus, iespējams iztēloties, vai šāda Direktoru padomes rīcība šķistu adekvāta, ja Rietumu sociālajā atmiņā nedominētu holokausta diskurss, un vai šobrīd iespējams iedomāties kādu citu tematu, par kuru līdzīgi (vispārīgi un daudznozīmīgi) izsakoties, tāda statusa mākslinieks tiktu izraidīts no nozīmīga kultūras foruma.

⁹⁷¹ Par holokausta nokļūšanu Rietumu sociālās atmiņas centrā sīkāk sk.: Bērziņš, D. Holokausta sociālā atmiņa: teorētiskās perspektīvas un attīstības tendences. 61.–77. lpp.

slavinājumiem, ir krāpnieki, kas uzdodas par to, kas nekad nav bijuši.⁹⁷² Spilgtākais no šiem piemēriem ir Benjamin Vilkomirskas gadījums. Viņš 1995. gadā ar nosaukumu “Fragmenti” publicēja savas bērnības atmiņas, kas ietvēra laika periodu no 1939. līdz 1948. gadam, un tās tika uzņemtas ar sajūsmu un kļuva par dižpārdokli.

Dažu gadu laikā pēc grāmatas publicēšanas izrādījās, ka Benjamin Vilkomirskas īstais vārds ir Bruno Grožāns (*Grosjean*), viņš ir Šveices protestanta, strādnieka dēls, kas divas desmitgades rūpīgi pētījis holokausta materiālus, lai uzrakstītu “savu autobiogrāfiju” – vairākas pazīmes liecināja, ka viņš pēc šī laika perioda nav varējis nodalīt patiesi piedzīvotās un savas iztēlotās pagātnes epizodes un ticējis vismaz dažām stāsta epizodēm un sava holokausta upura statusam.⁹⁷³ Turklāt pat tad, kad atklājās, ka B. Vilkomirskis ir krāpnieks un viltvārdis, vairāki nozīmīgi holokausta pētnieki viņu aizstāvēja. Piemēram, Izraels Gutmans (*Gutman*) norādīja, ka nav svarīgi, vai B. Vilkomirskis ir vai nav ebrejs. Viņaprāt, galvenais ir tas, cik nozīmīgi viņu bija ietekmējis holokausts un kā viņš to bija “izdzīvojis”.⁹⁷⁴

Šis piemērs, galvenokārt, atainoja to, cik dekontekstualizēts ir kļuvis holokausts kā notikums,⁹⁷⁵ bet apgalvojumi, kuru autori uzsvēra līdzpārdzīvojuma radīšanu kā nozīmīgāko kāda darba autentiskuma kategoriju, raisīja jaunas diskusijas par holokausta reprezentāciju

⁹⁷² Sk. piemēram: Flood, A. (2014, May 12). Author of Fake Holocaust Memoir Ordered to Return \$22.5m to Publisher. *The Guardian*. Sk.: http://www.theguardian.com/books/2014/may/12/author-fake-holocaust-memoir-to-return-22m?CMP=fb_gu. Gan Donalds Vats (Watt), gan Benjamins Vilkomirskis (*Wilkomirski*), gan Marija Defonseka (*Defonseca*) un pēc viņiem arī citi ir uzrakstījuši spilgtus darbus par savu pieredzi un brīnumaino izglābšanos holokaustā. Tie tika veiksmīgi popularizēti un pārdoti, galu galā kritika rakstīja, ka tie ir īsti meistardarbi un uzskatāmi par jaunu standartu atmiņu žanrā. Pēc tam, kad pirmās emocijas norima un viņu biogrāfijās parādījās virkne neskaidrību, rūpīgas žurnālistu pārbaudes rezultātā izrādījās, ka šie darbi ir falsifikācijas, un to autori nav tie, par ko uzdodas. Sk.: Maechler, S. (2001). *The Wilkomirski Affair: A Study in Biographical Truth*. New York: Schocken; Kwiet, K. (1997). Anzac and Auschwitz: The Unbelievable Story of Donald Watt. *Patterns of Prejudice*, 31 (4), 53–60.; Watt, D. (1995). *Stoker: The Story of an Australian Soldier Who Survived Auschwitz–Birkenau*. Sydney: Simon and Schuster.; Wilkomirski, B. (1996). *Fragments: Memories of a Childhood*. New York: Schocken Books.; Defonseca, M. (1997). *Misha: A Mémoire of the Holocaust Years*. Boston: Mt. Ivy Press.

⁹⁷³ Franklin, R. (2011). *A Thousand Darknenses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 2., 216. Sīkāk par šo fenomenu sk.: Epstein, H. (1988/1979). *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors*. New York: Penguin Books. Epšteinas intervijas ar tā dēvēto otro paaudzi gan norāda, ka vairums tās pārstāvju nevar atcerēties savu vecāku stāstījuma detaļas, kā arī nespēj precīzi nosaukt ne koncentrācijas nometnē ietovēto numuru, ne precīzu tā atrašanās vietu. Viņas agrīnās intervijas arī skaidri norāda, ka tolaik vēl nav izveidojies “otrās paaudzes diskursus”, kas strukturētu veidus, kādos jārunā par vecāku pieredzi un tās iespaidu, kas sāka formēties līdz ar plašas kustības veidošanos, ko nostiprināja zinātniskas publikācijas un konferences, “otrās paaudzes” pasākumi un tikšanās, kā arī populārās kultūras produkti. Sīkāk par institucionālajiem pasākumiem, kas veidoja “otrās paaudzes diskursu” sk.: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darknenses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 216–222. B. Vilkomirskis nebija pirmais šāda veida pseidopuris, bet viņa gadījums ir kļuvis par simbolu un viņa vārds par šāda veida krāpniecības fenomena sinonīmu. “Vilkomirskisms” kļuvis par plaši izplatītu fenomenu, īpaši tā dēvētajā otrajā paaudzē, holokaustā cietušo pēcnācēju vidū, kuri tiktāl identificējušies ar savu vecāku ciešanām, ka paši sevi uzskata par holokausta upuriem. Sk.: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darknenses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 216.

⁹⁷⁴ Sk.: Lappin, E. (1999). The Man With Two Heads. *Granta*, 66, 46. Ruta Frenklina norāda, ka robežas noteikšana starp autobiogrāfiju un fikciju var būt šķietami neatrisināma problēma, jo indivīda atmiņā mājā viņa dzīves neapstrādāts melnraksts, kas nemitīgi tiek pārveidots. R. Frenklina uzskata, ka ikviens atcerēšanās akts ir diskursīvs, tāpēc viņa apšaubā to, ka kāda liecība par holokaustu atšķirtībā no mākslinieciskām reprezentācijām ir tīrs, autentisks dokuments. Tādējādi viņa noraida šķīrumu starp fikciju un memuārliecību jeb autobiogrāfisku materiālu, norādot, ka neviena fikcija nav pilnībā izdomāta, tāpat kā neviena liecība nav brīva no fantāzijas. R. Frenklina norāda uz autoru pašcenzūru un vairākkārtēju vēstījuma pārrakstīšanu atbilstoši aktuālajiem diskursiem. Šādi piemēri tostarp vērojami tekstos (A. Franka, P. Levi, E. Vīzels), kas uzskatāmi par klasisku holokausta memuārliteratūru. Sk.: Franklin, R. (2011). *A Thousand Darknenses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. P. 9.–12.

⁹⁷⁵ Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 150.

“īstumu” un “patiesumu”. I. Gutmana un līdzīgi domājošo oponenti norādīja, ka tādi faktori kā “autentiskums” vai “viltojums” jāskata kā objektīvas kategorijas, un tādēļ identificēšanās ar holokaustu pārdzīvojušajiem bērniem nepadara šo personu par vienu no viņiem.⁹⁷⁶

Vēl vienu spilgts starptautisks mediju notikums, kas raisīja daudz debašu par atainoto norišu atbilstību realitātei, bija saistīts ar Latvijas vēsturi. Mediju reprezentāciju pamatā bija stāsts par to, kā latviešu policijas vienība kādā Austrumu frontes pamestā sādžā atradusi apmēram desmit gadus vecu zēnu. Viņa precīzs dzimšanas datums nav bijis zināms. Vienība zēnu pieņēmusi par savu audzudēlu, ietēpusi uniformā un nosaukusi par Uldi Kurzemnieku jeb *Alex Kurzem*.⁹⁷⁷ Dokumentālā filma un 2007. gadā izdotā grāmata ar nosaukumu “*The Mascot*” jeb “Laimis nesējs”⁹⁷⁸ kļuva par starptautisku mediju sensāciju. Zēna tēvs Marks Kurzems grāmatā apgalvo, ka Uldis Kurzemnieks jeb *Alex Kurzem* bijis ebreju zēns, kuram neticamā veidā izdevies izdzīvot holokaustā, bet šos notikumus viņš tikai deviņdesmitajos gados izstāstījis savam dēlam Markam, kurš nolēmis veidot filmu un uzrakstīt grāmatu par šo brīnumaino stāstu.⁹⁷⁹ Būtiski atšķiras versijas un vērtējumi par notikumiem un to reprezentāciju. Pētnieki nav vienprātīgi vairākos jautājumos, un viedokļi atšķiras gan jautājumā, vai puika bijis ebrejs, gan jautājumā par 18. policijas bataljona lomu un vainu viņa ģimenes noslepkavošanā, kā arī ebreju zēna līdzvainīgumā holokaustā pēc tam, kad viņš tika iesaistīts bataljonā.⁹⁸⁰

Vienlaikus holokausta diskursu nozīmības dēļ šis notikums un ar to asociētie tēli arvien izteiktāk tiek izmantoti komerciālos nolūkos, lai, pateicoties tā atpazīstamībai vai uzņēmuma rīcības izraisītajam skandālam, pievērstu lielas auditorijas uzmanību. Holokaustu reprezentējot komerciālos nolūkos, divi nozīmīgi, medijos plaši atainoti skandāli norisinājās Igaunijā.⁹⁸¹ Abos gadījumos ideju veidotāji centās manipulēt ar holokausta simbolikas atpazīstamību. Šādi piemēri ir bijuši sastopami arī Rietumeiropā – 2014. gadā apģērbu ražotājs “Zara” savā kolekcijā “Upuri” iekļāva kreklu ar horizontālām svītrām un dzeltenu “šerifa” zvaigzni. Pēc protestiem

⁹⁷⁶ Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. P. 174.

⁹⁷⁷ Zēns pēc kara no Latvijas izceļoja uz Austrāliju, bet zēnu izglābušā 18. latviešu policijas bataljona karavīri 1961. gadā sodīja par ebreju slepkavošanu Baltkrievijas pilsētā Slonimā, pieciem bataljona dalībniekiem piespriežot nāvessodu, bet četrus sodot ar 15 gadiem ieslodzījumā. Sīkāk sk.: Neiburgs, U. (2014). “*Dievs, Tava zeme deg*”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. Rīga: Lauku Avīze. 182.–193. lpp.

⁹⁷⁸ Kurzem, M. (2007). *The Mascot: Unraveling the Mystery of My Jewish Father's Nazi Boyhood*. New York: Penguin.

⁹⁷⁹ Abos populārās kultūras produktos vēstīts, ka Uldis Kurzemnieks izbēdzis no mājās naktī, kad slepkavoja ebrejus un redzējis, kā noslepkavo viņa ģimeni. Pēc tam neticami izdzīvojis, slēpjoties mežā un vietējo zemnieku mājās. Filma “*The Mascot*” daudzviet pasaulē tika reprezentēta kā stāsts par zēnu, kuru izglāba cilvēki, kuri nogalināja viņa ģimeni un varēja nogalināt arī pašu.

⁹⁸⁰ Sīkāk sk.: Neiburgs, U. (2014). “*Dievs, Tava zeme deg*”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. 182.–193. lpp.

⁹⁸¹ Viens no tiem aizsākās pēc tam, kad vienā no lielākajiem Igaunijas laikrakstiem “*Eesti Ekspress*” tika ievietota novājēšanas tablešu reklāma, kurā līdzās uzrakstam “Būhenvaldē nebija neviena resnā!” publicēta koncentrācijas nometnē ieslodzīto fotogrāfija. Laikraksts šo publikāciju bija paredzējis kā joku, tomēr sabiedrības pretreakcija, par kuras nozīmīgāko balsi kļuva Tallinas vicemērs, norādīja, ka tādējādi ir pārkāptas ētikas normas. Savukārt par otra cēloni kļuva Igaunijas gāzes kompānijas “*GasTerm Eesti*” reklāma, kurā izmantots uzraksts vīrs Aušvicas koncentrācijas nometnes vārtiem “*Arbeit macht frei*” jeb “Darbs dara brīvu”, ko kompānijas mājaslapā papildināja sauklis: “Gāzes apkure – elastīga, ērta un efektīva.” Pēc daudzajiem protestiem šī reklāma mājaslapā tika aizvietota ar atvainošanas.⁹⁸¹ Līdzīgu skandālu Indijā izraisīja apģērbu veikala koncepti, kura zīmols tikai veidots nacistu simbolikas garā un kuram tika dots nosaukums “*Hitler*”. Sk.: <http://www.spiegel.de/international/world/new-hitler-store-in-india-triggers-global-uproar-a-853199.htm>.

sociālajos medijos, kas norādīja, ka šī kolekcijas sastāvdaļa atsauc atmiņā apgērbu, kāds nacistu koncentrācijas nometnēs bija jānēsā ebrejiem, un līdz ar to raisa asociācijas ar holokaustu, šī prece tika izņemta no apgrozījuma.⁹⁸²

4.5.1. Holokausta simbolisko mācību kritika

Pīters Heizs (*Hayes*) un Džons Rots norāda, ka, neraugoties uz holokausta nemitīgu piesaukšanu, tas ir kļuvis par publisku diskursu ar nenozīmīgu ietekmi uz sociālpolitisku problēmu risināšanu.⁹⁸³ Filozofs Deivids Džounss (*Jones*) norāda, ka taisnīguma juridiska nodrošināšana balstās uz trīs nozīmīgākajiem komponentiem – 1) leģislatīvo jeb taisnīgas likumdošanas varu; 2) izpildvaru, kas nodrošina likuma ievērošanu, un 3) tiesu varu, kas atbilstoši likuma interpretācijai un vainīgā nodarījumam piemēro sodu.⁹⁸⁴ Tieši abu pēdējo sistēmas posmu nepilnības vai pat to trūkums bija galvenais iemesls ANO bezspēcībai pret arvien jauniem cilvēktiesību pārkāpumiem, kā rezultātā simboliskais pēcholokausta sauklis “Nekad vairs” praktiskajās norisēs pārtapa par nesodītu “atkal un atkal”. Alans Mincs (*Mintz*) šo procesu spilgti raksturo, norādot, ka “*vairums [sociālo] grupu stomās uz nākotni apbruņojušies ar ērtām holokausta mistifikācijām un tādām neskaidrām un pašpietiekamām banalitātēm kā “Nekad neaizmirsīsim”.*”⁹⁸⁵

Filozofs Berels Langs (*Lang*) raksta, ka holokausta nozīmīgākais aspekts bija tas, ka pat laikā, kad norisinājās masveidīga ebreju iznīcināšana, tā tika uzskatīta par neiespējamu – holokausta tiešie un netiešie liecinieki to nevarēja iekļaut ierastajā uztveres shēmā. Pēc B.Langa domām, tieši šis aspekts norāda uz to, ka apgalvojumi par holokausta atkārtotās neiespējamību ir apšaubāmi: protams, neviens notikums nevar atkārtoties identiskā līdzbā, tomēr principiāli holokausta tipa vai mēroga norišu atkārtotās ir iespējama un to pierāda notikumi Kambodžā, Bosnijā, Ruandā un Dārfūrā. Līdzīgi kā citi pētnieki arī B. Langs apšaubā apgaismības ideju nozīmi un norāda uz piemēriem, kas apstiprina, ka sociāli politiskie un vēsturiskie apstākļi un to

⁹⁸² Cresci, E. (2014, August 27). Zara Removes Striped Pyjamas with Yellow Star Following Online Outrage. *Guardian*. Sk.: <http://www.theguardian.com/uk-news/2014/aug/27/zara-removes-striped-pyjamas-with-yellow-star-following-online-outrage>.

⁹⁸³ Vairākiem lēmumiem, kas pieņemti, atsaucoties uz holokausta piemēru un līdzīga ļaunuma nepieļaušanu, ilgstoši nav bijis efektīvas izpildvaras, līdz ar to tādu noziegumu izskatīšanai kā bijušajā Dienvidslāvijā un Ruandā tika dibināti *ad hoc* starptautiskie tribunāli. Tikai 1998.gadā tika nodibināts un 2002. gadā praktiski sāka darboties “*International Criminal Court*”. Sk.: Jones, D. H. (2012). Human Rights Law. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 714.

⁹⁸⁴ Turpat. 719.–720. lpp.

⁹⁸⁵ Mintz, A. (2001). *Popular Culture and the Shaping of Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press. P. 174. Politikas zinātnieks Herberts Hiršs (*Hirsch*) ir centies uzsvērt veidus, kādos politiski var izmantot kādas grupas socializācijas rezultātā apgūtās atmiņas un priekšstatus gan par pagātni, gan veidot pašizpratni un līdz ar to arī vēlamus tagadnes rīcības modeļus. H. Hiršs norāda, ka impulsi, uz kuriem balstās nepieciešamība iznīcināt kādu sociālu grupu, dažkārt ir tik dziļi iesakņota kultūrā un tās atmiņā, ka civilizācijas laķējums to nespēj noslāpēt vai nodzēst. Tādējādi viņš ironiski norāda uz tādu virspusēju kultūras saukļu kā “Nekad vairs” (kontekstā ar aktuālās politikas rīcības vājumu) nespēju novērst jaunu, dziļi iesakņotās, naida pilnās pagātnes koncepcijās bāzētu genocīda realizāciju. Sk.: Hirsch, H. (1995). *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. P. 3–4, 216.; Hirsch, H. (2002). Studying Genocide to Protect Life. In: Totten, S. Jacobs, S. L. (Eds.). *Pioneers of Genocide Studies*. New Brunswick: Transaction Publishers. P. 123.

ietekmē pieņemtie lēmumi dominē pār šo idealizēto kultūras fonu.⁹⁸⁶ Savukārt politologs Roberts Melsons (*Melson*) ir uzsvēris, ka holokausts ir tik specifisks notikums, ka tas ir grūti pielietojams pēdējo desmitgažu masu slepkavību analīzei, kuru salīdzinošajai analīzei daudz atbilstošāks ir armēņu genocīds Pirmā pasaules kara laikā.⁹⁸⁷

Šo dažādo iemeslu dēļ bažas par tā dēvēto holokausta mācību efektivitāti akcentētas dažādos plašsaziņas līdzekļos un kļuvušas par mediju diskursa sastāvdaļu.⁹⁸⁸ Vienlaikus pēc tūkstošgažu mijas dažkārt apšaubīta arī vāciešu kā nācijas attieksme pret holokaustu.⁹⁸⁹ Lai gan kultūras līmenī holokausta atzīšana un nosodīšana līdzās ekonomikas brīnumam bijušas divas izteiktākās dimensijas Vācija pēckara identitātē, tomēr antisemitisma recidīvi Vācijā ir sastopami arī šobrīd. Ja arī tos caurauž marginalitātes diskurss, tomēr aizvien darbojas neonacistiskas organizācijas, laiku pa laikam tiek dedzinātas sinagogas un rīkotas antisemitiskas demonstrācijas. Tāpat identificējamās būtiskas norādes, ka publiskā “vainas apziņas un nožēlas kultūra” ne vienmēr nozīmē nacisma nosodījumu vācu ģimenēs. Pētnieki norāda, ka, neraugoties uz oficiālo diskursu, kura centrā ir nacisma nosodījums, ģimenē vērojama tendence savus tuviniekus – bijušos nacistus vērtēt atzinīgi, bet informāciju par holokaustu šādos gadījumos visbiežāk nestāstīt proaktīvi, bet tikai jūtot nepieciešamību apliecināt izglītotu nemarginālu

⁹⁸⁶ Lang, B. (1999). *The Future of the Holocaust: Between History and Memory*. Ithaca: Cornell University Press. P. 178.–181. Šajā kontekstā antropologs Aleksandrs Labans Hinton (*Hinton*) raksta: “*Genocīds parasti tiek īstenots tad, kad valsts piedzīvo sociālas, ekonomiskas un politiskas augšupejas periodu. Daudzos gadījumos uz genocīdu tendēts režīms gūst sabiedrības atbalstu un varu, piedāvājot iedvest jaunu dzīvību valstī.*” Sk.: Hinton, A. L. (2005). *Why Did they Kill? Cambodia and the Shadow of Genocide*. Berkeley: University of California Press. P. 29. Arī A. Margalits brīdinājis neaizrauties ar holokausta trivializēšanu un kritiski raudzīties uz it kā vispāratzīto tā dēvēto holokausta mācību pielietojumu. Viņš norāda, ka apstākļi, kuros norisinājās holokausts, bija unikāli, tāpēc ideoloģisku mācību atvasināšana ar vienkāršotiem didaktiskiem līdzekļiem varētu būt problemātiska. Sk.: Margalit A. (1994, February 17). The Uses of the Holocaust. *The New York Review of Books*. P. 10.

⁹⁸⁷ Melson, R. (1996). Paradigms of Genocide: the Holocaust, the Armenian Genocide, and Contemporary Mass Destructions”. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 548 (1), 166–167. Turklāt tā dēvētās holokausta mācības ir neadekvātas mūsdienu sociālpolitiskajai realitātei, jo mūsdienās ir sarežģīti uzvarēt karus, kuri tiek motivēti ar vēlmi apturēt vai nepieļaut etniskas slepkavības un morāli pamatoti ar aicinājumu nepieļaut holokausta atkārtošanos. Šāda bieži pielietotā loģika ir grūti pamatojama, jo, ja, neraugoties uz gandrīz sešiem miljoniem holokaustā nogalināto ebreju, Otrajā pasaules karā vairums upuru bija karavīri, tad mūsdienu militārajos konfliktos, kas tiek izcīnīti gaisā, apmēram 80 % upuru ir civiliedzīvotāji. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 176.–177.

⁹⁸⁸ Piemēram, “*Time*” žurnālists Brūss Kramlijs (*Crumley*) līdzīgi kā T. Džads izsaka bažas par mūsdienu sabiedrības vēlmi aizmirst vai nevēlēšanos atcerēties tādas mācības kā holokausts. Viņš uzskata, ka, neraugoties uz holokausta diskursiem kultūras atmiņā, indivīdu zināšanas par šīm norisēm ir visai vispārīgas, un tie nepārzina un nespēj identificēt konkrētus holokausta kā pagātnes notikuma izpratnē būtiskus notikumus, tādējādi holokausts kļūst par vispārīgu, dziļākajā būtībā un konkrētu notikumu sapratnē nebalstītu priekšstatu. Sk.: Crumley, B. (2012, 17th July). *Muted Anniversary: Are Europeans Forgetting the Holocaust?* In: <http://world.time.com/2012/07/17/a-muted-anniversary-are-europeans-forgetting-the-holocaust/?iid=gs-main-lede#ixzz215d7Bqz6>. Problēma ir tā, ka holokausts tajos gadījumos, kad tiek piesaukts kā mācība, kļūst arvien neskaidrāks. Šobrīd holokausta amerikanizācijas rezultātā ASV iedzīvotājiem arvien izteiktāk rodas pārliecība, ka ASV iesaistījās karā, lai novērstu holokaustu, lai gan šādam lielvalstu lēmumam ar holokaustu nebija nekāda sakara, neraugoties uz to, ka gan ASV, gan Lielbritānija bija lieliski informēta par ebreju iznīcināšanu, jo saņēma gan izlūkošanas ziņojumus no Polijas, gan bija dekodējuši radio pārraides un telegrammas, kas vēstīja par iznīcināšanas kampaņām un tās rezultātiem. Sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 24–275.

⁹⁸⁹ Viens no prominentākajiem kritiķiem, Vācijas kādreizējais vicekanclers Joška Fišers ir norādījis, ka savulaik bijis naivs, ticēdams, ka nacistiskās pagātnes jautājums ir atrisināts un šī Vācijas pieredzes daļa virzās pozitīvā gultnē. Viņš arī uzskata, ka arī pēc 2000. gada pilnībā nav dekonstruēts diskurss par slikto Hitleru, slikto SS, sliktajiem kara noziedzniekiem un visiem pārējiem labajiem vāciešiem. Sk.: Fischer, J. (2011). *Haunting Obituaries: The German Foreign Ministry’s Confrontation with Its Past*. P. 76.–77.

personu statusu. Līdz ar to iespējams secināt, ka šie indivīdi apzinās kultūras kontekstu, bet, kritiski analizējot, var arī tam nepiekrīst.⁹⁹⁰

Holokausta sociālās atmiņas izpausmēs kritiski vērtējami fenomeni novērojami arī Eiropas politiskajā diskursā, kur holokausta piemēra piesaukšana ir kļuvusi par analogijas metodi, kas aizvieto argumentus, vienkāršo sarežģītas politiskas, sociālas, vēsturiskas un morālas problēmas, ierobežo kritiskas pārdomas.⁹⁹¹ Tā dēvētās holokausta ētiskās mācības tikušas daudzkārt kritizētas, galvenokārt par to, ka dažas no tām ir tik acīmredzamas, ka kļuvušas par klišejiem, citas tik plašas un vispārīgas, ka kļuvušas tukšas, bezsaturīgas un neefektīvas, bet vēl citas tik ļoti dekontekstualizētas, ka kļuvušas neizprotamas un nenožīmīgas.⁹⁹²

Šo iemeslu dēļ holokausts Rietumu sabiedrībā ir kļuvis par politikorektuma tēmu, kas tiek bieži pieminēta, bet reti nodrošina reālus rezultātus lēmumu pieņemšanā. Vēl jo vairāk, Roberts Liftons (*Lifton*) un Ēriks Markūzens (*Markusen*) secinājuši, ka holokausta nemītīgas reprezentēšanas rezultātā politiski lēmumi, kas varētu izraisīt liela cilvēku skaita nāvi, vairs netiek uztverti ar šausmām un sašutumu, bet publiskajos diskursos vērojama “*gatavība konkrētos apstākļos spert soļus, kuru rezultātā varētu mirt miljoniem cilvēku*”.⁹⁹³ Tai pašā laikā Jans Verners Millers secina, ka, neraugoties uz notiekošo “holokausta eiropizāciju”, Eiropas iedzīvotāju atmiņas saglabājas ne tikai sadalītas, bet arī daļījumus veidojošas, tādējādi politiķi un intelektuāļi, kuri uzskata holokaustu par negatīvu radīšanas mītu, spēj sentimentalizēt pagātni, atvasināt no tās mierinājumu, vienlaikus saglabājot politisku pasivitāti tagadnē. Tas attiecas ne tikai uz austrumeiropiešiem, bet uz Eiropas politiku kopumā:

⁹⁹⁰ Stkāk sk.: Welzer, H., Moller, S. Tschuggnall, K. (2002). “*Opa war kein Nazi*”. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

⁹⁹¹ Spilgti piemēri ir dažādu politiķu uzstāšanās konferencēs un piemiņas pasākumos, kuros tie atkārtο idealizētā holokausta diskursa pamattēzi par mācībām nākotnē, vienlaikus ignorējot nozīmīgas sociālpolitiskas problēmas, kurām nepieciešams steidzams politisks risinājums. Tipisks piemērs šai ziņā bija, piemēram, Rīgā notikusī konference “Holokausta muzeji un piemiņas vietas postkomunistiskās valstīs: izaicinājumi un iespējas”, kur tādu valstu kā ASV, Vācija, Norvēģija, Krievija u. c. pārstāvji centās pārliecināt par to, kura no šīm valstīm velta lielāku vērību holokausta piemiņas pasākumiem un holokausta izpratnē balstīto vērtību iedzīvīvināšanā savas valsts sabiedrībā, bet vienlaikus ignorēja nozīmīgas problēmas, tai skaitā antisemitisma tendences. Konferences programmu sk.: http://www.shamir.lv/lv/item/190-otra_starptautiska_konference_holokausta_muzeji_un_piemininas_vietas_postkomunistiskas_valstis_izaicinajumi_un_iespejas_.html.

⁹⁹² Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 274. Žans Amerī (*Améry*) raksta, ka viena no līdz tam neidentificētām, bet nozīmīgām cilvēku vajadzībām ir ticība palīdzībai vai pat apziņa, paļāvība uz palīdzību, kad tā būs nepieciešama. Žans Amerī raksta, ka tieši šī sajūta holokausta laikā tika sagrauta un līdz ar to arī liegta ticība pasaulei jeb “*pārliecība par to, ka rakstītu vai nerakstītu sociālu līgumu vārdā [...] cita persona respektēs manu fizisko un līdz ar to arī metafizisko esību*.” Viņam uz rokas uzmetotais Aušvicas koncentrācijas nometnes ieslodzītā identifikācijas numurs un atmiņas par piedzīvoto kalpoja kā mūžīgs atgādinājums, kas bija laupījis jebkādu ticību modernajam cilvēkam un tā veidotajām struktūrām: “*Cilvēktiesību deklarācijas, demokrātiju konstitūcijas, brīvā pasaule un prese – nekas mani nespēj ieaijāt drošības snaudā, no kuras es pamodos 1935. gadā.*” Sk.: Améry, J. (1986/1966). *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*. New York: Schocken Books. P. 86, 95; Améry, J. (1980/1966). *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*. Indiana: Bloomington University Press. P. 28.

⁹⁹³ Lifton, R. J., Markusen, E. (1990). *The Genocidal Mentality: Nazi Holocaust and Nuclear Threat*. New York: Basic Books. P. 37. Arī savos turpmākajos darbos E. Markūzens akcentēja kara, masu slepkavību un to pieredzes aktualizēšanu politiskiem mērķiem, un šo procesu rezultātā radītiem diskursiem, kuros kā neatliekami un nepieciešami tiek atklāti diskutēti risinājumi, kuru rezultātā varētu tik iznīcināts milzīgs skaits mierīgo iedzīvotāju. Sk.: Kopf, D., Markusen, E. (1995). *The Holocaust and Strategic Bombing: Genocide and Total War in the Twentieth Century*. Boulder: Westview Press. 242–244.

Daudzi mīti par pretošanos un morālo nevainību, kas tika radīti pēckara periodā, tagad šķiet dekonstruēti, kas, saprotams, nenozīmē, ka vainas apziņa vai atbildības sajūta ir pēkšņi vienlīdzīgi izplatījusies pa visu kontinentu. [...] Britu, franču, vāciešu un austrumeiropiešu skatījums uz holokaustu joprojām saglabājas dziļi šķelts.”⁹⁹⁴

Vēl jo būtiskākas atšķirības zināšanās par holokaustu vērojamas, analizējot plašākus procesus, jo ir nepamatoti apgalvot, ka tā dēvētā holokausta simboliskā nozīmē būtu universāli zināma un akceptēta. Daudzviet Āfrikā, Āzijā un Dienvidamerikā holokausts, ja arī nav nezināms notikums, tad ir nekas vairāk kā neskaidra abstrakcija.⁹⁹⁵ Līdz ar to holokausta uztvere visrupjākajā dalījumā ir kategorizējama trīs vienībās: vairumā ASV – pilnīgi nekritiskā holokausta diskursa un tā konsekvencu atzīšanā, Eiropā – nozieguma un tā morālo konsekvencu atzīšanā, bet kritiskā skatījumā uz šo “holokausta mācību” izmantošanu šodienas politisko mērķu sasniegšanā, daudzviet citur pasaulē – milzīgā neizpratnē par šī notikuma jēgu un, vēl jo vairāk, tā piesaukšanu dažādu kļūdu un pat noziegumu attaisnošanai.⁹⁹⁶

Hanna Ārente uzreiz pēc Otrā pasaules kara beigām, 1945. gadā rakstīja, ka pēckara Eiropas intelektuālās dzīves nozīmīgākais jautājums būs ļaunums un ar to saistītā problemātika. Un viņa nekļūdījās. Tonijs Džads norāda, ka ļaunuma jēdziens mūsdienu sekulārajai sabiedrībai ir kā karsts kartupelis mutē:

Liberāļiem nepatīk tā nesatricināmais ētiskais absolūtisms un reliģiskā pieskaņa. [...] Pirms sešdesmit gadiem Ārente bijās, ka mēs nepratīsim runāt par ļaunumu un tādēļ nepratīsim aptvert, cik tas ir nozīmīgs. Šobrīd mēs par to runājam nemitīgi, – taču gala iznākums nav ne ar ko labāks.⁹⁹⁷

4.5.2. Holokausta industrijas tēze un holokausta noliegšanas fenomens

Normans Finkelšteins (*Finkelstein*) grandiozo holokausta sociālās atmiņas diskursu ir nodēvējis par “holokausta industriju”,⁹⁹⁸ tādējādi kritizējot procesu, kurā, viņaprāt, ideoloģisku un finansiālu apsvērumu dēļ radīts milzīgs daudzums nederīgu vai pat krāpniecisku

⁹⁹⁴ Müller, J.–W. (2012). Europe. P. 656.

⁹⁹⁵ Astondesmitajos gados Francijā notikušajā kādreizējā nacistaKlausa Barbija (*Barbie*) tiesas procesā viņa advokāti skatīja Hitlera rasisma upurus kā Rietumu rasisma un imperiālisma simptomus un apgalvoja, ka ebreju iznīcināšana bija lokālas intereses noziegums jeb “Eiropas asins lāse cilvēces ciešanu jūrā”. Atainojot holokaustu kā nenozīmīgu tā dēvētās trešās pasaules iedzīvotāju vidū, K. Bārbija advokāti apstrīdēja ideju par holokaustu kā noziegumu pret cilvēci, tādējādi apstrīdot tēzi, ka sabiedrība kopumā piedzīvojusi nelabojamu triecienu, tiesību pārkāpumu. Sk.: Chaplin, T. (2007). *Turning on the Mind: French Philosophers on Television*. Chicago: The University of Chicago Press. P. 202.–203.

⁹⁹⁶ Turklāt holokausta diskurss ir radījis izteiktu nacionālo valstu tiekmi pēc ciešanu, nevis varonības diskursiem. Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 195.

⁹⁹⁷ Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. 25.–26. lpp. T. Džadu satrauc vairākas liecības, kas, viņaprāt, norāda, ka neraugoties uz daudzajiem pieminēšanas un atminēšanās komunikatīvajiem aspektiem, ar vēstures mācību apguvi un pielietošanu šai paaudzei sevišķi nesokas un vairums piemiņas rituālu vēltīt nevis tam, lai atcerētos, bet gan lai aizmirstu. Viņš raksta, ka “mēs esam visvisādi atdevuši godu tā [aizgājušā gadsimta] piemiņai: memoriāli, piemiņas plāksnes, “piemiņas vietas”, pat vēsturiski atrakciju parki – tas viss domāts, lai ikkatram atgādinātu par “pagātni”. [...] Tādējādi divdesmitajam gadsimtam ir visas izredzes kļūt par ētisku piemiņas pili, par pedagoģiskos nolūkos izmantojamu vēsturisku šausmu kambari [...]”. Turpat. 13. lpp. Dž. Rota norāda, ka holokausta institucionalizācija nevar garantēt dziļā izpratnē balstītu un noturīgu atmiņu. Tai pašā laikā, kad uzmanība holokaustam ir vairāk un tā ir nozīmīgāka nekā jebkad agrāk, arvien vairojas bažas, ka agrāk vai vēlāk holokausts varētu kļūt pēc būtības neskaidrs. Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 128.–129.

⁹⁹⁸ Sk.: Finkelstein, N. (2000). *Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*. London: Verso.

reprezentāciju.⁹⁹⁹ Finkelšteins paša definēto holokausta industriju vaino centienos pārspīlēti unikalizēt holokaustu, ebreju traģēdijas izmantošanā ar mērķi novērst uzmanību no Izraēlas rīcības Tuvajos Austrumos vai mazināt tās kritiku un holokausta pārspīlēšanā, lai iegūtu iespējami lielas summas iespaidīgās restitūcijas shēmas ietvaros. N. Finkelšteina darba iespaidā ar holokausta industrijas jēdzienu šobrīd tiek apzīmēta tendence izmantot holokaustu savtīgu mērķu sasniegšanai no personīgām līdz politiskām interesēm.

Lai gan N. Finkelšteina identificētās problēmas ir nenoliedzamas, un arī citi autori ir norādījuši, ka mūsdienu pasaulē robeža starp ideālu un materiālu vērtību noteiktām interesēm ir izplūdusi,¹⁰⁰⁰ N. Finkelšteina darbs ir deterministiski vienveidīgs, tā perspektīva neparedz iespēju, ka varētu pastāvēt indivīdi un sociālas grupas, kas cenšas atcerēties un pieminēt holokaustu vai veicināt šo procesu kādu citu, ne ciniski merkantilu mērķu vadīti. Džons Rots uzskata, ka N. Finkelšteins sagroza un pat vilto vēsturi, neadekvāti izmanto faktus, vienkāršo un vispārina, kā arī aizraujas ar personīgiem “*ad hominem*” uzbrukumiem.¹⁰⁰¹ Līdz ar to N. Finkelšteina grāmata, lai gan tāds nebija viņa mērķis, ir vairojusi pamatu antisemitisma un holokausta noliegšanas izpausmēm.¹⁰⁰²

Līdz ar holokausta tematikas nokļūšanu gan akadēmiskās pētniecības, gan populārās kultūras priekšplānā, kas dažkārt tiek apzīmēta ar tādiem jēdzieniem kā holokausta industrija, aktualitāti ieguvus arī holokausta noliegšanas fenomens. Novērojama precīzi identificējama korelācija starp holokausta reprezentāciju un tā dēvēto holokausta noliedzēju aktivitāšu intensificēšanos. Holokausta noliegšana¹⁰⁰³ apzīmē dažādās izpausmes, sākot ar retāk sastopamiem apgalvojumiem, ka ebreji Otrajā pasaules karā netika nogalināti, vismaz ne mērķtiecīgi, un beidzot ar biežāk sastopamajiem apgalvojumiem, ka ebreju upuru skaits bija

⁹⁹⁹ Finkelstein, N. (2002). *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*. P. 5–8. Tādēļ N. Finkelšteins uzskata, ka holokausta literatūra ir nederīga kā pētniecība, viņaprāt, tā sastāv no blēņām vai krāpniecības. Turpat. 55. lpp.

¹⁰⁰⁰ Sk.: Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 205.

¹⁰⁰¹ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 277. N. Finkelšteina līdzīgi kā P. Novika darbs tiek kritizēts par vispārinošu “*top-down*” pieeju, kuras ietvaros P. Noviks holokausta sociālās atmiņas dinamiku skaidro ar ASV ebreju interesēm, bet N. Finkelšteins ar Izraēlas un “vispasaules ebreju” ideoloģisku un finansiālu savvēstību. Darba sīkāku kritiku sk.: Rosenfeld, A. H. (2001). *The Assault on Holocaust Memory*. P. 20.; Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry”?: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. P. 50.

¹⁰⁰² Tomēr, neraugoties uz darba kritiku, N. Finkelšteina aktualizētās problēmas analizējuši arī citi autori, īpašu uzmanību vēršot uz procesiem, ko varētu dēvēt par holokausta politiku. (Ar holokausta politikas jēdzienu ir ticis pazīmēts process, kurā tiek veidotas, uzturētas un pārvaldītas institūcijas, kuru misija ir holokausta pieminēšana. Sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 10.). Politologs Ričards Golsāns (*Golsan*) kritiski jautājis, cik lielā mērā šī apsēstība ar pagātni vienkārši barojas pati no sevis, dodot iespēju politiskām, mākslinieciskām un intelektuālām manipulācijām ar traumējošām atmiņām politisku un finansiālu mērķu vārdā? Akadēmiski precīzāk līdzīga pozīcija tam, kādu ieņem N. Finkelšteins, argumentēta arī Tima Koula (*Cole*) un Pitera Novika darbos. Līdzīgu pētījumu iespaidā jautājums par vēstures procesu pētniecības neatkarību guvis arvien plašāku rezonansi, kā rezultātā 2008. gada 11. oktobrī Francijas laikraksts “*Le Monde*” publicēja vairāku prominentu vēsturnieku un intelektuāļu parakstītu petīciju ar nosaukumu “*Liberte pour l’histoire*”, kurā tika izteikts protests politiskās varas centieniem ietekmēt vēstures pētniecību un mācīšanu. Sk.: Golsan, R. J. (2011). *French Memory and the Wages of Guilt*. P. 490–500. Sk.: Cole, T. (1999). *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History is Bought, Packaged, and Sold*. New York: Routledge.; Golsan, R. J. (2011). *French Memory and the Wages of Guilt*. P. 490–500.; Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*.

¹⁰⁰³ Arvien biežāk tiek lietots angļu valodas jēdziens “*negation*”, ar to aizstājot “*denial*”, kam ir šaurāka nozīme.

daudz mazāks, nogalināšana nenotika tajās vietās, par kurām tas tiek apgalvots, koncentrācijas nometnes nebija paredzētas ebreju nogalināšanai, bet gan ieslodzīšanai utt.¹⁰⁰⁴

Tā dēvētie holokausta noliedzēji ir neliela, bet efektīva grupa, kas apgalvo, ka mērķtiecīga un sistemātiska ebreju iznīcināšana Otrajā pasaules karā nenotika, bet šāds diskurss pastāv, jo ebreju panākumi tā izplatīšanā deva vāciešiem tikai bezizvēles iespēju – piekrist apsūdzībām.¹⁰⁰⁵ Galvenās noliedzēju stratēģijas ir: 1) izdomātas un safabricētas informācijas pasniegšana kā fakti; 2) vienas un tās pašas informācijas atkārtošana, līdz tā netiek pārbaudīta; 3) koncentrēšanās uz dažiem apgalvojumiem, lai noraidītu visu ideju par holokausta norisi.¹⁰⁰⁶

Šobrīd noliedzēji ir sastopami gandrīz ikvienā valstī, kurā holokausts kļuvis par nozīmīgu diskursu. Tā kā pārliecinoši apgalvot, ka ebreji vispār Otrā pasaules kara laikā netika nogalināti, ir sarežģīti pat kategoriskākajiem noliedzējiem, viens noliegšanas strāvojums paredz, ka tas nenotika mērķtiecīgi, bet ebrejus iznīcināja nelietīgi nacistu elementi vai sabiedrotie, tādi kā lietuvieši, latvieši un igauņi, kas atriebās tiem ebrejiem, kas bija sabotieri vai partizāni.¹⁰⁰⁷ Ja sākotnēji holokausta noliedzēji spēja uzrunāt tikai labējos ekstrēmistus, tad kopš septiņdesmitajiem gadiem viņu vēstījumi ir orientēti uz izglītotu auditoriju un secinājumi tiek atainoti kā zinātniski, bet to veicēji – kā akadēmiskās kopienas biedri.¹⁰⁰⁸ Nozīmīga tendence holokausta noliedzēju publikācijās ir arvien plašāk izmantotie pseidozinātniskie pētījumi, kuri it kā pierāda, ka nogalināto ebreju masu kapi nav atrodami vai “ciklons B” nav nāvējošs.¹⁰⁰⁹

Pēdējo desmitgažu laikā norisinājušies vairāki plašu mediju uzmanību raisījuši tiesas procesi pret holokausta noliedzējiem, spilgtākais piemērs – Deivids Īrvings (*Irving*), kurš vienā no apsūdzībām tika atzīts par vainīgu holokausta noliegšanā un ieslodzījumā pavadīja 11 mēnešus.¹⁰¹⁰ Šie piemēri liecina par to, ka holokausta noliegšana raisa arvien lielāku rezonansi,

¹⁰⁰⁴ Visas šīs nolieguma formas ietver arī antisemitisma izpausmes, piemēram, apgalvojumus, ka ebreji ir radījuši holokausta mītu, jo tas viņiem ir finansiāli vai politiski izdevīgi, dara to, jo vēlas atriebiets, un ir spējīgi šādu mītu konstruēt, jo kontrolē medijus. Sīkāk sk.: Ben-Moshe, D. (2004). *The state of Holocaust Negation*. P. 139–140.

¹⁰⁰⁵ Lipstadt, D. (2012). *Denial*. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 560.–561.

¹⁰⁰⁶ Ben-Moshe, D. (2004). *The state of Holocaust Negation*. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 164. Par pirmajiem nozīmīgajiem centieniem noliegt holokaustu tiek uzskatīti 1950. gadā sarakstītais franču esejista Pola Rasiņjē (*Rassinier*) darbs “Ulisa meli: skats uz koncentrācijas nometnēs ieslodzīto literatūru” un 20. gadsimta sešdesmito gadu beigās un septiņdesmito gadu sākumā publicētie darbi – Deivida Hogana (*Hogann*) uzrakstītais un Villisa Karto (*Carto*) publicētais “Mīts par sešiem miljoniem” un Ričarda Hārvuda (*Harwood*) ar pseidonīmu uzrakstītais un Ernsta Zundela (*Zundel*) publicētais “Vai seši miljoni tiešām nomira?” Sk.: Hogan, D. (1969). *The Myth of the Six Million*. Newport: The Noontide Press.; Harwood, R. E. (1974). *Did Six Million Really Die?: Truth at last – Exposed*. Sk.: <http://www.ihr.org/books/harwood/dsmrd01.html>.

¹⁰⁰⁷ Lipstadt, D. (2012). *Denial*. P. 565. Turklāt vairākiem noliedzējiem ir sava specifiski joma, uz kuru tie koncentrējas: brits Deivids Īrvings (*Irving*) cenšas pierādīt, ka Hitlera pavēles nogalināt visus ebrejus nav bijis, amerikānis Fredriks Lehters (*Leuchter*), ka gāzes kameras nav eksistējušas, bet francūzis Rožērs Garudī (*Garudy*), ka holokausta “mīts” mākslīgi radīts ar mērķi nodibināt un stiprināt Izraēlas valsti. Sīkāk par holokausta noliegšanas pieejām un to galvenajiem pārstāvjiem sk. klasiskajā pētījumā: Shermer, M., Grobman, A., Hertzburg, A. (2000). *Denying the Holocaust: Who Says that Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?* Berkeley: University of California Press.

¹⁰⁰⁸ Lipstadt, D. (2012). *Denial*. P. 563.

¹⁰⁰⁹ Tipiski piemēri minēti: Ben-Moshe, D. (2004). *The state of Holocaust Negation*. P. 158–160.

¹⁰¹⁰ 2000. gadā Lielbritānijā tika skatīts tiesas process, kurā Deivids Īrvings apsūdzēja holokausta pētnieci Deboru Lipštadu (*Lipstadt*) par to, ka viņa bija nodēvējusi D. Īvingu par holokausta noliedzēju un antisemītu. D. Lipštadas aizstāvība centās pierādīt, nevis to, ka holokausts notika, bet gan, analizējot viņa darbus un atsaucēs, to, ka D. Īrvings

tiek rīkotas starptautiskas konferences, vadošie noliedzēji dažās sociālās grupās tiek uzskatīti par slavenībām.¹⁰¹¹ Kustības popularitāti veicina gan arvien pamanāmākā holokausta mediācija, gan nacisma noziegumu kriminalizēšana,¹⁰¹² gan arī jauno tehnoloģiju piedāvātas iespējas šādu vēstījumu izplatībai.¹⁰¹³ Savukārt akadēmiskās kopienas attieksmi pret holokausta noliedzējiem visbiežāk raksturo pilnīga ignorance, kas tiek pamatota ar pārliecību, ka jebkuri centieni pierādīt šo uzskatu aplamību tikai vairo to popularitāti: “*Diskusija ar holokausta noliedzēju nav uzvarama. Patiesībā viņi [noliedzēji] uzvar jau tad, kad viņi ir daļa no debatēm.*”¹⁰¹⁴ Tajā pašā laikā holokausta noliedzēji noteikti ir izraisījuši vēl skrupulozākus zinātniskus centienus izpētīt vissīkākās holokausta niansas, lai nebūtu ne mazāko šaubu, ka holokausts ir noticis.¹⁰¹⁵

4.5.3. Holokausta sociālā atmiņa un jaunā tipa antisemitisms

Vienlaikus ar holokausta noliegšanas procesu intensifikāciju arvien lielāku neizpratni Rietumu publiskajā telpā raisa divi šķietami nebeidzami procesi – holokausta kompensāciju jautājums un holokausta realizētāju vajāšana. Tā rezultātā pēc tūkstošgažu mijas tapušā aptaujā 36% eiropiešu uzskatīja, ka ebrejiem pietiek justies kā upuriem un runāt par holokaustu.¹⁰¹⁶

apzināti sagrozīja pierādījumus un faktus, lai apstiprinātu savas tēzes. Virkne vadošu holokausta vēsturnieku liecināja, ka veids, kādā Īrvings selektīvi un kļūdaini interpretēja faktus, mazina uzticamību viņam kā vēsturniekam. D. Īrvings savukārt norādīja, ka identificētās kļūdas radušās nejausi un neapzināti. Tiesa lēma, ka Deivida Īvinga darbos identificētā “vēstures notikumu falsifikācija ir apzināta un [...] to motivējusi vēlme atainot notikumus atbilstoši viņa ideoloģiskajām pārliecībām, pat ja tas ietvēra vēsturisko pierādījumu sagrozīšanu un deformēšanu.” Sk.: Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 6. Lipstadt, D. (2005). *History on Trial: My Day in Court with David Irving*. New York: Ecco. P. 271.; Lipstadt, D. (2012). *Denial*. P. 571.

¹⁰¹¹ Piemēram, mūsdienu informācijas meklētāji nodrošina iespēju panākt, lai, meklējot pēc atslēgas vārdiem “holokausts” kā pirmie parādās holokausta noliedzēju materiāli. Tāpat arvien vairāk tiek izmantotas multimedijālas formas informācijas izplatīšanai. Sīkāk sk.: Ben–Moshe, D. (2004). The state of Holocaust Negation. P. 139–157. Noliedzēju retoriku publiskās runās ir izmantojuši arī plaši atpazīstami politiķi, piemēram, Francijas labējās partijas “Nacionālā fronte” līderis Žans Marī Lepēns (*Le Pen*) un ASV galēji labējais republikānis Patriks Buhenans (*Buchanan*).

¹⁰¹² Holokausta noliegšanas kriminalizācija kopš astoņdesmito gadu vidus dažādās formās ir iekļauta likumdošanā ne tikai Izraēlā un Vācijā, bet arī tādās valstīs kā Austrālija, Austrija, Beļģija, Čehija, Francija, Lietuva, Luksemburga, Polija, Rumānija, Spānija un Šveice. Eiropas Savienībā holokausta noliegšana ir kriminalizēta ar nosacījumu, ka dalībvalstis var izvēlēties sodīt tādas izpausmes, kas apdraud sabiedrisko kārtību vai ir draudīgi, aizvainojoši vai aizskaroši. Sk.: Ben–Moshe, D. (2004). The state of Holocaust Negation. P. 161–162.; Lipstadt, D. (2012). *Denial*. P. 570.

¹⁰¹³ Piemēram, mūsdienu informācijas meklētāji nodrošina iespēju panākt, lai, meklējot pēc atslēgas vārdiem “holokausts” kā pirmie parādās holokausta noliedzēju materiāli. Tāpat arvien vairāk tiek izmantotas multimedijālas formas informācijas izplatīšanai. Sīkāk sk.: Ben–Moshe, D. (2004). The state of Holocaust Negation. P. 139–157. Denijs Ben–Moše norāda, ka (*Ben–Moshe*) īpaši problemātiska situācija ir Austrumeiropā, it īpaši Krievijā, jo tur padomju un komunisma perioda holokausta noklusēšanas iespējās trūkst zināšanu bāzes, kas palīdzētu skaidri identificēt noliedzēju argumentācijas trūkumus un ideju kļūdainos pamatus. Krievijā 1996./1997. gadu mijā dažu mēnešu laikā tika izplatīti vairāk nekā 200 000 tūkstoši austrieša Jurgena Grafā (*Graf*), viena no pazīstamākajiem holokausta noliedzējiem, darbu eksemplāri. Bet pirmajā holokausta noliedzēju rīkotajā konferencē Maskavā piedalījās vairāku nozīmīgu zinātnes un pētniecības centru vadītāji. Sk.: Ben–Moshe, D. (2004). The state of Holocaust Negation. P. 149–150. Savukārt vislabvēlīgākā vide noliedzējiem un to idejām ir Tuvo Austrumu arābu valstīs, kur patvērumu rod vairums Eiropā krimināli vajātie holokausta noliedzēji – viņu darbi tur ir iemantojuši kulta statusu un viņi paši atšķirībā no citām valstīm saņem arī nozīmīgu valstisku atbalstu. Turpat. 151.–153. lpp.

¹⁰¹⁴ Ben–Moshe, D. (2004). The state of Holocaust Negation. P. 164.

¹⁰¹⁵ Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. P. 128.

¹⁰¹⁶ Meghnagi, D. (2010). The Memory of the Shoah in the Building of a European Identity. P. 105. Savukārt 2000. un 2001. gadā veiktās aptaujās 65 % aptaujāto Vācijas iedzīvotāju pilnībā vai daļēji piekrita apgalvojumam, ka “ebreju organizācijas pieprasa pārspīlētas kompensācijas, lai kļūtu bagātas”, bet 47 % rietumvāciešu un 35% austrumvāciešu vecuma grupā no 14 līdz 25 gadiem atbildēja, ka saskata kaut ko pozitīvu nacionālsociālisma ideoloģijā. Sk.: Ben–Moshe, D. (2004). The state of Holocaust Negation. P. 147.–148.

Neraugoties uz grandiozajām izmaksātajām summām, ebreju tiesību un īpašuma restitūcijas komisijas vecākais direktors (*Senior Director for Restitution of Rights and Jewish Property*) Ārons Mors (*Mor*) uzskata, ka nevalstisko organizāciju centieni atgūt ebrejiem Otrā pasaules kara laikā nolaupītos īpašumus ir bijis izteikti limitētu panākumu stāsts un līdz šim atgūtais vērtējams kā “*mazāk nekā augstsirdīgs*” (*less-than-generous downpayment*).¹⁰¹⁷ Tāpat Eiropas medijos divdomīgus komentārus izpelnījušās “holokausta īstenotāju medības”, par kuru “upuriem” kļūst arvien vecāka gadagājuma cilvēki.¹⁰¹⁸

Vēl viena nozīmīga holokausta sociālo atmiņu ietekmējoša problēma ir konflikts Tuvajos Austrumos, kas aktualizējis jautājumu par Izraēlas īstenoto politiku pret palestīniešiem, kas arvien biežāk tiek salīdzināta ar nacistu politiku pret ebrejiem, un holokausta instrumentalizāciju valsts mērķu sasniegšanā, bet pats būtiskākais – kalpo par iegānu jaunu antisemitisma formu un izpausmju tapšanai.¹⁰¹⁹ Lai gan simboliski Izraēlas dibināšana šīs idejas aizstāvju tekstos tikusi raksturota tādos jēdzienos kā antisemitisko tendenču pārvarēšana, ebrejiskās identitātes teritoriāla iesakņošana un “pazaudētās laimes zemes” atgūšana, un tādējādi cionisti un izveidotās valsts vēlākie līderi publiski pauduši, ka Izraēlas dibināšana bija loģisks ebreju dažādo centienu rezultāts, kas vērsti uz savas nacionālas valsts dibināšanu un kas aizsākās jau kopš pirmajām “izraidīšanām”, sociologs Robins Koens (*Cohen*) norāda, ka vairāku faktoru kopums liek runāt par Izraēlas nodibināšanu kā par “nenormalitāti”, nevis normu, kas arī šobrīd rada sarežģījumus Izraēlas tēlam.¹⁰²⁰

Par vienu no pirmajiem, ievērojamajiem Izraēlas kritiķiem kļuva Tonijs Džads, kurš pēc ilglaicīgas apmešanās Izraēlā apjauta, ka šīs valsts iedzīvotājus raksturo radikāls šovinizms un nešaubīga pārliecība par nepieciešamību nogalināt kādu arābu, kad vien ir tāda izdevība: “*Tā*

¹⁰¹⁷ Mor, A., Weber, A. (2011). Holocaust Restitution: The End Game? P. 101.

¹⁰¹⁸ Piemēram, paziņojums par meklētākā Otrā pasaules kara noziedznieka Lāslo Catari (*Csatary*) notveršanu un arestēšanu viņa apmešanās vietā Ungārijā 97 gadu vecumā raisīja jautājumu, vai gadījumā viņš tik augstu meklētāko holokausta noziedznieku sarakstā nav nokļuvis tādēļ, ka visi pārējie, kas šai sarakstā atradušies virs viņa un kuru noziegumi bijuši būtiskāki, jau ir miruši?

¹⁰¹⁹ Dāvids Mehnagi (*Mehmagi*) uzskata, ka cionistu mērķis radīt ebreju sabiedrību “tādu pašu kā citas” un radīt ebreju valsti “tādu pašu kā citas” nav izdevies kā plānots, jo ebreju valsts arvien biežāk tiek uzlūkota kā “ebrejs starp valstīm”. Sk.: Mehnagi, D. (2010). The Memory of the Shoah in the Building of a European Identity. P. 107.

¹⁰²⁰ Pirmkārt, valsts dibinātāji pamatā bija sekulārie ebreji no Polijas – Krievijas apmešanās zonas, kuri realizēja vienu no četrām ebreju politiskajām izvēlēm, kas tika aktualizētas 19. gs. beigās: a) palikt un cīnīties par savām tiesībām un uzskatiem, dibinot politiskas kustības; b) emigrēt uz citām Eiropas valstīm vai ASV, pēc R. Koena domām, pārliecinoši vispopulārākā no alternatīvām; c) doties tā dēvētajā “iekšējā emigrācijā”, veltot sevi reliģiskām refleksijām; d) emigrēt uz Palestīnu. Lai gan laika gaitā šīs atšķirīgās alternatīvas ir tuvinājušās, izteikti ortodoksālie ebreji, tostarp tie, kas dzīvo Izraēlā, joprojām neatzīst Izraēlas dibināšanu. Otrkārt, ja arī Izraēlas dibināšana bija un šķiet taisnīga ebrejiem, tā daudzos aspektos bija un ir netaisnīga attiecībā pret palestīniešiem. Šo apgalvojumu vispildīgāk pamato politiskā krīze Tuvajos Austrumos, kas tā arī nav atrisināta kopš Izraēlas izveidošanas. Treškārt, Izraēla nepārprotami tika dibināta pēckara un pēchoholokausta apstākļos, kas norises šai valstī ietekmē daudz vairāk nekā varētu domāt – vispirms Izraēlas pilsonība izņēmumā kārtā tika piešķirta tikai ebrejiem, kas nozīmēja, ka pēc valsts dibināšanas ieceļojušie ebreji automātiski kļuva par pilsoņiem, bet tur dzīvojošo palestīniešu ceļš līdz tādām pašām statusam ir bijis ilgs un sarežģīts. Ceturtkārt, neraugoties uz to, ka Izraēlas valstsvīri dažādos aspektos pastāvīgi uzsvēra valsts brīvību un neatkarību. Robins Koens norāda, ka, ja arī, iespējams, Izraēlas kā valsts būt varējusi “izdzīvot”, tā noteikti nebūtu strauji attīstījusies bez atbalsta trijos nozīmīgos virzienos: a) Vācijas kompensācijas holokausta noziegumiem; b) visas pasaules ebreju kopienas līdzekļiem dažādiem attīstības projektiem; c) ASV diplomātiska, militāra un finansiāla atbalsta, ko nodrošināja ietekmīgais cionistu lobijs. Sk.: Cohen, R. (2008). *Global Diasporas: An Introduction*. 2nd ed. London; New York: Routledge. P. 104–106.

bija Vidējo austrumu valsts, kas nicināja tās kaimiņus un gatavojās atklāt katastrofisku, paaudži ilgstošu aizu, sagrābjot un okupējot viņu zemi.”¹⁰²¹ Pēc viņa domām, Izraēla mūsdienās atgādina tās mazās, viegli ievainojamās un aizvainojamās, etniski noslēgtās valstiņas Austrumeiropā, kas radās starpkaru periodā, tikai ar vienu atšķirību – Izraēla tika nodibināta pēc Otrā pasaules kara citos apstākļos: “Rezultātā tā [Izraēla] izceļas ar tās nedaudz paranoiski nacionālo politisko kultūru un kļuvusi atkarīga no holokausta – tās morālo balstu un izvēles ieroci, ar ko atvairīt jebkuru kritiku.”¹⁰²²

Tai skaitā šo iemeslu dēļ, no vienas puses, pēc holokausta antisemitisms nav mazinājies, bet, no otras puses, novērojams tā dēvētais “jaunais antisemitisms”, kura divas būtiskākās iezīmes ir tādas, ka 1) tas izpaužas Tuvo Austrumu konflikta diskursā un 2) tā paudēji netiek uztverti kā antisemīti tradicionālā izpratnē.¹⁰²³ Vienlaikus ar šīm norisēm ir novērojams jauns antisemitisma vilnis, kas ietver ebreju vainošanu holokaustā un kura ietvaros tiek praktizēts aizvainojums nevis par spīti holokaustam, bet holokausta dēļ.¹⁰²⁴ Tādējādi holokausta sociālās atmiņas dinamika arvien izteiktāk tiek analizēta kontekstā ar Izraēlas rīcību un tēlu, kas dažkārt raisa naidīgu attieksmi.¹⁰²⁵

Dāvids Mehnagi (*Meghnagi*) raksta, ka holokausta atmiņas veidošana ir kļuvusi par ebreju pienākumu neatkarīgi no tā, vai viņi to vēlas vai nevēlas, un šī atmiņas saglabāšana slēpj daudzus draudus un antisemitisma uzliesmojuma potenciālu.¹⁰²⁶ Tādējādi ebreji šobrīd atrodas daudznozīmīgā situācijā. No vienas puses, viņiem ir jāatceras notikušais un jācenšas veicināt holokausta atmiņu arī plašākās grupās, jo neviens cits to nav ieinteresēts darīt, bet, no otras puses, holokausta sociālās atmiņas veicināšana automātiski novieto citus permanenta vainīgā

¹⁰²¹ Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 117.

¹⁰²² Turpat. 121. lpp. T. Džads savas dzīves nogalē prognozēja, ka tuvākajos gados Izraēla mazinās, degradēs un galu galā iznīcinās holokausta šā brīža morālo vērtību, padarot to par neko vairāk kā Izraēlas mūžīgo attaisnojumu par “sliktu uzvedību”. Kritizējot Izraēlas politiku, T. Džadu vadījusi pārliecība, ka viņa atbildība ir norādīt uz Izraēlas un tās sabiedroto – ASV – dubulto morāli, jo viņš kā ebrejs šādā gadījumā būtu pasargāts no neizbēgamajām apsūdzībām antisemitismā. Protams, pasargātība bija tikai ilūzija un T. Džads ir saņēmis neskaitāmus uzbrukumus, protams, antisemitisms šādā gadījumā ir grūti pielietojama opcija, bet jau kopš H. Ārentes publiskas diskreditēšanas kampaņas viņas, Tonija Džada un Normana Finkelšteina. gadījumos tiek izmantots apzīmējums “*self hating Jew*” un citi diskursīvi un mazāk vai vairāk efektīvi paņēmieni kritiķu diskreditēšanai. Neraugoties uz to, T. Džads ir turpinājis īstenot to, ko viņš uzskatīja par savu misiju – atainot ebreju valsts nebūšanas ne tikai kā Izraēlas, bet, pirmkārt, kā ASV (šo prakšu atbalstītāju) problēmu. Vienlaikus viņš aktualizējis arī jautājumus par sekām un problēmām, ko raisa plašu masu “apsēstība” ar holokausta komemorāciju. Sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 117–119.

¹⁰²³ Sk.: Pallade, Y. (2009). Deligitimizing Jews and the Jewish State: Antisemitism and Anti-Zionism after Auschwitz. *The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5769 (1), 63–64.

¹⁰²⁴ Turpat. 63.–64. lpp. Joels Koteks (*Kotek*), analizējot mūsdienu politiskās karikatūras, kuros attēloti ebreji un Izraēlas valsts nonāk pie secinājuma, ka novērojama jauna antisemitisma deformācija, paveids, kas attēlo Izraēlu kā pasaules politikas nozīmīgāko grēkazi, uzturot dzīvu mītu par ebrejiem kā globālas konspirācijas virzītājiem, kuras mērķis iegūt vispasaules dominanci. Kotek, J. (2009). *Cartoons and Extremism: Israel and the Jews in Arab and Western Media*. London: Vallentine Mitchell. P. 169–171. Kā atsevišķu žanru autors ir kategorizējis karikatūras, kas vēsta, ka “ebreji ir sliktāki par nacistiem”. Turpat. 37. lpp.

¹⁰²⁵ Piemēram, Simons Švebers (*Schweber*) raksta par skolotāju liecības, ka Eiropas valstīs ar augstu arābu skolnieku īpatsvaru, piemēram, Francijā, viņi ir saskārušies ar gadījumiem, kad, pieminot Aušvicas koncentrācijas nometni, auditorijā atskan skolēnu aplausi, jo valstīs, kas noraida Izraēlas eksistenci un no kurienes šie jaunieši, viņu vecāki vai vecvecāki ir ieceļojuši, holokausts tiek reprezentēts kā ebreju propagandas radīts mīts. Sk.: Schweber, S. (2012). Education. P. 700.

¹⁰²⁶ Meghnagi, D. (2010). The Memory of the Shoah in the Building of a European Identity. P. 103.

pozīcijās, kas rada vai draud radīt jaunas antisemitisma izpausmes.¹⁰²⁷ Jaunā tipa jeb pēcholokausta antisemitismam raksturīgs mazāk izteikts tiešums un agresivitāte, bet to raksturo centieni falsificēt holokausta vēsturi, tieši vai netieši rehabilitēt ebreju iznīcināšanas dalībniekus, tādā veidā mazinot to vainu, kā arī prasības pēc “objektīva” nacistu un kolaboracionistu darbības mantojuma izvērtējuma.

4.6. Nodaļas kopsavilkums

Holokausta sociālās atmiņas veidošanās procesus tā dēvētajās Rietumu sabiedrībās iespējams iedalīt četros galvenajos posmos: 1) holokausta noklusējums pēckara gados, kas vienlaikus iekļāva pirmo liecību saglabāšanu un apkopošanu, kā arī denacifikācijas procesus (1945-1960); 2) holokausta sociālās atmiņas institucionalizācija (1960-1980); 3) holokausta sociālās atmiņas reprezentāciju bums (1980-2005); 4) holokausta sociālā atmiņa kā lieldiskurss (2005-2014). Lai gan šie posmi nav savstarpēji izslēdzoši un pārejas starp tiem ir pakāpeniskas, katrā no tiem ir identificējamas būtiskas tos raksturojošas tendences.

1) Pirmo pēckara posmu raksturo gan centieni saglabāt dažādas holokausta liecības, gan arī jaunu reprezentāciju tapšana. Kara beigās un neilgi pēc tā noslēguma publiskajā telpā nostiprinās versija par sešu miljonu ebreju noslepkavošanu Otrajā pasaules karā. Šajā laikā notiek būtiski denacifikācijas procesi, kuru mērķis ir Rietumvācijas iedzīvotājiem radīt priekšstatu par nacisma baismīgo būtību. Šī procesa centrālie elementi ir vadošo nacistu tiesāšana tā dēvētajos Nirnbergas procesos un koncentrācijas nometņu, kā arī audiovizuālu vēstījumu apskate – pasākumu kopums, ko pamatoti var dēvēt par šausmu propagandu. Pēckara gados notiek arī pirmie mēģinājumi institucionalizēt holokausta piemiņu, būtiska nozīme šai procesā ir ANO konvencijas par genocīdu pieņemšanai un muzeja “*Yad Vashem*” dibināšanai. Turpmākās holokausta sociālās atmiņas veidošanās kontekstā nozīmīga ir Izraēlas valsts nodibināšana.

Tomēr šajos notikumos holokaustam ir pakārtota nozīme. Pēckara atmiņas diskursā tas kļūst par daļu no šausminošās Otrā pasaules kara pieredzes, kuru to pārdzīvojušie vēlas pēc iespējas ātrāk aizmirst. Ebreji Eiropā pēckara gados turpina saskarties ar nacistiskā antisemitisma sekām, un viņu traģiskā pieredze nekļūst par centrālo atmiņas elementu. Daudzas holokausta

¹⁰²⁷ Turpat. 106. lpp. Tai pašā laikā arvien tiek aktualizēti seni antisemitiski stereotipi. Austrālijā deviņdesmito gadu vidū skandālu izraisīja Helēnas Demidenko (*Demidenko*) antisemitiskais mēģinājums skaidrot ebreju un ukraiņu attiecības, tai skaitā iemeslus ukraiņu līdzdalībai masu slepkavībās un holokaustā. Sk.: Demidenko, H. (1995). *The Hand that Signed the Paper*. Sidney: Allen & Unwin. Darba autore daudzkārt izmantojusi antisemitiskus lozungus un nacistu retoriku. Tādējādi iemesli ukraiņu naidam pret ebrejiem un iemesls līdzdalībai slepkavībās ir jau tik pazīstami – ebreju loma padomju režīmā un līdz ar to atbildība par bada izraisīšanu 30to gadu Ukrainā. Īpašas pretrunas Helēnas Demidenko darbs izraisīja, kad kļuva zināms, ka viņas pašas un viņas ģimenes pieredzē balstītais vēstījums ir falsifikācija un autore ir Lielbritānijā dzimusi kā Helēna Dārvila (*Darville*). Sīkāk sk.: Lawson, T. Jordan, J. (Eds.). (2007). *The Memory of the Holocaust in Australia*. P. 1–2. Omērs Bartovs analizējot, kā mākslas filmās tikuši un joprojām tiek ietverti dažādi antisemitiski stereotipi, secina, ka būtiski antisemitiski aizspriedumi ceļo no vienas reprezentācijas uz citu un ir nozīmīga daļa no tā dēvētā mākslinieku “radošā procesa” un tā gala rezultāta, kas nozīmīgi ietekmē sociālpolitiskās attieksmes un priekšstatus visā pasaulē. Sk.: Bartov, O. (2005). *The “Jew” in Cinema; From “The Golem” to “Don’t Touch My Holocaust”*. Bloomington: Indiana University Press.

liecības un reprezentācijas, kas vēlāk pārtaps par klasiku, pirmajās desmitgadēs pēc kara beigām nepiesaista izdevēju un auditorijas uzmanību. Izņēmums ir Annas Frankas dienasgrāmata, kas iemanto popularitāti, bet galvenokārt tādēļ, ka vēstījums tiek universalizēts un viņas stāsts dažādos žanros un formās tiek publicēts pusaudzes piedzīvoto šausmu, nevis ebreju specifisko ciešanu diskursā. Par tipisku holokausta simbolu kļūst Rietumeiropā izvietotās koncentrācijas nometnes, kas nespēj reprezentēt tās šausmas un to iznīcināšanas procesu, ko ebreji pieredzēja Austrumeiropā.

2) Otro posmu ievada sešdesmito gadu tiesas procesi. Ādolfa Eihmana notveršana Dienvidamerikā un tiesāšana Jeruzalemē kļūst par paraugprāvu, kas pievērš pasaules uzmanību holokaustam kā atsevišķam/īpašam notikumam, savukārt tā dēvētie Aušvicas procesi, kuros tiek tiesāti šīs koncentrācijas nometnes darbinieki, maina holokaustā izdzīvojušo statusu – viņu liecības kļūst par nozīmīgām holokausta reprezentācijām. Šajā periodā ebreju iznīcināšana Otrajā pasaules karā tiek konstruēta kā īpašs, atsevišķs notikums, ko raksturo jaunu jēdzienu lietojums. Apzīmējumi “Šoa” un, jo īpaši, holokausts, norāda uz šī pagātnes notikuma specifisko un unikālo statusu.

Sešdesmito gadu otrajā pusē un septiņdesmitajos gados virknes sociālpolitisku notikumu – tostarp Izraēlas Sešu dienu kara, VFR kanclera Villija Branta simboliskās nomešanās ceļos Varšavas geto, Izraēlas sportistu nogalināšanas Minhēnes olimpiskajā spēlēs un citu – iespaidā holokausts top par būtisku Rietumu sabiedrību publiskās telpas sastāvdaļu un aktualizē holokausta atceri. Par šī procesa kulmināciju kļūst seriāla “Holokausts” pirmizrādes ASV un Rietumvācijā, kuras noskatās grandioza auditorija un kuru iespaidā holokausts nonāk plašu iedzīvotāju slāņu uzmanības lokā, piedāvājot ne tikai faktoloģisku informāciju par ebreju iznīcināšanu, bet arī emocionālu identificēšanos ar holokausta upuriem.

3) Astoņdesmitajos gados un turpmākajās desmitgadēs, sekojot miniseriāla paraugam, tiek radītas arvien jaunas dažādu žanru holokausta reprezentācijas, kas piesaista Rietumu sabiedrības uzmanību un nodrošina holokausta tapšanu par nozīmīgu kultūras fenomenu. Holokausts tiek mediēts visdažādākajās formās, bet šis process vienlaikus raisa diskusijas par komercializāciju un dažādu mediju iespējām autentiski un precīzi atainot tik sarežģītus un traģiskus pagātnes notikumus kā holokausts.

Paralēli populārās kultūras procesiem – sākotnēji Rietumvācija un vēlāk citviet Eiropā un pasaulē – norisinās būtiskas publiskas diskusijas par holokausta lomu nāciju vēsturē un identitātē. Par šādu diskusiju katalizatoriem kļūst gan politiskās norises, gan pētījumu rezultāti, gan mediju publikācijas. Tā rezultātā holokausts veidojas par pārnacionālu atmiņas diskursu, un retrospektīvā politiskos dokumentos tas tiek ierāmēts kā Eiropas pēckara atjaunošanas negatīvais mīts, kas simbolizē antitēzi tādām vērtībām kā demokrātija un cilvēktiesības, un tiek konstruēts

kā traģisks notikums, kura nepieļaušana ir Eiropas nozīmīgāko institūciju dibināšanas pamatiemesls.

4) Pēc holokausta institucionalizācijas nākamajā tūkstošgadē ASV un Eiropā turpinās holokausta reprezentāciju bums, kā rezultātā daudzi ar ebreju iznīcināšanu saistīti jēdzieni kļūst par pārnacionālas vārdnīcas pamatu, bet holokausts par centrālu sociālās atmiņas diskursu. Rietumvalstu ietekmē pēc PSRS sabrukuma brīvību atguvušajām Austrumeiropas valstīm kā viens no priekšnoteikumiem, lai demokratizētos un iekļautos Eiropā, tiek izvirzīts uzdevums veidot izpratni par holokausta vēsturiskajām norisēm un kritiski pētīt savas valsts un iedzīvotāju vēsturisko atbildību šī notikuma kontekstā.

Vienlaikus ar holokausta mediāciju un reprezentāciju popularitāti intelektuāļi sāk apšaubīt holokausta simbolisko mācību efektivitāti un Rietumu pasaules iedzīvotāju zināšanas un izpratni par reālajām notikuma norisēm. Acīmredzamas kļūst holokausta trivializācijas un komercializācijas tendences, kuru iespaidā tiek uzdoti kritiski jautājumi par dažādu organizāciju un indivīdu interesēm holokausta diskursa nostiprināšanā sociālajā atmiņā. Holokausta reprezentāciju apjoms un intensitāte vienlaikus arvien izraisa holokausta noliegšanas un jauna tipa antisemitisma izpausmes, kuru ietvaros Izraēla un dažādas organizācijas tiek vainotas ebreju traģēdijas instrumentalizēšanā.

5.SOCIĀLĀS ATMIŅAS DISKURSU EMPĪRISKA ANALĪZE

Ikvienu sociālu darbību caurauž atmiņa, tā darbojas gan uztveres, gan domāšanas, gan valodas procesos.

Ričards Terdimans (*Terdiman*)¹⁰²⁸

Sociālā atmiņa ir nozīmju kopums psihē, kas saistīti, no vienas puses, ar rituāliem un to motorajiem mehānismiem un, no otras puses, ar morfoloģiskajām un sociālajām struktūrām.

Rodžerds Bastids (*Bastide*)¹⁰²⁹

No sāka gala antisemītiskie stereotipi radās no domāšanas spriedumiem. Tagad tie ir vienīgi, kas palikuši pāri. [...] Tiek līmētas etiķetes: draugi un ienaidnieki. Trūkstošais respekts pret subjektu atvieglo uzdevumu pārvaldei.

Makss Horkheimers, Teodors Adorno¹⁰³⁰

Moriss Halbvakss, no vienas puses, kļuvis par savdabīgu totēmu, atsauci gandrīz ikvienā atmiņas pētījumā, tostarp dažkārt bez iedziļināšanās viņa teorētiskajā pozīcijā, no otras puses, viņa darbi plaši analizēti un diskutēti, teorētiskā pozīcija papildināta un pilnveidota, attīstot jaunus virzienus un pieejas sociālās atmiņas pētīšanā. Tomēr kopumā lielākā kritika M. Halbvaksa sekotājiem un atmiņas pētīšanas laukam kopumā veltīta par neskaidrajām vai neatbilstošajām metodoloģijām,¹⁰³¹ cenšoties empīriski analizēt teorētiskos uzstādījumus.

Atmiņas pētniecības laukā ir novērojama dažādu teoriju pielietošana, kas parasti ir balstītas kādā akadēmiskā literatūrā, bet bieži ir savstarpēji pretrunīgas, rada neesošus nodalījumus un sarežģītas, grūti aptveramas teorijas, kuru empīriskā precizitāte un pārbaudāmība bieži ir apšaubāma.¹⁰³² Tādēļ, lai iegūtu iespējami ticamus un reālajai atmiņas funkcionēšanai atbilstošus rezultātus, pētniecībā nepieciešams apvienot dažādas pieejas un perspektīvas, kas ir izveidojušās, pētniekiem tiecoties pēc metodoloģiskas tīrības jeb precizitātes.¹⁰³³ Dažādu attieksmju mērīšanā arvien biežāk tiek izmantots vairāku pieeju kopums.¹⁰³⁴ Sociālajā vidē indivīdam ir pieeja pagātnei tikai, izmantojot tās kultūras kategorijas un shēmas, kurā viņš dzīvo.

¹⁰²⁸ Terdiman, R. (1993). *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. P. 9.

¹⁰²⁹ Bastide, R. (2007/1960). *The African Religions of Brazil: Toward a Sociology of the Interpenetration of Civilizations*. P. 174.

¹⁰³⁰ Horkheimers, M. Adorno, T. V. (2009/1969). *Apgaismības dialektika. Filosofiski fragmenti*. 292., 294. lpp.

¹⁰³¹ Sīkāk sk. nodaļā "Sociālā atmiņa".

¹⁰³² Glenberg, A. M. (1997). What memory is for. *Behavioral & Brain Sciences*, 20(1), 18.

¹⁰³³ Brokmeier, J. (2002). Introduction: Searching for Cultural Memory. *Culture and Psychology*, 8 (1), 12.

¹⁰³⁴ Attieksmes ir sarežģīti konstrukti, kas ietekmē indivīdu domas un darbību dažādos veidos. Pieeja, kas ļauj izvairīties no dažādu un kompleksu konceptu vienkāršotas operacionalizācijas un nespējas skaidrot sarežģītus latentus konstruktus, ir dažādu attieksmju mērīšanas metožu apkopojums, kas ļauj precīzāk izprast dažādus kognitīvos procesus un palīdzēt noskaidrot, kā attieksme, kognīcija, rīcība un sociālais konteksts savstarpēji mijiedarbojas. Sīkāk sk.: Sekaquaptewa, D., Vargas, P., Von Hippel, W. (2009). A Practical Guide to Paper and Pencil Implicit Measures of Attitudes. In: Gawronski, B., Payne, B. K. (Eds.). *Handbook of Implicit Social Cognition*. New York: Guilford Press. P. 142–143. Piemēram, pētījumi liecina, ka indivīdi, kas sludina/piekrīt vienlīdzībai, tanī pašā laikā saglabā negatīvas attieksmes pret citām rasēm – tendence, kas tiek dēvēta par aversīvo rasismu, eksplīcītajos testos parasti iezīmējas kā bezaizspriedumaini, bet implicītajos atklāj savus rasistiskos stereotipus. Sk.: Sekaquaptewa, D., Vargas, P., Von Hippel, W. (2009). A Practical Guide to Paper and Pencil Implicit Measures of Attitudes. In: Gawronski, B., Payne, B. K. (Eds.). *Handbook of Implicit Social Cognition*. New York: Guilford Press. P. 142–143.

Tā kā sociālā tāpat kā individuālā atmiņa ir selektīva, pētnieka uzdevums ir identificēt šos selekcijas principus – kā tie mainās atkarībā no vietas, grupas vai laika gaitā – un tādējādi spriest par kultūrai raksturīgajām sociālās organizācijas un kategorizācijas formām.¹⁰³⁵

Hansa Georga Gādamera hermeneitikas filozofija paredz, ka tas, kas ir noticis, un pētnieka analīze par to, kas ir noticis, ir savstarpēji nesaraujami saistīti mainīgie jeb citiem vārdiem – pagātne un tagadne ir savienota vienā nebeidzamu interpretāciju virknē, tāpēc pētnieka uzdevums ir ne tikai izstrādāt un definēt precīzas metodoloģijas, bet arī radīt tās, iespējami piemērojot analizējamajam materiālam:

Neviens produktīvs zinātnieks patiešām nešaubīsies, ka bez metodiskas tīrības zinātne nav iedomājama, taču pētījuma būtību veido ne tik daudz parasto metožu pielietošana, cik jaunu metožu atklāšana – un, kas ir jāpasvīturo, zinātnieka radošā iztēle.”¹⁰³⁶

Savukārt Vulfs Kanšteiners norāda, ka, lai iegūtu iespējami pilnvērtīgu ainu par sociālās atmiņas procesiem, pētniekam tā vietā, lai analizētu jau tapušas “atmiņas vietas”, ir kritiski jāanalizē atmiņas veidotāju un interpretētāju darbība un līdz ar to iespējami pilnvērtīgi jāizmanto komunikācijas zinātnes piedāvātās analīzes perspektīvas.¹⁰³⁷

Lai īstenotu šīs H. G. Gādamera un V. Kanšteintera atziņas, promocijas darba ietvaros izveidots pētījuma dizains, kas iespējami plaši un precīzi aptver dažādos sociālās atmiņas izpausmju aspektus, apvienojot gan individuālistisko, gan kolektīvistisko metodoloģiju priekšrocības, un tajā ietvertie teksti (plašā jēdziena izpratnē) pētīti ar diskursa vēsturiskās analīzes piedāvāto metodoloģiju, kas integrēta un pielāgota sociālās atmiņas diskursu pētīšanai, tādējādi iespējami niansēti cenšoties izprast sociālās atmiņas procesus, jo “*atmiņa ir diskursīvs konstrukts*”.¹⁰³⁸

No kvantitatīvo un kvalitatīvo metožu kombināciju kopuma pētījuma vajadzībām visprecīzāk atbilst vispārinājuma (*generalization*) jeb limitētās kvantifikācijas pieeja, kura tiek izmantota pētījumos, kas pamatā ir kvalitatīvi, bet kuriem ir nepieciešama rezultātu precizitāte.¹⁰³⁹ Pētījuma empīriskajā darba daļā tika izmantotas gan kvalitatīvās, gan kvantitatīvās satura izpētes metodes, t.i., diskursa vēsturiskā analīze un kontentanalīze.¹⁰⁴⁰ Izmantotā kvantitatīvā metode – kontentanalīze – (ja tiek precīzi un atbilstoši pielietota)

¹⁰³⁵ Burke, P. (1997). *History as Social Memory*. P. 46.

¹⁰³⁶ Gadamer, H. G. (1975). *Truth and Method*. P. 555.

¹⁰³⁷ Kansteiner, W. (2002). *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*. P. 194.

¹⁰³⁸ Pethes, N., Ruchatz, J. (Eds.). (2001). *Gedächtnis un Erinnerung: Ein interdisziplinäres Lexicon*. Reinbek: Rowohlt. S. 13.

¹⁰³⁹ Spicer, N. (2004). Combining qualitative and quantitative methods. In: Seale, C. (ed.). (2004). *Researching society and culture*. 2nd ed. Los Angeles, etc.: SAGE Publications. P. 299–301.

¹⁰⁴⁰ Sociālo zinātņu metodoloģiskajās pieejās notiek pāreja no opozīcijas starp kvantitatīvajām (uz dabaszinātņu un pozitīvisma tradīcijā tapušajām) un kvalitatīvajām (modernajām un postmodernajām) pieejām uz abu pieeju kombinēšanu, izmantojot katras metodoloģiskās perspektīvas priekšrocības, lai iespējami pilnvērtīgi spētu atbildēt uz izvirzītajiem pētnieciskajiem jautājumiem, attīstītu savas prasmes, norādītu uz vispārpieņemtām “patiesībām” un iespēju robežās veicinātu domāšanu bez aizspriedumiem. Sk.: Bergman, M.M. (ed.). (2008). *Advances in mixed methods research: theories and applications*. London: SAGE Publications. P. 11–12, 54–55.

nodrošina iespēju iegūt rezultātus, kas ir mazākā mērā atkarīgi no pētnieka subjektivitātes un ir vispārināmi, savukārt kvalitatīvā metode – vēsturiskā diskursa analīze – ļauj interpretēt iegūtos datus un skatīt tos plašākā kontekstā.

5.1. Diskursa jēdziens

Diskursa teorija un analīze tāpat kā diskursa jēdziens apvieno lielu daudzumu reizēm pretrunīgu un pat savstarpēji izslēdzošu nozīmju un to filozofiskajā un praktiskajā lietojumā sastopami vairāki izteikti atšķirīgi veidi, kādos šis koncepts tiek izmantots.¹⁰⁴¹ Tādējādi līdzās aizvien plašākam diskursa apzīmējumu lietojumam arvien biežāk tiek kritizēts fakts, ka jēdziens ir tikpat neskaidrs, cik tas ir moderns.¹⁰⁴² Tādēļ šī nodaļa veltīta diskursa jēdziena izpratnes skaidrojumam.

Diskursa jēdziena nozīmīgie atslēgas vārdi ir valoda un sociālā darbība, kas paredz dažādas mijdarbības un mijiedarbības formas, piemēram, valodas (ie)darbība vai darbība valodā. Diskursa jēdziens ir formējies strukturālās lingvistikas un poststrukturālisma filozofisko ideju iespaidā. Nozīmīgākie autori, kuru idejas ietekmējušas diskursa teorijas un metodes attīstību, ir lingvists, strukturālists Ferdināns de Sosīrs (*Saussure*)¹⁰⁴³ un filozofs, poststrukturālists Mišels Fuko (*Foucault*).¹⁰⁴⁴ Atšķirībā no F. Sosīra, poststrukturālisti un, visizteiktāk – M. Fuko, diskursu ne tikai analizē kā lingvistisku kategoriju,¹⁰⁴⁵ bet skata to kontekstā ar varas attiecībām – sociālajām un politiskajām struktūrām. Kritiskās diskursa analīzes skola,¹⁰⁴⁶ galvenokārt, balstās uz Mišela Fuko darbos¹⁰⁴⁷ piedāvāto diskursa jēdziena skaidrojumu.

¹⁰⁴¹ Piemēram, rakstu un mutvārdu komunikācijā; situatīvā valodas lietojuma kontekstā; mijiedarbībā starp rakstītāju, lasītāju un tekstu; runāto dialogu paraugos, kas kontrastē ar uzrakstītajiem tekstiem. Sk.: Wodak, R. (1997). *Gender and Discourse*. London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage. P. 4.

¹⁰⁴² Tulk.: “As vague as it is vogue”. Sk.: Wodak, R. Meyer, M. (eds). (2009). *Methods of Critical Discourse Analysis*. 2nd ed. Los Angeles: SAGE. P. 17.

¹⁰⁴³ Strukturālista F. Sosīra darbi par valodas funkcionēšanas principiem, zīmēm un to nozīmēm ir viens no pamatiem diskursa teorijas un metodes attīstībai sociālajās zinātnēs, tajos uzsvērtas zīmju un nozīmju savstarpējās saites un valodas sociālā struktūra, kas indivīdam ir iepriekšdota, bet uz šo ideju pamata attīstītā strukturālisma filozofija paredz, ka formālās sistēmas (šajā gadījumā – valoda) un tās savstarpējo saišu, struktūras analīze spēj izskaidrot procesus un norises sabiedrībā, kurai šī sistēma ir raksturīga. No F. Sosīra darbiem atvasinātā teorija paredz, ka valoda ir struktūra, kas determinē tās lietotāju pieredzi, bet strukturālisma pamattēze vēsta, ka sistēma ietekmē tās subjektu daudz lielākā mērā, nekā subjekts spēj šo sistēmu ietekmēt, pārveidot vai mainīt. Sk.: Howarth, D. (2000). *Discourse*. Buckingham: Open University Press. P. 17.–18.

¹⁰⁴⁴ Postmodernisma filozofiju raksturo lielo patiesību, stāstu un struktūru apšaubījums, pakļaušana kritiskai analīzei un mēģinājumi tos dekonstruēt, nozīmi meklējot detaļās un pretrunās. Šis filozofijas virziens rodas no F. Sosīra strukturālās lingvistikas kritikas. Sk.: Liotārs (2008). *Postmodernais stāvoklis: pārskats par zināšanām*. Rīga: Laikmetīgās mākslas centrs.

¹⁰⁴⁵ Gan strukturālisti, gan poststrukturālisti ir vienisprātis, ka valoda nosaka un veido (strukturē) indivīda identitāti, tomēr pretēji strukturālistu izpratnei par valodu kā iepriekšdotu, nemainīgu zīmju un nozīmju sistēmu, postmodernisti uzsver vēstījuma interpretētāja lomu, un valodu raksturo kā atšķirīgu, dažādu, mainīgu un dažkārt pat savstarpēji pretrunīgu nozīmju tekstūru. Sk.: Howarth, D. (2000). *Discourse*. P. 37.–38.

¹⁰⁴⁶ Sīkāk sk. apakšnodaļās: “Kritiskā diskursa analīze (KDA)”, “R. Vodakas pieeja – diskursa vēsturiskā analīze (DVA)”.

¹⁰⁴⁷ Marianna Hirša (*Hirsch*) Mišelu Fuko līdzās Morisam Halbvaksm un Pjēram Norā dēvē par atmiņas pētniecības “ciltstēviem”. Sk.: Hirsch, M. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. P. 16. Tomēr arī viņa sekotāju vidē diskursa jēdziena izpratnes ir būtiski atšķirīgas. Sk.: De Cillia, R. Reisigl, M. Wodak, R. (1999). *The Discursive Construction of National Identity*. P. 6.–7.; Kroger, R. O., Wood, L. A. (2000). *Doing Discourse Analysis: Methods for Studying*. London: Sage Publications. P. 3–4.

5.1.1.M. Fuko diskursa jēdziena izpratne

M. Fuko diskursa izpratnes pamatā (īpaši tas attiecas uz viņa vēlīnajiem darbiem)¹⁰⁴⁸ ir mijiedarbība starp varu un zināšanām, jo šie divi fenomeni, viņaprāt, nav iespējami viens bez otra un savstarpējā, abpusējā mijiedarbībā veidojas, un tiek papildināti, jo, no vienas puses, vara rada zināšanas, no otras puses, zināšanas ir varas īstenošanās pamats.¹⁰⁴⁹ Tādējādi M. Fuko apgalvojums, ka vara rada zināšanas, neietver tikai varas kā ārēja spēka izmantošanas izpratni, kurš zināšanas pielieto savās interesēs, bet ar varu tiek saprasts arī priekšnoteikums zināšanu pastāvēšanas iespējamībai kā tādai. Varas un zināšanu mijiedarbībā veidojas “patiesības režīms”, kas nosaka, kuri diskursi tiek atzīti par “patiesiem”.¹⁰⁵⁰

M. Fuko uzskatīja, ka, lai gan mūsdienu demokrātijās varas mehānismi ir sarežģītāki, decentralizētāki un izkliedētāki nekā, piemēram, viduslaikos, viņš centās akcentēt bezgalīgu varas attiecību un tīklojumu ietekmi uz sociālo realitāti un nepieciešamību analizēt varas procesu un sociālo fenomenu mijiedarbību, kas rezultējas visaptverošos kontroles mehānismos. Tai pašā laikā Fuko neuzlūkoja varu tikai kā represīvu sistēmu, bet akcentēja arī varas konstruējošos aspektus. Tādējādi viena no galvenajām M. Fuko darbos gūtajām atziņām ir izpratne par to, cik sarežģītos un rafinētos veidos diskurss iedibina zināšanas un uzspiež “patiesības”.¹⁰⁵¹ Antonio Gramši (*Gramsci*) hegemonijas ideju ietekmē Mišela Fuko darbu centrālais fokuss ir uz to, kā diskursīvu prakšu rezultātā top priekšstats par “patiesību” un kā šīs patiesības tiek nostiprinātas līdz dogmatiskai absolutizēšanai.¹⁰⁵²

Pēc Fuko domām, izpratne par jebkuru norisi vai priekšmetisko pasauli ir diskursīva, tā veidojas konkrētā vēsturiski diskursīvā formācijā, kontekstā ar to, kas par to ir bijis rakstīts, stāstīts, teikts, kā tā tikusi un tiek diskursīvi ierāmēta jeb priekšmetiskās pasaules vēsturiski nosacītajos diskursīvajos izteikumos.¹⁰⁵³ M. Fuko uzskata, ka jebkurš apgalvojums ir veidojies korelatīvi. Tā piederība diskursam un likumi, kas to noteikuši, jāskata kā viens veselums.

¹⁰⁴⁸ Agrīnajos darbos M. Fuko vispārīgi raksturo diskursa jēdzienu, tā nozīmi, kā arī veidošanās un darbības principus, bet vēlīnajos sīkāk analizē varas un diskursa mijiedarbību, kā arī indivīda mijiedarbību ar diskursu, un, lai noskaidrotu diskursa funkcionēšanas principus, uzsver nepieciešamību noskaidrot “kādas formās, caur kādiem kanāliem, gar kādiem diskursiem slīdot, vara nonāk līdz visizplatītākajai un individuālākajai uzvedībai. Sk.: Fuko, M. (2001/1975). *Seksualitātes vēsture. 1. daļa: Zinātgriba*. Rīga: Zvaigzne ABC. 13. lpp.

¹⁰⁴⁹ Ashenden, S., Owen, D. (ed.). (1999). Foucault contra Habermas: *Recasting the Dialogue Between Genealogy and Critical Theory*. London: Sage. P. 79–80; Wong, D. (2007). Foucault contra Habermas: Knowledge and Power. P. 9.

¹⁰⁵⁰ Fuko, M. (1995). *Patiesība. Vara. Patība*. Rīga: Spektrs. 41. lpp.

¹⁰⁵¹ Fuko, M. (2001/1975). *Uzraudzīt un sodīt: cietuma rašanās*. Rīga: Omnia mea. 26.–27., 286.–287. lpp.; Lynch, R. A. (2009). A New Architecture of Power, an Anticipation of Ethics. *Philosophy Today, SPEP Supplement*, 264–265; Račevskis, K. (2003). *Mišels Fuko, apziņa un valodas esamība*. Rīga: Zinātne. 27. lpp. Mediju pētnieka Sergeja Kruka skaidrojumā diskurss Fuko izpratnē ir tas, “par kuru un ar kuru cīnās”. Sk.: Kruks, S. (2005). Kolektīvā identitāte: nācijas un grupas. Grām.: Kruks, S. (proj. vad.). *Agora, 1: Identitāte: nācija, sociālā grupa. Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, Komunikācijas studiju nodaļa*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 10. lpp.

¹⁰⁵² Wodak, R., Meyer, M. (2009). Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology. In: Wodak, R., Meyer, M. (Eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications. P. 8.; Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. 2nd ed. Harlow: Pearson Education Limited. P. 8–9.

¹⁰⁵³ Foucault, M. (2002/1972). *The Archeology of Knowledge*. P. 35.

Tādējādi apgalvojumi jebkurā gadījumā ir veidojušies un tādējādi arī analizējami diskursīvajā kontekstā.¹⁰⁵⁴

M. Fuko darbos diskursi ir formulējumu grupa, kamēr tie visi pieder vienai diskursīvajai formācijai, taču tā neveido retorisku vai formālu būtību, kas būtu bezgalīgi atkārtojama un kuras klātesamība vēsturē tādējādi būtu nosakāma un līdz ar to arī izskaidrojama. Šī grupa sastāv no ierobežota skaita formulējumu, pēc kuriem iespējams identificēt tās eksistences nosacījumus. Šajā nozīmē diskurss nav ideāla forma bez laika ierobežojumiem, tas ir vēstures fragments, vēstures vienība, kas uzstāda problēmu par tās robežām, sadalījumu, pārmaiņām un laicīguma īpašajiem veidiem.¹⁰⁵⁵ Tādējādi šīs diskursīvās formācijas nosaka, ka indivīds vienmēr, pirmkārt, ir diskursa subjekts, jo, neraugoties uz to, ka viņš pats piedalās diskursīvu tekstu veidošanā, viņš to dara konkrēta diskursa ietvaros un būtībā atražo šo diskursu, tādā veidā būdams atkarīgs no diskursīvās formācijas.¹⁰⁵⁶ Tādējādi M. Fuko nenoliedz, ka indivīds interakcijas procesā ir spējīgs radīt jaunas nozīmes, bet viņš tās rada konkrētā ietvarā, kas ir iepriekšdots.

5.1.2.M. Fuko diskursa izpratnes kritika

Mišela Fuko darbi ietekmējuši vairāku autoru konceptuālo skatījumu, un, balstoties M.Fuko idejās, viņi attīstījuši savas pozīcijas, vienlaikus kritiski analizējot un papildinot M.Fuko. Viņa sekotāju darbos lasāmajās interpretācijās un kritikā identificējami trīs galvenie virzieni – norādes uz šauru diskursa jēdziena definējumu, pārlieku sociāldeterminisma dominanti un viņa ideju operacionalizācijas ierobežojumiem. Piemēram, Jans Asmans uzskata, ka diskursa jēdziens būtu jāskata plašāk, nekā tas pieņemts M. Fuko ietekmē. Pats J.Asmans diskursu definē kā tekstu kopumu, kas ir intertekstuāli, savstarpēji saistīti vai pat sakņoti viens otrā un veltīti vienam tematam, uzsverot, ka diskurss ir tekstuālas sarunas vai debates paveids, kas var pļesties pāri paaudžu un gadsimtu, pat tūkstošgažu robežām atkarībā no tādām pastāvības institucionalizācijām kā rakstība, kanonizācija, izglītība, klerikālas organizācijas un citām.¹⁰⁵⁷ Abām šīm perspektīvām ir nozīme promocijas darbā, jo J. Asmana diskursa koncepcija uzsver būtisku diskursu spēju “dzīvot pāri” temporālām, sociālpolitiskām un vēsturiskām pārmaiņām, savukārt M. Fuko savos darbos uzsvēris, kā diskursi tiek konstruēti un pārkonstruēti gan ar

¹⁰⁵⁴ M. Fuko norādījis, ka diskurss nav jāuzskata tikai par izteikumu kopumu vai to paušanas veidu. Viņaprāt, diskurss definējams kā ierobežoto un ierobežojošo nozīmju kopums, kas caurvij sociālās attiecības. Sk.: Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. P. 15. Bet diskursa analīze noraida visus iepriekšizveidotos uzskatus par vēsturisko vienotību vai turpināmību, tā vietā skaidrojot diskursīvos procesus visos to sairumos, sākumos, atšķirībās un dažādajās iespējamībās. Sk.: Thacker, A. (1997). Foucault and the Writing of History. In: Lloyd, M., Thacker, A. (ed.). *The Impact of Michael Foucault on the Social Sciences and Humanities*. Basingstoke [etc]: Martin's Press. P. 51.

¹⁰⁵⁵ Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge. P. 116–117; Foucault, M. (1980). Truth and power. In: Gordon, C. (ed.). (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York: Pantheon Books. P. 133.

¹⁰⁵⁶ Sīkāk par varas un tās subjekta savstarpējo mijiedarbību sk.: Foucault, M. (2003/1984). The Subject and Power. In: Robinow, P., Rose, N. (Eds.). *The Essential Foucault: Selections from Essential Works of Foucault, 1954–1984*. New York: The New Press. P. 126–144.

¹⁰⁵⁷ Assmann, J. (1997). *Mosses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. P. 16.

mērķtiecīgu rīcību, kas vērsta uz *status quo* mainīšanu, gan iepriekšminēto faktoru (sociālo, politisko un vēsturisko) ietekmē.

Savukārt Normans Fērklafs (*Fairclough*) kritizējis Fuko pieeju, kur, viņaprāt, nepamatoti uzsvērtā strukturālo faktoru loma, kā rezultātā indivīds attēlots kā pasīvs varas subjekts, tādējādi, pēc N. Fērklafa domām, M. Fuko perspektīvā uzsvērti sistēmiski faktori, bet noliegtas to interpretācijas iespējas. Viņš nenoliedz, ka diskursīvas prakses formē subjektus, bet daudz lielākā mērā nekā M. Fuko uzsver subjektu spēju šīs struktūras pārformēt. Viņa skatījumā attiecības ir dialektiskas – diskursīvās struktūras nosaka subjekta dispozīcijas, bet vienlaikus subjekta rīcībspēja un interpretatīvā darbība spēj šīs struktūras mainīt.¹⁰⁵⁸ Tādējādi N. Fērklafs līdzīgi kā citi autori¹⁰⁵⁹ norāda, ka Fuko sociālā konstruktīvisma pieeja nepietiekami ņem vērā simboliskā interakcionisma perspektīvu.¹⁰⁶⁰ Šajā gadījumā būtisks ir jautājums par akcentiem un interpretācijām, jo N. Fērklafs pārmet M. Fuko pārlietu strukturālistu pozīcijas ietekmi, lai gan pats M. Fuko to ir kritizējis un centies papildināt, tai skaitā analizējot indivīdu lomu diskursu pārstrukturēšanā.

Savukārt Stjuarts Hols, kurš uzskatīts par M. Fuko sekotāju, jo arī viņa darbu būtiska daļa veltīta centieniem izprast, kādā veidā darbojas varas attiecības, kuru rezultātā vienas grupas dominē pār citām, norādījis, ka M. Fuko savos darbos sīki analizējis, kā diskursa ietvaros veidojas dažādas varas attiecības un kā diskurss rada tā subjektu, bet nav piedāvājis versijas, kādā veidā, kādu iemeslu dēļ un kādu procesu rezultātā indivīdi nonāk dažādās varas pozīcijās.¹⁰⁶¹ Iemesls neskaidrībai meklējams apstākļi, ka M. Fuko analīzes rīkus “*ir grūti operacionalizēt, jo viņš pēta specifiskus diskursus (vēstures, ārprāta, psihiatrijas, seksualitātes, disciplīnas utt.)*.”¹⁰⁶²

Gan balstoties M. Fuko idejās, gan kritiski analizējot to realizāciju, vairāki autori nozīmīgi un dažādos virzienos un perspektīvās attīstījuši tās – līdzās jau minētajam Normanam Fērklafam arī Teuns van Daiks (*van Dijk*)¹⁰⁶³ un Ruta Vodaka (*Wodak*).¹⁰⁶⁴ Šo pētnieku

¹⁰⁵⁸ Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press. P. 45.; Fairclough, N. (2003). *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge. P. 224–225.

¹⁰⁵⁹ Piemēram, sociologs S. Malaševičs (*Malešević*) norāda, ka Fuko darbos vērojama tendence pārlieku koncentrēties uz elitēm kā vienīgo vai galveno aģentu sociālā struktūrā, ignorējot citus nozīmīgus aspektus un mijiedarbības. Sk.: Malaševič, S. (2004). *The Sociology of Ethnicity*. London: Sage Publications. P. 111–112.

¹⁰⁶⁰ Simboliskais interakcionisms paredz, ka indivīds uzskatu veidošanās procesā mijiedarbojas ar sociālo vidi, tomēr sociālā grupa veido indivīda identitāti, pirms indivīds spēj ietekmēt sabiedrību, jo indivīds kā sabiedrības loceklis ir tendēts rīkoties tā, kā viņa izpratnē vajadzētu un būtu pieņemts rīkoties sociālajā grupā, ar kuru viņš cenšas identificēties. Sk.: Stryker, S. (2003/1980). *Symbolic Interactionism: A Social Structural Version*. New Jersey: The Blackburn Press. P. 63–81.

¹⁰⁶¹ Hall, S. (1996). *Who Needs Identity?* P. 10.

¹⁰⁶² Kļave, E., Šūpule, I. (2013). *Nacionālā identitāte un diskurss: teorētiskās refleksijas*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. Iespējams, ka lielākā nozīme ir tam, ka M. Fuko, sīki analizējot diskursu sociālo nozīmi un mēģinot atklāt varas mehānismus, kuru tehnoloģijas tos radījušas ar noteiktu mērķi, nepiedāvā precīzu pētījuma dizainu, un savos darbos plaši izmanto analītiskas, nevis empīriskas kategorijas.

¹⁰⁶³ Diskursa teorētiķis un pētnieks Teuns van Daiks izstrādājis teoriju, kas skaidro mijiedarbību starp diskursu, sociālo grupu un indivīda kognitīvajiem procesiem. Viņš norāda, ka sociālā atmiņa ir grupas ideoloģijas glabātāja, kas vērta par tās sociālajām, politiskajām un kultūras pārliecībām (*beliefs*). Šīs, dziļi iesakņotās, diskursīvās pārliecības “dzīvo pāri” ikdienas notikumiem un veido kontekstu, kurā šīs norises tiek interpretētas un saprastas. T. van Daiks īpaši uzsver, ka

teorētiskās refleksijas paredz, ka diskursu iespējams saprast kā nerakstītu norunu, jo politisko, sociālo, vēsturisko un lingvistisko prakšu apstākļi principā iedarbojas, subjektiem to nemanot. Tādējādi diskursa analīzes uzdevums ir identificēt iespējami vairāk noteicošo apstākļu, kādos radies diskursīvs teksts, un šī teksta īpašības, kas varētu palikt nepamanītas, kā arī censties izprast sociālās realitātes veidošanās principus.¹⁰⁶⁵ Kā norāda Jans Asmans, “*diskurss dzīvo pats savu dzīvi un reproducē sevi tajos, kas tam pievienojas*”¹⁰⁶⁶, bet diskursa analīze dod iespēju atpazīt visdažādākās lingvistiskās formas, ar kuru palīdzību ideoloģiskās pozīcijas un ticības ir iekodētas tekstos.

5.2. Diskursa analīze

Diskurss ir teksta un attiecīgā konteksta mijiedarbība, kuras aspektus iespējams atklāt, veicot diskursa analīzi. Konkrēts teksts ir specifiska diskursa realizācijas forma.¹⁰⁶⁷ Diskursa analīzes pamatā ir pieņēmums, ka 1) kultūras teksti nav ideoloģiski neitrāli un 2) tie nav tikai realitātes refleksija, bet arī sociālās vides aktori. Diskursi ne tikai atveido pasauli, kāda tā ir (vai kāda tā izskatās), tie ir arī projektīvi, iztēloti — attēlo iespējamās pasaules, kas atšķiras no pašreizējās, un ir iesaistīti projektos, kas rada pārmaiņas noteiktos virzienos.¹⁰⁶⁸ Normans Fērklafs norāda, ka “*ikreiz, kad indivīdi raksta, lasa, runā vai klausās, viņi to dara sociāli nosacītos veidos, un procesam ir sociāli efekti.*”¹⁰⁶⁹

Diskursa analīze orientējas uz apjomīgu tekstuālu izpēti, tā darbojas ar tekstiem un to veidotājiem – izteikumiem. Viens no diskursa analīzes praktizēšanas pamatprincipiem ir rūpīga tekstu korelēšana ar to kontekstiem un saistītajiem tekstiem, tādējādi novērtējot lietotāju uztveres

diskurss saprotams arī kā sociāla darbība. Respektīvi, diskurss saprotams gan kā specifiska valodas lietojuma forma, gan arī kā specifiska sociālās interakcijas forma, interpretēta kā komunikatīvs notikums sociālā situācijā. Sk.: Van Dijk, T. A. (2000). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications. P. 29–32.; Van Dijk, T. (1990) Social Cognition and Discourse. In: Giles, H., Robinson, W. P. *Handbook of Language and Social Psychology*. New York: Wiley. P. 164.

¹⁰⁶⁴ Lingviste un diskursa analīzes atzara izveidotāja Ruta Vodaka definējusi diskursus kā vienlaicīgu un secīgu savstarpēji saistītu lingvistisku aktu kopumus, kuri katrs sevi manifestē konkrētos sociālās darbības laukos un pāri to robežām savstarpēji saistītu semiotisku, mutvārdu vai rakstu zīmju veidā, bet visbiežāk kā teksti, kas pieder specifiskiem semiotiskiem tiem. Sk.: Reisigl, M., Wodak, R. (2001). *Discourse and Discrimination. Rhetorics of racism and antisemitism*. P. 36. Šos diskursus nosaka anonīmi vēsturiski noteikumi, kas raksturīgi konkrētajam laika un telpas periodam. Pats diskurss arī nosaka, kas var būt un kas nevar būt sakāms, kas ir un kas nav atbilstošs diskursīvajai formācijai. Savukārt nepieņemamais tiek izstumts, bet šajā izstumšanas brīdī tas identificē diskursā valdošos nosacījumus. Sk.: Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. P. 120; Wong, D. (2007). Foucault contra Habermas: Knowledge and Power. *Philosophy Today, Spring*. P. 9; Morris, M., Patton, P. (eds). *Michel Foucault: Power, Truth, Strategy*. Sydney: Feral Publications. P. 75.

¹⁰⁶⁵ Phillips, N., Hardy, C. (2002). *Discourse Analysis: Investigating Processes of Social Construction*. London: SAGE Publications. P. 82; Wodak, R. Meyer, M. (2009). Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology. In: Wodak, R. Meyer, M. (eds). (2009). *Methods of Critical Discourse Analysis*. P. 17.

¹⁰⁶⁶ Assmann, J. (1997). *Mosses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. P. 17.

¹⁰⁶⁷ Wodak, R. (2008). Introduction: Discourse Studies: Important Concepts and Terms. In: Wodak, R., Krzyzanowski, M. (Eds.). *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. Hampshire: Palgrave Macmillan. P.5–6.

¹⁰⁶⁸ Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London, New York: Routledge. P. 124; Wood, L. A. (2000). *Doing Discourse Analysis: Methods for Studying Action in Talk and Text*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications. P. 3–4; Baker, C. (2001). *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on Language and Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications. P. 2.

¹⁰⁶⁹ Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. 2nd ed. Harlow: Pearson Education Limited. P. 19.

apstākļus un to ietekmi uz nozīmes (šai gadījumā atmiņas) veidošanos,¹⁰⁷⁰ jo diskursīvajiem tekstiem ir ne tikai būtiska ietekme, bet arī “*sociālas, politiskas, kognitīvas, morālas un materiālas sekas.*”¹⁰⁷¹

Diskursa analīzes mērķis ir noskaidrot diskursa veidošanās un darbības nosacījumus, tā ietvaros īpaša uzmanība tiek pievērsta dominēšanai un diskriminācijai, kā arī procesam, kurā rodas dažādas sociālās lomas un veidojas savstarpējās varas attiecības, kurās tiek definēts, kas ir pareizi, adekvāti un pieņemami, bet kas tiek izstumts ārpus šīs konstrukcijas. Diskursam ir raksturīgas ideoloģizētas, nevienlīdzīgas varas attiecības, kas dažu sociālo grupu interesēm atbilst vairāk, nekā citu. Pētnieka uzdevums ir identificēt šī diskursa raksturīgos elementus, tā veidotājus vai ieguvējus no šāda diskursa pastāvēšanas un mērķus, kādēļ tie tiek radīti vai uzturēti. Diskursa analīzes ietvaros pētnieks analizē “mentālos modeļus”, kas ir diskursa pamatā un kas darbojas gan diskursīvo tekstu radīšanas, gan interpretācijas fāzē, un ko iespējams izprast, analizējot diskursīvās struktūras. Diskursa analīze paredz kritisku diskursa un tā sociālās struktūras kopsakarību analīzi, īpašu uzmanību pievēršot slēptajām struktūrām un vispāratzītām “patiesībām”.¹⁰⁷²

5.2.1. Kritiskā diskursa analīze (KDA)

Kritiskā diskursa analīze skata gan rakstu, gan mutvārdu komunikāciju kā sociālās prakses veidus, ar jēdzienu “kritisks” tiek apzīmēta racionāla un analītiska pieeja diskursu un to veidojošo struktūru izpētē, un jēdziens tiek lietots marksisma un Frankfurtes skolas kritiskās teorijas tradīcijā.¹⁰⁷³ KDA pieļauj dialektiskas attiecības starp konkrētām diskursīvām situācijām un notikumiem. Institūcijas, sociālās struktūras un konteksts veido un ietekmē diskursu, savukārt diskurss ietekmē sociālo un politisko realitāti. Citiem vārdiem – diskurss veido sociālo praksi, bet tajā pašā laikā pats ir sociālās prakses noteikts.¹⁰⁷⁴

Kritiskā diskursa analīze iekļauj gan mikro (valodas lietojums komunikācijā, savstarpējā mijiedarbība), gan makro līmeņa procesus (varas attiecības starp sociālajām grupām, dominēšana un diskriminācija) kā analītiskas kategorijas, kas praktiskajā komunikācijā ir savstarpēji

¹⁰⁷⁰ Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. P.13–15, 129, 134–155.

¹⁰⁷¹ Turpat.

¹⁰⁷² Wodak, R. (2001). What CDA is About: A Summary of Its History, Important Concepts and Its Developments. In: Wodak, R., Meyer, M. (Eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications. P. 1–13.; Wodak, R. (1999). Critical Discourse Analysis at the End of the 20th Century. *Research on Language and Social Interaction*, 32 (1,2), 185–193.; Van Dijk, T. A. (1993). The Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society*, 4 (2), 249–283.; Van Dijk, T. A. (2001). Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity. In: Wodak, R., Meyer, M. (Eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications. P. 95–120. ; Van Dijk, T. A. (2001). Discourse and Racism. In: Goldberg, D., Solomos, J. (Eds.). *The Blackwell Companion to Racial and Ethnic Studies*. Oxford: Blackwell Publishing. P. 145.–159.

¹⁰⁷³ Wodak, R., Meyer, M. (2009). Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology. In: Wodak, R., Meyer, M. (Eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications. P. 7.

¹⁰⁷⁴ Wodak, R. (1997). *Gender and Discourse*. P. 6; Wodak, R., Meyer, M. (2009). *Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology*. P. 5.

saistītas.¹⁰⁷⁵ KDA ļauj interpretēt iegūtos datus sociālpolitiskā kontekstā. Tas ir īstenojams tikai ar izskaidrojošām pieejām no citiem zinātnes laukiem ārpus konkrēto tekstu valodas analīzes. Paplašinātajā analīzes daļā nepieciešams noskaidrot, kādēļ komunikators ir īstenojis tieši šādas diskursīvas prakses konkrētajā laikā, vietā un ar kādiem politiskiem un sociāliem mērķiem – to iespējams realizēt tikai multidisciplināras, metodoloģiski bagātīgas pieejas ietvaros.¹⁰⁷⁶

Kritiskās diskursa analīzes objekts ir varas un kontroles, kā arī dominēšanas un diskriminācijas attiecības, kas izpaužas valodā jeb tekstos, bet trīs dominējošie jēdzieni ir vara, ideoloģija un vēsture, un analīze ir orientēta uz to strukturālās mijiedarbības atainojumu kultūras tekstos. KDA tradīcija paredz ne tikai pētīt, kāds ir diskurss, bet arī censties izprast tā slēptās ietekmes, varas attiecības un veidus, kā tās nosaka sociālās struktūras un to subjektus. Diskursa analīzei īpaša aktualitāte bijusi, aplūkojot politiskos, institucionālos un masu mediju diskursus, kuri liecina par vairāk vai mazāk atklātām konflikta, cīņas un diskriminācijas attiecībām.¹⁰⁷⁷ Pēc savas būtības kritiskā diskursa analīze ir morāli orientēta, jo tās mērķis ir identificēt un izskaust diskriminācijas formas.¹⁰⁷⁸

Kā nozīmīgākās mūsdienu elites, kam ir īpaša nozīme oficiālo diskursu veidošanā, Teuns Van Daiks min dažādas valsts institūcijas, medijus un akadēmiskos pētniekus.¹⁰⁷⁹ Kritiskā diskursa analīze nepiedāvā tikai vienu konkrētu metodoloģisku virzienu, tieši pretēji – KDA studijas var būt dažādas, bāzētas atšķirīgās teorētiskās pozīcijās un orientētas uz dažādiem datiem un metodoloģijām. Kritiskā diskursa analīze visbiežāk tiek īstenota, pētniekiem izvēloties konkrētas, lokalizētas, nacionālos diskursos pētāmas problēmas un analizējot plašu un daudzveidīgu datu kopumu, līdz ar to šai analīzei raksturīgākas ir “mezo” nekā “makro” līmeņa

¹⁰⁷⁵ Van Dijk, T. (2001). *Critical Discourse Studies*. In: Schiffrin, D., Tannen, D., Hamilton, H. E. *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers. P. 354.

¹⁰⁷⁶ Wodak, R. Meyer, M. (2009). *Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology*. P. 2.; Reisigl, M., Wodak, R. (2001). *Discourse and Discrimination. Rhetorics of racism and antisemitism*. P.268.

¹⁰⁷⁷ Wodak, R. Meyer, M. (2009). *Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology*. P. 10; Wodak, R. (2000). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London; Thousand Oaks; New Delphi: SAGE Publications. P. 3.; Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R., Vetter, E. (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. London; Thousand Oaks; New Delphi: SAGE Publications. P. 155.

¹⁰⁷⁸ Van Dijk, T. (2009). *Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach*. In: Wodak, R., Meyer, M. (Eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications. P. 62.

¹⁰⁷⁹ Van Dijk, T. (1997). *Political Discourse and Racism: Describing Others in Western Parliaments*. In: Riggins, S. H. (Ed.). *The Language and Politics of Exclusion: Others in Discourse*. London: Sage Publications. P. 33.–34. Viņš secinājis, ka viens no biežākajiem diskursīvajiem paņēmieniem ir paša diskriminācijas upura vainošana. Viņš piedāvā dažādus šķietamo noliegumu piemērus, kas tipiski izmantoti “viņu” diskriminējošās diskursīvās konstrukcijās, piemēram: šķietamais noliegums jeb “man nav nekas pret viņiem, bet...”; šķietamā vainas pārņemšana jeb “man nav nekas pret viņiem, bet maniem draugiem...”; šķietamā līdzjūšana jeb “viņiem neklājas viegli, bet...”; šķietamās pūles jeb “mēs cenšamies, cik spējām; mēs darām visu, ko varam, bet...”; šķietamā atvainošanās jeb “es atvainojos; piedodiet, bet...” un citi. Sk.: Van Dijk, T. A. (2000). *Ideologies, Racism, Discourse: Debates on Immigration and Ethnic Discourse*. In: Ter Wal, J., Verkuyten, M. (Eds.). (2000). *Comparative Perspectives on Racism*. Aldershot: Ashgate. P. 91–116. Savukārt visbiežāk lietotie valodas līdzekļi “viņu” jeb ārgrupas diskursīvai kategorizēšanai ir sinekdohas (jēdziens tiek aizstāts ar citu – semantiski plašāku vai šaurāku nozīmi ietverošu jēdzienu), metonīmijas (jēdziens tiek aizvietots ar citu – noteiktas, jaunas asociācijas raisošu jēdzienu), metaforas (tiek izmantota līdzība, piemēram, imigrācijas pieaugumu, apzīmējot ar plūdiem. Viens no biežāk izmantotajiem metaforu veidiem ir personifikācija, kad kādai parādībai tiek piedēvētas cilvēcīgas īpašības). Sk.: Reisigl, M., Wodak, R. (2001). *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*. London: Routledge. P. 56–57; Wodak, R. [etc]. (1999). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press. P. 43.

pieejas.¹⁰⁸⁰ Viens no KDA pielietojanas mērķiem šādos pētījumos ir izanalizēt, saprast un izskaidrot attiecības starp vēsturiskiem procesiem un hegemoniem diskursiem. Sociālo atmiņu un identitāšu pētījumi visos līmeņos ietver pagātnes pieredzi, tagadnes notikumu un nākotnes vīziju pētīšanu ar starpdisciplināru pieeju starpniecību.

Kā nozīmīgākos kritiskās diskursa analīzes trūkumus un draudus lingvists Henrijs Vidovsons (*Widdowson*) norāda nepietiekami precīzi definētās metodoloģijas un no tā izrietošo “pētnieka ievirzi”, kas, viņaprāt, ir sastopama arī diskursa analīzes klasiķu darbos un var izpausties divos tipiskos veidos – 1) datu selektīvā atlasē, kad pētnieks vai nu jau sākotnēji pētījuma izlasē iekļauj gadījumus vai tekstus, kas apstiprina viņa pārlicības, vai arī pamana un uzsver tās teksta vienības vai izteikumus, kas atbilst viņa priekšstatiem un pozīcijai, bet citus – ignorē vai noklusē; 2) neraugoties uz to, ka diskursa analīze īpaši uzsver kontekstu, draudi slēpjas tajos gadījumos, kad pētnieks kļūdaini kontekstualizē pētītos tekstus, analizējot tos bez papildu datiem. Šādā gadījumā par kontekstu kļūst viņa priekšstats balstīta diskursa interpretācija, kuras ietvaros analizētie dati to tikai apstiprina.¹⁰⁸¹

5.2.2.R. Vodakas pieeja – diskursa vēsturiskā analīze (DVA)

Kā norādīts iepriekš, kritiskās diskursa analīzes pielietojanā pastāv vairāki virzieni, kuri seko M. Fuko definētajiem teorētiskajiem diskursīvo formāciju analīzes pamatprincipiem un saistās ar konkrētiem metodi attīstošiem pētniekiem un viņu perspektīvām – N. Fērklafa trīsdimensionālo modeli,¹⁰⁸² T. Van Daika sociālkognitīvo analīzi¹⁰⁸³ un R. Vodakas vēsturisko pieeju.¹⁰⁸⁴ R. Vodakas diskursa vēsturiskā analīze ir viena no nozīmīgākajām kritiskā diskursa analīzes pieejām.¹⁰⁸⁵ Tā ir hermeneitiska, starpdisciplināra, sociāli kritiska un interpretatīva pētījuma metode, ko ietekmē arī kognitīvās zinātnes. Ja KDA pamatmērķis ir atmāskot ideoloģiskas un bieži apslēptas varas, politiskās, kontroles un dominances struktūras, tad DVA koncentrējas uz tekstu tā vēsturiskajā kontekstā, ņemot vērā specifiskos teksta radīšanas un pastāvēšanas apstākļus. DVA pieder pie sociālās lingvistikas un teksta lingvistikas metodēm, kas aplūko plašāku lauku, analizē problēmu no vairākām pusēm, konkrētus tekstus pārceļot plašākā

¹⁰⁸⁰ Wodak, R. Meyer, M. (2009). *Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology*. P. 5–10.

¹⁰⁸¹ Sīkāk sk.: Widdowson, H. G. (2004). *Text, Context, Pretext: Critical Issues in Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell Publishing. P. 89.–111, 165–174.

¹⁰⁸² Sk.: Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Harlow: Pearson Education. P. 97.; Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. 2nd ed. Harlow: Pearson Education. P. 19.–20.

¹⁰⁸³ Van Dijk, T. (2000). Ideologies, Racism, Discourse: Debates on Immigration and Ethnic Issues. In: Ter Wal, J., Verkuyten, M. (Eds.). *Comparative Perspectives on Racism*. Aldershot: Ashgate. P. 91.–93.

¹⁰⁸⁴ Wodak, R., Reisigl, M. (2009/2001). The Discourse–Historical Approach (DHA). In: Wodak, R., Meyer, M. (eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: SAGE Publications. P. 87–121.

¹⁰⁸⁵ Meyer, M., Tischer, S., Vetter, E., Wodak, R. (2007/2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. London: Sage Publications. P. 144–145.

vēsturiskā kontekstā. Tā tiecas integrēt iespējami daudz vēsturiskā fona un oriģinālo vēstures avotu informācijas par konkrēto diskursīvo notikumu.¹⁰⁸⁶

DVA pētnieki uzskata, ka vēsturiskos tekstus un diskursus var raksturot, saprast un interpretēt tikai saistībā ar to specifisko kontekstu. Tie nav ietverti tikai vienā kultūrā, ideoloģijā vai vēsturē, tie visbiežāk ir intertekstuāli saistīti arī ar citiem diskursiem.¹⁰⁸⁷ DVA ievēro kritiskās teorijas sociālfilozofisko orientāciju. Pētnieks liek lietā viņa kontekstuālās zināšanas un iestarpina komunikatīvas un interaktīvās diskursa struktūras plašākā sociālo attiecību rāmī. Šajā kontekstā diskursīvās prakses tiek skatītas kā specifiskas sociālo prakšu formas, kas ir attiecināmas uz citām sociālo aktivitāšu formām. DVA uzsver gan rakstu, gan mutvārdu komunikāciju kā sociālās prakses formas. Diskurss ir vēstījuma veids no kādas konkrētas perspektīvas par konkrētas sociālas prakses konkrētu jomu.¹⁰⁸⁸

R. Vodakas pieeja ir balstīta uz tādu konteksta apzināšanu, kurš iekļauj četrus līmeņus: 1) tūlītējais, neatliekamais, valoda; 2) intertekstuālās un interdiskursīvās attiecības starp runas izpausmēm, tekstiem, žanriem un diskursiem; 3) ārpuslingvistiskie sociāli mainīgie un konkrētās situācijas konteksta institucionālie rāmji; 4) plašāks sociāli politiskais un vēsturiskais konteksts, kurā diskursīvās prakses vai nu iekļaujas, vai arī uz kurām tās ir attiecināmas.¹⁰⁸⁹

DVA pieeja paredz, ka teksta (plašā jēdziena izpratnē) recipienti konstruē savu sociālo kontekstu, tāpēc nav iespējama teksta uztveršana tikai lingvistiskajā dimensijā, bet ir nepieciešams plašāks konteksts. Tekstu iespējams analizēt, vērtējot ziņojuma kognitīvās, lingvistiskās un sociālpsiholoģiskās dimensijas.¹⁰⁹⁰ DVA galvenais mērķis ir ietvert pēc iespējas plašākas pieejamās zināšanas par vēsturiskajiem avotiem, kā arī sociālo un politisko jomu, lai analizētu un tādējādi izgaismotu sociāli nozīmīgas problēmas, kuras tītas diskursīvās mistifikācijas dūmakā.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁶ Wodak, R., de Cilla, R., Reisl, M., Liebhart, K. (1999). *The discursive construction of national identity*. Edinburg: Edinburg University Press. P. 7–8. DVA tāpat kā KDA ir problēmorientēta pieeja, kas pirmoreiz pētniecībā pielietota 1986. gadā, identificējot antisemitisku stereotipu pastāvēšanu Austrijā. Pētījums fokusējies ne tikai uz valodas izpēti, bet izvirzīta mērķa sasniegšanai lingvistiskā analīze apvienota ar sociāli politiskajām un vēsturiskajām perspektīvām. Sk.: Wodak, R., Reisl, M. (2009/2001). *The discourse–historical approach (DHA)*. P. 95; Wodak, R. (2001). *The discourse–historical approach*. P. 69.

¹⁰⁸⁷ Meyer, M., Tischer, S., Vetter, E., Wodak, R. (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. P. 146., 159.

¹⁰⁸⁸ Reisl, M., Wodak, R. (2001). *Discourse and Discrimination. Rhetorics of racism and antisemitism*. P. 32–35.

¹⁰⁸⁹ Wodak, R., Reisl, M. (2009). *The Discourse–Historical Approach (DHA)*. P. 93. R. Vodaka un M. Reizīgls, definējot metodes būtību, piedāvā universāli lietojamus DVA jautājumus: 1. Kā diskursīvi konstruēti sociālie aktori (personas, fenomenī, notikumi, procesi un darbības) tiek lingvistiski nosaukti? 2. Kāds raksturojums, kvalitātes un pazīmes tiek piedēvētas šiem diskursīvi konstruētajiem sociālajiem aktoriem? 3. Kādi argumenti tiek lietoti diskursīvajās konstrukcijās? 4. Kā tiek perspektivizēta sociālo aktoru diskursīvā nosaukšana, raksturošana un argumentācija? 5. Vai šie lingvistiskie paņēmieni izteikti atklāti un tiek pastiprināti vai mīkstināti? Turpat.

¹⁰⁹⁰ Tischer, S., Meyer, M., Wodak, R., Vetter, E. (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. P. 155.

¹⁰⁹¹ Wodak, Matouschek, B. (2002). *Critical Discourse Analysis and the Study of Neo–racism in Contemporary Austria*. P. 238–239. Metodei veidojoties, attīstījušies dažādi diskursa vēsturisko analīzi raksturojoši principi. M. Reizīgls un R. Vodaka piedāvā desmit būtiskākos: 1) pieeja ir starpdisciplināra, starpdisciplināritāte attiecas uz teoriju, metodēm, metodoloģiju, pētniecības praksi un praktisko lietojumu; 2) pieeja ir problēmorientēta; 3) dažādas teorijas un metodes tiek kombinētas visos tajos gadījumos, kur vien šī integrācija var novest pie adekvātas pētniecības objekta izpratnes un izskaidrošanas; 4) pētniecība ietver darbošanos pētniecības laukā un etnogrāfiju (izpēti no “iekšpusē”), kur nepieciešama pamatīga pētāmā objekta analīze un teoretizēšana; 5) neizbēgami pētījums rekurīvi pārvietojas starp teoriju un

DVA tiek aplūkota kā sistemātisks, nepārtraukts, ciklisks process, un tās ietvaros trīs analītiskās dimensijas tiek attiecinātas uz kontekstuālo zināšanu kopumu.¹⁰⁹² Vīnes skolas pieeju diskursa vēsturiskās analīzes veikšanā raksturo teksta plānošana un pētījuma shēmas izveide, kas balstās uz tā dēvēto triangulācijas principu, izdarot nošķiršanu starp saturu, argumentācijas stratēģiju un lingvistiskā izpildījuma formām kā analītiskiem līmeņiem.¹⁰⁹³

Diskursa vēsturiskās analīzes tehnika ir universāla tādā ziņā, ka pētnieks, ietverot savus pamatjautājumus analīzes kodolā, shēmas var papildināt un pielāgot atbilstoši sava pētījuma tēmai un specifikai. Tā kā DVA mērķis ir gan atmaskot ideoloģiskas un bieži apslēptas varas, politiskās, kontroles un dominances struktūras, gan analizēt diskursu rašanos un pastāvēšanu tā vēsturiskos kontekstos, šī metode ir piemērota dažādu atmiņas procesu izpētei, īpaši akcentējot to sociālo iedabu. DVA pieeja ir problēmorientēta, pētījuma mērķis ir pievērst uzmanību un mainīt analizētās diskursīvās prakses, bet, lai šīs pieejas rezultātā iegūtie rezultāti tiktu balstīti precīzi identificējamu kategoriju un sistēmiskas analīzes bāzē, pētījumā izmantota kvantitatīvā kontentanalīze.

5.3. Kvantitatīvā kontentanalīze

Kontentanalīze pieder pie kvantitatīvajām datu analīzes metodēm. Tās rašanās pamatā ir divas teorētiskās perspektīvas: Harolda Lasvela (*Lasswell*) masu komunikācijas skaidrojums, kā arī Kloda Šenona (*Shannon*) un Norberta Vīvera (*Weaver*) tehnoloģiskās komunikācijas modelis.¹⁰⁹⁴ Sistemātiskums un objektivitāte ir noteicošās pazīmes, kas atšķir kontentanalīzi no

empīriskajiem datiem; 6) tiek pētīti daudzi dažādi žanri un publiskās telpas, kā arī intertekstuālās un interdiskursīvās attiecības; 7) interpretējot tekstus un diskursus, vērā jāņem vēsturiskais konteksts. Vēsturiskā orientācija ļauj pārorganizēt to, kā laika gaitā darbojas pārkontekstualizācija kā nozīmīgs process, savienojot tekstus ar diskursiem intertekstuāli un interdiskursīvi; 8) kategorijas un rīki nav negrozāmi noteikti, tomēr tie ir sīki izstrādāti atbilstoši katras analīzes specifiskajai pētniecības problēmai; 9) pamatu veido augstākā līmeņa teorijas, bet specifiskos gadījumos vidējā līmeņa teorijas nodrošina piemērotāku teorētisko bāzi; 10) rezultātu lietderīgums ir viens no nozīmīgākajiem analīzes mērķiem – rezultātiem jābūt pieejamiem un lietojamiem ekspertiem un jātiek komunicēti sabiedrībai. SK.: Reisigl, M., Wodak, R. (2009/2001). *The Discourse–Historical Approach (DHA)*. P. 95.

¹⁰⁹² Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R., Vetter, E. (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. P. 158.

¹⁰⁹³ Diskursu identificēšanai un analīzei R. Vodaka piedāvā triju soļu stratēģiju: 1. Datu kopuma jeb vadošo tēmu noteikšana, kas ataino svarīgākos jautājumus diskursā. Šajā posmā tiek noteikts, kuru tēmu diskursīvais atainojums tiks iekļauts izlases kopumā, un identificēts “mēs un viņi diskursus”, kas ietver atšķirību reprezentāciju, kategorizējot un novērtējot, kā arī tiek noteiktas “mēs” diskursa struktūras un pozitīva pašportreta attēlojums. Šie pasākumi tiek realizēti ar lingvistiskajām metodēm – konkrētu grupu definēšanu, gramatisku, attēlojošu saistelementu izmantojumu un noliegumu. 2. Pielietoto diskursīvo stratēģiju izpēte. Šī dimensija ataino argumentācijas stratēģijas, kas ietver attaisnojumu jeb pamatojumu, kas tiek panākts ar “viņu” vainas piedēvējuma (piem., melnbalts attēlojums, vainas norādījums, grēkāža stratēģija) vai “mēs” atbildības vai vainas nolieguma metodēm, kas savukārt ietver noniecināšanu, noliegumu, pārspīlēšanu vai devalvāciju. Šīs stratēģijas pamatā ir četri principi, kuri ir attiecināmi uz visiem diskursa struktūru analīzes līmeņiem un kuri paredz četras pamatnostādnes: izcelt pozitīvo par “mums” un uzsvērt negatīvo par “viņiem”, bet neizcelt negatīvo par “mums” un neuzsvērt pozitīvo par “viņiem”. 3. Pielietoto stratēģiju realizācijas lingvistiskās formas identificēšana: šajā dimensijā visbiežāk identificējams vietniekvārdu lietojums, ar kuru palīdzību tiek konstruētas identitātes, nojauktas robežas, uzsvērta piederība vienai grupai, kā arī distancēšanās no citas grupas. Tāpat tiek izmantoti tādi paņēmieni kā vienādošana, vispārināšana, salīdzinājumi, retoriskie jautājumi, metaforas, vispāriņoši norādījumi, eifēmismi u.c. Sk.: De Cillia, R. Reisigl, M. Wodak, R. (1999). *The Discursive Construction of National Identity*. P. 149–173; Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R., Vetter, E. (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. P. 159; Leeuwen, T., Wodak, R. (1999). Legitimizing Immigration Control: A Discourse–Historical Analysis. *Discourse Studies*. 1 (1), 83–118.

¹⁰⁹⁴ Nardi, P. (2006). *Doing Survey Research: A Guide to Quantitative Methods*. Boston [etc]: Pearson/Allyn & Bacon. P. 16.

citām metodēm.¹⁰⁹⁵ Kvantitatīvo (arī kontentanalīzes) analīžu priekšrocība ir iespēja sistemātiski sakārtot saturu pēc iepriekš izvēlētajām kategorijām – izstrādātiem, pamatotiem kritērijiem. Šāda prakse nodrošina rezultātu sakrišanu neatkarīgi no pētnieka.¹⁰⁹⁶ Kontentanalīze skata analizējamo materiālu nevis kā fizisku notikumu, bet gan kā teksta reprezentāciju, kas radīta ar domu, ka auditorija to identificēs un interpretēs.¹⁰⁹⁷ Tā nemeklē slēptas nozīmes un neanalizē dziļāko teksta būtību, bet gan fiksē objektīvu, skaitliski pamatotu informāciju tekstā un dod iespēju izdarīt slēdzienus, izmantojot specifisku ziņojumu iezīmju sistemātisku identificēšanu.¹⁰⁹⁸ Citiem vārdiem, kontentanalīze strikti konstantē, kas tiek teikts, taču nenosaka, kāda mērķa labad tas tiek darīts un kādēļ saturs ir tāds, kāds tas ir.¹⁰⁹⁹

Kvantitatīvā kontentanalīze ir pieskaitāma pie tā dēvētajām neuzbāzīgajām vēsturiski salīdzinošajām metodēm, kas neiejaucas un ir nereaktīva pret pētāmo publiku.¹¹⁰⁰ Komunikācijas pētnieks Bernards Berelsons (*Berelson*) definē, ka kontentanalīze ir izpētes tehnika, ar kuras palīdzību “*tiek iegūts objektīvs, sistemātisks un kvantitatīvs pētāmās komunikācijas satura apraksts*”.¹¹⁰¹ Kontentanalīze var tikt izmantota gan pagātnes, gan tagadnes notikumu pētīšanā, un tā ir īpaši piemērota gadījumos, kad nepieciešams analizēt preses publikācijas un jāapstrādā liels un vienveidīgs datu apjoms. Savukārt par tipisku kontentanalīzes trūkumu var uzskatīt grūtības precīzi un sistemātiski kategorizēt sarežģītus sociālus fenomenus un to reprezentācijas tekstos.¹¹⁰² Kvantitatīvā kontentanalīze ietver arī vairākus riskus, tādēļ īpaši nozīmīgi ievērot šādus kategoriju veidošanas principus:

- kategorijas tiek izvēlētas tā, lai aptvertu visus jautājumus, kas interesē pētnieku;
- kategorijas tiek veidotas kā savstarpēji izslēdzošas;
- katra kategorija ir attiecināma tikai uz vienu dimensiju;

¹⁰⁹⁵ Atziņa, ka kontentanalīzes precīzs pielietojums ļauj izvairīties no pētnieka subjektivitātes un nodrošina objektivitāti, jāuztver kritiski. Precīza kontentanalīzes nosacījumu izpilde – galvenokārt, precīza kategoriju definēšana, ļauj identificēt analīzes veikšanas principus un dod iespēju pārbaudīt pētnieka veiktā darba principus un precizitāti. Ar objektivitātes jēdzienu mūsdienās visbiežāk tiek saprasta intersubjektivitāte – vairāku indivīdu vai grupas spēja izprast norises vienādi vai līdzīgi. Sk.: Bryman, A., Teevan, J. J. (2005). *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press. P. 333. Normans Fērklafs norāda, ka diskursa analīze nevar būt objektīva un pilnīga, jo tā jebkurā gadījumā ir pētnieka noteikta – subjektīva un selektīva. Bet pētnieka uzdevums jebkurā gadījumā ir iespējami precīzi definēt savu perspektīvu un pētījuma dizainu jeb pētījuma izmantotos analīzes instrumentus un kategorijas. Sk.: Fairclough, N. (2003). *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.

¹⁰⁹⁶ Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology*. 2nd ed. Thousand Oaks: SAGE Publications. P. 10–11; Neuendorf, A. K. (2002). *The content analysis guidebook*. Thousand Oaks: SAGE Publications. P. 1–11; Wood, A. L., Kroger, O. R. (2000). *Doing discourse analysis*. Thousand Oaks: SAGE Publications. P. 32; Fico, F. G., Lacy, S., Riffe, D. (1998). *Analyzing Media Messages. Using Quantitative Content Analysis in Research*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. P. 20, 29–32.

¹⁰⁹⁷ Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology*. P. 18.

¹⁰⁹⁸ Bryman, A. (2004). *Social research methods*. Oxford: Oxford University Press. P. 182; Neuendorf, A. K. (2002). *The content analysis guidebook*. P. 10–11.

¹⁰⁹⁹ Tas ir kvalitatīvo metožu uzdevums. Sk.: Richardson, J. E. (2007). *Analysing Newspapers: an Approach From Critical Discourse Analysis*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan. P. 16.

¹¹⁰⁰ Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology*. P. 18.

¹¹⁰¹ Riffe, D. [et al.]. (1998). *Analyzing Media Messages: Using Content Analysis in Research*. London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers. P. 19.

¹¹⁰² Berger, A. A. (1998). *Media analysis techniques*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage Publications. P. 3, 116.–117; Bertrand, I., Hughes, P. (2005). *Media research methods*. Houndmills: Palgrave Macmillan. P. 184.

- katra kategorija tiek veidota pēc viena atlases principa.¹¹⁰³

Kvantitatīvā kontentanalīze pētījumā izmantota, lai iegūtu datus par dažādām medijos sastopamajām kategorijām un diskursiem, kā arī par to savstarpējām attiecībām un kontekstu. Tādējādi kvantitatīvā kontentanalīze tiek izmantota kā empīrisks pierādījums konkrētu secinājumu pamatošanai, balstoties uz pārbaudāmiem rezultātiem. Bet, lai iegūtu reprezentatīvus rezultātus, kas ataino arī teksta slēptās pazīmes, un lai analizētu tekstu daudzozīmju kopumu un interpretētu šos rezultātus, papildus kontentanalīzei tika izmantota kvalitatīvā metode – diskursa vēsturiskā analīze.

5.4. Pētījuma dizains

Sociālā atmiņa ir vienlaikus sociāli ierāmēta tādos sociālos institūtos kā ģimene, nācija, tuvāko draugu loks, mainīgo mediju tehnoloģiju un ieceru veicināta, konstruēta ar tādu kultūras institūtu kā muzeju un piemiņas vietu starpniecību, kā arī visdažādāko politisko procesu ietekmēta. Atsaucoties uz Džeimsa Janga atmiņas tekstūras (*texture of memory*)¹¹⁰⁴ jēdzienu, sociālās atmiņas pētnieka uzdevums ir identificēt atmiņas “audumu un rakstu” jeb identificēt dažādos sociālos, politiskos, lingvistiskos un citus procesus, kas veicina noteiktu pagātnes izpausmi tagadnes ikdienā. Sociālās atmiņas teorētiskās un praktiskās analīzes uzdevums ir censties saprast, kādā veidā cilvēku grupas piešķir nozīmi savai dzīvei, tai skaitā sociālām, politiskām un kultūras piesaistēm. Šo iemeslu dēļ kognitīvo zinātņu pārstāvis Džons Satons atmiņas pētniekus ir aicinājis apvienot iespējami dažādas metodes un pieejas, kas savstarpējā integrācijā dotu ieskatu tanī neviennozīmīgajā kopainā, ko varētu dēvēt par kādas grupas vai indivīdu kopuma sociālo atmiņu.¹¹⁰⁵

Diskursa vēsturiskās analīzes pieeja ļauj apvienot dažādu diskursu pētniecību, jo DVA kopumā ir eklektiska – teorijas un metodes ir integrētas, lai saprastu un izskaidrotu pētījuma objektu. DVA shēmas kategorijas un analīzes līdzekļus nosaka pētījuma specifiskā problēma.¹¹⁰⁶ Diskursa analīzes mērķis ir praktisks – censties identificēt, analizēt un aktualizēt problēmas, sociālas diskriminācijas prakses, to izcelsmi un būtiskās struktūras (ko var nepamanīt un uzlūkot kā normu) ar mērķi tās novērst.¹¹⁰⁷

¹¹⁰³ Stempel III, H. G., Weaver, H. D., Cleveland, G. W. (2003.) *Mass communication research and theory*. Boston: Allyn and Bacon. P. 210; Berger, A. A. (1998). *Media analysis techniques*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage Publications. P. 116–117.

¹¹⁰⁴ Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. P. xi–xii.

¹¹⁰⁵ Sutton, J., Harris, C., Keil, P., Barnier, A. (2010). The Psychology of Memory, Extended Cognition, and Socially Distributed Remembering. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 9 (4), 521–560.

¹¹⁰⁶ Wodak, R. (2001). The Discourse–Historical Approach. P. 69–70; Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R., Vetter, E. (2007/2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. P. 160.

¹¹⁰⁷ Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge. P. 202–203.; Wodak, R., Meyer, M. (2009). Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology. In: Wodak, R., Meyer, M. (eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications. P. 24.

Diskursa analīze ir visaptverošs ietvars problēmorientētai sociālo konstrukciju analīzei, kas var ietvert un ir piemērota visdažādāko tekstuālo materiālu, tai skaitā, politikas dokumentu un politiķu runu, dažādu mediju tekstu, atšķirīgos veidos (intervijas, anketēšana, novērojumi) ievāktu respondentu viedokļu un attieksmju, kā arī citu tekstu, pētīšanai.¹¹⁰⁸ Tādēļ sociālās atmiņas pētījuma dizainā, iespējami atsakoties no dažādiem mākslīgiem teorētiskiem vai metodoloģiskiem nošķīrumiem, iekļaujams iespējami plašs analizējamo vienību klāsts.

Kā datu vākšanas metodes promocijas darbā izmantotas:

- anketēšana (sekundāro datu analīze – analizēti valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte” ietvaros veikto aptauju, SKDS realizēto pētījumu un Eiropas socioloģisko datu krātuvē CESDDA pieejamie sekundārie dati, kas attiecināmi uz zināšanām un attieksmēm par holokaustu);
- intervija (veiktas 4 intervijas – ar indivīdiem, kuri uzskatāmi par nozīmīgiem aktoriem holokausta diskursu veidošanā Latvijā; organizāciju pārstāvjiem, kuru mērķis ir rūpēties par holokausta piemiņu un holokausta atmiņas veidošanu, analizētas arī jau pierakstītas liecības – akadēmiskas un populārzinātniskas publikācijas, atmiņu publikācijas, kā arī muzeja “Ebreji Latvijā”, “Latvijas Okupācijas muzeja” un muzeja “*Yad Vashem*” krājumos esošās, iepriekšminētajos žanros nepublicētās intervijas un atmiņas).
- novērojums (veikto novērojumu holokausta piemiņas vietās (kapsētās, kapa vietās, pie pieminekļiem un memoriāliem), oficiālos un neoficiālos piemiņas pasākumos un ebreju vēstures un holokausta izglītošanas semināros analīze, kas vērsta uz makro līmeņa statistikas datu papildināšanu, lai izprastu simbolus un kultūras kodus un izzinātu sabiedrības uzbūvi, struktūru un ikdienas prakšu norisi).
- dokumentu un kultūras teksti (likumu un lēmumprojektu, politiķu oficiālo runu un vizīšu, memoriālu un pieminekļu, izglītības dokumentu un mācību grāmatu, historiogrāfijas, populārās literatūras, filmu un teātra izrāžu, laikrakstu un žurnālu, interneta publikāciju un sociālo mediju tekstu analīze).

Promocijas darbā veiktā analīze strukturēta šādās galvenajās daļās:

- holokausta atmiņas politika un varas diskursi (likumi un lēmumprojekti, kas ietekmē holokausta atmiņu, varas pārstāvju publiskā komunikācija – oficiālās runas un vizītes);
- holokausta atmiņas un pieminēšanas oficiālā un neoficiālā prakse (oficiālais kalendārs – valsts atceres un svinamās dienas, piemiņas vietu un pieminekļu izveide, kapi un kapavietas, oficiālo un neoficiālo piemiņas pasākumu norise);
- holokausta atmiņas uzglabāšana un vairošana (struktūras organizācijas, kas vērstas uz pieminēšanu – muzeji, arhīvi, biedrības un to darbības analīze);

¹¹⁰⁸ Wodak, R. (2008). Introduction: Discourse Studies: Important Concepts and Terms. In: Wodak, R., Krzyzanowski, M. (Eds.). *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. Hampshire: Palgrave Macmillan. P. 2.

- holokausta diskursi izglītības sistēmā (dokumenti, vadlīnijas, mācību grāmatas un to satura analīze);
- holokausta diskursi historiogrāfijā (akadēmisko pētījumu par holokaustu analīze, holokausta vieta historiogrāfijas diskursā);
- holokausta diskursi populārajā kultūrā (grāmatu, filmu, teātra izrāžu, kas veicina holokausta atmiņu, analīze);
- holokausta diskursi medijos (laikraksti un žurnāli, interneta publikācijas, interneta komentāri, sociālie mediji, kas attiecas uz holokausta tematiku – īpaši akcentējot jaunās mediju formas, kas ir nozīmīgas sociālo diskursu veidošanā);
- holokausta atmiņas socioloģija: (respondentu attieksme pret holokaustu un tā pieminēšanu).

5.5.Nodaļas kopsavilkums

Darba pētnieciskajā daļā kā datu vākšanas metodes izmantotas anketēšana, intervija, novērojums un jau publicētu tekstu analīze. Pētniecības pamattēze paredz, ka, lai izprastu kādu norišu kopumu, tās ir jāsadala sīkākās vienībās, jāanalizē un tad atkal jāsaliek kopā, lai kontekstualizētu. Šajā procesā izmantotas divas datu analīzes metodes – kvantitatīvā kontentanalīze un diskursa vēsturiskā analīze. Kvantitatīvā pieeja izmantota, lai izveidotu sistemātiskas kategorijas, strukturētu datu apstrādes procesu un ļautu izsekot pētījuma gaitai un pārbaudīt iegūto rezultātu pamatojumu. Diskursa analīze nodrošina iegūto datu ievietošanu plašākā analītiskā kontekstā un to interpretāciju. Darbā īpaša nozīme veltīta diskursa jēdzienam, teorijai un analīzei.

Diskurss ir plaši lietots jēdziens ar dažādu un pat pretrunīgu nozīmi. Ar diskursa analīzi humanitāro zinātņu pārstāvji visbiežāk saprot dažādas sociālās mijiedarbības formas, savukārt sociālajās zinātnēs uzsvars parasti ir uz sociālajām konstrukcijām un to ietekmētajiem pasaules izpratnes veidiem. Promocijas darbā izmantota poststrukturālista Mišela Fuko (*Foucault*) tradīcijā tapusi diskursa izpratne, ko attīstījuši kritiskās diskursa skolas pārstāvji Teuns van Daiks (*van Dijk*), Normans Fērklafs (*Fairclough*), Ruta Vodaka (*Wodak*) un citi. M. Fuko savos darbos akcentējis veidus, kā varas un zināšanu mijiedarbībā top diskursi un kā norit abpusēja diskursu un sociālo struktūru mijiedarbība, kā rezultātā indivīdi apzinās pasauli sev apkārt. Pēc M. Fuko domām, šajos procesos top domāšanas sistēmas un izpratne par vispārpieņemtām “patiesībām” jeb veidojas diskursi, kas nosaka tās subjektu eksistenci. Tādējādi M. Fuko skatījumā diskurss ir teksts, kuram piemīt sociālā nozīme. Šo nozīmi ietekmē vara, kuras tīklojumi nosaka nozīmju konstrukciju. Viņa sekotāji norādījuši uz pārspīlētu nozīmes vēsturisko mainīgumu un nepietiekamu sociālā interakcionisma lomu M. Fuko teorijā un papildinājuši viņa sociāli konstruktīvo un pat sociāli deterministisko pozīciju ar indivīdu ietekmi uz diskursu

formēšanos un pārmaiņām tajos. Diskursa analīze piedāvā iespēju noskaidrot sociālās, varas konstruētās nozīmes, kuras pēctecības analīzei M. Fuko pievērsās mazāk.

Diskursa analīzes kā precīzi definētas metodes attīstība aizsākās 20. gadsimta otrajā pusē ar valodas analīzi, bet 21. gadsimtā tā visbiežāk tikusi skatīta kontekstā ar plašākām sociāli politiskām un vēsturiskām norisēm un analizēta to savstarpējā mijiedarbība. Kritiskā diskursa skolas dibinātāji, sekojot M. Fuko tradīcijai, akcentējuši nepieciešamību padziļināti pētīt diskursu un sociālo struktūru savstarpējo mijiedarbību, analizējot situācijas, kurās novērojami varas realizācijas aspekti, kas var palikt nepamanīti, bet vienlaikus nav ideoloģiski neitrāli, un nodrošina vai pauž vienu sociālu grupu dominanci un citu diskrimināciju. Diskursa vēsturiskās analīzes autore Ruta Vodaka papildus kritiskās diskursa skolas akcentam uz sociālajiem un politiskajiem aspektiem, kas caurauž kultūras tekstus, uzsvērusi vēsturisko notikumu un kontekstu nozīmi dažādos diskursos.

Kritiskā diskursa analīze un tās vēsturiskā pieeja vērsta uz to, lai izprastu sociālās organizācijas struktūras, kas raksturīgas konkrētai sabiedrībai un noskaidrotu ideoloģijas un attieksmes pret specifiskiem ar pagātni saistītiem problēmjautājumiem jeb promocijas darba kontekstā - par holokaustu kā vēstures norisi. Diskursa vēsturiskā analīze ir piemērota holokausta sociālās atmiņas diskursu izpētei triju galveno iemeslu dēļ: 1) tāpat kā promocijas darbā izmantotās sociālās atmiņas teorijas tā uzsver sociālo, politisko un, jo īpaši, vēsturisko faktoru ietekmi uz diskursu veidošanās procesiem; 2) pieeja ir problēmorientēta un akcentē nepieciešamību norādīt uz būtiskām problēmām esošajos diskursos ar mērķi tās komunicēt viedokļu līderiem un plašākai sabiedrībai, lai ietekmētu analizētos diskursus; 3) metode ir starpdisciplināra un pat eklektiska, tā pieļauj visdažādāko analīzes rīku un pieeju iekļaušanu pētījuma dizainā, kā arī cirkulāru pētniecības “pārvietošanos” no teorijas uz empīriskajiem datiem un atpakaļ, lai iespējami veiksmīgi sasniegtu pētnieka izvirzīto mērķi.

Nozīmīgs jautājums ir pētnieka spēja precīzi identificēt diskursus un to nozīmīgākās struktūras, jo atbilstoši Hansa Georga Gādamera (*Gadamer*) hermeneitikas pieejai nav iespējams atbrīvoties no priekšsaprātnes un vērtību spriedumiem, lai analizētu tikai faktoloģisku informāciju – tie vienmēr ir savstarpēji saistīti. Tādējādi, no vienas puses, pētniekam, kurš nav pētāmo diskursu subjekts un pēta “neietverti”, ir mazākas kontekstuālās zināšanas un izpratne par nozīmīgām struktūrām un to mijiedarbībām, bet, no otras puses, pētniekam, kurš ir pakļauts pētāmo diskursu iedarbībai jeb pēta “ietverti”, pastāv draudi nespēt identificēt nozīmīgas diskursa pazīmes, jo viņš, ilgstoši dzīvojot noteiktu diskursīvu konstrukciju kontekstā, tās var uzskatīt par normālām, dabiskām, tādēļ var nespēt tās identificēt.¹¹⁰⁹ Promocijas darbā aktuāli ir

¹¹⁰⁹ Vēsturnieks Timotijs Snaiders iesaka iespējami apvienot šīs abas pozīcijas, jo, viņaprāt, zināšanas pārtop spējā būt kādā sabiedrībā un vienlaikus spēt uz to paraudzīties no ārpuses – no dzīvošanas iekšienē, cenšoties uztvert visu, ko var, un izešanas ārpusē, lai pārdomātu un rakstītu. Sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. xv.

otrajā versijā minētie draudi. Lai tos novērstu, ir nozīmīgi pētījumā integrēt iespējami daudz un dažādus datus no atšķirīgiem žanriem, analizēt tos intertekstuāli un interdiskursīvi, kā arī interpretēt salīdzinošā perspektīvā ar citiem teorētiskiem un empīriskiem pētījumiem, regulāri atgriežoties no datiem pie teorijas un atpakaļ.

6.HOLOKAUSTA SOCIĀLĀ ATMIŅĀ LATVIJAS PSR

Tolaik mēs tikai vispārējos vilcienos zinājām, kas šeit ir noticis nacistu okupācijas laikā, bet neapstrīdams bija tas, ka mūsu radi un tuvinieki, draugi un paziņas, kaimiņi un sabiedrotie bez pēdām pazuduši no zemes virsas; viņi bija šeit nošauti, aprakti kopīgās bedrēs. [...] Par šo traģēdiju mums toreiz izdevās šo to uzzināt no īsajiem oficiālajiem paziņojumiem presē un slepeniem no rokas rokā nodotiem nedaudzo izglābušos manuskriptiem. Vēstījumi bija lakoniski – atmiņas par nesen pārdzīvoto vēl līdzinājās asiņojošai brūcei.”

Ruta Šaca-Marjaša¹¹¹⁰

Staļina laiks – katrs pateiks, ka tas bija drausmīgs laiks. Pēc viņa nāves vienīgais, kas varēja traucēt un traucēja, – tas, ka cilvēks nebija pilnīgi brīvs savā domu izpausmē, domās – jā, bet domu izpausmē nebija. Tas, manuprāt, bija traģiskākais. Un otrs – ka vecāki, it kā lai pasargātu bērnus, viņus iemācīja melot.

Rolands Kalniņš¹¹¹¹

No 12 miljoniem pēc Otrā pasaules kara dzīvi palikušajiem ebrejiem 3.3 miljoni dzīvoja Eiropā, no tiem 2 miljoni PSRS teritorijā, 500 000 no viņiem bija piedalījušies,¹¹¹² bet vēl 230 000 krituši karā pret nacistisko Vāciju vai miruši gūstekņu nometnēs.¹¹¹³ Tādējādi Padomju Savienībai potenciāli bija jāklūst par jauno ebreju kopienas kultūras centru, ieņemot holokausta praktiski iznīcinātās Polijas ebreju diasporas vietu. Turklāt tieši PSRS rīcībā uzreiz pēc Otrā pasaules kara nonāca visas liecības par nacistu okupācijas laikā pret ebrejiem pastrādātajiem noziegumiem. Šis plašais dažādu pierādījumu un liecību klāsts (izdzīvojušie ebreji, vietējie iznīcināšanu liecinieki, nogalināšanas un kapa vietas, padomju rīcībā palikušie dokumenti) varēja kļūt par nozīmīgu izpētes materiālu, lai analizētu holokausta īstenošanu, tā motīvus un norises būtību līdz vissīkākajām niansēm.

6.1. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1944-1948

Joprojām ir problemātiski precīzi noskaidrot Latvijas teritorijā holokausta bojā gājušo un izdzīvojušo ebreju skaitu, kā arī to ebreju skaitu, kas pēc kara atgriezās no evakuācijas, jo nav zināms, cik ebreju bija Latvijā, ienākot nacistiem, turklāt pirmā pēckara iedzīvotāju skaitīšana PSRS tika veikta tikai 1959. gadā. Šo iemeslu dēļ jebkuras aplēses par Latvijas PSR pēc Otrā pasaules kara dzīvojošo ebreju īpatsvaru vai skaitu ir aptuvena. Vēsturnieki, kas pēta holokausta

¹¹¹⁰ Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 79. lpp.

¹¹¹¹ Klimovičs, A. (2011). Es neticēju tādām pasakām. No sarunām ar kinorežisoru Rolandu Kalniņu (1922) Rīgā 2005. gadā. Grām.: Klimovičs, A. *Personiskā Latvija: Divdesmitā gadsimta stāsti*. Rīga: Dienas grāmata. 491. lpp.

¹¹¹² Sarkanajā armijā bija vislielākais iesaistīto ebreju skaits no visām Otrā pasaules karā karojošo valstu armijām. Sk.: Klier, J. (2004). The Holocaust and the Soviet Union. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 276.

¹¹¹³ Sīkāk sk.: Šteimanis, J. (2009). Latvijas ebreji Padomju Savienībā un PSRS bruņotajos spēkos (1941. g. 22. jūnijs–1945. g. 9. maijs). Grām.: Dribins, L. (sast.). *Latvijas ebreji un padomju vara. 1928–1953*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 181.–187. lpp.; Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 44.–45. lpp.

norises Latvijas teritorijā, holokaustā nogalināto Latvijas ebreju skaitu lēš ap 70 000.¹¹¹⁴ Kad Sarkanā Armija otrreiz ienāca Latvijas teritorijā, šeit dzīvi palikušie un holokaustu pārdzīvojušie ebreji bija skaitāmi no dažiem simtiem līdz ne vairāk kā tūkstošiem.¹¹¹⁵ Savukārt pēc padomju varas nostiprināšanās Latvijas teritorijā 1944./1945. gadā šeit atgriezās apmēram 14 tūkstoši ebreju, tai skaitā gan holokaustu pārdzīvojušie, nacistu okupācijas laikā uz PSRS aizbēgušie, gan apmēram trīs tūkstoši Sarkanās armijas rindās karojošo un dzīvi palikušo ebreju, gan tie ebreji, kas 1941. gadā tika izsūtīti uz Sibīriju un kuri 1946. gadā bija izcietuši piecu gadu ieslodzījuma termiņu labošanas darbu nometnēs.¹¹¹⁶ Tādējādi Latvijas PSR teritorijā pēc Otrā pasaules karā beigām dzīvoja apmēram 15 tūkstoši no Latvijā līdz karam dzīvojušajiem ebrejiem (tolaik apmēram 95 000). Apmēram 400 no viņiem izceļoja līdz 1946. gadam.¹¹¹⁷

Arī šiem cilvēkiem, tāpat kā ebrejiem citviet PSRS, atgriešanās bija smaga. Viņi sastapās ar jauno realitāti – tuvinieki bija nogalināti holokaustā, mantiskās vērtības izlaupītas, bet kādreizējās mājvietas apdzīvoja citi cilvēki.¹¹¹⁸ Mantojumu, ar kuru nācās sadzīvot holokaustu pārdzīvojušajiem ebrejiem spilgti un skaudri raksturojos Marģers Vestermanis:

Sēras par nežēlīgi noslepkavotiem... un kauns... un nepārvarams sašutums, par to, kā tas ir noticis... to grūti pārvērtēt. Vienkārši ieiet sabiedrībā un paziņot, ka bijām pazemoti, apsmieti, apņirgāti... Tā ir liela atšķirība, vai mirt bada nāvē Sibīrijā vai pat Gulagā, kad tiek pataisīts par šausmīgu ienaidnieku, nezina kāds tu esi rezidents, japāņu spiegs un kas tur tik vēl. Par tevi sarakstītas lietas, atzīts par svarīgu personu, antikomunistu. Praktiska ņirgāšanās, bet formāli ne. Tāpat kā par visiem pārējiem dzimtenes nodevējiem. Bet šeit tu esi atdots un bezpalīdzīgs jebkura huligāna iedomai un izdomai... Pirms noslepkavošanas vēl vajadzēja iznīcināt cilvēka cieņu, padarīt viņu smieklīgu, nožēlojamu, prefīgu.”¹¹¹⁹

¹¹¹⁴ Dažādu autoru viedokļi par šo jautājumu ir atšķirīgi. Ebreju upuru skaits holokausta historiogrāfijā ir viens no aktuālākajiem jautājumiem ne tikai Latvijā. Pēc Andrieva Ezergaila domām, Latvijā nogalināto Latvijas ebreju skaits nepārsniedz 61 000 cilvēku, savukārt Marģers Vestermanis, uzskata, ka nacistu okupācijas laikā bojā gājuši aptuveni 75 000 Latvijas ebreju. Sk.: Zunda, A. (2004). Vācijas okupācijas varas politika Latvijā (1941–1945): vērtējums historiogrāfijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvija nacistiskā Vācijas okupācijas varā. Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 11. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 24. lpp. Turklāt dažkārt pat viens un tas pats autors dažādos rakstos min atšķirīgus skaitļus: Sk., piemēram, Stranga, A. (2005). *The Holocaust in Occupied Latvia: 1941–1945*. In: Nollendorfs, V., Oberlander, E. (eds). *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia*. Rīga: Institute of the History of Latvia. P. 161. un Stranga, A. (2008). *Ebreji Baltijā. No ienākšanas pirmsākumiem līdz holokaustam. 14. gadsimts–1945. gads*. 532. lpp. Tomēr tieši holokausta norišu īpatnību un precīza upuru skaita noteikšanas metodoloģiju perspektīvu dēļ šādas atšķirības ir saprotamas. Sīkāk par problēmām, kas raksturīgas centieniem noteikt precīzu nacistiskās okupācijas laikā Latvijā nogalināto ebreju skaitu sk.: Stranga, A. (2004). *Holokausts Latvijā: 1941–1945*. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētē Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 219.–220. lpp.

¹¹¹⁵ Levins, D. (1999). *Ebreju vēsture Latvijā*. 131. lpp.; Dribins, L. (2002). *Ebreji Latvijā*. 2. izd. Rīga: Elpa. 97.–104. lpp.; Levin, D. (2007/2001). *Some Basic Facts on Latvian Jewry – Before, During and After the World War II*. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 143.

¹¹¹⁶ Daudzi Latvijas ebreji, kas bija represēti pirmās padomju okupācijas laikā, no deportācijas vietām neatgriezās uzreiz pēc kara. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. Израиль: [б. и.]. С. 169–192.

¹¹¹⁷ Šneidere, I. (2009). *Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953*. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Latvijas ebreji un padomju vara. 1928–1953*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 215.–216. lpp.; Dribins, L. (2002). *Ebreji Latvijā*. 97.–104. lpp.; Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds. 61.–62. lpp.

¹¹¹⁸ Turpat. 61.–62. lpp.

¹¹¹⁹ Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt.). *Intervija ar M. Vestermani*. Rīga.

Turklāt holokaustā izdzīvojušie ebreji atskārta, ka viņu traģēdijai netiek pievērsta pienācīga uzmanība, vara nelīdzdarbojās kapa vietu sakopšanā un piemiņas zīmju izveidē, pēc izdzīvojušo domām, ebreju traģēdija netika atbilstoši atainota presē, literatūrā un mākslā, tādēļ viņu izjūtas, raugoties nākotnē, raksturoja atvieglājuma un skumju, kā arī cerību un aizdomu sajaukums.¹¹²⁰¹¹²¹ Apkopojot ebreju izjūtas pēc kara noslēguma, Šmuels Ceitlins (*Цейтлин*) raksta, ka daudzi izdzīvojušie ebreji no nacistu elles nokļuva padomju ellē,¹¹²² bet Pēteris Krupņikovs norāda uz dažādajiem veidiem, kā ebreji centušies sadzīvot ar pieredzēto traģēdiju¹¹²³ un jauno padomju realitāti:

Kad atgriezies no frontes, Rīgas dzīvē bija vēl kāds faktors – cilvēki dzēra, daudz dzēra. Vieni dzēra tāpēc, ka viņiem gājuši bojā tuvinieki, citi dzēra tāpēc, ka neko nezināja par izsūtīto likteni. [...] Specifiska bija ebreju dzeršana. Gandrīz visiem kāds bija nogalināts, un gluži vienkārši nācās šo krupi norīt. Nekādas citas iespējas nebija.¹¹²⁴

Holokaustu pārdzīvojušo ebreju vidū noteicošā attieksme pret padomju varu bija vilšanās. Komunistiskās propagandas būvētā aina bija sašķīdusi pret frontē un tās aizmugurē novērojamo realitāti – tautu draudzības un sociālā taisnīguma vietā dominēja zems dzīves līmenis un dažādas antisemitisma izpausmes.¹¹²⁵ Šo pašu iemeslu dēļ ebreji, kas pēc Otrā pasaules kara nokļuva Rietumos, dominējošā vairumā izvēlējās neatgriezties padomju Latvijā, jo viņu rīcībā bija informācija gan par reālajiem dzīves apstākļiem, gan par aizdomām un vajāšanām, ko vara īstenoja pret ebrejiem, jo viņu izdzīvošanu holokaustā klāja aizdomu ēna par sadarbību ar nacistiem. Tie, kas centās atgriezties, dažkārt nokļuva kolaboracionistiem paredzētajās nometnēs, bet citi, pārliecinājušies par PSRS tautu draudzību praksē, mēģināja izbēgt, kamēr dzelzs priekšgars vēl nebija pilnībā noslēgts.¹¹²⁶ Bet arī tie, kas nebija pabijuši frontē, skaidri apzinājās antisemitisko realitāti. Rīgas ebrejs Josifs Mendelevičs, kurš vēlāk tika notiesāts par mēģinājumu pretlikumīgi pamest valsti, savās atmiņās atceras skolas dienu, kurā skolotāja apstaigāja klasi,

¹¹²⁰ Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. Москва: Новое литературное обозрение. С. 199. Ruta Šaca–Marjaša, kas kara laiku pavadīja evakuācijā, raksturo savu atgriešanos Rīgā 1945. gadā: “Mājās, dzīvokļos, pagalmos, ielās – visur palikušas svešas dzīves pēdas, dzīves, kurā man nebija vietas, tādiem kā man – ebrejiem – tur nebija tiesību uz dzīvi. Toreiz es pirmoreiz skaudri izjutu apkārtējās vides naidīgumu. [...] Kopš atgriešanās Rīgā traģēdijas, nolemtības ēna bija pavirzījusies man pavisam tuvu. Apokaliptiskajam hitleriešu sarīkotajam genocīdam drīz sekoja liekulīgā staļiniskā antisemitisma ļaundarbības – un manī iemājoja neizgaisināmas, it kā manā iekšienē sapresētas bailes, ka jebkurā mirklī varu nokļūt uz tās robežas, aiz kuras sākas vajāšana, pazemojumi, izstumšana.” Sk.: Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 75–76. lpp.

¹¹²¹ Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 75–76. lpp.

¹¹²² Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 201.

¹¹²³ P. Krupņikovs atceras, ka vecai ebrejietei, pie kuras viņš pēckara laikā dzīvojis, bija nogalināti vai tobrīd vēl skaitījās pazuduši bez vēsts 38 tuvinieki, grandiozās ģimenes locekļi. Šī sieviete katru vakaru pirms gulētiešanas esot saukusi vārdā katru no viņiem un raksturojusi – kāds tikko sācis iet skolā cits tikko pabeidzis...Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 144. lpp.

¹¹²⁴ Turpat. 143. lpp.

¹¹²⁵ No Latvijas bēgļu gaitās devās ne vairāk kā 16 000 ebreju. Lielais atgriešanās īpatsvars skaidrojams ar zemo dzīves līmeni patvēruma vietās, kas ietver ne tikai materiālo labklājību, bet arī antisemitisma izplatību un pastiprināšanos, kā arī ebreju diskrimināciju PSRS. Sk.: Šteimanis, J. (2009). Latvijas ebreji Padomju Savienībā un PSRS bruņotajos spēkos. 181.–211. lpp. Piemēram, Latvijas teritorijā holokaustu pārdzīvojušais Aleksandrs Bergmanis ar nepārprotami sāpi atceras, kā viņa acu priekšā sabrucis mīts par nesatricināmo tautu draudzību. Esot gūstā un atrodoties līdzīgi smagos apstākļos, sagūstītie krievu kara gūstekņi, ieraudzījuši garām ejošo ebreju kolonnu, vienojās kopīgā dziesmā, kuras vārdi raksturo arī pret ebrejiem valdošo attieksmi Padomju Savienībā: “*Стоит бочка на земле, А в той бочке каша. Вы не думайте, жиды, Что Россия ваша!*” Sk.: Bergmanis, A. (2011). *Zemcīvēka piezīmes*. 3. lpp.

¹¹²⁶ Anderss, E. (2011). *Latviešu vidū holokausta laikā*. Rīga: Jumava. 148. lpp.

jautājot, kāda ir skolēnu tautība: “Ebrejs, – ar grūtībām sacīju es. – Visa klase locījās no smieklēm. Kopš šā brīža es vairs neaugu kā parasts padomju pilsonis, un es nemīlēju Padomju Savienību”.¹¹²⁷ Līdz ar to ebreju traģiskā un neticamā pieredze lielākoties interesēja tikai viņus pašus, un dalīšanās savās izjūtās, pārdzīvotāja notika šaurā lokā. Frīda Mihelsone atceras:

Ir grūti aprakstīt to pacēluma un eiforijas stāvokli, ko piedzīvoja saujiņa ebreju, kuriem bija izdevies nodzīvot līdz brīdim, kad padomju armija ienāca Rīgā. Pakāpeniski sāka atgriezties arī tie ebreji, kas bija aizbēguši uz Krieviju. Reiz mēs sapulcējāmies kādā lielā telpā. Tur bija astoņdesmit septiņi no vīriešu geto izdzīvojušie un es viena pati no sieviešu geto. Viens pēc otra mēs runājām, katrs stāstījām par piedzīvoto, atbrīvojāmies no uzkrātās emocionālās spriedzes un līdzdalījām daudzus brīnumus, kas mums palīdzēja izdzīvot.¹¹²⁸

Pamazām pat tie ebreji, kas nacistu okupācijas laikā bija pārdzīvojuši nāves briesmas un gaidīja Sarkanās armijas ierašanos, atskārta, ka līdz ar padomju varas atgriešanos antisemitisms nav izzudis, tieši pretēji tam radušās jaunas dimensijas Staļina kulta ietvaros, kas pēckara gados kļuva vēl nepanesamākas.¹¹²⁹ Pēckara gados bija vērojamas acīmredzamas antisemitisma tendences sabiedrībā, par ko ebreji izteica sūdzības EAK. Iemesli antisemitisma izpausmēm bija vairāki: pagātnes aizspriedumi, nacistiskās propagandas iespaids, aktīvo un pasīvo (mantas izlaupītāju) kolaborantu nedrošība.¹¹³⁰

Šo iemeslu dēļ Latvijas pirmskara ebreju kopienā nozīmīga tendence bija centieni izceļot uz Palestīnu, lai piedalītos savas valsts veidošanā. Lai arī tolaik izbraukšana no Padomju Savienības bez īpašām atļaujām, īpaši uz Palestīnu oficiāli bija neiespējama, pēc dažādām ziņām vairāk nekā 300-400 Latvijas PSR ebreju caur Poliju, Rietumukrainu un Afganistānu tas izdevās. Tomēr izceļošana tika pārtraukta, kad 1946. gadā tika neformālā veidojuma “БРИХА”, kura pamatmērķis bija bēgšanas organizēšana no PSRS “gaišās nākotnes”, līderi Samuels Joffe un Jakobs Jankelevičs, tika arestēti.¹¹³¹

¹¹²⁷ Менделевич, И (1985). *Мивца хатуна*. Иерусалим. С. 14.

¹¹²⁸ Mihelsone, F. (2014). *Es izdzīvoju Rumbulā*. Rīga: [Atradums]. 171. lpp.

¹¹²⁹ Angrick, A., Klein, P. (2012). *The “Final Solution” in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941–1944*. P. 435.

¹¹³⁰ Klier, J. (2004). The Holocaust and the Soviet Union. P. 282.–283. Tiek lēsts, ka Austrumeiropā laika periodā starp 1944. un 1947. gadu ebreju grautiņos tika nogalināti vairāk par tūkstoši, iespējams, pat līdz diviem tūkstošiem ebreju. Sk.: Fox, T. C. (2004). The Holocaust under Communism. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 426.

¹¹³¹ Par neoficiālo organizāciju “Briha” (bēgšana), kas nodarbojās ar ebreju repatriācijas organizēšanu uz Izraēlu un tās līderiem Samuilu/Samuēlu (Šmuēlu) Jofi, draugu vidū sauktu par Muļu, un Jakovu Jankeleviču sīkāk sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 205–207.; Levins, D. (1999). *Ebreju vēsture Latvijā: no armešanās sākumiem līdz mūsu dienām*. 136. lpp.; Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 66. lpp.; Gordons, F. (2001/1994). *Latvieši un žīdi: spēlēs starp Vāciju un Krieviju*. Rīga: Memento. 113–120. lpp.; Dribins, L. (2002). *Ebreji Latvijā*. 97. lpp.; Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. Rīga: Biedrība “Šamir”. 280–283. lpp.; Šneidere, I. (2009). Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953. 230–231. lpp. Masveidīgā izceļošana no padomju un komunisma bloka valstīm nevarēja notikt bez padomju varas iestāžu klusējoša akcepta. Iemesls tam bija cerības, ka izceļojoši ebreji varētu negatīvi ietekmēt Lielbritānijas attiecības ar arābu valstīm un ASV. Sk.: Kochavi, A. J. (2012). Liberation and Dispersal. P. 520.; Kochavi, A. J. (2004). Indirect Pressure: Moscow and the End of British Mandate. *Israel Affairs*, 10 (1), 60–76. Franks Gordons uzskata, ka PSRS varas iestādes nepievērsa tam uzmanību ebreju izceļošanai tik ilgi, kamēr uzskatīja, ka tā ir nesakcionēta bēgšana, taču “drīz vien viņiem kļuva skaidrs, ka aiz izolētiem bēgšanas gadījumiem stāv organizācija, ko, iespējams, vada cilvēki, kas iesūtīti no Palestīnas. To viņi pieļaut nevarēja. Šādu organizāciju viņiem vajadzēja iznīcināt.” Sīkāk sk.: Gordons, F. (2001/1994). *Latvieši un žīdi: spēlēs starp Vāciju un Krieviju*. 118. lpp.

Līdz ar to vairums Latvijas PSR ebreju, kas vēlējās izceļot, bija spiesti palikt un dzīvot atbilstoši vietējai dienaskārtībai. Tonijs Džads raksta, ka, lai cik ironiski tas nebūtu, savas iznīcināšanas gaitā Austrumeiropas un, jo īpaši, PSRS, ebreji sasniedza vienlīdzību, ko viņiem jau sen bija apsolījuši apgaismības eiropieši – viņi kļuva par pilsoņiem, viņi kļuva par pilsoņiem un netika [vismaz pieminēšanā] atšķirti no visiem pārējiem: “*Viņi tādējādi ieguva sliktāko no abām pasaulēm; nogalināti kā ebreji, viņi tika iemūžināti un oficiāli pieminēti tikai kā tās valsts pilsoņi, kurā viņiem gadījās atrasties savas nāves brīdī.*”¹¹³²

PSRS īstenotā holokausta atmiņas politika balansēja starp antisemītisku holokausta noliegšanu un visu austrumeiropiešu, izņemot krievus, apsūdzību sadarbībā ar nacistiem.¹¹³³ PSRS ideoloģiskā konstrukcija, kas caurda gan historiogrāfiju, gan skolu mācību grāmatas, gan populāro kultūru, balstījās marksistiski ļeņinskajā ideoloģijā, kuras ietvaros padomju vēstures diskurss gan akcentēja internacionālo, šķirisko darba ļaužu solidaritāti, gan vienlaikus uzsvēra krievu tautas nesavtīgo palīdzību un pretstāvi kopīgajam ienaidniekam – vācu fašistiskajam iebrucējam.¹¹³⁴ Būtībā visās pēc kara Staļina ietekmē nonākušajās teritorijās vara darīja iespējami daudz, lai mazinātu nacistu antisemītiskās propagandas veidotā “židiskā komunisma” mīta drošticamību,¹¹³⁵ bet vienlaikus, ja arī dažkārt negribēti, vairotu antisemītisma izpausmes.¹¹³⁶

6.1.1. Holokausta komemorācijas pasākumi pēckara periodā

Šādos apstākļos holokausta komemorācija kļuva par individuālu nogalināto tuvinieku piemiņas aktu. Neraugoties uz grūtībām, izdzīvojušie ebreji dažādos veidos centās noskaidrot savu nacistu iznīcināto ebreju radnieku, tuvinieku un draugu likteņus, kā arī parūpēties par to piemiņu.¹¹³⁷ Pēc Otrā pasaules kara noslēguma Latvijas PSR norisinājās kara laikā nogalināto (gan karavīru, gan civiliedzīvotāju) pārapbedīšana, brāļu kapu plānošana un iekārtošana. Šis process bija sarežģīts un ritēja lēni, to ietekmēja dažādas izpratnes par koncepcijām, kā arī materiālo un lielākā mērā – cilvēkresursu trūkums.¹¹³⁸ Turklāt ebreju upuriem un to pieminēšanai šajā procesā bija pakārtots statuss. Šmuels Ceitlins raksta, ka tie “*nedaudzie rīdzinieki [ebreji], kuriem palaimējās atgriezties mājās, izjuta sevi kā milzīgā kapsētā, kurā nav ne kapavieta, ne*

¹¹³² Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 41.

¹¹³³ Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā*. 30.–31. lpp.

¹¹³⁴ Sk.: Aņisimova, V. (1977). *Latvijas PSR Vēstures mācīšana VII un VIII klasē*. Rīga: Zvaigzne. 109. lpp.; Baumerts, I. (1984). *Latvijas PSR vēstures stāsti 4. klasei*. Rīga: Zvaigzne.; Aņisimova, V., Kanāle, V., Strods, H. (1987). *Latvijas PSR vēsture 7. un 8. klasei*. 5. izd. Rīga: Zvaigzne. 138. lpp.

¹¹³⁵ Padomju pēckara politiku ietekmēja arī centieni neapstiprināt nacistiskās antisemītisma propagandas pamattēzes. Sk.: Fox, T. C. (2004). *The Holocaust under Communism*. P. 420.–421.

¹¹³⁶ Par varas un iedzīvotāju antisemītisko tendenču mijiedarbi pēckara Polijā sk.: Gross, J. T. (2006). *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz*. New York: Random House. P. 259.–261.

¹¹³⁷ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 197–199.

¹¹³⁸ Zelče, V. (2011). Uzvaras svētki padomju Latvijā. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 213.–215. lpp.

pieminekļu.”¹¹³⁹ Daudzās kādreizējās ebreju kapsētās, senās kapavietas un pieminekļi bija sagrauti un ainava izārdīta, bet tam pa visu redzams jauns uzslāņojums – vietām pilnīgi nepiesegtas, citviet tikai simboliski, ar nelielu zemes kārtu vai atkritumu slāni apbērtas, rēgojās holokaustā noslepkavoto ebreju mirstīgās atliekas.¹¹⁴⁰ Eli Valks atceras:

Šajos pirmajos pēckara gados, īpaši Latgalē, kur atgriezās ebreji, kas paspēja aizbēgt uz Krieviju, vai tie, kas dienēja padomju armijā, sāka uzskatīt kapsētas vai izvietot tur pieminekļu plāksnes, kas dažkārt bija tikai laicīgas, lai vēlāk tās aizvietotu ar pastāvīgajām. No socioloģiskā viedokļa, tas bija pirmais, kas apvienoja šo cilvēku grupas. Vieni atbrauca no Krievijas pēc evakuācijas, citi – atnāca no armijas. Tas, kas šos cilvēku slāņus apvienoja, bija vēlme iemūžināt atmiņas par bojāgājušajiem.¹¹⁴¹

Par pirmajiem holokausta upuru pieminēšanas pasākumu iniciatoriem kļuva indivīdi, kas pēc kara interesējas par to, kas noticis ar viņu tuviniekiem un iezīmēja kapa vietas, uzstādot pašgatavotas koka zīmes vai informāciju ieskrāpējot kokos. Šie pasākumi pamatā notika provincē un individuāli, bojā gājušo ebreju radniekiem veidojot un kopjot bojā gājušo kapa vietas, un atradās ārpus padomju varas interešu loka. Varas institūcijas bija informētas par šīm aktivitātēm, tomēr PSRS tā brīža ideoloģiskā koncepcija neparedzēja upuru pieminēšanu, jo iekšpolitiski dominēja uzvaras diskurss, kas neiekļāva upuru dimensiju. Tomēr, ja zaru vijumu un līdzīgu elementu veidošanu varas iestādes pieļāva, tad kapa pieminekļu uzstādīšana tika stingri kontrolēta. Vara aktīvi sāka ierobežot un apkarot šos holokausta upuru individuālos pieminēšanas pasākumus līdz ar antisemitisko kampaņu uzplaukumu.

To, cik lielā mērā vara līdzdarbojās konkrētās piemiņas vietas izveidē, noteica tas, kāds bija nogalināto sociālais portrets. Vietās, kur ebreji nogalināti kopā ar citiem upuriem, pasākumi reģionos bija pat oficiāli, reprezentatīvi, svinīgi un plaši apmeklēti.¹¹⁴² Ebreju upuru atdusas vietas Krāslavā¹¹⁴³ un Valmierā¹¹⁴⁴ ir divi no piemēriem, kad Otrajā pasaules karā nogalinātajiem ebrejiem jau padomju režīma pastāvēšanas pirmajos pēckara gados tika izveidotas oficiāli uzturētas un godinātas piemiņas vietas, tomēr šāda pieminēšanas politika tika īstenota tikai vietās, kur ebreji tika nogalināti kopā ar citu sociālo grupu pārstāvjiem, un šādās piemiņas vietās ebreju upuru specifika tika noklusēta.¹¹⁴⁵ Oficiālu atzīšanu iemantoja vietas, kur neebreju upuru īpatsvars bija liels, jo īpaši, ja tuvojās vai pārsniedza pusi no konkrētajā vietā

¹¹³⁹ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 193.; Kaufmann, M. (2010/1947). *Churbn Lettland: The Destruction of the Jews of Latvia*. Konstanzt: Hartung–Gore Verlag. P. 273., 277.

¹¹⁴⁰ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 194–195.

¹¹⁴¹ Sk. 1. piel.: Bērziņš, D. (2014, 4. aug.). *Intervija ar E. Valku*. Rīga.

¹¹⁴² Pieminekli šajā vietā uzliek 1965. gadā. Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 173. lpp.

¹¹⁴³ Pēc kara Krāslavā varas organizētā svinīgā un nozīmīgā piemiņas pasākumā visu tautību nacisma upurus, tai skaitā ebrejus, pārāpbedīja tā dēvētajā Likājā verstī. Pieminekli šajā vietā uzliek 1965. gadā. Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 173. lpp.

¹¹⁴⁴ 1948. gadā Ķelderleļā Valmierā, kur kopējos kapos apglabāti arī holokaustā nogalinātie ebreji, atklāja ar divām piecstaru zvaigznēm rotātu tēlnieka Eduarda Konča pieminekli ar uzrakstu latviešu valodā: “1941. gada fašistu upuriem. Pelavmaize sūra/ Sviedru asins jūra/ Latvju tautu māca.../ Darba ļaužu pulki/ Melnā mou sienā/ Cirta logu/ Saules dienai.” Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 383. lpp.

¹¹⁴⁵ Piemēram, Šmerlī kopš 1945. gada 25. jūlija ebreju kopiena centās sakopt savu tuvinieku apbedījuma vietas – apglabāja noslepkavoto ebreju mirstīgās atliekas un labiekārtoja kapus. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 195. Tikmēr Rumbula un daudzas citas masu slepkavības vietas tika lemtas aizmirstībai un lēnām aizauga.

nogalināto kopskaita. Dažkārt oficiāli tika pieminēti tie gadījumi, kad upuru sastāvā bija vismaz daži neebreji, tādās situācijās ebreji veidoja fonu kā “citi” vai arī visi upuri tika nodēvēti par padomju pilsoņiem, patriotiem u. tml.¹¹⁴⁶

Vietās, kur ebreji tika noslepkavoti kā atsevišķa grupa un, ņemot vērā nacistu antisemitisko politiku, tādu bija vairums, oficiāli atceres pasākumi nenotika un piemiņas vietas visbiežāk ierīkotas netika, tādēļ savu tuvinieku piemiņas saglabāšana un iemūžināšana palika radnieku ziņā. Visbiežāk savu tuvinieku un tautiešu nogalināšanas vietas izdzīvojušie ebreji centās iezīmēt, veidojot tā dēvētos kāršu žogus – praktiski tas nozīmēja, ka uz vertikāliem balstiem apmēram pusmetra līdz metra augstumā visapkārt apbedījuma¹¹⁴⁷ vietai horizontāli tika pienaglotas koka kārtis. Pēc kara šādi ebreju apbedījuma vietas tika iemūžinātas Smecerēs silā pie Madonas, Rucavā, Viļānos un citviet.¹¹⁴⁸

Retos gadījumos vietējiem iedzīvotājiem ebreju upuru piemiņas vietās izdevās izveidot pieminekļus.¹¹⁴⁹ Tie ebreji, kas bija izdzīvojuši vai atgriezušies no evakuācijas, vairākās apdzīvotās vietās centās organizēt savu tuvinieku pārapbedīšanu.¹¹⁵⁰ Daudzviet, ņemot vērā to,

¹¹⁴⁶ Spilgts piemērs ir bijušajā ebreju kapsētā padomju gadu piemineklis Ilūkstē, kur līdzās uzrakstiem latviešu un krievu valodās: “*Mūžīgā piemiņa padomju pilsoņiem, kurus nogalināja vācu fašistu iebrucēji Latvijas PSR okupācijas gados*”, divos stabiņos ir iegravēti latviešu un krievu uzvārdi, bet zem tiem norādīts “un daudziem citiem”, ar ko domāti nogalinātie ebreji. Tāpat kā vairākos citos līdzīgos piemēros, šādos gadījumos ar apzīmējumu “nezināmie biedri” tika apslēpti ebreji upuri – Bārukalna kapu gadījumā 18 nogalinātie ebreji. Vēl viens šādā izpausmē nozīmīgs piemērs ir Aglonas Brāļu kapos uzstādītā piemiņas plāksne, kur līdzās latviešu un krievu uzvārdiem minēti arī 80 citi. Arī šajā gadījumā 80 citi pēc vietējo iedzīvotāju liecībām bijuši ebreji. Līdzīgs vēstījums arī Bārukalna kapos Pļaviņās, kur tika nogalināti gan ebreji, gan padomju aktivisti. Šajā vietā pēc kara tika uzstādīta piemiņas zīme ar vēstījumu: “*Šeit 1941. gada jūlijā fašisti nogalināja Pļaviņu pilsētas padomju aktivistus Jāni Zupu, Kārli Kozlovski, Linu Rizgu, Škoļniku ar ģimeni un dažu nezināmos biedrus*”. Sīkāk sk.: Melers, M. (2004). Latvijas ebreju masu kapi un kapsētas. Grām. Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpēte Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā*. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 12. sēj. Rīga: LVIA. 123. lpp., 197. lpp., 253.–254. lpp.

¹¹⁴⁷ Promocijas darbā vietas, kurās nacisti, viņu kolaboracionisti vai gūstekņi apraka savus upurus, dēvētas par apbedījumiem vai apbedījumu vietām (galvenokārt, tas darīts, lai izrādītu cieņu noslepkavotajiem, jo tehniski tas, kā noritēja šis process, bija nevērīga aprakšana).

¹¹⁴⁸ Sk.: Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 56.–58. lpp.; Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 236., 320., 410. lpp. Dažās no šīm vietām vēlākajos gados kāršu žogs tika nomainīts, nogalināšanas vietu iezīmējot ar betona stabiem un metāla pārlīkām starp tiem. Piemēram, Subatē, kas atrodas 50 km no Daugavpils, ebreju slepkavību un apbedījumu vietas pēc kara norobežoja betona stabu un metāla cauruļu žogs, ko rotāja piemineklis ar uzrakstu “*Piemiņa fašistiskā terora upuriem*”. Tomēr Dāvida zvaigznes, kas bija ievēdotas stabos, pēc padomju varas vietējo izpildorgānu norādēm tika aizkrāsotas. Sk.: Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 56.–58. lpp.; Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 352.–353. lpp.

¹¹⁴⁹ Tomēr tie bija izņēmuma gadījumi, kas izdevās realizēt tikai dažiem. Tas pats secināms arī par centieniem pārapbedīt ebrejus. Lai gan tiem, kas vēlējās, bija iespēja, piemēram, no vecās ebreju kapsētas pārvest savu tuvinieku pīšļus un pieminekļus uz citu vietu, šo iespēju izmantoja tikai nedaudzi, jo vairums paši bija “apbedīti” daudzajās ebreju slepkavības vietās visā Latvijā. Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 271–272. Pārapbedīšana notika Rēzeknē, kur izdzīvojušie ebreji pēc kara vietējā kapsētā uzlika divus pieminekļus holokausta upuriem – vienu ar tekstu jidišā, bet otru trijās valodās – jidišā, krieviski un latviski un Skrudalienā, kas atrodas apmēram 10 km no Daugavpils, kur pēc kara ebreju nogalināšanas vietās tika uzlikti vairāki kapakmeņi ar Dāvida zvaigznēm. Savukārt Krāslavā upuru tuvinieki latviski un krieviski pieminekli veltīja padomju pilsoņiem, bet jidišā – ebreju upuriem. Sk.: Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 56.–58. lpp.; Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 172., 265.–266., 341. lpp. Eli Valks norāda, ka lielākā daļa tuvinieku, kas rūpējās par pieminekļiem Latgalē un citviet reģionos, dzīvoja Rīgā, jo pēc kara vairums izdzīvojušo ebreju dzīvoja Rīgā un devās uz reģioniem, lai godinātu savus radniekus.

¹¹⁵⁰ Uzreiz pēc kara no tuvējām slepkavības vietām uz ebreju kapsētu tika pārapbedīti holokausta upuri Jaunjelgavā, kur gan četrdesmito gadu beigās, gan piecdesmitajos [ir bildes] notiek holokaustā nogalināto piemiņas pasākumi savukārt nogalinātos Neretas ebrejus pēc kara pārapbedīja Jēkabpils vecajā ebreju kapsētā. 1947. gadā nogalināto Smiltenes ebreju mirstīgās atliekas tika pārapbedītas Smiltenes Meža (Brāļu) kapos. Bet Nirzas pagasta Morņos nogalinātie ebreji tika

ka holokausta upuri bieži tika nošauti un apbedīti uzreiz aiz ebreju kapsētu žoga, kā, piemēram, Preiļos un Varakļānos, upuru tuvinieki pēc kara centās pārapbedīt upurus, ienesot tos kapsētas teritorijā. Dažos gadījumos upuri tika pārapbedīti tuvāk izdzīvojušo tuvinieku dzīves vietai.¹¹⁵¹ Arī šajos gadījumos visbiežāk pārapbedījuma vietas tika iezīmētas ar kāršu žogu, kuru dažās vietās vēlāk tika nomainītas ar betona stabiem un metāla pārlikām starp tiem, kā arī vēl retāk – piemiņas akmeņiem.¹¹⁵²

Lai gan ne plaši raksturīga, tomēr par tendenci uzlūkojama arī holokausta upuru pārapbedīšana lielākās apbedījuma vietās, tādējādi cenšoties iemūžināt to piemiņu. Tā, piemēram, Jaunajos ebreju kapos Šmerlī pēc kara tika pārapbedīti Dobeles un Eglaines ebreji, kā arī ebreji, kas bija bēguši no koncentrācijas nometnes “Lenta”, bet notverti un nogalināti. Šajā kapsētā savus tuviniekus apglabāja arī ebreji no citām pilsētām un apdzīvotām vietām, daži no viņiem pieminēkļu aizmugures daļā centās iegrebt bojāgājušo vārdus.¹¹⁵³ Ja provincē par kapa vietu sakopšanu pēc kara varēja rūpēties arī vietējās draudzes, tad Rīgā tas nebija iespējams, jo galvaspilsētas draudžu darbību stingri uzraudzīja reliģijas kultu padome, tādējādi kapsēta Šmerlī kļuva par vienīgo vietu Rīgā, kur bija iemūžināta holokausta upuru piemiņa. Visbiežāk tas notika, līdzās apglabāto vārdiem jidišā atsaucoties arī uz nogalinātajiem “ticības vai tautības brāļiem” Otrā pasaules kara laikā.¹¹⁵⁴

Ebreju iznīcināšanas vietu labiekārtošanas un piemiņas zīmju izveides process noslēdzās līdz ar antisemitisma kampaņu aizsākumu visā PSRS. Pēdējais zināmais pēckara perioda holokausta upuru pārapbedīšanas gadījums ir datēts ar 1950. gadu, kad Dobeles ebreji, kas atgriezās no frontes un evakuācijas, pārapbedīja savus tuviniekus un tautiešus Jaunajos ebreju kapos Šmerlī un uzstādīja tur pieminēkli ar uzrakstu jidišā.¹¹⁵⁵ Arvien pieaugošais staļinskais antisemitisms iznīdēja šo tendenci un nākamās holokausta upuru pārapbedīšanas notika tikai piecdesmito gadu beigās, tomēr daudzviet ebreju nogalināšanas vai pārapbedīšanas vietās tuvinieki pulcējās uz regulāriem mirušo piemiņas pasākumiem. Šie piemiņas pasākumi notika vietējo ebreju iznīcināšanas gadskārtās. Piemēram, Balvos, Varakļānos un Viļānos pēc Otrā

pārapbedīti Zilupes Ebreju kapos. Sīkāk sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 127.–129., 245.–246., 346., 418.–419. lpp.; Melers, M. (2007). Holokausta nozieguma upuru bojāejas vietu apzināšana, pieminēkļu un piemiņas zīmju uzstādīšana. Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 255. lpp.

¹¹⁵¹ Parasti tie bija cilvēki, kuriem rūpēja savu tuvāko piemiņu un kuriem vienlaikus bija iespējas par to parūpēties. Piemēram, Iraīda Ulasa pēc kara atgriezās no frontes, un, būdama Rīgas rajona Babītes ciema padomes priekšsēdētāja, 1945. gadā viņa pārapbedīja savus tuviniekus Piņķu kapsētā pie Babītes, un uzstādīja piemiņas akmeni, kurā iegravēti septiņu upuru vārdi un vēstījums “Fašisma terora upuri”. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 314.–315. lpp.

¹¹⁵² Tipisks piemērs ir šādam procesam ir ebreju apbedījuma vieta Viļānos. Turpat. 410. lpp.

¹¹⁵³ Sīkāk sk.: Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 88.–89. lpp.; Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 292.–293. lpp.

¹¹⁵⁴ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Руги*. С. 272–275. 1947. gadā piemiņas pasākumā Šmerlī [bilde] piedāvāts un apspriests arhitekta J. Bonera projekts Otrā pasaules kara upuru piemiņai, kas galu galā netika realizēts.

¹¹⁵⁵ Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 97. lpp.

pasaules kara ik gadu piemiņas dievkalpojumi vai tuvinieki pulcēšanās apbedījuma vietās notika augusta sākumā – pirmajā svētdienā.¹¹⁵⁶ Eli Valks vēsta:

Daudzi Latgales ebreji vai tādi, kas dzimuši tajā pusē, rīkoja piemiņas pasākumus vai piemiņas lūgšanu. Parasti tas notika vasarā, kad norisinājās ebreju iznīcināšana Latgalē. Cilvēki no Rīgas trēja autobusus, lai tiktu uz šiem pasākumiem, un Latgalē lasīja lūgšanas.¹¹⁵⁷

Pirms ebreju iznīcināšana iemantoja “*netēmas*” statusu padomju publiskajā diskursā, vara atbilstoši savai ideoloģiskajai pozīcijai izmantoja šo tematu savās stratēģiskajās interesēs. Šobrīd pieejamie arhīvu materiāli liecina, ka dažādos aspektos padomju vara organizējusi patiešām skrupulozu izpēti un liecību vākšanas darbu, tomēr iegūtie rezultāti iegūla dziļi slepenajos arhīvu plauktos. PSRS varas struktūras, neraugoties uz tām pieejamo un dažādu tās organizāciju, īpaši VDK rīcībā esošo informāciju rīkojās atbilstoši savām ideoloģiskajām interesēm, apzināti turpinot jau Otrā pasaules kara laikā aizsāktu dezinformācijas kampaņu un holokaustu izmantojot savu mērķu sasniegšanā.¹¹⁵⁸ Šī taktika noteica, ka publicējama sagrozīta vai nepilnīga informācija, nereti upuru skaitu palielinot līdz fantastiskiem apmēriem, bet holokausta izpēti un reprezentāciju pakārtojot iekšpolitiskiem un ārpolitiskiem apsvērumiem un izmantojot propagandas nolūkiem.¹¹⁵⁹ Holokausta sociālās atmiņas procesus nav iespējams aplūkot atrauti no padomju mītrades konstruētā diskursa, ko spilgti apkopojis Timotijs Snaiders:

Oficiālajā stāstā padomju agresijas rezultātā 1939. gadā iegūtās teritorijas vajadzēja uzskatīt par kaut kā PSRS vienmēr piederējušām [...]. Padomju perspektīvā visas nāves šai teritorijā vajadzēja samest kopā [...], neraugoties uz to, ka daudzi no šiem upuriem bija bijuši PSRS iedzīvotāji tikai dažus mēnešus pirms savas nāves un neraugoties uz to, ka daudzus no viņiem nogalināja NKVD, nevis SS. [...] Kara vēsturei bija jā sākas 1941. gadā un šiem cilvēkiem bija jābūt miermīlīgajiem padomju pilsoņiem.¹¹⁶⁰

6.1.2. Latvijas PSR organizētā ebreju iznīcināšanas izpēte: Valsts ārkārtējā komisija

Par simbolu PSRS centieniem dokumentēt nacionālsociālistiskās Vācijas noziegumus ir kļuvusi Valsts ārkārtējā komisija,¹¹⁶¹ kas savu darbību Padomju Savienības līmenī uzsāka jau 1942. gada 2. novembrī, bet Latvijas PSR līmenī tika dibināta vēl pirms atkārtotas varas pārņemšanas Rīgā.¹¹⁶² Latvijas teritorijā komisijas darbojās no 1944. gada 23. augusta līdz 1946.

¹¹⁵⁶ Turpat. 55., 391., 411. lpp.

¹¹⁵⁷ Sk. 1. piel.: Bērziņš, D. (2014, 4. aug.). *Intervija ar E. Valku*. Rīga.

¹¹⁵⁸ Pēckara periodā padomju vara īstenoja būtiskus pasākumus, lai izmeklētu un nosodītu nacistiskā režīma noziegumus, tomēr izmeklēšanas materiālos izteikti saskatāma tendence dēvēt visus upurus, tai skaitā ebrejus, par padomju pilsoņiem, tādā veidā ignorējot to etnisko identitāti. Sk.: Ērglis, Dz. (2009). Ebreju slepkavošana 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940–1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences "Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpēti rezultāti un problēmas" materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga*. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 187. lpp.

¹¹⁵⁹ Sk.: Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā*. 30.–31. lpp.

¹¹⁶⁰ Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 344–345.

¹¹⁶¹ Komisijas pilnais nosaukums oriģinālvalodā: Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР.

¹¹⁶² 1944. gada 23. augusta Latvijas PSR Tautas komisāru padomes un Latvijas CK K(b)P lēmums nr. 105 vēstīja par Ārkārtējās Republikāniskās komisijas izveidi, lai notvertu vācu-fašistiskos ieburcējus un viņu līdzgaitniekus un izmeklētu “*viņu nodarītos kaitējumus LPSR pilsoņiem, lauksaimniecībai, sabiedriskām organizācijām, valsts uzņēmumiem un iestādēm*.” Sk.: LVA, 132. f., 25. apr., 87. l., 1.–2.lpp.

gada 27. jūlijam.¹¹⁶³ 1944. gada 4. novembrī laikrakstā “Cīņā” tika publicēta informācija par komisijas nodibināšanu, kā arī aicinājums ziņot “*par vācu fašistisko iebrucēju un viņu līdzdalībnieku ļaundarbībām, kā, piemēram, mierīgu pilsoņu nogalināšanu, par sirmgalvju, bērnu un sieviešu mocīšanu, par padomju laužu aizvešanu vācu verdzībā.*”¹¹⁶⁴

Lai apkopotu un dokumentētu iegūtos pierādījumus, komisijā ietilpa vairāk nekā 5000 vietējās apakškomisijas un to darbā piedalījās vairāki desmiti tūkstoši cilvēku. Lai gan padomju režīms nodarbināja milzīgu institucionālo aparātu, lai izmeklētu nacistu okupācijas laikā pastrādāto noziegumus, tomēr jau drīz pēc ārkārtējās komitejas izveidošanas 1942. gada novembrī kļuva acīmredzama tendence visus civiliedzīvotāju upurus klasificēt kā padomju mierīgos iedzīvotājus, pamatojot ar saukli “nedalīsim mirušos”.¹¹⁶⁵ Tādējādi komisijas darbs tika ideoloģizēts atbilstoši režīma politikas pamatnostādņēm, un izmeklēšanas materiālos acīmredzama tendence dēvēt visus upurus, tai skaitā ebrejus, par padomju pilsoņiem vai iedzīvotājiem, tādā veidā ignorējot nacistiskā režīma rasu politikas pamatidejas un ebreju specifisko likteni.¹¹⁶⁶

VĀK darbība liecina gan par īpašu uzmanību pret vissīkākajām detaļām, gan tendenci pārspīlēt un pat safabricēt datus, jo īpaši – nogalināto skaitu. Savukārt LPSR Ārkārtējās

¹¹⁶³ Komisijas oficiālais nosaukums bija Latvijas PSR Ministru Padomes ārkārtējā komisija un par tās formālo vadītāju kļuva Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas pirmais sekretārs Jānis Kalnbērziņš. Komisijas uzdevums bija dokumentēt un izmeklēt vācu fašistu un viņu līdzgaitnieku noziegumus. Sīkāk sk.: Levins, D. (1999). *Ebreju vēsture Latvijā: no apmesšanās sākumiem līdz mūsu dienām*. Rīga: Vaga. 134. lpp. Barkahans, M. (red.). (2008). *Ebreju iznīcināšana Latvijā, 1941. – 1945*. Rīga: Biedrība “Šamir”. 282.lpp.; Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 426. lpp.

¹¹⁶⁴ [B. a.]. (1944, 4. novembris). Nodibināta Rīgas Pilsētas Ārkārtējā Komisija. *Cīņa*. Nr. 61.

¹¹⁶⁵ Garrard, J. (1995). The Nazi Holocaust in the Soviet Union: Interpreting Newly Opened Russian Archives. *East European Jewish Affairs*, 25 (2), 3–40.; Klier, J. (2004). The Holocaust and the Soviet Union. P. 281.–282.

¹¹⁶⁶ Ezerģailis, A. (1996). Latvia. In: Wyman, D., Rosenzveig, Ch. (1996). *The World Reacts to the Holocaust*. Maryland: The Johns Hopkins University Press. P. 371.; Ērglis, Dz. (2009). Ebreju slepkavošana 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā. 187. lpp. Lai gan neilgi pēc kara VĀK nopratināja Frīdu Mihelsoni (tolaik – Frīdu Frīdi) un viņas liecības par izdzīvošanu Rumbulā ir publicētas komisijas sagatavotajos materiālos un arī pārpublicētas propagandas izdevumos un presē, sarunas laikā ar komisijas pārstāvjiem F. Mihelone ātri atskārta, ka viņa tiek turēta aizdomās par sadarbību ar nacistiem, jo nopratinātāju loģika paredzēja, ka ebrejiete varēja izdzīvot tikai sadarbojoties. Pēc vairākiem konkrētiem jautājumiem par sadarbību kā vienīgo iespēju izdzīvot, F. Mihelone devās projām un iztaujātāji necentās viņu apturēt, lai uzzinātu vairāk. Liecība, kādu viņa stāstīja, pēc F. Mihelones domām, komisijas darbiniekus neinteresēja. Sk.: Michelson (1979). *I survived Rumbuli*. P. 227–228. Pēc visumā laipnas uzņemšanas un F. Mihelones, tolaik – F. Frīdes, stāstītā pierakstīšanas, viņai tika uzdots jautājums, ko Frīda sākotnēji nesaprata: “*Kā tas iespējams, ka jūs izdzīvojāt?*” Viņa atceras tā brīža izjūtas: “*Bez jebkādam emocijām vai līdzjūtības man cieši pievērsās tēraudcietas zilas acis, un jautājums tika atkārtots. Tad es sapratu vārdos neizteikto jautājumu: ko es vāciešiem esmu iedevusi, ka viņi man ļāva dzīvot? Es jutu, ka mana seja pietvīkst no dusmām. [...] Es piecēlos un aizgāju. Nevienš pat nemēģināja mani aizturēt. [...] VDK šaubu iemesls bija aizdomas: vienīgais veids, kā nedaudzie ebreji varēja paglābties no nāves, bija strādāt vācu labā. Tāpēc arī vairāki ebreji tika arestēti un apsūdzēti kā vācu spiegi.*” SK.: Mihelone, F. (2014). *Es izdzīvoju Rumbulā*. Rīga: [Atradums]. 174. lpp. Informācijas par Frīdas Mihelones pārdzīvoto pirmoreiz publicēta “Propagandista un Aģitatora” 1945. gada 1. aprīļa izdevumā un pēc tam arī laikrakstā “Padomju Jaunatne”. Sk.: B. a. (1945, 10. aprīlis). Vāciešu asiņaina izrēķināšanās ar Latvijas PSR ebreju tautības iedzīvotājiem. *Padomju Jaunatne*. 4.–5. lpp. Par to, ka F. Mihelones liktenis nacistiskās okupācijas laikā ir ticis reprezentēts publiskajā telpā liecina arī epizode no O. Mince daiļdarba publikācijas: “No turienes neviens nav atgriezies, — viņš teica, — izņemot vienu sievieti. Viņa pakrita, ejot uz bedri, un Izlikās par mirušu. Viņai virsū sameta apavus, vēlāk viņa izrāpās ārā un Izglābās. Vedējus, kas transportē ja nogalināto mantas, nošāva. Sk.: Mince, O. (1961, 20. dec.). Pēc divdesmit gadiem. *Zvaigzne*. 20. lpp. Par Frīdas Mihelones likteni Latvijas PSR vēsturnieks Andrievs Ezerģailis raksta: “Tomēr arī komunistu valdīšanas laikā Mihelsoniem neklājās viegli. Pēc kara sākās staļiniskais antisemitisms, Frīdas vīrs tika apsūdzēts pretvalstiskā darbībā un izsūtīts uz Sibīriju. 1956. gadā viņu atbrīvoja, bet vārgās veselības dēļ viņš nodzīvoja tikai līdz 1966. gadam. 1971. gadā Frīda ar abiem dēliem pārcēlās uz dzīvi Izraēlā.” Sk.: Ezerģailis, A. (2014). Ievadraksts. Grām.: Mihelone, F. *Es izdzīvoju Rumbulā*. Rīga: [Atradums]. 16. lpp.

komisijas datus dažkārt atbilstoši ideoloģiskām un propagandas vajadzībām “pārliecinošākus padarīja” citas (augstākas) padomju varas institūcijas.¹¹⁶⁷ Līdz ar to komisijas darbs vērtējams pretrunīgi. No vienas puses, komisijas apkopotā informācija ilgtermiņā kļūst par vienīgo materiālu Latvijas PSR, kas glabā liecības par holokausta norises dažādiem aspektiem. Bez šīm liecībām holokausta upuru kapa vietu identifikācija šobrīd būtu nesalīdzināmi sarežģītāka vai vietumis pat neiespējama.¹¹⁶⁸

Bet, no otras puses, tās piedāvātie skaitļi¹¹⁶⁹ lielākoties ir kļūdaini triju galveno iemeslu dēļ: 1) neprecīzās izvēlētās metodoloģijas rezultātā, jo, apskatot nozieguma vietas un veicot ekspertīzes, visbiežāk tika atrakta viena bedre, tās izmērs sareizināts ar bedru skaitu, bet upuru aprēķināšanā komisija balstījās uz aptuvenu aplēsi, ka vienā kubikmetrā ir aprakti septiņarpus upuri vai 13 cilvēki viena metra garumā;¹¹⁷⁰ 2) komisija balstījās uz padomju iedzīvotāju iesniegumiem, cietušo un “liecinieku” apgalvojumiem un to versijām, nediferencējot to ticamību; 3) komisijas mērķis bija iespējami iespaidīgi atainot PSRS zaudējumus un neatsveramo ieguldījumu Otrā pasaules kara uzvarā, kādēļ rezultāti tika arī apzināti falsificēti.¹¹⁷¹

Upuru un zaudējumu pārspīlēšanas mērķis nebija akcentēt upuru ciešanas, bet gan darba rezultātus paspēt iesniegt Nirnbergas tribunālam (šo iemeslu dēļ ziņas par Kurzemi, kur laika izpētei bija mazāk, ir viestrucīgākās) un panākt iespējami lielas kompensācijas. Pēc Nirnbergas procesa beigām PSRS interese par starptautisku sadarbību holokausta noziegumu izmeklēšanā strauji saruka.¹¹⁷² Klauss Švensens (*Schwensen*) šo iemeslu dēļ raksta, ka vēsturniekam ārkārtējās komisijas ziņojumi daudz vairāk liecina par padomju propagandas mērķiem un līdzekļiem nekā par tajos atainotajiem faktiem un norisēm.¹¹⁷³ Arī vēsturniece Marina Sorokina secina, ka VĀK darbība daudz augstāk tika vērtēta nevis rezultātu precizitāte, bet to

¹¹⁶⁷ Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā*. 30.–31. lpp.; Ezergailis, A. (2005). *Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia: Daugavas Vanagi: Who are they? – Revisited*. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds. P. 96.–97.

¹¹⁶⁸ Tā, piemēram, 1944. gada oktobrī LPSR Valsts Ārkārtējā komisija Rumbulā konstatēja 11 lielas masu apbedījuma vietas. Pateicoties šī darba rezultātam, sešdesmito gadu sākumā interesentiem radās iespēja precīzi identificēt, sakopt un iemūžināt Rumbulas upuru piemiņas vietu.

¹¹⁶⁹ Mārgers Vestermanis apstrīd apgalvojumu, ka dažkārt pēc Ārkārtējās komisijas datiem kādā vietā nošauts vairāk iedzīvotāju nekā tur atradies, norādot, ka daudzviet pie kādreizējām padomju robežām iestrēdzis liels daudzums bēgļu, kurus NKVD posteņi nelaida pāri robežai, savukārt austrumos iestrēdzis nozīmīgs Lietuvas bēgļu skaits, kas arī veidojis lielāku nogalināto ebreju skaitu nekā uzrāda, piemēram, pēdējie tautas skaitīšanas dati. Sk.: Vestermanis, M. (1992, 1. dec.). Mīti un reālās holokausta vēsturē Latvijā. *Diena*.

¹¹⁷⁰ Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 10. lpp.

¹¹⁷¹ Komisija vadījās pēc principa, ka labāk sareizināt upuru skaitu, lai tas neizrādās par mazu, ar pārliecību, ka jebkurā gadījumā pierādīt to, ka skaitļi ir pārspīlēti, nebūs iespējams. Sīkāk sk.: Sorokina, M. A. (2005). *People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 6 (4), 829. Šī paziņa izrādījās pamatota, jo daudzi no pārspīlētajiem faktiem un skaitļiem kļuva par aksiomu ne tikai padomju historiogrāfijā. Sk.: Ezergailis, A. (1996). *Latvia*. P. 371.

¹¹⁷² Hilger, A. (2009). *Besiegtie Sieger. Ehemalige Zwangsarbeiter des Zweiten Weltkriegs in der UdSSR und in Russland*. In: Von Lingen, K. (Hg.). *Kriegserfahrung und die Formierung nationaler Identität in Europa nach 1945*. Paderborn: Schöningh Verlag. P. 103.

¹¹⁷³ Schwensen, K. (2011). *The Report of the Soviet Extraordinary State Commission on the Sachsenhausen Concentration Camp: The Genesis of a Propaganda Project*. *Inconvenient History*, 3 (4). See: http://inconvenienthistory.com/archive/2011/volume_3/number_4/the_report_of_the_soviet_extraordinary_state_commission.php

propagandiskā vērtība, un, neraugoties uz to, ka materiālu kopums nebija pieejams, bet atsevišķas to daļas, atbilstoši nepieciešamībai tika publicētas dažādos izdevumos, VĀK darbība un propaganda ir bijusi ārkārtīgi efektīva.¹¹⁷⁴ Lai gan ārkārtējās komisiju primārais mērķis bija informēt ārējo auditoriju, galvenokārt, Rietumos, ziņojumi sasniedza arī vietējo mērķauditoriju, un lai gan VĀK mazināja ebreju ciešanu unikalitāti, tomēr nenoslēpa to pilnībā.¹¹⁷⁵

Kritiski analizējami ārkārtējās komisijas savāktie dati, kas attiecas uz nogalināto skaitu. Atkarībā no fiksācijas vietas var būt daudzārt pārspīlēti – dati ir apkopoti pa apriņķiem, un visu apriņķu lietas iedalītas mazākās, rajonu un pagastu lietās, kas dažkārt ir neapstrādātas. Precizitāte arvien mazinās, paplašinoties izpētes līmeņiem – pagastu līmenī tā ir visaugstākā, rajonu līmenī jau kļūst aptuvena, bet apriņķu līmenī ir propagandiska, jo virzoties no rajonu līmeņa uz republikas atbildības sfērām, VĀK ziņojumi tikai atbilstoši diskursīvi konstruēti, lai padarītu tos politiskajai ideoloģijai atbilstošus un precīzus.¹¹⁷⁶

6.1.3. Valsts ārkārtējās komisijas darba rezultātu publicitāte

VĀK darba rezultāti arhīvā glabājās slepeni un nebija publiski pieejami kritiskai analīzei līdz astoņdesmito gadu beigām, tomēr komisijas darba rezultāti tika izmantoti padomju propagandā un atainoti vairākās publikācijās, kā arī publiskos tiesas procesos.¹¹⁷⁷ VĀK materiāli tika izmantoti gan Nirnbergas tribunālā, gan Frīdriha Jekelna tiesas procesā Rīgā, gan krimināllietās pret kolaboracionistiem. Komisijas darbam holokausta sociālās atmiņas kontekstā bija īpaša nozīme tādēļ, ka tās iegūtie rezultāti tika publicēti vairākkārt un dažādās formās. Ja pirmās materiālu publikācijas¹¹⁷⁸ lasīja tikai cilvēki ar specifiskām interesēm, tad ar citu formu mediētajiem vēstījumiem, ko ietekmēja šie materiāli, iepazīs plaša Latvijas PSR auditorija.

Valsts ārkārtējās komisijas darba rezultāts uzreiz pēc kara beigām tika atainots arī vairākās citās plašākai sabiedrībai paredzētās publikācijās. Piemēram, 1945. gadā izdotajā ar

¹¹⁷⁴ Detalizētu VĀK veidošanas, darbības, rezultātu un publicitātes analīzi sk.: Sorokina, M. (2014). People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburg: University of Pittsburg Press. P. 118–141.

¹¹⁷⁵ Amar, T. C. (2014). A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an Anti-Site of Memory. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. P. 171,175.

¹¹⁷⁶ Gitelman, Z. (2014). The Holocaust in the East: Participation and Presentation. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. P. 191. Upru pārspīlējums var būt gan izvēlētas pētniecības metodoloģijas, gan arī mērķtiecīgas falsifikācijas rezultāts. Daudz precīzāki un skaidri lietojami ir dati un liecības, kas attiecas uz notikumu vietām, kas ilustrētas kartēs, norādot ģeogrāfisko vietu un apbedījumu apmēru, un vairumā gadījumu arī uz ebreju iznīcināšanas datumiem. Sk.: Ezergailis (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944*. 30.–31., 35–36. lpp.

¹¹⁷⁷ Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 426. lpp. A. Ezergailis pie materiālu analīzes tika tikai 1989. gadā. Sk.: Ezergailis, A. (1996). Latvia. P. 384.

¹¹⁷⁸ Sk.: [B. a.]. (1945). *Vācu fašistisko iebrucēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Valsts Ārkārtējās komisijas ziņojums par vācu iebrucēju noziegumiem Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā*. Rīga: VAPP grāmatu apgāds; [B. a.]. (1946). *Apsūdzības raksts par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR teritorijā*. Rīga: VAPP grāmatu apgāds. Par citām šo materiālu publikācijas formām sk. nākamajās nodaļās.

Annas Sakses¹¹⁷⁹ un Jāņa Sudrabkalna vārdu parakstītā brošūrā, kas vēsta “*Par vācu fašistisko briesmoņu zvērībām Padomju Latvijā*”, ietverts arī gandrīz sešas lappuses garš vēstījums par holokausta norisi nacistu okupētajā Latvijā.¹¹⁸⁰ No vienas puses, A. Sakses un J. Sudrabkalna apdarē tapušajā izdevumā atklāti norādīts uz nacistu īstenoto genocīdu pret ebrejiem, bet, no otras puses, darbā atrodami pirmie aizmetņi būtiskai holokausta vēstures sagrozīšanai un upuru pārspīlēšanai, kas vēlāk kļuva par daļu no padomju atmiņu politikas sastāvdaļu. Darbā iekļauta turpmāk vairākkārt atkārtoti propagandētā koncepcija par Salaspils nometni kā nāves nometni, kurā nogalināti simtiem tūkstoši ieslodzīto un kas vienlaikus kalpojusi ebreju sistemātiskai iznīcināšanai:

Te Salaspils nometnes kreisajā pusē 1941. gada rudenī notikusi masveida ebreju iznīcināšana. Milzu bedrēs sagāzti tūkstošiem noslepkavoto. [...] Līdzīgā kārtā 1943. g. rudenī uz nošaušanu aizveda arī pārējos ebrejus. Parasti mānīja, ka tos vedīšot uz jaunu dzīves vietu. Upuri paņēma līdzī savas atlikušās mantas. Slepkavas tās pievāca. Jaunā dzīves vieta bija jau aprakstītie kapi.¹¹⁸¹

Šajā VĀK darba rezultātu aprakstā iekļautie citāti un secinājumi publicēti arī citās formās. Spilgts ir A. Sakses vēstījums ar apakšvirsrakstu “*Baismās kapenes*”, kas publicēts laikrakstā “*Cīņa*” un vēsta par VĀK atklātajiem nacistu īstenotajiem noziegumiem pret mierīgajiem iedzīvotājiem Rumbulā, Biķerniekos un citviet, kurā līdzās padomju pilsoņiem, minēta arī ebreju ciešanu specifika: “*Te savu nāvi atraduši desmiti tūkstoši cilvēku, kuru vienīgais noziegums – ebreju tautība. Te aprakti simti padomju bērnu un zīdaiņu, izraujot tos raudošajām, izmisušajām mātēm no rokām.*”¹¹⁸²

6.1.4. Padomju īstenotā denacifikācija – pēckara tiesas procesi

Līdzās apziņai par piedzīvoto traģēdiju un antisemitisma recidīviem Latvijas PSR pēc kara dzīvojošajiem ebrejiem nācās saskarties arī ar baismīgu atziņu par vidi, kurā tie mita. Ruta Šaca-Marjaša raksta:

Katrs no tiem, kas bija izglābušies, varēja pastāstīt vienīgi to, ko pats redzējis un pārdzīvojis. Bet visos šajos stāstījumos atklājās viena kopīga, baismīga patiesība: ebrejus bija nogalinājuši ne tikai

¹¹⁷⁹ Anna Sakse šo savu pieredzi atceras šādi: “Ārkārtējā komisija atvēra baigās kapenes Salaspils koncentrācijas nometnē, Biķernieku un Rumbulas mežos. Es nevarēju nerakstīt avīzēm atmaskojošus rakstus, no kuriem radās cita grāmata ar Jāņa Sudrabkalna ievada daļu – “Par vācu fašistu zvērībām Latvijā.” Sk.: Sakse, A. (1985, 1. janv.) Autobiogrāfija. *Karogs*. 142. lpp.

¹¹⁸⁰ Nodaļā ar nosaukumu “Ebreju iznīcināšana” raksturota gan nacistiskā rasu doktrīna, kuras ietvaros ebrejiem atvēlēja “zemcilvēku” vieta, gan nacistiskā vēršanās pret ebreju tautu kā kopumu, gan nacistiskās propagandas būtība un realizācija Latvijā. Tāpat sīki raksturota represiju attīstība pret ebrejiem – sākot ar dažādiem ierobežojumiem un aizliegumiem, turpinot ar ieslodzīšanu geto un beidzot ar fizisku iznīcināšanu. Holokausta norise raksturota gan vispārīgi, minot galvenos notikumus un dažkārt pārspīlētus skaitļus, gan ar izteiktu literāru daiļrunību raksturojot atsevišķas traģiskas ainas un necilvēcīgo slepkavību epizodes. Sk.: Sakse, A., Sudrabkalns, J. (1945). *Par vācu fašistisko briesmoņu zvērībām Padomju Latvijā*. Rīga: Grāmatu apgāds VAPP. 76.–82. lpp.

¹¹⁸¹ Turpat. 45.–46., 52. lpp.

¹¹⁸² Sakse, A. (1944, 14. decembris). Pa vācu briesmoņu pēdām. *Cīņa*. 3. lpp. Ārkārtējās komisijas materiāli, kas cita starpā ietver arī norādes uz ebreju upuriem, publicēti arī citos republikas mēroga plašsaziņas līdzekļos, un 1945. gadā apceļo arī reģionālos laikrakstus – šie vēstījumi tiek pārpublicēti, piemēram, laikrakstos “Brīvā Venta”, “Padomju Kuldīga”, “Zemgales Komunisti” un citos. Sk., piemēram: B. a. (1945, 10. aprīlis). Vācu fašistisko iebrucēju un viņu līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Valsts Ārkārtējās komisijas ziņojums. *Padomju Jaunatne*. 5. lpp.

vācu okupanti. Viņus izdeva okupantiem, apcietināja, veda uz cietumiem un geto, dzina uz nošaušanu un apšāva arī vietējie iedzīvotāji, latvieši. Ierastā, labi pazīstamā vide pēkšņi bija kļuvusi naidīga un bīstama. Cilvēki, kas vēl vakar mierīgi dzīvoja turpat blakus, kaimiņos, pēkšņi kā drausmīgā murgā bija pārvērtušies nāvīgos ienaidniekos, bendēs – ļaunos, nežēlīgos un nepielūdzamos.¹¹⁸³

Lai cīnītos ar nacionālsociālisma sekām un tās ideoloģiski nosodītu, arī PSRS mediji ne tikai plaši vēstīja par Nirnbergas tiesas procesu, kas kļuva par regulāru atsauci padomju žurnālistikā,¹¹⁸⁴ bet pēckara gados mērķtiecīgi īstenoja savveida denacifikācijas politiku.¹¹⁸⁵ Pēckara gados par kara noziegumiem Latvijas PSR notiesāja vairāk nekā 30 tūkstošus cilvēku, galvenokārt latviešus. Viņu vidū bija arī ebreju masveida slepkavību īstenoņi un līdzdalībnieki, tai skaitā vairāk nekā 300 Arāja komandas dalībnieki, bet tas visbiežāk nenozīmēja iedziļināšanos ebreju iznīcināšanas tematikā un to norišu precizēšanu – apsūdzētos tiesāja grupās, aiz slēgtām durvīm, tiesas procesi tika vienkāršoti, nolasot īsus, formālus, vispārinātus spriedumus.

Arī Latvijas teritorijā notikušie tiesas procesi atbilda padomju varas pirmajos pēckara gados organizēto kara tribunālu trim galvenajām pazīmēm – 1) tie bija slēgti, 2) politiski ideoloģizēti procesi un 3) atbilda virknei paraugprāvu raksturīgām iezīmēm. Šo tiesas procesu mērķis bija sodīt, nevis analizēt un noskaidrot nodarīto.¹¹⁸⁶ Šo iemeslu dēļ vēsturniece Daina Bleiere uzskata, ka nacistu okupācijas seku pārvarēšana pēckara Latvijas PSR bija okupācijas varas uzspiesta, un tās mērķis bija nevis deklarētā nacisma noziegumu veicēju sodīšana un pāraudzināšana, bet gan represijas pret reāliem un iedomātiem politiskajiem pretiniekiem un kolektīvās vainas apziņas iepotēšana, kas izpaudās propagandas centienos padarīt tā dēvētos “buržuāziskos nacionālistus” par nacistu sabiedrotajiem: “*“Tīrīšanas etaps” (purge phase) pēc vācu okupācijas notika, bet paralēls process – mēģinājumi labot netaisnību pret individuāliem nacisma upuriem – nenotika.*”¹¹⁸⁷

Ebreju nogalināšana padomju tiesas procesos un spriedumos tika pieminēta tikai kā pastarpināts temats, jo galvenās standartizētās apsūdzības tika uzrādītās par dzimtenes nodevību,

¹¹⁸³ Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 79–80. lpp.

¹¹⁸⁴ Hirszovicz, L. (1993). The Holocaust in the Soviet Mirror. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi–Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. New York: M. E. Sharp. P. 32.

¹¹⁸⁵ Līdz 1945. gada sākumam pirmajā pēckara represiju vilnī apmēram 38 000 cilvēku tika deportēti par sadarbību ar nacistiem – vairums no viņiem bija dienējuši Vērmahtā. Otrajā vilnī viņiem sekoja vēl 60 000, šoreiz viņu vidū tika iekļautas arī sievietes un bērni. Vienlaikus 1946. gada jūlijā padomju vara izsludināja meklēšanā 2822 kara noziedzniekus un VDK saistībā ar šīm apsūdzībām veica apmēram 30 000 izmeklēšanu. Sk.: Angrick, A., Klein, P. (2012). *The “Final Solution” in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941–1944*. P. 453.

¹¹⁸⁶ Līdz ar to spriedumos tika iekļauti aptuveni noziegumu pret ebrejiem īstenošanas laiki – visbiežāk 1941. gads vai 1941. gada vasara un, ja Rietumvācijā notikušajos procesos apsūdzētie tika tiesāti juridiski, mēģinot pierādīt to vainu konkrētos noziegumos, tad Austrumeiropā apsūdzētie tika tiesāti pēc viņu institucionālās piederības un kopumā saņēma daudz bargākus sodus. Sk.: Wittmann, R. (2012). Punishment. P. 532.

¹¹⁸⁷ Bleiere, D. (2010). Komentārs. Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.–28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 46. lpp.

pretpadomju darbību un sadarbību ar fašistiskajiem okupantiem.¹¹⁸⁸ Kad Frīdrihs Jekelns tiesas procesa laikā stāstīja par ebreju slepkavošanas norisi, apsūdzība viņu pārtrauca ar vaicājumiem par vācu iebrukumu PSRS, rūpniecības iznīcināšanas plāniem un citiem “būtiskākiem” jautājumiem, jo padomju pēckara ideoloģija paredzēja, ka cīnīšanās pret Sarkanu Armiju ir lielāks noziegums nekā piedalīšanās ebreju slepkavošanā.¹¹⁸⁹

6.1.5. Padomju Nirnberga – fašistisko noziedznieku paraugprāva Rīgā

Par centrālo padomju īstenotās denacifikācijas procesa elementu kļuva Frīdriha Jekelna un citu augsta ranga nacistu virsnieku paraugprāva Rīgā, ko pēc analogijas un ne bez skepses dažkārt dēvē par padomju Nirnbergu. 1946. gada janvāra beigās un februāra sākumā ebreju iznīcināšanas tematika kļuva par varas oficiālā laikraksta “Cīņa” materiālu, bet F. Jekelna tiesāšanas materiāli tika publicēti gan republikas mēroga laikrakstos (ne tikai “Cīņā”, bet arī laikrakstā “Padomju Jaunatne”), gan reģionālajos laikrakstos – “Brīvā Venta”, “Padomju Kuldīga”, “Zemgales Komunisti”.

Laikrakstā “Cīņa” publicētie materiāli¹¹⁹⁰ pamatā plaši iepazīstina ar apsūdzēto noziegumiem pret “mierīgajiem padomju pilsoņiem”, tomēr dažos gadījumos atsevišķi un spilgti identificētas arī ebreju ciešanas.¹¹⁹¹ Laikrakstā publicētajā spriedumā vēstīts, ka “*pēc Jekelna tiesām pavēlēm iznīcināti ebreju tautības iedzīvotāji, bet viņu manta izlauzta. Tikai Rīgā vien no 1941. g. 30. novembra līdz 7. decembrim iznīcināti vairāk par 30 tūkstošiem ebreju tautības iedzīvotājiem*”.¹¹⁹² Lai arī daži no apsūdzētajiem inkriminētajiem noziegumiem pārspīlēti un priekšplānā izvirzītas “mierīgo padomju pilsoņu” ciešanas, prāvas apraksts padomju preses oficiajā 1946. gadā sniedz informāciju par vairākiem nozīmīgiem holokausta norises aspektiem.

¹¹⁸⁸ Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 78–79. lpp. Vēsturnieks Kaspars Zellis uzskata, ka šobrīd pieejamie arhīvu materiāli un holokausta līdzdalībnieku pratināšanas protokoli liecina, ka VDK daudz vairāk interesēja nevis apsūdzētā līdzdalība holokaustā, bet gan iespējamā cīņa pret padomju armiju, un dažkārt pierādījumi par piedalīšanos ebreju slepkavošanā tika ignorēti, tā vietā apsūdzētos notiesāja par dalību organizācijās, kas bija naidīgas pret PSRS. Sk.: Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 65.

¹¹⁸⁹ Ezergailis, A. (2005). *Nazi/Soviet Disinformation About the Holocaust in Nazi-Occupied Latvia*. P. 95.

¹¹⁹⁰ Pēc 1946. gada 29. janvārī un 2. februārī bez paraksta publicētajiem M. Vilka (Mavrika Vulfsona pseidonīms) ievadrakstiem laikrakstā “Cīņa” vairākos turpinājumos atainota Frīdriha Jekelna un septiņu citu nacistu tiesas prāvu – apsūdzības, nopratināšanas materiālu, kā arī padomju darbaļaužu sašutuma pilno vēstulu publikācijas, kurās prasīts augstākais soda mērs varmākām. F. Jekelna un citu kara tribunālā Rīgā tiesāto augsta ranga nacistiskās Vācijas armijas un policijas virsnieku prāva bija nozīmīgs un presē plaši atainots notikums, vietējā Nirnberga, kuras uzdevums bija notiesāt nacismu, atklājot visas tā drausmīgās nianses. Tiesa sākās 26. janvārī. Tajā netika skarts latviešu kolaboracionisma temats, tai skaitā netika diskutēts par vietējo iedzīvotāju līdzdalību ebreju nogalināšanā, arestēšanā un mantas izlauzīšanā. Iespējams, šāds notikumu atainojums tika izvēlēts, lai nerastos jautājumi, kur un kādēļ tik noziedzīgam režīmam radās tik daudz kolaboracionistu.

¹¹⁹¹ Tā, piemēram, Jekelns, atbildot uz izmeklētāja jautājumu, atzīst, ka pēc viņa rīkojuma Rīgā vien “*iznīcināti 25 000 ebreju, to skaitā apmēram astoņi tūkstoši bērnu, sākot ar zīdaiņiem*.” Publicēta viņa “atzišanās”, ka ebrejus slepkavojis arī pats, “*lai rādītu personīgu piemēru saviem apakšniekiem*”, kā arī uzsverts, ka pēc apsūdzētā aplēsēm Ostlandes teritorijā kopumā nogalināts ap 550 000 ebreju – padomju pavalstnieku. Sk.: [B. a.] (1946, 29. janv.). Tiesas prāva par vācu fašistisko iebrukumu ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR teritorijā. *Cīņa*. 3. lpp.

¹¹⁹² [B. a.] (1946, 5. febr.). Tiesas prāva par vācu fašistisko iebrukumu ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR: Spriedums. *Cīņa*. 3. lpp.

Vēlāk šīs liecības apkopotas un publicētas 1946. gadā izdotajā grāmatā ar nosaukumu “Tiesas prāva”, tātad kļūst par daļu no padomju historiogrāfijas.¹¹⁹³

Šī padomju publiskā denacifikācijas uzveduma un tipiskas paraugprāvas rezultātā F.Jekelns un septiņi citi augsta ranga nacistu virsnieki 1946. gadā tika pakārti plaši apmeklētā eksekūcijā vietā, kas padomju perioda beigu daļā ieguva apzīmējumu “Uzvaras laukums”.¹¹⁹⁴ Marģers Vestermanis par procesa un tā galarezultāta rezonansi, vērtējumu un simbolisko nozīmi atceras:

Tai laikā padomju vara, ne jau nu ebreju dēļ, rīkoja publiskās kara tiesas, kuru rezultāts iepriekš jau visiem bija zināms. Mēs gājām uz Uzvaras laukumu skatīties. Ne jau kā viņi tur raustās... Mums šķita, ka tomēr kaut kāda taisnība tur simboliski ir. Tas ļaunums ir publiski tiesāts un apkaunots... Kā viņš tur negribēja bāzt galvu cilpā, tas Jekelns... Kā viņš tur rakstīja iesniegumu, kas publicēts “*Cīņa*”, lai dāvā viņam dzīvību... Viņš [esot] gatavs izpirkt to ļaunumu, viņš bija 100'000 cilvēkus iznīcinājis... Pēc tam gājām un piedzērāmies līdz bezsamaņai. Ko tas līdz, ka viens tur raustās cilpā, kad mūsu pasaule ir gājusi bojā tādā katastrofā, bet mēs tur smējāties un raudājām, un apkampāmies, ka mēs to esam piedzīvojuši...¹¹⁹⁵

Tā dēvētā Jekelna tribunāla ietekme uz ebreju iznīcināšanas izpratnēm bija simboliska un tālejoša dažādos līmeņos. Spilgts darbs, kam bijusi būtiska saistība ar Frīdriha Jekelna tiesas procesu un kurā izteiktajām atziņām ir bijusi ilgstoša ietekme uz sociālās atmiņas veidošanos par holokausta norisēm Latvijā, ir pirmoreiz 1947. gadā Minhenē publicētās Makša Kaufmana (*Kaufmann*) atmiņas ar nosaukumu “Ebreju iznīcināšana Latvijā”.¹¹⁹⁶ Savā darbā M. Kaufmans pauž apņemšanos iepazīstināt pasauli ar to, “*cik liela bija vietējo Latvijas iedzīvotāju loma*” ebreju iznīcināšanā.¹¹⁹⁷

Būtiskākais viņa grāmatas citējums, kas iegūst “patiesības” statusu un figurē vairākos akadēmiskos darbos un vēlākajos tiesas procesos, ir it kā F. Jekelna 1946. gada prāvas laikā izteiktais apgalvojums par Latviju kā īpaši labvēlīgu vietu ebreju iznīcināšanai. M. Kaufmans raksta, ka, “*reaģējot uz prokurora Zavjalova jautājumiem, viņš [F. Jekelns] atbildējis: “Uz Latviju atvesto ebreju skaits man ir tikpat nezināms kā Latvijā nogalināto ebreju skaits. Jau pirms mēs, vācieši, ieguvām kontroli, latvieši bija iznīcinājuši tik daudz ebreju, ka precīzs skaits*

¹¹⁹³ Krachmaļņiks, L. K. (sast.). (1946). *Tiesas prāva: Par vācu-fašistisko iebrucēju ļaundarbībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijā*. Rīga: VAPP grāmatu apgāds. Mūsdienu skatījumā raugoties, darbs tāpat kā publikācijas laikrakstā “*Cīņa*”, izmantojot arī fantastiskus skaitļus un notikumus, vēstījumā par nacisma noziegumiem un upuriem ietver plašu informāciju par holokaustu, bet vienlaikus balansē starp ebreju geto iznīcināšanu/ebreju masveida nošaušanu/gandrīz pilnīgu ebreju tautības iedzīvotāju iznīcināšanu un politiski ideoloģizēto diskursu par padomju pilsoņu slepkavībām Rumbulā un citviet.

¹¹⁹⁴ Sīkāk par padomju organizēto paraugprāvu un tās aizkulisēm sk.: Grūtups, A. (2007). *Ešafots: Par vācu ģenerāļu tiesāšanu Rīgā*. Rīga: Atēna.

¹¹⁹⁵ Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt.). *Intervija ar M. Vestermani*. Rīga.

¹¹⁹⁶ Sk.: Kaufmann, M. (2010/1947). *Churbn Lettland: The Destruction of the Jews of Latvia*. Konstanz: Hartung–Gore Verlag. Tam laikam neraksturīga un vairumam pat grūti iedomājama ir M. Kaufmana tā laika pieredze un iespējas ceļot – izdzīvojis karā, viņš nonāk Vācijā, bet juzdamies atbildīgs par sievu un radniekiem, nolemj atgriezties Rīgā un iegūst iespēju piedalīties F. Jekelna tiesas procesā, bet vēlāk saņem arī iespēju atgriezties Vācijā.

¹¹⁹⁷ Kaufmann, M. (2010/1947). *Churbn Lettland: The Destruction of the Jews of Latvia*. P. 28. Lai to īstenotu M. Kaufmans nenodala paša pieredzētos notikumus no dzirdētajiem nostāstiem un par savu motivāciju atklāti norādot atreibību, apgalvo, ka ikvienā latviešu mājsaimniecībā ir nogalināto ebreju mantas, un min gadījumus, kad latvieši nocirtuši saviem upuriem pirkstus, lai iegūtu to gredzenus, kā arī arestējot vai aplaupot tos, ebrejiem ar garākajām bārdām likuši spodrināt savas kurpes, un dēvē šīs izpausmes par latviešu kultūru. Turpat. 37., 42., 84. lpp.

nav nosakāms.” Kad viņam [Jeklenam] jautāja, “Kādēļ ebreji tika vesti no ārvalstīm uz Latviju, lai tos iznīcinātu?”, viņš atbildēja: “Latvija bija piemērota vieta šīm slepkavībām.”¹¹⁹⁸ Neraugoties uz to, ka vēlākie pētījumi apstiprina, ka neko tādu F. Jekelns tiesas procesā nav teicis,¹¹⁹⁹ šīs divas atziņas – par Latviju kā piemērotu vietu ebreju iznīcināšanai un latviešu īstenotu brīvprātīgu ebreju iznīcināšanu bez vācu pavēlēm – kļuva par būtisku holokausta sociālās atmiņas, sastāvdaļu.¹²⁰⁰

6.1.6. Ebreju iznīcināšanas reprezentācijas līdz 1948. gadam

Lai gan holokausta padomju periodā dažādu pētnieku darbos dēvēts ne tikai par noklusēto, bet arī par aizliegto vai tabu tematu, viziteiktāk mītam par holokaustu kā tabu tēmu pretrunā ir periods uzreiz pēc Otrā pasaules kara. Arī analizējot tā laika populārās kultūras produktus, secināms, ka Latvijas PSR iedzīvotājiem informācija par genocīdu pret ebrejiem (jēdzienu “holokausts” tobrīd nelietoja ne tikai LPSR, bet arī citviet Eiropā) bija pieejama dažādās formās un izpausmēs – historiogrāfijā, presē un daiļliteratūrā. Turklāt tas notiek periodā, kas tiek uzskatīts par izteikti represīvu – staļinisma ēras norietā.¹²⁰¹

Vēl pirms Otrā pasaules kara, laika periodā no 1938. gada novembra līdz 1939. gada jūnijam laikraksts “*Pravda*” publicēja vairāk nekā 39 dažādu žanru rakstus, kas vēstīja par uzbrukumiem ebrejiem nacistu kontrolētajās teritorijās. Šī informācija sāka pazust pēc Ribentropa Molotova pakta izstrādes un parakstīšanas 1939. gada 23. augustā, bet atgriezās mediju saturā līdz ar nacistu uzbrukumu Padomju Savienībai 1941. gada 22. jūnijā.¹²⁰² Padomju līderi par nacistu realizēto ebreju masveida iznīcināšanu bija informēti jau 1941. gada nogalē, bet Ebreju antifasišķiskās komitejas (EAK) vēstījumi par ebreju totālu iznīcināšanu tika translēti radio un publicēti lielākajos padomju laikrakstos.¹²⁰³

Pēc kara Austrumos pret nacistu noziegumiem izturējās daudz nežēlīgāk.¹²⁰⁴ Aukstais karš kļuva par nozīmīgāko faktoru, lai holokausta problemātika Rietumos netiktu aktualizēta, jo

¹¹⁹⁸ Kaufmann, M. (2010/1947). *Churbn Lettland: The Destruction of the Jews of Latvia*. P. 45.

¹¹⁹⁹ Sk.: Grūtups, A. (2007). *Ešafots: Par vācu ģenerāļu tiesāšanu Rīgā*. Rīga: Atēna.

¹²⁰⁰ jo īpaši tas attiecas uz Rietumeiropu, jo Latvijas PSR M. Kaufmana darbs plašākai publikai oficiāli nebija pieejams un tikai krietni pēc tās publikācijas tika izplatīts “*samizdat*” formā.

¹²⁰¹ Varas attieksme pret holokausta tematiku bija izteikti atšķirīga tieši Josifa Staļina valdīšanas laikā. Arī T. Snaiders norāda, ka PSRS visu Staļina valdīšanas laiku nebija viena un tā pati struktūra, tāpat kā Staļins šais desmitgadēs nebija viens un tas pats – no personības viņš bija kļuvis par kultu. Sk.: Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 369. Bet organizatoriskās un ideoloģiskās pārmaiņas PSRS pārmaiņas būtiski ietekmēja arī holokausta sociālās atmiņas procesus Latvijas PSR.

¹²⁰² Asher, H. (2014). The Soviet Union, the Holocaust, and Auschwitz. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburg: University of Pittsburg Press. P. 36–41.; Berkhoff, K. C. (2014). “Total Annihilation of Jewish Population”: The Holocaust in the Soviet Media, 1941–1945. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburg: University of Pittsburg Press. P. 85–86.

¹²⁰³ Amar, T. C. (2014). A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an Anti-Site of Memory. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. P. 166.

¹²⁰⁴ Mordehajs Altsūlers (*Altshuler*) uzskata, ka Rietumos un citviet izplatītā mīta, kas paredz, ka jebkāda atmiņa par holokaustu PSRS tika noliegta, pamatā ir ebreju iznīcināšanas atšķirīgais statuss Rietumeiropā un Austrumeiropā. Ja Rietumos, sākot ar sešdesmitajiem gadiem, uzsvērtā holokausta unikalitāte, tad Austrumeiropā holokausts kļuvis par daļu

tā rezultāta vācieši no ienaidnieka pavisam īsā laikā bija kļuvuši par sabiedroto cīņā ar jaunu ienaidnieku. Ja Rietumvācijā, tai skaitā upuru sajūtas dēļ, ko raisīja vāciešu pārvietošana un bijušo nacistu tiesāšana, kas īpaši ideoloģizēti noritēja austrumos, pēc Otrā pasaules kara daudzi joprojām simpatizēja nacismam, tad Austrumvācijā tāpat kā citviet padomju ietekmes sfērā nacisms ideoloģisku mērķu vārdā tika agresīvi nosodīts. Vismaz laika posmā līdz četrdesmito gadu beigām PSRS oficiālā pozīcija pret holokaustu sākotnēji bija divējāda, no vienas puses, padomju ideoloģija iemiesotāji centās neuzsvērt ebreju ciešanu īpašo raksturu, bet, no otras puses, akcentēja padomju varas nopelnus cīņā ar nacismu, kas, lai gan pakārtoti, ietvēra arī vajāto minoritāšu izglābšanu no iznīcināšanas.

6.1.7. Ebreju antifašistiskā komiteja un ebreju iznīcināšanas atainojums

Vēl kara laikā Staļins un citi Padomju Savienības līderi bija izmantojuši ebreju faktoru savām vajadzībām. Visuzskatāmāk tas izpaudās ar PSRS Ebreju antifašistiskās komitejas starpniecību, kas Daugavpilī dzimušā un starptautiski pazīstamā aktiera un režisora Salomona Mihoelsa vadībā kļuva par starptautisku ruporu aicinājumiem atbalstīt PSRS cīņā pret nacistisko Vāciju.¹²⁰⁵ EAK ar valdības rīkojumu tika nodibināta 1942. gadā, lai ārzemju ebrejiem radītu Padomju Savienībai akceptējamu iespaidu par tās iekšpolitiskajiem procesiem un uz nacistu īstenotā holokausta fona demonstrētu PSRS labvēlību pret ebrejiem un panāktu sabiedroto valstu politisku un līdz ar to arī finansiālu palīdzību Staļina režīmam.¹²⁰⁶ Komitejas sastāvā tika pulcināti daudzi izcili ebreju izcelsmes padomju mākslinieki un zinātnieki, tādēļ komiteja ieguva īpašu statusu ebreju skatījumā – pie tās vērsās gan pēc padoma un ieteikumiem, gan ar sūdzībām, un tā kļuva par neoficiālu ebreju ministriju PSRS.¹²⁰⁷

EAK Rietumos publicēja materiālus, kas norādīja uz ebreju un PSRS veiksmīgajām attiecībām, identificējot gan ebreju karavīru cīņu Sarkanās armijas sastāvā, gan nacistu noziedzīgā režīma masu iznīcināšanas upurus.¹²⁰⁸ Kara laikā piedzīvotais pirmajos pēckara gados

no padomju režīma veidotā diskursa par Otro pasaules karu. Šis atšķirīgais interpretācijas fons arī kļuvis par noliegšanas diskursa veidošanās iemeslu. Sk.: Altshuler, M. (2011). The Holocaust in the Soviet Mass Media during the War and in the First Postwar Years Re-examined. *Yad Vashem Studies*, 39 (4), 167.

¹²⁰⁵ No visām padomju režīma izveidotajām antifašistiskajām komitejām, tai skaitā sieviešu un slāvu, tieši Ebreju antifašistiskā komiteja izrādījās visveiksmīgākā un ietekmīgākā. Sk.: Klier, J. (2004). The Holocaust and the Soviet Union. P. 280. Padziļinātu EAK darbības aprakstu sk.: Redlich, S. (1982). *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941–1948*. Boulder: East European Monographs.; Redlich, S. (1995). *War, Holocaust and Stalinism: A Documented Study of Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*. Luxembourg: Harwood Academic.; Rubinstein, J., Naumov, V. P. (Eds.). (2001). *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*. New Haven: Yale University Press.

¹²⁰⁶ Komitejas pārstāvji īsā laikā apceļoja vairākas valstis, un tās finansiālais pienesums padomju armijas vajadzībām tiek lēsts vairākos miljonus dolāru. Sk.: Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 202–204.

¹²⁰⁷ Klier, J. (2004). The Holocaust and the Soviet Union. P. 281.

¹²⁰⁸ Spilgts piemērs ir Lielbritānijā publicētais: *The Russian Jews in the War*. (1943). London: Jewish Fund for the Soviet Russia.

radīja jaunu nacionālās identitātes un kopienas apziņu padomju ebreju vidū.¹²⁰⁹ Ebreju aktīvisti tiecās pēc ebreju kopienas un kultūras dzīves atjaunošanas un centās nodrošināt, lai arī PSRS dzīvojošie ebreji saņemtu savu daļu no piešķirtajām kompensācijām.¹²¹⁰ Bet PSRS augstākā vadība pirmajos pēckara gados turpināja izmantot ebreju starptautiskos sakarus finanšu līdzekļu piesaistei no ASV, un cerībā topošo ebreju valsti paturēt savā ietekmē nopietni plānoja Krimā dibināt ebreju autonomo republiku, par tās Augstākās padomes priekšsēdētāju ieceļot S. Mihoelsu.¹²¹¹

6.1.8. Ebreju iznīcināšanas reprezentācija PSRS un Latvijas PSR medijos līdz 1948. gadam

Šo procesu rezultātā par tobrīd nacistu īstenoto masveida ebreju slepkavošanu bija informēta ne tikai VDK un tādas ebreju organizācijas kā EAK, bet arī PSRS iedzīvotāji. Vēl kara laikā un līdz tā pārceļšanai uz Rīgu¹²¹² par Latvijas teritorijā notiekošo holokaustu rakstīja tobrīd Maskavā izdots laikraksts “Cīņa”.¹²¹³

Arī Latvijas PSR šajā laikā par padomju mediju dienaskārtības pamatu kļūst nacistiskā okupācijas režīma noziegumu iespējami eksaltēta atainošana. Spilgts piemērs ir Arvīda Pelšes raksts ar nosaukumu “Vācu slepkavu darbs Latvijā”, kurā autors raksta:

Nav mūsu dzimtenē vietas, kur vācieši nebūtu straumēm lējuši mūsu tautas asinis. [...] Visa Latvija zina, ka Biķernieku priedes vācieši pārvērta kautuvē, kur ikdienas notika un notiek neredzētas masu slepkavības. Cik plašos apmēros rīkojas vācu bendes, var spriest jau no tā vien, ka tie nespēj kā nākas aprakt savus upurus. Viss Biķernieku rajons smird pēc pūstošiem liķiem. [...] Daugavas pusē starp Rumbulas un Salaspils stacijām liels viršu lauks pārvērsts milzīgās garās kapu kopās, zem kurām aprakti vairāki tūkstoši mūsu dzimtenes cilvēku, kurus vācieši atveda šurp 24 ešalonos un nopļāva ar ložmetēju uguni.¹²¹⁴

¹²⁰⁹ Piemēram, vēsturnieks Pēteris Krupņikovs atmiņās raksta, ka daudzi ebreji savu identitāti apjauta tikai kontekstā ar Otrajā pasaules karā notikušo traģēdiju. Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 21. lpp. Ilya Ērenburgs ebreju masu pasākuma laikā Maskavā 1941. gada 24. Augustā sacīja: “Es uzaugu krievu pilsētā. Mana mātes valoda ir krievu. Es esmu krievu rakstnieks. Kā visi krievi, es šobrīd aizstāvu savu tēvzemi. Bet nacisti man ir atgādinājuši, ko citu; Manas mātes vārds ir Hanna. Es esmu ebrejus. Es to saku ar lepnumu. Hitlers mūs ienīst vairāk par visu.” Sk.: Rubinstein, J. (1999). *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. Tuscaloosa: University of Alabama Press. P. 201.

¹²¹⁰ Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 276.–283. 1946. gadā Rīgu apmeklēja ASV ebreju izcelsmes žurnālists B. Goldbergs un Ebreju antifasiistiskās komitejas loceklis I. Fefers, kuri kopā ar vietējās ebreju kopienas līderiem apmeklēja kādreizējo Rīgas geto teritoriju, sprieda par holokausta norišu dokumentālo liecību vākšanu, kā arī par veicamajiem pasākumiem, lai veidotu holokausta atmiņu un saglabātu upuru piemiņu. Sk.: Šneidere, I. (2009). *Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953*. 218. lpp.

¹²¹¹ Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 281.

¹²¹² Pārceļšanas rezultātā kopš 1944. gada 2. septembra laikraksts “Cīņa” iznāca jau kā kompartijas CK un Latvijas Augstākās padomes orgāns. Sk.: Skudra, O. (2005). *Boļševistiskās “Cīņas” publikācijas par Latvijas valstiskuma un sabiedrības staļinizācijas procesu un pretošanos tam (1944–1949)*. Grām.: Zelče, V. (proj. vad.). *Agora, 3: Pēckara Latvijas cilvēklai telpa ≠ staļinisms. Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, Komunikācijas studiju nodaļa*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 57. lpp.

¹²¹³ Davids Šneiers (*Shneer*) ir izpētījis, ka padomju fotogrāfu attēli (pēc Davida Šneiera aplēsēm aptuveni 50–60% padomju fotogrāfu Otrajā pasaules karā bija ebreji), kas dokumentē noziegumus pret ebrejiem, PSRS medijos tika publicēti vismaz trīs gadus pirms atbrīvoto nacistu nometņu “šausmu stāsti” nokļuva uzmanības lokā Rietumos. Vēl līdz tam nacistu noziegumu attēli bija būtiska satura daļa padomju medijos un, lai gan lielākoties tie tika diskursīvi konstruēti atbilstoši PSRS ideoloģiskajām pamatlīnijām, tas ir, neuzsverot ebreju upuru specifisko likteni, tas netika pilnībā noklusēts. Sk.: Shneer, D. (2011). *Through Soviet Jewish Eyes: Photography, War, and the Holocaust*. New Brunswick [etc]: Rutgers University Press. P. 183.

¹²¹⁴ Sk.: Pelše, A. (1943, 2. jūlijs). Vācu slepkavu darbs Latvijā. *Cīņa*. Rakstā arī apgalvots, ka “neviens cits nav tik daudz pāri darījis mūsu tautai kā vācieši”. Šis apgalvojums pamatots ar sāku un emocionālu, bet vietām arī pārspīlētu (piemēram, apgalvojums, ka Rumbulā upuri nogalināti, šaujot ar ložmetējiem) nacistu noziegumu aprakstu, kurā minētas arī norises

Tomēr, lai gan šajos vēstījumos tādi apzīmējumi kā Rumbula, Biķernieki, Šķēde un citi izmantoti regulāri, īstenoto slepkavību rasistiskais raksturs netiek akcentēts.¹²¹⁵ Tādā veidā propaganda centās aktualizēt nacistu un to kolaboracionistu noziegumus, tai skaitā arī plaši atainojot tos vietās, kur primāri tika iznīcināti ebreji, tomēr, kamēr padomju vara nebija atgriezies Latvijas PSR, jēdziens “ebreji” šo noziegumu kontekstā netika lietots.¹²¹⁶ Kara laikā tieši padomju režīms no visiem sabiedroto spēkiem bija visaktīvākais ziņotājs par nacistu tobrīd īstenoto holokaustu,¹²¹⁷ tomēr pēc militārajiem panākumiem Staļingradā ebreju traģēdija arvien izteiktāk tika noklusēta un iekļauta padomju ideoloģiskajā diskursā, kas koncentrējās uz padomju pilsoņu varonīgu cīņu pret fašismu.¹²¹⁸

Latvijas PSR nacistu īstenoto noziegumu atreferējumā ebreji kā grupa, pret kuru vērsta iznīcināšanas politika, sāk parādīties līdz ar padomju režīma atgriešanos un nostiprināšanos Latvijas teritorijā. Lai gan tie ir izņēmuma gadījumi, kontekstā ar VĀK darbu ebreju upuri kara beigu un pēckara posmā medijos tiek reprezentēti tipiskā padomju šausmu propagandas stilā.¹²¹⁹

ebreju iznīcināšanas vietās, taču bez norādes uz pašiem ebrejiem. Arī citas publikācijas izmantoti dažādas šausmu propagandas tehnikas, un par šo vēstījumu centrālajiem elementiem kļūst Rumbula un dažkārt arī citas slepkavību vietas, kur Otrā pasaules kara laikā tika iznīcināti ebreji: “*Pat pelēkam akmenim ceļa malā jābrēc par vācu mežonībām pret mūsu tautu. [...] Friči šajās slepkavībās cenšas ievilkt latviešus, lai paši varētu mazgāt rokas nevainībā un kūdītu vienu tautu pret otru un latviešus pašus savā starpā. Sevišķi viņi to darīja 1941.–1942. gada ziemā, kad veseliem ešaloniem veda cilvēkus gan no citām zemēm, gan no dažādām Latvijas malām un apšāva tos Čuibas priedēs starp Rumbulas un Salaspils stacijām. Katrs, kam izdodas braukt pa dzelzceļu uz Rīgu, var šajā vietā redzēt garas kapu rindas. Tur aprakti 80 000 vācu noslepkavoti cilvēki.*” Turklāt rakstā norādīts, ka tādas slepkavības notikušas un notiek visos Latvijas novados. Sk.: B. a. (1943, 17. jūnijs). Latviešu tauta cīnās pret vāciešiem: Atriebsim vāciešiem. *Cīņa*.

¹²¹⁵ Piemēram, laikraksts “*Cīņa*” vēsta, ka “1941.–42. g. ziemā Čuibas mežos starp Rumbulas un Salaspils stacijām, netālu no Rīgas, nošauti 80.000 Latvijas iedzīvotāju. 1942. g. janvārī un februārī Liepājā vācieši nošāvuši tūkstošiem pilsoņu, starp tiem daudz sieviešu un bērnu.” Lai gan laikrakstos sastopami vēstījumi par to, ka “*fašistiskie bendes izdara slepkavības Rumbulas apvidū, 12–15 kilometrus no Rīgas*”, uz ebreju iznīcināšanu norāžu nav, savukārt tādas ebreju nogalināšanas vietas kā Biķernieki, Rumbula un Šķēde tiek akcentētas. Sk.: B. a. (1943, 27. oktobris). Latvija zem hitleriešu zābaka. *Cīņa*.; Pad. informācija. (1943, 21. maijs). Vācieši iznīcina Latvijas ebrejus. *Cīņa*. Tās minētas arī, piemēram, LKP CK Pirmā sekretāra Jāņa Kalnbērziņa runas atreferējumā, ko papildina šim laikam tipiska norādē uz nepieciešamību sodīt vainīgos, šajā gadījumā – apņemšanās atrast “šos necilvēkus un bendeskalpus, lai kurvmiņi slēptos”. B. a. (1944, 24. oktobris) Latvijas K(b)P Centrālās Komitejas sekretāra biedra Kalnbērziņa runa. *Cīņa*. 3. lpp.

¹²¹⁶ Līdzīga pieeja tika izmantota arī PSRS mērogā, tikai retos gadījumos identificējot nacistu īstenotā terora rasistisko ievirzi un minot upuru tautību. 1941. gada 7. novembrī Josifs Staļins publiskā runā norādīja, ka nacistu rīkote ebreju grautiņi atgādina viduslaikus un par tādām ebreju slepkavošanas vietām kā Babijara vēstīja laikraksti “*ИЗвещия*”, “*Правда*” un citi. Sk.: Altshuler, M. (2011). *The Holocaust in the Soviet Mass Media during the War and in the First Postwar Years Re-examined*. P. 135.

¹²¹⁷ Mediju ziņojumiem, kas dažkārt ietvēra arī informāciju par ebreju traģēdiju bija būtiska nozīme uz PSRS iedzīvotāju zināšanām par holokaustu. Ruta Šaca–Marjaša raksta: “*Tolaik cilvēkiem bija kopīgs pārdzīvojums – karš, dominēja atbildības izjūta un bailes. Cerība un ticība uzvarai palīdzēja bailēs pārvarēt. Cilvēki ticēja tam, ko viņiem vēstīja radio, avīzes, kino; ticība deva spēku stāties pretī haosam, sabrukumam, bojāejas draudiem.*” Sk.: Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 65. lpp. Lai gan padomju kara propaganda pat vēstīja, ka PSRS īsteno īpašu programmu, kas vērsta uz ebreju evakuāciju no teritorijām, kuras varētu ieņemt nacistu spēki, pētnieki gan norāda uz to, ka, ja ebreji tika evakuēti, tad tas notika viņu varas statusa vai zināšanu, nevis etniskās piederības dēļ. Sk.: Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 276.–278.

¹²¹⁸ Ilja Altmans (*Altman*) norāda, ka šo pārmaiņu rezultātā laika periodā līdz 1945. gadam tikai trīs rakstos kā nacisma upuri konkrēti minēti ebreji. Sk.: Altman, I. (2008). *Opfer des Hasses: Der Holocaust in der USSR, 1941–1945*. Zürich: Gleichen. P. 485.

¹²¹⁹ Piemēram, spilgtajam raksta “*Asinis pret asinīm! Nāvi pret nāvi!*” virsrakstam dots tikpat iespaidīgs apakšvirsraksts: “*Arvien vairāk atklājas vācu briesmoņu padarīto drausmīgo noziegumu pēdas. Tās sauc pēc atgriešanās.*” Bet raksts vēsta gan par noslepkavotajiem ebrejiem Vecajā ebreju kapsētā un ārvalstu ebreju noslepkavošanu Šķirotavas stacijā, gan par noslepkavoto ebreju liķu dedzināšanu, slēpjot noziegumu pēdas 1944. gada nogalē un Ebreju geto Maskavas priekšpilsētā, kurai cauri “izgājuši ap 30 000 Latvijas un vairāk nekā 12 000 ārzemju ebreju. Visus viņus nošāva un apraka Rumbulas meža zemnieka Lāberta zemes gabalā, kur konstatēti 10 lieli kapi ar kopplatību 2858 kvm. Dažu bedru dziļums, pēc liecinieku izteicieniem, sasniedz 15 m. Šajos mežos, pēc liecinieku izteicieniem, visumā aprakts pāri par 50 000.” Sk.: B.

1944. gada nogalē ebreju iznīcināšanai atvēlētā būtiska vieta laikraksta “Padomju Jaunatne” saturā. Z. Jankovskas raksti, īpaši uzsverot V. Arāja un H. Cukura lomu, nosodījuma un atmaksu aicinošā vēstījumā detalizēti informē par vietējo nacisma līdzskrējēju noziegumiem pret ebrejiem – vajāšanām, ieslodzīšanu geto, slepkavošanu Rumbulā, Biķerniekos un Dreiliņos, kā arī ārvalstu ebreju nogalināšanu un ebreju liķu dedzināšanu pirms vācu karaspēka atkāpšanās. Īpaši detalizēti un spilgti raksturotas slepkavības Rumbulā, bet abu rakstu nobeigumā publicēti aicinājumi uz šo slepkavību atriebi.¹²²⁰

Šie piemēri kontekstā ar VĀK darba un F. Jekelna tiesas procesa publicitāti norāda uz to, kā pēckara apstākļos Latvijas PSR presē ebreju iznīcināšana netika noklusēta, vēl jo vairāk – tā tika aktīvi izmantota atbilstoši padomju ideoloģiskajai propagandai. Neraugoties uz to, ka pēckara staļinismā varas iestādes rūpējās, lai par iepriekš valdījušajiem režīmiem publiski neparādītos nekāda pozitīva vai pat neitrāla informācija,¹²²¹ bet pēckara gadu PSRS sociālā atmiņa par Otro pasaules karu “*varēja pastāvēt vienīgi Uzvaras un Staļina cildinājuma formā*”, un, lai to nodrošinātu, režīms ieviesa kontroles un propagandas izplatīšanas mehānismu tīklu,¹²²² vēsturnieks Ojārs Skudra norāda, ka staļiniskajam režīmam, kurā represīvajam aparātam bija nozīmīga loma, veiksmīgi funkcionējošu sociāli politiskās kontroles sistēmu, kas nesastapās ar nopietnu pretestību, izdevās radīt tikai četrdesmito gadu beigās, un šī atziņa daudz lielākā mērā attiecas uz pilsētām nekā reģioniem, kur varas kontrole tika nodibināta vēl vēlāk.¹²²³ Tādēļ ebreju iznīcināšanas publicitāti padomju varas iestādēm izdevās ierobežot tikai pamazām un PSRS mediētājā telpā laika periodā līdz četrdesmito gadu beigām notika būtiski holokausta pieminēšanas procesi.¹²²⁴

Arī Latvijas PSR pēckara periodā tapa vairākas nozīmīgas un emocionāli spilgtas ebreju iznīcināšanas reprezentācijas daiļliteratūras formā. Ebreju iznīcināšanas tematikai būtiska vieta atvēlētā nacistu represijas personīgi pārdzīvojušā ģimnāzijas skolotāja un dzejnieka Pāvila Vīlpa daiļradē. Nacistu okupācijas gadu pieredzi P. Vīlps atainojis 1945.-1946. gadā tapušajā apjomīgajā poēmu ciklā “Rumbulas bula”, kur cita starpā raksta:

a. (1944, 17. novembris). Asinis pret asinīm! Nāvi pret nāvi! *Cīņa*. 3. lpp. Par ārvalstu ebreju slepkavībām un ebreju geto izveidi un vēlāko slepkavošanu vēstīts arī īsā J. Rozenfelda atmiņu publikācijā, kurā minēts mazāks un precīzāks upuru skaits: “1941. gadā vācieši Rumbulas mežā nošāva ap 35 000 cilvēku. Pāri palikušie 4500 cilvēku dzīvoja geto”. Sk.: Rozenfelds, J. (1944, 26. novembris). Vācieši indēja cilvēkus. *Cīņa*. 3. lpp.

¹²²⁰ Sk.: Jankovska, Z. (1944, 21. novembris). Pa slepkavību pēdām. *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.; Jankovska, Z. (1944, 12. decembris). Nāvi vācu algotņiem. *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.

¹²²¹ Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 365.

¹²²² Zelče, V. (2011). *Uzvaras svētki padomju Latvijā*. 200. lpp.

¹²²³ Sk.: Skudra, O. (2005). Boļševistiskās “Cīņas” publikācijas par Latvijas valstiskuma un sabiedrības staļinizācijas procesu un pretošanos tam (1944–1949). 61. lpp.

¹²²⁴ Tai skaitā tika izdota literatūra ar holokausta norišu atainojumu (piemēram, 1947. gadā publicētā Ijas Ērenburga (*Эренбург*) kara laika novele “*Буря*”, par ko autors 1948. gadā saņēma Staļina pirmā līmeņa prēmiju) un tika uzstādīti pirmie pieminekļi (piemēram, 1946. gadā uzstādītais piemineklis ar uzrakstiem krievu valodā un jidišā kādreizējā Minskas geto teritorijā). Sk.: Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 284. Sk. arī: Эренбург, И. (1953/1947). *Буря*. Москва: Государственное издательство Художественной Литературы. Darbs tika pārizdots arī angļiski: Ehrenburg, I. (1949). *The Storm*. New York: Gaer Associates.

Stāvi plok — šalc ložu kārtas./ Kļiedziens. Vaidis. Kož nāves kurts./ Kaut kur priežu salos sartos/
Putni ceļas, projām spurdz./ Nāk tad kārtā Silam./ Bedres mala. Rīts jau dzimst./ Nodun kārtā
Ložu svila./ Seja smiltīs ļimst.¹²²⁵

1945. gadā rakstnieku vakaros Pāvils Vīlipsis lasījis fragmentus no sava poēmu cikla “Rumbula bula”,¹²²⁶ un šai pašā gadā poēmas lasījumi tika pārraidīti Rīgas Radiofonā.¹²²⁷ Lai gan kritika darbu uzteica par centieniem atainot nacistu noziegumus, tas tika pelts par formālismu un nepietiekamu emocionālo dziļumu un nespēju pilnībā atainot nacistu varmācības šausmas.¹²²⁸

Emocionāli vēstījumi par ebreju slepkavošanu nacistiskās okupācijas laikā satopami arī reģionālajos medijos, piemēram, 1946. gadā laikraksts “Zemgales Komunisti” publicēja Kārļa Fimbera romānu “Brūnā Rūsa”, kas detalizēti raksturo ebreju iznīcināšanas norisi Jelgavā, vienlaikus akcentējot arī vietējo kolaboracionistu lomu noziegumos. Spilgts piemērs ir Leitnanta fon Hāna uzruna vietējiem slepkavām:

Jūs esat veikuši lielu un vadonim patīkamu darbu. Par to jums Lielvācijas valdības pateicība. Iznīcināt ebrejus nozīmē vācu rases tīrīšanu no boļševistiskiem elementiem. Vēl paris stundas darba, un mēs lepni varēsim izlikt Jelgavas ielās uzrakstu – Jelgava no ebrejiem tīra. Uz to atļaujiet man kopā ar jums iztukšot šo glāzi.¹²²⁹

Tomēr visplašāk holokausts reprezentēts un, ņemot vērā autora talantu un tā brīža literāro un politisko statusu,¹²³⁰ vislielāko iespaidu sasniedzis Viļa Lāča romāna “Vētra” ietekmē. Šo darbu V. Lācis rakstīja Otrā pasaules kara nogalē un uzreiz pēc tā beigām (no 1945. līdz 1948. gadam), un jau tā tapšanas laikā no 1946. līdz 1948. gadam tas turpinājums tika publicēts laikrakstā “Cīņa”.¹²³¹ Romāns “Vētra” tiek uzskatīts par “ždanovisma ēras” paraugu” Tas

¹²²⁵ Sk.: Vīlipsis, P. (1962). *Izlasē*. 2. sēj. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

¹²²⁶ Sk.: Talcis, A. (1954, 14. decembris). *Rakstnieku vakars*. Literatūra un māksla. 2. lpp.

¹²²⁷ B. a. (1945, 12. Decembris). Aizrādījumi. *Cīņa*. 6. lpp.; B. a. (1945, 26. Decembris). Aizrādījumi. *Cīņa*. 6. lpp.

¹²²⁸ Sk.: Lukss, V. (1946, 8. marts). Literatūras gadagrāmata. *Literatūra un Māksla*. 6. lpp.; B. a. (1946, 1. sept.). Par idejiski augstvērtīgu padomju latviešu literatūru. *Karogs*. 844. lpp.; Muižnieks, I. (1946, 6. sept.). Daži atklāti vārdi par mūsu liriku. *Literatūra un Māksla*. 6. lpp. Pēc kritiķu domām, P. Vīlipam paša piedzīvoto teroru nav izdevies iekļaut izvēlētajā vēstījuma formā: “*Tematiski atzīstams darbs. Taču lasītājs, izlasījis visu lielo poēmu, negūst vēl skaidru priekšstatu par visu to, kas īsti norisinājies mūsu zemē šajā laikā. [...] Pietrūkst mākslinieciska kopsaliedējuma, pietrūkst emocionāla dziļuma, viss darbs cieš no formālisma un tīri literāra manierisma. Viss tas, ko autors stāsta, paliek auksts un nesaviļņo tāpēc, ka poēmā nav aizraujoša pārdzīvojuma, bez kā mākslas darbs zaudē savu īsto nozīmi.*” Sk.: B. a. (1946, 1. sept.). Par idejiski augstvērtīgu padomju latviešu literatūru. *Karogs*. 844. lpp. Vēl skarbāk darba māksliniecisko kvalitāti raksturo I. Muižnieks: “Katrš vācu zvērību protokolista apraksts ir daudz iespaidīgāks un izraisa vairāk pārdzīvojumu nekā šāda dzeja. Poēmas sižets nav izstrādāts, tā ir negatava kā saturiski, tā arī formā. Dzejnieks nav iedziļinājies vielā, trūcis vajadzīgās atbildības sajūtas. Rezultātā autors tikai sabojājis tēmu.” Sk.: Sk.: Muižnieks, I. (1946, 6. sept.). Daži atklāti vārdi par mūsu liriku. *Literatūra un Māksla*. 6. lpp. Neitrālās recenzijas par P. Vīlipa Rumbulai veltīto poēmu ciklu tiek publicētas tikai nākamajās desmitgadēs. Andris Vējāns 1971. gadā raksta: “Ar sūru bēdu sīvumu liesmo pagātnes atmiņu dienas. Tāpēc, pārdomu vēju sapurināts, dobji ierūcas ugunsurs... Bet vai tas maz ir ugunsurs? Asiņainas svītras sitas debešos, vaid Rumbulas sils. Tā vaidus dzirdējis arī Pāvils Vīlipsis. Viņš pats izjutis hitleriskā cietuma spaidus, kad pār Daugavas ūdeņiem satumsa okupācijas nakts. Šeit dzimst poēma “Rumbulas bula”. Sk.: Vējāns, A. (1971, 1. dec.). Rietumu blūzs. *Karogs*. 84. lpp.

¹²²⁹ Fimberis, K. (1946, 16. okt.). Brūnā rūsa: K. Fimbera romāns. *Zemgales Komunisti*. 3. lpp.

¹²³⁰ Kā literāros autorus, kas dominē Latvijas PSR pēckara gados, vēsturnieks Andrejs Plakans min Andreju Upīti, Vili Lāci, Jāni Sudrabkalnu, Arvīdu Griguli un Annu Saksi. Sk.: Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. Stanford: Hoover Institution Press. P. 160.

¹²³¹ Lācis, V. (1974). *Kopotie raksti: Vētra. Trešā daļa*. 14. sēj. Rīga: Liesma. 403.–404. lpp. Grāmatas formātā darbs pirmo reizi izdots trīs sējumos, kopumā 1904 lappušu apjomā. Sk.: Radzobe, S. (2004, 17. jūl.). Vilis Lācis un sociālistiskā reālisma kanons. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/lat/arhivs/domas/vilis-lacis-un-socialistiska-realismakanons>.

uzrakstīts sociālistiskā reālisma tradīcijā, kas pēc VK(b)CK sekretāra Andreja Ždanova (Жданов) 1946. gada 14. augusta uzrunas, kurā rakstnieki tika aicināti kļūt par “dvēseļu inženieriem” un savā darbībā strikti atbilst sociālistiskā reālisma metožu izmantošanai ar mērķi idejiski apbruņot un audzināt tautu, tika atzīta par vienīgo sociālistiskās literatūras un mākslas metodi.¹²³² Viļa Lāča sociālistiskā reālisma formulu var raksturot kā viņa pirmskara laikmeta literāro darbu kompozīcijas un tēlu sistēmas veidošanas paņēmieni transformāciju, sintezējot tos ar sociālistiskās ideoloģijas diktēto saturu. Rezultātā tapusi viegli uztverama, pat aizraujoša padomju beletristika.¹²³³

Šī darba tapšanā V. Lācis, izmantojot savu politisko statusu, lietoja VĀK savākto materiālu. Līdz ar to holokausts (lai gan Vilis Lācis šādu jēdzienu savā darbā nelieto) un ar to saistītie notikumi romānā “Vētra” ir plaši, daudzpusīgi un skaudri atainoti.¹²³⁴ Analizējot romānu

¹²³² Zelče, V. (2004). Modificējamais socreālisms un laiks: Viļa Lāča romāna “Uz jauno krastu” piemērs. Grām.: Kruks, S., Zelče, V. (galv. red.). *Vilis Lācis: divu Latviju naratīvi, sociālais/sociālistiskais reālisms*. Rīga: Zinātne. 165.–166. lpp.

¹²³³ Radzobe, S. (2004, 17. jūl.). Vilis Lācis un sociālistiskā reālisma kanons. Līdz ar to “Vētra” kļuva par klasiskā socreālisma iemiesojumu, kas pilnā mērā īsteno šī stila īpatnību – izlīdzina atšķirību starp daiļliteratūras un ideoloģijas valodu. Sk.: Berelis, G. (1999). *Latviešu literatūras vēsture: No pirmajiem rakstiem līdz 1999. gadam*. Rīga: Zvaigzne ABC. 107.–114. lpp. Romānā ievērotas gandrīz visas tā laika sociālistiskā reālisma prasības, un “Vētra” ir viens no vistuvāk “ždanovisma kanonom” nonākušajiem literārajiem veikumiem. Sk.: Zelče, V. (2004). Modificējamais socreālisms un laiks: Viļa Lāča romāna “Uz jauno krastu” piemērs. 168. lpp. Arī kritika pēc romāna publicēšanas pret to izturējusies labvēlīgi, un Vilis Lācis par šo darbu ieguvis PSRS Valsts otrās pakāpes prēmiju, kas darbam piesaistījis arvien jaunu auditoriju. Romāns “Vētra” izdots vairākkārt, tai skaitā ar labojumiem un tulkots vairāk nekā 14 valodās. Sk.: Lācis, V. (1974). *Kopotie raksti: Vētra. Trešā daļa*. 14. sēj. 403.–404. lpp. Protams, lasot Viļa Lāča darbus, jāņem vērā, ka, neraugoties uz daudzajām saņemtajām prēmijām, nozīmīga lasītāju daļa, ideoloģisku apsvērumu dēļ pēc Otrā pasaules kara viņa darbu nelasīja vai lasīja, paturot prātā viņa lomu padomju varas mehānismā.

¹²³⁴ Padomju historiogrāfija, kas šajā laika periodā lielākoties ebreju iznīcināšanas tematiku iekļāva padomju tautas cīņas un arī kopējo upuru diskursā, precīzi vēsta: “Daudz vietas romānā ierādīts fašistisko okupantu un viņu līdzskrējēju – latviešu buržuāzisko nacionālistu – drausmīgo noziegumu atmakošanai.” Sk.: Strazdiņš, K. (red). (1956). *Latvijas PSR vēsture: saīsināts kurss*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība. 503. lpp. Turklāt atšķirībā no historiogrāfijas Vilis Lācis uzsvērti identificē ebreju ciešanu specifiku, tādēļ šā darba lasītājs var izsekot sīki un precīzi attēlotajai holokausta attīstības gaitai nacistu okupētajā Latvijā. **Pirmkārt**, divu romāna “Vētra” ebreju tēlu — Hannas un Rubena — sarunā iezīmēti ebreju vajāšanas pamata motīvi, skaidri norādot, ka ebreji netiek vajāti tikai kā komunisti, bet, galvenokārt, rasistisku motīvu dēļ: “Saki, Ruben, vai viņiem tiešām nekad nebūs asiņu diezgan? Un kāpēc viņi mūs tā ienīst? Ko mēs viņiem esam ļauna darījuši? — Mēs neesam ārieši, atbildēja Rubens.” **Otrkārt**, Vilis Lācis visdažādākajās dimensijās attēlo arī ebreju diskrimināciju, sākot ar rīkojumu par sešstūra Dāvida zvaigznes obligātu nēsāšanu uz drēbēm: “Mīļais, tu redzi Dāvida zvaigzni man uz krūtīm un muguras. Bez tās nedrīkstu uz ielas rādīties. Ja sastaps bez šīs zīmes, tūliņ apcietinās un nošaus”, beidzot ar aizliegums iepirkties un stāvēt veikalā rindās: “Tai pašā rindā zaldāti atrada vēl divus ebreju pusaudžus. Ar pamatīgu pļauku tos iztrenca ārā no rindas un dzina prom. Ļaudis novērsās un izlikās neredzējuši notikušā.” **Treškārt**, romāna centrālo un emocionāli uzrunājošāko tēlu — Natansonu ģimenes — savstarpējā sarunā detalizēti un nepārprotami norādīts, kāds ir šīs diskriminācijas gala rezultāts un ebreju liktenis nacistu okupētajā Latvijā: “Tūliņ kā ienāca sāka slepkavot. Raiņa parkā — tu zini tranšejas, kuras toreiz mēs izrakām kara sākumā, — tās viņi izmantoja par kapa bedri. Katru rītu šāva, kamēr viss grāvis bija pilns. Kad līķi sāka smirdēt, hitlerieši savāca ebrejus un lika nošauts izrakt un pārvest uz jūrmalas kāpām. Pēcāk nošāva visus, kas piedalījās līķu pārvešanā. Jūlija beigās katru dienu šāva mūsu vīriešus.” **Ceturtkārt**, Vilis Lācis nepārprotami norāda uz nacistu īstenoto noziegumu pret ebrejiem visaptverošo raksturu. Augstāko vietējās pārvaldes varasvīru sarunā Drehslers vēsta pārējiem klātesošajiem: “Vispārīgajai likvidācijai galīgais termiņš vēl nav noteikts, bet es domāju, ka tas nebūs pārāk ilgs. Mums jābūt gataviem masveida eksekūciju izpildīšanai.” **Piektkārt**, būtisks holokausta reprezentācijas aspekts ir atklātā vietējo līdzdalībnieku, to lomas un motivācijas aspektu atainošana vairākās romāna lappusēs: “Melnā darbu izdarīja palīgdienesta zeļļi no bijušo aizsargu, policistu un citu kalpu vidus. [...] Arestu vairumu veica palīgdienesta vīri. [...] Visa pilsēta zināja par notiekošo. Ļaudis drūmi klusēja, noskatoties šajā izrēķināšanās orgijā. Neviens vairs nebija drošs, vai jau šodien pat to neapcietinās un neiemetīs cietumā, no kura tikai reti kāds atgriezās dzīvē.” Viens no tēliem, kas iemieso latviešu līdzdalībnieku tā laika iespējamo noskaņojumu, motivāciju un attieksmi pret notikumiem, ir Indulis Atauga. Bagāta jaunsaimnieka dēls, oportūnists, kurš vaļsirdīgā sarunā ar savu māsu pastāsta par saviem darbiem prombūtnes laikā un izdarītajam rod samērā vienkāršu pamatojumu: “Tu pats arī kādu cilvēku pakāri?... — Gadījās vienu otru reizi. Tas ir diezgan interesanti. [...]— Un bērņus arī? [...] — Jā... Bet tu neuztraucies, Fani! Tie jau bija tikai židiņi.” **Sestkārt**, romānā sīki atainots arī tas, kā Zvirgzdu un Birģeļu ģimenes pašreizējie un bezbailīgi glābušās ebreju Natansonu, kura nežēlīgajam liktenim lasītājs var sekot līdzī nodaļu garumā un kura pārdomas un izjūtas pauz dziļi pateicību saviem glābējiem: “Viņš gribēja

“Vētra” un izdarot secinājumus par to, nevar neņemt vērā jautājumu par Viļa Lāča personību, tāpat kā nevar ignorēt viņa kolaboracionismu ar padomju varu, ko daudzi paturēja prātā, lasot šī autora darbus. Tomēr romāna “Vētra” teksts, ko, spriežot pēc grāmatas tirāžām, lasīja miljoni, sniedz detalizētu Latvijā notikušā holokausta aprakstu, piemēram, slepkavībām Šķēdes kāpās,¹²³⁵ Rīgas geto izveidošanai,¹²³⁶ dzīvei Rīgas geto,¹²³⁷ masu slepkavībām Rumbulā.¹²³⁸ Tādējādi iespējams izteikt pieņēmumu, ka Vilis Lācis kontekstā ar VĀK darba rezultātiem un tā atainojumu jau dažus gadus pēc Otrā pasaules kara ir ne tikai sīki un detalizēti raksturojis nacistu okupētās Latvijas teritorijā īstenotos noziegumus pret ebrejiem, bet viņa darbs un veids, kādā viņš šos notikumus ir konstruējis, ietekmē arī mūsdienu pētnieku un vēsturnieku darbos veidotos uzsvarus šo notikumu reprezentācijā.¹²³⁹

6.2. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1949-1953

Iepriekšējā nodaļā analizētie materiāli liecina, ka laikā uzreiz pēc Otrā pasaules kara, turklāt vēl Staļina valdīšanas periodā, Latvijas PSR iedzīvotājiem ir bijušas pieejamas vairākas holokausta reprezentācijas. Džons Klīrs (*Klier*) pamatoti secina: “*Kara beigās izglītots un lasošs padomju iedzīvotājs nevarēja nezināt par padomju un Eiropas ebreju masu slepkavībām.*”¹²⁴⁰ Holokausts pirmajos pēckara gados kļuva par nozīmīgu motīvu PSRS ebreju daiļliteratūrā, jo īpaši – jidišā izdotajā. Vienlaikus tikai pavisam neliela no šī bagātīgā materiāla tika tulkota citās

būt noderīgs un kā varēdams atlīdzināt šiem krietnajiem ļaudīm par viņu augstsirdību. Tie labi zināja, kādu risku uzņēmusies, slēpjot savās mājās svešu, vajātu cilvēku.” Tādējādi arī Vilis Lācis norāda uz dažādo latviešu morālo stāju un vēsturisko notikumu sarežģītību nacistu okupētajā Latvijā, ko simboliski pauž arī holokaustu pārdzīvojušā pētnieka Marģera Vestermana vēstījums “Gogoļa ielā 25 viens otram blakus stāv divi pieminekļi, divi simboli: nodedzinātā sinagoga atgādina trulo ļaunumu, kas joprojām nav izzudis no pasaules, [bet] glābēju piemineklis, [...] pārliecina, ka blakus melnai varai allaž jābūt arī vienkāršai cilvēcīgai pašreizējai.” Sk.: Vestermanis, M. (2007). Pretdarbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Zvaigzne ABC. 248. lpp. Viļa Lāča citāts sk.: Lācis, V. (1974). *Kopotie raksti: Vētra. Otrā daļa*. 12. sēj. Rīga: Liesma. 96., 144., 196., 198., 222.–233. lpp.

¹²³⁵ Lācis, V. (1974). *Kopotie raksti: Vētra. Otrā daļa*. 12. sēj. 201.–207. lpp.

¹²³⁶ Turpat. 222.–223. lpp.

¹²³⁷ Turpat. 226.–229. lpp.

¹²³⁸ Turpat. 229.–233. lpp.

¹²³⁹ Vēl jo vairāk, Viļa Lāča miljonu lasītais romāns jau uzreiz pēc Otrā pasaules kara ir piedāvājis plašu un emocionālu vēstījumu par holokausta norisi nacistu okupētajā Latvijā. Līdzīgi citām iepriekš analizētajām reprezentācijām romāns “Vētra” ir pretrunā apgalvojumiem, ka holokausts padomju gados ir bijis tabu temats. Vismaz ne visus padomju režīma valdīšanas gadus un ne tādā izpratnē, ka nekāda informācija publiskajā telpā nav varējusi parādīties.

¹²⁴⁰ Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 282. Būtiski, ka līdzīga situācija vērojama arī citās tobrīd topošā “dzelzs priekšvara” Austrumu pusē palikušajās zemēs: piemēram, dažādas holokausta liecības bija plaši pieejamas arī pēckara Polijā – gan akadēmisku, populāru, memuāru literatūras, gan mākslas filmu un pieminekļu formā, tomēr pēc piecdesmitajiem gadiem šī informācija iekļāvās holokausta “poliskošanas” diskursā, jo uzsvāri strauji mainījās – no ebreju uz komunistu ciešanām un īsā laikā jau uz visas poļu tautas ciešanām. Pēckara Polijā holokausts tika “poliskots”. Lai gan netika slēpta nacistu galēji antisemitiskā un iznīcinošā politika, priekšplānā tika izvirzītas poļu ciešanas, bet holokausts tika attēlots kā ļaunums, kas vienlīdz skāris kā ebrejus, tā poļus. Daudzajās Polijas teritorijā ietilpstošajās iznīcināšanas nometnēs, lai gan tika uzstādīti pieminekļi, netika minēta ebreju ciešanu specifika, bet režīms aizmigloja atšķirību starp iznīcināšanas un koncentrācijas nometnēm, aktīvu komemorāciju īstenojot tikai koncentrācijas nometnēs, kur bija salīdzinoši liels poļu ieslodzīto īpatsvars, kas radīja iespaidu, ka Aušvicā, kas kļuva par nozīmīgāko piemiņas vietu, lielākoties ieslodzīti poļi. Līdz ar to 1995. gadā tikai 8 % respondentu uzskatīja, ka nacistu okupācijas laika proporcionāli lielākie upuri ir ebreji. Sīkāk sk.: Törnquist–Plewa, B. (2012). *The Use and Non–Use of the Holocaust Memory in Poland*. In: Törnquist–Plewa, B., Bernsand, N. (eds). *Painful Pasts and Useful Memories: Remembering and Forgetting in Europe*. P. 11.–13.

valodās, tai skaitā – krievu.¹²⁴¹ Uzsvāri strauji mainījās arī Latvijas PSR. Pēc īsa pēckara perioda, kura laikā padomju vara ebrejus un ebreju iznīcināšanas tematiku izmantoja, lai gūtu, galvenokārt, finansiālu atbalstu no Rietumiem, un holokausta tēma parādījās publiskajā telpā, kurss tika mainīts uz holokausta noklusējumu un uz pašu ebreju diskrimināciju. Antisemitisma kampaņām piepildot PSRS publisko telpu, holokausta liecības Latvijas PSR kultūrā un jo īpaši populārajā kultūrā izzuda 1949. gadā un parādījās tikai piecdesmito gadu nogalē.

6.2.1. Pārmaiņas holokausta sociālās atmiņas procesos PSRS un Latvijas PSR

Būtībā PSRS palikušie ebreji pēc Otrā pasaules kara nokļuva paradoksālā situācijā. Pārdzīvojuši holokaustu un cīnījušies par savu dzīvību vai pat aktīvi piedalījušies kaujās pret nacistisko režīmu, pateicības un izlīguma vietā viņi piedzīvoja jaunu represiju vilni jaunās formās. Ja sākotnēji antisemitiskā ideoloģija tika īstenota vismaz nedaudz maskēti, tad vēlāk – arvien atklātāk un ciniskāk.¹²⁴² Ebreju pēckara dzīves smagumu noteica ne tikai nupat pārdzīvotā traģēdija, bet arī jaunā sociālā kārtībā, kas paredzēja visdažādākos tiešos un netiešos kultūras un sabiedriskās dzīves aizliegumus.¹²⁴³

Bez dažādiem aizliegumiem un ierobežojumiem kopt savu kultūru un pieminēt holokausta upurus, nozīmīgākās bija tiešās represijas, kas īpaši skāra ebrejus, tai skaitā Latvijas PSR. Tos nedaudzos ebrejus, kam brīnumainā kārtā bija izdevies pārdzīvot holokaustu, stingri izraudzīja padomju valsts drošības dienesti, pret viņiem izturējās ar aizdomām par sadarbību ar nacistiem, kā arī pieprasīja izskaidrot, kādā veidā viņiem izdevies izdzīvot. Daudziem holokaustā izdzīvojušajiem ebrejiem izteica draudus, bet vairākus pat apcietināja, notiesāja vai aizsūtīja uz nometnēm.¹²⁴⁴ Turklāt atsevišķos gadījumos pietiekams iegansts kāda ebreja arestam un pratināšanai bija fakts, ka viņš ir pārdzīvojis holokaustu – tādējādi neticama izglābšanās

¹²⁴¹ Sīkāk sk.: Pinkus, B. (1984). *The Soviet Government and the Jews: A Documentary Study*. 167.–168.; Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 283.–284.

¹²⁴² Šaca–Marjaša, R. (1992). Totalitārā režīma noziegumi pret Latvijas minoritātēm: Genocīds pret ebrejiem. Grām.: Šneidere, I. (sast.). *Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā: zinātniskās konferences materiāli*. Rīga: Zinātne. 157. lpp. Attieksmi pret ebrejiem vēl Otrā pasaules kara laikā labi ilustrē vēsturnieka Mendela Bobes atstāstītais Latvijas PSR valdības vadītāja Augusta Kirhenšteina antisemitiskais izteiciens latviešu divīzijas organizēšanas laikā Gorohovecas nometnē netālu no Gorkijas (tagadējā Nižņijnovgoroda). A. Kirhenšteins, divīzijas parādes laikā, ejot gar apakšvienību, kuras sastāvā 70% karojošo zaldātu, virsnieku un komandieru bija ebreji, nikni un sarkastiski noteicis: “Kas tas par pulku ar žīdiem?” Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 278. lpp. Par pēckara antisemitisma izpausmēm PSRS sīkāk sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. Том 6. Москва: Мосты культуры. С. 79–99. Lai arī sākotnēji atsevišķas ebreju grupas (visizteiktāk – ebreju virsnieki un karavīri) Padomju Savienībā tika uztvertas labvēlīgi, tomēr arī viņi, pārnākot pēc kara, sastapās ar skarbu realitāti – viņu tuvinieki bija nogalināti, bet īpašums visbiežāk nonācis citu saimnieku rokās. Sk.: Levins, D. (1999). *Ebreju vēsture Latvijā: no apmesšanās sākumiem līdz mūsu dienām*. 132.–133. lpp.

¹²⁴³ Nedaudzie ebreju kultūras izpausmju oficiāla atbalsta gadījumi, piemēram, jidiša žurnāla “*Sovietish haimland*” izdošana, kur dažkārt tika publicēta arī informācija par ebreju iznīcināšanu, tiek skaidrota ar PSRS vēlmi mazināt starptautisko kritiku par antisemitisma izpausmēm PSRS. Sk.: Fox, T. C. (2004). *The Holocaust under Communism*. P. 424. Mēneša izdevumā “*Sovietish Haimland*” tika publicēta salīdzinoši plaša informācija par ebreju iznīcināšanu, tomēr visā tā iznāšanas laikā ir vērojama izteiktas vēstījuma pazīmes: 1) vietējo iedzīvotāju līdzdalības pārspilējums ebreju glābšanā; 2) padomiskuma un nevis etniskās kopienas uzsvērums ebreju pretestībā; 3) visu nacionalitāšu sadarbības, pretojoties nacismam; 4) atziņa, ka visi nacistu kolaboracionisti bija fašisti un ir emigrējuši uz Rietumiem. Sk.: Gitelman, Z. (1997). (Ed.). *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*. Bloomington: Indiana University Press. P. 25.

¹²⁴⁴ Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 79. lpp.

holokaustā kļuva par apsūdzības iemeslu padomju varas rokās, un holokaustu pārdzīvojušie ebreji bija pakļauti politiskai novērošanai, kā arī pārsvarā tika apsūdzēti par sadarbību ar “vācu fašistiskajiem okupantiem”.¹²⁴⁵ Arī pašai ziedzīgo ebreju glābēju Žani Lipki pēc kara nepameta varas aizdomu ēna. Viņš atceras:

Padomju vara uz manām ebreju glābšanas lietām skatījās ar atklātu neuzticību un aizdomām. Vairākas reizes tiku izsaukts nopratināšanai valsts drošības iestādēs (NKVD, vēlāk VDK). [...] Izmeklētājiem bija aizdomas, ka ebreji par viņu glābšanu man bija maksājuši ar zeltu un briljantiem. Kur es tagad tos slēpjot?¹²⁴⁶

Cilvēka glābšana komunistiskā režīma vērtību skalā atšķirībā no piederības “kulakiem” vai “buržuāzijai” nebija nozīmīgākais faktors, kurš varēja izšķirt un bieži izšķīra glābēju likteni.¹²⁴⁷ Šo padomju režīma patiesību apliecina vairāku ebreju glābēju represēšana un deportācija uz Sibīriju. Šīs varas īstenotās holokaustā izdzīvojušo ebreju pēckara pārbaudes un vajāšanās it kā par sadarbību ar fašistiem, daudzos gadījumos beidzās tikai pēc Staļina nāves.¹²⁴⁸

Represijas pret ebrejiem Latvijas PSR pieauga pakāpeniski un kulmināciju sasniedza 1950. gadā, aresti bija plašāki nekā 1944./45. gadā, apcietināšanas tika iepriekš gatavotas un arestētos vainoja pretvalstiskā darbībā, pretpadomju aģitācijā, spiegošanā, simpātijās pret Izraēlu, buržuāziskajā nacionālismā, saistībā ar ebreju antifāšistisko komiteju un pretpadomju darbībā pirms Otrā pasaules kara. Šai laikā ar jaunu sparū atsākās un daudz vardarbīgākas kļuva represijas pret apsūdzēto grupu, kas tika vainota aizdomīgos sakaros ar nacistu varas iestādēm un virsniekiem un kas pamatā ietvēra holokaustu pārdzīvojušos un geto mitušos ebrejus.¹²⁴⁹

¹²⁴⁵ Bleiere, D. (2010). Komentārs. 18. lpp.; Šneidere, I. (2007/2003). Latvijas ebreju politiskā vajāšana: 1948–1953. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: starptautiskā semināra referāti, 2000. gada 29. novembris, Rīga un 2001.–2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā*. 8. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 369. lpp.

¹²⁴⁶ Lipke, Ž. (2005). Žanis Lipke stāsta par sevi. Grām.: Zilbermans, D. (2005). *Kā zvaigzne tumsā: Atmiņas par Jāni (Žani) Lipki*. 16. lpp. Šādos apstākļos oficiāli pieminēt Lipkes paveikto nebija iespējams. Tā kā valdošais diskurss neveicināja atmiņas par ebreju mērķtiecīgu slepkavošanu, nenozīmīgs bija arī temats par vietējiem ebreju glābējiem, vēl jo vairāk, viņu darbību nacistiskās okupācijas laikā uztvēra ar aizdomām, tādēļ Ž. Lipkes paveiktā pieminēšana notika neoficiāli, piemēram, ikgadējos pasākumos Ziemassvētkos un Jāņos, kad izglābtie ebreji un viņu ģimenes pulcējās pie Lipkēm viņu mājās Ķīpsalā. Savukārt Dobeles pagasta priekšnieku Frici Bīnenfeldu, kurš Ž. Lipkēm palīdzēja slēpt ebrejus, padomju vara notiesāja par sadarbību ar nacistiem.

¹²⁴⁷ Stranga, A. (2004). Holokausta pētniecības problēmas. 24. lpp.

¹²⁴⁸ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 201–204; 208–219. Muzeja “Ebreji Latvijā” krājumā glabājas KGB izmeklēšanas lietas pret holokausta izdzīvojušajiem. Sk.: Vestermanis, M. (sast.). (2002). *Muzeja “Ebreji Latvijā” krājuma materiālu apskats: grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespieddarbi, dokumenti*. Rīga: Muzejs “Ebreji Latvijā”. 106.–107. lpp. Tomēr vēsturniece Irēne Šneidere norāda, ka plaši izplatītais apgalvojums par visu holokaustu pārdzīvojušo ebreju arestu nav visai precīzs un realitāte otrās padomju okupācijas sākumposmā bijusi daudz sarežģītāka. I. Šneidere prāvas pret ebrejiem iedala trīs grupās: 1) holokaustu pārdzīvojušie ebreji, kuri tika vainoti aizdomīgos sakaros ar nacistu virsniekiem un iestādēm okupācijas laikā; 2) ebreju inteligence, kura līdz 1940. gadam bija aktīvi iesaistījusies ebreju sabiedriskajā dzīvē; 3) ebreji, kas bija saistīti ar reliģiskās dzīves atjaunošanu pēckara Latvijā. Pirmās divas apsūdzības tika formulētas kā “Dzimtenes nodevība”. Gadījumos, kad apsūdzētie vainu neatzina, viņi visbiežāk tika notiesāti uz nepatiesu liecību pamata, tomēr atšķirībā no vēlākajām krimināllietām daudzos gadījumos tika pratināti liecinieki un notika konfrontācijas, arestētos fiziski neietekmēja un samērā daudzus arestētos atbrīvoja, pat neuzrādot apsūdzību. Sk.: Šneidere, I. (2007/2001). Politiskās prāvas pret ebrejiem Latvijā 1944.–1952. gadā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 331.–346. lpp.

¹²⁴⁹ Spriedumi kļuva bargāki, bet izmeklēšana iekļāva arī iebiedēšanu un fizisku ietekmēšanu. Turpat.

6.2.2. Izraēlas nodibināšana un PSRS attieksmes maiņa pret ebrejiem

Par būtiskāko pavērsienu, kas nozīmīgi ietekmēja holokausta sociālās atmiņas procesus, kļuva Izraēlas nodibināšana.¹²⁵⁰ Kad 1948. gadā Izraēla tika izveidota Tuvajos Austrumos kā Rietumu tipa demokrātija un PSRS galīgi zaudēja cīņu par ebreju valsts dibināšanu atbilstoši komunisma principiem un ideoloģijai, strauji mainījās arī Kremļa politika attiecībā pret ebrejiem.¹²⁵¹ Sākotnēji daudzos aspektos PSRS kļuva par nozīmīgāko Izraēlas atbalstītāju, tomēr drīz vien Staļins saprata, ka PSRS nespēj ietekmēt Izraēlu tādā mērā un tik nozīmīgi, kā ebreji ietekmē PSRS, līdz ar to varas attieksme pret ebrejiem kļuva arvien izteiktāk antisemitiska.¹²⁵²

Abu valstu attiecības sarežģītākas padarīja apstākļi, ka PSRS dzīvoja vairāk ebreju nekā jaundibinātajā Izraēlā, un šis valsts nodibināšana padarīja neiespējamu pilnīgu holokausta atmiņas noklusējumu.¹²⁵³ PSRS mītošās ebreju kopienas dēļ par vienu no sarežģītākajiem aspektiem abu valstu starpā pēc Izraēlas nodibināšanas kļuva ebreju izceļošanas jautājums, kā arī būtiski mainījās PSRS attieksme pret vietējiem ebrejiem.¹²⁵⁴ No šā brīža centieni izceļot uz Izraēlu tika traktēti kā “Dzimtenes nodevība”.¹²⁵⁵ Komunistiskais režīms prasīja bezierunu lojalitāti un nevarēja samierināties ar piederības sajūtu Izraēlai, kas arvien izteiktāk vienoja padomju ebrejus.¹²⁵⁶ Vairāku gadu garumā diplomātiskās attiecības starp Maskavu un Jeruzalemi

¹²⁵⁰ Vēsturnieks Džons Tolands (*Toland*) savu grandiozo darbu, kas veltīts Ādolfā Hitlera biogrāfijai, noslēdz ar šādiem provokatīviem vārdiem: “Taču vislielākā ironija bija tā, ka sešu miljonu ebreju iznīcināšana – Hitlera iecerētā “dāvana pasaulei” – noveda pie ebreju valsts Izraēlas nodibināšanas.” Sk.: Tolands, Dž. (2005). *Ādolfā Hitlera: Biogrāfija*. Rīga: Atēna. 969. lpp.

¹²⁵¹ Ideju par to, ka par padomju ebreju mājvietu – ebreju sociālistisko republiku – varētu kļūt Krima, vairākkārt piedāvāja un atbalstīja gan S. Mihoelss, gan vairākas ietekmīgas ASV ebreju organizācijas, savukārt Staļinam piemērotāka šķita Birobidžāna PSRS austrumos. Vēlāk, cerot mazināt Lielbritānijas ietekmi Tuvajos Austrumos, PSRS aktīvi atbalstīja ebreju valsts izveidi Palestīnā. PSRS plānoja, ka jaunā valsts būs sociālistiski orientēta un kļūs par padomju priekšposteni šai teritorijā. PSRS kā pirmā atzina Izraēlas neatkarību *de facto* un kā otrā – *de jure*. Tomēr, kad kļuva skaidrs, ka Izraēlas politika neatbilst PSRS vēlmēm un interesēm, attieksme krasī mainījās. Sīkāk par PSRS attieksmi pret Izraēlas nodibināšanu sk.: Strizhov, I. (1995). The Soviet Position on the Establishment of the State of Israel. In: Ro'i, Y. (ed.). *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. London: Routledge. P. 303.–315.; Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 285. lpp.; Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 108–121.; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 216; Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 341.

¹²⁵² Būtiskākie faktori, kas ietekmēja PSRS attieksmi, bija vilšanās Izraēlas pozīcijā, kas, lai gan atbilstoši padomju vēlmēm, bija kreisa, tomēr vērsās nevis pret Rietumu imperiālistiem, bet pret arābu šeihiem, kā arī milzīgais PSRS ebreju pašapziņas pacēlums, ko visspilgtāk raksturoja Izraēlas vēstnieces PSRS Goldas Meiras (*Meir*), tolaik vēl – Goldas Meirsones, sagaidīšana Maskavā un arvien spēcīgākā ebreju nacionālās identitātes apziņa. Maskavā šai laikā ebreju vidū izplatījies Molotova sievas Poļinas Žemčužinas teiktais: “Arī mums tagad ir dzimtene” Sīkāk par Izraēlu un ebreju nacionālo pašapziņu PSRS sk.: Strizhov, I. (1995). The Soviet Position on the Establishment of the State of Israel. P. 303.–315.; Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 108–121. Sīkāk par G. Meiras sagaidīšanu sk.: Etingers, S. (sast.). (2007). *Ebreju tautas vēsture*. Rīga: Nordik. 523.–524. lpp.

¹²⁵³ Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 346.

¹²⁵⁴ Sīkāk sk.: Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 45.–47. lpp.; Dribins, L. (2009). Latvijas ebreji un padomju vara. Ievadraksts. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Latvijas ebreji un padomju vara. 1928–1953*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 18. lpp.; Šneidere, I. (2009). Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953. 218, 221. lpp.; Šneidere, I. (2007/2003). Latvijas ebreju politiskā vajāšana: 1948–1953. 370.–371. lpp.

¹²⁵⁵ Iespējams, ja Izraēla kļūtu par padomju republiku vai atrastos varas ietekmē, tad ebreju repatriācija uz Izraēlu tiktu dēvēta tāpat kā poļu izceļošana uz Polijas Tautas Republiku – kā atgriešanās dzimtenē. Sk.: Šneidere, I. (2007/2001). Politiskās prāvas pret ebrejiem Latvijā 1944.–1952. gadā. 331. lpp.

¹²⁵⁶ Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 289. lpp. Līdz ar to repatriācija uz Izraēlu tika liegta, kas gan nenozīmēja, ka vairākas domubiedru grupas nemeklēja dažādus nelegālus veidus, kā īstenot savus mērķus. Sk.: Šneidere, I. (2009). Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953. 233. lpp.

tika pārtrauktas un atjaunotas vairākkārt, tāpat mainījās arī padomju varas attiecības ar ebrejiem – stingri aizliegumi un represiju kampaņas mijās ar iecietīgāku attieksmi.¹²⁵⁷

Izraēla padomju propagandā kļuva par kārtējo imperiālisma izpausmi, kas bagātināja noziegumu klāstu pret cilvēci, bet galvenais iemesls Izraēlas negatīvajam tēlam bija nevis reālpolitisks, bet gan simbolisks – konkurējošās identitātes.¹²⁵⁸ Līdz ar to jebkurš holokausta atceres akts vienmēr bija īstenojams, paturot prātā iespējamās aizvainojuma jūtas par netaisnību un kārtējo sazvērestību, ko tās varētu raisīt.

6.2.3. Ebreju antifašistiskās komitejas un Salomona Mihoelsa liktenis

PSRS politikas maiņu attiecībā pret ebrejiem un arī holokausta pieminēšanu visspilgtāk identificē Ebreju antifašistiskās komitejas un tās vadītāja Salomona Mihoelsa liktenis. S. Mihoelss nespēja akceptēt PSRS īstenoto holokausta noklusēšanas politiku un daudzkārt atklāti aktualizēja ebreju upuru jautājumu, acīmredzami pārkāpjot PSRS ideoloģiski nospraustās padomju pilsoņu upuru kategorijas robežas un atkārtoti publiski atgādinot par holokaustu un aizstāvēt dažādus projektus, kura mērķis būtu holokausta upuru piemiņa. Viņa centieni, pateicoties gan paša statusam un popularitātei, gan pielaidīgākajai pret ebrejiem vērstajai politikai, sākotnēji guva zināmu atbalstu vai vismaz netika iznīdēti jau saknē, tomēr pēc Izraēlas nodibināšanas situācijas strauji mainījās – S. Mihoelsa vadītā EAK komiteja kļuva par antipadomisku, kriminālu organizāciju, kuru vadīja ebreju “buržuāziskie nacionālisti”.¹²⁵⁹

S. Mihoelss tika nogalināts 1948. gada sākumā, safabricējot viņa traģisku bojāeju¹²⁶⁰ un sarīkojot varoņa cienīgu atvadu rituālu. Tai pašā gadā PSRS Ministru padome un partijas centrālā komiteja pieņēma lēmumu izformēt EAK, jo, pirmkārt, tai izvirzītie mērķi esot sasniegti un, otrkārt, komiteja ilgstoši darbojusies kā pretpadomju propagandas centrs. Rezultātā 1948. gada oktobrī un novembrī tika arestēti gan EAK, gan cionisma kustības līderi.¹²⁶¹ EAK vadītāji tika apsūdzēti sazvērestībā, kuras mērķis atdalīt Krimas pussalu no PSRS, un 1952. gada jūlijā

¹²⁵⁷ Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 297. lpp.

¹²⁵⁸ Timotijs Snaiders uzskata, ka PSRS nevarēja pieņemt Izraēlas kā mazas cietējvalsts tēlu, jo tādu, izņemot uzvaru mazu, vēlējās piesavināties pati, jo tieši slāvi padomju vēstures diskursā bija gan galvenie uzvarētāji, gan galvenie cietēji. Tādēļ PSRS un tās satelītvalstu skatījumā ebreji bija nevis cietēji, bet gan kopiena, kas dažkārt, bet vienmēr nepamatoti centās nostumt no nevainīgo ciešanu podesta kādu citu (vienalga – krievu, ukraiņu, poli vai baltieši) likumīgo tā iemītnieku. Sk.: Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 372.–375.

¹²⁵⁹ Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 286.

¹²⁶⁰ Mihoelss, kurš tobrīd ne tikai vadīja Ebreju antifašistisko komiteju, bet arī bija Maskavas Ebreju teātra direktors, tika norīkots komandējumā uz Minsku, lai vērtētu izrādi un lemtu par Staļina balvas piešķiršanu. Minskā viņu Batkrievijas PSR policijas vadītājs Lavrentijs Tsanova uzaicināja uz savu lauku īpašumu, kur pats namatēvs Mihoelsu noslepavoja. S. Mihoelsa liķis tika pamests uz ielas, imitējot traģisku autoavāriju. Par Salomona Mihoelsa noslepavošanu sīkāk sk.: Канделъ, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 167–178.; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 205–207; Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New. P. 339.

¹²⁶¹ Abu grupu liktenī gan bija dažādi – ja “cionistiem” tika piespriesti ilgi ieslodzījuma termiņi, tad “antifašistiem” piesprieda nāvessodus un nošāva. Sīkāk sk.: Pinkus, B. (1984). *The Soviet Government and the Jews: A Documentary Study*. 229.–237.

pēc ilgstošas un mokošas pratināšanas tika notiesāti – 13 no 14 apsūdzētajiem ebrejiem tika piespriests un laikā no 11. līdz 18. jūlijam izpildīts nāvessods.¹²⁶²

Līdz ar Ebreju antifašistiskās komitejas iznīcināšanu strauji tika pārtraukts tās iesāktais un vēl tikai iecerētais darbs laikrakstu un literatūras izdošanā jidiša valodā, kā arī nozīmīgākais plānotais veikums holokausta atmiņas veidošanā – tā dēvētās “Melnās grāmatas” jeb krājuma par holokausta norisi Padomju Savienībā izdošana.¹²⁶³ Iljas Ērenburga un Vasilija Grosmana vadītā projekta ietvaros tika savākti dokumenti, liecības un atmiņstāstījumi, lai publicētu iespējami precīzu un pilnvērtīgu ziņojumu par ebreju iznīcināšanas norisi PSRS. “Melnā grāmata” tika gatavota publicēšanai ar diviem mērķiem – 1) veidot upuru piemiņu un 2) veicināt ebreju slepkavu un līdzdalībnieku sodīšanu.¹²⁶⁴

Vēl kara laikā “Melno grāmatu” sāka publicēt padomju literārais žurnāls “Znamja”,¹²⁶⁵ bet process tika pārtraukts, jo, tuvojoties Sarkanās armijas uzvarai, padomju propagandas mērķi mainījās, bet 1948. gadā teksts tika iznīcināts, un savāktie materiāli grāmatas formā PSRS izdoti netika.¹²⁶⁶ Lai gan pēc Otrā pasaules kara beigām turpinājās liecību vākšana par ebreju likteni Otrā pasaules kara laikā, tai skaitā par ebreju glābējiem, kopš EAK likvidēšanas un

¹²⁶² Izņēmums bija akadēmiķe Līna Šterna. P. Krupņikovs atceras, ka tolaik baumojuši, ka L. Šterna izdzīvojuši, jo pētīja ilgmūžības problēma, bet šis jautājums arvien vairāk interesējis Josifu Staļinu. Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 181. lpp. Par Ebreju antifašistiskās komitejas locekļu tiesāšanu sīkāk sk.: Pinkus, B. (1984). *The Soviet Government and the Jews*. New York: Cambridge University Press. P. 219–220.; Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 286.–287.; Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 227–250.; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 207, 210–213; Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 350–351. Tā dēvētajā “ārstu lietā” starp apsūdzētajiem ebrejiem iekļuva arī daži krievu tautības mediķi – tie, kuri atsacījās piedalīties melngajā apsūdzības kampaņā. Lai arī partijas elite (centrālās komitejas biedri) šajās akcijās netika skarta, tas nenozīmēja drošību viņu ģimenēm. Tā dēvētajā “spiegu lietā”, piemēram, tika apsūdzēta Vjačeslava Molotova sieva Poļina Žemčužina un, lai gan viņa visas apsūdzības noliedza, tika notiesāta un deportēta spaidu darbos, laulība tika šķirta, bet pats Molotovs lielā mērā tādēļ, ka viņa sieva bijusi ebrejiete tik un tā 1949. gadā zaudēja amatu.

¹²⁶³ Sākotnējais I. Ērenburga plāns paredzēja izdot trīs sējumus, apvienojot Otrā pasaules kara pieredzes dimensijas – upuru, cīnītāju un partizānu: Pirmais atainotu ebreju slepkavošanu okupētajās padomju teritorijās; otrais vēstītu par ebrejiem, kas cīnījās pret fašismu Otrajā pasaules karā Sarkanās Armijas sastāvā; trešais tiktu veltīts ebreju partizāniem, kas cīnījās pret fašismu. Grāmatas tapšanā piedalījās 40 autori un 1944. gada sākumā grāmata bija gatava un to jau sāka publicēt medijos, tomēr šie pasākumi tika apturēti. Kermish, J. (1980). *The History of the Manuscript of The Black Book*. In: Ehrenburg, I., Grossman, V. (Eds.). (1980). *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German–Fascist Invaders Throughout the Temporarily–Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland During the War of 1941–1945*. New York: Holocaust Library. P. xix–xxvi. Iljas Ērenburga un Vasilija Grosmana “Melnā grāmata” ir precīza ilustrācijai mainīgajai Staļina politikai. Tik ilgi, kamēr tas bija izdevīgi, vara atbalstīja liecību vākšanu par nacistu īstenoto genocīdu pret ebrejiem. Savukārt pēc kara beigām, šādi centieni tika strikti apkaroti. Pilnīgākās grāmatas publicētās versijas sk.: Ehrenburg, I., Grossman, V. (Eds.). (1980). *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German–Fascist Invaders Throughout the Temporarily–Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland During the War of 1941–1945*. New York: Holocaust Library.; Ehrenburg, I., Grossman, V. (2003). *The Complete Black Book of Russian Jewry*. New Brunswick: Transaction Publishers.

¹²⁶⁴ Kermish, J. (1980). *The History of the Manuscript of The Black Book*. P. xii. I. Ērenburgs esot skaidri apzinājies ideoloģisko diskursu, kurā darbojās. Viņš “Melnās grāmatas” redaktoru kolektīvam centās piesaistīt krievu tautības zinātniekus, lai padarītu gludāku ceļu uz darba publicēšanu. Tāpat arī diskusijas starp I. Ērenburgu un V. Grosmanu norāda uz centieniem atrast vidusceļu starp ebreju traģiskā likteņa atainošanu un iekļaušanos padomju ideoloģiskajos rāmjos. Sīkāk sk.: Rubinstein, J. (1999). *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. Tuscaloosa: University of Alabama Press. P. 196–197.

¹²⁶⁵ Tostarp 1944. gadā žurnālā tika publicēts Vasilija Grosmana liecība par Treblinkas nāves nometni. Sk.: Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 282.

¹²⁶⁶ Sk.: Ehrenburg, I., Grossman, V. (2003). *The Complete Black Book of Russian Jewry*. New Brunswick: Transaction Publishers.

antisemītisma kampaņu aizsākuma centieni publicēt šīs liecības PSRS teritorijā lielākoties bija neveiksmīgi,¹²⁶⁷ bet grāmata uzreiz pēc kara beigām tika publicēta citviet, tai skaitā ASV.¹²⁶⁸

Kopš raksturotajiem 1948. gada notikumiem PSRS attieksmi pret ebrejiem var dēvēt par iespēju robežās oficiāli politikorektu (oficiāli antisemītisms tika nosodīts), bet neoficiāli izteikti, pat krasi antisemītisku. Varas attieksme kļuva naidīga tieši pēc Izraēlas nodibināšanas un PSRS ietekmes zaudēšanas, pēc kuras Staļina pozīciju var raksturot kā anticionistisku.¹²⁶⁹ Tomēr EAK likvidēšana un plašākai sabiedrībai nezināmu ebreju haotiska arestēšana uz neskaidru apsūdzību pamata acīmredzami nerādīja vajadzīgo rezonansi un PSRS ideologiem kļuva skaidrs, ka vērienīgai, publiskai pretebreju tiesas paraugprāvai nepieciešama vērienīgāka akcija.

Par vienu no nozīmīgākajiem publiskajiem pavērsiena punktiem var uzskatīt laikrakstā “*Правда*” publicēto rakstu par nepatriotiskajiem teātra kritiķiem un bezvalsts kosmopolītiem, kas aizsāka 1949. gada Kremļa cīņu pret kosmopolītismu, tai skaitā cionismu. Kampaņas laikā tika arestēti un notiesāti vairāki desmiti Latvijā dzīvojošu ebreju intelektuāļu, un tās rezultāti vēlāk raisīja tipiskākos pretebreju apvainojumus – bezsakņu nacionālismā, kosmopolītismā un cionismā,¹²⁷⁰ kas aizsāka denunciāciju un diskriminācijas vilni visā PSRS.¹²⁷¹ Tā dēvētajā kampaņā pret kosmopolītismu tika doti norādījumi medijos neuzsvērt un neizcelt ebreju cilmes māksliniekus un zinātniekus, tika rosināta kolektīvu tīrīšana no ebreju pārstāvjiem, bet no 1949. līdz 1951. gadam tika likvidēti gandrīz visi ebreju pašdarbības un mākslinieciskie kolektīvi.¹²⁷² Ebreju kultūras dzīve būtībā tika sagrauta, arestējot simtiem intelektuāļu.¹²⁷³ Antisemītiskās

¹²⁶⁷ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Руси*. С. 227–228. Daži pētnieki uzskata, ka PSRS īstenotās politikas, kas skar ebreju iznīcināšanas jautājumus, nekonsekvenci un mainību visspilgtāk ilustrē tieši “Melnās grāmatas” liktenis, jo lēmums to nepublicēt tikai pieņemts pēdējā brīdī. Sk.: Asher, H. (2014). The Soviet Union, the Holocaust, and Auschwitz. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburg: University of Pittsburg Press. P. 45.–47.

¹²⁶⁸ Grāmatas publicēšanu aizliedza, pamatojot to ar pieļautajām politiskajām kļūdām, tomēr, ņemot vērā, ka dažas kopijas jau bija izsūtītas uz ārvalstīm, manuskripts tika saglabāts, publicēts un izplatīts ārpus PSRS. 1965. gadā manuskripts nonāca “*Yad Vashem*” muzeja arhīvā. Gitelman, Z. (1997). (Ed.). *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*. Bloomington: Indiana University Press. P. 19.; Kermish, J. (1980). *The History of the Manuscript of The Black Book*. P. xix.

¹²⁶⁹ Kad ideja par Izraēlu kā padomju priekšposteni sāka izplēnēt un ebreju izveidotā valsts arvien izteiktāk raudzījās PSRS ideoloģiskā ienaidnieka virzienā, Staļina politika kļuva acīmredzami antisemītiska. Sk.: Dželetlijs, R. (2008). *Ļeņins, Staļins un Hitleri: Sociālās katastrofas laikmets*. Rīga: Dienas grāmata. 25; 535. lpp. Savukārt Bendžamins Pinkass uzskata, ka padomju antisemītismu noteica paša Staļina aklais naidis pret ebrejiem. Pinkus, B. (1984). *The Soviet Government and the Jews*. P. 88.

¹²⁷⁰ Racionāli grūti saprotamā savienojumā, kas izteikti atgādināja nacistisko antisemītisma propagandu. Kampaņā pret kosmopolītiem padomju vara dažādos veidos centās pierādīt, ka lielais vairums kosmopolītu un līdz ar to automātiski arī padomju režīma ideoloģiskie ienaidnieki pēc tautības ir ebreji. Tipisks paņēmieni bija censties norādīt, ka ebreji savvērnīgi slēpj savus vārdus, līdz ar to tā dēvēta “atmaskošana” ietvēra “pierādījumus”, ka, piemēram, Mihails patiesībā ir Moīše, bet Jefims – Haims. Taktika, ko arī savulaik jau bija plaši lietojusi nacistiskā antisemītisma propaganda.

¹²⁷¹ Par PSRS atbalstu Izraēlai uzreiz pēc tās nodibināšanas un šo pozīciju strauji nomainījušo diskriminācijas kampaņu sk.: Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 346; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 210.

¹²⁷² Par padomju varas kampaņu pret “bezsakņu kosmopolītiem” sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 179–193.

¹²⁷³ Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 208.

akcijas savu kulmināciju sasniedza tā dēvētās “ārstu lietas”¹²⁷⁴ ietvaros, kuru izprovocēja VDK darbinieku ziņojums par deviņu ārstu sazvērestību ar mērķi veikt uzbrukumu Staļinam un viņa tuvākajiem līdzgaitniekiem un kuras laikā tika uzsākta atklāta naida kampaņa pret “ebreju, cionistu slepkavu sazvērestību”, kas pēc būtības pārvērtās antisemitiskā ebreju inteligences vajāšanas uzliesmojumā.¹²⁷⁵

6.2.4. Kampaņa pret ebreju sazvērestību - “ārstu lieta” PSRS un LPSR medijos

1951. gadā Josifs Staļins un viņa tuvākie tā brīža padomdevēji¹²⁷⁶ atrada veidu, kā represīvo aparātu pavērst pret iztēloto ebreju sazvērestību. Jaunajam plānam izdevās apvienot cīņu pret ebreju nacionālismu, J. Staļina augošās bailes no ebreju sazvērestības un medicīniskas slepkavības – PSRS iemīļotu un tradicionālu apsūdzību pamatu, līdz ar to radot biedējoši ietekmīgu stāstu par ebreju ārstiem/teroristiem, kuru slepenā sazvērestībā plāno nogalināt krievu komunistus un pārņemt varu. Visā PSRS uzsāktās antisemitiska kampaņas publiskošanas sākuma posmu iezīmēja 1953. gada 13. janvārī laikrakstā “*Правда*” publicētais ievadraksts “*Негелігіе спіегі un slepkавas zem професору un āрсту маскas*”.¹²⁷⁷

Rakstā padomju oficiozs “atmaskoja” ASV sazvērestību, kuras mērķis bija, izmantojot medicīniskus līdzekļus, noslepkavot PSRS politiskos līderus un kuru realizētāji bija “monstri cilvēciskā formā” jeb ebreji.¹²⁷⁸ 14. un 15. janvārī raksts tika pārpublicēts Latvijas PSR laikrakstos “Cīņa” un “Padomju Latvija” un vēstīja, ka

Valsts drošības orgāni atklāja teroristisku ārstu grupu, kuri bija sprauduši sev mērķi ar kaitniecisku ārstēšanu saīsināt aktīvu Padomju Savienības darbinieku mūžu. [...] Konstatēts, ka visi šie ārsti slepkavas, kas kļuvuši par cilvēces izdzimteņiem, mīdījuši kājām zinātnes svēto karogu un aptraipījuši zinātnes darbinieku godu, – bijuši algoti ārvalsts izlūkošanas aģenti. [...] Lielākajai daļai teroristiskās grupas dalībnieku (M. Vovsi, B. Koganam, A. Feldmanam, A. Grinšteīnam, J. Etingeram u. c.) bijuši sakari ar ebreju starptautisko buržuāziski nacionālistisko organizāciju “*Joint*”, ko nodibinājis amerikāņu izlūkošanas dienests, it kā lai sniegtu materiālu palīdzību ebrejiem citās zemēs.¹²⁷⁹

¹²⁷⁴ Tā dēvētā “ārstu lieta” bija paredzēta, lai sagatavotu sabiedrisko domu plānotajām represijām, galvenokārt, pret ebrejiem. Šneidere, I. (2007/2003). Latvijas ebreju politiskā vajāšana: 1948–1953. 360. lpp.; Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 287.–290. lpp.

¹²⁷⁵ Par Staļina plānoto represiju pret ebrejiem mērogu pastāv atšķirīgas versijas. Šobrīd iespējams tikai minēt iespējamus turpmākos scenārijus. Sīkāk sk.: Dželetlijs, R. (2008). *Leņīns, Staļīns un Hitlers: Sociālās katastrofas laikmets*. 535. lpp.; Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 224. lpp.; Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 45.–48. lpp.; Šneidere, I. (2009). Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953. 247. lpp.; Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 287.–290. lpp.

¹²⁷⁶ Cilvēki, uz kuriem arī krita aizdomu ēna un kuri arī paši krita un līdz ar to mainījās itin bieži.

¹²⁷⁷ Tāpat kā citas līdzīgas kampaņas, arī tā dēvētās kosmopolītu un ārstu lietas aizsākās PSRS lielajos centros un vēlāk virzījās arī uz republikām.

¹²⁷⁸ Sīkāk: Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 213.; Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 367. Par “ārstu lietu” kopumā sīkāk sk.: Etinger, Y. (1995). The Doctor’s Plot: Stalin’s Solution to the Jewish Question. In: Ro’i, Y. (ed.). *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. London: Routledge. P. 103.–126.; Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 251–268.

¹²⁷⁹ TASS. (1953, 14. janv.). Ārstu–kaitnieku grupas apcietināšana. *Сіņa*. 6. lpp.; TASS. (1953, 15. janv.). Ārstu–kaitnieku grupas apcietināšana. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.

Arī Latvijas mērogā pēc šīm publikācijām LKP CK rīkoja cionistu darbības atmakošanas kampaņu, arestējot ebreju izcelsmes ārstus un kultūras darbiniekus.¹²⁸⁰ Ņemot vērā, ka 1952. gada augustā 13 ebreju izcelsmes PSRS iedzīvotājiem, bijušajiem EAK biedriem, tika izpildīts nāvessods, balstoties uz tādām abstraktām apsūdzībām kā kosmopolītisms, cionisms un spiegošana ASV interesēs,¹²⁸¹ bija mazticams, ka tā dēvētā “ārstu lieta” varētu noslēgties ar ko citu kā publisku tiesas procesu un nāves sodu apsūdzētajiem.

1953. gada februārī PSRS mērogā ebreji tika arestēti un masveidīgi atbrīvoti no vadošiem amatiem. Šo norišu iespaidā izplatījās baumas par plašu ebreju grautiņu plānošanu, kas kalpotu par iegāni iespējamajām ebreju deportācijām uz Tālajiem Austrumiem un Sibīriju¹²⁸² un kas tiktu īstenotas uzreiz pēc “ārstu lieta” apsūdzēto notiesāšanas un publiskas pakāršanas Sarkanajā laukumā. Frīda Mihelsone atceras:

Mēs ar vīru un četrgadīgo dēliņu sākām gatavoties – salikām pārtiku, siltu apģērbu un apavus, psiholoģiski centāmies noskaņot sevi uz iespējami neizbēgamo nākotni. Es biju sestajā grūtniecības mēnesī, un vīramāsa man ieteica izdarīt abortu. Es no tādas domas kategoriski atteicos. Kā būs, tā būs.¹²⁸³

No iespējamo deportācijas plānu pilnīgas realizācijas ebrejus glāba Josifa Staļina nāve 1953. gada 5. martā, kā rezultātā saskaņā ar Lavrentija Berijas rīkojumu kampaņu izbeidza un saistībā ar “ārstu lietu” arestētie tika atbrīvoti,¹²⁸⁴ bet varas iestādes veica pārbaudes, lai noskaidrotu, kāpēc apsūdzētie izmeklēšanas laikā atzinuši savu vainu.¹²⁸⁵

6.2.5. Staļiniskais antisemitisms un holokausta sociālā atmiņa

Tomēr tā dēvētā “ārstu lieta” bija tikai vēl viens posms nežēlīgo represiju virknē. Vēsturnieks Dovs Levins vēsta, ka

terora drausmīgajos gados, kad tūkstošiem par “novēršanos no galvenās līnijas” apvainotu cilvēku tika nogalināti vai turēti necilvēcīgos apstākļos koncentrācijas nometnēs baiļu un savstarpēju

¹²⁸⁰ Par ārstu lietu Latvijas PSR tuvāk sk.: Šneidere, I. (2007/2003). Latvijas ebreju politiskā vajāšana: 1948–1953. 359.–383. lpp. Jāzeps Eiduss par kampaņu raksta: “*Padomju prese asinskāri kļiedza par ebreju intrigām un nelietībām, jo vairāk tāpēc, ka paši apsūdzētie – vadošie padomju mediķi – esot valširdīgi atzinušie neapgāzamu pierādījumu priekšā [izcēlums oriģinālā].*” Sk.: Eiduss, J. (2004). *Pagājība: atskats un vērtējums, 1916–2004.* 159. lpp.

¹²⁸¹ Decembrī Čehoslovākijā 11 ebreji tika sodīti ar nāvi, balstoties uz līdzīgām apsūdzībām. Sīkāk sk.: Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin.* P. 363–365.

¹²⁸² Baumoja, ka ebreju deportācijām uz Sibīriju un Tālajiem Austrumiem jau tiek gatavoti vilcienu sastāvi, un ka tuvākajā laikā presē tiks publicēta sabiedrībā pazīstamu ebreju intelektuāļu atzīšanās savas tautas grēkos, ko papildinās lūgums viņus deportēt. Sk.: Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops.* 83. lpp.; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней.* С. 213.; Azbel, M. Y. (1987). *Refusenik: Trapped in the Soviet Union.* New York: Paragon House. P. 98.

¹²⁸³ Mihelsone, F. (2014). *Es izdzīvoju Rumbulā.* Rīga: [Atradums]. 175. lpp. Arī P. Krupņikovs atceras, ka: “Mēs ar sievu bijām gatavi, ka naktī pieklauvēs pie dzīvokļa durvīm un arestēs arī mūs.” Sk.: Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts.* Rīga: Zinātne. 183. lpp.

¹²⁸⁴ Sīkāk sk.: Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana.* 64–65. lpp.; Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. 224. lpp.; Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats.* 45.–48. lpp.; Šneidere, I. (2009). Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953. 247. lpp.

¹²⁸⁵ Šneidere, I. (2004). Ebreju politisko krimināllietu izmeklēšana Latvijas PSR 1953. gada sākumā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētē Latvijā. Starptautisko konferences materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti.* 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta arhīvs. 359. lpp.; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней.* С. 217.

apvainojumu atmosfērā, dažu desmitu ebreju intelektuāļu likvidēšana bija vien incidents, kura detaļas kļuva zināmas tikai pēc laika.¹²⁸⁶

Antisemitisma loma gan Staļina laika PSRS, gan pēc tam bija vairāk nekā nozīmīga.¹²⁸⁷

Piecdesmito gadu antisemitiskās kampaņas laikā pretebreju noskaņojums auga strauji un cilvēki publiskās vietās apsprieda iespēju neārstēties pie ebreju ārstiem¹²⁸⁸ un nepieciešamību atbrīvot ebrejus no vadošiem amatiem, bet paši ebreji izjuta diskrimināciju izglītības un darba iegūšanas procesā,¹²⁸⁹ baidījās par atbrīvošanu no darba, deportācijām un represijām.¹²⁹⁰ Tas, kāds bija šo antisemitisko kampaņu iegansts/motivācija¹²⁹¹ un cik lielā mērā “ārstu lietu” bija plānots izvērst par plašām represijām pret visu PSRS ebreju kopienу, joprojām ir diskutēts jautājums dažādu pētnieku starpā.¹²⁹²

Lai precīzāk izprastu to, kā šis process iespaidoja ebrejus, jāņem vērā, ka bija pagājuši nepilna piecgade kopš Otrā pasaules kara un līdz ar to holokausta šausmu noslēguma un nedaudz vairāk kā desmitgade kopš plašajām etniskajām tīrīšanām PSRS.¹²⁹³ Tādēļ neatkarīgi no tā, ko patiešām plānoja Staļins un viņa līdzgaitnieki, ebreju un sabiedrības gaidas vēsturiski un lokālsociāli pamatotu iemeslu dēļ bija vērstas uz ļaunāko.¹²⁹⁴

¹²⁸⁶ Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 290. lpp.

¹²⁸⁷ Antisemitiskās politikas nozīmi spilgti raksturojis krievu rakstnieks Jurijs Nagibins (*Нагибин*): “Ничего существенного дать народу, предназначенному на непрерывное заклятие, Сталин не мог: ни земли, ни жилища, ни еды, ни одежды, ни предметов быта, ни тем паче свободы, да и кому она нужна? Но он мог дать нечто большее, довлеющее самой глубинной сути русского народа, такое желанное и сладкое, что с ним и водка становится крепче, и хлеб вкуснее, и душа горячее, — антисемитизм...” Sk.: Нагибин, Ю. (1994). *Тьма в конце туннеля*. Москва: ПИК.

Sk.: http://ruslib.org/books/nagibin_yuriy/tma_v_konce_tunnelya-read.html.

¹²⁸⁸ Margers Vestermanis atceras, kā viņa sieva, ārste, kas bija ieguvusi izglītību Maskavā, antisemitiskās kampaņas laikā zaudēja vienu pacientu pēc otra. Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt). *Intervija ar M. Vestermani*. Rīga. Arī P. Krupņikovs atceras, ka Kampaņas iespaidā cilvēki esot prasījuši ārstiem uzrādīt personas apliecinošu dokumentu, lai pārliecinātos, ka viņus vai viņu bērnu neārstē ebrejs. Sk.: Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 182. lpp.

¹²⁸⁹ Pēteris Krupņikovs raksta, ka viņa sievu dekāns četrdesmito gadu beigās uzaicinājis uz pārrunām par stāšanos aspirantūrā. Saruna un arī iespēja turpināt studijas un pētniecību beigusies pēc tam, kad dekāns uzzinājis, ka viņa ir ebrejiete. Sk.: Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 161.–162. lpp.

¹²⁹⁰ Šneidere, I. (2007/2003). Latvijas ebreju politiskā vajāšana: 1948–1953. 364.–365. lpp. Par to, kā Latvijas PSR izplatījās baumas, ka ebreju deportācijām uz Sibīriju un Tālajiem Austrumiem tiek gatavoti vilcienu sastāvi sk.: Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 93. lpp. Bet par ebreju deportēšanas baumu izplatīšanos un to pamatotību PSRS mērogā sīkāk sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 269–287. Džošua Rubiņšteins raksta, ka ebreji šai laikā bija spiesti saskarties ar izvēli – potenciālu iespēju zaudēt darbu vai arī censties slēpt savu ebreju izcelsmi. Rubinstein, J. (1999). *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

¹²⁹¹ Daži pētnieki norāda uz Staļina antisemitisko ievirzi, bet citi akcentē, ka staļinisma beigu posma publiskais antisemitisms bijis pretrunā ar Staļina labvēlīgu vai vismaz neitrālu privāto attieksmi pret vairākiem ebrejiem viņa tuvāko cilvēku lokā. Sk.: Asher, H. (2014). The Soviet Union, the Holocaust, and Auschwitz. In: David–Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburg: University of Pittsburg Press. P. 30.–33.

¹²⁹² No vienas puses, nav šaubu, ka ebreji tobrīd skaidri apzinājās, ka tiek plānotas grandioza mēroga deportācijas, no otras puses, pētniekiem pagaidām nav izdevies atrast pārliecināto dokumentālus pierādījumus šādiem plāniem. Sīkāk sk.: Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 288.

¹²⁹³ Holokaustu pārdzīvojušais Edvards Anderss raksta, ka tieši PSRS sākās jauns antisemitisma vilnis, dēvē par likteņa ironiju un, raksturojot pret ebrejiem vērstās vajāšanas līdz pat “ārstu lietai”, secina, ka “neviens nav tik akls kā cilvēks, kas nevēlas redzēt”. Sk.: Anderss, E. (2011). *Latviešu vidū holokausta laikā*. 152.–153. lpp.

¹²⁹⁴ Antisemitisma kampaņas iespaidā arī turpmākajos gados ebreju rakstnieki, dzejnieki, mākslinieki un arī vēsturnieki bija spiesti norobežoties no savas un tautas pieredzes un pagātnes, jo baidījās, ka ebreju ciešanu uzsveršana draudēja ar apsūdzībām padomju tautas šķelšanā. Sk.: Löwe, H. D. (2011). Antisemitism in Russia and the Soviet Union. In: Lindemann, A., Levy, R. S. *Antisemitism: A History*. New York: Oxford University Press. P. 187. Ilja Ērenburgs savās

PSRS Staļina valdīšanas laikā īstenotā antisemitisma politika gan tieši, gan netieši ietekmēja gan oficiālo, gan neoficiālo attieksmi pret ebrejiem arī citās Padomju Savienības satelītvalstīs.¹²⁹⁵ Sociālais vēsturnieks Roberts Dželetlijs (*Gellately*) norāda, ka PSRS teritorijā karš nebeidzās līdz ar Uzvaras dienu 1945. gada 8. vai 9. maijā: “*Sociālais konflikts neželīgu atreibību, etniskās tīrīšanas un pilsoņkaru formā plosījās līdz 1953. gadam.*”¹²⁹⁶ Īstenoto represiju dēļ dažkārt ar staļinisma jēdzienu tiek raksturots nevis konkrēts padomju režīma laika periods, bet gan šī režīma milzīgā apmērā īstenotais terors gan pret indivīdiem, gan pret dažādām sociālām un etniskām grupām.¹²⁹⁷ Ja daļā šo represiju ebreji cieta salīdzinoši mazāk,¹²⁹⁸ tad būtiskas PSRS organizētās represīvās un diskriminējošās kampaņas, visizteiktāk – tā dēvētā cīņa pret kosmopolitismu un “ārstu lieta”, bija mērķtiecīgi vērstas pret ebrejiem.¹²⁹⁹

Bagātīgā un daudzveidīgā ebreju kultūras dzīve vēlinajā staļinismā principā tika iznīcināta.¹³⁰⁰ Holokausta pieminēšanas aktīvisks Šmuels Ceitlins spilgti secina: “*Tajos apstākļos, kādos dzīvoja rīdzinieki, laikā, kad “ūsainais visu tautu tēvs” aizvēra (vai pēc kādas versijas, viņam palīdzēja aizvērt) savas “nevainīgās” acis, nevarēja būt ne runas par jebkādu darbību ebreju nacionālajā laukā.*”¹³⁰¹ Ja pirmajos pēckara gados ebreju vidū pastāvēja, tai skaitā, pamatotas, cerības, tad antisemitiskās kampaņas intensificēšanās tās izgaisināja, un jebkādi centieni, kas vērsti šai virzienā (ebreju kopības, kultūras, tradīciju, valodu, atmiņas stiprināšana), tika klasificēti kā vēršanās pret padomju ideoloģiju, bet ebreju skolu vai biedrību dibināšana, jidiša valodas saglabāšana – apkarota.¹³⁰² Līdz ar to Latvijas PSR ebreju bērni

atmiņās raksta, ka staļinisma ļaunākajās dienās viņam tāpat kā daudziem citiem ebrejiem istabā stāvēja sagatavots čemodāns ar visu nepieciešamāko. Sk.: Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 210. Arī Aleksandrs Bergmanis intervijā atceras, ka “mūsu čemodāni bija sapakoti. Sk.: Dorofejeva, N. (1997). *Aleksandrs Bergmanis: USC Shoah Foundation Interview*, 33070–27. USC Shoah Foundation.

¹²⁹⁵ Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 48. lpp. 1952. un 1953. gada notikumi un Staļina iniciētās antisemitiskās darbības PSRS mērogā bija tik vērienīgas, ka vairāku tā laika Eiropas laikrakstu skatījumā raisīja asociācijas ar holokaustu. Piemēram “*The New Leader*” rakstīja, ka Staļins ir gatavs ebreju jautājuma galīgajam atrisinājumam, bet “*Commentary*” vēstīja, ka padomju līderis paveiks to, kas Hitleram neizdevās. Sk.: Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. P. 99.

¹²⁹⁶ Dželetlijs, R. (2008). *Leņins, Staļins un Hitleri: Sociālās katastrofas laikmets*. 21. lpp. Darba nometnēs un kolonijās ieslodzīto PSRS iedzīvotāju skaits turpināja augt no 1941. gada līdz Staļina nāvei 1953. gadā, kad Gulagā ieslodzīto skaits sasniedza gandrīz 2,5 miljonus. Sk.: Applebaum, A. (2003). *Gulag : A History*. New York: The Penguin Press. P. 580.–583.

¹²⁹⁷ Sk.: Skudra, O. (2005). Boļševistiskās “Cīņas” publikācijas par Latvijas valstiskuma un sabiedrības staļinizācijas procesu un pretošanos tam (1944–1949). 56. lpp.

¹²⁹⁸ Piemēram, ņemot vērā, ka 1949. gada deportācijās lielākoties tika izsūtīti lauku iedzīvotāji/zemnieki, ebreji tajās cieta salīdzinoši mazāk nekā 1941. gadā.

¹²⁹⁹ Timotijš Snaiders raksta, ka lai arī “staļiniskais antisemitisms Maskavā, Prāgā un Varšavā nogalināja tikai dažus cilvēkus, bet tas samudžināja Eiropas vēsturi” Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 376.

¹³⁰⁰ LKP kategoriski noraidīja visus lūgumus par Rīgas ebreju teātra atjaunošanu, kā arī atteicās ebreju kopienas rīcībā nodot namu Skolas ielā 6, kas kādreiz bija bijis ebreju kultūras nams. No ebreju kopienas dzīves saglabāšanās tikai karojošā ateistiska un ideoloģizēti padomiska jidiša kultūra, kurai kultūras apzīmējums atbilst tikai nosacīti.

¹³⁰¹ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 227.

¹³⁰² Piemēram, neveiksmīgi bija daudzie mēģinājumi atjaunot ebreju teātri Rīgā, 1947. gadā tika slēgta viena no divām sinagogām Rīgā, ebreji literatūras krājumi un periodika nokļuva slepenajos fondos, un būtībā visi centieni, kas vērsti uz ebreju kultūras atjaunošanu vai stiprināšanu tika traktēti kā buržuāziskā nacionālisma izpausme. Sk.: Šneidere, I. (2009). *Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953*. 217.–220. lpp.

pārsvarā mācījās skolās ar krievu mācību valodu, bet vara centās panākt visu minoritāšu pāreju uz padomju ideoloģijas propagandētām kultūras tradīcijām.¹³⁰³

Padomju varas gadiem raksturīgo antisemītismu papildināja kopš četrdesmito gadu nogales realizētā holokausta norišu un to atceres noklusēšanas politika, kas izpaudās kā atteikumi un izvairīšanās celt pieminekļus, ierīkot piemiņas vietas, kā arī norādījums neakcentēt ebreju upurus, runājot un rakstot par nacistiskā režīma noziegumiem. Ārpus pieļaujamā diskursa nokļuva gan centieni pētīt holokausta norises nacistiskās okupācijas laikā, gan mēģinājumi pieminēt holokausta upurus, kas tika klasificēti kā mēģinājumi izcelt vienu upuru daļu, citus nobīdot malā, un līdz ar to tika uzskatīti par nosodāmiem.¹³⁰⁴

Šādos apstākļos 1952. gada beigās un 1953. gada sākumā gan PSRS dzīvojošajiem ebrejiem, gan neebrejiem kļuva nepārprotami skaidrs, ka jebkāda ebreju iznīcināšanas tematikas publiska pieminēšana ir ne tikai nesavienojama ar marksistiski ļeņinisko ideoloģiju, bet arī sociāla bīstama.¹³⁰⁵ Staļiniskā antisemītisma laikā četrdesmito gadu nogalē un piecdesmito gadu beigās ebreju kā Otrā pasaules kara upuri pilnībā izzuda arī no Latvijas PSR mediju dienaskārtības. Turklāt arī līdz tam daudzkārt reprezentētās noziegumu vietas, kas neilgi pēc kara dažkārt tika minētas, arī norādot uz ebreju slepkavošanas raksturu, presē tika publicētas tikai izņēmuma gadījumos.¹³⁰⁶ Piecdesmito gadu sākumā Rumbula, nacistu noziegumu simbols, mediju tekstos parādījās ne vairs kā masu noziegumu vieta, bet gan kā apdzīvotas vietas

¹³⁰³ Šneidere, I. (2009). Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953. 215.–216. lpp.; Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. 223.–224. lpp.; Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 63. lpp. Par PSRS pēc Otrā pasaules kara valdošo attieksmi pret ebreju kultūru un vēsturi spilgti liecina divu Lielās Padomju enciklopēdijas izdevumu salīdzinājums: 1932. gada izdevumā šķirklim “Ebreji” veltītas vairāk nekā 50, bet 1952. gada tādā pašā versijā – mazāk par četrām lappusēm teksta. Savukārt ebreju skaits Augstākajā Padomē samazinājās no 47 1937. gadā līdz astoņiem 1950. gadā, bet ebreju īpatsvars Komunistiskajā partijā samazinājās no 10 % 1939. gadā līdz 2 % 1952. gadā. Sk.: Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 214, 255; Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 291. lpp.; Korey, W. (1973). *The Soviet Cage*. New York: Viking. P. 85–89.

¹³⁰⁴ Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. 223.–224. lpp. Grāmatas “Hitlera dosjē” sastādītāji vēsturnieki Henriks Eberle (*Eberle*) un Matiass Ūls (*Uhl*) norāda, ka viņu publicēšanai sagatavotajā NKVD slepenajā dosjē nav pieminēts holokausts, un šo ignoranci pamato ar padomju varas drošības iestāžu veiktajām represijām pret ebrejiem kā politiskajiem ienaidniekiem. Turklāt pēc antisemītisma izpausmju ziņā salīdzinoši mērenā pēckara perioda, sākot ar 1947. gadu, vajāšanu apjoms un intensitāte bija strauji pieaugusi, kā rezultātā ziņojumam, kam mūsdienās dots “Hitlera dosjē” nosaukums, tapšanas laikā pretebreju politika PSRS sasniedza savu kulmināciju un vajāšanas no politiskām bija pārtapušas izteikti antisemītiskās: “*Nemot vērā Staļina viennozīmīgi antisemītisko nostāju, pēc izsmeltošiem pētījumiem par ebreju slepkavošanu nebija pieprasījuma.*” Sk.: Eberle, H., Ūls, M. (sast.). (2009). *Hitlera dosjē: NKVD slepenais dosjē, kas izstrādāts Josifa Staļina uzdevumā, balstoties uz Hitlera personiskā adjutanta Otto Ginšes un raitnieka Heinca Linges nopratināšanas protokoliem Maskavā, 1948.–1949. gadā*. Rīga: Zvaigzne ABC. 420. lpp. Grāmatas pamatā dokuments, kas tapis 1948. un 1949. gadā Josifa Staļina uzdevumā un balstoties uz padomju sagūstīto Hitlera līdzgaitnieku liecībām. Turpat. Represijas ietvēra arī plašas slepkavošanas akcijas, un ebreju upuri PSRS, lai arī precīzi nav nosakāmi, tiek lēsti desmitos tūkstošu vēl līdz Otrā pasaules kara sākumam un tā laikā. Ebreju masu iznīcināšana šai teritorijā, protams, nebija Staļina varas vertikāles novitāte. Simtiem tūkstoši ebreju tika nogalināti Krievijas pilsoņu kara laikā (1918–1921), un šie notikumi savā intensitātē un apjomā krietni pārspēja iepriekš pieredzētos cara laika pogromus. Sk.: Dželetlijs, R. (2008). *Ļeņins, Staļins un Hitleri: Sociālās katastrofas laikmets*. 21. lpp.

¹³⁰⁵ Herf, J. (1994). *East German Communists and the Jewish Question: The Case of Paul Merker*. Washington: German Historical Institute. P. 19.; Fox, T. C (2004). *The Holocaust under Communism*. P. 436.

¹³⁰⁶ Piemēram, dažu daiļdarbu publikācijās žurnālā “Karogs”, un tikai kā apzīmējums masu slepkavībām pret padomju iedzīvotājiem/pilsoņiem, neminot ebrejus.

apzīmējums vai ielas nosaukums – simboliski, piemēram, ziņās par šaušanas sacensībām, kas norisinās šajā vietā.¹³⁰⁷

Antisemitisma eskalācija un represijas būtiski ietekmēja gan kolektīvos, gan individuālos holokausta pieminēšanas procesus. Starp daudzajām apsūdzībām, kas tika uzrādītas 1953. gadā arestētajiem ebrejiem, bija sastopama arī apsūdzība par centieniem iemūžināt holokausta upuru piemiņu un vēlmi uzrakstīt Rīgas geto vēsturi.¹³⁰⁸ Šādā kontekstā tie pēckara holokausta nogalināto ebreju pieminēšanas pasākumi, kas ietvēra mirušo pārapbedīšanu, piemiņas vietu izveidi un kapakmeņu uzstādīšanu, būtībā tika pārtraukti līdz ar 1949. gada uzsāktajām antisemitisma kampaņām.¹³⁰⁹ 1949. gada Rīgas ebreju draudzes lūgums ļaut pārapbedīt Rumbulā un citviet noslepkavoto ebreju mirstīgās atliekas Rīgas Ebreju kapos tika noraidīts. Šajā periodā bojāgājušo tuvinieki slepkavību gadskārtās vietām turpināja pulcēties uz piemiņas pasākumiem, tomēr pārsvarā tas notika provincē, paslepeni un ne bez bažām par savu drošību.

Vēl viena padomju represīvo kampaņu dimensija bija publiskās telpas ideoloģizācija – pēckara kultūras kontroles sistēmas izveide, ko dēvēja arī par “ždanovščinu” un kuras laikā ar apsūdzībām par “bezsakņu kosmopolītismu” kritizēja un uzbruka tiem autoriem, kuru darbos saskatīja Rietumu vai cionisma kultūras pazīmes un ietekmi.¹³¹⁰ Tādējādi šo dažādo padomju varas īstenoto pasākumu rezultātā kopš 1948. gada no PSRS publiskās telpa izzuda/izpalika arī līdz tam daudzkārt sastopamās un spilgtās kolektīvās reprezentācijas – viziteiktāk literatūrā un presē. Viens no iemesliem ir apstākļi, ka EAK arestēšanas un noslepkavošanas rezultātā tika iznīcināti padomju jidiša literatūras nozīmīgākie autori, kas bija izdzīvojuši holokaustā,¹³¹¹ bet otrs ne mazāk nozīmīgs rezultāts – nearestētie un izdzīvojušie skaidri apzinājās, ka ebreju ciešanu identificēšana ne tikai ir nevēlama, bet var būt draudīga autoru un to ģimeņu drošībai un pat dzīvībai.

6.3. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1954-1959

Periods pēc Josifa Staļina nāves iezīmēja ne tikai ilggadējā diktatora nomaiņu ar jaunu, bet arī virkni pārmaiņu, kas raksturotas kā despotiskā režīma centieni demokratizēties.¹³¹² Par būtiskāko pagrieziena punktu PSRS ideoloģiskajā virzībā uzskatāms 1956. gada februārī

¹³⁰⁷ Sk.: Dzelme, A. (1950, 1. augusts). Laboti 10 republikas rekordi. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.

¹³⁰⁸ Sk.: Šneidere, I. (2009). Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953. 218. lpp.

¹³⁰⁹ Pēdējais zināmais un arī izņēmuma statusa pārapbedīšanas gadījums ir fiksēts 1950. gadā. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 97. lpp.

¹³¹⁰ Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 285.

¹³¹¹ Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 286–287.

¹³¹² Par vienu no būtiskākajiem padomju varas lēmumiem šajā procesā kļuva 1955. gada 17. septembrī PSRS Augstākā Padomes pieņemtais dekrēts “*Par padomju pilsoņu amnestēšanu, kuri 1941.–1945. gada Lielā Tēvijas kara periodā sadarbojušies ar okupantiem*”. Šis represēto amnestēšanas rezultātā 1955. gadā Latvijas PSR sāka atgriezties apmēram 30 000 izsūtīto. Par procesu sīkāk sk.: Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 157.; Zelče, V. (2011). *Latviešu leģiona atmiņa un piemiņas dienas Latvijā sākotne*. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 127. lpp. Jāzeps Eiduss gan aicinājis šīs pārmaiņas vērtēt skeptiski: “*Režīms kļuva humānāks, šķita, ka ļaunākais jau garām. Tomēr “mašīna” turpināja griezties. Bija uzkrājušies pārāk liela inerce, lai lietas spētu strauji mainīties. Nevarēja visus apcietināto cilvēku simttūkstošus laist brīvībā vienlaikus.*” Sk.: Eiduss, J. (2004). *Pagājība: atskats un vērtējums, 1916–2004*. 177. lpp.

notikušais PSKP XX kongress, kurā četras stundas lasītajā referātā Ņikita Hruščovs nosodīja Staļina personības kultu, novirzīšanos no virzības uz īsteno sociālismu un kā mērķi definēja līdzāspastāvēšanu ar kapitālistisko pasauli. Kongresam sekojošais laika periods laikā līdz sešdesmito sākumam ieguvis apzīmējumu “atkusnis”.¹³¹³

To, ka jaunās brīvības robežas ir skaidri noteiktas un nav pārāk plašas, apliecināja padomju vadības reakcija uz sacelšanos Ungārijā 1956. gada oktobrī – novembrī.¹³¹⁴ Savukārt Latvijas PSR norišu kontekstā spilgts piemērs bija Eduarda Berklava vadītās nacionālkomunistu kustības, kura protestēja pret PSRS politiku un tās radīto rusifikāciju, liktenis.¹³¹⁵ Staļinisms nebeidzās līdz ar diktatora nāvi. Attiecībā uz ebrejiem fizisku represiju draudi mazinājās, taču tas nenozīmēja, ka Ņ. Hruščova “atkusnis” izgaisināja administratīvus ierobežojumus ebreju kopienas dzīvei, tai skaitā holokausta atcerei.

6.3.1. Padomju “atkusnis” un holokausta sociālā atmiņa

Būtu maldīgi uzskatīt, ka destruktīvā sistēma kā pēc burvju mājienu būtu pārstājusi darboties līdz ar Staļina nāvi, jo īpaši, ja ņem vērā, ka jaunā koncepcija paredzēja “labā Ļeņina” perspektīvas atdzīvināšanu, lai patriektu “slikto Staļinu” un viņa kultu un tādējādi pasargātu komunisma “īsto, dziļāko būtību”, kuru Staļins it kā bija izkropļojis.¹³¹⁶ Pēc tam, kad Ņ. Hruščovs 1956. gada runā bija nosodījis “ārstu lietas” realizāciju, gandrīz nekas netika darīts, lai publiski atvainotos ebrejiem vai mēģinātu mazināt kampaņas iespaidu, piemēram, norādot, ka kampaņā konstruētie “ārstu indētāju” un “bezsakņu kosmopolītu” diskursi ir nepamatoti.¹³¹⁷ Netika arī atjaunotas tolaik iznīcinātās ebreju kultūras institūcijas, nemaz nerunājot par publiskiem holokausta pieminēšanas pasākumiem – līdz tiem bija jāgaida vairāki gadi un par tiem jāizcīna daudzas cīņas.¹³¹⁸ R. Šaca-Marjaša atmiņās raksta:

¹³¹³ Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 157.; Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 370. Lai gan runa tika dēvēta par slepenu un netika ierakstīta oficiālajā darba kārtībā, pēc kongresa noslēguma tā tika publicēta un izsūtīta partijas pirmorganizācijām, bet gada vidū publicēta ASV laikrakstā “*The New York Times*”, līdz ar to kļuva atpazīstama visā tā dēvētajā Rietumu pasaulē. Runa ietvēra ne tikai staļinisma politikas nosodījumu, bet arī simbolisku atņemšanos īstenot jaunu politisko kursu. Par XX partijas kongresu sīkāk sk. Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 311–326. T. Snaiders norāda, ka, ņemot vērā viņa iepriekšējo darbību, nav pamata uzskatīt, ka Ņ. Hruščovs būtu mazāk asinskārs vadītājs nekā Staļins. Iemesls politikas maiņai ir cits – Ņ. Hruščovs neredzēja iespēju un neticēja iespējai vadīt savienību tā, kā to bija darījis J. Staļins, un tas ietvēra arī politiku pret ebrejiem. Sk.: Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 371.

¹³¹⁴ Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 157.; Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 371.

¹³¹⁵ 1959. gadā kustība tika vainotā “nacionālajā buržuāzismā” un, pamatojot lēmumu ar nopietnām kļūdām, vairāk nekā 2000 partijas biedru zaudēja savu statusu, bet pats Berklavs tika norīkots zemāka līmeņa darbā Krievijas PSR. Sk.: Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 372.–373.

¹³¹⁶ Dželetlijs, R. (2008). *Ļeņins, Staļins un Hitleri: Sociālās katastrofas laikmets*. 25; 535. Ipp. Politologs Nikolajs Kaposovs (Капосов) norāda, ka sociālās atmiņas veidošanas jautājumos staļiniskā politika tika turpināta arī pēc Staļina nāves, jo pie varas nokļuva cilvēki, kas bija šīs politikas realizētāji jau Staļina laikā un, pateicoties veiksmīgai darbībai šai sistēmā, ieguva iespēju nokļūt pie varas un tādējādi kļūt par šīs “terora politikas” atražotājiem vai izplatītājiem. Sk.: Капосов, Н. (2011). *Память старого режима. История и политика в России*. Москва: Новое литературное обозрение. С. 96.

¹³¹⁷ Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 289.

¹³¹⁸ Ironiski un spilgti tā dēvētā “atkušņa” iespaidu uz procesiem PSRS, tai skaitā holokausta atmiņu, skaidrojis P. Kruņņikovs: “Sākās *atkusnis*. Vidusskolā mums mācīja, kas ir atkusnis. Tas nenozīmē, ka vienmērīgi kļūst siltāks, tā ir

Staļins nomira, līdz ar viņa nāvi baismīgais murgs sāka izgaist, masveida apcietināšanas vairs nenotika. Tos, kuri nebija nošauti, vēlāk rehabilitēja. Bet antisemitisms joprojām palika raksturīga padomju sistēmas iezīme. Pakļaujoties neoficiāliem aizliegumiem, ebrejus joprojām neuzņēma dažās mācību iestādēs, ierobežoja viņu stāšanos aspirantūrā, lika šķēršļus viņu virzībai augšup pa karjeras kāpnēm. Viss notikušais atstāja arī zināmas pēdas sabiedrības apziņā.¹³¹⁹

Staļinisma perioda radītie antisemitisma rēgi tāpat kā kultūra, ieražas un lēmuma pieņemšanas veidi nevarēja pazust līdz ar vienu publisku runu vai apņēmīgu uzsākt jaunu politiku. Tie vajāja ebreju kopienas vēl ilgi pēc Staļina nāves,¹³²⁰ un ebreju kopienai daudzos gadījumos holokausta piemiņa un atcere nebija primārais akcents, biežāk vajadzēja domāt par diskriminācijas seku mazināšanu, baidoties par savu darba vietu, drošību vai ekstrēmākajos gadījumos pat dzīvību. Pēcstaļinisma periods, kas simboliski pēc ebreju izcelsmes rakstnieka Iljas Ērenburga darba motīviem dēvēts par “atkusni”, iezīmēja dažas pārmaiņas kultūrā, tomēr lielos vilcienos antisemitisko un pretebrejisko gaisotni PSRS nemazināja.¹³²¹

Pēc Staļina nāves fiziskas iznīcināšanas briesmas izzuda, ieslodzītie ebreji tika atbrīvoti un rehabilitēti, izdzīvojušajiem ļāva atgriezties mājās un piešķīra darbu un atcēla sodāmību, bet nogalinātajiem vismaz “atjaunoja godu” un viņu ģimenēm ļāva atgriezties no izsūtījuma vai ieslodzījuma.¹³²² Tomēr kultūras ierobežojumi atcelti netika, tāpat kā nebija iespējams mazināt antisemitiskās propagandas un akciju ietekmi uz sabiedrības apziņu. Pēc Staļina nāves PSRS attieksmes pret ebrejiem gan Ņikitas Hruščova, gan Leonīda Brežņeva valdīšanas laikā var dēvēt par anticionistiski antisemitiskām, jo galvenokārt tika nosodīti centieni veidot labas attiecības ar Izraēlu vai pat paust labvēlīgu attieksmi pret šo valsti, nemaz nerunājot par centieniem izceļot, kas iespēju robežās tika apkaroti.¹³²³

Vienlaikus ar sistemātisko visa ebrejiskā (kultūras, atmiņas, valodas u.c.) noliegumu, padomju pasēs tik saglabāta tautības norāde – ebrejs, kas simbolizēja otrās šķiras pilsonību un

viņņveida kustība: sāk kust sniegs un ledus, tad atkal piesalst, jo kušana atbrīvo aukstumu. Tad siltums atkal pieņemas, bet vēl laiku pa laikam atgriežas sals.” Sk.: Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 192. lpp.

¹³¹⁹ Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 94. lpp.

¹³²⁰ Ņemot vērā apstākļus nav pārsteidzoši, ka etnologs Etnologs Cvi Gitelms (Gitelman) raksta, ka pēc PSRS sabrukuma veiktās socioloģiskās aptaujas norāda, ka vairumam padomju ebreju identitātes apziņa radās un veidojās, reaģējot uz negatīviem, antisemitiskiem stimuliem, tādējādi antisemitisms kļuva par nozīmīgāko identitātes formētāju un atšķirības zīmi. Sk.: Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 364.

¹³²¹ Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 290.–292. lpp.

¹³²² Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 217.

¹³²³ PSRS attieksmi pret ebrejiem arvien ietekmēja starptautiskās norises. Pēc 1956. gada Izraēlas un sabiedroto uzvaras karā pār PSRS ietekmē esošo Ēģipti antisemitisma un anticionisma tendences tika pastiprinātas, atdzīvinot mītus par ebreju, tolaik jau Izraēlas, noteicošo lomu imperiālistisko valstu un NATO sazvērestībā pret PSRS. Savienībā dzīvojošajiem ebrejiem nācās saskarties ar dažādām represijām: kvotām darbam vadošos amatos, noteiktiem slepeniem ierobežojumi dienesta komandējumiem uz ārvalstīm, atlaišanas no diplomātiskā dienesta, šķēršļiem darbam VDK struktūrās, uzņemšanai karaskolās un neoficiālām norādēm prasīt augstāku zināšanu līmeni uzņemšanai augstskolās, jo īpaši – tehniskajās mācību iestādēs. Būtībā ebreju cilmes PSRS iedzīvotāji arī brīžos, kad nerisinājās antisemitiskās kampaņas, nācās dzīvot aizdomu un neuzticības gaisotnē un, viņiem nemitīgi bija jāpierāda sava uzticība režīmam. Stikā sk.: Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 49. lpp.; Dribins, L. (2009). *Latvijas ebreji un padomju vara*. Ievadraksts. 18. lpp.; Dribins, L. (2009). *Pēcvārda secinājumi*. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Latvijas ebreji un padomju vara. 1928–1953*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 257. lpp.

paredzēja plašu diskrimināciju, iespējas ieņemt augstus amatus ieskaitot.¹³²⁴ Ebreju pašidentitātes meklējumiem PSRS bija atvēlētas vairākas, gandrīz vienlīdz bezperspektīvas vai nevēlamas alternatīvas: centieni reformēt sistēmu, atteikšanās no ebreja identitātes, mēģinājumi izceļot no Padomju Savienības, cīņa par ebreju kultūras atjaunošanu vai “iekšējā emigrācija” jeb atteikšanās no publiskas dzīves. Tieši šī pēdējā stratēģija tika izmantota visbiežāk, jo labākais, ko varēja darīt jebkurš ebrejs, bija kļūšana iespējami nepamanāmam.¹³²⁵ Šī taktika būtiski ietekmēja arī holokausta atmiņas procesus.

Dāvids Zilbermans, kurš daudz darba ebreju vēstures un holokausta izpētē ieguldījis vēl PSRS laikā un par savu galveno uzdevumu izvirzījis liecību vākšanu un apkopošanu par ebreju glābšanu, atceras, ka nozīmīgākais un atpazīstamākais no viņiem – Žanis Lipke – sākotnēji uz D. Zilbermanu pamatotu iemeslu dēļ raudzījies ar aizdomām vēl krietni pēc J. Staļina nāves:

Visā impērijā valdīja drūms antisemitisma gars. Interesēšanās, materiālu vākšana par ebreju vēsturi, kultūru vai holokaustu no varas puses tika uzskatīta par “pretpadomju darbību”, “cionistisko propagandu”. Totāla izsekošana, savstarpējais aizdomīgums un neuzticība, ko kultivēja Valsts Drošības komiteja, bija ikdienas norma, kas cilvēkus varēja novest līdz izmisumam. Cilvēki baidījās no provokatoriem, visāda veida ziņotājiem.¹³²⁶

Vissarežģītāk attiecības ar holokaustu veidojās ebrejiem vadošos padomju iestāžu amatos, jo ideālkomunistam bija “jāstāv pāri” tādām ikdienišķām parādībām kā tuvāko ģimenes locekļu nāve gāzes kamerās, un publiski jāvar atskatīties uz šiem personiski intīmajiem un sāpīgajiem notikumiem kā vienu no daudziem elementiem progresīvo un reakcionāro spēku cīņā. Cilvēkiem kā Jakubs Bermans¹³²⁷ pastāvēja izvēle starp atmiņu un karjeru, jo holokausts tāpat kā citi vēsturiski notikumi bija skatāmi caur dialektiskā materiālisma prizmu, un padomju vara pieļāva atceri tikai par komunistu upuriem vai komunistu cīņu pret fašistiem.

6.3.2. Ebreju kultūras dzīves ierobežojumi piecdesmitajos gados

Ebreju kultūras dzīves ierobežojumi, aizliegums dibināt skolas un izglītības iestādes, noteica to, ka par ebreju kopienas kultūras dzīves centriem kļuva draudzes un sinagogas, kas kļuva par ebreju nacionālās apziņas uzturēšanas vietām.¹³²⁸ Par daudzu Rīgas ebreju garīgās

¹³²⁴ Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 292. lpp.

¹³²⁵ Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 220, 246.

¹³²⁶ Zilbermans, D. (2005). *Kā zvaigzne tumsā: Atmiņas par Jāni (Žani) Lipki*. 7. lpp. Aizdomu ēna krita pat uz savulaik pārliecinātiem komunistiem. Jāzeps Eiduss atceras, ka 1938. gadā, laižot viņu brīvībā, Rīgas cietuma priekšnieks teicis: “Met, Eidus, savus komunistus pie malas! Atnāks tavējie un paši tevi iesēdinās!” Vēlāk šis pareģojums patiešām piepildījies. Sk.: Šneidere, I. (2004). Ebreju politisko krimināllietu izmeklēšana Latvijas PSR 1953. gada sākumā. 358. lpp.

¹³²⁷ Spilgts piemērs ir Jakubs Bermans, politbiroja loceklis, kura ģimene gāja bojā Treblinkas nāves nometnē un kurš būdams atbildīgs par ideoloģiju un drošību, darīja vairāk nekā jebkurš cits, lai dažus gadus pēc Otrā pasaules kara beigām viņa ģimenei līdzīgie likteņi nokļūtu aizmirstībā. Sk.: Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 356–357.

¹³²⁸ “Atkusni” raksturo arī ebreju kultūras pulciņu darbība padomju varas apstākļos. Pēc apņemšanās ievērot dažādus ierobežojumus 1957. gadā tika dibināts ebreju koris, dramatiskais pulciņš un orķestris. Tomēr pēc pirmajiem panākumiem dalībnieku atlasē un priekšnesumos dramatisks pulciņu un orķestri aizliedza, korim pieprasīja mainīt nosaukumu uz Rīgas pilsētas Maskavas rajona jaukto kori, iekļaut programmā ne vairāk par 50% ebreju dziesmu, uzstāšanos sākt un beigt ar neebreju priekšnesumiem, līdz visbeidzot 1962. gadā kori likvidēja.

dzīves centru kļuva sinagoga Peitavas ielā – viena no nedaudzām sinagogām visā PSRS. Tomēr arī Hruščova laikā saglabājās nozīmīgi ierobežojumi reliģiskajā sfērā, jo arī jaunais režīms nebija mainījis antireliģiski orientēto ideoloģiju, kā rezultātā ebreji tika traucēti viņu svētbrīžos un viņiem gadījās taisnoties par savām reliģiskajām aktivitātēm.¹³²⁹ Marksismā ļēninismā sakņotās ateisma politikas dēļ būtībā jebkurš iemesls ļāva atbildīgajām institūcijām ierobežot draudžu darbību un arī aizliegt tās.¹³³⁰

Tomēr tas nenozīmē, ka ebreju kultūras dzīve un holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR nepastāvēja. Vēsturniece Karīna Barkāne secina, ka padomju politikas rezultātā ebreju tradīcija tika nozīmīgi deformēta, tomēr nevar runāt par pilnīgu ebreju kultūras, tai skaitā atmiņas veidošanas centienu iznīcināšanu.¹³³¹ Saglabājušās liecības par jūdaisma studijām, jauniešu iesaisti reliģisko draudžu dzīvē, kopīgi rīkoti kultūras pasākumiem,¹³³² kā arī kapu un piemiņas vietu apmeklējumiem, taču tie visi bija varas nesankcionēti pasākumi, kas, “izspiesti” pagrīdē, visbiežāk draudēja ar nozīmīgām sankcijām vai represijām.

Ebreju kultūras dzīve arī pēc staļinisko represiju beigām palika dažu kopīgu mērķu apziņā orientētu cilvēku interešu lokā. Ebreju cilmes rakstnieki, dzejnieki, mākslinieki un aktieri, kas bija pārdzīvojuši holokaustu Latvijas teritorijā vai uz šejieni atgriezušies pēc kara, regulāri tikās un pulcējās ap Maksu Šacu-Aņinu. Tomēr pat izteikti komunistiskā pārliecība¹³³³ viņu un citus ebrejus¹³³⁴ neglāba no represijām antisemitisko kampaņu laikā un apsūdzībām pretpadomju

Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 298.–300. lpp.; Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 276–278.

¹³²⁹ Barkāne, K. (2013). 34–41. lpp.; Баркан, К. (2013). Соблюдение еврейских традиций в Латгалии в советское время (вторая половина 1940–х – начало 1960–х гг.): между архивными документами и воспоминаниями. В: Амосова, С. (отв. ред.). *Утраченное соседство: Евреи в культурной памяти жителей Латгалии. Материалы экспедиций 2011–2012 гг.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах “Сэфер”; Музей “Евреи в Латвии”. С. 309–318.

¹³³⁰ Ja līdz 1948. gadam šo darbību varas iestādes nekontrolēja, tad pēc tā pastiprinājās kontrole, bet 1950. gadā reliģiskās dzīves organizētāji tika pakļauti plašām represijām. Dažādas oficiālās iestādes, partijas orgāni centās likt šķēršļus reliģisko draudžu ikdienas dzīves norisei un daudzi rituāli noritēja neoficiāli, varētu teikt – pagrīdē. Ebreju draudžu situācija īpaši sarežģīta kļuva laika posmā no 1957. līdz 1964. gadam, kad visā PSRS tika īstenota pretreligijas kampaņa, kas ietvēra visaptverošu propagandu, sinagogu slēgšanu, kā arī ticīgo aizskaršanu. Sk.: Šneidere, I. (2007/2001). Politiskās prāvas pret ebrejiem Latvijā 1944.–1952. gadā. 341.–345. lpp.; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 226. Баркан, К. (2013). Соблюдение еврейских традиций в Латгалии в советское время (вторая половина 1940–х – начало 1960–х гг.): между архивными документами и воспоминаниями. С. 309–318.

¹³³¹ Turpat.

¹³³² Dribins, L. (2007). *Ebreji Latvijā*. 224.–225. lpp.; Dribins, L. (2009). *Latvijas ebreji un padomju vara*. Ievadraksts. 18. lpp.; Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 66. lpp.

¹³³³ Publicists Franks Gordons lai arī norāda, ka pēc atbrīvošanas no ieslodzījuma M. Šacs-Aņins esot daudz lielāku uzmanību pievērsis ebreju nacionālās nekā padomju internacionālās kultūras jautājumam, asi kritizējis Maksa Šaca-Aņina prokomunistisko nostāju. F. Gordons raksta, ka vēl pēc Sarkanās armijas ienākšanas Latvijā M. Šacs-Aņins turpinājis cildināt padomju režīmu un “tad jau varēja skaidri manīt, ka viņa aklums nebija fizisks vien.” Pēc F. Gordona domām, pret jūdaisma ticību un rabīniem vērstā propagandas kampaņa, ko pirmās padomju okupācijas laikā publicēja M. Šaca-Aņina vadītais laikraksts “*Kamif*”, būtu dēvējams par klaji antisemitisku, ja vien to neizdotu ebreji. Gordons, F. (2001/1994). *Latvieši un žīdi: spīlē starp Vāciju un Krieviju*. 42., 64. lpp.

¹³³⁴ Par savu apcietināšanu piecdesmito gadu nogalē Jāzeps Eiduss raksta: “Var teikt, ka piedzīvojums bija visai tipisks tam laikam – tipiska parādība tipiskos apstākļos [izcēlums oriģinālā], kā prasīja padomju literatūras teorētiķi. Mainījās vienīgi mana pozīcija – es vairs nebraucu laikmeta vilcienā, bet biju nokļuvis zem tā riteņiem.” Sk.: Eiduss, J. (2004). *Pagājība: atskats un vērtējums, 1916–2004*. 161. lpp.

darbībā un kontrrevolucionāras propagandas izplatīšanā.¹³³⁵ Viens no aktīvākajiem tā dēvēto ebreju aktīvistu grupas dalībniekiem un ebreju dzīves veidotājiem, kurš vēlāk kļuva arī par iniciatoru Rumbulas sakopšanai,¹³³⁶ bija Benjamins [Bencians] Kaplāns, kura viens no mērķiem esot bijis pavēstīt par holokaustu vairāk, nekā toreiz oficiāli paredzēja padomju dienaskārtība. Līdzīgi kā citi tā laika ebreju kopienas līderi un holokausta piemiņas aktualizētāji, B. Kaplāns bija izbaudījis padomju režīma represīvo politiku un ieslodzījumā pavadījis laiku no 1951. līdz 1957. gadam.¹³³⁷

Neraugoties uz varas pretdarbību, šie cilvēki neatmeta savus ideālus un centās nodrošināt ebreju kultūras saglabāšanu. Starp citiem ar ebreju kultūras atdzimšanu saistītiem jautājumiem, tika apspriestas arī holokausta piemiņas iemūžināšanas iespējas.¹³³⁸ Kā liecina represēto ebreju izmeklēšanas lietu materiāli, neraugoties uz oficiālo varas iestāžu aizliegumu un draudošajām represijām,¹³³⁹ ebreju domubiedru grupa, kurā ietilpa B. Kaplāns, M. Mihelsons un citi aktīvistu,¹³⁴⁰ strādāja pie holokausta upuru sarakstu veidošanas, kā arī plānoja Vecajā ebreju kapsētā izveidot piemiņas memoriālu iznīcinātajiem Rīgas geto ebrejiem.¹³⁴¹ Taču šie procesi norisinājās šaurā interesentu lokā.¹³⁴²

Būtiska vērtība piemita no rokas rokā ceļojošiem holokausta atmiņu pierakstiem “*samizdat*” formā. Ebreju kopienas liktenim Padomju Savienībā veltītajā literatūrā Rīga tiek dēvēta par vienu no “*samizdat*” literatūras centriem.¹³⁴³ Pagrīdes izdevumu formā piecdesmito

¹³³⁵ Sk.: LPSR Iekšlietu ministrijas un Drošības komitejas apsūdzības lieta pret Maksu Šacu–Aņinu par pretpadomju darbību un kontrrevolucionāru propagandu. Sk.: LVA, f. P–2918.; MEL III–702–705.; Vestermanis, M. (sast.). (2002). *Muzeja “Ebreji Latvijā” krājuma materiālu apskats: grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespieddarbi, dokumenti*. 107. lpp.

¹³³⁶ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 276–280.

¹³³⁷ LVA, fonds, P–2918, lp.1–3.

¹³³⁸ Sk.: Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 94–95. lpp.

¹³³⁹ Latvijas virsrabīns Natans Barkans, kurš pēc evakuācijas Vidusāzijā 1949. gadā atgriezās Rīgā, līdz pat Latvijas neatkarības atjaunošanai strādāja, lai saglabātu un koptu ebreju kultūras vērtības, kā arī stiprinātu ebreju kopienu, padomju gadu realitāti atcerējās šādi: “[M]ēs pulcējāmies dzīvokļos, lasījām Toru, runājām par ebreju tradīciju, sapņojām kādreiz noteikti aizbraukt uz Apsolīto zemi. Tolaik pat vienkārša ebreju svētku svinēšana un paražu ievērošana bija bīstama. Ziņotāji un VDK aģenti bija visur, pat sinagogā.” Citēts pēc: Šneidere, I. (2009). *Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953*. 220. lpp.

¹³⁴⁰ Par puslegālās ebreju vēstures apzinātāju un pētnieku grupas neformālu līderi kļuva kādreizējais Rīgas geto ieslodzītais Makss [Motja] Mihelsons. Grupā darbojās arī Benjamins [Bencians, Beņa] Kaplāns, Harijs [Garijs] Levi, Dāvids Garbers, Dāvids Zilbermans u.c. Ebreju jauniešu aktīvistiem radās ideja dokumentēt holokaustu pārdzīvojušo ebreju pieredzi geto, koncentrācijas nometnēs un slēpjoties no slepkavām, kā arī ebreju pretošanās un sacelšanās gadījumus. Pirmās slepenās tikšanās norisinājās Motjas un Frīdas Mihelsonu dzīvoklī Artilērijas ielā. Piemēram, šis ebreju disidentu kustības aktīvists Dāvids Zilbermans pēc kara intervēja Ž. Lipki un viņa izglābtos ebrejus, lai saglabātu liecības. Sk.: Zilbermans, D. (2005). *Kā zvaigzne tumsā: Atmiņas par Jāni (Žani) Lipki*. Rīga: Muzejs “Ebreji Latvijā”. 5. lpp.

¹³⁴¹ LVA, fonds P–2918. 69. lp. Šo ideju atbildīgās iestādēs, protams, neatbalstīja. Sk.: Šneidere, I. (2009). *Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953*. 218. lpp.

¹³⁴² Lai gan ebreju slepkavības vietas un to nosaukumi joprojām tika atainotas presē arī antisemitisma kampaņas laikā, tajās nebija nekādas informācijas par ebreju upuriem, un tipiskais padomju diskurss vēstīja par “fašistu noziegumiem pret mierīgajiem padomju pilsoņiem”, bet ebreji kā Otrā pasaules kara upuri staļinisma beigu periodā tika izdzēsti no PSRS un LPSR publiskās dienaskārtības, taču par to neformāli turpināja interesēties paši ebreji, kurus personīgi bija ietekmējusi šī traģēdija. R. Šaca–Marjaša norāda, ka padomju režīma oficiālās politikas dēļ par holokausta traģēdiju pat ebreji bija informēti ļoti vispārīgi. Protams, neapstrīdams bija tas, ka viņu radi un tuvinieki, draugi un paziņas, kaimiņi un sabiedrotie bija nogalināti: “*Par šo traģēdiju mums toreiz izdevās šo to uzzināt no īsajiem oficiālajiem paziņojumiem presē un slepeniem no rokas rokā nodotiem nedaudzo izglābušos manuskriptiem. Vēstījumi bija lakoniski – atmiņas par nesen pārdzīvoto vēl līdzinājās asiņojošai brūcei.*” Sk.: Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 79. lpp.

¹³⁴³ Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 385, 388.

gadu beigās un vēl jo vairāk – sešdesmitajos gados ebreju interesentu vidū no rokas rokā ceļoja būtiskā holokaustam veltīta literatūra – gan Jevgēnija Jevtušenko (*Евтушенко*) dzejolis “Babijara”, gan holokaustu pārdzīvojušo ebreju atmiņas.¹³⁴⁴ Analizējot atmiņas veidošanos PSRS, Orlando Faidžiss (*Figes*) norāda, ka padomju ideoloģiskās cenzūras apstākļos “*samizdat*” formātā cirkulējošajiem darbiem bijusi īpaša nozīme. Noziegumu noklusējuma apstākļos tie kļuvuši par individuālās pieredzes aizvietotājiem, ar ko lasītājs identificējies un kur pausto pieņēmis kā savu tādā mērā, ka tie ietekmējuši ne tikai faktus, notikumus un to līdzdalībniekus cilvēku atmiņā, bet arī pieredzes izprašanu kā tādu.¹³⁴⁵ Šo materiālu vērtību vairojusi gan oficiālā holokausta atmiņas un ar to saistīto publikāciju cenzūra, gan ideoloģiskais padomju holokausta historiogrāfijas diskurss.

6.3.3. Padomju oficiālais vēstures diskurss un holokausts historiogrāfijā

Lai gan nacistiskais režīms, neraugoties uz to, ka ebreju īpatsvars bija apmēram divi procenti no PSRS iedzīvotājiem, okupētajās padomju teritorijās nogalināja vairāk ebreju nekā krievu (vairāk nekā puse no visiem PSRS pilsoņiem) civiliedzīvotāju, nogalināto ebreju skaits kļuva par padomju valsts noslēpumu, jo ideoloģiskā konstrukcija paredzēja, ka krievu tauta ir cietusi vismagāk un tai bija jāklūst gan par galvenajiem varoņiem un uzvarētājiem, gan galvenajiem cietējiem vienlaikus. Padomju propaganda vēstīja, ka galvenie cietušie paš aizliedzīgajā cīņā pret hitleriskās Vācijas karaspēku ir “varenā krievu tauta”, tādējādi, pēc O. Faidžisa domām, pēckara gados krievu nacionālisms arī publiskā komunikācijā kļuva par PSRS pamatideoloģiju, aizvietojošot pirmskara periodam lielākā mērā raksturīgo oficiālo internacionālismu.¹³⁴⁶

Tāda apmēra un nozīmes notikums kā holokausts nevarēja tikt pilnībā izsvēpēts no komunistu vēstures diskursa, bet tas tika pārrakstīts pieļaujāmā teleoloģiskā diskursa robežās un

¹³⁴⁴ Par dažādām ebreju grupām, kas bieži vien bez savstarpējas, koordinācijas aktīvi izplatīja literatūru *samizdat* formā sīkāk sk.: Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. Seattle: The University of Washington Press. P. 77.–79.; Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 382. Aleksandrs Bergmanis atmiņās raksta, kā pēcstaļinisma periodā paslepeni ieguvus un izlasījis Latvijā holokaustu pārdzīvojušā skulptora Elmāra Rivoša atmiņas, un, lai gan skaidri apzinājies, ka pat tā dēvētajos Hruščova “atkušņa” gados cerību uz šādu darbu publicēšanu praktiski nav, nolēmis iemūžināt uz papīra arī savu un savas ģimenes traģisko pieredzi holokausta laikā. Elmāra Rivoša atmiņu atsevišķi fragmenti gan daudz vēlāk tika publicēti jidišā iznākošajā žurnālā “Mana dzimtene”. A. Bergmanim bijusi informācija arī par Maksa Kaufmana grāmatu “*Churbn Lettland*”, kas nelielā metienā 1947. gadā tika izdota Vācijā, tomēr daudzie centieni iegūt to savā īpašumā bija neveiksmīgi. Vistuvāk iespējai iepazīties ar darbu Bergmanis nonāca sešdesmito gadu beigās, kad viņam izdevās vienoties, ka Kaufmana grāmatu no Šveices varētu atsūtīt māsīca, tomēr arī šajā gadījumā darba eksemplārs nonāca nevis pie adresāta, bet gan Valsts bibliotēkas specfondā ar ļoti ierobežotu piekļuvi. A. Bergmanim tomēr izdevās izlasīt Kaufmana darbu vēl padomju režīma valdīšanas laikā, iegūstot to no kādas paziņas. Sk.: “Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. Rīga: Latvijas ebreju draudžu un kopienu padome. 3.–4. lpp. Gan Aleksandra Bergmaņa, gan Elmāra Rivoša atmiņas pilnā apjomā tika publicētas pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas. Sk. arī: Rivošs, E. (2006). *Piezīmes*. Rīga: Rīgas ebreju kopiena; muzejs “Ebreji Latvijā”.

¹³⁴⁵ Figes, O. (2007). *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. London: Allen Lane. P. 634–636.

¹³⁴⁶ Faidžiss, O. (2011). *Čukstētāji: Privātā dzīve Staļina Krievijā*. Rīga: Zvaigzne ABC. 664. lpp. Pols Brass (*Brass*) norāda, ka PSRS kļuva par krievu nacionālo valsti ar izteiktu etnisko krievu vēsturisko, sociālo, politisko un lingvistisko dominanci. Krievu valoda un izcelsme nodrošināja privilīģētas pozīcijas darba tirgū un sociālajā hierarhijā. Sk.: Brass, P. R. (1991). *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. New Dehli: Sage Publications.

kļuva par daļu no marksisma diskursa.¹³⁴⁷ Lai gan atšķirībā no vēlīnā staļinisma piecdesmito gadu otrajā pusē holokausta tematika vairs nebija aizliegtais temats padomju historiogrāfijā un ebreju iznīcināšanas tematika parādījās dažādos izdevumos, tomēr nozīmīgāka loma tai atvēlēta palīgliteratūrā – vēstures grāmatās un atmiņās par karu vai partizānu cīņām.¹³⁴⁸ Latvijas PSR oficiālās vēstures izdevumi pamatā ietvēra stāstu par nacistu ļaundarbībām, bet padomju vēsturnieku literārajā apdarē iznīcināšanas politika bija vērsta nevis pret ebrejiem, bet pret padomju mierīgajiem iedzīvotājiem vai pilsoņiem.¹³⁴⁹

Lai gan 1956. gada “Latvijas PSR vēsturē” minētas ebreju iznīcināšanas vietas, piemēram, Rumbula, un tur nošautie 38 tūkstoši cilvēku, šādi piemēri iekļauti uzskaitījumu virknēs, kas vēsta par padomju iedzīvotāju upuriem. Neraugoties uz to, ka upuru pieredze, Otrajā pasaules karā darbā ir atainota,¹³⁵⁰ ebreji minēti tikai vienreiz – vēstot par 35 tūkstošiem, kas nošauti Rīgas geto.¹³⁵¹ Turklāt arī šis izdevums liecina par padomju historiogrāfijas tendenci daudz lielākā mērā akcentēt nevis upurus, bet gan nacistu nodarīto postu tautsaimniecībai – lauksaimniecības un rūpniecības, kā arī militāros un ekonomiskos zaudējumus, kas atšķirībā no upuriem kopumā, nemaz nerunājot par atsevišķām grupām, kā, piemēram, ebreji, analizēti vissīkākajās detaļās. Padomju historiogrāfijai šajā periodā raksturīgi centieni veidot gan priekšstatu par padomju tautas pašizliedzīgo cīņu pret nacismu: “*Lielajā Tēvijas karā piedalījās visa tauta. Šāds visas tautas kara raksturs izrietēja no mūsu valsts un sabiedriskās iekārtas sociālistiskās būtības, no padomju tautas morāli politiskās vienotības. [...] Pret hitleriešiem*

¹³⁴⁷ Fox, T. C (2004). The Holocaust under Communism. P. 420. Ņemot vērā pēckara PSRS politiskos un ideoloģiskos apstākļus, nav pārsteidzošs holokausta noklusējums. Padomju varai, kas pasauli tvēra caur marksistisko šķiru cīņas prizmu, pašaprotami šķita “Lielo Tēvijas karu” skatīt kā cīņu nevis pret nesenajiem sabiedrotajiem vāciešiem, bet gan pret fašistiem, līdz ar to arī upurus skatot dominējošajā marksistiski šķiriskajā pieejā – kā cīņas pret antifašismu upurus neatkarīgi no to tautības. Tādi notikumi kā nozīmīgākais ebreju pretošanās simbols holokaustam – 1943. gada Varšavas geto sacelšanās – padomju atmiņu kultūrā pārtapa par poļu nacionālkomunistu vadītu dumpi, bet holokausts tā arī nekļuva par būtisku daļu no padomju oficiālās Otrā pasaules kara vēstures. Vēl viens nozīmīgs iemesls holokausta noliegšanai PSRS nenoliedzami bija kolaboracionisma jautājums. Šai gadījumā, akcentējot ebreju masveida iznīcināšanu, nāktos risināt arī slepkavu jautājumu, kuru realizācijā un īstenošanā nozīmīgu lomu nacisti atvēlēja vietējiem kolaboracionistiem. Šo jautājumu uzdošana un atbildēšana nozīmīgi iedragātu mītu par vienotās un varenās padomju tautas pašizliedzīgo cīņu pret nīstajiem nacistu iebrucējiem. Sīkāk sk.: Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 341–343. Timotijs Snaiders raksta, ka “Jebkura pretošanās fašistiem pēc definīcijas bija komunistu vadīta; ja tā nebija komunistu vadīta, tad tā nebija pretošanās.” Sk.: Turpat. 355. lpp.

¹³⁴⁸ Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā*. 32. lpp.

¹³⁴⁹ Šīs tendences attiecināmas ne tikai uz historiogrāfiju, bet arī uz piecdesmito gadu vidusdaļu pre si un daiļliteratūru. 1954. gadā pat Marģers Vestermanis, pašizliedzīgs holokausta tematikas aktualizētājs, presē rakstot par komjaunieti Maldu Skreiju, kurš tika nogalināts 1944. gada 27. jūnijā, un, minot Rumbulu kā padomju masu upuru kapa vietu, nenorāda uz ebrejiem kā šajā vietā lielākoties nogalinātajiem. Sk.: Vestermanis, M. (1954, 27. jūnijs). Komjaunietis Malds Skreija. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp. Izņēmums ir R. Sēļa romāns “Kam vara un viltus”, kurā atainojis padomju darbaļaužu cīņu pret fašismu, kā arī vāciešu un to līdzskrējēji noziegumus – fašisma zvērības gestapo cietumā, Centrālciematā un prefektūras nopratināšanas kabinetos. Šajā kontekstā kā pakārtots temats iekļautas arī ebreju ciešanas geto un slepkavības Rumbulā. Sk.: Sēlis, R. (1954, 15. jūnijs). Kam vara un viltus. *Zvaigzne*. 18.–42.lpp.

¹³⁵⁰ Piemēram, darbā vēstīts, ka nacistisko režīmu raksturo “dziļi pārdomāta cilvēku iznīcināšanas sistēma. Ieslodzītos spīdzināja, sita, piespieda veikt pārmērīgi grūtus darbus, mērdēja badā, smacēja ar gāzēm speciāli šim nolūkam iekārtotās automašīnās – “nāves automobiļos””. Sk.: Strazdiņš, K. (red). (1956). *Latvijas PSR vēsture: saīsināts kurss*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība. 449. lpp.

¹³⁵¹ Strazdiņš, K. (red). (1956). *Latvijas PSR vēsture: saīsināts kurss*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība. 449. lpp.

cīnījās visa padomju tauta – rūpnīcu un fabriku strādnieki, zemnieki, inteliģence”¹³⁵², gan nošķirumu starp padomju patriotiem un buržuāziskajiem nacionālistiem, gan par centieniem šķelt tautu draudzību:

Visās fašistu ļaundarbības piedalījās latviešu buržuāziskie nacionālisti. Tikai Latvijas teritorijā vien hitlerieši un viņu tiešie aģenti – latviešu buržuāziskie nacionālisti – nonāvēja 600 tūkst. mierīgo iedzīvotāju un padomju karagūstekņu. Padomju cilvēkus iznīcināja koncentrācijas nometnēs un cietumos. Masu nošaušanas vietas bija meži un nometnes Rīgas tuvumā. [...] Tomēr visi šie tautas nodevēju mēģinājumi sēt naidu starp latviešu tautu un lielo krievu tautu bija pilnīgi neveiksmīgi. Latviešu tauta palika uzticīga savai sociālistiskajai Dzimtenei un tautu draudzībai, dižajai Padomju Savienības Komunistiskajai partijai.¹³⁵³

Pavērsiens holokausta historiogrāfijā līdzīgi kā kultūras reprezentācijās ir piecdesmito gadu nogale. 1959. gadā publicētajā Latvijas PSR vēstures trešajā sējumā vācu nacionālsociālistiskā režīma īstenotā ebreju diskriminācija, vajāšana un iznīcināšana analizēta kā atsevišķs fenomens, šim tematam veltot vienu rindkopu jeb 9 rindiņas teksta:

Vācu fašisti asiņaini izrēķinājās ar ebrejiem. Ebrejiem noteica aizlieguma laiku, kurā viņi nedrīkstēja atstāt savus dzīvokļus. Viņiem aizliedza stāvēt rindās pēc produktiem, parādīties sabiedriskās vietās un staigāt pa trotuāriem. Pēc hitleriskā laika komandanta rīkojuma Rīgā ebrejiem bija jānēsā īpašā atšķirības zīme (Dāvida zvaigzne dzeltenā krāsā). Lai iznīcinātu ebrejus, Rīgā tika ierīkots geto. Tajā bija ieslodzīti apmēram 35 tūkst. ebreju. Ieslodzītos no geto uzveda uz pilsētu vienīgi darba kolonnās policijas uzraudzībā. 1941. g. 30. novembrī un 8. decembrī visus 35. tūkst. ebreju nošāva Rumbulas mežā (pie Rīgas).¹³⁵⁴

Šis ir vienīgais Latvijas PSR vēstures izdevums, kurā ebreju iznīcināšanas tematikai veltīts vairāk par vienu teikumu, turklāt dažkārt ebreji vēstījumā par nacistu upuriem Otrā pasaules kara laikā kā atsevišķa un specifiska upuru grupa nav pieminēta un tikusi iekļauta padomju iedzīvotāju vai cilvēku kategorijā.

6.3.4. Holokausta tematikas atgriešanās publiskajā telpā piecdesmito gadu beigās

Literatūrzinātnieks Guntis Berelis norāda, ka arī literatūras darbos “atkusnis” noritēja ļoti lēnu. Viņaprāt, lai arī socreālisms zaudēja kanona un marksisma-ļeņinisma paradigmas statusu un literārās darbības robežas paplašinājās, socreālisms vēl ilgi saglabājās kā spēcīga ideja, un literārā transformācija notika pakāpeniski.¹³⁵⁵ Šo iemeslu dēļ holokausta tematika Latvijas PSR populārās kultūras tekstos atgriezās piecdesmito gadu nogalē un sešdesmito gadu sākumā kontekstā ar pavērsienu uz Otrā pasaules kara upuru pieminēšanu PSRS publiskajā telpā.¹³⁵⁶

¹³⁵² Turpat. 443.–457. lpp.

¹³⁵³ Turpat. 449.–451. lpp.

¹³⁵⁴ Strazdiņš, K. (red). (1959). *Latvijas PSR vēsture*. 3. sējums. Rīga: Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība. 431. lpp.

¹³⁵⁵ Berelis, G. (1999). *Latviešu literatūras vēsture*. 120. lpp.

¹³⁵⁶ Sīkāk par šo procesu sk. nākamajā apakšnodaļā. Šīs tendences raksturo pirmie publiski aicinājumi rūpēties par Otrā pasaules kara upuru piemiņu. Piemēram, E. Krievāns, atreferējot kara veterānu viedokļus, vērš uzmanību uz to, ka nav izveidotas piemiņas zīmes nacisma upuriem, un kā piemērus min ne tikai Salaspils koncentrācijas nometni, bet arī Rumbulas mežu, kur “noslepkavoti ap 10 tūkstoši cilvēku”, un Maskavas rajonu, “kur fašisti bija ierīkojuši geto”, ebrejus gan neminot. Sk.: Krievāns, E. (1957, 15. novembris), Lai nekad neatkārtotos kara šausmas! *Padomju Jaunatne*. 1. lpp. Šīs tendences turpinātas arī citos rakstos: Ozols, J. (1958, 26. okt.). Saglabāsim mūžos kritušo komjauniešu varoņu piemiņu! *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.

Šajā laika periodā Otrā pasaules kara upuri vēlreiz sāk kļūt par nozīmīgu Latvijas PSR mediju satura daļu, taču vismaz sākotnēji ebreji pieminēti netiek:

Rīga bija pārvērsta par vienu no vislielākajiem mierīgo iedzīvotāju iznīcināšanas centriem Eiropā, par otru Maidaneku. Biķernieku mežā nošāva 46.000, Rumbulas mežā 38.000, Dreiliņos 13.000, bet Salaspils noietnē, ko fašistiskie nezvēri noorganizēja 1942. gadā vecās garnizona Šautuves vietā, viena gada laikā nonāvēja 3000 bērnu.¹³⁵⁷

Līdzīgas tendences norisinās arī daiļliteratūrā. 1959. gadā publicēts Vizmas Belševicas dzejolis “Satikšanās kalnos”, kuru caurauž Otrā pasaules kara upuru tematika, un, lai gan tiešu norāžu uz ebrejiem nav, konteksts liecina par holokausta tematiku. V. Belševica raksta:

Mēs katrs toreiz kauna zvaigzni krūtīs/
Kā neredzamu Kaina zīmi nesām,
Kad nebeidzamas ļaunu rindas vilkās/
Pa mēmā drausmā sastingušām ielām/
Tik vienā virzienā, no kura neatgriezās
— Uz Rumbulas un Biķernieku priedēm.../
Uz priedēm tām, ko sen vairs nedzirdīja/
No jūras dzītu padebešu valgme,
Bet asins paltis, lipīgas un biezas.¹³⁵⁸

1959. gadā publicēts arī Dagnijas Zigmontes darbs “Bērni un koki aug pret sauli”, kura pamatā vēstījums par ģimenes, triju sieviešu – meitas, mātes un vecāsmātes – dzīvi nacistu okupētajā Rīgā,¹³⁵⁹ vienlaikus nozīmīga loma atvēlēta ebreju ciešanām Otrā pasaules kara laikā un to pēdām līdzcilvēku apziņā.¹³⁶⁰ Darba emocionāli piesātinātākā un aktuālākā holokausta liecība ir ebreju, Kacmaņu ģimenes aizvešana uz geto:

Apkārtējo namu logos neredz nevienas sejas, tikai aizkarus ar aizdomīgām spraudziņām gar malām, – pat ziņkāros puikas mātes aizsaukušas prom, labi saredzēdamas, ka ne jau parastais pārkrāvšanās skats šodien novērojams. Nav neviena cilvēka, uz kuriem varētu palūkoties Kacmaņu ģimene, kad tā iznāk laukā no mājas. Bet visi iedzīvotāji, visa iela redz un pavada – kurš ar kādām jūtām, to nevar zināt, aizkari klusē, mazās melnās spraugas ir mēmas.¹³⁶¹

Ņ. Hruščova valdīšanas laiks, īpaši tā otrā daļa, PSRS pieļāva salīdzinoši plašākas vārda brīvības robežas, kas rezultējās ne tikai apmaiņā ar ebrejiem nozīmīgām holokausta liecībām, kas pārsvarā ceļoja no rokas rokā “*samizdat*” formā, bet pašās piecdesmito gadu beigās ebreju iznīcināšanas tematiku atkal varēja publicēt arī oficiāli, un šajā laikposmā ebreju iznīcināšanas tematika atgriezās Latvijas PSR mediju dienaskārtībā. Līdz ar to šajā laikā Latvijas radio vecākais redaktors Jānis Briedis izveidoja radījumu “Dāvida zvaigzne”, kurā izmantotas Frīdas

¹³⁵⁷ Ērgle, D. (1959, 8. marts). “Lai tas nekad neatkārtotos.” *Padomju Jaunatne*. 3. lpp. Līdzīgi arī Marģers Vestermanis 14 gadu jubilejā kopš Otrā pasaules karā beigām raksta par nacistu noziegumiem, kurus, kā vēsta publikācijas nosaukumus, “nevar aizmirst”. M. Vestermanis raksturo nacistu noziegumus un piemin slepkavības rasisku motīvu dēļ, kā arī aicina atminēties “baismos masu kapus Biķernieku silā un Rumbula, Stropos un Sķēdes kāpas, atcerieties nāves moku vietu Salaspilī, Audriņu ciema traģēdiju un mežonīgās cilvēku medības Rīgas ielās”, tomēr apzīmējumu “ebreji” nelieto. Sk.: Vestermanis, M. (1959, 9. maijs). To nevar aizmirst. *Cīņa*. 2. lpp.

¹³⁵⁸ Belševica, V. (1959, 1. febr.). Satikšanās kalnos. *Karogs*, 2, 23. lpp.

¹³⁵⁹ Šo tāpat kā trīsdesmit citus autore darbus raksturo sirsnīgā attieksme pret ikdienišķiem līdzcilvēkiem, viņu priekiem un sāpēm. Sk.: Bērsons, I. (1997, 27. febr.). Dagnija Zigmonte (1931. 7.VI–1997.24.II). *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/arhivs/dagnija-zigmonte-1931-7-vi-1997-24-ii-10003978>. Ebreju upuru tematika skarta arī 1959. gadā publicētajā Dagnijas Zigmontes romānā “Jūras vārti”, jo īpaši spilgti ebreju ciešanas raksturotas romāna varones Mirjamas stāstā par viņas vecvecāku iznīcināšanu nacistu okupācijas laikā. Sk.: Zigmonte, D. (1959, 1. apr.). Jūras vārti. *Karogs*, 4.–28. lpp.

¹³⁶⁰ Stāsts ietver arī kaimiņos dzīvojošo Kacmaņu ģimeni un vēstījumu par viņu likteni, kas tostarp spilgti iekrāso citu darba varoņu ideoloģiskos portretus. Attieksme pret ebreju iznīcināšanu tiek izmantota, lai raksturotu daudzu varoņu personības veidolus un vienlaikus autore vēsta par ebreju diskrimināciju, glābšanu, slepkavošanu un mantas izlaupīšanu.

¹³⁶¹ Zigmonte, D. (1959). *Bērni un koki aug pret sauli*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība. 55.–56. lpp. Šai citātā risināts jautājums, kas aktuāls arī holokausta atmiņas pētniecībā – vai neatcerēšanās oficiālajā diskursā nozīmē arī privātu aizmirstānu?

Mihelsones atmiņas par izglābšanos masu slepkavības laikā Rumbulā.¹³⁶² Savukārt 1959. gada 30. novembrī, Rumbulas slaktiņa astoņpadsmitajā gadadienā, laikrakstā “Rīgas Balss” publicēts spilgts un emocionāls vēstījums par vēsturiskajiem notikumiem un nacistu īstenoto ebreju sākotnējo diskrimināciju un vēlāko masveida iznīcināšanu:

Ebrejus nacisti sadzina īpašos rajonos – tā sauktajos geto – un iznīcināja bez izņēmuma. [...] Ikvienam ebrejam, kas iedrošinātos atstāt geto, draudēja nāve. Ikvienam ebrejam, kas palika geto, tāpat draudēja nāve.. [...] Slepkavas bija “žēlsirdīgi”. Viņi atļāva ģimenēm mirt kopā. Tie upuri, kas bija pirmie pienākuši pie grāvjiem, gaidīja savus tuviniekus.¹³⁶³

Šis emocionālais un skarbaiss vēstījums vienlaikus bija aicinājums atminēties holokausta upurus un kopt viņu piemiņu, kas turpmākajos gados aktīvi notika gan fiziski, gan simboliski.

6.3.5. Ebreju kopienas sastāvs un holokausta sociālā atmiņa

Līdz piecdesmito gadu beigām bija notikušas būtiskas izmaiņas Latvijas PSR ebreju kopienas sastāvā. Šeit palikušajai Latvijas ebreju kopienai industrializācijas, tai skaitā politisku mērķu vārdā īstenotās, rezultātā pievienojās no citām padomju republikām ieplūstošais darbaspēks – imigranti, pārsvarā padomju varai lojāli cilvēki, kurus uzskatāmi raksturoja padomju identitātes iezīmes un daudz lojālāka attieksme pret varu. Līdz ar to 1959. gadā Latvijā dzīvoja 36 000 ebreju,¹³⁶⁴ bet 50% no viņiem runāja tikai krievu valodā un tikai 10 000 no viņiem bija dzimuši Latvijas teritorijā.¹³⁶⁵ Irēne Šneidere uzskata, ka galvenie iemesli šo ebreju ieceļošanai bija labāki dzīves apstākļi, lielāka brīvība un mazāka antisemitisma izplatība – šis apgalvojums, protams, neparedz to, ka antisemitisku tendenču nebija vispār vai to bija maz.¹³⁶⁶

Eli Valks atminas:

¹³⁶² Muzeja “Ebreji Latvijā” krājumā ir saglabāties radio raidījuma montāžas teksts mašīnrakstā krievu valodā. Sk.: Vestermanis, M. (sast.). (2002). *Muzeja “Ebreji Latvijā” krājuma materiālu apskats: grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespieddarbi, dokumenti*. 42. lpp.

¹³⁶³ Radionovs, I. (1959, 30. nov.). Cilvēki esiet modri! Rumbulas traģēdija. *Rīgas Balss*. 3. lpp. M. Vestermanis iespēju publicēt šādu vēstījumu piecdesmito gadu beigās saista ar I. Radionova statusu: “Rodionovs bija korespondents Latvijā, viņš bija ebrejs, Rodionovs bija pseidonīms, viņš visiem godīgi teica – manā klātbūtnē neizrunājieties. Viņš tā godīgi pateica: “Es esmu “stukačs”, tas ir mans pienākums”. Tieši tāpēc arī viņu te atsūtīja. Viņš izmantoja savu draudzību un statusu, gāja uz Vēstures institūtu un taisīja tur traci.” Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt.). *Intervija ar M. Vestermani*. Rīga.

¹³⁶⁴ 1959. gadā veiktā tautas skaitīšana bija pirmā pēckara PSRS, un ievērojams ebreju imigrantu skaits Latvijas PSR skaidrojams ar darba norīkojumiem rūpniecību celtniecībā, labākiem sadzīves un darba apstākļiem, iebraukšanas aizliegumu neesamību atšķirībā, piemēram, no Ukrainas PSR, kā arī salīdzinoši mazāk sastopamām antisemitisma izpausmēm. Sk.: Šneidere, I. (2009). *Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953*. 215.–216. lpp.; Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 283.–284. lpp.; Dribins, L. (2002). *Ebreji Latvijā*. 98. lpp.; Levin, D. (2007/2001). *Some Basic Facts on Latvian Jewry – Before, During and After the World War II*. P. 143.; Levins, D. (1999). *Ebreju vēsture Latvijā: no apmešanās sākumiem līdz mūsu dienām*. 131–132. lpp.

¹³⁶⁵ Salīdzinājumam Latvijas brīvvalsts laikā valsts garantētā tiesiskā vienlīdzība, demokrātiskie likumi un nacionālās minoritātes statuss, kultūras un reliģijas saglabāšana veicināja ebreju identificēšanos ar Latvijas valsti, kā rezultātā pilsoņu īpatsvars ebreju vidū no 77.3% 1920. gadā bija palielinājās līdz 92.5% 1935. gadā. Bet pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas 1995. gadā vairs tikai 44% Latvijā dzīvojošo ebreju bija pilsoņa statuss. Sīkāk sk.: Dribins, L. (2007). *Ebreji Latvijā*. 216.–233. lpp.; Dribins, L. (2009). *Latvijas ebreji un padomju vara*. Ievadraksts. 18. lpp.; Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 283.–284. lpp.; Dribins, L. (2002). *Ebreji Latvijā*. 97. lpp.; Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 61.–62. lpp. Levin, D. (2007/2001). *Some Basic Facts on Latvian Jewry – Before, During and After the World War II*. P. 143.; Levins, D. (1999). *Ebreju vēsture Latvijā: no apmešanās sākumiem līdz mūsu dienām*. 131–132. lpp.

¹³⁶⁶ Sk.: Šneidere, I. (2009). *Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953*. 216. lpp.

50. gados Rīgas ebreji izteikti dalījās divās grupās – latviešu ebreji un iebraukušie ebreji. Skaidrs, ka tiem ebrejiem, kuri bija atbraukuši, nekādas izteiktas piesaistes šiem [ebreju upuru] pieminēšanai nebija. Vēlāk, 60. gados, viņi tomēr arī piedalījās lūgšanu pasākumos. Taču, ja skatāmies uz 40.–50. gadiem, būtiska atšķirība bija dzimšanas vietas. Starp grupām nebija konfrontācijas. Bet kā sadalījums izpaudās izglītojoši sociāla stratifikācija. Kā piemēru var minēt tos, kas atgriezās no izsūtījuma Sibīrijā, jo uz Sibīriju sākotnēji izsūtīja tos, kas bija izglītotāki, līdz ar to arī turīgāki vai politiski aktīvi. Šie cilvēki arī atgriežoties, lai arī daudz ko izcieta, bija daudz izglītotāki, kulturālāki. [...] Vēlāk komunicējot ar tiem jauniešiem, kas ir izauguši šeit, bet, kuru vecāki ir atbraukuši, sapratu – viņi bija padomju ļaudis. Viņi baidījās, nacionālā identifikācija viņiem bija sveša. [...] Veidojās būtiska atšķirība starp “mūsējiem” un “iebraukušajiem”.¹³⁶⁷

Pēc Mendela Bobes domām, šo iemeslu dēļ ebreju kopienas apziņas un atmiņas noskaņu uzturētāji pamatā bija Latvijas ebreju jaunieši, kas ieguvuši izglītību ebreju skolās ivritā un jidišā un kuru zināšanas, atmiņu un kultūras pieredzi, kas gūta neatkarīgas Latvijas laikā, Otrā pasaules kara gadi izdzēst nespēja.¹³⁶⁸ Savukārt pēc Otrā pasaules kara Latvijā no citām padomju republikām ieceļojušos iedzīvotājus kopumā raksturoja tendence identificēties ar padomju ideoloģiju un kultūru, to veidoto pagātnes vēstījumu un mītiem, līdz ar to šī grupa salīdzinoši maz bija informēta un ieinteresēta tajās pagātnes norisēs, kas palika ārpus padomju oficiālās atmiņas politikas diskursa.¹³⁶⁹ Tas lielā mērā attiecas arī uz Latvijā pēc kara ieceļojušajiem ebrejiem un viņu zināšanām, attieksmi pret holokaustu un tā pieminēšanas pasākumiem. Līdz ar to individuālie pieminēšanas pasākumi pamatā bija aktuāli tikai tai ebreju kopienas daļai, kura Latvijas teritorijā mita vēl pirms Otrā pasaules kara un kuru holokausts skāra tieši.

6.3.6. Pirmās atkušņa pazīmes holokausta komemorācijas pasākumos

Staļina nāves un PSKP XX kongresa rezultātus līdzīgi kā citas izmaiņas holokausta pieminēšanas un atmiņas praksē varēja manīt, sākot ar piecdesmito gadu beigām, līdz ar ebreju kopienas kultūras dzīves atdzimšanas centieniem.¹³⁷⁰ Tomēr jaunajam pārapbedīšanas un kapa vietu labiekārtošanas posmam bija arī plašāks konteksts, kas neattiecas tikai uz holokausta tematiku – pavērsiens uz upuru pieminēšanu.¹³⁷¹ Šo procesu ietvaros, lai gan daudzviet – nesankcionēti, atsākās arī ebreju upuru pārapbedīšana, par ko pamatā rūpējās tuvinieki un pirmskara ebreju kopienas locekļi un kas bija aizsākusies uzreiz pēc kara, bet ko apturēja staļiniskās antisemītisma akcijas.

¹³⁶⁷ Sk. 1. piel.: Bērziņš, D. (2014, 4. aug.). *Intervija ar E. Valku*. Rīga. Savukārt Franks Gordons uzskata, ka ebreju ieceļotāji izteikti atšķīrās ne tikai no Latvijas ebrejiem, bet arī no jebkuras citas Latvijas mazākumtautības, jo šo grupu raksturoja daudz izteiktāka padomiska orientācija. Bet Tolaik Latvijas PSR dzīvojošais Joahims Brauns rakstīja: “*Baltijas ebrejiem ir ebrējiskāka pagātne, nekā Krievijas ebrējiem. Sevišķi Latvijas ebrēji ir saglabājuši savu kultūru. Tiem ir nacionālais gars.*” Sk.: B. a. (1975, 4. okt.). Latviešu un ebrēju attieksmes dzimtenē. *Latvija*. 6. lpp.

¹³⁶⁸ Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 284 lpp.

¹³⁶⁹ Zelče, V. (2011). Uzvaras svētki padomju Latvijā. 237. lpp.

¹³⁷⁰ Sīkāk sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 276–280.

¹³⁷¹ Piecdesmito gadu nogalē atbilstoši 1957. gada LKP CK pieņemtajam lēmumam uz Latvijas PSR pārapbedīšanai tika vesti Krievijas teritorijā par “Padomju Dzimteni” kritušie Sarkanās Armijas karavīri, bet kopš 1958. gada vietējie kara veterāni sāka tikt pieminēti pasākumos Vietalvā. Šos pasākumus pārtrauca tā dēvēto nacionālkomunistu atbrīvošana no ieņemamajiem amatiem, bet tradīcija tika atjaunota 1965. gadā. Sīkāk sk.: Zelče, V. (2011). Uzvaras svētki padomju Latvijā. 231.–234. lpp.

Pārapbedīšanas process aizsākās 1958. gadā, kad holokausta upuri tika pārapbedīti Jēkabpilī, Kuldīgā un Preiļos.¹³⁷² Sešdesmito gadu sākumā process turpinājās un tuvējās apkārtnes ebreji tika pārapbedīti Ērgļu, Rūjienas, Saldus, Silenes kapos.¹³⁷³ Vietām ebreji tika pārapbedīti ebreju, citviet – kopējos kapos. Piemēram, Strenčos nogalinātos ebrejus 1960. gadā pārapbedīja kopā ar Strenču psihoneiroloģiskās slimnīcas pacientu, kuru skaitā arī bija vairāki ebreji, mirstīgajām atliekām fašisma upura kapos un tur uzstādītais pieminēklis vēstīja: “*Mūžīga piemiņa fašisma upuriem*”.¹³⁷⁴

Šai laikā norisinājās arī piemiņas zīmju un pieminēkļu veidošanas process. Pirmais zināmais piemērs par pieminēkļu uzstādīšanu piecdesmitajos gados ir Riebiņos pie Preiļiem, kur nogalināto ebreju radnieki uzreiz pēc kara iezīmēja nogalināšanas vietu un tikās piemiņas pasākumos, bet 1955. gadā šai vietā radnieki ar pašvaldības atbalstu uzlika pieminēkli ar parakstu “Radinieki” un vēstījumu krievu valodā: “*Mūžīga piemiņa Riebiņu ebrejiem, kuri tragiski gāja bojā no vācu fašistisko okupantu rokas 1941. gada 23. augustā*”.¹³⁷⁵ Interesants piemērs ir Viļāni, kur piecdesmito gadu nogalē tika atklāts padomju tipveida pieminēklis piramīdas veidā ar zvaigzni galā, kas krievu valodā vēstīja: “*Mūžīgā piemiņā fašistu nomocītajiem*”, bet sešdesmitajos gados bojāgājušo tuvinieki blakus oficiālajam uzstādīja vēl vienu – pašu veidotu – pieminēkli ar uzrakstu jidišā: “*Nevainīgajiem upuriem, kuri tika nomocīti ar nežēlīgo fašistu rokām, nogalināti un sadedzināti. Viļāni, 1941.*”¹³⁷⁶ Arī citās vietās vietējiem

¹³⁷² Tā, piemēram, Jēkabpilī vietējā ebreju kopiena svinīgā piemiņas pasākumā pārapbedīja savus nacistu okupācijas laikā noslepkavotos tuviniekus vecajā ebreju kapsētā un uz kapavietas tika uzlikts pieminēklis ar uzrakstiem krievu valodā un jidišā, kas vēstīja: “*Mūžīga piemiņa bojāgājušajiem ebreju tautības Jēkabpils, Viesītes, Neretas iedzīvotājiem, kurus vācu okupanti nošāva 1941. gadā.*” Vienlaikus piemiņas pasākumā netālu esošajos Krustpils Asotes kapos tika pārapbedīti Kaķīšu purvā nogalinātie Krustpils, Pļaviņu un Gostiņu ebreji. 1959. gadā šajā vietā uzliktais pieminēklis krieviski un jidišā vēstīja: “*Mūžīga piemiņa bojāgājušajiem Krustpils un Pļaviņu ebreju tautības iedzīvotājiem, kurus vācu okupanti nošāva 1941. gadā.*” Sk.: Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 56.–58. lpp.; Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 140.–142. lpp. 1960. gadā Asotes kapos tika pārapbedīti arī mežā pie viensētas “Daukstes” nogalinātā ebreju ģimene, tai skaitā trīs bērni. Turpat. 180.–185. lpp. Turpmākajos gados rudenī (septembrī) šajās vietās notika regulāri piemiņas pasākumi. Vēl piecdesmito gadu nogalē 1959. gadā Brāļu kapā Sukturu silā tika pārapbedītas noslepkavoto Talsu ebreju mirstīgās atliekas. Turpat. 357. lpp.

¹³⁷³ 1962. gadā Ērgļu kapos pārapbedīja pie ceļa Birži – Ilūkste nogalināto Zāru [Sāru] Kodolicku un piecas viņas meitas [ir labas bildes]. Sešdesmitajos gados Otrā pasaules kara laikā nogalinātie Rūjienas ebreji tika pārapbedīti Bārtaļa kapos, bet Saldus ebreju mirstīgās atliekas šai laikā pārapbedītas ebreju kapsētā, kas atrodas aiz Saldus robežas. Uz pieminēkļa latviešu un krievu valodā: “*Šeit apglabāti Saldus pilsētas iedzīvotāji, kurus noslepkavojuši fašistu bendes 1941. gada jūlijā.*” Sešdesmitajos gados Skrudalienes, kas atrodas apmēram 10 km no Daugavpils, nogalinātos ebreju mirstīgās atliekas pārapbedīja Silenē, bet vietējo ebreju atmiņas liecina, ka viņi par šādu faktu nav dzirdējuši. Savukārt Viļākā pārapbedīšana notika 1960. gadā, un uzraksts uz uzstādītā pieminēkļa krievu un latviešu valodā vēstīja: “*Mūžīga piemiņa fašisma terora upuriem.*” Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 62.–63., 326., 332., 341., 405–406. lpp.

¹³⁷⁴ Turpat. 348–349. lpp.

¹³⁷⁵ Turpat. 271.–272. lpp. 1957. gadā Silenē ebreju iznīcināšanas vietā pie Smilgu ezera vietējie iedzīvotāji uzlika pieminēkli ar uzrakstu jidišā un krieviski: “*Mūžam neaizmirstamiem [незабвенным [Burtisks tulkojums būtu “neaizmirstamiem”], bet latviski šim vārdam ir vairāk pozitīva nekā sērīga noskaņa] ebreju upuriem, kas krituši no fašistu rokas 1941. gada jūlijā Borovkā*”]. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 336.–337. lpp. Savukārt Dreiliņu mežā, kur tika apbedīti gan nogalinātie ārzemju ebreji, gan Daugavgrīvas akcijas laikā noslepkavotie vietējie ebreji, piecdesmito gadu beigās uzlikta piemiņas zīme ar vēstījumu: “*Šeit Dreiliņu mežā, no 1941. līdz 1944. gadam fašisti zvēriīgi nogalināja aptuveni 5000 padomju cilvēku.*” Tomēr vēlāk piemiņas zīme pazuda, un vieta pārvērtās par izgāztuvi. Turpat. 306.–308. lpp.

¹³⁷⁶ Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 410.–411. lpp. 1960. gada 27. jūlijā Daugavpils ebreju masu slepkavības vietā Mežciemā tika atklāts tēlnieka Harija Sprinca un arhitekta Zigurda Marinohas bronžā veidots daudzfigūru pieminēklis. Tas pazuda deviņdesmitajos gados. Turpat. 87.–90. lpp. Sešdesmito

iedzīvotājiem un nogalināto tuviniekiem šādus tipveida padomju ideologizētos uzrakstus izdevās “pielāgot” atbilstoši notikušajām norisēm. Piemēram, Krāslavā piemiņas zīme latviski un krieviski vēsta par fašisma upuriem, bet jidišā – par ebrejiem. Savukārt Kārsavā, Naudaskalnā 1957. gadā izveidotajā pieminekļi arī krievu valodā tika minēta ebreju tautība, tomēr šo pieminekli varas iestādes centās demontēt, kā pamatojumu minot pieļauto kļūdu vārda “sadedzināt” rakstībā.¹³⁷⁷ Citviet holokausta upuru piemiņas saglabāšana bija slepena vai nenotika vispār.¹³⁷⁸

Lai gan kopš piecdesmito gadu beigās dažviet bija atsācies process, kurš vērsts uz holokausta upuru piemiņas iemūžināšanu, dažas kapa vietas pārtapa par mājlopu ganībām vai tika izmantotas praktiskām vajadzībām, piemēram, siena pļaušanai, bet lielākā un nozīmīgākā ebreju iznīcināšanas vieta – Rumbula, joprojām grima aizmirstībā. Lai gan apgalvojums, ka neviens šo vietu neapmeklēja, ir pārspīlēts un pastāv liecības, ka atsevišķi ebreji vai ebreju ģimenes devušās apskatīt vietu, kur nogalināti viņu tuvinieki vēl līdz sešdesmitajiem gadiem,¹³⁷⁹ tomēr Rumbula pēckara gados bija aizaugusi un nekopta vieta, kurā nenotika publiski un piemiņas pasākumi, par kuriem tiktu komunicēts.¹³⁸⁰

Dažas no ebreju senajām kapa vietām, kuras vienlaikus kļuva arī par Otrajā pasaules karā nogalināto ebreju apbedījumiem, pēc kara atradās drausmīgā stāvoklī, jo, ņemot vērā ebreju upuru skaitu, daudzviet nav cilvēku, kas varētu parūpēties par tuvinieku kapiem. Tomēr būtiska loma šo kapsētu liktenī bija arī varas attieksmei pret ebreju kapavietām, tai skaitā holokausta upuru apbedījumiem. Paralēli vispārējai neieinteresētībai vai pat apzinātai pieminēšanas pasākumu apkarošanai, padomju likumdošana kopš piecdesmitajiem gadiem noteica, ka kapa vietas ir vietējās varas pārziņā, kas daudzviet ierobežo reliģisko draudžu iespējas rūpēties par tām. Viena no kapsētām, kura netika kopta un uzraudzīta, ir Vecā ebreju kapsēta Rīgā, kurā tika zagtas plāksnes un demontēta apkārt esošā ķieģeļu siena.

Vēl nacistiskās okupācijas laikā vietējiem varas realizētājiem tika dots uzdevums iznīcināt ebreju, holokausta upuru, kapa vietas, tādējādi slēpjot liecības par holokaustu. Lai gan,

gadu sākumā Smeceres silā tika izveidots piemineklis nogalinātajiem Madonas apkārtnes ebrejiem ar uzrakstu krieviski un latviski: “*Padomju cilvēkiem, kuri gāja bojā no vācu okupantu un buržuāzisko nacionālistu rokām.*” Turpat. 236. lpp.

¹³⁷⁷ Turpat. 159.–162., 172.–173. lpp.

¹³⁷⁸ Piemēram, Ogrē pārapbedīšana norisinājās paslepus. Lai gan Precenu gravā nogalinātie ebreji 1965. gadā tika ekshumēti un pārapbedīti Ogres kapos, pārapbedījumu vieta precīzi kļuva zināma tikai pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas.* 248.–249. lpp. Savukārt Viesītē ebreju upuru mirstīgās atliekas netika nedz sadedzinātas, nedz pārapbedītas, bet slepkavību un upuru apbedījuma vietā sešdesmitajos gados aktīvi darbojās marodieri. Turpat. 401. lpp.

¹³⁷⁹ Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt). *Intervija ar M. Vestermani.* Rīga.

¹³⁸⁰ Piemēram, holokaustu pārdzīvojušais Aleksandrs Bergmanis atceras, ka pirmoreiz sastapies ar Rumbulas vārdu kā tiesībzinātņu students, lasīdams ierosinātās lietas pret zelta meklētājiem Rumbulā, kuri tika apsūdzēti valsts īpašuma zagšanā, nevis mirušo piemiņas apgānīšanā. Sk.: Oppermann, P. (2014). *Jews of Silence?: The Rumbula Memorial in the Context of Jewish Holocaust Commemoration in Soviet Latvia 1945–1967.* P. 45.

neraugoties uz dažiem kategoriskiem secinājumiem,¹³⁸¹ šīs darbības nebija mērķtiecīgas holokausta noliegšanas izpausme, tomēr paradoksāli, ka padomju vara būtībā turpināja šo politiku, pēc kara, īpaši 20 gadsimta piecdesmitajos gados, ebreju vecās kapsētas pārvēršot parkos un apstādījumos. Piemēram, Rīgas Vecā ebreju kapsēta¹³⁸² pārtapa par Komunistisko Brigāžu parku, un pēc pārbūves netika uzstādīti pieminekļi vai izveidotas piemiņas zīmes – nekas vairs neliecināja par šīs vietas traģisko vēsturi.¹³⁸³ Savukārt tajās kapa vietās, kuras tika saglabātas, tuviniekus pieminēt gribošie ebreji visbiežāk sešstūru Dāvida zvaigznes un vēstījuma ebreju piemiņai vietā uz pieminekļiem varēja skatīt vai nu sarkano piecstūru zvaigzni, vai arī sirpi ar āmuru, kā arī uzrakstu par fašisma upuriem vai nogalinātajiem padomju iedzīvotājiem, bet holokausta pieminēšanas konteksts būtiski mainījās sešdesmitajos gados.

6.4. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1960-1967

Ne PSRS oficiālā pieminēšanas politika, ne mediju reprezentācijas līdz sešdesmitajiem gadiem nebija vērstas uz indivīdu pieredzes un, vēl jo vairāk, upuru pieredzes, akcentēšanu tostarp, piemēram, arī padomju karagūstekņi nav PSRS atmiņu diskursa sastāvdaļa – mākslinieciskās reprezentācijas līdz tam pārsvarā ietver episkas uzvaras ainas. Tikai sešdesmitajos gados PSRS publiskajā dienaskārtībā līdzās uzvaras vēstījumiem parādās arī upuru, pirmkārt, karavīru upuru diskurss. Ņemot vērā, ka līdz šim pavērsienam ebreju upuru pieminēšana ir dažu aktīvistu rokās, holokausta komemorācija atgriežas Latvijas PSR medītējā telpā līdz ar varas ideoloģijas diskursa pārorientāciju uz cilvēku pieredzēm karā un līdz ar to arī kara upuriem.¹³⁸⁴

Kā liecina iepriekšējā apakšnodaļā analizētie materiāli, pirmie aicinājumi pieminēt Otrā pasaules kara upurus tiek publicēti jau piecdesmito gadu beigās, bet sešdesmito gadu sākumā vēstījumi par Otrā pasaules kara upuriem, tai skaitā Rumbulas mežu, Biķernieku priedēm un Šķēdes kāpām atkārtoti atgriežas Latvijas PSR medijos un šķietami “pārplūdina” “Padomju Jaunatni”, “Literatūru un Mākslu”, “Pionieri” ar vēstījumiem – nedrīkst aizmirst, nedrīkst atkārtoties u. tml. Par holokausta tematiku, gan vairumā gadījumu neminot ebrejus,

¹³⁸¹ Piemēram, Maksims Margoļins (*Марголин*) pārspīlēti raksta, ka Biķernieku trase, kuru sāka projektēt sešdesmito gadu sākumā un uzbūvēja vairākās kārtās līdz sešdesmito gadu beigām, uzcelta tieši uz ebreju kauliem. Sk.: Марголин, М. (2011). *Холокост в Латвии. “Убить всех евреев!”* Москва: Вече. С. 32–33.

¹³⁸² Vecajos Ebreju kapos Rīgā nacistu okupācijas laikā Līksnas ielā 2/4 “apglabāja” apmēram 2000 ebreju. Ņemot vērā, ka kapsēta atradās geto teritorijā, tajā tika apglabāti visi tajā nogalinātie ebreji – es Rumbulas slepkavību laikā uz ielām nošautie, Rīgas geto sacelšanās dalībnieki, kā arī par dažādiem citiem pārkāpumiem ar nāvi sodītie geto iemītnieki. Sk.; Mellers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 84.–87. lpp.; Smirins. 5. mainīgajā 372. lpp.

¹³⁸³ Mellers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 6. lpp.

¹³⁸⁴ Pieminēšanas ceremonijas kļūst par varas ideoloģijas saturu un, lai arī šie pieminēšanas objekti joprojām ir vairāk orientēti uz cīņu un pretstāvi jaunumam, nevis upuru ciešanām, pieminēšanas process rezultējas, piemēram, Salaspils un Ančupānu memoriālu izveidē sešdesmito gadu nogalē un septiņdesmito sākumā. Sīkāk šo memoriālu analīzi sk. nākamajā nodaļā.

sešdesmitajos gados daudz rakstījis Miervaldis Birze.¹³⁸⁵ Jau desmitgades sākumā viņš akcentēja nepieciešamību atcerēties un aktīvi aicināja saglabāt Otrā pasaules kara upuru piemiņu:

Arī Rumbulā, Salaspilī dusošie ir brāļi, viņu pēdējais ceļš bija viens. Rīkosim visas tautas talkas, aiznesīsim katrs kaut vienu akmeni, noliksim to piemiņas alejas malā, un šis ceļš tad būs iezīmēts mūžiem; piemētīsim katrs kaut vienu lāpstu zemes, un pacelsies piemiņas kalns, kuru redzēs aiz mūsu zemes robežām, visur, no kurienes ļaudīm uz šejieni veda pēdējais ceļš. Kad atbrauks nomocīto piederīgie vai tautieši no citām zemēm, mēs tad varēsim parādīt, ka protam saglabāt mūsu ciešanu biedru piemiņu. Un viņi brauks. Kopējas ciešanas apvieno vairāk nekā kopēji prieki.¹³⁸⁶

6.4.1. Rumbulas tapšana par centrālu holokausta pieminēšanas vietu

Līdzīgi kā provincē pirmajos pēckara gados un piecdesmito gadu beigās arī Rīgā (Rumbulā)¹³⁸⁷ kā pēdējo no lielajām ebreju iznīcināšanas vietām¹³⁸⁸ ebreji sešdesmito gadu sākumā sāka apmeklēt holokausta upuru kapa vietas. Šajā laikā par nozīmīgu notikumu holokausta atceres veicināšanā kļuva Rīgas ebreju jauniešu iniciētā Rumbulas traģēdijas apzināšana un vietas kopšana. Ebreju masu slepkavību vieta Rumbulā pēc Otrā pasaules kara beigām bija “aizmirsta” – tā netika kopta vai pat norobežota, tur netika uzstādītas nekādas piemiņas zīmes.¹³⁸⁹

Šo aktivitāšu pamatā bija jauniešu, kas uzauguši pēckara situācijā, iniciatīva un arī arvien asāko antisemitisma izpausmju iespaids. Oficiālās varas spiediens pret ebrejiem sešdesmito gadu sākumā nebūt nemazinājās. Eli Valks atminas:

Ņemot vērā to, ka tas bija padomju laiks un ilgi pirms “perestroikas”, Hruščova “atkusnis” vēl tikai iesākās, daudzi baidījās. Man teica, ka, braucot uz turieni vienkārši pieminēt mūsu senčus, var nokļūt padomju varas “sarakstos”, viņi mūs izsekos un tā tālāk, taču toreiz tādām naivam man likās, ka tās bija pārspīlētas bailes. Vēlāk es sapratu, ka tā patiešām notika. Cilvēkus izsauca un jautāja, kādēļ Jūsu dēls brauc uz Rumbulu, vai zināt, ka tie ir cionistu mītiņi? [...] Daudzi uzskatīja – ja viņi brauc uz Rumbulu, tad viņi riskē. Baidījās, ka atlaidīs no darba vai izsauks uz noprotināšanu. Protams, tas nebija bez iemesla.¹³⁹⁰

¹³⁸⁵ Sk., piem.: Birze, M. (1965, 15. maijs). Nenoslēpjamiem noziegumi. Literatūra un Māksla. 3. lpp.; Birze, M. (1967, 1. okt.). Lakonisks stāsts par lielu traģēdiju. Māksla. 23. lpp.

¹³⁸⁶ Birze, M. (1960, 26. janv.). Dzīvos brīdinot, kritušos godinot. *Ціпа*. 4. lpp. Piemiņas politikas pārmaiņu rezultātā kopš sešdesmito gadu sākuma 9. maijā, kad oficiāli tiek atzīmēta padomju armijas uzvara pār fašismu, Rīgā neoficiāli pulcējās pirmskara Rīgas ebreju skolu skolotāji un skolēni, lai pieminētu frontē, geto, koncentrācijas nometnēs un iznīcināšanas laukos bojā gājušos ebrejus, kā arī dalītos atmiņās vai vienkārši parunātos. Ruta Šaca–Marjaša atceras: “Jau kopš 60. gadiem 9. maijā, kad tiek atzīmēta uzvara pār fašismu, Rīgā neoficiāli pulcējās pirmskara – sen jau slēgto – Rīgas ebreju skolu skolotāji un skolēni, lai godinātu frontē, geto un koncentrācijas nometnēs bojā gājušos, dalītos atmiņās, vienkārši parunātos.” Sk.: Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 160. lpp.

¹³⁸⁷ Leonards Šroiteris uzskata, ka Rumbulas memoriāla izveidi varētu būt ietekmējusi Ādolfa Eihmana prāva un tās reprezentācijas. Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 69.

¹³⁸⁸ Piemiņas pasākumi Daugavpilī un Liepājā notika vēl pirms aktivitātēm Rumbulā. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 86.–91., 207. lpp.

¹³⁸⁹ Ebreju masu slepkavības vietā Rumbulā nejausi nokļuvušam garāmgājējam nevarēja rasties ne mazākais priekšstats par šeit notikušo traģēdiju. Pēc kara Rumbulas slepkavību vieta pamazām aizaug. Vienlaikus cilvēki, kas saistīti ar notikumu tieši vai pastarpināti, zināja par šīs vietas vēsturi un nozīmi. Ebreju slepkavības vieta Rumbulā iekļāvās vietējā kolhoza “Garkāļi” teritorijā, tomēr ar vadības klusējošu piekrišanu tā netika izmantota ne lauksaimniecībā, ne kādām citām kolhoza saimnieciskām vajadzībām. Interese par Rumbulas slepkavību vietu radās vietējā kolhoza agronomam Dāvidam Karštamam, kurš kopā ar domubiedriem, Dāvidu Garberu un citiem, iztaujājot sargus, noskaidroja precīzas nogalināšanas vietas. Par pārsteigumu interesentiem tās nebija grūti atpazīt – atšķirībā no apkārtējās teritorijās upuru apbedīšanas vietās auguši lieli violeti ziedi. Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 333.

¹³⁹⁰ Sk. 1. piel.: Bērziņš, D. (2014, 4. aug.). *Intervija ar E. Valku*. Rīga.

Tomēr, neraugoties uz potenciālajiem draudiem vai, iespējams, par spīti tiem, jaunā ebreju paaudze bija gatava cīnīties par savām tiesībām, tai skaitā pieminēt holokausta upurus.¹³⁹¹ Rumbulas sakopšanas akcijas radās kā pretreakcija uz varas neieinteresētību, jo, neraugoties uz atteikumu rīkot oficiālu piemiņas pasākumu,¹³⁹² pēc Biķernieku mežā notikušā antifašistiskā mītiņa, kurā ebreju upuri netika pieminēti, ebreju aktīvistu grupa devās uz Rumbulu, lai vēlreiz precizētu un apskatītu slepkavību vietas, un 1962. gada 9. novembrī Rumbulā notika pirmais piemiņas pasākums, kam sekoja vēl viens piemiņas mītiņš jau ar daudz lielāku dalībnieku skaitu 16. decembrī.¹³⁹³

Pēc šā notikuma ebreju grupas katru svētdienu (apmeklējumi citās dienās nebija iespējami) pulcējās Rumbulā, lai sakoptu masu slepkavības vietu un godinātu nogalinātos.¹³⁹⁴ Vienlaikus ar fizisku vietas sakopšanu, sapulcējušies ebreji piedalījās atmiņu, zināšanu un viedokļu apmaiņā, pirms darba uzsākšanas pie apģērba simboliski piesprauda nacistu okupācijas diskriminācijas simbolu – dzeltenas sešstūru zvaigznes, uzklautāja Frīdas Mihelsoņes liecību par apbrīnojamo izglābšanos Rumbulas otrajā slepkavošanas dienā – 8.decembrī.¹³⁹⁵ Šie pasākumi bez pieminēšanas dimensijas vienlaikus ebrejiem deva iespēju satīties, parunāties, uzzināt jaunumus.¹³⁹⁶ Lai gan formālais Rumbulas aktivitāšu mērķis bija slepkavību vietas sakopšana un

¹³⁹¹ Josifs Mendelevičs atceras, kā pirmoreiz nokļuva Rumbulā un, lai gan tā viņam bija pirmā informācija par tur nogalinātajiem ebreju tūkstošiem, viņu iedvesmoja pašai izlēmt, ar kādu ebreju jaunieši labiekārtoja piemiņas vietu, un viņš pievienojās šīm aktivitātēm un katru svētdienu piedalījās darbos Rumbulā. Sk.: Muzejs “Ebreji Latvijā”. (2012, 22. maijs). *Intervija ar Josifu Mendeleviču*. Rīga. Arī ELI valks norāda uz protesta nozīmi Rumbulas aktivitātēs: “Darbs pie atmiņu iemūžināšanas par mūsu nogalinātajiem brāļiem un māsām bija svarīgākais uzdevums. Daudzi bija nodarbināti ar kapa vietu satīrīšanu, sakārtošanu vai uzstādīšanu, jo tur patiesi bija nogalināti viņu radinieki vai radnieku draugi. Cilvēki jūta savu piederību. Šis bija viens no primārajiem darbiem, bet ne pats svarīgākais darba aspekts. Tā drīzāk bija kā demonstrācija padomju varas opozīcijai, kas visus bija “norakstījusi” pēc vienāda “piegriezuma” un rakstīja par viņiem kā par PSRS pilsoņiem.”

¹³⁹² 1962. gadā Rumbulas komemorācijas entuziasti, atsaucoties uz iestāžu atļautajiem piemiņas pasākumiem Biķerniekos, nosūtīja oficiālu lūgumu veidot varas iestāžu atbalstītu piemiņas dienu par godu saviem nogalinātajiem tuviniekiem 2. vai 9. decembrī un saņēma tikpat oficiālu atteikumu ar pamatojumu, ka visu nacionalitāšu padomju iedzīvotāju upuri jau tiek pieminēti Salaspilī”. Sk.: Dokumentu kopijas sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 336.

¹³⁹³ Sk.; Dribins, L. (2007). *Ebreji Latvijā*. 225. lpp.; Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 65. lpp.; Levins, D. (1999). *Ebreju vēsture Latvijā: no armešanās sākumiem līdz mūsu dienām*. 136.–137. lpp. Detalizētāku norīšu aprakstu sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 334.–337.

¹³⁹⁴ Šmuels Bubi Ceitlins raksta, ka tā kļuva par visu Rīgas ebreju (un ne tikai, jo brauca arī no citām pilsētām) aktualitāti. Viņaprāt, visa ebreju Rīga visu septembri to vien runāja kā “*nākamsvētdien Rumbulā!*”. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 344.

¹³⁹⁵ Frīdai Mihelsoņei publicēt savas no 1965. līdz 1967. gadam sarakstītās atmiņas PSRS oficiāli neļāva, tomēr, Dāvida Zilbermana rediģētas un tulkotas krievu valodā, tās ar nosaukumu “Bedres malā” tika iespiestas mašīnrakstā un sākot ar 1968. gadu neoficiāli izplatītas interesentu vidū, tādējādi iemantojot popularitāti ebreju kopienā. Pēc F. Mihelsoņes emigrācijas uz Izraēlu (Frīda Izraēlā ieradās 1971. gada 29. decembrī) 1973. gadā viņas atmiņas tika izdotas ar nosaukumu “Es pārdzīvoju Rumbulu”. Vēlāk tulkotas un vairākkārt izdotas angļiski. Sk.: Michelson, F. (1982). *I survived Rumbuli*. New York: United States Holocaust. Latviski darbs tika izdots tikai 2014. gada nogalē. Par darba tapšanu savās atmiņās F. Mihelsoņe raksta: “Ziņa par Viļumsonu varoņdarbu – ebrejietes glābšanu – vienā mirklī aplido visu ciematu. Vēl ilgi pēc tam mūs apciemoja kaimiņi, paziņas žurnālisti, karavīri no garnizona un Valsts ārkārtējās komisijas darbinieki, kas izmeklēja fašistu noziegumus. Man uzdeva neskaitāmus jautājumus. Nebija iespējams visiem izstāstīt visu. Tādēļ nolēmu pamazām pierakstīt atmiņas burtnīcā. [...] Manas atmiņas, ko VDK konfiscēja tā arī netika atdotas. Motja uzstāja, lai es uzrakstu visu no jauna, lai mūsu bērni un citi cilvēki uzzināt, kā viss notika. Viņš cerēja, ka tas varētu palīdzēt novērst ko līdzīgu atkārtojamies nākotnē. Manas piezīmes tika pabeigtas 1966. gadā un vēlāk tika apkopotas grāmatā.” Sk.: Mihelsoņe, F. (2014). *Es izdzīvoju Rumbulā*. Rīga: [Atradums]. 169., 178.–179. lpp.

¹³⁹⁶ Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 246–247.

piemiņas vietas izveide, būtībā pasākumi nozīmēja daudz vairāk – tā bija ebreju kopienas tikšanās un kopīgu mērķu formulēšanas vieta, līdz ar to Rumbula uzskatāma par centrālu elementu vismaz daļas ebreju kopienas identitātē.¹³⁹⁷

Tādējādi Rumbula kļuva ne tikai par holokausta atmiņas atdzimšanas, bet arī par ebreju kopienas pašapzināšanās fizisku un simbolisku vietu. Rumbula kļuva par vietu, kurā gan pieminēja noslepkavotos, gan dalījās atmiņās par piedzīvoto, gan sprieda par paveicamo un rīcības stratēģijām holokausta upuru pieminēšanā. Turpmākajos gados vēstījumi par aktivitātēm Rumbulā izplatījās Rīgas ebreju kopienā, un dalībnieku skaits arvien auga.¹³⁹⁸ Jāņem vērā, ka Rumbula atbilstoši tā laika Rīgas infrastruktūrai bija nepieejama vieta ar apgrūtinātu piekļuvi, tomēr, neraugoties uz šķēršļiem, Rumbulas slepkavību vietu sakopšanas iniciatīvas sāka gūt atbalstu. Sākotnēji apmeklētāju skaits bija mērāms dažos desmitos, bet pēc tam, kad 1963. gada maijā Latvijas PSR Kultūras ministrija akceptēja Rumbula piemiņas vietas labiekārtošanas projektu, līdzdalībnieku skaits auga ar katru pulcēšanās reizi un darbu uzsākušajiem dažiem cilvēkiem, pievienojoties arvien jauniem interesentiem, aktīvistu kolektīvs bija pieaudzis līdz 200-300 vai pat vairāk cilvēkiem¹³⁹⁹ 1963. gadā, un akcijā sāka iesaistīties arī ebreji, kas ieņēma augstus administratīvos amatus un spēja iniciatīvai nodrošināt tehnisku atbalstu.¹⁴⁰⁰

Kopš tā laikā Rumbula kļuva par regulāru pulcēšanās vietu ne tikai Latvijas, bet arī citu PSRS republiku ebrejiem. Nozīmīgākie pasākumi Rumbulā notika divos datumos: 2. maijā – Štuthofas noņemšanas atbrīvošanas dienā, uz kuriem kara beigās tika deportēti daudzi karu pārdzīvojušie ebreji, un Rumbulas slepkavību gadadienā. Par šīs traģēdijas piemiņas dienu izvēlējās decembra pirmo svētdienu jeb dienu starp abām Rumbulas slepkavību akcijām – 30. novembrī un 8. decembrī.¹⁴⁰¹

6.4.2. Centieni iemūžināt Rumbulas upuru piemiņu

Vienlaikus ar vietas un atmiņas sakopšanas darbiem noritēja centieni legalizēt šīs aktivitātes un slepkavību vietu, uzstādot piemiņas zīmes. Pirmās versijas balstījās uz individuālu

¹³⁹⁷ Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 76.

¹³⁹⁸ Eli Valks atceras, ka teritorijas sakopšanas un labiekārtošanas darbos piedalījās aptuveni 30 līdz 40 cilvēku, pārsvarā – jaunieši. Savukārt piemiņas mītiņos piedalījās 150 līdz 200 cilvēku. Sk. 1. piel.: Bērziņš, D. (2014, 4. aug.). *Intervija ar E. Valku*. Rīga. Pirms 1963. gada 29. septembra pasākuma pie sinagogas Rīgā Peitavas ielā, kas tobrīd bija vienīgā sinagoga Latvijas PSR un viena no nedaudzām sinagogām PSRS, tika piestiprināts paziņojums par talku un piemiņas pasākumu Rumbulas mežā, kuru papildināja informācija par iespējām nokļūt līdz Rumbulai un aicinājums ņemt līdzī lāpstas un grābekļus. Sk.: Zīmītes kopija publicēta: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 343. Lai gan draudzei radās nepatīkšanas un bija jāskaidro, ka tai nav saistības ar paziņojuma izvietojumu, šādi pasākumi ļāvi nodot informāciju ne tikai individuālā komunikācijā.

¹³⁹⁹ Leonards Šroiteris (*Schroeter*) raksta, ka 1963. gada vasarā Rumbulā strādāja ap 500 jauniešu. Sk.: Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 69.

¹⁴⁰⁰ Ebreji, dažādu oficiālo institūciju darbinieki gan oficiālos, gan neoficiālos veidos līdzdarbojās piemiņas vietas izveidē, tika sagādāti nepieciešamie materiāli un tehnika, un brīvprātīgie vairāk nekā mēneša ilgumā katras brīvdienas, “bruņojušies” ar lāpstām un grābekļiem, aktīvi darbojās labiekārtošanas darbos. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 340–343.

¹⁴⁰¹ Tāpat Rumbulā ļaudis pulcējās arī Varšavas geto sacelšanās gadadienā, kā arī svētdienā starp ebreju Jauno gadu un “*Jom-Kipur*” jeb Tiesas dienu. Sīkāk sk.: Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 302.–304. lpp.

iniciatīvu un neguva varas atbalstu. Pirmā piemiņas zīme Rumbulā bija amatieriski veidots vēstījums – viens no aktīvistiem Izraēls Mirskis ar nokaitētu naglu uz koka plāksnes iegravēja un augstu kokā pie vienas no apbedījuma vietām piestiprināja vēstījumu jidišā: “*Šeit apklusā 38 000 Rīgas ebreju balsu*”,¹⁴⁰² kam sekoja vēl vairāki arī pašu ebreju aktīvistu vidū pretrunīgi mēģinājumi iemūžināt Rumbulas upuru piemiņu.¹⁴⁰³

Sešdesmitajos gados valdošo pārliecību, ka ikdienas dzīve Latvijas PSR ieguvusi nosacītu stabilitāti un paredzamību un ka kopīgu interešu vārdā ar Maskavu ir iespējams racionāli risināt nozīmīgus vietējā mēroga jautājumus,¹⁴⁰⁴ visprecīzāk apstiprina Šmuela Bubi Ceitlina centieni – viņa publicētā grāmata ir pārbagāta ar paša rakstītām vēstuļu kopijām, kuras viņš adresējis dažādām padomju varas institūcijām un to vadītājiem, sākot ar vietējām pilsētas pārvaldēm un beidzot ar Leonīdu Brežņevu.¹⁴⁰⁵ Neraugoties uz aktīvistu centieniem, oficiālas piemiņas zīmes uzstādīšana bija sarežģīta. Ebreju aktīvisti, B. Ceitlina iedvesmoti, ilglaicīgi cīnījās par tiesībām līdzās krievu un latviešu valodai saglabāt arī uzrakstu jidišā. Visi sākotnējie oficiālie pieteikumi tik noraidīti, līdz 1964. gadā varas iestādes piekrita uzstādīt piemiņas akmeni.¹⁴⁰⁶

Tomēr varas iestāžu diktāta rezultātā uz pieminekļa tika iegrebts arī sirpis un āmurs, kas apzīmēja “darbaļaužu upurus”, bet gadskaitļi vēstīja nevis par divām dienām, kad tika iznīcināti ebreji, bet par visu okupācijas laiku.¹⁴⁰⁷ Lai gan pēc divu gadu centieniem mērķis tika sasniegts,

¹⁴⁰² Piemiņas zīme šai vietā “nostāvēja” gandrīz divus gadus – līdz 1964. gadam. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 329.

¹⁴⁰³ Nākamais mēģinājums uzstādīt piemiņas zīmi bija 1962. gada 2. aprīlī, kad Rumbulas slepkavību vietā vertikāli tika novietots melns koka dēlis ar asins lāses simbolizējošiem sarkaniem traipiem un dēļa vidū iemontētu Josifa Kuzkovska gleznas “Pēdējā ceļā” fotogrāfiju. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 338–339. Josifs Kuzkovskis radījis vairākus spilgtus holokausta traģēdijai veltītus mākslas darbus, viens no tiem ir Babijas traģēdijai veltītā glezna “Pēdējā ceļā”, kas ir izlikta apskatei Knesetā un pēc kuras motīviem 1983. gadā Izraēlā izdota pastmarka. Sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 445. Nākamais mēģinājums iemūžināt ebreju upuru piemiņu bija no dzeloņdrātīm izveidotā milzu Dāvida zvaigzne, kas tika uzstādīta pie dzelzceļa, lai vēstītu par Rumbulas piemiņas vietu. Daudzi ebreji baidījās, ka šis lielizmēra dzeloņdrāšu objekts Dāvida zvaigznes formā, kas bija labi redzams no dzelzceļa puses, varētu izraisīt KGB aktivitātes, un aicināja to noņemt, tādēļ šī “piemiņas zīme” vairākas reizes arī tika noņemta, bet pēc vairākkārtējas uzstādīšanas atpakaļ, pazuda pavisam. Sk.: Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 69.; Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 346–347. Turpat, kur tika novietota lielā dzeloņstieplu Dāvida zvaigzne, 1963. gadā tika uzstādīta liela plāksne, uz kuras abām pusēm mākslinieka Josifa Kuzkovska zīmēta glezna, kuras simboliskā nozīme – ebrejs, kas rāpjas ārā no kapavietas ar dūrē saņņaugtu roku. Šis māksliniecisks veidojums tāpat kā improvizētā Dāvida zvaigzne bija labi redzams no dzelzceļa līnijas un raisīja virkni varasiestāžu aizdomu, jo jautājums par to, kam šis simboliskais upuris rāda dūri, bija daudznozīmīgs. Līdz ar to arī šis mākslinieka J. Kuzkovska veidojums ebreju upuru piemiņas veidošanai tika noņemts, un turpinājās mēģinājumi izveidot varas akceptētu piemiņas zīmi.

Sīkāk sk.: Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 302.–304. lpp. Piemēram, Šmuels Ceitlins atceras, ka padomju varas iestādes pratināšanas laikā viņam jautāja, pret ko ir vērsti ebreja kulaks? Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 349–350.

¹⁴⁰⁴ Izteiktāka šī pārliecība kļuvis pēc tam, kad 1964. gadā Ņikitu Hruščovu kā PSRS vadītāju nomainīja Leonīds Brežņevs. Sk.: Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 161.–162; Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 373.

¹⁴⁰⁵ Bagātīgā sarakste publicēta: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. Израиль: [б. и.]. Holokaustu pārdzīvojušais Aleksandrs Bergmanis Šmuela Bubi Ceitlina šķietami nebeidzamos centienus uzrunāt un pat provocēt dažādas padomju varas iestādes novērtē, rakstot, ka “*mūsdienai lasītājam ir grūti saprast, ka panākt atļauju izveidot Rumbulā memoriālu padomju varas apstākļos – tas bija īsts varoņdarbs. Šo varoņdarbu paveica Bubi Ceitlins.*” Sk.: Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. 61. lpp.

¹⁴⁰⁶ Par ebreju aktīvistu, kas centās iemūžināt Rumbulas upuru piemiņu, un padomju varas realizētāju savstarpējām attiecībām sīkāk sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 350–419.

¹⁴⁰⁷ Šo rezultātu kā vilšanos atceras R. Šaca–Marjaša: “Vietās, kur ebrejus apšāva, un viņu masu kapos ilgas desmitgades netika uzstādītas piemiņas zīmes. Dažkārt par ebreju savāktajiem līdzekļiem šajās vietās uzceltos pieminekļus pat

tas notika ar nosacījumu, ka netiks akcentēta upuru tautība un piemiņas zīmē tiks ietverta padomju simbolika. Rezultātā Rumbulas slepkavību vietā tika izveidots arhitekta Sergeja Riža projektēts memoriālais ansamblis, kas oficiāli tika atklāts 1964. gada 25. oktobrī.¹⁴⁰⁸ Vienā no piemiņas zīmēm tika iegravēts vēstījums “*Fašisma upuriem, 1941-1944*” krievu, latviešu un jidiša valodās, ko rotāja padomju simbolika – sirpis un āmurs, bet otru rotāja uzraksts latviešu un krievu valodās: “*1941. gadā šeit Rumbulas mežā tika zvēriski nobendēti un nošauti 50 tūkstoši padomju pilsoņu, politiski ieslodzīto, kara gūstekņu un citu upuru.*”¹⁴⁰⁹

Rumbulas kā atmiņas vietas izveides pētniece Paula Opermane (*Oppermann*) uzskata, ka divu piemiņas plāksņu uzstādīšana viena gada laikā liecina par to, ka padomju varas iestādes pirmo plāksni uzskatīja par pārāk ebrejisku un tādēļ otru izveidoja ideoloģizēti padomisku.¹⁴¹⁰ Tādējādi 1964. gadā ebreju masu slepkavības vietā Rumbulā tika izveidots oficiāls memoriāls, tomēr par šeit noritējušajām ebreju slepkavībām nomaļš vērotājs nevarēja iegūt precīzu informāciju, jo oficiālie uzraksti vēstīja par fašisma upuriem un nogalinātajiem padomju pilsoņiem. No šeit nogalinātajām cilvēku grupām tika iemūžināta padomju kara gūstekņu piemiņa, kuri tika nošauti pēc tam, kad bija veikuši savu uzdevumu slēpt nacistu noziegumu pēdas, bet daudz lielākā grupas – rasistisku motīvu dēļ nacistu vajāto ebreju – liktenis tika noslēpts, izmantojot tādus apzīmējumus kā “padomju pilsoņi, politiski ieslodzītie un citi”.

Toties 1964. gada 25. oktobra piemiņas pasākumu un piemiņas vietas oficiālo atklāšanu varas iestādes padarīja par nozīmīgu notikumu, informācija tika publicēta presē un radio.¹⁴¹¹ Pasākums bija plaši apmeklēts, cilvēki ieradās ar papildus organizētiem autobusu un elektrisko vilcienu reisiem, pasākumu “krāšņoja” oficiālās uzrunas un kora dziedājums. Publiskā informācija par Rumbulas piemiņas pasākumiem oficiālajos medijos kļuva par iemeslu, kādēļ šajā un turpmākajos holokausta komemorācijas pasākumos iesaistījās daudzi ebreji, kas sākotnēji to nedarīja, baidīdamies no varas iestāžu reakcijas.¹⁴¹²

Nākamajos gados [pēc 1964. gada] piemiņas pasākumi Rumbulā notika mazākā mērogā, tie tika organizēti “vairs tikai” rajona līmenī, tomēr arī šī komemorācija tika veidota padomju ideoloģijas garā, piesātināta ar obligātajām nodevām, iesaistot oficiālo runātāju vidū cilvēkus ar ebrejisku uzvārdu, kas acīmredzami nebija saistīti ar ebreju kopienas pieminēšanas aktivitātēm,

iznīcināja. Kad Rumbulā – ebreju masveida apšaušanas vietā – beidzot uzstādīja pieticīgu pieminekli, uz tā bija sirpis un āmurs, un īss uzraksts “Fašisma upuriem”. Šāca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 94. lpp.

¹⁴⁰⁸ B. Ceitlins savā aprakstā par piemiņas izveidi vairākkārt kļūdaini šo pasākumu datē ar 1964. gada 25. decembri. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 354–355.

¹⁴⁰⁹ Sīkāk par pieminekļa tapšanu sk. arī: Dribins, L. (2007). *Ebreji Latvijā*. 225. lpp.; Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 65. lpp.; Levins, D. (1999). *Ebreju vēsture Latvijā: no apmešanās sākumiem līdz mūsu dienām*. 136.–137. lpp. Abas Rumbulā oficiāli izveidotās piemiņas zīmes liecināja par kompromisiem, tādēļ 1964. gadā uzliktais piemineklis ebreju vidū ticis dēvēts par “āriešu kompromisu” – pirmajā akmenī ebreji nebija pieminēti, tas vēstīja par “padomju pilsoņu” upuriem, savukārt otrajā jau bija minēti ebreji, bet uzrakstu papildināja sirpis ar āmuru. Sk.: Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. 62. lpp.

¹⁴¹⁰ Sk. Oppermann, P. (2014). *Jews of Silence?: The Rumbula Memorial in the Context of Jewish Holocaust Commemoration in Soviet Latvia 1945–1967*.

¹⁴¹¹ Sīkāk sk. nākamajā apakšnodalā.

¹⁴¹² Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 355.

un ignorējot reālo Rumbulas aktīvistu ieceres un ieteikumus. Tādēļ tradicionāli pēc oficiālā pasākuma beigām ebreju traģēdijas pieminēšanas iniciatori veidoja savu pasākumu, kas noritēja daudz emocionālākā gaisotnē,¹⁴¹³ tādējādi Rumbulā kops sešdesmito gadu vidus norisinājās divu pieminēšanas vīziju – nacionāli etniskās un padomju autoritārās – sadursme.¹⁴¹⁴

Neraugoties uz to, Rumbula sešdesmitajos gados kļuva par spilgtu gan komunikatīvās atmiņas, gan kultūras atmiņas vietu. Liela daļa no šeit aktīvi strādājošajiem bija jaunieši, kas personīgi ebreju iznīcināšanas traģisko norisi nebija pieredzējuši. Rumbulā vecāko aktīvistu stāstījumu rezultātā viņu zināšanas par šiem notikumiem veidojās komunikatīvi,¹⁴¹⁵ bet vienlaikus viņu paveiktais nodrošināja, ka šīs atmiņas tiek saglabātas piemiņas vietā un līdz ar to kultūras atmiņas līmenī.

6.4.3. Rumbulas simboliskā nozīme un režīma loma piemiņas vietas izveidē

Daži autori Rumbulai piedēvē īpašu simbolisko nozīmi ne tikai holokausta sociālās atmiņas veidošanās procesos, bet arī ebreju nacionālās identitātes atdzimšanā. Piemēram, Mendels Bobe grāmatā “Ebreji Latvijā” Rumbulas norisēm ir veltījis atsevišķu nodaļu ar nosaukumu “Rumbula – ebreju atdzimšanas simbols”.¹⁴¹⁶ Fēliks Kandels (*Кандель*) raksta, ka ebreju aktīvistu centieniem iekārtot Rumbulas piemiņas vietu bija īpaša nozīme visā PSRS.¹⁴¹⁷ Savukārt Rumbulas pasākumu līdzdalībnieks un organizators Šmuels Bubi Ceitlins uzskata, ka Rumbulas piemiņas vietas izveide un šī procesa raisītā rezonanse bija unikāla, jo tikai pēc Rumbulas notika tādu vietu kā Babijara (Kijevā), Ponari (Viļņā), Trostinci (Minskā) piemiņas vietu sakopšana un iemūžināšana.¹⁴¹⁸

Rumbula patiešām kļuva par vienu pirmajām nozīmīgākajām masveida ebreju iznīcināšanas vietām, kur, pateicoties aktīvistu entuziastiskiem pūliņiem, tika izveidots būtisks piemiņas objekts.¹⁴¹⁹ Tomēr viedoklis par Rumbulu kā padomju ideoloģijas atmaskotāju un visas ebreju kopienas vienotāju varētu būt pārspīlēts, jo arī Rumbulas aktīvistu vidū pastāvēja dažādas

¹⁴¹³ Sīkāk sk.: Turpat. 352–362. lpp.

¹⁴¹⁴ Arī turpmākajos gados turpinājās centieni panākt varas atbalstu Rumbulas piemiņas vietas labiekārtošanai, kā rezultātā 1967. gadā vara pēc ilgas savstarpējas apmaiņas ar vēstulēm tika noasfaltēts piebraucamais ceļš un trotuārs uz Rumbulas upuri piemiņas vietu, tomēr daudzie mēģinājumi panākt pieminekļa uzstādīšanu Rumbulas upuriem, kas īpaši aktualizējās, kad bija sakopta vieta un tur notika regulāri piemiņas pasākumi, bija neveiksmīgi. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 380.–419.

¹⁴¹⁵ Dāvids Zilbermans Bubi Ceitlinu atceras kā vīru, kura piedzīvojumos Sarkanajā Armijā, izsūtījumā un jo īpaši aicinājumos īstenot ebreju kopienas mērķus ar interesi ieklausījās jaunākie ebreju domubiedri.

¹⁴¹⁶ Sk.: Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*.

¹⁴¹⁷ Sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 451–453.

¹⁴¹⁸ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 343. Turklāt norises Rumbulā daudziem ebrejiem atklājušas patiesību ne vien par ebreju likteni Otrā pasaules kara laikā, bet arī par padomju ideoloģisko nostāju šajā jautājumā, jo padomju drošības institūcijas pēc sākotnējās pasākumu novērošanas vēlākajās aktivitātes saskatīja cionistiskas un antipadomju tendences. Turpat. 282., 343. lpp.

¹⁴¹⁹ Piemēram, Babijarā tipveida padomju piemineklis tika uzcelts tikai 1976. gadā, bet tekstuāli vēstījumi arī tolaik nekādā veidā nenorādīja uz ebrejiem kā upuriem. SK.: Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 292. Sīkāk par Babijaras pieminekļa izveidošanas gaitu sk.: Korey, W. (1993). *A Monument Over Babi Yar*. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. New York: M. E. Sharp. P. 61–76.

pieminēšanas vīzijas un atšķirīgas perspektīvas starp tiem, kas bija primāri orientēti uz holokausta nogalināto tuvinieku pieminēšanu un tiem, kas pamatā centās sasniegt cionisma mērķus.¹⁴²⁰ Turklāt daļa ebreju kopienas pārstāvju dažādu iemeslu dēļ vienkārši nebija ieinteresēti Rumbulā notiekošajos pasākumos. Piemēram, Ābrams Kleckins stāsta:

[Holokausta] pieminēšana sāka veidoties sešdesmitajos gados – man ar to tieša sakara nav, es vispār dzīvoju diezgan tālu no tā visa. Varbūt es biju ļoti aizņemts, varbūt tāpēc, ka vecāki nebija īsti aktīvi. Tā sanāca. [...] Ja es tagad lepotos ar ieguldījumu ebreju lietā, tas nebūtu godīgi.¹⁴²¹

Tāpat nevajadzētu pārvērtēt Rumbulas norišu rezonansi sabiedrībā kopumā. Ebreju kopienas daļa, kas piedalījās pasākumos, bija salīdzinoši neliela, tāpēc apzīmējums par “ebreju kopienas atdzimšanu Rumbulā” varētu būt pārspīlēts, bet pārējā sabiedrība par šīm norisēm zināja maz. Eli Valks atceras:

Domāju, ka liela daļa latviešu un krievu par holokausta upuru atmiņas iemūžināšanas aktivitātēm nezināja un nemaz nevarēja uzzināt. Paši ebreji nemēdza izplatīt informāciju saviem kaimiņiem vai kolēģiem, jo uzskatīja, ka tas ir tikai ebreju temats, ebreju aktualitāte.¹⁴²²

Tāpat daži autori akcentējuši varas iestāžu centienus ierobežot vai pat izjaukt piemiņas pasākumus Rumbulā.¹⁴²³ Rumbulas piemiņas pasākumos sadūrās divas dažādas perspektīvas – padomju šķiriskā tautu draudzības un padomju pilsoņu pieminēšanas ideoloģija un ebreju nacionāli orientētie mēģinājumi pieminēt rasisma etniskās vajāšanas upurus. Rumbulas piemiņas vietas izveide bija kontratmiņas pasākums, nelielas grupas rīcība, kas norisinājās, ja ne pretēji, tad ne pēc režīma atmiņu politikas priekšrakstiem,¹⁴²⁴ tomēr pārspīlēta varētu būt Josifa Mendelēviča un citas līdzīgas atziņas, kas vēsta, ka vara “*gribēja, lai mēs aizmirstam, bet mēs gribējām atcerēties.*”¹⁴²⁵

Pētot dažādu institūciju dokumentus, kas pieejami Latvijas arhīvos, Paula Opermane secina, ka padomju varas attieksmi pret mēģinājumiem izveidot piemiņas vietu Rumbulā, konkrēti – Šmuela Bubi Ceitlina iesniegumiem, kas vērsti uz šī mērķa sasniegšanu, vairāk

¹⁴²⁰ Par spriedzi starp tiem, kas pirmkārt orientēti uz pieminēšanu un tiem, kas pirmkārt, noskaņoti cionistiski, liecina Leonards Šroeters. Sk.: Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 69.–70.

¹⁴²¹ Sk. 3. piel.: Bērziņš, D. (2014, 13. okt.). *Intervija ar Ā. Kleckinu*. Rīga.

¹⁴²² Sk. 1. piel.: Bērziņš, D. (2014, 4. aug.). *Intervija ar E. Valku*. Rīga.

¹⁴²³ Padomju vara regulāri norādīja uz savu klātbūtni, Rumbulas memoriāla atklāšanā un turpmākajos holokausta atceres pasākumos, kas Rumbulā norisinājās novembra pēdējās svētdienās, klātesoši bija Civilās aviācijas institūta studenti – komjaunieši, kuri VDK uzdevumā uzraudzīja pasākumus un “reģistrēja pretpadomju retoriku”, dažkārt pasākumus ielenca miliču nodaļas, par iegāsti minot “kārtības uzturēšanu”, citkārt atbildīgās institūcijas uz piemiņas pasākumu nosūtīja orķestri, kas tā laikā spēlēja kara maršus, bet atsevišķos gadījumos pasākuma dalībnieki pat tika arestēti. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 381–384.; Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. 62. lpp.; Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 160. lpp.

¹⁴²⁴ Pagaidām valsts arhīvā nav atrasti VDK dokumenti par Rumbulu, iespējams, materiāls nav sistematizēts, Valsts arhīvā ir informāciju sadaļā “fašisma upuri”, bet tikai no 1966. gada. Ņemot vērā šo pasākumu raisīto ažiotažu, būtu jābūt nozīmīgākiem VDK materiāliem, kas ļautu precīzāk izprast varas pozīciju un attieksmi pret Rumbulas komemorācijas aktīvistiem. Bubi Ceitlins atminas, ka padomju varas iestādes dažādiem paņēmieniem centās saprast, kas vada Rumbulas aktivitātes un nekādi nebija gatavas akceptēt versiju, ka galvenais ebreju aktīvistu vienotības un izteiktās mērķorientācijas iemesls ir vēlme pieminēt savas tautas upurus. Sīkāk sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 381–382.

¹⁴²⁵ Muzejs “Ebreji Latvijā”. (2012, 22. maijs). *Intervija ar Josifu Mendeleviču*. Rīga.

raksturo neieinteresētība nekā izteikts antisemitisms.¹⁴²⁶ Varas iestādes atteikumus piešķirt līdzekļus memoriāla būvniecībai pamatoja ar finansiāli neiespējamību īstenot visu vēlamo piemiņas vietu būvniecību un nepieciešamību nodrošināt citu, prioritāru komemorācijas objektu izveidi, pirmkārt, Salaspils memoriāla būvniecību, otrkārt, piemiņas ansambli sarkanajiem strēlniekiem un, treškārt, pieminekli rakstniekam Vilim Lācim.¹⁴²⁷ Līdz ar to varas attieksme lielākā mērā liecina nevis par vēlmi noliegt holokaustu, bet gan citu pagātnes norišu prioritāti atbilstoši padomju ideoloģiskajām premisām.

Ebreju jauniešu iniciatīvas, kuru mērķis bija veicināt holokausta upuru atceri, vara sākotnēji dažādos veidos kavēja, bet vēlāk iekļāva oficiālās PSRS ideoloģijas rāmjos. Ne tikai Rumbulā, bet arī citviet Latvijas PSR šīs galu galā ar varas sankciju uzstādītās piemiņas zīmes nevēstīja par holokausta upuriem. Tās godināja, piemēram, “*fašisma terora upuru*” vai “*nogalināto mierīgo padomju iedzīvotāju*” piemiņu, bet dažkārt manipulēja ar holokausta upuru piemiņu vēl ideoloģiski nekaunīgāk – vēstot par “*slavu padomju patriotiem*”. Arī piemiņas plāksņu izvietojumā padomju vara konsekventi ievēroja savu pozīciju – neizcēl holokausta upurus un tādā veidā nesašķelt padomju ļaužu kopumu. Šā mērķa realizācija dažkārt tika pārspīlēta tik tālu, ka dažās kapa vietās blakus garam citu tautību nogalināto vārdiem un uzvārdiem ebreju izcelsmes upuri tika pieminēti kā “*80 citi*”.¹⁴²⁸

Tomēr jāņem vērā, ka šādu padomju varas pozīciju vienlīdz lielā mērā noteica gan padomju ideoloģiskā koncepcija un mīts par visas padomju tautas cīņu un vēlāk arī ciešanām, gan nevēlēšanās aktualizēt nacistiskās antisemitisma propagandas veidotās kategorijas.¹⁴²⁹ Apgalvojums, ka režīms sešdesmitajos gados centās pilnībā noliegt ebreju ciešanas, bet tas neizdevās nelielas ebreju aktīvistu grupas dēļ, ir grūti pamatojams, ņemot vērā PSRS ideoloģijas un propagandas potenciālu, ko tā attiecībā uz holokausta atmiņu bija nodemonstrējusi desmitgadi iepriekš un nepieciešamības gadījumā nodemonstrēja arī sešdesmito gadu nogalē pēc Izraēlas Sešu dienu kara.

6.4.4. Rumbulas reprezentācija Latvijas PSR medijos

Paula Opermane, analizējot pieminēšanas procesus Rumbulā, secina, ka šo procesu līdzdalībnieka Š. Ceitlina atziņa, ka vara medijos mērķtiecīgi ignorēja Rumbulas pasākumus, ir

¹⁴²⁶ Sk. Oppermann, P. (2014). *Jews of Silence?: The Rumbula Memorial in the Context of Jewish Holocaust Commemoration in Soviet Latvia 1945–1967*.

¹⁴²⁷ Sīkāk sk.: LVA, 270. fonds, 3. apraksts, 3147. lieta, 5–6. lp.

¹⁴²⁸ Šāda piemiņas zīme tika uzstādīta Aglonas brāļu kapos. Sk.: Melers, M. (2007). Holokausta nozieguma upuru bojāejas vietu apzināšana, pieminekļu un piemiņas zīmju uzstādīšana. Latvijā. 249. lpp.

¹⁴²⁹ Gandrīz vienīgā iespēja padomju gadu Latvijā pieminēt ebreju upurus holokaustā kā atsevišķu grupu bijusi tajās retajās reizēs, kad izņēmumu kārtā pieļauta teksta iegravēšanā arī jidiša valodā. Šādos gadījumos piemiņas zīme krievu un latviešu valodā vēstījusi par mūžīgu fašisma upuru, bet jidišā – nošauto ebreju piemiņu. Šāda piemiņas plāksne tika uzstādīta, piemēram, Krāslavā – Augustovkā. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 172.–173. lpp.

nepamatota.¹⁴³⁰ Par to liecina arī sešdesmitajos gados publicēto Latvijas PSR mediju analīze, kurā, neraugoties uz to, ka vēstījumiem raksturīga izteikti padomiska ideoloģija, norisēm Rumbulā veltītas nozīmīgas publikācijas. Tādējādi par pasākumiem un notikumiem Rumbulā vēstīja ne tikai aicinājums apmeklēt talku un piemiņas pasākumu, kas mazas zīmītes formā tika izvietots Rīgas sinagogā Peitavas ielā, bet arī publikācijas laikrakstos “Rīgas Balss”, “Padomju Jaunatne” un arī “Cīņa”.¹⁴³¹ Mediju tekstos publicēti ne tikai apraksti par norisēm, bet arī aicinājumi ierasties uz piemiņas pasākumiem. Piemēram, 1965. gadā laikraksti “Padomju Jaunatne” un “Rīgas Balss” vēstīja: “Rīt, 24. oktobrī, plkst. 12 Rumbulā notiks fašistu upuru piemiņai veltīts sēru mītiņš. Satiksme ar vilcienu līdz Rumbulas stacijai un ar 20. autobusu.”¹⁴³²

1965. gadā medijos Rumbulas aktualitātes atainotas arī pēc mītiņa norises. Laikrakstā “Padomju Jaunatne” vēstīts par 24. oktobrī notikušo mītiņu Rumbulā un atreferētas partijas sekretāra, virsnieka, strādnieka un studenta ideoloģizētās runas par padomju cīņu pret fašismu un iespējamo karu nākotnē. Reportāžas autors G. Vilks raksta, ka “*Rumbulas pakalnos sapulcējušies simtiem rīdzinieku, lai godinātu 50 tūkstošus šeit nomocīto un nošauto cilvēku piemiņu.*”¹⁴³³ Tā paša autora reportāža publicētā arī laikrakstā “Rīgas Balss”, kurā ziņai pievienota apjomīga fotogrāfija ar cilvēku pūli un ziņa, ka uz mītiņu pulcējušies tūkstoši rīdzinieku, kā arī, upuru vidū neminot ebrejus, nosodīti nacistu noziegumi:

Noliekuši galvas un sažņauguši dūres, cilvēki klausījās dzejoļus un dziesmas, kas skanēja kā rekviēms 50 000 nošautajiem un nomocītajiem, kurus Rumbulas mežā iznīcināja hitlerieši [...] Tas nedrīkst atkārtoties! Katra cilvēka sirdī vienmēr jāskan Būhenvaldes zvaniem.¹⁴³⁴

Arī nākamajā gadā pirms pasākuma publicēts sludinājums par tā norisi,¹⁴³⁵ bet 1966. gada novembra nogalē pasākums atainots padomju oficiozā “Cīņa”, kurā publicēts tipveida Rumbulas norises skaidrojošs raksts ar nosaukumu “*Nekas nav aizmirsts, neviens nav aizmirsts*”, kas vēsta par “Rumbulā nošauto padomju pilsoņu piemiņas mītiņu”. Kā piemiņas pasākumu runu teicēji identificēti, piemēram, institūta pasniedzējs, izpildkomitejas priekšsēdētāja vietnieks un

¹⁴³⁰ Sk.: Oppermann, P. (2014). *Jews of Silence?: The Rumbula Memorial in the Context of Jewish Holocaust Commemoration in Soviet Latvia 1945–1967*.

¹⁴³¹ 1963. gadā arī laikrakstā “Pionieris” publicēts skolotājas M. Krumovicas vēstījums par piemiņas pasākuma norisi Rumbulā. Rakstā minēts, ka piemiņas pasākuma dalībnieki noklausījušies Viļa Lāča romāna “Vētra” fragmentu, kā arī Frīdas Mihelsoņas atmiņstāstu par izglābšanos Rumbulas akciju otrajā dienā. Piemiņas pasākumam noslēdzoties, “visi klātesošie ar klusuma brīdi godināja bojāgājušo cilvēku piemiņu un nolika uz masu kapenēm vainagus un ziedus.” Sk.: Krumovica, M. (1963, 20. dec.). Skumji noliec galvas priedes klusās. *Pionieris*. 2. lpp. Piemiņas zīmju atklāšanas gadā (1964.) laikrakstā “Cīņa” publicēts padomiski ideoloģizēts vēstījums, kurā izklāstīts, kas uzrakstīts uz granīta pieminekļiem, un raksturots, kā uzstājušies dažādu iestāžu pārstāvji ar runām, kurās godināti “padomju upuri un patrioti”. Tipiskā padomju vēstījumā par padomju mierīgo iedzīvotāju slepkavībām publicēti arī pārmetumi Rietumiem, kas uz šāda fona “atkal žvadzina ieročus”. Sk.: Kārklis, Ē. (1964, 27. okt.). Tas nedrīkst atkārtoties. *Cīņa*. 2. lpp.

¹⁴³² Sk.: B. a. (1965, 23. okt.). Aizrādījums. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.; B. a. (1965 21. oktobris). Sēru mītiņš. *Rīgas Balss*. 7. lpp.

¹⁴³³ Vilks, G. (1965, 26. okt.). Nepieļaut karu. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.

¹⁴³⁴ Valks, G. (1965, 25. oktobris). Sēru mītiņš Rumbulā. *Rīgas Balss*. 1. lpp.

¹⁴³⁵ “Rīgas pilsētas Maskavas rajona darbaļaužu deputātu Padomes izpildu komiteja kopā ar Rīgas rajona darbaļaužu deputātu Padomes izpildu komiteju 27. novembrī pulksten 12 Rumbulā rīko fašisma upuru piemiņai veltītu mītiņu. Satiksmes ar šādiem transporta līdzekļiem: elektriskais vilciens Rīga – Ogre (līdz Rumbulas stacijai), atiet plkst. 11.40. un 30. un 97. līnijas autobuss.” Sk.: B. a. (1966, 24. novembris). Piemiņas mītiņš. *Rīgas Balss*. 7. lpp.

ražošanas ceļa vadītājs, kas Rumbulas upuru piemiņu raksturo padomiskajā tradīcijā, akcentējot padomju tautas cīņu ar fašismu. Raksta autors L. Janeks dzejiski secina:

Te vēl uz priežu stumbriem sastinguši šermuļi, te vēl katrs cinis glabā vaidu. Rumbula, šī vieta minama līdzās Ančupānu kalniem, Biķerņu mežam. [...] Lai godinātu fašisma upurus, lai noliektu galvu to 50 000 karagūstekņu, politisko ieslodzīto un padomju patriotu piemiņas priekšā, kurus pirms ceturtdaļgadsimta šeit sāka masveidā bendēt vācu fašisti, un lai nebūtu vairs citur pasaulē tāda meža — šeit atnākuši dzīvie. Atnākuši, lai vienā balsī pateiktu karam — nē, fašismam — nē!¹⁴³⁶

Publikācijas par piemiņas pasākumiem Rumbulā noslēdzas līdz ar 1967. gadu, kad tiek atklāts Salaspils memoriāls, un tas kļūst par Latvijas PSR publiskās pieminēšanas centrālu elementu, bet Izraēlas Sešu dienu kara iespaidā ebreji kļūst par padomju režīma ienaidniekiem.

6.4.5. Ebreju iznīcināšanas reprezentācija Latvijas PSR medijos

Tomēr Rumbula nebija vienīgais holokausta temats, kas guva publicitāti Latvijas PSR sešdesmito gadu medijos. Līdz ar vispārējām pārmaiņām PSRS atmiņu politikā holokausta reprezentācija medijos, kas aizsākās pašā piecdesmito gadu nogalē, turpinājās sešdesmito gadu sākumā un vidusposmā, žurnālistiem publicējot informāciju par dažādiem ebreju iznīcināšanas aspektiem, būtisks Latvijas PSR sešdesmito gadu mediju dienaskārtības saturs ir vēstījumi par tiesas procesiem, kuros starp apsūdzībām figurē arī ebreju iznīcināšana.

Sešdesmito gadu ievadā Latvijas PSR laikraksti, tāpat kā visas PSRS mediji,¹⁴³⁷ sīki un izsmelīgi vēstīja gan par Ādolfa Eihmana aizturēšanu un tiesāšanu, gan par spriedumu un tā izpildi. 1960. gada maija beigās prese ziņoja par nacistu noziedznieka sagūstīšanu:

Izraēlas drošības orgāni aizturējuši bijušo SS pulkvedi, gestapo ebreju lietu nodaļas vadītāju Ādolfu Eihmani. kas kopā ar citiem nacistiem ir atbildīgs par miljoniem Eiropas ebreju iznīcināšanu. Eihmanis atrodas Izraēlas cietumā un drīz stāsies tiesas priekšā.¹⁴³⁸

Savukārt viņa tiesāšanas laikā padomju mediji raksturoja gan tiesas procesa gaitu, gan arī Ā. Eihmana noziegumus.¹⁴³⁹ Publicētajos vēstījumos Ā. Eihmana karjera raksturota, gan precīzi

¹⁴³⁶ Janeks, L. (1966, 29. nov.). Nekas nav aizmirsts, neviens nav aizmirsts! *Cīņa*. 2. lpp. Arī laikraksta "Rīgas Balss" publikācija vēsta par Rumbulas smilšu paugurainē nobendētajiem 50 000 padomju cilvēkiem – tūkstošiem karagūstekņu, politiski ieslodzīto un padomju patriotu, bet "asins orģijās" vainoti arī vācu fašisma palīgi – latviešu buržuāziskie nacionālisti, bet publikācijas noskaņu raksturo sauklis: "Karam – nē, fašismam – nē". Sk.: Jankovskis, L. (1966, 28. novembris). To neizdzēst no tautas atmiņas. *Rīgas Balss*. 1. lpp. Stilistiski līdzīgs ir arī 1967. gadā tapušais M. Šenberga raksts žurnālā "Zvaigzne", kuru papildina divas lielas fotogrāfijas – ar sērojošajiem pasākuma apmeklētājiem un degošajām svecēm: "Drēgna bija pērnā gada pēdējā novembra svētdiena. Grūti pateikt, kāds laiks bija toreiz — pirms 25 gadiem, kad uz Rumbulas mežu fašisti atdzina pirmos nāvei nolemtos cilvēkus, šodien te atnākuši simtiem rīdzinieku, lai pieminētu fašisma upurus. Runātāji nomaina cits citu. Viņu vārdi skan dažādās valodās, bet doma visiem viena: nekad, nekad tā vairs nedrīkst notikt. Vējš šūpo priežu zarus, un uz sapulcējušos galvām krīt lietus lāses. Uz kopējā kapa kāds iededzis sveces, un, lai tās nenodzēstu vējš, aplicis ap kārt ķieģeļu sienu. Kas to darījis! Kāds no mums, kas esam palikuši dzīvi un kuru pienākums tagad gādāt, lai nebūtu vairs šādu kapu." Sk.: Šenbergs, M. (1967, 20. janvāris). Lai nekad vairs nebūtu šādu kapu. *Zvaigzne*. 12. lpp.

¹⁴³⁷ Par Ā. Eihmana tiesas procesa reprezentāciju PSRS medijos sīkāk sk.: Hirszovicz, L. (1993). The Holocaust in the Soviet Mirror. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. New York: M. E. Sharp. P. 32.

¹⁴³⁸ TASS. (1960, 25. maijs). Nacistiskajam noziedzniekam būs jāstājas tiesas priekšā. *Cīņa*. 3. lpp.

¹⁴³⁹ Ļevs Ginzburgs triju rakstu sērijā vēsta par "Eihmana lietu". Tas ir plašs apraksts par Ā. Eihmana tiesāšanas norisi, kurā analizēti viņa centieni izlikties par vienkāršu grāmatvedi, tomēr, ņemot vērā noziegumu apmēru – 6 miljoni upuru – Ā. Eihmans dēvēts par "nāves grāmatvedi", bet holokausta kā notikums un apsūdzētais Ā. Eihmans nosaukti par kapitālisma produktiem, ko raksturo morālais pagrimums un šovinistiska ideoloģija. Sk.: Ginzburgs, Ļ. (1961, 28. jūl.).

skaidrojot viņa autobiogrāfiju un nežēlību, plānojot ebreju iznīcināšanu, gan poētiski attēlojot īstenotos noziegumus.¹⁴⁴⁰ Holokausta sociālās atmiņas kontekstā būtiski, ka Ā.Eihmana personības un noziegumu aprakstā detalizēti raksturota ebreju iznīcināšana un ciešanas Otrā pasaules kara laikā:

Kā gestapo ebreju nodaļas Šefs SS oberšturbānfirers Eihmanis bija ne tikai nacistiskās cilvēku iznīcināšanas politikas atbildīgais realizētājs, bet arī tieši organizēja miljoniem cilvēku nogalināšanu Osvencimas un Treblinkas, Bergenbelzenes un Maidanekas, Helmnas un Sobiburas nāves nometnēs. Viņa rokām pielipušas 6 miljonu ebreju asinis.¹⁴⁴¹

Spilgtā rakstu sērija par Ā. Eihmana personību un noziegumiem noslēdzas ar formālām ziņām par viņa notiesāšanu uz nāvi¹⁴⁴² un nāvessoda izpildi.¹⁴⁴³ Pēc starptautiskās ažiotažas ap Ādolfu Eihmana tiesas procesu arī Latvijas PSR noritēja aktīva nacistu kolaboracionistu tiesāšanu, kas nelielā apjomā tika reprezentēta arī medijos. Piemēram, laikraksts “Padomju Latvija” vēstīja, ka sācies tiesas process, kurā deviņi vainīgie tiek apsūdzēti par piedalīšanos ebreju masu slepkavošanā Slonimā.¹⁴⁴⁴ Daži pētnieki uzskata, ka par iemeslu Latvijas PSR ebreju interesei par holokausta tematiku kļuva Ā. Eihmana tiesas process un tā materiāli, kas pa Rīgu ceļoja “*samizdat*” formā.¹⁴⁴⁵ Citi savukārt to apšaubā, norādot, ka tam trūkst jebkāda apstiprinājuma līdzdalībnieku liecībās.¹⁴⁴⁶ Lai gan mazticams, ka šis process ietekmēja padomju režīma realizēto atmiņas politiku, jo īpaši tādēļ, ka disertācijā analizētie materiālie liecina par ebreju iznīcināšanas tematikas parādīšanos Latvijas PSR publiskajā telpā krietni pirms Ā. Eihmana tiesas procesa atainojuma, tas būtiski aktualizēja holokaustu vietējā ebreju kopienā un veicināja kopienas identitātes veidošanos.

6.4.5.1.PSRS cīņa pret “buržuāzisko nacionālismu”

Sešdesmitie gadi raksturīgi arī ar PSRS mērogā īstenoto kampaņu pret tā dēvētajiem “buržuāziskajiem nacionālistiem”. Ja sākotnēji padomju režīms latviešu leģionārus atainoja un vērtēja kā nacisma upurus, tad kopš piecdesmito gadu beigām un daudz izteiktāk – sešdesmito gadu sākuma, reaģējot uz latviešu trimdas darbību, kas bija vērsta uz padomju režīma un Latvijas

“Eihmana lieta”. Cīņa. 3. lpp.; Ginzburgs, Ļ. (1961, 15. aug.). “Eihmana lieta”. Cīņa. 3. lpp.; Ginzburgs, Ļ. (1961, 17. aug.). “Eihmana lieta”. Cīņa. 4. lpp.

¹⁴⁴⁰ Piemēram: “Nu Eihmanis nāves zirgam ir pilnīgi segļos. Kā apsēsts viņš joņo cauri Eiropai, lai sameklētu aizvien jaunus upurus. Aušvicas “dzirnavas” maļ dienu un nakti. [...] Tas ir asinssuns Ādolfus Eihmanis. Savos ziedu laikos, kad viņi, acu nepamirkšķinot, izpildīja Globkes sacerētos necilvēcīgos likumus un sūtīja nāvē miljoniem cilvēku.” Sk.: B. a. (1961, 6. jūnijs). “Es esmu asinssuns...” Padomju Jauntane. 3. lpp.

¹⁴⁴¹ B. a. (1960, 25. maijs). Tiesājot Eihmani, jātiesā nacisti. Cīņa. 4. lpp.

¹⁴⁴² “Eihmanis notiesāts uz nāvi Jeruzaleme, 15. decembrī (TASS). noziedznieku Ādolfu Eihmani šorīt notiesāja uz nāvi pakarot. Sk.: TASS. (1961, 16. dec.). Eihmanis notiesāts uz nāvi. Cīņa. 3. lpp.

¹⁴⁴³ “Eihmanis pakārtis Jeruzalemē 1. jūnijā (TASS). Reitera aģentūra ziņo, ka šodien cietumā, kas atrodas Telavivas tuvumā pakārtis par ebreju masveida iznīcināšanu notiesātais Ādolfus Eihmanis.” Sk.: TASS. (1962, 2. jūnijs). Eihmanis pakārtis. Cīņa. 3. lpp.

¹⁴⁴⁴ Sk.: [B. a.]. (1963, 16. марта). Суд над фашистскими картелями в Риге. *Советская Латвия*. Par šī tiesas procesa reprezentāciju medijos sk. arī: Hirszovicz, L. (1993). The Holocaust in the Soviet Mirror. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. New York: M. E. Sharp. P. 41.

¹⁴⁴⁵ Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 69.

¹⁴⁴⁶ Sk. Oppermann, P. (2014). *Jews of Silence?: The Rumbula Memorial in the Context of Jewish Holocaust Commemoration in Soviet Latvia 1945–1967*.

okupācijas nosodīšanu, vara centās radikāli mainīt leģionāra tēlu un uzsāka kampaņu, kuras mērķis – saistīt leģionārus jeb “buržuāziskos nacionālistus” ar ebreju iznīcināšanu.

Šī kampaņa Latvijas PSR izpaudās gan tiesas procesos, kuros tika apsūdzēti un tiesāti nacistu kolaboracionisti, gan arī ar vācu okupācijas režīma līdzskrējējus atmaskojošu publikāciju. Arī Latvijas PSR mediju publikācijās atainojas šā perioda aktuālā tendence – cīņa pret “buržuāziskajiem nacionālistiem”, kas, galvenokārt, ar trīs publikācijām “*Kas ir Daugavas Vanagi?*”, “*Politiskie bēgļi bez maskas*”, “*Kāpēc viņi bēga?*” tika izvēsta ārpus PSRS robežām. Šo darbu mērķis raksturots grāmatas “*Politiskie bēgļi bez maskas*” ievadā:

Ja mēs tomēr šajā grāmatā atgriezīamies pie šīm cilvēces nesenās vēstures briesmīgajām lappusēm, tad tāpēc, lai palīdzētu līdz galam atmaskot zemisko lomu, kāda nacistiskā barbarisma noziedzīgajā īstenošanā Latvijā bija latviešu buržuāziskajiem nacionālistiem, kas bija nosprieduši, ka pienācis laiks izrēķināties ar Latvijas darba ļaudīm un padomju varu. [...] Tas mums jādara jo vairāk tāpēc, ka daudzi no šiem slepkavām izvairījušies no pelnītā taisnas tiesas sprieduma, pēc kara patvērušies dažādās Rietumu zemēs un, nomaskējušies par “politiskajiem bēgļiem”, arī šodien kalpo spēkiem, kas naidīgi tautu brīvībai un mieram.¹⁴⁴⁷

Lai gan šādu publikāciju ietvarā atbilstoši padomju diskursīvajām praksēm ebreji kā atsevišķa un specifiska upuru grupa identificēti netiek, buržuāzisko nacionālismu atmaskojošajos sacerējumos būtiska apsūdzību daļa veltīta noziegumu pret ebreju aprakstam – raksturota gan vietējā antisemitisma izcelsme, gan laikraksta “*Tēvija*” antisemitisko publikāciju saturs un autori. Tāpat sniegts ieskats nacistiskajā rasu politikā un ebreju iznīcināšanas vispārējos skaitļos kā Eiropā kopumā, tā Latvijas teritorijā.¹⁴⁴⁸ Īpaša vērība veltīta vietējo kolaboracionistu līdzdalības aspektiem ebreju arestos, mantas laupīšanā un iznīcināšanā dažādās Latvijas vietās.¹⁴⁴⁹ Darbu esence apkopota šajā secinājumā par vietējo kolaboracionistu lomu nacistiskās okupācijas periodā īstenotajās represijās: “*Viņi [latviešu brīvprātīgie policisti] bija nacistu pirmie palīgi visur tur, kur vajadzēja šaut un kārt mierīgos iedzīvotājus un pretestības kustības dalībniekus*”.¹⁴⁵⁰ Par šo krājumu tapšanu Mārgers Vestermanis vēsta:

Ja mani būtu uzaicinājuši piedalīties, es nebūtu atteicies. Tā būtu bijusi pirmā iespēja runāt par šo briesmīgo noziegumu, bet viņi iztika ar pašu spēkiem. [...] Es diviem krājumiem biju iekšējais recenzents, jo strādāju arhīvā, un līdz ar to darbiem pielikumā bija šādi tādi arhīva materiāli. Tomēr tas nebija galvenais uzvars. Tie bija citi, piemēram [Makša] Kaufmaņa grāmata, kas bija visdziļākajā specfondā, nekādi nebija pieejama, bet šo darbu autoriem tas bija ļoti iecienīts avots, uz kuru viņi atsauca un to citē bez jebkādas kritikas. Protams, tie nav nekādi pētījumi, tā ir aģitāciju brošūra, kas vēsta ne tik daudz pret tiem pašiem emigrantiem, bet gan pret tiem, kas deva viņiem iespēju dzīvot un uzturēties ārvalstīs.¹⁴⁵¹

Tomēr tendence diskreditēt “buržuāziskos nacionālistus” kā holokausta kolaboracionistus ir izteikti novērojama arī Latvijas PSR mediju tekstos. Šīs kampaņas ietvaros piecdesmito gadu

¹⁴⁴⁷ Arklāns, B., Dzirkalis, J., Silabriedis, J. (1966). *Viņi bez maskas*. Rīga: Liesma. 3.–5. lpp.

¹⁴⁴⁸ Turpat. 32.–33. lpp.

¹⁴⁴⁹ Turpat. 45.–63. lpp.

¹⁴⁵⁰ Turpat. 102. lpp.

¹⁴⁵¹ Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt.). *Intervija ar M. Vestermani*. Rīga.

beigās, sešdesmito sākumā noritēja virkne prāvu pret kolaborantiem visā PSRS.¹⁴⁵² Šie tiesas procesi bija izteikti politizēti, tomēr tie sekmēja holokausta atmiņas aktualizāciju.¹⁴⁵³ Kontekstā ar nacistu kolaboracionistu tiesāšanu presē tika publicēti vairāki raksti, kas veltīti nacistu noziegumu atainošanai un līdzskrējēju lomas raksturošanai – dažkārt bez atsauces uz ebrejiem, bet ar aicinājumiem atrast arī tos slepkavas, kas pirmajā pēckara prāvu vilnī prata izvairīties no pelnītā soda.¹⁴⁵⁴ Šim tematam veltīta arī dokumentālā filma “Vilkači”. 1963. gadā demonstrētās melnbaltās, nedaudz vairāk kā stundu garās Rīgas Kinostudijā tapušās režisora Hermana Šuļatina filmas pamatā centieni atmaskot “*latviešu reakcionāros emigrantus kā fašistisko okupantu līdzskrējējus neapstrīdamā faktū un dokumentu vēstījumā*”. Lai gan tajā nav tiešu norāžu uz ebrejiem, kinolentē ir ietverts geto atainojums, kas tiek dēvēts par elli zemes virsū, un Šķēdes kāpu fotoattēli, kurā fiksēta ebreju iznīcināšana. Filmā atskaņas atainotas vēsturnieces Veronikas Kanāles recenzijā:

Nekad, nekad mēs nedrīkstam aizmirst, ka mūsu tautas kangari, latviešu buržuāziskie nacionālisti — vilkači, dažādi veisi, arāji, hāzneri, cukuri, valdmaņi, janumi, dankeri, bangerski un viņiem līdzīgie pārklāja mūsu zemi ar kapenēm Rumbulā, Dreiliņos, Salaspilī, Biķernieku mežā, Ziepniekkalnā, Audriņu sādžā. [...] Šķēdes kāpās pie Liepājas stāvā Jūras krastā astoņus metrus plats kaps stiepjas vairāk nekā divu kilometru garumā. Fašistu upuru skaits sniedzas līdz 600 tūkstošiem noslepkavotu cilvēku.¹⁴⁵⁵

Sešdesmitajos gados mediju publicitāti guva arī Rīgā organizētā paraugprāva pret latviešu kolaboracionistiem – Albertu Eiheli, Boļeslavu Maikovski, Haraldu Puntuli, Jāzepu Basankoviču, Jāni Krasovski un Pēteri Vaičuku, pret kuriem vērsto apsūdzību pamats bija noziegumi Ančupānu kalnos, Audriņu ciemā. Tiesas process kļuva par 1965. gada oktobra mediju aktualitāti, bet apsūdzību rakstos presē atainoti arī noziegumi pret ebrejiem – publicētas liecības par ebreju konvojēšanu un nošaušanu, kā arī raksturots ebreju slepkavošanas process.¹⁴⁵⁶

Tomēr plašāko rezonansi padomju presē raisīja Herberta Cukura noslepkavošana. Šmuela Ceitlina darbs liecina, ka vismaz daļai ebreju kopienas bija informācija par Cukura noslepkavošanu, tā tika komunicēta un vairumā gadījumu uztverta ar prieku vai vismaz

¹⁴⁵² Latvijas PSR pēc 1960. gada norisinājās trīs būtiski procesi pret vietējiem kolaboracionistiem – pret 18. policijas bataljonu (1960. gads), pret Rēzeknes policijas bataljonu (1965. gads) un pret 21. bataljonu (1972.–1974. gads).

¹⁴⁵³ Mediju publikācijās tika vēstīts ne tikai par latviešu kolaboracionistu, bet arī par igauņu bataljona noziegumiem: “Rīgas geto viņi rūpīgi iepazīstas ar nevainīgu cilvēku spīdzināšanu un masveida iznīcināšanu. Rumbulas priedēs geto komandanta Krauzes vadībā viņi “ievingrina roku” sieviešu, bērnu un sirmgalvju apšaušanā.” Sk.: Pintāns, P. (1961, 5. aprīlis). Cilvēki, esiet modri! Zvaigzne. 19. lpp.

¹⁴⁵⁴ Sk.: Vestermanis, M. (1964, 16. dec.). Bendes un viņu aizbildņi. *Cīņa*. 3. lpp.; Vestermanis, M. (1964, 3. jūn.). Kur tad jūs bēgsit... *Cīņa*. 3. lpp. Šajā kontekstā M. Vestermanis publicē rakstu ar centieni atspēkot tolaik pirmos aktuālos pārmēģinājumus Nirnbergas tribunālam kā tipiskai uzvarētāju tiesai, un pamatojums nacistu noziegumu aprakstā: Vestermanis, M. (1965, 20. nov.). Nirnbergas spriedums ir galīgs. *Cīņa*. 3. lpp.

¹⁴⁵⁵ Kanāle, V. (1963, 1. maijs). Vilkači. *Liesma*. 16. lpp.

¹⁴⁵⁶ Sk.: Banka, Z., Borisovs, M., Dmitrijevs, J., Kārklīšs, E., Sausnītis, K. (1965, 23. okt.). Fašistiskie slepkavas tiesas priekšā. Padomju Jaunatne. 3. lpp.; B. a. (1965 21. oktobris). Fašistiskie slepkavas tiesas priekšā. *Rīgas Balss*. 5. lpp. Tiesas procesa norise tika atainota arī padomju varas orgānā laikrakstā “*Иправда*”. Sk.: Hirszovicz, L. (1993). The Holocaust in the Soviet Mirror. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. New York: M. E. Sharp. P. 41.

atzinību.¹⁴⁵⁷ Pirmās ziņas par Herberta Cukura nāvi, kas papildinātas ar apjomīgām, domājams, ebreju upuru, tai skaitā – bērnu fotogrāfijām, kas aizņem visu laikraksta lappusi, vēstīja, ka

Montevideo, 30 kilometrus no Urugvajas galvaspilsētas atrasta nacistiskā kara noziedznieka Herberta Cukura liķis. Otrā pasaules kara laikā Herberts Cukurs piedalījās Latvijas iedzīvotāju, galvenokārt ebreju tautības pilsoņu, masveida iznīcināšanā. Uz ložu caururbtā liķa bija nolikti Cukura personības dokumenti un Nirnbergā notikušās nacistisko noziedznieku prāvas apsūdzības rakstu kopijas. Domā, ka slepkavību izdarījuša tās pašas slepenās starptautiskās organizācijas aģenti, kas savā laikā sagūstīja un aizveda Ādolfu Eihmanu.¹⁴⁵⁸

Laikraksts “Cīņa” dažādām, tai skaitā – nepārbaudītām, versijām par viņa nogalināšanu, noziegumu uzskaitījumam un dzīves aprakstiem veltīja piecus rakstus, trīs no tiem publicējis TASS korespondents Montevideo Jevgēņijs Jeļšovs.¹⁴⁵⁹ Par H. Cukura noslepkavošanu un noziegumiem izsmēloši vēstīja arī laikraksts “Padomju Jaunatne”.¹⁴⁶⁰ Publikācijās padziļināti “analizēta” arī H. Cukura līdzdalība ebreju iznīcināšanā, galvenokārt – publicējot liecības par viņa rīcību ebreju geto likvidācijā un norādot uz viņa līdzdalību masu slepkavībās Otrā pasaules kara laikā: “Herberts Cukurs piedalījās Latvijas iedzīvotāju, galvenokārt ebreju tautības pilsoņu, masveida iznīcināšanā.”¹⁴⁶¹ Tieši ar viņa līdzdalību ebreju iznīcināšanā tiek pamatots līdzjūtības trūkums pret upuri, kas vēlākajās publikācijās pāraug neslēptā naida izvirdumā.¹⁴⁶² Spilgtākā izpausme pret H. Cukuru vērstajai naida propagandai ir raksta nosaukums “Sunim suņa nāve”.¹⁴⁶³

Spilgti vēstījumi šajā laikā tika publicēti, ne tikai republikas, bet arī reģionālajā presē, kur raksturota vietējo ebreju iznīcināšana. Gulbenes rajona laikrakstā “Dzirkstele” 1967. gada 18. jūlijā ir publicēts L. Brieža raksts par apmēram 100 ebreju nogalināšanu Litenē. Raksta autors spilgti norāda uz vietējo iedzīvotāju atmiņām ne tikai par šī nozieguma īstenotājiem, bet arī ebreju mantas uzurpētājiem,¹⁴⁶⁴ kā arī detalizēti skaidro slepkavību norisi:

No barakām izdzītajiem vīriešiem un sievietēm rāva nost labākās drēbes un apavus, pēc tam pa grupām dzina uz bedri, nostādīja uz malas un apšāva ar ložmetēju un šauteņu zalvēm. Bērnu atšķīra un sadzina kādā tukšā barakā, turpat pie durvīm sameta zīdaiņus, kas paši nespēja kājās nostāvēt. Bērnu un zīdaiņus apšāva vēlāk ar pistolēm turpat pie bedres...¹⁴⁶⁵

¹⁴⁵⁷ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 292–293.

¹⁴⁵⁸ В.а. (1965, 9. мартс). *Атмакса*. Цīņa. 3. lpp.; TASS. (1965, 9. мартс). *Sunim suņa nāve*. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.

¹⁴⁵⁹ Sk.: В.а. (1965, 9. мартс). *Атмакса*. Цīņa. 3. lpp.; Jeļšovs, J. (1965, 10. мартс). *Notikums Karasko parkā*. Цīņa. 3. lpp.; Jeļšovs, J. (1965, 11. мартс). *Nodevēja gals*. Цīņa. 3. lpp.; Jeļšovs, J. (1965, 14. мартс). *Arvien jaunas versijas*. Цīņa. 3. lpp.; Korņejevs, L. (1965, 8. aprīlis). *Noziedznieku novāca no ceļa*. Цīņa. 3. lpp.

¹⁴⁶⁰ TASS. (1965, 9. мартс). *Sunim suņa nāve*. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.; Jeļšovs, J. (1965, 12. мартс). *Nodevēja gals*. *Padomju Jaunatne*. 1. lpp.

¹⁴⁶¹ В.а. (1965, 9. мартс). *Атмакса*. Цīņa. 3. lpp.

¹⁴⁶² H. Cukurs tiek dēvēts par izdzimteni, un viņa raksturošanai tiek minētas ne tikai apsūdzības ebreju iznīcināšanā Rīgas geto un Biķerniekos, bet viņš tiek apsūdzēts arī par tīksmināšanos, metot bērnus liesmās un klausoties to kļiedzienus. Sk.: Korņejevs, L. (1965, 8. aprīlis). *Noziedznieku novāca no ceļa*. Цīņa. 3. lpp.

¹⁴⁶³ TASS. (1965, 9. мартс). *Sunim suņa nāve*. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.

¹⁴⁶⁴ “*Laiks izgaisinājis ložmetēju nikno reju, taču saglabājis atmiņas un dokumentus, kas apliecina varmācību.*” Turpat. 3. lpp.

¹⁴⁶⁵ Briedis, L. (1967, 18. jūl.). *Visu neizdzēš laiks*. *Dzirkstele*. 3. lpp.

6.4.5.2. Populārās holokausta reprezentācijas sešdesmitajos

Kā liecina iepriekšējā nodaļā analizētie žurnālistikas materiāli, holokausta pieminēšanas kontekstā daudz lielākas reālas pārmaiņas notika, nevis pēc XX, bet gan pēc XXII partijas kongresa 1961. gadā, kurā tika nolemts veikt konkrētus pasākumus Staļina kulta dekonstruēšanai.¹⁴⁶⁶ Šie pasākumi mazināja arī mākslas cenzūru, un sešdesmitajos gados līdzās dažādiem žurnālistu vēstījumiem tika publicēti vairāki spilgti holokausta tematikai veltīti darbi un spilgtas mākslinieciskas holokausta reprezentācijas.

Aleksandra Solžeņicina garstāsta “Viena diena Ivana Deņisoviča dzīvē”¹⁴⁶⁷ pirmpublicējums padomju literārajā žurnālā “*Новый Мир*” 1962. gadā kļuva ne tikai par literāru, bet galvenokārt – politisku sensāciju. Vēsturnieks Andrejs Plakans atļauju publicēt šo darbu dēvē par oficiālu un publisku apliecinājumu tam, ka iespējams atklāti diskutēt par staļinisma noziegumiem.¹⁴⁶⁸ Lai gan sešdesmito gadu publikācijas, tai skaitā par holokaustu, joprojām bija “kompromisa literatūra” tomēr tas bija liels solis projām no staļinisma beigu gadu sociālistiskā reālisma kanona,¹⁴⁶⁹ kā rezultātā sešdesmito gadu ievadā PSRS mērogā pirmoreiz krieviski ar Iljas Ērenburga ievadvārdiem tika publicēta Annas Frankas dienasgrāmata.¹⁴⁷⁰

PSRS īstenotie centieni iekļaut holokaustu padomju ciešanu diskursā un tās realizācijai izvēlētie neveiksmīgie līdzekļi vienlaikus gan radīja traģiskas sekas, gan nodrošināja vairāku holokausta reprezentāciju tapšanu.¹⁴⁷¹ 1961. gada 19. septembrī Jevgēņijs Jevtušenko prestižajā PSRS Rakstnieku savienības orgānā “*Литературная газета*” publicēja Babijaras traģēdijai veltītu dzejoli, kura ievadvārdi, norādot uz padomju varas atmiņas politiku, vēsta, ka “*Virs Babijaras pieminekļu nav*”.¹⁴⁷² Šis darbs saņēma skarbu kritiku dažādos PSRS medijos,¹⁴⁷³ bet Babijara kļuva par diskursīvu holokausta apzīmējumu, ko savu daiļdarbu nosaukumos

¹⁴⁶⁶ Piemēram, pārsaukt pilsētas un ielas, kurām dots viņa vārds un pārvietot viņa iebalzamēto līķi no Ļeņina mauzoleja. Sk.: Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 290.

¹⁴⁶⁷ A. Solžeņicina stāsta centrā viena diena labošanas darbu nometnē ieslodzītā Ivana Deņisoviča Šuhova dzīvē. Tulkojumu angļu valodā sk.: Solzhenitsyn, A. (2013). *One Day in the Life of Ivan Denisovich*. CreateSpace Independent Publishing Platform.

¹⁴⁶⁸ Tostarp autors kā šī darba pirmpublicēšanas laiku min 1957. gadu. Sk.: Plakans, A. (1995). *A Concise History of the Baltic States*. P. 371.

¹⁴⁶⁹ Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 374.

¹⁴⁷⁰ Каринцева, И. (Ред.). (1960). *Дневник Анны Франк. Предисловие Ильи Эренбурга*. Москва: [nav norādīts]. Pētnieki uzskata, ka tas bija nozīmīgs notikums PSRS holokausta sociālās atmiņas procesos. Sk.: Hirszovicz, L. (1993). *The Holocaust in the Soviet Mirror*. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. New York: M. E. Sharp. P. 48.

¹⁴⁷¹ 1961. gada martā padomju varas iestāžu centieni aizbērt Babijaras ieplaku, un tādējādi nolīdzināt ebreju masu kapus, beidzās ar grandiozu katastrofu, kurā vairāk nekā 100 cilvēki tika apraksti dzīvi, kad uzbērumu izskalojuma rezultātā dubļu masa gāzās pāri tuvējā ciema ēkām un to iedzīvotājiem. Šī traģēdija radīja būtisku tematikas rezonansi medijos. Sk.: Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 290.

¹⁴⁷² Viņa darba publikācija tika kritizēta vairākās recenzijās. Galvenokārt, par raudzīšanos uz traģēdiju etniskā griezumā, jo, stāvot Babijaras masu slepkavību vietā, autors nav spējis neko citu, kā tikai domāt par antisemitismu un ebreju upuriem. Pēc kritikas J. Jevtušenko dzejolis netika publicēts citos medijos, un to ilglaiči neiekļāva viņa darbu izlasēs. Sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 445–446.

¹⁴⁷³ Sk.: Etengers, S. (sast.). (2007). *Ebreju tautas vēsture*. 525.–527. lpp.

sešdesmitajos gados izmantoja arī citi mākslinieki.¹⁴⁷⁴ Turklāt, neraugoties uz kritisko attieksmi, sešdesmitajos gados visā Padomju Savienībā un, jo īpaši Latvijas PSR, tapa virkne spilgtu holokausta reprezentāciju.

Šajā laikā arī Latvijas PSR teritorijā tapušas vairākas augstvērtīgas mākslinieciskas reprezentācijas, kas veltītas divām Rumbulā notikušajām ebreju iznīcināšanas akcijām 1941. gada nogalē, un kuru tapšana norisinājusies mijiedarbībā ar Rumbulas kā piemiņas vietas labiekārtošanas darbiem sešdesmitajos gados.¹⁴⁷⁵ Rīgas geto ieslodzījumu pārdzīvojušais Mendelis Bašs sešdesmito gadu sākumā uzrakstījis oratoriju “Fašisma upuru piemiņai”, ko dažkārt dēvē arī par “Rumbulas oratoriju” un kas mūsdienās tiek uzskatīta par holokausta muzikālas reprezentācijas klasiku.¹⁴⁷⁶

Īpašu aktualitāti, ņemot vērā Ojāra Vācieša tautā mīlēta dzejnieka statusu, kurš nevairās no morālu dilemmu aktualizēšanas savos darbos,¹⁴⁷⁷ iemantoja dzejolis “Rumbula”. 1964. gada nogalē tas tika publicēts laikrakstā “Padomju Jaunatne”,¹⁴⁷⁸ bet vēlāk pārpublicēts laikraksta “Cīņa” 1965. gada pirmajā numurā.¹⁴⁷⁹ Atšķirībā no citiem Baltijas dzejniekiem, kas savos darbos pievērsušies holokausta tematikai, Ojārs Vācietis holokausta tematikas aktualizācijai izmantojis nevis universālu simbolu, piemēram, Aušvicu jeb Osvencimu,¹⁴⁸⁰ bet konkrētu, lokālu

¹⁴⁷⁴ Klier, J. (2004). The Holocaust and the Soviet Union. P. 290.–291. Sk. arī: Hicks, J. (2012). *First Films of the Holocaust: Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938–1946*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. Piemēram, 1962. gada decembrī notika Dmitrija Šostakoviča 13. simfonijas pirmatskaņojums, kurā iekļauta partitūra ar Jevgēņija Jevtušenko dzejoļa vārdiem. Arī simfonija tāpat kā dzejolis izpelnījās asu kritiku. Sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 446. D. Šostakoviča simfonisks dziesmu cikls ar J. Jevtušenko dzejas vārdiem, ņemot vērā padomju tā laika varas attieksmi pret holokaustu, ir ne tikai mūzikas, gan arī socioloģisks fenomens. Lai gan Šostakoviča simfonija bija kā pamudinājums arī citiem padomju komponistiem rakstīt holokausta piemiņas mūziku, šie mēģinājumi publiskajā telpā visbiežāk, tāpat kā Šostakoviča gadījumā, tika vērtēti kritiski. Werb, B. (2012). Music. P. 483.–484. Sīkāk par simfonijas raisītajām publiskajām diskusijām sk.: Sīkāk par Babijaras pieminēto izveidošanas gaitu sk.: Korey, W. (1993). A Monument Over Babi Yar. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi–Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. New York: M. E. Sharp. P. 66.

¹⁴⁷⁵ Saldzinājumā ar citām šajā apakšnodalā analizētajām reprezentācijām mazākā apjomā un nozīmīgumā, tomēr Rumbulas tematika parādās arī Zigmunta Skujiņa un Arvīda Grigūļa sešdesmito gadu darbos. Piemēram, Z. Skujiņš romānā “Sudrabotie mākoņi” raksta: “Kaut kur bija fronte, kaut kur bija geto un Salaspils. Čukstus klīda dvēseli saldējošas valodas par apšaušanām Rumbulā un nāves sodiem Centrālcietumā. Tomēr dzīve ritēja tālāk.” Sk.: Grigulis, A. (1964, 20. aprīlis). Kad lietus un vēji sitas logā. Karogs. 26.–52. lpp.; Skujiņš, Z. (1966, 1. nov.). Sudrabotie mākoņi. Karogs. 19. lpp.

¹⁴⁷⁶ Werb, B. (2012). Music. P. 484. Mendeļa Baša oratorija “Fašisma upuru piemiņai” glabājas muzeja “Ebreji Latvijā” fondā. Sk.: Vestermanis, M. (sast.). (2002). *Muzeja “Ebreji Latvijā” krājuma materiālu apskats: grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespieddarbi, dokumenti*. Rīga: Muzejs “Ebreji Latvijā”.

¹⁴⁷⁷ Ojāra Vācieša dzejoļi un prozas darbs “Tās dienas acīm”, kas veltīts deportāciju tematikai, un tā laika kontekstā drosmīgi atainoja staļiniskās represijas. Sk.: Vācietis, O. (1959). *Tās dienas acīm: gandrīz dienasgrāmata*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība. Viņa darbi aizrāva un iedvesmoja, viņu pašu uzskatīja par ceļvedi. Sk.: Ardava, L. (u. c.). (2009). *Latvijas Universitāte 90 gados: Dzīve*. Rīga: Latvijas Universitāte. 108.–111. lpp.

¹⁴⁷⁸ Vācietis, O. (1964, 29. nov.). Rumbula. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.

¹⁴⁷⁹ Vācietis, O. (1965, 1. janv.). Rumbula. *Cīņa*. 4. lpp.

¹⁴⁸⁰ Piemērs šādām universālām reprezentācijām ir Andra Vējāna dzejolis, kurā ir atsaucies arī uz lokālajām slepkavību vietām, tomēr dominē starptautiski simboli, ko apliecina arī dzejoļa nosaukums “Osvencimas lietus”. A. Vējāns raksta: “Šeit debess pelēka un pelēks lietus līst./ Un peļķes pelēkas pret palsiem kokiem šķīst. [..]/ To dzēra Lidice un Buhenvaldes sils./ To zina Audriņi un piemin Salaspils/ To pazīst Rumbula un žogs pie Maidanekas./ Uz mūžu neaizmirst to Sievu Gravās teikas. [..] Klīdz čemodānu kalns, sauc priekšā uzvārdus./ Bet blakus protēzes un bērnu kurpes dus./ Guļ pelēks matu kalns, guļ zobu suku kaudzes —/ Tas viss, kas palicis no lielās sāpju draudzes./ Vai veļu pulki turp no melnām krāsnīm nāk/ Un simtu valodas ar ļaudīm runāt sāk./ Un prasa dzīvājiem: “Vai atriebts mūs cietums?”/ Vai tiešām veļi tie? Vai Osvencimas lietus?” Sk.: Vējāns, A. (1964, 26. janv.). Osvencimas lietus. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.

un vietējā kultūrā aktuālu piemēru.¹⁴⁸¹ Dzejolis “Rumbula” reprezentē tā laika noskaņas,¹⁴⁸² holokausta atmiņas atdzimšanas/veidošanās procesus un, lai gan Latvijas PSR kritiķi to vērtēja neviennozīmīgi,¹⁴⁸³ dzejolis “Rumbula” uzskatāms par vienu no izcilākajiem holokaustam veltītajiem literārajiem daiļdarbiem, kas ir arī dzīvības vērtības kaislīga aizstāvība, kurā Rumbula izmantota poētiskam atveidojumam un attieksmes paušanai. O. Vācietis raksta:

Mežam es gar pašām acīm eju, Priežu skropstas man gar plecu švīkst. Nopūšas zem kājām cinis mīksts... Tās ir vienīgās skaņas, Un es apstājos, Lai nav nevienas. Kliedzienu pilns mežs, Kliedzienu pilns mežs. Kliedzienu pilns mežs. Kliedz Uz priežu stumbriem sastingušie Šermuļi – Šausmās raupja padarītā Miza. Kliedz Vīrs dzīviem apraktajiem bērtie Uzkalni – Vēl līdz rītam kustējušie Ciņi. Pulss man daudzās Un šo mežu cērt – Bērzu vārdā, kuri parīt augs, Bērnu vārdā, kuri parīt nāks, Lūpu vārdā, kuras negribt kliegt, Vārdu vārdā, kuri negrib mirt. Un es mežam sejā Tagad pats jau kliezdu: Tāda tevis šodien nevajaga! – Kā zaļš krāteris mežs mani apņem, Zaļa, nikna balss Kā strāva iet caur mani: Tev gar manām acīm Nebūs promenādēt! Tev gar manām skropstām Nebūs tīksmināties! – Lai nav visi zemes meži tādi, Es te stāvu Rumbulā kā klieziens, Zaļgans šausmu krāteris starp druvām. Katrs, kas ir manī kāju spēris, Kļūst par manu mēli, Manu liesmu, Esi manī ienācis – Un kliez!¹⁴⁸⁴

Literatūrzinātniece Inta Ezergaile Ojāra Vācieša dzejoli interpretē kā uzrunu latviešu auditorijai, kurā ietverts vēstījums par pagātnes noziegumu atklātu skatienu uz garāmģājēju (nevis apmeklētāju), kurš apzināti negrib skatīties acīs notikušajam.¹⁴⁸⁵ Pēc I. Ezergailis domām, mežs simbolizē neapzinātās pagātnes traģēdijas centienus uzrunāt apziņu – apstāties un ieklausīties traģēdijā, kas notikusi Rumbulā un kas ietverta vārdos: “*Kliedzienu pilns mežs*”.¹⁴⁸⁶ Sešdesmitajos gadu vidū publicēts ne tikai Ojāra Vācieša, bet arī spilgta Viktora Līvzemnieka dzeja, kurā skaudri atainota Rumbulas traģēdijas tematika. Dzejolis “Dziesma svīterim”, kas pirmoreiz publicēts laikrakstā “Padomju jaunatne”,¹⁴⁸⁷ acīmredzot veltīts nogalinātam reālam vai simboliskam paziņam. V. Līvzemnieks raksta:

Kad Rumbulā aplkusa šāvieni, aiz tikko aizrakta kapa cauršautu atradu mūsmāju zēna lapu zaļo svīteri. Mani nevarēs nošaut nekad. Mani nevarēs nošaut, jo nošauts jau bija reiz svīteris. Atkal pa mežu ar mani skraidīja šis svīteris, pļāvā kūleņus meta svīteris, kāvās un bijīgi atnāca uz savu

¹⁴⁸¹ Salīdzinājumu ar citiem Baltijas dzejniekiem, kas rakstījuši par holokaustu sk.: Ezergailis, I. (1999). When Baltic Eyes... A Look at Some Baltic Holocaust Poems. *World Literature Today*, 73 (3), 429–444.

¹⁴⁸² Dzejolis “Rumbula” uzrakstīts sešdesmito gadu vidū, laikā, kad Rīgā arvien izteiktāk norisinājās mēģinājumi pieminēt holokausta upurus. Par šo aktivitāšu fizisku un simbolisku vietu kļuva Rumbulas mežs, kurā Otrā pasaules kara laikā divās briesmīgās holokausta epizodēs 30. novembrī un 8. decembrī pēc mūsdienu aplēsēm nogalināti apmēram 25 000 ebreju. Sk.: Stranga, A. (2008). Holokausta vācu okupētajā Latvijā: 1941–1945 Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā*. 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 23. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 23. lpp.

¹⁴⁸³ Piemēram, Kārlis Krauliņš, lai gan atklāti dzejoli nekritizē, vērtējumā kopumā ir rezervēts: “Lasu Ojāra Vācieša dzejoli “Rumbula”. Autors iet caur Rumbulas priedēm un dzird visapkārt hitleriešu nobendēto cilvēku kliedzienu. Kliez arī mežs, un beidzot kliez pats dzejnieks. Protams, tā arī var tēlot pretrunu starp cilvēcīgumu un hitlerismu. Bet tā ir tikai viena no daudzajām iespējām. Pie kapa var vaimanāt, bet pie kapa var stāvēt cilvēks arī pavisam kluss, pat bez asarām. Un neviens nav pierādījis, ka tie, kas nekliez, nepārdzīvo un nesaprot traģismu.” Krauliņš, K. (1965, 1. janv.). Mēs ejam uz priekšu. *Karogs*.

¹⁴⁸⁴ Vācietis, O. (1989). *Kopotie raksti*. 1. sēj.: dzeja. Rīga: Liesma. 394.–395. lpp. Ojāra Vācieša muzejā glabājas dzejoļa “Rumbula” pieraksts.

¹⁴⁸⁵ Ezergailis, I. (1999). When Baltic Eyes... A Look at Some Baltic Holocaust Poems. P. 429–444.

¹⁴⁸⁶ Interpretējot O. Vācieša dzeju, pēc tam, kad aplūsinātās visas apkārtējās skaņas, reakcijai vajadzētu būt kliezianam par notikumu: “*Es te stāvu Rumbulā kā klieziens*”. Tādējādi tikai tie, kas iedziļinājušies un sapratuši, var ļaut mežam (ebreju iznīcināšanas traģēdijai) ienākt cilvēkā, tādējādi kļūstot par meža (traģēdijas) balsi: “*Katrs, kas ir manī kāju spēris, kļūst par manu mēli*”. Tādējādi O. Vācieša dzejoli “Rumbula” iespējams lasīt kā aicinājumu “ieklausīties” holokausta traģēdijā un patiesi to izdzīvot, nenovēršot acis no notikušās traģēdijas. Sk.: Turpat.

¹⁴⁸⁷ Līvzemnieks, V. (1962, 16. dec.). Dziesma svīterim. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.

pirmo dienu skolā lapu zaļš svīteris. Mēs vairs nevaram nomirt. Ja svītera nebūtu, es vēl nēsātu krūtīs to lodī, es elpotu divām sirdīm – ar savu un to, kas aprāvās kliegzienā todien Rumbulas priedēs. Man lemts dzīvot par diviem. Tagad arvien, kad pie meža smiltāja pielieku ausi, dzirdu turpat zem zemes, kā pukst mana otrā sirds.¹⁴⁸⁸

Šis ir viens no spilgtākajiem piemēriem ebreju traģēdijas emocionālam atainojam pēckara Latvijas PSR literārajā daiļradē. Tas ticis publicēts arī V. Līvēnieka 1965. gada dzejas krājumā “Cilvēks, kuru gaida”,¹⁴⁸⁹ un šis daiļdarba recenzijā Imants Auziņš citējis tieši dzejoli “Dziesma svīterim”, secina, ka “*Cilvēks, kuru gaida, kuram pieder rītdiena, dzejnieka izpratnē ir intelektuāli attīstīts, dziļi domājošs un jūtošs.*”¹⁴⁹⁰ Ebreju iznīcināšanas tematikai Viktors Līvēnieks veltījis vēl divus dzejoļus,¹⁴⁹¹ kas publicēti viņa otrajā krājumā “Cel savu pilsētu”. Darbā ar nosaukumu “Rumbulā šauj”¹⁴⁹² viņš raksta: “*Rumbulas priedēs stāvēja dienvidus. Kaut kur šāva.. Arī mēs šāvām vies otru ar sprunguļu mašīnpistolēm. Tad apnika. Un kas par interesi kaimiņu Jāneli nošaut. [...] Vairs nešāva. Saule apstājās zenītā. Nez no kurienes atskrēja vējš. Un vai vējš nebija kliegzieniem līdzīgs?*”¹⁴⁹³ Savukārt dzejolī ar nosaukumu karošana V. Līvēnieks ietvēris šādas rindas:

Iciks Jānokauj./ Icīkam deguns kāsi, deguns kā nošu atslēga,/ deguns ne taisns, ne kumprī, ne apaļš. Tāds deguns/ jānokauj./ Nokaut!/ Slepka šauj, un slepkava kauj./ Karš./ Kas sveicina nokautos, tas neēd ne boršču, ne bliņas – dzeloņstieplu apžogā tam smiltis un zāle bļodā./ Karš/ Es negribu slepkavot un aizstāvu Jaņķeli./ Es gribu dzīvot un sveicinu līkdeguni, šķībaci, es sveicinu visas rases un tautas.¹⁴⁹⁴

Tipisks ebreju ciešanu atveidojums Latvijas PSR sešdesmitajos gados sastopams arī dzejnieces Skaidrītes Kaldupes krājumā “Gaismas audēja”. Konteksta pārzinātājiem, lasot dzejoli “Viņš bija no Šūberta dzimtenes” ir noprotams, ka vēstījums veltīts deportētajiem un Latvijas teritorijā nogalinātajiem Rietumeiropas, šajā gadījumā – Austrijas ebrejiem, tomēr upuru tautība un noziegums darbā netiek identificēts. S. Kaldupe raksta :

Viņš bija no Šūberta dzimtenes,/ No Šūberta dzimtenes tālās,/ Bet mirstot viņš plakstus aizvēra/
Uz Daugavas blīgzainā māla./ Kad Vīnē jau sarkanās frēzijas plauks,/ Kad Austrijas rezēdas ziedēs,
Pār viņu sērojot nolieksies/ Mūsu Rumbulas dzedrā priede./ Bet vienmēr, kad Daugavas krastmalā/
Līs Šūberta mūzika klusi,/ Pie viņa pār tālumiem sveicinot/ Būs dzimtene atnākusi./
Un dzimtene vaicās, – kur atdusas viņš? Cik svešuma velēnas cietas/ Un kādēļ gan Vīnes strādnieka sirds/
Aiz dzeloņu žogiem reiz cieta?¹⁴⁹⁵

Šie dzejoļi norāda uz emocionālo pārdzīvojumu, ko V. Līvēniekam un S. Kaldupei veidojusi Otrajā pasaules karā notikuši ebreju iznīcināšana un kas atainota viņu dzejā. Spilgta ir arī O. Minca publikācija žurnālā “Zvaigzne” ar nosaukumu “Pēc divdesmit gadiem”, kas vēsta

¹⁴⁸⁸ Līvēnieks, V. (1965). *Cilvēks, kuru gaida*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība. 59. lpp.

¹⁴⁸⁹ Turpat.

¹⁴⁹⁰ Auziņš, I. (1965, 10. maijs). Cilvēks, kuru gaida: tava pirmā grāmata. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.

¹⁴⁹¹ Visi trīs analizētie darbi iekļauti arī Viktora Līvēnieka dzejas izlasē: Līvēnieks, V. (1986). *Doma par pastāvēšanu: dzeja*. Rīga: Liesma. 16.–17., 20.–21. lpp.

¹⁴⁹² V. Līvēnieka “Rumbulā šauj” publicēts arī: Līvēnieks, V. (1967, 13. maijs). Rumbulā šauj. *Literatūra un Māksla*. 5. lpp.

¹⁴⁹³ Līvēnieks, V. (1967). *Cel savu pilsētu*. Rīga: Liesma. 34. lpp.

¹⁴⁹⁴ Turpat. 35. lpp.

¹⁴⁹⁵ Kaldupe, S. (1963). *Gaismas audēja*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība. 23. lpp.

par ebreju nogalināšanu Rumbulā, kā arī skaudri attēlo nacistu centienus slēpt šīs nozieguma pēdas:

Starp 30 tūkstošiem sieviešu, sirmgalvju un bērnu, kurus nogalināja 1941. gada 1. un 8. decembrī, nonāvēja arī manu māti, un es atzinos, ka līdz pat šim laikam nespēju ticēt viņas nāvei. [...] Mana māte bija mirusi. Man nebija viņas kapa, bet bija 30 tūkstošu kaps. Pareizāk, tā vieta, tie pāris hektāri Irdenā, smilšainā priedulāja, kas palikuši pēc tam, kad speciālas ebreju komandas izraka no tranšējām pussatrūdējušos liķus, salika tos grēdās pamīšus ar malku, aplēja ar benzīnu, aizdedzināja un, važām piekalti pie tuvējām priedēm, raudzījās uz šiem sārtiem, labi zinādami, kas gaida viņus pašus.¹⁴⁹⁶

Šajā laikā publiskajā telpā reprezentēta arī ebreju glābšanas tematika. Liepājas laikraksts "Komunists" 1965. gadā 14 turpinājumos A. Hānbergas tulkojumā no krievu valodas publicē E. Berga un Z. Eidusa daiļdarbu "Kur tu biji, cilvēk?", kas vēsta par Roberta Sedula un viņa ģimenes pašizliedzīgajiem centieniem glābt Liepājas ebrejus nacistiskās okupācijas laikā.¹⁴⁹⁷ Tā ir liecība gan par nacistu virsvadībā īstenoto teroru pret ebrejiem, gan arī par godīga un taisnprātīga cilvēka, Liepājas sētnieka centieniem pretoties šķietami nenovēršamiem apstākļiem, glābjot varas vajātos un iznīcināšanai nolemtos cilvēkus. Savukārt vietējo iedzīvotāju kolaboracionisma jautājumi un arī līdzcilvēku pēckara attieksme pret holokausta līdzdalībniekiem būtisku vietu ieņem Regīnas Ezeras darbā "Dzilnas sila parāde". Darbu caurauž tuvinieku pārdomas un morālās dilemmas cenšoties sadzīvot ar Kārļa paveiktajiem noziegumiem Otrā pasaules kara laikā:

Neviens tā nedara, ja prāts priecīgs. Toties tēvocis kā spārnos! Nobeidzis cilvēku un dzied. [...] Es zinu — Rumbulā nobendēja ebrejus, es zinu. Tur bija kaut kādi sveši neģēli, bet tas taču ir tēvocis Kārlis. Tēvocis Kārlis, ko es pazīstu, kas man nav darījis nekā sliktā, kas... Manu pati, ka visa tā ir pārāk maz, lai varētu aizstāvēt Kārli pret Skaidrītes aizdomām un... un arī pret savām aizdomām. Pati vakarīt taču redzēju, kā viņš šāva pakaļ bārdainajam, tikai netrāpīja. Ko tad vēl galvu laužīt.¹⁴⁹⁸

Holokausta pieredze un tās mantojums caurvij arī Ēvalda Vilka 1968. gadā uzrakstīto stāstu "Pusnakts stundā", kas ir emocionāli piesātināts vēstījums par latviešu zemnieka dzīvi politisko varu maiņas apstākļos, viņa izvēlēm, līdzdalību holokaustā, viņa un ganu zēna skaudro likteni vācu okupācijas apstākļos. Vienlaikus tas ir stāsts par cilvēka attiecībām ar varu, brīvību un atbildību, kolaboracionismu un pretošanos, pieņemtajiem lēmumiem un sirdsapziņu, bet raksta centrā holokausta tematika, kas atainota, vēstot par ebreju puikas likteni.¹⁴⁹⁹ Īpaši spilgts ir

¹⁴⁹⁶ Mincs, O. (1961, 20. dec.). Pēc divdesmit gadiem. Zvaigzne. 20. lpp.

¹⁴⁹⁷ Sk.: Bergs, E., Eiduss, Z. (1965, 11. aprīlis – 17. maijs). Kur tu biji, cilvēk? *Komunists*.

¹⁴⁹⁸ Ezera, R. (1967, 1. febr.). Dzilnas sila parāde. *Karogs*. 6.–30. lpp.

¹⁴⁹⁹ Stāsta ievadā darba galveno varoni, autora lirisko "es" apciemo kāda sieviete gados, kas iepazīstinot ar sevi, zīmīgi saka: "Es esmu Vēsture. [...] Ciemiņus parasti aicina tālāk, [...] bet tu laikam mani negaidīji. Tas jau arī nav svarīgi. Jo vienalga no manis vaļā netiksi, lai kā gribētu." Vēsture atnākusi talkā skaidrot kādu baismīgu patiesību, kas nomāca stāsta varoni un ar kuru viņš iepazīstina lasītāju: "Man nedod miera kāds stāsts. [...] Stāsts par saimnieku, kas pirmajā vācu okupācijas gadā savu ganu, ebreju puīseli, aizvedis un nodevis vāciešiem. Protams, rudenī, pēc tam, kad tas vasaru pie viņiem nokalpojais. [...] Mani satriec tieši šī notikuma šķietamais vienkāršums, parastības briesmīgums. Aizveda cilvēka bērnu uz nošaušanu. Un tāpat vien, ne par ko..." Galu galā stāsta varonim rodas iespēja uzzināt tā laika notikumus visos sīkumos. Stāsta izskaņā autors pavēsta, ka ganu zēns un apraksts nākamās dienas rītā mežā dažus kilometrus no Valkas, kopā ar divi simti trīsdesmit četriem citiem, kas apraksti nedaudz agrāk. Citēts pēc: Vilks, Ē. (1973). *Labs paziņa: stāstu izlase*. Rīga: Liesma. 478, 479. lpp.

zēna, Haima Cimbala, stāstījums par ceļu uz Valku, savu nogalināšanu, par ko viņš tobrīd neko nezina, jo domā, ka saimnieks viņu ved uz patversmi:

Pie pilsētas robežas balts stabiņš ar uzrakstu “Valka”. Ar melniem burtiem uzkrāsots uz brūna pamata. Viss zināms simt reižu redzēts, bet tagad tik... tik... silts, ka uznāca vai raudas. Un skatos, pie tā paša stabiņa – tikai mazliet zemāk piestiprināta otra šilte. Tāda balta ar melniem burtiem un uzrakstīts “Judenfrei”. Es to zināju. Es to jau zināju... [...] Redzēju pazīstamus cilvēkus ejam pa trotuāru, bet arī viņi nekā neteica, tikai skatījās. Un nāca mūsu klases zēni ar grāmatām rokās. Viņi apstājās, arī nekā neteica, tikai skatījās. Un tad es sapratu, kāpēc viņi tā skatās. Un man bija tik ļoti kauns, ka visi mani piederīgie miruši, bet es viens pats vēl esmu dzīvs. Un es vairs neskatījos uz cilvēkiem, jo man bija kauns no viņiem.¹⁵⁰⁰

Kā liecina šie mediju un populārās kultūras materiāli – padomju varas mērķis nebija noliegt ebreju iznīcināšanu. Tieši pretēji, sauklis “nekad neaizmirst” kļuva par vēstures diskursa būtisku sastāvdaļu, taču tas tāpat kā visa atmiņas politika vienmēr tika attiecināta uz visiem padomju iedzīvotājiem kā vienotu kopumu. Tomēr šajos apstākļos mākslinieki sešdesmito gadu “atkusnī” drīkstēja un varēja radīt holokausta reprezentācijas, kas auditorijai neidiologizētā un augstvērtīgā kvalitātē vēstīja par ebreju tautas traģēdiju.

6.4.6. Padomju ideoloģija un historiogrāfija sešdesmitajos gados

Vēsturniece un etnoloģe Ilga Apine norāda, ka sešdesmito gadu sākumā PSRS nacionālā politika bija vērsta uz to, lai nāciju attīstības un tuvināšanās, ekonomiskās sadarbības, sociālo un kultūras procesu unificēšanās rezultātā visas padomju republikas kļūtu daudznacionālas un taptu “*jauna kopība – padomju tauta*”.¹⁵⁰¹ Lai gan daži būtiski PSRS vēstures darbi¹⁵⁰² arī sešdesmitajos neievēra nekādu informāciju par ebreju traģisko likteni Otrajā pasaules karā, citos ebreju iznīcināšana tika atainota atbilstoši padomju ideoloģijas pamata premisām. Latvijas PSR izdevumos par to liecina, piemēram, nosaukums “Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā”. Lai gan darbs tā laika apstākļos piedāvā iespējami precīzu informāciju par ebreju iznīcināšanas norisi, piemēram, skaidrojot nacistu eifēmistiskās valodas praktisko nozīmi: “*“ebreju problēmas galīgais atrisinājums” nozīmēja to iznīcināšanu*”, kā arī norādot, ka nacistu vajāšanām bija pakļauti “*visi ebreji neatkarīgi no viņu uzskatiem*”,¹⁵⁰³ darba galvenais uzsvars atbilstoši ideoloģiskajām pamatnostādņēm ir uz pretnostatījumu starp padomju tautu un tās nodevējiem, noziedzīgajiem “buržuāziskajiem nacionālistiem” – tēmu, kas caurauž padomju vēstures darbus līdz pat Atmodai: “*Nožēlojamie kangari – latvieši buržuāziskie nacionālisti arī ideoloģiskajā frontē steidzās palīgā saviem saimniekiem.*”¹⁵⁰⁴

¹⁵⁰⁰ Vilks, Ē. (1973). *Labs paziņa: stāstu izlase*. 493–494. lpp.

¹⁵⁰¹ Citēts pēc: Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās–21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*. 215. lpp.

¹⁵⁰² Sk., piem.: *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. (в 6 томах)*. (1960–1965). Москва: Воениздат.

¹⁵⁰³ Blūmfelds, E. (u. c.). (1966). *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941. – 1945.)* Rīga: Zinātne. 183., 195. lpp.

¹⁵⁰⁴ Turpat. 185. lpp. Lai gan darbā atkārtota kopš sešdesmitajiem padomju historiogrāfijā dominējošā tēze, ka vietējie kolaboracionisti rīkojušies pēc pašu ierosmes, negaidot vācu ierašanos, tomēr koncepcija par padomju vai pat latviešu tautas cīņu, kam pamatā velītis darba saturs, pēc būtības neparedzēja iespēju padziļināti pētīt vietējo slepkavu profilu vai motivāciju, kā arī norādīt patieso kolaboracionistu skaitu, jo tas pamatos apšaubītu tēzi, ka latviešu tauta vai darbaļaudis

To, ka padomju vara un vēstures zinātne arī sešdesmitajos gados veltīja nozīmīgas pūles, lai atainotu un nosodītu fašisma noziegumus, precīzi identificē 1965. gadā ar nosaukumu “Mēs apsūdzam” publicētais dokumentu un materiālu krājums.¹⁵⁰⁵ Marģers Vestermanis vēstījumus par krājumu “Mēs apsūdzam” publicējis arī padomju oficiozā “Cīņa”. Lai gan atšķirībā no darba, preses publikācijā ebreji minēti netiek, tajā ir gan apsūdzības slepkavām, gan norādes uz ebreju iznīcināšanas vietām: “*Mūsu gara acu priekšā ataut masu kapi, masu kapi... Biķernieku sils un Rumbulas priedulājs, jūrmalas kāpas pie Liepājas, Smeceru sils, Ķelderleja. Ančupānu kalni...*”¹⁵⁰⁶ Šī darba mērķis nepārprotami ir nacistu režīma organizācijas pastrādāto noziegumu okupētajās Baltijas valstīs nosodīšana, un šīs koncepcijas ietvaros nozīmīga krājuma daļa ir pret ebrejiem vērstie rīkojumi, ko papildina atskaites par ebreju slepkavošanas akcijām gan Rīgā, gan mazpilsētās. Krājums “Mēs apsūdzam” ir nacistu dokumentu apkopojums, kas ietver arī liecības par ebreju geto izveidi un ebreju upuru sarakstiem dažādās Latvijas vietās. Krājumā arī publicētas fotogrāfijas no ebreju slepkavošanas Šķēdē. Šie materiāli skrupulozi ataino holokausta sagatavošanas un īstenošanas gaitu Latvijā, kas nodēvēts par “*asiņaino antisemitisko teroru*”.¹⁵⁰⁷

Viens no darba autoriem bija Marģers Vestermanis, kurš būdams LPSR Revolūcijas muzeja nodaļas vadītājs, ieguva iespēju iepazīties ar retiem un tobrīd lielākoties nepieejamiem dokumentiem, tomēr viņš norāda, ka, neraugoties uz plašo ebreju iznīcināšanas atainojumu, krājumā nav izdevies publicēt visus sagatavotos materiālus par holokausta norisi Otrā pasaules kara laikā. M. Vestermana darbība ierobežojumiem beidzās ar to, ka vairākus arhīvā atrastos materiālus npublicēja un viņa iespējas pētīt pašu interesējošus tematus turpmākajos gados tika ierobežotas.¹⁵⁰⁸

Lai gan nelielas, tomēr sešdesmitajos gados novērojamas izmaiņas arī oficiālajā padomju vēstures traktējumā. 1967. gada Latvijas PSR saīsinātās vēstures kursā salīdzinājumā ar iepriekšējo izdevumu pēc tradicionālā un tipiskā padomju ļaužu koncentrācijas nometņu un masu

cīņās pret fašismu un par sociālistisko revolūciju. Līdz ar to padomju historiogrāfija, kas bija ietverta šajos rāmjos, lai gan centās nosodīt buržuāziskos nacionālistus, vietējā mērogā padziļināti neatainoja un neanalizēja šī fenomena būtību un apjomus. Latvijas PSR pieejamajos darbos netika īstenota (vismaz ne tādos apmēros) tā pret latviešu kolaboracionistiem vērsta nomelnošanas kampaņa, kas kļuva par padomju ārējās propagandas sastāvdaļu sešdesmitajos gados. Sīkāk sk. nodaļā par emigrāciju attieksmi pret holokaustu.

¹⁵⁰⁵ Skrābāns, R., Stonāne, L., Vestermanis, M. (sast.). (1965). *Mēs apsūdzam: Dokumenti un materiāli par hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarībām LPSR: 1941–1945*. Rīga: Liesma.

¹⁵⁰⁶ Vestermanis, M. (1965, 28. maijs). Dzīvos aicinām. Cīņa. 4. lpp.

¹⁵⁰⁷ Sīkāk sk.: Skrābāns, R., Stonāne, L., Vestermanis, M. (sast.). (1965). *Mēs apsūdzam: Dokumenti un materiāli par hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarībām LPSR: 1941–1945*. 58.–65., 80.–82., 155.–165. lpp.

¹⁵⁰⁸ Marģers Vestermanis atceras, ka krājuma “Mēs apsūdzam” veidošanas procesā viņam palīgā tika piekomandēti divi cilvēki, viens perfekti pārvaldījis vācu valodu, otra – zināja krievu un vācu valodu. Bijusi iespēja strādāt ar jebkuru dokumentu, tomēr darbs norisinājās nepārtrauktā uzraudzībā: “Tas bija Hruščova laiks, atkušņa laiks, likās, ka beidzot uz vispārējās okupācijas režīma fona es varēšu ļoti uzmanīgi ar dokumentu palīdzību bilst kādu vārdu [...] par ebreju tautas lielo bēdu. [Sākotnēji] akceptēja un ļoti slavēja. Tā publicistiski, nosaukums “Mēs apsūdzam”. Ļoti slavēja, un man bija tāds zināms gandarījums – vismaz kaut kas. Pašam ienaidniekam ar paša slepkavnieka muti tiks pastāstīts, kas ir noticis.” Tomēr vēl Hruščova valdīšanas laikā M. Vestermanis tika nosūtīts uz kursiem un atbrīvots no saviem pienākumiem un saskārās ar būtiskiem ierobežojumiem profesionālajā darbībā. Bet darba pie krājuma “Mēs apsūdzam” galarezultāts, pēc viņa domām, tapis cenzūras apstākļos, kā arī “nevēžīgi, [...] juku, jukām, ne pēc hronoloģijas, ne pēc temata.” Sīkāk sk.: 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt.). *Intervija ar M. Vestermani*. Rīga.

kapu uzskaitījuma vienā teikumā publicēta norāde uz ebreju ciešanu specifiku nacistiskajā rasu terorā, un ebreji identificēti kā atsevišķa grupa: “*Latvijas teritorijā hitlerieši iznīcināja ne tikai vietējos ebrejus, bet arī daudzus tūkstošu no citām Eiropas valstīm atvestos.*”¹⁵⁰⁹ Izņemot 1959. gada Latvijas PSR vēstures izdevuma 3. sējumu,¹⁵¹⁰ šī ir plašākā informācija, ko Latvijas PSR oficiālā historiogrāfija veltīja ebreju ciešanu raksturošanai.

6.5. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1968-1975

Holokausta sociālo atmiņu sešdesmito gadu nogalē un septiņdesmitajos gados būtiski ietekmēja divi procesi – PSRS atmiņu politikas maiņa, kas paredzēja jaunu akcentu – upuru pieminēšanu un godināšanu, kā arī Izraēlas 1967. gada Sešu dienu karš. Izraēlas kara darbība sarežģīja gan šīs valsts attiecību, gan nozīmīgi ietekmēja varas attieksmi pret ebrejiem savienības ietvaros, jo padomju propaganda īstenoja Izraēlas agresijas nosodīšanas kampaņu, kurā tika izmantoti arī lokāli antisemitiski paņēmieni.¹⁵¹¹ Tomēr vienlaikus ar šīm norisēm Sešu dienu karš radīja jaunu ebreju nacionālās identitātes uzplaukumu, kas, galvenokārt, rezultējās centienos izceļot, bet vienlaikus radīja arī aktivitāti holokausta upuru pieminēšanā, ko veicināja arī PSRS jaunā atmiņu politika. Tai pašā laikā pēc Ēvalda Vilka publikācijas holokausts atkal sāka izzust no Latvijas PSR populārās literatūras un kultūras, jo pēc Sešu dienu kara anticionisms, līdz ar to pastarpināti arī – antisemitisms, vēlreiz atgriezās padomju politiskajā un mediju dienaskārtībā, un Izraēla izvērstos vēstījumos tika salīdzināta ar nacistisko režīmu, bet cionisms ar nacionālsociālismu.¹⁵¹² Noziegumi pret ebrejiem publiskajā telpā pamatā šajā laikā tika izmantoti, lai kontekstā ar ebreju iznīcināšanu un tās propagandēšanu presē diskreditētu emigrantus. Piemēram, V. Zaļenieks 1969. gada “Literatūrā un Mākslā” rakstīja:

Visaktīvākā bija ciniski klajā antisemitisma propaganda. Kad 1941. gada beigās Rumbulas priedēs nogalināja tūkstošiem ebreju, antisemitisma “speciālists” Ādolfs Šilde, šodien viens no emigrācijas galvenajiem ideologiem Rietumvācijā, ar neslēptu sajūsmu rakstīja: “Novērtējot pagājušā gada ievērojamākos notikumus, nevaram vēl noklusēt to lielo prieku, ko sajūtam par žīdu jautājuma atrisināšanu mūsu zemē...” Tā viņi domāja, tā viņi rakstīja latviešu tautas vismelnākajā iznīcības naktī.¹⁵¹³

Lai gan tādas ebreju iznīcināšanas vietas kā Rumbula, ebrejus no vēstījuma izslēdzot pavisam, joprojām dažkārt tiek izmantotas kā nacistiskā režīma noziegumu simbols, tas notika arvien retāk. Sešdesmito beigās un septiņdesmito gadu ievadā Rumbula atkal, galvenokārt, presē tiek pieminēta nevis kontekstā ar fašistu noziegumiem, bet ar, piemēram, neatļautu atkritumu

¹⁵⁰⁹ Sk.: Drīzulis, A. (1967). (red.). *Latvijas PSR vēsture: saīsinātais kurss*. Otrais, pārstrādātais un papildinātais izdevums. Rīga: Zinātne. 506.–507. lpp.

¹⁵¹⁰ Strazdiņš, K. (red). (1959). *Latvijas PSR vēsture*. 3. sējums. 431. lpp.

¹⁵¹¹ Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Руси*. С. 280. Turklāt sešdesmito gadu beigās par staļinisma noziegumiem, tai skaitā ebreju iznīcināšanu, runāja un rakstīja arvien mazāk. 1969. gadā Josifa Staļina 90 dzimšanas dienā laikrakstos atkal sāka parādīties spilgti raksti, kas daudz lielākā mērā cildināja, nevis kritizēja Staļinu un viņa īstenoto politiku. Sk.: Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 220. lpp.

¹⁵¹² Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 372.

¹⁵¹³ Zaļenieks, V. (1969, 17. maijs). Tādi viņi bija, tādi viņi ir. *Literatūra un Māksla*. 2. lpp.

izgāšanu vai kolhoza darba rezultātiem, ceļojumiem caur lidlauku vai noliktavu apsaimniekošanu. Ja šajā laikā ebreju iznīcināšanas tematika parādās medijos, tad tas notiek tikai mākslinieciskās reprezentācijās¹⁵¹⁴ un ne centrālajos padomju Latvijas preses izdevumos “Cīņa” un “Padomju Jaunatne”. Ja 1970. gadā medijos vēl ir sastopamas dažas norādes uz tādām vietām kā Rumbula, Biķernieki, Šķēde u. c., tad līdz ar 1971. gadu arī tās no Latvijas PSR mediju telpas izzūd gandrīz pilnībā.

6.5.1. Pavērsiens uz upuru pieminēšanu PSRS atmiņu politikā

Pārmaiņas PSRS atmiņu politikā, kas aizsākās piecdesmito gadu nogalē, par būtisku kultūras fenomenu kļuva sešdesmito gadu nogalē, vizīteiktāk – 1964. gadā pēc Leonīda Brežņeva kļūšanas par PSKP CK ģenerālsekretāru. Jaunais kurss iezīmēja uzvaras Lielajā Tēvijas karā 20. gadadienas vērienīgu atzīmēšanu, kā arī tikpat jaunu komemorācijas vietu celtniecības uzsākšanu, lai pieminētu gan nacistu terora upurus (tipiski piemēri – Ančupānos, Audriņos, Salaspilī, Zlūkās), gan kritušos Sarkanās armijas karavīrus (tipiski piemēri – Dobelē, Priekulē, Tukumā un Vietalvā).¹⁵¹⁵

Lēmums par Salaspils memoriāla celtniecību tika pieņemts jau 1958. gada 26. augustā un tolaik tas iezīmēja būtisku pagrieziena punktu padomju atceres politikā – pavērsienu uz upuru pieminēšanu, kas ietekmēja arī iespējas radīt un izplatīt dažādas holokausta reprezentācijas.¹⁵¹⁶ Salaspils projekts kļuva par valsts nozīmes objektu un tā celtniecība noritēja gandrīz

¹⁵¹⁴ Viens no retajiem spilgtajiem šā perioda piemēriem ir Elmāra Kurša dzejolis, kas līdzīgi daudziem citiem daiļdarbiem ebreju iznīcināšanu aktualizē, izmantojot Rumbulu kā simbolu. E. Kuršis raksta dzejolī ar nosaukumu “Rumbula” raksta: “Es pieveru acis, un sarkans klieziens mani apņem –/ Sarkans klieziens sarkanā klusumā svīst./ Es atveru acis, dzenis ārstē priedi tik tālāk./ Miers sarkanām lāsēm steidzīgi līst [...] Es meklēju grozu, pilnu brūkleņu tumšu, Un vīrs mētrājiem izbārstu ātri:/ Tie ir viņu nedzīvotie mirkļi./ Un to asins lāses/ viņiem pieder.” Sk.: Kuršis, E. (1970, 1. aprīlis). Rumbula. *Liesma*. 18. lpp. Septiņdesmito gadu sākumā Ebreju iznīcināšanas tematika kontekstā ar no viņiem iegūstamajām dārglietām atainota arī Andra Kolberga stāstā “Ledus pagrabs”: Kolbergs, A. (1970, 1. okt.). Ledus pagrabs: Kriminālstāsts. *Liesma*. 30.–35. lpp. Arī vēlākajos viņa darbos figurē ar ebreju iznīcināšanu saistīta tematika, piemēram, 1988. gadā publicētajā stāstā “sieviete laivā”, viņš raksta: “Tātad viņai ir jāatbild par tiem leģionāru tūkstošiem, kam bija jānoliek galvas Volhovas purvos, un par ļauzu slepkavošanu Rumbulas un Biķernieku priedēs!” Sk.: “Kolbergs, A. (1988, 1. maijs). Sieviete laivā: stāsts. *Karogs*. 54. lpp. Bet detalizēti šim jautājumam A. Kolbergs pievērsies pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas publicētajā triloģijā “Mendela Davidsona briljanti”. Sk.: Kolbergs, A. (2006). *Mendela Davidsona briljanti: triloģija*. Rīga: Bāze Rīga.

¹⁵¹⁵ Tomēr, ņemot vērā, ka pamatā uzsvērtā tika padomju tautas uzvara Lielajā Tēvijas karā, arī šīs pagātnes koncepcijas ietvaros upuriem un to pieminēšanai ilgstoši bija tikai pakārtota loma, bet nozīmīgu vietu tā sāka iegūt tikai septiņdesmitajos gados. Sk.: Zelče, V. (2011). Uzvaras svētki padomju Latvijā. 203.–207. lpp. Padomju atceres politikas un Uzvaras mīta radīšanas sīkāku analīzi skat.: Гудков, Л. (2004). *Негативная идентичность: статьи 1997–2002 годов*. Москва: Новое литературное обозрение; Дубин, Б. (2011). Россия нулевых: политическая культура, историческая память, повседневная жизнь. Москва: РОССПЕН.

¹⁵¹⁶ Sk. iepriekšējo nodaļu.

desmitgadi.¹⁵¹⁷ Memoriāls tika atklāts 1967. gada 31. oktobrī¹⁵¹⁸ un kļuva par padomju atmiņu politikas simbolu un konjunktūru.¹⁵¹⁹

Vienlaikus Salaspils memoriāla atklāšana kļuva arī par nozīmīgu Latvijas PSR mediju notikumu.¹⁵²⁰ Piemiņas objekts tika atklāts sociālistiskā revolūcijas 50 gadadienā, tajā piedalījās augstākās republikas amatpersonas, un atklāšanas runās, kas atkārtoti citētas Latvijas PSR laikrakstos, Salaspils tika dēvēta par “mūsu Osvencimu, Latvijas Buhenvaldi”, bet upuru skaits lēsts 100 tūkstošos.¹⁵²¹ Padomju režīms šajos vēstījumos kļuva par garantiju līdzīgu noziegumu nepieļaušanai nākotnē, bet Salaspils memoriālam veltītajos izdevumos vairākkārtīgi tika pārspīlēts Salaspils koncentrācijas nometnes upuru skaits, un šis piemiņas objekts tika radīts, lai identificētu nacistiskā režīma ļaunumu un padomju tautas pašai ziedzīgo cīņu pret to. Šādā kontekstā tādas vietas kā Salaspils daudz labāk iekļāvās padomju diskursā par padomju mierīgo iedzīvotāju upuriem, nekā Rumbula, un Salaspils memoriāls kļuva par spilgtu piemēru padomju mītrades potenciālam.¹⁵²² Holokausts šajā PSRS piemiņas diskursā bija pakārtots temats, taču noteikti ne aizliegts vai pilnībā noklusēts. Piemēram, 1974. gadā izdotajā fotoalbumā “Salaspils” Miervaldis Birze rakstīja:

Okupācijas laikā nejaušs ceļinieks varēja noiet kājām pa Rīgas-Daugavpils šosejai pat līdz Ogresi un atpakaļ, nekā īpaša nepamanījies. Mājās viņš būtu varējis pastāstīt, ka redzējis karavīru posteņus un ka dažos ceļos nogriezti aizliegts. Tas arī būtu viss, ko viņš varēja redzēt. Latvijā zināja, ka Rumbulas mežos nošauti tūkstošiem ebreju. [...] Starp redzēto un dzirdēto palika neziņas melnais aizkars, kurš tīši tika turēts apspiestās tautas acu priekšā.¹⁵²³

¹⁵¹⁷ No sākotnēji 24 iesniegtajiem darbiem, neviens netika atzīts par atbilstošu, un projekta izstrādi uzdeva arhitektu un tēlnieku grupai. Sk.: Kasparinskis, O. (1962, 26. jūlijs). Vēlreiz apspriedīsim Salaspils pieminekļu projektus. *Rīgas Balss*. 3. lpp.

¹⁵¹⁸ Arhitekti – G. Asaris, O. Ostenbergs, I. Strautmanis, O. Zakamennijs, tēlnieki – L. Bukovskis, O. Skarainis, J. Zariņš. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 305.–306. lpp.

¹⁵¹⁹ Jau uzreiz pēc memoriāla atklāšanas tas kļuva par būtisku atmiņas politikas instrumentu – uz Salaspili tika sūtītas ne tikai skolēnu ekskursijas no visas republikas, bet arī diplomātiskās delegācijas. Sk.: Fadejeva, J. (1967, 13. oktobris). Draudzības vizītes maršruti. *Rīgas Balss*. 3. lpp.; B. a. (1968, 5. oktobris). Draudzības vizīte turpinās. *Rīgas Balss*. 1. lpp.

¹⁵²⁰ Jau 1963. gada izdevumā konstatēts, ka “Fašistiskā terora upuru piemiņas ansamblis Salaspilī uz laiku laikiem būs nozīmīgs cīņas simbols pret fašismu, pret karu.” Sk.: Sausnītis, K. (red.). (1963). *Salaspils nāves nometnē: atmiņu krājums*. Rīga: LVI. 337. lpp. Sk. arī: Sausnītis, K. (1967, 31. okt.). Tur, kur valdīja nāve. *Cīņa*. 4. lpp.

¹⁵²¹ B. a. (1967, 1. novembris) Atmiņas metronoms. *Rīgas Balss*, 1., 5. lpp.

¹⁵²² Neraugoties uz to, ka mūsdienu vēsturnieki Salaspilī nogalināto skaitu lēš ap 2000 cilvēkiem, padomju propaganda vēstīja ne tikai par 100 000 upuriem, bet arī asins noliešanu un eksperimentiem ar bērniem. Sk., piemēram, vairākkārt izdotos atmiņu krājumus par Salaspils nometni: Sausnītis, K. (red.). (1962). *Salaspils nāves nometnē: atmiņu krājums*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība. [Atmiņu krājumi Salaspils nometnē savulaik ieslodzītā K. Sausnīša redakcijā tiek izdoti arī 1963., 1967., 1969., 1973. un 1975. gadā]. Rezultātā Salaspils kļuva par arhetipisku nacistu ļaunuma piemēru. Vēsturnieks Aivars Stranga raksta, ka, lai gan Salaspils mītrades tapšana aizsākusies jau 1945. gadā ar rakstnieku Annas Sakses un Jāņa Sudrabkalna literārajā apdarē publicēto vēstījumu “Par vācu fašistisko briesmoņu zvērībām padomju Latvijā”, kur pirmoreiz parādās tēze par Salaspili kā “nāves fabriku”, Salaspils mīta kulminācija sasniegta 1970. gadā, kad Latvijas PSR Mazajā enciklopēdijā Salaspils nodēvēta par nāves nometni, bet tās upuru skaits turpmākajos falsificējumos pieaudzis līdz pat 100 000 cilvēkiem. Sk.: Stranga, A. (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausts Latvijā. Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005. gada pētījumi par holokaustu Latvijā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 18. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 20. lpp. Sk. arī: Sakse, A., Sudrabkalns, J. (1945). Par vācu fašistisko briesmoņu zvērībām Padomju Latvijā. Rīga: Grāmatu apgāds VAPP. 44.–46. lpp.

¹⁵²³ Strautmanis, I. (sast.). (1974). *Salaspils: fotoalbumi*. Rīga: Liesma. Būtiski, ka darba ievadā, kas veltīta Salaspils koncentrācijas nometnei, M. Birze min arī Rumbulu un ebreju upurus, bet vienlaikus simboliski, ka šis pats citāts ir attiecināms arī uz pēckara laiku, jo padomju atmiņas politikas rezultātā arī pirmajās pēckara desmitgadēs uz šosejas Rīga–Daugavpils nekas nevēstīja par netālu notikušajām masu slepkavībām un to upuriem. Saturiski līdzīgi vēstījumi M. Birze bija publicējis arī 1967. gadā: “Latvijā zināja, ka Rumbulas meža nošauti tūkstošiem ebreju, ka nedaudz tālāk, kaut kur pie

Arī citās Salaspils koncentrācijas nometnei veltītajās publikācijās tika minētas vai nu ebreju ciešanas, vai ebreju iznīcināšanas simboli, vizīteiktāk – Rumbula, kas pieminēta gan vēstījumos par Salaspils memoriāla būvniecību,¹⁵²⁴ gan vēstījumos par tā atklāšanu,¹⁵²⁵ gan Salaspils nometnei veltītajās atmiņās,¹⁵²⁶ gan mākslinieciskās reprezentācijās, piemēram, P. Koršunova un E. Lejiesha “Salaspils Balādē”, kurā autori raksta:

Dobji dunēdams sliežu sakabēs, uz Rumbulas pusi aizlokās vilciens, un dūmi vēl ilgi veļas pāri priedēm, ķerdamies spurainajās pazarēs, pīdamies viršu ceros. Kādēļ tu nodrebi, ceļinieks? Vai arī tev pēkšņi šķita, ka tur no stacijas puses pavīdēja gara, pelēku, sagumušu stāvu kolona? Un vai tur aiz dzelzeļa vēl nerēgojas melnais ložmetēju tornis?... Bet nē! Tas bija tikai izklīstošo dūmu rēgs. Divdesmit gadi mūs šķir no tām drūmajām dienām.¹⁵²⁷

Tomēr, neraugoties uz holokausta klātbūtni padomju atmiņas diskursos, tas bija pastarpināts temats, ko apliecināja arvien jaunu komemorācijas objektu atklāšana. Padomju vara Otrā pasaules kara memorializāciju turpināja 1973. gadā, kad tika atklāts vēl viens būtisks padomju pieminēšanas politikas objekts – arhitekta Alfona Ķišķa un tēlnieces R.Kalniņas Grīnbergas veidotais piemiņas memoriāls Ančupānos ar nosaukumu “Māte ābele”. Padomju historiogrāfijā kā Ančupānu kapeņu vai Ančupānu kalnu upuri tika minēti padomju aktīvisti, antifāšisti, partizāni, Audriņu ciema iedzīvotāji, ebreji un čigāni. Šajā pašā gadā tika izveidots arī piemineklis (arhitekts G.Asaris, tēlniece A.Veinbaha) nodedzinātā Audriņu ciema vietā. Kopš grandiozā memoriāla izveides Ančupāni kļuva par padomju oficiālās komemorācijas politikas nozīmīgu sastāvdaļu.¹⁵²⁸

Šajās vietās un daudzviet citur cilvēki turpināja pieminēt savus Otrajā pasaules karā noslepkavotos ebreju tuviniekus arī septiņdesmitajos gados.¹⁵²⁹ Aktīvā piemiņas vietu labiekārtošana un pieminekļu uzstādīšana, kas visā PSRS noritēja kopš sešdesmito gadu nogales kontekstā ar Lielā Tēvijas kara mīta veidošanu,¹⁵³⁰ būtiski ietekmēja arī holokausta upuru

Salaspils atrodas koncentrācijas nometne, kurā it kā mokot cilvēkus. Starp redzēto un dzirdēto palika draudošas neziņas melnais aizkars, kurš tīši tika turēts katra acu priekšā. Tas it kā slēpa skatuvī, uz kuras dēļiem, mums neredzot, ar nažiem sagraiza cilvēkus. Kāda protesta sauciena gadījumā no zāles aiz aizkara aiz vedīs jaunus upurus. Tādēļ — klusējiet!” Sk.: Birze, M. (1967, 1. okt.). Lakonisks stāsts par lielu traģēdiju. *Māksla*. 23. lpp.

¹⁵²⁴ Sk.: Urālietis, A. (1965, 25. jūlijs). Smiltājā starp Salaspili un Rumbulu. *Cīņa*. 4. lpp.

¹⁵²⁵ Sk.: Sausnītis, K. (1967, 31. okt.). Tur, kur valdīja nāve. *Cīņa*. 4. lpp.

¹⁵²⁶ Kārlis Bušs un Staņislavs Rozanovs atmiņās par savu pieredzi Salaspils koncentrācijas nometnē raksta: “Mēs ieraudzījām milzīgu cilvēku straumi, kas lēnām virzījās uz Rumbulas mežu. Kad pabraucām tālāk un dzirdējām nepārtrauktu ložmetēja riešanu, sapratām – cilvēkus dzen nāvē. Mums bija pavēlēts nekustēties un nesarunāties. Apsardze redzēja, ka mēs cits citam pieskāramies ar elkoņiem un saskatāmies. Tad, acīmredzot aiz ballēm no uzbrukuma, kāds no apsardzes vīriem mūs mierināja: “Neuztraucieties, mēs jūs nevedam uz nošaušanu, bet darbā.” Kad piebraucām pie Rumbulas priedēm, redzējām drausmīgo traģēdiju, kas tur risinājās.” Sk.: Bušs, K., Rozanovs, S. (1967, 28. okt.). Salaspils. *Literatūra un Māksla*. 9. lpp.

¹⁵²⁷ Koršunovs, P., Lejietis, E. (1963, 1. okt.). Piecelieties brīdi visi ļaudis. *Liesma*. 22. lpp.

¹⁵²⁸ Neraugoties uz to, ka šajā vietā kopš 1941. gada 23. augusta kopā ar citu tautību vietējiem iedzīvotājiem tika slepkavoti arī ebreji, šo ciešanu specifika akcentēta netika, bet ebreju slepkavību kontekstā neviennozīmīgi vērtējams Ančupānu memoriāla vēstījums: “Viņi mira, lai dzīvotu tu!” Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 265.–266. lpp. Ančupānu kalnos, kas atrodas 5 km attālumā no Rēzeknes Otrā pasaules kara laikā tika noslepkavoti padomju aktīvisti, sagūstītie partizāni, Audriņu sādžas iedzīvotāji, kurus apsūdzēja partizānu atbalstīšanā, ebreji un čigāni. Rēzeknes ebrejus līdz augusta beigām slepkavoja Vecajā ebreju kapsētā, bet pēc 23. augusta Ančupānu kalnos. Sk.: Turpat. 391. lpp.

¹⁵²⁹ Turpat. 336.–337. lpp.

¹⁵³⁰ Zelče, V. (2011). Uzvaras svētki padomju Latvijā. 218.–219. lpp.

atdusas vietas. Padomju režīma atceres politikas maiņā, kas paredzēja Otrā pasaules kara upuru pieminēšanu un godināšanu, lai gan tikai pastarpināti, iekļāvās arī ebreju iznīcināšanu, tādēļ septiņdesmito gadu sākumposmā tapa vairāki piemiņas objekti, kas tika izveidoti ebreju masveida iznīcināšanas vietām, taču tajos iegravētais vēstījums tika adresēts fašisma upuriem.¹⁵³¹

Līdzās ar Otrā pasaules kara upuru piemiņas iemūžināšanu šajā periodā turpinājās arī pretējs process – ebreju un citu veco kapsētu iznīcināšana. Daugavpilī vietējā ebreju kopiena sešdesmito gadu vidū labiekārtoja Daugavpils Ebreju kapus un uzlika piemiņas zīmi vietā, kur bija apglabāti holokausta bērnu upurus, tomēr drīz pēc šo aktivitāšu sākuma kapsēta tika likvidēta, teritoriju nolīdzinot ar buldozeriem, kas tās atjaunošanu padara neiespējamu arī mūsdienās¹⁵³² Meijers Melers raksta, ka kapsētu un cita “*kultūras mantojuma neaizsargāšana bija arī padomju kultūras politika.*”¹⁵³³

Spilgts padomju režīma atmiņu politikas atainojums ir arī Lielās Horālās sinagogas Gogoļa ielā 25, Rīgā, liktenis. Lai gan padomju politika nebija vērsta uz piemiņas pasākumu veicināšanu šai vietā, historiogrāfija uz šī notikuma bāzes centās radīt mītu par dažāda skaita ebreju upuriem, kas sadedzināti dzīvi vienlaikus ar pašu sinagogu. Ja uzreiz pēc kara figurēja versija par 300 ebreju upuriem, kas šai sinagogā sadedzināti dzīvi,¹⁵³⁴ tad 1966. gadā Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta publikācijā minēti 2000 upuru: “*Gogoļa ielā nodedzināja lielu sinagogu kopā ar 2000 ebrejiem.*”¹⁵³⁵ Tomēr, neraugoties uz pārspīlēto sinagogā notikušās traģēdijas atainojumu padomju historiogrāfijā, ebreju aktīvistu centieni panākt piemiņas vietas izveidi tika noraidīti. Nodedzinātās sinagogas vieta tika nolīdzināta un tās vietā izveidots parks ar vēstījumu “*Sociālistiskā darba varoņiem*”. Šajā perioda būtiska ietekme uz holokausta atmiņas procesiem PSRS bija ne tikai padomju ideoloģijai, bet arī sociālpolitiskajām norisēm un to ietekmē tapušajām antisemitisma norisēm.

¹⁵³¹ Cēsīs ebreju slepkavības vietā netālu no Niniera ezera 1970. gadā tika izveidota piemiņas zīme ar vēstījumu: “1941. gada fašistu terora upuru kapi. Gadu vēlāk, 1971. gadā iespaidīgs piemineklis tika atklāti Bauskas apkaimes nogalinātajiem ebrejiem. Likvertenu mežā, vietējo ebreju noslepkavošanas vietā, tika uzcelts grandiozs un estētiski augstvērtīgs skulptora Imanta Murovska veidots dolomīta piemineklis “Cilvēku stāvi” ar uzrakstu “*Mūžīga piemiņa padomju pilsoņiem, kurus 1941. gadā nogalināja vācu-fašistu okupanti un viņu līdzdalībnieki vietēji buržuāziskie nacionālisti.*” Bet Ventspilī ebreju vīriešu nogalināšanas vietā Kaziņu mežā tika uzlikts tipveida balts piemineklis, kuru rotāja sarkana piecstaru zvaigzne un uzraksts krievu valodā: “*Šajā vietā 1941.–1942. gadā vācu fašisti un viņu līdzskrējēji (приспешники) nošāva un apraka daudzus padomju pilsoņus.*” Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas.* 58.–60., 67., 340., 396. lpp.

¹⁵³² Turpat. 85. lpp. Septiņdesmito gadu sākumā arī Kuldīgā un Rūjienā veco ebreju kapsētu vietā tika izveidoti parki. Veco kapsētu likvidēšana padomju gados gan nebija vērsta tikai izņēmuma kārtā pret ebrejiem. Piemēram, par parku pārveidotajā kapsētā Kuldīgā vienkopus bija apglabāti dažādu tautību un konfesiju pārstāvji. Sk.: Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā.* 131. lpp.

¹⁵³³ Turpat. 132. lpp.

¹⁵³⁴ Sakse, A., Sudrabkalns, J. (1945). *Par vācu fašistisko briesmoņu zvērībām padomju Latvijā.* Rīga: Grāmatu apgāds VAPP. 77. lpp.

¹⁵³⁵ Blūmfelds, E. (u. c.). (1966). *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941. – 1945.)* Rīga: Zinātne.

6.5.2. Izraēlas kari un repatriācija

Anticionisms ar jaunu sparpu padomju mediju dienaskārtībā atgriezās tieši pēc Izraēlas uzvaras Sešu dienu karā 1967. gadā, kad Izraēla izvērstos vēstījumos tika salīdzināta ar nacistisko režīmu un cionisms ar nacionālsociālismu.¹⁵³⁶ Lai gan arī pirms tam ebreji tika turēti aizdomās cionisma atbalstīšanā, pēc Sešu dienu kara ikviens ebrejs tika uzskatīts par draudu režīma drošībai un PSRS valdījumā aizdomu pilnā attieksme pret ikvienu ebreju kā potenciālu cionistu sešdesmito gadu nogalē pārtapa skaidrā publiskā pārliecībā.¹⁵³⁷ Savukārt ebreju vidū, īpaši vecākajā paaudzē, kas bija pieredzējusi vēlīno staļinismu un tā laika antisemitiskās kampaņas, atkārtoti izplatījās bažas par iespējamām represijām.¹⁵³⁸

Nelielā emigrācijas plūsma, kas atsākās ap 1965. gadu deva iespēju no šīs ainas bēgt. PSRS dzīvojošo ebreju noskaņojumu nozīmīgi mainīja Izraēlas militārie panākumi 1967. un 1973. gada karā. Strauji formējošās lojalitātes jūtas pret Izraēlu un arvien skaidrāko identificēšanās ar savu vēsturisko kopienas pārauga arvien izteiktākos repatriācijas centienos, ko Rietumvalstu ekonomiskā spiediena dēļ PSRS ierobežot un kavēt spēja arvien mazāk. Neraugoties uz to, ka tas nozīmēja sociālās vides, dzimto vietu, ierastās kultūras un dažkārt pat ģimenes pamešanu, turpmākajos gados to centās izmantot arvien pieaugošs skaits ebreju.¹⁵³⁹

Lai gan 1967. gadā Sešu dienu kara noslēgumā Padomju Savienība pārtrauca diplomātiskās attiecības ar Izraēlu un līdz ar to tika apturētā ebreju repatriācija uz Izraēlu,¹⁵⁴⁰ tomēr vienlaikus Izraēlas uzvara karā Padomju Savienībā dzīvojošajos ebrejos radīja entuziasma un patriotisma vilni, Izraēlas uzvara šajā karā bija mainījusi ebreju pašidentitāti. Šis notikums veicināja nacionālās pašapziņas un kopības apziņas vairošanos un pretēji ilglaicīgajai nepilnvērtības apziņai ļāva uz savu identitāti palūkoties ar zināmu lepnumu un pašcieņu.¹⁵⁴¹

¹⁵³⁶ Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. P. 372.

¹⁵³⁷ Ro'i, Y. (1995). The Jewish Religion in the Soviet Union After World War II. In: Ro'i, Y. (ed.). *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. London: Routledge. P. 265–267.; Ro'i, Y. (2008). The Soviet Jewish Relation to the Six Day War. In: Ro'i, Y., Morozov, B. (Eds.). *The Soviet Union and the June 1967 Six Day War*. Stanford: Stanford University Press. P. 266–267.

¹⁵³⁸ Sk.: Muzejs "Ebreji Latvijā". (2012, 22. maijs). *Intervija ar Josifu Mendeleviču*. Rīga. Ja antisemitisko akciju biežums un intensitāte bija mainīga, tad antisemitiskais kultūras konteksts Padomju Savienībā ne brīdi nebija izzudis. Vienlaikus 1965. gadā Rīgā sacītajā runā Ministru padomes priekšsēdētājs Aleksejs Kosigins Ņ. Hruščova labākajās tradīcijās norādīja, ka antisemitisms, nacionālisms, rasisms un šovinisms ir pilnīgi svešas un nesavietojams izpausmes PSRS pasaules uzskatā. . Fokss norāda, ka padomju režīma kontrolē esošajās teritorijās antisemitisms nevarēja eksistēt, jo tas bija teorētiski neiespējams bezšķiru sabiedrībā. Sk.: Fox, T. C (2004). *The Holocaust under Communism*. P. 420.

¹⁵³⁸ Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 72.–74.; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 240–242.

¹⁵³⁹ Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 72.–74.; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 240–242.

¹⁵⁴⁰ Sīkāk par Izraēlas karu ietekmi uz PSRS ārpolitiku un iekšpolitiku sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 465–478.

¹⁵⁴¹ Ro'i, Y. (2008). The Soviet Jewish Relation to the Six Day War. P. 257.

Neraugoties uz iespējamajiem draudiem, pēc 1967. gada strauji auga to PSRS iedzīvotāju skaits, kas sevi identificēja kā ebrejus pasēs ierakstos.¹⁵⁴²

Ebreju pašidentitātes apzināšanās rezultējās ne vairs lūgumos atļaut izceļot uz Izraēlu, bet jau aktīvā un kolektīvā cīņā par to, iesniedzot arī kolektīvos pieteikumus un pārsūdzot atteikumus augstākās instancēs, kā arī apelējot pie starptautiskām organizācijām. Tomēr arī laikā, kad izceļošana tika oficiāli atļauta, varas iestādes centās likt šķēršļus un iespēju robežās traucēt tās norisei. Padomju vara centās apturēt masveidīgu emigrāciju, nosakot gan izceļošanas nodokli par iegūto izglītību, gan izveidojot aizbraukšanai aizliegto profesiju sarakstu, gan pieprasot visdažādākos dokumentus, raksturojumus un naudas summas, kā arī dažkārt atlaižot no darba un atteikuma gadījumā nepieņemot atpakaļ.¹⁵⁴³

Līdzīgi kā jautājumā par antisemitismu padomju oficiālā pozīcija Izraēlas jautājumā paredzēja, ka PSRS neeksistē tādas iedzīvotāju grupas, kas vēlētos izceļot. Ņikita Hruščovs uz žurnālistu un ārvalstu diplomātu jautājumiem par emigrāciju uz Izraēlu atbildēja: “*Mūsu Iekšlietu ministrijā nav iesniegumu no ebrejiem vai citu nacionalitāšu pārstāvjiem, kas vēlas emigrēt uz Izraēlu. Tieši pretēji, mums ir daudz vēstuļu no ebrejiem Izraēlā, kas lūdz mums atļauju atgriezties no Izraēlas dzimtenē, Padomju Savienībā.*”¹⁵⁴⁴

Neraugoties uz varas pretdarbību, šajā laikā pilnā sparā jau noritēja ebreju vēsturisko, etnisko un reliģisko sakņu apzināšanās process, kas visā PSRS aizsākās pēc Izraēlas uzvaras Sešu dienu karā 1967. gadā un kas izteikti spēcīgi atbalsojās arī Latvijas PSR.¹⁵⁴⁵ Šā procesa laikā noritēja ebreju kopienas apzināšanās un mobilizācija, kas realizējās centienos repatriēties un apelāciju, sūdzību sūtīšanā varas iestādēm, kas šo procesu sākotnēji liedza, bet vēlāk ierobežoja.¹⁵⁴⁶ Simboliska vērtība kopienas apziņas aktualizācijā bija gan LU studenta Iljas Ripsa mēģinājumam sadedzināties pie Brīvības pieminekļa¹⁵⁴⁷ un vairāku ebreju (arī no Rīgas)

¹⁵⁴² Sk.: Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 16. Leo Dribins intervijā atceras, ka Sešu dienu kara laikā daudz izteiktāk sāka apzināties sevi kā ebreju. Sk.: Dorofjeva, N. (1998, February 27th). *Leo Dribins: USC Shoah Foundation Interview*, 41152–27. USC Shoah Foundation.

¹⁵⁴³ Sīkāk sk.: Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 49. lpp.; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 248–249. Īpaši grandiozas izpirkuma maksas tika noteiktas tiem izbraukt gribētājiem, kas bija beiguši augstākās padomju mācību iestādes. PSRS noteica gan būtisku piegumu vīzas cenai (no 40 uz 90 rubļiem), gan pieņēma lēmumu par izbraukšanas nodokli – 1972. gada 3. augustā publiskotu PSRS Augstākās Padomes norādījumu nr. 573 par kompensācijām par izglītībā iegūtajiem līdzekļiem cilvēkiem, kas grib izceļot no PSRS. Tas nozīmēja, ka ģimenēm, kur visi tās locekļi ieguvuši augstāko izglītību un kāds ieguvis doktora grādu, izceļošana varēja maksāt vairāk par 50 tūkstošiem rubļu. Starptautiskā spiediena dēļ šīs “*ukazs*” netika pildīts, taču netika arī atcelts. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 319–330.; Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 316.–317. lpp.

¹⁵⁴⁴ Citēts pēc: Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 235.

¹⁵⁴⁵ Sešu dienu karš savienojumā ar ebrejus diskriminējošo padomju politiku radīja jaunu Izraēlas mīlestības vilni un centienus repatriēties. Šeit sk. arī par aktīvo ebreju spiedienu uz oficiālo varu. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 283–318.

¹⁵⁴⁶ Dažiem vara norādīja, ka izbraukšana ir vai nu nevēlama vai mērķim neatbilstoša, bet citiem, kuriem radinieku ārzemēs nebija, varēja draudēt apsūdzība par dzimtenes nodevībā. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 319–330.

¹⁵⁴⁷ Latvijas Valsts universitātes Fizikas un matemātikas fakultātes students Ilja Ripss (šobrīd starptautiski pazīstams kā izcils zinātnieks, matemātikas profesors – *Eliyahu Rips*) 1969. gada 13. aprīlī, protestējot pret “Prāgas pavasara”

centieniem nolaupīt lidmašīnu Ļeņingradas lidostā, gan ebreju grupas pieteiktajam badastreikam, protestējot pret emigrācijas ierobežošanu.¹⁵⁴⁸ Visos šajos pasākumos būtiska loma bija Latvijas PSR iedzīvotājiem, un tā rezultātā Rīga sešdesmitajos un septiņdesmitajos gados tika uzskatīta par ebreju disidentu un aktīvistu centru.¹⁵⁴⁹ Tolaik Latvijas PSR dzīvojošais mūzikas doktors Joahims Brauns 1975. gadā secina:

Sākot ar 60 gadiem ebreji Pad. savienībā, bet it sevišķi Latvijā, vairs necinās ne par skolām, ne par kultūru, bet tikai, lai varētu izbraukt uz Izraēlu. Citu tautu strāvojumi cīnās par iekārtas pārveidošanu. Sadarbība ar šiem strāvojumiem ir tikai par demokrātijas principiem.¹⁵⁵⁰

Lai gan lidmašīnas nolaupīšanas mēģinājums radīja kratīšanu un arestu sēriju ebreju kopienā,¹⁵⁵¹ gan iekšēja, gan ārēja spiediena¹⁵⁵² rezultātā tieši pēc tā dēvētās “lidmašīnas lietas” un ebreju rīkotā badastreika, kurā laikā 1971. gada 10. martā Rīgas ebreju grupa Maskavā iesniedza repatriācijas pieteikumu un pieteica badastreiku,¹⁵⁵³ līdz viņiem neatļaus izceļot,¹⁵⁵⁴ pateicoties starptautiskajai rezonansei un Rietumvalstu politiskajam spiedienam, aizsākās masveidīga ebreju izceļošana no PSRS.¹⁵⁵⁵ Ābrams Kleckins secina:

Līdz astoņdesmitajiem gadiem kopienas sastāvs būtiski mainījās. Visizteiktāk – 70. gados, kad notika lielākā izbraukšana. Latvijas ebreji bija aktīvākie no tiem padomju republiku ebrejiem, kas centās izbraukt. Vienlaikus Latvijā sabrauca ļoti daudz Krievijas, Ukrainas un citu republiku ebreju. Un šo grupu [iebraucēju un vietējo ebreju] starpā sapratnes īsti nebija tāda iemesla dēļ, ka

vardarbīgu apspiešanu, aizdedzinājās pie Brīvības pieminekļa, turēdams rokās plakātu ar uzrakstu “Я протестую против оккупации Чехословакии”. Pēc īsa brīža degošais jauniešs tika apcietināts. Ilja Ripss savas tā laika izjūtas un motivāciju atceras šādi: “Kad cilvēki, kuri ticēja komunismam nonāca Krievijā, viņi saprata, ka patiesībā tā nav paradīze, bet ir tukšums un nabadzība. [.. Bet 1968. gada] vasarā, kad biju ārā, varēju just cilvēku prieku viņu sejās. Nevienam par to nerunāja, bet varēja just. Pēc tam [pēc padomju invāzijas Čehoslovākijā 1968. gada augustā] sajūta bija tāda, kā cietumā sēžot: viens izbēg un tad viņu noķer, un ved atpakaļ. Un tajā brīdī, kad jūs to nevarat pateikt, tas eksplodē. [..] Gribēju parādīt savas jūtas, lai zina, ka ne visi piekrīt varai.” E. Ripsa teiktais ļauj nojaust apstākļu maiņu 1968./1969. gadu mijā PSRS. Citēts pēc: Ardava, L. (u. c.). (2009). *Latvijas Universitāte 90 gadus: Dzīve*. 136.–137. lpp.; Sīkāk par Ilju Ripsu un viņa aizdedzināšanās mēģinājumu pie Brīvības pieminekļa sk. arī Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 294.

¹⁵⁴⁸ Ebreju aktīvistu, nesagaidījuši atļauju emigrēt, izmēģināja dažādus veidus, kā piepildīt savu sapni nelegāli. Daži centās izceļot, ar laivu nokļūstot līdz kuģim, kas tos nogādātu tālāk, bet visplašāko rezonansi, tai skaitā starptautisku, guva mēģinājums aizdzīt vai Bubi Ceitlina vārdiem, “aizņemties no “aeroflotes””, lidmašīnu 1970. gada 15. jūnijā, kā rezultātā padomju prese visā PSRS publicēja iedzīvotāju sašutumu par cionistu zādzības mēģinājumu. 1970. gada lidmašīnas nolaupīšanas PSRS tika izmantota, lai noskaņotu sabiedrisko domu pret repatriāciju. Mēģinājumā nolaupīt lidmašīnu apsūdzētie sākotnēji saņēma bargus sodus (Markam Dimšicam un Eduardam Kuzņecovam piesprieda nāvessodu), tomēr starptautiskā spiediena rezultātā sodi tika mazināti. Vienlaikus šis notikums un tā reprezentācija tikai vairoja padomju ebreju neapmierinātību ar varu. Sk.: Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 305.–308. lpp.; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 248.

¹⁵⁴⁹ Leonards Šroiteris norāda, ka visvairāk ebreju aktīvistu, kas dažādās jomā aktīvi cīnījās par ebreju kopienas interesēm nāca tieši no Rīgas, Latvijas PSR galvaspilsētas. Viņš arī raksta, ka Rīgas aktīvo pēckara ebreju kopienu vadīja, kas vairāk par vēlmi izceļot uz Izraēlu – ideja par nepieciešamību izplatīt cionistiskas idejas. Sk.: Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 61.–64. Sk. arī: Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 128. lpp.

¹⁵⁵⁰ B. a. (1975, 4. okt.). Latviešu un erbēju attieksmes dzimtenē. *Latvija*. 6. lpp.

¹⁵⁵¹ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 307–308.

¹⁵⁵² Nozīmīgs pasākums šai ziņā bija Briseles konference, kas norisinājās 1971. gada janvārī un kuras gaitā ebreji no visas pasaules solidarizējās aicinājumos atļaut PSRS ebreju izceļošānu uz Izraēlu. Sk.: Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 305.–316. lpp.

¹⁵⁵³ 1971. gada martā Maskavā 56 Rīgas ebreji, kuriem vēlāk pievienojās citu PSRS pilsētu ebreji, ieradās Augstākās padomes pieņemšanas telpā, nodeva iesniegumu par repatriāciju un līdz tā izskatīšanai pieteica badastreiku. Akcija raisīja plašu ažiotažu, un tā rezultātā izceļošānas saņēma ne tikai tās dalībnieki, bet arī citi ebreji, kuru lūgumi iepriekš tika noraidīti. Sk.: Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 305.–316. lpp.

¹⁵⁵⁴ Badastreiks tika atainots telekompānijas “BBC” ziņās un gada laikā gandrīz visiem dalībniekiem izdevās repatriēties. Sīkāk sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 315–318.

¹⁵⁵⁵ Sk.: Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. P. 7. Par “lidmašīnas lietu” un tam sekojušo ebreju emigrāciju sīkāk sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 513–514.

viņi nezināja valodu, un iebraucējiem nebija nekāda priekšstata par vietējo ebreju kultūru kā tādu. Neatkarīgi no ticības. Arī mana ģimene atzīmēja ebreju reliģiskos svētkus. Tas bija vairāk dzīvesveids, nevis reliģisks rituāls, bet šis dzīvesveids bija būtisks ļoti mazajā Latvijas ebreju kopienā.¹⁵⁵⁶

6.5.3. Pieminēšanas, cionisma un oficiālās varas mijiedarbība Rumbulā

Izraēlas Sešu dienu karš ietekmēja arī piemiņas pasākumus Rumbulā. Tajos 1967. gada kara iespaidā palielinājās apmeklētāju skaits,¹⁵⁵⁷ un šis norises sešdesmito gadu beigās un septiņdesmito sākumā arvien izteiktāk kļuva par ebreju aktīvistu un padomju varas pretstāves notikumu, kurā ebreji aktīvi centās protestēt pret padomju varas īstenoto diskrimināciju, tai skaitā holokausta vēstures noliegšanu un kropļošanu. Holokausta atmiņa Rumbulas pasākumu laikā arvien atklātāk tika komunicēta.¹⁵⁵⁸ Šo procesu veicināja arī tas, ka sešdesmito gadu beigās un septiņdesmitajos gados publikācijas “*samizdat*” formā kļuva pieejamākas un to pavairošana un izplatība – organizētāka.¹⁵⁵⁹ Tādējādi arī Latvijas PSR, lai arī salīdzinoši šaurā lokā,¹⁵⁶⁰ tomēr parādījās informācija un diskusijas par dažādiem holokausta aspektiem, kas ap to laiku kļuva aktuālas arī Rietumos.

Bet 1973. gada 2. maija piemiņas pasākumā jau izskanēja arī aktīvi aicinājumi atļaut atklātas, publiskas diskusijas par holokausta traģēdiju.¹⁵⁶¹ Paralēli holokausta tematikas komunicēšanai Rumbulā tika aktualizēti arī ebrejiem noteiktie izceļošanas ierobežojumi.

¹⁵⁵⁶ Sk. 3. piel.: Bērziņš, D. (2014, 13. okt.). *Intervija ar Ā. Kleckinu*. Rīga.

¹⁵⁵⁷ Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 381–382.

¹⁵⁵⁸ Sešdesmito gadu pašā nogalē un septiņdesmito gadu sākumā ierastās uzrunas, “Kadiša” un dzejas lasījumus papildināja runas par dažādiem Padomju Savienības publiskajā telpā neapspriestiem tematiem – ebreju vajāšanu sākumu un izpausmes nacistiskajā Vācijā, tai skaitā “Kristāla nakti”, pasaules klusējošo reakciju holokausta norises laikā, ebreju pretošanās Varšavas geto sacelšanās laikā, attieksmi pret ebrejiem un grautiņiem pēc kara, kā arī holokausta atmiņas aktualizāciju tā dēvētās “Eihmana” lietas laikā un citām tēmām. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 386–387.

¹⁵⁵⁹ Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 379. Kopš 1968. gada Rumbulas otro slepkavošanas akciju pārdzīvojušās Frīdas Mihelsoņes no 1965. līdz 1967. gadam jidišā sarakstītās atmiņas Dāvida Zilbermana literārajā apdarē un tulkojumā krieviski tika neoficiāli izplatītas “*samizdat*” formā ar nosaukumu “Bedres malā”, un šajā laikā kļuva populāras ebreju interesentu vidū. Sešdesmito gadu beigās Dāvids Zilbermans pierakstīto F. Mihelsoņes liecību caur koprapīru nodrukāja vairākos eksemplāros rakstāmmašīnas drukā un izplatīja draugu lokā un šie eksemplāri ceļoja no rokas rokā. Sk.: Zilbermans, D. (2014). Grāmatas tapšanas vēsture. Grām.: Mihelsoņe, F. *Es izdzīvoju Rumbulā*. Rīga: [Atradums]. 183. lpp. 1973. gadā tika izdotas Izraēlā ar nosaukumu “Es pārdzīvoju Rumbulu”. Vēlāk tulkotas un vairākkārt izdotas angļiski, pirmoreiz – 1973. gadā Ņujorkā. Sk.: Michelson, F. (1982). *I survived Rumbuli*. New York: United States Holocaust. Latviski F. Mihelsoņes darbs tika iztulkots un izdots 2014. gada nogalē. Sk.: Mihelsoņe, F. (2014). *Es izdzīvoju Rumbulā*. Rīga: [Atradums]. Dāvidam Zilbermanam, kurš pierakstīja F. Mihelsoņes dzīvesstāstu un izglābšanos Rumbulā, bija pārlicība, ka, neraugoties uz savu atālo saikni ar jebkādu žurnālistikas vai literāro darbību, šo uzdevumu ir neiespējami uzticēt kādam padomju žurnālistam, reportierim vai ideoloģizētākam rakstniekam, kuri to iekļautu padomju ideoloģiskajā diskursā. Zilbermans, D. (2014). Grāmatas tapšanas vēsture. 183. lpp.

¹⁵⁶⁰ Šo izdevumu izplatība nevarēja aptvert plašu cilvēku loku. Ir liecības, ka daudzas no rokas rokā nodotās literatūras vienības nav bijušas zināmas pat entuziastu vidū. Piemēram, Eli Valks par “*samizdat*” publikācijām stāsta: “Bija grāmata par Varšavas geto, kuru nelegāli pagrīdē nodeva viens otram. Tā bija grāmata, kas bija svarīgs ebreju pašapzināšanās avots. Jo tajā grāmatā tiek atainota pretošanās kustība, kas ir daļa no Izraēlas eposa. Par vietējiem autoriem grūti teikt, toreiz es nezināju, ka kaut ko izplata. Daudzi rakstīja zīmītes, ne tikai [Īzaks] Kleimans un [Elmārs] Rivošs, bet es to nezināju.” Sk. 1. piel.: Bērziņš, D. (2014, 4. aug.). *Intervija ar E. Valku*. Rīga. Savukārt Ā. Kleckins atceras: “Šeit uz vietas latviešu pagrīdē nebija ļoti nopietni ņemama, turklāt tā nebija kareivīga, tā drīzāk bija kultūras pagrīde. Daudz tulkoja no neatļautām grāmatām, iztulkvoja un izplatīja [Aleksandru] Solžeņicinu. Tad tulkotāju un izplatītāju apcietināja un uz pratināšanu izsauca visus, kas lasīja. Tā bija visa mūsu latviešu elite. Mākslinieki, aktieri. Ļoti zināmas personas. Tos, kas nebija dalībnieki, viņus visus izsauca kā lieciniekus uz prāvu. Tā bija slēgta tiesa, bet visiem, kurus uzskatīja, ka vajag, tā sakot, iebiedēt, deva caurlaides. Es arī saņēmu. Sk. 3. piel.: Bērziņš, D. (2014, 13. okt.). *Intervija ar Ā. Kleckinu*. Rīga.

¹⁵⁶¹ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 396.

Tādējādi holokausta upuru piemiņas vieta Rumbula tika izmantota arī cionistiskiem mērķiem un kļuva par “atmiņas vietu” cīņai par ebreju tiesībām, tai skaitā repatriācijai uz Izraēlu.¹⁵⁶² Būtiski, ka cioniskās tendences šķita nepieņemamas vairākiem ebrejiem, kuri primāri vēlējās pieminēt traģēdiju. Spilgtākais piemērs ir vēlākais muzeja “Ebreji Latvijā” dibinātājs un pašreizējais holokausta piemiņas veicinātājs Margērs Vestermanis, kurš atceras:

Piemiņas pasākumos un sakopšanas darbos Rumbulā] bija dažādi ļaudis. Bija viena tāda daļa, kas nebija partijā vai kādā saimnieciskā vadošā darbā. Bet bija arī vairāki inženieri, kuri vadīja lielas rūpnīcas un viens pat bija čekas locekļa kandidāts. Tas, kas man nepatika, bija cionisti, kas uzskatīja un arī sludināja, ka tie, kas nav cionisti, visi ir idioti. Viņi izmantoja šos piemiņas sēru pasākumus, lai “dzītu” politiku un klāstīja, ka ir jācīnās par tiesībām emigrēt utt. Piedodiet, bet izmantojiet citu vietu! Man tas nepatika, tāpēc es kādu laiku nepiedalījos.¹⁵⁶³

Ņemot vērā, ka kopš 1968. gada Rumbulā publiski tika pausta cionistiska retorika¹⁵⁶⁴ un kontekstā ar 1970. gadā notikušās lidmašīnas aizdzīšanas mēģinājumu varas iestāžu iejaukšanās Rumbulas norisēs un kontrole kļuva uzkrītoši stingra – sabiedrisko drošību un kārtību piemiņas pasākumos uzraudzīja un “nodrošināja” ne tikai civilā tērptie drošības aģenti, bet arī uniformēti kārtības sargi, kas centās nepieļaut par tradicionāliem kļuvušos neoficiālos piemiņas pasākumus, kas parasti risinājās pēc oficiālās programmas beigām. Šajos pasākumos padomju varas iestādes centās uzspiest savu oficiālo pieminēšanas standartu, ne tikai mobilizējot drošības iestāžu pārstāvjus, bet arī spēlējot skaļu sēru mūziku, ko pārtrauca sovjetiski ideoloģizētās runas, un nosodot cionismu, kā arī pulcējot padomju uzņēmumu kolektīvus,¹⁵⁶⁵ bet pēc oficiālās daļas beigām informācija skaļruņos aicināja ebrejus izklīst. Turklāt centienos kavēt neformālo pasākumu norisi arvien skaidrāk skanēja antisemitiski izteicieni.¹⁵⁶⁶

1971. gada 2. maijā jau par tradīciju kļuvušā piemiņas pasākumā, kura laikā tika atzīmēta Štuthofas koncentrācijas nometnes atbrīvošana, varas iestādes bija norobežojušas teritoriju un iecerētā pasākuma dalībniekiem paziņoja, ka Rumbulā notiek militārās mācības un pasākums tiek atcelts.¹⁵⁶⁷ Neraugoties uz protestiem, līdzīgi varas īstenoti piemiņas norises traucējoši

¹⁵⁶² Dribins, L. (1996). *Ebreji Latvijā*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs. 33.lpp. Piemēram, 1968. gada 2. maijā Josifs Mendelevičs, kurš tolaik jau bija ieplānojis lidmašīnas nolaupīšanas mēģinājumu, publiskās uzstāšanās laikā Rumbulā aicināja ebrejus novērtēt savu izcelsmi un lepoties ar to, kā arī norādīja uz Izraēlu kā vienīgo valsti, kas var dot ebrejiem patvērumu. Sk.: Oppermann, P. (2014). *Jews of Silence?: The Rumbula Memorial in the Context of Jewish Holocaust Commemoration in Soviet Latvia 1945–1967*. P. 63.–64.; Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 382.

¹⁵⁶³ Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt.). *Intervija ar M. Vestermani*. Rīga.

¹⁵⁶⁴ Šajā gadā Josifs Mendelevičs publiski aicināja nepieļaut Rumbulas notikumu atkārtošanos, kā garantiju tam minot ebreju valsti – Izraēlu. Vienlaikus 1968. gadā Rumbulā pirmoreiz izskanēja publiskas runas ivritā. Vēlāk arvien skaidrāk izskanēja arī norādes uz ebreju tiesībām izceļot uz Izraēlu. Sīkāk sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 382.–415.

¹⁵⁶⁵ Зильберман, Д. (1988). Два митинга: Румбула, 30 ноября 1970 года. *Алеф*, 11. С. 20.–21. Eli Valks vēsta, ka rajona komiteja piekrita, ka tiek organizēti mītiņi par godu nogalināto piemiņai, “taču atsūtīja uz turieni policiju un mašīnas ar skaļruņiem, uzstādīja padomju mūziku. Viņi izdarīja visu, lai mūsu ceremonijā, kurā tika lasīta nacionālā dzeja un runāts par nogalinātajiem ebrejiem, nekas no tā nebūtu dzirdams”. Sk. 1. piel.: Bērziņš, D. (2014, 4. aug.). *Intervija ar E. Valku*. Rīga.

¹⁵⁶⁶ Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 386–415.

¹⁵⁶⁷ 101 cilvēka parakstīta protesta vēstule vēstīja, ka viņus būs grūti pārliecināt, ka visā padomju teritorijā nav iespējams atrast citu vietu, kur veikt armijas manevrus, un tādēļ tas jādara nacisma upuru piemiņas vietā. Sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970)*. С. 453.

pasākumi tika organizēti arī turpmāk.¹⁵⁶⁸ Bet būtiska nozīme Rumbulas pasākumu norisē un pretstāvē starp ebreju aktīvistiem un varu bija par regulārām kļuvošajām starptautiskajām šo notikumu reprezentācijām, kuru iespaidā PSRS atbildīgās institūcijās centās rūpēties par savu tēlu.¹⁵⁶⁹ Īpaši nozīmīgs bija 1970. gada 30. novembra piemiņas pasākums, kas kļuva par izteiktu protestu padomju varas centieniem manipulēt ar holokausta vēsturi un ierobežot ebreju emigrāciju, un ieguva plašu rezonansi starptautiskajos medijos un ārvalstu ebreju kopienās.¹⁵⁷⁰ Pēc šī pasākuma starptautiskajos medijos regulāri tika publicēta informācija par pretstāvi starp varu un ebreju aktīvistiem upuru piemiņas dienās Rumbulā, piemēram, ziņojot par četrus ebreju arestu piemiņas pasākumā Rumbulā 1972. gada aprīlī vai centieniem ierobežot piemiņas pasākumu 1974. gada maijā.¹⁵⁷¹

Kopumā ebreju kopienas aktivitātēm Rumbulā un to starptautiskajai publicitātei bija nozīmīgs rezultāts, jo 1972. gada nogalē, lai arī tipiskā padomju ideoloģijas noskaņā, Rumbulā notika pirmais oficiālais piemiņas mītiņš.¹⁵⁷² Uzlabojoties ASV un PSRS attiecībām, padomju režīms centās nepieļaut informācijas izplatīšanos, kuras iespaidā rastos jautājumi par varas attieksmi pret ebrejiem.¹⁵⁷³ Tā paša 1973. gada 26. novembrī padomju presē tika publicēta informācija par 25. novembrī Rumbulā notikušo piemiņas pasākumu, par kuru pirms tam netika ziņots un tas nebija zināms pat ebreju pieminēšanas aktīvistiem,¹⁵⁷⁴ tādējādi šādas publikācijas tika orientētas uz varas pozitīva tēla veidošanu kontekstā ar ebreju traģēdijas pieminēšanu.

Septiņdesmitajos gados Rumbulas piemiņas pasākumu aktualitāte un ažiotaža pamazām noplaka. Nozīmīga daļa to ebreju, kas bija aktīvi līdzdarbojušies Rumbulas sakopšanas un labiekārtošanas darbos, šajā laikā aktīvi cīnījās par tiesībām izceļot uz Izraēlu un daudziem no

¹⁵⁶⁸ Piemēram, 1973. gada 2. maijā Rumbulā tika veikta atmiņēšanas operācija, kuras laikā atbildīgajām institūcijām pat izdevies neitralizēt vienu mīnu. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 401. Piemiņas pasākumi šādā veidā tika sabotēti tikai 2. maijā, savukārt Rumbulas upuru gadadienās paredzētie pasākumi notika padomju ideoloģizētajā ietvarā.

¹⁵⁶⁹ Būtisks notikums Rietumu attieksmē bija Elī Vīzela publicētais vēstījums par ebreju kultūras diskrimināciju Padomju Savienībā un aicinājums Rietumvalstīm rīkoties, lai ietekmētu PSRS ebreju stāvokli un sekmētu izkļūšanu no gandrīz totālas izolācijas. Sk.: Wiesel, E. (2011/1966). *The Jews of Silence: A Personal Report on Soviet Jewry*. New York: Schocken Books.

¹⁵⁷⁰ Зильберман, Д. (1988). Два митинга: Румбула, 30 ноября 1970 года. *Алеф*, 11. С. 20.–21.

¹⁵⁷¹ Jewish Telegraph Agency. (1972, April 13). *Four Jews Who Participated in Memorial Services Arrested*. See: <http://www.jta.org/1972/04/14/archive/four-jews-who-participated-in-memorial-services-arrested>; Jewish Telegraph Agency. (1974, May 7). *Jews Not Allowed in Rumbuli Forest*. See: <http://www.jta.org/1974/05/07/archive/jews-not-allowed-in-rumbuli-forest>. Balstoties uz ziņojumiem Zviedrijas presē, par notikumiem piemiņas pasākumā Rumbulā 1972. gadā vēstīja arī latviešu trimdas prese: ““*Dagens Nyheter*” 3. maijā ziņoja, ka vairāk nekā 1000 žīdu otrdien, 2. maijā sapulcējušies mežā Rīgas tuvumā, lai pieminētu nacisma upurus. AP ziņo, ka sapulce notikusi pie pieminekļa Rumbulas mežā. Sapulces dalībniekus ielenkusi policija un KBG, jo vietējais komunistu partijas rajons sapulci aizliedzis. Sapulces dalībnieku runas un lasītos dzejoļus policija mēģinājusi pārkleigt ar skaļruņiem, bet neraugoties uz to sapulce turpinājusies pusotras stundas. Policija draudējusi sapulces dalībniekus arestēt, bet šo draudus nav izpildījusi.” Sk.: B. a. (1972, 17. maijs). 1000 žīdu sanāksme pie Rīgas. *Laiks*. 8. lpp.

¹⁵⁷² Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 65. lpp. Tomēr varas pretestība arī tobrīd nerima, un tai pašā 1972. gadā tika arestēti ebreji, kas bija ieradušies uz piemiņas pasākumu Rumbulā. Sk.: Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 316.–317. lpp.

¹⁵⁷³ Pirms ASV prezidenta Ričarda Niksona (*Nixon*) vizītes 1973. gada vasarā ebreju kapos Šmerlī tika izdemolēti gandrīz 90 kapa pieminekļi, par ko vēstīja arī BBC. Vizītes fonā visi bojājumi divu diennakšu laikā tika rūpīgi novērsti, bet nepieciešamība atrast atbildīgo tika realizēta, atlaižot no darba kapsētas direktoru. Sk.: Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 329.

¹⁵⁷⁴ Turpat. 410. lpp.

viņiem tas arī izdevās. Citi tika arestēti tā dēvētajā “lidmašīnas lietā”, bet vēl cita Rumbulas entuziastu daļa holokausta upurus devās pieminēt uz Biķerniekiem, kur varas iestāžu nelabvēlība, ņemot vērā, ka līdzās ebrejiem tur bija arī citu tautību pārstāvji un padomju karagūstekņu upuri, bija mazāk acīmredzama. Arī Biķerniekos ebreji centās sakopt holokausta upuru piemiņas vietu, tomēr šajos piemiņas pasākumos vairs nebija tās ebreju gaisotnes un entuziasma, kas valdīja Rumbulā. Laiks bija cits, un arī daudzi Rumbulas “atdzimšanas” iniciatori bija vecāki un pēc vienas lielas misijas “noguruši”.¹⁵⁷⁵

6.5.4. Ebreju iznīcināšana holokausta historiogrāfijā

Padomju historiogrāfija sešdesmito gadu nogalē un septiņdesmitajos gados turpināja holokaustu atainot padomju ideoloģiskajā ietvarā ar vienu jauninājumu. Šajā laikā izteiktāk tika akcentēta latviešu kolaboracionistu loma nacistu noziegumos. Šis apsūdzības dažkārt iespējams klasificēt arī kā apsūdzības kolektīvajā vainā.¹⁵⁷⁶ Būtiska publikācija ne tikai PSRS, bet arī plašākas historiogrāfijas mērogā bija M. Vestermaņa “Tā rīkojās vērmahts”, kurā piedāvāts tam laikam konceptuāli jauns skatījums, norādot, ka slepkavoja ne tikai SS, bet arī Vērmahts.¹⁵⁷⁷

Līdzās konceptuāli būtiskajam skatījumam darbā ietverta plaša informācija par ebreju masveida slepkavībām, sākot ar diskrimināciju, turpinot ar nepārprotamu nacistu politiskas rakstura skaidrojumu: “Pārrunās noskaidrojās, ka Baltijā drīzumā iznīcinās visus ebrejus”, un beidzot ar skaidru vēstījumu par ebreju likteni: “Apcietinātos vīriešu kārtas žīdus vienkārši nošāva un apbedīja iepriekš sagatavotajos kapos”.¹⁵⁷⁸ Vienlaikus darbam raksturīga arī padomju historiogrāfijas tendence iekļaut ebrejus kopēja padomju pilsoņu vai mierīgo iedzīvotāju diskursā, jo Rumbula tiek dēvēta par karagūstekņu masu kapiem, informācija par holokaustu izskan piebilžu formā: “Bez padomju aktīvistiem noslepkavoti arī vēl 300 ebreji”, kā arī tiek publicētas skaidras norādes par citu aspektu centralitāti: “Arī Latvijas ebreju traģēdijas sīks apraksts mūs aizvestu pārāk tālu no grāmatas galvenā temata.”¹⁵⁷⁹

¹⁵⁷⁵ Tomēr daži no viņiem turpināja savas aktivitātes. Šmuels Bubi Ceitlins dažādām republikas un visas savienības mēroga instancēm rakstīja lūgumu un ieteikumu vēstules, kas dažkārt atklātāk, citkārt slēpti ironiski kritizēja padomju varas attieksmi pret Rumbulas piemiņas vietu un piemiņas pasākumu dalībniekiem. Galu galā viņam izdevās panākt Rumbulas sakopšanu. Par pēdējo posmu šajā procesā kļuva betona apmaļu nostiprināšana ap upuru kapa vietām, kas tika pabeigta 1974. gadā. Цейтлин, Ш. Б. (1989). *Документальная история евреев Риги*. С. 333–424. Pats Š. Ceitlins lēš, ka PSRS varas iestādēm izsūtījis 27 dažādas vēstules. Turpat. 417. lpp.

¹⁵⁷⁶ Ezergailis, A. (1996). *The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Centre*. Rīga. P. 3.

¹⁵⁷⁷ Kā liecina teorijas daļā analizētās holokausta pētniecības tendences arī Rietumu vēsturnieku darbos šī jautājums patiesu aktualitāti iemantos krietni vēlāk, līdz ar to M. Vestermaņa darbs kā viens no pirmajiem visā historiogrāfijā aktualizēja jautājumu, ka vērmahta armijas daļas ne tikai cīnījās frontē, bet, lai gan iedzīvotāju un ebreju slepkavošana nebija to prioritāte, neapšaubāmi bija tai piesaistīts un līdzatbildīgs.

¹⁵⁷⁸ Vestermanis, M. (1973). *Tā rīkojās vērmahts: Vācu militāristu loma nacistisko okupantu noziegumos Latvijā. 1941–1945*. Rīga: Liesma. 93., 74.–75. lpp.

¹⁵⁷⁹ Turpat. Sk. attiecīgi: 129., 53., 74. lpp. Arī divos sējumos izdotajā vairāku līdzdalībnieku stāstījumā par cīņu pret nacistisko režīmu, kas apkopoti krājumā ar nosaukumu “Reiz cēlās strēlnieks sarkanais”, ir sastopams vēstījums par nacistu organizēto ebreju ieslodzīšanu geto, kā arī gan vietējo, gan Rietumu ebreju masu slepkavībām. Sk., piemēram, Pētera Krupņikova atmiņas: Raškevičs, A. (atb. red.). (1971). *Reiz cēlās strēlnieks sarkanais: Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem*. 2. sēj. Rīga: Liesma.; Sk. arī: Raškevičs, A. (atb. red.). (1971). *Reiz cēlās strēlnieks sarkanais: Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret*

Tomēr, neraugoties uz atsevišķiem nozīmīgiem izņēmumiem, ebreju traģiskā pieredze ir pakārtots temats padomju historiogrāfijā. Spilgts piemērs tam ir 30 gadu jubilejā izdots un uzvarai Otrajā pasaules karā (precīzāk gan – nacistiskās Vācijas un tās sabiedroto apsūdzībām) veltītais grāmatu, brošūru, kā arī nozīmīgāko žurnālu un avīžu rakstu rādītājs liecina par ražīgu dažādu autoru darbu padomju karavīru un valstsvīru, kā arī ienaidnieka briesmu darbu atainojumā, bet holokausts vai genocīds pret ebrejiem šo apkopoto darbu nosaukumos neparādās, nemaz nerunājot par atsevišķu sadaļu vai apakšnodaļu varas veidotajā uzskaitījumā. Bibliogrāfija sakārtota 7 nodaļās, no kurām holokausts tematiski atbilst ceturtajai: Okupētajā Latvijā, kas ietver publikācijas par “hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarbībām Latvijas PSR”, tai skaitā izrēķināšanos ar vietējiem iedzīvotājiem, koncentrācijas un gūstekņu nometnēm. Tomēr šai uzskaitījumā Rumbulai, Šķēdes kāpām vai Biķernieku mežam atsevišķas apakšnodaļas netiek atvēlētas. To vietu PSRS veidotajā nacistu noziegumu hierarhijā ieņēma Salaspils koncentrācijas nometne, Audriņi un Zlēkas.¹⁵⁸⁰

Vēsturnieks Aleksandrs Ivanovs secina, ka vispārējās sovjetizācijas rezultātā vēstures izpēte Latvijā tika pakļauta totālai politiskai kontrolei un ideoloģiskajam rāmējumam, kļūstot par vienu no pamata faktoriem padomju varas realizācijā. Holokausta atmiņa ieņēma pieticīgu vietu Latvijas PSR historiogrāfijas rāmējumā – ebreju iznīcināšanai parasti tika atvēlēta viena rindkopa vispārīgos, apkopujošos aprakstos par vācu okupācijas politiku un hitlerisko teroru, ko noteica marksistiski orientētā metodoloģija, ar kuras starpniecību Otrais pasaules karš tika skatīts kā padomju sistēmas dzīvotspējas pārbaude.¹⁵⁸¹

fašistiskajiem iebrucējiem. 1. sēj. Rīga: Liesma. Tāpat vienā no daudziem izdevumiem, kas veltīts nacistu noziegumu reprezentācijai (arī pārspīlēšanai), šoreiz – radot padomju mītu par Salaspils nāves nometni, skaidri norādīts gan uz ebreju masu iznīcināšanu, gan, citējot Heinrihu Himleru, apliecināts slepkavošanas organizatoriskais un sistemātiskais raksturs: “*Runājot par teritorijas atgriešanu no ebrejiem, es izprotu ebreju rases iznīcināšanu vispār... Ebreju iznīcināšana ir mūsu programma, un mēs to pildīsim...*” Sk.: Sausnītis, K. (red.). (1962). *Salaspils nāves nometnē: atmiņu krājums.* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība. 11. lpp.

¹⁵⁸⁰ Sk.: Pūce, O., Šmatova, T., Valdmāne, I. (sast.). (1976). *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā: (1941.–1945.): Literatūras rādītājs.* Rīga: V. Lāča Latvijas PSR Valsts bibliotēka. Uz padomju režīma attieksmi pret ebrejiem un to ciešanām norāda jau iepriekšējās nodaļās minētās izmaiņas Lielās Padomju enciklopēdijas saturā, kas īpaši aktuālas kontekstā ar antisemitisko kampaņu norisi PSRS. Ja 1932. gada versijā šķirklim “ebreji” bija veltītas vairāk nekā piecdesmit lappuses un 1952. gadā versijā šis apjoms bija samazinājies līdz četrām, tad 1972. gada izdevumā šķirklis aizņēma jau mazāk par vienu lappusi. Sk.: Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945–1970).* С. 531; Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней.* С. 214, 255; Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā.* 291. lpp.; Korey, W. (1973). *The Soviet Cage.* P. 85–89.

¹⁵⁸¹ Ivanovs, A. (2005). Sovietization of Latvian Historiography 1944–1959: Overview. In: Nollendorfs, V., Oberlander, E. (eds). *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia.* Rīga: Institute of the History of Latvia. P. 256; 270.; Ivanovs, A. (2004). Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti.* 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 405. lpp. Savukārt Antonijs Zundas norāda, ka dažos darbos ir pievērsta uzmanība holokausta norisei Latvijā, tomēr kopumā ebreju iznīcināšana ir aplūkota tikai kā padomju pilsoņu masveida slepkavošanas politikas sastāvdaļa, nevis kā patstāvīga problēma. Padomju historiogrāfija maz vai nemaz pētījusi jautājumus par sabiedrības reakciju uz ebreju iznīcināšanu, par ebreju glābējiem, ebreju pretošanos holokaustam, tā vietā uzsverot latviešu fašistu būtisko lomu pastrādātajos noziegumos: “*Kā diskutabli vērtējami arī padomju grāmatās publicētie nogalināto ebreju skaitļi.*” Sk.: Zunda, A. (2004). Vācu nacistu okupācijas politika Latvijā padomju historiogrāfijas skatījumā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti.* 13. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 195.–196. lpp.

6.6. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1976-1985

Atkušņa tendences, kas aizsākās N. Hruščova valdīšanas laikā pēc inerces bija turpinājušās arī Leonīda Brežņeva ēras sākumā, tomēr jau sešdesmito gadu beigās stingrākā kursa piekritēji vadībā centralizācijas tendences kļuva arvien izteiktākas un komunikācijas brīvības robežas sašaurinājās, bet L. Brežņeva valdīšanas otrā pusē arvien izteiktāk tika raksturota kā “stagnācijas laiks”. Šajā periodā PSRS publiskajā dienaskārtībā no jauna tika iedzīvināts vadoņa kults, un režīma vadība centās atjaunot partijas uzraudzību un diktātu pār sociālajiem procesiem.¹⁵⁸² Vēsturnieks Pēteris Krupņikovs Brežņeva valdīšanas laiku dēvē par “lienošas restaļinācijas mēģinājumu”, kuras mērķis atjaunot staļinisma laika dzīves kārtību un birokrātiskās, kultūras prakses, arvien attālinoties no XX kongresa uzstādījumiem.¹⁵⁸³ Līdzās šim norisēm septiņdesmitajos gados PSRS raksturīga publiskā antisemitisma intensificēšanās, kā rezultātā oficiālais antisemitisms savu kulmināciju sasniedza 1983. gadā, kad tika nodibināta anticionistiskā padome, bet jēdziens “ebrejs” publiskajā telpā kļuva nevēlams.

Šīs tendences atainojās arī padomju historiogrāfijā, ko spilgti iespējams novērot 1986. gadā Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta līdzstrādnieku sagatavotajā un izdotajā darbā “Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām”, kurā holokausta tematikai veltīta tāda pati loma un vērība kā, piemēram, 1959. gada izdevumā, jo ebreju ciešanas un to iznīcināšanas vietas tāpat kā daudzkārt citos periodos iekļautas diskursā par padomju tautas upuriem:

Padomju ļaudis tūkstošiem apšāva jau pirmajās okupācijas dienās un nedēļās, tos masveidīgi iznīcināja koncentrācijas nometnēs. [...] Kā savas drausmīgās valdīšanas pieminējumus fašistiskie nezvēri atstāja masu kapus Biķernieku, Rumbulas un Dreiliņu mežā pie Rīgas Mežciemā pie Daugavpils, Šķēdes kāpās pie Liepājas, Cēsu apkaimes mežā pie Niniera ezera un daudzās citās vietās.¹⁵⁸⁴

Vienlaikus šajā izdevumā turpināta kopš sešdesmitajiem gadiem padomju historiogrāfijai raksturīgā tendence diskreditēt latviešu nacionālistus un raksturot to noziedzīgo un “pretpadomisko” rīcību: “*Ar buržuāzisko nacionālistu palīdzību hitlerieši centās uzkurināt viszemiskākās jūtas, saindēt cilvēku apziņu ar nacistisko cilvēknīdēju ideoloģiju, iepotēt latviešiem naidu pret padomju varu, pret krievu tautu.*”¹⁵⁸⁵ Ebreji šajā noziegumu atainojumā un Latvijas PSR vēstures versijā kopumā pieminēti tikai, norādot, ka līdzās hitleriešu ierīkotajam cietumu un koncentrācijas nometņu tīklam, izveidoti arī vairāki ebreju geto, bet vietējo ebreju iznīcināšana pieminēta it kā starp citu, vēstot arī par nacistu īstenotajām ārvalstu ebreju

¹⁵⁸² Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 162.; Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 376.–377.

¹⁵⁸³ Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 219. lpp.

¹⁵⁸⁴ Sk.: Drīzulis, A. (red.). *Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*. Rīga: Zinātne. 182. lpp.

¹⁵⁸⁵ Drīzulis, A. (red.). (1986). *Latvijas PSR vēsture: no vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*. Rīga: Zinātne. 185. lpp.

slepkavībām: “*Latvijas teritorijā hitlerieši iznīcināja ne tikai vietējos ebrejus, bet arī daudzus tūkstošus no citām Eiropas valstīm atvestos.*”¹⁵⁸⁶

Vēsturnieks Antonijs Zunda norāda, ka šis Atmodas priekšvakarā tapušais darbs atmeta holokausta izpētes jautājumus vairākas desmitgades atpakaļ, jo tā autori, analizējot Otrā pasaules kara notikumus, par ebreju traģēdiju pamatā raksta nevis kā par etniskas grupas, bet tikai padomju cilvēku masveida slepkavību diskursā.¹⁵⁸⁷ Lai arī šāda ideoloģiskā koncepcija pastāvēja visu PSRS periodā, tomēr iepriekšējās desmitgadēs, jo īpaši 1959. gada Latvijas PSR vēstures izdevuma 3. sējumā¹⁵⁸⁸ un dažādos mazāk oficiālos padomju historiogrāfijas sešdesmito gadu darbos bija vērojamas būtiskas atkāpes no šīs konstrukcijas, kas, kā redzams, bija gandrīz pilnībā izzudušas neilgi pirms Atmodas procesu aizsākuma.

Jebkurā gadījumā tāpat kā citu antisemitisko kampaņu laikā holokausta piemiņas saglabāšana, vēl jo mazāk – tās atainojums padomju historiogrāfijā, nebija PSRS ebreju prioritāte. Šajā laikā par dilemmas, kā saglabāt ebreju identitāti padomju sociāli politiskajos apstākļos, izteiktu atrisinājumu kļuva emigrācija, un antisemitiskā diskursa fonā ebreji arī astoņdesmitajos gados turpināja septiņdesmito gadu sākumā aizsākto cīņu par iespējam repatriēties uz Izraēlu. Vienlaikus padomju varas institūcijas centās izdomāt arvien jaunus aizliegumus un propagandiskus paņēmienus, lai varētu ierobežot ebreju emigrāciju. Izbraukšanas tika atteikta vairāk nekā 10 000 gadījumos,¹⁵⁸⁹ bet L. Brežņeva valdīšanas laika demogrāfijas jautājumiem veltītā statistika tika “uzlabota”, lai slēptu problēmas, kam piemita potenciāls raisīt sabiedrības neapmierinātību.¹⁵⁹⁰ Bendžamins Pinkass (*Pinkus*) lēš, ka laikā 1967. līdz 1980. gadam padomju presē tika publicēti vairāk nekā 2000 raksti par cionismu un ebreju nožēlojamo stāvokli Izraēlā,¹⁵⁹¹ tomēr kopš septiņdesmito gadu sākumposma notikumiem ebreju repatriācija tiek pieļauta.¹⁵⁹²

Neraugoties uz dažādiem varas īstenotiem pasākumiem, šajā laika periodā vairāk nekā 13 000 ebreju pameta Latvijas PSR, bet 35 % no visiem PSRS ebrejiem, kas laika posmā no 1968. līdz 1980. gadam emigrēja uz Izraēlu, bija Latvijas PSR dzīvojošie ebreji.¹⁵⁹³ Turklāt kopējā izceļošanas tendence nepārprotami bija augoša: 1969. gadā no PSRS emigrēja 1416 ebreju izcelsmes iedzīvotāju, 1973. gadā vairāk nekā 34 000, 1979. gadā vairāk nekā 50 000, bet, irstot pēdējām padomju sistēmas paliekām, astoņdesmito gadu nogalē un deviņdesmito gadu

¹⁵⁸⁶ Sk.: Drīzulis, A. (red.). *Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*. 182. lpp.

¹⁵⁸⁷ Zunda, A. (2004). Vācu nacistu okupācijas politika Latvijā padomju historiogrāfijas skatījumā. 196. lpp.

¹⁵⁸⁸ Strazdiņš, K. (red.). (1959). *Latvijas PSR vēsture*. 431. lpp.

¹⁵⁸⁹ Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 252–253, 260.

¹⁵⁹⁰ Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 378.

¹⁵⁹¹ Pinkus, B. (1984). *The Soviet Government and the Jews*. P. 219–220.

¹⁵⁹² Johana Brauna vārdiem: “*Tagad Pad. savienībā zināmā mēri piekopj atbrīvošanas politiku un atļauj nevēlamiem elementiem, kā, piem., Solžeņicinam izceļot.*” Sk.: B. a. (1975, 4. okt.). Latviešu un erbēju attieksmes dzimtenē. *Latvija*. 6. lpp.

¹⁵⁹³ Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 2. izd. Rīga: Elpa. 97.–104. lpp

pašā sākumā no PSRS izceļoja vairāk nekā 180 000 ebreju.¹⁵⁹⁴ Kopumā centieni izceļot uz Izraēlu, jo īpaši tas attiecināms uz jaunākās paaudzes Latvijas PSR dzīvojošajiem ebrejiem,¹⁵⁹⁵ aizēnoja vēlmi atjaunot/radīt holokausta atmiņu, jo repatriācijai kā mērķim bija pakļauti citi kopienas stiprināšanas un kultūras kopšanas līdzekļi. Mērķis tika sasniegts negaidīti lielos apmēros, jo 1989. gadā Latvijas PSR dzīvoja vairs tikai nepilni 23 000 ebreju.¹⁵⁹⁶

Gadi	Ebreju skaits Latvijā	Īpatsvars Latvijas iedzīvotāju vidū (%)	Īpatsvars Rīgas iedzīvotāju vidū (%)
1959	36592	1,75	5,1
1970	36680	1,6	4,2
1979	28331	1,1	2,8
1989	22900	0,9	2,1

6.6. att. Ebreju skaits un īpatsvars Latvijas iedzīvotāju vidū 1959.-1989. gadā¹⁵⁹⁷

Pārmaiņas aizsākās septiņdesmito gadu beigās un par būtisku pavērsieni holokausta tematikas izpratnē kļuva starptautiskie kontakti. Tādējādi plašākas iespējas izceļot nozīmēja arī pretēju procesu. No vienas puses, inteliģencei radās daudz lielākas iespējas izceļot no PSRS. No otras, Padomju Savienībā varēja ierasties ārvalstu pētnieki un literāti.¹⁵⁹⁸ Tomēr jaunie kontakti nevarēja kompensēt to holokausta pieminēšanas un atminēšanās aktualizētāju izceļošanu, kas pameta Latvijas PSR teritoriju septiņdesmitajos gados.

6.6.1. Antisemitisma un ebreju izceļošanas ietekme uz holokausta komemorāciju

Par galveno iemeslu Rumbulas pieminēšanas aktivitāšu apsīkumam kļuva ebreju izceļošana no PSRS, kā rezultātā holokausta atmiņas “aģentu” skaits strauji samazinājās un līdz 1975. gadam Latvijas PSRS teritoriju bija pametuši tie, kas aizsāka Rumbulas piemiņas vietas aktualizāciju. Liela daļa no tiem ebrejiem, kas ilgstoši bija ebreju kopienas aktīvākie līderi un aizsāka piemiņas aktivitātes Rumbulā, vienlaikus bija arī aktīvākie cīnītāji par iespējām emigrēt uz Izraēlu.¹⁵⁹⁹ Septiņdesmito gadu vidū, kad izbraukšana kļuva iespēja plašam ebreju lokam,

¹⁵⁹⁴ Sīkāk sk.: Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 49. lpp.

¹⁵⁹⁵ R. Šaca Marjaša šajā laikā rakstīja: “Taču, kā tas ir pierādījies, viņu [ebreju jauniešu] galvenais mērķis ir izbraukšana” Sk.: Meistere, U. (1990, 20. febr.). “Ticu, ka latvieši mūs aizstāvēs...”: Saruna ar Rutu Marjašu, vienu no Latvijas ebreju kultūras biedrības dibinātājiem. *Atmoda*. 4. lpp.

¹⁵⁹⁶ Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 67.–68. lpp.

¹⁵⁹⁷ Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 2. izd. Rīga: Elpa. 104. lpp.

¹⁵⁹⁸ Šo pārmaiņu rezultātā 1978. gadā Latvijas PSR pirmoreiz ieradās viens vēlākajiem holokausta pētniecības Latvijā pamatlicējiem, ASV universitātes profesors Andrievs Ezergailis. Sk.: Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 251. lpp.

¹⁵⁹⁹ Sk.: Leo Dribins raksta, ka 35 % no visiem PSRS ebrejiem, kas laika posmā no 1968. līdz 1980. gadam emigrēja uz Izraēlu, bija Latvijas PSR dzīvojošie ebreji. Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 104. lpp.

tādas holokausta atmiņas Latvijā veidošanas kontekstā nozīmīgas un šajā promocijas darbā vairākkārt minētas personības kā Šmuels Ceitlins, Dāvids Zilbermans, Mirjama un Dāvids Garberi, Josifs Kuzkovskis, Josifs Mendelēvičs, Elī Valks un daudzi citi pameta Latvijas PSR un devās uz Izraēlu.¹⁶⁰⁰

Ebreju kopienas elites nozīmīgas daļas emigrācija nevarēja neietekmēt ebreju kopienas dzīvi un tostarp arī holokausta pieminēšanas procesus. Vienlaikus būtiska Latvijas PSR ebreju daļa arvien izteiktāk centās slēpt vai neizcelt savu etnisko/nacionālo piederību un pielāgoties padomju režīma ideoloģiskajam kanonam, lai izvairītos no antisemītiskiem ekscesiem. Ilglaicīgu ebreju jautājumu virzītāju emigrācija atstāja vietējo kopienu bez līderiem, kas būtu spējīgi dziedēt holokausta radītās traumas, bet bez mērķtiecīgas vadības un antisemītisku tendenču iespaidā arvien vairāk ebreji pielāgojās padomju prasībām un normām.¹⁶⁰¹

Cionistu izceļošanas rezultātā ebreju kopiena palika bez kādreizējiem idejiskajiem līderiem, kas varētu rūpēties par ebreju kultūras, tai skaitā holokausta atmiņas saglabāšanu. No vienas puses, holokausta piemiņas pasākumu aktivitāte samazinājās, pasākumos Rīgā piedalījās mazāks cilvēku skaits, vairs neturpinājās vērienīgi labiekārtošanas darbi, no otras puses, piemiņas pasākumi mazākā mērā kalpoja cionisma mērķiem, kurus noteica vēlme izceļot. Tā vietā upuru piemiņa ieguva nozīmīgāku lomu komemorācijas pasākumos.¹⁶⁰² Padomju Savienībā svētki un rituāli, kā arī atceres pasākumi pildīja konkrētu ideoloģisko funkciju – tie “audzināja un veidoja” jauno padomju cilvēku,¹⁶⁰³ tomēr, neraugoties uz to, ka oficiāli atļautajos un organizētajos holokausta atceres pasākumos padomju vara centās šīs tendences ieviest, piedalīšanās holokausta upuru piemiņas norises visbiežāk neiekļāvās ideoloģizētajā, standartizētajā, “obligāti brīvprātīgajā” padomju pieminēšanas rituālu rutīnā.

Piemiņas pasākumi, galvenokārt Rumbulā, notika arī pēc cionistu izceļošanas septiņdesmito gadu pirmajā pusē, tomēr, ņemot vērā, ka šī laika notikumi šobrīd visbiežāk tiek veidoti, balstoties uz viņu radītājām liecībām, ir maz materiālu, kas ļautu raksturot šos notikumus no septiņdesmito gadu vidus līdz Atmodai, tomēr dažos no tiem ir norādīts, ka piemiņas pasākumi Rumbulā notika arī pēc 1975. gada.¹⁶⁰⁴ Ārons Šneiers (*Шнеер*) raksta, ka arī šajā periodā uz Rumbulu “sadzītās” ideoloģizētās studentu pieminēšanas grupas uzvedās nepieklājīgi,

¹⁶⁰⁰ Daudzi no emigrantiem pirms savas aizbraukšanas apmeklēja Rumbulu un citas piemiņas vietas, lai simboliski atvadītos no saviem tuviniekiem, holokausta upuriem un arī savas tautas nesenās vēstures, par kuras saglabāšanu bija rūpējušies vairāku desmitgažu ilgumā.

¹⁶⁰¹ Sk.: Levin, N. (1978). *The Jews in the Soviet Union since 1917*. New York: New York University Press. P. 757–759.

¹⁶⁰² Шнеер, А. (1999, 12 января). “Жизнь – это место, где жить нельзя”: необходимое уточнение к истории еврейского движения в Риге 20–80-х годов. *ЕК*. С 12.

¹⁶⁰³ Zelče, V. (2011). Uzvaras svētki padomju Latvijā. 202. lpp.

¹⁶⁰⁴ Piemēram, Jūlijs Košarovskis (*Кošаровский*) raksta, ka piemiņas pasākumi Rumbulā notika arī laika periodā no 1972. līdz 1976. gadam, kā arī norāda, ka norises stingri uzraudzīja un ierobežoja drošības iestādes, bet 1976. gadā vairāki mītiņa dalībnieki tika arestēti. Sk.: <http://kosharovsky.com/chronology/chronology-of-events-up-to-1973>. Septiņdesmito gadu nogalē un astoņdesmito gadu sākumā Rīgā turpinājās ebreju masu kapavietu sakopšanas darbi, kuros piedalījās ebreju kopienas aktīvistu, kas centās saglabāt holokausta upuru piemiņu. Sk.: Шнеер, А. (1999, 12 января). “Жизнь – это место, где жить нельзя”: необходимое уточнение к истории еврейского движения в Риге 20–80-х годов. *ЕК*. С 12.

dažkārt pat rupji un vairākkārt sadūra riepās to ebreju automašīnām, kas bija ieradušies pieminēt savus tuviniekus.¹⁶⁰⁵ Tās piemiņas pasākumu ierobežošanas formas, ko vara praktizēja kopš Izraēlas Sešu dienu kara – orķestri, kas spēlēja kara maršus piemiņas laikā vai mītiņa dalībnieku aresti –, turpinājās līdz astoņdesmito gadu beigām.

Tomēr apgalvojums, ka padomju režīms centās nepieļaut vai aizliegt piemiņas pasākumus Rumbulā, ir krietni pārspīlēts. Nepieciešams ņemt vērā būtisku atšķirību – centienus pieminēt Otrā pasaules karā nogalināto ebreju upurus un cionistiskās izpausmes, kas kļuva par būtisku piemiņas pasākumu daļu kopš sešdesmito gadu beigām. Ebreju liecības norāda, ka pašu pasākuma dalībnieku vidū nebija vienprātības par uzsvāriem un vismaz daži pieminēšanas aktīvisti, kas primāri vēlējās godināt upurus, nebija apmierināti ar neslēpti cionistisko retoriku. Turklāt, ņemot vērā, ka Rumbulā tika atzīmētas arī Izraēlas dibināšanas gadadienas, būtu pārsteidzoši, ja padomju varas iestādes neuzraudzītu un necenstos ierobežot šos pasākumus.

6.6.1. Ebreju iznīcināšana Latvijas PSR laikrakstos: no noklusēšanas līdz pieminēšanai

Pēc tam, kad gan ebreji kā upuri, gan to iznīcināšanas vietas septiņdesmito gadu sākumā bija izzudušas no Latvijas PSR preses publikācijām, tās dažkārt sāka atkal parādīties kopš 1976. gada. Rumbulu pieminēt savos rakstos turpināja Miervaldis Birze.¹⁶⁰⁶ Atceroties šos savus centienus un to iemeslus, M. Birze rakstījis:

Cik esmu varējis, tik esmu meklējis un rakstījis. Tik vienādiņ stāv prātā tā ebreju dedzināšana tepat Rumbulā, kur desmitiem tūkstoši līķu tika atdoti ugunij. Drausmīgs smārds un dūmi vēlās Rīgai pāri... Un mums pat nav neviena pieminekļa viņiem! Var jau būt, ka es liekos pārāk īgns, bet beidzot taču jāieskatās patiesībai acīs.¹⁶⁰⁷

Vēl dažkārt ebreju iznīcināšanas temats tika pieminēts kontekstā ar nacistu līdzskrējēju vajāšanu vai tiesāšanu. Piemēram, laikraksta “*Правда*” žurnālistes S. Timofejevas rakstā par nacistu kolaboracionistiem Boļislavu Maikovski, Kārli Detlavu, Edgaru Laipenieku, kurā autore vērsās pret rietumnieku centieniem paglābt noziedzniekus no soda, iztēlojot viņus par “nekaitīgiem vecīšiem”.¹⁶⁰⁸ Tomēr kopumā vēl septiņdesmito gadu beigās temats tiek noklusēts. Atšķirībā no latviešu trimdas preses, ko šajā laikā “pārpludina” vēstījumi par V. Arāja tiesāšanu un arī notiesāšanu,¹⁶⁰⁹ neraugoties uz padomju centieniem diskreditēt latviešu kolaboracionistus, Viktora Arāja tiesāšana Latvijas PSR presē tiek atainota skopi, precīzāk, ja neskaita dažus izņēmumus, tā lielākoties tiek ignorēta. Izņēmumi ir jau minētais S. Timofejevas raksts, kura mērķis – apliecināt nepieciešamību sodīt Rietumos mītošos nacistu kolaboracionistus neatkarīgi

¹⁶⁰⁵ Шнеер, А. (1999, 15 января). “Жизнь – это место, где жить нельзя”: необходимое уточнение к истории еврейского движения в Риге 20–80-х годов. *ЕК*. С 13.

¹⁶⁰⁶ Birze, M. (1976, 10. dec.). Vecās takas pārstaigājot. *Cīņa*. 4. lpp.

¹⁶⁰⁷ Krūmiņš, J. (1988, 1. jūn.). Bērziņš, Birze, 3703973823, ... *Liesma*. 3. lpp.

¹⁶⁰⁸ Timofejeva, S. (1976, 28. dec.). Nekaitīgi vecīši? *Cīņa*. 3. lpp.

¹⁶⁰⁹ B. a. (1979, 29. dec.). Mūža cietums V. Arājam. *Laiks*. 4. lpp.; Varkalns, T. (1980, 5. janv.). Arājs sodīts. *Latvija*. 4. lpp.; P. B. (1980, 5. janv.). Arājam mūža ieslodzījums. *Latvija Amerikā*. 1. lpp.; Varkalns, T. (1980, 18. janv.). Tiesa beigusies. *Londonas Avīze*. 3. lpp.

no to vecuma, un, lai to pamatotu, autore sīki raksturojusi Viktora Arāja un viņa līdzgaitnieku noziegumus:

Arājs un viņa padotie bija masveida nošaušanu rīkotāji. Biķernieku mežā, netālu no Rīgas, viņi nogalināja ne mazāk kā 45 tūkstošus cilvēku. 1941. gada vasarā un rudenī vien Latvijas pilsētās un laukos nāves sods izpildīts vairāk nekā pieciem tūkstošiem cilvēku. 1941. gada 30. novembrī un 8. decembrī Arāja komanda piedalījās Rīgas geto iedzīvotāju iznīcināšanā: divās reizēs Rumbulas mežā nošāva vairāk nekā 20 tūkstošu cilvēku.¹⁶¹⁰

Septiņdesmito un astoņdesmito gadu periodam raksturīgo PSRS attieksmi pret holokaustu raksturo arī Žaņa Lipkes (ne)reprezentācija padomju publiskajā telpā. Lai gan 1977. gadā Izraēlā notika viņa godināšanas pasākums, tomēr PSRS tas netika atainots, vēl jo vairāk, padomju režīms ar nelieliem izņēmumiem ilgstoši bija pretdarbojies centieniem izcelt ebreju glābēju tematiku, tai skaitā Ž. Lipkes personību un viņa pašizliedzīgo rīcību Otrā pasaules kara laikā. Žanim Lipkem jau 1966. gadā holokausta izpētes, dokumentācijas, izglītošanas un pieminēšanas centrs “*Yad Vashem*” un Izraēlas valsts bija piešķīrusi 1953. gadā nodibināto augstāko ebreju glābēju goda titulu – “Taisnīgais starp tautām” (*Righteous Among the Nations*), tomēr PSRS izbraukšanu uz svinīgo pasākumu viņam liedza.

Ž. Lipkem Izraēlā izdevās nokļūt tikai 1977. gadā, ceļojot caur Austrāliju, kurp viņam padomju varas iestādes atļāva doties, lai apciemotu dēlu. Vizītes laikā Jeruzalemē Žanis Lipke tika oficiāli un emocionāli godināts, kā arī Pasaules Taisnīgo alejā iestādīja savā un sievas Johannas vārdā nosauktu piemiņas koku, bet vietējie iedzīvotāji viņu godināja kā varoni – pasākuma laikā Jeruzalemē viņu sagaidīja tūkstošiem cilvēku un uz rokām nesa pa Jeruzalemes ielām.¹⁶¹¹ Pasākums un Ž. Lipkes veikums tika atainots arī Izraēlas medijos, tomēr Padomju Savienības publiskajā telpā šis notikums palika “nepamanīts”.

Ebreju iznīcināšanas tematika Latvijas PSR laikrakstos vēlreiz sāka atgriezties astoņdesmito gadu ievadā – rakstos, kas veltīti 40 gadskārtai kopš Otrā pasaules kara sākuma. Sākotnēji publikācijās minētas tikai par nacisma nežēlības simboliem kļuvušās slepkavību vietas, piemēram, Biķernieku priedes un Rumbula,¹⁶¹² bet vēlāk atkal sāk parādīties arī norādes uz ebrejiem kā upuriem: “*Hitleriešu upuru masu kapi Rīgā un tās tuvumā ir vairākās vietās: Rumbulas mežā. Dreiliņu mežā, Ziepniekkalnā, vairāki tūkstoši Centrālcietuma un Termiņcietumā nobendēto padomju cilvēku aprakti Matīsa un Ebreju kapos.*”¹⁶¹³ Šī tendence, lai gan retos gadījumos, pastiprinās, arī tuvojoties 40 gadadienai kopš PSRS karaspēka uzvaras

¹⁶¹⁰ Timofejeva, S. (1976, 28. dec.). Nekaitīgi vecīši? *Cīņa*. 3. lpp. Vēl viens piemērs ir apjomīgs korespondenta A. Grečuhina raksts laikrakstā “*Cīņa*” ar nosaukumu “Noziegumi bez soda”, kurā pie Viktora Arāja noziegumiem tiek pieskaitīta arī 30 tūkstošu iznīcināšana Rumbulā. Ebreji kā upuri šajā vēstījumā netiek pieminēti, jo V. Arājs ar saviem līdzgaitniekiem slepkavojis padomju pilsoņus, bet raksta galvenais fokuss ir uz tiesas procesa nepilnībām – nespēju operatīvi notiesāt vainīgo, neraugoties uz neapstrīdamajiem pierādījumiem, ņirgāšanos par lieciniekiem u. c. Rietumu tiesas divvainībām. Sk.: Grečuhins, A. (1979, 19. apr.) Noziegumi bez soda. *Cīņa*. 4. lpp. Tomēr par V. Arājam piespiesto soda mēru Latvijas PSRS prese nevēsta.

¹⁶¹¹ Sīkāk sk.: Gordons, F. (2001/1994). *Latvieši un žīdi. Spīlēs starp Vāciju un Krieviju*. Rīga: Memento. 92.–93. lpp.

¹⁶¹² Sk.: Rudzītis, Dz. (1981, 27. jūnijs). Barbari. *Cīņa*. 2. lpp.

¹⁶¹³ Ķipers, J. (1982, 29. janv.). Neaizmirsīsim! *Cīņa*. 2. lpp.

Otrajā pasaules karā.¹⁶¹⁴ Viens no atgādinājumiem par to, kas notika pirms 40 gadiem, Franča Rekšnas vēstījumā līdzās tipiski lietotajām ebreju iznīcināšanas vietām publicēta arī norāde uz ebrejiem kā upuriem:

Jau pirmajās kara dienās fašistiem par upuri krita daudzi tūkstoši ebreju, daudzi no viņiem tika nogalināti Biķerniekos un Rumbulā. (Rumbulā esesieši nogalināja ap 30 000 ebreju tautības padomju pilsoņu).¹⁶¹⁵

Lai gan tendence minēt Rumbulu, Biķerniekus un dažkārt arī Rīgas geto Lielā Tēvijas kara piemiņai vēltītos rakstos turpinās arī 1985. un 1986. gadā, tikai dažos gadījumos tās tiek atklāti dēvētas par ebreju slepkavības vietām, publicējot skaidras norādes uz nacistu antisemītisko teroru.¹⁶¹⁶ Tomēr atšķirībā no laika perioda kopš septiņdesmito gadu vidus, šādas norādes ir sastopamas. Spilgts piemērs ir Ievas (Evas) Vāteres publikācija par viņas vecāku nogalināšanu Rumbulā:

1941. gadā, no 30. novembra līdz 8. decembrim, gandrīz pilnīgi tika likvidēts Rīgas geto, iznīcināti 50 000 vecu un slimu cilvēku, mazuļi un mātes, jaunieši un jaunietes. ... “Schnell, schnell!” kļiedza nezvēri cilvēku izskatā, un upuri tika dzīti uz savu pēdējo atdusas vietu Rumbulas mežā. Cilvēku vaidi, raudas, kļiedzieni savijās ar suņu un varmāku balsīm. Aukstums, sals. Pati daba ar savu sūrumu tajā gadā protestēja pret cilvēku mokām un nāvi. Tikai fašistu sirdīs nebija žēlastības. [...] Tur iet arī mana māte un tēvs. Droši vien māmuļa ir satvērusi tēvu zem rokas. Ved viņu kailu, nosalušu, nespēcīgu. Mamma, domāju, iet augsti paceltu galvu un, nāvējošā šāvīna ievainota, mocītājiem pēdējo lāstu raidījusi, saļimst... Šī vieta Rumbulas mežā ir svēta. Tā apslacīta 50 000 nevainīgu cilvēku asinīm. Viņi noslepkavoti tikai tāpēc, ka iekarotājiem nepatika viņu “asins” un acu krāsa, viņu rase.¹⁶¹⁷

6.6.2. Holokausta populārās reprezentācijas astoņdesmito gadu sākumā

Neraugoties uz šim periodam raksturīgo antisemītismu, septiņdesmito gadu nogalē pēc vairāk nekā desmitgadi ilgās noklusēšanas holokausts atkal tika reprezentēts padomju populārajā kultūrā – šī tāpat kā represiju intensitāte bija būtiska atšķirība salīdzinājumā ar vēlīnā staļinisma antisemītiskajām akcijām. Rumbulas un Rīgas geto tematika daiļdarbos sāk atgriezties 1978. gadā, piemēram, Alberta Liepas un Margēra Zariņa publikācijās žurnālā “Karogs”.¹⁶¹⁸ Bet Imants Auziņš, poētiski cenšoties analizēt dzejas rakstīšanas virsmērķus, Rumbulu izmanto kā skaudru piemēru un laikrakstā “Cīņa” raksta:

Dzeja ir kauja ar tevi, nakts kaulainā:/ mūžīgais pilnības kļiedziens!/ Dzeja pie tiem, kurus Rumbulā saraka./ aiziet par pieneni ziedēt,/ senām un nesenām mocību barakām/ pārliecas pāri kā priede:¹⁶¹⁹

¹⁶¹⁴ Piemēram, Heinrihs Soms raksta, ka “cilvēku masu kapu vietas — Biķerniekos, Rumbulā, Dreiliņos, Salaspili — ar šausmām uz mūžu liek atcerēties fašistu cīņvēstīnīcināšanas politiku.” Sk.: Soms, H. (1984, 9. maijs). Hitlerisma baigā bilance. *Cīņa*. 2. lpp.

¹⁶¹⁵ Rekšņa, F. (1984, 10. aug.). Nezvēra ķetnās. *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.

¹⁶¹⁶ Šādas norādes sastopamas jau minētā Franča Rekšņas darbos. Piemēram, 1987. gada publikācijā viņš atklāti raksta gan par ebreju slepkavošanu Rumbulā un Biķerniekos, gan arī citē Ellas Medaljes liecību par izglābšanos Rumbulā. Sk.: Rekšņa, F. (1987, 8. sept.). Lielinkvizatoru darbi un nedarbi. *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.

¹⁶¹⁷ Vātere, I. (1984, 20. dec.). Tajā tālajā vasaras rītā. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.

¹⁶¹⁸ Liepa, A. (1978, 1. marts). Būt tuvībā ar tautu. *Karogs*. 128. lpp.; Zariņš, M. (1978, 1. jūnijs). Kapelmeistara Kociņa kalendārs KKK. *Karogs*. 9. lpp.

¹⁶¹⁹ Auziņš, I. (1978, 10. sept.). Dzeja nav atdusa mežmalā saulainā. *Cīņa*. 3. lpp.

Septiņdesmito gadu nogalē ebreju iznīcināšanas tematika Latvijas PSR literatūrā vēlreiz atgriežas arī Mirdzas Kļavas romānā “Māra Rīgā”, kas rakstīts, izmantojot autobiogrāfiskus materiālus, un centrējas ap galveno varoni, pusaudzi Māru, kā arī viņas draugu, tuvāko radnieku un kaimiņu dzīves gaitām indivīdam sarežģīto trīsdesmito gadu beigu un četrdesmito gadu pirmās puses Rīgā.¹⁶²⁰ Emocionāli piesātinātākais ir vēstījums par nozīmīgākā vietējo kolaborantu līdzdalību holokaustā, kas atainota Friča Vārpa tēlā, kurš sākotnēji darbojies kā šucmanis, bet pēc tam iestājies brīvprātīgajā policijas bataljonā. Kādā epizodē Fricis Vārpa, būdams pamatīgi iereibis, Mārai un viņas draudzenei Jautrītei, acīmredzami sirdsapziņas mocīts, atzīstas, kas ir viņa kā nacistu izpalīga pienākumu pamata saturs:

Jums liekas, ka ar žīdiem tik vienkārši. Tur vajag nervus. Un kādi cirki tikai nav gadījušies! Vienreiz, kad citi jau bija nošauti, leitnants pašai pēdējai plikai žīdietei lika spēlēt vijoli. Kādreiz tā Sāra Rašina ar savu spēšanu jauca latviešiem galvas. Šī neklausīja, iesvieda vijoli bedrē. Dzirdat... vijole skan...¹⁶²¹

Spilgti līdzdalība ebreju iznīcināšanā un tās morālās sekas Friča Vārpa tēlā atbalsojas, kad degvīns iztukšots un viņš ļauj vaļu emocijām: “*Bet kādēļ tas žīdu knēvelis tur kaktā tup uz ceļiem? Viņš visur man velkas pakaļ... visur... Un tā vijole skan... – Fricis Vārpa paķēra krēslu un svieda pret sienu, kur viņam rādījās rēgs. [...] Tajā pašā vakarā Čiekurkalna stacijā uz sola atrada nošāvušos Frici Vārpu.*”¹⁶²²

Holokausta tematika nozīmīgu vietu ieņem arī populāro bērnu darbu autores Zentas Ērgles stāstā¹⁶²³ “Noslēpumainais atradums”, kas uzrakstīts 1980. gadā un kurā galvenās darbojošās personas ir četri jaunieši, Jauno milicijas draugu (JMD) vienības biedri un viņu vasaras aktivitāšu apraksts. Zentas Ērgles “Noslēpumainais atradums” ir aizraujošs un ideoloģiski piesātināts stāsts ar vēstījumu, kā kļūt par atbildīgu un godprātīgu padomju pilsoni, domājot ne tikai par savām privātajām, bet arī sabiedriskajām interesēm, tai pašā laikā sniedz nozīmīgu ieskaitu nacistu īstenotajās ebreju vajāšanās un to traģiskajā rezultātā.¹⁶²⁴ Piemēram, vienlaikus

¹⁶²⁰ Autore varu maiņu Rīgā tostarp iezīmē, Māras acīm raksturojot uz ielas sastaptas ebrejietes tēlu un tādējādi tieši un netieši norādot arī uz visu ebreju stāvokli nacistiskās okupācijas pirmajos mēnešos: “*Paskatījās sāņus. Vispirms sastapa divas dziļi iekritušas, tumšu ēnu apņemtās, brūnas acis, pilnas naida un izmisuma. Tikai tad Māra ieraudzīja nācēju visā augumā. Tieva, paveca ebrejiete gāja pa ielas noteku, pie katra soļa klabēja koka tupeles: klap... klap... Rokā turēdama lakstu, viņa nokoda pa kumosam no burkāna. Dzeltēna zvaigzne uz krūtīm. Viņa pagāja Mārai garām. Dzeltēna zvaigzne uz muguras. Pārtikas veikalos viņu nelaiž, pa trotuāru iet viņa nedrīkst.*” Sk.: Kļava, M. (1979). *Māra Rīgā*. Rīga: Liesma. 215. lpp.

¹⁶²¹ Turpat. 233. lpp.

¹⁶²² Turpat. 234. lpp.

¹⁶²³ Zenta Ērgle kopumā uzrakstījusi vairāk nekā 30 grāmatu, to kopējā tirāža lēsta virs diviem miljoniem eksemplāru, bet darbi tulkoti vairāk nekā 15 valodās. Ar Z. Ērgles darbiem uzaugušas vairākas paaudzes, autores darbu panākumu pamatā veiksmīgie pusaudžu portretējumi, aizraujošs sižets, caur stāstījumu vienmēr jaušamā labestība un neizsīkstošs humors. Sk.: Auziņš, A. (1998, 16. jūn.). Zenta Ērgle 1920. g. 23.XII–1998.11.VI. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/arhivs/zenta-ergle-1920-g-23-xii-1998-g-11-vi-10282044>.

¹⁶²⁴ Notikumu risinās ap pensionāres Paulīnes Purvītes pārvācoties pamesto gultu un tajā apslēptajiem dārgumiem. Stāsts centrējas ap jauniešu mēģinājumiem izsekot dārgumu atradēju un piesavinātāju, vienlaikus atklājot nacistiskās okupācijas laika notikumus un dārgumu izcelsmi. Stāstā kā viens no personāžiem tiek atainots juvelieris Haims Goldbaums, kura meitai Emijai piederējusi daļa no dārgumiem un kurš neilgi pirms nacistu iebrukuma devies uz Ļeņingradu: “*Meita Emija, konservatorijas studente, palika Rīgā. Kad Haims ar sievu 1944. gada novembrī atgriezās dzimtajā pilsētā, nebija ne Emijas, ne kuplās radnieku saimes. Hitlerieši bija visus apšāvuši un aprakuši masu kapos pie Rumbulas un Biķerniekos.*” Sk.: Ērgle, Z. (1980). *Noslēpumainais atradums*. Rīga: Liesma. 12. lpp.

vijoties cauri galvenajai sižeta līnijai, vienam no darba varoņiem Goldbaumam viņa meitas likteni darba izskaņā pavēsta pensionāre Paulīne un sētniece Elliņmāte, lasītāju iepazīstinot arī ar ebreju ciešanām nacistu okupācijas laikā:

Mans nelaika vīrs pirms aiziešanas uz fronti daudz tika runājis par fašistu zvērībām, par komunistu un ebreju vajāšanām, par koncentrācijas nometnēm. Bet ļaudis tam sākumā neticēja, negribēja ticēt. [...] Ebrejus pasludināja par netīru rasi, lika tiem nēsāt uz muguras dzeltenu zvaigzni un iet tikai pa ielas braucamo daļu kā zirgiem. Maskavas forštatē ierīkoja geto un sadzina visus ebrejus tur kā lopiņus aplokā, kā zvērus aiz dzeloņstieplēm, apkārt bruņoti sargi ar suņiem.¹⁶²⁵

Savukārt 1984. gadā Alūksnes ebreju nošaušanu spilgti aprakstījis padomju represijas pārdzīvojušais Aleksandrs Pelēcis.¹⁶²⁶ Viņa 1984. gadā publicētais vēstījums par Alūksnes vēsturi ietver būtiskas un spilgtas ebreju iznīcināšanas epizodes Alūksnē Otrā pasaules kara laikā.¹⁶²⁷ Cita starpā Aleksandrs Pelēcis raksturo kāda Alūksnes ebreja noslepkavošanas procesu:

Divus ložmetējus novietoja kaujas pozīcijā. Skanēja komanda, ka atdzītajiem jāizgērbjas. Kas nepaklausīja, tiem palīdzēja šauteņu laidnes. Zordem lika piesiet Baltiņu [zirgu] pie priedes. – Jūs viņai ēst iedodiet! Siens ir šķūnītī. Padzirdiet! Auzas nepiemirstiet! – Neko, neko nepiemirsīsim! – atbildēja Augusts. Viņa rokas krampjaini žņaudza šauteni. Nevarēja paskatīties uz meiteni bez drēbēm, varbūt atcerējās, kā dejojis valsi ar Dinu skolas ballē. Arī uz Augustu attiecās komanda – viņš ievilka patronu stobrā. Viss šķīta kā murgs, no kura it kā vajadzētu atmosties, bet atmodas nebija. Tarkšķēja ložmetēji, rēja šautenes, rībēja atsevišķi šāvieni. Kad bedrē iekrita ormaņa Zordes ģimene, dzīvs suns sekoja mirušajiem saimniekiem. Augusts pacēla šauteni un mērķēja sunim galvā. Pajūgā krāva nošauto drēbes. Baltiņš vilka ratus cerībā, ka kāds savējais brauc uz mājām. Bet groži pavēlēja braukt garām pazīstamajiem vārtiem. Siseņu priedēs rūsganajās smiltīs mētājās Hannas zeltmatainā lelle. Gulēja un skatījās debesīs ar vēl zilākām acīm. Rotaļlietas mehānismā kaut kas bija samaitājies – guļot lellei vajadzēja aizvērt acis.¹⁶²⁸

Septiņdesmito gadu beigās un astoņdesmito sākumā nozīmīga loma holokausta notikumiem bija ebreju teātra dzīvē, ko sākotnēji vadīja režisors Mihails Rapoportis. Studijas uzvestajās izrādēs regulāri tika akcentēta holokausta tematika, bet 1982. gadā teātra trupa, pieminot ebreju iznīcināšanas četrdesmito gadadienu, vairākos dzīvokļos interesentiem spēlēja uzvedumu, kas veidots no Annas Frankas dienasgrāmatu materiāliem.¹⁶²⁹ Visbeidzot holokausta tematika 1981. gadā parādās arī TV ekrānos. Tas notiek tolaik populārā un daudzās padomju republikās mīlētajā režisora Aloiza Brenča veidotajā Rīgas kinostudijas septiņu sēriju mākslas filmā “Ilgais ceļš kāpās”¹⁶³⁰, simboliskā epizodē, kad galvenā varone Marta Ozola ienāk kādreiz ebreju ģimenei piederējušā dzīvoklī.

Tomēr ne visas ebreju kopienas pārstāvju aktivitātes, kas cita starpā bija vērstas arī uz holokausta norišu komunikēšanu, izdevās veiksmīgi realizēt. 1985. gadā Ruta Šaca-Marjaša ar

¹⁶²⁵ Ērgle, Z. (1980). *Noslēpumainais atradums*. 75.–76. lpp.

¹⁶²⁶ Viņam 1946. gadā Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas Kara tribunāls par dienēšanu vācu armijā, sadarbošanos ar “Latviešu nacionālo partizānu organizāciju” un pretpadomju rakstu publicēšanu piesprieda 10 gadus labošanas darbu nometnē un atgriezties Latvijā viņam izdodas tikai 1969. gadā.

¹⁶²⁷ LVA. (2014). *Latvijas iedzīvotāju izsūtīšana 1949. gada 25. martā no Alūksnes aprinķa*. *Latvijas Valsts Arhīvs*. Sk.: <http://www.itl.rtu.lv/LVA/index3.php?id=5504>.

¹⁶²⁸ Pelēcis, A. (1984). *Alūksnes grāmata: tēlojumi un leģendas*. Rīga: Liesma. 168.–169. lpp.

¹⁶²⁹ Sk.: Шнеер, А. (1999, 15, 22 января). “Жизнь – это место, где жить нельзя”: необходимое уточнение к истории еврейского движения в Риге 20–80-х годов. *ЕК*. С 12.–13.

¹⁶³⁰ Brenčs, A. (rež.). *Ilgais ceļš kāpās: daudzsēriju mākslas filma*. Rīga: Rīgas Kinostudija.

vairāku Latvijas Rakstniecības savienības biedru atbalstu organizēja nozīmīga padomju laika ebreju kultūras dzīves organizētāja Maksa Šaca-Aņina¹⁶³¹ (R. Šacas-Marjašas tēva) simtgades svinības. Šis pasākums kļuva par vienu no priekšvēstnešiem tam, ka ebrejiem nozīmīgas tēmas, tostarp holokausts, varētu būt brīvas no padomju aizlieguma un noklusējuma.¹⁶³² R.Šaca-Marjaša vairākām izdevniecībām nesekmīgi centās piedāvāt tikko pabeigtu grāmatu par savu tēvu. Kāds ģimenes draugs jau tobrīd atklāti noteica: “*Grāmatu par Šacu-Aņinu mūsu valstī nekad neizdos, jo viņš ir ebreju kultūras darbinieks.*”¹⁶³³ Viņam bija taisnība, grāmata tika publicēta tikai 1995. gadā jau citā politiskajā iekārtā – piecus gadus pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas.¹⁶³⁴

6.7. Holokausta sociālā atmiņa LPSR: starp kultūras un komunikatīvo dimensiju

Pēc Otrā pasaules kara Aukstā kara apstākļos “dzelzs priekšvara” Rietumu pusē palika teritorijas, kur bija radusies un īstenota ideoloģija, kas pieļāva un, vēl jo vairāk, kuras pamata motīvs bija ebreju iznīcināšana, savukārt Austrumu pusē palika teritorijas, kurās ebreju iznīcināšana praktiski bija norisinājusies – PSRS varā palika gan kādreizējās ebreju mītnes zemes ar to vēsturi un tradīcijām, gan holokausta norises vietas – nāves nometnes un lauki. Līdz ar to Rietumos holokausts pamatā bija teorētiski apgūstams jautājums, cenšoties atbildēt, kā un kāpēc tas varēja notikt un notika. Turpretī Austrumos jautājums nebija tikai par zaudētām kaimiņu līdzcilvēku kopienām, un vainīgie nebija cilvēki, kas, galvenokārt, bija piedalījušies noziedzīgu plānu izstrādē un realizācijā, sastādot sarakstus un pulcējot ebrejus koncentrācijas nometnēs un izsūtīšanai uz Austrumiem.

Austrumeiropā holokausts bija stāsts par slepkavībām un līdzcilvēkiem, kas tās īstenoja, tajās asistēja vai pieredzēja, kā līdzcilvēkus aizved nāvē. Ja slepkavības lielpilsētās bija salīdzinoši anonīmas, tad mazajās apdzīvotajās vietās slepkavas nogalināja savus kaimiņus, tirgotājus vai attālus paziņas, bet vietējie iedzīvotāji nevarēja nepamanīt ne šos notikumus, ne to sekas. Tā bija daudz tiešāka, personiskāka pieredze un sasaiste ar nežēlīgu noziegumu. Lai gan vairumā gadījumā nogalināšana notika ārpus pilsētu un ciemu centriem – daudzi jo daudzi cilvēki visā Latvijas teritorijā bija šo nogalināšanu liecinieki – sākot ar tiem, kas redzēja nozieguma brīdi vai ceļu līdz tam, turpinot ar tiem, kas dzirdēja šāvienus vai pat upuru kliedzienus un skaidri saprata, ko tie nozīmē, un beidzot ar tiem, kas pieredzēja, kā nacisti pirms atkāpšanās dedzināja holokausta upuru līķus.

¹⁶³¹ Sīkāk par Maksa Šaca-Aņina dzīvi un darbību, tai skaitā padomju periodā sk.: Шац-Марьяш, Р. (1995). *Быль, явь и мечта: книга об отце*. Рига: SIA “БОТА”.

¹⁶³² Par pasākuma norises un organizēšanas aizkulisēm sk.: Šaca-Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 153–154. lpp.

¹⁶³³ Šaca-Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 154. lpp.

¹⁶³⁴ Sk.: Шац-Марьяш, Р. (1995). *Быль, явь и мечта: книга об отце*. Рига: SIA “БОТА”. Latviski grāmata publicēta 1998. gadā. Sk.: Šaca-Marjaša, R. (2013). *Grāmata par tēvu*. Rīga: Rīgas starptautiskais humanitātes fonds.

Tāpat kā slepkavību tuvumā dzīvojošie nevarēja nepamanīt ebreju iznīcināšanas norises dažādus aspektus, viņi nevarēja neredzēt arī izmisīgos centienus slēpt nozieguma pēdas – līķu dedzināšanas radītie dūmi un smārds folklorizējās tāpat kā “zīdu šaušana”. Holokausts tika īstenots atklāti un neģēlīgi, vietējie iedzīvotāji to nevarēja neredzēt, daudzus šī pieredze satrauca, biedēja un demoralizēja. Folklorā par notikumiem radās un izplatījās strauji. Līdz ar to sabiedrība dažādos veidos saskārās ar šo baismīgo holokausta mantojumu – kā no tiešiem un netiešiem lieciniekiem, tā arī pašiem noziedzniekiem un viņu dažādajiem centieniem tikt galā ar pieredzēto un izdarīto.

Šobrīd ir problemātiski empīriski precīzi noteikt Latvijas PSR iedzīvotāju attieksmi pret dažādiem tā laika notikumiem, tai skaitā attieksmi pret holokausta kā notikumu vai varas realizēto holokausta atmiņas politiku, atbilstošu sabiedrības viedokļu mērījumu nepieejamības dēļ. Turklāt Latvijas vēstures liecību apkopotāji norāda uz holokausta liecinieku nespēju un nevēlēšanos par tā laika notikumiem atklāti runāt arī šobrīd, ko pamatā skaidro ar nacisma un padomju perioda sekām. Mutvārdu pētniece Irēna Saleniece norāda, ka intervējamo vidū “*saglabājusies pārlicība, ka jebkuru izteiktu domu kontrolē “kompetenti orgāni”.*”¹⁶³⁵ Tomēr vairākas pētnieku savāktās liecības norāda, ka holokausta norise ir bijusi zināma vietējiem iedzīvotājiem, jo īpaši tas attiecas uz reģioniem un mazākām apdzīvotām vietām, un tā uzskatīta par traģisku. Nozīmīga liecība šai ziņā ir Ata Klimoviča¹⁶³⁶ grāmata “Personiskā Latvija”, kurā autors, apkopojis 38 cilvēku dzīvesstāstus, kas dzīvojuši gandrīz visa 20. gadsimta garumā un kuru mūža ilgums pietuvojies gadsimta robežai. Šais stāstos daudzos gadījumos pavada vārdos grūti izsakāma sajūta, nespēja aptvert, samierināties ar savu līdzcilvēku pēkšņu pazušā nebūtībā. Īpašu nozīmi šīm atmiņām par drausmīgu, bezprecedenta visdažādāko cilvēku iznīcināšanu tikai tādēļ, ka viņi piedzimuši kā ebreji, piešķir vispārējs klusums, kas šīs slepkavības pavādīja. Daudzi no tā laika lieciniekiem vēlāk ir centušies aptvert, apjēgt, izprast šo notikumu un vienlaikus meklēt skaidrojumus citu cilvēku un savai rīcībai, rast mierizlīgumu ar savu sirdsapziņu par pieredzēto un nespēju nekādi mainīt notikumu gaitu. Šādas atmiņas un pārdzīvojumu pārstāsti ir ceļojuši no vecākiem pie bērniem, kuri savukārt tos nodevuši saviem pēcnācējiem. A. Klimoviča apkopotajos Latvijas iedzīvotāju atmiņstāstos jaušams, ka ebreju zaudēšana ir traģēdija, kas atstājusi dziļas pēdas sociālajā atmiņā.¹⁶³⁷

¹⁶³⁵ Saleniece, I. (2005). Pagātnes bailes mūsdienu skatījumā. *Sociālo Zinātņu Vēstnesis* 1 (2), 70. lpp. Savukārt novadpētnieks Josifs Ročko raksta, ka daļa liecinieku piekrituši stāstīt par redzēto tikai ar noteikumu, ka viņu uzvārds netiks publicēti. Ļaudīm vēl dzīvā atmiņā ir piedzīvotās represijas, kas liek domāt par zināmu nestabilitāti, rada bailes par nākotni, par iespējamiem sarežģījumiem: “*Traģēdijas dziļumu atklāj tas, ka starp upuriem un viņu slepkavām tika likta vienādības zīme.*” Sk.: Ročko, J. (2004). Holokausts mūsdienu sabiedrības apziņā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētē Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 107. lpp.

¹⁶³⁶ Klimovičs, A. (2011). *Personiskā Latvija: Divdesmitā gadsimta stāsti*. Rīga: Dienas grāmata.

¹⁶³⁷ Daļa intervēto ir pieredzējuši ebreju slepkavošanu, dzirdot šāvienu izraisīto troksni. Erna Vaičikovska atceras: “*Tas jau nu bija šausmīgi, kad ebreji šeit pie Viesītes bija apšauti. Es to neredzēju, bet dzirdēju. [...] Domājām – kas tas par*

Šie piemēri liecina, ka, neraugoties uz varas attieksmi pret holokaustu un, vērtējot Latvijas PSR laiku kopumā, centieniem noklusēt holokaustu kultūras atmiņas līmenī, notikuma traģiskums noteica, ka informācija par ebreju slepkavībām un ar tiem saistītajiem jautājumiem uzreiz pēc kara radīja vietējos iedzīvotājos nozīmīgas pārdomas, bet vienlaikus šī informācija tika nodota komunikatīvās atmiņas līmenī gan vienas paaudzes ietvaros, gan starp paaudzēm, līdz ar to tā izplatījās gan ģeogrāfiski, gan temporāli. Jāpiebilst, ka padomju gados tika tālāknodota ne tikai informācija par ebreju iznīcināšanu, bet arī negatīvi stereotipi par ebrejiem. Etnoloģe Ilze Boldāne secinājusi, ka komunikatīvi ģimenes lokā nodotas arī negatīvas attieksmes pret ebrejiem, piemēram, kāda no viņas pētījuma informantēm vēstījusi:

Man vecmamma stāstīja, ka tad, kad tur vēl viņa maza bijusi, stāstījuši, ka kāds tur ganiņš bijis. To ganiņu nokāvuši ebreji [...] Es gan tīcu, netīcu... Kas to zina, kā tur bija? Bet tādas runas es no vecmātes dzirdēju...¹⁶³⁸

troksni? Pr, pr, pr, pr, tāds troksnis bija. Pēc tam stāsta – visi nošauti. Nu, baigi bija domāt!” Savukārt Antonija Klimoviča atminas ebreju slepkavošanu Viļakā: “Un tagad tajā rītā agri – ļoti kluss rīts! – dzird, ka šauj. Taisnā līnijā no Vedēniešiem tur ir pieci kilometri.” Cita daļa par holokausta norisi ir uzzinājusi pastarpināti. Šie piemēri norāda, ka vismaz tuvāko cilvēku lokā, ļaudis dalījās ar šo pieredzi un informāciju par to. Ģertrūde Godiņa stāsta, ka informācija par notikušo izplatījās dažu dienu laikā. “Par šaušanu vēlāk uzzinājām, pagāja dienas trīs vai četras, un dzirdam, ka Viesītē notikuši briesmu darbi. Ir nošauti visi žīdi, kas bija izvesti tajā Ļūdānu šķūnī. [...] Cilvēki ļoti traģiski to uzņēma – ka viņi nošauti.” Anna Launerte vēsta, ka uzzinājusi par slepkavībām no vecākiem, sastopoties ar kapa vietām: “Iebraucām mežā, no Līvāniem – varbūt divi kilometri, es zināju, ka tur ir žīdi apšauti, man tētis kādreiz parādīja. Pa labi no ceļa viņi apšauti.”

Bet Kārļa Zālīša vēstījums liecina par to, ka par ebreju slepkavībām ļaudis bija informēti arī tad, ja viņu dzīves vietu tas neskāra, bet slepkavības notika tuvākajā apkaimē: “Par žīdu šaušanu mēs dzirdējām, bet nezinājām, kādos apmēros, mūsu pilsētiņā [Mazsalacā] nebija žīdu, saprotiet. Dzirdējām, ka Rūjiņā nošāva, ka Rīgā arī kāda akcija, bet – cik, kur un kad – nezinājām.” Savukārt Visvalža Lapiņa stāsts norāda uz to, ka informācija izplatījās ne tikai par pašu slepkavošanas faktu, bet arī par to īstenotājiem: “Pirms kara Viesītē bija ļoti daudz ebreju, gandrīz puse bija ebreji. Tos gandrīz visus nošāva vācu laikā. Mēs neredzējām, bet runāja, ka pie šaušanas bija arī kāds no vietējiem. Tomēr bija, bija. [...] Tie šucmaņi – tie jau nešāva. Tie bija gudrāki, viņi sameklēja jaunus zeļļus, kas bija pie šaušanas. [...] Netika redzēts, kā veda, bet mēs dzirdējām, kad šāva. Mēs jau sapratām, ka šauj. Uzskatījām, ka tā ir slepkavība. [...] Žīdiņu nebija vairs. Nekā neteica, un mēs jau neprastājām. Izlikāmies, ka neredzam.” Rolands Kalniņš dalījās atmiņās par savu paziņu un ceļu, kādā viņš kļuva par ebreju slepkavošanas līdzdalībnieku: “Šaulis man likās asprātīgs puisis, bet ar katru dienu kļuva drūmāks. Vēlāk viņš izstāstīja, ka ieskrējis Arāja vienībā. [...] Un bija aizvests Biķerniekos uz šaušanu. Viņš teica – vācieši atveda šņabi, deva dzert šņabi, paši stāvēja aiz latviešiem un lika šaut – viņš nezināja, vai ir kādu nošāvis vai nav, jo nemērķēja, bet nevar pateikt, var būt, ka nemērķējot arī var nošaut. [...] Latvijā nebija daudz atbalsītāju genocīdam. Arāja vienībā ieskrēja jauni puīši, kas neizprata situāciju, ka viņi kalpo svešai varai un slepkavo.”

Līdzīgi kā iepriekšējos piemēros vēl viena daļa respondentu precīzi norāda uz to, ka starp iedzīvotājiem ceļojusi informācija par vietējo līdzdalību ebreju iznīcināšanā. Antonija Klimoviča stāsta: “Kāds no mūsu ciema zināja, pastāstīja, ka šaujot žīdus, ka jau izraktas bedres un šāvēji mūsu paši latvieši. Sargāja arī latvieši. Arī mantas sargāja. Nu, un tad paši sev izņēma to, kas viņiem patika. [...] Ļoti nesmuki. Ļoti. Es ļoti pārdzīvoju.” Tāpat iedzīvotāji bijuši informēti par saviem līdzgaitniekiem, kas dažādos veidos mēģinājuši savtīgi izmantotu radušos apstākļus un ebreju traģēdiju: “Bija arī tādi, kas atveda to žīdu ģimenīti pirms kapiem pie sevis a visām mantiņām, kas nu viņiem bija. [...] Atveda papriekšu ar visām mēbelēm, it kā lai viņiem dotu patvērumu, lai viņi padzīvo kādu nedēļu vai divas pie viņiem. Pēc tam viņus apšāva, bet tā manta palika.” Par dažu vietējo iedzīvotāju iedzīvošanos uz traģēdijas rēķina liecina arī šī piebilde: “Un pēc tam, kad žīdus nošāva, bija tautas namā mantu izūtrupēšana.”

Visbeidzot, Ādama Pastara vēstījums norāda uz to, kā ebreju slepkavību sekas kļuva par ikdienas komunikācijas objektu. Viņš atstāta bērniībā pieredzēto tēva un brālēna, kurš ticis mobilizēts tranšeju rakšanai, sarunu: “Tēvs saka – paņem šito studentu, nu auksto gaļu, tas ir svaigs. Brālēns saka – brolīt, es uz gaļas vairs nevaru paskatīties, man nelabi, kad tas students līgojas. Izrādās, viņi sešpadsmit cilvēki tika mobilizēti pirms ebreju, nu, kā teica tolaik, – žīdu nošaušanas. [...] P]ar katru cenu vācieši centās piesaistīt pie saviem kara ratiem latviešu, par katru cenu, lai katrs, kaut vai drusciņ, bet lai nosmērē rokas!” Klimovičs, A. (2011). *Personiskā Latvija: Divdesmitā gadsimta stāsti*. Sk. attiecīgi: 81. lpp., 123. lpp., 500. lpp., 320. lpp., 339. lpp., 331.–332. lpp., 483. lpp., 123. lpp., 331.–332. lpp., 500. lpp., 361.–362. lpp.

¹⁶³⁸ Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās–21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*. 21. lpp.

6.7.1. Holokausts pēckara komunikatīvajā un kultūras atmiņā

1989./1990. gadā veiktās aptaujas rezultāti no PSRS tikko emigrējušajiem 300 ebrejiem liecina, ka respondenti bija lasījuši vēstījumus par holokaustu un visbiežāk minēja Anatolija Ribakova “Smagās smiltis” un Jevtušenko dzejoli “Babijara”. Tomēr lielākoties atmiņa par holokaustu bija veidojusies tikai komunikatīvi – sarunās ģimenes un tuvāko draugu lokā. Retos izņēmumos zināšanas papildinājusi populārā literatūra, bet gandrīz nemaz – vēstures literatūra.¹⁶³⁹ Spilgts piemērs tam, kā holokausta sociālā atmiņa tika saglabāta komunikatīvā līmenī ir Skaidrītes Drunkas liecība, kurā viņa atstāsta savu bērnības pieredzi:

Septiņdesmitajos gados mēs ar mammu regulāri gājām uz pirti. Ceļš bija ilgs, gandrīz cauri visiem Preiļiem, un, lai to īsinātu, viņa mēdza stāstīt dažādas atmiņas un stāstus, kuri nereti atkārtojās. Viens no šiem stāstiem bija par Bellu Falkinu, mazu meitenīti ar mazu zelta auskariņu – viņas klases biedreni, kura kādu dienu vairs neparādījās skolā. Viņa burtiski izgaisusi. Ilgu laiku bija un pēkšņi pazuda, bez jebkādiem skaidrojumiem vai iemesliem. Bet mamma tāpat kā citi klases biedri skaidri apzinājusies, ka Bella ir nošauta kopā ar saviem vecākiem. Blakus pirtij Preiļos bija jau sen pamestie un nekoptie “vecie žīdu kapi”, kā tos tautā dēvēja, un kuros mēs reizi pa reizēm iegriezāmies un man tobrīd nesaprotamu iemeslu dēļ pavadijām tur kādu laiku. Vēlāk es sāku saprast, ka šo kapu apmeklējums un itin bieži stāsti par Bellas pēkšņo pazušānu norādīja uz mammas iekšējiem pārdzīvojumiem, varbūt pat līdzvainīguma apziņu, vēlmi un vienlaikus nespēju aptvert šo neaptveramo notikumu – vienkāršas meitenītes, klasesbiedrenes pazušānu, kuru neviens neuzskatīja par vajadzīgu pamatot un par kuru visi klusēja.¹⁶⁴⁰

Šis vēstījums norāda, cik spilgtas atmiņas spēj raisīt daudzkārt mediēta informācija. S. Drunkas māte pati tieši nepieredzēja holokaustu, viņu satrauca tukšums, ko raisīja līdzcilvēku izzušana un kas radīja spilgtas emocionālas pārdomas, ar kurām viņa iepazīstināja savu meitu, kuru savukārt arī šis stāsts uzrunāja tik ļoti, ka tas kļuva par viņas atmiņu nozīmīgu daļu, kas saglabājusies līdz mūsdienām. Vienlaikus šis stāsts daudzējādā ziņā nav unikāls un līdzīgās izpausmēs holokausta laika liecinieku atmiņās identificējams itin bieži, kur sastopamas mediētas atmiņas ar precizitāti līdz mazam zelta auskariņam.

Ebreju kopienas organizētajā ebreju iznīcināšanas vietu apzināšanā, sakopšanā un piemiņas zīmju uzstādīšanā iegūtie dati liecina, ka zināšanas par holokausta norisēm Latvijas PSR vismaz atsevišķos gadījumos ir saglabātas tiešā komunikācijā, un visos Latvijas reģionos un lokālajās vietās šajās ebreju kopienas aktivitātēs līdzdarbojušies vietējie iedzīvotāji. Starp šiem ļaudīm, kas mācējuši vai nu norādīt uz iznīcināšanas un/vai apglabāšanas vietām, vai arī spējuši pavēstīt par slepkavošanas norisēm konkrētajās vietās, bijuši dažādu vecumu cilvēki – sākot no vidēja vecuma iedzīvotājiem līdz sirmgalvjiem. Līdz ar to arī veids, kādā tie ieguvuši zināšanas par šiem notikumiem, ir dažāds. Daļa vecāko stāstītāju to pieredzējuši paši, citi šo informāciju ieguvuši pastarpināti. Turklāt arī veidi un iemesli, kā šie noziegumi komunicēti, būtiski

¹⁶³⁹ Gitelman, Z. (1993). Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. New York: M. E. Sharp. P. 17–18.

¹⁶⁴⁰ Bērziņš, D. (2012, 26. apr.). *Nepublicēta saruna ar Skaidrīti Drunku*. Rīga.

atšķiras.¹⁶⁴¹ Šī informācija norāda uz procesu, kādā, lai arī nedaudzos gadījumos, komunikatīvā atmiņa par holokausta norisēm praktiski funkcionējusi, un gandrīz ikvienā ebreju iznīcināšanas vietā kāds no vietējiem iedzīvotājiem ir pastarpināti ieguvis informāciju par holokausta norisi lokālajā mērogā. Projekta vadītājās Meijers Melers gan norāda, ka tie ir izņēmuma piemēri, un lokālajās kopienās kopumā ebreju traģēdijas komunikācija ir bijusi pasīva,¹⁶⁴² un plašāks vietējo iedzīvotāju loks par ebreju iznīcināšanu uzzināja specifiskos gadījumos, visbiežāk – kāda vietējā entuziasta darbības rezultātā.¹⁶⁴³

Promocijas darbā izmantotā sociālās atmiņas teorētiskā perspektīva liecina, ka ilgtermiņā kultūras atmiņas diktāts gūst virsroku pār atmiņas procesiem komunikatīvā līmenī. Lai gan muzeju darbinieki un novadpētnieki vēl padomju periodā bija ne tikai ieguvuši informāciju, bet dažos gadījumos saglabājuši to kultūras tekstu formā, nodrošinot šo zināšanu pārnēsi kultūrā, visbiežāk šīs liecības glabātas privāti vai atmiņu gadījumā uzrakstītas tikai padomju režīma valdīšanas nogalē – astoņdesmitajos gados.¹⁶⁴⁴ Padomju gados saglabātās liecības vai atmiņas par holokausta norisēm mūsdienās jau publiski pieejamā formā ir iekļautas vietējo pilsētu un pagastu muzeju fondos Aizkrauklē, Alūksnē, Balvos, Litenē, Preiļos, Riebiņos, Kara muzejā Rīgā, Vaiņodē un cituviet,¹⁶⁴⁵ tomēr tie uz holokausta norišu apmēra fona ir tikai daži piemēri, un padomju periodā tās lielākoties glabājās privāti vai arī netika izmantotas, līdz ar to nekļuva par būtiskiem tekstiem kultūras atmiņas līmenī.¹⁶⁴⁶ Līdzīgi kā tas notika piemiņas pasākumos, arī

¹⁶⁴¹ Daļai vēstītāju tā ir 1) personīga pieredze, jo holokausta upuri ir viņu radnieki vai tuvi cilvēki, un informācija nodota ģimenes lokā no vecākajiem tās locekļiem; daļai informantu par ebreju nogalināšanu Otrā pasaules kara laikā 2) stāstījuši vecāki; citi par to uzzinājuši 3) savas dzīves vietas ietekmē gadījumos, kad ebreju iznīcināšana notikusi netālu un par to stāstījuši kaimiņi un vietējie iedzīvotāji, 4) būtiska daļa no stāstītājiem ar vietējām holokausta norisēm iepazinušies profesijas (vēsturieki, muzeju darbinieki, novadpētnieki, skolotāji) iespaidā, kad nodarbošanās noteikusi interesi par šo tematiku; 5) vēl dažos gadījumos darba vieta netieši noteikusi zināšanas par šīm norisēm, piemēram, dažās vietās par holokausta apbedījuma vietām mācējuši stāstīt mežsargi, jo viņu priekšteči šo informāciju nodevuši viens otram, un tā komunikatīvi saglabājusies vairāk nekā 60 gadus. Cilvēki, protams, zināja. Vēl viena būtiska grupa ir tie, kuri informācija par holokausta norisēm nesaņēma tieši, bet kontekstā ar citu informāciju, jo atcerējās vietas, kurās vecāki vai citi līdzciltie viņiem lūdza neiet vai pat aizliedz iet, iemeslus visbiežāk sīkāk nepaskaidrojot. Atsevišķus piemērus sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 27., 38., 21., 42., 71., 104., 106., 165., 194. 223., 236., 239., 243., 254., 313., 321., 347., 346., 370., 397., 401., 414., 417. lpp.

¹⁶⁴² Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 3. lpp.

¹⁶⁴³ Piemēram, Jēkabpilī par lokālajām holokausta norisēm vietējiem skolniekiem padomju gados stāstījis mežzinis Pēteris Turkupolis, bet Laucenes pagasta iedzīvotāju komunikatīvajā atmiņā divu ebreju jauniešu slepkavība spilgti saglabājusies tādēļ, ka vienlaikus ar slepkavību pazudis kādas vietējās nēbreju iedzīvotājas dēls, kuru meklējot, ticis atrakts noslepkavoto ebreju kaps. Septiņdesmito gadu sākumā vietējais iedzīvotājs Fēlikss Kondrovskis centās saglabāt abu ebreju jauniešu piemiņu, šajā vietā iestādīt divu bērzus. Savukārt Maltā vietējie iedzīvotāji ne vien pārapbedīja un pieminēja nogalināto ebreju ģimeni, bet arī komunikatīvi izplatīja informācija gan par upuriem, gan to slepkavām, un vairījās no kontaktiem ar nacistu kolaborantiem, tai skaitā aicinot savus bērnus izvairīties no tā dēvēto “pašaizsardzībnieku” atvasēm. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 140. lpp.

¹⁶⁴⁴ Piemēram, Andrejs Galviņš 1989. gadā Aizkraukles Vēstures un mākslas muzejam “Kalna Ziedi” nodevis atmiņas, kurās cita starpā atceras arī ebreju nogalināšanu Koknesē – to, kā, ejot uz mežu pēc malkas, pusaizbērtā bedrē pamanījis un atpazinis nogalinātos Kokneses ebrejus Veineru un Šifu. Sk.: Andreja Galviņa atmiņas. (1989). Aizkraukles Vēstures un mākslas muzejs “Kalna Ziedi”. Muzejā glabājas arī Jāņa Krīgera atmiņas, kas ietver informāciju par holokausta norisi.

¹⁶⁴⁵ Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 118., 163.–164., 267.–269., 272., 370.–371. lpp.

¹⁶⁴⁶ Ebreju slepkavošanai Liepājas jūrmalas kāpās ir īpaša nozīme holokausta sociālās atmiņa kontekstā tur uzņemto fotogrāfiju dēļ. Ebreji, kuri strādāja SD pagrabos, bija pamanījuši fotofilmas ar slepkavību ainām un, riskējami ar dzīvību, pusdienas laikā nogādāja tās fotolaboratorijā. Vēlāk 12 attīstītās fotogrāfijas tika slēptas zem tapetēm, bet pēc Liepājas atbrīvošanas nodotas padomju varas iestādēm. Pēc kara tās kļuva par unikālu holokausta dokumentālo liecību, kas tapa atpazīstamas ne tikai Latvijas teritorijā, bet arī ārpus PSRS robežām, un joprojām tiek izmantotas visdažādākajās

publicējot holokausta liecības, norāde uz ebreju likteņiem visbiežāk neparādījās – tās tika atainotas padomju iedzīvotāju vai pilsoņu upuru diskursīvajā ietvarā.

6.7.2. Latvijai PSR komemorācijas politika: uzraksti uz kapakmeņiem

Arī padomju komemorācijas politika noteica, ka ebreju ciešanu specifika tika noklusēta. Lai gan šī principa ievērošana nebija totāla, visbiežāk tā tika īstenota. Līdz ar to holokausta pilnvērtīga komunicēšana un pārnese kultūras atmiņas formās lielākoties bija apgrūtināta. Meijers Melers raksta:

Nacisti mēģināja iznīcināt ebrejus fiziski, padomju vara – garīgi. Šāds apvienojums noveda pie tā, ka tika zaudēta saikne starp paaudzēm. Mūžīgās problēmas starp tēviem un bērniem var pastāvēt, tomēr atmiņa par senčiem vienmēr ir jāciena. Pie sinagogas Gogoļa ielā varam atnākt, bet pie vecvecmāmiņas un vectēva kapa – ne!¹⁶⁴⁷

M. Melera vēstījums ir simbolisks, jo tuvinieku kapu apmeklēšana nebija aizliegta, tomēr nacistu rasistiskās iznīcināšanas politikā nogalināto ebreju piemiņa tādos būtiskos kultūras tekstos kā dažāda veida komemorācijas zīmes tika iemūžināta tikai atsevišķos, “labvēlīgos” laika periodos un pārsvarā fašismu noziegumu vai padomju iedzīvotāju diskursīvajā konstrukcijā. Visbiežāk vietās, kur Otrā pasaules kara laikā tika nogalināti ebreji un kurās tika izveidoti pieminekļi, to uzraksti vēstīja par veltījumu fašisma upuru, fašistiskā terora upuru vai no fašistu rokas kritušo mūžīgai piemiņai krievu, latviešu, jidiša vai kādās šo valodu kombinācijās.¹⁶⁴⁸ Dažviet uzrakstā tika ietverts arī upuru skaits, kas vairumā gadījumu pēc mūsdienu aplēsēm bija vairākkārtīgi pārspīlēts.¹⁶⁴⁹ Tikpat bieži sastopama prakse bija piemiņas zīmes veltījums kādas konkrētas vietas iedzīvotājiem kā fašisma vai fašistiskā terora upuriem.¹⁶⁵⁰ Šajās vietās slepkavas tika raksturoti kā fašistiskie okupanti, iebrucēji vai bendes, bet četros gadījumos pieminekļos tika ietverta norāde uz vietējiem kolaboracionistiem kā galvenajiem nozieguma izpildītājiem.¹⁶⁵¹

holokausta reprezentācijās. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 204.–205. lpp.

¹⁶⁴⁷ Melers, M. (2004). *Latvijas ebreju masu kapi un kapsētas*. 198. lpp.

¹⁶⁴⁸ Pieminekļi ar šādiem padomju tipveida vēstījumi tika izveidoti Aknīstē, Daugavpils Dzelzceļnieku dārzā, Jelgavas Brāļu kapos, Kandavā, Augustovkā pie Krāslavas, Kuldīgā, Smilšu kalnā Rugājos, Strenčos un Zilupes Ebreju kapos. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 28., 86., 136., 151., 172., 190., 322, 389–349., 405.–406., 418.–419. lpp.

¹⁶⁴⁹ piemēram, piemineklis Kandavā vēstīja par 568 fašisma upuriem, lai gan šā brīža pētījumi liecina, ka šajā vietā varētu būt apglabāti 68 upuri. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 151. lpp.

¹⁶⁵⁰ Šādi vēstījumi tika iegravēti piemiņas zīmēs Alūksnē, Dagdā, Krustpilī, Kuldīgā, Ludzā, Riebiņos un Saldū. Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 31., 72, 180.–184., 192.–193., 233., 271.–272., 332. lpp.

¹⁶⁵¹ Alūksnē ebreju slepkavošanas vietā izveidotais piemineklis latviski un krieviski vēstīja nevis par fašistu, bet “buržuāzisko nacionālistu” upuru piemiņu: “*Šajā vietā 1941. g. vasarā buržuāziskie nacionālisti nošāva 300 Alūksnes iedzīvotājus.*” Savukārt piemiņas akmens Biržos vēstīja, ka: “*Šajā vietā 1941. gada jūlijā fašistu rokaspuīši zvēriski noslepkavoja padomju pilsoņus.*” Dagdā uzraksts krievu valodā uz augsta padomju tipveida pieminekļa vēstīja: “*Šeit 1941. gada 1. augustā vācu-fašistu okupanti un viņu līdzdalībnieki zvēriski nogalināja Dagdas miesta mierīgos iedzīvotājus, to vidū arī sievietes un bērnus.*” Visbeidzot, 1988. gada 7. maijā Jēkabpilī atklātā piemiņas zīme vēstīja gan par padomju upuriem, gan fašistu līdzskrējējiem kā slepkavām: “*Garāmgājēj apstājies! Šeit 1941. gada augustā vācu fašistu iebrucēji un viņu līdzdalībnieki nogalināja 418 padomju pilsoņus – sirmgalvjus, sievietes un bērnus.*”. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 31., 64., 120. 139.–140. lpp.

Trešais biežāk sastopamais veids, kā tika iemūžināta Otrajā pasaules karā nogalināto ebreju piemiņa, bija vēstījums par padomju cilvēku, pilsoņu vai mierīgo iedzīvotāju upuriem, vairumā gadījumos norādot arī fašistus kā slepkavas.¹⁶⁵² Iespējams, ciniskākā padomju režīma ideoloģiskās attieksmes pret holokausta upuriem praktiskā izpausme ir pieminēklis Šķēdes kāpās, kur, neraugoties uz to, ka nacisti mērķtiecīgi un sistemātiski iznīcināja ebrejus, propagandējot tos kā zemāku rasi, padomju tipa smailu pieminēkli ar sarkanu zvaigzni rotā uzraksts: “Šeit 1941-1945. g. hitleriskie iebrucēji zvēriski nogalināja vairāk nekā 19 000 Liepājas pilsētas iedzīvotājus. Mūžīga piemiņa padomju patriotiem!”¹⁶⁵³ Vēl dažos gadījumos ebreju iznīcināšanas vietās izveidotajos pieminēkļos sastopams ideoloģizēti poētisks vēstījums.¹⁶⁵⁴ Uz kopējo padomiski ideoloģizēto vēstījumu fona tikai dažos atsevišķos gadījumos ir akcentēts ebreju liktenis. Šie piemēri gan pamatā liecina nevis par varas iestāžu realizēto politiku, bet gan par upuru tuvinieku neatlaidīgo centieni rezultātiem. Šādi piemēri ir tikai Balvos un Jēkabpilī.

Balvos vietējie ebreji, kas pēc Otrā pasaules kara atgriezās no evakuācijas vai frontes, uzstādīja pieminēkli ar uzrakstu krievu valodā “*Mūžīga piemiņa bojāgājušajiem Balvu pilsētas ebreju iedzīvotājiem, kurus nošāva nacistiskie okupanti 1941. gada 9. augustā*” ar parakstu – radinieki. Jēkabpilī vecajā ebreju kapsētā tuviniekiem izdevās panākt pieminēkļa izveidošanu ar vēstījumiem krievu valodā un jidišā “*Mūžīga piemiņa bojāgājušajiem ebreju tautības Jēkabpils, Viesītes, Neretas iedzīvotājiem, kurus vācu okupanti nošāva 1941. gadā.*” Savukārt netālajos Asotes kapos uzliktais pieminēklis krieviski un jidišā vēstīja: “*Mūžīga piemiņa bojāgājušajiem Krustpils un Pļaviņu ebreju tautības iedzīvotājiem, kurus vācu okupanti nošāva 1941. gadā.*”¹⁶⁵⁵

Analizējot uzrakstus uz kapa pieminēkļiem, iespējams secināt, ka to saturu ietekmē vairāki faktori: 1) slepkavību norise a) kas slepkavoja (dažviet tie bija vācieši, citviet “Arāja vienība”, vēl citur – vietējie “pašaizsardzībnieki”); b) kāds bija upuru sastāvs – daudzviet ebreji tika noslepkavoti kā atsevišķa etniska grupa, bet vietām kopā ar mazāku skaitu citu tautību cilvēkiem,¹⁶⁵⁶ kas tika kategorizēti kā sociāla grupa, visbiežāk – komunisti vai sarkanarmieši; 2) vai piemiņas vieta izveidota nogalināšanas vietā vai arī upuru pārapbedīšanas vietā; 3) reģions, kurā notikusi nogalināšana un kurā līdz ar to tiek veidota piemiņas vieta; 4) laika periods, kurā piemiņas zīme vai objekts tika uzstādīts; 5) pieminēšanas “aģenti”: a) vai pieminēklis uzstādīts pēc pašiniciatīvas, b) vai arī ar varas tiešu līdzdalību.

¹⁶⁵² Pieminēkli ar šādu vēstījumu izvietoti Aizputē Biržos, Dagdā, Jaunjelgavā, Jelgavā, Limbažos un Dreiliņu mežā. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 22., 64., 72., 127.–129., 135., 215.–216., 306.–308. lpp.

¹⁶⁵³ Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 207. lpp.

¹⁶⁵⁴ Piemēram, Varakļānos nogalināšanas vietā pie ebreju kapu žoga uzlikts pieminēklis ar vēstījumu jidišā un krieviski: “Mēs mūžīgi sērosim (*скорбим*) par mūsu vecākiem, brāļiem un māsām, mirušiem no fašistu rokas 1941. g.”. Savukārt pieminēklis pārapbedīšanas vietā Smiltēnē vēsta: “Atmiņās par kritušajiem mēs smeljamies spēkus darbam nākotnes vārdā”. Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 346., 389. lpp.

¹⁶⁵⁵ Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 55., 140.–142. lpp.

¹⁶⁵⁶ Piemēram, Cēsīs kopā ar 200 ebrejiem nogalināja arī 50 latviešus. Turpat. 66. lpp.

Savukārt ebreju upuru pārapbedīšanas, kapus sakopšanas un piemiņas zīmju veidošanas process, lai arī nav strikti ietverts konkrēto laikposmu robežās, sakrīt ar periodiem, kad holokausts tika komunicēts Latvijas PSR publiskajā telpā un tika iemūžināts būtiskos kultūras tekstos. Arī pārapbedīšana un pieminekļu izvietošana notika trijos būtiskos posmos – uzreiz pēc kara, piecdesmito gadu beigās un sešdesmito sākumā, kā arī astoņdesmito gadu nogalē jeb Atmodas periodā.

Neraugoties uz niansēm pieminekļu veidošanas procesā, padomju vara specifiski uz ebreju upuru pieminēšanu orientētās iniciatīvās vai nu dažādiem līdzekļiem kavēja, vai arī iekļāva padomju ideoloģijas rāmjos, piemēram, izveidojot piemiņas zīmes ar vēstījumiem par padomju pilsoņiem kā fašisma upuriem, Dāvida zvaigzni aizstājot ar sirpi un āmuru. Kopumā vietās, kur Otrā pasaules kara laikā tika nogalināti ebreji uz kapu pieminekļiem izvietotie vēstījumi precīzi attēlo PSRS oficiālo Otrā pasaules kara atmiņas politiku un tos iespējams apkopot šādi: “*Vācu fašistiskie iebrucēji kopā ar nacionālajiem buržuāzistiem noslepkavoja padomju pilsoņus*”.

6.7.3. Holokausts Latvijas PSR historiogrāfijā – vērtējumi

Astrīda Erla uzskata, ka historiogrāfija ir viens no sociālās atmiņas medijiem, līdzīgi kā, piemēram, noveles, arhitektūra vai rituāli, tādēļ padomju historiogrāfijas pētīšana dod padziļinātu ieskatu holokausta sociālās atmiņas procesos.¹⁶⁵⁷ Latvijas PSR historiogrāfija padomju varas gados veidojās gan krievu nacionālās vēstures zinātnes (inerces dēļ), gan marksistiskās historiogrāfijas spiediena apstākļos, bet Latvijas PSR 20. gadsimta norišu pētniecība balstījās marksistiskās metodoloģijas un VK(b)P saīsinātā kursa vadlīniju sintēzē.¹⁶⁵⁸

Šajā konstrukcijā iekļāvās arī Otrā pasaules kara nogalinātie Baltijas ebreji, kas papildināja padomju pilsoņu ciešanu statistiku. Tādēļ viņu specifiskās ciešanas, ko daudz vēlāk Rietumos atpazīs ar holokausta jēdzienu, padomju sociālistiskajā iekārtā uzsvērt nedrīkstēja. Tomēr vēl jo nozīmīgāks holokausta atmiņas oficiālā aizlieguma aspekts bija tas, ka šīs atmiņas aktualizācija dienaskārtībā novietotu citus sāpīgus jautājumus – tādus kā vietējo iedzīvotāju kolaboracionisms ar nacistiem, Molotova un Ribentropa pakts, padomju represijas u. c. Šo iemeslu dēļ vispārējās sovjetizācijas rezultātā vēstures izpēte Latvijā tika pakļauta totālai politiskai kontrolei un ideoloģiskajam rāmējumam, kļūstot par vienu no pamata faktoriem padomju varas realizācijā.¹⁶⁵⁹

¹⁶⁵⁷ Sk.: Erl, A. (2011). *Memory in Culture*. P. 45.

¹⁶⁵⁸ Ivanovs, I. (2003). Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis. Grām.: Šķiņķe, I. (sast). *Padomju okupācijas režīms Baltijā. 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 59.–70. lpp. Sk.: Marksistiskā vai precīzāk ļeņinskā ideoloģija paredzēja, ka ar laiku sociālisms pāraugs komunismā, kura objektam – padomju cilvēkam – nerūpēs nacionālās robežas. Sk.: Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 378.

¹⁶⁵⁹ Ivanovs, A. (2005). Sovietization of Latvian Historiography 1944–1959: Overview. P. 256.

Lai gan Latvijas PSR piemēra analīze apstiprina Dītera Pola (*Pohl*) secinājumu, ka nacistu noziegumi padomju kontrolētajās teritorijās kļuva par opozīcijas apkarošanas vai propagandas līdzekli,¹⁶⁶⁰ padomju Latvijas historiogrāfijā holokaustam tika atvēlēta neliela loma nacistu okupācijas režīma represīvās politikas ietvaros, ko noteica marksistiski orientētā metodoloģija, ar kuras starpniecību Otrais pasaules karš tika skatīta kā padomju sistēmas dzīvotspējas pārbaude.¹⁶⁶¹ Tādēļ padomju režīma neformālajā hierarhijā pasīvie ebreju upuri atradās krietni zemākā statusā nekā aktīvie komunistiskie cīnītāji.¹⁶⁶²

Lai gan padomju varas nolūks nepārprotami nebija censties izcelt holokausta upurus un to nozīmi, dažkārt PSRS ideoloģiskā un reālā politika ebreju iznīcināšanas pieminēšanā tikusi pārspīlēta. Vairāki Latvijas PSR norišu pētnieki dažos absolutizējošos izteikumos ir veidojuši melnbaltu holokausta sociālās atmiņas ainu Latvijas PSR, ko tikai daļēji apstiprina vai neapstiprina promocijas darbā analizētās akadēmiskās un daiļliteratūras liecības. Tā, piemēram, Mendels Bobe raksta, ka “*padomju laikā viss par holokaustu tika noklusēts, jo staļiniskais un pēcstaļiniskais režīms baidījās no ebreju nacionālisma atdzimšanas*”.¹⁶⁶³ Dāvids Zilbermans norāda, ka “*padomju oficiālā propaganda slēpa, noklusēja un visādi pūlējās izkropļot faktus par holokaustu*”.¹⁶⁶⁴ Bet etnologs Leo Dribins izsakās metaforiski: “*Pēc Latvijas neatkarīgās valsts sagrāves PSRS okupācijas režīms aizliedza kaut cik objektīvu atskatu uz Latvija etnopolitikas vēsturi. To centās noslēcināt netīrā melu ūdenī.*”¹⁶⁶⁵

Holokausta kontekstā niansētāki un tādēļ arī precīzāki ir vēsturnieka Normana Naimarka (*Naimark*) secinājumi, kurš uzskata, ka, neraugoties uz to vērību, ko padomju vara veltīja propagandai un izglītošanai, tā laika dokumenti liecina, ka padomju varas iestādes neinteresējās par ebreju likteni Otrajā pasaules karā, kā arī izrādīja izteiktu neieinteresētību tālaika Latvijas PSR iedzīvotāju izglītošanā par holokaustu. Vēl jo vairāk, viņaprāt, padomju režīms izmantoja nacistu propagandas radītos antisemitiskos mītus un turpināja tos vairot. Tādēļ N. Naimarks secina, ka no Otrā pasaules kara beigām līdz PSRS sabrukumam mēģinājumi, atklāti un godīgi

¹⁶⁶⁰ Pohl, D. (2004). Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe. P. 25.

¹⁶⁶¹ Ivanovs, A. (2005). Sovietization of Latvian Historiography 1944–1959: Overview. P. 270.

¹⁶⁶² Fox, T. C. (2004). The Holocaust under Communism. P. 421.

¹⁶⁶³ Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. 295. lpp.

¹⁶⁶⁴ Zilbermans, D. (2005). *Kā zvaigzne tumsā: Atmiņas par Jāni (Žani) Lipki*. 5. lpp.

¹⁶⁶⁵ Dribins, L. (2011). Latvijas minoritāšu politikas historiogrāfija (1920–1940 un 1990–2010). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2011, 3 (80), 116. lpp. Līdzīgi arī Pēteris Krupņikovs raksta, ka “*Vēstures falsifikācija un cilvēku muļķošana Padomju Savienībā bija attīstījusies par īstu zinātni.*” Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 101. lpp. Vismaz attiecībā uz holokausta atmiņas zinātnisku veidošanu padomju varas gados nedaudz pārspīlēts ir arī Irēnas Šneideres padomju vēstures zinātnes vērtējums. Vēsturniece uzskata, ka stingras kontroles apstākļos uzspiestā padomju historiogrāfija falsificējusi Latvijas vēsturi, kā rezultātā ideoloģiski nevēlamie vēstures fakti tika noklusēti, bet par vēstures koncepciju pamatu kļuva klaji meli. Sk.: Šneidere, I. (2008). *Vēstures zinātne un komunistiskā ideoloģija padomju Latvijā*. Grām.: Bleiere, D., Karlsona, A. (sast.). *Vēsture un identitāte. Letonikas otrais kongress*. Rīga: Zinātne. 133. lpp. Lai gan nav noliedzama Latvijas PSR historiogrāfijas tendence noklusēt ideoloģiskajai konstrukcijai nevēlamās, vienlaikus pārspīlējot propagandai derīgās holokausta norises, ebreju iznīcināšanas reprezentācija balstījās vēstures izpētē un, lai arī dažkārt tendenciozā, tomēr ebreju iznīcināšanas faktoloģijā.

diskutējot, izprast holokaustu nebija Latvijas sabiedrības dienaskārtībā ne Latvijas Republikā, ne trimdā.¹⁶⁶⁶

Latviešu izcelsmes ASV vēsturnieks un monumentālā 90. gadu vidū izdotā pētījuma par holokaustu vācu okupētajā Latvijā autors Andrievs Ezergailis uzskata, ka Latvijā padomju gados vairāk par holokaustu vēsta tas, kas nav uzrakstīts, nekā tas, kas ir uzrakstīts, tādēļ, viņaprāt, šis diskurss dēvējams par trūkstošā centra vēsturi: “*Atmiņa par nacistu noziegumiem [tai skaitā holokaustu] tika noslīcināta padomju dialektikā.*”¹⁶⁶⁷ Vēlākajos pētījumos A. Ezergailis precizē, ka pieņēmums par to, ka padomju vara apspieda mēģinājumus pētīt vai rakstīt par holokaustu, nav pilnvērtīgs. Viņš norāda, ka gadījumos, kad, rakstot par holokaustu, tika ievērotas vispārējās padomju ideoloģijas pamatnostādnes, šķēršļi netika likti.¹⁶⁶⁸ Iepazīstoties gan ar akadēmisko, gan daiļliteratūru, kas tapusi padomju laikā un skar holokausta tematiku, šis ir daudz precīzāks apzīmējums, jo tolaik pieejamā, drukātā veidā saglabātā holokausta atmiņa vairāk liecina par vēstījumu, kas tapis atbilstoši konkrētām vadlīnijām vai, rēķinoties ar varas īstenoto politiku un pieļaujamā robežām, rakstot par holokaustu, nekā par aizliegumu vai pilnīgu noklusējumu.

Dažos analizētajos darbos ebreju iznīcināšanai Otrā pasaules kara laikā veltīta būtiska analīze, tomēr arī šajos gadījumos tikai kontekstā ar padomju tautas vai pilsoņu ciešanām. Savukārt padomju historiogrāfijas nozīmīgākajos darbos, piemēram, Latvijas PSR vēstures sējumos ebreju iznīcināšana dažkārt tikai pieminēta atsevišķos piemēros vai tai atvēlēta īsa rindkopa kontekstā ar nacistiskās okupācijas politiku un teroru.¹⁶⁶⁹ Šo politiku noteica padomju marksistiskā paradigma, nevis mērķtiecīga pret ebrejiem vērsta atmiņas politika.¹⁶⁷⁰

¹⁶⁶⁶ Naimark, N. M. (2007/2001). The Holocaust in Latvia in the Context: Problems of Comparison and Historicization. In: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 26–27. Promocijas darba rezultāti apstiprina Latvijas vēsturnieku Antonija Zundas un Aleksandra Ivanova secinājumus, kuri norāda, ka kopumā holokausta tematikai tika atvēlēta pieticīga vieta Latvijas PSR historiogrāfijā. Holokausts visbiežāk tika raksturots kā pret padomju pilsoņu vērsta terora sastāvdaļa, nevis kā patstāvīga problēma. Padomju historiogrāfijā gandrīz nemaz netika skarti tādi temati kā sabiedrības reakcija uz ebreju iznīcināšanu, ebreju glābēji vai ebreju pretošanās, tā vietā atkārtoti tika publicētas apšaubāmas, pārsvarā VĀK darba rezultātā tapušas upuru aplēses un uzsvērtā latviešu buržuāzisko nacionālistu loma holokausta īstenošanā. Sk.: Ivanovs, A. (2004). Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā. 405. lpp.; Zunda, A. (2004). Vācu nacistu okupācijas politika Latvijā padomju historiogrāfijas skatījumā. 195.–196 lpp.

¹⁶⁶⁷ Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā*. 19., 31. lpp.

¹⁶⁶⁸ Ezergailis, A. (2007/2003). Rumbula: A Perspective on the Perception on the Holocaust. In: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: starptautiskā semināra referāti, 2000. gada 29. novembris, Rīga un 2001.–2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā*. 8. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 28. lpp.

¹⁶⁶⁹ PSRS oficiālo attieksmi pret holokausta vēsturi precīzi raksturojusi R. Šaca–Marjaša: “*Diemžēl tikai pēc pusgadsimta kļuva iespējams analizēt kara gadu notikumus Latvijā un atklāt patiesību par baismīgo traģēdiju, kas šeit norisinājās. Pēckara gados Padomju Savienībā šī tēma būtībā bija iedzīta pagrīdē, tika uzskatīts, ka tā ir kuteļīga, bīstama, publiski to neapsprieda, izmantojot vienīgi kā ieroci ideoloģiskā cīņā, lai varētu pamatot represijas, kurām pēc kara bija pakļauti iedzīvotāji no teritorijām, ko bija okupējuši nacisti. Parasti par šeit notikušām padomju cilvēku masu slepkavībām runāja vispārīgi, nekonkretizējot cilvēku nacionālo piederību, nenosaucot upuru ebrejiskos uzvārdus. Iekšpolitikas un ārpolitikas diktētu apsvērumu dēļ daudzi pierādījumi tika slēpti.*” Sk.: Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 78. lpp. Viljams Koreijs (Korey) norāda, ka arī padomju pamatskolu un vidusskolu mācību grāmatās ebreju vai antisemitisms praktiski netika pieminēts, nemaz nerunājot par holokaustu kā atsevišķu tematu. Korey, W. (1983). Down History”’s memory Hole: Soviet Treatment of the Holocaust. *Present Tense*, 10 (2), 50–54.

¹⁶⁷⁰ Etnoloģe Ilze Boldāne norāda, ka iespējas pētīt jebkādus sociālos aspektus nacionālās vai etniskās kategorijās nebija iespējams līdz Atmodas gadiem: “Padomju varas gados kādas tautas kvalitāšu analīze draudēja ar apsūdzību par nacionālburžuāzisku ideju izplatību, tādēļ Latvijas sociālās psiholoģijas pētnieki šai tēmai sāka pievērsties vien 80. gadu

6.7.4. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR populārajā kultūrā un medijos

Historiogrāfijas iedarbība lielākoties ir pastarpināta, nevis tieša. Vēsturnieku veikuma galarezultāts nav tikai akadēmiski pētījumi, kas domāti šauram speciālistu lokam: šo darbu rezultāti gūst atainojumu arī pastarpināti – mākslas filmās, televīzijas pārraidēs, daiļliteratūrā, kas izmanto vēstures pētnieku radītās zināšanas, interpretācijas un vērtējumus un citos žanros komunicē tos plašākai auditorijai.¹⁶⁷¹ Šo domu spilgti raksturo Jāzepa Eidusa atmiņas:

Padomju ideoloģijai vajadzēja austies cauri pārējiem priekšmetiem, tās spiediens izpaudās itin visās garīgās dzīves jomās – presē, literatūrā, mākslā, kļuva jūtams arī zinātnē. [...] Tādā saspīlētā un nopiestā atmosfērā, kas sabiezēja aizvien vairāk, arī manā personiskajā dzīvē, pagāja gadi.¹⁶⁷²

Literatūrzinātniece Inta Ezergaile, analizējot PSRS tapušo daiļliteratūru, norādījusi, ka tādas mākslas formas kā dzeja vienmēr ir veiksmīgāks atmiņas veicināšanas instruments nekā akadēmisks vai politisks teksts.¹⁶⁷³ Tādēļ, lai spriestu par holokausta sociālo atmiņu, būtiski ņemt vērā ne tikai varas oficiālo politiku vai dažādus akadēmiskos pētījumus, bet arī kultūras produktus un to radītos vēstījumus. Tā, piemēram, vairāki holokausta pētnieki šķietami ignorē daudzus padomju Latvijā tapušos un plaši lasītos literāros darbus,¹⁶⁷⁴ kas ietekmējuši vietējo iedzīvotāju sociālo atmiņu par holokaustu un norāda, ka “*holokausts bija iekļauts Maskavas aizliegto tematu lokā*”,¹⁶⁷⁵ “[*holokausta*] *tēma bija tabu*”,¹⁶⁷⁶ “*holokausta temats bija tabu*”,¹⁶⁷⁷ “*holokausts ilgu laiku bija tabu tēma padomju okupētajā Latvijā.*”¹⁶⁷⁸

Lai pilnībā izprastu Latvijas PSR iedzīvotāju iespējamās zināšanas par holokaustu, nepieciešams paraudzīties uz tiem populārās kultūras produktiem, kas bija patērējami un kas varēja aktualizēt holokausta atmiņu Latvijas PSR. Šai ziņā pētījumu un secinājumu ir maz, bet tie, kuri ir, nav uzskatāmi par precīziem, piemēram, A. Ezergaiļa apgalvojumi, ka, izņemot Ojāra Vācieša darbu un vairākos Regīnas Ezeras darbos minētos “*ebreju šāvėjus*”, “*ebreji neeksistē padomju Latvijas literatūrā*”¹⁶⁷⁹ vai “*ebrejs kā pastāvīga figūra vai individuāla raksturloma pēc*

vidū, fiksējot etniskos stereotipus noteiktu sociālo grupu ietvaros.” Sk.: Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās–21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*. 6. lpp.

¹⁶⁷¹ Ivanovs, I. (2003). Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis. 59. lpp. Bet par PSRS populāro reprezentāciju būtisko ietekmi liecina Rutas Šacas–Marjašas atmiņas: “Padomju Savienībā nebija iespējams brīvi izvēlēties ideoloģiju, atļauta bija tikai viena – valdošā. Bet tolaik es nemaz nejutu vajadzību pēc citas. Un ne tikai tāpēc, ka tā būtu bijusi aizliegta: tādu mani bija izveidojusi idilliskā bērnība un audzināšana ģimenē, laimes sajūta, ko izraisīja padomju dziesmas, filmas, to gadu gaišā, vieglā bezskumju mūzika – šī sajūta bija iesūkusies manās asinīs un glabājas tur joprojām.” Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 130. lpp.

¹⁶⁷² Eiduss, J. (2004). *Pagājība: atskats un vērtējums, 1916–2004*. 156. lpp.

¹⁶⁷³ Ezergailis, I. (1999). When Baltic Eyes... A Look at Some Baltic Holocaust Poems. P. 429–444.

¹⁶⁷⁴ A. Ezergailis raksta, ka tikai trīs padomju perioda latviešu grāmatas tieši aplūko ar holokaustu saistītus jautājumus. Viņš min dokumentu krājumu “Mēs apsūdzam”, atmiņu antoloģiju “Salaspils nāves nometnē” un Marģera Vestermana monogrāfiju “Tā rīkojās vērmahts”. Sk.: Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā*. 32. lpp.

¹⁶⁷⁵ Vestermanis, M. (2007/2001) Holokausts Latvijā: Historiogrāfisks apskats. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj.. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 36. lpp.

¹⁶⁷⁶ Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 145. lpp.

¹⁶⁷⁷ Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā*. 31. lpp.

¹⁶⁷⁸ Neiburgs, U. (2014). “*Dievs, Tava zeme deg*”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. 116. lpp.

¹⁶⁷⁹ Ezergailis, A. (1996). *Latvia*. P. 375.

holokausta ir gandrīz izzudusi”.¹⁶⁸⁰ Līdzīgi pārspīlējumi un šajā promocijas darbā analizētajiem piemēriem pretrunā esoši apgalvojumi joprojām tiek publicēti arī citvalstu vēsturnieku darbos. Piemēram, Austrumeiropas vēstures pētnieks Heincs Dītrihs Lovs (*Löwe*) raksta: “*Vidusmēra padomju lasītāji nekad nesaņēma nekādu informāciju par nacistu īstenoto ebreju iznīcināšanu. Padomju preses relīzes vēstīja tikai par “mierīgajiem padomju iedzīvotājiem”, bet ne par ebrejiem kā upuriem.*”¹⁶⁸¹

Promocijas darbā analizētie piemēri norāda, ka šie secinājumi ir nepamatoti. Arī Karels Berkhofs (*Berkhoff*) izpētījis, ka, neraugoties uz daudzkārt atkārtoto mītu par temata pilnīgu noliegumu, vēstījumi par ebreju iznīcināšanu, tai skaitā sīki un detalizēti, padomju krievvalodīgajā presē ir bijuši daudz izplatītāki, nekā ilgstoši uzskatīts akadēmiskajā telpā. Par ebreju iznīcināšanu vēstīts gan detalizēti aprakstošos vai emocionāli piesātinātos rakstos avīzēs, gan publiski atpazīstamu ebreju uzrunās, gan arī citos retāk sastopamos žanros. Lai gan no mūsdienu pozīcijām raugoties, padomju prese centās neuzsvērt ebreju iznīcināšanas motivāciju un specifiku, ne tikai pats ebreju nogalināšanas fakts, bet arī mērogs netika pilnībā noklusēts.¹⁶⁸²

Darba secinājumus precīzi papildina Tarika Sirila Amāra (*Amar*) konstatācija:

Padomju periods ne tikai uzspieda sastingumu, komunikatīvu klusumu, organizētu aizmiršanu vai mnemonisku statiskumu. [...] Padomju piensums atmiņai varētu būt radījis vismaz tikpat bojājumu, cik padomju noklusējumi. [...] Padomju diskursā – sarežģītā, dinamiskā pateiktā un nepateiktā kombinācijā, vācu īstenotais ebreju genocīds nebija baltais plankums vai atmiņas trūkums. Tā vietā atmiņa tika nevis noklusēta, bet gan pārveidota pateiktā un nepateiktā nepārtrauktā un rezonējošā mijiedarbībā.¹⁶⁸³

Arī Latvijas PSR atsevišķos periodos holokausts ir reprezentēts dažādos mākslas darbos. Gan ebreji, gan, jo īpaši, ebreju iznīcināšana Otrajā pasaules karā jeb holokausts eksistē padomju

¹⁶⁸⁰ Turpat. 358. lpp.

¹⁶⁸¹ Löwe, H. D. (2011). Antisemitism in Russia and the Soviet Union. In: Lindemann, A., Levy, R. S. *Antisemitism: A History*. New York: Oxford University Press. P. 186.

¹⁶⁸² Berkhoff, K. C. (2014). “Total Annihilation of Jewish Population”: The Holocaust in the Soviet Media, 1941–1945. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. P. 83.–117. Arī Džoša Rubiņšteins secina, ka, neraugoties uz to, ka pēckara gados ebreji zaudēja savas vietas padomju propagandas un kultūras posteņos, kā arī partijas struktūrās, daudzi ebreji joprojām darbojās atbildīgos un ietekmīgos amatos kā redaktori vai fotogrāfi, vai bija atpazīstami rakstnieki: Viņaprāt, ebreji “izmešana” no padomju etniskā sastāva nav vienkāršs stāsts, jo būtiska daļa padomju filmu veidotāju un fotogrāfu bija ebreji, “Melnās grāmatas” publikācija tika aizliegta tikai pēc tās gandrīz pilnīgas pabeigšanas, breji dzejnieki krieviski publicēja dzeju par holokaustu pēckara periodos, un stāsti par holokaustu tika plaši publicēti padomju jidiša presē. Sk.: Rubinstein, J. (1999). *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. P. 233.

¹⁶⁸³ Amar, T. C. (2014). A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an Anti-Site of Memory. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. P. 158,184. Arī filmogrāfs Džeremijss Hiksks (*Hicks*) secina, ka, lai gan holokausts tik “sovjetizēts”, neuzsverot ebreju likteņa specifiku un neidentificējot ebrejus kā īpašu nacistiskā rasisma mērķi, kā arī ebreju upurus iekļaujot padomju mierīgo iedzīvotāju kategorijā, ebreju iznīcināšana bija būtiska daļa no padomju dokumentālās un mākslas filmu vēstures kopš Otrā pasaules kara sākuma, un ebreju iznīcināšana nav pilnībā noklusēts temats padomju filmogrāfijā. Turklāt vairākos aspektos padomju kino nepieļauj tās kļūdas holokausta reprezentācijā, kas raksturīgas Rietumu produkcijai, piemēram, koncentrācijas nometņu padarīšana par nacistiskās ebreju iznīcināšanas mašīnērijas centrālo elementu. Padziļinātu holokausta ebreju reprezentāciju analizē padomju filmogrāfijā sk. Džeremija Hiksa pētījumā: Hicks, J. (2012). *First Films of the Holocaust: Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938–1946*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. Latvijas PSR publiskās telpā pieejamo komunikatīvo vēstījumu analīze norāda uz līdzīgiem procesiem, un to apstiprina arī Tomasa Foksa (*Fox*) secinājumi. Viņa pētījumu rezultāti liecina, ka komunisma valstīs daiļliteratūra un mākslas filmas daudz lielākā mērā nekā historiogrāfija piedāvāja informāciju par holokaustu. Fox, T. C. (2004). *The Holocaust under Communism*. P. 437.

Latvijas literatūrā un dzejā, medijos un populārajā kultūrā. Tomēr šai eksistencei identificējami trīs periodi, kad publiskas liecības par holokausta tematiku iekļāvās oficiālajā varas diskursā, un tās bija iespējams publicēt un lasīt vai skatīt plašai publikai pieejamos darbos: 1) neilgu laiku pēc Otrā pasaules kara, 2) piecdesmito gadu pašās beigās un sešdesmito gadu sākumā/vidū, 3) septiņdesmito gadu nogalē un astoņdesmitajos gados.

Arī šie rezultāti ar niansētām atšķirībām sakrīt ar Tomasa Foksa secinājumiem, kurš, apkopojot komunisma attieksmi pret holokausta vēsturi, norāda uz kopīgām tendencēm un līdzībām: 1) relatīvas brīvības periods attiecībā uz iespējam rakstīt par holokaustu pēckara gados; 2) antisemitiskās kampaņas, ebreju vajāšana un historiogrāfijas staļinizācija, sākot ar četrdesmito gadu beigām, kā rezultātā holokausts izzūd no publiskās dienaskārtības; 3) holokausta tematikas atgriešanās publiskajā diskursā līdz ar sešdesmito gadu sākumu, kas tika konstruēta padomju ideoloģijas rāmjos, taču norisinājās atbilstoši dažādām nacionālajām īpatnībām; 4) *perestroikas* un *glasnostj* veicināta holokausta tematikas aktualizācija.¹⁶⁸⁴

Atšķirības, kas ir vērojamas Latvijas PSR publiskajā telpā, ir tādas, ka sešdesmitajiem gadiem raksturīgā holokausta atgriešanās dažādās kultūras/mākslas reprezentācijās ir identificējama jau piecdesmito gadu beigās, bet šis process, ko pārtrauc atkārtota antisemitisma tendenču aktualizācija visā PSRS pēc Izraēlas Sešu dienu kara, vēlreiz atsākas jau septiņdesmito gadu beigās un ir novērojams arī astoņdesmito gadu sākumā, vēl pirms Mihaila Gorbačova nākšanas pie varas un jaunā PSRS politikas kursa.

Holokausta reprezentācija Latvijas PSR kultūrā liek apšaubīt tādu jēdzienu kā “aizliegtais temats”¹⁶⁸⁵ lietojumu attiecībā uz holokaustu, jo režīma vertikālā, “viena vienīga virziena” (*single-streaming*), slēgtā, kontrolētā un iepriekš reglamentētā komunikācijas sistēma pildīja mediju informēšanas, izglītošanas, pārliecināšanas un mobilizācijas funkciju (vara→auditorija) ar visai nosacītu, visbiežāk mākslīgi simulētu atgriezenisko saiti – lasītāju, klausītāju un skatītāju ideoloģizētām atsauksmēm. Tā visbiežāk paredzēja, ka salīdzinošas brīvības periodiem sekoja striktas kontroles periodi. Šādi mediju brīvības brīži parasti radās laikā, kad “*nomenklatūrā*” nebija vienprātības, pastāvēja nozīmīgas domstarpības vai, jo īpaši, iekšēji konflikti. Tāpat padomju centralizētās un vertikāli regulētas sistēmas ietvaros pastāvēja žanri un nišas, kuros tradicionāli bija iespējama lielāka izteiksmes brīvība, tipiski – publicistikā, jo īpaši – dzejā, kā arī kultūras un jauniešu medijos.¹⁶⁸⁶

¹⁶⁸⁴ Fox, T. C (2004). *The Holocaust under Communism*. P. 437.

¹⁶⁸⁵ Iespējams, tādēļ vēsturnieks Aleksandrs Ivanovs atšķirībā no citiem kolēģiem šo apzīmējumu lieto pēdējās. Sk.: Ivanovs, A. (2009). *Latvijas PSR historiogrāfija Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas posmā: 1987–1990*. 399. lpp.

¹⁶⁸⁶ Sk.: Brikše, I. (2005). Publiskās sfēras demokratizācijas iespējas: *Perestroikas* un *glasnostj* aspekts Latvijā (1985–1990). 194.–197. lpp.; Sparks, C., Reading, A. (1998). *Communism, Capitalism and the Mass Media*. London: Sage Publications. P. 40.–49. Tas, ka šīs, galvenokārt, padomju režīma atzītu literātu radītās mākslas formas varētu būt tapušas holokausta tematikas aizlieguma apstākļos, ir apšaubāms arī, ņemot vērā literatūrzinātnieces Evas Eglājas–Kristonesonē pētījuma rezultātus, kuros norādīts, kā tika realizēta CK un VDK kontrole pār padomju rakstnieku darbību: tiem, kas bija gatavi sadarboties, vara piešķīra dažāda veida privilēģijas, savukārt tiem, kas šai avangardā nenokļuva, noteica dažādus

Latvijas PSR mediji bija PSRS mediju organiska sastāvdaļa, un to uzdevums bija nodrošināt pilnīgu sabiedrības sasniedzamību un kalpot par propagandas instrumentu tās mobilizācijai un režīma leģitimizācijai. Tā rezultātā Latvijas iedzīvotājiem tika nodrošināta augsta mediju pieejamība – lielas mediju produktu tirāžas un zemas cenas.¹⁶⁸⁷ Apkopojot holokausta reprezentācijas procesus PSRS, Cvi Gitelmanns secina:

Maz pārsteidzoši, [padomju] režīms savu politiku balstīja nevis uz cilvēciegiem apsvērumiem, bet uz politiskām kalkulācijām. Bet kādas tieši bija šīs kalkulācijas, nav nemaz tik skaidrs. Autori ir vienisprātis, ka centrālā vara visdrīzāk neizdeva vienu konkrētu direktīvu, vai vairāku direktīvu kopumu medijiem un varas orgāniem par oficiālo līniju ar ebreju iznīcināšanu saistītos jautājumos. Lai gan atsevišķi padomju mediji bieži centās noklusēt to, ka nacisti apzināti slepkavoja ebrejus, šis noklusējums nekad nekļuva par darbības plānu. Tas nebija nekas vairāk kā tendence, kas nekad nekļuva pilnīgi konsekventa.¹⁶⁸⁸

Šie secinājumi sakrīt ar promocijas darba rezultātiem, tomēr pretēji C. Gitelmannam atmiņas pētnieks Džeimss Verčs (*Wertsch*) uzskata, ka PSRS kontrole pār vēstures komunikāciju bija totāla, un pagātnes teksti atradās pilnīgā varas kontrolē, tādējādi padomju atmiņas politikas rezultātā, līdzdarbojoties tādiem līdzekļiem kā padomju ideoloģijas hegemonija, totāla propaganda medijos un izglītības sistēmā, kā arī klātesošām bailēm no represijām, veidojās vienveidīga jeb vienbalsīga kolektīvā atmiņa, kas caurda padomju cilvēka ikdienas dzīvi.¹⁶⁸⁹ Ja visus vēstījumus par ebreju iznīcināšanu vērtē šī autora atziņu kontekstā, tad secināms, ka holokausta reprezentācija pēckara PSRS kultūrā ir padomju režīma atmiņas politikas realizācijas rezultāts, tomēr promocijas darbā analizētie piemēri norāda, ka sociālpolitiskā aina bija sarežģītāka.¹⁶⁹⁰

ierobežojumus, kas varēja attiekties uz iespējām šķērsot PSRS robežu, iegūt dzīvokli ar ērtībām vai pat publicēties. Sk.: Eglāja-Kristone, E. (2013). *Dzelzsgriežņi: Latvijas un Rietumu trimdas latviešu kontakti*. Rīga: Literatūras, folkloras un mākslas institūts.

¹⁶⁸⁷ Darbojās vispārējs informācijas plūsmas kontroles tīkls, kura centrā bija vienīgā oficiālā valsts informācijas aģentūra TASS (vietējā mērogā – LATINFORM), un dažādas valsts institūcijas, kuru pārziņā bija literatūras un filmu izdošanas un aprites kontrole. PSRS pastāvēšanas pēdējā desmitgadē Latvijā uz katriem 100 iedzīvotājiem bija pa 69 avīžu un 69 žurnālu eksemplāriem, un ģimenē lasīja vairākas avīzes un žurnālus, bet padomju oficioza, laikraksta “Cīņa” tirāža bija 217 000. Būtbū nepastāvēja auditorijas fragmentācijas iespējas, un ar nelielām izmaiņām mājsaimniecības patērēja līdzīgus mediju komplektus. Latvijā ilgstoši bija pieejamas divas televīzijas – vissavienības un Latvijas, tika izdotas divas vadošās dienas rīta avīzes – “Cīņa” un “Padomju Jaunatne”, kurus ģimenes standarta komplektā parasti papildināja vispārējo interešu žurnāls “Zvaigzne” un līdzīga tipa žurnāls ar orientāciju uz jauniešu auditoriju “Liesma”. Sk.: Brikše, I. (2005). Publiskās sfēras demokratizācijas iespējas: *Perestroikas un glasnostj* aspekts Latvijā (1985–1990). 192.–195. lpp.

¹⁶⁸⁸ Gitelmann, Z. (2014). The Holocaust in the East: Participation and Presentation. In: David-Fox, M., Holquist, P. Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. P. 185–191.

¹⁶⁸⁹ Wertsch, J. (2002). *Voices of Collective Remembering*. P. 67.–86.

¹⁶⁹⁰ Vēsturniece Šeila Ficpatrika (*Fitzpatrick*) astoņdesmito gadu otrajā pusē akcentēja jautājumu par padomju perioda un, jo īpaši – staļinisma, interpretāciju. Viņa uzsvēra, ka, pat analizējot staļinisma laiku, ir nepamatoti raudzīties uz padomju režīmu kā absolūti totalitāru sistēmu, kurā sabiedrībai atvēlēta inerta, rīcībnespējīga un manipulējama subjekta loma. PSRS publiskā telpā arvien izteiktāk funkcionēja dubultnozīmēs, veidojās divas atšķirīgas telpas – publiskā un tā dēvētā “virtuves sarunu” telpa. Sovjetologu institūcijai, raugoties uz PSRS notiekošajiem procesiem, bija grūtības izprast padomju dubultās nozīmes un kodus, tādēļ Š. Ficpatrika aicināja tipisko “top-down” pieeju papildināt ar “bottom-up” skatījumu, kas tādējādi ļautu ieraudzīt pilnvērtīgāku sociālo ainu – veidus, kādos sociālajiem strāvājumiem izdevās ietekmēt režīma politiku, un sociālo grupu rīcību, kas neatbilda oficiālajam varas diktātam. Sīkāk sk.: Fitzpatrick, S. (1986). New Perspectives on Stalinism. *The Russian Review*, 45: 357–373. Sk. arī: Fitzpatrick, S. (1986). Introduction. In: Fitzpatrick, S. (2000). *Stalinism: New Directions*. London: Routledge. P. 1–14. Tā dēvētās revizionistu skolas idejas un ietekme analizēta: Zelče, V. (2005). Par dažām (iz)dzīvošanas praksēm pēckara Latvijā. Grām.: Zelče, V. (proj. vad.). *Agora, 3: Pēckara Latvijas cilvēkklaitelpa ≠ staļinisms*. Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, Komunikācijas studiju nodaļa. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 14.–36. lpp.; Bleiere, D. (2001). Represijas pret zemniecību Latvijā

Darba rezultāti norāda, ka holokausta atmiņas veidošana nebija PSRS atmiņu politikas prioritāte vai pat nozīmīga sastāvdaļa, vēl jo vairāk – visbiežāk režīms centās īstenot noziegumu pret ebrejiem noklusēšanas politiku, tomēr vienlaikus vismaz triju būtisku periodu laikā holokausta reprezentāciju publicēšana bija iespējama gan historiogrāfijā, gan publicistikā, gan plašsaziņas medijos.¹⁶⁹¹ Šajos periodos vairāki autori lielākoties emocionālos vēstījumos centās aktualizēt Otrā pasaules kara traģiskās norises, tomēr arī šajos laika nogriežņos valdošā PSRS politika, kas paredzēja attēlot nacistu īstenoto genocīdu kā vērstu pret “fašisma” pretiniekiem, saskanēja ar daudzu vietējo iedzīvotāju vēlmi noklusēt vairākus neērtus holokausta norišu aspektus.¹⁶⁹²

Tādēļ pat nosacītajos “atkušņa” periodos – pēc kara, sešdesmitajos un astoņdesmitajos gados– holokausta pieminēšana un aktualizācija Latvijas PSR lielākoties bija tikai ebreju kopienas un dažu citu nacionalitāšu pārstāvju, kuri holokaustu uzskatīja par cilvēcisku traģēdiju, rūpju un interešu objekts. Lai gan Aleksandrs Bergmanis raksta, ka padomju vara neatzina un nepieļāva personīgo iniciatīvu, kura iepriekš nebija guvusi partijas institūciju atbalstu un, jo īpaši, tika nosodītas iniciatīvas, ko izrādīja ebreji,¹⁶⁹³ tomēr sešdesmito gadu norises Rumbulā un it īpaši Šmuela Bubi Ceitlina nebeidzamā sarakste ar dažādām varasiestādēm par šīs vietas labiekārtošanu liecina par pretējo – atsevišķos periodos, tieši pateicoties ebreju pašiniciatīvai, tika īstenoti būtiski pasākumi, kas veicināja holokausta sociālās atmiņas veidošanos.

Tomēr, analizējot šīs aktivitātes, nevajadzētu rasties maldīgam priekšstatam, ka visa Latvijas PSR ebreju kopiena aktīvi iesaistījās holokausta atmiņas veicināšanas un ebreju upuru komemorācijas pasākumos, piemēram, Rumbulas sakopšanā un tur notikušajās norisēs. Tāpat nepamatots ir uzskats, ka Rumbula kļuva par būtisku faktoru visas LPSR ebreju kopienas identitātē. Šāds secinājums izriet ne tikai no vairāku tā laika aktīvistu darbiem, bet arī, piemēram, no Vīzentāla centra interneta mājaslapā apkopotās informācijas par Rumbulu. Tajā

1944.–1953. gadā. Grām.: Šneidere, I. *Totalitērie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1953. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 542.–548. lpp.

¹⁶⁹¹ Kā spilgti norāda literatūrzinātniece Silvija Radzobe: “Daži kastrējamie temati bija pastāvīgi (Stalīna represijas, “buržuāziskās” kultūras mantojums, nacionālais mantojums, Latvijas vēsture), citiem piemita sezonāls raksturs. Sk.: Radzobe, S. (2011). *Uz skatuves un aiz kulīsēm*. Rīga: Zinātne. 146. lpp. Holokausts šai klasifikācijā vairāk atbilst otrajai grupai – sezonalitātei.

¹⁶⁹² Ruta Šaca Marjaša par šo tematu raksta, ka, laikam ritot, daudz kas nāca gaismā, tomēr “ebreju slepkavībās piedalījušos vietējo iedzīvotāju – benžu, viņu palīgu un kūdītāju – skaits joprojām palika nezināms. Tika minēti dažādi skaitļi – no dažiem simtiem līdz dažiem tūkstošiem. Šī nelielā Latvijas iedzīvotāju daļa kara gados toties bijusi visai aktīva. Dažiem vēstures pētniekiem veikt objektīvu analīzi un atklāt noziegumu motīvus traucē viņu personiskā pozīcija un nacionālā piederība. Daudzi žurnālisti, kas strādājuši Latvijā nacisma laikā, holokausta tēmu pieskaitīja pie komunistiskā propagandas.” Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 80–81. lpp. Viens būtisks iemesls, kāpēc cilvēki ne tikai Latvijā, bet arī daudzviet Austrumeiropā nevēlējās atcerēties holokaustu, ir fakts, ka ebreju masveida nogalināšana nozīmēja pamestus mājokļus un arī dažādas vērtīgas privātas lietas, kas atrada “jaunus īpašniekus”.

¹⁶⁹³ Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. 61. lpp.

vēstīts, ka Rumbula kopš sešdesmitajiem gadiem kļuva par holokausta izdzīvojušās “ebreju kopienas pulcēšanās un nacionālās atdzimšanas izpausmi”.¹⁶⁹⁴

Lai gan precīzu socioloģisku datu par to nav, promocijas darbā analizētās liecības norāda, ka simbolisku nozīmi Rumbula iemantoja tikai dažu Latvijas PSR ebreju apziņā. Turklāt vieniem šī vieta simbolizēja zaudētos tuviniekus, otriem vietējās ebreju kopienas atdzimšanu, bet vēl citiem – ebreju pašapziņas vairošanos un mērķi par izceļošanu uz Izraēlu. Arī vairāki citi Latvijas PSR holokausta pieminēšanas procesu pētnieki ir norādījuši uz nepamatotu tendenci ebreju traģēdijas pieminēšanas pasākumus un to ietekmi, visizteiktāk – norises Rumbulā, attiecināt uz visu ebreju kopienu. Vladimirs Hanins (*Khanin*) ir retoriski vaicājis, vai ebreji pēc Otrā pasaules kara Padomju Savienībā bija sociālpolitiska grupa ar saviem mērķiem un interesēm, vai arī tos par tādu pasludināja padomju propaganda un antisemitiskās kampaņas.¹⁶⁹⁵ Paula Opermane secina, ka holokausts nebija ebreju kolektīvā atmiņa, jo Latvijas PSR pastāvēšanas laikā nav iespējams identificēt ebrejus kā vienotu grupu, viņasprāt, divas izteiktākās dalījuma līnijas ir Latvijas ebreji, kas pārdzīvoja holokaustu, un no padomju republikām ieceļojušie ebreji.¹⁶⁹⁶

Tas bija baiss mantojums, ar kuru Austrumeiropā dzīvojošajiem bija jāsadzīvo, un risinājums noteikti nevarēja būt vienkāršs. Par PSRS izvēlēto problēmas risinājumu kļuva holokausta iekļaušana plašākā kategorijā, kas tika dēvēta – noziegumiem pret padomju tautu, pilsoņiem vai patriotiem. Šī formālā un institucionālā politika visos varas līmeņos iespaidoja arī neformālos procesus, tomēr holokausta šausmu un nepieredzētā vardarbīguma dēļ ebreju iznīcināšanas tematika nevarēja nereprezentēties dažādos laikos un dažādās formās, kas analizētas šajā promocijas darba nodaļā par holokausta sociālās atmiņas procesiem Latvijas PSR.

Šobrīd ir problemātiski noteikt sabiedrības attieksmi pret dažādiem tā laika notikumiem, tai skaitā attieksmi pret holokaustu kā notikumu vai varas realizēto holokausta piemiņas noklusējumu atbilstošu sabiedrības viedokļu mērījumu nepieejamības dēļ, tomēr pieejamie dati un pētījumi liecina, ka gandrīz pusgadsimtu ilgušā padomju okupācija ar daļēju tās ideoloģisko holokausta noklusējumu nozīmīgi mainīja vietējo iedzīvotāju zināšanas, noskaņojumu un

¹⁶⁹⁴ Citēts pēc: Wiesenthal Centre (Ed.). (1990). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Macmillan Publishing Company. Sk.:

<http://web.archive.org/web/20030426130446/http://motlc.wiesenthal.com/text/x29/xr2912.html>

¹⁶⁹⁵ Khanin, V. (2007). The Jewish National Movement and the Struggle for Community in the Late Soviet Period. In: Gitelman, Z., Ro'i, Y. (Eds.). *Revolution, Repression and Revival: The Soviet Jewish Experience*. London: Rowman & Littlefield. P. 221. Arī Jakovs Ro'i apšaubījis, vai, domājot par padomju periodu, vispār ir pamatoti lietot jēdzienu “ebreju kopiena”, jo tas paredz noteiktu viendabību, kuru empīriskos pētījumos ir grūti pamatot. Sk.: Ro'i, Y. (1995). Introduction. In: Ro'i, Y. (ed.). *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. London: Routledge. P. 1.

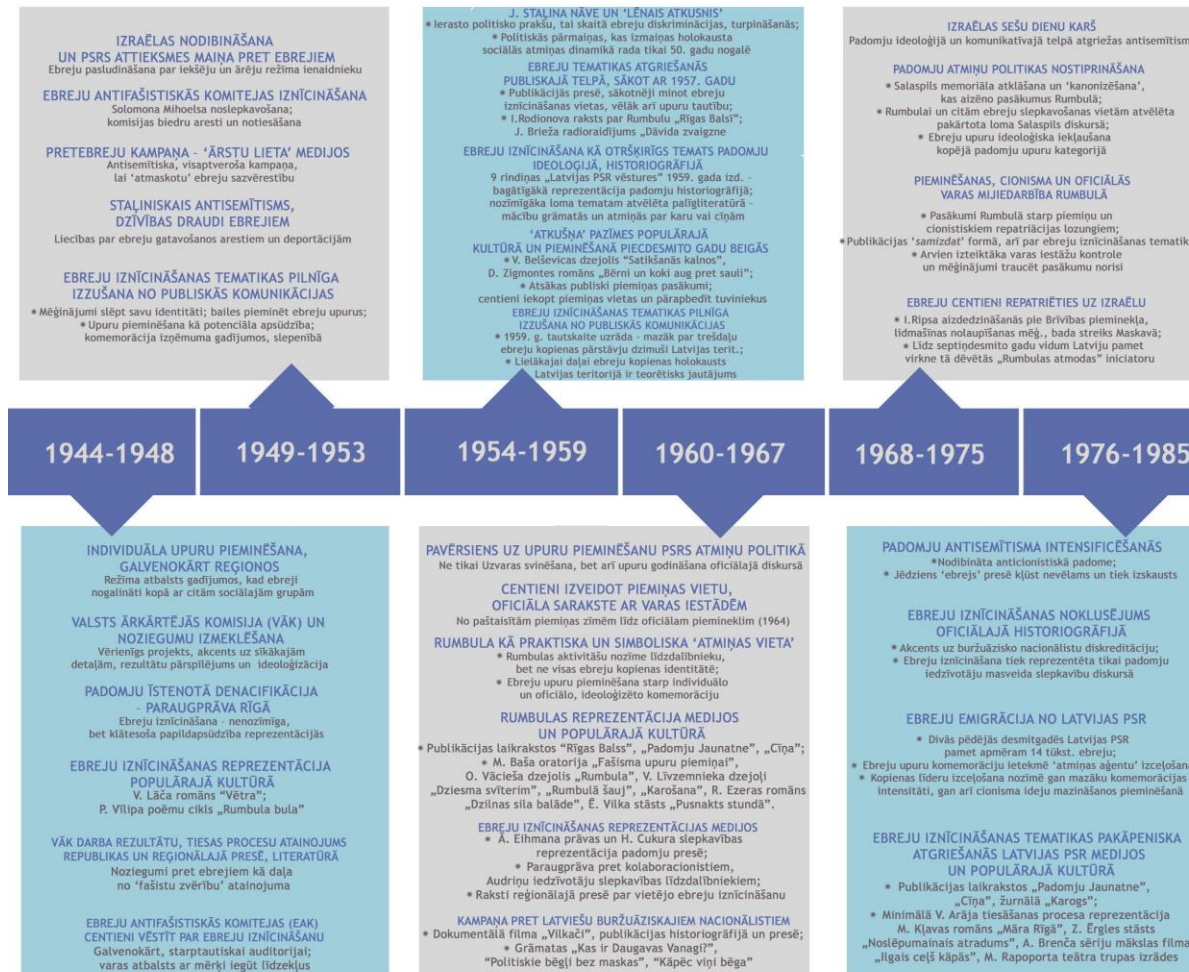
¹⁶⁹⁶ Viņasprāt, par ebreju sociālo atmiņu iespējams runāt, sākot ar Izraēlas Sešu dienu karu. Sk.: Oppermann, P. (2014). *Jews of Silence?: The Rumbula Memorial in the Context of Jewish Holocaust Commemoration in Soviet Latvia 1945–1967*. P. 72–73. Arī Kaspars Zellis ir rakstījis, ka neatbildēts, bet vienlaikus ļoti nozīmīgs ir jautājums par vietējo un no PSRS ieceļojušo ebreju savstarpējām attiecībām pēc Otrā pasaules kara. Sk.: Zellis, K. (2010). Book Review: Dribins, L. (ed.). *Latvian Jews and the Soviet Power in 1928–1953. Ethnicity*, 2010/1, 96.

attieksmes pret holokaustu un tā upuriem.¹⁶⁹⁷ Padomju propagandas mantojums, ko pārņēma atjaunotā Latvijas Republika, no vienas puses, bija latviešu lomas holokaustā pārspīlējums, īpaši tas izpaužas tēzē par bezvaras periodu mēneša ilgumā vai pat vairāk, kura laikā vietējie iedzīvotāji patstāvīgi ķērušies pie ebreju iznīcināšanas¹⁶⁹⁸, bet, no otras puses, noliegums pieņemt jebkādu latviešu pašiniciatīvas aspektu holokausta realizācijā, centienus diskutēt par šo jautājumu reducējot uz padomju propagandas ietekmi.

¹⁶⁹⁷ Andrievs Ezergailis Latvijā valdošo attieksmi pret holokaustu pamato tieši ar padomju režīma ideoloģisko mantojumu. Viņaprāt, pastāv nozīmīgas un pamatotas grūtības, veidojot un arī cenšoties analizēt holokausta sociālo atmiņu, un šo grūtību iemesls ir tā dēvētais padomju mantojums. Holokausts un ar tiem saistītie jautājumi nebija padomju ideoloģijas dienaskārtībā. Holokausta tematika netika iekļauta skolu programmās un nebija arī plašsaziņas līdzekļu dienaskārtībā. Ezergailis, A. (1996). Latvia. P. 374. Raksturojot padomiski ideoloģizētu tekstu publicēšanu, kas vēl astoņdesmito gadu vidū strikti definēja robežas, kādās atļauts domāt un publiski izteikties, un kas tika respektēts kā likums, S. Radzobe raksta: “Ar atpakaļejošu datumu esmu no sirds pārsteigta, ka tik daudzi no mums 1991. gadu sagaidīja, būdami kropļi tik mazā mērā.” Sk.: Radzobe, S. (2011). *Uz skatuves un aiz kulisēm*. Rīga: Zinātne. 155. lpp.

¹⁶⁹⁸ Pieeja, ka mūsdienās tiek dēvēta arī par “bezvācu holokaustu” Latvijā Šī versija tapusi jau 60. gadu padomju historiogrāfijā. Sk.: Stranga, A. (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. 14. lpp.

HOLOKAUSTA SOCIĀLĀ ATMIŅĀ LATVIJAS PSR

7.HOLOKAUSTA SOCIĀLĀ ATMIŅĀ LATVIJĀ, 1986-2014

Jā, Maskavas radio darbojos *nepareizajā pusē* un *pareizi domājošais* latvietis manu rīcību varētu nopelt, bet, pirmkārt, šī rīcība atbilda maniem tālaika uzskatiem, un, otrkārt, savas tautības dēļ vien es nevarēju un negribēju atrasties *pareizajā pusē*. Pat nezinot to, ko zinu tagad, – ka tieši tajās pašās dienās, kad gulēju sniegā pie Maskavas, mana māte un tēvs, stindzinošā aukstumā izgērbti kaili, stāvēja Rumbulā, bedres malā *pareizo cilvēku* automātu stobru priekšā [izcēlumi oriģinālā].

Jāzeps Eiduss¹⁶⁹⁹

Glūži tāpat kā nav taisnība tiem latviešiem, kuri tai laikā un vēl tagad, pēc pusgadsimta, nāk klajā ar līdzinājumu “žīdi ir komunisti”, nav taisnība arī tiem žīdiem, kas tai laikā un arī vēl tagad, pēc pusgadsimta, apgalvo, ka “latvieši” slaktēja žīdu vīriešus, sievietes un bērnus.”

Franks Gordons¹⁷⁰⁰

Vēsturnieki ir lielā mērā – rakstīt jau var vēl un vēl – savu pienākumu izpildījuši. Intereses trūkums liecina par sabiedrības negatīvību iesaistīties, par to, ka sabiedrība nav morāli tam nobriedusi. [...] Tas, kas notika provincē 1941. gada vasarā, bija ne tikai ebreju traģēdija, bet liela latviešu sabiedrības traģēdija, kurā mēs negribam ieskatīties. Un negribam runāt par to.

Margērs Vestermanis¹⁷⁰¹

7.1.Holokausta sociālā atmiņa Atmodas periodā, 1986-1991

1985. gadā¹⁷⁰² pie PSRS vadības nokļuva Mihails Gorbačovs tobrīd 54 gadus vecs, salīdzinoši enerģisks “sistēmas cilvēks”, kura sākotnējā darbība raisīja cerības uz sen gaidītajām pārmaiņām, par kuru galvenajiem atslēgas vārdiem, īpaši pēc 27. PSKP kongresa 1986. gadā, kļuva – “*perestroika*”, “*glasnostj*” un “*demokratizācija*”.¹⁷⁰³ Tādējādi M. Gorbačova valdīšanas periods iezīmēja pavērsienu uz jaunu – atklātības – politiku. 1986. gada XXVII PSKP kongresā un 1987. gada PSKP CK plēnumā atklātība tika pasludināta par nozīmīgu partijas politisku jautājumu un akcentēts kurss uz vārdu un darbu, kā arī tiesību un pienākumu atbilstības nodrošināšanu.¹⁷⁰⁴ Šo iemeslu dēļ M. Gorbačova jaunais kurss visbiežāk tika raksturots kā

¹⁶⁹⁹ Eiduss, J. (2004). *Pagājība: atskats un vērtējums, 1916–2004*. 148. lpp.

¹⁷⁰⁰ Gordons, F. (2001/1994). *Latvieši un žīdi: spīlē starp Vāciju un Krieviju*. 74. lpp.

¹⁷⁰¹ Sk.: Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 64.–65.

¹⁷⁰² Leonīds Brežņevs nomira 1982. gada novembrī, kam sekoja līdz pat 1985. gadam ilgusi vadības krīze, kuras laikā viens otru nomainīja padomju virtuves sarunās par “dinozauriem” dēvētie Jurijs Andropovs un Konstantīns Čerņenko, kuri cienījamā vecuma dēļ nebija spējīgi vadīt krīzes stāvoklī esošo savienību. Sk.: Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 367–368.

¹⁷⁰³ Ar ko tika apzīmēta nepieciešamība pārbūvēt ekonomiku, atļauja atklāti runāt par problēmām, lai varētu tās identificēt un novērst, un lēmuma pieņemšanas decentralizācija, ļaujot lēmumu pieņemšanā iesaistīties plašākam iedzīvotāju lokam. Vienlaikus šo atslēgas vārdu praktiskā nozīme lielākoties palika neskaidra gan varas ešalonā, gan plašākai sabiedrībai. Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 167–168.; Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 367–368. Šis pārmaiņas Maskavā nozīmēja arī būtiskas izmaiņas Latvijas PSR. Astoņdesmito gadu vidū Augustu Vosu LKP 1. sekretāra amatā nomainīja Borisss Pugo, Imantu Andersonu LKP CK amatā aizstāja Anatolijs Gorbunovs, bet Pētera Strautmaņa amatu Augstākās Padomes prezidijā ieņēma Jānis Vagris. Notiekošo pārmaiņu kontekstā 1986. gadā 24. LKP kongresā Borisss Pugo akcentēja vitālu pārmaiņu nepieciešamību. Turpat. 388.–394. lpp.

¹⁷⁰⁴ Pats M. Gorbačovs rādīja priekšzīmi, norādot uz dažādām kļūdām, trūkumiem un neizdarībām PSRS pārvaldē un saimniecībā. Tomēr jaunā kursa virsuzdevums bija reforma sociālisma sistēmas ietvaros. Sk.: Zelče, V. (2005). *Vēsture*

sistēmiska virzīšanās uz liberālismu un kā šī procesa nozīmīga daļa tika akcentēta “glasnostj” politika – diskusiju veicināšana gan par pagātnes, gan tagadnes norisēm un to koncepcijām.¹⁷⁰⁵ Tomēr “perestroikas” un “glasnostj” periods nozīmēja autoritārisma liberalizāciju, bet ne automātisku demokrātiju, un šīs politikas realizācija medijos bieži atgādināja gadu desmitus valdījušo ideoloģisko diskursu:

Padomju Savienībā ar sajūsmu uzņēma jauno politikas kursu, tauta bezbailīgi kritizēja trūkumus un, entuziasma pilna, partijas vadībā risināja visdažādākos ekonomikas, sociālos un kultūras jautājumus.¹⁷⁰⁶

Kopumā dažādu viedokļu līderu reakcija uz pārmaiņām bija izteikti duāla – žurnālisti un vēsturnieki, no vienas, puses, aktīvi metās īstenot jauno atklātības politiku, kritizējot un nosodot to, ko acīmredzami drīkstēja, bet, no otras puses, rīkojās nogaidoši un pat nosodīja pirmos kritizētājus, jaunā kursa “pirmās bezdelīgas” tematos, kur jaunās brīvības robežas nebija skaidri noprotamas un varēja draudēt ar padomju režīmā tradicionāli piedzīvotām nepatīkamām sekām.¹⁷⁰⁷ Līdz ar to astoņdesmito gadu beigās dažādas organizācijas, īstenojot virkni aktivitāšu, ne bez bažām pārbaudīja jauniegūto runas un rīcības brīvību robežas.¹⁷⁰⁸ Vita Zelče raksta, ka

kopumā [1988. gada] pavasara mēneši nosaucami par šūpošanos uz vēstures interpretācijas laipas pirms tālāklēciena, faktiski tas jau ir nodēvējams par vēstures metastāsta svārsta laiku: jauni fakti, vērtējumi + brīdinājumi neaizrauties ar tiem.¹⁷⁰⁹

Galū galā “glasnostj” politika, kas bija iecerēta kā kritiska diskusija par problēmām un vēstures “baltajiem plankumiem”,¹⁷¹⁰ lai pārveidotu sociālismu, sistēmas pamatus iedragāja tik spēcīgi, ka tās tālāka pastāvēšana vairs nebija iespējama. PSRS mērogā nozīmīgs pavērsiens vēstures interpretācijā bija gan preses publikācijas par dažādiem ilglaicīgi noklusētiem vēstures tematiem – visizteiktāk staļinisma noziegumiem, gan Tengiza Abuladzes filmas “Grēksūdze” demonstrācija 1986. gadā un Anatolija Ribakova romāna “Arbata bērni”¹⁷¹¹ publicēšana 1987. gadā – vairāk nekā 20 gadus pēc tā pabeigšanas.¹⁷¹²

perestroikas redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads. Grām.: Brikše, I. (red.). *Komunikācija: kultūras un vēstures diskurss*. Latvijas Universitātes raksti. 683. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 249.–250.lpp.

¹⁷⁰⁵ McNair, B. (1994). Media in Post-Soviet Russia: An Overview. *European Journal of Communication*, 9 (3), 115.

¹⁷⁰⁶ Brikše, I. (2005). Publiskās sfēras demokratizācijas iespējas: *Perestroikas* un *glasnostj* aspekts Latvijā (1985–1990). Grām.: Brikše, I. (red.). *Komunikācija: kultūras un vēstures diskurss*. Latvijas Universitātes raksti. 683. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 199. lpp.

¹⁷⁰⁷ Sk.: Zelče, V. (2005). Vēsture *perestroikas* redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads. 253. lpp.; Brikše, I. (2005). Publiskās sfēras demokratizācijas iespējas: *Perestroikas* un *glasnostj* aspekts Latvijā (1985–1990). 199. lpp.

¹⁷⁰⁸ Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 172.

¹⁷⁰⁹ Zelče, V. (2005). Vēsture *perestroikas* redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads. 258. lpp.

¹⁷¹⁰ Vēsturniece Vita Zelče uzsver, ka tieši diskusijas par vēsturi kļuva par vienīgo nozīmīgu jūtamo jaunā kursa ikdienas realitāti. Sk.: Turpat. 253. lpp.

¹⁷¹¹ Рыбаков, А. (2010/1997). Дети Арбата: Трилогия в одном томе. Москва: АСТ; Астрель. Angliski publicēts: Rybakov, A. (1988). *Children of the Arbat*. New York: Little Brown.

¹⁷¹² Zelče, V. (2005). Vēsture *perestroikas* redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads. 250. lpp. Anatolijs Ribakovs, nozīmīgs padomju rakstnieks, kura klasiskais darbs “*Дети Арбата*” (“Arbata bērni”) tika publicēts tikai 1987. gadā, 1978. gadā, neraugoties uz iebildēm un pretenzijām, spēja publicēt romānu “*Тяжелый песок*” (“Smagās smiltis”), kura uzrakstīta socrealisma tradīcijā un kurā nozīmīgi un detalizēti atainota holokausta tēma, un visi galvenie varoņi mirst briesmīgā nāvē. Savdabīga ir darba beigu daļa, kurā autors raksturo holokausta upuru pieminēšanu un izdzīvojušo centienu to saglabāt, uzstādot piemiņas plāksni upuriem. Sk.: Рыбаков, А. (1982/1978). *Тяжелый песок*. Москва: Советский писатель. Angliski publicēts: Rybakov, A. (1981). *Heavy Sand*. London: Allen Lane. Dž. Klīrs šādu holokausta upuru

Holokausta sociālās atmiņas kontekstā būtiski, ka 1988. gadā PSRS pirmoreiz tiek publicēts piecdesmito beigās uzrakstītais un ārvalstīs jau agrāk izdots Vasilija Grosmana darbs “*Жизнь и судьба*” (“Darbs un liktenis”)¹⁷¹³, kas ne tikai ietvēra dažādus holokausta norises aspektus, bet arī atainoja holokausta pieminēšanas norises Padomju Savienībā un skarbas morālās dilemmas, kad viens no darba galvenajiem varoņiem pretkosmopolītisma kampaņas laikā paraksta kolektīvu denunciacijas vēstuli.¹⁷¹⁴ Tomēr daudzviet PSRS un arī sociālistiskajās republikās astoņdesmitajos gados tapušās vai pirmoreiz demonstrētās holokausta reprezentācijas raisīja emocionāli negatīvas attieksmes, spilgtākais piemērs ir Kloda Lanzmāna filmas “*Shoa*” pirmizrāde Polijā 1986. gadā.¹⁷¹⁵

7.1.1. Atmosda un holokausta sociālā atmiņa

Pārmaiņas PSRS politikā deva iespēju Baltijas un tai skaitā Latvijas tituluācijas elitei konsolidēt tautas atbalstu cīņai par nacionālu pašnoteikšanos.¹⁷¹⁶ Viena no Atmosdas¹⁷¹⁷ kustības pamatidejām sākotnēji bija atjaunot padomju režīma aizliegtu nacionālās kultūras autonomiju, to skaitā arī Latvijā mītošajām mazākumtautām. Savukārt pretstāvē Atmosdas kustībai Interfronte izmantoja nacisma, arī holokausta upuru piemiņu un akcentēja latviešu līdzatbildību nacistiskās okupācijas laikā pret ebrejiem īstenotajās represijās.¹⁷¹⁸ Neraugoties uz to, ka vairāki publiski pazīstami ebreji līdzdarbojās LTF idejā par Latvijas neatkarības atjaunošanu, Interfronte arī savā organizācijā aktīvi iesaistīja ebrejus, vienlaikus izvēršot retoriku gan par latviešu kolaboracionismu ar nacistiem, gan par neiznīdējamā latviešu antisemitisma atgriešanos un eskalāciju, tādējādi pretnostatot latviešus un ebrejus,¹⁷¹⁹ kā arī instrumentalizējot holokaustu. Spilgts piemērs ir A. Vītola raksts laikrakstā “Cīņa”:

pieminēšanas atainojumu kontekstā ar reālajām norisēm padomju komemorācijas politikā dēvē par “poētisku patvaļu”. Sk.: Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 293.

¹⁷¹³ Sk.: Гроссман, В. (1990/1988). *Жизнь и судьба*. Москва: Книжная палата.

¹⁷¹⁴ Klier, J. (2004). *The Holocaust and the Soviet Union*. P. 293.

¹⁷¹⁵ Sīkāk sk.: Fox, T. C. (2004). *The Holocaust under Communism*. P. 427.

¹⁷¹⁶ Sk.: Lieven, A. (1997). *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania, and the Path to Independence*. Yale: Yale University Press. P. 85.

¹⁷¹⁷ Ar Atmosdas jēdzienu promocijas darbā apzīmēts laika periods no 1987. gada 14. jūnija, kad pie Brīvības pieminekļa norisinājās “Helsinki 86” organizētā ziedu nolikšana deportāciju upuru piemiņai, līdz 1991. gada 6. septembrim, kad PSRS pieņēma lēmumu par Baltijas valstu neatkarības atzīšanu. Latvijas neatkarības atjaunošana bija sarežģītu procesu virkne. Latvijas Republikas Augstākā padome 1990. gada 4. maijā pieņēma deklarāciju par neatkarību. 1991. gada aprīlī oficiālā Maskava akceptēja lēmumu Latvijas Padomju Sociālistiskā Republiku turpmāk dēvēt par Latvijas Republiku. 1991. gada 21. augustā Latvijas Republikas Augstākā padome pieņēma konstitucionālo likumu “Par Latvijas Republikas valstisko statusu” un atjaunoja 1922. gada Satversmes valsts nozīmīgākā dokumenta statusu. Sk.: Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 180.–185.

¹⁷¹⁸ Šādas tendences pastāv arī mūsdienās. Rakstot par Atmosdas laiku, tekstu “pirmās pēckara vēsturē brīvās un demokrātiskās vēlēšanas” Maksims Margoļins liek pēdīnās un darbā kopumā holokaustu raksturo kā latviešu gribētu un aizrautīgi īstenotu noziegumu. Sk.: Марголин, М. (2011). *Холокост в Латвии. “Убить всех евреев!”* С. 281.

¹⁷¹⁹ Etnologs Leo Dribins raksta, ka tā ebreju daļa, kas atbalstīja Interfrontes idejas, lielākoties neprata latviešu valodu un nepārzināja Latvijas vēsturi, turpretī visi trīs ebreju pārstāvji 1990. gadā vēlētajā LR Augstākajā padomē – R. Marjaša, M. M. Vufsons un I. Movels – balsoja par Latvija neatkarību un šo ideju atbalstīja arī Rīgas ebreju kopienas vadība: “1991. gada janvāra un augusta konfrontācijas ar reakcionāriem, pretnacionāliem spēkiem topošās Rīgas ebreju kopienas vadība [oficiāli nodibināta 1992. gadā] (G. Krupņikovs, E. Rapiņa u. c.) stingri nostājās neatkarības aizstāvju pusē un informēja pasaules masu medijus par Latvijas tautas vēsturisko vēlmi pilnīgi nokratīt PSRS virskundzību.” Sk.: Dribins, L. (2007).

Latviešiem ebreju iznīcināšanā nebija ne ideoloģisku, ne atreibības motīvu. Bija īsts genocīds, nevis tas, ko izdomājis Dainis Īvāns, ar šī vārda atkārtotu lietošanu katrā savā runā devalvēdams tā briesmīgo jēgu. Es redzēju šo īsto genocīdu. Tā autori, protams, sēdēja Berlīnē, bet tīkotāju pēc ebrejiem piederošajām vērtībām bija pietiekami arī šeit, lai šausalīgā operācija spīdoši izdotos ar pašu vāciešu mazu līdzdalību. Vācieša Štālekera komandētajā A grupā bija nedaudz vairāk par 500 vīriem, bet vietējo – 17 tūkstoši. [...] Vecie rīdzinieki atceras, ka 1941. gadā jau jūlija pirmajās dienās Arāja un Veisa puīši savu darbību iesāka tieši ar ebreju juvelieru medībām. Viņi atceras, kas Rīgā notika ebreju dzīvokļos, kad viņus, 32 tūkstošus, 23. oktobrī aizdzina uz geto. Mazāk bija liecinieku tam, kāda izskatījās geto teritorija, kad 29.-30. novembrī 27 tūkstoši ebreju Rumbulā tika nošauti. Rīdzinieki atceras arī to, ka ebreju mantas ieguvēju bija daudz vairāk, nekā tiešo slepkavnieku. Bet dažā Latvijas mazākā pilsētā un ciematā ebreju eksekūcijās vispār nepedalījās neviens vācietis. Viss nogalinātajiem piederošais palika vietējo “patriotu” rokās.¹⁷²⁰

Atmodas procesa laikā publiski parādījās vēstījumi par latviešu aizsargiem, kas gatavi stāties sardzē gan tagad, gan darījuši to holokausta laikā,¹⁷²¹ bet LTF ziedojumi tika dēvēti par holokausta laupījumu.¹⁷²² Lai gan vienlaikus bija gan ebreju kopienas pārstāvju, gan žurnālistu centieni skaidrot nesaprašanās un pārpratumu cēloņus,¹⁷²³ šādas Interfrontes politikas rezultāts bija nacionālisma radikalizēšanās, kas visizteiktāk vērsās pret krievu minoritāti, bet vienlaikus arī pret ebrejiem, un nozīmīgi ietekmēja turpmāko LTF politiku nacionālajos jautājumos¹⁷²⁴ un attieksmes pret holokaustu, kas arvien izteiktāk iezīmēja publisku cīņu par lielākā upuru statusu.¹⁷²⁵ Pretstāvi saasināja arī publiskajā telpā publicētās atziņas par to, ka atšķirībā no reakcijas uz ebreju iznīcināšanu jeb holokaustu Staļina režīma briesmu darbi Baltijā Rietumu pasaulē ir faktiski nezināmi.¹⁷²⁶ Tādēļ, lai gan septiņdesmitajos gados muzikologs Joahims Brauns bija rakstījis, ka latviešus un ebrejus padomju periodā ir vienojušas abu tautu

Ebreji Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 226. lpp.

¹⁷²⁰ Sk.: Vītols, A. (1991, 28. maijs). Kas maksā, tas pasūta mūziku: drūmas noskaņas vēsā vakarā. *Cīņa*. 8. lpp.

¹⁷²¹ “Aizsargi bija tie, kas apspieda un iznīcināja strādniekus. Tagad nobendētie atdusas daudzās vietās arī Biķernieku mežā un Rumbulā, kopā ar ebrejiem. Tie bija aizsargi, kas nošāva simtiem tūkstošu cilvēku. Vai tad Vulfsona kungs to nezina? Bet varbūt klusē ērtā krēsla dēļ? Tagad plāno, ka Latvijas Augstāko Padomi apsargās aizsargi. Gan jau, domājams, radīsies arī ieroči, nevajadzēs saukt palīgā miliciju. Drēbes tāpat, droši vien uzdāvinās. Ir jau pieredzēts.” Sk.: Kazāka, M. 1990, 26. okt.). Tauta vairs nedrīkst klusēt. *Cīņa*. 1. lpp.

¹⁷²² laikraksta “Lauku Avīze” vēstīja, ka: ““Talsu vēstis” 14. jūnijā publicējušas LKP rajona organizācijas pārstāvju sanāksmē teiktās runas. Andrejs Strautmanis sniedzis pārsteidzošu paziņojumu: viņam liekoties, ka LTF ziedotās dārglietas piederējušas Rumbulas mežā nošautajiem ebrejiem. “Tāpat kā vārdā tika veidota tautas fronte?” teicis orators. Redakcija nekādu piebildi šim apgalvojumam nav pievienojusi.” Sk.: B. a. (1990, 29. jūn.). Preses spoguļi. *Lauku Avīze*. 4. lpp.

¹⁷²³ Dainis Lemešenoks, piemēram, rakstīja par nacistiskās propagandas ietekmi uz atmiņas procesiem: “Rezultātā – ebreju tautības nogalinātos un deportētos reģistrēt bija noliegts, toties visi čekas darbinieki tika “žīdiskoti”, protams, arī Alfons Noviks. LPSR drošības dienesta vadītājs Sergejs Šustins lielākas uzskatāmības dēļ tika krustīts gan par Josifu, gan par Abramam, kā nu kuro reizi propagandas vīriem ienāca prātā. Gan grāmata “Baigais gads”, gan izstādes “Sarkanais terors” tautā tika laistas ar mērķi attaisnot svaigos masu kapus Rumbulā, Biķerniekos un citur Latvijā. [...] Toreiz Baigā gada upuru piemiņa tika apgānīta.” Sk.: Lemešenoks, D. (1991, 11. jūn.). Kad tapsim gandarīti. *Lauku Avīze*. 8. lpp.

¹⁷²⁴ 1989. gadā tikai 52 % Latvijas iedzīvotāju sevi dēvēja par latviešiem, tostarp Rīgā latviešu īpatsvars bija krietni zemāks – 36.5 %. Turklāt tikai 21 % etnisko krievu un 18 % citu Latvijā dzīvojošo nacionalitāšu atzina, ka ir spējīgi sazināties latviski. Sk.: Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 189.; Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 385.

¹⁷²⁵ Upuru salīdzināšana izpaudās, piemēram, šādās publikācijās: “Beidzot jāsaprot, ka tās asinis un asaras, kas lija Rumbulā, Osvencimā, Vecsaules silā un Biķernieku priedēs, nebija mazāk karstas un mazāk sāļas kā tās asaras un asinis, kuras lija Solimā, Magadanā, Vorkutā un pie Baltezera. Ja mēs nesapratīsim šo vienkāršo patiesību – mūžam nebūs miera zem Latvijas bērziem.” Sk.: [B. a.]. (1990, 5. nov.). Sagrauto cerību rags. *Zvaigzne*. 8. lpp.

¹⁷²⁶ Bouers, T. (1989, 18. novembris). Maskavas tvēriens sāk slīdēt. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.

problēmas,¹⁷²⁷ par spriedzes veidošanos gan starpetniskajā attiecībās, gan holokausta atmiņas veidošanās procesos liecināja tādi publiski jautājumi kā žurnālista Daiņa Lemešenko ebreju biedrības prezidentam Hercam Frankam vaicātais:

Akadēmiķis Stradiņš runāja par “bedri, kas jāaizber abu tautu – latviešu un ebreju – starpā”. Šī bedre vedot caur Rumbulu un Biķernieku priedēm... Vai tas nevar kļūt par piedauzības akmeni biedrības darbā, ja visai latviešu tautai jāatbild par saujīņu izdzimšanu, kas centās okupantiem izdabāt, slepkavojot neaizsargātus cilvēkus!¹⁷²⁸

Neatkarības kustības pamatmērķis Latvijā bija valstsnācijas jeb latviešu kultūras saglabāšana un interešu nodrošināšana. Lai gan Latvijas Tautas fronte deklarēja, ka padomju vara uz ilgiem laikiem bija “*nonivelējusi nacionālās īpatnības, par visu vērtību mēru pieņemot tikai atbilstību politiskām doktrīnām*”, un solīja atjaunot nacionālo kultūru pašnoteikšanās tiesības, tā vienlaikus kā prioritāru definēja latvisko kultūru un latviešu intereses:

Tautas fronte aizstāv Latvijas pamatiedzīvotāju tiesības. Tiesības, kas pieder katrai nacijai tās vēsturiski apdzīvotajā teritorijā, jo tikai tādā veidā var tikt nodrošinātas arī visu pārējo tautu intereses. Veicinot latviešu valodas un kultūras attīstību, var nodrošināt arī pārējo tautību iedzīvotāju demokrātisko tiesību ievērošanu, valodas un kultūras autonomijas attīstību Latvijā.¹⁷²⁹

Bailes par to, ka Latvija varētu kļūt par divkopienas valsti radīja pārliecību, ka pilsonības nulles variants, kas paredzēja pilsonības piešķiršanu visiem Latvijas iedzīvotājiem, nav veiksmīgākā izvēle, un arī citi mazākumtautību, un tai skaitā Atmodas laika līdera Mavrika Vulfsona piedāvātie varianti, kas, piemēram, paredzēja piešķirt pilsonību visiem pastāvīgajiem Latvijas iedzīvotājiem, kas atbalstīja neatkarības kustību, netika pieņemti.¹⁷³⁰ Pretstāvē formulētā atjaunotās valsts koncepcija nebija tīkama daudziem mazākumtautību pārstāvjiem. Vairāki no viņiem, šo virzību uzskatīja par nedemokrātisku, pārlietu nacionālistisku un izvēlējās šo vidi pamest. Viens no spilgtākajiem piemēriem ir vēsturnieks Pēteris Krupņikovs. Ābrama Kleckina vārdiem:

Kāpēc, piemēram, [Pēteris] Krupņikovs aizbrauca uz Vāciju? Jo viņš ļoti ātri saprata, ka veidojas tīri nacionālistiska valdība. Viņš kā godīgs cilvēks, no vienas puses, nevar to atbalstīt. No otras puses, nevarēja nostāties pret latviešiem viņu zemē. Viņš bija kolosāla līmeņa Latvijas intelektuālis. [...] Viņš uzskatīja – ja es palieku godīgs, es nevaru klusēt. Bet, ja es palieku godīgs pret tautu, ar kuru esmu nodzīvojis mūžu, es nevaru jaukties.¹⁷³¹

Tomēr sākotnēji Latvijas Tautas fronte deklarātivi bija apņēmusies rosināt un konsolidēt “*visu Latvijas iedzīvotāju centienus demokratizēt sabiedrību, sekmēt tās morālo atjaunotni neatkarīgi no viņu sociālā stāvokļa, valodas, partijiskās, reliģiskās vai nacionālās piederības*”.¹⁷³² Tādēļ PSRS sabrukuma laikā daudzi mazākumtautību pārstāvji,¹⁷³³ arī nozīmīga

¹⁷²⁷ J. Brauns rakstīja, ka “šīs problēmas gan nav kopīgas, bet ir dažādas un tomēr vieno, atzīst Brauns. [...] Latvijā latviešiem ar ebrējiem attieksmes ir izprotošas un pareizi vērtē situāciju. Abas tautas vieno šīs situācijas vienādas vērtējums” Sk.: B. a. (1975, 4. okt.). Latviešu un ebrēju attieksmes dzimtenē. *Latvija*. 6. lpp.

¹⁷²⁸ Lemešenko, D. (3. nov.). Šolom Isroel. *Lauku Avīze*. 3. lpp.

¹⁷²⁹ Kosteņecka, M., Rukšāns, J. (1988, 7. okt.). Visiem Latvijas iedzīvotājiem. *Atmoda*. 1. lpp.

¹⁷³⁰ Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 190. Bramnika–Vulfsona, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un lirīķis: Laimīgas sievietes atmiņas*. Rīga: Baltijas Forums. 46. lpp.; Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 401.

¹⁷³¹ Sk. 3. piel.: Bērziņš, D. (2014, 13. okt.). *Intervija ar Ā. Kleckinu*. Rīga.

¹⁷³² Vāverniece, I. (sast.). (1989). *Latvijas Tautas fronte: gads pirmais*. Rīga: Latvijas Tautas fronte. 208. lpp.

ebreju kopienas daļa,¹⁷³⁴ aktīvi līdzdarbojās centienos, kuru mērķis bija atjaunot Latvijas valsts neatkarību. Nozīmīga simboliska jēga bija Mavrika Vulfsona un Ābrama Kleckina publiskajām runām.¹⁷³⁵

7.1.2. Mavrika Vulfsona runa Latvijas Radošo savienību plēnumā

Simboliskā līmenī visbūtiskākā loma Atmodas procesos bija vienam no tā laika ebreju kopienas līderiem, televīzijas žurnālistam un politikas komentētājam,¹⁷³⁶ Mavrikam Vulfsonam. Viņš strauji kļuva par publisku Atmodas ideju aizstāvi un līderi un mainīja savu publisko pozīciju jautājumos gan par Latvijas neatkarību, gan par padomju režīma attieksmi pret holokaustu.¹⁷³⁷ Latvijas Radošo savienību paplašinātajā plēnumā¹⁷³⁸ 1988. gada 2. jūnijā Mavriks Vulfsons pirmoreiz publiski nosodīja Molotova–Ribentropa paktu un tā traģiskās sekas, kā arī netieši norādīja, ka 1940. gada notikumi nebija sociālistiskā revolūcija, bet gan okupācija.¹⁷³⁹ M. Vulfsona runa burtiski satricināja sabiedrību.¹⁷⁴⁰ Viņš kļuva par pirmo, kas publiski atļāvās pateikt to, par ko domāja daudzi. Iesācis runu ar vārdiem “*Jāiemācās skatīties*

¹⁷³³ kopumā etniskie latvieši šo kustību atbalstīja daudz izteiktāk nekā mazākumtautības. Ideju par Latvijas neatkarību atbalstīja 92% latviešu un 49% citu tautību Latvijas PSR iedzīvotāji. Sk.: Volkovs, V. (1996). *Krievi Latvijā*. Rīga: LZA Filozofijas un Socioloģijas institūts. 57. lpp.

¹⁷³⁴ Latvijas ebreju kopiena Latvijas neatkarības jautājuma kontekstā sadalījās. Latvijas Tautas fronti galvenokārt atbalstīja tie ebreji, kas bija bijuši vēl pirmskara Latvijas pilsoņi, savukārt daļa latviski nerunājošās un pēc Otrā pasaules kara Latvijā iecelojušās ebreju kopienas daļas neizprata kursu uz Latvijas neatkarības atjaunošanu un idejiski pievienojās Interfrontei. Sk.: Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 70.–71. lpp.

¹⁷³⁵ Sk.: Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 68.–69. lpp.

¹⁷³⁶ M. Vulfsons kopš 1945. gada darbojās kā žurnālists. Strādāja laikrakstos “Cīņa” (vadīja ārzemju informācijas nodaļu un kļuva par redaktora vietnieku) un “Rīgas Balss” (kopš 1957. gada bija laikraksta redaktora vietnieks). Gandrīz 40 gadus darbojās Latvijas televīzijā programmā “Globuss”, komentējot starptautiskās norises, kā arī Latvijas Žurnālistu savienībā vadīja starptautisko žurnālistu sekciju. Sk.: Bramnika–Vulfsona, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriķis*. 17. lpp.

¹⁷³⁷ Vēl 1987. gadā viņš publiski bija paudis atbalstu un attaisnojis 1941. un 1949. gada staļinskās represijas, bet 1986. gadā ar pseidonīmu M. Vilks rakstīja par meliem, kas tiek izplatīti par ebreju stāvokli ASV un ko pauž šeit viesojošies ebreji no ASV. M. Vilks argumentēja: “Ar dezinformāciju var daudz ko panākt, kamēr cilvēks paša acīm var pārliecināties par patiesību. Rīt jūs būsit sinagogā, parīt saņemsit žurnālu idiša valodā, bet Maskavā redzēsit grāmatu izstādes plauktos izdevumus ivrita valodā”, un raksta nobeigumā aicināja “nemeklēt “ebreju jautājumu” mūsu zemē, bet pastiprināt cīņu pret antisemitismu aiz okeāna.” Sk.: Vilks, M. (1986, 19. sept.). Atklāta saruna. *Cīņa*. 4. lpp. Savukārt tā laika attieksmi pret iespējamo Latvijas neatkarību spilgti identificē cits šajā paša M. Vilka rakstā publicētais izteikums: “*Viņa [viese no ASV], sekojot svešam padomam, bija sev piespraudusi provokatorisko nozīmi ar buržuāziskās Latvijas karogu un pilnīgi sastīga, kad uzzināja, ka Ziva ģimenes locekļus 1941. gadā nošāva šeit vietējie hitlerieši ar tieši tādu pašu krāsu apsēju... Amerikāņu sievietē samulsa un sāka raudāt. Mēs viņu, protams, nomierinājām.*” Sk.: Vilks, M. (1986, 19. sept.). Atklāta saruna. *Cīņa*. 4. lpp. Sk.: Par M. Vulfsona viedokļa maiņu Latvijas neatkarības jautājumā sīkāk sk.: Stradiņš, J. (2011). Latvijas PSR ZA Vēstures institūta pārtapšana par Latvijas vēstures institūtu, 1988.–1993. gads (laikabiedra liecības un atmiņas). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2011, 3 (80), 12. lpp.

¹⁷³⁸ Radošās inteliģences publiskajai komunikācijai tolaik bija īpaša nozīme, tā bija grupa, kuras teiktajā sabiedrība patiesi ieklausījās. Vēsturniece Vita Zelče raksta: “Radošās inteliģences darbos, vārdos, stājā, pat vizuālajā veidolā cilvēki meklēja varas kritiku, opozicionārismu, intelektuālos un morālos orientierus, ētiskas vērtības, savas dzīves sajūtas formulējumu.” Sk.: Zelče, V. (2005). Vēsture *perestroikas* redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads. 250. lpp.

¹⁷³⁹ Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 171.

¹⁷⁴⁰ 1988. gadā M. Vulfsona runa 10 stundas tika apspriesta LKP CK Partijas vēstures un ZA Vēstures institūta zinātņu kopsēdē. Sk.: Stradiņš, J. (2011). Latvijas PSR ZA Vēstures institūta pārtapšana par Latvijas vēstures institūtu, 1988.–1993. gads (laikabiedra liecības un atmiņas). 12. lpp. 2006. gadā Mavrika Vulfsona vārdā nosauktās Latvijas Žurnālistu savienības balvas pasniegšanas ceremonijā LU docents Miervaldis Mozers sacīja, ka Vulfsona 1988. gadā teiktā runa “*izraisīja zibens uzplaiksnījumu un sprādzienu daudzu cilvēku prātos, kuri atradās tālu no Latvijas, pēc būtības tas arī bija Padomju valsts sabrukuma sākums.*” Citēts pēc: Bramnika–Vulfsona, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriķis*. 219. lpp.

patiesībai acīs, lai cik tā arī dažbrīd būtu grūta un nepanesama”,¹⁷⁴¹ M. Vulfsons izteica galveno runas atziņu: “*Padomju varas izveidošana Latvijā bija izlemta 1939. gada 23. augustā PSRS un hitleriskās Vācijas neuzbrukšanas līgumam pievienotā slepenā protokola 1. pantā. Tas determinēja Latvijas likteni*”,¹⁷⁴² kam sekoja sīka 1940. gada norišu analīze.¹⁷⁴³

Holokausta atmiņas kontekstā nozīmīgi, ka pēc runas pirmajā daļā izteiktajiem aicinājumiem atzīt un nosodīt Latvijas okupāciju, runas otro daļu M. Vulfsons veltīja ebreju kopienas un holokausta piemiņas tematikai, kas, lai gan līdzšinējos ar M. Vilka pseidonīmu publicētajos rakstos minēta tikai pastarpināti,¹⁷⁴⁴ bija aktuāla arī viņam personīgi.¹⁷⁴⁵ Runas vidū ievietojot uzrunu “Dārgie draugi!”, viņš izteica pateicību tiem plēnuma dalībniekiem, kas rosinājuši turpmāk veltīt pienācīgu uzmanību Latvijas ebreju kultūras centieniem”, un akcentēja gan latviešu un ebreju kopīgas likteņgaitas, gan uz padomju režīma īstenoto ebreju diskrimināciju un represēšanu, kā spilgtākos piemērus minot 1941. gada 14. jūnija deportācijas un tā dēvēto “ārstu lietu”. Tomēr lielāko uzmanību M. Vulfsons veltīja holokausta (šo jēdzienu viņš lietoja savā runā) jautājumam. Nosaucot tobrīd oficiāli akceptētos un pēc mūsdienu vēsturnieku aplēsēm daudzkārt pārspīlētos upuru skaitļus un nozieguma faktus, M. Vulfsons akcentēja nepieciešamību godīgi un atklāti pieminēt holokausta traģiskās norises un upurus. Viņš publiski aicināja beidzot izveidot piemiņas vietas un uzstādīt pieminekļus Latvijas ebrejiem, kas gāja bojā nacistu okupācijas laikā, un norādīja uz grūtībām, ar kādām šī iecere saskārusies:

Grūti noris tāds ebreju sabiedrības ierosinātais pasākums, kā piemiņas ansambļa celtniecība. [...] Mēs uzskatām, ka piemineklis noslepkavoto ebreju piemiņai būtu jāceļ tās sinagogas vietā, kurā

¹⁷⁴¹ Citēts pēc 1988. gada 2. jūnija runas 15 gadu jubilejai veltītas pārpublicācijas 2003. gada “Latvijas Vēstnesī”: Vulfsons, M. (2003, 16. janvāris). Par vēsturi godīgi. *Latvijas Vēstnesis*.

¹⁷⁴² Citēts pēc: Turpat.

¹⁷⁴³ M. Vulfsona runai bija divējāds efekts, no vienas puses, tā raisīja jaunas cerības, no otras puses, bailes un neziņu. Bijušais VDK vadītājs Edmunds Johansons savās atmiņās raksta par atmosfēru M. Vulfsona runas laikā: “Tā bija milzīga sensācija. Ja zālē lidotu muša, tad to varētu dzirdēt. Visi bija stinguši un sēdēja kā aplieti ar ledainu ūdeni.” Sk.: Johansons, E. (2006). *Čekas ģenerāļa piezīmes: Atmoda un VDK*. Rīga: Pašam M. Vulfsonam uz laiku tika liegts uzstāties raidījumā “Globuss”, bet partijas CK slēgtajā plēnumā, kas notika pēc divām nedēļām visi dalībnieki nosodīja M. Vulfsona runu. Sk.: Vulfsons, M. (1997). *Kārtis uz galda*. Rīga: Liesma. 1991. gada barikāžu dalībnieku biedrība. Jāņem vērā, ka plašāka šīs runas komunikācija oficiālajos medijos notika lēnām, tā tika pārpublicēta laikrakstā “Literatūra un Māksla” četros izdevumos no 10. jūnija līdz 8. jūlijam. Laikraksti uzreiz pēc plēnuma vairījās to publicēt vai pat pieminēt M. Vulfsona runu. Izņēmums bija “Skolotāju Avīzes” redaktors Fēlikss Zvaigznons, kurš dažas dienas pēc notikuma rakstīja: “Tribnē kāpj sirmgalvis – Latvijas Mākslas akadēmijas pasniedzējs. Lūk, viņa pirmie vārdi – jāiemēcās skatīties patiesībai acīs, lai arī cik grūti tas būtu. Viņš apstājās pie vārda “neizturami”. Uzskaitījis visus slepeno protokolu punktus, Vulfsons izteica loģisku slēdzienu: Sarkanās Armijas iebrukšana Baltijas valstīs bija vardarbīga okupācija.” Tādējādi jau šajā atreferējumā izmantota atsauce uz jēdzienu “okupācija”, kuru M. Vulfsons nelietoja, lai gan runas saturs uz to nepārprotami norādīja, un kas vēlāk publiskajā telpā kļuva par šīs runas atslēgas vārdu.

¹⁷⁴⁴ Līdz tam M. Vulfsons ebreju iznīcināšanas tematiku izmantojis kā analogiju, piemēram, lai nosodītu Izraēlu: “Okupantu organizētā akcija izraisījusi neapraķstāmu sašutumu visā pasaulē Tā tiek pamatoti pielīdzināta hitlerisko slepkavu un viņu rokaspuīšu sarīkotajām masu iznīcināšanas akcijām Babijārā vai Rumbulā. Telavivas fašistu kliķi nosodījusi visa civilizētā pasaule, visu valstu vadītāji, visas valdības.” Sk.: Vilks, M. (1982, 22. sept.). Bīstami pagriezieni. *Cīņa*. 4. lpp.

¹⁷⁴⁵ Pēc kara, atgriezies Latvijā, Mavriks Vulfsons uzzināja, ka no 30 viņa tuvākajiem radniekiem dzīvs palicis tikai sievasbrālis. kopš 1945. gada darbojās kā žurnālists. Strādājis laikrakstos “Cīņa” (vadīja ārzemju informācijas nodaļu un kļuva par redaktora vietnieku) un “Rīgas Balss” (kopš 1957. gada bija laikraksta redaktora vietnieks). Gandrīz 40 gadus darbojās Latvijas televīzijā programmā “Globuss”, komentējot starptautiskās norises, kā arī Latvijas Žurnālistu savienībā vadīja starptautisko žurnālistu sekciju. Sk.: Bramnika–Vulfsons, E. (2010). *Es apprecēju romantīki. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un lirīķis*. 17. lpp.

jau 1941. gada jūlija pirmajās dienās pārkoņkrustieši dzīvus sadedzināja simtiem, bērnu, sieviešu un sirmgalvju, ar to iedezot pirmo holokausta lāpu Baltijā.”¹⁷⁴⁶

Vienlaikus, norādot uz pretestību arī šī projekta īstenošanai, M. Vulfsons aicināja godināt Ž. Lipkes vārdu, viņam par godu ierīkojot muzeju Ķīpsalā, lai pieminētu tos “latviešu varoņus”, kuri, riskējot ar savu dzīvību, glāba nāvei nolemtos. Runu M. Vulfsons noslēdza ar simboliskiem holokausta piemiņai veltītiem vārdiem:

Es ceru, ka šis unikālais saiets ar humānistisko vērienu atbalstīs ebreju minoritātes pieticīgās vēlmes pēc piemiņas vietas mirušajiem un kultūras centra – dzīvajiem. Visā pasaulē attieksme pret ebrejiem kā mazu tautu, kas sevišķi traģiski cietusi no fašisma bendēm, zaudējot vairāk nekā 6 miljonus, t. i. pusi no nācijas – ir savdabīgs humānisma, civilizācijas un iejūtības pārbaudes eksāmens. Novēlu jums sirsnīgi to izskaidrot saviem bērniem, jo pārāk bieži mani mazbērni pārnāk no skolas un stāsta, kā viņi tiek apsūkāti, kaut arī ir latvieši. Un noslēgumā – paldies par to, ka varu būt jūsu vidū un esmu ar jums!¹⁷⁴⁷

Runas pirmajā daļā izteiktais publiskajā telpā neapšaubāmi aizēnoja otrās daļas saturisko vēstījumu. M. Vulfsons šai brīdī iemantoja kulta personas statusu, tomēr tādu viņam neizdevās saglabāt ilgi. Jau vēlāk, kad runas par Latvijas okupāciju un neatkarības atjaunošanu kļuva par vispārpieņemtu praksi un tika nostiprinātas valstiska statusa dokumentos, M. Vulfsona publiskajos tekstos arvien skaidrāk tika sadzirdēti aicinājumi pieminēt holokausta upurus un viņa tiešās norādes uz sabiedrības ignoranci un nevēlēšanos atklāti nosodīt vietējo iedzīvotāju līdzdalību šai noziegumā. Šīs idejas, kas tika paustas jau 1988. gada 2. jūnija runā, kļuva par M. Vulfsona runu atreferējumu centrālo daļu un visbiežāk medijos ieguva kolektīvu apsūdzību diskursīvo konstrukciju, neraugoties uz paša Mavrika Vulfsona atklātiem centieniem līdzās antisemitisma tendenču raksturošanai norādīt uz kolektīvu apsūdzību nepamatotību:

Es vēlētos, lai atjaunotajā Latvijā ebreji beidzot justos kā pilnīgi līdztiesīgi pilsoņi, kuriem ne mirkli nevajadzētu domāt — vai pēc ieskatīšanās pasē mani pieņems atbildīgā darbā. Es no savas paša dzīves labi zinu, ka latviešu un ebreju attiecībās ir bijis daudz skarbuma un nelaimju. Nomācošākais ir hitleriskās okupācijas gadu spiedogs. Bet es allaž atceros akadēmiķa Jāņa Strādina vārdus, ka tie, kuri piedalījušies ebreju iznīcināšanas akcijās, nepieder latviešu tautai, kaut arī kopš dzimšanas bijuši latvieši. [...] Noziegumu nevar identificēt ar tautu.¹⁷⁴⁸

7.1.3. Ebreju kopienas praktiska un simboliska atjaunošana Atmodas periodā

Atmodas laiks iezīmēja arī citādu attieksmi pret minoritātēm Latvijā, kas bija orientēta cerībās, kopīgos mērķos un draudzīgākā, labvēlīgākā attieksmē pret minoritāšu centieniem saglabāt un kopt savas tradīcijas un kultūru, tādēļ holokausta sociālā atmiņa patiešām sāka atdzimt līdz ar ebreju kopienas un tās vēstures aktualizāciju Atmodas laikā ap 1988. gadu. Ebreju kopienas sevis apzināšanās, holokausta atmiņas veidošanās un Latvijas neatkarības atjaunošanas kustība tapa par izteikti saistītiem procesiem, ko spilgti raksturo M. Vulfsona sacītais: “*Atcerēties ir mūsu pienākums. Latvijas Tautas fronte gan Programmā, gan konkrētā rīcībā ir*

¹⁷⁴⁶ Citēts pēc 1988. gada 2. jūnija runas 15 gadu jubilejai veltītas pārpublicācijas 2003. gada “Latvijas Vēstnesī”: Vulfsons, M. (2003, 16. janvāris). Par vēsturi godīgi. *Latvijas Vēstnesis*.

¹⁷⁴⁷ Citēts pēc: Turpat.

¹⁷⁴⁸ Jansons, Ā. (1989, 5. maijs.). Kopā visām Latvijas tautām. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.

atkārtoti uzsvērusi savu labvēlību visām Latvijā dzīvojošajām tautām. Manuprāt, šī kustība devusi spēcīgu impulsu arī Latvijas Ebreju kultūras biedrības ģenēzei.”¹⁷⁴⁹ No vienas puses, vairāki ebreju cilmes Latvijas iedzīvotāji kļuva par redzamākajiem neatkarīgas Latvijas idejas aizstāvjiem un realizētājiem, no otras, Latvijas Tautas fronte atbalstīja ebreju kopienas centienus, to skaitā daļu no iegūtajiem ziedojumiem atvēlot Latvijas ebreju biedrībai.¹⁷⁵⁰

Astoņdesmito gadu otrā puse kļuva par daudzu kultūras un sociālo biedrību dzimšanas un rašanās vai atjaunošanas laiku.¹⁷⁵¹ 1988. gadā pēc Mavrika Vulfsona¹⁷⁵² ierosinājuma 14 ebreju aktīvisti uzrakstīja iesniegumu Latvijas kompartijas CK ar lūgumu atļaut atjaunot Ebreju kultūras biedrību, un 1988. gada 28. novembrī biedrībai piešķirtajā kādreizējā Ebreju teātra ēkā Skolas ielā 6 notika Latvijas ebreju kopienu biedrības dibināšanas kopsapulce.¹⁷⁵³ Par vienu no LEKB darba virzieniem kļuva centieni izveidot memoriālu Lielās Horālās sinagogas nodedzināšanas vietā, lai godinātu holokausta upurus.¹⁷⁵⁴ Tika nodibināta bijušo geto un koncentrācijas nometņu ieslodzīto biedrība, kuru vadīja Aleksandrs Bergmanis, bet 1990. gadā, izmantojot radušos iespēju saglabāt un veidot ebreju kultūras dzīvi, Marģers Vestermanis nodibināja muzeju “Ebreji Latvijā” – Latvijas ebreju nacionālo arhīvu un muzeju. Par tā sākotnējo pamatmateriālu kļuva M. Vestermana savāktās liecības par holokaustu Latvijā. Vēlāk muzejs kļuva par vietu, uz kuriem tobrīd vēl neizceļošie ebreji nesa vēstures liecības. Dažos gadījumos to darīja aizbraukušo kaimiņu vai jaunie dzīvokļu īpašnieki. Vēlāk krājumu papildinājušas darbinieku mērķtiecīgi vāktās liecības, kā arī dažādu labvēļu dāvinājumi.¹⁷⁵⁵

Atmodas laika norises radīja iespēju Latvijas teritorijā ierasties/atgriezties emigrējušajiem – gan tiem, kas aizbrauca pirms kara, gan tiem, kas izceļoja uzreiz pēc kara un septiņdesmitajos gados. Virkne norišu liecināja arī par varas attieksmes maiņu pret ebreju kopienu. Līdz ar to “glasnostj” un “perestroikas” politikas rezultātā ebreju kultūras dzīves

¹⁷⁴⁹ Jansons, Ā. (1989, 5. maijs.). Kopā visām Latvijai tautām. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.

¹⁷⁵⁰ Piemēram, viens no LTF līderiem Mavriks Vulfsons bija arī Latvijas Ebreju kultūras biedrības dibināšanas iniciators.

¹⁷⁵¹ Kopš 1980. gada pastāv Liepājas Ebreju draudzene, sākotnēji ar nosaukumu – Liepājas Ebreju kultūras biedrība. No 1989. līdz 1992. gadam veidojās Daugavpils ebreju kopiena. Vēlākajos gados ebreju biedrības tika dibinātās arī Ventspilī, Jūrmalā, Jelgavā, Jēkabpilī un Ludzā. Sk.: Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 227.–228. lpp.

¹⁷⁵² 2006. gadā Mavrika Vulfsona vārdā nosauktās Latvijas Žurnālistu savienības balvas pasniegšanas ceremonijā Latvijas ebreju kopienas padomes priekšsēdētājs Arkādijs Suharenko sacīja: “Es vēlos izcelt viņa [Mavrika Vulfsona] lomu latviešu ebreju kopienas atdzimšanā. Pēc drausmīgā fašisma laiku Holokausta un 45 gadus ilgās padomju stagnācijas Mavriks Vulfsons kļuva par vienu no tiem, kuri uz saviem pleciem izveidoja izturīgu pamatu ebreju dzīves atjaunošanai. Vēl līdz šim brīdim mēs dzīvojam un attīstāmies uz šī pamata.” Citēts pēc: Bramnika–Vulfsona, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriski*. 224. lpp.

¹⁷⁵³ Sīkāk sk.: Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 160–161. lpp. Vēlākajam muzeja “Ebreji Latvijā” izveidotājam Marģeram Vestermanim uz šo pasākumu izdevās sapulcināt 121 holokausta pārdzīvojušo un tobrīd Latvijā mītošo ebreju. Bērziņš, D. (2012, 8. aug.). *Nepublicēta saruna ar Marģeru Vestermani*. Rīga: Muzejs “Ebreji Latvijā”. Ruta Šaca–Marjaša par šo pasākumu raksta: “1988. gadā sanācām VEF klubā. Toreiz tas bija Mavriks Vulfsons, kurš ierosināja mēģināt atjaunot ebreju kultūras biedrību. Vēlāk uzzinājām, ka vienlaikus par to domājis arī otrs – jauniešu spārnis. Sanācām visi kopā. Sākumā jauniešu mums diezgan neuzticējās. Uzskatīja par vecās struktūras pārstāvjiem. Taču beigu beigās biedrību nodibinājām.” Sk.: Meistere, U. (1990, 20. febr.). “Ticu, ka latvieši mūs aizstāvēs...”: Saruna ar Rutu Marjašu, vienu no Latvijas ebreju kultūras biedrības dibinātājiem. *Atmoda*. 4. lpp.

¹⁷⁵⁴ Jansons, Ā. (1989, 5. maijs.). Kopā visām Latvijai tautām. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.

¹⁷⁵⁵ Vestermanis, M. (sast.). (2002). *Muzeja “Ebreji Latvijā” krājuma materiālu apskats: grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespieddarbi, dokumenti*. 11. lpp.

vadītājiem radās iespēja nodrošināt regulārus kontaktus ar ārvalstu ebreju kopienām.¹⁷⁵⁶ 1989. gada sākumā kā tobrīd pirmo visā PSRS vēsturnieks Hone Bregmans Rīgā nodibināja ebreju skolu, kurā 1989. gada 1. septembrī mācības uzsāka apmēram 500 skolēnu,¹⁷⁵⁷ 1990. gadā Rīgā Latgales priekšpilsētā tās vēsturiskais nosaukums tika atjaunots Ebreju ielai,¹⁷⁵⁸ bet 1991. gada vasarā Rīgā tika organizēts Baltijā pirmais ebreju kultūras festivāls.¹⁷⁵⁹

Tomēr ne visas ieceres bija iespējams īstenot bez norādēm uz aizspriedumiem. Ne velti Atmodas laikā, runājot par holokaustu un tā atceri, akadēmiķis J. Stradiņš sacīja: “*Bet es lūgtu atcerēties, ka latviešiem nekad nav bijis naida pret ebreju tautu, ka šīs baismas ir hitlerisma un staļinisma politikas rezultāts.*”¹⁷⁶⁰ 1990. gadā uzsāktās sarunas starp Rīgu un Dallasu ar sadraudzības pilsētu līguma noslēgšanu tika pārtrauktas, jo, balstoties uz saviem priekšstatiem par nacistiskās okupācijas laika notikumiem, Dallasas ebreju kopiena izteica striktus iebildumus, kas apturēja līguma slēgšanas procesu.¹⁷⁶¹ Savukārt Dāvids Zilbermans atminas, ka ne tikai PSRS teritorijā, bet arī ārpus tās robežām viedoklis par latviešu lomu nacistu okupācijas laikā īstenotajā holokaustā astoņdesmitajos gados bija negatīvs un viņam radušās problēmas pārliecināt par nepieciešamību topošajā krājumā par Latvijas izcelsmes ebrejiem, kas pārdzīvojuši holokaustu, iekļaut nodaļu, kurā apkopotas izglābto ebreju atmiņas par savu glābēju Žani Lipki, kā pamatojumu minot to, ka “*tas Latvijā nav tipisks gadījums*”.¹⁷⁶²

Tomēr, pateicoties entuziastu, tai skaitā D. Zilbermaņa centieniem, vismaz pēc viņa nāves, vairāki pasākumi liecināja par pirmajiem centieniem iemūžināt Žaņa Lipkes piemiņu.¹⁷⁶³ 1988. gada sākumā Latvijas valsts Filharmonijas zālē notika tobrīd vēl joprojām maz zināmā ebreju glābēja Žaņa Lipkes piemiņai veltīts, ebreju kopienas aktīvistu organizēts labdarības koncerts.¹⁷⁶⁴ Atmodas laikā tapa plāni par “Katastrofas muzeja” veidošanu Ķīpsalā, kas būtu

¹⁷⁵⁶ Atmodas periodā tika dibināta biedrība “Latvija – Izraēla”. Mavriks Vulfsons, Jānis Peters, Nikolajs Neilands bija starp idejas autoriem un realizētājiem. Sk.: Lemešonoks, D. (3. nov.). Šolom Isoel. *Lauku Avīze*. 3. lpp.

¹⁷⁵⁷ Sk.: Ebreju skolas dibināšanas 1989. gada 1. februāra apspriedes protokolu: MEL I–6. Vestermanis, M. (sast.). (2002). *Muzeja “Ebreji Latvijā” krājuma materiālu apskats: grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespieddarbi, dokumenti*. 102. lpp.

¹⁷⁵⁸ Ņemot vērā, ka iela atradās blakus ebreju kapsētai Ebreju kapu ielas nosaukums pirmoreiz minēts 19. gadsimta nogalē Rīgas adrešu grāmatās, bet 1885. gadā tā pārdēvēta par Ebreju ielu, savukārt 1923. gadā pārsaukta par Žīdu ielu. 1938. gadā no ielas nosaukuma tika izņemts gan ebreju, gan žīdu jēdziens un tā tika vēlreiz pārdēvēta par Rundēnu ielu, savukārt nacistiskās okupācijas laikā tā oficiāli dēvēta par Nirzas ielu, bet, atgriežoties padomju varai, atkārtoti pārdēvēta par Rundēnu ielu. Tomēr padomju varas iestādes 1967. gadā vēlreiz lēma par ielas nosaukuma maiņu, to pārdēvējot par Jēkaba Alkšņa ielu, visbeidzot 1990. gadā tai tika atjaunot sākotnējais Ebreju ielas nosaukums.

¹⁷⁵⁹ Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 161. lpp.

¹⁷⁶⁰ Citēts pēc: Stradiņš, J. (1988. g. 25. nov.). Kopā – uz nākamo gadu tūkstoti. *Literatūra un Māksla*. 2. lpp.

¹⁷⁶¹ Tas tikai parakstīts tikai pēc tam, kad Rīgas ebreju kopienas locekļi un Saeimas deputāti Ruta Šaca–Marjaša un Mavriks Vulfsons nosūtīja vēstuli ar norādēm par to, ka starpnacionālās attiecības Latvijā ir nozīmīgi uzlabojušās, kā piemērus minot nodibināto Latvijas Ebreju kultūras biedrību un Rīgā atvērto vispārīgglītojošo ebreju skolu – pirmo bijušajā PSRS teritorijā. Sīkāk sk.: Lemešonoks, D. (3. nov.). Šolom Isoel. *Lauku Avīze*. 3. lpp.; Bramnika–Vulfsons, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriķis*. 43. lpp.

¹⁷⁶² Zilbermans, D. (2005). Žanis un citi. Grām.: Zilbermans, D. *Kā zvaigzne tumsā: Atmiņas par Jāni (Žani) Lipki*. Rīga: Muzejs “Ebreji Latvijā”. 17.–18. lpp.

¹⁷⁶³ Lipke pēc kārtējā infarkta nomira 1987. gada 14. maijā. Viņu guldīja Meža kapos un pēdējā gaitā pavadīja vairāki simti cilvēku.

¹⁷⁶⁴ Zilbermans, D. (2005). Žanis un citi. 24–25. lpp.

veltīts Latvijas ebreju traģēdijai un to glābēju pašai izdzīvībai.¹⁷⁶⁵ 1989. gadā Ebreju kopiena noorganizēja kapa pieminekļa uzstādīšanu Žaņa Lipkes piemiņai Meža kapos, bet 1990. gadā Žaņa un viņa sievas Johannas Lipkes piemiņa tika iemūžināta arī Jaunajos ebreju kapos Šmerlī.¹⁷⁶⁶

Pieminekļa atklāšanā Meža kapos Mavriks Vulfsons sacīja: “*Mēs esam laimīgi, ka šodien ir pienācis laiks atklāt pieminekli Žanim Lipkem, un mēs kā draudzīga ģimene – ebreji, latvieši, krievi, kā arī citu tautību pārstāvji, varam noliekt galvas latviešu tautas varoņa Žaņa Lipkes priekšā.*”¹⁷⁶⁷ Vēstījumi par ebreju glābējiem kā specifisku, godājamu grupu glābēju sāka parādīties arī medijos. Plašu aprakstu par Ž. Lipkes pašai izdzīvīgo rīcību Otrā pasaules kara laikā publicējis Jakovs Pliners, kurš vienlaikus ar norādēm uz padomju atmiņas politikas iespaidu, kā rezultātā Ž. Lipke nesaņēma apbalvojumus un pat atzinību publicitātes veidā, aicināja novērtēt šādas rīcības diženumu: “*Viegli ir mīlēt cilvēci. Žanis Lipke neiedomājami grūtos apstākļos saglabāja spēju mīlēt cilvēku. [...] Šodien, atzīmējot Otrā pasaules kara beigas, vēlreiz pieminēsim un nolieksim galvas šī žēlsirdīgā un drosmīgā cilvēka priekšā.*”¹⁷⁶⁸

Tikai Atmodas laikā Latvijas PSR publiskajā telpā parādījās informācija par vēl vienu ebreju glābēju – Paulu Krūmiņu. 1989. gada aprīlī viņa dēls A. Krūmiņš viesojās Izraēlā, un “*Yad Vashem*” P. Krūmiņam tāpat kā iepriekš Ž. Lipkem piešķīra titulu “Taisnīgais starp tautām”. Ņemot vērā PSRS pēckara politiku, kuras rezultātā 32 ebreju glābēji paši cieta no nacistu represijām, bet astoņi no viņiem gāja bojā ieslodzījumā, divas meitenes izglābušā Paula Krūmiņa¹⁷⁶⁹ dēls Andrejs visos dokumentos rakstīja, ka viņa tēvs sodīts par padomju pilsoņu glābšanu, jo viņam doti mājieni neminēt ebreju glābšanas faktu, kas varētu izraisīt aizdomas par mazo sodu un līdz ar to arī iespējamo sadarbību ar nacistiem.¹⁷⁷⁰ Arī Atmodas laikā holokausts nebija “ērta” tēma. Gunārs Cīrulis, īstajā vārdā Gabriels Cīvjans, padomju perioda beigās rakstītajās un publicētajās atmiņās¹⁷⁷¹ šo savas dzīves traģisko pieredzi tikai piemin:

Tas, protams, bija pārdzīvojums morālā plāksnē un sākums salīdzinājumā ar dzīvības briesmām, kas man, no okupantu geto izbēgušam cilvēkam, draudēja ik uz soļa: mani varēja apturēt žandarmērija vai šucmaņu patruļa, prasīt, lai uzrādu dokumentus, kurus biju iznīcinājis, un apcietināt. [...] Pilsētā, kur cilvēkus veda uz nošaušanu Biķernieku vai Rumbulas mežā nevis pa

¹⁷⁶⁵ Jansons, Ā. (1989, 5. maijs.). Kopā visām Latvijas tautām. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.

¹⁷⁶⁶ Bobe, M. (2006). *Ebreji Latvijā*. Rīga: Biedrība “Šamir”. 273.lpp.; Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 88.–89. lpp.; Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 315.–316. lpp.

¹⁷⁶⁷ Citēts pēc: Bramnika–Vulfsons, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un lirīķis*. 249. lpp. Mavriks Vulfsons līdzās aicinājumiem kritiski izvērtēt attieksmi pret holokaustu ebreju glābēju tematiku centās aktualizēt arī intervijās medijos: “Un šādu smagu pārdomu reizēs [par holokaustu] es ar gandarījumu iedomājos par tiem latviešiem, kas, riskējot ar savu un tuvinieku dzīvību (bet vairākos gadījumos – samaksājot ar dzīvību), ir glābuši ebreju geto ieslodzītos un moku nāvei nolemtos. Jau leģendārs kļuvis Žanis Lipke, kurš kopā ar ģimeni izglāba vairāk nekā 50 ebreju.” Sk.: Jansons, Ā. (1989, 5. maijs.). Kopā visām Latvijas tautām. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.

¹⁷⁶⁸ Sk.: Pliners, J. (1991, 10. maijs.). Žanis Lipke – pestītājs. *Diena*. 2. lpp.

¹⁷⁶⁹ Daugavpiliētis, vijolnieks un mūzikas pedagogs Pauls Krūmiņš glāba divas ebreju meitenes, māsas Cēcīliju un Nadeždu Gradis. Par to viņu Daugavpils apgabaltiesa sodīja ar astoņu mēnešu cietumsodu.

¹⁷⁷⁰ Neiburģs, U. (2014). “*Dievs, Tava zeme deg*”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. 155. lpp.

¹⁷⁷¹ Gunāra Cīruļa atmiņu akordu pirmversija daļēji publicēta jau 1983. gadā žurnālā “Karogs”. Sk.: Cīrulis, G. (1983, 1. okt). Atmiņas akordi. *Karogs*. 80. lpp.

vienam, bet simtiem un tūkstošiem, neviens nemēdza lūkoties tālā nākotnē, katra brīvības stunda likās ieguvums.¹⁷⁷²

Šī ir vienīgā vieta grāmatā, kurā G. Cīrulis tieši pievēršas holokausta laikam un savai situācijai, sajūtām tolaik. Turklāt, kā redzams, autors neakcentē tikai pret viņiem vērsto nacistu represiju raksturu – holokaustu.¹⁷⁷³ Acīmredzot arī astoņdesmito gadu vidū un nogalē joprojām pastāvošās konjunktūras dēļ savu tam laikam neraksturīgo un grūti izskaidrojamo likteni – dzīvi ebreju geto Rīgā, izbēgšanu no tā, nokļūšanu Šveicē un savas liecības par tobrīd noritošo ebreju iznīcināšanu nacistu okupētajā Latvijā, kā arī vēlāko atgriešanos Latvijas PSR Gabriels Cīvjans jeb Gunārs Cīrulis neizvēlējās raksturot ne šajās atmiņās, ne arī kādās citās publikācijās.¹⁷⁷⁴

7.1.4. Holokausta tematikas aktualizācija Atmodas periodā

Pateicoties entuziastu pašaieliedzīgam darbam, Atmodas laikā līdz ar ebreju kopienas pašapzināšanos dažādu minēto notikumu iespaidā norisinājās arī citi procesi, kas veicināja holokausta atmiņas aktualizāciju.¹⁷⁷⁵ Akadēmiķis Jānis Stradiņš kā pirmais savās runās un rakstos sāka lietot jēdzienu “holokausts”,¹⁷⁷⁶ bet Latvijas mediju telpā par jēdziena pirmlietotāju kļuva Mavriks Vulfsons, kurš 1989. gada intervijā Ārim Jansonam, raksturojot centienus izveidot piemiņas memoriālu pie nodedzinātās Lielās Horālās sinagogas, to nodevēja par vietu, “kur 1941. gada 4. jūlijā noticis pirmais holokausts Baltijā”.¹⁷⁷⁷

Ebreju vēsturi un ar holokaustu saistītus jautājumus Atmodas periodā pētīja un aktualizēja G. Moreins, J. Šteimanis, B. Volkovičs, L. Dribins, M. Vestermanis, E. Rapiņa, H.

¹⁷⁷² Cīrulis, G. (1987). *Atmiņu akordi*. Rīga: Liesma. 21. lpp.

¹⁷⁷³ Vēl dažreiz savas ciešanas holokausta Cīrulis ietērpis sarunbiedru vēstījumos, piemēram, atstāstīts Paula Šīmaņa teiktais: “*Jāsaprot, ka ikviens ir vispirms indivīds, personība, nevis savas tautības vai šķiras pārstāvis, un viss nostāsies pareizās vietās. Bet kāpēc es jums skaidroju to, ko pats esat izcietis uz savas ādas?*” Vai citkārt ebreju liktenis atainots, stāstot par draugiem. Tā, vēstot par centieniem filmas sižetā ietvert savu pieredzi, pats autors atzīst, ka viņa liktenis nacistiskās okupācijas apstākļos bijis ebrejam netipisks: “*Būtu daudz iespaidīgāk attēlot traģisko atgadījumu ar vienu no manām paziņām, kura brīnumainā kārtā izglābās no masu kapa. Nošaušanas mirklī viņa acīmredzot bija pagibusī un iekritusi izraktajā bedrē. Nākusi pie samaņas starp līķiem, ar pārcilvēciskām pūlēm izrāpusies laukā un pavisam kaila divdesmit grādu salā aizrāpojusi līdz tuvākajām zemnieku mājām, kur saņēmusi palīdzību...*” Cīrulis, G. (1987). *Atmiņu akordi*. Rīga: Liesma. 26., 46. lpp.

¹⁷⁷⁴ Lai gan Gunārs Cīrulis Biķerniekus un Rumbulu kā masu slepkavības vietas publikācijās medijos minēja jau sešdesmitajos gados, tomēr bez norādēm uz ebrejiem un ne kontekstā ar savu pieredzi Sk., piem.: Cīrulis, G. (1962, 20. marts). *Uztic sirdi. Zvaigzne*. 5. lpp. Līdz ar to šobrīd saglabājušās tikai laikabiedru versijas – dažas pielāvuma formā, citas paša G. Cīvjana paziņām un draugiem stāstītās. Sk., piemēram, Ezergailis, A. (2008). Gabriels Cīvjans – alias Gunārs Cīrulis. Grām.: *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā. 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 23. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 177–178. lpp. G. Cīruļa laikabiedrs Aleksandrs Bergmanis secina: “*Gava Cīrulis uzrakstīja daudzus populārus piedzīvojumu romānus, bet savu tiešām fantastisko likteni nacistiskās okupācijas laikā un uzreiz pēc tās izvēlējās nublicēt un vairs arī nublicēs.*” Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. 243. lpp.

¹⁷⁷⁵ Vita Zelče raksta, ka “*Trešās atmodas laikā, kad vēstures un sociālā atmiņa kļuva par nozīmīgu Latvijas neatkarības atgūves virzītāju, padomju periodā noklusētais publiskajā telpā izlauzās ar milzīgu spēku.*” Sk.: Zelče, V. (2011). *Latviešu leģiona atmiņa un piemiņas dienas Latvijā sākotne*. 132. lpp.

¹⁷⁷⁶ Ivanovs, A. (2009). *Latvijas PSR historiogrāfija Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas posmā: 1987–1990. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940–1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga*. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 399. lpp.

¹⁷⁷⁷ Jansons, Ā. (1989, 5. maijs.). Kopā visām Latvijas tautām: saruna ar M. Vulfsonu. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp. To, ka jēdziens “holokausts” Atmodas laikā publiskajā telpā tika lietots arvien vairāk, apliecina raksts laikrakstā “*Latvijas Jaunatne*”, kurā skaidrots, ka šajā laikā dažkārt dzirdamā un lasāmā forma “holokosts”, kas acīmredzot atvasināta no angļu vai franču valodas, ir nepareiza, un latviski būtu lietojams jēdziens “holokausts”. Sk.: Strazdiņa, V. (1990, 21. marts). *Kas tas ir – holokosts? Latvijas Jaunatne*. 3. lpp.

Bregmans.¹⁷⁷⁸ Dažos no šiem ebreju dzīves aprakstiem holokausts netika skarts,¹⁷⁷⁹ bet citos būtiska uzmanība tika veltīta arī ebreju iznīcināšanas jautājumam, piemēram, Hone Bregmans apskatā par ebreju vēsturi Latvijā sīki raksturojis arī holokausta norises – ebreju diskrimināciju, iznīcināšanu lielākajās pilsētās, vietēju kolaboracionistu lomu, kā arī vietējo ebreju glābēju pašaieliedzību. Autors šajā laikā analizējis arī padomju režīma, īpaši – staļinisma perioda, attieksmi pret ebreju kultūru.¹⁷⁸⁰

Nozīmīga loma bija ne tikai ebreju, visizteiktāk – Mavrika Vulfsona, bet arī latviešu tautības Atmodas līderu (visizteiktāk – Jāņa Petera un Daiņa Īvāna) norādēm uz nepieciešamību atminēties ebreju masu slepkavības un upurus. Īpaši spilgti izteicās dzejnieks un viens no Atmodas kustības līderiem J. Peters, kura publikajai runai 1988. gada 28. oktobrī Kārļa Zāles simtgades svinībās pie Brīvības pieminekļa bija nozīmīgs un simbolisks vēstījums:

Brīvības monuments apraud 1941. gada 14. jūnijā un 1949. gada 25. martā aizvestos, bet lai neaizmirstam, ka Tēvzemei un Brīvībai dzīvot gribēja arī tie desmiti tūkstoši ebreju, kurus Latvijā vēl neredzētās asinsdzīrēs noslepkavoja latviešu tautas kangari, kam krekla piedurknes līdz elkoņiem atlocīja nacistu iebrukums Padomju Savienībā.¹⁷⁸¹

Būtiska nozīme publikajā telpā bija arī mediju publikācijām, kas veltītas ebreju kopienas dzīvei Latvijā un tai skaitā arī holokausta traģēdijas aprakstam. Laikraksts “Atmoda” rubrikas “Nacionālās minoritātes Latvijā” ietvaros rakstīja arī par ebreju kopienu, un līdzās Latvijas ebreju kopienas vēstures un kultūras aprakstam raksturoja arī holokausta norises: “*Karš. Līdz 1941. gadam Latvijā dzīvoja ap 100 000 ebreju. 20 000 paspēja evakuēties. Pārējiem ceļš uz geto Maskavas forštatē, tad Rumbulas mežs... 80 000 ebreju Latvijā iznīcināja “brūnais mēris”*”.¹⁷⁸² Bet laikraksta “Literatūra un Māksla” 1988. gada 25. novembra numurs pilnībā tika veltīts ebreju kopienai Latvijā, tās vēsturei un tā brīža aktualitātēm.¹⁷⁸³

Izdevumā tika iekļauts arī Margēra Vestermaņa raksts, kas piedāvāja detalizētu nacistu okupētajā Latvijā īstenoto ebreju slepkavību aprakstu ar simbolisku nosaukumu “Cilvēcībai bija

¹⁷⁷⁸ Stranga, A. (2002). *Ebreji un diktatūras Baltijā (1926–1940)*. 2. izd. Rīga: LU Jūdaikas studiju centrs. 12. lpp.; Stranga, A. (2007/2001). Latvijas sabiedrības attieksme pret holokaustu. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 30. lpp.

¹⁷⁷⁹ Gravieris Gedalje Moreins 1988. gadā žurnālā “Māksla” publicēja savu pētījumu par kapakmeņiem Latvijas ebreju kapsētās. Šajā publikācijā analizēti kapakmeņu izgatavošanas un noformēšanas tehnikas un to īpatnības dažādās Latvijas vietās, kā arī temata ietvaros vispārīgi raksturojis ebreju vēsturi Latvijā, taču holokausta apbedījumus nav pētījis, jo analizējis senāku laika periodu. Sk.: Moreins, G. (1988, 1. nov.). Ebreju kapakmeņi Latvijā. *Māksla*. 42–45. lpp.

¹⁷⁸⁰ Bregmans, H. (1989, dec.). Ebreji Latvijā. *Horizonts*, 12, 26.–29. lpp

¹⁷⁸¹ Citēts pēc: Peters, J. (1988, g. 4.nov.). Cita ceļa vairs nav. *Literatūra un Māksla*. 2. lpp.

¹⁷⁸² Meistere, U. (1990, 20. febr.). Ebreji Latvijā. *Atmoda*. 4. lpp.

¹⁷⁸³ Astondesmito gadu publikajā telpā “Latvijas PSR rakstnieku, komponistu, mākslinieku arhitektu, kinematogrāfistu un teātra darbinieku savienības laikrakstam” “Literatūra un Māksla” bija īpaša nozīme. Piemēram, laikraksta galvenais redaktors Māris Čaklais bija iemantojis īpašu statusu ne tikai dzejas lasītāju auditorijā. Pateicoties saviem tiešajiem un atklātajiem dzejoļiem, tekstiem Imanta Kalniņa dziesmās un lirikai Rolanda Kalniņa filmas “Elpojiet dziļāk” mūzikai, viņš bija iemantojis gan autoritāti, gan “savējā” statusu. Sk.: Ardava, L. (u. c.). (2009). *Latvijas Universitāte 90 gadus: Dzīve*. 130.–131. lpp. 1988. gadā tā tirāža bija 92 000 eksemplāru, un sabiedrība no tā sagaidīja godīgu un kritisku notiekošo kultūras procesu analīzi. Atmodas laikā pieprasījums pēc laikraksta bija tik liels, ka piektdienas, kad laikraksts iznāca, pie kioskiem veidojās rindas un vakarpusē kārtējie numuri bija izpirkti. Sk.: Zelče, V. (2005). *Vēsture perestroikas redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads*. 253.–254. lpp.

jāklusē”¹⁷⁸⁴ Laikraksta “Literatūra un Māksla” 1988. gada 25. novembra izdevums un jo īpaši M. Vestermana raksts pievērsa uzmanību ebreju traģēdijai, bet vienlaikus raisīja plašas diskusijas gan pirms, gan pēc publikācijas.¹⁷⁸⁵ Rakstā Marģers Vestermanis norādīja uz diskusijām, kas veltītas holokaustam citviet pasaulē un aicināja par ebreju iznīcināšanu atklāti un godīgi runāt arī Latvijā: “Atklātuma laiks nu beidzot ir radījis priekšnoteikumus, lai arī mēs brīvi varētu pārspriest vēstures traģiskos samezģojumus. Sen jau ir laiks atmest teorijas par vesela sociālā slāņa, šķiras vai pat tautas vainu un kolektīvo atbildību.”¹⁷⁸⁶ Turpmākajos gados M. Vestermanis centās īstenot savu apņemšanos un medijos publicēja aprakstus par holokausta norisi, piemēram, 50 gadskārtā kopš ebreju noslepkavošanas Rumbulā Marģers Vestermanis laikrakstā “Diena” publicēja rakstu ar nosaukumu “Vārdi ir bezspēcīgi, lai runā skaitļi”, kurā sīki raksturojis nacistu īstenoto teroru un 1941. gada traģiskos notikumus Rumbulā.¹⁷⁸⁷

Ebreju iznīcināšana kļuva par arvien būtiskāku publiskās telpas refleksiju sastāvdaļu.¹⁷⁸⁸ Žurnālists Ilmārs Latkovskis rakstīja par Boļeslava Maikovska tiesas procesu Minsterē, kurā raksturots viņa dzīves gājums, izvirzītās apsūdzības un prāvas norise. Autors būtisku vērību veltījis arī ārvalstu mediju publikācijām par ebreju iznīcināšanu un latviešu kolaboracionistu negatīvajam tēlam.¹⁷⁸⁹ Vēl sīkāk holokausta norises raksturojis Pēteris Bauģis, kurš 10 turpinājumos laika posmā no 1990. gada 22. novembra līdz 7. decembrim laikrakstā “Cīņa” vēstīja par nacistiskā okupācijas zvērībām un tā ietvaros detalizēti un emocionāli piesātināti

¹⁷⁸⁴ Vestermanis, M. (1988, 25. nov.). Cilvēcībai bija jāklusē. *Literatūra un Māksla*. 6. lpp.

¹⁷⁸⁵ M. Vestermanis atceras: “Mēģināju atklāti uzrakstīt 1988. gadā “Literatūrā un Mākslā”. Mēģināju uzrakstīt pirmo rakstu par holokaustu ar nosaukumu “Cilvēcībai bija jāklusē”. Nu nekādi... Bija tik grūti. Un tā laika redaktors [Māris] Čaklais visādi iebilda. [...] Mums visumā bija labas attiecības, bet ar rakstu bija milzīgas problēmas. Nē, to nevar... Tas raksts bija pa garu. Nu labi, tad saīsināt. Bet principā viņš negribēja to rakstu neparko. Kādā kaismīgākā diskusijā viņš man pat jautāja: “Ko? Tu uzskati mani par antisemītu?” Es savukārt argumentēju, ka mēs vienkārši runāsim par lielu lappusi, melnu lappusi latviešu vēsturē. Kā tu vari publicēt par latviešu ebrejiem speciālu izdevumu un neminēt, ka viņi ir noslepkavoti briesmīgākajā veidā? Ko līdz tās atmiņas par agrākiem laikiem, ja tiek noklusētas tās beigas, kā viņi tika iznīcināti...” Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt.). *Intervija ar M. Vestermani*. Rīga.

¹⁷⁸⁶ Vestermanis, M. (1988, 25. nov.). Cilvēcībai bija jāklusē. *Literatūra un Māksla*. 6. lpp.

¹⁷⁸⁷ Sk.: Vestermanis, M. (1991, 23. nov.). Vārdi ir bezspēcīgi, lai runā skaitļi. *Diena*. 4. lpp.

¹⁷⁸⁸ Atsauces uz holokaustu sāka parādīties mediju ziņās. Piemēram, laikraksts “Diena”, vēstot par pāvesta izplatīto antisemitisma nosodījumu, rakstīja: “Runājot par holokaustu, pāvests uzsvēra, ka ebreji bija pirmie nacistu iznīcināšanas sarakstā un ka citas tautas būtu sagaidījis līdzīgs liktenis. Otrā pasaules kara laikā gāja bojā 6 miljoni poļu, tai skaitā 2,7 miljoni poļu izcelsmes ebreju. Pavisam nacistu nometnēs gāja bojā apmēram 6 miljoni ebreju.” B. a. (1991, 11. jūn.). Pāvests pret antisemitismu. *Diena*. 4. lpp. Sk. arī skrupulozu aprakstu par holokausta plānošanu, norisi un noziedznieku tiesāšanu laikrakstā “Cīņa”: B. a. (1991, 31. jūlijs). Ebreju jautājuma galīgā atrisināšana. *Cīņa*. 8. lpp. Savukārt aktieris Harijs Liepiņš atminās rakstīja: “Kādreiz domāju: cik gan liela un stipra būtu izaugusi šī bērnu draudzība, ja nenāktu daudzie karogi, Josifs un Adolfs, briesmīgais karš, kas paņēma Žeņu, sakropļoja Ļovku, kas Finkelšteinus ar Dāvīda zvaigzni uz muguras piegrūda bedres malai Rumbulā. Raudājām mēs, raudāja vecāki. Četrdesmitie gadi sašķaidīja mūsu bērniņu. Dzīvi palikušie skolas un pagalma biedri jaunībā iegājām ar saplaisājušām sirdīm. [...] Es vairs neticēju nevienam karogam. Ne tam kāškrustainajam, kas bija ap roku blakusmājas Voldiņam, kad tas četrdesmit otrajā gāja uz Rumbulu žīdus šaut (pēc divām dienām viņš sajuka prātā), ne tam sarkanajam.” Sk.: Liepiņš, H. (1990, 1. janv.). Manas dzīves skatuve. *Māksla*. 39. lpp.; Liepiņš, H. (1990, 1. marts). Manas dzīves skatuve. *Māksla*. 14. lpp.

¹⁷⁸⁹ I. Latkovskis pievērsās arī vietējo mediju klusēšanai gan par Boļeslavu Maikovski, gan par ebreju iznīcināšanu kopumā: “Latviešu līdzdalība represijās esot bijusi pretreakcija Baigā gada notikumiem Latvijā. Jā, tas ir izskaidrojums [Jautājumu, vai tas ir pamatots izskaidrojums, autors neuzdod un atbildēt necenšas]. Bet vai attaisnojums?” I. Latkovskis rakstā arī min tolaik lielākoties pārpublicētos padomju propagandas radītos ebreju iznīcināšanas skaitļus: “Latvijā kara laikā nacisti un viņu vietējie palīgi nonāvējuši 250 000 civilpersonu. Vismaz 80 000 no viņiem bija Latvijas, bet 50 000 no Vācijas deportētie žīdi.” Latkovskis, I. (1990, 8. maijs). “Liecnieks: latvieši īstenoja nāves pavēles.” *Atmoda*. 4. lpp.

rakstīja par nacistu rasu teroru un “žīdu iznīcināšanu” Latvijā. Raksturojot ebreju vajāšanu un slepkavošanu, P. Bauģis secina:

Kādu drausmīgu ainu pieredzējusi Latvijas zeme: ziemas salā bariem tiek izģērbti un nošauti nevainīgi cilvēki, sievietes un bērni, pat zīdaiņi. Šīs neizmērojami lielās mokas, ko tik daudzi izcietuši līdz brīdim, kad hitleriešu lodes izdzēsa viņu dzīvības, mēs nekad neuzzināsim, jo no bedres ceļa pie dzīvajiem taču vairs nebija. Par viņu cilvēciskās cieņas pazemojumu, (fiziskajām un dvēseles ciešanām, pēdējiem vadiem un nopūtām, klusajiem un arī skaļajiem lāstiem, ar ko viņi apveltīja savus cilvēcību zaudējušos slepkavas, varētu pastāstīt vienīgi zeme, kas to visu redzēja un dzirdēja, bet tā taču klusē...¹⁷⁹⁰

Atmodas periodā līdzīgi kā sešdesmitajos gados medijos atkal tika ievietoti aicinājumi apmeklēt piemiņas pasākumus Rumbulā,¹⁷⁹¹ kā arī publicētas reportāžas par šajā vietā notiekošajiem pasākumiem, ko rotāja gan to norises apraksts, gan ebreju traģēdijas analīze, gan fotoattēli no piemiņas pasākumiem.¹⁷⁹² Šos vēstījumus raksturoja centieni veidot pieminēšanas tradīciju un kopējā izpratnē balstītu holokausta atmiņu. Īzaks Kleimanis refleksijās par piemiņas pasākuma norisi Rumbulā rakstīja:

Gandarīja latviešu sabiedrības prominentu pārstāvju piedalīšanās un viņu sirsnīgās, iekļūstīgās runas. Laikam taču latvieši un mēs, ebreji, daudzas būtiskas lietas saprotam vienādi. To trīsdesmit tūkstošu, kuri savas galvas nolikuši Rumbulā, viņu vīru un dēlu, kuri dus Biķernieku priedēs, un viņu nedzimušo pēcnācēju trūkst ne tikai ebreju tautai; to trūkst arī Latvijai.¹⁷⁹³

7.1.5. Holokausta akadēmiskās pētniecības pirmās izpausmes

Vēsturnieces Irēna Šneidere un Aurora Ūdre, analizējot Atmodas periodam raksturīgos centienus izprast padomju periodā noklusētos un sāpīgos pagātnes jautājumus, tolaik rakstīja, ka

savs vārds te jāsaka arī mums, profesionāliem vēsturniekiem. Reizē gan jāpiebilst, ka to dara arī kļaida latviešu vēsturnieki, piemēram, A. Ezergailis un H. Biezais. Viņi, lai vispusīgi izprastu latviešu tautas traģēdiju kara gados, iesākuši padziļināti pētīt hitleriešu holokausta politiku Latvijā. Tādējādi mūsu vēsturniekiem tiek sniegts pozitīvs paraugs. Ja sabiedrība sāk piemirst, tad vēsturnieku pienākums ir atgādināt...¹⁷⁹⁴

¹⁷⁹⁰ Bauģis, P. (1990, 28. nov.). Bet kas notika pēc tam? *Cīņa*. 3. lpp.

¹⁷⁹¹ Piemēram, “Latvijas ebreju kultūras biedrība aicina visus 27. novembrī pulksten 12 uz tradicionālo nacisma upuru piemiņas brīdi masu kapos Rumbulā. Pulcēšanās pulksten 10 Gogoļa ielā, kur bijušās horālās sinagogas vietā tagad uzstādīts piemiņas akmens, no šejienes sāksies gājiens uz Rumbulu.” Sk.: Lemešonoks, D. (3. nov.). Šolom Isroel. *Lauku Avīze*. 3. lpp.

¹⁷⁹² M. Gleizers bagātīgi ilustrētā materiālā raksta: “Svētdien, 25. novembrī pīkst 10.00 Latvijas ebreju kultūras biedrība rīkoja sēru mītiņu bezvainīgo genocīda upuru piemiņai. Mītiņš sakās Dzirnāvu un Gogoļa ielas stūrī, kur sapulcējušies godināja ebreju sinagogā dzīvi sadedzinātos. Pašlaik šajā vietā ir piemiņas akmens, te tika nolikti ziedi. Pēc tam mītiņa dalībnieki kājām gāja pa bijušo ebreju geto teritoriju līdz vecajai ebreju kapsētai, kur apbedīti ebreju geto bojā gājušie. Mītiņa dalībniekus uz Rumbulu nogādāja ar autobusiem.” Gleizers, M. (1990, 28. nov.). Piemiņas brīdis. *Cīņa*. 3. lpp. M. Gleizers šajā rakstā par piemiņas pasākumu Rumbulā jau lieto holokausta jēdzienu.

¹⁷⁹³ Kleimanis, Ī. (1989, 22. dec.). Rumbulas refleksija. *Lauku Avīze*. 10. lpp. Piemiņas pasākumos Rumbulā piedalījās amatpersonas, tostarp AP priekšsēdētājs Anatolijs Gorbunovs, un publikācijās tika skaidrota ne tikai ebreju iznīcināšanas norise, bet arī ebreju pieminēšanas tradīcijas un ilglaicīgā Latvijas PSR oficiālā attieksme pret holokausta pieminēšanu, veidojot nošķirumu starp valdošajiem režīmiem un to atmiņas politikām: “Kopš Rīgas atbrīvošanas no vācu okupācijas Latvijas ebreju kopiena katru gadu novembra pēdējā svētdienā godina genocīda upuru piemiņu. Totalitārā padomju režīma laikā to neizdevās darīt atklāti, nebija iespējams noturēt dievkalpojumu un aizlūgumus par noslepkavoto dvēselēm. VDK un kompānijas orgāni stingri sekoja, lai sēru sanākums būtu īsa un bez daudziem dalībniekiem. Runās prasīja akcentēt padomju cilvēkus – fašisma upurus. Ebreju kopienai lika šķēršļus, uzstādot piemiņas plāksnes. Par dažiem vārdiem jidišā uz plāksnes bija jācinās vairākus gadus. Kopš 1988. gada kopiena brīvi godina genocīda upuru piemiņu.” Sk.: AP Preses centrs. (1991, 23. nov.). Noslepkavoto ebreju atcerei: vienmēr – novembra pēdējā svētdienā. *Latvijas Jaunatne*. 1. lpp.

¹⁷⁹⁴ Šneidere, I., Ūdre, A. (1989, 25. jūlijs). Vēsture neatzīst amatierismu. *Cīņa*. 3. lpp.

Vienlaikus ar republikas mēroga procesiem, pateicoties tādu cilvēku kā Zalamana Jakuba darbam, tika iesākta nozīmīga novadpētniecības iniciatīva.¹⁷⁹⁵ Lai arī šajā posmā holokausta akadēmiskā pētniecība Latvijā neattīstījās strauji un holokausta tematika plašāk tika reprezentēta publicistikā,¹⁷⁹⁶ nozīmīgs notikums nacisma izpratnes un holokausta skaidrojuma kontekstā bija 1989. gadā publicētais vēsturnieka Maksima Duhanova darbs “Nacisms” un tajā pašā gadā žurnālā “Avots” 11 turpinājumos izdots filozofa Viļņa Zariņa pētījums par nacionālisma ideoloģiju un propagandu, to skaitā nodaļas par rasismu, ģeopolitiku un vācu imperiālisma austrumu ekspansijas izpausmēm Latvijā.¹⁷⁹⁷

Tomēr nozīmīgākais pavērsiens holokausta historiogrāfijā ir vēsturnieču pieminētā latviešu izcelsmes ASV vēsturnieka Andrieva Ezergaiļa publikācijas.¹⁷⁹⁸ 1989. gada 17. maijā laikraksts “Cīņa” par godu autora vizītei Latvijā sāka atkārtoti izdot A. Ezergaiļa “LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis”¹⁷⁹⁹ pirmoreiz publicēto rakstu “Arāja komanda”. Raksts sastāvēja no astoņām daļām¹⁸⁰⁰ un piedāvāja ieskatu ne tikai Viktora Arāja biogrāfijā, uzskatu evolūcijā un pārmaiņās, viņa vārdā dēvētās komandas izveidē, skaitliskajā sastāvā, organizācijā, pastrādātajos noziegumos un citos ar šo formējumu saistītos jautājumos, bet arī sniedza informāciju par ebreju iznīcināšanas Latvijā plašākiem aspektiem – organizāciju, lēmumu pieņemšanu, funkciju sadali, realizāciju, apmēriem.¹⁸⁰¹

Līdz ar to publiskajā telpā raisījās pirmās diskusijas par latviešu lomu nacistiskās okupācijas laikā realizētajā holokaustā. Par šī diskursa aizsācējiem kļuva jau minētie vēsturnieki

¹⁷⁹⁵ Zalamans Jakubs, nebūdam profesionāls vēsturnieks, jau 1987. gadā vienīgajā tolaik PSRS iznākošajā žurnālā jidiša valodā “*Sovetiš Heimland*” publicēja aprakstus par Daugavpils geto, kā arī ebreju glābējiem. Ž. Jakubs jau 1946. gadā jidišā bija publicējis līdzīgu informāciju, bet tolaik tā nebija pieejama Latvijā. Sk.: Stranga, A. (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. 14. lpp.

¹⁷⁹⁶ Akadēmiskās pētniecības kodolu šai laikā veido Marģera Vestermaņa pētījumi, kuri kopš 1989. gada tiek publicēti Vācijā. Sk.: Ivanovs, A. (2009). Latvijas PSR historiogrāfija Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas posmā: 1987–1990. 399. lpp.

¹⁷⁹⁷ Sk.: Duhanovs, M. (1989). *Nacisms, 1919–1933: NSVSP un augšslāņi*. Rīga: Zvaigzne.; Zariņš, V. (1989). Lapītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): *Rasisms. Avots*, 4 (28). 62.–67.; Zariņš, V. (1989). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): *Ģeopolitika. Avots*, 5 (29). 51.–57.; Zariņš, V. (1989). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Vācu imperiālisma austrumu ekspansijas izpausmes Latvijā. *Avots*, 6 (30). 68.–71.; Zariņš, V. (1989). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Vācu imperiālisma austrumu ekspansijas izpausmes Latvijā. *Avots*, 7 (31). Kaspars Zellis gan norāda, ka Viļņa Zariņa darbos dominējusi vēlme apstiprināt padomju ideoloģijas dogmu – nacisma ideoloģiju kā Vācijas imperiālisma kvintesenci. Sk.: Zellis, K. (2013). *Ilūziju un baiļu mašīnērija. Propaganda nacistu okupētajā Latvijā: vara, mediji un sabiedrība (1941–1945)*. Rīga: Mansards.

¹⁷⁹⁸ A. Ezergailis Latvijas holokausta tematikai pievērsies tikai astoņdesmitajos gados, kad atskārtis, ka citi Latvijas pētnieki šo, viņaprāt, izaicinošo tematu padziļināti pētīt negrasās. Sk.: Neiburgs, U. (2005, 9. dec.). No piena pudeļu mazgātāja vēstures profesoras. *Mājas Viesis*.

Sk.: http://zagarins.net/sveiks/2005/120905_Ezergailis_Majas_Viesis.htm.

¹⁷⁹⁹ Raksta pirmpublicāciju sk.: Ezergailis, A. (1988). Arāja komanda. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 10, 113.–130. A. Ezergaiļa pētījums 1988. gadā tika publicēts ar akadēmiķa Viļa Samsona piebildi, ka “Padomju Latvijas lasītājam socialistiskā plurālisma apstākļos var būt interesanti un pārdomas rosinoši iepazīties ar emigrantu liberāļu īpatnībām mūsu Tēvzemes vēstures vērtējumā”.

¹⁸⁰⁰ Ezergailis, A. (1989, 17., 18., 19., 21., 23., 26., 30. maijs, 2. jūn.). Arāja komanda. *Cīņa*. 3. lpp. Raksta nobeigums gan netiek publicēts un publikāciju sēriju noslēdz 2. jūnija raksta vēstījums: Turpinājums sekos.

¹⁸⁰¹ Vispārīgiem jautājumiem, kas iziet ārpus Arāja komandas rāmjiem, īpaši liels īpatsvars veltīts pirmajā publikācijā. Sk.: Ezergailis, A. (1989, 17. maijs). Arāja komanda. *Cīņa*. 3. lpp. Neraugoties uz to, ka uzsvāri A. Ezergaiļa darbos ir mainījušies viņa darbus raksturo centieni pierādīt tiešu vai netiešu augstāko nacistu institūciju pavēļu nozīmi holokausta realizācijā Latvijā.

A. Ezergailis un M. Vestermanis. Tiesa, lai arī debates bija kaismīgas un abu autoru uzskati nozīmīgi atšķīrās, tolaik šie jautājumi pamatā aprobežojās ar akadēmisko aprindu interesi, noritēja vēstures kā disciplīnas un arī etiķetes robežās un plašāku rezonansi vai vismaz dažādas tālākas reprezentācijas neraisīja.¹⁸⁰² Vienlaikus jāpatur prātā arī akadēmiķa Jāņa Stradiņa rakstītais, ka Latvijas vēsturnieki, vizizteiktāk – tā dēvētie “oficiālie” vēsturnieki, līdz pat astoņdesmito gadu beigām uzturēja un papildināja padomju mītus, pieturējās pie oficiālās padomju vēstures interpretācijas, kas daudzos gadījumos bija izteiktā pretrunā nozīmīgiem faktiem un daudzu tā laika Latvijas iedzīvotāju grupu sociālajai atmiņai.¹⁸⁰³

7.1.6. Holokausta komemorācija Atmodas periodā

Atmodas periodā notikušie masu pasākumi radīja neoficiālo svētku un atceres dienu kalendāru, ko iezīmēja 1918. gada Latvijas neatkarības pasludināšanas svinības 18. novembrī, 1939. gada Molotova-Ribentropa pakta parakstīšanas pieminēšana 23. augustā, 1941. un 1949. gada deportācijas upuru atcere attiecīgi 14. jūnijā un 25. martā.¹⁸⁰⁴ Daudz nemanāmāk, tomēr dažkārt šajā konteksta iekļāvās arī ebreju upuru piemiņa. Jaunu elpu Atmodas laika piemiņas pasākumi ieguva ne tikai simboliskajā piemiņas vietā Rumbulā, kur, jo īpaši sākot ar 1988. gadu, pasākumā piedalījās virkne organizāciju un indivīdu, kas agrāk to nebija darījuši.¹⁸⁰⁵

Šajā laikā vēlreiz atsākās Otrā pasaules kara laikā nogalināto ebreju pārapbedīšanas process, kas jau bija norisinājies divos periodos – četrdesmito gadu beigās un sešdesmito gadu pirmajā pusē – un kuru pārtrauca antisemitiskās politikas intensificēšanās attiecīgi 1949. un 1967. gadā.¹⁸⁰⁶ Vienlaikus ar pārapbedīšanu daudzviet reģionos tika atjaunoti centieni iemūžināt holokausta upuru piemiņu, uzstādot piemiņas akmeņus.¹⁸⁰⁷ Visbeidzot Atmodas laikā tika

¹⁸⁰² Tas, protams, nenozīmē, ka antisemitisku ekscesu vai norāžu uz ebreju diskrimināciju Latvijas publiskajā telpā nebija vispār. Savukārt abu autoru domu apmaiņa aktīvi norisinājās arī pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas. Sk. piemēram: Ezergailis, A. (1992, 16. okt.). Kļūdas par holokaustu Latvijā. *Diena*; Vestermanis, M. (1992, 1. dec.). Mīti un reālījas holokausta vēsturē Latvijā. *Diena*.

¹⁸⁰³ Stradiņš, J. (2011). Latvijas PSR ZA Vēstures institūta pārtapšana par Latvijas vēstures institūtu, 1988.–1993. gads (laikabiedra liecības un atmiņas). 11.–12. lpp.

¹⁸⁰⁴ Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 391.

¹⁸⁰⁵ Дозорцев, А. (1988). Два митинга: Румбула, 30 ноября 1970 года. Через 18 лет... *Алеф*, 11. С. 21.

¹⁸⁰⁶ Šis process aizsākās 1985. gadā Valmierā, kur nogalināto ebreju mirstīgās atliekas pārapbedīja Valmieras Brāļu kapos, turklāt šai laikā ebrejus apbedīja atsevišķi no pārējiem mirušajiem. Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 383.–385. lpp. Mūsdienās apbedījuma vietā pār kapakmeni ir izaugusi un turpina augt ābele, kas rudenī nes bagātīgu ražu un āboli krīt par piemiņas vietu. 1989. gada vasarā Daugavpilī brīvprātīgie divu nedēļu laikā Mežciemā atraka 1942. gada upuru mirstīgās atliekas, kas 9. jūlijā šauteņu zalvju pavadībā tika pārapbedītas nacisma upuru Brāļu kapos. Laikrakstā “Cīņa” rakstā ar nosaukumu “Nošautie ar Dāvida zvaigzni” gan raksturoja ebreju iznīcināšanu Daugavpilī, gan vēstīja par šo “pagājušajā nedēļas nogalē notikušo” svinīgo upuru pārapbedīšanas pasākumu. Sk.: Rudojs, V. (1989, 13. jūl.) Nošautie ar Dāvida zvaigzni. *Cīņa*. 2. lpp.

¹⁸⁰⁷ Ebreju slepkavību vietā Rožupes pagasta Steķu silā astoņdesmito beigās vietējie iedzīvotāji izveidoja pieminekli – pie liela laukakmeņa novietotu marmora plāksni ar nolauztu stūri, uz kuras nav uzraksta, bet attēlota Dāvida zvaigzne. Jēkabpilī ebreju slepkavības vietā Kūku kūdras purvā piemiņas akmens tika atklāts 1988. gada 7. maijā. [ir foto]. Arī 1988. gadā šajā vietā atklātā piemiņas zīme vēstīja nevis par ebreju, bet gan par padomju upuriem: “*Garāmģājēj apstājies! Šeit 1941. gada augustā vācu fašistu iebrucēji un viņu līdzdalībnieki nogalināja 418 padomju pilsoņus – sirmgalvju, sievietes un bērnus*”. Šajā pašā gadā Kuldīgā tika atklāts tēlnieces Intas Bergas monuments ar vēstījumu latviešu un krievu valodās: “Mūžīga piemiņa Kuldīgas novada fašisma terora upuriem, 1941–1945”. Bet 1989. gada 22. jūnijā Koknesē pēc skolotāja Staņislava Tīmaņa projekta tika labiekārtota nogalināto ebreju piemiņas vieta, bet tā paša gada 10. septembrī Krustpilī nogalināšanas vietā Kaķīšu mežā, kas tika ekshumēta 1965. gadā, tika uzlikts piemiņas akmens ar uzrakstiem

izveidotas norādes par ebreju iznīcināšanas vietām arī galvaspilsētā Rīgā – pie ieejas Rumbulas mežā tika uzlikta norāde par šeit iznīcināto holokausta upuru tautību, uzraksts vēstīja: “*Ebrejiem – fašisma upuriem*”, bet 1941. gadā nodedzinātās Lielās Horālās sinagogas vietā tika uzstādīta piemiņas zīme bez vēstījuma – liels pelēks laukakmens ar tajā iekaltu Dāvida zvaigzni. Tomēr daudzviet arī Atmodas laikposma beigās joprojām nekas neliecināja par Otrā pasaules kara laikā notikušo ebreju traģēdiju. Ne velti žurnālists un kādreizējais Līvānu iedzīvotājs Pēteris Vilcāns šajā laikā Preiļu rajona laikrakstā “Novadnieks” uzdeva būtiskus jautājumus par ebreju genocīdu un vietējo ebreju piemiņu:

Tikai humānas, cilvēcīgas pietātes ir pietrūcis, lai kaut niecīgas pēdas liecinātu par to, ka pilsēta piemin tos, kuri šeit kādreiz dzīvojuši, mācījušies skolās, kopā ar līdzpilsoņiem priedzējušies par Dubnas un Daugavas skaistumu, kopā pārcietuši likstas un ugunsgrēku postus.¹⁸⁰⁸

7.1.7. Pirmās tiesiskās robežas un antisemītiskā kultūras mantojuma fons

Atmodas periodā tapa arī tiesiskais ietvars, kas turpmākajos gados nozīmīgi ietekmēja holokausta sociālās atmiņas procesus. 1990. gada 3. augustā Latvijas Republikas Augstākā Padome pieņēma likumu par padomju režīma nelikumīgi represēto personu rehabilitāciju, kas paredzēja izņēmumu – “*personas, kuras starptautiski tiesiskajā izpratnē vainīgas noziegumos pret mieru, genocīda noziegumos, noziegumos pret cilvēci, kara noziegumos un kriminālnoziegumos*”.¹⁸⁰⁹ Lai gan deklarācijas turpmākajā tiesiskajā pielietojumā bija mēģinājumi rehabilitēt vairumu ebreju iznīcināšanas līdzdalībnieku, pamatojot to ar faktu, ka viņus sodījusi Latvijas okupācijas vara, un dažos gadījumos holokausta realizētāji tika rehabilitēti, bet citos, tikai pateicoties protestiem, rehabilitācijas lūgums tomēr tika noraidīts,¹⁸¹⁰ Latvijā tika definēta tiesiskā prakse, kas identificēja nacistiskā režīma noziegumus un to īstenotājus.

Holokausta sociālās atmiņas kontekstā nozīmīgākais notikums bija 1990. gada 19. septembrī Latvijas Republikas Augstākās Padomes pieņemtā deklarācija “Par genocīda un antisemitisma nosodījumu un nepieļaujamību Latvijā”, kas nosodīja nacistu un viņu vietējo kolaboracionistu noziegumus: “*Ar dziļu nožēlu ir jāatzīst, ka to vidū, kas palīdzēja realizēt okupantu ierosināto teroru, ir bijuši arī Latvijas pilsoņi. Nav un nevar būt nedz attaisnojuma, nedz sodāmības noilguma asiņainajam genocīdam pret ebreju tautu kā noziegumam pret cilvēctību,*” un vēstīja, ka Latvijas Republika uzņemas atbildību par holokausta sociālās atmiņas veidošanu: “*Latvijas Republika uzņemas rūpes par ebreju – genocīda upuru – piemiņas*

latviešu un jidiša valodā: “Šeit – Kaķīšu mežā – 1941. gada rudenī fašistiskie okupanti noslepkavoja Krustpils un apkārtnes ebrejus; 1942. gada vasarā – ebrejus no Rietumeiropas valstīm”. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 86.–88., 139.–140., 163.–164., 180.–184., 192.–193. lpp., 222. lpp. Šis process aizsākās jau 1982. gadā, kad Limbažos ceļa posmā Limbaži–Valmiera Vīlbalu priedulājā tika izveidota piemiņas zīme ar uzrakstiem latviski un krieviski “Šajā mežā 1941. gada vasarā fašisti nošāva padomju pilsoņus” Tomēr šis ir izņēmuma gadījums un citu līdzīgu piemēru nav līdz par astoņdesmito gadu beigām. Turpat. 215.–216. lpp.

¹⁸⁰⁸ Vilcāns, P. (1990, 22. nov.). Godīgu atbildi pagātnei. *Novadnieks*. 2. lpp.

¹⁸⁰⁹ Latvijas Republikas Augstākā Padome. (1990, 3. aug.). *Par nelikumīgi represēto personu rehabilitāciju*. Rīga: LRAP. Sk. tiešsaistē: <http://likumi.lv/doc.php?id=76105>

¹⁸¹⁰ Sk.: Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 65.

iemūžināšanu, kā arī par to Latvijas pilsoņu piemiņas saglabāšanu, kuri mēģināja glābt un glāba nelaimīgo fašisma upuru dzīvības, riskējot ar savējo.”¹⁸¹¹ Būtisku tā laika vides raksturojumu piedāvā deklarācijas pieņemšanas procesa aizkulises, jo, lai gan Franks Gordons par 1990. gada deklarāciju rakstīja, ka “tas ir labs sākums latviešu un žīdu izlīgumam un patiesai sadarbībai”,¹⁸¹² tas noteikti nebija vienkāršs sākums. Par oficiālo ebreju genocīda nosodījumu žurnālists Pēteris Vilcāns tolaik publiski vaicāja:

Vainas atzīšana ir notikusi. Tā ir godīga atbilde pagātnei. labāk vēl, nekā nekad... Un tomēr: vai valstiskuma atjaunotājiem to nevajadzēja izdarīt savlaicīgi? Varbūt jau nākamajās dienās pēc valsts galvenā karoga uzvilšanas Rīgas pils tornī 1988. gada novembrī? Demokrātisku sabiedrību konstruējot, primārajiem jābūt cilvēciskuma principiem, un vēl jo vairāk – tautas atmodā.¹⁸¹³

Savukārt deklarācijas pieņemšanā iesaistītie atceras, ka tāpat kā noziegumu pret ebrejiem atzīšana, arī šī, pēc P. Vilcāna domām, novēlotā dokumenta tapšana un pieņemšana bija sarežģīts process.¹⁸¹⁴ No 201 deputāta par deklarācijas pieņemšanu nobalsoja tikai 101 – divi balsoja pret, viens atturējās, pārējie balsošanā nepiedalījās.¹⁸¹⁵ Izstrādātā deklarācijas versija neatbilda ne tikai nacionālo radikāļu, bet arī vairāku liberālāk noskaņoto frakcijas “Vienotība” deputātu priekšstatiem un attieksmēm. Kategoriskākie šo notikumu vērtētāji, piemēram, Dovs Levins uzskata, ka Atmosas perioda beigās Baltijas valstīs īstenotos pasākumus – pieņemtās deklarācijas, ierīkotās piemiņas vietas un uzstādītos pieminekļus – skaidro nevis ar kādiem ideālistiskiem vai uz taisnīguma atjaunošanu orientētiem nolūkiem, bet gan ar neatkarības atjaunošanas kustību vēlmi iegūt rietumvalstu *de jure* neatkarības atzīšanu.¹⁸¹⁶

Divējādi vērtēts arī Latvijas Republikas Augstākās Padomes lēmums par ebreju tautas genocīda piemiņas dienu noteikt 4. jūliju. No vienas puses, tas holokaustu iekļāva Latvijas oficiālajā pieminēšanas kalendārā, bet, no otras puses, šī lēmuma pieņemšanas process līdzīgi kā iepriekš raksturotie, ir bijis pretrunīgs. Rakstnieks Leonīds Kovaļš šajā laikā veltījis rakstu Latvijas apvienotās komitejas priekšsēdētājam Jānim Bolšteiņam un citiem tā laika politikas veidotājiem, kurā norādīja uz viņu nezināšanu ebreju iznīcināšanas norisēs, un sīki un emocionāli analizējis holokausta norisi, kā arī kritiski raksturojis tobrīd Latvijā valdošo attieksmi pret holokaustu un tā upuriem, norādot, ka 8 AP deputāti balsojuši pret, bet 24 atturējušies balsojumā par 4. jūlija noteikšanu par piemiņas dienu, starp tiem minot arī “republikā pazīstamus kultūras darbiniekus”.¹⁸¹⁷

¹⁸¹¹ Latvijas Republikas Augstākā Padome. (1990, 19. sept.). *Par genocīda un antisemitisma nosodījumu un nepieļaujamību Latvijā*. Rīga: LRAP. Sk. tiešsaistē: <http://likumi.lv/doc.php?id=72591>. PSRS holokausta atmiņas politika ietekmēja gan šīs deklarācijas tapšanas gaitu, gan saturu. Tās galīgajā versijā acimredzot padomju historiogrāfijas pamattēzu iespaidā salīdzinoši nedaudz pārspīlēts vietējo ebreju upuru skaits (šobrīd vēsturnieku lēsto apmēram 70 000 upuru vietā minēti 80 000), kā arī vairāk nekā simtkārt pārspīlēts ārzemju ebreju upuru skaits (šobrīd vēsturnieku lēsto 20 tūkstošu vietā vēstīts par “ne mazāk kā 200 tūkstošiem ebreju no citām Eiropas valstīm”). Turpat.

¹⁸¹² Sīkāk sk.: Gordons, F. (2001/1994). *Latvieši un žīdi: spīlēs starp Vāciju un Krieviju*. 122. lpp.

¹⁸¹³ Vilcāns, P. (1990, 22. nov.). Godīgu atbildi pagātnei. *Novadnieks*. 2. lpp.

¹⁸¹⁴ Sk.: Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 65.

¹⁸¹⁵ Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 221. lpp.

¹⁸¹⁶ Levin, D. (2002). Disinformation and Antisemitism: Holocaust Denial in the Baltic States, 1945–1999. P. 847–857.

¹⁸¹⁷ Kovaļš, L. (1992, 31. janv.). Diletants politikā? *Latvijas Jaunatne*. 8. lpp.

Spilgts un arī skandalozs, tā laika noskaņas raksturojošs notikums, norisinājās ebreju genocīda upuru piemiņas dienā 1991. gada 24. novembrī Rumbulā. Oficiālajā uzrunā Latvijas Republikas Augstākās Padomes priekšsēdētājs Anatolijs Gorbunovs¹⁸¹⁸ norādīja uz kolektīvu apsūdzību nepamatotību, runājot par ebreju iznīcināšanu 1941. gadā: “*Tā nebija latviešu tauta, pat ne tās daļa. Te ir jārūnā par atsevišķiem noziedzniekiem*”, un nevairstās publiski piebilst: “*Arī ebreju tauta var paškritiski atskatīties uz iepriekšējo paaudžu personību lomu vēsturē, it īpaši 1918. gada revolūcijā un 1940. gada notikumos Latvijā.*”¹⁸¹⁹ Šajā pašā pasākumā Mavriks Vulfsons publiski jautāja:

Ar ko tas izskaidrojams, ka brīvajā neatkarīgajā Latvijā ebreju masveida iznīcināšana [...] tiek apieta ar spītīgu klusēšanu, aprobežojoties tikai ar deklaratīviem parlamenta paziņojumiem un izvairoties no vienīgā, kas varētu pierādīt, ka jauns holokausts latvju zemē vairs nekad neatkārtosies – un proti – no paššķīstīšanas grēksūdzes?¹⁸²⁰

Andrievs Ezergailis dažus mēnešus pēc šīs 1991. gada Rumbulas runas Mavrikam Vulfsonam rakstīja: “*Jūs esat izdarījis politisku pašnāvību, un tas man un daudziem citiem Jūsu atbalsītājiem emigrācijā ir ļoti sāpīgi*”.¹⁸²¹ Turpmākie notikumi apstiprināja, ka taisnība bijusi abiem – Latvijas sabiedrība nebija gatava atklāti diskutēt par Otrā pasaules kara laikā notikušo ebreju iznīcināšanu un, jo īpaši, vietējo iedzīvotāju līdzdalību tajā, bet Mavrika Vulfsona centieni aktualizēt šo tematu noveda pie viņa politiskās karjeras strauja norieta. Būtībā Rumbulas runas dēļ M. Vulfsons tika atstādināts no AP Ārlietu komisijas vadītāja amata, bet A. Gorbunova politisko karjeru izteikumi Rumbulā neskāra.

Piemēram, laikraksta “Diena” reportāžā par piemiņas pasākumu Rumbulā A. Gorbunova teiktais tika atreferēts tikai daļēji, citējot viņa sacīto par ebreju traģēdiju: “*Mūsu gadsimta traģiskās nežēlības rezultāts – miljoniem nogalināto – liek meklēt atbildi uz šiem mokošajiem jautājumiem tieši tagad un tieši mūsu paaudzei*”, kā arī dažu vietējo iedzīvotāju līdzdalību noziegumā: “*Katrai tautai ir svarīgi prast sevi vērtēt kritiski [...] Jā, tā nebija tauta, ne tautas daļa, bet atsevišķi noziedznieki*”, bet noklusēts AP priekšsēdētāja teiktais par ebreju lomu padomju okupācijas represijās.¹⁸²² Mārgers Vestermanis norīsa 1991. gada nogalē Rumbulā un to rezonansi atceras šādi:

Ļoti raksturīgs notikums bija 1991. gadā, kad oficiāli tiek atzīmēta Rumbulas akcijas slepkavošanas gada diena. Tā vienmēr bija novembra pēdējā svētdiena, arī padomju laikā, cik nu bija iespējams. Bet tagad solījās jauns pasākums, kad zvana baznīcas zvani, un mūsu jaunās republikas valdība būšot un [Anatolijs] Gorbunovs būs... [...] Un Gorbunovs, bijušais ideoloģijas sekretārs, aizmirsa to *cedeli*, kas viņam bija rokā, un runāja bez *cedeles*, un, protams, tie ir upuri,

¹⁸¹⁸ Anatolijs Gorbunovs jaunajā amatā bija nokļuvis, jo Latvijas PSR virsvadībā arī astoņdesmito gadu nogalē turpinājās pārmaiņas, kā rezultātā Jānis Vagris kļuva par LKP pirmo sekretāru, bet Anatolijs Gorbunovs ieņēma viņa vietu un kļuva par Augstākās Padomes prezidija priekšsēdētāju. Sk.: Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 172.–176.

¹⁸¹⁹ Citēts pēc: B. a. (1992). Gorbunovs, Anatolijs. Uzruna ebreju genocīda upuru piemiņas dienā Rumbulā. *Jaunā Gaita*, 2 (187), 44.

¹⁸²⁰ Citēts pēc: Vulfsons, M. (1992). Uzruna ebreju genocīda upuru piemiņas dienā Rumbulā. *Jaunā Gaita*, 2 (187), 46.

¹⁸²¹ Citēts pēc: Bramnika–Vulfsons, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un lirīķis*. 211. lpp.

¹⁸²² Vidauskis, U. (1991, 26. nov.). Mītiņš ebreju genocīda upuru piemiņai. *Diena*. 1. lpp.

bet, bet, bet... Ebreji vienmēr ir bijuši dumpinieki, vienmēr bijuši revolūcijā, gan 1905. gadā, gan 1919. gadā bija komunisti, kas neatbilst patiesībai, jo jau 1915. gadā lielākā daļa ebreju bija deportēti. Un tā sākās pirmais lielais skandāls. Un interesanti, kā mēs varam izsekot reakcijai uz skandālu – tā ir prese, toreiz jau visādas lapiņas iznāca, avīzītes utt. Nu tad tik rakstīja, ka Vulfsons saka tādu tautas apsūdzību un apvainojumu, ka viņš jānoņem no visiem amatiem, ka tāds nevar pārstāvēt Latviju. Tā bija tāda interesanta un daudznozīmīga reakcija, cik tālu varam to izsekot.¹⁸²³

Atmodas laika sociāli politiskās pārmaiņas deva iespēju sākt publiski diskutēt par padomju oficiālās vēstures “baltajiem plankumiem”, kuros oficiālais traktējums izteikti disonēja ar Latvijas PSR iedzīvotāju tiešajā pieredzē balstītajā un komunikatīvi mantotajā sociālajā atmiņā. Tomēr kultūras mantojuma dēļ šis process noteikti nebija viegls, lineārs vai taisnvirziena. Šajā nodaļā analizētie holokausta sociālās atmiņas procesi Atmodas perioda publiskajā telpā – ebreju kopienas pašapzināšanās un atjaunošanas tendences, akadēmiskie pētījumi par ebreju iznīcināšanu, pirmie publiskie aicinājumi atcerēties ebreju traģēdiju un vietējo iedzīvotāju līdzdalību tajos, kā arī tiesiskā ietvara tapšana un tās aizkulises – norāda, ka Atmodas periods holokausta atmiņas kontekstā bija pretrunīgs laiks.

Tas iezīmēja citādu attieksmi pret minoritātēm Latvijā, kas bija bāzēta cerībās, kopīgos mērķos un draudzīgākā, labvēlīgākā attieksmē pret minoritāšu centieniem saglabāt un kopt savas tradīcijas un kultūru, tomēr analizētie piemēri norāda, ka nacistiskās un padomju propagandas uzslāņojums bija atstājis nozīmīgas pēdas un holokausta sociālās atmiņas veidošanās process, kas ar jaunu sparū aizsākās Atmodas periodā, nebija un nevarēja būt vienkāršs. Pirmos publiskos holokausta aktualizēšanas un izvērtēšanas gadījumus pavadīja kaismīgas debates, kuros dažkārt tika pausti seni aizspriedumi un Latvijas teritorijā valdījušo režīmu propagandas mīti, tai skaitā antisemitiski. Tomēr Atmodas periods kļuva par nozīmīgu laikposmu, kurā pirmoreiz tika lietots jēdziens holokausts un kurā ar mediju starpniecību norisinājās pirmās atklātās, publiskās diskusijas par šā jēdziena saturu – ebreju traģēdiju un vietējo iedzīvotāju līdzdalību noziegumos pret ebrejiem, kas norisinājās Otrā pasaules kara laikā. Vienlaikus Atmodas periodā aizsāktā holokausta norišu publiska apzināšanās, kā arī tās laikā notikušās diskusijas un debates kļuva par nozīmīgu pamatu holokausta sociālās atmiņas veidošanās procesiem atjaunotajā Latvijas Republikā.

7.2. Holokausta sociālā atmiņa Latvijā, 1991-1997

Pēcpadomju telpā deviņdesmitajos gados norisinājās būtiskas jaunas tendences un pārmaiņas vairākos virzienos: 1) valstu un to jauno robežu veidošanās, kā arī šīm teritorijām piederīgo iedzīvotāju kopuma noteikšana; 2) politiskās sistēmas transformācija, kas paredzēja demokratizāciju, 3) īpašuma tiesību transformācija un ekonomikas sistēmas pārveide; 4) morālo

¹⁸²³ Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt.). *Intervija ar M. Vestermāni*. Rīga.

normu un vērtību izpratnes pārveide. Tomēr vairāki šo procesu pētnieki norādījuši, ka pārmaiņas postpadomju valstīs ir notikušas tikai nosacīti un daļēji. Reālas izmaiņas izpaudušās tādās formās kā brīvas vēlēšanas, pilsoņu tiesību aizsardzība un demokrātisku valsts institūciju funkcionēšana, bet nav realizējušās iedzīvotāju uzskatos un izpratnē, tādēļ pilsoniskās kompetences un iedzīvotāju iesaiste politiskajos procesos un debatēs par nozīmīgiem jautājumiem raksturotas kā neapmierinošas.¹⁸²⁴ Skaidrojot šīs izpausmes, kā nozīmīgs aspekts tiek minēta gan žurnālistikas atbildīguma izpratne¹⁸²⁵, gan iedzīvotāju iesaiste komunikācijā.¹⁸²⁶ Tādēļ, analizējot demokrātijas izpausmes, deviņdesmitajos gados Latvijā jauntapusī politiskā sistēma dēvēta par fasādes demokrātiju. Kā galvenais iemesls šādam vērtējumam minēta tieši situācija etniskajā jomā.¹⁸²⁷

Jaunā sabiedriskā kārtība pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas balstījās uz padomju perioda un tai raksturīgo vērtību un normu pilnīgu nosodījumu – ideoloģiju, kas dēvēta par etnisko pretkomunismu. Par neatkarīgas Latvijas valsts simbolisku dokumentu kļuva deklarācija par Latvijas neatkarības atjaunošanu jeb tā dēvētā 4. maija deklarācija, kas definēja Latvijas valsts kontinuitāti, nosodīja un par prettiesisku atzina PSRS īstenoto 1940. gada okupāciju, bet vienlaikus nacistiskās Vācijas īstenotā okupācija dokumentā vispār netika pieminēta.¹⁸²⁸

Par Latvijas etnopolitikas pamatu pēc valsts neatkarības atjaunošanas kļuva etnonacionālisms¹⁸²⁹, un sāka iesakņoties pārliecība, ka latvieši savas etnosa intereses nevar īstenot patiesi demokrātiskā ceļā, un Latvijas sabiedrībā nostiprinājās pārliecība, ka latviešu un cittautiešu attiecības risināmas, cittautiešiem izceļojot no valsts.¹⁸³⁰ Šo tendenci ilustrē 1995. gadā pieņemtais Repatriācijas likums, kurā cita starpā deklarēts mērķis "veicināt cittautiešu brīvprātīgu atgriešanos savā dzimtenē",¹⁸³¹ un socioloģiskās aptaujas par reakciju uz Eiropas

¹⁸²⁴ Sztompka, P. (1993). Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie*, 22(2), 85–95; Howard, M. (2003). *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge University Press. Pētījumos par demokrātiju stāvoklis Latvijā novērtēts augstāk tajos indeksos (*Freedom*), kur vērtē formālus rādītājus, bet zemāk (*Economist*), kur vērtējumā iekļauj arī iedzīvotāju izpratnes rādītājus.

¹⁸²⁵ Sk.: O'Neil, P. H. (ed.) (1997). *Post-Communism and the Media in Eastern Europe*. London; Portland: Frank Cass; Jakubowicz, K., Sukosd, Miklos (eds.). *Finding The Right Place on the Map: Central and Eastern European Media Change in a Global Perspective*. Bristol: Intellect Books.

¹⁸²⁶ Loftsson, E., Yonhyok, Ch. (Eds.). (2003). *Political Representation and Participation in Transitional Democracies: Estonia, Latvia and Lithuania*. Huddinge: Södertörns Högskola.

¹⁸²⁷ Neraugoties uz to, ka pēc pārējiem kritērijiem Latvija atbilda demokrātisko valstu grupai, etniskās politikas un etniskā stāvokļa dēļ, pēc pētnieku domām, to nav iespējams klasificēt kā demokrātiju. Sk.: Gill, G. (2002). *Democracy and Post-Communism. Political Change in the Post-communist World*. London: Routledge

¹⁸²⁸ LPSR Augstākā Padome. (1990, 4. maijs). *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Augstākās Padomes deklarācija Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=75539>.

¹⁸²⁹ Apine, I. (2008). Latvijas etnopolitiskā attīstība neatkarības gados. Grām. Dribins, L. (sast.). *Sabiedrības integrācijas tendences un pretendences. Etnisko attiecību aspekts: Rakstu krājums*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 11. lpp. P. Krupņikovs par Atmodas norisēm un to sekām uz deviņdesmito gadu sākuma procesiem Latvijā raksta: "Manī ir dziļi palicis iespaids par tolaik uzbangojošo nacionālismu, kurš turklāt nebija politisks, bet jūtu nacionālisms. Politiskais nacionālisms ir nosvērts, tas rīkojas konkrētos apstākļos, izejot no iespējām. Jūtu nacionālisms prot tikai izkliegt emocijas, saukt cīņā." Sk.: Krupņikovs, P. (2015). *Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts*. Rīga: Zinātne. 269. lpp.

¹⁸³⁰ Rozenvalds, J. (2010). Padomju mantojums un integrācijas politikas attīstība kopš neatkarības atjaunošanas. Grām.: Muižnieks, N. (red.). *Cik integrēta ir Latvijas sabiedrība? Sasniegumu, neveiksmju un izaicinājumu audits*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 41. lpp.

¹⁸³¹ LR Saeima. (1995, 21. sept.). *Repatriācijas likums*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=37187>

Padomes Vispārējo konvenciju par nacionālo minoritāšu aizsardzību,¹⁸³² kas liecināja, ka sabiedrība uz Saeimas lēmumu ratificēt šo lēmumprojektu raudzījās ar neslēptu neizpratni un aizdomām.¹⁸³³

Tā rezultātā Latvija pēc neatkarības atjaunošanas tapa kā izteikti etniska valsts, un 1993. gadā tikai 45.5 % Latvijā dzīvojošo ebreju bija Latvijas pilsonība.¹⁸³⁴ Arī uz deviņdesmito gadu norisēm iespējams attiecināt Edgara Andersona Latvijas pirmo brīvvalsts periodu raksturojošo secinājumu, ka netika izmantots potenciāls, lai latvieši un minoritātes kopīgiem spēkiem un zināšanām celtu jauno Latviju: “*Diemžēl maz bija latviešu, kas bija gatavi aizmirst pagātni un dalīties pārvaldē ar sveštautiešiem, un vēl mazāk bija sveštautiešu, kas bija gatavi godīgi un draudzīgi dalīties ar latviešiem un godīgi strādāt.*”¹⁸³⁵ Sociologs Aleksejs Šņitņikovs uzskata, ka vēsturisko nosacījumu pilsoniskās sabiedrības vājuma dēļ etniskums ieguvis dominējošu lomu un sarežģījis minoritāšu integrācijas procesus:

Eiropas “jauno” nāciju, t. sk. Latvijas, izaicinājums un problēma ir bijusi tāda, ka to vēsturiskā, nacionālā “cīņa par atzīšanu” ieguva spēcīgu etnisku akcentu, kas sarežģīja un dažos gadījumos noveda pie pretrunām ar “atzīšanas” attiecībām šo zemju iekšienē starp valsti un sabiedrību un starp dažādām sociālajām grupām.¹⁸³⁶

Vēsturniekiem un sociālās atmiņas veidotājiem, tai skaitā – medijiem, pēc 1991. gada bija jāraksta jauna Latvijas vēsture. Šī procesa rezultātā, padomju periodā suminātie varoņi kļuva par nicināmiem ienaidniekiem, kas bija atbildīgi par vai vismaz simbolizēja okupācijas varas noziegumus.¹⁸³⁷ Mārtiņš Kaprāns raksta, ka:

centieni nodrošināt pārejas laika taisnīgumu (*transitional justice*) 90. gados kļuva par vispamanāmāko Latvijas politiskās atmiņas saikni ar politiskās elites pretpadomju konsensu. Amatu ierobežojumi bijušajām padomju amatpersonām, kompensācijas un sociālie pabalsti totalitāro režīmu upuriem un daudzās piemiņas vietas un piemiņas dienas padomju režīma upuriem šo konsensu padarīja taustāmāku un satuvināja to ar sociālo atmiņu.¹⁸³⁸

Būtībā padomju pagātnes koncepcijas tika aizstātas ar šī redzējuma pretinieku – latviešu trimdā izstrādātājiem un aktuālajiem, nacionālistiskajiem priekšstatiem un identitātes konstrukcijām, kā rezultātā padomju perspektīvu nomainīja trimdas vīzija par latviešu pagātni,¹⁸³⁹ bet neērtie un nevēlamie jautājumi, tai skaitā un galvenokārt – holokausts, lielākoties

¹⁸³² Eiropas Padome. (1995, 1. febr.). Vispārējā konvencija par nacionālo minoritāšu aizsardzību. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=215962>.

¹⁸³³ Rozenvalds, J. (2010). Padomju mantojums un integrācijas politikas attīstība kopš neatkarības atjaunošanas. 35.–36. lpp.

¹⁸³⁴ Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. P. 190.

¹⁸³⁵ Andersons, E. (1982). *Latvijas vēsture 1920–1940. Ārpolitika*. Stokholma: Daugava. 363. lpp.

¹⁸³⁶ Šņitņikovs, A. (2007). Valsts, etnicitātes un pilsoniskās sabiedrības mijiedarbība integrācijas procesā. Krāj.: Dribins, L. Šņitņikovs, A. (zin. red.). *Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas: rakstu krājums*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 14. lpp.

¹⁸³⁷ Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 419, 427.

¹⁸³⁸ M. Kaprāns arī norāda, ka deviņdesmito gadu pārejas laika taisnīgums pamatā tika realizēts attiecībā uz pēdējās kara jeb posttotalitāro periodu, kad “latviešu sadarbība ar padomju varu bija daudz augstāka un rafinētāka, bet reālo upuru skaits – ievērojami zemāks”. Sk.: Kaprāns, M. (2014). Latvijas politiskā atmiņa: nacionālās un transnacionālās dimensijas. *Letonica*. Manuskripts iesniegts publicēšanai.

¹⁸³⁹ Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas par politisko flagmani laika periodā no 1993. līdz 2002. gadam kļuva apvienībā “Latvijas ceļš” emigrācijas latviešiem bija nozīmīga pārstāvētība. Sk.: Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 415, 424. Padomju periodā notikušo piespiedu kolektīvizāciju deviņdesmito gadu Latvijā nomainīja

joprojām tika noklusēti, un publiskajā dienaskārtībā tika analizēti un diskutēti tikai izņēmuma gadījumos.¹⁸⁴⁰

Padomju režīma nosodīšana bieži vien tas netieši, bet automātiski nozīmēja arī pretēju procesu – padomju režīma oficiālo ienaidnieku beznosacījumu rehabilitāciju. Aleida Asmane raksta, ka “*pēc režīma un ar to saistītās vērtību sistēmas sabrukšanas zīmes pārkārtojās – kas reiz atradās centrā, nobīdījās malā un otrādi, oficiālās ziņas apklusa/aprima, klusēšanai nolemtie kļuva sadzirdami, vajātāji ar vajātajiem samainījās ar savām reputācijām.*”¹⁸⁴¹ Tomēr šis A. Asmanes apgalvojums neattiecas uz visiem padomju režīma noklusētajiem pagātnes noziegumiem un nepilnīgi raksturo norises Latvijā pēc neatkarības atjaunošanas. Ne visas noklusētās atmiņas nonāca dienasgaismā, un tieši holokausts kļuva par spilgtāko piemēru.¹⁸⁴²

Lai gan Atmodas perioda publiskajā telpā nokļuva padomju režīma ilglaicīgi aizliegtās un noklusētās tēmas un piemiņas pasākumi, astoņdesmito gadu beigās un deviņdesmito sākumā publiski komunicētā informācija par padomju represijām aizēnoja latviešu kolaboracionisma tematiku. Latviešu leģionāru diskursa centrā bija PSRS nosodījums, nevis diskusijas par holokausta upuriem un latviešu līdzdalību ebreju iznīcināšanā.¹⁸⁴³ Visās Baltijas valstīs pēc to neatkarības atjaunošanas interese par nacionālajām jeb titulnāciju ciešanām Otrajā pasaules karā, un pēc tā beigām aizēnoja informāciju par ebreju iznīcināšanu un vietējo kolaboracionistu lomu šajā tragēdijā.¹⁸⁴⁴ Mediju publikācijām bija raksturīga ne tikai holokausta noklusēšana, bet arī centieni noliegt vietējo iedzīvotāju lomu vainu holokaustā, kas dažkārt raisīja šos notikumus pieredzējušo Latvijas iedzīvotāju neizpratni.¹⁸⁴⁵

Arī Latvijā holokausts Atmodas pagātnes “balto plankumu” analizē bija margināls temats, galvenā vērība tika veltīta latviešu tautas ciešanām – 1941. gada 14. jūnija un 1949. gada 25. marta deportācijām,¹⁸⁴⁶ kā arī trīsdesmito gadu beigu represijām pret PSRS mītošajiem

bezierunu, automātiska dekollektivizācija, kā arī mēreni īstenota lustrācijas politika, kas bija precīzāk orientēta un izteiktāka nekā Kaspijas jūras valstīs, Ukrainā un Krievijā, bet maigāka nekā, piemēram, Čehijā un kādreizējā Austrumvācijā. Latvijā vēlme iespējami strauji atvadīties no visa padomiskā spilgti izpaudās tā dēvēto leņinekļu jeb leņina pieminekļu demontāžā, kas aizsākās vēl padomju periodā, un visu uzrakstu kirilicā nomainā, tai skaitā ielu nosaukumu latviskošanā. Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 426.

¹⁸⁴⁰ M. Birze 1997. gada “Rīgas Laikā”: “Padomju laikā tie, kas bija gājuši bojā Gulagā, bija bezvērts līķi; tagad tie, kas gājuši bojā vācu nometnēs, ir bezvērts līķi... Vienīgie, kas turas vidējā cenā, ir žīdi.”

¹⁸⁴¹ Assmann, A. (2010). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. 5. Auflage. München: C. H. Beck. S. 337.

¹⁸⁴² Sk. arī: Oppermann, P. (2014). *Jews of Silence?: The Rumbula Memorial in the Context of Jewish Holocaust Commemoration in Soviet Latvia 1945–1967*. P. 68.

¹⁸⁴³ Sk.: Zelče, V. (2011). Latviešu leģiona atmiņa un piemiņas dienas Latvijā sākotne. 143. lpp.; Zelče, V. (2011). Uzvaras svētki padomju Latvijā. 236. lpp.

¹⁸⁴⁴ Kattago, S. (2009). Agreeing to Disagree on the Legacies to Recent History: Memory, Pluralism and Europe After 1989. *European Journal of Social Theory*, 12 (3), 382.

¹⁸⁴⁵ Muzejā “Ebreji Latvijā” glabājas Krāslavas rajona Andrupienes pagasta Zundu sādžas iedzīvotājas Bronislavas Mundes vēstule ar protestu pret 1994. gada 20. septembra radio raidījumu, kurā noliegta latviešu ekstrēmistu līdzdalība ebreju slepkavošanā. Sk.: MEL III–1424.; Vestermanis, M. (sast.). (2002). *Muzeja “Ebreji Latvijā” krājuma materiālu apskats: grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespieddarbi, dokumenti*. 100. lpp.

¹⁸⁴⁶ Tomēr padomju deportāciju pieminēšanas koncepcija pamatā kļuva par nozīmīgu identitātes daļu tikai latviešiem, bet ne mazākumtautībām: “Gan Latvijas krievvalodīgo laikrakstu izturēšanās komunisma upuru piemiņas dienās, gan sabiedriskās domas aptaujas liecina, ka vairumam mazākumtautību pārstāvju, kas ikdienā pārsvarā runā krievu valodā,

latviešiem.¹⁸⁴⁷ Deviņdesmito gadu ciešanu diskursa tapšanu spilgti raksturojusi Ruta Šaca-Marjaša: “Šobrīd katrs gatavs uzskatīt sevi par sabrukušā režīma upuri – pat tie, kas bija kļuvuši par bendēm.”¹⁸⁴⁸ Sociālās atmiņas un komunikācijas vēstures pētniece Vita Zelče uzskata, ka holokausts un latviešu vaina tajā kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas ir bijis jūtīgs jautājums un bieži kļuvis par konflikta iemeslu starp ebrejiem un latviešiem, kā arī par iemeslu antisemitisma diskursa publiskošanai. Bet vienlaikus tā bijusi arī identitāšu cīņa par lielākā upura tiesībām, jo līdzīgi kā ebrejiem holokausta atcere, latviešu identitātes centrālais elements ir stāsti par padomju laika represijām,¹⁸⁴⁹ savukārt holokausts no šīs latviešu identitātes perspektīvas ticis izstumts.

Antropoloģe Vieda Skultāne savulaik norādīja, ka padomju represijas un tās simbolizējošais elements – deportācijas, kļuva par būtisku latviešu identitātes sastāvdaļu tāpat kā holokausts ir nozīmīgs pašizpratnes veidotājs ebrejiem.¹⁸⁵⁰ Lai gan, ņemot vērā okupācijas periodu mantojumu un to radītos saimnieciskos un morālos zaudējumus, varētu būt pamatots arguments, ka atjaunotajai Latvijas valstij varētu būt problemātiski rast citu pozitīvo identitāti kā tikai cietēju, bet būtisks ir jautājums, vai Latvijas gadījumā iespējams jautāt, vai iespējams pamatot upura identitātes kā morālu veiksmes konstrukciju, kas paredz ciešanas, bet izslēdz to nodarīšanu citiem.

Britu intelektuālis Tonijs Džads savulaik izteicies, ka viens iemesls, kāpēc austrumeiropieši pievērsuši maz uzmanības ebreju ciešanām, ir tas, ka viņi bija norūpējušies par savu izdzīvošanu un komunistu režīms lika piedzīvot pašiem savas ciešanas, netaisnības un pāridarījumus, līdz ar to radot jaunu aizvainojumu un atmiņu slāni. Komunistiskais režīms apmēram 45 gadu laikā padarīja ikvienu padomju blokā dzīvojošo par tuvinieku zaudējušu vai līdzvainīgu kāda cita tuvinieka zaudēšanā: “Rezultāts bija tāds, ka pēc 1989. gada kompensāciju jautājums par zaudējumiem pagātnē bija bezcerīgi sapinies datumos. [...] Katram datumam piemita politiski jutīgas nacionālās vai etniskās leģitimitātes definīcijas, kā arī morālā priekšrocība.”¹⁸⁵¹ Tādēļ T. Džads, vērtējot atmiņas procesus pēc PSRS sabrukuma, norādījis, ka pretstatā Rietumiem, kur valda atmiņu deficīts, Austrumos vērojama atmiņu un līdz ar to dažādu

deportāciju atcere ir tāla un nepazīstama. Tai faktiski netiek piešķirta nozīme ne privātajā, ne publiskajā saziņā.” Sk.: Kaprāns, M., Procevska, O., Uzule, L., Saulītis, A. (2012). *Padomju deportāciju pieminēšana Latvijā: Atmiņu politika un publiskā telpa*. Rīga: Mansards. 156. lpp.

¹⁸⁴⁷ Zelče, V. (2005). Vēsture *perestroikas* redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads. 264. lpp.

¹⁸⁴⁸ Šaca-Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 136. lpp.

¹⁸⁴⁹ Zelče, V. (2009). Vēsture–atbildība–atmiņa: Latvijas pieredze. Grām.: Rozenvalds, J., Ījabs, I. (galv. red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 1999/2009: Atbildīgums*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts. 44., 50. lpp.

¹⁸⁵⁰ Skultans, V. (1997). Theorizing Latvian Lives: The Quest for Identity. *The Journal of the Royal Anthropology Institute*, 3 (4): 765.

¹⁸⁵¹ Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. 909. lpp.

pagātnes izpratņu pārpilnība, kas ir galvenais iemesls to sadursmēm un arī atmiņu konfliktiem.¹⁸⁵²

Lai gan PSRS atklātības periodā atklātībā nākusī patiesība par padomju režīmu to diskreditēja tiktāl, ka līdzās ar režīmu legimitāti zaudēja arī tā ideologizētās pagātnes konstrukcijas, Baltijas tautās jauniegūtā informācija radīja dziļa pāridarījuma un aizvainojuma izjūtu, kas veicināja jaunu nacionālistisku mītu veidošanos.¹⁸⁵³ Sociālās atmiņas pētniece Vita Zelče secina, ka šo norišu rezultātā latviešu Otrā pasaules kara un tai sekojošā vēsture arvien izteiktāk tika komunicēta lamentācijas un litānijas jeb mūžīgās žēlošanās diskursā: “*Gaušanās, vaimanāšana, žēlabas par vēstures piešķirtā likteņa lemtajiem pāridarījumiem kļuva par vēstures naratīvu (vis)būtiskāko sastāvdaļu.*”¹⁸⁵⁴ Savukārt politiologs Juris Rozenvalds norāda, ka

patiesi sarežģītā un traģiskā Latvijas un latviešu vēsture 20. gadsimtā radīja ikdienas apziņā pārliecību par Latvijas situācijas unikālo raksturu, kas, savukārt, saistījās ar priekšstatu, ka latvieši ir, tā sacīt, **negatīvi izredzēti** [izcēlums oriģinālā] – viņi cietuši tik daudz, kā neviena cita nācija 20. gadsimtā. Tāpēc rietumu valstīm esot kādi īpaši pienākumi attiecībā uz latviešiem un Latviju, bet latviešiem, savukārt, ir tiesības pagātnes netaisnību pārvarēšanas vārdā rīkoties ne vienmēr atbilstoši rietumu pasaulē pieņemtajiem civilizētas politikās uzvedības standartiem.¹⁸⁵⁵

Šī negatīvā izredzētības paradigmas nemitīga uzturēšana politiķu un mediju dienaskārtībā noveda pie minoritātes kompleksa, ar ko sirga un joprojām sirgst grupa (latvieši), kas bija valdošā vai pat dominējošā atjaunotajā Latvijas valstī. Padomju laika mantojuma iespaidā daudzi Latvijas valstnācijai piederīgie ieguva pašpasludinātas tiesības jebkuru jautājumu par diskrimināciju skatīt tikai kontekstā ar savām ciešanām un ne citu grupu ciešanām, nemaz nerunājot par iespēju vērtēt savu atbildību iespējamajās citu ciešanās. Vēl jo vairāk, mēģinājumi runāt par kādas citas grupas ciešanām tika aplāpēti ar “dzelžainiem” argumentiem par pašu latviešu ciešanām (pārsvarā – nesalīdzināmi nozīmīgākām) un par iespējamo latviešu nācijas bojāeju, ja kāds notikums norisināsies argumentētājiem ne pa prātam. Līdz ar to valstnācijas pārstāvji izmantoja tipiskus minoritāšu grupas argumentus par apdraudējumu un nepieciešamo aizsardzību, bet kultūras, atmiņas un valodas apdraudējuma jautājumus attiecināja tikai uz sevi, pašpasludinot privilēģiju koncentrēties uz savām problēmām, kas dedzīgi tika aizstāvētas, atsaucoties uz iespējamo pašsaglabāšanās risku. Šāda politika mazākumtautību pārstāvjos radīja izstumtības un arī aizvainojuma sajūtu, kas tika arvien atklātāk komunicēta un aktualizēta.¹⁸⁵⁶

¹⁸⁵² Judt, T. (2002). The Past Is Another Country: Myth and Memory in Post-War Europe. In: Müller, J. W. *Memory and Power in Post-War Europe: Studies on the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 172.

¹⁸⁵³ Scherlock, T. (2007). *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia: Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*. New York: Palgrave Macmillan. P. 148.

¹⁸⁵⁴ Zelče, V. (2005). Vēsture *perestroikas* redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads. 266. lpp. Vēstures skolotāju biedrības vadītājs Valdis Klišāns atstāstījis viņa veiktās anketēšanas raisīto apspriedi starp diviem skolēniem, kurā māsīca, nododot anketu, jautājusi brālēnam, kāpēc viņš ierakstījis, ka dzimtu skārušas deportācijas, ja nevienš radnieks nav izvests? Meitenes radnieks atbildējis: “Bet visi taču raksta, ka izveda!” Sk.: Kaprāns, M., Procevska, O., Uzule, L., Saulītis, A. (2012). *Padomju deportāciju pieminēšana Latvijā: Atmiņu politika un publiskā telpa*. 147. lpp.

¹⁸⁵⁵ Rozenvalds, J. (2010). Padomju mantojums un integrācijas politikas attīstība kopš neatkarības atjaunošanas. 35. lpp.

¹⁸⁵⁶ Piemēram, žurnālists Leonīds Fedosejevs rakstīja: “Kad Latvijas tautas ciešanas pārstās dalīt pēc nacionālā principa, [...] kad notikumu vērtējums izrietēs no Latvijai, nevis tikai titulnācijai nodarītajiem zaudējumiem, lūk, tad mēs visi sapratīsim, ka nav svešu ciešanu!” Sk.: Федосеев, Л. (2005, 14 июня). Непонятно... *Час*. С. 2.

Turklāt Latvija pirmajos pēcpadomju gados piedzīvoja strauju dzīves kvalitātes kritumu.¹⁸⁵⁷ Lai gan sabiedriskās domas aptaujas liecināja, ka sabiedrība apzinās, ka pāreja uz citu sistēmu būs sarežģīta, tika uzskatīts, ka tā būs vieglāka un īslaicīgāka.¹⁸⁵⁸ Šīs tendences tikai vairoja neapmierinātību ar iepriekš valdījušo režīmu un pašviktimizācijas tendences, kā rezultātā par būtisku nacionālās identitātes diskursa sastāvdaļu kļuva mīts par 700 verdzības gadiem.¹⁸⁵⁹ Ilze Boldāne raksta, ka padomju gados ilgstoši neoficiāli uzturētais bāreņu tautas ciešanu diskurss, kura nozīmīgākie simboliskie konstruētāji bijuši dzejnieki Kārlis Skalbe un Māra Zālīte, līdz ar Latvijas valsts neatkarības atjaunošanu pārtapa oficiālā diskursā:

Ciešanu caurvītā pagātnes tēma guvusi institucionālu atbalstu – likumi par svētku un piemiņas dienām, atbalsts pieminekļu un piemiņas vietu izveidei, izglītības saturs; kultūras un zinātnes iestāžu nodibināšana/ darbības atbalstīšana, pētniecības programmu iedibināšana u.tml. – un radusi savu izpausmi gan latviešu literatūras, gan arhitektonikas pieminekļos”¹⁸⁶⁰

7.2.1. Oficiālā attieksme pret PSRS un nacistiskās Vācijas noziegumiem

Lai gan deviņdesmitie gadi sociālās atmiņas pētnieku Mārtiņa Kaprāna un Vitas Zelčes formulējumā kļuva par latviešu un ebreju pagātnes attiecību veidošanas laiku, jo “*vairākkārt tika gaisinātas diskusijas un mīti par pagātnes samezģojumiem*”,¹⁸⁶¹ tomēr vairākas pretrunas netika atrisinātas, bet citas tieši pretēji – saasinātas, Latvijas valstij demonstrējot dažādu attieksmi gan pret abiem okupācijas režīmiem, gan pret to upuriem. Spilgts piemērs ir 1996. gada 22. augustā Latvijas Republika Saeimas pieņemtā deklarācija “Par Latvijas okupāciju”.¹⁸⁶² Šajā deklarācijā, kuras mērķis bija aicināt pasaules valstis un starptautiskās organizācijas atzīt Latvijas okupāciju un palīdzēt pārvarēt tās sekas, nacistiskajai okupācijai veltīts viens teikums, nenorādot uz nacistu īstenoto holokaustu, Spilgts ir abu okupācijas režīmu noziegumu atainojuma salīdzinājums. Deklarācijā vēstīts, ka “*visā okupācijas laikā PSRS mērķtiecīgi īstenoja genocīdu pret Latvijas tautu*”, bet “*nacionālsociālistiskā Vācija, kas iedibināja savu režīmu, veica deportācijas un citas represijas pret iedzīvotājiem [izcēlumi mani]*”.¹⁸⁶³

Tādējādi PSRS rīcība tiek dēvēta par okupāciju, bet Vācijas darbības par “režīma iedibināšanu”, savukārt vēstot par šo režīmu noziegumiem, PSRS tiek vainota par mērķtiecīga genocīda īstenošanu pret Latvijas tautu (turklāt visā okupācijas laikā), bet Vācija par deportāciju īstenošanu un “citām represijām”. Acīmredzot tieši šajā pēdējā sadaļā iekļaujas mērķtiecīga,

¹⁸⁵⁷ Par to liecina ne tikai ievērojams IKP rādītāju kritums, bet arī, piemēram, straujš pašnāvību skaita pieaugums. Sk.: Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 406.

¹⁸⁵⁸ Turpat.

¹⁸⁵⁹ Vēsturnieks Andrejs Plakans to dēvē par 700 gadiem pakļautas zemniecības [*subordinate peasantry*]. Sk.: Turpat. 448. lpp.

¹⁸⁶⁰ Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās–21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*.

¹⁸⁶¹ Kaprāns, M., Zelče, V. (2011). Nacionālā identitāte, vēsture un sociālā atmiņa. Grām.: Zepa, B., Kļave, I. (red.). *Latvijas. Pārskats par tautas attīstību 2010/2011. Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts. 40. lpp.

¹⁸⁶² Pirmoreiz publicēta: LR Saeima. (1996, 27. augusts). “Deklarācija par Latvijas okupāciju”. *Latvijas Vēstnesis*. Sk. tiešsaistē: <http://lpra.vip.lv/deklaracija.html>.

¹⁸⁶³ Sk.: LR Saeima. (1996, 27. augusts). “Deklarācija par Latvijas okupāciju”. *Latvijas Vēstnesis*. Sk. tiešsaistē: <http://lpra.vip.lv/deklaracija.html>.

rasistiski orientēta 70 000 tūkstošu ebreju nogalināšana, kas atšķirībā no padomju deportācijām nav izpelnījusies deklarācijas teksta veidotāju norādi uz “mērķtiecīgu genocīdu”, neraugoties uz tolaik Eiropā valdošajām tendencēm nosodīt holokaustu kā ekstrēmu genocīda izpausmi.

Tieši pretēji, šī deklarācija ir piemērs tendencei lietot genocīda jēdzienu, vēstot par padomju deportācijām un tādējādi politiskā līmenī censties veicināt izpratni par abu okupācijas režīmu nodarījumu vienveidīgu nosodījumu, kas raksturo tā laika Latvijas politiskās elites atmiņas politikas orientāciju. Kā redzams, šajā deklarācijā izmantotie formulējumi liecina nevis par centieniem vienādot attieksmi pret abu okupācijas režīmu noziegumiem, bet gan nepārprotama vienu noziegumu nosodīšana un otra – noklusēšana. 1996. gadā pieņemtajā deklarācijā “Par Latvijas okupāciju” lietots genocīda jēdziens: “*Visā okupācijas laikā PSRS mērķtiecīgi īstenoja genocīdu pret Latvijas tautu, tā pārkāpjot 1948. gada 9. decembra Konvenciju par genocīda nepieļaujamību un sodīšanu par to.*”¹⁸⁶⁴ Vēl jo vairāk, 1995. gadā LR Saeimas pieņemtajā “Repatriācijas likumā” vēstīts, ka PSRS noziegumi uzskatāmi ne tikai par genocīdu, bet vissmagāko Latvijā īstenoto noziegumu formu: “*Vissmagākais genocīds bija PSRS komunistiskā terora laikā, kad simtiem tūkstošu nevainīgu cilvēku tika izsūtīti uz dažādām nāves nometnēm.*”¹⁸⁶⁵ Turpmākajos gados centieni nostiprināt genocīda jēdzienu, vēstot par padomju deportācijām, kļūva par būtisku politiskās dienaskārtības sastāvdaļu. Vaira Viķe-Freiberga, runājot par latviešu deportācijām, publiski lietoja genocīda jēdzienu, kā pamatojumu minot latviešu īpatsvaru izsūtīto kopumā:

Tas bija noziegums pret cilvēci, tas bija genocīds pret Latvijas tautu. Starp izvestajiem mēs atrodam pārstāvētus tajā laikā dažādu tautību pārstāvjus, no tiem pāri par 85 % bija latviešu, tātad skaidri redzams, ka iznīcināšana bija tieši tēmēta pret latviešu tautu, taču tur bija arī ebreji, vācieši, citu tautu locekļi. Tas skāra visus Latvijas iedzīvotājus, un dažus proporcionāli vairāk, nekā būtu sagaidāms pēc viņu skaita tobrīd Latvijā.¹⁸⁶⁶

Par genocīda jēdziena attiecināšanu uz padomju deportācijām publiski polemizēts vairāku intelektuāļu publikācijās, kā galveno šaubas raisošo argumentu norādot faktu, ka izsūtīšanas pamatā bija sociāli, nevis etniski orientētas.¹⁸⁶⁷ Neraugoties uz šādiem argumentiem, etniski eksaltētajā gaisotnē latviešu ciešanas padomju periodā kļūva par politiskās dienaskārtības būtisku sastāvdaļu, bet par Saeimā valdošo noskaņu un attieksmi pret centieniem akcentēt arī ebreju ciešanu jautājumus liecina Rutas Šacas-Marjašas atmiņas:

Piektajā un sestajā Saeimā es biju vienīgā ebreju tautības pārstāve. Vajadzēja daudz uzstāties lielas vēlēšanu auditorijas priekšā, noskaņojums zālē ne vienmēr bija labvēlīgs. [...] Jutu zināmu atturīgumu pret sevi dažos nacionālā bloka deputātos, bet klaju antisemitisma izpausmju nebija.

¹⁸⁶⁴ Turpat.

¹⁸⁶⁵ LR Saeima. (1995, 21. sept.). *Repatriācijas likums*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=37187>.

¹⁸⁶⁶ Sk. valsts prezidentes Vairas Viķes-Freibergas uzrunu Komunistiskā genocīda upuru piemiņas dienā 2006. gada 14. jūnijā: http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=603&art_id=9665

¹⁸⁶⁷ Sk. piemēram: Oberlenders, E. Padomju genocīds Latvijā? Pretrunīgi viedokļi atmiņās par Staļina 1940.–1953. gada politiku. *Latvijas Vēsture*, 82 (2), 20.–31. lpp.; Kots, M. (2004, 8. dec.). “Latviešu operācija” – noziegums, bet vai genocīds? *Diena*. 2. lpp.

Tomēr štata piketētāji, kurus droši vien bija noalgojuši tie paši deputāti, allaž mani sagaidīja un pavadīja ar nikniem skatieniem, dažkārt pat izteica apvainojumus.¹⁸⁶⁸

Līdz pat deviņdesmito gadu nogalei kā nepietiekama tiek vērtēta arī Latvijas Prokuratūras aktivitāte nacistisko kolaboracionistu vajāšanā.¹⁸⁶⁹ Turklāt Latvijas sabiedrībā izteikti negatīvu rezonansi raisīja Efraima Zurofa piedāvātā atlīdzība par informāciju, kas ļautu notvert kādreizējos nacistu kolaboracionistus.¹⁸⁷⁰

7.2.2. Diskusijas par holokaustu, kolaboracionismu un antisemitismu publiskajā telpā

Okupācija režīmu ideoloģijas mantojums kontekstā ar Latvijas politiskās elites izvēlēto valsts attīstības koncepciju deviņdesmitajos gados raisīja virkni norišu publiskajā telpā, kas liecināja vai nu par nevēlēšanos atklāti diskutēt par holokaustu un vietējo iedzīvotāju lomu tajā vai arī pat par antisemitisma un holokausta noliegšanas tendencēm. 1992. gadā tobrīd kā mēneša žurnāls ASV iznākošais “*Life*” publicēja rakstu par antisemitisma atdzimšanu Latvijā ar nosaukumu “*Drīz viņi mums nāks pakaļ*”.¹⁸⁷¹

Lai gan raksta autori būtiski pārspīlēja tā laika norises, un acīmredzami bija pārpratuši situācijas kontekstu, vairāki minētie fakti atbilda tā brīža reālijām. Deviņdesmitajos gados, pirmajā desmitgadē kopš neatkarības atgūšanas, Latviju pameta vairāk nekā 12 tūkstoši ebreju (aprēķinā iekļauti arī citas tautības ģimenes locekļi, kas repatriējās kopā ar saviem ebreju tuviniekiem), lielākā daļa no Latvijas izceļoja 1990. un 1991. gadā – uzreiz pēc tam, kad tika atcelti repatriācijas ierobežojumi, bet izceļošana turpinājās arī nākamajos gados. Etnologs Leo Dribins uzskata, ka būtiskākie iemesli tik daudzu ebreju vēlmei doties prom no Latvijas teritorijas bija patriotiskā jūtas un bažas par iespējamajiem antisemitisma recidīviem,¹⁸⁷² tomēr pretēji žurnāla “*Life*” rakstā paustajam, daudz būtiskāks šādā izvēle bija pirmais apsvērumš.¹⁸⁷³

¹⁸⁶⁸ Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. 222. lpp.

¹⁸⁶⁹ Vēsturnieks A. Stranga norāda, ka līdzās ārējai neieinteresētībai nacistu līdzskrējēju sodīšanā par procesu atbildīgai prokurors Uldis Strēlis medijiem izcēlies ar antisemitiskiem apgalvojumiem: “U. Strēlis lietoja apzīmējumu “ebrejs–čekists” gandrīz kā sugasvārdu. Viņa interpretācijā “vulfsoni un donhini” ir pārpildījuši čeku; varēja rasties priekšstats, it kā čekistu ar šādiem ebreju uzvārdiem bija tūkstošiem.” Sk.: Stranga, A. (2007/2001). Latvijas sabiedrības attieksme pret holokaustu. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 31.–33. lpp. lpp.

¹⁸⁷⁰ Langer, J. (2010). *Current Discourses on the Holocaust in Lithuania: The Impact of Collective Memory*. Berlin: VDM Verlag Dr. Müller. P. 98.

¹⁸⁷¹ Sīkāk par raksta raisīto rezonansi sk.: Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 123. lpp.; Lapsa, L., Metuzāls, S., Jančevska, K. (2008). *Mūsu vēsture, 1985–2005*. Otrā daļa. Rīga: Atēna. Raksta autors, pabijis Latvijā, sava vēstījuma centrā novietoja stāstu par Rīgas ebrejieti Miru Beļīnu, un viņas neticamo izglābšanos no nāves holokaustā kontekstualizē ar deviņdesmito gadu situāciju Latvijā un nepieciešamību izceļot uz Krieviju, lai glābtos no Latvijā topošajām represijām un valsts antisemitiskās politikas. Cita starpā autors “atklāja”, ka ebreji tiek diskriminēti praktiski visās dzīves sfērās (izglītību un nodarbinātību ieskaitot), masveidā bēg no Latvijas, bet Latvijas dažu desmitu biedru apkopojos aizsargu organizācijas autors iztēlojis par tūkstošus vienojošām masu kustībām, kas sumina ebreju slepkavas un maz atšķiras no Hitlera laika līdziniecēm. Turpat.

¹⁸⁷² Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 116.–117. lpp.

¹⁸⁷³ Neraugoties uz pārspīlējumiem un kļūdām, raksts raisīja rezonansi gan Latvijā, gan ASV. Žurnāla redakcija saņēma gūzmu ASV latviešu protesta vēstuļu. Uz Ņujorku, lai atspēkotu raksta autora apgalvojumus, devās Rīgas ebreju kopienas līdzpriekšsēdētājs Grigorijus Krupņikovs, bet Latvijā rakstā paustās kļūdas komentēja gan ebreju kopienu līderi, gan politiķi, savukārt Latvijas parlamenta priekšsēdētājs Anatolijs Gorbunovs paziņoja, ka Latvijā tiek stingri nosodītas jebkādas antisemitiskas izpausmes. Sk.: Lapsa, L., Metuzāls, S., Jančevska, K. (2008). *Mūsu vēsture, 1985–2005*. Otrā

Antisemitismu deviņdesmitajos gados aktualizēja dažas kopumā marginālas kādreizējo pārkonkrustiešu un jauno neonacistu grupas. 1993. gadā ar mainītu nosaukumu, slēptā veidā, atsevišķā izdevumā ar nosaukumu “Gudro stratēģija un taktika” Rīgā “Lētticīgo atbalsta fonds” publicēja “Cionas gudro protokolus”.¹⁸⁷⁴ “Cionas protokolu” publicētājs medijos, Saeimas deputāts Oskars Grīgs 1994. gadā, rakstīja, ka “protokolos” rakstītais “*saskan ar visu, kas noticis un notiek.*”¹⁸⁷⁵ No 1997. līdz 2005. gadam tika izdots nacionālradikālās biedrības “Latvietis” aktīvista Leonarda Inkina izveidotais, kā arī Vācijā praktizējušā mācītāja Kārļa Zuikas finansiāli atbalstītais laikraksts “Latvietis Latvijā”. Ar abu entuziastu pūlēm. 1997. gadā atkārtoti tika izdots nacistiskā antisemitisma bilance – “Baigais Gads”, kas abu pārizzošanas idejas autoru un realizētāju priekšvārdā nodēvēts par “*Dieva svētītu darbu.*”¹⁸⁷⁶ Varas iestādes uz šīm publikācijām represīvi nereaģēja, nesaskatot krimināllikuma pārkāpumus, kas raisīja Latvijas valsts starptautisku kritiku, un dažkārt nepamatotus secinājumus par antisemitisma izplatību Latvijā.

Plašu, tai skaitā starptautisko mediju, uzmanību piesaistīja arī regulārie vandālisma gadījumi Rumbulā¹⁸⁷⁷ un atkārtotie terorakti Rīgas sinagogā 1995., 1998. un 1999. gadā.¹⁸⁷⁸ Leo Dribins par attieksmi pret šīm norisēm rakstīja: “*Policijas reakcija uz vairākkārtējiem terora aktiem pret Rīgas sinagogu 1990. gados bija vāja, nepārliciecināma. Vainīgos tā arī neatrada.*”¹⁸⁷⁹

daļa. Rīga: Atēna. Tā kā Izraēla tika nodibināta laikā, kad Latvija bija zaudējusi savu valstiskumu, Latvijas parlaments uzreiz pēc 1991. gada augusta puča oficiāli atzina Izraēlu, norādot, ka “Latvijā starp latviešiem un ebrejiem ir izveidojušās ciešas saites, kuras spilgtu izpausmi rada arī viņu kopīgajā cīņā par Latvijas atbrīvošanos no komunisma jūga”. Sk.: LR Augstākā Padome. (1991, 29. aug.). *Lēmums “Par attiecībām ar Izraēlu”*. Sk.:<http://likumi.lv/doc.php?id=68775>. To, ka tā laika savstarpējās attiecības vērtējamas kā kopīgos mērķos un uzticībā balstītas, centās apstiprināt Mavrika Vulfsona un Rutas Marjašas atziņa, ka no Austrumeiropas valstīm tieši Latvijas teritorijā ebreju un pamatnācijas attiecības ir vislabākās.

¹⁸⁷⁴ Sk.: [B. a.]. (1993). *Gudro stratēģija un taktika: metodisks līdzeklis*. Rīga: Lētticīgo atbalsta fonds. Cionas gudro protokoli tika pārpublicēti arī Aivara Gardas laikrakstā “DDD”.

¹⁸⁷⁵ B. a. (1994, 14. jūn.). Par ko daudzi zina, bet klusē. *Zemes Spēks*. 3. lpp. Savdabīgs un ne bez antisemitiskām tendencēm bija arī piemērs ar bērnu žurnāla “Zilīte” pārpublicēto Vecā Stendera “Ābeces” tekstu, kurā “Ž” burts raksturots ar jēdzienu “žids” un teikumu: “Žīdi godā savu svētdienu pretēji kristiešiem”. Lai gan Stenders ir mainījis ebreju reliģisko kalendāru, sestdienas vietā minot svētdienu (acīmredzot tas darīts, lai tekstu veidotu uztveramāku mērķauditorijai un vienādotu jūdaisma un kristiešu brīvdienas, kas veltāmas lūgšanām), viņa kopumā morāli audzinošos nolūkos veidotajā “Ābecē” burts “Ž” izmantots ar nolūku norādīt kristiešiem uz ebrejiem kā piemēru patiesā ticēšanā un tās praktizēšanā. Savukārt “Zilītes” pārīzdotajā versijā konteksts tika nepārprotami mainīts, ievietojot citu attēlu. Stendera krājumā izmantotais attēls, kurš liecina par sestdienas atzīmēšanu – svečturis un ebreji ar Toras vīstokļiem, aizstāts ar kariķētu ebreja ģīmetni, kurā pamanāmākā iezīme ir milzīgais, līkais deguns. Sīkāk par pārpublicāciju un tās raisīto rezonansi sk.: Васильева, Э. (2013). Еврейские образы в латышской литературе. В: Амосова, С. (отв. ред.). *Утраченное соседство: Евреи в культурной памяти жителей Латгалии. Материалы экспедиций 2011–2012 гг.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах “Сэфер”; Музей “Евреи в Латвии”. С. 322–323.

¹⁸⁷⁶ Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 88. lpp.

¹⁸⁷⁷ Bombs Damage Synagogues in Riga and Moscow. (1998). *Jewish Heritage Report*.

See: <http://www.isjm.org/jhr/II/1nos1-2/rigamoscowbomb.htm>.

¹⁸⁷⁸ Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 123. lpp. Rīgas ebreju kopiena, reaģējot uz spridzināšanas draudiem, norādīja, ka antisemitisks nosakņojums Latvijā varētu būt raksturīgs tikai atsevišķiem indivīdiem, ne sabiedrībai kopumā, un antisemitiskas organizācijas valstī vispār nepastāv. Šos incidentus plašākā kontekstā skatīja laikraksts “Diena” norādot, ka “Ir jāsaprot – ja no mūsu viesistabām un saloniem antisemitisms jau izsvēpēts, tad mūsu ķēķos tas vēl aizvien zeļ un plaukst.” Sk.: Lapsa, L., Metuzāls, S., Jančevska, K. (2008). *Mūsu vēsture, 1985–2005*. Otrā daļa. Rīga: Atēna.

¹⁸⁷⁹ Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 230. lpp.

Savukārt 1993. gadā gan vietēju, gan starptautisku ažiotažu izraisīja Kara muzeja izstāde par Latvijas lidotājiem, kurā būtiska simboliska vieta tika atvēlēta arī Nacistu kolaboracionistam Herbertam Cukuram, bet viņa rīcība un iespējamā līdzdalība noziegumos pret ebrejiem netika ne analizēta, ne pieminēta. Kritisku vērtējumu par šādu muzeja interpretāciju presē publicēja Boriss Cilevičs.¹⁸⁸⁰

Antisemitisma recidīvi ir sastopami gandrīz ikvienā reģionā un valstī. Jautājums, kāda ir varas un sabiedrības reakcija uz tiem... Par holokausta izpratnes problēmām deviņdesmito gadu Latvijā liecina ne tikai marginālu antisemitiskas akcijas, bet arī tobrīd (visdrīzāk – nemērķtiecīgi) īstenotā valsts atmiņu politika, ko raksturojis vēsturnieks Aivars Stranga:

Pēc neatkarības pilnīgas atjaunošanas Latvijā ne zinātnieku, ne – vēl jo vairāk – politiķu aprindās nebija skaidras izpratnes par to, cik nozīmīga ir holokausta izpēte no Latvijas starptautiskā stāvokļa un ārpolitisko mērķu sasniegšanas viedokļa. Pirmie uz šo svarīgo starptautisko aspektu norādīja trimdas vēsturnieki Andrievs Ezergailis un Kārlis Kangeris, taču 90. gadu pirmajā pusē viņu ieteikums, ka holokausta pētniecībai un izskaidrošanai jāpievērš valsts uzmanība, Latvijā neguva atsaucību. Gluži pretēji – 90. gadu pirmajā pusē bija vērojams intereses atslābums par šo problēmu, tai nepievērsa uzmanību Izglītības ministrija.¹⁸⁸¹

1994. gadā valsts prezidents Guntis Ulmanis, atjaunojot savulaik populāro Kārļa Ulmaņa aizsākto Draudzīgā aicinājuma akciju, skolu bibliotēkām dāvināmo grāmatu kopā iekļāva arī vēsturnieka, kādreizējā “Pērkonkrusta” aktīvista Ādolfa Šildes grāmatas, kurš Otrā pasaules kara laikā darbojies kā antisemitisma aģitators. Divus gadus iepriekš skolām ieteicamās literatūras sarastā nokļuva tolaik atpazīstama politiķa Odiseja Kostandas Latvijas vēstures mācību grāmata, kurā bija vairākas antisemitiskas atziņas, tai skaitā par ebreju lomu Latvijas neatkarības iznīcināšanā un čekas īstenotajās represijās padomju okupācijas laikā.¹⁸⁸²

1994. gadā Latvijas Cilvēktiesību un etnisko studiju centrs un tās vadītājs Nils Muižnieks ar mērķi veicināt diskusiju par pagātni un kolektīvo atbildību iniciēja slēgtu, intelektuāliem paredzētu tobrīd pasaulē aktuālās Stīvena Spīlberga filmas “Šindlera saraksts” noskatīšanos. Tā raisīja kaismīgas debates, bet būtiska auditorijas daļa (galvenokārt Latvijas skolotāji) šo

¹⁸⁸⁰ Kara muzeja direktors Indulis Krēķis atbildes publikācijā laikrakstā “Diena” skaidroja, ka ekspozīcija ataino to daļu Cukura vēstures, par kuru nav pamata kaunēties, kā arī jautāja, vai nacistiskais periods nozīmē, ka no tādu cilvēku kā H. Cukura pieminēšanas ir jāatsakās pavisam un jāiznīcina visa ar viņu saistītā informācija. Savukārt B. Cilēvičs norādīja, ka pārmetumu pamatā ir nevis materiāli, kas tika iekļauts, bet gan informācija, kas netika ietverta, tika noklusēta un liecina par nevēlēšanos nosodīt nacistu kolaboracionistus, kas līdzdarbojušies holokausta realizācijā. Izstādē guva arī starptautisku publicitāti un par to interesi izrādīja Lielbritānijas laikraksts “*The Guardian Weekly*”, kuru ziņojums vēstīja, ka latviešu SS ir atgriezies – “*Latvia’s SS is Back*”.

¹⁸⁸¹ Stranga, A. (2007/2001). Latvijas sabiedrības attieksme pret holokaustu. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 30.–35. lpp. Vācu vēsturnieks Hanss Heinrihs Vilhelms (*Wilhelm*), deviņdesmito gadu vidū rakstot par holokausta pētniecību un apziņu Latvijā, raksta nosaukumā norādīja uz nepieciešamību “atklāt holokaustu Latvijā”. Sk.: Wilhelm, H. H. (1997). “Inventing” the Holocaust for Latvia: New Research. In: Gitelman, Z. (Ed.). *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*. Bloomington: Indiana University Press. P. 104–122.

¹⁸⁸² Stranga, A. (2007/2001). Latvijas sabiedrības attieksme pret holokaustu. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 30. lpp.

pasākumu uztvēra kā nepamatotu apsūdzību latviešu tautai.¹⁸⁸³ Margērs Vestermanis uzskata, ka šāda attieksme pret centieniem diskutēt par holokausta tematiku un, vēl jo vairāk, vietējo iedzīvotāju līdzatbildību Latvijā kļuvusi par normu. Viņš norāda, ka pat glābēju tematikas aktualizēšanas mēģinājumi tiek uztverti nelabvēlīgi, jo glābēju rīcība tiek interpretēta kā “*neizteikts pārmetums visai pārējai sabiedrībai*”.¹⁸⁸⁴

Okupācijas režīmu mītradē balstīts skatījums (tostarp etniski aizspriedumains 1940.-1944. gada slepkavību un represiju skaidrojums) uz latviešu un ebreju attiecībām veicināja dažādu pretrunu atbalsošanos Latvijas publiskajā telpā, kā rezultātā daļa ebreju kopienas atsvešinājās no Latvijas valsts pamatvērtībām. Deviņdesmito gadu vidū tikai 44-45% Latvijā dzīvojušo ebreju bija Latvijas pilsonība, un tikai 43% Latvijas ebreju runāja latviski.¹⁸⁸⁵ Raksturotās tendences deviņdesmitajos gados bija izplatītas daudzviet Austrumeiropā, un vēlākajos gados arī plašākās teritorijās,¹⁸⁸⁶ bet Latvija nebija spilgtākais piemērs vairākos aspektos.¹⁸⁸⁷ Ar holokausta pieminēšanu saistīti skandāli raisīja daudz plašāku starptautisku rezonansi, piemēram, Polijā, kur Leha Valensas atvainošanās Izraēlas knesetā 1991. gadā tika uztverta ar neizpratni, bet šajā paša gadā veiktās socioloģiskās aptaujas, kurās vairākums aptaujāto poļu atbildēja, ka Aušvicā cieta tikai poļi.¹⁸⁸⁸ Līdzīgu rezonansi izraisīja arī Lietuvas prezidenta A. Brazauska 1994. gada vizīte Izraēlā un publiska atvainošanās, kas radīja milzīgu negatīvu pretreakciju Lietuvā.¹⁸⁸⁹ Ne velti ebreju vēstures pētnieks Cvi Gitelmanns deviņdesmito gadu nogalē par bijušajām PSRS valstīm rakstīja:

Nāciju runasvīri joprojām nav publiski atzinuši un nosodījuši savu tautiešu lomu sistemātiskajās masu slepkavībās, kas veidoja holokaustu. Daži šo ļauzu runasvīri turpina apgalvot, ka ebreji ir atbildīgi par viņu valstu pakļaušanu un komunisma varas nodibināšanu kādreizējā Padomju Savienībā.¹⁸⁹⁰

¹⁸⁸³ Sk.: Элкин, А. (1994, 16. сент.) *Уроки Холокоста, или Покаяние Отменяется?*; Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 63.

¹⁸⁸⁴ Sk.: Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 63.

¹⁸⁸⁵ Būtisks uzlabojums bija vērojams jau 2000. gada Tautas skaitīšanas datos. Tie liecināja, ka 61% Latvijas ebreju ir LR pilsoņi un 69% runā latviski. Sīkāk sk.: Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 228.–228. lpp.

¹⁸⁸⁶ Timotijs Snaiders raksta: “Ja vispār ir globāls tropis, vai vismaz Rietumu pasaules vispārējs tropis, tad tas ir viktimizācijas tropis. Cilvēki ilgojas pēc ciešanām tādos veidos, kas būtu likušies ļoti dīvaini tikai 20 gadus atpakaļ.” Sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 322.

¹⁸⁸⁷ Mēģinājumi atgriezties pie starpkaru nacionālistiskajām vērtībām un diktatoru apbrīna visizteiktāk bija vērojama arī Rumānijā, bet tādas valstis kā Čehija un Polija raksturoja izteikta cīņa par lielākā upura statusu starp valstniecības pārstāvjiem un ebrejiem. Holokausta noliegšanas ir vērojamas daudzviet, pirmkārt, Rumānijā un Slovākijā, tāpat kā, lai gan daudz mazākā mērā – Čehijā, Ungārijā un Polijā. Sk.: Lobont, F. (2004). Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe. P. 445.–450.

¹⁸⁸⁸ Shafir, M. (2002). *Between Denial and “Comparative Trivialization”: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe*. Jerusalem: The Vidal Sassoon International Center for Study of Antisemitism. P. 29.

¹⁸⁸⁹ Lobont, F. (2004). Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe. P. 455. Sīkāk par A. Brazauska vizīti uz tās raisītajām diskusijām Lietuvas publiskajā telpā sk.: Langer, J. (2010). *Current Discourses on the Holocaust in Lithuania: The Impact of Collective Memory*. Berlin: VDM Verlag Dr. Müller. P. 79.

¹⁸⁹⁰ Gitelmann, Z. (1997). (Ed.). *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*. Bloomington: Indiana University Press. P. vii.

7.2.3. Mavrika Vulfsona centieni aktualizēt holokausta tematiku un politiskais liktenis

Mavriks Vulfsons kļuva ne tikai par īslaicīgu Atmodas simbolu, bet arī par pamanāmāko intelektuāli, kurš arī pēc skandalozā piemiņas pasākuma Rumbulā 1991. gada nogalē publiskajā telpā centās aktualizēt holokausta pieminēšanas jautājumus un antisemitisma problemātiku Latvijā. Šie M. Vulfsona centieni bija cieši saistīti ar viņa politiskās karjeras norietu, un to analīze ļauj spriest par holokausta sociālās atmiņas kontekstu deviņdesmito gadu Latvijā. 1993. gadā antisemitisma problemātiku aktualizēja divu Latvijas Demokrātiskās darba partijas (LDDP) biedru publiskā polemika. Mavriks Vulfsons vainoja partijas priekšsēdētāju un profesoru Juri Bojāru antisemitisku uzskatu publiskošanā un partijas diskreditēšanā. Savukārt J. Bojārs atbildēja ar draudiem sūdzēt tiesā M. Vulfsonu par goda aizskaršanu, kā arī izmantoja salīdzinājumu starp “latviešiem – ebreju šāvējiem” un “ebrejiem – Šustina un Berijas padomju represiju realizētājiem”.

Par antisemitisma izpausmēm Latvijā Mavriks Vulfsons centās atklāti diskutēt arī turpmāk,¹⁸⁹¹ vairākkārt publicējot rakstus, kas raisīja rezonansi publiskajā telpā – lielākoties gan to raksturoja vērsšanās pret pašu autoru.¹⁸⁹² Nozīme noteikti bija arī tam, ka M. Vulfsons turpināja publiski kritizēt jauno varu, jo īpaši nacionālradikālos politiķus un to izvēlēto valsts attīstības vīziju,¹⁸⁹³ kā arī atkārtoti norādīja, ka Latvijai vajadzīga jauna – sociāla un ētiska atmoda.¹⁸⁹⁴ M. Vulfsons arvien centās aktualizēt holokausta un latviešu līdzdalības problemātiku, norādot uz Latvijas publiskajā telpā vērojamajām tendencēm noklusēt holokaustu: “*Man ir grūti izskaidrot, kāpēc septiņu neatkarības gadu laikā par šo zvērīgo rīcību [holokaustu] nekas netika rakstīts skolu mācību grāmatās*”,¹⁸⁹⁵ un arī šajā nodaļā analizēto Latvijas oficiālās atmiņu politikas dažādo attieksmi pret abu okupācijas režīmu noziegumiem: “*Kā vēsturniekam man ir radies iespaids, kas Latvijas Republikas varas iestādes dažādi izturas pret ciešanām, ko Latvijai un tās pilsoņiem nodarījuši divi totalitārie režīmi.*”¹⁸⁹⁶ Tomēr šīs norādes tika interpretētas kontekstā ar arvien pretrunīgāk vērtēto autora personību.¹⁸⁹⁷

¹⁸⁹¹ Sk., piem.: Vulfsons, M. (1994, 11. jūnijs). Atklātā vēstule “Dienai”. *Diena*, 2. lpp.

¹⁸⁹² M. Vulfsons šķietami centās reaģēt uz visām izpausmēm, kuros saskatāmas antisemitiskas tendences, Andra Šķēles žurnālā “Klubs” publicētajam izteikumam, ka “viņa firmā nav neviena ar līku degunu”, atbildot ar rakstu “Daži vārdi par politisko kultūru” laikrakstā “Diena”, ko noslēdza ar vārdiem “Man gribētos atgādināt, ka arī Albertam Einšteinam un Īzakam Ņūtonam bija līki deguni...”

¹⁸⁹³ Sk.: Vulfsons, M. (2000, 4. aprīlis). Par varas meliem maksā tauta. *Neatkarīgā Rīta Avīze*. 2. lpp.; Vulfsons, M. (2001, 27. janv.). Vārda brīvības aizsīkst, politiskā elite pūst. *Jaunā Avīze*. 16.–17. lpp.

¹⁸⁹⁴ Bramnika–Vulfsons, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriķis*. 212.–213. lpp.

¹⁸⁹⁵ Turpat. 55. lpp.; Vulfsons, M. (1997). *Kārtis uz galda*. Rīga: Liesma.

¹⁸⁹⁶ Bramnika–Vulfsons, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriķis*. 47. lpp.

¹⁸⁹⁷ Lai gan, kā norādīts iepriekš, M. Vulfsons gan publikācijā medijos, gan savās atmiņas centās norādīt uz kolektīvu apsūdzību, tai skaitā – pret latviešiem, nepamatotību, piemēram, grāmatā “100 dienas, kas pārvērtā pasauli” iekļaujot vēsturnieka Valtera Hofera citātu “*Atbildībai par nacisma laikā nodarīto ir jābūt personīgai un individuālai. Nedrīkst vainot un bargi nosodīt visu tautu!*”, savu pretrunīgo un emocionāli sakāpināto izteikumu dēļ arvien izteiktāk iemantoja skandālista reputāciju. Sk.: Vulfsons, M. (2000). *Simts dienas, kas pārvērtā pasauli: no slepenās diplomātijas vēstures, 1939–1940*. Rīga: Inkolat N. Grāmatu apgāds “Jumava” ilgstoši atteicās drukāt M. Vulfsona atmiņas “Kārtis uz galda”

Kontekstā ar nemitīgajiem aicinājumiem izvērtēt latviešu lomu holokaustā un norādēm uz antisemitiskajām tendencēm medijos neizpratni raisīja M. Vulfsona, viņuprāt, dažādā attieksme pret abiem okupācijas režīmiem un to kolaboracionistiem, ko ilustrē šis viņa citējums:

Kā ebrejs es visā pilnībā izpratu to dilemmu, kas radās Latvijā dzīvojošajiem manas tautības pārstāvjiem. Daudziem, arī man tajā skaitā, bija skaidrs, kas sagaida ebrejus, ja Latviju sagrābs nacisti... Šī prognoze pilnībā apstiprinājās pēc vācu iebrukuma 1941. gada vasarā... Arī pašlaik, kad daži latviešu politiķi pārmet ebrejiem par viņu labvēlīgo attieksmi pret padomju karaspēka ienākšanu Latvijā, man ir tikai viena atbilde – tā bija izvēle starp dzīvību un nāvi.¹⁸⁹⁸

Šādu publikāciju iespaidā vērtējumos par Mavriku Vulfsonu dominēja norādes uz viņam raksturīgo hameleonismu jeb pielāgošanos ideoloģiskajiem apstākļiem un raksturīgā patmīlība. Publikācijās tika uzsvērts, cik strauji atbilstoši dažādiem apstākļiem mainījies M. Vulfsona politiskās pārliecība un norādīts uz konkrētiem piemēriem, kur viņa publikācijās paustais viedoklis bijis krasā pretrunā viņa Atmodas laika un vēlākajai pārliecībai.¹⁸⁹⁹ Šādā kontekstā deviņdesmito gadu nogalē veidotajā 100 visgodājamāko Latvijas personu sarakstā Atmodas laika varonis vairs netika iekļauts.¹⁹⁰⁰ M. Vulfsons šajā laikā iemantoja pretrunīgu reputāciju, un publiskajā telpā valdošās attieksmes skaidri norādīja uz nevēlēšanos iedziļināties ne holokausta, ne latviešu kolaboracionisma propagandā, bet pats M. Vulfsons mediju publikācijās dažkārt kļuva par hameleoniska nodevēja prototipu, tādēļ viņa devums Latvijas neatkarības atjaunošanā

krievu valodā un, uzskatot to par pārāk skandalozu, prasīja izņemt nodaļu, kur publicēta sarakste ar draugiem – nacionāli noskaņotiem politiķiem un intelektuāļiem, kā rezultātā M. Vulfsons apsvēra iespēju manuskriptu nepublicēt. Sk.: Bramnika–Vulfsona, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriķis*. 150. lpp. Galu galā darbs tika izdots trijās valodās, bet tas raisīja būtisku kritiku. Andrievs Ezergailis par M. Vulfsona atmiņām laikrakstā “Fokuss” rakstīja: “Mavrika Vulfsona “Kārtis uz galda! XX gadsimta grēksūdze” nav ne memuāri, ne XX gadsimta grēksūdze, ne grāmata. Teksta pieticīgais apjoms, baltie plankumi, retā druka, kā arī daudzās fotogrāfijas, jau nelasot, liek saraukt uzacis. Cilvēks, kurš visu mūžu nodzīvojis ar spalvu rokās, nav varējis uzrakstīt vairāk par divsimts stieptām lappusēm mazā formātā... Paskatīsimies, kā dažādi recenzenti izskaidros šo tik īso grāmatu, jo tiesības rakstīt tik maz un tik virspusēji neviens Dievs bezdievim Vulfsonam nav devis. Etiķete ir pārkāpta, jo viņš ir iesplāvis tautas šķīvīti.” Sk.: Bramnika–Vulfsona, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriķis*. 56.–57. lpp. Andrievs Ezergailis strauji mainīja savu viedokli par M. Vulfsona publiskajām performancēm. Vēl pēc Mavrika Vulfsona runas Rumbulā viņš rakstīja, ka M. Vulfsons un J. Peters būtu galvenie kandidāti uz Latviešu varoņu sarakstu, bet vienlaikus norādīja, ka M. Vulfsons ar savu uzstāšanos Rumbulā ir atkāpies no saviem Atmodas ideāliem un izdarījis politisku pašnāvību. Sk.: Vulfsons, M. (1997). *Kārtis uz galda*. Rīga: Liesma.

¹⁸⁹⁸ Vulfsons, M. (1997). *Kārtis uz galda*. Rīga: Liesma.

¹⁸⁹⁹ Sk.: Ezergailis, A. (2002, septembris). Nežēlīga gadsimta sadragāts ego. *Jaunā Gaita*, 230, 57.–58. lpp. Bergmanis, A. (1994, 15. jūnijs). Mavrika Vulfsona politiskie likloči. *Atmoda Atpūtai*. 32.–33. lpp. Visspilgtāk šai ziņā publiski izteicies Franks Gordons raksta: “Tad nāk nākamā pārvērtība: M. Vilks kā atjaunotās, neatkarīgās Latvijas brīvvalsts “sirdsapziņa” – un tai pašā laikā liesmains antisemitisma šaustītājs, kurš nepalaid nepamanītu pat sīciņu aizspriedumiņu. [...] Cilvēks, kas būtībā bija lielāks antisemīts par nacionālajiem bulvārtantukiem, tagad kļuvis par pārliecinātu Cionas cīnītāju... Bet ko Vilks rakstīja savā laikā par Kremļa ārstiem un “Joint”? Sk.: Gordons, F. (1999, septembris). Vilks spalvu met. *Jaunā Gaita*, 218, 42.–43. lpp. Arī vēsturniece Eva Klarita Pettai norāda, ka M. Vulfsona centienus saskaīt antisemitismu itin visur, varētu būt vainojama kādreiz populārā, bet tagad gandrīz aizmirstā politika patmīlība. Sk.: Onken, E. C. (1998). *Revisionismus schon vor der Geschichte: Aktuelle Kontroversen in Lettland un die Judenvernichtung un die lettische Kollaboration während der nationalsozialistischen Besatzung*. Köln: Wissenschaft und Politik. P. 51–61.

¹⁹⁰⁰ Bramnika–Vulfsona, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriķis*. 199. lpp.; Rudzītis, E. (1999, 27. apr.). Izvarotājs Stefans Latvijai bijis nozīmīgāks par Mavriku Vulfsonu. *Vakara Avīze: Vakara Ziņas*. 2. lpp. Rezonansi publiskajā telpā radīja arī lēmums M. Vulfsonam nepiešķirt Triju Zvaigžņu ordeni, bet pēc tūkstošgažu mijas M. Vulfsonu publiski apsūdzēja par sadarbību ar VDK, un par mediju tēmu kļuva virsraksts “Vulfsons – VDK agents”.

un, jo īpaši, holokausta tematikas aktualizācijā tika novērtēts tikai pēc viņa nāves.¹⁹⁰¹ 2008. gadā Tautas frontes muzejā notikušajā Mavrika Vulfsona jubilejas pasākumā Jānis Peters sacīja:

Šobrīd es būšu spiests medus mucai pievienot karoti darvas. Man šķiet, ka Mavrika Vulfsona vārds pašlaik tiek netaisnīgi noklusēts. Kādēļ? Droši vien tādēļ, ka viņš bija revolucionārs līdz pašām beigām un jau pēc Atmodas turpināja teikt patiesību, bet tas ir tieši tas, kas daudziem nepatīk.¹⁹⁰²

7.3.Holokausta sociālā atmiņa Latvijā, 1998-2004

1998. gads kļuva par nozīmīgu pavērsiena punktu Latvijas atmiņu politikā.¹⁹⁰³ Pārmaiņas ievadīja 16. marta leģionāru piemiņas pasākums pie Brīvības pieminekļa, kas guva plašu vietējo un starptautisko mediju ievērību, un šiem pasākumiem bija nozīmīga ietekme arī uz holokausta sociālās atmiņas procesiem. Krievijas Federācijas oficiālās komunikācijas veidotāji un mediji sāka veidot produktus, kuru mērķis bija diskreditēt latviešu leģionārus, un tas visbiežāk tika darīts, attēlojot tos kā holokausta realizētājus.¹⁹⁰⁴ Savukārt Latvijas Saeimas deputāti tā paša gada beigās par oficiāli atzīmējamu noteica decembra pirmo svētdienu ar formulējumu “Pret latviešu tautu vērsta totalitārā komunistiskā režīma genocīda upuru piemiņas diena”. Vienlaikus ar jaunas oficiālās atceres dienas noteikšanu Saeima, reaģējot uz apsūdzībām nacisma slavīnāšanā, pieņēma lēmumu pārdēvēt komunistiskā terora upuru dienu par komunistiskā genocīda upuru dienu, kas, lai arī bija un ir pretrunā ar ES un EPPA oficiālajos dokumentos lietotajiem jēdzieniem “staļinisma noziegumi” un “totalitārā komunistiskā režīma noziegumi” visumā atbilda tā laika Latvijas valsts oficiālajai atmiņas politikai.¹⁹⁰⁵

7.3.1.Holokausta politiska institucionalizācijā Latvijā, 1998-2004

Laika periods no 1998. gada līdz 2005. gadam apliecina, kā politiskās norises ietekmē sociālās atmiņas procesus,¹⁹⁰⁶ jo šajā laikā norisinājās izteikta holokausta institucionalizācija, ko noteica Latvijas vēlme iestāties tādās starptautiskajās organizācijās kā ES un NATO. Integrācija

¹⁹⁰¹ Pirmais Vācijas vēstnieks pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas Hāgens fon Lambsdorfs 2006. gadā Mavrika Vulfsona vārdā nosauktās Latvijas Žurnālistu savienības balvas pasniegšanas ceremonijā teica: “Jau neatkarīgās Latvijas laikā Mavriks, būdams brīvs pilsonis un žurnālists, uzdrošinājās atklāti atgādināt savas valsts iedzīvotājiem, ka vācu īpašajās vienībās bija arī latvieši, kuri piedalījās cilvēku nogalināšanā. Tomēr tāpat kā tas jau notika Vācijā pirmajos pēckara gados, arī Latvijā tūdaļ pēc brīvības atgūšanas cilvēki vēl nebija tam gatavi, lai skatītos acīs patiesībai. Vulfsons daudziem kļuva par ienaidnieku, gandrīz vai par svešinieku savā valstī, bet tomēr neatkāpās no savas pārliecības, un tādēļ zināmā mērā ar savu drosmi un principialitāti veicināja to, ka pašlaik Latvijā tomēr daudzi spēj novērtēt savas tautas pagātni.” Citēts pēc: Bramnika–Vulfsona, E. (2010). *Es apprecēju romantīki. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriķis*. 222.–223 lpp.

¹⁹⁰² Turpat. 309. lpp.

¹⁹⁰³ Sk.: Kaprāns, M., Procevska, O., Uzule, L., Saulītis, A. (2012). *Padomju deportāciju pieminēšana Latvijā: Atmiņu politika un publiskā telpa*. 43.–47. lpp.; Zelče, V. (2009). *Vēsture–atbildība–atmiņa: Latvijas pieredze*. 46. lpp.

¹⁹⁰⁴ Tipisks piemērs ir Krievijas TV 1998. gadā veidotā dokumentālā filma “*Латвийские Хроники*”, kas vēsta par latviešu SS leģiona piemiņas dienas atzīmēšanu.

¹⁹⁰⁵ Sīkāk sk.: Kaprāns, M., Procevska, O., Uzule, L., Saulītis, A. (2012). *Padomju deportāciju pieminēšana Latvijā: Atmiņu politika un publiskā telpa*. 44.–45. lpp.

¹⁹⁰⁶ Aleida Asmane nodala politisko un sociālo atmiņu un norāda, ka politiskā atšķirībā no sociālās atmiņas tiek veidota “no augšas” ar mērķi vaidot vai stiprināt nacionālo (valstu gadījumā) identitāti. Sk.: Assmann, A. (2004). Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. In: Christian, E. J., Midgley, D. (Eds). *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German–Speaking World Since 1500*. Oxford: Peter Lang. P. 19–37.

Eiropas politiskajā un līdz ar to arī vēstures telpā paredzēja striktu vietējo iedzīvotāju kolaboracionisma ar nacistisko režīmu nosodījumu.¹⁹⁰⁷ Latvija dalībai Eiropas Savienībā oficiāli pieteicās 1995. gadā. Kopš šī brīža valsts politiskās dienaskārtības veidotāji apņēmas sekot dažādu Eiropas organizāciju pārstāvju vadlīnijām, kā reformēt valsti, vispirms jau politiski un ekonomiski, lai tā tiktu atzīta par atbilstošu dalībai ES. Tas nozīmēja dažādu institūciju pārstāvju vizītes, no kurām vislielāko publicitāti guva Augstais komisārs nacionālo minoritāšu jautājumus Makss van der Stūls. Tomēr daudzās vizītes un dažādo ekspertu un “kontrolieru” apgalvojumi Latvijas publiskajā telpā raisīja neizpratni un tika uztverti ar skepsi vai pat aizvainojumu.¹⁹⁰⁸

Ņemot vērā tūkstošgažu mijā aktuālo politisko kārtību, kuru, pēc Tonija Džada domām, noteica jaunais dalījums ne vairs starp, piemēram, kapitālisma un komunismu vai starp vēstures beigām un vēstures atgriešanos, bet gan starp kolektīvā apņēmībā bāzētu sociālas vienotības politiku un sabiedrības eroziju baiļu politikas iespaidā,¹⁹⁰⁹ vēlme iestāties eiroatlantiskajās organizācijās noteica nepieciešamību veicināt dažādu sociālo grupu konsolidāciju. Centieni risināt saspīlētos etniskos un mazākumtautību jautājumus Latvijā rezultējās Īpašu uzdevumu ministrijas sabiedrības integrācijas lietās izveidē 2004. gadā.¹⁹¹⁰

¹⁹⁰⁷ Rozenšteine, A., Saulītis, A., Siliņa, G., Zelče, V. (2011). 16. marts – konfrontācijas un piemiņas diena. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 151. lpp.

¹⁹⁰⁸ Tāpēc, neraugoties uz to, ka līdz 2004. gadam, kad Latvija tika atzīta par atbilstīgu uzņemšanai ES un NATO, tika īstenota virkne pasākumu, lai iekļautos starptautisko institūciju piedāvātajā ietvarā, Latviju tāpat kā citas Eiropas pēckomunisma valstis raksturo vienlaikus pastāvoši centieni gan iekļauties Eiropas valstu un līdz ar to arī kultūras tendenču kopumā, gan arī spēcīgi izteiktas nacionālās pašnoteikšanās tendences. Sk.: Lobont, F. (2004). *Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe*. P. 445.

¹⁹⁰⁹ Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 286.

¹⁹¹⁰ Vairāki politisko norišu pētnieku uzskata, ka Latvijas integrācijas un arī sociālās atmiņas politika ir nevis izgāzusies, bet tādas vienkārši nav bijis. Šāds secinājums acīmredzot tiek lietots, lai uzsvēru, ka centieni panākt sabiedrības integrāciju un vienoti skatījumu uz vēsturi ir bijuši neveiksmīgi. 2001. gadā tika apstiprināta integrācijas programma, bet tās realizācijai paredzētie līdzekļi lielākoties tika izlietoti minoritāšu kultūras atbalstīšanai un mazākuma grupu identitātes veidošanai, bet maz uzmanības tika veltīts šo grupu mijiedarbības nodrošināšanai, tādēļ šī integrācijas politikas forma nespēja veicināt starptautisko grupu kontaktu un vienojošas identitātes un sociālās atmiņas veidošanos. Sk.: Laganovskis, G. (2014, 16. okt.). Mārtiņš Kaprāns: Sasūkta atmiņa – bīstama diagnoze valstij. *Latvijas Vēstneša portāls: Par likumu un valsti*. Sk.: <http://www.lvportals.lv/visi/viedokli/266068-saskelta-atmina-bistama-diagnoze-valstij>. Tikai 2012. gadā Latvijas Republikas Kultūras ministrija izveidoja un apstiprināja integrācijas programmu, kurā tika izdalīta arī atsevišķa sadaļa – sociālā atmiņa. Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas pamatnostādnes vēstīja, ka “mazākumtautības un to kultūra ir neatņemama un svarīga Latvijas sabiedrības un kultūrtelpas sastāvdaļa. Latvijā jebkuram mazākumtautības pārstāvim ir tiesības saglabāt un attīstīt savu valodu, etnisko un kultūras savdabību, valsts to atbalsta.” LR Kultūras ministrija. (2012). *Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas pamatnostādnes 2012.–2018. gadam*. 13. lpp. Dokumenta autori arī īpaši uzsvēra paveikto holokausta atmiņas veidošanā, norādot, ka galvenokārt pateicoties dažādu nevalstisko organizāciju un ebreju kopienas pārstāvju pūliņiem holokausts kļuvis par plaši pētītu tematu. Atsaucoties uz sabiedriskās domas aptaujām, programmā konstatēts, ka holokausts un latviešu līdzdalība ebreju iznīcināšanā tiek nosodīta un Latvijas iedzīvotājiem raksturīga negatīva attieksme pret latviešu līdzdalību holokaustā. Vienlaikus dokumenta autori konstatējuši, ka, lai arī pretdiskriminācijas normatīvā bāze ir izveidota, diskriminācija bieži netiek atpazīta, savukārt gadījumos, kad tiek atpazīta, nereti netiek nosodīta. Turpat. 17. lpp. Aī šīs nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas pamatnostādnes publiskajā telpā pamatā tikušas kritizētas par to tapšanas procesu, kurā vairāki nozīmīgi etapi izpildīti tikai formāli, bet citi nav izpildīti nemaz, proti, dokuments tapis “no augšas”, kā vadlīnijas ar mērķi iepazīstināt ar jaunu kārtību un izstrādes procesā būtībā nav piedalījies grupa, kas ir šī dokumenta mērķauditorija, proti, mazākumtautības, kuras šis dokuments paredz integrēt. Kā norādījis integrācijas pētnieks Andrejs Berdņikovs, šī projekta pamatā nav kopīga iepazīšanās ar citu kultūru un vienojošā meklējumi, bet vienpusēja propaganda no augšas. Dokuments būtībā ir normatīvas valsts iestādes pārstāvju priekšstats, kā turpmāk tiks veidota valsts integrācijas politika. Sk.: Ошкая, И. (2012, 20 июнь). Без меня меня сплотили... *Вестни Сегодня*. Sk.: <http://vesti.vesti.lv/politics/theme/commentary/25065-bez-menja-menja-splotili.html>.

Latvijas politiskās elites nespēja pieņemt stratēģiski svarīgus, plašākā kopsakarā izsvērtus lēmumus, pēc politologa Jura Rozenvalda domām, noveda pie tā, ka vairāki lēmumi un likumi, kas skar Latvijas mazākumtautību dzīvi Latvijā, “*ieguva savu galīgo formulējumu nevis pašmāju politiku apzinātas izvēles, bet gan ārēja spiediena rezultātā.*”¹⁹¹¹ Spilgtākais piemērs ir vēsturnieku komisiju izveidošana, jo visās trīs Baltijas valstīs vēsturnieku komisijas tika dibinātas vienlaikus, un to izveidi noteica nevis pēkšņi radusies vēlme risināt savas vissasāpējušākās problēmas, bet gan politiski definētā nepieciešamība iestāties ES, NATO. Kā viens no priekšnoteikumiem iekļūšanai šajās starptautiskajās institūcijās tika izvirzīta valsts oficiālās holokausta pieminēšanas politikas īstenošana, kas ietvēra arī holokausta norišu izpēti,¹⁹¹² īpaši koncentrējoties uz slepkavību izpēti un vietējo iedzīvotāju līdzdarbību ebreju traģēdijas realizācijā. Daļa no īstenojamo pasākumu plāna paredzēja arī holokausta piemiņas un atmiņas politisku institucionalizāciju.¹⁹¹³

Jauno pavērsieni Latvijas politikā, kas orientēts uz holokausta atminēšanu, 1998. gada 23.-25. februārī iezīmēja Gunta Ulmaņa vizītes laikā Izraēlā izteiktā nožēla par vietējo antisemitu līdzdalību ebreju masveida iznīcināšanā – holokaustā. Lai gan arī šis solis Latvijas sabiedrībā tika uztverts neviennozīmīgi,¹⁹¹⁴ kopš deviņdesmito gadu nogales Latvijas valsts ir aktīvi iesaistījies dažādu izglītojošu un pētniecības projektu realizācijā. Vērienīgajā Stokholmas forumā “Holokausta izglītība, izpēte un pieminēšana” piedalījās gan valsts prezidente Vaira Vīķe Freiberga, gan Izglītības un zinātnes ministrs Māris Vītols. Latvijas prezidente savā uzrunā atzina, ka “*Holokausts kā neizdzēšams kauna traips uz Eiropas karoga ir atstājis dziļas rētas arī Latvijā*”, un norādīja:

Mēs kā latvieši nosodām holokausta masu slepkavības kā īpaši briesmīgus noziegumus pret cilvēci, mēs nosodām genocīdu kā kaut ko šausmīgu un pretīgu, mēs nosodām un nešauboties norobežojamies no personām, kas izdarījušas šādus noziegumus. Mēs nepieņemam nekādus attaisnojumus viņu rīcībai. Mēs nepieņemam nekādus nosacījumus, kas mīkstinātu viņu vainu.¹⁹¹⁵

¹⁹¹¹ Rozenvalds, J. (2010). Padomju mantojums un integrācijas politikas attīstība kopš neatkarības atjaunošanas. 45. lpp.

¹⁹¹² Kangeris K. (2010). Western Pressure in the Writing of Latvian History. In: Metuzale–Kangare, B. (Ed.). *Inheriting the 1990s: The Baltic Countries*. Uppsala: Uppsala University Press. P. 191–198.

¹⁹¹³ No starptautiskajiem partneriem vislielāko ieinteresētību par holokausta iekļaušanu Latvijas politiskajā dienaskārtībā izrādīja ASV, un vēsturnieku komisiju izveidošana Baltijās valstīs bija ASV pieklājīgu, bet stingru norāžu rezultāts. Fakts, ka vēsturnieku komisijas Baltijas valstīs tāpat kā Horvātijā tika izveidotas nepārprotama politiska spiediena rezultātā ticis atzīts arī holokausta historiogrāfijā. Sk.: Dean, M. (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. P. 121. Vēsturnieks Kārlis Sils, analizējot oficiālā Latvijas atceres un pieminēšanas kalendāra tapšanu un izveidojušās problēmas tajā, iespējams, neapzināti, precīzi norādījis uz būtisku šā laika perioda holokausta sociālās atmiņas problēmu Latvijā: “*Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas Saeima atceres dienu kontekstā nonāca interesanta izaicinājuma priekšā – [...] jāspēj pielāgot Rietumu vērtības Latvijas apstākļiem (8. un 9. maijs un 4. jūlijs)*”. Kā to šajā citāta netieši norāda raksta autors, ne tikai oficiālā ebreju genocīda upuru piemiņas diena, 4. jūlijs, bet holokausta pieminēšanas kultūra Latvijā (ar būtiskiem dažu organizāciju un indivīdu izņēmumiem) ir veidojusies atbilstoši nepieciešamībai pielāgoties Rietumu vērtībām vai izpildot nepārprotamas tā dēvēto “Rietumu partneru” politiskās norādes, nevis tādēļ, ka holokaustu par visas tautas traģēdiju uzskatītu sabiedrība vai atmiņu politikas realizētāji.

¹⁹¹⁴ Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 126. lpp.

¹⁹¹⁵ Vienlaikus Latvijas valsts Izglītības un zinātnes ministrija valsts sekretāra vadībā apņēmas izstrādāt rīcības plānu holokausta izglītībai, piemiņai un pētniecībai. Viens no šī plāna realizācijas taustāmajiem rezultātiem ir bijis grāmata “Stāstiet par to saviem bērniem... Grāmata par holokaustu Eiropā” izdevums latviešu valodā ar autoru papildus nodaļu par holokausta norisi Latvijā. Sk.: Brukfelds, S., Levins, P. A. (2001). *Stāstiet par to saviem bērniem... Grāmata par holokaustu Eiropā, 1933–1945*. Rīga: Nordik. Valsts prezidentes Vairas Vīķes–Freibergas runu sk.:

Neilgi pirms Latvijas iestāšanās ES un NATO tika aktualizēts arī jautājums par kompensāciju izmaksu Latvijas ebreju kopienai. Šādas prasības tika pamatotas ar argumentu, ka nacistiskās Vācijas iekarotajās austrumu teritorijās, tai skaitā Latvijā, nacisti nebija izstrādājuši institucionalizētu nogalināto ebreju īpašumu izlaupīšanas programmu, līdz ar to iedzīvošanās uz ebreju rēķina notika haotiski, savukārt pēc Otrā pasaules kara beigām “Dzelzs priekšvara” austrumu pusē palikušie holokausta upuri tika pilnībā izslēgti no iespējas pretendēt uz jebkādam kompensācijām līdz pat PSRS sabrukumam.¹⁹¹⁶ Tomēr līdzīgi kā vēlākajos gados, jau sākotnēji šis temats raisīja gan sabiedrības, gan politisko partiju, gan arī mediju ekspertu neapmierinātību, kas visbiežāk tika pamatota ar ārvalstu diplomātu, vizizteiktāk – ASV, izdarīto spiedienu uz Latvijas valsti, lai gan, pēc idejas oponentu domām, šis jautājums būtu jāatrisina iekšējās diskusijās.¹⁹¹⁷

Līdz ar to tā dēvētā ebreju īpašumu restitūcija kļuva par nepatīkamu politisku jautājumu un raisīja pretrunīgus viedokļus mediju telpā, bet, lai gan Latvijas valsts šajā laika periodā pieņēma lēmumus par citu valstu kompensāciju izmaksu nodrošināšanu holokausta upuriem un nodokļu atlaižu piešķiršanu šo kompensāciju saņēmējiem,¹⁹¹⁸ atšķirībā no citām Baltijas valstīm Latvijas ebreju īpašumu jautājums līdz 2014. gada nogalei netika atrisināts, un sociālpolitiskās tendences neliecina, ka varētu tikt atrisināts tuvākajā laikā.¹⁹¹⁹ Tomēr holokausta kļuva par būtisku politiskās dienaskārtības tematu, par tā nozīmi un īstenotajiem institucionalizācijas pasākumiem pirms Latvijas iestāšanās ES un NATO vēstīja valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas uzruna, atklājot holokausta izpētei veltītu starptautisko konferenci:

Vēlos atzīmēt, ka Latvija pēc valstiskuma atjaunošanas pašā augstākajā politiskajā līmenī ir nosodījusi holokaustu, uzsverot nepieciešamību pētīt, izziņāt un noskaidrot visu patiesību par šo noziegumu, kas notika mūsu okupētās valsts teritorijā. Latvijā pēdējos gados ļoti daudz ir darīts sabiedrības izglītošanā tieši šajā jautājumā. Holokausta jautājumi ir ietverti skolu mācību programmās un vēstures grāmatās. Ir izdevies sakopt un sakārtot masu upuru piemiņas vietas Rumbulā, Biķerniekos un citur. Notiek darbs pie pieminekļa izveides vienam no izcilākajiem ebreju glābējiem Žanim Lipkem. Projekta “*The Baltic Mass Graves*” ietvaros sadarbībā ar

http://vip.latnet.lv/lpra/spch_lv.htm. Holokausta institucionalizācija Latvijā izpaudās arī tādos pasākumos kā holokausta iekļaušana Valsts izglītības standartā un Triju zvaigžņu ordeņa III šķiras piešķiršana pieciem ebreju glābējiem – Jadvigai Arcehovskai, Jurim Bērziņam, Ilgai Krūmiņai, Olgai Krūzmanei un Bruno Rozentālam – 2000. gada vasarā. Sk.: Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 125. lpp.

¹⁹¹⁶ Hayes, P. (2012). Plunder and Restitution. P. 545, 550.–551.

¹⁹¹⁷ Sk., piem.: Kaprāns, M. Dēmonizējot padomu laikus, mēs graujam savu pašapziņu. *Jelgavas vēstnesis*. Sk.: http://www.jelgavasvestnesis.lv/page/74&news_id=17133.

¹⁹¹⁸ Skat. vairākus laika periodā no 1997. līdz 2001. gadam pieņemtos Latvijas Republikas Ministru Kabineta noteikumus: LR MK noteikumi nr. 371. (1991, 15. nov.). *Par kompensāciju izmaksas normu holokausta upuriem, kas netiek aplikta ar iedzīvotāju ienākuma nodokli*. Sk. <http://likumi.lv/doc.php?id=45823>; LR MK noteikumi nr. 70. (2001, 13. febr.). *Par Vācijas Federatīvās Republikas fonda “Atmiņa, atbildība un nākotne” kompensācijas izmaksas normu, kas netiek aplikta ar iedzīvotāju ienākuma nodokli*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=3630>; LR MK rīkojums nr. 96. (2001, 16. febr.). *Par atbildīgo institūciju Latvijas Republikā pieteikumu pieņemšanai no nacionālsociālistiskā režīma spaidu darbos nodarbinātajām personām, kurām ir tiesības pretendēt uz Vācijas Federatīvās Republikas fonda “Atmiņa, atbildība un nākotne” kompensāciju, un minētās kompensācijas izmaksas nodrošināšanai*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=3925>.

¹⁹¹⁹ Igaunijai nav bijis jārisina ebreju īpašumu restitūcijas jautājums, bet Lietuva to atrisināja, Seimā pieņemot likumu, kas paredz laika periodā no 2013. līdz 2023. gadam izmaksāt kompensācijas par nacionalizēto ebreju reliģisko kopienu nekustamo īpašumu 128 miljonus litu (26 miljonus latu) apmērā. Sk.: Libeka, M. (2013, 30. aug.). Pie pusdienu galda Baltajā namā – arī ebreju tēma. *Latvijas Avīze*. Sk.: <http://www.la.lv/pie-pusdienu-galda-baltaja-nama-ari-ebreju-tema%E2%80%A9-2>.

Latvijas pašvaldībām ir uzsākts liels darbs holokausta upuru piemiņas vietu apzināšanā un sakārtošanā visā Latvijas teritorijā. Labs piemērs tam ir nesen atklātā piemiņas vieta Putnu mežā Auces nogalinātajiem ebrejiem.¹⁹²⁰

7.3.2. Latvijas Vēsturnieku komisija un holokausta izpēte

Holokausta institucionalizācijas spilgtākā izpausme ir vēsturnieku komisiju izveide visās trīs Baltijas valstīs.¹⁹²¹ To pētnieciskajā darbā īpašu uzmanību bija paredzēts veltīt jautājumam par ebreju likteni Otrajā pasaules karā un vietējo iedzīvotāju lomai tajā, kā arī genocīda jēdziena skaidrojumiem.¹⁹²² Latvijā Vēsturnieku komisija tika nodibināta 1998. gada 13. novembrī ar valsts prezidenta Gunta Ulmaņa atbalstu un oficiāli postulēto uzdevumu – noziegumu pret cilvēci divu okupāciju laikā (1940.–1956.) izpēte, kā rezultātā komisijas pamatdokumentos tika ietverta apņēmība “veicināt un koordinēt pētījumus par Latvijas 20. gs. vēstures asākajām problēmām, īpaši par totalitāro režīmu noziegumiem, kas izdarīti Latvijas teritorijā”, bet uzdevumi ietvēra mēģinājumus “rosināt stereotipu pārvarēšanu, jaunas pieejas meklēšanu vēstures pētīšanā un vēsturiskās apziņas veidošanā”.¹⁹²³ Precīzāk un tiešāk par komisijas uzdevumiem un izveidošanas mērķi pirmās jaunizveidotās struktūras organizētās starptautiskās konferences atklāšanas runās izteicās Guntis Ulmanis, kurš atgādinot, ka arī Latvijas teritorijā tika pastrādāti noziegumi pret cilvēci, norādīja:

Ir svarīgi noskaidrot, ar kādām rokām, un kuru ideju aizsegā tie tika pastrādāti. Svarīgi zināt, cik lielā mērā Latvijas iedzīvotāji tika iesaistīti padomju un nacisma režīmos, cik Latvijas iedzīvotāju kļuva par labprātīgiem līdzskrējējiem un piedalījās noziedzīgajās represijās pret civiliedzīvotājiem. Kā ikvienai Eiropas valstij, arī Latvijā sabiedrībai ir svarīgi gūt *dziļāku un detalizētāku patiesību* [izcēlums mans] par Otro pasaules karu un totalitāro laiku.¹⁹²⁴

Kopš komisijas darba pirmsākumiem kā atsevišķa apakškomisija profesora Aivara Strangas un Margēra Vestermaņa vadībā darbojās vēsturnieku grupa, kuras uzdevums ir izpētīt

¹⁹²⁰ Freiberga, V. V. (2004). Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Vīķes–Freibergas uzruna 2003. gada 24. oktobra konferences “Holokausta izpēte turpinās” dalībniekiem. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpēte Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 12.–13. lpp.

¹⁹²¹ Kangeris K. (2010). *Western Pressure in the Writing of Latvian History*. P. 191–198.

¹⁹²² Komisiju darbu paredzēts turpināt, līdz komisijas locekļi secinātu, ka arhīvu materiāli ir izpētīti. Igaunijā vēsturnieku komisija savu darbību beidza 2006. gadā. Sk.: Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. P. 440.

¹⁹²³ Bleiere, D., Šķiņķe, I. (2007/2000). Priekšvārds. Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 11. lpp.

¹⁹²⁴ Valsts prezidenta Gunta Ulmaņa uzruna. (2007/2000). Priekšvārds. Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 15. lpp. Tiem, kas lasa starp rindām, ar šo netieši tika norādīts uz formālajos tekstos ne vienmēr precīzi un tieši atklāto komisijas izveidošanas iemeslu. Par tā dēvēto “starptautisko partneru” spiedienu uz Latvijas vēsturnieku darbu sīkāk sk.: Kangeris K. (2010). *Western Pressure in the Writing of Latvian History*. P. 191–198. Pirmie publicētie Latvijas Vēsturnieku komisijas krājumi, kas tieši nebija veltīti holokausta problemātikai ietvēra norādes, ka referāti par holokausta izpēti Latvijā tiks/tika/tikuši publicēti atsevišķā sējumā, bet pieaicināto ārvalstu pētnieku publikācijas ietvēra tiešas un netiešas norādes uz nepieciešamību kritiski analizēt vietējo iedzīvotāju lomu holokausta norisēs Latvijā. Piemēram, Eiropas vēstures skolotāju asociācijas pārstāves Jokes van der Lēvas–Rordas (*Leeuw–Roord*) atgādinājums, ka pastāv sāpīgi jautājumi, uz kuriem ir jāspēj atbildēt skolotājiem, tai skaitā minot šādu jautājumu: “Vai tikai vācu nacisti bija vainīgi ebreju iznīcināšanā Latvijā?” Sk.: Leeuw–Roord, van der J. (2007/2000). *Teaching Sensitive Issues with Focus on World War II*. In: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 180.

holokausta norises Latvijā 1941.-1944. gadā.¹⁹²⁵ Lai gan darba sākumposms nebija vienkāršs,¹⁹²⁶ šīs grupas darba rezultātā holokausts ir kļuvis par nozīmīgu izpētes objektu. Bez Latvijas Vēsturnieku komisijas holokausta tematikai veltītajos sējumos publicētā materiāla šim jautājumam pievērsušies vēsturnieki, novadpētnieki un muzeju darbinieki¹⁹²⁷ dažādās Latvijas vietās, un tādu Latvijas reģionu, kur par vietējo ebreju iznīcināšanu Otrā pasaules karā kļūst arvien mazāk.¹⁹²⁸ Ņemot vērā, ka holokausta norises izpēte Latvijas mazpilsētās ir bijusi viena no Latvijas Vēsturnieku komisijas prioritātēm, un, neraugoties uz to, ka šī darba rezultativitāte ir izteikti atkarīga no mūsdienās pieejamajiem un saglabātajiem avotiem, tiek uzskatīts, ka holokausts mazpilsētās kā Latvijas vēstures lappuse visumā ir izpētīts.¹⁹²⁹

Tomēr vienlaikus komisijas sasniegumi tikuši kritizēti, norādot, ka tā nerasniedza nekādu rezultātu, kas varētu mazināt plaisu kopienu sociālajās atmiņās. Eva Klarita Pettai raksta, ka komisijas gan Lietuvā, gan Latvijā, ietvertas vēstures objektīvismā, nav spējušas saprast un dzīvot līdzī reālajām, subjektīvajām sociālās atmiņas realitātēm un aktualitātēm, tādēļ to paveiktajam darbam nekādā veidā nav izdevies mazināt sabiedrības polarizāciju skatījumā uz pagātni.¹⁹³⁰ Seši no 2014. gada beigās publicētajiem 28 Latvijas Vēsturnieku komisijas sējumiem

¹⁹²⁵ Sīkāk sk.: Latvijas valsts prezidenta mājaslapā sadaļā “Vēsturnieku komisija”:

http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=7. Aleksandrs Ivanovs secina, ka holokausta pētniecība tika atzīta par prioritāru virzienu Latvijas vēsturnieku komisijas darbā un tās īstenošanai izveidota apakškomisija “Holokausts Latvijas teritorijā, 1941–1944”. Ivanovs, A. (2011). Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas. Grām.: Bleiere, D. (sast.). *Otrais pasaules karš un Latvija: notikumi un sekas. 20. gadsimta 40.–60. gadi. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2011. gada pētījumi un zinātniskās konferences “Latvijas armijas iznīcināšana, 1940.–1941. gads” referāti, 2011. gada 14. jūnijs, Litene*. 27. sēj. Rīga: Zinātne. 30. lpp. Raugoties uz tā laika politiskajiem procesiem pēc būtības, precīzāks gan būtu apgalvojums, ka pati Latvijas Vēsturnieku komisija tika radīta, lai Latvijas sabiedrībā aktualizētu un pētītu holokausta tematiku.

¹⁹²⁶ Sarežģījumus radījusi nepieciešamība atrast vēsturniekus, kas būtu ar mieru pievērsties holokausta tematikas pētīšanai. M. Vestermanis atceras: “Bija ļoti grūti manus kolēģus [vēsturniekus] pierunāt, kad Vaira Viķe deva iespēju strādāt vēsturnieku komisijā. Tādu tematu pārstāvju mums nebija. Rudīti Viķsni izvēlējās kā pirmo “upuri”, jo viņa bija Ezergaila latviešu izdevumā sarakstījusi veselu nodaļu.” Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt.). *Intervija ar M. Vestermani*. Rīga.

¹⁹²⁷ Kā piemēri šai ziņā ir minami vēsturnieka Aigara Urtāna pētījumi. Viņš arī publicējis vairākus pētījumu par holokausta norisi Latvijas pilsētās un pagastos, izveidotā ekspozīcija Bauskas Novadpētniecības un mākslas muzejā, kā arī skolotājas un novadpētnieces Antras Grūbes publicētais pētījums par Talsu ebrejiem. Sk.: Grūbe, A. (2013). *Talsu ebreji*. Talsi: Aleksandra Pelēča lasītava.

¹⁹²⁸ Vēl turpinās un tuvākajā laikā publicēšanai tiks sagatavots Margēra Vestermaņa pētījums par ebreju glābējiem Latvijā. 2014. gada sākumā savāktā informācija vēsta par 417 glābējiem (no tiem 170 personālijas nav zināmas), kas slēpa 727 ebrejus, no kuriem 546 izdzīvoja, bet 183 tika noķerti un nogalināti. Sk.: Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 63.

¹⁹²⁹ Ērglis, Dz. (2009). Ebreju slepkavošana 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā. 173. lpp. Precīzi nav izpētīta, piemēram, ebreju iznīcināšana Valkā, un nepietiekami pētīti ir Latvijas glābēju un ebreju pretošanās aspekti. Sk.: Mellers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 378. lpp. Sk.: Ivanovs, A. (2011). Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas. 31. lpp. Vēsturnieks Aleksandrs Ivanovs raksta, ka holokausta pētniecības vēriens Latvijā, tajā iesaistīto institūciju un pētnieku, kas ievērojami pārsniedzot profesionālo vēsturnieku skaitu, kopums liecina, ka holokausts kopš LVK nodibināšanas ir bijis patstāvīgs virziens Latvijas historiogrāfijā. Autors gan neprecizē, kas ir “profesionālo vēsturnieku kopa” un cik dalībnieku tajā ietilpst, kā arī nenorāda holokausta pētnieku skaitu. Sk.: Ivanovs, A. (2011). Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas. 30. lpp. Savukārt mazākumtautību vēstures pētnieks Leo Dribins uzskata, ka pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas visplašāk pētīta un akadēmiskos darbos prezentēta ebreju kopienas vēsture un tai skaitā holokausts kļuvis par vienu no pētītākajiem notikumiem. Kā nozīmīgākos ebreju vēstures pētniekus viņš min Aivaru Strangu, Josifu Šteimanu un Borisu Volkoviču, kā arī norāda uz nozīmīgajiem Izraēlas vēsturnieku Mendela Bobes un Dova Levina darbu tulkojumiem latviešu valodā. Sk.: Dribins, L. (2011). Latvijas minoritāšu politikas historiogrāfija (1920–1940 un 1990–2010). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2011, 3 (80), 118. lpp.

¹⁹³⁰ Sīkāk Baltijas valstu vēsturnieku komisiju kritiku sk.: Pettai E. C. (2011). The Convergence of Two Worlds: Historians and Emerging Histories in the Baltic States. In: Housden, M., Smith, D. J. (Eds). *Forgotten Papers in Baltic*

ir veltīti holokausta tematikai. Tomēr šie sējumi ir iegūlušī grāmatu plauktos,¹⁹³¹ un sabiedrības vairākumam par to saturu nav priekšstata, turklāt arī starptautiskā auditorija, kas saistīta ar holokausta pētniecību un pieminēšanu, par komisijas darba rezultātiem ir nepilnīgi informēta.¹⁹³² Tādējādi šā grandiozā darba rezultātā padziļināta holokausta notikumu izpratne ir raksturīga tikai skaitliski nelielai akadēmiskajai elitei.¹⁹³³ Aleksandrs Ivanovs pamatoti norāda, ka

Parasti [historiogrāfijas] iedarbībai ir netiešs raksturs, jo vēstures zinātnes ietekmes spēku nosaka ne tikai akadēmiski pētījumi, kas domāti speciālistiem, bet arī vēsturiskā publicistika, daiļliteratūra, māksla, kas adaptē un pielāgo vēsturnieku koncepcijas, interpretācijas, vērtējumus un atziņas ierindas lasītāju līmenim.¹⁹³⁴

Informācijas apjoms un strukturējums varētu būt galvenais iemesls, kāpēc tos nelasa ne tikai plašāka sabiedrība, bet padara tos grūti izmantojamus arī citu komunikatīvu produktu veidotājiem, piemēram, populāru kultūras produktu radītājiem vai žurnālistiem, kas varētu kalpot kā starpnieki, problemātikas komunicēšanai plašākai sabiedrībai. Iespējams, vēsturnieku komisija varētu domāt par populārzinātniska, apkopjoša krājuma izdošanu, kurā tiktu koncentrēti iezīmēta līdz šim tapušo pētījumu problemātika un galvenie rezultāti/secinājumi, orientējoties nevis uz faktoloģisku izklāstu, bet lasītājam saistošu vēstures stāstu.¹⁹³⁵ Tomēr vērtējot Latvijas Vēsturnieku komisijas veikumu holokausta sociālās atmiņas kontekstā, jāpievienojas darba grupas “Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā nacisma okupācijas laikā 1941. –1944. g.” vadītāja profesora Aivara Strangas atskatam uz paveikto un tā vērtējumam:

Latvijas Vēsturnieku komisijas rīcībā ir tikai viens – vai gandrīz tikai viens – līdzeklis: holokausta vēstures akadēmiska pētniecība, kas arī ir komisijas galvenais uzdevums. Bet ar akadēmiskiem darbiem – lai cik ievērojama arī būtu to nozīme, vēl ir daudz par maz. Ebreju traģēdijai ir jākļūst par visu Latvijas iedzīvotāju vēsturiskās atmiņas un vēsturiskās apziņas daļu; vismaz jācenšas, lai tas tā būtu. Uzdevums nav viegls. Holokaustam kā vēsturiskās apziņas daļai būtu jāiemiešojas ne tikai – un varbūt pat ne tik daudz – akadēmiskos pētījumos, bet arī populārās

History: Diversity and Inclusion. New York: Rodopi. P. 263–280.; Onken E. C. (2007). The Politics of Finding Historical Truth: Reviewing Baltic History Commissions and Their Work. *Journal of Baltic Studies*, 38 (1), 109–116.; Langer, J. (2010). *Current Discourses on the Holocaust in Lithuania: The Impact of Collective Memory*. Berlin: VDM Verlag Dr. Müller. P. 92.

¹⁹³¹ Sākot ar 10. sējumu, LVK raksti ir pieejami arī elektroniski, tā ka komisija ir domājusi par mūsdienīgiem sava darba komunikācija veidiem, tomēr acīmredzot informācijas strukturēšanas veids un grandiozais apjoms nav lasītājam draudzīgs.

¹⁹³² Piemēram, vēsturnieks Valters Nollendorfs stāsta, ka “*Yad Vashem*” pētniecei, kas viesojās mūsu muzejā, stāstījis, cik daudz ir paveikusi vēsturnieku komisija, pētot mazpētītus aspektus, piemēram, holokaustu Latvijas mazpilsētās, uz ko viņa atbildēja, ka “mēs par to neko nezinām”.

¹⁹³³ Uz šo tendenci norāda arī paši LVK sējumos publicēto darbu autori: “Liels darbs veikts Latvijas Vēsturnieku komisijas darbības ietvaros. Taču šis veikums tā arī palicis zināms vien šauram pašu vēsturnieku un interesentu lokam.” Sk.: Ērglis, Dz., Žvinklis, A. (2014). Priekšvārds pirmizdevumam latviešu valodā. Grām.: Mihelsone, F. *Es izdzīvoju Rumbulā*. Rīga: [Atradums]. 9. lpp.

¹⁹³⁴ Ivanovs, I. (2003). Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis. 59. lpp.

¹⁹³⁵ Jaunas, apkopjošas monogrāfijas par holokaustu Latvijā uzrakstīšanu par aktuālu uzdevumu uzskata arī LVK vēsturnieks A. Ivanovs. Sk.: Ivanovs, A. (2011). Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas. 31. lpp. Tai nevajadzētu būt problēmai, jo komisijas vai krājumu līdzautoru sastāvā ir autori, kas publicējuši monogrāfijas, kurās jauni un nozīmīgi fakti un pētījumi ietērpti interesantā un aizraujošā vēsturiskā stāstījumā. Kā šādas veiksmīgus piemērus sk.: Neiburgs, U. (2014). “*Dievs, Tava zeme deg*”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. Rīga: Lauku Avīze.; Lipša, I. (2014). Seksualitāte un sociālā kontrole, 1914–1939 Latvijā. Rīga: Zinātne.; Zellis, K. (2013). *Ilūziju un baiļu mašīnērija. Propaganda nacistu okupētajā Latvijā: vara, mediji un sabiedrība (1941–1945)*. Rīga: Mansards.; Stranga, A. (2008). *Ebreji Baltijā. No ienākšanas pirmsākumiem līdz holokaustam. 14. gadsimts–1945. gads*. Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds.

grāmatās, filmās, lugās, monumentos un piemiņas vietās un daudzos citos veidos – visā tajā, kas veido kopēju atmiņu mantojumu.¹⁹³⁶

7.3.3. Ebreju kopienas dibinātās biedrības un holokausta sociālā atmiņa

Ņemot vērā Elenas Esposito sistēmteorētiskajā pieejā balstīto uzskatu, ka norma ir nevis atcerēšanās, bet aizmiršana,¹⁹³⁷ kas paredz, ka sociālās atmiņas veidošanai nepieciešams mērķtiecīgs darbs, ir būtiski analizēt tos pieminēšanas aģentus, kas par savas darbības prioritāti izvirzīja holokausta atmiņas saglabāšanu un veidošanu – pamatā, bet ne tikai, ebreju kopienas pārstāvju veidotas organizācijas. Laika periodā no 1998. līdz 2005. gadam tika dibinātas vairākas biedrības un muzeji, kuru tiešais vai pastarpinātais mērķis bija rūpes par holokausta piemiņas iemūžināšanu.¹⁹³⁸

2005. gadā entuziastu grupa (Māris Gailis, Zaiga Gaile, Augusts Sukuts un Ārija Lipke) nodibināja biedrību "Žaņa Lipkes memoriāls", vienlaikus uzsākot pieejamo liecību un materiālu izpēti, muzeja koncepcijas izstrādi, par kura autoru kļuva Viktors Jansons, un ēkas projekta izstrādi arhitektes Zaigas Gailes vadībā. Muzeja ēka tika pabeigta 2012. gadā, un Žaņa Lipkes vārdā nosauktais muzejs papildināja ebreju glābēja vārdā nosaukto ielu Rīgā ar mērķi veicināt gan Žaņa Lipkes, gan visu ebreju glābēju atpazīstamību un pienācīgu godināšanu. Biedrības un muzeja dibināšana bija viens no posmiem centienos iemūžināt Žaņa Lipkes drosmīgās un pašreizējās rīcības piemiņu un komunicēt tā simbolisko jēgu. Neraugoties uz apbrīnojamo veikumu, patiesu publisku atzīšanu Latvijas sabiedrībā Žanis Lipke ir pelnījis/gaidījis ilgi.¹⁹³⁹ Arī pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas Žaņa Lipkes varoņa diskursa veidošana ir bijis sarežģīts un ilglaicīgs process. Līdzās Atmodas laikā ebreju kapos izveidotajam piemineklim Šmerlī, 2007. gada 4. jūlijā nodedzinātās Lielās Horālās sinagogas vietā atklāts Elīnas Lazdiņas piemineklis

¹⁹³⁶ Stranga, A. (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. 22. lpp.

¹⁹³⁷ Sk.: Esposito, E. (2008). *Social Forgetting: A Systems–Theory Approach*. P. 181–190; Esposito, E. (2002). *Soziales Vergessen: Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. S. 17.

¹⁹³⁸ Ar holokausta pieminēšanu saistītas vēl vairākas, ilgāku laiku darbojošās sabiedriskas organizācijas, tomēr tās lielākoties rūpējas par šajā traģēdijā izdzīvojušo dzīves kvalitātes nodrošināšanu un nav orientētas uz holokausta sociālās atmiņas veidošanu. Tāda ir bijušo geto un koncentrācijas nometņu ieslodzīto biedrība, ko ilgstoši vadījis Aleksands Bergmanis, Ebreju – kara veterānu asociācija, kas kļuva par ebreju – Latvijas Atbrīvošanas kara dalībnieku biedrības pēcteci, kā arī sociālās aprūpes centrs "WIZO–Rahamin", bet starptautiskā organizācija "JOINT" ilgstoši maksājusi pabalstus Latvijā mītošajiem holokaustu pārdzīvojušajiem ebrejiem. Sk.: Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 143.–149. lpp. Savukārt 2006. gadā dibināta biedrība "Ebreju draugi", kā organizācijas mērķis definēts "Nostiprināt demokrātiju un nostāties pret jebkādam antisemitisma izpausmēm", ko vada Daiga Zvaigznīte un kas līdzdarbojusies holokausta piemiņas veicināšanā Kandavā. Sk.: <http://company.lursoft.lv/ebreju-draugi>.

¹⁹³⁹ 2004. gadā publicētajā aptaujā par latviešu populārākajiem cilvēkiem Latvijas vēsturē, Ž. Lipke ieņēma 190. vietu. Iai cik tas nebūtu paradoksāli, iespējams, tieši Ž. Lipkes savdabīgā, īpašā personība, kas noteica viņa pašreizējās mēģinājumus glābt nāvei nolemtos ebrejus ir iemesls, kas apgrūtina viņa tapšanu par plaši atzītu varoni, jo visos laikos viņš bija pretvalstiski domājošs "elements", kas uz pasauli raudzījās ārpus varas vēlamajiem rāmjiem. Viņa personība ir īpaši nozīmīga H. Ārentes formulētā un iepriekš analizētā "ļauuma banalitātes" jēdziena kontekstā. Pretēji H. Ārentes raksturotajam Ā. Eihmanim, kā arī S. Milgramam un F. Zimbardo pētījumu secinātajam, Žanis Lipke uz sociālpolitiskajām norisēm raudzījās ar humānu perspektīvu un skaidri saredzēja dažādu režīmu iniciētus, konkrētajā diskursīvajā ietvarā likumīgus, bet tai pašā laikā prettiesiskus un necilvēcīgus rīcības modeļus. Viņš nepakļāvās dažādu mazāk vai vairāk noziedzīgu režīmu ideoloģijai un propagandai, bet, pirmkārt, raudzījās uz notiekošos cilvēcīgi. Iespējams, ka tieši tāpēc ikviena režīma apstākļos viņa varoņa statuss nav pašsaprotams un viegli sasniedzams.

Žanim Lipkem un citiem ebreju glābējiem.¹⁹⁴⁰ 2000. gadā uzņemta Rodrigo Rikarda dokumentālā filma “Žanis un citi”,¹⁹⁴¹ un Lipku ģimenes dzīves vietā Ķīpsalā 2000. gadā, piedaloties Latvijas prezidentei, par godu Žanim Lipkem un viņa līdzilvēkiem tika atklāta piemiņas plāksne ar uzrakstu: “Šajā namā dzīvojuši pasaules taisnie Žanis Lipke, viņa sieva Johanna, viņu dēli Zigfrīds un Alfrēds. Dievišķas gaismas apmirdzēti, viņi pasniedza glābjošu roku. 1941-1944”. Līdzās citām aktivitātēm par Žaņa Lipkes garīgo mantojumu šobrīd turpina rūpēties viņa vārdā nosauktais muzejs, arvien paplašinot savu aktivitāšu klāstu¹⁹⁴²

Pētījumu par ebreju glābējiem turpina muzeja “Ebreji Latvijā” dibinātājs un kurators Marģers Vestermanis, kura vadībā ir noticis aktīvs ebreju glābēju apzināšanas un godināšanas darbs, un, pateicoties viņa un citu entuziastu pūliņiem, ebreju glābjušo cilvēku saraksts katru gadu arvien ticis papildināts. Par ebreju glābēju simbolu ir kļuvis Žanis Lipke, tomēr M. Vestermanis norāda, ka Žaņa Lipkes paveiktais netiek pienācīgi novērtēts un pat cildinošākie apzīmējumi neprecīzi ataino viņa paveiktā varoņdarba mērogu.¹⁹⁴³ Savukārt muzejs “Ebreji Latvijā” kopš tā dibināšanas Atmodas laikā ir turpinājis liecību vākšanu par ebreju kopienas dzīvi, kā arī dažādu holokausta traģisko norišu dokumentēšanu un ilglaicīgi bijis vienīgais ebreju kopienas vēsturei veltītais muzejs Latvijā.¹⁹⁴⁴ 2001. gadā muzejs “Ebreji Latvijā” saņēma valsts akreditēta muzeja statusu, un aktīvi līdzdarbojies gan pētniecības procesa organizēšana, gan izglītojošo programmu veidošanā – tai skaitā par holokausta tematiku. Mūsdienās muzeja “Ebreji Latvijā” darbinieki ir savākuši bagātīgu materiālu un liecību krājumu, kas vēsta par holokaustu un kas ietver gan zinātniskus pētījumus, gan dokumentus un vēstures liecības, gan publicētas un nepublicētas atmiņas, dienasgrāmatas un intervijas, gan holokausta upuru un izdzīvojušo personīgās lietas, gan fotogrāfijas un mediju holokausta tematikai veltītās publikācijas.¹⁹⁴⁵

¹⁹⁴⁰ Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 316. lpp.

¹⁹⁴¹ Režisors Rodrigo Rikards sadarbībā ar muzeju “Ebreji Latvijā” 2000. gadā izveidoja filmu par ebreju glābējiem Otrajā pasaules kara laikā – “Žanis un citi”. Filmas pirmizrādes nodrošināšana Latvijas televīzijas bija sarežģīts process, un līdz šim filma atkārtoti nav rādīta. Tai programmas veidotāju skatījumā acīmredzot trūkst pieprasījuma. Sk.: Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 64.

¹⁹⁴² 2005. gadā Dāvids Zilbermans publicēja grāmatu par Žani Lipke ar nosaukumu “Kā zvaigzne tumsā”. Rīgas Krievu drāmas teātrī ir iestudēta režisora Genādija Trostjaņecka izrāde “Viens no jums”, bet 2011. gada 4. jūlijā apgrozībā laista pastmarka Žaņa un Johannas Lipkes piemiņai un par Žaņa Lipkes piemiņas iemūžināšanu rūpējas Māra un Zaigas Gaiļu iniciētais muzejs, kas saņēmis vairākas starptautiskas godalgas. Muzejs radīts ar mērķi raisīt kritiskas apmeklētāju refleksijas – ienākot Žaņa Lipkes muzejā, pirmais, ko apmeklētājs redz, ir savs atspulgs. Intervija ar Lolitu Tomsoni.

¹⁹⁴³ Piemēram, M. Vestermanis uzskata, ka Ž. Lipkes dēvēšana par Latvijas Valenbergu nav adekvāta: “Lipke turpretī [pretstatā Valenbergam, kuram bija oficiāla diplomāta statuss, starptautiski sakari un finanšu līdzekļi] bija pilnīgi neaizsargāts, viņam nebija ne statusa, ne līdzekļu, tikai liela vēlēšanās glābt un neapšaubāmi spožs organizatora talants.” Sk.: Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana*. 88. lpp.

¹⁹⁴⁴ 2007. gadā kā otrais Latvijā nodibināts arī Liepājas ebreju kopienas vēstures muzejs, kura ekspozīcija iedalīta trijos posmos, un viens no šiem posmiem ir veltīts Otrā pasaules kara laikā bojāgājušo ebreju piemiņai, kas ietver gan holokausta upuru, gan to aptuveni 40 liepājnieku godināšanu, kas glāba ebrejus no iznīcināšanas. Sk.: Driķe, N. (2007, 17. febr.). Ebreju kopienas mājā atklāj Liepājas ebreju muzeju. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/arhivs/ebreju-kopienas-maja-atklaj-liepajas-ebreju-muzeju-13053196>.

¹⁹⁴⁵ Sk.: Vestermanis, M. (sast.). (2002). *Muzeja “Ebreji Latvijā” krājuma materiālu apskats: grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespieddarbi, dokumenti*. Rīga: Muzejs “Ebreji Latvijā”. 2004. gada jūnijā Rīgas Ebreju biedrības namā tika atklāta izstāde “Latvijas ebreju kopiena. Atdzimšana 1988.–2004.”, kas vēlāk tika izstādīta arī citviet. Sīkāk sk.: Bramnika–Vulfsona, E. (2010). *Es apprecēju romantiku. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un lirīķis*. 195. lpp.

Muzejs “Ebreji Latvijā” aktīvi piedalījies arī dokumentālo filmu veidošanā par holokausta tematiku, tostarp vēstījumus par Žani Lipki “Žanis un citi”, par ebreju glābējiem – “Mīli savu tuvāko” un “Līdzcietība” un holokausta norisi – “Kadišs”. Šobrīd muzejs, kurš savu darbību sāka kā Marģera Vestermana vienpersoniska un pašreizējā darba rezultāts, ir kļuvis par valsts akreditētu iestādi, un tajā darbojas jauna pētnieku un interesentu paaudze.¹⁹⁴⁶

1998. gadā kā Latvijas Universitātes struktūrvienība tika dibināts Jūdaikas studiju centrs ar mērķi apvienot un atbalstīt LU mācībspēku un studentu pētījumus jūdaikas laukā, kas apvieno akadēmisku izpēti un izglītojošas lekcijas gan par ebreju kopienas vēsturi, gan ar to cieši saistīto holokausta tematiku. Kopš dibināšanas centrs ir sekmējis izpratni par ebreju kultūru, vēsturi un tradīcijām, tai skaitā nozīmīgi līdzdarbojies holokausta atmiņas veidošanā, organizējot regulāras starptautiskas konferences “Holokausta izpētes problēmas Latvijā”, kuru rezultāti apkopoti astoņās publikācijās, un īstenojot pētījumu “Ebreji Latvijā 1941 – 1945. Vārdi un likteņi”. Šis projekts aizsākts 2001. gadā un tā rezultātā sastādīts un internetā pieejams Latvijā pirms Otrā pasaules kara dzīvojošo ebreju saraksts, ko papildina liecības par šo cilvēku likteni.¹⁹⁴⁷ Pētījuma īstenošanā tika izmantoti dažādi dokumenti, arhīvu un muzeju materiāli, akadēmiskie pētījumi, memuāri, bet pētījums joprojām tiek turpināts un tajā iesaistās arvien vairāk visdažādākās liecības sniegt spējīgie. Bet šobrīd realizē projektu “*Memorial places*”, kura mērķis ir iemūžināt holokausta piemiņas vietas, kā arī fiksēt liecības par holokausta norisēm.

Aktīvi holokausta pieminēšanas kontekstā darbojusies arī reliģiskā draudze un biedrība “*Šamir*”, kuru nodibināja profesors Hermans Branovers un kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas darbojošās Rīgas Ebreju reliģiskā draudzes vadītājs rabīns Natans Barkāns (1923–2003), kas Atmodas periodā no Izraēlas atgriezās Latvijā un kļuva par ievērojamāko jūdaisma reliģijas autoritāti.¹⁹⁴⁸ Par biedrības un fonda mērķi kļuva ebreju izcelsmes zinātnieku piesaiste un ebreju vēstures izpēti. Biedrību “*Šamir*” šobrīd aktīvi vada Natana Barkāna dēls Menahems Barkahans. Biedrība “*Šamir*” regulāri organizējusi akadēmiskas konferences,¹⁹⁴⁹ izdevuši grāmatas, bet nesenā pagātnē izveidojusi Rīgas geto muzeju, kas vēsta gan par ebreju vēsturi, gan par holokausta norisi. Par biedrības moto kļuvuši centieni veicināt dialogu un aktualizēt dažādus ar ebreju kopienas pagātni, tajā skaitā holokaustu, saistītus jautājumus. Šie centieni dažkārt izraisījuši arī kritiku.¹⁹⁵⁰ Biedrība arī pārņēmusi starptautisku tradīciju un arī Latvijā rīko

¹⁹⁴⁶ 2007. gadā Latvijas Zinātņu Akadēmija Marģeram Vestermanim piešķīra LZA goda doktora titulu.

¹⁹⁴⁷ Sk. tiešsaistē: names.lu.lv.

¹⁹⁴⁸ Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 227. lpp.

¹⁹⁴⁹ Biedrības “*Šamir*” rīkotajās konferencēs piedalījušies gan zinātnieki, gan dažādu ar ebreju kopienas dzīvi saistītu jomu aktīvisti, kas nozīmējis, ka šajās konferencēs vienuviet bijuši vērojami dažādas kvalitātes ziņojumi, bet vienlaikus šie pasākumi kalpojuši par diskusiju forumiem, kuros pausti dažādi viedokļi.

¹⁹⁵⁰ Piemēram, Rīgas geto muzejā izveidotajā piemiņas sienā kā holokausta upuri tika iekļauti LU Jūdaikas studiju centra īstenotajā projektā vairāk nekā septiņu gadu laikā savāktie 93 000 ebreju vārdi, kas dzīvoja Latvijas teritorijā līdz 1941. gada jūnijam. Šī projekta realizācijas rezultātā starp reālajiem upuriem savus vai tuvinieku vārdus dažkārt varēja izlasīt arī

dzīvo gājienu,¹⁹⁵¹ kura laikā oficiālajā piemiņas dienā 4. jūlijā tā dalībnieki mēro ceļu no vecās ebreju kapsētas Maskavas priekšpilsētā cauri bijušā ebreju geto ielām līdz Otrajā pasaules karā nodedzinātajai Lielajai Horālajai sinagogai.

Būtiskākā problēma holokausta atmiņu veicinošo institūciju darbā ir bijusi spēja pilnvērtīgi sadarboties un īstenot koordinētus pasākumus. Ja vairākos gadījumos dažas no organizācijām ir veiksmīgi īstenojušas projektus, kas vērsti uz holokausta izpēti, pieminēšanu, izglītības veicināšanu un citiem aspektiem, tad citos novērojama savstarpēja dažādu organizāciju cīņa par piemiņas tradīcijas nostiprināšanu un dažādo piemiņas pasākumu veidošanu, kas neveicina holokausta piemiņas un atmiņas konsolidāciju.¹⁹⁵² Spilgtākais piemērs ir biedrības “Šamir” akcijas, kas, no vienas puses, vērtētas negatīvi un raisījušas neizpratni citos holokausta atmiņas aģentos bet, no otras puses, tikušas ignorētas no šo pārstāvju vai biedru puses.

Tādējādi holokausta sociālās atmiņas veidotāju, institūciju un personību vidū Latvijā pastāv izteiktas viedokļu atšķirības, domstarpības un pat gruzdoši un kvēlojoši konflikti. Dažādu organizāciju reālajā darbībā novērojami centieni ignorēt, pat bremsēt un noniecināt ne tikai tās holokausta atmiņu veidojošās liecības, kas neietilpst konkrētās organizācijas vai indivīda vēlamajā perspektīvā, bet arī tās, kas gluži vienkārši ir kāda cita veidotas/iniciētas/aktualizētas un līdz ar to neparedz ne materiālu, ne morālu gandarījumu konkrētajai personai vai organizācijai. Biedrības “Šamir” vadītājs M. Barkahans izveidojušos situāciju ironiski dēvē par “mazajiem žīdu kariem”.¹⁹⁵³

Kopumā, neraugoties uz dažādu organizāciju centieniem veicināt vai veidot zināšanas par holokaustu,¹⁹⁵⁴ nacionālā mēroga muzejos šim tematam arī pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas ir bijusi margināla nozīme. Piemēram, Latvijas Okupācijas muzejā, kas, neraugoties uz to, ka lielākoties ticis veidots un uzturēts par privātajiem līdzekļiem, oficiālajā līmenī pildījis valsts reprezentācijas funkcijas, nacistiskā okupācijas režīma un tā nozieguma atainojumam salīdzinājumā ar padomju režīmu veltījisniecīgu ekspozīciju. Vēstījumā centrā muzejā novietotas latviešu ciešanas okupāciju, galvenokārt – padomju jūgā, bet vienīgā atsauce ilgstošajā Latvijas Okupācijas muzeja ekspozīcijā par latviešu līdzdalību holokaustā bijusi īsa palīgteikuma formā – “kurā iesaistīja arī vietējos latviešu kolaboracionistus”.

holokausta laikā izglābušies ebreji. Kritiku raisījusi arī muzeja sākotnējā ekspozīcija, kas veidota no skandalozā krājuma “Baigais gads” materiāliem un kas šokējusi apmeklētājus, jo nav tikusi precīzi un atbilstoši skaidrota.

¹⁹⁵¹ Dzīvo gājiens pirmoreiz tika rīkots 1988. gadā no Aušvicas uz Birkenavu, gājienā piedalījās 10 000 jauniešu no visas pasaules. Levy, D., Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. P. 144.

¹⁹⁵² Par nesaprašanu ebreju kopienā holokausta pieminēšanas kontekstā liecina, piemēram, deviņdesmito gadu beigās Ārona Šneiera (*Шнеер*) rakstītais, ka tā brīža Latvijas ebreju kopienas vadība domā tikai par sevi un aizdomājusies tik tālu, ka pieprasa īres maksu no organizācijām, kas cenšas pētīt holokausta norises. Sk.: Шнеер, А. (1999, 12 января). “Жизнь – это место, где жить нельзя”: необходимое уточнение к истории еврейского движения в Риге 20–80-х годов. *ЕК*. С 12.

¹⁹⁵³ Pilns M. Barkahana citāts: “Tie ir mazie žīdu kari. Kad mums šeit muzejā nekā nebija, viss bija kārtībā, bet tad, kad redzēja, ka mēs šeit tik daudz darām, kļuva greisirdīgi.” Sk. 2. piel.: Bērziņš, D. (2014, 19. sept.). *Intervija ar M. Barkahanu*. Rīga.

¹⁹⁵⁴ Sīkāk par ebreju organizācijām, kas cita starpā rūpējas par holokausta piemiņu un holokaustā izdzīvojušajiem ebrejiem sk.: Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 143.–174. lpp.

7.3.4. LEKDP dibināšana un holokausta piemiņas vietu izveide

2003. gada 16. martā Rīgā ebreju kopienas namā notika pirmais Latvijas ebreju kopienas kongress, kas nodibināja un ievēlēja Latvijas ebreju kopienu padomi, vēlāk tā oficiāli reģistrēta arī kā Latvijas Ebreju draudžu un kopienu padome. Šī padome apvieno vairākus desmitus sabiedrisko organizāciju un juridisko personu. Pirmais kopienas mērķis bija ebreju masu slepkavības vietu apzināšana un piemiņas zīmju izveidošana visās Latvijas vietās, kur ebreji dzīvojuši un tikuši noslepkavoti.¹⁹⁵⁵ Šī procesa simbolisko jēgu raksturo pēc Oļega Marinohas idejas izveidotais un Daugavpilī uzstādītais piemineklis, kurš vēsta: “*Cilvēks ir dzīvs, kamēr ir dzīvas atmiņas par viņu.*”

Mērķa īstenošanā Latvijas Ebreju kopienu un draudžu padome aktīvi līdzdarbojās ar Margēra Vestermaņa dibināto muzeju “Ebreji Latvijā”. Projekta sākotnējais mērķis bija visā Latvijā izvietot zīmes ebreju nogalināšanas vietās,¹⁹⁵⁶ tai skaitā tajās, kas ir grūtāk sasniedzamas un tālu no tābrīža pilsētas vides vai citas infrastruktūras, piemēram, mežā. Tādējādi sākotnēji projekta ietvaros simboliskas zīmes ar Dāvida zvaigzni un īsu uzrakstu jidišā visbiežāk tika stiprinātas pie kokiem, tādēļ laikā, kad LEKDP un muzejs “Ebreji Latvijā” Meijera Melera vadībā uzsāka projektu, kura mērķis bija apzināt un saglabāt piemiņas vietas, viņi paši to ar ironiju dēvēja – “Latvijas priedes un bērzi”, jo visbiežāk par notikušo traģēdiju vēstīja tikai viņu izvietotās zīmes uz kokiem.

Latvijas ebreju kopienu un draudžu padome, tai skaitā sadarbībā ar vietējām pašvaldībām, izveidoja pieminekļus vairākās ebreju nogalināšanas vietās. Pirmie pieminekļi šīs projekta ietvaros tika izveidoti 2003. gadā Aucē,¹⁹⁵⁷ 2004. gadā Maltā un 2005. gadā kādreizējās koncentrācijas nometnes vietā Mežaparkā Rīgā. Projekta realizācija nacionālu mērogu ieguva laika periodā no 2006. līdz 2008. gadam. 2006. gadā piemiņas vietas tika labiekārtotas un pieminekļi izveidoti Gostiņos, Koknesē, Vecbebras, Limbažos, Rucavā, Skrundā, Vaiņodē, Valkā,¹⁹⁵⁸ 2007. gadā Aglonā, Kuldīgā, Valdemārpilī,¹⁹⁵⁹ bet 2008. gadā Carnikavā, Talsos, Strenčos un Puzē.¹⁹⁶⁰

¹⁹⁵⁵ Stranga, A. (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. 22. lpp.

¹⁹⁵⁶ Arī līdz šīm aktivitātēm pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas tika iekārtotas piemiņas vietas holokausta upuriem, tomēr lielākoties tie bija izņēmuma pasākumi. Piemēram, 1991. gada 10. novembrī ebreju slepkavību piecdesmitajā gadadienā Daugavpilī tika atklāts tēlnieka Oļega Marinohas veidots piemiņas memoriāls ebreju genocīda un Daugavpils geto upuru piemiņai – granītā izcirstu Dāvida zvaigzni un ierakstu jidišā “Izraēlas bērnu piemiņai”, bet Dundagā novadpētniece Jautrīte Freimute organizēja lielas koka Dāvida zvaigznes uzstādīšanu tur nošauto ebreju piemiņai, kas tika uzlikta 1992. gada 19. jūnijā. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 90., 102. lpp.

¹⁹⁵⁷ Pirmie pieminekļi tika atklāti ar valdības pārstāvju klātbūtni un oficiālām runām. Piemēram, pieminekļa atklāšanas pasākuma laikā Aucē tika nolasīta prezidentes Vairas Vīķes –Freibergas nosūtīta vēstule. Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 45., 243., 296. lpp.

¹⁹⁵⁸ Turpat. 112., 163., 165.–166., 218., 320., 342.–243., 370.–371., 379. lpp.

¹⁹⁵⁹ Turpat. 16., 191., 374. lpp.

¹⁹⁶⁰ Turpat. 314., 358–359., 349., 398. lpp.

Dažviet piemiņas vietas izveidotas, pateicoties vietējās pašvaldības vai sabiedrisko organizāciju iniciatīvai vai līdzdarbībai. Aizputē ar Liepājas ebreju kopienas atbalstu pie Lielās sinagogas piemiņas plāksne, ka no “šīs ēkas savā pēdējā ceļā aizvesti vairāk nekā 300 aizputnieku, kurus noslepkavoja tikai tādēļ, ka viņi bija ebreji”. Apē piemiņas plāksni ar uzrakstu “96 ēbreji [sic] 1941. gada fašistiskā terora upuri” izveidojusi organizācija “Memoriāls”, bet, piemēram, Vaiņodē vēl pirms pieminekļa izveidošanas vietējā pašvaldība un vidusskola 2001. gadā pašu spēkiem nošaušanas vietā uzlika piemiņas zīmi.¹⁹⁶¹

Citviet pieminekļu izveidē līdzdarbojās un būtisku pienesumu deva privātpersonas, kuru radinieki tika nogalināti vai kuri paši savulaik tur dzīvojuši. Jaunajos ebreju kapos uzlikta vairākas piemiņas zīmes holokaustā nogalinātajiem Vācijas ebrejiem,¹⁹⁶² Zilupē piemineklis uzlikts par I. Ārona ziedotajiem līdzekļiem, Grobiņā piemiņas vietu izveidota par Ziemeļamerikā dzīvojošo upuru radinieku Henrija Blumberga un Donalds Hiršhorna līdzekļiem. Kārsavā holokausta piemiņas veidošanu aktīvi veicinājis “Latvijas un Igaunijas iecelotāju” apvienības priekšsēdētājs Eli Valks. Savukārt Sergeja Riža projektētais piemiņas memoriāls Preiļos, kurā iekalti Šeinas Gramas vārdi, kā arī pateicība ebreju glābējam Vladislavam Vuškānam, izveidots, pateicoties Dāvida Zilbermana iniciatīvai un līdzekļiem.¹⁹⁶³

Tāpat kontekstā ar holokaustu piemiņas iemūžināšanu tikušas sakoptas vairākas vecās ebreju kapsētas, kurās apglabāti arī holokausta upuri.¹⁹⁶⁴ Ņemot vērā, ka par holokausta upuru piemiņu šajā periodā rūpējas dažādas kopienas, organizācijas un indivīdi, līdz ar to arī konceptuāli holokausta reprezentācijas uz pieminekļiem atšķiras. Dažviet ir uzlikti pieminekļi arī atsevišķām ebreju ģimenēm, kas nacistu okupācijas laikā nogalinātas savrup.¹⁹⁶⁵

Vairākās Latvijas pilsētās analizētajā laika periodā ir radīti emocionāli iespaidīgi un mākslinieciski augstvērtīgi piemiņas monumenti vai zīmes holokausta upuriem (tipiskākie piemēri ir Aucē, Madonā Rīgā, un Preiļos).¹⁹⁶⁶ Daudzviet šo piemiņas vietu oficiālā atklāšana kļūva par nozīmīgiem vietējā mēroga notikumiem.¹⁹⁶⁷ Tomēr būtiskākie šajā laikā tapušie pieminekļi bija nacionāla mēroga memoriāli. Biķernieku mežā, kur kopā ar citu tautību

¹⁹⁶¹ Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 24., 37., 370–371. lpp.

¹⁹⁶² Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 88.–89. lpp.

¹⁹⁶³ Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. Sk. attiecīgi 417., 116., 162., 258.–259. lpp.

¹⁹⁶⁴ Vismaz sešās ebreju kapsētās mūsdienās atrodas holokausta upuru masu kapi – Dagdā, Daugavpilī, Jaunjelgavā, Jēkabpilī, Rīgā un Varakļānos. Sk.: Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. 131. lpp.

¹⁹⁶⁵ Piemēram, Krāslavā pie mājas Miesnieku ielā, kur nogalināta Pelecu [Pelicu] ģimene, vai Vecbebros pie pagasta pasta iestādes par piemiņu Frīdmaņu un Birinu ģimenēm. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 165.–166., 170. lpp.

¹⁹⁶⁶ Viens no iespaidīgākajiem holokausta upuriem veltītajiem pieminekļiem ir tēlnieka Gvido Bula veidotais monuments Madonā, kurā apstrādātais lauku granīts simboliski ataino galvaskausu, kura augšējā daļa rēgojas virs zemes. Turpat. 236.–237. lpp.

¹⁹⁶⁷ Piemēram, Kandavā ar Ebreju draudžu un kopienu padomes, Eiropas Savienības un Latvijas valsts atbalstu izveidotā pieminekļa svinīgā atklāšana 2007. gada 29. aprīlī tika pasludināta arī par Ebreju kultūras dienu, kuras organizēšanā sadarbojās Kandavas pilsētas dome, Ebreju draudžu un kopienu padome, Kandavas biedrība “Ebreju draugi” un kurās vietējie iedzīvotāji sirsnīgā gaisotnē publiski dalījās atmiņās par saviem nogalinātajiem ebreju kaimiņiem. Turpat. 151–153. lpp.

cilvēkiem (kopumā ap 35 tūkstoši upuru) tika nogalināti apmēram 20 tūkstoši ebreju,¹⁹⁶⁸ 2001. gadā tika pabeigts Sergeja Riža projektētais memoriāls nacisma upuriem, kura atklāšanas pasākums, piedaloties valsts prezidentei Varai Vīķei-Freibergai un Rīgas mēram Guntim Bojāram, kļuva par vērienīgu notikumu.¹⁹⁶⁹ Par vēl būtiskāku mediju reprezentāciju kļuva atjaunotais un 2002. gada 22. novembrī atklātais Rumbulas memoriāls.¹⁹⁷⁰

Pirms Rumbulas memoriāla atklāšanas Rīgas Domes Pieminekļu padome iebilda pret Sandras Kalnietes aicinājumu piemiņas tekstā iekļaut arī informāciju par “vietējo atbalstītāju” līdzdalību holokaustā, bet tā atklāšanas pasākumā piedalījās augstākā ranga politiķi, vienlaikus nodrošinot emocionāli piesātinātu gaisotni.¹⁹⁷¹ Pasākuma norise neraisīja šaubas par valsts centieniem iemūžināt holokausta atmiņu, bet Rumbulas memoriāla atklāšana kļuva arī par starptautisko mediju notikumu.¹⁹⁷² Savukārt 2005. gada jūnija sākumā 15 kilometrus no Liepājas, Šķēdes kāpās tika atklāts lielākais holokausta upuriem veltītais memoriāls Latvijā – tēlnieka Raimonda Gabaliņa projektētais piemiņas ansamblis milzīgas stilizētas menoras veidolā.¹⁹⁷³ Gadu iepriekš Ebreju kapsētā Liepājā par Edvarda Andersa līdzekļiem tika izveidota memoriālā siena ar nogalināto Liepājas ebreju vārdiem.¹⁹⁷⁴

Šie jaunās tūkstošgades sākumā radītie nacionālā mēroga holokausta memoriāli liecina par valsts mēģinājumiem institucionalizēt atmiņu par ebreju iznīcināšanu, kas tai kopumā veiksmīgi izdevās. 2003. gadā ar mērķi identificēt ebreju iznīcināšanas vietas visās trīs Baltijas valstīs uzsāktais projekts “*The Baltic Mass Graves*” Latvijas holokausta piemiņas vietas – Rumbulu un Biķerniekus – akcentē kā pozitīvos piemērus,¹⁹⁷⁵ tomēr īstenoto pasākumu konteksts bija nepārprotams – līdzīgi kā holokausta norišu padziļinātu izpēti un ebreju iznīcināšanas iekļaušanu izglītības saturā pamatā noteica Latvijas centieni iestāties eiroatlantiskajās organizācijās un starptautisko partneri, pamatā – ASV, prasību izpilde, kurā holokausta institucionalizācija kļuva par būtisku faktoru.

Kulturologs Deniss Hanovs raksta, ka pieminekļi un tajos konstruētie tēli sabiedrības apziņā un ikdienas referencēs dzīvo arī pēc to nojaukšanas.¹⁹⁷⁶ Šis apgalvojums ir patiess attiecībā uz pieminekļiem, kas atrodas centrālās cilvēku pulcēšanās vietās. Holokausta piemiņas vietas Latvijas galvaspilsētā un arī daudzās citās vietās par tādām nevarēja kļūt, jo atrodas

¹⁹⁶⁸ Tajā skaitā 8000 vietējo ebreju un vairāk nekā 10000 Rietumeiropas ebreju 372. lpp. 5 mainīgajā

¹⁹⁶⁹ Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 288. lpp.

¹⁹⁷⁰ Arhitekta Sergeja Riža projektētais piemiņas ansamblis tika izveidots par Latvijas, Izraēlas, ASV, Vācijas valstu, kā arī privātpersonu ziedotajiem līdzekļiem.

¹⁹⁷¹ Holokaustu pārdzīvojušais Aleksandrs Bergmanis pasākumā nolasīja Frīdas Mihelsoņas atmiņu fragmentu.

¹⁹⁷²Sk.: BBC. (2002, November 29). Latvia unveils Holocaust memorial. *BBC News: World Edition*. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2529275.stm>.

¹⁹⁷³ Stranga, A. (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. 209. lpp.

¹⁹⁷⁴ Turpat. 207.–209. lpp.

¹⁹⁷⁵ Bruttman, T. *Mass Graves and Killing Sites in the Eastern Part of Europe*. Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research. See: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/MMWG_Killing_Sites.pdf.

¹⁹⁷⁶ Hanovs, D. *Letonica*. 5.–6. lpp.

nomalēs, tālu no sabiedrības ikdienas pulcēšanās vai vismaz garāmiešanas vietām, kā arī dažkārt to vēstījums ir neskaidrs un grūti izprotams.¹⁹⁷⁷ Citviet mūsdienās ebreju nogalināšanas vietas ir aizaugušas un par tām neliecina nekādas piemiņas zīmes.¹⁹⁷⁸ Daudzviet ne tikai uz pieminekļiem, bet arī uz ceļa norādēm saglabājušies tipveida padomju vēstījumi. Tādējādi padomju mantojuma rezultātā joprojām saglabājies jēdziens “fašisms” un “fašisma upuri”.¹⁹⁷⁹ Padomju deportāciju pieminēšanas Latvijā pētnieki norāda uz pieminekļu nozīmi sociālās atmiņas procesos:

Pieminekļi ir laika zīmju un atmiņu liecinieki, kas savos akmens tēlos simboliski glabā daudzu cilvēku likteņu atbalsis, pagātnes vēstījumus, kā arī atstāto cilvēcisكو, nacionālo un kultūrvēsturisko mantojumu, nododot to nākamajām paaudzēm.¹⁹⁸⁰

Savukārt LOM Piemiņas vietu programmas vadītājs Rihards Pētersons norāda uz divām jēdziena “piemineklis” izpratņu formām: pirmkārt, piemineklis kā kultūras mantojuma vērtīgāka daļa, kas tiek definēta un aizsargāta ar likumu “Par kultūras pieminekļu aizsardzību”, otrkārt, publiskajā telpā redzami objekti, kas ne tikai nav aizsargāti, bet netiek arī uzskaitīti un uzraudzīti.¹⁹⁸¹ Vairums holokaustam veltīto pieminekļu atbilst otrajai kategorijai, turklāt, ņemot vērā ebreju iznīcināšanas specifiku, lielākoties tie atrodas nevis pilsētu centrā un publiskās vietās, bet gan tālu no tām vai pat ārpus pilsētu robežām un līdz ar to bez komunikatīva pastarpinājuma to ietekme uz sociālās atmiņas procesiem ir ierobežota.

7.3.5. Holokausta pretrunīgie vērtējumi Latvijas mediju reprezentācijās

Iepriekšējās nodaļās raksturotie daudzveidīgie holokausta institucionalizācijas procesi tikai nosacīti veicināja kritisku pagātnes traģēdiju pārdomāšanu un analīzi. Tā vietā politiskajā diskursā notika manipulācijas ar iekapsulētiem priekšstatiem par pagātņi, kurā kā latviskās identitātes pamats tika saglabātas ciešanas un līdz ar to arī pāridarījums. Latvijas sociālās atmiņas veidošanās procesu, kurā politiskie spēki profitē uz pagātnes priekšstatu rēķina, raksturojis mediju pētnieks Ābrams Kleckins:

Mūsu sabiedrības attiecības ar vēsturi ir visai pretrunīgas. No vienas puses, vēstures temati nepārtraukti tiek apspriesti gan masu medijos, gan arī visāda veida sarunās – no publiskām līdz

¹⁹⁷⁷ Piemēram, Baltinavas centrālajā laukumā ir novietots piemiņas akmens, bet uz tā nav nekādu uzrakstu vai zīmju, līdz ar to vairākumam iedzīvotāju nav zināšanu par šī akmens simbolisko nozīmi. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 50. lpp.

¹⁹⁷⁸ Piemēram, nosacītā piemiņas vieta Skrudalienā pie Gluhovas ezera ir aizaugusi, pēc kara uzliktie ar Dāvida zvaigznēm rotātie kapakmeņi pazuduši, un par šeit notikušo neliecina nekas, izņemot ebreju kopienas pie koka piesprausto piemiņas zīmi. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 341. lpp.

¹⁹⁷⁹ Grobiņā arī mūsdienās uz norādes pie Ilģu meža, kur nogalināti ebreji, uzraksts vēsta par “Fašisma upuru piemiņas vieta”. Lielākajā nogalināšanas vietā Līvānos Greivas mežā saglabājies gan padomju periodā izveidotais piemineklis, gan norāde “Fašisma upuru kapi”. Nogalināšanas vieta Ludzā pie Cirmas ezera atrodas zīme ar vēstījumu jidišā, latviski un krieviski: “Mūžīga piemiņa fašisma upuriem”. Pie ceļa uz Grīņu rezervātu ir zīme “Fašisma upuru kapi” un dziļāk mežā neliels piemineklis ar tādu pašu uzrakstu. Ceļa posmā Tukums – Kandava ir saglabājusies norāde uz nogalināšanas vietu Vecmokās ar tekstu latviešu un krievu valodā: “Vācu fašistu terora upuru kapi”. Sk.: Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. 115., 220.–224., 232., 252., 364. lpp.

¹⁹⁸⁰ Kaprāns, M., Procevska, O., Uzule, L., Saulītis, A. (2012). *Padomju deportāciju pieminēšana Latvijā: Atmiņu politika un publiskā telpa*. 93. lpp.

¹⁹⁸¹ Turpat. 98. lpp.

pat dziļi personiskām. Bet, no otras puses, tajās dominē gatavi stereotipi un ļoti selektīva attieksme pret vēstures faktiem un arī tematiem, jo pamatā runa parastī nav par vēsturi pašu par sevi: tā tiek izmantota kā arguments strīdos par mūsdienu aktuālajiem jautājumiem.¹⁹⁸²

Latvijas un starptautisko mediju rezonansi laika posmā no 1997. līdz 2000. gadam radīja arī tā dēvēta “Kalēja lieta” jeb Konrāda Kalēja tiesāšanas process, kas raisīja dažādus viedokļus gan atšķirīgu pārliecību dēļ, gan procesa dīvainās norises dēļ. K. Kalējs vairākas reizes mainīja dzīvesvietu, bet atbildīgās instances viņu no dažādām valstīm sūtīja atpakaļ uz Austrāliju, līdz visbeidzot Austrālija apsūdzēto izdeva tiesāšanai Latvijā. Uz šī lēmuma apelācijas sēdi K. Kalēju ienesa uz nestuvēm, kur viņš gulēja, procesa laikā tā arī neatvērdams acis. Viņš nomira divas nedēļas vēlāk, 2001. gada 8. novembrī. Vēsturnieks Uldis Neiburgs raksta:

Jāņem vērā, ka Kalēja lieta Latvijā kļuva aktuāla laikā, kad tā uzsāka virzību uz iestāšanos Eiropas Savienībā un NATO. Latvija vienlaikus saņēma gan mudinājumus izvērtēt savu holokausta vēsturi, gan pakļāva sevi kontrpropagandas riskam un pārmetumiem par šo jautājumu nepietiekamu risināšanu vai tiesu sistēmas nestabilitāti, kas varēja kavēt eiroatlantiskās integrācijas procesu.¹⁹⁸³

Nacistu kolaboracionisms Latvijā kļuva par būtisku vietējo un starptautisko mediju dienaskārtības daļu. 1998. gadā Guntis Ulmanis izteica nožēlu par latviešu piedalīšanos ebreju iznīcināšanā, kā arī ASV vizītes laikā saņēma “*Anti-Defamation League*” balvu, bet tās pasniegšanas laikā ADL direktors Abrahams Foksmans (*Foxman*) citastarpā paziņoja: “*Mēs jūs aicinām tiesāt 15. un 19. Latvijas SS divīziju locekļus.*”¹⁹⁸⁴ Šo procesu iedvesmots Vīzentāla centra direktors Efraims Zurofs 2002. gadā izsludināja operāciju “Pēdējā iespēja”, kuras mērķis bija censties notvert un tiesāt pēdējos vēl dzīvi palikušos nacistu kolaboracionistus. Latvijas mediji šo aktivitāti uztvēra negatīvi un pat ironiski, tikai retumis norādot uz to, ka Latvijas valsts pasivitāti centienos tiesāt nacistu okupācijas perioda noziedzniekus.

Analizētajā laika periodā par būtisku mediju notikumu, kas raisīja diskusijas par antisemitismu, kļuva žurnāla “Kapitāls” raksts “Žīdi valda pār pasauli”. Satversmes aizsardzības birojs divreiz uzsāka un izbeidza lietas izmeklēšanu, bet žurnāla galvenais redaktors Guntis Rozenbergs uzņēmās atbildību, publiski atvainojās par publikāciju un atkāpās no ieņemtā amata.¹⁹⁸⁵ Lai gan laikraksta numurs tika pilnībā izpirkts nedēļas laikā, tomēr ilgtermiņā žurnāla pieprasījumu šis gadījums nemainīja. Tomēr kontekstā ar Latvijas centieniem integrēties eiroatlantiskajās organizācijās tas iezīmēja jaunās pieļaujamības robežas attiecībā uz antisemitiska satura publicēšanu medijos.

Latvijā tāpat kā Baltijas valstīs kopumā, neraugoties uz centieniem institucionalizēt holokausta piemiņu, arī šajā laika periodā norādes par ebreju ciešanām parasti tika apslāpētas ar

¹⁹⁸² Kleckins, Ā. (2005). Stereotipu vientiesība un īstenības komplicētība. Grām.: Zelče, V. (proj. vad.). *Agora, 3: Pēckara Latvijas cilvēklaietelpa ≠ staļinisms. Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, Komunikācijas studiju nodaļa*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 9. lpp.

¹⁹⁸³ Neiburgs, U. (2014). “*Dievs, Tava zeme deg*”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. 168. lpp.

¹⁹⁸⁴ Cītēts pēc: Neiburgs, U. (2014). “*Dievs, Tava zeme deg*”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. 167. lpp.

¹⁹⁸⁵ Skandāls raisīja plašu mediju rezonansi, šim notikumam tika veltīts LTV sarunu raidījums “Mūsu cilvēks”, un Gunti Rozenbergu intervēja arī starptautiskie mediji, piemēram, “*The Wall Street Journal*”.

spēcīgi izteiktajām nacionālajām ciešanām, ko radījis padomju režīms. Martins Dīns norāda, ka Baltijas valstu pētnieku attieksmi pret holokausta tematiku raksturo “*spēcīgi izteikta nacionālistiska perspektīva*”, ko papildina pārspīlēts iespaids par vietējo ebreju aktīvu atbalstu padomju režīmam.¹⁹⁸⁶ Dažādo attieksmi pret abiem okupācijas režīmu noziegumiem un nevēlēšanos nosodīt holokausta nozieguma līdzdalībniekus vairākkārt aktualizēja valsts prezidente Vaira Vīķe-Freiberga, kas par šo tematu runāja arī padomju represiju piemiņas dienās:

Sāksim ar kolaboracionismu un nacistu noziegumiem, kas notika arī Latvijā. Nu, notika! Bet tas ilgu laiku tika noliegts. [...] Tātad pirmais – mums ir jāatkratās no šī mīta, ka latvieši nepiedalījās. Tas ir arī tas, ko no mums pieprasa pasaules ebreju kopiena. Mums jānonāk līdz šim psiholoģiskajam solim un jāatzīst, ka tur bija arī latviešu līdzdalībnieki. Tas ir noziegums, un noziegums ir jāsoda. Un ir arī jāsaprot, ka nekas nevar šādus noziegumus attaisnot. Mums jātiek vaļā arī no ļoti kaitīgā mīta, it kā 14. jūnija deportācijas un fakts, ka daudzi cilvēki tajās pazaudēja savus tuviniekus, varētu būt attaisnojums viņiem vēlāk stāties bedres malā un šaut ebrejus. Tas nav attaisnojums! [...] To, kāpēc latvieši bija gatavi stāties vērmahta rindās un iet karot pret komunismu, pasaulei izskaidroja Rietumu bēgļi Nirnbergas prāvās. Šis izskaidrojums tika pieņemts, un to mēs varam aizstāvēt. Kaut ne bez grūtībām. Bet to, kāpēc atradās latvieši, kas piedalījās civiliedzīvotāju apšaušanā, nevar izskaidrot nevienam nekad un nekur, tas mums ir jāsaprot. Un tā ir būtiska starpība.¹⁹⁸⁷

Šajā laikā publiski jautājumus par attieksmi pret holokaustu, tā upuriem un pieminēšanu medijos uzdeva vel vairāki intelektuāļi. 2002. gadā filozofs Artis Svece norādīja, ka pārspīlēta koncentrēšanās uz savām ciešanām varētu būt negatīvi vērtējama, jo noteikti nepalīdz saprasties ar citiem, un publiski jautāja, “*vai kāds, izņemot vēsturniekus, ir nopietni pievērsis uzmanību latviešu līdzdalībai holokaustā?*”¹⁹⁸⁸ Arī žurnālists Pauls Raudseps 2003. gadā norādīja, ka to cilvēku loks, kas ir informēts par ebreju nogalināšanu un tās sekām, Latvijā ir ierobežots:

Mums par to ir jāzina aiz cieņas pret mirušajiem. Mums par to [holokaustu] ir jāzina, jo, tikai godīgi, atklāti paraugoties uz šādu ļaunumu, mums ir cerības pārvarēt šausmību un saprast tos iecietības un tiesību principus, kas ir modernās Rietumu civilizācijas (arī Eiropas Savienības un NATO) pamatā. Galu galā - mums par to ir jāzina, jo tieši līdzjūtība pret citu ciešanām mūs padara par cilvēkiem.¹⁹⁸⁹

¹⁹⁸⁶ Dean, M. (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. P. 123. F. Lobonts raksta, ka ebreju reifikācija par draudīgiem svešiniekiem ir diskursīvi saistīta ar nacionālās vēstures fetišizāciju, kas ir galvenais etnocentrētas nacionālās identitātes leģitimētājs. Sk.: Lobont, F. (2004). Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe. P. 441. Šo apgalvojumu pamato tādi darbi kā 1999. gadā trijās valodās – latviešu, angļu un krievu – izdots Latvijas Valsts arhīva dokumentu krājums par okupācijas varu politiku Latvijā no 1939. līdz 1991. gadam, kura 12 no 13 nodaļām veltīta PSRS politikas atainošanai, bet holokaustu reprezentē 3 no kopumā 300 izvēlētajiem dokumentiem. Sk.: Pelkaus, E. (Ed.). *Policy of Occupation Powers in Latvia, 1939–1991: A Collection of Documents*. Rīga: Nordik. P. 197.–200.

¹⁹⁸⁷ Vīķe-Freiberga, V. (2001, 14. jūn.). 14. jūnijs – komunistiskā genocīda upuru piemiņas diena. *Latvijas Vēstnesis*. Sk.: https://www.vestnesis.lv/body_print.php?id=25301. Valsts prezidente Vaira Vīķe Freiberga ir aktīvi piedalījies dažādos ebreju kopienas/kopienas organizētos pasākumos gan Latvija, gan ārvalstīs, un arī pēc prezidentūras termiņa beigām ikreiz paudusi atbalstu ebreju kopienai tās centienos stiprināt savu kultūru, veidot holokausta upuru piemiņu, kā arī nosodot latviešu kolaboracionistus, kas piedalījušies šajā noziegumā, aicinājusi apzināties ebreju devumu Latvijas vēsturē un holokausta līdzdalībnieku pastrādāto ļaunprātību. Piemēram, 2011. gadā atklājot bibliotēku ebreju kopienas telpās, viņa norādīja: Es novēlu, lai šī bibliotēka kalpotu visiem, kas iet cauri viņas durvīm un atver grāmatu vākus, un lai viņi iegūtu dziļāku izpratni par jūdaismu, ebreju tautas gan traģisko, gan priecīgo vēsturi, dziļāku izpratni par pasaules kultūras mantojumu. Lai caur šīm zināšanām paši kļūtu atvērti, saprotošāki, gudrāki, cilvēcīgāki.”

¹⁹⁸⁸ Svece, A. (2002, 17. jūl.). Politikorektums un Citi. *Diena*. 12. lpp.

¹⁹⁸⁹ Raudseps, P. (2003, 8. dec.). Divās dienās 25 tūkstoši. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/arhivs/divas-dienas-25-tukstosi-11859829>.

Spilgti attieksmi pret holokaustu raksturoja arī vēsturnieks Aivars Stranga. Viņš norādīja, ka nozīmīgākie cēloņi, kas nesekmē holokausta sociālās atmiņas iekļaušanos Baltijas atmiņas telpā, ir apziņa, ka tā nav “mūsu”, bet “viņu” traģēdija, kas ietver uzskatu par ebrejiem kā svešiniekiem, kuru iznīcināšana nav “mūsu” problēma, un antisemitisms robežās no seniem ikdienas stereotipiem līdz izteiktam radikālismam, kas arī mūsdienās reproducē nacisma rasistiskās doktrīnas.¹⁹⁹⁰

7.4. Holokausta sociālā atmiņa Latvijā, 2005-2014

Iestāšanās eiroatlantiskajās organizācijās, visizteiktāk – ES, nozīmēja arī likumdošanas normu pielāgošanu jaunajiem saistošajiem noteikumiem. Eiropas Savienībā holokausta noliegšana ir kriminalizēta ar nosacījumu, ka dalībvalstis var izvēlēties sodīt tādas izpausmes, kas apdraud sabiedrisko kārtību vai ir draudīgas, aizvainojošas vai aizskarošas.¹⁹⁹¹ Savukārt, lai gan specifiski holokausts Latvijā nav kriminalizēts, krimināllikuma 74.¹ pants “Par genocīda, nozieguma pret cilvēci, nozieguma pret mieru un kara nozieguma attaisnošanu” paredz, ka

Par genocīda, nozieguma pret cilvēci, nozieguma pret mieru vai kara nozieguma publisku slavināšanu vai īstenotā genocīda, nozieguma pret cilvēci, nozieguma pret mieru vai kara nozieguma publisku noliegšanu vai attaisnošanu soda ar brīvības atņemšanu uz laiku līdz pieciem gadiem vai ar piespiedu darbu.¹⁹⁹²

Kopš iestāšanās Eiropas Savienībā Latvijas amatpersonas ir centušās panākt padomju noziegumu nosodīšanu un to pielīdzināšanu nacisma noziegumiem. Latvijas mērogā abu okupācijas režīmu pielīdzināšana tika tiesiski nostiprināta jau 1992. gada 25. martā, kad Latvijas Republikas Augstākā Padome pieņēma lēmumu “Par konvencionālo tiesību normu izpildi Latvijā attiecībā uz noziegumiem pret cilvēci”, kurā padomju represiju upurus pielīdzināja nacisma upuriem un abu režīmu represijas definēja kā noziegumus pret cilvēci:

Saskaņā ar konvencionālajām tiesību normām uzskatīt Padomju Savienības Komunistiskās partijas un Latvijas Komunistiskās partijas organizētās un vadītās politiskās represijas pret Latvijas pilsoņiem, kā arī Latvijas valsts un tās vērtību iznīcināšanu un deformēšanu pret tautas gribu par noziegumiem pret cilvēci, gluži tāpat kā nacionālsociālistu līdzīgu rīcību, un neattiecināt uz šiem noziegumiem noilgumu.¹⁹⁹³

Savukārt 1995. gadā pieņemtais “Repatriācijas likums” PSRS komunistisko teroru, kura laikā “tūkstošiem nevainīgu cilvēku tika izsūtīti uz dažādām nāves nometnēm” tika klasificēts kā “*vissmagākais genocīds*”.¹⁹⁹⁴ Tomēr Latvijas un citu Austrumeiropas valstu iestāšanās eiroatlantiskajās organizācijās noteica abpusēju pagātnes perspektīvu tuvināšanos. Latvijas gadījumā tas nozīmēja atteikšanos no genocīda jēdziena lietojuma, raksturojot padomju represijas – bez iepriekšējo lēmumprojektu noraidīšanas šāds jēdziens vairs neparādījās 2005.

¹⁹⁹⁰ Stranga, A. (2002). *Ebreji un diktatūras Baltijā (1926–1940)*. 2. izd. Rīga: LU Jūdaikas studiju centrs. 333.–334. lpp.

¹⁹⁹¹ Lipstadt, D. (2012). *Denial*. P. 570.

¹⁹⁹² Krimināllikums 74.1. pants. *Par genocīda, nozieguma pret cilvēci, nozieguma pret mieru un kara nozieguma attaisnošanu*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=193112>.

¹⁹⁹³ LR Augstākā Padome. (1992, 23. marts). *Lēmums Par konvencionālo tiesību normu izpildi Latvijā attiecībā uz noziegumiem pret cilvēci*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=65483>.

¹⁹⁹⁴ LR Saeima. (1995, 21. sept.). *Repatriācijas likums*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=37187>.

gadā LR Saeimas pieņemtajā deklarācijā “Par Latvijā īstenotā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā komunistiskā okupācijas režīma politikas nosodījumu”.¹⁹⁹⁵ Savukārt starptautiskajām organizācijām tas noteica nepieciešamību ņemt vērā arī austrumeiropiešu pozīciju un vēstures traktējumu.

Latvija, kā arī citas Baltijas un arī Austrumeiropas valstis kopīgiem spēkiem centās panākt savas pagātnes vīzijas, kuras centrālais elements – padomju un/vai komunisma noziegumi – akceptēšanu starptautiskā līmenī un veicināt vienotu Eiropas politiku attiecībā pret padomju/komunisma pagātni,¹⁹⁹⁶ bet, kā raksta Mārtiņš Kaprāns, “*par nozīmīgākajām transnacionālajām skatuvēm, uz kurām ar mainīgām sekmēm tika aizstāvētas Latvijas politiskās atmiņas pastāvēšanas tiesības, kļuva Eiropas Savienība, Eiropas Padomes Parlamentārā asambleja un Eiropas Cilvēktiesību tiesa (ECT)*.”¹⁹⁹⁷ Tādejādi pretrunīgo pagātnes interpretāciju pretstāvē Eiropā pēdējo desmitgažu laikā norisinājusies konkurences cīņa starp holokausta atmiņu un padomju režīma represiju atmiņu, un par šīs cīņas galvenajiem aktoriem ir kļuvuši gan politiķi, gan vēsturnieki, tādēļ Klauss Legevi un Anne Langa uzskata, ka ES atmiņas politikas lielākais izaicinājums ir panākt, lai sociālās atmiņas procesi tiktu pāri nacionālo vēsturu ietvariem.¹⁹⁹⁸

No vienas puses, austrumeiropiešu centieni veicināt sev aktuālas pagātnes konstrukcijas atzīšanu ir saņēmuši gan pētnieku, gan politiķu atzinību un atbalstu,¹⁹⁹⁹ bet, no otras puses, šāda

¹⁹⁹⁵ LR Saeima. (2005, 12, maijs). *Deklarācija Par Latvijā īstenotā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā komunistiskā okupācijas režīma politikas nosodījumu*. Sk.: http://www.saeima.lv/arhivs/8_saeima/deklarac_total.htm.

¹⁹⁹⁶ Mälksoo, M. (2014). Criminalizing Communism: Transnational Mnemopolitics in Europe. *International Political Sociology*. 8, 82–99.

¹⁹⁹⁷ Kaprāns, M. (2014). Latvijas politiskā atmiņa: nacionālās un transnacionālās dimensijas. 11. lpp. Eiropas Tautas partija un Eiropas demokrātu grupa 2004. gadā panāca pirmo lēmumu par oficiālo komunistiskā totalitārisma nosodījumu. 2006. gadā Eiropas Padomes Parlamentārās asambleja pieņēma rezolūciju “Par totalitāro komunistisko režīmu izdarīto noziegumu nosodīšanu”, 2008. gadā Eiropas Parlaments akceptēja deklarāciju “Par 23. augusta pasludināšanu par Eiropas staļinisma un nacisma upuru atceres dienu”, 2009. gadā Eiropas Parlaments pieņēma rezolūciju “Par Eiropas sirdsapziņu un totalitārismu”, bet 2011. gada 23. augustā Eiropas Savienības valstu pārstāvji parakstīja Varšavas deklarāciju par totalitārisma nepieļaušanu. Sīkāk sk.: Kaprāns, M. (2014). Latvijas politiskā atmiņa: nacionālās un transnacionālās dimensijas. 9. lpp.

¹⁹⁹⁸ Sk.: Leggewie, C., Lang, A. (2011). *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachfeld wird besichtigt*. S. 24, 45–55. Politoloģe S. Katagū (*Kattago*) kā situācijas risinājumu piedāvā aicinājumu izmantot Hannas Ārentes un Jesaja Berlina plurālisma idejas, lai atzītu un respektētu vēsturiskas atšķirības un viedokļu dažādību, gan nenorādot uz praktiskiem pasākumiem to iedzīvināšanai. Sk.: Kattago, S. (2009). Agreeing to Disagree on the Legacies of Recent History: Memory, Pluralism and Europe after 1989. P. 375–395. Divu ļaunumu koncepcija ir raksturīga arī vairākiem Rietumeiropas vēsturnieku darbiem. Sk., piemēram: Felder, M. (2009). *Lettland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940–1946*. Paderborn: Schöningh. No tiem vislielāko ažiotažu un interesi, iespējams, tieši austrumeiropiešiem tuvās divu ļaunumu perspektīvas dēļ ir raisījusi Timotija Snaidera monogrāfija “Asinszemes”, kuras koncepcijas pamatā ir centieni paraudzīties uz salīdzinoši mazu teritoriju kā kopumu, kurā gan padomju, gan nacistu varmācības un mījiedarbības rezultātā norisinājusies milzīga traģēdija un noslepkavoti 17 miljoni civiliedzīvotāju, tajā skaitā 6 miljoni ebreju. Sk.: Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books. Šī T. Snaidera pieeja visbiežāk kritizēta tieši par holokausta specifikas nepietiekamu akcentēšanu. Piemēram, politologs Aleksandrs Grots (*Groth*) norāda uz vietējā antisemitisma lomas mazināšanu vai vietumis pat ignorēšanu holokausta īstenošanā Austrumeiropā, un holokausta uzskaidrošanu ar komunistu valdīšanas perioda raišitu kauzalitāti. Pēc A. Grota domām, grāmatas vājākā daļa ir faktu un skaitļu vispārinājums un izdarīties secinājumi nobeigumā, kā rezultātā T.Snaiders, vāji pamatotu apsvērumu dēļ sametot visus upurus vienā grozā, esot radījis neko vairāk kā rīku, ko izmantot tiem, kas vēlas trivializēt un relativizēt holokaustu. Sk.: Groth, A. J. (2011). Review: Bloodlands – Europe Between Hitler and Stalin. *The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5771 (2), 123–127.

¹⁹⁹⁹ Anne Apelbauma ir viena no redzamākajām autorēm, kas norādījusi uz Rietumu neieinteresētību padomju režīma noziegumu atzīšanā un nosodīšanā. Kā spilgtu piemēru viņa min Rietumos valdošo atšķirīgo attieksmi pret noziedzīgu

pagātnes norišu interpretācija ir raisījusi neizpratni un virkni protestu.²⁰⁰⁰ Vairāku holokausta pētnieku skatījumā Baltijas valstīm raksturīgā divu ļaunumu perspektīva ir uzskatāma par holokausta “vājo noliegšanu”, jo nacisma režīma noziegumi ne tikai tiek salīdzināti ar padomju, bet PSRS īstenotās pārestības tiek konstruētas kā nozīmīgākas un nežēlīgākas.²⁰⁰¹ Kultūrvēsturnieks Dovids Kacs (*Katz*) ir viens no publiski pamanāmākajiem autoriem, kurš centies apstrīdēt austrumeiropiešiem aktuālo divu ļaunumu vīziju.²⁰⁰² D. Kacs to dēvē par dubultā genocīda (*double genocide*) perspektīvu, kas, viņaprāt, ir līdzvērtīga holokausta noliegšanai.²⁰⁰³

7.4.1. Divu ļaunumu perspektīva Latvijas historiogrāfijā un publiskajā telpā

Daudzu Latvijas vēsturnieku perspektīvā ilgstoši dominējusi tā dēvētā “divu ļaunumu perspektīva, kuras pamata atziņa par to, ka nacistiskās okupācijas norises nav skatāmas atrauti no tā, kas notika pirmās padomju okupācijas laikā.”²⁰⁰⁴

Baltijas vēsturnieki nereti ieņēmuši advokātu vai pat propagandistu pozīcijas centienos atspēkot pret vietējiem iedzīvotājiem vērstos, viņuprāt – nepamatotos, apmelojumus. Konceptija, kas paredz, ka latviešu leģionāri pašizliedzīgi cīnījās par Latvijas neatkarību, nevis kalpoja nacistiem kā viņu līdzskrējēji, ir izplatīta arī mūsdienā Latvijā publicētajos darbos.²⁰⁰⁵ Par

režīmu simboliku, jo nacistu simboli ir strikti aizliegti un padarīti par tabu, tikmēr padomju režīmam tipiskais sirpis un āmurs uz sarkana fona tiek uztverts ar humoru. Sk.: Appelbaum, A. (2003). *Gulag: A History*. New York: Penguin Books. P. 5–6.

²⁰⁰⁰ Piemēram, Heidemarija Ūla ir kritizējusi tā dēvētās Prāgas deklarācijas centienus nosodīt komunisma ideoloģijas noziegumus un veidot izpratni par abu totalitāro režīmu pastrādāto noziegumu būtību un savstarpējo mijiedarbību, dēvējot šādu nacionālsociālisma un komunisma ieviešanas zem viena totalitārisma lietussarga termina perspektīvu par nesavietojamu ar Eiropas atmiņas kultūru, kā apstiprinājumu minot reakciju uz Lietuvas [sic!] ārlietu ministres Sandras Kalnietes 2004. gada runu, kurā ministre norādīja, ka gan nacionālsociālisms, gan komunisms ir vienlīdz noziedzīgi režīmi. Sk.: Uhl, H. (2009). *Conflicting Cultures of Memory in Europe: New Borders between East and West*. P. 63–65.

²⁰⁰¹ Lipstadt, D. (2005). *History on Trial: My Day in Court with David Irving*. New York: Ecco. P. 571.

²⁰⁰² Šīm mērķim Dovids Kacs ir izveidojis internet vietni, kurā aktualizē dažādu, viņaprāt, būtiskus holokausta noliegšanas vai antisemitisma izpausmju piemērus. Sīkāk sk.: <http://defendinghistory.com>.

²⁰⁰³ Dovids Kacs uzskata, ka Baltijas valstīs kopumā un arī Latvijā dominē antikrievisks, antisemitisms, ultranacionālisms un tiek īstenota pretminoritāšu politika. Turklāt, viņaprāt, Baltijas valstīs, jo īpaši – Lietuvā, antisemitisms iegūst arvien jaunas akadēmiskās aprises.

²⁰⁰⁴ Šīs pieejas aktīvākais aizstāvis ir profesors Inesis Feldmanis: Feldmanis, I. (2012). *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945): jauns konceptuāls skatījums*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 63.–64. lpp.; Feldmanis, I. (2008). “Vācu laiks: pētniecības problēmas un to risinājumi. 28.–45. lpp.; Feldmanis, I. (2007/2001). *Latvija vācu okupācijas laikā (1941–1945): aktuālās izpētes problēmas*. 173.–185. lpp.; Feldmanis, I. (2007/2003). *Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi*. 59.–71. lpp. Tipiski par divu ļaunumu paradigmu un padomju režīmu kā lielāko ļaunumu latviešiem. Sk.: Strods, H. (2008). *PSRS un Vācijas okupācijas noziegumi Latvijā (1940–1990)*. *Latvijas Vēsture*, 2 (70), 109–116. Tipiska Baltijas pētnieku pozīcija raksturota šajā Lietuvas vēsturnieka Ronalds Raščinska izteikumā: “Nacistiskās Vācijas sakāve izraisīja vispārēju šī režīma un tā ideoloģijas nosodījumu. Demokrātiskajā pasaulē tika pieņemts plašs šīs sistēmas un tās paveikto noziegumu, īpaši holokausta (jeb Shoah) novērtējums. Ļoti skaidra attieksme pret nacistisko ideoloģiju un šī režīma noziegumiem ir demokrātisko valstu vērtību sistēmas pamatakmens. Tam ir universāla nozīme. Padomju totalitārisma pastāvēšana gadu desmitiem pēc kara neļāva līdzīgi novērtēt šī režīma lomu cilvēces vēsturē asiņainākā konflikta izraisīšanā un represijās pret saviem, kā arī okupēto nāciju iedzīvotājiem. [...] Vēsturi vienmēr raksta iekarotāji un uzvarētāji. Un viņi vēsturiskos notikumus atspoguļo, kā tiem tīk.” Sk.: Raščinsks, R. (2009). *Atsevišķas vēsturiskās atmiņas. Dažāda izpratne par nacismu un padomju noziegumiem*. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940–1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga*. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 505. lpp.

²⁰⁰⁵ Viens no spilgtākajiem piemēriem ir: Lācis, V. (2006). *Latviešu leģions patiesības gaismā*. Rīga: Jumava.

attieksmi pret holokaustu netieši liecina arī “Baigā gada” mīta nostiprināšanās ne tikai sabiedrībā kopumā, bet arī akadēmiskajā vidē.²⁰⁰⁶²⁰⁰⁷

Baltijas valstīs dominē antikomunistisks/antipadomisks konsenss,²⁰⁰⁸ kas nereti nozīmē arī antisemītiskas tendences. Šīs pieejas ietvaros dažkārt Latvijā tiek īstenota prakse nediskutēt par holokausta noziegumiem un par nepieciešamību tos nosodīt – tos aizvieto centieni norādīt uz līdzīgām tendencēm, noziegumiem pret latviešiem vai to noklusēšanu. Šīs prakses ietvaros centieni noliegt holokaustu vai paust antisemītiskus uzskatus nereti tiek nevis nosodīti, bet izmantoti, lai norādītu uz netaisnību – noziegumiem pret latviešiem, to neatzīšanu vai nepamatotu latviešu vainošanu holokaustā. Vēsturnieks Uldis Neiburgs raksta:

Cik dzīva diskusija izcēlās pēc savulaik vienā žurnālā “Kapitāls” publicēta raksta “Žīdi valda pasauli”, bet, kad “Čas” publicēja montāžu ar Brīvības pieminekli, kur Mātes Latvijas tēlam triju zvaigžņu vietā bija kāškrusti, tā skaitījās “demokrātijas izpausme”. Nevienam arī neuztrauc, piemēram, Saeimas deputāta Kabanova uzstāšanās holokausta konferencē Maskavā, klaji sagrozot vēstures faktus un apzināti nomelnojot Latviju un latviešus. Bet, tikko kāds bijušais leģionārs “Radio Naba” dalās savos iespaidos par 1941. gada deportācijām, kuru īstenošanā piedalījušies arī ebreji, tā raidījumu pēc pāris vēstniecību prasības aiztaisa ciet.²⁰⁰⁹

Līdz ar to Latvijas akadēmisko pētnieku vidū pastāv nozīmīgas atšķirības viedokļos par holokausta norisi Latvijā. Visizteiktākās tās ir jautājumā par vietējo iedzīvotāju līdzdalību holokaustā un tā vērtējumiem. Īpaši dažādi uzsvāri tiek likti jautājumā par kolaboracionistu brīvprātīgu līdzdalību un iniciatīvu, no vienas puses, un precīzu uzraudzību un nacistu pavēļu pildīšanu, no otras. Perspektīva, kas paredz, ka holokausts notika pēc nacistu plāna un stingrā okupācijas režīma uzraudzībā raksturīga Andrievam Ezergailim²⁰¹⁰ un arī Inesim Feldmanim²⁰¹¹. Bet uz šīs pozīcijas nepamatoti centieniem minimizēt kolaboracionistu lomu un atbildību

²⁰⁰⁶ Tematikas akadēmisku aktualizāciju sk.: Zellis, K. (2006). “Baigais gads” – mīts un tā evolūcija. Grām.: Zellis, K. (sast.). *Mīti Latvijas vēsturē*. Rīga: Žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds. 104.–111. lpp. Par to, ka ebreju saistība ar Baigo gadu ir viens no aktuālākajiem etniskajiem stereotipiem Latvijā, liecina etnoloģes Ilzes Boldānes pētījumi. Sk.: Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās–21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*. 267. lpp.

²⁰⁰⁷ Piemēram, Latvijas sabiedrisko mediju portālā LSM publicēta ziņa vēstīja, ka “Meža kapu “Balto krustu” kapulaukā notiks piemiņas brīdis Baigajā gadā un GULAGA nometnēs nogalināto Latvijas iedzīvotāju piemiņai”, un informēja, ka “lielākā daļa apbedīto ir no tā saucamā “Šustina saraksta”, ko atrada Centrālcietumā tūlīt pēc padomju armijas padzīšanas 1941. gadā.” Sk.: LSM ziņu redakcija. (2014, 2. jūl.). “Balto krustu” kapulaukā notiks svētbridis Baigā gada upuru piemiņai. LSM. Sk.: <http://www.lsm.lv/lv/raksts/latvija/zinas/balto-krustu-kapulauka-notiks-svetbriidis-baiga-gada-upuru-piemi.a90215>.

²⁰⁰⁸ Skudra, O. (2011). Daži sociālās atmiņas teorētiskie, metodoloģiskie un terminoloģiskie aspekti. 66. lpp.

²⁰⁰⁹ Neiburgs, U. (2012, 24. maijs). Kā izbeigt karu: saruna ar vēsturnieku Uldi Neiburgu. *Latvijas Avīze*. Sk.: http://la.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=350825%3Ak-izbeigt-karu-saruna-ar-vesturnieku-uldi-neiburgu&catid=95%3Aintervijas&Itemid=439. Savukārt LVK vadītājs Inesis Feldmanis kā iemeslu, kādēļ Latvijas vēsturniekiem būtu nepieciešams pētīt holokaustu un kolaboracionismu tajā, min pārmetumus par latviešu nevēlēšanos pētīt savu līdzdalību ebreju represijās, kas negatīvi iespaido Latvijas tēlu, nevis atziņu par šī notikuma traģismu vai atbildību. Sk.: Feldmanis, I. (2007/2001). Latvija vācu okupācijas laikā (1941–1945): aktuālās izpētes problēmas. 179. lpp.

²⁰¹⁰ Sk., piem.: Ezergailis, A. (2001). Folklorā pret vēsturi: holokausta pētniecība Latvijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 106.–120. lpp.; Ezergailis, A. (2007/2003). Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvāta, bet noraidīta. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga; Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 11. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 119.–140. lpp.

²⁰¹¹ Sk.: Feldmanis, I. (2008). “Vācu laiks: pētniecības problēmas un to risinājumi. 28.–45. lpp.; Feldmanis, I. (2007/2003). Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi. 59.–71. lpp.;

norāda Eva Onkena Pettai²⁰¹², Margērs Vestermanis²⁰¹³, Dovs Levins²⁰¹⁴, abiem pēdējiem pārspīlējot un vispārinot vietējo iedzīvotāju antisemitisko motivāciju holokausta realizācijā.²⁰¹⁵ Savukārt šķietami vidusmēra, neitrāli vērtējošu un pret kategoriskiem viedokļiem kritisku pozīciju savās holokausta tematikai veltītajās publikācijās konsekventi ievērojis vēsturnieks Aivars Stranga.²⁰¹⁶

Vēsturnieks Martins Dīns norāda, ka visu Baltijas valstu pētniekiem ir izstrādājies tipveida holokausta norišu atainojums, kura struktūra ir šāda: 1) izņemot dažas marginālas grupas, pirms kara periodam raksturīgs relatīvi nenozīmīgs antisemitisms; 2) padomju okupācijas traģiskā pieredze un tās negatīvā ietekme; 3) vietējo iedzīvotāju līdzdalība holokaustā kontekstā ar ebreja-padomju kolaboracionista tēla uztveri. Šāda pieeja tiek kritizēta Rietumu pētnieku darbos, norādot uz to, ka padomju okupācijas gads nav pietiekams pamats, lai izskaidrotu to, kas notika vietējo iedzīvotāju un ebreju attiecībās nacistiskās okupācijas laikā.²⁰¹⁷

7.4.2. Kolaboracionisma konteksts un pētniecība Latvijā

Kā norādīts iepriekšējā nodaļā, jautājums par latviešu kolaboracionismu nacistiskās okupācijas laikā un tā lomu slepkavību plānošanā un īstenošanā joprojām ir pretrunīgs un raisa kaismīgas debates gan Latvijā, gan Vācijā un ASV,²⁰¹⁸ turklāt Latvija dažkārt kļūst pat kolaboracionismu simbolizējošu apzīmējumu.²⁰¹⁹ Slepkavībās Latvijas teritorijā piedalījās daži

²⁰¹² Sk.: Onken, E. C. (1998). *Revisionismus schon vor der Geschichte: Aktuelle Kontroversen in Lettland um die Judenvernichtung und die lettische Kollaboration während der nationalsocialistischen Besatzung*. P. 63–80.

²⁰¹³ Vienu no Vācijā publicētajiem rakstiem par glābēju tematiku M. Vestermanis pat nosaucis – “Glābēji rokaspuīšu zemē”. Sk.: Vestermanis, M. (1996). Retter im Lande der Handlanger. In: Benz, W., Wetzel, J. (Hrsg.). *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS Zeit*. Berlin: Metropol. S. 231.–273.

²⁰¹⁴ Levin, D. (2007/2001). Some Basic Facts on Latvian Jewry – Before, During and After the World War II. P. 143–152.

²⁰¹⁵ Levin, D. (1990). On the Relations between the Baltic Peoples and Their Jewish Neighbours Before, During and After World War II. *Holocaust Genocide Studies*, 5 (1), 53–66.; Vestermanis, M. (1996). Retter im Lande der Handlanger. S. 231.–273.; Levin, D. (2002). Disinformation and Antisemitism: Holocaust Denial in the Baltic States, 1945–1999. P. 847–857.

²⁰¹⁶ Sk.: Stranga, A. (2008). Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1945. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā. 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 23. sēj.; Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 21.–28. lpp. Stranga, A. (2004). Holokausta pētniecības problēmas. 17. lpp.

²⁰¹⁷ Dean, M. (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. P. 123.–124. Tieši šo iemeslu dēļ Latvijas vēsturnieku komisijas lēmums skatīt holokausta norises plašākā, bet ne ļoti plašā – pirms un pēc tam notikušo padomju okupāciju – kontekstā varētu būt problemātisks, jo tas pamata izskaidrojošo perspektīvu nosaka un ierobežo ar padomju periodu un tā laika notikumiem, ignorējot plašāku vēsturisko notikumu fonu un dažādu sociāli politisko un individuāli psiholoģisko norišu kopumu. Versija, kas paredz, ka holokausts notika kā atbildes reakcija uz ebreju līdzdalību padomju okupācijas gada represijās, vēl jo vairāk – mēģinājumi ar to attaisnot līdzdalību, ir apšaubāma vairāku iemeslu dēļ: 1) ebreji no padomju represijām Latvijā cieta ne mazāk, bet vairumā epizožu vairāk nekā citas etniskās grupas; 2) tie ebreji, kas ieņēma augstus amatus padomju režīma varas un drošības struktūrās, aizbēga kopā ar Sarkano armiju (to, ka nošautie lielā vairumā gadījumu nebija padomju varas represiju plānotāji un realizētāji nevarēja nepamanīt reģionos un vietās, kur slepkavībās piedalījās vietējie iedzīvotāji, kas nošāva savus kaimiņus, pārdevējus un skolas biedrus); 3) pirmie divi punkti var tikt apstrīdēti ar nacistiskās antisemitisma propagandas ietekmi, kas atainoja neesošo par esošo, tomēr jāņem vērā, ka pirmās apcietināšanas, laupīšanas, represijas un arī slepkavības vietējo iedzīvotāju izpildījumā norisinājās jau ar pirmajām okupācijas dienām, kad antisemitiskā rīdīšana vēl nebija pilnvērtīgi sākusies un tik īsā laika periodā nevarēja nozīmīgi ietekmēt auditorijas attieksmes.

²⁰¹⁸ Angrick, A., Klein, P. (2012). *The “Final Solution” in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941–1944*. P. 3.

²⁰¹⁹ Normans Deiviss savā grandiozajā darbā par Eiropas vēsturi nodaļu ar nosaukumu “Lettland” veltījis holokausta un vietējā kolaboracionisma raksturošanai. Viņš vēsta: “Vispirms bijušās Latvijas armijas un policijas vienības, kā arī dezertieri no bijušās padomju armijas tika pārcelti vācu pavēlniecības pakļautībā. Palīgpolicijas vienības, ko vēlāk nosauca

simti vietējo iedzīvotāju, taču viņiem asistēja gan dažādās aizsardzības struktūrās, gan civilajā pārvaldē iesaistītie, kā arī visplašākā grupa – tie, kas iedzīvojās uz nogalināto ebreju mantu rēķina, tādēļ vēsturnieks Martins Dīns secina, ka bez vācu okupācijas holokausts nebūtu noticis, bet bez vietējā kolaboracionisma ebreju traģēdija nebūtu tik grandioza.²⁰²⁰

Kaut gan atsevišķu empīrisku faktu un dažkārt izteikti spilgtu vērtējumu netrūkst, Latvijā kolaboracionisms zināmā mērā ir svešvārds vai lielākoties ignorēta tēma. Otrā pasaules kara laikā viena otrai sekojušās okupācijas un vēlāk īstenotā PSRS kolonizācijas politika, ko Latvijā daudzi bija spiesti saukt, bet citi brīvprātīgi dēvēja par sociālisma brīvību un komunisma celtniecību, un ar šīm parādībām neizbēgami saistītais kolaboracionisms joprojām ir teorētiski un empīriski vēl tikai apgūstams lauks. Būtiskākais iemesls tam varētu būt Latvijas publiskajā telpā dominējošā upura identitāte, kas, pēc sociālās atmiņas teorētiķes Aleidas Asmanes domām, parasti rada imunitāti pret refleksijām par vainu un atbildību.²⁰²¹

Ja kolaboracionisms ar padomju perioda varu ir temats, kas raisa gan žurnālistu, gan dažkārt arī pētnieku interesi, tad sadarbība ar nacistisko režīmu Latvijas publiskajā telpā lielākoties netiek nosodīta vai arī tai tiek meklēti dažādi attaisnojumi.²⁰²² Vairāku Latvijas vēsturnieku darbos tiek pamatots viedoklis, ka Latvijas kolaboracionisms ar nacistisko režīmu pieprasa citādu pētniecisko pieeju un nav vienādojams ar citu valstu pieredzi, jo kolaboracionisma kopaina un konteksts katrā okupētajā valstī veidojās atšķirīgi, tādēļ individuāli jāizvērtē katras konkrētās valsts kolaboracionisma saturs, būtība un ietekme.²⁰²³

Vēl viens plaši izmantots arguments, ar ko kuru tiek pamatota atteikšanās vēlreiz atgriezties pie šī temata, ir tendence, ka PSRS ietekmes zonās palikušie un tiesātie nacistu kolaboracionisti ir saņēmuši salīdzinoši daudz bargākus sodus nekā Rietumos palikušie vai uz

par *Schutzmannschaft* jeb *Schuma*, izmantoja frontes dienestā par apsargiem, darbaspēku un ugunsdzēsējiem, kā arī “speciālo operāciju” veikšanai. (Vēlāk izrādījās, ka pēdējais eifēmisms ietvēra arī ebreju slepkavošanu SS uzraudzībā)” Sk.: Deiviss, N. (2009). *Eiropas vēsture*. 1030. lpp.

²⁰²⁰ Dean, M. (2004). *Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe*. P. 128.

²⁰²¹ Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. S. 262. Sīkāk upura identitātes problemātiku raksturojuši Klaus Legevi un Anne Langa, kuri norāda, ka cietēja perspektīva neparedz apceres par savu vainu un tieši tādēļ ilgu laiku pēc neatkarības atjaunošanas 20. gadsimta beigās Baltijās valstīs nav norisinājušās kritiskas diskusijas un refleksijas par kolaboracionismu nacistiskās okupācijas laikā un līdz ar to arī par vietējo iedzīvotāju līdzatbildību holokaustā. Sk.: Leggewie, C., Lang, A. (2011). *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt*. S. 66–67.

²⁰²² Piemēram, vēsturnieks Andrievs Ezergailis apšauba, vai Rietumeiropas kolaboracionisma jēdzienu var nekritiski pārņemt un lietot Austrumeiropā un vai tas ir atbilstošs iedzīvotāju darbības raksturošanai valstīs, kas ir pārdzīvojušas vairākas okupācijas. Viņaprāt, nepieciešams kritiski uzlūkot centienus vienādot vācu okupācijas kolaboracionisma pieredzi ar padomju kolonizāciju un sadarbību ar to pusgadsimta garumā. Sk.: Ezergailis A. (2007/2003). *Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvāta, bet noraidīta*. 119.–140. lpp.

²⁰²³ Vēsturnieks Edvīns Evarts izsaka līdzīgu spriedumu kā daži Rietumvalstu kolēģi. Viņš uzskata, ka iedziļinoties ne tikai politiskajos, bet arī ekonomiskajos un psiholoģiskajos apstākļos un cenšoties izprast kolaboracionismu Latvijā, tās izpausmes un nozīmi, kā arī ņemot vērā tā laika īpatnības, cilvēku domāšanu un viņu reālās zināšanas par vispārējiem apstākļiem, novērojams “pilns kolaborācijas spektrs, sākot no nodevības pret tautu un beidzot ar praktisku sadarbību un nolūku kavēt iedzīvotājiem naidīgu pasākumu realizāciju. [...] Vieni iestājās darbā ar mērķi palīdzēt realizēt okupācijas varas izvirzītos mērķus, otri – tāpēc, lai spētu kara apstākļos nopelnīt nepieciešamos līdzekļus izdzīvošanai. Pēdējie neveica neko nosodāmu, un viņu bija lielais vairākums”. Sk.: Evarts, E. (2008). *Zemes pašpārvalde Latvijas ģenerālapgabalā (1941–1944)*. 9. lpp. Līdzīgu viedokli pauž arī Antonijs Zunda un citi vēsturnieki. Sk.: Zunda, A. (2007/2002). *Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā*. 159–160. lpp.

turieni kara noslēgumā aizbēgušie nacistu kolaboracionisti. Līdz ar to tiek norādīts, ka nacistiskie kolaboracionisti jau ir saņēmuši pietiekami bargu sodu, un nav nepieciešamības mēģināt šo rīcību nosodīt atkārtoti. Ja PSRS veltīja nozīmīgus resursus, lai sodītu visus nacistu represīvo struktūru līdzskrējējus, tad situācija ar mediju kolaboracionistiem jeb tā dēvētajiem rakstāmgalda slepkavām, ir atšķirīga. Vācijā un arī Francijā nozīmīgus sodus, tai skaitā nāves sodus, ir saņēmuši ne tikai represiju īstenotāji, bet arī mediju augstākie vadītāji, kas tos atbalstījuši un sagatavojuši augsni to realizācijai, izplatot nacistu propagandu. Turpretī mediju kolaboracionisti, kas nacistiskās okupācijas laikā darbojušies Latvijā, ne tikai nav saukti pie tiesiskas atbildības, bet arī visbiežāk nesaņem morālu un kritisku savas darbības izvērtējumu, jo Latvijā novērojama tieksme nosodīt padomju mediju kolaboracionistus un nekritiski uztvert nacistu laika kolaboracionistus.²⁰²⁴

Piemēram, literāturzinātniece Dace Lūse raksta, ka ar Vili Lāci saistās traģiskākās latviešu nācijas lappuses, jo Lācis simbolizē kolaboracionismu un kļuvis par latviešu nodevēja prototipu.²⁰²⁵ Savukārt, vēstot par nacistiskā režīma nozīmīgākā laikraksta “Tēvija” redaktoru un tā laika preses īstenotās antisemītiskās histērijas²⁰²⁶ līdzautoru/organizētāju Paulu Kovaļevski, raksta, ka viņu ir neiespējami vērtējumā novietot līdzās padomju kolaboracionistiem, jo viņš strādājis Latvijas atjaunošanas labā: “*Ne ar vienu rakstu rindu Pauls Kovaļevskis–Klāns nav noniecinājis savu tautu [..]. Gluži otrādi – okupācijas apstākļos domājais, kā atjaunot savu valsti.*”²⁰²⁷

Šādi pret nacistiskās okupācijas varas kolaboracionistiem nekritiskai pozīcijai oponē vairāki pētnieki. A. Ezergailis uzskata, ka nacistiskās okupācijas laikā žurnālisti ir bijuši vienīgie intelektuāļi, ja neskaita dažus profesorus un rakstniekus, kas ar okupācijas režīmu sadarbojušies

²⁰²⁴ Uz šo faktoru norādījis, piemēram, kino zinātnieks un komunikācijas pētnieks Ābrams Kleckins. Sk.: Kleckins, Ā. (2004). Vilis Lācis kā problēma. Grām.: Kruks, S., Zelče, V. (galv. red.). *Agora. 2. sēj.: Vilis Lācis: divu Latviju naratīvi, sociālais/sociālistiskais reālisms*. Rīga: Zinātne. 7–15. lpp. Kaspars Zellis uzskata, ka faktiski par vienīgo nosodāmo latviešu kolaboracionisma recidīvu ar nacistiem tiek atzīta piedalīšanās holokaustā. Zellis, K. (2010). Komentārs. Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.–28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 138. lpp. Kopumā šis fenomens varētu tikt skaidrot ar apstākli, ka nacistiskās propagandas radītie mīti latviešu auditorijā izrādījušies dzīvotspējīgāki nekā padomju, kas izteikti dekonstruēti, neatkarības atgūšanas laikā un pēc tās, un, iespējas tieši šo procesu rezultātā nacistu piedāvātais vēstures skaidrojums tiek uztverts kā patiesais pretstats padomju propagandai. Par nacistiskās mītrades panākumiem Latvijā sīkāk sk.: Zellis, K. (2006). “Baigais gads” – mīts un tā evolūcija. Grām.: Zellis, K. (sast.). *Mīti Latvijas vēsturē*. Rīga: Žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds. 104.–111. lpp.; Zellis, K. (2009). Atbrīvošanas un brīvības tematika okupācijas varu propagandā: Latvijas piemērs nacistu okupācijas laikā (1941–1945). Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. 24. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūts. 55–64. lpp.*

²⁰²⁵ Sk.: Lūse, D. (2008). *Latviešu literatūra un 20. gadsimta politiskās kolīzijas*. Rīga: Valters un Rapa. 300. lpp.

²⁰²⁶ Atisemītiskā histērijā ir vēsturnieka Leo Dribina lietots apzīmējums, raksturojot latviešu presi, tai skaitā un galvenokārt laikrakstu “Tēvija”, nacistiskās okupācijas laikā. Sīkāk sk.: Dribins, L. (2007/2001). Atisemītiskās ideoloģijas histērija vācu okupētajā Latvijā 1941.–1942. gadā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā. 2. sēj.* Rīga: Latvijas vēstures institūts. 121.–133. lpp.; Dribins, L. (2007/1999). Antisemitisms nacistiskās okupācijas laikā izdotajā presē Latvijā (1941–1945). Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga. 1. sēj.* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 360.–372. lpp.

²⁰²⁷ Sk.: Lūse, D. (2008). Pavils Klāns (Pauls Kovaļevskis) un kolaborācijas problēma. *Letonika*, 17, 60. lpp.

kā sociāla grupa.²⁰²⁸ Nozīmīgs ir žurnālista Paula Ducmaņa piemērs, kurš, pielāgojot savu rakstīšanas talantu arvien jaunām varas prasībām un ideoloģiskām nostādnēm, ar režīmiem aktīvi un ražīgi spējis sadarboties dažādos laikos – kā Ulmaņa, tā nacistu un pēc tam arī padomju valdīšanas gados. Tomēr, neraugoties uz šo un citiem kolaboracionisma piemēriem, mediju kolaboracionisms Latvijā līdz šim pētīts maz, un temats aktualizējies tikai pēdējos gados.²⁰²⁹ Latviešu mediju kolaboracionisma jautājumi nacistiskās okupācijas laikā skarti A. Ezergaila pētījumos par holokaustu,²⁰³⁰ Kaspara Zeļļa monogrāfijā par nacistisko propagandu Latvijā,²⁰³¹ Leo Dribina darbos par ebreju vēsturi un antisemitismu Latvijā,²⁰³² kā arī Haralda Biezā kritiskajā apcerēs par latviešu sadarbību ar okupācijas varām.²⁰³³ Tāpat par kolaboracionisma tematiku Latvijā rakstījuši Antonijs Zunda²⁰³⁴, Kārlis Kangeris²⁰³⁵, Edvīns Evarts²⁰³⁶, Elmārs Pelkaus²⁰³⁷ un citi. Tomēr līdz šim maz rakstīti izvērsti, analītiski darbi, kolaboracionisma un mediju kolaboracionisma problemātika skarta bieži, tomēr pārsvarā tas darīts vispārīgu pārspriedumu formā.²⁰³⁸ Iespējams, tādēļ nacistiskās propagandas pētnieks Kaspars Zellis uzskata, ka viens no nozīmīgākajiem šā brīža vēstures izpētes uzdevumiem ir diskutēt un akadēmiski spriest par latviešu propagandistu kolaboracionisma lomu un tās kritisku vērtējumu.²⁰³⁹

Kopumā arī gadījumos, kad vēsturnieku darbos notikusi diskusija par latviešu līdzdalību holokaustā, tas noticis tādā diskursā, kas mazina un apzināti vai neapzināti mīkstina latviešu vainu holokaustā. Spilgts piemērs ir vēsturnieka Ulda Neiburga darbs “Dievs, tava zeme deg”, kas kļuva par populāru lasītu darbu, vairākās grāmatnīcās ieņemot pirmās vietas ne tikai vēsturiskās literatūras segmentā, bet pārdotāko produktu topā kopumā. Šajā darbā autors, vēstot

²⁰²⁸ Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 67. lpp.

²⁰²⁹ Par pirmo nozīmīgo autoru var uzskatīt vēsturnieku Vili Samsonu, kas padomju laikā aktīvi pētīja nacistisko propagandistu un viņu lokālo kolaboracionistu darbību un kura sākotnējās publikācijas laikrakstos un akadēmiskajos žurnālos pārtapa grāmatā “Naida un maldu slīkšņā”. Darbs ir uzrakstīts tipiskā padomju ideoloģijas stilā, centrā novietojot šķiru cīņas aspektu ar mērķi diskreditēt trimdas sabiedrību un Latvijas PSR “buržuāzisko nacionālismu”. Sk.: Samsons, V. (1983). *Naida un maldu slīkšņā*. Rīga: Zinātne.

²⁰³⁰ Ezergailis A. (2007/2003). Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvāta, bet noraidīta. 119.–140. lpp.; Ezergailis, A. (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 67. lpp.

²⁰³¹ Zellis, K. (2013). *Ilūziju un baiļu mašīnērija. Propaganda nacistu okupētajā Latvijā: vara, mediji un sabiedrība (1941–1945)*. Rīga: Mansards.

²⁰³² Dribins, L. (2007/2001). Antisemitiskās ideoloģijas histērija vācu okupētajā Latvijā, 1941.–1942. gadā. 121.–133. lpp.; Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 4. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.; Dribins, L. (2007/1999). Antisemitisms nacistiskās okupācijas laikā izdotajā presē Latvijā (1941–1945). 360.–372. lpp.

²⁰³³ Biezais, H. (1992). *Latvija kāškrusta varā: sveši kungi – pašu ļaudis*. Īstlansinga: Gauja.

²⁰³⁴ Zunda, A. (2007/2002). Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā. 158. lpp.

²⁰³⁵ Kangeris, K. (1998). Piezīmes pie jautājumu kompleksa “Latviešu leģions”. Grām.: Ezergailis, A. (sast.). *Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri?* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.; Kangeris, K. (2007/2001). Izvēles iespējas: “Jaunā Eiropa”, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valstiskie jautājumi un “lielā politika” kara gados. Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs*, Rīga. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

²⁰³⁶ Evarts, E. (2008). *Zemes pašpārvalde Latvijas ģenerālapgabalā (1941–1944)*.

²⁰³⁷ Pelkaus, E. Vācu okupācijas vara un latviešu politiķi. Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs*, Rīga. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 145.–153. lpp.

²⁰³⁸ Zunda, A. (2007/2002). Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā. 158. lpp.

²⁰³⁹ Zellis, K. (2011). *Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma propaganda Latvijā (1941–1945)*: Promocijas darbs. Rīga: LU Vēstures un filozofijas fakultāte. 27. lpp.

par Rumbulas nozieguma anatomiju un raksturojot slepkavību norises pirmajā iznīcināšanas dienā – 30. novembrī, reprezentējot notikumu, piedāvā trīs latviešu līdzdalībnieku liecības, kas visas ir latviešu kolaboracionismu mīkstinošas.²⁰⁴⁰

Neapšaubot to, ka starp Rumbulas nozieguma līdzdalībniekiem bija cilvēki, kas nezināja, kurp dodas, kas šāva tikai bezizvēles situācijās un kas piedalījās tikai stingrās uzraudzības dēļ, paši baidoties par savu tālāko likteni un patiesībā nosodot notiekošo, vienlaikus, šāda latviešu kolaboracionisma reprezentācija liek uzdot jautājumu: vai šādas nozieguma līdzdalībnieku liecības vērtējamas nekritiski un vai tās nozīmē, ka arī citi (visi?) latviešu kolaboracionisti a) nezināja vai nenojauta, kurp dodas; b) šāva tikai ar pistoli pie deniņiem vai nešāva nemaz; c) domāja, ka pienāks arī viņu kārtā? Kritiski raugoties uz holokausta vēsturi Latvijā, atbildei vajadzētu būt noliedzošai, tādēļ Ulda Neiburga veiksmīgi un interesanti uzrakstītais darbs piedāvā nepilnīgu holokausta reprezentāciju, tomēr kā liecina tā panākumi, tas ir diskurss, kas ir pieņemams vietējai auditorijai.²⁰⁴¹

Tieši pretēji, spilgts un pretrunīgs mēģinājums kritiski analizēt latviešu līdzdalību un atbildību par holokausta realizāciju ir bijis M. Ruka darbs “Arāja komandas Lettonia”. Autora mērķis ir parādīt, ka holokausta norise Latvijā nav iedomājama bez latviešu studentu korporācijām, vizīteiktāk – “*Lettonias*” un tieši korporāciju iespaidā Viktors Arājs un citi latviešu kolaboracionisti, piemēram, Mārtiņš Vagulāns, un vietējie pretebreju ideologi un propagandisti²⁰⁴² kļuva par antisemītiem un slepkavām.²⁰⁴³ Turklāt M. Ruks vairākkārt norāda ne tikai to, ka vietējo kolaboracionistu pamatkodolu veidoja korporāciju ļaudis, bet arī to, ka ārpus šiem lokiem atsaucība ir bijusi niecīga, Arāja komandas dalībnieku vidū ļaudis no dažādām aprindām sāk parādīties tikai tad, kad “studentu korporāciju resursi jau ir izsmelti”:

Arāja uzsaukums bija lapas augšā [...] Arājs aizlocīja avīzi. Redzēs, kas tagad ķersies. Bet ķērās vāji. Tik vien tās pašas korporāciju aprindas un viņu draugi. Varbūt ar laiku, Arājs cerēja. [...] Nu, stāsti, Ļoņčik, cik tur ir kopā no jauna mums pienācis? Tie, kas nav no korporācijām, no malas. Nav daudz? Kāpēc nepierakstās? Ko teica? “Es no korporeļiem turos tālāk!”²⁰⁴⁴

²⁰⁴⁰ Vienā kāds Rīgas kārtības policists vēsta, ka devies uz Rumbulu ar vāciešu dotu uzdevumu tvarstīt padomju izpletņlēcējus, kas indējot aku ūdeni un aplaupot vietējos iedzīvotājus; otrs atcerējās, ka slepkavību uzraugs vācietis pielicis viņam pie deniņiem pistoli un par nepakļaušanos licis nošaut sievieti un viņas bērnu, un trešais atstāsta, kā pēc operācijas noslēguma vaicājis pulkvedim, kad pienāks viņu kārtā. Sk.: Neiburgs, U. (2014). “*Dievs, Tava zeme deg*”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. 107–109. lpp.

²⁰⁴¹ Tas ir tipisks Latvijas traģiskās vēstures stāsts, kura centrā latviešu ciešanu diskurss, kas kā norādīts iepriekš, ir būtiska sastāvdaļa latviskās identitātes konstrukcijā. Ņemot vērā to, ka Ulda Neiburga darbs ir veltīts Otrā pasaules kara periodam, ir grūti iztēloties, ka vēstījums varētu nebūt traģiskas un ciešanu pārpilns, tomēr precīzas norādes arī uz daļas latviešu noziegumiem un līdzatbildību varētu veidot detalizētāku šīs traģēdijas ainu, un, iespējams, palīdzētu pārvarēt destruktīva ciešanu un pāridarījuma diskursa nostiprināšanu.

²⁰⁴² “Nenovīdība Rīgā pludo, un *Tēvijas* žurnālisti – korporeļi – to kurina ik dienas. [...] *Tēvijas* komanda balstās uz korporeļiem. Visvairāk letoņi un talavieši.” Sk.: Ruks, M. (2014). *Arāja komandas Lettonia: no arhīvu materiāliem*. 131. lpp.

²⁰⁴³ Ja kāds no holokausta līdzdalībniekiem nav korporelis vai letonis, tad noteikti letoņa draugs, pat Alfrēds Rozenbergs grāmatā identificēts kā Latvijas studentu korporācijas produkts, tādēļ studentu korporācijas tiek dēvētas nozīmīgu nacistu režīma personāžu vārdos, piemēram, Alfrēda Rozenberga “*Rubonia*” vai Viktora Arāja “*Lettonia*”, vai Arāja komandas “*Lettonia*”. Sk.: Ruks, M. (2014). *Arāja komandas Lettonia: no arhīvu materiāliem*. 149., 185., 190., 201., 238. lpp.

²⁰⁴⁴ Turpat. 93.–94., 102. 193. lpp.

Holokausta sociālās atmiņas kontekstā būtiski, ka darba noslēgumā, vēstot par V. Arāja nāvi, M. Ruks simboliski norāda uz, viņaprāt, arī mūsdienās aktuālajām tendencēm: “21. janvārī, 1988. gadā 8.45. no rīta. Slepka ir miris. Fiziski. [...] Arāja komandas Lettonia darbojas joprojām: producē savus juristus, vēsturniekus, žurnālistus, ierēdņus... letoņus.”²⁰⁴⁵ Māra Ruka darbā ir sastopams gan pa kādai pareizrakstības, gan arī pa faktoloģijas vai tās interpretācijas kļūdai,²⁰⁴⁶ tomēr promocijas darba temata kontekstā interesantākais ir reakcija uz Māra Ruka darbu. Publicētajās recenzijās²⁰⁴⁷ diskutēts par daudziem aspektiem, visvairāk – par autora izvēlēto žanru un motivāciju šāda darba uzrakstīšanai, bet izpalikuši mēģinājumi atbildēt uz jautājumiem, cik tad antisemitisms bija izplatīts Latvijas brīvvalsts studentu korporācijās, cik daudz kādreizējo korporantu piedalījās holokausta realizācijā, kāda bija trimdā nonākušo latviešu attieksme pret Latvijā notikušo holokaustu un vai mūsdienās attiecīgās korporācijas ir publiski nosodījušas holokaustu un vairāku savu biedru līdzdalību ebreju masveida iznīcināšanā? Tie ir jautājumi, par kuriem ir rakstījuši arī citi autori,²⁰⁴⁸ tomēr plašākas diskusijas ir trūcis.²⁰⁴⁹

Vienlaikus vairāki faktori liecina par to, ka Latvijā tiek meklēti veidi, kā iekļaut holokausta traģēdiju sociālajā atmiņā. Labākais piemērs šādiem centieniem ir 2011. gada 30. novembrī Rumbulas 70 gadadienā atklātā Latvijas Okupācijas muzeja un muzeja “Ebreji Latvijā” izstāde “Rumbula. Nozieguma anatomija. 1941”. Abu muzeju sadarbība liecināja par virzīšanās uz kopēju Latvijas vēstures izpratni, kas ietver arī ebreju ciešanas Otrajā pasaules karā. Muzeja “Ebreji Latvijā” vadītājs Ilja Ļenskis izstādes atklāšanā sacīja, ka par holokaustu Latvijā ilgstoši nav bijis pieņemts runāt, holokausts pat bijis tabu tēma, bet izteica pārliecību, ka izstāde iezīmē pārmaiņas: “Mūsu izstāde rāda, ka tā tas vairs nav. Uzskatu par ļoti pozitīvu zīmi to, ka tieši Okupācijas muzejs, kas ir Latvijas mūsdienu vēsturiskās apziņas krātuve, piedāvāja mūsu muzejam sadarboties izstādes veidošanā”.²⁰⁵⁰

²⁰⁴⁵ Turpat. 250.–251. lpp

²⁰⁴⁶ Darba mērķis neapšaubāmi nav zinātniski un precīzi izvērtēt latviešu korporāciju biedri rīcību nacistiskās okupācijas laikā – cik daudzi sadarbojās ar režīmu, cik no tiem piedalījās holokausta īstenošanā, cik daudzi pretojās režīmam un cik daudzi nosodīja holokaustu un varbūt piedalījās ebreju glābšanā? Uz pēdējiem diviem jautājumiem autors atbildes nav meklējis. Darbs ir literāra apsūdzība – latviešu studentu korporācijām un to antisemitiskajai videi. Par precīzu vēsturisku pētījumu to neļauj saukt arī atsauču nelietošana, kas daudzus faktus, piemērus un citējumus padara nepārbaudāmus.

²⁰⁴⁷ Kā spilgtāko piemēru sk.: Ezergailis, A. (2014, 11. febr.). Gribēja labu... *Satori*. Sk.:

http://www.satori.lv/raksts/6797/Andrievs_Ezergailis/Gribeja_labu%E2%80%A6

²⁰⁴⁸ Stranga, A. (1997). *Ebreji un diktatūras Baltijā (1926.–1940.)*. Rīga: N.I.M.S. 73.–74. lpp.; Bolin, P. (2012). *Between National and Academic Agendas: Ethnic Policies and “National Disciplines” at the University of Latvia, 1919–1940*. Huddinge: Södertörns högskola. P. 160–163.

²⁰⁴⁹ Iespējams, M. Ruks nav izvēlēties visveiksmīgāko veidu, kā raisīt diskusiju, iespējams, varēja izvēlēties labāku un precīzāku formu, bet tie ir būtiski jautājumi, par kuriem diskusijas ir trūcis, un šī diskusija neveidojas arī pēc darba publicēšanas. Diskusija ir nevis par minētajiem jautājumiem, bet par Māra Ruka personību un motivāciju, un tā ir liecība par holokausta diskursīvajām formām mūsdienu Latvijā.

²⁰⁵⁰ B. a. (2011, 1. dec.). Okupācijas muzejā izstāde par Latvijas ebreju lielāko traģēdiju. *Ir*. Sk.:

<http://www.ir.lv/2011/12/1/okupācijas-muzeja-izstade-par-latvijas-ebreju-lielako-tragediju>

7.4.3. Latviešu kolaboracionisms kā propagandas līdzeklis

Nacistu Latvijā īstenotās okupācijas historiogrāfiju iespējams iedalīt četrās būtiskās grupās: padomju perioda darbi, latviešu trimdas autoru pētījumi, ārvalstu vēsturnieku atziņas, Latvijā pēc neatkarības atjaunošanas veiktie pētījumi.²⁰⁵¹ Turklāt daudzi būtiski aspekti šajos pētījumos ne tikai vērtēti atšķirīgi, bet dažkārt pat pilnīgi pretēji. Līdz ar to Latvijas vēsturniekiem kopš neatkarības atjaunošanas ir nācies darboties politiski piesātinātā laukā, un meklēt atbildes uz pretrunīgiem un dažādi vērtētiem jautājumiem.²⁰⁵² Tādēļ Latvijas politiskās orientācijas, vēsturnieku skatījumus un līdz ar to holokausta sociālu atmiņu ir būtiski ietekmējusi un arī 21. gadsimtā turpina ietekmēt mūsdienu propagandas cīņa, kurā Latvijai nav viegli aizstāvēties pret tuvāku un tālāku kaimiņu Otrā pasaules kara notikumu interpretācijām.²⁰⁵³

Visizteiktāk padomju ideoloģisko mantojumu izmanto dažādi ar Krievijas Federāciju saistīti vai tās informatīvajā ietekmē esošie aktori. Daudzi padomju propagandas radītie mīti un pārspīlējumi, tai skaitā par holokaustu Latvijā un latviešu lomu tajā, gūst publicitāti masu medijos un dažkārt ir sastopami arī Krievijas oficiālajos paziņojumos. Krievijā un arī Latvijā izdotajā laikrakstos krievu valodā tiek publicēti pārspīlēti apgalvojumi par latviešu līdzdalību holokaustā, kā arī plaši tiek lietoti tādi apzīmējumi kā “latviešu fašisti”.²⁰⁵⁴

Par padomju propagandas ideoloģijas dogmu dzīvotspēju liecina tas, ka līdz mūsdienām Krievijā tiek izdoti un tādās Latvijas grāmatu veikalos, kas orientējas uz krieviski runājošo auditoriju kā “*Polaris*” un “*Janus*” regulāri tiek izplatīti darbi, kas bez skaidrojumiem un komentāriem atkārtoti padomju historiogrāfijas pamattēzes par latviešu kolaboracionistiem, asins noliešanu Salaspils nāves nometnēs, simtiem tūkstošu Latvijā nogalināto ārvalstu ebreju, tūkstošiem ebreju sadedzināšanu Rīgas Horālajā sinagogā un citiem. Turklāt minētajās grāmatnīcās tiek pārdotas pārizdotās padomju perioda publikācijas bez jebkādiem kritiskiem komentāriem, kuru vietā tiek publicēti politizēti priekšvārdi, kas līdzās iepriekš raksturotu mītu atkārtotai parasti pauž arī bažas par vēstures falsifikācijām un sašutumu par “fašisma atdzimšanu” mūsdienu Latvijā, kā arī centieniem noklusēt vai pat “pārrakstīt” vēsturi.²⁰⁵⁵

²⁰⁵¹ Zunda, A. (2001). Vācu okupācijas varas politika Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā. Grām.: Šneidere, I. (sast.). *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā, Latvijas vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi*. 3. sēj. Latvijas vēstures institūta apgāds. 186. lpp.

²⁰⁵² Piemēram, Latvijas vēsturnieku pētījumi liecina, ka visas trīs dominējošās tēzes par latviešu policijas bataljonu darbību un lomu holokaustā ir neprecīzas: gan trimdā valdošais un mūsdienu Latvijā nereti pārņemtais uzskats, ka šīs vienības nedarīja neko noziedzīgu un cīnījās par Latvijas neatkarības atjaunošanu; gan padomju propagandētais mīts, ka tās pamatā iznīcināja padomju mierīgos iedzīvotājus, gan vairākos Rietumu vēsturnieku darbos publicētais viedoklis, ka policijas bataljoni bija galvenie holokausta realizētāji. Izpēte liecina, ka reālā aina bijusi krietni sarežģītāka un katra institūcija piedalījies dažādos pasākumos/akcijās – ieslodzīto konvojēšanā uz Treblinku, Varšavas geto un Salaspils apsardzē, kā arī citās, līdz ar to jebkurš vispārinošs spriedums pēc būtības ir neprecīzs.

²⁰⁵³ Sk., piemēram, somu izcelsmes žurnālista Jukas Rislaki darbu par latviešu tēlu ārvalstīs, kurā autors norāda, cik lielā mērā pasaules medijos sastopami latviešu antisemitisma diskursi: Rislaki, J. (2008). *Maldināšana: Latvijas gadījums*. Rīga: Jumava. 107.–140. lpp.

²⁰⁵⁴ Sk.: Cālīte A. (2005, 22. janv.). Saeimā mums savs “melnsimtņieks”. *Latvijas Avīze*. 3. lpp. ???

²⁰⁵⁵ Tipiski piemēri ir Starptautiskās geto un ebreju genocīda vēstures biedrības (*Международное общество истории гетто и геноцида евреев*) prezidenta Leonīda Kovaļa publikāciju sērija “Piemīna un vārds”, kuras ietvaros pēc Latvijas

Padomju historiogrāfijas apoloģētus raksturo tendence latviešu leģionārus bez ierunām saistīt ar holokaustu. Piemēram, Maksims Margoļins raksta, ka “*dažu mūsdienu latviešu vēsturnieku un politiķu centieni nodalīt leģionārus un slepkavas [...] ir aizvainojoši melīgi.*”²⁰⁵⁶ Savukārt pat liberālāko Krievijas vēsturnieku darbos, kas izvairās no latviešu kolektīvās vainas piedēvējumiem un citām padomju mītrades konstruētām atziņām, dominē tēze par nacistisko kā Vācijas kā neapšaubāmi lielāko ļaunumu un jebkuras, tai skaitā, uzspiesta nacistiskā kolaboracionisma nosodījums.²⁰⁵⁷ Vēsturnieks Boriss Sokolovs raksta, ka vairums Krievijas vēsturnieku, publicistu un žurnālistu ir pārliecināti, ka Baltijā noris vēstures revīzija vai pat falsifikācija un lielākoties vēsturnieku darbos, kas veltīti Latvijai Otrajā pasaules karā, tiek mazināta padomju represiju nozīme un pārspīlēta vietējo kolaboracionistu loma nacistu pastrādātajos noziegumos, kuru centrālais elements ir holokausts, turklāt Vladimira Putina prezidentūras laikā šāda perspektīva kļuvusi par režīma politiku.²⁰⁵⁸ Tās rezultātā par holokausta norisi Baltijas valstīs parādās visdažādākie pārspīlējumi – ne tikai atziņa par vietējo iedzīvotāju īpaši aktīvu līdzdalību slepkavībās, bet arī nepatiesi apgalvojumi, ka Baltijas valstīs bijis augstākais ebreju iznīcināšanas īpatsvars – apmēram 94% nogalināto ebreju.²⁰⁵⁹ Igaunijas vēsturnieks Tomass Hīo uzskata, ka Baltijas valstu pozīcija šādā kontekstā ir sarežģīta, jo

neatkarības atjaunošanas krievu valodā izdota arī šajā darbā analizētais A. Sakses un J. Sudrabkalna publikācija “Par vācu fašistisko briesmoņu zvērbām Padomju Latvijā”. Vēl vien piemērs ir Baltijas vēstures un sociālpolitisko pētījumu centra un Sabiedriskās savienības pret neofašismu un starptautisko naidu 2007. gadā Rīgā izdotais krājums par nacistiskās okupācijas režīma noziegumiem Latvijā 1941.–1945. gadā. Tā priekšvārdā krājuma sastādītājs Viktors Guščins nosoda grāmatas “Latvijas vēsture: 20. gadsimts” autoru interpretācijas, dēvējot Salaspils oficiālā nosaukuma – paplašinātais policijas cietums un darba audzināšanas nometne – izmantošanu par starptautisku skandālu, bet pats V. Guščins, pārsvarā balstoties uz padomju historiogrāfiju Salaspili raksturo kā nāves nometni, kurā nogalināti 7 līdz 12 tūkstoši mazu bērnu, kuri mērdēti badā un izmantoti medicīniskos eksperimentos, potējot tiem kaitīgas injekcijas un notecinot asinis. Sīkāku šī darba analīzi sk.: Kangeris, K., Neiburgs, U., Vīksne, R. (2009). Salaspils nometne: vēstures avoti un historiogrāfiskais materiāls. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940–1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga*. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 218. lpp. Latvijas vēsturnieks Aivars Stranga, kritiski izvērtējot propagandēto apgalvojumu, ka Austrumeiropas tautas kā kopums esot bijušas nacistu līdzskrējēji, lielākie antisemīti un ebreju iznīcinātāji Eiropā, ironiski norāda uz padomju historiogrāfijas veidoto ainu: “*Nedaudz pārspīlējot, varēja teikt, ka Hitlers ir nācis no Baltijas vai Ukrainas.*” Sk.: Stranga A. (2003). Priekšvārds. Grām.: Ērglis, Dz. *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses*. Rīga: Latvijas vēstures institūts. 14. lpp.

²⁰⁵⁶ Марголин, М. (2011). *Холокост в Латвии. “Убить всех евреев!”* С. 258. M. Margoļina tāpat kā daudzus citus mūsdienu autoru darbus raksturo izteikta padomju mītrades ietekme. M. Margoļins dažkārt neslēptās dusmās, citkārt ar ironiju raksta par tiem Latvijas vēsturniekiem, kas apstrīd padomju propagandas tēzes par to, ka Latvija kļuva par poligonu ārvalstu ebreju slepkavošanai, un kas samazina Salaspils upuru skaitu līdz dažiem tūkstošiem. Turpat. 282–283. lpp. Vienlaikus bez dokumentāliem vai liecinieku minētiem pierādījumiem, bet, izmantojot “loģiskā” saprāta spriedumu, apšaubā Andrieva Ezergaila un citu Latvijas vēsturnieku secinājumu, ka Rumbulā šāva tikai vācieši, jo iespējams pieņemt, ka viņus vajadzēja nomainīt, lai atpūtinātu, un norāda, ka Arāja komandai bija laba slava. Turpat. 197. lpp.

²⁰⁵⁷ Кантор, Ю. (2011). *Прибалтика: Война без правил*. Санкт–Петербург: Журнал “Звезда”.

²⁰⁵⁸ B. Sokolovs skaidro: “*Krievija turpina noliegt padomju okupācijas faktu Baltijā 1940., kā arī pēc 1944.–1945. gada. 2005. gada maijā Vladimira Putina palīgs Sergejs Jastržemskis oficiāli paziņoja, ka Baltijas valstu okupācija ir “ārpus apspriežamo jautājumu loka”. Prezidents Vladimirs Putins tikšanās laikā ar Eiropas Ebreju kopienas locekļiem 2007. gada 10. oktobrī paziņoja, ka Latvijā un Igaunijā notiek nacistu “heroizācija”. Viņš pielīdzināja šo situāciju holokausta nolīgšanai, par ko vairākās Eiropas valstīs paredzēta kriminālatbildība.*” Sk.: Sokolov, B. (2009). The Baltic States during the Second World War in the Public Opinion of Modern Russia. In: Ērglis, Dz. (sast.). *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta. 40.–80. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 24. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds P. 432.–433; 439.

²⁰⁵⁹ Levin, D. (2002). Disinformation and Antisemitism: Holocaust Denial in the Baltic States, 1945–1999. P. 847–857.

holokausta diskursa nozīme Eiropā un Ziemeļamerikā nosaka to, ka attieksme pret dažādām nācijām ir saistīta ar to reālo vai piedēvēto dalību holokaustā, savukārt padomju propaganda ilgstoši izmantojusi šo jautājumu pret baltiešu trimdas kopienām, savukārt *“Krievijas propaganda ir centusies un joprojām cenšas to izmantot, lai nepieļautu Baltijas valstu integrēšanos Eiropas Savienībā un NATO”*.²⁰⁶⁰

Holokausta kontekstā spilgtākais piemērs Latvijai naidīgai publikācijai, kas atkārtoti padomju historiogrāfijas pamattēzes, ir pēc pamatprofesijas ārsta Maksima Margoļina apcere par holokaustu Latvijā, kurai dots apakšnosaukums – *“Nogalināt visus ebrejus”*.²⁰⁶¹ Darba autors holokaustu attēlo kā Latvijas nacionālās valsts attīstības loģisku rezultātu. Tekstā M.Margoļina naratīvs mijas ar liecībām, un autors, protams, raksta daudz sulīgāk, emocionāli vēstot par to, kā latvieši sapņoja par to, kas notika nacistu okupācijas sākumā, ko *“apstiprina”* tēlaini stāsti par ebreju piekaušanu un izvarošanu, kas notiek ar baudu, un realizējot senas ieceres:

Arāja komandas, tās skaitā vairāku simtu citu slepkavu, darbs kļuva par kroni antisemitiskajai kampaņai, kuru Latvijā divu starpkaru desmitgažu laikā īstenoja galēji labējie nacionālisti. Hitleriešu ienākšana viņiem kļuva par to brīnumnūjiņu, pēc kuras mājiena sāka realizēties viņu visslēptākais sapnis – nogalināt visus ebrejus. Visus! Kā vienu!²⁰⁶²

Vienlaikus M. Margoļins vairākkārt tieši un netieši norāda arī uz holokausta nenozīmīgo vietu latviešu sociālajā atmiņā. Viņš pauž sašutumu par to, ka mūsdienās latviskajā vidē izplatīti stāsti, kā nekulturālās krievietes pa Rīgu staigāja naktskreklos, bet tiek noklusēti vēstījumi par to, kādas dzīres raisīja nošauto ebreju mantu tirdzniecība Rīgas Centrāltirgū.²⁰⁶³

Par vairākām no padomju propagandas daudzkārt atkārtotajām versijām vienošanās nav arī mūsdienās un padomju mītrades tēzes arī pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas tikušas

²⁰⁶⁰ Нто, Т. (2010). Оккупация: вестуре un vēstures uztvere Igaunijā. Grām.: Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). Оккупация, коллорация, pretošanās: вестуре un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.–28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 147. lpp.

²⁰⁶¹ M. Margoļins ar pseidonīmu Mihails Zvonovs jau 1993. gadā publicēja līdzīgi orientētu un skandalozu grāmatu ar nosaukumu – *“Uz ebrejiem – uguni”*. Viņa *“liecība”* iekļauta arī 1998. gadā uzņemtajā filmā *“Latvijas hronika”*.

²⁰⁶² Марголин, М. (2011). *Холокост в Латвии. “Убить всех евреев!”* С. 17. 1941. gada 14. jūnija deportācijas M. Margoļins ataino kā cīņu pret nacistu aģentiem un uzskata par pamatotām. Turpat. 32–33. lpp. Autors ironizē gan par deportācijām atvēlēto lomu Latvijas atmiņas politikā, gan par to, ka šobrīd izsūtītie tiek dēvēti par nacionālo pirmskara eliti, un norāda, ka vairāk nekā divi tūkstoši no tiem bijuši krimināli elementi un gandrīz tūkstotis – prostitūtu [oriģinālā – *“aktīvas mīlestības rīvējas”*]. Šīs deportācijas tad arī uzskatāmas par antisemitisma katalizatoru nacistu okupācijas laikā: *“14. jūnijs kļuva par vienu no daudzajām piemiņas dienām Latvijas Republikas oficiālajā kalendārā – pasērot par saviem daudzajiem upuriem, kas krituši no “asinskāro krievu–ebreju boļševiku” [pēdiņas oriģinālā] rokas, šeit prot un mīl.”* Sk.: Марголин, М. (2011). *Холокост в Латвии. “Убить всех евреев!”* С. 12. Savukārt attieksmi pret deportāciju upuriem salīdzina ar holokausta noklusēšanu publiskajā telpā: *“Tikai vienas dienas laikā 1941. gada 30. novembrī vācieši un viņu latviešu līdzdalībnieki (пособники) Rīgas geto tīrīšanas akcijas laikā nošāva vairāk nekā 20 000 cilvēku. Nu, bet tie taču ebreji...”* Turpat. 15. lpp.

²⁰⁶³ Марголин, М. (2011). *Холокост в Латвии. “Убить всех евреев!”* С. 197. Turklāt darba autors nekautrējas holokausta norises sasaitīt ar mūsdienu Latvijas diskriminējošo attieksmi pret krieviem, un latviešu vārdā secina: *“Protams, zēl, ka viņus nedrīkst deportēt vai, vēl labāk [паче чаяния], nošaut, nesapratīs jaunie Eiropas un amerikāņu draugi!”*, ko papildina ar retoriskiem jautājumiem: *“Un jūs, lasītāj, domājat, ja tagad rastos piemērots mirklis, vai šeit atkal neatrastos gribētāji dzīt cilvēkus pie iznīcināšanas bedrēm?”* Turpat. 41. 106. lpp. M. Margoļins regulāri aicina lasītājus iejusties holokausta upuru lomā – piedāvā iedomāties sevi un sievu stāvam bedres malā un gaidām lodī, piedāvā iedomāties sevi un dēlu gaidām rindā uz kastrāciju, un, auditoriju uzrunājot – dārgais, laipnais, labais, pacietīgais, cienījamais lasītāj, vairākkārt velk paralēlus starp holokaustu un etnisko politiku mūsdienu Latvijā: *“Tomēr kādreiz viss bija vienkāršāk, teikšu es tev, pacietīgais lasītāj, labi un ļoti vienkārši. Komunisti – nošaut! Ebrejs – nošaut! Un punkts. Bet tagad viss tā sarežģījies, cik gan deviņdesmito gadu sākumā Latvijas varai nācies izdomāt dažādu triku, lai “nolādētajiem krievvaldīgajiem okupantiem” un viņu ģimenes locekļiem liktu aizbraukt no valsts.”* Turpat. 159. lpp.

atkārtotas gan vēsturnieku darbos, gan žurnālistu publikācijās.²⁰⁶⁴ Holokausta kontekstā spilgtākais piemērs ir dažādās versijas par ebreju sadedzināšanu Rīgas Horālajā sinagogā 1941. gada 4. jūlijā.²⁰⁶⁵ Turklāt sinagogas nodedzināšanas versijas būtiski atšķiras ne tikai mediju reprezentācijās, bet arī akadēmisko pētnieku publikācijās.²⁰⁶⁶ Tādējādi nav pārsteidzoši, ka arī starptautiskajā vidē publicētajos pētījumos par holokausta norisi Latvijā sastopami dažādi viedokļi un dažkārt vērojama arī padomju mītrades ietekme. Par pirmo plašāko ārvalstīs tapušo pētījumu, kurā detalizēti analizēta holokausta norise Latvijā, uzskatāma A. Angrika un P. Kleina 2006. gadā vāciski publicētā monogrāfija par ebreju iznīcināšanu Rīgā.²⁰⁶⁷ Šo pētījumu 2011. gadā papildinājis ilggadējas ASV Memoriālā holokausta muzeja Vašingtonā līdzstrādnieces Katrīnas Reiheltes darbs par holokausta lokālo norisi Latvijā nacistiskās okupācijas laikā.²⁰⁶⁸

7.4.4. Holokausta reprezentācija Latvijas kultūrā pēdējās desmitgades laikā

Latvijas Ebreju kopienu un draudžu padome līdzās piemiņas zīmju izveidei kopš 2005. gada būtiski līdzdarbojusies, finansējot holokausta izdzīvojušo ebreju atmiņu publicēšanu, kā rezultātā pēdējās desmitgades laikā latviešu valodā kļuvusi pieejama virkne memuārliteratūras žanru darbu, kuri ataino to autoru pārdzīvojumus un refleksijas saistībā ar holokausta traģēdiju un kuri Latvijā līdz 2005. gadam bija īpašs retums un publiskajā telpā gandrīz neparādījās. Spilgtākie piemēri ir Elmāra Rivoša "Piezīmes",²⁰⁶⁹ Valentīnas Freimanis "Ardievu,

²⁰⁶⁴ Piemēram, apgalvojums par 200 000 Otrā pasaules karā laikā Latvijā noslepkavoto ebreju, kā arī padomju historiogrāfijas tēze par Latviju kā vienu no galvenajām nacistu aizvēlētajām ebreju iznīcināšanai vietām atkārtots arī 1998. gada 9. janvārī laikrakstā Rīgas Balss" publicētajā aicinājumā par holokausta upuru piemiņas vietas izveidošanu.

²⁰⁶⁵ Laikrakstos publicētās aplēses par šādā veidā nogalināto skaitu ir bijušas izteikti atšķirīgas: "Rīgas Balss" 1992. gadā vēstīja par "vairākiem simtiem", 1997. gada 4. jūlijā par 300 upuriem. Savukārt laikrakstā "Diena" 1995. gadā minēti 500 upuri, bet Latvijas televīzijas ziņu raidījums "Panorāma" 1998. gadā vēstīja par 2000 ebreju upuriem. Par pretrunīgajām notikuma reprezentācijā izmantotajām laikabiedru liecībām, kā arī iespējamajām degošās sinagogas fotogrāfiju un kinohroniku falsifikācijām, izmantojot citu sinagogu degšanas materiālus, rakstījis vēsturnieks Uldis Neiburgs. Sk.: Neiburgs, U. (2014). "Dievs, Tava zeme deg": Latvijas Otrā pasaules kara stāsti. 26.–38. lpp.

²⁰⁶⁶ Sk.: Turpat.

²⁰⁶⁷ Angrick, A., Klein, P. (2006). *Die "Endlösung" in Riga: Ausbeutung und Vernichtung 1941–1944*. Darmstadt. Darba angļu versiju sk.: Angrick, A., Klein, P. (2012). *The "Final Solution" in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941–1944*. New York, Oxford: Berghahn Books. Vēl pirms tam publicēti citi, šaurāk fokusēti darbi, piemēram, Hansa Heinriha Vilhelma pētījums par nacistu spēka struktūru un formējumiem holokausta realizācijā, kā arī Wolfganga Šeflera un Diānas Šules redakcijā tapušais 2003. gadā arī vāciski izdotā monogrāfija par ebrejiem, kas 1941.–1942. gadā tik deportēti no Vācijas, Austrijas un Čehoslovākijas uz Latviju. Rietumeiropas ebreju likteņi analizēti arī vēsturnieces Ģertrudes Šneideres vairākkārt pārizdotajās atmiņas par Rīgas geto. Sk.: Wilhelm, H. H. (1996). *Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch.; Schneider, G. (2001). *Journey into Terror: Story of the Riga Ghetto*. Westport: Praeger.; Scheffler, W. Schulle, D. (Hrsg.). (2003). *Buch der Erinnerung. Die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden*. München: De Gruyter.

²⁰⁶⁸ Reichelt, K. (2011). *Lettland unter deutscher Besatzung 1941–1944. Der lettische Anteil am Holocaust*. Berlin: Metropol Verlag. Šie pētījumi, galvenokārt, balstīti arhīvu dokumentu precīzā un apjomīgā analizē, tomēr P. Kleina un A. Angrika darbs ticis kritizēts par tendenci sīkāk neanalizēt vietējo iedzīvotāju rīcības un attieksmju sadalījumu, tādējādi vispārinot austrumeiropiešiem un arī latviešiem it kā raksturīgo antisemitismu un vietējā konteksta nepārzināšanu, kas ir būtisks arguments, jo pavēles un noteikumi ne vienmēr ir izpildīti tā, kā vēsta dokumenti, savukārt Katrīnas Reiheltes raksturo tendences vispārināt latviešu kolaboracionisma tendences un dažkārt arī ietekmēties no padomju mītrades koncepcijām, priekšplānā izvirzot tēzes par latviešu līdzatbildību un nozīmīgu pašiniciatīvu, kas pateicoties mērķtiecīgi īstenotajai PSRS ideoloģizētajai propagandai raksturīgs vairākiem vācu akadēmiskajā telpā tapušajiem pētījumiem par holokausta norisēm Latvijā un vietējo kolaboracionismu. Sk.: Ezergailis, A. (2007/2000). *The Role of the Self-Defence Commandatures in the Holocaust*. P. 235.–236.; Ezergailis, A. (2012). *Vācijas vēsturnieki par holokaustu Latvijā: "Gebelsa skola"*. Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1, 197.–203.

²⁰⁶⁹ Rivošs, E. (2006). *Piezīmes*. Rīga: Rīgas ebreju kopiena, muzejs "Ebreji Latvijā".

Atlantīda”²⁰⁷⁰ Aleksandra Bergmaņa “Zemcilvēka piezīmes”,²⁰⁷¹ Eduarda Andersa “Latviešu vidū holokausta laikā”²⁰⁷² un Rutas Šacas-Marjašas “Mans atmiņu kaleidoskops”.²⁰⁷³ Dažas no tām pievērsa arī mediju uzmanību, vizizteiktāk – V. Freimanis un E. Andersa darbi.²⁰⁷⁴

Vislielāko žurnālistu un sociālo tīklu interesi un aktualitāti raisīja Valentīnas Freimanis atmiņas. Daži no komentētājiem rakstīja, ka vienlaikus ir sajūsmā par darba kvalitāti un ir šokēti par autores piedzīvoto traģēdiju, kas tajā ir atainota. No vienas puses, šie komentāri liecina par to, ka vismaz diviem no šiem produktiem ir izdevies radīt zināšanas un interesi par ebreju piedzīvoto traģēdiju Latvijā Otrā pasaules kara laikā, bet, no otras puses, šādi apgalvojumi liecina, cik maz Latvijas iedzīvotāji ir informēti par to. V. Freimanis atmiņas ir kultūras bagāts teksts, bet holokausta norises tajā atainotas tikai pastarpināti, jo autore tika slēpta un personīgi nepieredzēja ne koncentrācijas nometnes, ne iznīcināšanas akcijas. Savukārt to autoru darbi, kas ataino visdrausmīgākās holokausta norises, vizizteiktāk – E. Rivoša un A. Bergmaņa darbi, Latvijā vietējās sabiedrības vairākumam ir lielākoties nezināmi, jo nav raisījuši ne publicitāti, ne mediju recenzentu interesi, ne pārspriedumus sociālajos tīklos.

Šīs publikācijas iespējams dēvēt par vienu no iespaidīgākajām memuārliteratūras piemēriem. E. Rivoša darbu vairāki holokausta pētnieki dēvē par labākajām atmiņām par holokaustu, jo vistraģiskāko norišu skaudrs un talantīgs atainojums šajā darbā savijas ar paškritisku un pašironisku vērtējumu, kas saprotamu iemeslu dēļ šāda tipa darbos ir reti sastopams. E. Rivoša darbs ir interesants ar to, ka viņš raksta kara laikā, kad valoda, kādā runāt par holokaustu, vēl nav tapusi, tā vēl nav noformēta, autoram tā ir jārada, lai pavēstītu pieredzētās šausmas un eksistenciālās pārdomas, un tas viņam izdodas lieliski.²⁰⁷⁵ Viena no spilgtākajām ainām E. Rivoša dienasgrāmatā ir vēstījums par pēdējo nakti, ko viņš pavada kopā ar savu sievu:

²⁰⁷⁰ Freimane, V. (2010). *Ardievu, Atlantīda*. Rīga: Atēna.

²⁰⁷¹ Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*.

²⁰⁷² Anderss, E. (2011). *Latviešu vidū holokausta laikā*. Rīga: Jumava.

²⁰⁷³ Šaca–Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. Rīga: Jumava.

²⁰⁷⁴ Saeimas deputāts Ilmārs Latkovskis abiem darbiem vērtēja cildinošu recenziju, norādot, ka “*abas grāmatas ir labs pamats cilvēciskai sapratnei starp latviešiem un ebrejiem. Abi autori ir ar pasaules redzējumu, kas varētu līdzēt latviešiem labāk saprast, kā savu vēsturi stāstīt ārzemniekiem.*” Turklāt vienlaikus uzdeva būtisku jautājums par nacionālo identitāti un sociālo atmiņu: “*Paliek jautājums, vai latvieši spēj pieņemt Freimani un Andersu, cilvēkus ar pasaules redzējumu, kā savējos? Kā latviešus? Plašākā kontekstā runa ir par spēju līdztekus etniski nacionālajai kultūras tradīcijai saskatīt un pielietot savā izaugsmē arī latviski multikulturālo tradīciju. Ar to es domāju latviešu, vācbaltiešu, ebreju, pirmskara Latvijas krievu kultūras savijumu. Tas ir aizmirsts, neizmantots potenciāls jaunam Latvijas izrāvienam, ko tagad tik cerīgi daudz zinām. Pieņemu, ka ar to tiek domāts arī garīgs izrāviens.*” I. Latkovskis arī izteica cerību, ka “ka šie tik saprotošie vārdi neaizmiglos latviešu vēsturisko atmiņu arī par to necilvēcību, kas Latvijā tika pastrādāta pret ebrejiem – un ne bez latviešu līdzdalības. Te nav runa par vainas apziņas uzņemšanos, bet gan par spēju kritiski paraudzīties uz vēsturi. Par spēju sajūt kopīgu Latvijas, kopīgu cilvēcisku sāpi. Sk.: Latkovskis, I. (2012, 13. jūl.). Par latviešiem un ebrejiem, par Latvijas izrāvienu. *Ir*. Sk.: <http://www.ir.lv/2012/7/13/par-latviesiem-un-ebrejiem-par-latvijas-izravienu>.

²⁰⁷⁵ Ebreju vajāšanu ietekmi uz viņa ģimeni E. Rivošs raksturo šādi: “Mamma kļuvusi klusa. Nabadzīte, zudis viss nevaldāmais raksturs, kļuvusi klusa un skumja. Pat Dimočka, neraugoties uz dzelteno zvaigzni, ar kuru viņš ļoti lepojas, kļuvis bailīgs, nervozs. Kā tikai viņš ierauga uz ielas vācu karavīru, skrien mājā. Nabaga bērns, baidās un nezina, par ko, nesaprot, kāpēc noziegums ir tas, ka viņš ir ebrejs, viņš pat nesaprot, kas tas ir – ebrejs. Meitenīte ir labi, viņa ir vēl pavisam muļķīte, nepazīst ne bēdas, ne bailes, viņa šīs jūtas nekad neiepazīs.” Sk.: Rivošs, E. (2006). *Piezīmes*. Rīga: Rīgas ebreju kopiena, muzejs “Ebreji Latvijā”.

Mēs zinām, ka tā ir mūsu pēdējā nakts kopā. Mēs esam noguruši, bet aizmigt baidāmies. Tas ir mūsu tuvības gals, pēc miega – atvadas. Cik smagi sev piešķirt “vīrišķību” un gara spēku, kad sirds plīst gabalos, kad raudi nevienam nemanāmām asarām. Klusējot sēžam pie viena galda. Katram savas domas, visiem – viena. Nakts. Klusums. Guļam blakus – Aļa un es. Pie kājām – Čārlijs. Bērni mierīgi guļ. Kas būs rīt? Es jūtu blakus Aļu, bet savu ķermeni nejūtu, it kā tā nebūtu. Mēs neguļam, bet baidāmies pakustēties. Vai patiesi tas ir fakts, vai patiesi rīt šīs sievietes ar bērniem izdzīs uz ielas un kaut kur aizdzīs kā lopus? Vai tas nav murgs, bet patiešām dzīve? Kāpēc, kādēļ? Aļa guļ ar plati atvērtām acīm, sākumā ne asaru, ne vaimanu. Arī maska, akmens maska. Man droši vien arī. Mierīgi tikšķ modinātājs. Bultiņas nežēlīgi veic savu ceļu. Man uz pleca ir viņas galva, tajā vietā kreklis kļūst slapjš. Asaras, klusas, smagas, asaras. Kas notiek šajā sievietes dvēselē, tūkstošos šādu dvēseļu, to neviens nezina, tāpēc, ka to nevar izteikt vārdiem. Modinātājs tikai tikšķ. Drīz šai naktij pienāks gals. Drīz pienāks rīts.²⁰⁷⁶

Tomēr E. Rivoša un citi spilgti darbi, kuros atainota traģiskā ebreju bojāeja holokausta laikā, nav raisījuši Latvijas sabiedrības interesi. Turklāt par Latvijas sabiedrības zināšanām un attieksmi pret holokausta tematiku liecina tas, ka vairāki spilgti darbi latviski kā atsevišķi krājumi ilgstoši netika vai joprojām nav izdoti. Divi uzskatāmākie piemēri ir Latvijas Annas Frankas – Šeinas Gramas, ebreju meitenes no Preiļiem, kas gāja bojā kārtējās pilsētas ielas ebreju iznīcināšanas akcijā, bet līdz pat savai nāvei dokumentēja pieredzēto, neticamā veidā saglabātā dienasgrāmata [atsevišķi nav izdota], kā arī Frīdas Mihelsones (Frīdes) atmiņas, [tika izdotas 2014. gada nogalē], kura izdzīvoja Rumbulas akcijā, pakrītot un izliekoties par beigtu, kā rezultāta tika apbērtā ar nāvei lemto ebreju kurpju tūkstošiem. Latviski joprojām nav publicētas arī Rīgas geto un koncentrācijas nometnes “Lenta” ieslodzītā Georga Frīdmana atmiņas,²⁰⁷⁷ kuras viņš rakstīja neilgi pirms nāves 1984. gadā. Šie ebreju traģēdijas kontekstā īpašie stāsti, kuriem līdzvērtīgi vēstījumi ir kļuvuši par globāliem dižpārdokļiem, ne tikai nav raisījuši Latvijas sabiedrības interesi, vēl jo vairāk – tie nav veidojuši pietiekamu interesi, lai tos latviski izdotu.²⁰⁷⁸

Arī daiļliteratūra ir nozīmīgs avots, kas, nevispārinot, kritiski un piesardzīgi interpretējot, ļauj spriest par sabiedrības attieksmi pret vēsturiskajiem notikumiem un pagātnes

²⁰⁷⁶ Rivošs, E. (2006). *Piezīmes*. Rīga: Rīgas ebreju kopiena, muzejs “ Ebreji Latvijā”. Vienkāršs, traģisks bet mākslinieciski augstvērtīgs ir arī E. Rivoša vēstījums par to, kādu ainu bija ieraugāma pēc ebreju iznīcināšanas Rumbulā, kad viņš tāpat kā citi dzīvi palikušie ebreju vīrieši tika norīkoti uz ielām un Rīgas geto nogalināto mirstīgo ebreju līķu savākšanai: “Es redzēju ielas pēc armijas atkāpšanās, ar sadauzītiem ieročiem un ratiem, ar cilvēku un zirgu līķiem, ar visdažādākajām kara dražām. Bet tās bija kaujas pēdas, te ir kautuves pēdas. Pielietā asinīm iela, balts sniegs, pa vienu nakti kļuvis pelēks ar sarkaniem pleķiem. Līķi, visi veči un sievietes. Saspiesti ratiņi, bērnu ragaviņas, somiņas, cimdi un galošas, pudelīte ar knupīti. Un pa malām – līķi. Tie vēl ir silti, mīksti, sejas pielietas ar asinīm, acis atvērtas. Līķi ietilpst mūsu – kapsētas – grupas uzdevumā, mums tie jāaizved uz kapiem. Pa diviem cilvēkiem ragavās vai ratiņos. Tievie līķi ir jau sasaluši un tos ir ērti paņemt un iekraut, resnās sievietes savukārt ir vēl pavisam mīkstas, tās nevar nekādi saķert, pacelt, viņas kaut kā izslīd no rokām. Visu laiku šķiet, ka šīs resnās sievietes vēl ir dzīvas un tūlīņ iespiegsies. Kad vedam viņas ratiņos, viņas sūpojas kā dzīvas, bet asinis pinkuļiem krīt baltajā sniegā. Viņas ir tik silti apģērbtas, ka viņas vēl ilgi būs siltas, siltas viņas arī apraks. Mēs vedam līķus pagaidām tikai līdz kapsētas vārtiem, tur liekam rindās, vīriešus un sievietes atsevišķi. Atvedām arī apmēram divpadsmitgadīgu puisīti. Burvīgs, skaists bērns pelēkā kažociņā ar zvērādas apkaklīti, jaunos zābaciņos. Viņš gulēja uz muguras ar plati atvērtām zilām acīm vaska sejiņā. Revolvera lode trāpīja pakausī, un tikai apkaklītes daļa bija nolietā ar asinīm. Viņš gulēja kā lelle, kaut kā neticējās, ka vēl nesen viņš bija dzīvs un varbūt jautrs bērns.

²⁰⁷⁷ Atmiņas publicētas 2004. gadā krievu valodā: Фридман, Г. (2004). *Что снами случилось: Воспоминание*. Рига: Международное общество истории гетто и геноцида евреев.

²⁰⁷⁸ Vienlaikus Latvijā vairāki holokausta atmiņas kontekstā nozīmīgi darbi ir izdoti krieviski, bet nav izdoti latviski. Sk., piemēram, Медалье, Э. (2006). *Право на жизнь*. Рига: Международное общество истории гетто и геноцида евреев.; Михельсон, Ф. (2005). *Я пережила Румбулу*. 2. изд. Рига: Международное общество истории гетто и геноцида евреев.

interpretācijām. Tādēļ būtiski, ka holokausts ir maz reprezentēts temats literatūrā kopš Latvijas neatkarības atgūšanas, un ir identificējami tikai daži darbi, kuros holokausts ir kļuvis par nozīmīgu tēmu. Šie piemēri ir Vizmas Belševicas autobiogrāfiskais romāns “Bille”,²⁰⁷⁹ Jāņa Lapsas romāns “Sēklis”,²⁰⁸⁰ Andra Kolberga triloģija “Mendela Dāvidsona briljanti”²⁰⁸¹ un Daces Rukšānes stāsts “Ērglis”.²⁰⁸²

Jāņa Lapsas romāna notikumi risinās paralēli divos laika periodos – Otrajā pasaules karā un mūsdienu atjaunotajā Latvijā. Autors sasaista amorālas prakses – ebreju slepkavību un viņu īpašuma izlaupīšanu holokausta laikā un mūsdienu lēmumu pieņemšanas procesus biznesa un politikas vidē, simboliski norādot, kāpēc tā brīža situācijā Latvijas valsts daudzās izpratnēs atrodas uz sēkļa.²⁰⁸³ Andris Kolbergs, Latvijas kriminālromānu klasiķis, triloģijā dažādu laika periodu vēstījumus vij ap holokausta laikā nogalinātā Mendela Dāvidsona briljantiem, vienlaikus, jo īpaši, otrajā daļā, atainojot arī dažādus holokausta traģēdijas aspektus un sniedzot ieskatu ebreju iznīcināšanas niansēs.²⁰⁸⁴ Daces Rukšānes stāstā holokausta tematika tiek iekļauta brīdī, kad galvenās varones patēvs izvēlas nomainīt savai mašīnai oderi un šajā procesā izrādās, ka tās krēsli ir pildīti ar Otrajā pasaules kara nogalināto ebreju matiem:

Vilis grūž roku dziļi sēdekļī un velk laukā pildījumu. Čirkaini mati. Cilvēka mati. Melnas bārdas. Mīkstas un maigas. Kaudzēm un kaudzēm. Nogrieztas. Noplēstas ar visu ādu, kas sakaltusi akmenī un sabirzt, paņemta starp pirkstiem. Veseli skalpi, kuros vēl var nojaust pliku galvvidu. Un atkal mati. Rudī un melni. Smalki. Sasēdēti. Joprojām atsperīgi. Zīžaini. “Ak, Dievs... žīdu mati”, patēvs noelšas, atsēžas zemē, trīc.²⁰⁸⁵

Pieredzētais satriec stāsta galveno varoni un raisa makabras refleksijas: “*Ar katru mēmuma dienu es aizvien vairāk vēršos vīrietī, kam skopi vārdi un nomītas kurpes, kam tikai darbs dod spēju aizmirst, kam tikai glāzīte dzidrā ļauj vakaros iegāzties palagos un nedomāt.*”²⁰⁸⁶ Par šo darbu D. Rukšāne raksta: “*Mēs visi esam liecinieki, gan toreiz, gan tagad. Un liecinieka galvenais uzdevums – nekad neaizvērt acis, nekad nenovērsties. Jo bez pagātnes nav arī mūsu*”.

Vizmas Belševicas triloģija “Bille”, ņemot vērā autores tiešumu un atklātību, opozīciju varai, eksistenciālu dzīves tēlojumu, ir spilgtākais un aktuālākais no minētajiem darbiem. Darbā ar Billes tēva Žaņa starpniecību aktualizēts kolaboracionisma jautājums.²⁰⁸⁷ Vienlaikus Bille

²⁰⁷⁹ Belševica, V. (2004). *Bille: Triloģija*. Rīga: Atēna.

²⁰⁸⁰ Lapsa, J. (2004). *Sēklis*. Rīga: Didam.

²⁰⁸¹ Kolbergs, A. (2006). *Mendela Dāvidsona briljanti*. Rīga: Bāze Rīga.

²⁰⁸² Rukšāne, D. (2011). *Ērglis*. Grām.: Ābele, I. (u. c.). “*Mēs. XX. gadsimts: stāstu krājums.*” Rīga: Dienas grāmata.

²⁰⁸³ Lapsa, J. (2004). *Sēklis*.

²⁰⁸⁴ Kolbergs, A. (2006). *Mendela Dāvidsona briljanti*.

²⁰⁸⁵ Rukšāne, D. (2011). *Ērglis*. 181. lpp.

²⁰⁸⁶ Turpat. 182. lpp.

²⁰⁸⁷ Žanis, visbiežāk Billes stāstījumā dēvēts par papucīti, kritiski raksturots kā kauslīgs un tendēts uz iedzeršanu, nacistu okupācijas sākumposmā kļūst par pašaisardzības dalībnieku, ko radinieki vērtē negatīvi vai ar bažām: “*Un mīļotante tikai raudāja, bet onkulītis, allaž vai mēmais onkulītis, teica: – Kādi krievi, tādi vācieši. Karogs abiem sarkans. Tikai vāciešiem ritenis vidū. Uz mukšanu. Tas ritenis velsies atpakaļ, un tad pagalam. Samals tevi.*” Sk.: Belševica, V. (2004). *Bille: Triloģija*. 310. lpp.

spilgti raksturojusi savu, vēl maza bērna pirmo sastapšanos ar nacistiskās rasu vajāšanas reālajām izpausmēm Rīgas ielās:

Kāds, arī kājas vilkdams, nāk Billei pretī. Ne pa ietvi, bet pa apaļajiem bruģa akmeņiem. Brūnas, apskrambātas kurpes, puķaini bikšu gali. Liels cilvēks spēlē nekāpšanu uz strīpām pa ielas bruģi? Bille ceļ acis un pirmo ierauga dzeltenu drēbes zvaigzni uz krūtīm. Zvaigzne piešūta ar nemākulīgu roku. Ko teiktu mammucis par tik spurainu šuvumu? Tā varbūt iznāktu Billei, ja viņa šūtu? Skatiens cilvēkam nolaists uz bruģi un kurpēm, it kā viņš patiesi spēlētu nekāpšanu uz strīpām, bet nē, to var redzēt, jo strīpu spēle ir slepens prieks, ko nevar gluži noslēpt. Lūpu kaktiņi tad uz augšu un sejā tad tāds smaidīgs bēdīgums. Cilvēkam lūpu kaktiņi ir uz leju. Krunkainie, brūnie plaksti un skropstas trīc pār tumšās dobēs iegrimušām acīm. Tā ir, kad neizturami kauns, gribas raudāt, bet nedrīkst.²⁰⁸⁸

V. Belševicas darbā skarta arī sabiedrības reakcijas tēma, vismaz tā reakcijas daļa, ko iespējams konstatēt vizuāli un kas liecina par klātesamību, bet izvairīšanos no kontakta, arī no acu kontakta, ar nelaimē nokļuvušajiem ebrejiem: “*Citi gājēji neskatās uz veco vīru un viņa savādo iešanu, nesmejas un nerāda ar pirkstu: sak, re, kur trakais, nopušķojies ar lupatu zvaigznēm un lamzā pa bruģi! Gājēji tāpat nolaiž acis vai jau pa gabalu izliekas neredzam.*”²⁰⁸⁹ Šis motīvs sasaucas ar Dagnijas Zigmontes 1959. gadā publicētajā darbā “Bērni un koki aug pret sauli” atainoto Kacmaņu ģimenes aizvešanu uz geto. Arī tur ir stāsts par līdzcilvēkiem, kas ir klāt, taču nespēdami vai neuzdrošinādamies palīdzēt vai kā citādi ietekmēt norises, izliekas neko neredzam.²⁰⁹⁰ Abos šais darbos risināts jautājums par līdzcilvēku klātbūtni un (ne)pausto attieksmi. Cilvēki ir klāt, bet vienlaikus viņu nav. Viņi visu redz, saprot un noteikti kaut ko jūt, bet tai pašā laikā viņi šajos notikumus ir tikai fons, kas notikumus neietekmē vai nespēj ietekmēt.²⁰⁹¹ Lai arī Billes tēva vaina holokaustā un citos nacistu noziegumos netiek precīzi akcentēta un pārsvarā tiek raksturota pieļāvuma un varbūtības formās, attieksme pret viņa dalību okupantu formējumos ir izteikti negatīva, ko pauž arī viņa meita Bille:

Kopš kura laika nekādu svētku un papuča nav žēl? Vai no tā, kad rentniekmājas durvīs ieslējās tumšs stāvs uniformā un Billei sirds it kā notrūka un gāzās šķērmā dziļumā, un draudīgais stāvs izrādījās par papuci? [...] Vai no Rīgas, kas izrādījās pilna ar svešiem karavīriem un draudīgos vārdos pārsauktām ielām, pa kurām dzina cilvēkus ar zvaigznēm – dažreiz veselas kolonnas –, un no tumšām valodām par šaušanām Biķerniekos, kur latvieši arī klāt? Varbūt papucis?²⁰⁹²

Darbā parādās arī aizkaru temats, kas apzīmē no oficiālā diskursa izspiestās, bet tai pašā laikā zināmās tēmas: “*To nevar pateikt. Ir lietas, ko nevar pateikt, kā Mudīte neteica, kas aiz*

²⁰⁸⁸ Turpat. 318. lpp.

²⁰⁸⁹ Turpat. 318. lpp.

²⁰⁹⁰ D. Zigmonte raksta: “*Apkārtējo namu logos neredz nevienas sejas, tikai aizkarus ar aizdomīgām spraudziņām gar malām, – pat ziņkāros puikas mātes aizsaukušas prom, labi saredzēdamas, ka ne jau parastais pārkrāvšanās skats šodien novērojams. Nav neviena cilvēka, uz kuriem varētu palūkoties Kacmaņu ģimene, kad tā iznāk laukā no mājas. Bet visi iedzīvotāji, visa iela redz un pavada – kurš ar kādām jūtām, to nevar zināt, aizkari klusē, mazās melnās spraugas ir mēmas.*” Sk.: Zigmonte, D. (1959). *Bērni un koki aug pret sauli*. 55.–56. lpp.

²⁰⁹¹ Pretstatā apkārtējo šķietamajai ignorancei V. Belševica raksturo savas sajūtas, redzot veco, vajāto ebreju, viņas vēstījumā neizpratne par notiekošo mijas vainas apziņu, kas kontrastē ar apkārtējo it kā nevērīgo izturēšanos: “*Bille neticētu, ka arī lielajiem tik dikti kauns, tā jau tikai bērniem, bet šim vecajam vīram ir. Pleci viņam salīkuši uz priekšu tā, it kā viņš nestu smagu maisu vai gaidītu, ka nupat sitīs. Soļi negribīgi. Tā neiet pēc sava prāta. Tā dzen. Bet dzinējs nav redzams. Cilvēks paiet garām. Uz muguras pašā vidū vēl viena dzeltena zvaigzne. Bille arī būtu gājusi, bet ceļgali sametušies smagi un karsti, mugura liecas uz leju. Pēkšņi ir tā, it kā viņa, Bille, būtu cilvēkam to maisu uzkrāvusi un likusi iet pa apaļajiem bruģakmeņiem. Vainīga. Kauns. Bail. Par ko?*” Sk.: Belševica, V. (2004). *Bille: Trilōģija*. 318. lpp.

²⁰⁹² Belševica, V. (2004). *Bille: Trilōģija*. 323. lpp.

jaunā, zaļi puķotā aizkara.”²⁰⁹³ Viesojoties pie draudzenes, Bille ielūkojas aiz jauniešiem aizkariem, kurus nedrīkst atvērt, un izrādās, ka tas, kas sākotnēji viņai izskatās kā sniega apputināta krustu šķērsu samesta balķēnu kaudze, izrādās esam karagūstekņu līķi, sakrauti koncentrācijas nometnes teritorijā, bet skaidri redzami no dzīvojamo māju logiem:

Dīvaini, cik ļoti tādi apsniguši balķēni var izskatīties pēc cilvēkiem. Billei rēgojas basas, zili melnas kājas, kāda dūre vai izplesti pirksti, galvu kunkuļi. Bille skatās uz spocīgajiem balķēniem un tad ar mutei aizsistu plaukstu iedzen brēcienu atpakaļ. Tie ir cilvēki! Tā ir liķu kaudze līdz pašai žoga augšai.²⁰⁹⁴

Citos kultūras darbos holokausts vairāk nekā divu desmitgažu laikā kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas reprezentēts reti. Populārākajos no tiem holokaustam nav atvēlēta centrālās tematikas loma, bet tie, kuros ebreju iznīcināšana ir galvenais sižeta līnijas temats, nav iemantojuši popularitāti. Tomēr būtiska tendence ir vairāku šādu mākslas produktu tapšana pēdējās desmitgades laikā. 2010. gadā tapusi režisores Ināras Kolmanes un scenārija autora Ulda Neiburga dokumentālā filma “Pretrunīgā vēsture”, kurā autori centušies vienuviet izstāstīt trīs dažādas versijas par pagātņi, un viena no tiem balstīta holokaustu pārdzīvojuša ebreja perspektīvā.²⁰⁹⁵ Otrā pasaules kara tematika, nacistiskā okupācija un ar to saistītās morālās dilemmas, tai skaitā holokausta jautājums aktualizēts 2011. gada tapušajā Arvīda Krieva režisētajā mākslas filmā “Dancis pa trim” un arī šajā pašā gadā režisora Valtera Sīļa izrādē “Leģionāri”,²⁰⁹⁶ kā arī režisora Mihaila Gruzdova 2013. gada uzvedumā “Piemiņas diena”. 2013. gadā pabeigta un skatītāju vērtējumam nodota režisores Lindas Oltes un scenāristes Lilitas Eglītes dokumentālā filma “Geto stāsti. Rīga”, kura veltīta holokaustam Latvijā un kas balstās uz vairāku šo traģēdiju pārdzīvojušo ebreju, tostarp – Marģera Vestermaņa, Aleksandra Bergmaņa un Valentīnas Freimanis, atmiņām un vēstījumiem.

Vēsturnieks, vēstures skolotājs Valdis Klišāns norāda, ka tas, ka par kādu pagātnes tematu tiek veidotas filmas vai citas mākslinieciskas reprezentācijas, nenozīmē, ka tām ir būtiska ietekme uz sociālās atmiņas veidošanos – jo īpaši tas attiecas uz skolu un jauniešu auditorijām.²⁰⁹⁷ Tāpat viņš norāda, ka ētiskas dilemmas skolēnus uzrunā daudz efektīvāk nekā statistika.²⁰⁹⁸ Vērtējot šo norādi, jāatzīst, ka lielākoties nedaudzās gan dokumentālās, gan

²⁰⁹³ Belševica, V. (2004). *Bille: Trilōģija*. 345. lpp.

²⁰⁹⁴ Turpat. 344. lpp.

²⁰⁹⁵ Uldis Neiburgs par šo darbu raksta: “Mums ar Ināru Kolmani pirms pāris gadiem bija dokumentālā filma *Pretrunīgā vēsture* (2010), kurā mēs tieši par to runājam – nāk 16. marts, nāk 9. maijs, ir trīs pavisam dažādi cilvēki – latvietis, krievs un ebrejs –, un kā kuram kara laikā gājis. Esam rādījuši filmu gan Rīgā – latviešu un krievu auditorijā –, gan Kurzemē, gan Latgalē. Jaunā paaudze to uztver ļoti saprotoši atšķirībā no vecākiem cilvēkiem, kuriem katram jau ir savs viedoklis un uzstādījums. Filmas uzstādījums bija – lai katrs cilvēks – latvietis, krievs, ebrejs –, lai viņš saprot, ka tikpat godīgi, kā mēs parādām to viņa varoni, tikpat godīgi mēs parādām arī citus. Tie visi stāsti ir patiesi. Atšķirība ir tikai tāda, ka tie ir citādi.” Adamaite, U. (2012, 7. marts). Tas ir zināšanu trūkums: intervija ar Uldi Neiburgu. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/kd/intervijas/tas-ir-zinasanu-trukums-intervija-ar-uldi-neiburgu-13935606>.

²⁰⁹⁶ Valtera Sīļa “Leģionāru” un Arvīda Krieva “Dancis pa trim” sīkāku analīzi sk.: Rozenšteine, A., Saulītis, A., Siliņa, G., Zelče, V. (2011). 16. marts – konfrontācijas un piemiņas diena. 167–168. lpp.

²⁰⁹⁷ Kaprāns, M., Procevska, O., Uzule, L., Saulītis, A. (2012). *Padomju deportāciju pieminēšana Latvijā: Atmiņu politika un publiskā telpa*. 150. lpp.

²⁰⁹⁸ Turpat. 146. lpp.

mākslas filmas un citi kultūras produkti, kas radīti Latvijā un kuros būtiska nozīme atvēlēta holokausta tematikai, nav starp populārākajiem un lielāko mediju ažiotažu raisošajām reprezentācijām. Tādējādi arī uz holokausta tematikas atainojumu attiecināms secinājums, ka kultūras institūcijas [kino un teātris] neaktīvi komunicē jūtīgos pagātnes jautājumus.²⁰⁹⁹

Viens no spilgtiem izņēmumiem ir Rīgas Jaunā teātra izrādē “Vectēvs”, kas kļuva par spilgtu notikumu Latvijas kultūrā un kurā galvenais varonis cenšas noskaidrot sava vectēva likteni un skatītājam piedāvā trīs dažādus un izteikti pretrunīgus vēstījumus un viedokļus par Otro pasaules karu.²¹⁰⁰ Teātra izrādē “Vectēvs”, ņemot vērā trupas panākumus un pat kulta statusu, kļuva par veiksmes stāstu – ieguva vairākus apbalvojumus, tika plaši apmeklēta un iemantoja mediju un kritiķu atzinību.²¹⁰¹ Par šī priekšnesuma spilgtāko daļu kļuva kādreizēja leģionāra stāsts, kurš kaismīgi atbalstīja Hitlera idejas un tipiskā nacistiskās antisemitisma propagandas garā lamāja ebrejus: “*Leģionārs vaino ebrejus visās nelaimēs un atzīst Hitleru par pasaulē gudrāko cilvēku, kura godināšanai zem aizkara piekāris nacistu karogu ar kāškrustu.*”²¹⁰² Publiku sajūsmināja leģionāra tēla antisemitiskie izteikumi, dažās izrādēs tie raisīja ilgstošu publikas smieklu vētru, bet pasākuma novērotāju interpretācijai paliek jautājums, vai šī brīžiem pat histēriskā reakcija uz publisku un pārspīlētu ebreju gānīšanu liecina par atveidotā tēla muļķīguma un tuvredzības apbrīnu vai arī par senu stereotipu atpazīšanu, kas ilglaicīgi bijuši raksturīgi šai kultūrtelpai.

Vienlaikus šāds leģionāra tēla atveidojums raisīja dažas kritiski publiskas refleksijas. Profesoru Inesi Feldmani neapmierināja šāda reprezentācija, un viņš kritizēja izrādi, norādot, ka, būdams vēsturnieks, nekad nav sastapies ar līdzīgu piemēru un nespēj identificēt nevienu leģionāru, kuram mājās, kur nu vēl iekārts skapī, glabātos karogs ar kāškrustu: “*Epizode ar nacistu karogu ir ļoti neizdevusies. Es vismaz nezīnu nevienu leģionāru, kas mājās glabā šo karogu, un, ja jūs paprasīsiet Nacionālo karavīru biedrībai, arī viņi, visticamāk, nezinās.*”²¹⁰³

²⁰⁹⁹ Zelče, V., Kaprāns, M. (2011). Nacionālā identitāte, vēsture un sociālā atmiņa. 46. lpp.

²¹⁰⁰ Teātra zinātniece Silvija Radzobe par izrādi rakstīja: “*Tie noteikti ir “visneķemmētākie”, visneizkastrētākie teksti par Otro pasaules karu, kas jebkad skanējuši Latvijas publiskajā telpā, bet ko var dzirdēt tādu Latvijas blokmāju virtuvītēs, kādu Ugis Bērziņš iekārtojis uz skatuves.*” Sk.: Radzobe, S. (2009, 31. janvāris). Saperis. NRA. Sk.: Radzobe, S. (2011). *Uz skatuves un aiz kulīšiem*. Rīga: Zinātne. 742. lpp.

²¹⁰¹ Sīkāku izrādes panākumu analīzi sk.: Rozenšteine, A., Saulītis, A., Siliņa, G., Zelče, V. (2011). 16. marts – konfrontācijas un piemiņas diena. 167–168. lpp. Silvija Radzobe par izrādi rakstīja: “*Alvis Hermanis un viņa domubiedri – JRT labākie aktieri, pie kuriem pieder arī Vilis Daudziņš, – veido principiāli citādas attiecības ar publiku, nekā tas bija pierasts vēl 20. gadsimta beigās Latvijas, Krievijas un Rietumeiropas izcilāko režisoru darbos, kur skatītāji vienmēr tieši vai netieši tika audzināti, ievirzīti, noskaņoti kādā noteiktā un nepārprotamā, visbiežāk jau humānisma un demokrātijas apgarotā virzienā. Jaunajā Rīgas teātrī skatītājam piedāvā domāt pašam – salīdzināt uz skatuves redzamo ar savu pieredzi, uzskatiem, pārliecību, zināšanām – un tad radīt personisko versiju, kas var pat ievērojami atšķirties no teātrī redzētās.*” Sk.: Radzobe, S. (2009, 31. janvāris). Saperis. 743. lpp.

²¹⁰² Radzobe, S. (2009, 31. janvāris). Saperis. 743. lpp.

²¹⁰³ B. a. (2009, 27. janv.). Ekspertu viedokļi par izrādi “Vectēvs”. *Providus Domnīca*.

Sk.: <http://providus.lv/article/ekspertu-viedokli-par-izradi-vectevs>. Acīmredzot cienījamajam profesoram neienāca prātā, ka teātra uzvedumu valoda dažkārt mēdz būt arī simboliska, tā ka vismaz šajā gadījumā jautājums par to, cik lielai Latvijas iedzīvotāju daļai šāda nacisma simbolika varētu būt tuva to kognitīvajos modeļos, palika neuzdots, neatbildēts un neizprasts.

7.4.5. Holokausta vērtējumi un kaislības Latvijas sociālās atmiņas diskursos

Vairākas norises publiskajā telpā pēdējā desmitgadē liecinājušas par saspīlējumiem etniskajās attiecībās, antisemītiskām indikācijām un holokausta noliegšanas tendencēm. Līdzās kārtējiem vandālisma gadījumiem ebreju kapos (2009. gadā tika apgānīti pieminekļi Jaunajos Ebreju kapos), par būtisku Latvijas sociālās atmiņas un mediju notikumu ir kļuvis 16. marts, kad pie Brīvības pieminekļa tiek atzīmēta tā dēvēta leģionāru diena.

2010. gada 16. martā tika aizturēti divi cilvēki, kas leģionāru dienu bija atnākuši atzīmēt ar plakātu divās valodās. Latviski tas vēstīja: “*Ebreji! Šeit ir latviešu zeme*” un krieviski: “*Ebreju prostitūtas! Aizverieties!*”²¹⁰⁴ Savukārt 2012. gadā skandālu izraisīja antifašistu organizācijas mēģinājumi norādīt uz holokausta noziegumiem. Eiropas parlamenta deputātes Tatjanas Ždanokas un viņas asistentu mēģinājumos nolikt vainagu “nacisma upuru piemiņai” leģionāru piemiņas pasākuma laikā, kas izraisīja savstarpēju pretsparu, atainojumā medijos izskanēja skaidri dzirdams T. Ždanokas palīgam veltīts uzsauciens: “*Žīdiem šeit šodien nav jāatrodas*”.²¹⁰⁵ Būtiski, ka Latvijas mediji sižeta safabricēšanā vainoja Pirmo Baltijas kanālu, jo viņi šo izteikumu, kas bija dzirdams arī citos sižetos, bija iekļāvuši citā kadrā, savukārt refleksijas par šādu antisemītisku repliku izklieģšanu lielākoties analizētas netika, un palika to diskusiju ēnā, kas koncentrējās uz Krievijas propagandas manipulācijām.²¹⁰⁶

Skandalozi beidzās arī Roberta Klimoviča un Leonarda Inkina mēģinājumi “bez aizspriedumiem” diskutēt par vēsturi. Viņu raidījums, kurš, apvienojot divus lielākos un nozīmīgākos nacistiskās okupācijas laika medijus – laikrakstu “Tēvija” un žurnālu “Laikmets”, ieguva nosaukumu “Tēvijas laikmets” un tika LU studentu radio NABA frekvencē, tomēr pēc atkārtotiem mēģinājumiem apstrīdēt holokausta norisi un vainot ebrejus 1941. gada deportācijās, tika slēgts, bet pret Leonardu Inkinu par viņa vēlāk paustajiem antisemītiskajiem un naidu kurinošajiem izteikumiem tika ierosināta krimināllieta “Par darbību, kas vērsta uz nacionālā, etniskā, rasu vai reliģiskā naida vai nesaticības izraisīšanu”, kas medijos raisīja diskusijas par vārda brīvības robežām un paredzētās atbildības pamatotību.²¹⁰⁷ Līdzīgi arī pēc raidījuma “Tēvijas Laikmets” slēgšanas publiskajā telpā un, jo īpaši interneta komentāros, sabiedrības neizpratni un nopēlumu pamatā izpelnījās nevis raidījuma veidotāju paustie aizspriedumainie, antisemītiskie un diskriminējošie izteikumi, bet gan, pēc komentētāju domām, nepamatotā cenzūra un vārda brīvības ierobežošana.

Uz antisemītisku kultūras kontekstu norāda arī vairāki advokāta Andra Grūtupa romāni, kas guvuši būtisku sabiedrības atzinību un dažos gadījumos kļuvuši par pārdotākajiem vai

²¹⁰⁴ Грубин, С. (2010, 17 марта). 16 марта: прошли, спели, разошлись. *Телеграф*. С. 4.

²¹⁰⁵ http://www.apollo.lv/portal/news/articles/268243/0?show_inbox=1

²¹⁰⁶ Lazdiņš, A. (2012, 21. marts). PBK noliedz sižeta safabricēšanu. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/sodien-laikraksta/pbk-noliedz-sizeta-safabricsanu-13937883>.

²¹⁰⁷ Mūrniece, G. (2014, 27. maijs). Ko drīkst un ko nedrīkst publicēt? *Latvijas Radio 1*. Sk.: <http://lr1.lsm.lv/lv/raksts/krustpunkta/ko-drīkst-un-nedrīkst-parpublicet.a38917/>.

bibliotēkās lasītākajiem darbiem, un regulāri ietver etnisku skatījumu uz norisēm, tai skaitā antisemitiskas replikas. Piemēram, darbā ar nosaukumu “Beilisāde”, kas vēsta par kristiešu zēna Andreja Juščinska slepkavībā nepamatoti apsūdzētā Mendeļa Beiļa tiesāšanas procesu, kura rezultātā pierādījumu acīmredzama trūkuma un apsūdzību safabricēšanas dēļ M. Beilis tika apsūdzēts, A. Grūtups vairākkārt formulē antisemitiskus apgalvojumus, bet savu apceri par šo skandalozo gadījumu noslēdz ar daudznozīmīgu apgalvojumu: “*Jautājums – kas nogalināja Andreju Juščinski – paliek atklāts. Jebkuri minējumi līdzinās spekulācijām.*”²¹⁰⁸ Savukārt romānā “Ešafots” A. Grūtups rakstīja:

Tā nebūt nav visa ebreju un latviešu bilance. Vēl daudzas lietas prasās pēc godīga un atklāta dialoga. Kaut vai 1940. gads un deportācija. .. Ak, kā gribētos, lai ebreju rokas nebūtu aptraipītas ar šī necilvēcīgās akcijas asinīm! Taču nekā... Ebreji – varena un raiba nācija. Spēka pietiks visam. Apskaužama enerģija – pašas vēstures diktēta. Daudzus gadsimtus turēta savrup no sabiedrības lietām. Bet, ja atspere pasprūk, ja ebreju aicina, viņam grūti palikt malā... Pat ja lieta šaubīga.²¹⁰⁹

Grūtupa vēsturiskais romāns veltīts Frīdriha Jekelna un citu vadošu nacionālsociālistu tiesāšanai pēckara Rīgā 1945./46. gadā. Būtiskākās debates raisīja jautājums par F. Jekelna atainojumu. Kamēr daži, tai skaitā Latvijā institucionāli atzīti vēsturnieki, romānu publiski slavēja, citi norādīja uz vadoša holokausta noziedznieka rehabilitēšanas mēģināšanu un pat idealizēšanu. Marģers Vestermanis par romānu un to izraisīto rezonansi paudis rūgtuma pilnu izbrīnu:

Un tad nāk Andris Grūtups un iztaisa Jekelnu par lielu, dižu varoni, gandrīz vai bruņinieku. Un [Inesis] Feldmanis, un mans labs draugs Henrihs Strods, ar kuru no 1948. gada draudzējāmiešiem un kurš pēkšņi bija kļuvis par partizānu vēsturnieku, uzskata, ka Grūtupa grāmata ir liels notikums Latvijas historiogrāfijā. Tad tā ir zīme, ka kaut kas nav kārtībā tajā Dānijas Karalistē [ironiski]. Jebkurā civilizētā Eiropas valstī nosoda, kad kāds mēģina klaji idealizēt kara noziedznieku, ņirgājoties par tiem mazizglītotajiem tiesnešiem un viņu nemākulību ar tiesvedību... [..] Es nevarēju iedomāties, ka kolēģi vēsturnieki tā to uztvers. Var jau parunāt kādā personīgā sarunā, pārspriedumā, bet publiski “Dienas” kultūras pielikumā vai “Latvijas Avīzē”... Tas tiek pasludināts par ģeniālu atklājumu, un vēl filma tiek veidota, kurā piedalās akadēmiķis Stradiņš, kas ir kā puika gājis skatīties un kas atceras to Jekelnu.²¹¹⁰

Tomēr visspilgtāk pamanāmais notikums holokausta sociālās atmiņas kontekstā bija 2014. gada nogalē notikusī mūzikla “Cukurs. Herberts Cukurs pirmizrāde, kas raisīja pretrunu pilnas debates gandrīz visa 2014. gada garumā, un savu kulmināciju sasniedza uzveduma pirmizrādes laikā.²¹¹¹ Arī šajā gadījumā pretstāvē intelektuāļu grupām, kas norādīja uz H. Cukura

²¹⁰⁸ Grūtups, A. (2005). *Beilisāde: Par Mendeļa Beiļa apsūdzību rituālslepkavībā*. Rīga: Atēna. 416. lpp. Līdzīgā stilā pēc darba motīviem tika veidota izrāde, kas gan apšaubāmās mākslinieciskās kvalitātes dēļ tika rādīta tikai izrādīta tikai vienreiz. Etnologs Leo Dribins norāda, ka ebreju kopienā neizpratni un sašutumu esot raisījis Andra Grūtupa lēmums nomāt Nacionālā teātra telpas, lai 2007. gada 24. janvārī sarīkotu “Beilisiādes” lasījumus un slēgtas apspriedes par ebreju lomu dažādās pagātnes norisēs, uz šo pasākumu ebreju kopienas pārstāvjus neaicinot. Sk.: Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 232. lpp.

²¹⁰⁹ Grūtups, A. (2007). *Ešafots: Par vācu ģenerāļu tiesāšanu Rīgā*. Rīga: Atēna. 42. lpp.

²¹¹⁰ Sk. 4. piel.: Bērziņš, D. (2014, 16. okt.). *Intervija ar M. Vestermani*. Rīga.

²¹¹¹ Pretrunīgo vērtējumu rezultātā libreta autore Andra Manfelde atteicās rakstīt dziesmu tekstus un aicināja režisoru Juri Milleru atteikties no idejas par mūziklu. Tā nepieciešamība tika vērtēta dažādi – vieni aizstāvēja ideju par diskusijas nepieciešamību un atzina, ka varētu tikt veicināta arī šādā formātā, citi, piemēram, žurnālists Kārlis Streips šādu ieceri

kā nacistu kolaboracionista un iespējama ebreju slepkavas heroizēšanas nepieļaujamību, būtiska sabiedrības daļa centienus iebilst pret mūzikla veidošanu uzskatīja par nepieļaujamiem vārda brīvības ierobežojumiem vai pat starptautiskām sazvērestībām, kuru pamatošanai tika izmantoti arī antisemītiski apgalvojumi.

Arī pirms mūzikla tapšanas dažādos mēģinājumos attaisnot Herbertu Cukuru, kuru būtiskākais virzītājs ir bijis žurnālists un režisors Roberts Klimovičs, izmantoti antisemītiski izteikumi un arī holokausta noliegšanas pazīmes. 2011. gadā dibināta biedrība “Herberta Cukura piemiņas fonds”, kuras mērķis ir bijis rehabilitēt Herbertu Cukuru un iemūžināt viņa piemiņu.²¹¹² Viens no fonda mērķiem ir pieminētāja izveide H. Cukuram, bet simbolisks aviatora pieminēklis ir arī organizācijas locekles Baibas Šābertes latviešu lidotājam veltītā, 2010. gadā publicētā grāmata, kas ir vienpusīgs mēģinājums noliegt un attaisnot viņa noziegumus, veidot H. Cukura varoņa kultu, turklāt šajos centienos autore nevairās arī no neslēpti antisemītiskiem mājieniem:

Divtūkstošdevītā gada nogalē, kad valsti ilgstošā un dramatiskā drudža lēkmē krata pasaules ekonomiskā krīze, ko Latvijā smagi pastiprina Valērija Kargina un Viktora Krasovička avantūra *Parex* bankā (kas valsts ekonomisko stabilitāti grauj daudz nopietnāk nekā savulaik Aleksandra Laventa noziedzīgas mahinācijas “Bankā Baltija”) LU Filozofijas un socioloģijas institūts izdod zinātnisku kopdarbu “Latvijas ebreji un padomju vara”.²¹¹³

Šajā apakšnodaļā analizētie piemēri norāda, ka vēl ilgi pēc kara daudzi vēsturnieki, nemaz nerunājot par sabiedrību kopumā, nav spējuši distancēties no nacistu un padomju mītrades jēdzieniem.²¹¹⁴ Viens no pēcpadomju perioda paradoksiem ir tas, ka valsts organizētais antisemītisms ir mazinājies vai izzudis pavisam, bet sadzīviskais kļuvis daudz pamanāmāks. Runas un izteiksmes brīvība ir devusi iespēju izpausties arī antisemītiskiem aizspriedumiem un attieksmēm, kā rezultātā publiskas antisemītiskas pozīcijas ieņem arī daudzi intelektuāļi.²¹¹⁵ Līdz ar to šobrīd vairāki nacistu un padomju propagandas radītie mīti un pārspīlējumi, tai skaitā par holokaustu Latvijā un latviešu lomu tajā, gūst publicitāti masu medijos un dažkārt ir sastopami arī politiskajos paziņojumos.

Raksturotās publiskās reverbācijas liecina par diviem būtiskiem procesiem. No vienas puses, tie norāda, ka antisemītisma un holokausta noliegšanas tendences Latvijas sabiedrībā ir sastopamas, un dažādu pretrunīgu norišu laikā tiek aktīvi paustas, bet, no otras puses, tie norāda,

nodēvēja par negantu plīķi holokaustā cietušo ebreju sejā. Sk.: LTV. (2014, 27. marts). *100 grami kultūras diskusija*. Sk.: <http://ltv.lsm.lv/lv/raksts/27.03.2014-100g-kulturas.-diskusija.id26808>. Herberta Cukura jautājums ir bijis aktuāls kopš Latvijas neatkarības desmitgades – prokuratūra divreiz uzsākusi un joprojām nav pabeigusi izmeklēšanu par H. Cukura noziegumiem. Temats aktualizējies dažādu publisku norišu iespaidā – izstāžu veidošanu laikā, kas ietver materiālus par H. Cukuru, ārvalstu mediju publikāciju rezultātā, grāmatu vai to tulkojumu izdošanas iespaidā, piemēram, 2000. gadā latviski ar vēsturnieka Ulda Neiburga komentāru izdotā H. Cukura slepkavu vēstījuma rezultātā. Sk.: Kincele, A., Šimrons, G. (2000). *Rīgas bendes nāve*. Rīga: Aplis.

²¹¹² Fonda valdē līdžās Robertam Klimovičam darbojusies arī publiciste Baiba Šāberte, televīzijas operators Raits Valters, apvienības “Nacionālā spēka” pārstāvis Rolands Augšpulis un Liepājas mākslinieks Karls Bjoršmarks. Sk.: B. a. (2011, 22. apr.). Pretrunīgi vērtētā Cukura piemiņai dibina fondu. *Delfi*. Sk.:

<http://www.delfi.lv/news/national/politics/pretrunigi-verteta-cukura-pieminai-dibina-fondu.d?id=38149573>.

²¹¹³ Šāberte, B. (2010). *Ļaujiet man runāt: Herberts Cukurs*. Rīga: Jumava. 9. lpp.

²¹¹⁴ Sīkāk sk.: Ezerģailis, A. (2007/2000). The Role of the Self-Defence Commandatures in the Holocaust. P. 235.–236.

²¹¹⁵ Sk.: Гителман, Ц. (2008). *Безспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. С. 330.

ka holokausta tematikai tiek veltīta arvien lielāka uzmanība un tās sabiedrības daļa, kas aktīvi vērsas pret centieniem diskreditēt holokausta upuru piemiņu vai noliegt šāda nozieguma faktu kā tādu, kļūst arvien vairāk. Tāpat šie konflikti vai asās publiskās debates norāda, ka Latvijas sabiedrība pamazām nonāk tanī posmā, kur ebreju iznīcināšana un vietējie iedzīvotāju līdzdalība šajā noziegumā kļūst par nozīmīgu komunikācijas sastāvdaļu. Vairāki intelektuāļi, to vidū filozofs Artis Svece,²¹¹⁶ vēsturnieks Valdis Lumans,²¹¹⁷ žurnālisti Eduards Liniņš²¹¹⁸ un Sanita Upleja,²¹¹⁹ politiķis Ilmārs Latkovskis,²¹²⁰ publicists Atis Klimovičs,²¹²¹ sociālās atmiņas pētnieks Mārtiņš Kaprāns,²¹²² holokaustu pārdzīvojušais ebreju vēstures glabātājs Margērs Vestermanis²¹²³ un citi, kopš tūkstošgažu mijas ir medijos aicinājuši kritiski analizēt holokausta norises un latviešu attieksmi, pret ebreju traģēdiju Otrajā pasaules karā, visbiežāk aicinot apzināties, ka tā ir arī visas Latvijas traģēdija.

Atmiņas un komemorācijas pētnieks Džeimss Jangs savulaik rakstījis, ka veiksmīgākais Vācijas pieminekļis tās nacistiskajai pagātnei ir nevis kāds konkrēts atmiņas objekts, bet gan šķietami nebeidzamās diskusijas un publiskās pārdomas par to, ko, kādā veidā, ar kādiem reprezentācijas līdzekļiem pieminēt.²¹²⁴ Tādējādi pēc Dž. Janga domām tikai kādu norišu aktualizācija un komunicēšana nodrošina, ka atmiņa ir dzīva un tiek lietota.²¹²⁵ Latvijas

²¹¹⁶ A. Svece: “Vai kāds, izņemot vēsturniekus, ir nopietni pievērsis uzmanību latviešu līdzdalībai holokaustā?” Sk.: Svece, A. (2002, 17. jūl.). Poltikorektums un Citi. *Diena*. 12. lpp.

²¹¹⁷ V. Lumans: “Šī [Latvijas] nacionālās identitātes perspektīva neparedz atmiņas par ebreju likteni un jo īpaši latviešu lomu tajā, jo vienīgā Otrā pasaules kara upuri šai stāstā ir latvieši” Sk.: Lumans, V. O. (2006). *Latvia in World War II*. P. 2–3.

²¹¹⁸ E. Liniņš: “Mēs esam tendēti holokaustu Latvijā uztvert kā kaut ko, kas uz mums neattiecas.” Sk.: Liniņš, E. (2013, 22. marts). Saprast jeb 16. marts post scriptum. *LSM*. Sk.: <http://www.lsm.lv/lv/raksts/arpus-etera/arpus-etera/eduardslinijs-saprast-jeb-16-marts-post-scriptum.a53445>.

²¹¹⁹ S. Upleja: “It kā mēs zinām, ka bija arī holokausts Latvijā, bet tomēr skatāmies uz to kaut kā atsvešināti. [...] Ebreji tika iznīcināti, bet mums ar to īsti nav nekāda sakara.” Sk.: Upleja, S. (2011, 14. jūn.). Savs kaktiņš, savs stūrītis vēstures. *Providus domnīca*. Sk.: <http://providus.lv/article/savs-kaktins-savs-sturitis-vestures>.

²¹²⁰ I. Latkovskis: “Paliek jautājums, vai latvieši spēj pieņemt Freimani un Andersu, cilvēkus ar pasaules redzējumu, kā savējos? Kā latviešus?” Sk.: Latkovskis, I. (2012, 13. jūl.). Par latviešiem un ebrejiem, par Latvijas izrāvienu. *Ir*. Sk.: <http://www.ir.lv/2012/7/13/par-latviesiem-un-ebrejiem-par-latvijas-izravienu>.

²¹²¹ A. Klimovičs: “Arī Latvijai XX gadsimta milzu nozieguma sakarā vēl daudz neizdiskutēta un nesaprasta. [...] Valsts galvenās amatpersonas ir atzinušas vainu par holokaustu Latvijā, taču līdz īstai izpratnei par šajā noziegumā iesaistīto (dažādos līmeņos) personu skaitu esam tālu.” Sk.: Klimovičs, A. (2012, 24. jūl.). Par holokaustu Francijā. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/sodien-laikraksta/par-holokaustu-francija-13959015>.

²¹²² M. Kaprāns: “Holokausta upuru piemiņa Latvijā līdz šim tik tiešām vairāk ir atgādinājusi vienas atsevišķas ģimenes bēdas, nevis solidāru izpratni par holokaustu kā par mūsu tautas traģēdiju” Sk.: Kaprāns, M. (2013, 4. jūlijs). Mūsu 4. jūlijs. *Ir*. Sk.: <http://www.ir.lv/2013/7/4/musu-4-julijis>.

²¹²³ M. Vestermanis, kurš izdzīvoja holokaustā un deviņdesmito gadu sākumā nodibināja muzeju “Ebreji Latvijā”, uzskata, ka Latvijas sabiedrību holokausts neinteresē un tas nav populārs temats: “Šodien izsakām līdzjūtību korekti izturamies pret holokausta upuriem, bet tajā pašā laikā esam gandrīz vai vienīgi Eiropā, kuri ļoti nelabprāt runā par saviem šāvējiem vācu laikā. [...] Ir neomulīgi dzīvot sabiedrībā, kura nenosoda savus noziedzniekus. [...] Bet, kolīdz kāds sāk runāt par tiem šāvējiem, atskan balsis no “Latvijas Avīzes”, ka tāda runāšana ir apvainojums latviešu tautai.” Sk.: Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 62.–63.

²¹²⁴ Young J. (2004). Holocaust Museums in Germany, Poland, Israel, and the United States. P. 252.

²¹²⁵ Savukārt Polijā nozīmīgu diskusija raisīja Jana Grosa grāmatas “Kaimiņi” publikācija, kurā autors raksturo Polijas ebreju nežēlīgo noslepkavošanu Jedwabnes ciemā. Ternkvista–Pleva uzskata, ka darba iespaidā holokausts kā notikums tika lietots trijos aspektos: 1) zinātniskā – lai noskaidrotu faktus un veidotu diskusiju par notikumu interpretācijām, 2) morālā – lai reabilitētu ebreju upurus un meklētu izlīgumu starp ebrejiem un poļiem, 3) ideoloģiskā – kā līdzeklis politiskā cīņā starp liberāļiem un nacionālistiem, kur pirmie holokaustu izmanotoja kā līdzekli rosinātu pārskatīt poļu etnisko nācijas definējumu, bet otrie reprezentēja sevi kā poliskuma vērtību aizstāvji pret liberāļu uzbrukumiem, 4) eksistenciālā – intelektuāļu diskusijā par poļu nacionālo identitāti, tās saturu nākotni un saderību, atbilstību eiropiskām vērtībām. Sabiedrības reakcija bija izteikti polāra – vieni uzskatīja, ka ir jāatvainojas un jāatzīst vietējo iedzīvotāju vaina, citi apelēja

sabiedrības attieksmi pret holokaustu ilglaicīgi raksturojis uzskats, ka “mēs jau vienreiz oficiālā līmenī esam nosodījuši, tāpēc pietiek par to runāt un aizrādīt”.²¹²⁶

Latvieši pagaidām nav nonākuši līdz tādai diskusijai kā vācieši par nacisma perioda mantojumu vai poļi par ebreju slaktiņu Jedwabnes ciemā, kas simbolizē poļu līdzdalību holokaustā. Latvijā oficiālā līmenī holokausts un tā realizētāji ir vairākkārt nosodīti, piemēram, pieņemot 1990. gada deklarāciju, tomēr šo jautājumu nevar atrisināt un izprast, pieņemot vienu formālu deklarāciju vai pasakot dažas valstsvīru runas. Lai kāds vēstures notikums kļūtu par būtisku sociālās atmiņas diskursu, tas ir jādiskutē publiskajā telpā un par to jāreflektē plašākai sabiedrībai, kas Latvijā ilglaicīgi nav noticis. Šajā apakšnodaļā analizētās tendences liecina, ka holokausts un ne tikai tā pretrunas, bet arī šī notikuma traģika pamazām kļūst par būtisku tēmu Latvijas publiskajā telpā, kas varētu rezultēties uz morālām refleksijām balstītas holokausta sociālās atmiņas tapšanā.

pie pašu poļu ciešanām, kas netiek novērtētas, tomēr diskusijas raisīja ebreju traģēdijas padziļinātu apzināšanos. Sk.: Plaice, R. (2012). Holocaust Memory in Recent Polish Literature: Andrzej Bart's *Fabryka mucholapek* and Piotr Pazinski's *Pensjonat*. *Journal of European Studies*, 42 (1), 36–37.; Törnquist-Plewa, B. (2012). The Use and Non-Use of the Holocaust Memory in Poland. P. 23–24.

²¹²⁶ Uz šādu tendenci norāda, piemēram, vēsturnieks Kaspars Zellis. Sk.: Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tīrraksts*, 2 (2), 62.

7.5. Socioloģiskie dati par Latvijas iedzīvotāju zināšanām un attieksmēm pret holokaustu

Sociālās atmiņas pētniece Vita Zelče, rakstot par holokausta piemiņas institucionalizāciju kontekstā ar Latvijas centieniem iestāties eiroatlantiskajās organizācijās, secina, ka, lai gan daļai sabiedrības to nebija viegli pieņemt, “*tomēr skolās, vēstures zinātnē un medijos Eiropas vēstures redzējums un morāle iesakņojās samērā sekmīgi, un ir iedibinātas holokausta upuru komemorācijas tradīcijas.*”²¹²⁷ Lai gan šādu apgalvojumu apstiprina arī vairākas šajā darbā analizētās tendences, līdzās iepriekšējās nodaļās vērtētajām norisēm kultūras līmenī, promocijas darbā analizētas arī Latvijas iedzīvotāju individuālā līmeņa zināšanas un attieksmes pret ebreju iznīcināšanu Otrā pasaules kara laikā, un socioloģiskie dati, kas varētu liecināt par holokausta sociālās atmiņas procesiem. Šādu datu nav daudz, turklāt tie, kas ir izmantojami, ir iegūti laikposmā pēc 2000. gada, līdz ar to šī iemesla dēļ un arī tāpēc, ka dažādās aptaujās uzdotie jautājumi atšķiras, tie nav izmantojami temporālā griezumā, tas ir, lai salīdzinātu zināšanu un attieksmju izmaiņas dažādos laika periodos.

7.5.1. Starptautiskie salīdzinošie pētījumi par attieksmēm pret holokaustu

Viens no lielākajiem un apjomīgākajiem pētījumiem, kas tiek veikts pasaulē, ir Pasaules vērtību pētījums (*World value survey*). WVS regulāri tiek apkopoti visas pasaules iedzīvotāju uzskati par reliģiju, politiku, brīvo laiku, ģimenes dzīvi un citiem jautājumiem. Kopumā šī pētījuma ietvaros, sākot no 1981. gada, dažādos laika posmos, veikti 6 anketēšanas “viļņi,” no tiem tikai 1995. gadā veiktajā aptaujā uzdoti jautājumi, kuru atbildes ļauj spriest par attieksmi pret holokaustu vai antisemitiskām tendencēm²¹²⁸.

1995. gada aptaujā tika uzdots jautājums par to, kuras sabiedrības grupas ir visvairāk nepieņemamas, un kopējie rezultāti norāda, ka “nacisti un labējie ekstrēmisti” ir otrā biežāk minētā grupa aiz “noziedzniekiem”, kas atzīta par nepieņemamu. Kopumā “nacistus un labējos ekstrēmistus”, kā grupu, kas sabiedrībā izraisa lielāko nepatiku, norādījuši 20% planētas iedzīvotāju (“noziedzniekus” – 36%). Jāatzīmē, ka 1.1% aptaujāto norādījuši, ka viņiem nepieņemama grupa ir “ebreji.”²¹²⁹ Latvijā 47% aptaujāto norādījuši, ka grupa, kas izraisa vislielāko nepatiku, ir “noziedznieki”. 21% Latvijas iedzīvotāju atbildēja, ka tie ir komunisti vai cilvēki, kas seko Staļina ideoloģijai, savukārt “nacistus” par grupu, kas sabiedrībā izraisa vislielāko nepatiku norādījuši 18% respondentu, tikai 0,6% aptaujāto uzskata, ka nepatiku raisošā grupa ir “ebreji.”²¹³⁰

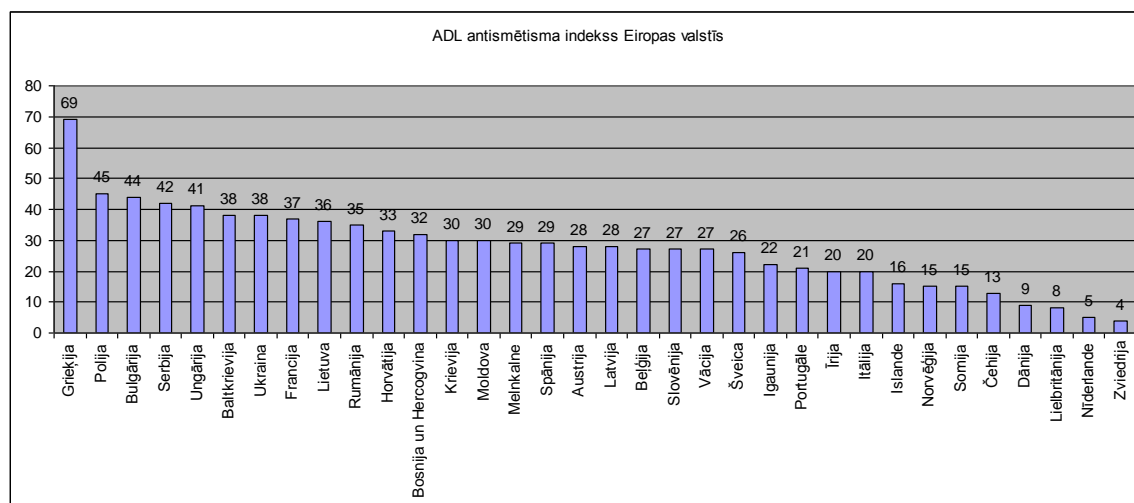
²¹²⁷ Rozenšteine, A., Saulītis, A., Siliņa, G., Zelče, V. (2011). 16. marts – konfrontācijas un piemiņas diena. 151. lpp.

²¹²⁸ Aptaujas parabudītas pēc atslēgas vārdiem “Holocaust,” “Nazis,” “Semitic”.

²¹²⁹ World value survey. (1995). *Results*. 188 p. Skatīts tiešsaistē 2014. gada 14. septembrī. Pieejams: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV1.jsp>

²¹³⁰ Vērtējot rādītājus valstu griezumā, “ebreji” kā grupa, kas izraisa vislielāko nepatiku sabiedrībā, saņēmusi rādītājus 1 līdz 4,5 % ietvaros. Izņēmums ir ASV, kur šis rādītājs ir pārliecinoši augstākais – 15 % aptaujāto ASV iedzīvotāju

Par attieksmi pret ebrejiem ļauj spriest arī ADL jeb Pretnomelnojuma līgas (*Anti defamation league*) pētījumi. ADL ir starptautiskā nevalstiskā organizācija, kura ir bāzēta ASV un par tās mērķi definēta cīņa pret ebreju diskrimināciju un antisemitisma izpausmēm.²¹³¹ 2014. gadā šī nevalstiskā organizācija veica pētījumu “*The ADL Global 100: An Index of Anti-Semitism*”.²¹³² Aptaujas rezultāti liecina, ka pasaulē 26% cilvēku ir novērojamas antisemitiskas tendences, reģionālā griezumā: Tuvajos Austrumos un Ziemeļāfrikā (74%), Austrumeiropā (34%), Rietumeiropā (24%), Centrālajā un Dienvidāfrikā (23%), Āzijā (22%), Ziemeļamerikā un Dienvidamerikā (19%), Okeānijā (14%).²¹³³

7.5.1.att. ADL antisemitisma indekss Eiropas valstīs

ADL 2014. gada indekss²¹³⁴ atšķirībā no Pasaules vērtību pētījuma 1995. gada rezultāti norāda, ka Latvijas sabiedrība ir antisemitiska nekā citu Eiropas valstu iedzīvotāji. Latvijas antisemitisma indekss (28) ir nedaudz augstāks nekā vidēji pasaulē, taču zemāks nekā Austrumeiropas, otrā antisemitiskā reģiona, vidējais indekss (38). Lai gan sociologs Aivars Tabuns secina, ka Latvijā “*etniskās attiecības pēdējos desmit gadu laikā ir nedaudz uzlabojušās, tomēr šo procesu apgrūtina daudzu cilvēku distancēšanās un aizspriedumi pret cittautiešiem, turklāt latviešiem tas konstatējams biežāk nekā cittautiešiem*”,²¹³⁵ starptautiski salīdzinošie socioloģiskie pētījumi liecina, ka antisemitiskas attieksmes Latvijā ir nedaudz augstākas par Eiropas vidējo rādītāju līmeni.

atzinuši, ka “ebreji” ir grupa, kas sabiedrībā izraisa vislielāko nepatiku. ASV respondentu vidū kopumā vislielāko nepatiku izraisījuši “noziedznieki” (37 %), savukārt “nacisti” ir biežāk minētā grupa, kas tiek uzskatīta par sabiedrībai netīkamam (8 %).

²¹³¹ ADL. *About ADL*. Skatīts tiešsaistē: 2014. gada 14. septembrī. Pieejams: <http://www.adl.org/about-adl/>

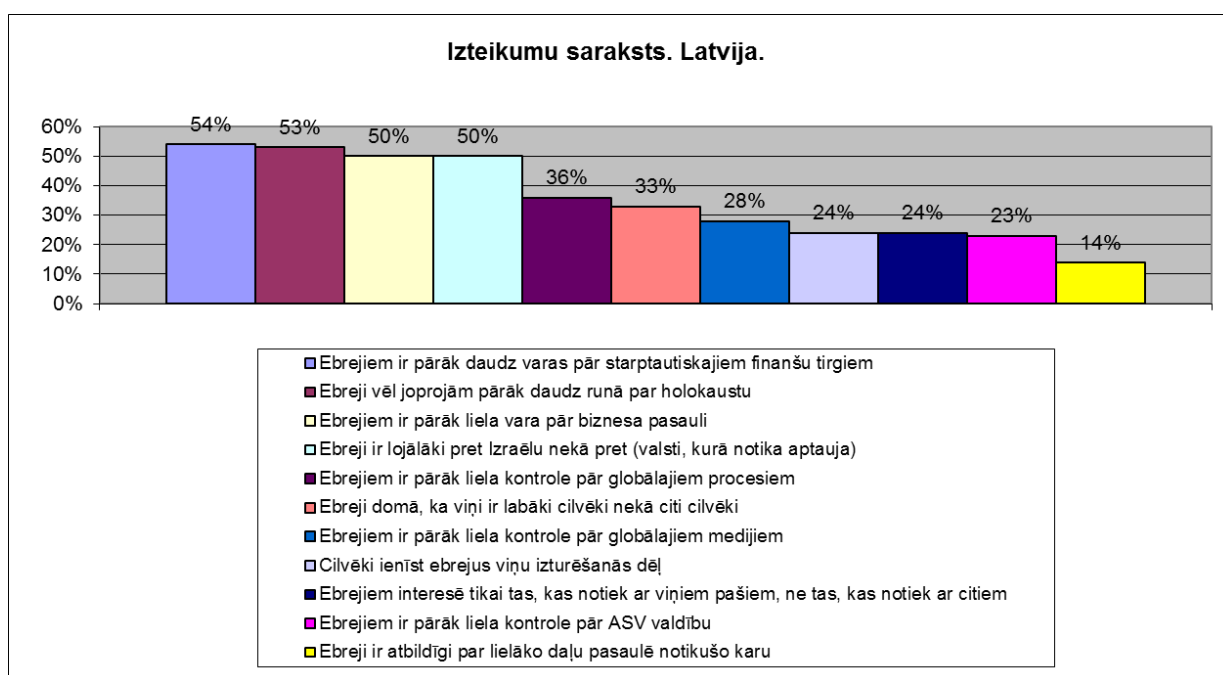
²¹³² Indekss tika aprēķināt pēc šādas metodes – respondentam tika piedāvāti 11 apgalvojumi/stereotipi par ebrejiem un, ja respondents no šiem 11 apgalvojumiem sešu atzīmēja kā “drīzāk patiesus,” tad aptaujas veicēji secināja, ka viņam ir antisemitiskas tendences. SK.: ADL. *Executive summary. ADL Global100*. Skatīts tiešsaistē: 2014. gada 14. septembrī. Pieejams: <http://global100.adl.org/public/ADL-Global-100-Executive-Summary.pdf>

²¹³³ Aptaujas veidotāji norāda, ka kļūdas procents ir 3.5. Turpat.

²¹³⁴ Šī organizācija nepiedāvā iespēju lejupeļādēt datu masīvus, līdz ar to salīdzinājumam var izmantot tikai šīs organizācijas izveidoto interaktīvo mājaslapu: <http://global100.adl.org/>, kurā izveidota karte, kur katrā no valstīm atzīmēts, cik procentiem no valsts iedzīvotājiem, ir antisemitiskas tendences.

²¹³⁵ Tabuns, A. (2010). *Identitāte, etniskās attiecības, valoda un kultūra*. Grām.: Muižnieks, N. (red.). *Cik integrēta ir Latvijas sabiedrība? Sasniegumu, neveiksmju un izaicinājumu audits*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 262. lpp.

Tomēr holokausta sociālās atmiņas kontekstā būtiskākie ir rādītāji atsevišķos apgalvojumos. Viens no šajā pētījumā ietvertajiem apgalvojumiem/stereotipiem ir saistīts ar attieksmi pret holokaustu, proti, “Ebreji vēl joprojām runā pārāk daudz par to, kas ar viņiem notika holokaustā”. Latvijā šādu uzskatu par patiesu uzskata 53% aptaujāto, kas ir augstāks par vidējo rādītāju gan starp visām Eiropas (42%), gan Austrumeiropas (45 %) valstīm. Uz kopējā fona īpaši izceļas Baltijas valstis, jo Lietuvā šādu apgalvojumu par patiesu uzskata 65 % respondentu, bet Igaunijā 55% aptaujāto, tādējādi Baltijas valstis starp apgalvojumu, ka “Ebreji vēl joprojām runā pārāk daudz par to, kas ar viņiem notika holokaustā” visbiežāk atzīmējušajām valstīm, ieņem attiecīgi 1., 5. un 6. pozīciju.²¹³⁶

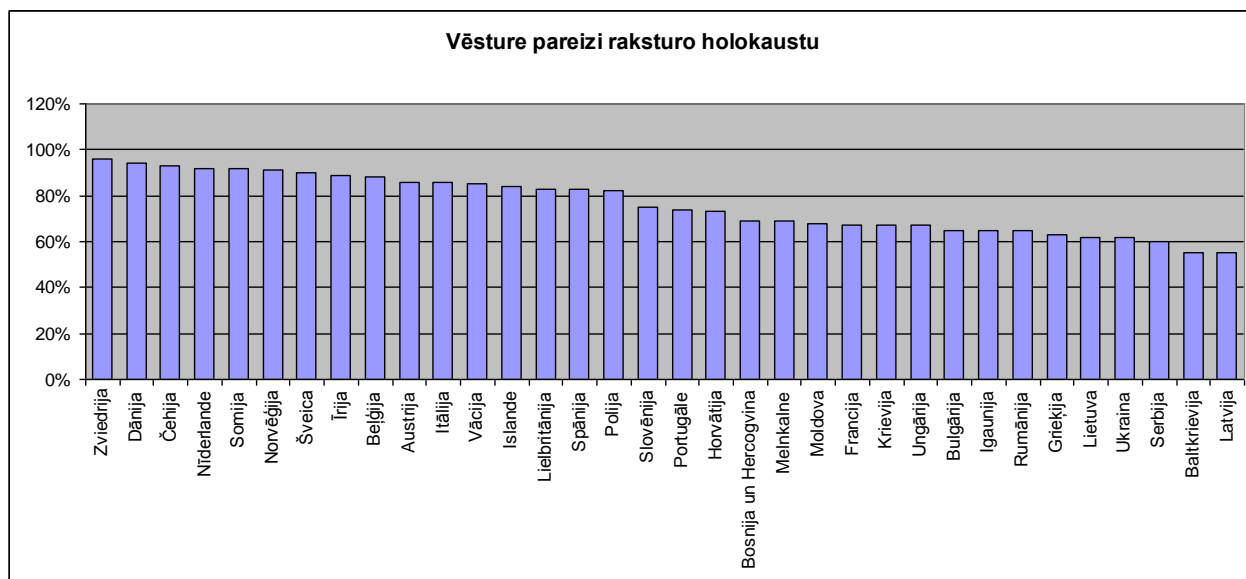
7.5.1att. Latvijas respondentu apstiprinošo atbilžu īpatsvars uz stereotipiskiem apgalvojumiem

Atsevišķi vērtējot Latvijas respondentu sniegtās atbildes, apgalvojums, ka “Ebreji vēl joprojām pārāk daudz runā par to, kas ar viņiem notika holokausta laikā”, Latvijas iedzīvotāju attieksmēs ir otrs biežāk atzīmētais no piedāvātajiem 11 stereotipiskajiem variantiem – tā domā 53% aptaujāto, kas tikai par 1% atpaliek no populārākā apgalvojuma, proti, “Ebrejiem ir pārāk liela ietekme finanšu sfērā” (54 %).

Būtiskas ir arī respondentu atbildes uz apgalvojumu, ka “Holokausts notika, un vēsture to raksturo pareizi”. Aptaujātie Latvijas iedzīvotāji šo izteikumu kā pamatotu atzīmēja 55 % gadījumu, 16% izvēlējās apgalvojumu, ka “Holokausts notika, taču ebreju skaits, kas tajā

²¹³⁶ Pirmo vietu ieņemošajai Lietuvai seko divas postkomunistiskās Austrumeiropas valstis – Polija (62%) un Ungārija (61%). Salīdzinājumam viszemākais apstiprinošo atbilžu īpatsvars uz šo jautājumu Eiropā ir konstatēts Lielbritānijā (10 %), Zviedrijā (14 %) un Nīderlandē (20%). Līdz ar to šie dati pamato Tonija Džada secinājumu, ka jaunais dalījums Eiropā vairs nav starp, piemēram, kapitālisma un komunismu vai starp vēstures beigām un vēstures atgriešanos, bet starp kolektīvā apņēmībā bāzētu sociālas vienotības politiku un sabiedrības eroziju bailu politikas iespaidā. Sk.: Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. P. 286.

nomira, ir vēsturiski pārspīlēts, savukārt 29% uz šo jautājumu neatbildēja.²¹³⁷ 55% apstiprinošo atbilžu uz apgalvojumu, ka “Holokausts notika, un vēsture to raksturo pareizi” ir zemākais rādītājs starp visām Eiropas valstīm. Salīdzinoši Zviedrijā, Dānijā, Čehijā, Nīderlandē, Somijā, Norvēģijā un Šveicē vairāk nekā 90% respondentu piekrita šādam apgalvojumam, bet līdzās Latvijai zemākais uz izteikumu apstiprinoši atbildējušo iedzīvotāju īpatsvars bija Baltkrievijā un Serbijā, līdzīgi zemi rezultāti konstatēti arī abās pārējās Baltijas valstīs – Lietuvā (62%) un Igaunijā (65%). Latvijas zemo rādītāju noteica tas, ka starp visām Eiropas valstīm pārliecinoši lielākais skaits respondentu izvēlējās uz šo jautājumu neatbildēt (29%).

7.5.1.att. Apstiprinošo atbilžu īpatsvars apgalvojumam “Holokausts notika, un vēsture to raksturo pareizi” Eiropas valstīs

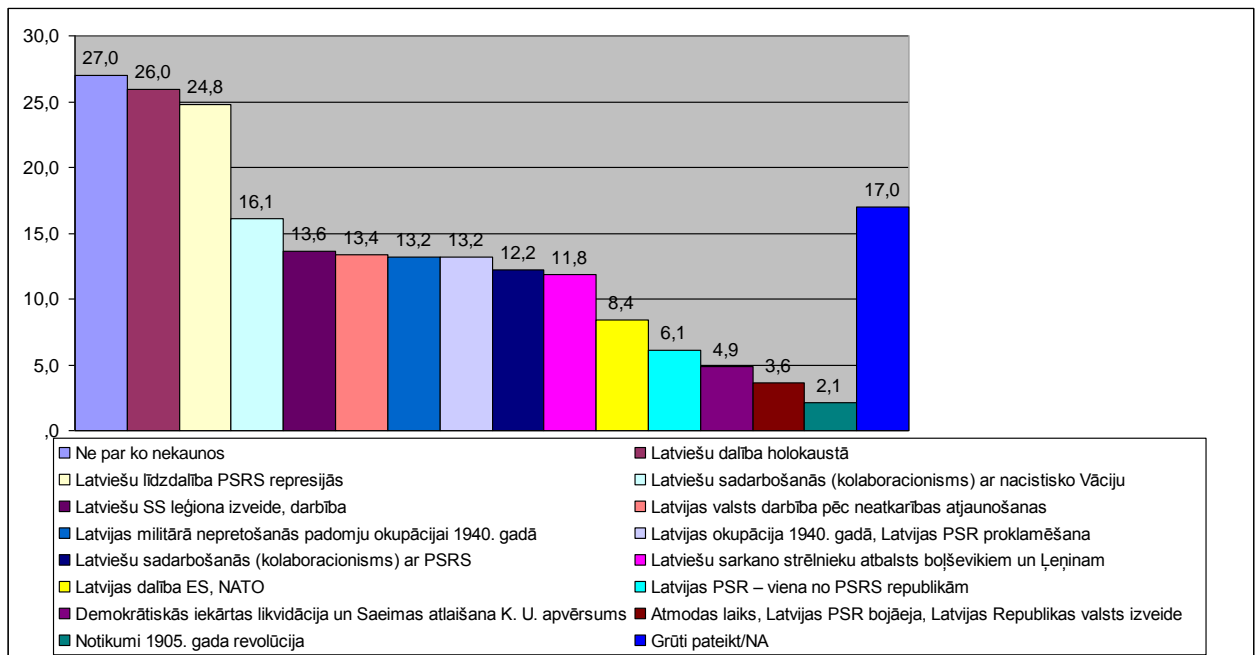
7.5.2.Latvijā veiktie socioloģiskie pētījumi par holokausta sociālo atmiņu

Pēc Latvijas Universitātes Sociālo un politisko pētījumu institūta veidotā “Pārskata par tautas attīstību 2008/2009” vajadzībām pasūtītās un SKDS 2008. gadā veiktās aptaujas dati ietver vienu jautājumu, kas liecina par Latvijas sabiedrības attieksmēm pret holokaustu. Uz jautājumu “Par kādiem Latvijas 20. gs. vēstures notikumiem Jūs visvairāk kaunaties?” viens no 15 piedāvātajiem atbilžu variantiem²¹³⁸ ir latviešu dalība holokaustā. Uz šo jautājumu visbiežāk respondenti (27 %) atbildējuši, ka neizjūt kaunu par nevienu notikumu Latvijas vēsturē, bet atbildes uz konkrētiem notikumiem liecina, ka tieši dalība holokaustā tiek uzskatīta par

²¹³⁷ ADL Index Latvia. Holocaust [Skatīts internetā: 2014. gada 14. septembrī]. Pieejams: <http://global100.adl.org/#country/latvia>

²¹³⁸ Respondentiem piedāvātie atbilžu varianti: 1) Neparko nekaunos; 2) Latviešu sarkano strēlnieku atbalsts boļševikiem un Ļeņinam; 3) Demokrātiskās iekārtas likvidācija un Saeimas atļaišana K. Ulmaņa apvērsums; 4) Latvijas militārā nepretošanās padomju okupācijai 1940. gada; 5) Latvijas okupācija 1940. gadā, Latvijas PSR proklamēšana; 6) Latviešu sadarbošanās (kolaboracionisms) ar padomju okupācijas spēkiem; 7) Latviešu sadarbošanās (kolaboracionisms) ar nacistiskās Vācijas spēkiem; 8) Latviešu dalība holokaustā; 9) Latviešu SS leģiona izveide, darbība; 10) Latviešu līdzdalība PSRS represijās; 11) Latvijas PSR – viena no PSRS republikām; 12) Atmodas laiks, Latvijas PSR bojāeja, Latvijas Republikas valsts; 13) Latvijas valsts darbība pēc neatkarības atjaunošanas; 14) Latvijas dalība ES, NATO; 15) Grūti pateikt/NA.

stigmatizējošāko jeb visapkaunojošāko notikumu Latvijai 20. gadsimtā, tā norādījuši 26 %²¹³⁹ no visiem aptaujātajiem Latvijas iedzīvotājiem.

7.5.2..att. Par kādiem Latvijas 20. gs. vēstures notikumiem Jūs visvairāk kaunaties?

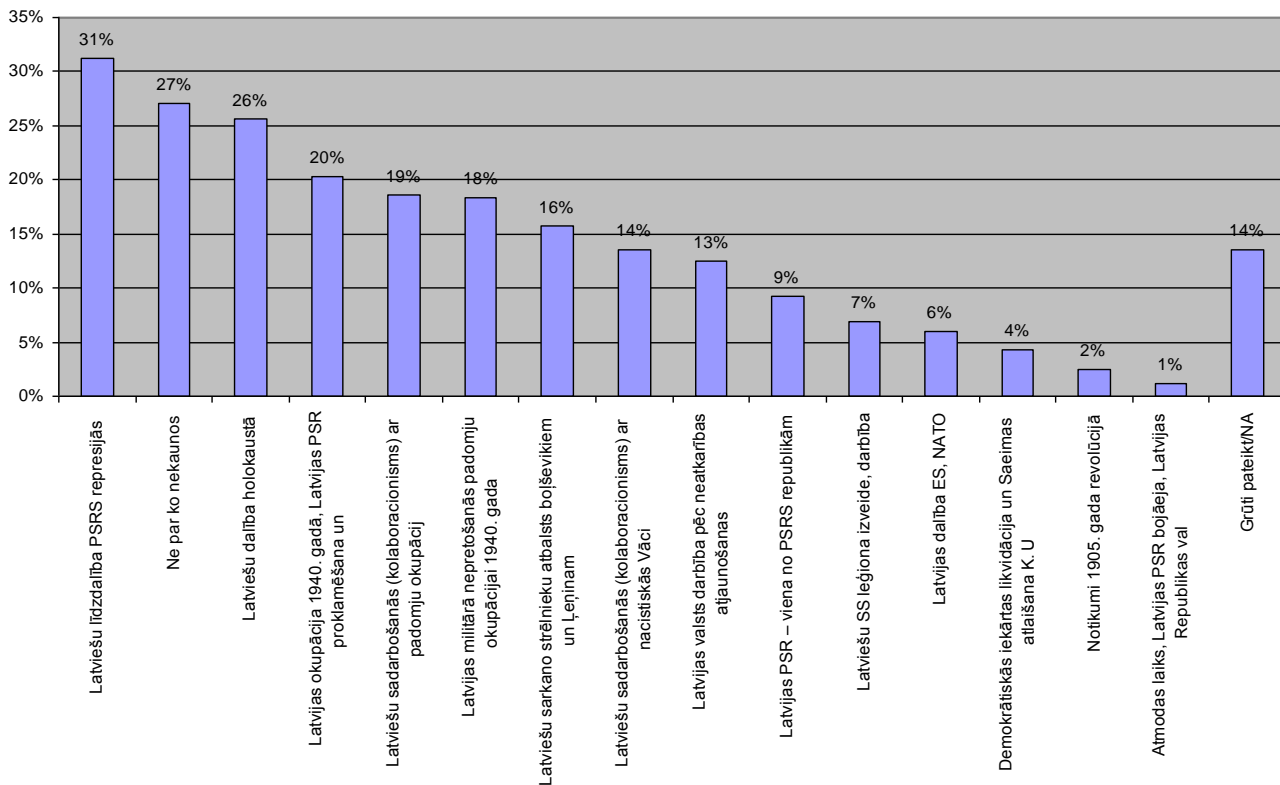
Gandrīz tikpat lielu kauna sajūtu Latvijas iedzīvotājiem rada latviešu dalība PSRS represijās – par šo notikumu kauns pauduši 24,8 % no visiem aptaujātajiem. Par nākamajiem notikumiem kaunas mazāks cilvēku skaits, piemēram, kolaboracionismu ar nacistisko Vāciju par apkaunojošo uzskata 16,1 % aptaujāto.²¹⁴⁰ Būtiski, ka atbildes jautājumā par kaunu, ko izraisa latviešu dalība holokaustā, neuzrāda nozīmīgas atšķirības respondentu runātās valodas griezumā. Par šo faktu kaunas 26% aptaujāto, kas kā ģimenē runāto valodu norādīja latviešu un 27% respondentu, kuru ģimenē runātā valoda ir krievu.²¹⁴¹

²¹³⁹ Šeit un turpmāk norādītie dati svērti pēc TAP 2008 failu masīvā pievienotajiem “svaru” indeksiem.

²¹⁴⁰ Jāatzīmē, ka gan šis notikums, gan “Latviešu SS leģiona izveide,” kas ir ceturtais visbiežāk atzīmētais notikums, par kuru kaunas latvieši, ir savstarpēji saistīti, jo, piemēram, sadarbšanās ar nacistisko Vāciju var tikt uzskatīta arī kā dalība holokaustā, līdz ar to var secināt, ka jebkāda veida Latvija iedzīvotāju saistība ar nacismu un tā izpausmēm liek visvairāk kaunēties aptaujātajiem respondentiem.

²¹⁴¹ 2008. gada SKDS aptaujā kopumā tika anketēti 1000 cilvēki, no šiem cilvēkiem 571 norādījuši, ka viņi ir latviešu tautības cilvēki, 353 krievu tautības cilvēki, savukārt 76 cilvēki norādījuši citu tautību,²¹⁴¹ tātad aptaujāto procentuālais sadalījums pēc svērtajiem datiem ir: 57% latviešu –, 35 % krievu, un 8 % citas tautības. Norādītas svērtās vērtības. Nesvērtās vērtības – 623 latvieši, 311 krievi, 66 – citas tautība.

Kauns par notikumiem. Latviešu valoda

7.5.2.att. “Par kādiem Latvijas 20. gs. vēstures notikumiem Jūs visvairāk kaunaties?": Ģimenē runātās valodas šķērsgriezums – latviešu valoda.

Valodas griezumā ir novērojama cita būtiska tendence – latviski runājošo skatījumā notikums, par kuru būtu jākaunas visvairāk, ir latviešu līdzdalība PSRS represijās (31%), bet krieviski runājošo respondentu vidū notikuma statusu, par kuru ir vislielākais kauns, saglabā līdzdalība holokaustā, bet tikpat liels respondentu skaits (27%) uzskata, ka viņiem Latvijas vēsturē nav, par ko kaunēties. Valodas šķērsgriezums kopumā norāda, ka ģimenēs latviski runājošie vairāk kaunas par PSRS perioda notikumiem, savukārt krieviski runājošie vairāk kaunas par norisēm, kuras saistītas ar nacistiskās Vācijas okupācijas laikposmu – holokaustu (27%), leģiona dibināšanu (23%), kā arī latviešu sadarbšanos ar nacistiskās Vācijas karaspēku (20%).

Aplūkojot datus vecuma griezumā, vērojams, ka kauna izjūta par holokaustu raksturīgāka vecākās paaudzes respondentiem. Holokaustu par notikums Latvijas vēsturē, kas liek kaunēties, nodēvējuši 29% aptaujāto vecuma grupā no 55 līdz 74 gadiem un 13% jaunākās paaudzes un vecuma grupas (18–24 gadi) respondentu. Līdzīga situācija vecuma griezumā raksturīga arī aptaujas datu griezumā par kaunu, kas tiek izjūsts pret “Latviešu SS leģiona izveidi un darbību”. Jaunākās paaudzes respondenti (18–24 gadi) par šo procesu kaunas krietni mazāk (6%) nekā vecākās paaudzes (55–74) Latvijas iedzīvotāji (36%). Līdzīgs sadalījums vērojams arī datos par vecuma grupu krustojumu ar tām atbildēm, kas norādījuši, ka tiem ir kauns par “latviešu

kolabrocīnismu ar nacistisko Vāciju” – par šo notikumu kaunas 14 % jaunākās vecuma grupas aptaujāto un 34 % vecākās grupas pārstāvju.²¹⁴²

Vērtējot negrupētos izglītības šķērsgriezuma rādītājus, vērojama būtiska korelācija starp kauna izjūtu par piedalīšanos holokaustā un iegūto izglītību. Skaidri izteikta tendence norāda, ka augstāka iegūtā izglītība raisa lielāku kauna izjūtu – par latviešu dalību holokaustā kaunas attiecīgi 33% un 35% respondentu ar augstāko un vidēji speciālo izglītību, 17 % aptaujāto ar vidējo un 7 % anketu aizpildītāju ar pamatizglītību. Interesanti, ka tikpat mazā mērā kā pamatizglītību ieguvušie kaunu par latviešu piedalīšanos holokaustā (7%) izjūt respondenti ar nepabeigtu augstāko izglītību.

Atšķirīgi rezultāti attieksmē pret holokaustu konstatēti arī atkarībā no aptaujāto dzīvesvietas. Anketā ir apvienots dzīves vietas mainīgais, kur atsevišķi tiek izdalīts, jautājot, vai respondenta dzīves vieta ir: 1) Rīga; 2) cita Latvijas Republikas nozīmes pilsēta; 3) cita pilsēta; 4) lauki. Ja pārējās dzīvesvietas kategorijās sadalījumi ir līdzīgi (no 20 līdz 22 %), tad par holokaustu vairāk kauna izjūtu norādījuši respondenti, kuri dzīvo Rīgā – no 322 aptaujājajiem, kuru dzīves vieta ir Latvijas galvaspilsēta, 37 % norādījuši, ka holokausts ir viens no notikumiem, par kuru viņiem ir kauns. Reģionālā griezumā līdzās Rīga augsts to respondentu īpatsvars, kas norāda, ka valstij vajadzētu vairāk uzmanības pievērst holokausta piemiņai, vērojams arī Latgalē.

Tādējādi apkopojot demogrāfisko datu korelāciju ar respondentu attieksmi pret holokaustu, secināms, ka to būtiski neietekmē ģimenē runātā valoda un respondentu ienākuma līmenis, taču tendence izjust kaunu lielākā mērā ir izteikta rīdziniekiem, vecāka gadagājuma cilvēkiem un respondentiem ar augstāku iegūto izglītību, savukārt mazāka – jaunākās aptaujāto grupas pārstāvjiem, cilvēkiem no pilsētām, izņemot Rīgu, mazpilsētām un laukiem, kā arī respondentiem ar zemāku izglītības līmeni.

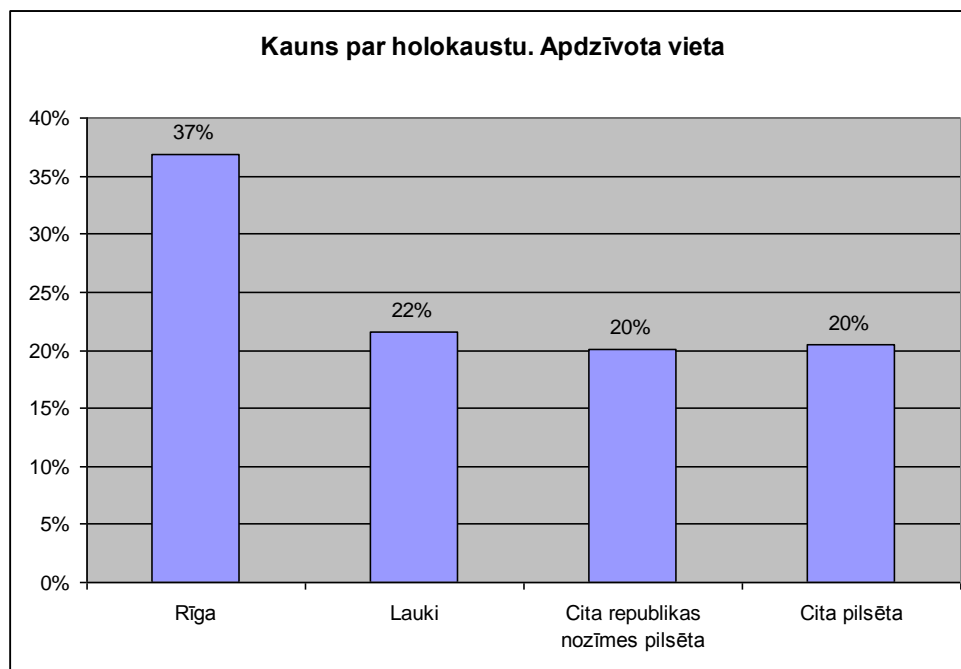
Holokausta sociālās atmiņas kontekstā būtisks ir arī 2012. gadā SKDS veiktajā aptaujā uzdots jautājums, vai respondenti ir apmeklējuši 4. jūlija piemiņas pasākumus. Absolūtais vairākums – 90% respondentu, norādījuši, ka nekad nav atzīmējuši ebreju tautas genocīda upuru piemiņas dienu, vēl 8 % nav norādījuši atbildi, līdz ar to aptaujāto Latvijas iedzīvotāju īpatsvars, kas ir atzīmējuši 4. jūliju, apmeklējot publiskus pasākumus vai ģimenes/draugu lokā, ir nepilni 3% (2.3%), kas, lai gan mazapmeklētas un atzīmētas ir arī citas piemiņas dienas,²¹⁴³ ir zemākais rādītājs starp visām piemiņas un atceres dienām. Turklāt 4. jūlijs ir viena no piecām oficiālajām

²¹⁴² Būtiski, ka visos trijos jautājumos, kas skar nacistisko okupācijas režīmu, sadarbību ar to un tā noziegumus, grupa, kuras pārstāvju vidū identificējams biežākais kauna izjūtu raisošo atbilžu īpatsvars, ir otra jaunākā grupa – vecumposmā no 25 līdz 34 gadiem.

²¹⁴³ Kā visbiežāk atzīmētie pasākumi raksturoti Latvijas Republikas proklamēšanas diena 18. novembrī,” ko kādā no piedāvātajiem veidiem (“Esmu atzīmējis tikai ģimenes vai draugu lokā”; “Esmu apmeklējis publiskus pasākumus”; “Esmu atzīmējis abos veidos”) ir atzīmējuši 68 % aptaujāto un Lāčplēša diena 11. novembrī, ko atzīmējuši 52% respondentu.

piemiņas dienām, kurās valsts kā obligātu ir noteikusi valsts karoga un sēru lentītes izkāršanu. Latvijas sabiedrības attieksmi pret 4. jūlija piemiņas dienu publicists Aivars Tarvids rezumējis, rakstot:

Būsim godīgi, vairums vietējās publikas, redzot 4. jūlijā plīvojot sēru lentes pie valsts karogiem, mēdz būt neizpratnē – kāda nu atkal raudamdienu pienākusi? Kopumā ebreju traģēdijas pieminēšana nav populārs, pamatnāciju raudinošs temats.²¹⁴⁴

7.5.2.att. “Par kādiem Latvijas 20. gs. vēstures notikumiem Jūs visvairāk kaunaties?”: Dzīvesvietas šķērsgriezums

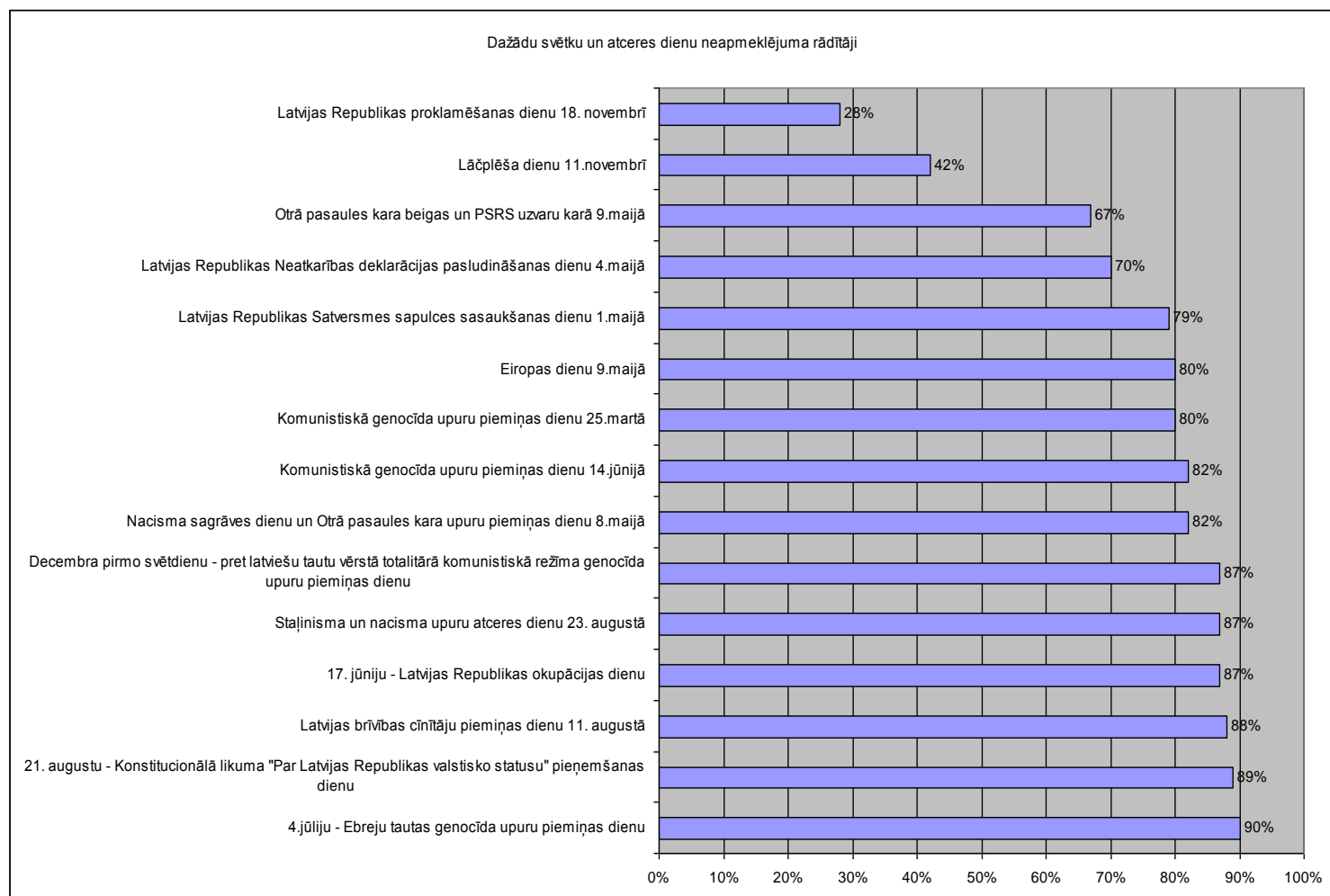
Daži objektīvi iemesli tam, ka pieminēšanas tradīcijas 4. jūlijā ir sarežģīti iedzīvināt, varētu būt tas, ka, pirmkārt, šis datums sakrīt ar vasaras brīvdienu laiku skolās, un līdz ar to šī atceres diena nav iekļaujama un izmantojama dažādos skolu pasākumos, un otrkārt, daudzviet reģionos holokausta piemiņas pasākumi tiek organizēti pēc lokālā kalendāra – atbilstoši vietējo ebreju nogalināšanas gadadienām, visbiežāk jūlija beigās vai augustā sākumā, piemēram, Preiļos holokausta upuri tiek pieminēti 9. augustā, kad norisinājās Preiļu ebreju slepkavības.

Sīkāk analizējot tos respondentus, kas ir atzīmējuši ebreju tautas genocīda upuru piemiņas dienu, konstatējams, ka lielākoties šo atceres pasākumu apmeklē vai ģimenes/draugu lokā atzīmē vecākā gada gājuma ļaudis – vairāk nekā puse no tiem ir vecuma grupā no 55 līdz 74 gadiem, bet otra vecuma grupa, kurā konstatēts augstākais 4. jūlija piemiņas pasākumu atzīmēšanas īpatsvars, ir 45 līdz 54 gadus vecie aptaujātie.²¹⁴⁵ Vērtējot šos datus respondentu

²¹⁴⁴ Sk.: Tarvids, A. (2006, 1. jūl.). Melnā diena. *Sestdiena*. Sk.: <http://www.apollo.lv/zinas/aivars-tarvids-melnais-datums/334959>.

²¹⁴⁵ Johaness Langers norāda, ka pieņēmums, ka jaunākā paaudze Baltijā ir labāk izglītota par holokausta jautājumiem un atbalstošāka varētu būt nepamatots. Tāpat kā nepamatots varētu būt vēsturnieku optimisms par to, ka, nomainoties paaudzēm, holokausta izpratne varētu uzlaboties. Neraugoties uz to pētnieku vidū joprojām vērojama cerība, ka jaunākās

tautības griezumā redzams, ka 43% no cilvēkiem, kuri atzīmē 4. jūlija piemiņas dienu ir norādījuši latviešu tautību, 30% krievu un 26% citu. Attiecībā pret aptaujāto Latvijas iedzīvotāju īpatsvaru tautību griezumā secināms, ka latvieši ebreju tautas genocīda upuru piemiņas dienu atzīmē proporcionāli mazāk nekā krievu un citu tautību pārstāvji.

7.5.2. att. Respondentu īpatsvars, kas nevienā no atbilžu variantos piedāvātajos variantos nav atzīmējuši minētās piemiņas dienas

Otrs promocijas darba tematikai nozīmīgais šajā 2012. gada aptaujā uzdotais jautājums ir par to, vai Latvijas valstij vajadzētu pievērst lielāku uzmanību nacistiskā režīma iznīcināto ebreju (holokausta upuru) pieminēšanai, uz kuru 36% respondentu atbild apstiprinoši, bet 40% noraidoši. Aplūkojot iegūtās atbildes uz šo jautājumu kontekstā ar demogrāfijas rādītājiem, būtiskas korelācijas nav novērojamas vecuma griezumā, kur atsevišķās grupās apstiprinoši atbildējušo respondentu īpatsvars bez izteiktām tendencēm svārstās no 32 līdz 42%. Izglītības griezumā vērojama tendence uz šo jautājumu apstiprinoši atbildēt respondentiem ar augstāku izglītības statusu – uz nepieciešamību pievērst vairāk uzmanības holokausta upuru pieņai

paaudzes varētu būt proeuropeiskākas, tolerantākas un mazāk antisemitiskas. Sk.: Langer, J. (2010). *Current Discourses on the Holocaust in Lithuania: The Impact of Collective Memory*. Berlin: VDM Verlag Dr. Müller. P. 106–107.

apzstiprinoši atbildējuši attiecīgi 32 un 33% pamatizglītību vai nepabeigtu vidējo un vidējo izglītību ieguvušie aptaujas dalībnieki un attiecīgi 40 un 38% profesionālo vidējo vai vidējo speciālo un augstāko izglītību ieguvušie respondenti.

Nozīmīgas tendences iegūtajos datos vērojamas, analizējot aptaujāto tautību. Apgalvojumam, ka Latvijas valstij vajadzētu pievērst lielāku uzmanību nacistiskā režīma iznīcināto ebreju (holokausta upuru) pieminēšanai piekrīt tikai 27% respondentu, kas sevi kā identificē kā latviešus un gandrīz divreiz lielāks skaits (pa 49 %) krievu un citu tautību Latvijas iedzīvotāju.²¹⁴⁶ Šādas atšķirības respondentu tautību griezumā varētu būt skaidrojamas gan kā izpausme nelatviešu vēlmei, lai Latvijas oficiālā vara piemin padomju upurus, jo Latvijas PSR periodā ebreju upuri tika iekļauti kopējās padomju tautas ciešanās, gan ar Krievijas Federācijas propagandas ietekmi, kas pastiprinātu uzmanību veltījusi centieniem norādīt uz nacisma atdzimšanas un arī līdz ar to arī holokausta noliegšanas tendencēm Latvijā. Līdz ar to Krievijas informatīvajā telpā dzīvojošie Latvijas iedzīvotāji varētu būt tendēti paust savu neapmierinātību ar Latvijas valsts ieguldījumu holokausta pieminēšanā.

Būtiski, ka tikai 3.3% no tiem respondentiem, kas uzskata, ka Latvijas valsts holokausta pieminēšana iegulda nepietiekamas pūles ir piedalījušies 4. jūlija piemiņas pasākumos. Līdz ar to šādas atbildes iespējams interpretēt kā ideoloģiski, nevis morāli orientētas, respektīvi, vērtējumus lielākā mērā nosaka nevis patiesa vēlme pieminēt holokausta upurus, bet gan mēģinājumi atbildēt atbilstoši publiskajā telpā valdošajam diskursam.

7.5.3. Individuālās metodoloģijas pētījumi par holokausta atmiņu Latvijā

Līdzīgi kā analizēto aptauju rezultāti arī etnoloģes Ilzes Boldānes pētījumi norāda uz būtisku atšķirību Latvijas iedzīvotāju attieksmēs gan pret ebrejiem kopumā, gan pret holokausta upuriem:

Respondentu priekšstats par ebrejiem konstatējamas atšķirības dažādu paaudžu pārstāvju viedokļos: Vecākās paaudzes sniegtie ebreju raksturojumi ir daudzveidīgi, epitetiem un īpašības vārdiem bagāti, tajos sastopami ne vien kultūras un starptautiskie stereotipi, bet jaušama individuālo stereotipu klātbūtne. Šīs vecuma grupas informantu etniskajos priekšstatos ebreji atspoguļoti kā lokālās sabiedrības locekļi, turpretī intervijās ar jaunākās un vidējās paaudzes respondentiem bieži nācās saskarties ar atbildi – “nav bijis saskares”, “nezinu”.²¹⁴⁷

Uz to, ka vairumā vecākās paaudzes Latvijas iedzīvotāju vēstījumos par ebrejiem vērojama nostalgija, kas skaidrojama ar holokausta gandrīz pilnībā izzudušo ebreju kopienas un līdz ar to arī zaudēto pasauli norāda arī muzeja “Ebreji Latvijā” veiktajās ekspedīcijās un

²¹⁴⁶ Līdzīga situācija kā tautību griezumā vērojama arī atbilžu sadalījumā pēc tā, vai respondentam ir vai nav Latvijas Republikas pilsonība. 52% Latvijas iedzīvotāju, kuriem nav Latvijas Republikas pilsonības, uzskata, ka Latvijas Republikai būtu jāpievērš lielāka uzmanība holokausta upuru piemiņai, savukārt Latvijas pilsoņu vidū šādu viedokli atbalsta 33 % aptaujāto.

²¹⁴⁷ Sk.: Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās – 21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*. 100. lpp. I. Boldāne atzīst, ka populārajā kultūrā reprezentētais ebreja tēls bieži ir identisks ar personīgajā pieredzē balstītajām reprezentācijām, tādēļ nav īsti skaidrs, vai priekšstati par ebrejiem sakrīt ar populārās literatūras tēliem vai arī izriet no tiem.

interviju pierakstos apkopotās liecības.²¹⁴⁸ I. Boldāne secina, ka vecākās paaudzes respondentu skatījumā, kuru jaunība sakritusi ar starpkaru perioda Latviju, atklājas daudzveidīgs, plašs, dažādiem epitetiem bagātīgs ebreju raksturojums, kas ietver gan kultūras un starptautiskus,²¹⁴⁹ gan individuālus stereotipus, savukārt jaunāko respondentu grupu, kuru personīgā pieredze sākas pēc holokausta, bieži sastopamas atbildes – “nav bijis saskares” vai “nezinu”. Viņu personiskā, tiešā pieredze nesatur informāciju par starpkaru perioda ebreju kopienu, kas gandrīz pilnībā iznīcināta, tā ietver tikai informāciju par kopienu, kas veidojusies pamatā no citām PSR republikām ieceļojušajiem un tādēļ ebreju reprezentācijā savijusies izpratne par ebrejiem kā krievvalodīgās Latvijas iedzīvotāju grupas daļu un populārās kultūras, vizizteiktāk – Rūdolfā Blaumaņa lugas “Skroderdienas Silmačos” pastarpināti radītiem priekšstatiem, kā arī dažādiem antisemītiskiem stereotipiem.²¹⁵⁰

Līdz ar to Ilze Boldāne izdala divus tematu lokus, kas identificējami respondentu atbildēs par ebrejiem – ebreji kā Latvijas etnisko vidi veidojoša tauta un 2) ebreji kā traģiskāko Latvijas notikumu aktīvi vai pasīvi dalībnieki. Šī darba kontekstā nozīmīga ir otrā daļa, kas savukārt iedalīta sīkāk, bet abos gadījumos nozīmīgas, domājot par holokausta sociālo atmiņu: 1) ebreji kā holokausta upuri 2) ebreji kā “Baigā gada” notikumu līdzdalībnieki.²¹⁵¹ Turklāt šīs abas kategorijas identificētas kā visbiežāk akcentētās.²¹⁵²

Holokausta sociālās atmiņas tematiku individuālā uztveres un attieksmju līmenī pētījusi arī Vita Šaldova. Serža Moskovici teorijas ietvaros viņa maģistra darbā noskaidroja nozīmīgākās holokausta sociālās reprezentāciju formas Latvijas jauniešu auditorijā, salīdzinot respondentu kognitīvās un emocionālās attieksmes, kā arī rīcību [jautājot zināmās, lasītās grāmatas, filmas un muzeju, memoriālu apmeklējumus], un secināja, ka holokausta sociālā reprezentācija Latvijā ir neaktīva vai pat pasīva un nav novērojama aktivitāte, lai dziedētu sociālo traumu. Turklāt V. Šaldovas pētījuma rezultāti liecina, ka daudz izteiktāka, krasāka attieksme pret holokaustu vērojama to jauniešu atbildēs, kuru ģimenēs nav holokausta pieredzes.

²¹⁴⁸ Терешина, Д. (2013). “Многие евреи... они все занимались торговлей”: воспоминание о еврейских лавках и бродячих торговцах довоенной Латгалии. В: Амосова, С. (отв. ред.). *Утраченное соседство: Евреи в культурной памяти жителей Латгалии. Материалы экспедиций 2011–2012 гг.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах “Сэфер”; Музей “Евреи в Латвии”. С. 39.

²¹⁴⁹ Arī Latvijas iedzīvotāju respondentu vidū plaši izplatīti tipiskie stereotipi par ebrejiem kā Kristus slepkavām vai kristiešu bērnu slepkavām, kas īstenotas ar mērķi iegūt nevainīgu kristiešu asinis macas izgatavošanai. Sīkāk sk.: Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās–21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*. 101. lpp.

²¹⁵⁰ Sīkāk sk.: Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās–21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*. 100. lpp. Arī pētījumi, kas veikti Polijas mazpilsētās, liecina, ka holokausts kultūras līmenī tiek ignorēts, ēkās un vietās, kas varētu kalpot kā liecības par iznīcināto ebreju kopienu, mūsdienās nekas neliecina par to vēsturi, publiski pasākumi holokausta piemiņai rīkoti netiek, līdz ar to holokausta piemiņa kulturāli, lietojot Jana un Aleidas Asmanu terminoloģiju, netiek nodota, bet komunikatīvi, kā liecina gan vecākās paaudzes, gan skolas bērnu intervijas, informācija par holokaustu tiek aizmirsta vai noklusēta, toties tiek nodoti (vecāka paaudze tos stāsta un jaunākā jau atstāsta) dažādi antisemītiski aizspriedumi. Sk.: Törnquist–Plewa, B. (2012). *The Use and Non–Use of the Holocaust Memory in Poland*. P. 16–17.

²¹⁵¹ Sīkāk sk.: Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās–21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*. 102. lpp.

²¹⁵² Turpat. 107. lpp.

HOLOKAUSTA SOCIĀLĀ ATMIŅĀ LATVIJĀ

SECINĀJUMI

Promocijas darba rezultātu analīzē būtiska ir teorētiskajā daļā raksturotā Avišai Margalita (*Margalit*) atmiņas ētikas perspektīva, kas akcentē atcerēšanās sasaiti ar rūpēm. Arī jūdaisma filozofija paredz, ka pieminēšana ir aktīva, konkrēta rīcība ar uzsvāru uz to, ka cilvēkam, dzīvum esot, ir iespējas paveikt, īstenot un mainīt to, ko mirušais vairs nespēj. Tādējādi tiek veidots pretstatījums – dzīve, kuras laikā ir iespējams darīt, un nāve, pēc kuras šādas iespējas vairs nav. Tādēļ jūdaismu caurauž atziņa, ka dzīve jāvelta, lai darītu, radītu un mainītu, bet atmiņa šajā kontekstā ir tukšuma, kas palicis, kādam aizejot, piepildījums. Šo iemeslu dēļ jūdaisma filozofi kritizējuši klusuma minūti kā pieminēšanas formu, norādot, ka tā ir mērķtiecīga bezdarbība, kas varētu būt raksturīga mirušajiem, bet ne dzīvajiem. Ar šo perspektīvu sasauca promocijas darbā raksturotais Elēnas Esposito sistēmteorētiskās pieejas skatījums uz atmiņas procesiem, kas paredz, ka aizmiršana ir tendence, bet atcerēšanās – izņēmums, tādēļ atminēšanās var notikt tikai tādā gadījumā, ja pie tā kāds mērķtiecīgi strādā. Šīs jūdaisma un sistēmteorētiskās perspektīvas, kas paredz, ka atmiņas procesiem ir nepieciešams rūpīgs pieminēšanas un atminēšanās process, ir būtiskas, lai izprastu holokausta sociālās atmiņas tendences Latvijā un tās (ne)veidošanās problemātiku, kas vērtējama ētiskā aspektā. Sarežģījumus pilnvērtīgām zināšanām par ebreju iznīcināšanas norisēm Latvijas teritorijā ir noteicis šo atcerēšanās un pieminēšanas aģentu iztrūkums, kā arī sociālpolitiskais fons, kādā tie darbojušies.

Pirmkārt, holokausta traģēdija un tās īstenotāju nežēlīgā efektivitāte noteica to, ka ebreju un viņu pēcnācēju, kas varētu pieminēt savus tuviniekus vai tautiešus, pēckara Latvijas teritorijā bija maz, turklāt Latvijas PSR ebreju kopienu pēc kara papildināja liels no citām padomju republikām ieceļojošo tautiešu skaits, kurus vietējā katastrofa nebija skārusi tieši, un viņi bija mazieinteresēti tās pieminēšanā. Savukārt daudzi no Latvijas brīvvalsts laika ebrejiem, kuru tuvinieki bija gājuši bojā holokaustā, aktīvi cīnījās par izceļošanu no padomju sistēmas, un līdz PSRS sabrukumam vairākumam tas izdevās. Līdz ar to, atjaunojot Latvijas neatkarību, vietējā ebreju kopiena bija neliela, turklāt būtiskai tās daļai holokausts bija tikai teorētisks jautājums.

Otrkārt, vietējie slepkavas, kolaboracionisti, kas dažādās formās piedalījās ebreju iznīcināšanas procesā, un tie, kas atšķirīgos veidos iedzīvojās uz nogalināto ebreju rēķina (vislielākā no minētajām grupām), acīmredzamu iemeslu dēļ nebija ieinteresēti atmiņas un zināšanu veidošanā par traģēdiju, kurā lielākā vai mazākā mērā bija līdzdarbojušies. Citus šo traģēdiju pieredzējušos līdzcilvēkus varēja ietekmēt gan saistība ar kādu no kolaboracionistiem, gan nepatika, ko raisīja mēģinājumi vispārināt vietējo iedzīvotāju līdzdarbību, gan “pašiem savas” ciešanas, ko radīja abi okupācijas režīmi.

Treškārt, PSRS atmiņu politika noteica to, ka, lai gan ebreju iznīcināšana nebija pilnībā aizliegts temats, lielākoties tika veicināta šo tēmu noklusēšana. Lai gan padomju oficiālā attieksme pret holokaustu bija mainīga, īstenotās antisemitisma kampaņas ebreju upuru pieminēšanu padarīja par pieņemamu izvēli tikai nogalināto vistuvākajiem cilvēkiem vai ebreju kopienas aizrautīgākajiem aktīvistiem. Tajā pašā laikā padomju varas politikas rezultātā vietējā pamatnācija – latvieši, Latvijas valstiskuma atjaunošanas laiku sagaidīja cietēju un apdraudētās grupas statusā, kas noteica valsts politikas koncentrēšanos uz pamatnācijas vajadzību nodrošināšanu un ieguva etniskas konkurences dimensiju cīņā par lielākā upura tiesībām. Tādējādi politiskais fons dažkārt bija naidīgs, bet lielākoties nebija holokausta sociālo atmiņu veicinošs.

Ceturtkārt, ikviens režīms un tā īstenotā politika varēja būt tikai turpinājums kultūras telpā notikušajiem procesiem. Lai kā jaundibinātie režīmi to vēlētos, tie nebija spējīgi izdzēst iepriekš valdījušo iekārtu mantojumu, tādēļ PSRS politiku ietekmēja nacistiskās antisemitisma propagandas mantojums, kas bija akcentējis ebreju un komunisma savstarpējās saites, bet Latvijas atmiņu politiku noteica gan padomju režīma īstenotās diskriminējošās un represīvās politikas sekas, gan tā pretstāvē iekapsulētās un no jauna aktualizētās nacistiskās ideoloģijas sekas.

Padomju varas un holokausta tematikas mijiedarbība ir bijusi daudz sarežģītāka, nekā vēsta daudzu Latvijas pētnieku, pārsvarā – vēsturnieku, īsie apgalvojumi, kas holokaustu dēvē par padomju perioda aizliegto vai tabu, bet retāk daudz precīzāk – par noklusēto tematu. Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR bija rezultāts gadu desmitiem ilgušai oficiālo un neoficiālo diskursu mijiedarbībai. Holokausts PSRS netika uzlūkots ne kā īpašs un arī ne kā atsevišķs temats, tomēr tas arī netika pilnībā noliegts vai noklusēts, bet tika iekļauts plašākā nacistu noziegumu kategorijā un tika izmantots kā biedinošs vēstījums par kapitālisma ekstrēmākajām šķautnēm. Padomju marksistiskajā ideoloģijā ebreju iznīcināšana tika diskursīvi konstruēta kā nacistiskā rasisma un/vai ekstrēma Rietumu kapitālisma/imperiālisma izpausme.

Tai pašā laikā oficiālās varas attieksme pret ebreju Otrā pasaules kara traģēdiju Latvijas PSR gandrīz pusgadsimtu ilgajā vēsturē ir bijusi ļoti dažāda – no nepārprotama aizlieguma periodiem līdz plašai komunikācijai dažādos kultūras produktos. Turklāt šie procesi nav reducējami uz politologu klasifikācijām, kas nodala staļinisma totalitāro struktūru un vēlākos maigākos varas režīmus – varas attieksmi un holokausta publiskās reprezentācijas kultūrā ir ietekmējušas visdažādākās sociālpolitiskās norises.

Tā rezultātā ir identificējami trīs periodi, kuros holokausts kļuvis par būtisku publiskās komunikācijas sastāvdaļu un reprezentēts gan vēstures literatūrā, gan presē, gan populāros kultūras produktos – laika periods Otrā pasaules kara beigās un pēc tā noslēguma (1945-1948),

laikposms no piecdesmito gadu nogales līdz Izraēlas Sešu dienu karam (1958-1967) un laiks no septiņdesmito gadu nogales līdz PSRS sabrukumam, kas iekļauj arī Atmosferas procesus (1977 – 1991). Turklāt vispretrunīgākā bija tieši Josifa Staļina diktatūras nogale, kad īslaicīgu laikposmu, kurā ebreju ciešanas tika izmantotas režīma ideoloģiskajās un saimnieciskajās interesēs, nomainīja plašas antisemitisma kampaņas, kurā holokausta pieminēšana kļuva bīstama, bet ebreji baidījās no iespējamām masveida represijām.

Neraugoties uz politisko fonu, šajā periodā notika pieminēšana individuālā līmenī, kad bojāgājušo tuvinieki un līdzcilvēki centās iekopt upuru kapus un pulcējās uz regulāriem piemiņas pasākumiem. Tomēr šo komemorācijas aktivitāšu pārnese kultūras līmenī, kas nozīmēja iespēju pārāpbedīt upurus, uzstādīt oficiālas piemiņas zīmes, bet dažkārt pat pieminekļus ebreju nogalināšanas vai apbedīšanas vietās, sakrita ar iepriekš raksturotajiem laika posmiem, kā rezultātā būtiskākās upuru piemiņas iemūžināšanas aktivitātes (pārāpbedīšana, piemiņas vietu izveide un pieminekļu uzstādīšana) norisinājās pēckara periodā un sešdesmitajos gados.

Spilgtākā šo pasākumu kulminācija bija Rumbulas slepkavību vietas izveide un sakopšana. Rumbula sešdesmitajos gados patiesi kļuva par holokausta komemorācijas fenomenu visas PSRS mērogā un pārtapa par zīmīgu “atmiņas vietu” Pjēra Norā jēdziena lietojuma izpratnē, jo, pateicoties šīm aktivitātēm, ebreju traģēdija tika iemūžināta fiziskajā un kultūrvidē, kā arī komunicēta ne tikai pasākumu norises vietās, kur aktīvisti dalījās ar savu pieredzi, bet publicēta arī dažādos medijos, tostarp daiļliteratūras darbos.

Vienlaikus daudzi šo norišu aspekti ir vai nu pārspīlēti, vai neprecīzi. Šie pasākumi piesaistīja daudzus ebreju tautības cilvēkus un daļai no viņiem kļuva par būtisku identitātes apzināšanās iemeslu, tomēr Rumbulas dēvēšana par visas ebreju kopienas atdzimšanas vietu nav pamatota, jo vairākumam tolaik Latvijas PSR mītošo ebreju slepkavības Latvijas teritorijā nebija personīgi traumējoša pieredze – pēckara laikā no citām PSRS teritorijām ieceļojušos ebrejus holokausts vai nu nebija skāris, vai viņu radnieki un tuvinieki bija nogalināti citviet. Turklāt šo grupu daudz vairāk raksturoja gan atrašanās krieviski runājošajā telpā, gan identificēšanās ar padomju kultūru un tās vērtībām.

Līdz ar to Latvijas PSR ebreju uzskatīšana par vienotu grupu, kurai holokausta traģēdija ir viens no identitātes pamataspekciem, ir nepamatota. Tomēr, bez šaubām, daļai ebreju sešdesmito gadu komemorācijas norises ne tikai Rumbulā, bet arī citviet Latvijā un to komunikatīvais pastarpinājums nozīmēja būtiskas pašapzināšanās pārmaiņas. Vēl viens nozīmīgs aspekts, kas noteica atšķirīgu ebreju attieksmi pret piemiņas pasākumiem Rumbulā, bija dažādās perspektīvas, ko iemiesoja šīs kustības līderi, kā rezultātā norises traģēdijas vietā arvien izteiktāk pārtapa no holokausta upuru pieminēšanas par cionistiskiem propagandas pasākumiem. Tādēļ oficiālās varas centienus kontrolēt un vēlāk arī ierobežot šos pasākumus daudz lielākā mērā raksturo centieni apkarot cionismu un ebreju izceļošanas veicināšanu nekā holokausta

pieminēšanu – kā to ir interpretējuši daži aktīvisti, padomju varas attieksmi pret cionistiski noskaņotajiem ebrejiem reducējot uz PSRS realizēto atmiņas politiku.

Līdzīgi kā holokausta pieminēšanas un atminēšanās aktivitātēm labvēlīgo pēckara periodu arī sešdesmitajiem gadiem raksturīgo holokausta pieminēšanas un komunicēšanas “atkusni” pārtrauca starptautiskās norises un padomju varas politikas strauja maiņa, kas gan četrdesmito gadu beigās un piecdesmito sākumā, gan sešdesmito gadu nogalē un septiņdesmitajos rezultējās visaptverošās antisemītiskās kampaņās. Tā rezultātā holokausta tematika publiskajā telpā atgriezās tikai padomju režīma pastāvēšanas nogalē. Tomēr līdzās izteiktām antisemītisma kampaņām arī citos periodos PSRS kultūru raksturo antisemītiska politika, kas ietekmēja holokausta atmiņas veidošanos, bet arī tā sauktajos atkušņa periodos, kad informācija par holokaustu kļuva par publiskās telpas sastāvdaļu, tā tika ierāmēta padomju pagātnes izpratnes ideoloģiskajā perspektīvā. Tā paredzēja, ka Otrā pasaules kara vēsture ir skatāma padomju tautas varenās cīņās pret fašistiskajiem iebrucējiem un arī visas padomju tautas ciešanu diskursā. Līdz ar to oficiālais ideoloģiskais diskurss nepieļāva ebreju upuru kā atsevišķu ciešanu analīzi. Kā norādīts, šī ierobežojuma līnijas dažkārt kļuva vaļīgākās, taču pavisam neizzuda nekad. Analizētie materiāli liecina, ka padomju historiogrāfijā minētie pamatprincipi tika ievēroti daudz stingrāk nekā publicistikā un kultūrā, kur holokausts atsevišķos gadījumos parādījās kā īpašs un patstāvīgs temats, par kādu tas nekļuva oficiālajās vēstures koncepcijās.

Tas bija šausminošs mantojums, ar kuru Latvijas iedzīvotājiem bija jāsadzīvo pēc Otrā pasaules kara, un situācijas risinājums noteikti nevarēja būt vienkāršs. Taču PSRS augstākās vadības skatījumā tas bija vai arī kļuva pavisam vienkāršs. Par risinājumu tapa holokausta noklusēšana oficiālās varas līmenī, un šī formālā un institucionālā politika ilgtermiņā nozīmīgi iespaidoja arī neformālos sociālās atmiņas procesus, kā rezultātā radās tādas reprezentācijas kā piemineklis Aglonā, kur līdzās 16 latviešu un krievu tautības upuru vārdiem un uzvārdiem iekalts vēstījums par 80 citiem, kas simboliski apzīmē nogalinātos ebrejus un arī raksturo padomju atmiņas politiku. Vienlaikus, neraugoties uz varas ideoloģisko pozīciju, holokausta šausmu un nepieredzētā vardarbīguma dēļ, ko savā ikdienā tieši un pastarpināti bija pieredzējuši vietējie iedzīvotāji, ebreju slepkavošanas sekas nevarēja neatgriezties sabiedrības atmiņā dažādos laikos un dažādās formās, kas identificētas analīzē par holokausta sociālās atmiņas procesiem Latvijas PSR. Padomju varas īstenotās holokausta noklusēšanas politikas dēļ laikā, kad starptautiskajā apritē parādījās pirmie holokausta sociālās atmiņas aizmetņi, tie balstījās tikai Rietumeiropas pieredzē. Tādējādi holokausta atmiņai uz Rietumiem no dzelzs priekškara tika nolaupītas holokausta īpašās traģiskas faktiskās un praktiskās liecības – tās palika padomju pusē, savukārt uz Austrumiem no “dzelzs priekškara” tika nolaupīta ebreju ciešanu unikalitāte un iespēja kritiski pārdomāt šo traģēdiju, ko noslāpēja padomju propagandas konstruētais diskurss.

Līdz ar to holokausts ilgu laiku nekļuva par Eiropas vēstures un morālo vērtību nozīmīgu daļu un vietumis nespēj par tādu kļūt joprojām.

Analizējot holokausta atmiņas veidošanās procesus padomju perioda Latvijā Jana un Aleidas Asmanu koncepciju ietvaros, secināms, ka šādas holokausta noklusēšanas politikas rezultātā nenotika holokausta pilnvērtīga pārnese no komunikatīvās atmiņas līmeņa kultūras atmiņā. Tādēļ, neraugoties uz to, ka ebreju traģēdija bija zināma un tika individuāli komunicēta, tās noklusēšana vai nepilnvērtīga pārnese kultūras tekstos un vietnēs (pieminekļi, piemiņas vietas, muzeji, mediji, populārās kultūras produkti u. c.), kas atšķirībā no komunikatīvās dimensijas dod iespēju atmiņu saglabāt un veidot ilgtermiņā, noteica, ka PSRS sabrukuma beigās jaunākajām paaudzēm, kas šo notikumu nebija piedzīvojušas personīgi, par holokaustu bija vispārīgs, fragmentēts un neprecīzs viedoklis. Holokausts padomju Latvijā bija kļuvis nevis par kultūras kanonu, bet gan par atmiņas arhīva sastāvdaļu, kas nebija brīvi pieejams, bet tika lietots specifiskām ideoloģiskām vajadzībām atbilstošā formātā.

Būtiskākais PSRS valdīšanas laika rezultāts bija pārinodarījuma un ciešanu izpratne, ko tas radīja republiku pamatnāciju iedzīvotājiem (Latvijas PSR teritorijā – latviešiem), kas ietekmēja attieksmi pret holokausta tematiku arī pēc režīma sabrukuma. Turklāt padomju varas centieni diskreditēt tā dēvētos buržuāziskos nacionālistus, izmantojot latviešu tautas nelielas daļas līdzdalību ebreju iznīcināšanā, radīja sabiedrības pretestību centieniem aktualizēt holokausta tematiku, bet centieni arī pēc Latvijas neatkarības atgūšanas lielākoties tika klasificēti kā daļa no latviešiem naidīgās padomju propagandas. PSRS varas laiks Latvijā radīja gan latviešu ciešanu diskursu, gan antisemitiskas tendences. Par to liecina tādas izpausmes kā nacisma periodā izdotā antisemitiskā propagandas krājuma “Baigais gads” statuss, kas kļuva par aizliegtu un bīstamu, bet tomēr neformāli izplatītu lasāmvielu. Par latviešu attieksmi pret holokaustu liecina dažādos saietos un domubiedru grupās dziedātā dziesmiņa par ebreju slepkavošanu, dažādos motīvos. Viens no tiem vēsta: “Trīs latvju zēni/ Šauj žīdus Gaujmalā/ Mums stobri jau karsti/ Bet žīdi nāk un nāk/ Hitlers ir ģēnijs/ Šīs idejas radītājs/ Plinte tikai viena/ Bet žīdu vesels bars”. Nav šaubu, ka daudzi no līdzdziedātājiem neiedziļinājās skandētā teksta dziļākajās nozīmēs, taču šādu pantiņu aprite ir konkrēts vēstījums par PSRS perioda nogales kultūras fonu Latvijā.

Holokausts iekļaušana sociālajā atmiņā pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas ir bijis sarežģīts uzdevums. Nacistu un padomju propagandas mantojums, no vienas puses, ir latviešu lomas holokaustā pārspīlējums, kas jo īpaši izpaužas tēzē par tā dēvēto bezvaras periodu mēneša ilgumā vai pat vairāk, kura laikā vietējie iedzīvotāji patstāvīgi ķērušies pie ebreju iznīcināšanas, bet, no otras puses, tas ir noliegums pieņemt jebkādu latviešu pašiniciatīvas aspektu holokausta realizācijā, jebkādus centienus runāt par šo jautājumu reducējot uz nacistiskās un padomju propagandas ietekmi. Lai gan valsts oficiāli ir nosodījusi antisemitismu un Otrā pasaules kara

noziegumus pret ebrejiem, oficiālie lēmumu pieņemšanas procesi un politiķu publiskie izteikumi ir norādījuši uz pretrunīgām attieksmēm pret ebreju traģēdiju, bet nacisma noziegumi oficiālajā atmiņas līmenī ir palikuši padomju režīma īstenoto represiju ēnā.

Holokausta sociālās atmiņas procesus pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas iespējams iedalīt trijos periodos: 1) formāla holokausta nosodīšana valstiskā līmenī, ko aizēno atmiņu politikas veidotāju uzsvars uz padomju noziegumiem un antisemītiski izteikumi diskusijās par holokausta piemiņas iemūžināšanu un veicināšanu; 2) holokausta institucionalizācija, kas notika Latvijai apņemoties pildīt iestājamai ES un NATO nepieciešamās prasības un kas tika realizēta, kā holokausta iekļaušana mācību programmās, vispārizglītojošu semināru organizēšana un pētniecības infrastruktūras izveide; 3) holokausta atmiņas sociāla un politiska iedzīvināšana, diskusijas par traģēdijas apzināšanās un izprašanas nepieciešamību, kas pamatā norisinājušās intelektuāļu vidē, un pirmo nozīmīgo, plašā auditorijā komunicēto populārās kultūras produktu izveide, ko aizēno antisemitisma un ebreju traģēdijas noliegšanas recidīvi aktuālās diskusijās, kas skar holokausta tematiku, visizteiktāk – jautājumā par īpašumu restitūciju ebreju kopienai.

Deviņdesmitos gadus ir raksturojuši Latvijas valsts centieni nostiprināt holokausta piemiņu formālā līmenī, kā arī kaismīgas neformālas diskusijas un nacistiskās antisemitisma propagandas mītu aktualizācija, saistot ebrejus ar padomju okupācijas noziegumiem, visizteiktāk – 1941. gada deportācijām, latviešu ciešanu diskursa centrālo elementu. Holokausta atmiņa un pieminēšana patiesi tika institucionalizēta līdz ar Latvijas vēlmi iestāties eiroatlantiskajās organizācijās – ES un NATO. Starptautiskās prasības paredzēja holokausta padziļinātu izpēti, iekļaušanu mācību programmās, Latvijas līdzdalību holokausta piemiņas veicināšanā, kā arī citus institucionālus pasākumus. Tā rezultātā kopš tūkstošgažu mijas holokausts ir kļuvis par oficiāli atzītu un formāli nosodītu notikumu. Latvijas vēsturnieki ir veltījuši būtiskus pūliņus, lai izpētītu un dokumentētu ebreju iznīcināšanas norisi visā Latvijā, tai skaitā reģionos un mazpilsētās, holokausts ir kļuvis par skolu mācību programmu nozīmīgu sastāvdaļu, ar valsts atbalstu tiek īstenotas dažādas izglītojošās programmas, par holokausta atmiņu rūpējas vairākas biedrības, muzeji un organizācijas, tomēr šie pasākumi lielākajai sabiedrības daļai ir mazzināmi, un komunikācija publiskajā telpā un socioloģiskie dati liecina, ka temats joprojām ir mazsprasts un pretrunīgi vērtēts.

Socioloģiskās aptaujas norāda, ka antisemitisma izplatība Latvijā ir nedaudz virs vidējā līmeņa Austrumeiropā. Vienlaikus jāņem vērā, ka pēc aptauju rezultātu datiem, Austrumeiropa ir otrs antisemitiskāk noskaņotais reģions pasaulē aiz Tuvajiem Austrumiem un Ziemeļamerikas, kur antisemitisms un holokausta noliegšana ir oficiālā diskursa centrālais elements. Starptautiski salīdzinošie dati arī norāda uz Latvijas iedzīvotājiem raksturīgu nevēlēšanos iedziļināties holokausta norisēs. Lielākā daļa Latvijas respondentu (53%) ir piekrituši apgalvojumam, ka “Ebreji vēl joprojām runā pārāk daudz par to, kas ar viņiem notika holokaustā”, neraugoties uz

to, ka promocijas darbā analizētie materiāli norāda uz nepilnīgām iedzīvotāju zināšanām par holokausta specifiku, tai skaitā – Latvijā. Baltijas valstis šajā kategorijā aizņem trīs no pirmajām sešām pozīcijām Eiropā, respektīvi, uzrāda augstāko tendenci piekrist apgalvojumam, ka informācijas par holokaustu ir par daudz. Šajā pašā aptaujā uz apgalvojumu, ka “holokausts notika, un vēsture to raksturo pareizi”, tieši Latvijas respondenti no visām Eiropas valstīm ir snieguši vismazāk (55%) apstiprinošu atbildzi, līdz ar to secināms, ka aptuveni puse Latvijas iedzīvotāju uzskata, ka vai nu holokausts nenotika, vai arī tas tiek neadekvāti reprezentēts. Vienlaikus socioloģiskās apaujas liecina, ka 4. jūlijs jeb ebreju tautas genocīda upuru piemiņas diena ir vismazāk atzīmētā oficiālā piemiņas diena Latvijā, to ir atzīmējuši mazāk par 3% Latvijas iedzīvotāju.

Socioloģisko pētījumu dati neļauj spriest par holokausta sociālās atmiņas dinamiku un nedod iespēju empīriski precīzi noteikt dažādu režīmu īstenotās atmiņas politikas ietekmi uz sabiedrības zināšanām un attieksmi pret holokaustu, tomēr pēdējā desmitgadē veiktie pētījumi norāda, ka, neraugoties uz Latvijas valsts un dažu sociālo grupu pūliņiem, holokausta iedzīvināšanā un galvenokārt pēdējos 20 gados īstenotajiem pasākumiem, ebreju traģēdijai tiek atvēlēts arhīva, nevis atmiņas kanona statuss.

Holokausta atmiņas dinamika Latvijā liecina par to, ka atmiņas infrastruktūra izveide un formāla institucionalizācija nerada automātisku vai strauju kāda diskursa nostiprināšanos sociālajā atmiņā. Viens no iemesliem, kādēļ holokausta tematika Latvijā iedzīvotājiem joprojām ir sveša un neizprotama, ir vietējo populārās kultūras produktu trūkums. Lai gan pēdējos gados Latvijā izdotas holokaustu pārdzīvojušo ebreju atmiņas, daudzi vērtīgi darbi joprojām latviski nav tulkoti, bet ebreju iznīcināšana nav kļuvusi par kultūras tekstu būtisku sastāvdaļu. Arī holokausta institucionalizācijas procesa laikā ieviestajās gan skolēniem, gan viedokļu līderiem paredzētajās izglītojošās programmās uzsvars ir bijis uz starptautiskiem – Anna Frankas dienasgrāmatu, ekskursijām uz “*Yad Vashem*” muzeju, ārvalstu speciālistu lekcijām –, nevis vietējiem piemēriem.

Kā liecina ASV, Vācijas, Polijas un citu promocijas darbā analizēto valstu piemēri, populārā kultūra un masu komunikācija ir tie žanri, kas spēj holokaustu un citus traģiskus notikumus aktualizēt sabiedrības sociālajā atmiņā un raisīt jēgpilnas diskusijas vai radīt spēcīgus simbolus, kas veidotu refleksiju par pagātnes problemātiku. Tieši populārās kultūras un komunikācijas kanālu veicinātas kritiskas diskusijas tiek uzskatītas par veiksmīgāko līdzekli sociālās atmiņas veicināšanai par kādu pagātnes norisi un simbolisku piemiņas vietu iedzīvināšanai.

Holokausta sociālās atmiņas dinamikā pēckara Rietumeiropā un Latvijā pēc neatkarības atjaunošanas ir saskatāmas būtiskas līdzības – ebreju traģēdijas noklusēšanas vai nepilnīgas atzīšanas periodam ir sekojis laika posms, kurā norisinās pētniecība un kritiskas intelektuālas

debates. Rietumos šim periodam sekoja populārās kultūras produktu tapšanas laiks, kas pievērsa plašās sabiedrības uzmanību ebreju iznīcināšanas problemātikai un veicināja tālāku tās izpēti un pārdomāšanu. Šis etaps Latvijā vēl nav norisinājies, tomēr ir saskatāmas iezīmes no tām norisēm, kas Rietumeiropā sekoja pēc tam – kritiska diskusija par holokausta centralitāti sociālajā atmiņā un masveidīgās holokausta komunikācijas apšaubījums. Vairākas pazīmes gan kultūras, gan komunikatīvās atmiņas izpausmju līmenī (vizizteiktāk – aptaujas dati, kuros vairāk par pusi Latvijas respondentu norāda, ka informācijas par holokaustu ir par daudz) liecina, ka Latvijā šis diskurss kļuvis aktuāls vēl pirms komunikatīvā kultūrtelpa tikusi papildīta ar vēstījumiem par ebreju iznīcināšanu Otrajā pasaules karā. Īpaši tas attiecas uz populārās kultūras produktiem, kas atainotu vietējo ebreju iznīcināšanas apstākļus.

Lietojot Jana un Aleidas Asmanu konceptuālo ietvaru, holokausts Latvijā, neraugoties uz formālu institucionalizāciju, joprojām ir arhīva, nevis atmiņas kanona statusā. Neraugoties uz to, ka akadēmiskajā un intelektuālajā vidē norisinās arvien plašākas diskusijas par nepieciešamību pieminēt un godināt holokausta upurus, būtiskais posms, kurš, lai gan ir iespējams novērot pirmos aizmetņus, Latvijā ir savā sākumstadijā un vēl nav realizējies, ir holokausta diskursu komunikācija vietējos populārās kultūras produktos. Tos aizstāj ārvalstu, visbiežāk – Holivudas produkti, kas ataino ebreju iznīcināšanu kā emocionālu traģēdiju, tomēr nesniedz pilnvērtīgu priekšstatu par vietējo, Latvijas ebreju katastrofu.

Latvijā par holokausta simbolu, vismaz to iedzīvotāju attieksmēs, kas šim jautājumam ir pievērsuši uzmanību, pamazām kļūst masu slepkavību vieta Rumbulā, par ko liecina, piemēram, izstādes “Rumbula – nozieguma anatomija” atklāšana Latvijas Okupācijas muzejā, kas vienlaikus raisa jautājumus par vēsturiska notikuma reprezentācijām mūsdienās, izmantojot specifiskus, atpazīstamus piemērus. Neraugoties uz kritiku, kas tiek veltīta šīm praksēm, šobrīd tas ir veiksmīgākais veids, kā iesakņot atmiņas un padarīt abstraktus notikumus mūsdienu cilvēkam tveramus, apdomājamus un izprotamus, tādēļ ka abstrakta notikuma reprezentācijas un atmiņas veidošana ar pilnīgi reālu, fizisku objektu, piemiņas vietu starpniecību ir plaši sastopama prakse, un Rumbula nav izņēmuma gadījums, kad kāda epizode kļūst par simbolisku plašāka notikuma atveidojumu. Kā līdzīgus piemērus iespējams minēt Aušvicu, Varšavas geto, Babijaru un daudzus citus. Tādējādi līdzīgi kā Aušvica simbolizē holokaustu Eiropā, tā arī Rumbula pamazām kļūst par sinekdohu – vispārīgu apzīmējumu holokaustam Latvijā. No vienas puses, acīmredzot šāda pieeja tiek izmantota, jo epizodiski notikumi vai konkrētas vietas kā ilustratīvi piemēri ir vieglāk komunicējami salīdzinājumā ar plašām un tikai teorētiski apjaušamām norisēm vai abstraktiem skaitļiem, un parasti tas tiek darīts, lai veiksmīgāk spētu piesaistīt auditorijas uzmanību. No otras puses, šādi selektīvi piemēri visbiežāk nepilnīgi vai pat neprecīzi reprezentē plašāko tendenci, uz kuru tie attiecas.

Lai gan kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas mediju vidē “bēdīgi slavenā Rumbula” kā apzīmējums biežāk ticis lietots nevis masveida ebreju iznīcināšanas, bet gan zemas kvalitātes preces un servisa raksturošanai Rumbulas autotirgū, Rumbula (tai skaitā mērķtiecīgi īstenotu projektu rezultātā) sāk veidoties arī par nozīmīgu holokausta reprezentāciju Latvijā. Ir vairāki iemesli, kādēļ holokaustu plašākai publikai ar Rumbulas piemēra palīdzību iespējams komunicēt veiksmīgi – tā ir lielākā no ebreju slepkavošanas akcijām Latvijā, ir saglabājusies reālā vide, kur izveidots nozīmīgs memoriāls, ir dažas upuru un liecinieku atmiņas, kas uztvērējam ļauj emocionāli iejusties tā laika notikumos.

Tomēr vienlaikus Rumbula kā Latvijā notikušā holokausta piemērs raisa virkni kritisku jautājumu par reprezentācijas precizitāti, jo šajā vietā notikušī traģēdija tikai nosacīti spēj atainot gan citas masu slepkavības lielajās Latvijas pilsētās, gan vēl jo mazāk – ebreju iznīcināšanas gaitu un specifiku reģionos un mazpilsētās. Bet pats nozīmīgākais aspekts – Rumbula ir ļoti neprecīza Latvijā notikušā holokausta reprezentācija, ja domājam par latviešu līdzdalības, vainas un atbildības dimensiju, jo tā bija viena no retajām vietām, kur vietējie iedzīvotāji, galvenokārt, darbojās tikai kā sekundārie vainīgie – izdzina ebrejus no savām mītnes vietām Rīgas geto, veidoja kolonnas, “apsargāja” ebrejus ceļā uz Rumbulu un slepkavošanas vietā. Šo apsardzības pienākumu veicēji daudzus upurus nogalināja vēl ceļā uz izvēlēto slepkavību vietu, tomēr atšķirībā no vairākām citām lielajām pilsētām un, jo īpaši reģioniem un mazpilsētām, Rumbulas gadījumā tiešie slepkavas nebija vietējie iedzīvotāji. Latviešu kolaboracionisma izpratnē Rumbula bija izņēmums, nevis likumsakarība, tādējādi Rumbula kā Latvijā notikušā holokausta simboliska reprezentācija nozīmīgi samazina to lomu, kādu vietējie nacistu līdzskrējēji pildīja Latvijas ebreju iznīcināšanā. Tomēr, iespējams, ņemot vērā kultūras fonu un kontekstu, šāda reprezentācija ir efektīvākais veids, kādā sākt veidot pilnvērtīgu izpratni par holokausta norisēm.

Teorētiskajā daļā raksturotās koncepcijas paredz, ka holokausta sociālās atmiņas diskursu analīzē pastāv divas nozīmīgas perspektīvas. No vienas puses, iespēja raudzīties uz procesu, kurā tāda pārnacionāla diskursīva konstrukcija kā holokausts ietekmē vietējās Latvijas norises (šī perspektīva izriet no J. Asmana diskursa izpratnes, kas paredz, ka diskursi “dzīvo” pāri temporālām, sociālpolitiskām un vēsturiskām pārmaiņām). No otras puses, iespēja analizēt, kā sociālās atmiņas veidošanos par tādu pagātnes notikumu kā holokausts ietekmē konkrētai sociālajai grupai raksturīgi sociāli, politiski un vēsturiski procesi jeb kā tas tiek diskursīvi konstruēts šo faktoru ietekmē (pieeja, kas izriet no M. Fuko diskursa perspektīvas, kas akcentē, kā vēsturisku un sociālpolitisku pārmaiņu ietekmē top diskursi). Norises kopš deviņdesmito gadu sākuma iespējams uzlūkot kā pārnacionālā, globālā holokausta diskursa un lokālo pagātnes diskursu hibridizācijas vai dialektisku mijiedarbības procesu, un holokausta sociālās atmiņas diskursīvā veidošanās Latvijā liecina, ka divarpus desmitgades pēc Latvijas neatkarības atgūšanas lielāka nozīme ir bijusi lokālajam sociālpolitiskajam imperatīvam un globālā

holokausta diskursa ietekmētas pārmaiņas ir notikušas ilgstošu pārmaiņu rezultātā. Lai gan šis pārnacionālais holokausta diskurss kļūst arvien ietekmīgāks un dažādu strukturālu, galvenokārt, politiski ietekmētu pārmaiņu rezultātā tā ietekme notikumu interpretēšanā palielinās, joprojām vietējām pagātnes diskursīvajām konstrukcijām gan saistībā ar holokausta kā vēsturiska notikuma interpretāciju, gan apkārtējas vides izpratnē kopumā ir nozīmīgāka loma. Dažādu piemiņas koncepciju diskursīvās attiecības dažkārt ir rezultējušās cīņā publiskajā telpā starp dažādām pagātnes norišu vīzijām, no vienas puses, globālo diskursu, kura centrā ir holokausts, un no otras puses, lokālo diskursīvo konstrukciju, kuras centrā ir latviešu ciešanas. Šādā mijiedarbē demokratizācijas, tolerances izpratnes, kā arī vainas un atbildības apziņas veidošanās ir bijis sarežģīts process.

Timotijs Snaiders (*Snyder*) norādījis, ka Eiropai šobrīd raksturīgi trīs būtiski pagātnes diskursi. Pirmkārt, padomju vēstures diskurss, kas paredz, ka visas Otrā pasaules kara indivīdu un atsevišķo grupu ciešanas neatkarīgi no tā, vai tie ir atsevišķi gadījumi, vai mērķtiecīga iznīcināšanas politika, ir otršķirīgas attiecībā pret padomju tautas pašaizliedzīgo cīņu un piedzīvotajām ciešanām, kas noveda līdz Otrā pasaules kara beigām, kas tiek atzīmēta 9. maijā kā Uzvaras diena. Otrkārt, nacionālie ciešanu diskursi, kuru centrā ir Otrā pasaules kara laikā un arī tā rezultātā piedzīvotās lielveļu pārestības, kas top par perspektīvu, kurā tiek uzlūktas daudzu mazo valstu pagātnes un nacionālās identitātes. Treškārt, pārnacionālais holokausta diskurss, kas paredz, ka ebreju iznīcināšana ir bijis traģiskākais Eiropas vēstures notikums, un tādēļ tam jāklūst par tās morālās atjaunotnes pamatu.²¹⁵³

Šī koncepcija acīmredzami paredz, ka tādās valstīs kā Latvija holokausta diskursa veidošanās ir bijusi kauzāli saistīta ar iepriekšējo divu diskursīvo konstrukciju formu, saturu un spēku. Arī Latvijā sociālo atmiņu raksturo triju nozīmīgu, bet atšķirīgu perspektīvu mijiedarbība – valstnācijas²¹⁵⁴ centieni nostiprināt atjaunotās valsts pamatus, nozīmīgas krieviski runājošo iedzīvotāju daļas Krievijas Federācijas propagandas stiprinātā pārliecība par jaunā kursa aplamību un nostalgiska attieksme pret PSRS, kā arī eiropēiski amerikāniskās atmiņas, kuru centrā ir holokausts.

Tomēr tas, kā pietrūkst T. Snaidera shēmā, bet, kas ir nozīmīgi Latvijas situācijā, ir vēl ceturtais – nacistiskais pagātnes diskurss, kas ir būtisks Latvijas iedzīvotāju pagātnes izpratnes veidotājs un caurauž vai dažkārt pat ir pamatā tam, ko T. Snaiders dēvē par nacionālo ciešanu diskursu. Tā ir būtiska nianse, jo vairāku nacistiskās propagandas pamattēžu tapšana par nozīmīgu daļu no pagātnes un nacionālās identitātes izpratnes nosaka ne tikai to, ka ciešanas kā

²¹⁵³ Sk.: Snyder, T. (2014, January 14). *The Origins of Mass Killing: The Bloodlands Hypothesis*: LSE IDEAS Public Lecture. See: <http://www.lse.ac.uk/IDEAS/events/events/2014/14-01-14-Snyders.aspx>.

²¹⁵⁴ Kultūras ministrijas izstrādātās un 2012. gadā publicētās Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas pamatnostādnes definē, ka latvieši ir valstnācija Latvijā. Sk. LR Kultūras ministrija. (2012). *Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas pamatnostādnes 2012.–2018. gadam*. 17. lpp.

pašizpratni veidojoša perspektīva ir traucējoša holokausta diskursa pieņemšanai, bet nacistiskās, tai skaitā un galvenokārt, antisemītiskās, koncepcijas klātesamība būtiskās Latvijas iedzīvotāju grupās padara holokausta diskursa akceptēšanu par principiāli neiespējamu. Turklāt to vēl papildina padomju režīma veidotais antisemītiskais fons. Tādējādi holokausta diskursa dzīvotnespējas iemesls pamatā nav nevēlēšanās vai nespēja savietot “savas” ciešanas ar “citām” – kā visbiežāk tiek konstruēts holokausta stāsts, bet lielākā mērā to nosaka nacistiskās un arī padomju propagandas ietekmē tapušie antisemītiskie mīti, kas jau saknē noraida holokausta diskursa pamatprincipus.

Būtiskākā intelektuālā problēma Latvijas sabiedrībā ir bijusi apjēgsme, ka holokausts uzskatāms par “mūsu”, nevis “viņu” traģēdiju, jo publiskajā telpā daudzkārt demonstrētās attieksmes un viedokļi norāda, ka tā tiek uztverta kā ārēja problēma, kas var aizēnot “pašu latviešu” ciešanas. Promocijas darba izstrādes procesā man bieži nācies atbildēt uz jautājumu, kādēļ es, būdams latvietis, esmu izvēlējis pētīt šādu tematiku, ja tanī pašā laikā “mums ir tik daudz nozīmīgu, sāpīgu jautājumu, kurus neviens nepēta un kuru izzināšana ir mūsu uzdevums”. Tādēļ, manuprāt, viens no būtiskākajiem atbildamajiem jautājumiem holokausta atmiņas kontekstā Latvijā ir cieši saistīts ar identitāti jeb izpratni par to, kas ir latvietis. Jautājums ir arī par nācijas principiem – vai pēc PSRS sabrukuma Latvijas kultūras telpa un tajā dominējušie uzstādījumi liecina par atgriešanos pie demokrātiskās Latvijas principiem vai pie ideoloģiskajām nostādnēm, kuras tika formētas pēc 1934. gada 15. maijā īstenotā valsts apvērsuma. Tādējādi attieksme pret holokausta traģēdiju ir atkarīga arī no izpratnes par to, vai latvietība ir iekļaujoša, vai arī etniski izslēdzoša kategorija; vai latvieši ir etniska kopiena, vai pilsoniski tiesiska kopiena; vai Latvija ir tās pilsoņu, vai arī vienas, pamatā etniski definētas kultūrgrupas veidota valsts. Galu galā no atbildēm uz šiem jautājumiem arī izriet, vai rasistisku motīvu vārdā Otrā pasaules kara laikā īstenotais totālais genocīds, kurā bez izņēmuma nacisti centās iznīcināt visus ebrejus, ir “mūsu” traģēdija, un vai 70 tūkstoši nogalināto cilvēku – skaitlis, kas apzīmē mūsdienu Rēzeknes, Cēsu, Kuldīgas un Bauskas pilsētu iedzīvotāju kopskaitu –, tostarp mazi bērni un sirmgalvj, kas bez palīdzības nevarēja nokļūt līdz iznīcināšanas vietām, ir “mūsu” vai “viņu” upuri?

Kā liecina pētījuma rezultāti, dažādu kultūrā uzslāņotu aizspriedumu dēļ holokausta traģiskā pieredze Latvijā nekļūst par pilnvērtīgu, vispārpieņemtu morāles mācībstundu. Latvijai naidīgu ideoloģiju un varu mantojums, kā arī kritisku refleksiju trūkuma rezultāts ir uzskats, kura centrā ir latviešu ciešanas, bet ebreju iznīcināšana Otrajā pasaules karā un tās akcentēšana visbiežāk tiek uztverta kā drauds šai unikālajai latvieša cietēja identitātei. Tādēļ diskusijas par holokausta nozīmi visbiežāk raisa senu propagandas radītu mītu nepārtrauktu atkārtošānu un nespēj pārvarēt to izšķirošo robežu, lai par holokaustu spētu runāt un spriest kā par filozofiski izaicinošu, vispārcilvēcīgu traģēdiju. Šāda perspektīva varētu spēcīnāt Latvijas pilsonisko

sabiedrību un vairo tās potenciālu. 1998. gada 5. septembrī pie Viesītes jaunajiem kapiem izveidotajā pieminēklī holokausta upuru piemiņai iekaltie Knuta Skujenieka vārdi aicina: “Pieminiet mūs ar klusuma brīdi nevis mūsu, bet jūsu dēļ.”

Holokausta jautājums, precīzāk, jautājums par līdzatbildību, vainas apziņu un nožēlu par holokausta norisi un tā upuriem šobrīd ir pamatā simbolisks un tikai atsevišķos, īpašos gadījumos – juridisks. Tas ir morāles jautājums – kā godprātīgi atzīt, ka noticis nežēlīgs, neiedomājams noziegums. Tas ir jautājums par spēju paškritiski norādīt, ka valsts, kuras pārstāvji ir piedalījušies šajā noziegumā, atzīst, apzinās un nožēlo ne tikai oficiālā un formālā, bet arī individuālā līmenī – bez antisemītiskiem aizspriedumiem un diskriminējošām atrunām, kādas joprojām ir sastopamas Latvijas kultūrvidē un gūst atzinību atsevišķās iedzīvotāju grupās.

Jautājums par pilnvērtīgu holokausta sociālās atmiņas veidošanos ir ētisks. Smagās vēsturiskās pieredzes atcerēšanās un kritiska tās izvērtēšana dod iespēju izprast daudzus savu šodienas attieksmju iemeslus un palīdz identificēt tos diskursus, kurus vēl joprojām tieši vai pastarpināti un apzināti vai neapzināti ietekmē dažādi kultūras uzslāņojumi. Ikvienai sociālai grupai, lai tā spētu izprast savu identitāti, nepieciešama skaidra izpratne par visiem aspektiem, kas tieši vai netieši veido tās identitāti, tai skaitā – grupas sociālo atmiņu.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA UN AVOTI

- [B. a.]. (1943, 17. jūn.). Latviešu tauta cīnās pret vāciešiem: Atriebsim vāciešiem. *Cīņa*.
- [B. a.]. (1943, 21. maijs). Vācieši iznīcina Latvijas ebrejus. *Cīņa*, nr. 19.
- [B. a.]. (1943, 27. okt.). Latvija zem hitleriešu zābaka. *Cīņa*.
- [B. a.]. (1944, 17. nov.). Asinis pret asinīm: nāvi pret nāvi: Arvien vairāk atklājas vācu briesmoņu padarīto drausmīgo noziegumu pēdas. Tās sauc pēc atriebības. *Cīņa*, nr. 71.
- [B. a.]. (1944, 21. dec.). No kapa rēgojās krampjaini savilkās rokas. *Cīņa*, nr. 99.
- [B. a.]. (1944, 4. nov.). Nodibināta Rīgas Pilsētas Ārkārtējā Komisija. *Cīņa*. Nr. 61.
- [B. a.]. (1945). *Vācu fašistisko iebrucēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Valsts Ārkārtējās komisijas ziņojums par vācu iebrucēju noziegumiem Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā*. Rīga: VAPP grāmatu apgāds.
- [B. a.]. (1945, 10. apr.). Vāciešu asiņaina izrēķināšanās ar Latvijas PSR ebrēju tautības iedzīvotājiem. *Padomju Jaunatne*. 4.-5. lpp.
- [B. a.]. (1945, 10. aprīlis). Vāciešu asiņaina izrēķināšanās ar Latvijas PSR ebrēju tautības iedzīvotājiem. *Padomju Jaunatne*. 4.-5. lpp.
- [B. a.]. (1945, 12. dec.). Aizrādījumi. *Cīņa*. 6. lpp.
- [B. a.]. (1945, 26. dec.). Aizrādījumi. *Cīņa*. 6. lpp.
- [B. a.]. (1946). *Apsūdzības raksts par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR teritorijā*. Rīga: VAPP grāmatu apgāds.
- [B. a.]. (1946, 1. sept.). Par idejiski augstvērtīgu padomju latviešu literatūru. *Karogs*. 844. lpp.
- [B. a.]. (1946, 29. janv.). Tiesas prāva par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR teritorijā. *Cīņa*. 3. lpp.
- [B. a.]. (1946, 5. febr.). Tiesas prāva par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR: Spriedums. *Cīņa*. 3. lpp.
- [B. a.]. (1946, 9. febr.). Jekelna un citu notiesāšana. *Latvju Ziņas*. 5. lpp.
- [B. a.]. (1960, 25. maijs). Tiesājot Eihmani, jātiesā nacisms. *Cīņa*. 4. lpp.
- [B. a.]. (1960, janv.). Antisemitisma vilnis. *Brīvība*. 3. lpp.
- [B. a.]. (1961, 6. jūn.). "Es esmu asinssuns..." *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.
- [B. a.]. (1965, 21. okt.). Sēru mītiņš. *Rīgas Balss*. 7. lpp.
- [B. a.]. (1965, 23. okt.). Aizrādījums. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.
- [B. a.]. (1965, 9. marts). Atmaksa. *Cīņa*. 3. lpp.
- [B. a.]. (1966, 15. aug.). Latviešu tautas antifāšistiskā pagrīdes cīņa hitleriskās okupācijas gados. *Dzimtenes balss*, nr. 34.
- [B. a.]. (1966, 24. nov.). Piemiņas mītiņš. *Rīgas Balss*. 7. lpp.
- [B. a.]. (1967, 1. nov.) Atmiņas metronoms. *Rīgas Balss*, 1., 5. lpp.
- [B. a.]. (1968, 5. okt.). Draudzības vizīte turpinās. *Rīgas Balss*. 1. lpp.
- [B. a.]. (1972, 17. maijs). 1000 žīdu sanāksme pie Rīgas. *Laiks*. 8. lpp.
- [B. a.]. (1975, 4. okt.). Latviešu un erbeļu attieksmes dzimtenē. *Latvija*. 6. lpp.
- [B. a.]. (1977, 16. febr.). Arī Vācijā prāvas atliktas. *Laiks*. 1. lpp.
- [B. a.]. (1977, sept.). Augusta atzinība Rīgas strādniekam Izraēlā. *Brīvība*. 8. lpp.
- [B. a.]. (1979, 29. dec.). Mūža cietums V. Arājam. *Laiks*. 4. lpp.
- [B. a.]. (1990, 29. jūn.). Preses spoguļi. *Lauku Avīze*. 4. lpp.
- [B. a.]. (1990, 5. nov.). Sagrauto cerību rags. *Zvaigzne*. 8. lpp.
- [B. a.]. (1991, 11. jūn.). Pāvests pret antisemitismu. *Diena*. 4. lpp.
- [B. a.]. (1991, 31. jūl.). Ebreju jautājuma galīgā atrisināšana. *Cīņa*. 8. lpp.
- [B. a.]. (1993). *Gudro stratēģija un taktika: metodisks līdzeklis*. Rīga: Lētticīgo atbalsta fonds.
- [B. a.]. (1994, 14. jūn.). Par ko daudzi zina, bet klusē. *Zemes Spēks*. 3. lpp.
- [B. a.]. (2000, 8. janv.). Latvijas ķibeles ar kara noziedzniekiem. *Vakara Avīze: Vakara Ziņas*. 5. lpp.
- [B. a.]. (2009, 27. janv.). Ekspertu viedokļi par izrādi "Vectēvs". *Providus Domnīca*. Sk.: <http://providus.lv/article/ekspertu-viedokli-par-izradi-vectevs>.
- [B. a.]. (2011, 1. dec.). Okupācijas muzejā izstāde par Latvijas ebreju lielāko traģēdiju. *Ir*. Sk.: <http://www.ir.lv/2011/12/1/okupacijas-muzeja-izstade-par-latvijas-ebreju-lielako-tragediju>.
- [B. a.]. (2011, 22. apr.). Pretrunīgi vērtētā Cukura piemiņai dibina fondu. *Delfi*. Sk.: <http://www.delfi.lv/news/national/politics/pretrunigi-verteta-cukura-pieminai-dibina-fondu.d?id=38149573>
- [B. a.]. (1987, 4. febr.). Ar viņu var lepoties latviešu tauta. *Laiks*. Nr. 10.
- [B. a.]. (1945, 29. dec.). Grāmata par Rīgas Getto. *Latvju Ziņas*. 3.-4. lpp.
- [B. a.]. (1946, 6. janv.). Grāmata par Rīgas Getto. *Latvju Ziņas*. 3.-4. lpp.
- [B. a.]. (1963, 16. marta). Суд над фашистскими картелями в Риге. *Советская Латвия*.
- Adamaite, U. (2012, 7. marts). Tas ir zināšanu trūkums: intervija ar Uldi Neiburgu. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/kd/intervijas/tas-ir-zinasanu-trukums-intervija-ar-uldi-neiburgu-13935606>.
- Adorno, T. (1981). *Prisms*. Cambridge: MIT Press.

- Adorno, T. W. (1973). *Negative Dialectics*. London: Routledge.
- Agosin, M. (1998). *Dear Anne Frank: Poems*. Waltham: Brandeis University Press.
- Aizsilnieks, A. (1979). *Dzīves šūpotnēs: atmiņas*. [Stokholma]: Daugava.
- Alexander, J. (2002). On the Social Construction of Moral Universals: The Holocaust from War Crime to Trauma Drama. *European Journal of Social Theory*, 5 (1), 5–85.
- Alexander, J. (2003). On the Social Construction of Moral Universals: The “Holocaust” from War Crime to Trauma Drama. In: Alexander J. *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York: Oxford University Press. P. 27–85.
- Alexander, J. C. (2004). Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., Sztompka, P. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press. P. 1–30.
- Alexander, J. (2012). *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Aly, G. (2007). *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial Wars and the Nazi Welfare State*. New York: Metropolitan Books.
- Allen, W. S. (1984). *The Nazi Seizure of Power: The experience of a single German town, 1922-1945*. New York: Franklin Watts.
- Altman, I. (2008). *Opfer des Hasses: Der Holocaust in der UdSSR, 1941–1945*. Zürich: Gleichen.
- Altshuler, M. (2011). The Holocaust in the Soviet Mass Media during the War and in the First Postwar Years Re-examined. *Yad Vashem Studies*, 39 (4), 121–168.
- Amar, T. C. (2014). A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an Anti-Site of Memory. In: David-Fox, M., Holquist, P. Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. P. 158–184.
- Améry, J. (1986/1966). *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*. New York: Schocken Books.
- Améry, J. (2009/1966). *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*. Bloomington: Indiana University Press.
- Anders, E. (2010). *Amidst Latvians during the Holocaust*. Riga: Occupation Museum Association of Latvia.
- Anderson, B. (2004). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. In: Grosby, S., Leoussi, S. A. (eds.). *Nationality and Nationalism*. London; New York: I. B. Tauris. P. 293–297.
- Andersons, E. (1982). *Latvijas vēsture 1920-1940. Ārpolitika*. Stokholma: Daugava.
- Anderss, E. (2011). *Latviešu vidū holokausta laikā*. Rīga: Jumava.
- Angrick, A., Klein, P. (2006). *Die “Endlösung” in Riga: Ausbeutung und Vernichtung 1941–1944*. Darmstadt. Angrick, A., Klein, P. (2012). *The “Final Solution” in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941-1944*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Angrick, A., Klein, P. (2012). *The “Final Solution” in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941-1944*. New York, Oxford: Berghahn Books..
- Anissimov, M. (1999). *Primo Levi: Tragedy of an Optimist*. New York: Overlook.
- Aņisimova, V. (1977). *Latvijas PSR Vēstures mācīšana VII un VIII klasē*. Rīga: Zvaigzne.
- Aņisimova, V., Kanāle, V., Strods, H. (1987). *Latvijas PSR vēsture 7. un 8. klasei*. 5. izd. Rīga: Zvaigzne.
- AP Preses centrs. (1991, 23. nov.). Noslepkavoto ebreju atcerei: vienmēr – novembra pēdējā svētdienā. *Latvijas Jaunatne*. 1. lpp.
- Apel, D. (2005). Tresspasing the Limits: Mirroring Evil – Nazi Imagery Recent Art at the Jewish Museum. Other Voices 2 (3). Sk.: <http://www.othervoices.org/2.3/dapel/index.html>
- Apine, I. (2008). Latvijas etnopolitiskā attīstība neatkarības gados. Grām. Dribins, L. (sast.). Sabiedrības integrācijas tendences un pretenzences. Etnisko attiecību aspekts: Rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 11. lpp.
- Appelbaum, A. (2003). *Gulag: A History*. New York: Penguin Books.
- Apse, A. (1964). *Klosterkalns*. Vesterosa: Ziemeļblāzma.
- Apse, A. (1998/1964). *Klosterkalns*. Rīga: Jumava.
- Arendt, H. (2006). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Classics.
- Arklāns, B., Dzirkalis, J., Silabriedis, J. (1966). *Viņi bez maskas*. Rīga: Liesma.
- Armstrong J. (1968). Collaboration in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe. *Journal of Modern History*, 40(3), 396–410.
- Ashenden, S., Owen, D. (eds.). (1999). *Foucault Contra Habermas: Recasting the Dialogue Between Genealogy and Critical Theory*. London: Sage.
- Assmann, A. (1999). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. Munich: Beck.
- Assmann, A. (2002). Gedächtnis als Leitbegriff der Kulturwissenschaften. In: Musner, L., Wunberg, G. (eds). *Kulturwissenschaften: Forschung – Praxis – Positionen*. Vienna: WUV. S. 27-45.
- Assmann, A. (2004). Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. In: Christian, E. J., Midgley, D. (Eds). *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World Since 1500*. Oxford: Peter Lang. P. 19–37.
- Assmann, A. (2006). *Die lange Schatten Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Beck.
- Assmann, A. (2008). Canon and Archive. In: Erll, A. and Nünning, A. (Eds.). (2008). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter. P. 97–107.

- Assmann, A. (2010). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. 5. Auflage. München: C. H. Beck.
- Assmann, A. (2010). Re-framing Memory: Individual and Collective Forms of Constructing the Past. In: Tilmans, K., van Vree, F., Winter, J. (eds.). *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*. P. 35–50.
- Assmann, A. (2011). Canon and Archive. In: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press. P. 334–337.
- Assmann, A. (2011). *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Assmann, A., Assmann, J. (1994). Das Gestern im Heute: Medien un soziales Gedächtnis. In: Merten, K., Schmidt, S., Weischenberg, S. *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationwissenschaft*. Opladen: Westdeutscher verlag. P. 114–140.
- Assmann, J. (1992). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung un politische Identität in frühen Hockulturen*. Munich: Beck.
- Assmann, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, 65, 125–133.
- Assmann, J. (1997). *Mosses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge: Harvard University Press.
- Assmann, J. (2002). Das kulturelle Gedächtnis. *Erwägen, Wissen, Ethik*, 13(2), 239–247.
- Assmann, J. (2006). *Religion and Cultural Memory: Ten Studies*. Stanford: Stanford University Press.
- Assmann, J. (2007). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung un politische Identität in frühen Hockulturen*. 6 Auflage. München: Beck.
- Auziņš, A. (1998, 16. jūn.). Zenta Ērgle 1920. g. 23.XII–1998.11.VI. *Diena*. Sk.:<http://www.diena.lv/arhivs/zenta-ergle-1920-g-23-xii-1998-g-11-vi-10282044>
- Auziņš, I. (1965, 10. maijs). Cilvēks, kuru gaida: tava pirmā grāmata. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.
- Auziņš, I. (1978, 10. sept.). Dzeja nav atdusa mežmalā saulainā. *Cīņa*. 3. lpp.
- Avens, V. (2011). *Avena dzejoļi*. Rīga: Mansards.
- Avisar, I. (1988). *Screening the Holocaust: Cinemas Images of Unimaginable*. Bloomington: Indiana University Press.
- Avisar, I. (1997). Holocaust Movies and the Politics of Collective Memory. In: Rosenfeld, A. H. *Thinking about the Holocaust: After Half a Century*. Bloomington: Indiana University Press. P. 38.–59.
- Avotiņš, E., Dzirkals, J., Pētersons, V. (1962). *Kas ir Daugavas vanagi?* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Azbel, M. Y. (1987). *Refusenik: Trapped in the Soviet Union*. New York: Paragon House.
- Ārente, H. (2000/1951). *Totalitārisma izcelsme*. Rīga: Elpa.
- B. K. (1946, 6. jūl.). Vācu laika upuri. *Latvju Ziņas*. 3. lpp.
- B. K. (1977, apr.). Kara noziedznieku tiesāšana ASV. *Brīvība*. 6. lpp.
- Baymel, J. T. (1998). *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*. London: Vallentine Mitchell.
- Bajohr, F. (2006). The “Folk Community” and the Persecution of the Jews: German Society under National Socialist Dictatorship, 1933-1945. *Holocaust and Genocide Studies*, 20 (2), 183. –206.
- Baker, C. (2001). *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on Language and Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Bangerskis, R. (1958–1960). *Mana mūža atmiņas*. 4 sēj. Kopenhāgena: Imanta.
- Banka, Z., Borisovs, M., Dmitrijevs, J., Kārklīšs, E., Sausnītis, K. (1965, 23. okt.). Fašistiskie slepkavas tiesas priekšā. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.
- Bankier, D. (1996/1992). *The Germans and the Final Solution: Public Opinion Under Nacism*. Oxford: Blackwell.
- Bankovskis, P. (teksta aut.). (2007). *Propaganda: māksla, mīts, documents*. Rīga: Raktuve.
- Barkahans, M. (red.). (2008). *Ebreju iznīcināšana Latvijā, 1941.–1945*. Rīga: Biedrība “Šamir”.
- Baron, L. (2003). The Holocaust and American Public Memory, 1945-1960. *Holocaust and Genocide Studies*, 17 (1), 62–88.
- Baron, L. (2005). *Projecting Holocaust into the Present: The Changing Focus of Contemporary Holocaust Cinema*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Barthes, R. (1982). *Camera Lucida: Reflections on Photography*. New York: Hill and Wang.
- Bartlett, F. (1995/1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartlett, F. (1995/1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartov, O. (1992). *Hitler’s Army: Soldiers, Nazi’s, and War in the Third Reich*. New York: Oxford University Press.
- Bartov, O. (1996). *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. New York: Oxford University Press.
- Bartov, O. (1997). German Soldiers and the Holocaust: Historiography, Research, and Implications. *History & Memory*, 9 (1-2), 162–188.
- Bartov, O. (1997). Spielberg’s Oskar: Hollywood Tries Spielberg. In: Loshitzky, Y. (Ed.). *Spielberg’s Holocaust: Critical Perspectives on Schindler’s List*. Bloomington: Indiana University Press. P. 41.–60.

- Bartov, O. (2005). *The "Jew" in Cinema; From "The Golem" to "Don't Touch My Holocaust"*. Bloomington; Indiana University Press.
- Bartov, O. (2007). *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*. Princeton: Princeton University Press.
- Bartrop, P. R. Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. New York: Routledge.
- Bastide, R. (2007/1960). *The African Religions of Brazil: Toward a Sociology of the Interpenetration of Civilizations*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Bauer, Y. (1978). *The Holocaust in Historical Perspective*. Seattle: University of Washington Press.
- Bauer, Y. (2001). *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press.
- Bauer, Y. (2001/1982). *A History of the Holocaust*. Revised ed. New York: Franklin Watts.
- Bauer, Y. (2002/1982). *History of the Holocaust*. New York: Watt.
- Bauer, Y. (2004). Contemporary Research on the Holocaust. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 3–17.
- Bauģis, P. (1990, 28. nov.). Bet kas notika pēc tam? *Cīņa*. 3. lpp.
- Bauman, Z. (2000/1989). *Modernity and the Holocaust*. Ithaca; New York: Cornell University Press.
- Baumerts, I. (1984). *Latvijas PSR vēstures stāsti 4. klasei*. Rīga: Zvaigzne.
- Bazyler, M. J., Tuerkheimer, F. M. (2012). *Forgotten Trials of the Holocaust*. New York: New York University Press.
- BBC. (2002, November 29). Latvia unveils Holocaust memorial. *BBC News: World Edition*. See: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2529275.stm>.
- Beauvoir, de S. (2005). *Philosophical Writings*. Chicago: University of Illinois Press.
- Beck, U. (2002). The Cosmopolitan Society and its Enemies. *Theory, Culture and Society*, 19, (1-2), 17–44.
- Bellers, S. (2008). *Antisemitisms: Joti saistošs ievads*. Rīga: ¼ satori.
- Bellezza, S. A. (2008). The Discourse over the Nationality Question in Nazi-occupied Ukraine: The Generalbezirk Dnjepropetrowsk, 1941-43. *Journal of Contemporary History*, 43 (4), 573–596.
- Belševica, V. (1959, 1. febr.). Satikšanās kalnos. *Karogs*, 2, 23. lpp.
- Belševica, V. (2004). *Bille: Trilōģija*. Rīga: Atēna.
- Benett, B. S., O'Rourke, S. (2006). A Prolegomenon to the Future Study of Rhetoric and Propaganda: Critical Foundations. In: Jowett, G. S., O'Donnell, V. (eds.). *Readings in Propaganda and Persuasion: New and Classic Essays*. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage Publications. P. 51–72.
- Ben-Moshe, D. (2004). Paying for the Past: Germany and the Jewish World. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 177–189.
- Ben-Moshe, D. (2004). The state of Holocaust Negation. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 139–175.
- Berelis, G. (1991, sept.). Eduards Freimanis "Visālais Jēpis". *Karogs*, 9. Sk.: <http://berelis.wordpress.com/1991/09/01/eduarda-freimanis-visadais-jepis-un-zvaigznu-gaisma>.
- Berenbaum, M. (2000). Who Owns the Holocaust? *Moment*, 26 (6), 60.
- Bergen, D. (2003). The Volksdeutsche of Eastern Europe and the Collapse of the Nazi Empire, 1944-1945. In: Steinweis, A., Rogers, D. (Eds.). *The Impact of Nazism: New Perspectives on the Third Reich and its Legacy*. Lincoln: University of Nebraska. P. 101–128.
- Bergen, D. L. (2009). *War & Genocide: A Concise History of the Holocaust*. 2nd ed. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Berger, P. L. (1963). *Invitation to Sociology: A Humanistic Approach*. New York: Anchor.
- Berger, P., Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise on the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- Bergman, M. M. (ed.). (2008). *Advances in Mixed Methods Research: Theories and Applications*. Los Angeles; London: SAGE Publications.
- Bergmanis, A. (1994, 15. jūnijs). Mavrika Vulfsona politiskie līkloči. *Atmoda Atpūtai*. 32.-33. lpp.
- Bergmanis, A. (2011). *Zemcilvēka piezīmes*. Rīga: Latvijas ebreju draudžu un kopienu padome.
- Bergs, E., Eiduss, Z. (1965, 11. aprīlis – 17. maijs). Kur tu biji, cilvēk? *Komunisti*.
- Bergson, H. (1988/1896). *Matter and Memory*. New York: Zone Books.
- Berliner, D., (2005). The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly*, 78 (1), 197–211.
- Bernays, E. L. (2005/1928). *Propaganda*. Brooklyn: Ig Publishing.
- Bertrand, C. J. (1997). *Media Ethics and Accountability Systems*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Bertrand, C. J. (2008). MAS (Media Accountability Systems) in the Present World. In: Krogh, von T. (ed.). *Media Accountability Today... and Tomorrow: Updating the Concept in Theory and Practice*. Goteborg: Nordicom.
- Bertrand, I., Hughes, P. (2005). *Media Research Methods*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Bettelheim, B. (1979). *Surviving and Other Essays*. New York: Random House.
- Bērsons, I. (1997, 27. febr.). Dagnija Zigmonte (1931. 7.VI–1997.24.II). *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/arhivs/dagnija-zigmonte-1931-7-vi-1997-24-ii-10003978>.
- Bērziņš, D. (2009). Nacistiskā antisemitisma propaganda laikrakstā "Tēviņa" 1941. gada jūlijā: latviešu (līdz)dalības diskurss. *Latvijas Arhīvi*, 4, 63. –98.

- Bērziņš, D. (2010). Latviešu identitātes konstrukcija laikraksta "Tēvija" propagandas materiālos: "mēs un viņi" diskurss (1941. gada jūlijs–1942. gada janvāris). Grām.: Skudra, O. (red.) *Latvijas preses vēsture: diskursi un identitātes*. Rīga: LU SPPI. 123.–143. lpp.
- Bērziņš, D. (2011). Holokausta sociālā atmiņa: teorētiskās perspektīvas un attīstības tendences. Grām.: Kaprāns, M., Zelče, V. (sast.). *Pēdējais karš: Atmiņas un traumas komunikācija*. 2. izd. Rīga: LU SZF SPPI, Mansards. 61.–77. lpp.
- Bērziņš, D. (2012). Holokausta reprezentācija latviešu literatūrā: Viļa Lāča romāna "Vētra" piemērs. Krāj.: Lāms, E. (sast.). (2012). *Aktuālās problēmas literatūras zinātnē*: Rakstu krājums, 17. Liepāja: LiePA. 31.–41. lpp.
- Bērziņš, D. (2013). Holokausta reprezentācija Latvijas PSR literatūrā: Dagnijas Zigmontes, Ēvalda Vilka, Ojāra Vācieša, Zentas Ērgles darbu piemēri. Krāj.: Lāms, E. (atb. red.). *Aktuālās problēmas literatūras zinātnē*: rakstu krājums, 18. Liepāja: LiePA. 47.–57. lpp.
- Bērziņš, D. (2014). The Construction of Latvian Identity in the Propaganda Materials of the Newspaper "Tēvija": The "We and They" Discourse (July 1941 – January 1942). In: Roberts, S., Hart, C. (eds). *World War II and the Media*. Warrington: University of Chester. Unpublished manuscript.
- Bērziņš, D., Siliņa, G. (2012). Kara vēstures un mūsdienu sociālās atmiņas pētniecības avots: karavīru dienasgrāmatas. Krāj.: Saleniece, I. (atb. red.). (2012). *Vēsture: avoti un cilvēki. XXI zinātniskie lasījumi. Vēsture XV*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saule", 46.–52. lpp.
- Bērziņš, D., Siliņa, G. (2012). Kara vēstures un mūsdienu sociālās atmiņas pētniecības avots: karavīru dienasgrāmatas. Krāj.: Saleniece, I. (atb. red.). (2012). *Vēsture: avoti un cilvēki. XXI zinātniskie lasījumi. Vēsture XV*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saule", 46.–52. lpp.
- Bērziņš, I., Šulmane, I. (2008). Mediju atbildīgums. Grām.: Rozenvalds, J., Ījabs, I. (galv. red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 2008/2009: Atbildīgums*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts. 163–171. lpp.
- Biezais, H. (1986). *Saki tā, kā tas ir*. Linkolna: Gauja.
- Biezais, H. (1986, nr. 109). Draudzība un manifestācija Nacionālajā operā. *Treji Vārti*. 54.–57. lpp.
- Biezais, H. (1989, nr. 127). Gustava Celmiņa Pērkonkrusts dokumentu gaismā. *Treji Vārti*. 28.–37. lpp.
- Biezais, H. (1989, nr. 130). Bijušā ministra A. Bērziņa ceļš uz koncentrācijas nometni. *Treji Vārti*. 33.–37. lpp.
- Biezais, H. (1992). *Latvija kāškrusta varā: sveši kungi – pašu ļaudis*. Īstlansinga: Gauja.
- Biezais, H. (1995/1986). *Saki tā, kā tas ir*. Rīga: Svētdienas rīts.
- Billig, M. (2006/1995). *Banal Nationalism*. London: SAGE Publications.
- Billman, D. (1999). Representations. In: Bechtel, W., Graham, G. (eds). *Companion to Cognitive Science*. Malden, Oxford: Wiley-Blackwell, P. 649–659.
- Birn, R. B. (1997). Revising the Holocaust. *Historical Journal*, 40 (1), 195–215.
- Birze, M. (1960, 26. janv.). Dzīvos brīdinot, kritušos godinot. *Cīņa*. 4. lpp.
- Birze, M. (1965, 15. maijs). Nenoslēpjami noziegumi. *Literatūra un Māksla*. 3. lpp.
- Birze, M. (1976, 10. dec.). Vecās takas pārstaigājot. *Cīņa*. 4. lpp.
- Birze, M. (1967, 1. okt.). Lakonisks stāsts par lielu traģēdiju. *Māksla*. 23. lpp.
- Bleiere, D. (2001). Represijas pret zemniecību Latvijā 1944.-1953. gadā. Grām.: Šneidere, I. *Totalitērie režīmi un to represijas Latvijā 1940.-1953. gadā, Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 3. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 542.–548. lpp.
- Bleiere, D. (2010). Komentārs. Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). *Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.-28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 42.–48. lpp.
- Bleiere, D., Šķiņķe, I. (2007/2000). Priekšvārds. Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 11.-14. lpp.
- Blet, P. (1999). *Pius VII and the Second World War: According to the Archives of the Vatican*. New York: Paulist Press.
- Bloch, M. (1925). Mémoire collective, tradition et coutume: À propos d'un livre récent. In: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press. P. 150–155.
- Bloch, M. (1964). *The Historian's Craft*. New York: Vintage.
- Blondel, Ch. (1925). Review critique: M. Halbwachs *Les cadres sociaux de la mémoire*. In: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press. P. 156–157.
- Blondel, Ch. (1925). Review critique: M. Halbwachs *Les cadres sociaux de la mémoire*. In: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press. P. 156–157.
- Bloxam, D., Kushner, T. (2005). *The Holocaust: Critical Historical Approaches*. Manchester: Manchester University Press.
- Bloxham, D. (2001). *Genocide on Trial: War and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford: Oxford University Press.
- Bloxham, D. (2008). *Genocide, The World Wars, and the Unweaving of Europe*. London: Vallentine Mitchell.
- Blūmfelds, E. [u. c.]. (1966). *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.)* Rīga: Zinātne.
- Bobe, M. (2006/1972). *Ebreji Latvijā*. Rīga: Biedrība "Šamir".

- Boldāne, I. (2003). Etniskie stereotipi Latvijas sabiedrībā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1/2, 18–31.
- Boldāne, I. (2007). Latviešu etniskā identitāte un tās loma sabiedrības integrācijas procesā Latvijā. Grām.: Dribins, L. (proj. vad.). *Pretestība sabiedrības integrācijai: Cēloņi un sekas*. Rīga: LU FSI; LR Īpašu uzdevumu ministra sabiedrības integrācijas lietās sekretariāts. 65.–86. lpp.
- Boldāne, I. (2011). *Latviešu etniskie stereotipi 20. gs. beigās–21. gs. sākumā: Vēstures faktoru ietekme*: Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitātes Latvijas Vēstures institūts, Etnoloģijas nodaļa.
- Boldāne, I., Šņitņikovs, A. (2006, 2. maijs). Kultūras trauma – šķērslis sabiedrības integrācijai? *Providus: Domnīca*. Sk.: <http://providus.lv/article/kulturas-trauma-skerslis-sabiedrības-integrācijai>.
- Bolin, P. (2012). *Between National and Academic Agendas: Ethnic Policies and “National Disciplines” at the University of Latvia, 1919–1940*. Huddinge: Södertörns högskola.
- Bolkosky, S. (2002). *Searching for Meaning in the Holocaust*. Westport: Greenwood Press.
- Bolter, J. D., Grusin, R. (1999). *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge: MIT Press.
- Bouers, T. (1989, 18. novembris). Maskavas tvēriens sāk slīdēt. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.
- Bourdieu, P. (1993). Public Opinion Does not Exist. In: Bourdieu, P. *Sociology in Question*. London: Sage Publications. P. 149.–157.
- Bourke, J. (1999). *An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in 20th Century Warfare*. London: Basic Books.
- Bramnika-Vulfsona, E. (2010). *Es apprecēju romantiķi. Mavriks Vulfsons – politiķis, diplomāts, publicists un liriķis: Laimīgas sievietes atmiņas*. Rīga: Baltijas Forums.
- Brass, P. R. (1991). *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. New Dehli: Sage Publications.
- Bregmans, H. (1989, dec.). Ebreji Latvijā. *Horizonts*. 26.–29. lpp.
- Breikšs, L. (1932, 15. febr.). Laiks attapties. *Universitas*.
- Breitman, R. (1998). *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew*. New York: Hill and Wang.
- Brenčs, A. (rež.). *Ilgais ceļš kāpās: daudzstēriju mākslas filma*. Rīga: Rīgas Kinostudija.
- Briedis, L. (1967, 18. jūl.). Visu neizdzēš laiks. *Dzirkstele*. 3. lpp.
- Brikše, I. (2005). Publiskās sfēras demokratizācijas iespējas: *Perestroikas un glasnostj aspekts Latvijā (1985-1990)*. Grām.: Brikše, I. (red.). *Komunikācija: kultūras un vēstures diskurss*. Latvijas Universitātes raksti. 683. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 192.–209. lpp.
- Brokmeier, J. (2002). Introduction: Searching for Cultural Memory. *Culture and Psychology*, 8 (1), 5–14.
- Browning, C. (1998/1992). *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Harper Perennial.
- Browning, C. (2003). *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Browning, C. D. (2004). The Decision-Making Process. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 173–196.
- Browning, C. R. (2007). *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Bruckfelds, S., Levins, P. A. (2000). *Stāstiet par to saviem bērniem: Grāmata par holokaustu Eiropā, 1933-1945*. Rīga: Nordik.
- Bruttmann, T. *Mass Graves and Killing Sites in the Eastern Part of Europe*. Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research. See: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/MMWG_Killing_Sites.pdf
- Burke, P. (1997). *Varieties of Cultural History*. Ithaca; New York: Cornell University Press.
- Bušs, K., Rozanovs, S. (1967, 28. okt.). Salaspils. *Literatūra un Māksla*. 9. lpp.
- Васильева, Э. (2013). Еврейские образы в латышской литературе. В: Амосова, С. (отв. ред.). *Утраченное соседство: Евреи в культурной памяти жителей Латгалии. Материалы экспедиций 2011-2012 гг.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах “Сэфер”; Музей “Евреи в Латвии”. С. 319–333.
- Cargas, H. J. (1990). *Shadows of Auschwitz: A Christian Response to the Holocaust*. New York: Crossroad.
- Cargas, H. J. (1989). *Reflections of a Post-Auschwitz Christian*. Detroit: Wayne State University Press.
- Cargas, H. J. (1997). In the Name of the Father. In: Rittner, C., Roth, J. K. (Eds.). *From Unthinkable to Unavoidable: American Christian and Jewish Scholars Encounter the Holocaust*. Westport Praeger.
- Carroll, J. (2001). *Constantine’s Sword: The Church and the Jews*. Boston: Houghton Mifflin.
- Castells, M. (2004/1997). *The Power of Identity*. 2nd ed. Malden: Blackwell Publishing.
- Catalani, A. (2010). Telling Another Story: Western Museums and the Creation of Nonwestern Identity. In: Hagedorn-Saupe, M., Jyrkkiö, T., Pettersson, S., Weij, A. (Eds.). *Encouraging Collections Mobility – A Way Forward for Museums in Europe*. P. 258–268.
- Cālīte A. (2005, 22. janv.). Saeimā mums savs “melnsimtnieks”. *Latvijas Avīze*. 3. lpp.
- Cesarani, D. (Ed). (2005): *After Eichmann: Collective Memory and the Holocaust since 1961*. London: Routledge.
- Cesarani, D., Levine, P. (Eds.). (2002). *“Bystanders” to the Holocaust: A Re-evaluation*. London: Routledge.
- Cesarani, D., Sundquist, E. J. (Eds.) (2012). *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*. London: Routledge.

- Chaplin, T. (2007). *Turning on the Mind: French Philosophers on Television*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Chevrie, M., Le Roux, H. (2007). Interview with Claud Lanzmann about *Shoah*. In: Liebman, S. (Ed.). *Claude Lanzmann's Shoah: Key Essays*. New York: Oxford University Press. P. 37.-50.
- Chomsky, N. (2002/1991). *Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda*. 2nd ed. New York: Seven Stories Press.
- Christians, C. G. (1989). Self-regulation: A Critical Role for Codes of Ethics. In: Dennis, E. E., Gillmor, D. M., Glasser, T. L. *Media Freedom and Accountability*. Westport: Greenwood Press.
- Cielēns, F. (1998/1961). *Laikmetu maiņā: atmiņas un atziņas*. 3. sējums. Stokholma; Rīga: Memento
- Cillia, de R., Reisingl M., Wodak, R. (1999). The Discursive Construction of National Identities. *Discourse Society*, 10 (2), 149–173.
- Cimdiņa, A. (sast.). (1998). *Eiropa, Latvija – kultūru dialogs: Zentai Mauriņai – 100: konferences materiāli*. Rīga: Nordik. Jāskatās Mucenieka un Zeiles raksti.
- Cīrulis, G. (1962, 20. marts). Uztic sirdi. *Zvaigzne*. 5. lpp.
- Cīrulis, G. (1983, 1. okt). Atmiņas akordi. *Karogs*. 80. lpp.
- Cīrulis, G. (1987). *Atmiņu akordi*. Rīga: Liesma. 21. lpp.
- Clark, T. (1997). *Art and Propaganda in the Twentieth Century. The Political Image in the Age of Mass Culture*. New York: Harry N. Abrams.
- Cohen, B. (2005). The Birth Pangs of Holocaust Research in Israel. *Yad Vashem Studies*, 33 (1), 203-243.
- Cohen, J. (2004). Post-Holocaust Philosophy. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 469–486.
- Cohen, R. (2008). *Global Diasporas: An Introduction*. 2nd ed. London: Routledge.
- Cole, T. (1999). *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How History is Bought, Packaged, and Sold*. New York: Routledge.
- Cole, T. (2004). “The Holocaust Industry?”: Reflections on a History of the Critique of Holocaust Representation. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 37–57.
- Confino, A. (1997). Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *American Historical Review*, 102 (5), 1386–1403.
- Connelly, J. (2005). Why the Poles Collaborated so Little: And Why That Is No Reason for Nationalist Hubris. *Slavic Review*, 64 (4), 771–781.
- Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooke P. (2005). *Representing East Germany Since Unification: From Colonization to Nostalgia*. Oxford; New York: Berg.
- Cornwell, J. (1999). *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*. New York: Viking.
- Cornwell, J. (2008/2000). *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*. New York: Penguin Books.
- Cramer, J. M. (2009). *Media/History/Society: Cultural and Intellectual Traditions of U.S. Media*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Crane, S. A. (2008). Choosing Not to Look: Representation, Repatriation, and Holocaust Atrocity Photography. *History and Theory*, 47, 309-330.
- Crawford, K., Foster, S. (2007). *War, Nation, Memory: International Perspectives on World War II in School History Textbooks*. Charlotte: Information Age Publishing.
- Cresci, E. (2014, August 27). Zara Removes Striped Pyjamas with Yellow Star Following Online Outrage. *Guardian*. See: <http://www.theguardian.com/uk-news/2014/aug/27/zara-removes-striped-pyjamas-with-yellow-star-following-online-outrage>.
- Cuilenburg, van J., McQuail, D. (2008). Media Policy Paradigm Shifts: Towards a New Communication Policy Paradigm. In: Alonso, I. F., Moragas i Spa, de M. (Eds.). *Communication and Cultural Policies in Europe*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. P. 24–25.
- Cull, N. [etc]. (2003). *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*. Oxford [etc]: ABC CLIO.
- Čakste, M. (1945, 24. nov.). Nirnbergas tiesa. *Latvju Ziņas*. 2. lpp.
- Čakste, M. (1947, 12. nov.). Pēdējā vācu okupācija Latvijā. *Latvju Ziņas*. 3. lpp.
- Čakste, M. (1947, 12. okt.). Nirnbergas tiesa. *Latvju Ziņas*.
- Čakste, M. (1947, 12. okt.). Noziegums pret mieru: Nirnbergas tiesas spriedums. *Latvju Ziņas*. 3. –4. lpp.;
- Čakste, M. (1947, 29. okt.). Pēdējā vācu okupācija Latvijā. *Latvju Ziņas*. 1. lpp.
- Dayan, D., Katz, E. (1992). *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dalin, D. G. (2005). *The Myth of Hitler's Pope: Pope Pius XII And His Secret War Against Nazi Germany*. Massachusetts: Regnery History.
- Damasio, A. (1994). *Descartes's Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York: Putnam.
- Danesi, M. (2002). *Understanding Media Semiotics*. London: Arnold.
- Dankers, O. (1965). *Lai vēsture spriež tiesu*. Toronto: Latvis.
- Dankers, O. (1994/1965). *Lai vēsture spriež tiesu*. Rīga: Rota.
- Davis, J. E. (ed.). (2000). *Identity and Social Change*. London: Transaction Publishers.
- Dawidowitz, L. (1975). *The War against the Jews, 1933-1945*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Dawidowitz, L. (1981). *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press. P. 2-3.

- De Cesari, C., Rigney, A. (Eds.). *Transnational Memory: Circulation, Articulation, Scales*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Dean, M. (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 120–140.
- Dean, M. (2005). Where Did All the Collaborators Go? *Slavic Review*, 64, 4, 791–798.
- Deiviss, N. (2009). *Eiropas vēsture*. Rīga: Jumava.
- Delbo, C. (1995/1971). *Auschwitz and After*. New Haven: Yale University Press.
- Delfi. (2000, 9. febr.). ASV visieciētākā ārzemju filma ir “Dzīve ir skaista”. *Delfi.lv*. Sk.: <http://www.delfi.lv/kultura/news/screen/asv-visiecienetaka-arzemju-filma-ir-dzive-ir-skaista.d?id=28577#ixzz32LaNtVqT>.
- Demidenko, H. (1995). *The Hand that Signed the Paper*. Sidney: Allen & Unwin.
- Des Pres, T. (1976). *The Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*. New York: Oxford University Press.
- Des Pres, T. (1979). The Bettelheim Problem. *Social Research*, 46 (4), 619–647.
- Des Pres, T. (1980). *The Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*. New York: Oxford University Press.
- Dijk, van, T. (2006). Discourse, Context and Cognition. *Discourse Studies*, 8 (1), 159–177.
- Dimenšteins, I. (1998, 9. okt.). Ebreju emigrācija: kur slēpjas cēloņi. *Rīgas Balss*. 5. lpp.
- Diner, D. (2006/2000). *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. Los Angeles: University of California.
- Diner, H. (2009). *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust 1945-1962*. New York: New York University Press.
- Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (Eds.). (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. New York: M. E. Sharp.
- Donald, M. (1991). *Origins of the Modern Mind*. Cambridge: Harvard University Press.
- Doneson, J. (1987). *The Holocaust in American Film*. Philadelphia: Jewish Publication Society.
- Douglass, A., Vogler, T. A. (Eds.). (2003). *Witness and Memory: The Discourse of Trauma*. New York: Routledge.
- Dravnieks, A. (1970). *Es atceros: Latviešu skolas un skolotāji*. Bruklina: Grāmatu Draugs.
- Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 2. izd. Rīga: Elpa.
- Dribins, L. (2002/1996). *Ebreji Latvijā*. 2., papild. izd. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
- Dribins, L. (2007). Ebreji Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts.
- Dribins, L. (2007/1999). Antisemitisms nacistiskās okupācijas laikā izdotajā presē Latvijā (1941-1945). Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs*, Rīga. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 360.–372. lpp.
- Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitiskās ideoloģijas histērija vācu okupētajā Latvijā 1941.-1942. gadā*. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti 2000. gada 16.-17. oktobris*, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūts. 121.–133. lpp.
- Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 4. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.; Dribins, L. (2007/1999). Antisemitisms nacistiskās okupācijas laikā izdotajā presē Latvijā (1941-1945). Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs*, Rīga. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 360.–372. lpp.
- Dribins, L. (2007/2001). *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. 4. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Dribins, L. (2009). (zin. red.). *Latvijas ebreji un padomju vara. 1928–1953*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Dribins, L. (2011). Latvijas minoritāšu politikas historiogrāfija (1920-1940 un 1990-2010). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2011, 3 (80), 112.–123. lpp.
- Dribins, L. Šņitņikovs, A. (zin. red.). (2007). *Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas: rakstu krājums*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Dribins, L., Gūtmanis, A., Vestermanis, M. (2001). *Latvijas ebreju kopiena. Vēsture. Tragēdija. Atdzimšana*. Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Driķe, N. (2007, 17. febr.). Ebreju kopienas mājā atklāj Liepājas ebreju muzeju. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/arhivs/ebreju-kopienas-maja-atklaj-liepajas-ebreju-muzeju-13053196>.
- Drīzulis, A. (red.). (1986). *Latvijas PSR vēsture: no vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām*. Rīga: Zinātne.
- Drīzulis, A. (red.). (1967). *Latvijas PSR vēsture: saīsinātais kurss*. Otrais, pārstrādātais un papildinātais izdevums. Rīga: Zinātne.
- Dubiel, H. (2003). The Remembrance of the Holocaust as a Catalyst for a Transnational Ethic? *New German Critique*, 90, 59–70.
- Duhanovs, M. (1989). *Nacisms, 1919-1933: NSVSP un augšslāņi*. Rīga: Zvaigzne.
- Dunnage, J. (2010). Perpetrator Memory and Memories about Perpetrators: Editorial. *Memory Studies*, 3 (2), 91–4.
- Durkheim, E. (1979/1897). *Suicide: A Study in Sociology*. New York: The Free Press.
- Durkheim, E. (2008/1912). *The Elementary Forms of Religious Life*. New York; Oxford: Oxford University Press.
- Durkheim, E. (2012/1933). *The Division of Labour in Society*. New York: The Free Press.
- Dzelme, A. (1950, 1. augusts). Laboti 10 republikas rekordi. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.

- Džads, T. (2007). *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. Rīga: Dienas Grāmata
- Džads, T. (2012). *Pārvērtēšana: Esejas par aizmirsto 20. gadsimtu*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Dželetlijs, R. (2008). *Ļeņins, Staļins un Hitleri: sociālās katastrofas laikmets*. Rīga: Dienas Grāmata
- Eberle, H., Ūls, M. (sast.). (2009). *Hitlera dosjē: NKVD slepenais dosjē, kas izstrādāts Josifa Staļina uzdevumā, balstoties uz Hitlera personiskā adjutanta Otto Ginšes un raitnieka Heinca Linges nopratināšanas protokoliem Maskavā, 1948.-1949. gadā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Edelman, G., Tononi, G. (2001). *A Universe of Consciousness: How Matter Becomes Imagination*. New York: Basic Books; McClelland, J. I. (2000). Connectionist Models of Memory. In: Tulving, E., Craik, F. *The Oxford Handbook of Memory*. New York: Oxford University Press. P. 583–596.
- Edgerton, G., Rollins, P. (2001). *Television Histories: Shaping Collective Memory in the Media Age*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Eglāja-Kristone, E. (2013). *Dzelzsgriežņi: Latvijas un Rietumu trimdas latviešu kontakti*. Rīga: Literatūras, folkloras un mākslas institūts.
- Eglīte, P. Padomju okupācijas, demogrāfiskās, sociālās un morālās sekas Latvijā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, Sociālās un humanitārās zinātnes*, 65 (3/4).
- Eglītis, A. (1986, nr. 111). manas atbildes uz “Treju Vārtu” redakcijas jautājumiem. *Treji Vārti*. 54.–57. lpp.
- Eglītis, A. (1987, 23. marts). *Brīvā Latvija*. 8. lpp.
- Ehrenburg, I., Grossman, V. (2003). *The Complete Black Book of Russian Jewry*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Ehrenburg, I., Grossman, V. (Eds.). (1980). *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders Throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland During the War of 1941-1945*. New York: Holocaust Library.
- Eiduss, J. (2004). *Pagājība: aiskats un vērtējums, 1916-2004*. Rīga: Liktenstāsti.
- Eiropas Padome. (1995, 1. febr.). Vispārējā konvencija par nacionālo minoritāšu aizsardzību. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=215962>.
- Eko, U. (2011). *Prāgas kapsēta*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- Ellul, J. (1973/1965). *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*. New York: Vintage Books.
- Ellul, J. (2006). The Characteristics of Propaganda. In: Jowett, G. S., O'Donnell, V. (eds.). *Readings in Propaganda and Persuasion: New and Classic Essays*. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage Publications. P. 1–50.
- Emery, M. (2008). Jean Giono: The Personal Ethics of an Author Writing under the Occupation. *Journal of European Studies*, 38 (3), 277-310.
- Epstein, H. (1988/1979). *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors*. New York: Penguin Books.
- Erl, A. (2011). *Memory in Culture*. London; New York: Palgrave Macmillan.
- Espósito, E. (2002). *Soziales Vergessen: Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Espósito, E. (2002). *Soziales Vergessen: Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Espósito, E. (2008). Social Forgetting: A Systems–Theory Approach. In: Erl, A., Nünning, A. (eds.). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York: de Gruyter. P. 181–190.
- Ettinger, Y. (1995). The Doctor's Plot: Stalin's Solution to the Jewish Question. In: Ro'i, Y. (ed.). *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. London: Routledge. P. 103.–126.
- Etingers, S. (sast.). (2007). *Ebreju tautas vēsture*. Rīga: Nordik.
- Evans, R. J. (2001). *Lying about Hitler: History, Holocaust, and the David Irving Trial*. New York: Basic Books.
- Everts, E. (2008). *Zemes pašpārvalde Latvijas ģenerālapgabalā (1941–1944): Doktora disertācija*. Rīga: LU Vēstures un filozofijas fakultāte.
- Ezera, R. (1967, 1. febr.). Dzilas sila parāde. *Karogs*. 6.–30. lpp.
- Ezergailis A. (2007/2003). Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvāta, bet noraidīta. Grām: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941-1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga; Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 11. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 119.-140. lpp.
- Ezergailis, A. (1987, 16. febr, nr. 9). *Brīvā Latvija*. 8. lpp.
- Ezergailis, A. (1988). Arāja komanda. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 10, 113. –130.
- Ezergailis, A. (1989, 17., 18., 19., 21., 23., 26., 30. maijs, 2. jūn.). Arāja komanda. *Cīņa*. 3. lpp.
- Ezergailis, A. (1989, 17., 18., 19., 21., 23., 26., 30. maijs, 2. jūn.). Arāja komanda. *Cīņa*. 3. lpp.
- Ezergailis, A. (1991). *Emigranta elēģijas un mezglī*. Rīga: Eagles Systems.
- Ezergailis, A. (1991, 20. dec.). Vācu laiki latviešu emigrantu apziņā. *Literatūra un Māksla*. 11.–12. lpp.
- Ezergailis, A. (1992, 16. okt.). Kļūdas par holokaustu Latvijā. *Diena*.
- Ezergailis, A. (1994, 16. nov.). Staļinietis pēc formas, revizionists pēc satura. *Neatkarīgā Cīņa*.
- Ezergailis, A. (1994, 17. sept.). Varoņa trešais kritiens: Humānistiska saruna ar Mavriku Vulfsonu. *Atmoda Atpūtai*. 9. lpp.
- Ezergailis, A. (1994, 21. sept.). Varoņa trešais kritiens: Humānistiska saruna ar Mavriku Vulfsonu. *Atmoda Atpūtai*. 9. lpp.

- Ezergailis, A. (1994, 24. sept.). Varoņa trešais kritiens: Humānistiska saruna ar Mavriku Vulfsonu. *Atmoda Atpūtai*. 8. lpp.
- Ezergailis, A. (1996). Latvia. In: Wyman, D., Rosenzweig, Ch. (1996). *The World Reacts to the Holocaust*. Maryland: The Johns Hopkins University Press. P. 354.–390.
- Ezergailis, A. (1998, 4. marts). Prezidents Izraēlā: Ulmanis, Vulfsons un Zurofs. *Jaunā Avīze*. 2. lpp.
- Ezergailis, A. (1999). *Holokausta vācu okupētajā Latvijā*. Rīga: Latvijas Vēstures institūts.
- Ezergailis, A. (2001). Folklorā pret vēsturi: holokausta pētniecība Latvijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 106.–120. lpp.
- Ezergailis, A. (2002, sept.). Nežēlīga gadsimta sadragāts ego. *Jaunā Gaita*, 230, 57.–58. lpp.
- Ezergailis, A. (2005). *Nazi/Soviet Dissinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia: Daugavas Vanagi: Who are they? – Revisited*. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds.
- Ezergailis, A. (2007/2000). The Role of the Self-Defence Commandatures in the Holocaust. In: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 235.–236.
- Ezergailis, A. (2007/2003). Rumbula: A Perspective on the Perception on the Holocaust. In: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: starptautiskā semināra referāti, 2000. gada 29. novembris, Rīga un 2001.-2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā*. 8. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 24.–38. lpp.
- Ezergailis, A. (2012). Vācijas vēsturnieki par holokaustu Latvijā: “Gebelsa skola”. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1, 197.–203.
- Ezergailis, A. (2014, 11. febr.). Gribēja labu... *Satori*. Sk.: http://www.satori.lv/raksts/6797/Andrievs_Ezergailis/Gribeja_labu%E2%80%A6.
- Ezergailis, I. (1999). When Baltic Eyes... A Look at Some Baltic Holocaust Poems. *World Literature Today*, 73 (3), 429–444.
- Ērgle, Z. (1980). *Noslēpumainais atradums*. Rīga: Liesma.
- Ērglis, Dz. (2009). Ebreju slepkavošana 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940-1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences "Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940-1990): izpētes rezultāti un problēmas" materiāli, 2008. gada 30.-31. oktobris, Rīga*. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 173.–199. lpp.
- Fabian, J. (1999). Remembering the Other: Knowledge and Recognition in the Exploration of Central Africa. *Critical Inquiry*, 26, 46–69.
- Fackenheim, E. (1985). The Holocaust and Philosophy. *Journal of Philosophy*, 82 (1), 505–514.
- Fadejeva, J. (1967, 13. oktobris). Draudzības vizītes maršruti. Rīgas Balss. 3. lpp.
- Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. 2nd ed. Harlow: Pearson Education.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London, New York: Routledge.
- Farrell, W. E. (1965). City Rejects Park Memorials to Slain Jews. Art Board Member Calls One Too Big, One Too Tragic. *New York Times*, 11. P. 1.
- Feigmanis, A. (2006). *Ebreju inteliģence Latvijā – holokausta upuri*. Rīga: Autora izdevums.
- Fein, H. (1979). *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization During the Holocaust*. New York: Free Press.
- Feinstein, S. C. (2001). Primo Levi and His Work as a Source for Artistic Representation. In: Kremer, R. S. (Ed.). *Memory and Mastery: Primo Levi as Writer and Witness*. Albany: State University of New York Press. P. 133–172.
- Feinstein, S. C. (2004). What are the Results? Reflections on Working in Holocaust Education. In: Totten, S., Bartrop, P. R., Jacobs, S. L. (Eds.). *Teaching about the Holocaust: Essays by College and University Teachers*. Westport: Praeger. P. 51–63.
- Felder, M. (2009). *Letland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940-1946*. Paderborn: Schöningh.
- Feldmanis, I. (2006, 30. okt.). Tauta nevar iztikt bez mitoloģizētas vēstures. *Nedēļa*. 27. lpp.
- Feldmanis, I. (2007). Par vācu ģenerāļu prāvu Rīgā 1946. gada sākumā. *Latvijas Vēsture*, 67(3).
- Feldmanis, I. (2007). Vācu okupācijas politika Baltijā (1941-1945): koncepcija un izpausmes. Grām.: Vīksne, R. (sast.). *Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada pētījumi*. 21. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 47.–60. lpp.
- Feldmanis, I. (2007/2001). Latvija vācu okupācijas laikā (1941-1945): aktuālās izpētes problēmas. Grām.: Šneidere, I. (sast.). *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.-1956. gadā, Latvijas vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi*. 3. sēj. Latvijas vēstures institūta apgāds. 173.–185. lpp.
- Feldmanis, I. (2007/2003). Vācu okupācija Latvijā (1941-1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941-1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.-13. jūnijs, Rīga; Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 11. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 59.–71. lpp.
- Feldmanis, I. (2007/2005). Latvia under the Occupation of National Socialist Germany 1941-1945. In: Nollendorfs, V., Oberlander, E. (eds). *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations, 1940-1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia*. Vol. 14. Riga: Institute of the History of Latvia Publishers. P. 77.–91.

- Feldmanis, I. (2008). "Vācu laiks: pētniecības problēmas un to risinājumi. Grām.: Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A. Latvija Otrajā pasaules karā (1939-1945). 28. –45. lpp.
- Feldmanis, I. (2008). "Vācu laiks: pētniecības problēmas un to risinājumi. Grām.: Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A. Latvija Otrajā pasaules karā (1939-1945). 28.-45. lpp.; Feldmanis, I. (2007/2003). Vācu okupācija Latvijā (1941-1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941-1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.-13. jūnijs, Rīga; Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 11. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 59. –71. lpp.
- Feldmanis, I. (2012). Latvija Otrajā pasaules karā (1939-1945): jauns konceptuāls skatījums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Fentress, J., Whickham, C. (1992). *Social Memory*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Fico, F. G., Lacy, S., Riffe, D. (1998). *Analyzing Media Messages. Using Quantitative Content Analysis in Research*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Figes, O. (2007). *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. London: Allen Lane.
- Fimberis, K. (1946, 16. okt.). Brūnā rūsa: K. Fimbera romāns. *Zemgales Komunisti*. 3. lpp.
- Fina, de A. (2006). Group Identity, Narrative and Self-representations. In: Fina, de A., Schiffrin, D., Bamberg, M. (eds.). *Discourse and Identity*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press. P. 351–375.
- Finkelstein, N. (1997). Daniel Goldhagen's "Crazy" Thesis: A Critique of "Hitler's Willing Executioners". *New Left Review*, 224, 39–87.
- Fischer, J. (2011). Haunting Obituaries: The German Foreign Ministry's Confrontation with Its Past. *The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5771 (2), 73.
- Fitzpatrick, S. (1986). Introduction. In: Fitzpatrick, S. (2000). *Stalinism: New Directions*. London: Routledge. P. 1-14.
- Fitzpatrick, S. (1986). New Perspectives on Stalinism. *The Russian Review*, 45: 357–373.
- Flenzbaum, H. (2001). But Wasn't it Terrific? A Defence of Liking "Life is Beautiful". *Yale Journal of Criticism*, 14 (1), 273–286.
- Flīgere, Ē. (sast.). (1995). *Latviešu Periodika: bibliogrāfisks rādītājs. 1940-1945*. 4. sēj. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.
- Flood, A. (2014, May 12). Author of Fake Holocaust Memoir Ordered to Return \$22.5m to Publisher. *The Guardian*. Sk.: http://www.theguardian.com/books/2014/may/12/author-fake-holocaust-memoir-to-return-22m?CMP=fb_gu
- Flood, C. (2005). The Politics of Counter-Memory on the French Extreme Right. *Journal of European Studies*, 35 (2), 221–236.
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge.
- Foucault, M. (1980). Truth and Power. In: Gordon, C. (ed.). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books. P. 130–147.
- Foucault, M. Film and Popular Memory: An Interview with Michel Foucault. *Radical Philosophy*, 11: 24–29.
- Fox, T. C (2004). The Holocaust under Communism. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 420.–439.
- Frank, A. (1947). *The Diary of a Young Girl*. New York: Bantam Books.
- Frankl, V. (1971). *Man's Search for Meaning*. New York: Pocket Books.
- Frankl, V. (2006/1971). *Man's Search for Meaning*. Boston: Beacon Press.
- Franklin, R. (2011). *A Thousand Darkesses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*. New York: Oxford University Press.
- Freeman, M. (1993). *Rewriting the Self. History, Memory, Narrative*. London: Routledge.
- Freiberģa, V. V. (2004). Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Viķes-Freiberģas uzruna 2003. gada 24. oktobra konferences "Holokausta izpēte turpinās" dalībniekiem. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpēte Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 12.–13. lpp.
- Freiberģa, V. V. (2006. 14. jūn.). *Valsts prezidentes Vairas Viķes-Freiberģas uzruna Komunistiskā genocīda upuru piemiņas dienā 2006. gada 14. jūnijā*. Sk.: http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=603&art_id=9665.
- Freimane, V. (2010). *Ardievu, Atlantīda*. Rīga: Atēna.
- Freimanis, E. (1978). *Ticība*. Linkolna: Vaidava.
- Freimanis, E. (1984, 2. jūn.). *Laiks*.
- Freimanis, E. (1990). *Visādaļis jēpis*: romāns. [Kanāda]: aut. izd.
- Freud, S. (2012/1913). *Totem and Taboo: Resemblances Between the Psychic Lives of Savages and Neurotics*. London: Empire Books.
- Freud, S. (2012/1937). *Moses and Monotheism*. New York: Vintage Books.
- Friedlander, H. (1997). *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Friedländer, S. (1992). Introduction. In: Friedländer, S. (Ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution*. Cambridge: Harvard University Press.
- Friedländer, S. (1992). Introduction. In: Friedländer, S. (Ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and "The Final Solution"*. Cambridge: Harvard University Press. P. 121.

- Friedländer, S. (1993). *Memory, History and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington: Indiana University Press.
- Friedlander, S. (1997). *Nazi Germany and the Jews*. New York: HarperCollins. Pohl, D. (2004). Contemporary Responses to the Shoah in Germany and Eastern Europe. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 19–36.
- Friedlander, S. (2002/1998). *Nazi Germany and the Jews: Volume 1: The Years of Persecution, 1933-1939*. New York: Harper Perennial.
- Friedlander, S. (2008). *Nazi Germany and the Jews: The Years of Extermination, 1939-1945*. New York: Harper Perennial.
- Fuko, M. (1995). *Patiesība. Vara. Patība*. Rīga: Spektrs
- Fuko, M. (2001). *Uzraudzīt un sodīt: cietuma rašanās*. Rīga: Omnia mea.
- Gadamer, H. G. (1975). *Truth and Method*. New York: Crosswood Publishing.
- Gadamer, H. G. (2004/1975). *Truth and Method*. London; New York: Continuum.
- Garrard, J. (1995). The Nazi Holocaust in the Soviet Union: Interpreting Newly Opened Russian Archives. *East European Jewish Affairs*, 25 (2), 3–40.
- Gedi, N., Elam, Y. (1996). Collective Memory – What is it? *History and Memory*, 8 (2), 30–50.
- Gellner, E. (2006). *Nations and Nationalism*. 2nd ed. Malden: Blackwell Publishing.
- Gelners, E. (2000). *Arkls, zobens un grāmata*. Rīga: Madris.
- Gelski, S., Wajsenberg, J. (2004). Teaching the Holocaust Today. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 219–247.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Gill, G. (2002). *Democracy and Post-Communism. Political Change in the Post-communist World*. London; New York: Routledge
- Gillis, G. R. (1994). Memory and Identity: The History of a Relationship. In: Gillis, G. R. (ed.). *Commemorations*. Princeton: Princeton University Press. P. 3–24.
- Gillis, R. J. (1996). Memory and Identity: The History of a Relationship. In: Gillis, R. J. (ed.). *Commemorations: The politics of national identity*. Princeton; New Jersey: Princeton University Press. P. 3–4.
- Ginzburgs, Ļ. (1961, 15. aug.). “Eihmaņa lieta”. *Cīņa*. 3. lpp.
- Ginzburgs, Ļ. (1961, 17. aug.). “Eihmaņa lieta”. *Cīņa*. 4. lpp.
- Ginzburgs, Ļ. (1961, 28. jūl.). “Eihmaņa lieta”. *Cīņa*. 3. lpp.
- Gitelman, Z. (1993). Soviet Reactions to the Holocaust, 1945-1991. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. New York: M. E. Sharp. P. 3–28.
- Gitelman, Z. (1997). (Ed.). *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*. Bloomington: Indiana University Press.
- Gitelman, Z. (2014). The Holocaust in the East: Participation and Presentation. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. P. 185–191.
- Glasser, T. L. (2009). The Collaborative Role. In: Christians, C. G., Glasser, T. L., McQuail, D., Nordenstreng, K., White, R. A. *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. Urbana, Chicago: Illinois University Press. P. 196–220.
- Gleizers, M. (1990, 28. nov.). Piemiņas brīdis. *Cīņa*. 3. lpp.
- Glenberg, A. M. (1997). What memory is for. *Behavioral & Brain Sciences*, 20 (1), 1–55.
- Goeschel, H (2006). Suicide at the End of the Third Reich. *Journal of Contemporary History*, 41 (1), 153–173.
- Goldhagen, D. J. (1997). *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Vintage Books.
- Goldhagen, D. J. (1997). *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Vintage Books.
- Golsan, R. J. (2011). French Memory and the Wages of Guilt. *European Journal of Political Theory*, 10 (4), 490–500.
- Gordons, F. (1988). *Dienas un nedienas*. Stokholma: Memento.
- Gordons, F. (1993/1988). *Dienas un nedienas*. Stokholma: Memento Latvija.
- Gordons, F. (1999, septembris). Vilks spalvu met. *Jaunā Gaita*, 218, 42. –43. lpp.
- Gordons, F. (2001/1994). *Latvieši un žīdi: spīlēs starp Vāciju un Krieviju*. Rīga: Memento.
- Grainge, P. (2003). *Memory and Popular Film*. Manchester: Manchester University Press.
- Gray, J. (2000). *The Irving Judgement: David Irving vs. Penguin Books and Professor Deborah Lipstadt*. London: Penguin Books.
- Grāpis, A. (sast.). (2011). *Stāja: Voldemāra Kalpiņa laiks*. Rīga: Pils.
- Grečuhins, A. (1979, 19. apr.) Noziegumi bez soda. *Cīņa*. 4. lpp.
- Greenberg, I. (1999). The Righteous Rescuers. In: Rittner C., Myers, S. (Eds.). *The Courage to Care*. New York: New York University Press. P. 1.–17.
- Greenfeld, L. (1994). *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Greenspan, H. (1998). *On Listening the Holocaust Survivors: Recounting and Life History*. Westport: Praeger.

- Greenwood, J. D. (2003). *The Disappearance of the Social in American Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grigulis, A. (1964, 20. apr.). Kad lietus un vēji sitas logā. *Karogs*. 26.–52. lpp.
- Gross, J. T. (2001). *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton: Princeton University Press.
- Gross, J. T. (2006). *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz*. New York: Random House.
- Groth, A. J. (2011). Review: Bloodlands – Europe Between Hitler and Stalin. *The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5771 (2), 123–127.
- Grūbe, A. (2013). *Talsu ebreji*. Talsi: Aleksandra Pelēča lasītava.
- Grūtups, A. (2005). *Beilisāde: Par Mendeļa Beiļa apsūdzību rituālslepkavībā*. Rīga: Atēna. 416. lpp.
- Grūtups, A. (2007). *Ešafots: par vācu ģenerāļu tiesāšanu Rīgā*. Rīga: Atēna.
- Guilfoyle, M. (2007). Grounding a Critical Psychoanalysis in Frameworks of Power. *Theory & Psychology*. 17 (4).
- Gutman, I. (Ed.). (1989). *Encyclopedia of the Holocaust*. Vol. 4. New York: Macmillan. Lanzmann, C. (1985). *Shoah: An Oral History of the Holocaust: The Complete Text of the Film*. New York: Pantheon Books.
- Gutman, I., Krakowski, S. (1986). *Unequal Victims: Poles and Jews During World War Two*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Gutman, Y., Brown, A. D., Sodaro, A. (2010). *Memory and the Future: Transnational Politics, Ethics, and Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- Habermas, J. (1995). *Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics*. Massachusetts: The MIT Press.
- Hayes, P. (2003). Auschwitz, Capital of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 17 (1): 330–350.
- Hayes, P. (2012). Plunder and Restitution. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). (2012). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 545–551.
- Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). (2012). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press.
- Halbwachs, M. (1980). The Collective Memory. In: Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press. P. 139–149.
- Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. New York: Harper & Row.
- Halbwachs, M. (1980/1950). The Collective Memory. New York: Harper and Row.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory: Edited, Translated, and with an Introduction by Lewis A. Coser*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Hall, S. (1992). The Question of Cultural Identity. In: Hall, S., Held, D., McGew, T. (Eds.). *Modernity and Its Future*. Cambridge: Polity. P. 273–326.
- Hall, S. (1996). Who Needs Identity? In: Hall, S., Du Gay, P. (Eds.). *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications. P. 1–17.
- Hall, S. (1997). Representation, Meaning and Language. In: Hall, S. (ed.). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: SAGE Publications.
- Hall, S. (1997). The Work of Representation. In: Hall, S. (Ed.). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: SAGE. P. 17–18.
- Hall, S. (2006/1996). The Question of Cultural Identity. In: Hall, S. [etc]. (eds.). *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Malden, MA: Blackwell Publishing. P. 595–634.
- Hallin, D. C. Mancini, P. (2004). *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Hansen, M. B. (1997). Schindler's List is not Shoah: Second Commandment, Popular Modernism, and Popular Memory. In: Loshitzky, Y. (Ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press. P. 77–103.
- Harff, B. (2005). A German-born Genocide Scholar. In: Totten, S., Jacobs, S. L. (Eds.). *Pioneers of Genocide Studies*. New Brunswick: Transaction Publishers. P. 97–112.
- Harff, B. (2005). Assessing Risks of Genocide and Politicide. In: Marshall, M. G., Gurr, T. R. (Eds.). *Piece and Conflict, 2005*. College Park: Center for International Development and Conflict Management. P. 57–61.
- Hartman, J. (2002/1996). *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hāzners, V. (1977) *Varmācības torņi*. Linkolna: Vaidava.
- Hāzners, V. (1982, 17. nov.). *Laiks*.
- Heer, H., Manoschek, W., Pollak, A., Wodak, R. (eds.). (2008). *The Discursive Constructions of History. Remembering the Wehrmacht's War of Annihilation*. New York: Palgrave Macmillan.
- Herf, J. (1994). *East German Communists and the Jewish Question: The Case of Paul Merker*. Washington: German Historical Institute.
- Herf, J. (1997). *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*. Cambridge: Harvard University Press.
- Herf, J. (2008). *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hermanis, E. (1998, 21. maijs). Ebrejus šāva dažādu tautību slepkavas. Atklāta vēstule Kleckina, Meierovica un Vulfsona kungiem. *Lauku Avīze*. 27. lpp.
- Hicks, J. (2012). *First Films of the Holocaust: Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938-1946*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Hilber, R. (2003/1961). *The Destruction of the European Jews*. New Haven: Yale University Press.

- Hilberg, R. (1961). *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books.
- Hilberg, R. (1985/1961). *The Destruction of the European Jews*. New York: Yale University Press.
- Hilberg, R. (1993). *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1939-1945*. New York: Harper Perennial.
- Hilberg, R. (1996). *The Holocaust Politics: The Journey of a Holocaust Historian*. Chicago: Ivan R. Dee.
- Hilberg, R. (2001). *Sources of the Holocaust Research: An Analysis*. Chicago: Ivan R. Dee.
- Hilger, A. (2009). Besiegte Sieger. Ehemalige Zwangsarbeiter des Zweiten Weltkriegs in der UdSSR und in Russland. In: Von Linggen, K. (Hg.). *Kriegserfahrung und die Formierung nationaler Identität in Europa nach 1945*. Paderborn: Schöningh Verlag. S. 93–110.
- Himmler, H. (1943). The Complete Text of the Poznan Speech. *Holocaust History*. See.: <http://holocaust-history.org/himmler-poznan/speech-text.shtml>
- Hirsch, H. (1995). *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Hirsch, H. (2002). Studying Genocide to Protect Life. In: Totten, S. Jacobs, S. L. (Eds.). *Pioneers of Genocide Studies*. New Brunswick: Transaction Publishers. P. 113–127.
- Hirsch, Marianne. (2013). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Hirszovicz, L. (1993). The Holocaust in the Soviet Mirror. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. New York: M. E. Sharp. P. 29–60.
- Hitlers, Ā. (1995). *Mana cīņa*. Rīga: Vizītkarte.
- Hīo, T. (2010). Okupācija: vēsture un vēstures uztvere Igaunijā. Grām.: Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). *Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.-28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 143.–154. lpp.
- Hobsbawm, E. (1990). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. (1996). *The Age of Extremes: A History of the World*. New York: Vintage.
- Hobsbawm, J. E. (1996). *The Age of Capital*. New York: Vintage.
- Hoess, R. (2000/1959). *Commandant of Auschwitz.: The Autobiography of Rudolph Hoess*. London: Phoenix Press.
- Hoffmann, S. (1968). Collaborationism in France during World War II. *Journal of Modern History*, 40 (3), 375–395.
- Honigman, A. (2002). Not Good: Mirroring Evil: Nazi Imagery/Recent Art. *Afterimage*, 30 (1), 17.
- Horkheimers, M., Adorno, T. (2009/1969). *Apgaismes dialektika: filosofiski fragmenti*. Rīga: *Laikmetīgās Mākslas centrs*.
- Hoskins, A. (2001). New Memory: Mediating History. *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 21 (4): 333–346.
- Hoskins, A. (2009). The Mediatization of memory. In: Garde-Hansen, J., Hoskins, A. Reading, H. (Eds.). *Save as... Digital Memories*. Palgrave Mcmillan. P. 27.-43.
- Hoskins, A. (2011). 7/7 and Connective Memory: Interactional Trajectories of Remembering in Post-Scarcity Culture. *Memory Studies*, 4 (3), 269–280.
- Hoskins, A. (2012). Digital Network Memory. In: Erll, A., Rigney, A. (eds.). *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin: Mouton de Gruyter. P. 91-106.
- Howard, M. (2003). *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge University Press.
- Huysen, A. (1995). *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York: Routledge.
- Huysen, A. (2003). *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press.
- Hunt, N. C. (2010). *Memory, War and Trauma*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hutton, P. H. (1993). *History as an Art of Memory*. Burlington: University of Vermont Press.
- Irwin-Zarecka, I. (1994). *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Ivanovs, A. (2004). Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.-1964. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 13. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 389.–426. lpp.
- Ivanovs, A. (2005). Sovietization of Latvian Historiography 1944–1959: Overview. In: Nollendorfs, V., Oberlander, E. (eds). *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia*. Rīga: Institute of the History of Latvia. P. 256–270.
- Ivanovs, A. (2009). Latvijas PSR historiogrāfija Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas posmā: 1987–1990. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940-1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences "Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas" materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga*. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 385.–409. lpp.
- Ivanovs, A. (2011). Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas. Grām.: Bleiere, D. (sast.). *Otrais pasaules karš un Latvija: notikumi un sekas. 20. gadsimta*

- 40.-60. gadi. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2011. gada pētījumi un zinātniskās konferences "Latvijas armijas iznīcināšana, 1940.-1941. gads" referāti, 2011. gada 14. jūnijs, Litene. 27. sēj. Rīga: Zinātne. 15.–46. lpp.
- Ivanovs, I. (2003). Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis. Grām.: Šķiņķe, I. (sast). *Padomju okupācijas režīms Baltijā. 1944.-1959. gadā: politika un tās sekas*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 59.–70. lpp.
- Young J. (2004). Holocaust museums in Germany, Poland, Israel, and the United States. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 249–274.
- Young, J. (1988). *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and Consequences of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press.
- Young, J. (2000). *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven: Yale University Press.
- Young, J. (Ed.). (1994). *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. Munich; New York: Prestel.
- Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven; London: Yale University Press.
- Young, J. E. (2000). *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven: Yale University Press.
- Jakubowicz, K., Sukosd, Miklos (Eds.). *Finding The Right Place on the Map: Central and Eastern European Media Change in a Global Perspective*. Bristol: Intellect Books.
- Janeks, L. (1966, 29. nov.). Nekas nav aizmirsts, neviens nav aizmirsts! *Cīņa*. 2. lpp.
- Jankovska, Z. (1944, 12. dec.). Nāvi vācu algoņiem. *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.
- Jankovska, Z. (1944, 21. nov.). Pa slepkavību pēdām. *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.
- Jankovskis, L. (1966, 28. nov.). To neizdzēst no tautas atmiņas. *Rīgas Balss*. 1. lpp.
- Janovskis, G. (1968). *Pēc pastardienas*. Ņujorka: Grāmatu Draugs.
- Janovskis, G. (1991/1968). *Pēc pastardienas*. Rīga: Latvijas teātra fonds.
- Janovskis, G. (1992). *Pilsēta pie upes: romāns*. Rīga: Artava.
- Jansons, Ā. (1989, 5. maijs.). Kopā visām Latvijas tautām. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.
- Jansons, R. (2011). Latvieši un kolaboracionisms: jautājumu vairāk nekā atbilžu. *Latvijas Vēstneša portāls: Par likumu un valsti*. Sk.: <http://www.lvportals.lv/index.php?menu=doc&id=239383>
- Jaspers, K. (1961/1946). *The Question of German Guilt*. New York: Capricorn Books.
- Jeļšovs, J. (1965, 10. marts). Notikums Karasko parkā. *Cīņa*. 3. lpp.
- Jeļšovs, J. (1965, 11. marts). Nodevēja gals. *Cīņa*. 3. lpp.
- Jeļšovs, J. (1965, 12. marts). Nodevēja gals. *Padomju Jaunatne*. 1. lpp.
- Jeļšovs, J. (1965, 14. marts). Arvien jaunas versijas. *Cīņa*. 3. lpp.
- Jewish Heritage Report. (1998). Bombs Damage Synagogues in Riga and Moscow. See: <http://www.isjm.org/jhr/IInos1-2/rigamoscowbomb.htm>.
- Jewish Telegraph Agency. (1972, April 13). *Four Jews Who Participated in Memorial Services Arrested*. See: <http://www.jta.org/1972/04/14/archive/four-jews-who-participated-in-memorial-services-arrested>.
- Jewish Telegraph Agency. (1974, May 7). *Jews Not Allowed in Rumbuli Forest*. See: <http://www.jta.org/1974/05/07/archive/jews-not-allowed-in-rumbuli-forest>.
- Jēkabsons, Ē. (2013). *Aizmirstie karavīri – ebreji Latvijas armijā 1918.-1940. gadā*. Rīga: Šamir.
- Jones, J. F. (2005). "Every Family Has Its Freak": Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia. *Slavic Review*, 64 (4), 747–770.
- Jowett G. S., O'Donnell, V. (2006). *Propaganda and Persuasion*. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage.
- Judt, T. (2002). The Past Is Another Country: Myth and Memory in Post-War Europe. In: Müller, J. W. *Memory and Power in Post-War Europe: Studies on the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Judt, T., Snyder, T. (2012). *Thinking the Twentieth Century*. New York: The Penguin Press. P.
- Jung, C. G. (1969). *Man and His Symbols*. London: Dell.
- Jung, C. G. (1981). *The Archetypes and the Collective Unconscious*. New Jersey: Princeton University Press.
- Jäger, H. (1982/1967). *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft: Studien zur nationalsozialistischen Gewaltdelinquenz*. Frankfurt: Walter-Verl.
- Jäger, H. (1982/1967). *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft: Studien zur nationalsozialistischen Gewaltdelinquenz*. Frankfurt: Walter-Verl.
- Kaldupe, S. (1963). *Gaismas audēja*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Kallis, A. A. (2005). *Nazi Propaganda and the Second World War*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kalnačs, J. (2005). *Tēlotājas mākslas dzīve nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā, 1941-1945*. Rīga: Neputns.
- Kanāle, V. (1963, 1. maijs). Vilkači. *Liesma*. 16. lpp.
- Kangeris K. (2010). Western Pressure in the Writing of Latvian History. In: Metzuzale-Kangare, B. (Ed.). *Inheriting the 1990s: The Baltic Countries*. Uppsala: Uppsala University Press. P. 191–198.
- Kangeris, K. (1998). Piezīmes pie jautājumu kompleksa "Latviešu leģions". Grām.: Ezergailis, A. (sast.). *Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri?* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Kangeris, K. (2007/2001). Izvēles iespējas: "Jaunā Eiropa", padomju republika vai neatkarīga valsts. Valstiskie jautājumi un "lielā politika" kara gados. Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

- Kangeris, K. (2007/2001). Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci. Grām.: Šneidere, I. (sast.). *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.-1956. gadā, Latvijas vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi*. 3. sēj. Latvijas vēstures institūta apgāds. 240.–266. lpp.
- Kangeris, K. (2007/2003). Latviešu un ebreju attiecības Trešā reiha skatījumā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: starptautiskā semināra referāti, 2001.g. 29. novembris, Rīga, un 2001.-2002.g. pētījumi par holokaustu Latvijā*. 8. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 52.–64. lpp.
- Kangeris, K. (2009). Latviešu leģions – vācu okupācijas varas politikas diktāts vai latviešu “cerību” piepildījums. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.-80. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Baltija Otrajā pasaules karā (1939-1945)” materiāli, 2007. gada 6.-7. novembris, Rīga*. 24. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūts. 62.–97. lpp.
- Kangeris, K. [u.c.] (sast.). (2008). *Ārvalstu arhīvu dokumenti par okupācijas režīmu Latvijā, 1940-1968: dokumentu krājums. Latvijas Vēsturnieku komisija, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts*. 22. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Kangeris, K., Neiburgs, U., Vīksne, R. (2009). Salaspils noietne: vēstures avoti un historiogrāfiskais materiāls. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940-1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940-1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.-31. oktobris, Rīga*. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 200.–234. lpp.
- Kangeris. (2007). “Baigā gada” izpēte nacistiskās okupācijas laikā: vēsture starp zinātņi un propagandu. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Okupētā Latvija: 1940–1990. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi*. 19. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 190.–218. lpp.
- Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 41 (2), 179–197.
- Kansteiner, W. (2006). *In Pursuit of German Memory: History, Television, and Politics After Auschwitz*. Athens: Ohio University Press.
- Kaplan, M. A. (1999). *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*. New York: Oxford University Press.
- Kaprāns, M. (2013, 4. jūlijs). Mūsu 4. jūlijs. *Ir*. Sk.: <http://www.ir.lv/2013/7/4/musu-4-julijis>.
- Kaprāns, M. (2014). Latvijas politiskā atmiņa: nacionālās un transnacionālās dimensijas. *Letonica*. Manuskripts iesniegts publicēšanai.
- Kaprāns, M. Dēmonizējot padomu laikus, mēs graujam savu pašapziņu. *Jelgavas vēstnesis*. Sk.: http://www.jelgavasvestnesis.lv/page/74&news_id=17133.
- Kaprāns, M., Procevska, O., Uzule, L., Saulītis, A. (2012). *Padomju deportāciju pieminēšana Latvijā: Atmiņu politika un publiskā telpa*. Rīga: Mansards.
- Kaprāns, M., Zelče, V. (2011). Nacionālā identitāte, vēsture un sociālā atmiņa. Grām.: Zepa, B., Kļave, I. (red.). *Latvijas. Pārskats par tautas attīstību 2010/2011. Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts. 37.–47. lpp.
- Karpf, A. (1996). *The War After: Living With the Holocaust*. London: William Heinemann Ltd.
- Kasparinskis, O. (1962, 26. jūl.). Vēlreiz apspriedīsim Salaspils pieminēkļu projektus. *Rīgas Balss*. 3. lpp.
- Kattago, S. (2009). Agreeing to Disagree on the Legacies to Recent History: Memory, Pluralism and Europe After 1989. *European Journal of Social Theory*, 12 (3), 375–395.
- Katz, S. T. (2001). The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension. In: Rosenbaum, A. S. (Ed.). *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*. 2nd. ed. Boulder: Westview Press. P. 49–68.
- Kaufmann, M. (1971). The War Years in Latvia Revisited. In: Bobe, M. (et al.). (Eds.). *The Jews In Latvia*. Tel Aviv: D. Ben-Nun Press. P. 351.-368.
- Kaufmann, M. (2010/1947). *Churbn Lettland: The Destruction of the Jews of Latvia*. Konstanz: Hartung-Gore Verlag.
- Kazāka, M. 1990, 26. okt.). Tauta vairs nedrīkst klusēt. *Cīņa*. 1. lpp.
- Капосов, Н. (2011). *Память старого режима. История и политика в России*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Kārklīns, Ē. (1964, 27. okt.). Tas nedrīkst atkārtoties. *Cīņa*. 2. lpp.
- Kelertas, V. (Ed.). (2006). *Baltic Postcolonialism*. New York: Rodopi.
- Kermish, J. (1980). The History of the Manuscript of *The Black Book*. In: Ehrenburg, I., Grossman, V. (Eds.). (1980). *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders Throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland During the War of 1941-1945*. New York: Holocaust Library. P. xix–xxvi.
- Kerner A. (2011) *Film and the Holocaust: New Perspectives on Dramas, Documentaries and Experimental Films*. New York: Continuum.
- Kershaw, I. (1981). The Persecution of the Jews and German Public Opinion in the Third Reich. *Leo Baeck Institute Yearbook*, 26, 288.
- Kershaw, I. (1998). *Hitler: 1889-1936, Hubris*. New York: W. W. Norton.
- Kershaw, I. (2000). *Hitler: 1936–45, Nemesis*. New York: W. W. Norton.
- Kershaw, I. (2001). *The “Hitler Myth”: Image and Reality in the Third Reich*. New York: Oxford University Press.

- Kershaw, I. Lewin, M. (Eds.). (1997). *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*. Cambridge University Press.
- Kertész, I. (2001). Who Owns Auschwitz? *Yale Journal of Criticism*, 14 (1), 267–272.
- Khanin, V. (2007). The Jewish National Movement and the Struggle for Community in the Late Soviet Period. In: Gitelman, Z., Ro'I, Y. (Eds.). *Revolution, Repression and Revival: The Soviet Jewish Experience*. London: Rowman & Littlefield. P. 221–237.
- Kincle, A., Šimrons, G. (2000). *Rīgas bendes nāve*. Rīga: Aplis.
- Kleckins, Ā. (2004). Vilis Lācis kā problēma. Grām.: Kruks, S., Zelče, V. (galv. red.). *Agora. 2. sēj.: Vilis Lācis: divu Latviju naratīvi, sociālais/sociālistiskais reālisms*. Rīga: Zinātne. 7.–15. lpp.
- Kleckins, Ā. (2005). Cilvēka laiks un vēstures laiks. Grām.: Brikše, I. (red.). *Komunikācija: kultūras un vēstures diskurss*. Latvijas Universitātes raksti. 683. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 23.–31. lpp.
- Kleckins, Ā. (2005). Stereotipu vientiesība un īstenības komplicētība. Grām.: Zelče, V. (proj. vad.). *Agora, 3: Pēckara Latvijas cilvēklaiktelpa ≠ staļinisms. Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, Komunikācijas studiju nodaļa*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 9. –13. lpp.
- Kleimanis, Ī. (1989, 22. dec.). Rumbulas refleksija. *Lauku Avīze*. 10. lpp.
- Klein, K. L. (2000). On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*, 69: 127–150.
- Klemperers, V. (2004). *LTI: Trešā reiha valoda: filologa piezīmes*. Rīga: AGB.
- Klier, J. (2004). The Holocaust and the Soviet Union. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 276–295.
- Klimovičs, A. (2012, 24. jūl.). Par holokaustu Francijā. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/sodien-laikraksta/par-holokaustu-francija-13959015>.
- Klimovičs, A. *Personiskā Latvija: Divdesmitā gadsimta stāsti*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Kluger, R. (2001). *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered*. New York: The Feminist Press.
- Kļava, M. (1979). *Māra Rīgā*. Rīga: Liesma.
- Kochavi, A. J. (2004). Indirect Pressure: Moscow and the End of British Mandate. *Israel Affairs*, 10 (1), 60–76.
- Kofman, S. (1998). *Smothered Words*. Evanston: Northwestern University Press.
- Kohn, J., Feldman, R. H. (Eds.). *The Jewish Writings: Hannah Arendt*. New York: Schocken Books.
- Kolbergs, A. (1970, 1. okt.). Ledus pagrabs: Kriminālstāsts. *Liesma*. 30.–35. lpp.
- Kolbergs, A. (1988, 1. maijs). Sieviete laivā: stāsts. *Karogs*. 54. lpp.
- Kolbergs, A. (2006). *Mendela Dāvidsona briljanti: triloģija*. Rīga: Bāze Rīga.
- Kopf, D., Markusen, E. (1995). *The Holocaust and Strategic Bombing: Genocide and Total War in the Twentieth Century*. Boulder: Westview Press.
- Korey, W. (1973). *The Soviet Cage*. New York: Viking.
- Korey, W. (1983). Down History's Memory Hole: Soviet Treatment of the Holocaust. *Present Tense*, 10 (2), 50–54.
- Korey, W. (1993). A Monument Over Babi Yar. In: Dobroszycki, L., Gurock, J. S. (1993). *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*. New York: M. E. Sharp. P. 61–76.
- Korņejevs, L. (1965, 8. aprīlis). Noziedznieku novāca no ceļa. *Cīņa*. 3. lpp.
- Koršunovs, P., Lejietis, E. (1963, 1. okt.). Piecelieties brīdi visi ļaudis. *Liesma*. 22. lpp.
- Kosteņeckā, M., Rukšāns, J. (1988, 7. okt.). Visiem Latvijas iedzīvotājiem. *Atmoda*. 1. lpp.
- Kotek, J. (2009). *Cartoons and Extremism: Israel and the Jews in Arab and Western Media*. London: Vallentine Mitchell.
- Kots, M. (2004, 8. dec.). "Latviešu operācija" – noziegums, bet vai genocīds? *Diena*. 2. lpp.
- Kovaļs, L. (1992, 31. janv.). Diletants politikā? *Latvijas Jaunatne*. 8. lpp.
- Krachmaļņiks, L. K. (sast.). (1946). *Tiesas prāva: Par vācu-fašistisko iebūvēju ļaundarbībā Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijā*. Rīga: VAPP grāmatu apgāds.
- Krauliņš, K. (1965, 1. janv.). Mēs ejam uz priekšu. *Karogs*.
- Kreituse, I. (2007/2002). Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā-augustā. Problēmas nostādne. Grām.: Šneideris, I. (sast.). *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.-1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi*. 7. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 35.–56. lpp.
- Kremer, S. L. (1999). *Women's Holocaust Writing: Memory and Imagination*. Lincoln: University of Nebraska.
- Krievāns, E. (1957, 15. novembris). Lai nekad neatkārtotos kara šausmas! *Padomju Jaunatne*. 1. lpp.
- Krimināllikums, 74.1. pants. *Par genocīda, nozieguma pret cilvēci, nozieguma pret mieru un kara nozieguma attaisnošanu*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=193112>.
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. London: SAGE Publications.
- Kroger, R. O., Wood, L. A. (2000). *Doing Discourse Analysis: Methods for Studying*. London: Sage Publications.
- Krogh, von T. (2008). Media Accountability. A 60-Year-Old Compromise that Still Holds Promise to the Future. In: Krogh, von T. (ed.). *Media Accountability Today... and Tomorrow: Updating the Concept in Theory and Practice*. Goteborg: Nordicom.
- Kruks, S. (2002). Radio karš: propaganda latviešu valodā Otrajā pasaules karā. *Latvijas Arhīvi*, 4, 97.–118.
- Kruks, S. (2005). Kolektīvā identitāte: nācijas un grupas. Grām.: Kruks, S. (proj. vad.). *Agora, 1: Identitāte: nācija, sociālā grupa. Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, Komunikācijas studiju nodaļa*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 7.–23. lpp.
- Krumovica, M. (1963, 20. dec.). Skumji noliec galvas priedes klusās. *Pionieris*. 2. lpp.

- Krūmiņš, J. (1988, 1. jūn.). Bērziņš, Birze, 3703973823,... *Liesma*. 3. lpp.
- Kuglere, A. (2007). *Šervica noslēpums: Ebrejs, SS virsnieks Rīgā*. Rīga: Atēna.
- Kunczik, M. (1997). *Images of Nations and International Public Relations*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kundziņš, K. (1952). *Laiki un likteņi: apceres un atmiņas*. Bruklina: Grāmatu Draugs.
- Kundziņš, K. (1955/1952). *Laiki un likteņi: apceres un atmiņas*. Otrs, pārlabots izdevums. Mineapole: Sējējs.
- Kuršis, E. (1970, 1. aprīlis). Rumbula. *Liesma*. 18. lpp.
- Kwiet, K., Matthäus, J. (2004). (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger.
- Ķīlis, R. (1998). Sociālā atmiņa un nacionālā identitāte Latvijā. Grām.: Ķīlis R. (sast). *Atmiņa un vēsture*. Rīga: N.I.M.S. 113.-130. lpp. Ķīlis, R. (1998). Sociālās atmiņas jēdziens. Grām.: Ķīlis R. (sast). *Atmiņa un vēsture*. Rīga: N.I.M.S. 16.–29. lpp.
- La Capra, D. (1998). *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca: Cornell University Press.
- LaCapra, D. (2001). *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Lacey, N. (1998). *Image and Representation. Key Concepts in Media Studies*. New York: Palgrave.
- Laganovskis, G. (2014, 16. okt.). Mārtiņš Kaprāns: Sašķelta atmiņa – bīstama diagnoze valstij. *Latvijas Vēstneša portāls: Par likumu un valsti*. Sk.: <http://www.lvportals.lv/visi/viedokli/266068-saskelta-atmina-bistama-diagnoze-valstij>.
- Landsberg, A. (2004). *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York Columbia University Press.
- Lang, B. (1999). *The Future of the Holocaust: Between History and Memory*. Ithaca: Cornell University Press.
- Lang, B. (2000). *Holocaust Representation: Art within the Limits of History and Ethics*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Langen, L. L. (1995). *Admitting the Holocaust: Collected Essays*. New York: Oxford University Press.
- Langer, J. (2010). *Current Discourses on the Holocaust in Lithuania: The Impact of Collective Memory*. Berlin: VDM Verlag Dr. Müller.
- Langer, L. (1980). The Writer and the Holocaust Experience. Friedländer, H., Milton, S. (Eds.). *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide*. New York: Kraus International. P. 312–313.
- Langer, L. (1995). *Admitting the Holocaust: Collected Essays*. New York: Oxford University Press.
- Langer, L. (2006). *Using and Abusing the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press
- Lanzmann, C. (2007). From the Holocaust to “Holocaust”. In: Liebman, S. (Ed.). *Claude Lanzmann’s Shoah: Key Essays*. New York: Oxford University Press. P. 27.–36.
- Lappin, E. (1999). The Man With Two Heads. *Granta*, 66, 9–65.
- Lapsa, J. (2004). *Sēklis*. Rīga: Didam.
- Lapsa, L., Metuzāls, S., Jančevska, K. (2008). *Mūsu vēsture, 1985-2005. Otrā daļa*. Rīga: Atēna.
- Laqueur, W. (1998/1980). *The Terrible Secret Suppression of the Truth About Hitler’s Final Solution*. New York: Henry Holt and Company.
- Larsen, F. S. (1988). Remembering Without Experiencing: Memory For Reported Events. In: Neisser, U., Winograd, E. (eds.). *Remembering Reconsidered: Ecological and Traditional Approaches to the Study of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 326–355.
- Larson, Ch. (2008). *Persuasion: Reception and Responsibility*. Belmont: Wadsworth.
- Lasmane, S. (2004). *20. gadsimta ētikas pavērsieni*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Lasmane, S. (2005). Vēsturiskā atmiņa un tolerance. Grām.: *Brikše, I. (red.). Latvijas Universitātes raksti. Komunikācija. Kultūras un vēstures diskursi*. 683. sēj. Rīga: Zinātne. 7.–22. lpp.
- Lasmane, S. (sast.). (2006). *Rietumeiropas morāles filozofija: Antoloģija*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Latkovskis, I. (1990, 8. maijs). “Liecnieks: latvieši īstenoja nāves pavēles.” *Atmoda*. 4. lpp.
- Latkovskis, I. (2012, 13. jūl.). Par latviešiem un ebrejiem, par Latvijas izrāvienu. *Ir*. Sk.: <http://www.ir.lv/2012/7/13/par-latviesiem-un-ebrejiem-par-latvijas-izravienu>.
- Latvijas Republikas Augstākā Padome. (1990, 19. sept.). *Par genocīda un antisemitisma nosodījumu un nepieļaujamību Latvijā*. Rīga: LRAP. Sk. tiešsaistē: <http://likumi.lv/doc.php?id=72591>.
- Latvijas Republikas Augstākā Padome. (1990, 3. aug.). *Par nelikumīgi represēto personu rehabilitāciju*. Rīga: LRAP. Sk. tiešsaistē: <http://likumi.lv/doc.php?id=76105>.
- Lazdiņš, A. (2012, 21. marts). PBK noliedz sizeta safabricēšanu. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/sodien-laikraksta/pbk-noliedz-sizeta-safabricesanu-13937883>.
- Lācis, V. (1974). *Kopotie raksti: Vētra. Otrā daļa*. 12. sēj. Rīga: Liesma.
- Lācis, V. (1974). *Kopotie raksti: Vētra. Trešā daļa*. 14. sēj. Rīga: Liesma.
- Lācis, V. (2006). *Latviešu leģions patiesības gaismā*. Rīga: Jumava.
- Leeuwen, T., Wodak, R. (1999). Legitimizing Immigration Control: A Discourse-Historical Analysis. *Discourse Studies*. 1 (1), 83–118.
- Leeuw-Roord, van der J. (2007/2000). Teaching Sensitive Issues with Focus on World War II. In: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 173.–180.
- Leeuw-Roord, van der J. (2007/2000). Teaching Sensitive Issues with Focus on World War II. In: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 173.–180.

- Leggewie, C. (2011). Seven Circles of European Memory. In: Meusburger, P., Heffernan, M., Wunder, E. (eds.). *Cultural Memories: The Geographical Point of View*. Heidelberg: Springer. P. 127–143.
- Leggewie, C., Lang, A. (2011). *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt*. München: Verlag C. H. Beck.
- Leggewie, C., Lang, A. (2011). *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt*. München: Verlag C. H. Beck.
- Lejiņš, J. (1971). *Mana dzimtene: atmiņu un pārdomu atspulgā*. Vesterosa: Ziemeļblāzma.
- Lejiņš, P. (1990, nr. 65). Latviešu tautas labais vārds. *Universitas*. 45.–51. lpp.
- Lembergs, H. (2010). Kolaborācija kā īstermiņa un ilgtermiņa fenomens. Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). *Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.-28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 19.–26. lpp.
- Lemešonoks, D. (1991, 11. jūn.). Kad tapsim gandarīti. *Lauku Avīze*. 8. lpp.
- Lemešonoks, D. (3. nov.). Šolom Isroel. *Lauku Avīze*. 3. lpp.
- Lemkin, R. (1944). *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington: Carnegie Endowment for World Peace.
- Lemkin, R. (1945). Genocide: A Modern Crime. *Free World*, 4, 39–43.
- Lestchinsky, J. (1948). *Crisis, Catastrophe and Survival: A Jewish Balance Sheet, 1914-1948*. New York: Institute of Jewish Affairs.
- Levi, P. (1988). *The Drowned and the Saved*. New York: Summit Books.
- Levi, P. (1989). *Other People Trades*. New York: Summit Books.
- Levi, P. (1989). *Other People Trades*. New York: Summit Books.
- Levi, P. (1996/1958). *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*. New York: Touchstone.
- Levin, D. (1975). The Jews and the Sovietisation of Latvia, 1940-1941. *Soviet Jewish Affairs*, 5 (1), 39-56.
- Levin, D. (1990). On the Relations between the Baltic Peoples and Their Jewish Neighbours Before, During and After World War II. *Holocaust Genocide Studies*, 5 (1), 53–66.
- Levin, D. (2002). Disinformation and Antisemitism: Holocaust Denial in the Baltic States, 1945-1999. In: Roth, J. K., Maxwell, E. (Eds). *Remembering for the Future: The Holocaust in an Age of Genocide*. Basingstoke: Palgrave. P. 847-857. See: <http://www.hagalil.com/archiv/2008/05/denial.htm>
- Levin, D. (2007/2001). Some Basic Facts on Latvian Jewry – Before, During and After the World War II. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.-17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 143–152.
- Levin, N. (1978). *The Jews in the Soviet Union since 1917*. New York: New York University Press.
- Levinas, E. (1990). Reflections on the Philosophy of Hitlerism. *Critical Inquiry*, 17 (1), 63–71.
- Levins, D. (1999). *Ebreju vēsture Latvijā. No apmešanās sākumiem līdz mūsu dienām*. Rīga: Vaga.
- Levy, D. Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lewy, G. (2000). *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York: Oxford University Press.
- Libeka, M. (2013, 30. aug.). Pie pusdienu galda Baltajā namā – arī ebreju tēma. *Latvijas Avīze*. Sk.:<http://www.la.lv/pie-pusdienu-galda-baltaja-nama-ari-ebreju-tema%E2%80%A9-2>.
- Liepa, A. (1978, 1. marts). Būt tuvībā ar tautu. *Karogs*. 128. lpp.
- Liepiņš, H. (1990, 1. janv.). Manas dzīves skatuve. *Māksla*. 39. lpp.
- Liepiņš, H. (1990, 1. marts). Manas dzīves skatuve. *Māksla*. 14. lpp.
- Lifton, R. (2000/1986). *The Nazi Doctors: Medical Killing and The Psychology Of Genocide*. New York: Basic Books
- Lifton, R. J., Markusen, E. (1990). *The Genocidal Mentality: Nazi Holocaust and Nuclear Threat*. New York: Basic Books.
- Liniņš, E. (2013, 22. marts). Saprast jeb 16. marts post scriptum. *LSM*. Sk.: <http://www.lsm.lv/lv/raksts/arpus-etera/arpus-etera/eduardu-lininjs-saprast-jeb-16.-marts-post-scriptum.a53445>.
- Linz, Juan, J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Lippmann, W. (1965/1922). *Public Opinion*. New York; London: Free Press.
- Lipstadt, D. (2005). *History on Trial: My Day in Court with David Irving*. New York: Ecco.
- Lipstadt, D. (2011). *The Eichmann Trial*. New York: Schocken.
- Lipstadt, D. E. (1993). *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Free Press.
- Lipša, I. (2014). *Seksualitāte un sociālā kontrole Latvijā, 1914-1939*. Rīga: Zinātne.
- Lipša, I. (2014). Šāvēji un glābēji: saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. *Tiraksts*, 2 (2), 62.–65.
- Littell, F. H. (1975). *The Crucifixion of the Jews: The Failure of Christians to Understand the Jewish Experience*. New York: Harper & Row. P. 2.-3.
- Littell, F. H. (2003). *The Crucifixion Response to the Holocaust: Selected Addresses and Papers (1952-2002)*. Merion: Westfield Press International.
- Littell, F. H. (Ed.). (1997). *Hyping the Holocaust: Scholars Answer Goldhagen*. Merion: Merion Westfield Press.;
- Lynch, R. A. (2009). A New Architecture of Power, an Anticipation of Ethics. *Philosophy Today*, 264-265.
- Līzernieks, V. (1965). *Cilvēks, kuru gaida*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība

- Līvzemnieks, V. (1967). *Cel savu pilsētu*. Rīga: Liesma.
- Līvzemnieks, V. (1986). *Doma par pastāvēšanu: dzeja*. Rīga: Liesma
- Līvzemnieks, V. (1967, 13. maijs). Rumbulā šauj. *Literatūra un Māksla*. 5. lpp.
- Lobont, F. (2004). Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 445.–450.
- Ločemel, N. (2000, 19. februāris). Ebreju kopiena nepiekrīt Vulfsona atziņai par antisemitismu. *Diena*. 4. lpp.
- Loftsson, E., Yonhyok, Ch. (eds.). (2003). *Political Representation and Participation in Transitional Democracies: Estonia, Latvia and Lithuania*. Huddinge: Södertörns Högskola.
- Longerich, P. (2008). *Heinrich Himmler: Biography*. Munich: Siedler.
- Longerich, P. (2010). *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. New York: Oxford University Press.
- Löwe, H. D. (2011). Antisemitism in Russia and the Soviet Union. In: Lindemann, A., Levy, R. S. *Antisemitism: A History*. New York: Oxford University Press. P. 166–195.
- Lowenthal, D. (1985). *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LPSR Augstākā Padome. (1990, 4. maijs). *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Augstākās Padomes deklarācija Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=75539>.
- LR Augstākā Padome. (1991, 29. aug.). *Lēmums "Par attiecībām ar Izraēlu"*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=68775>.
- LR Augstākā Padome. (1992, 23. marts). *Lēmums Par konvencionālo tiesību normu izpildi Latvijā attiecībā uz noziegumiem pret cilvēci*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=65483>.
- LR Kultūras ministrija. (2012). *Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas pamatnostādnes 2012.–2018. gadam*. Rīga: LR Kultūras ministrija.
- LR MK noteikumi nr. 371. (1991, 15. nov.). *Par kompensāciju izmaksas normu holokausta upuriem, kas netiek aplikta ar iedzīvotāju ienākuma nodokli*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=45823>.
- LR MK noteikumi nr. 70. (2001, 13. febr.). *Par Vācijas Federatīvās Republikas fonda "Atmiņa, atbildība un nākotne" kompensācijas izmaksas normu, kas netiek aplikta ar iedzīvotāju ienākuma nodokli*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=3630>.
- LR MK rīkojums nr. 96. (2001, 16. febr.). *Par atbildīgo institūciju Latvijas Republikā pieteikumu pieņemšanai no nacionālsociālistiskā režīma spaidu darbos nodarbinātajām personām, kurām ir tiesības pretendēt uz Vācijas Federatīvās Republikas fonda "Atmiņa, atbildība un nākotne" kompensāciju, un minētās kompensācijas izmaksas nodrošināšanai*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=3925>.
- LR Saeima. (1995, 21. sept.). *Repatriācijas likums*. Sk.: <http://likumi.lv/doc.php?id=37187>.
- LR Saeima. (1996, 27. augusts). "Deklarācija par Latvijas okupāciju". *Latvijas Vēstnesis*. Sk. tiešsaistē: <http://lpra.vip.lv/deklaracija.html>.
- LR Saeima. (2005, 12. maijs). *Deklarācija Par Latvijā īstenotā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā komunistiskā okupācijas režīma politikas nosodījumu*. Sk.: http://www.saeima.lv/arhivs/8_saeima/deklarac_total.htm.
- LSM ziņu redakcija. (2014, 2. jūl.). "Balto krustu" kapulaukā notiks svētbriēdis Baigā gada upuru piemiņai. *LSM*. Sk.: <http://www.lsm.lv/lv/raksts/latvija/zinas/balto-krustu-kapulauka-notiks-svetbriedis-baiga-gada-upuru-piemi.a90215>.
- LTV. (2014, 27. marts). *100 gramu kultūras diskusija*. Sk.: <http://ltv.lsm.lv/lv/raksts/27.03.2014-100g-kulturas.-diskusija.id26808>.
- Luckert, S., Bachrach, S. (2009). *State of Deception: The Power of Nazi Propaganda*. Washington, D.C.:United States Holocaust Memorial Museum.
- Lüdtke, A. (ed.). (1995). *History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Luhmann, N. (2000). *The Reality of Mass Media*. Stanford: Stanford University Press.
- Lukas, R. C. (2001/1986). *Forgotten Holocaust: The Poles Under German Occupation, 1939-1944*. 3rd ed. New York: Hippocrene Books.
- Lukss, V. (1946, 8. marts). Literatūras gadagrāmata. *Literatūra un Māksla*. 6. lpp.
- Lumans, V. (2003). A Reassessment of Volksdeutsche and Jews in the Volhynia-Galicia-Narew Resettlement. In: Steinweis, A., Rogers, D. (Eds.). *The Impact of Nazism: New Perspectives on the Third Reich and its Legacy*. Lincoln: University of Nebraska. P. 81–100.
- Lumans, V. O. (2006). *Latvia in World War II*. New York: Fordham University Press.
- Lustig, A. (1982). Auschwitz-Birkenau. *Yale Review*, 71 (1), 393–403.
- Lūse, D. (2008). *Latviešu literatūra un 20. gadsimta politiskās kolēzijas*. Rīga: Valters un Rapa.
- Lūse, D. (2008). Pavils Klāns (Pauls Kovaļevskis) un kolaborācijas problēma. *Letonika*, 17, 60.
- LVA. (2014) Latvijas iedzīvotāju izsūtīšana 1949. gada 25. martā no Alūksnes apriņķa. *Latvijas Valsts Arhīvs*. Sk.: <http://www.itl.rtu.lv/LVA/index3.php?id=5504>.
- Madley, B. (2005). From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adapted and Developed by the Nazis in Eastern Europe. *European History Quarterly*, 35 (3), 429–464.
- Magilow, D. (2007). Counting to Six Million: Collecting Projects and Holocaust Memorialization. *Jewish Social Studies*, 14 (1), 23–40.

- Mälksoo, M. (2014). Criminalizing Communism: Transnational Mnemopolitics in Europe. *International Political Sociology*, 8, 82–99.
- Malmberg, T. (2005). Nationalism and Internationalism in Media Studies – Europe and America since 1945. In: *50 Years of Communication Research. First European Communication Conference. Amsterdam, 24–26 November, 2005*. CD.
- Mannheim, K. (1928). The Sociological Problem of Generations. In: Kecskemeti, P. (ed.). (1972/1952). *Karl Mannheim: Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge. P. 276–322.
- Margalit A. (1994, February 17). The Uses of the Holocaust. *The New York Review of Books*. P. 10.
- Margalit, A. (2004). *The Ethics of Memory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Markowitsch, H. J. (2008). Cultural Memory and the Neurosciences. In: Erll, A., Nünning, A. (eds.). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York: de Gruyter. P. 275–283.
- Markowitsch, H. J., Nilsson, L. G. (1999). *Cognitive Neuroscience of Memory*. Seattle: Hogrefe & Huber.
- Marlin, R. (2002). *Propaganda and the Ethics of Persuasion*. Peterborough, Ontario: Broadview Press.
- Marrus, M. (1993). *The Holocaust in History*. Harmandsworth: Penguin.
- Marrus, M. R., Paxton, R. O. (1982). The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe. *Journal of Modern History*, 54 (4), 687–714.
- Martin, L. J. (1969). *International Propaganda: Its's Legal and Democratic Control*. Gloucester, Mass.: Peter Smith.
- Martinsons, L. (1987, 2. marts). *Brīvā Latvija*. 8. lpp.
- Marion, A. (2011) *Social Memory and the Digital Domain: The Canonization of Digital Cultural Artefacts*. See: http://www.academia.edu/1689613/Social_Memory_and_the_Digital_Domain_The_Canonicalization_of_Digital_Cultural_Artefacts
- Matsuda, M. (1996). *The Memory of the Modern*. New York: Oxford University Press.
- Mauriņa, Z. (1960). *Dzelzs aizbīdņi lūst* [autobiogrāfisks romāns]. Toronto: Astra.
- Mazower, M. (2000). *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York: Vintage Books.
- McKale, D. (2002). *Hitler's Shadow War: The Holocaust and World War II*. New York: Cooper Square.
- McNair, B. (1994). Media in Post-Soviet Russia: An Overview. *European Journal of Communication*, 9 (3), 115–135.
- McQuail, D. (2003). *Media accountability and freedom of publication*. New York: Oxford University Press.
- McQuail, D. (2005). Accountability of Media to Society: Principles and Means. In: McQuail, D., Golding, P., Bens, de E. (ed.). *Communication Theory & Research*. London: SAGE.
- McQuail, D. (2009). Roles of News Media in Democracy. In: Christians, C. G., Glasser, T. L., McQuail, D., Nordenstreng, K., White, R. A. *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. Urbana, Chicago: Illinois University Press. P. 114–138.
- McWilliams, M. (1995). Order Out of Chaos: “Burnt Whole: Contemporary Artists Reflect on the Holocaust.” *New Art Examiner*, 22 (8), 12–17.
- Meghnagi, D. (2010). The Memory of the Shoah in the Building of a European Identity. *The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5771 (3), 103–109.
- Meistere, U. (1990, 20. febr.). “Ticu, ka latvieši mūs aizstāvēs...”: Saruna ar Rutu Marjašu, vienu no Latvijas ebreju kultūras biedrības dibinātājām. *Atmoda*. 4. lpp.
- Meistere, U. (1990, 20. febr.). Ebreji Latvijā. *Atmoda*. 4. lpp.
- Melers, M. (2004). Latvijas ebreju masu kapi un kapsētas. Grām. Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpēte Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā*. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 12. sēj. Rīga: LVIA. 196.–208. lpp.
- Melers, M. (2006). *Ebreju kapsētas Latvijā*. Rīga: Ebreju reliģiskā draudze “Samir”.
- Melers, M. (2007). Holokausta nozieguma upuru bojāejas vietu apzināšana, pieminēkļu un piemiņas zīmju uzstādīšana. Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 249.–278. lpp.
- Melers, M. (2013). *Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas*. Rīga: Rīgas ebreju kopienas muzejs “Ebreji Latvijā”; LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Melson, R. (1996). Paradigms of Genocide: the Holocaust, the Armenian Genocide, and Contemporary Mass Destructions”. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 548 (1), 156–168.
- Merten, K. (2000). Struktur und Funktion von Propaganda. *Publizistik*, 45.
- Merten, K. (2005) Kommunikation und Persuasion. In: Bentele, G., Fröhlich, R., Szysyka, P. (Hrsg.) (2005). *Handbuch der Public Relations*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Metz, J. (1981). *The Emergent Church: The Future of Christianity in a Postbourgeois World*. New York: Crossroad.
- Michael, R. (2005). *Holy Hatred: Christianity, Antisemitism and the Holocaust*. London: Palgrave Macmillan.
- Michelson, F. (1979). *I survived Rumbuli*. New York: Holocaust Library.
- Michelson, F. (1982). *I survived Rumbuli*. New York: United States Holocaust.
- Mihņiks, A. (2007, aug.). Raganu medības Polijā. *Rīgas Laiks*.
- Milgram, S. (1963). Behavioral Study of Obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67 (1), 371–380.
- Milgram, S. (1973). Obedience to Authority: An Experimental View. New York: Harper and Row.
- Milgram, S. (1974/1969). *Obedience to Authority: An Experimental View*. New York: Harper and Row.

- Miller, A. (2002/1983). *For Your Own Good: Hidden Cruelty in Child-Rearing and the Roots of Violence*. Farrar, Straus and Giroux. P. 142–197.
- Milton, S. (1986). Photographs of the Warsaw Ghetto. *Simon Wiesenthal Center Annual*, 3, 307.
- Mincs, O. (1961, 20. dec.). Pēc divdesmit gadiem. *Zvaigzne*. 20. lpp.
- Mintz, A. (2001). *Popular Culture and the Shaping of Holocaust Memory in America*. Seattle: University of Washington Press.
- Misztal, B. (2003). Durkheim on Collective Memory. *Journal of Classical Sociology*, 3 (2), 123–143.
- Mommsen, H. (2003). *Alternatives to Hitler: German Resistance under the Third Reich*. Princeton: Princeton University Press.
- Mor, A., Weber, A. (2011). Holocaust Restitution: The End Game? *The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5771 (1), 104–107.
- Moreins, G. (1988, 1. nov.). Ebreju kapakmeņi Latvijā. *Māksla*. 42.–45. lpp.
- Moskovici, S. (2000). *Social Representations: Explorations in Social Psychology*. Cambridge: Polity.
- Mueller, J. W. *Memory and Power in Post-War Europe: Studies on the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Muižnieks, I. (1946, 6. sept.). Daži atklāti vārdi par mūsu liriku. *Literatūra un Māksla*. 6. lpp.
- Muižnieks, N. (2010). Sabiedrības integrācija: īsa idejas vēsture. Grām.: Muižnieks, N. (red.). *Cik integrēta ir Latvijas sabiedrība? Sasniegumu, neveiksmju un izaicinājumu audits*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 15.–31. lpp.
- Müller, J. W. (2000). *Another Country: German Intellectuals, Unification and National Identity*. New Haven; London: Yale University Press.
- Müller, J. W. (2002). *Memory and Power in Post-War Europe: Studies on the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Munson, S. (2002). Nazis, Jews and “Mirroring Evil”. *Commentary*, 113 (5), 60–64.
- Mussner, F. (1984). *Tractate on the Jews: The Significance of Judaism for Christian Faith*. Philadelphia: Fortress Press.
- Mūrniece, G. (2014, 27. maijs). Ko drīkst un ko nedrīkst publicēt? *Latvijas Radio 1*. Sk.: <http://lr1.lsm.lv/lv/raksts/krustpunkta/ko-driikst-un-nedriikst-parpublicet.a38917/>.
- Naimark, N. (2001). *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Cambridge: Harvard University Press.
- Naimark, N. M. (2007/2001). The Holocaust in Latvia in the Context: Problems of Comparison and Historicization. In: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.-17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 19.–29.
- Nardi, P. (2006). *Doing Survey Research: A Guide to Quantitative Methods*. Boston: Pearson/Allyn & Bacon.
- Neiburgs, U. (2005, 9. dec.). No piena pudeļu mazgātāja vēstures profesoros. *Mājas Viesis*. Sk.: http://zagarins.net/sveiks/2005/120905_Ezergailis_Majas_Viesis.htm.
- Neiburgs, U. (2007/2005). Western Allies in Latvian Public Opinion and Nazi Propaganda during the German Occupation 1941-1945. In: Nollendorfs, V., Oberlander, E. (eds). *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations, 1940-1991: selected research of the Commission of the Historians of Latvia*. Vol. 14. Rīga: Institute of the History of Latvia Publishers. P. 132.–147.
- Neiburgs, U. (2009). Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā (1941–1945): mazpētīti aspekti un to izpratne mūsdienās. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.-80. Gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Baltija Otrajā pasaules karā (1939-1945)” materiāli, 2007. gada 6.-7. novembris, Rīga*. 24. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūts. 440–454. lpp.
- Neiburgs, U. (2011). 1944. gada 16. marts un tā atspoguļojums vēstures literatūrā. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 75.-91. lpp.
- Neiburgs, U. (2012) Otrais pasaules karš Latvijā sabiedrības sociālajā atmiņā un mūsdienu politikā. *Vita Nostra*, 58 (1), 9–11.
- Neiburgs, U. (2012, 24. maijs). Kā izbeigt karu: saruna ar vēsturnieku Uldi Neiburgu. *Latvijas Avīze*. Sk.: http://la.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=350825%3Ak-izbeigt-karu-saruna-ar-vesturnieku-uldi-neiburgu&catid=95%3Aintervijas&Itemid=439.
- Neiburgs, U. (2014). “Dievs, Tava zeme deg”: *Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. Rīga: Lauku Avīze.
- Neiburgs, U., Zellis, K. (2003). Rietumu sabiedrotie nacistiskās okupācijas laika latviešu presē (1941 – 1945). Grām.: Strods, H. (sast.). *Varas Patvaļa*. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds. 173.–199. lpp.
- Neisser, U., Hyman, I. (1982). *Memory Observed: Remembering in Natural Contexts*. New York: Worth.
- Neisser, U., Winograd, E. (1989). *Remembering Reconsidered: Ecological and Traditional Approaches to the Study of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nerone, J. C. (1995). *Last Rights: Revisiting Four Theories of the Press*. Chicago: University of Illinois Press.
- Neuendorf, A. K. (2002). *The Content Analysis Guidebook*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Newsom, D., VanSlyke, J., Kruckeberg, D. (2004). *This is PR: the Realities of Public Relations*. Belmont: Wadsworth/Thomson Learning.

- Nietzsche, F. (1980/1874). *For the Advantage and Disadvantage of History for Life*. Indianapolis; Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Niewyk, D. (ed.). (2011/2003). *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. 4th ed. Wadsworth: Cengage Learning.
- Nollendorfs V. (Ed.). (2005). *The Three Occupations of Latvia, 1940–1991: Soviet and Nazi Take-Overs and Their Consequences*. Riga: Occupation Museum Foundation.
- Nollendorfs, V. (1960, jūnijs). Latvieši un žīdi. *Brīvība*. 1. lpp.
- Nollendorfs, V. (1960, novembris). Baltie eņģeļi. *Brīvība*. 1. lpp.
- Nollendorfs, V. (2003). Trimdas vēsturiskā apziņa literatūras spoguļī 20. gs. 40. un 50. gados: ienaidnieka, varoņa, cietēja un drauga tēls. Grām.: Šķiņķe, I. (sast). *Padomju okupācijas režīms Baltijā. 1944.-1959. gadā: politika un tās sekas. Starptautiskās konferences referāti, 2002. gada 13.-14. jūnijs, Rīga*. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 440.–452. lpp.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”. *Representations*, 26, 7-25.
- Nora, P. (1996). General Introduction: Between Memory and History. In: Nora, P. (ed.). *Realms of Memory. The Construction of the French Past. Vol. I: Conflicts and Divisions*. New York: Columbia University Press. P. 1–20.
- Nora, P. (1998/ 1992). *Realms of Memory: The Construction of the French Past. Volume III: Symbols*. New York: Columbia University Press.
- Nordenstreng, K. (2009). Beyond Four Theories of the Press. In: Christians, C. G., Glasser, T. L., McQuail, D., Nordenstreng, K., White, R. A. *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. Urbana, Chicago: Illinois University Press. P. 3–34.
- Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. Boston: A Mariner Book.
- Nozick, R. (1989). *The Examined Life: Philosophical Meditations*. New York: Simon & Schuster.
- O’Shaughnessy, N. J. (1999). Propaganda and Political Marketing. In: Newman, B. I. (Ed.) (1999). *Handbook of Political Marketing*. Sage: Thousand Oaks.
- O’Shaughnessy, N. J. (2004). *Politics and Propaganda: Weapons of Mass Seduction*. Manchester: Manchester University Press.
- O’Neil, P. H. (ed.) (1997). *Post-Communism and the Media in Eastern Europe*. London; Portland: Frank Cass;
- Oberlenders, E. Padomju genocīds Latvijā? Pretrunīgi viedokļi atmiņās par Staļina 1940.-1953. gada politiku. *Latvijas Vēsture*, 82 (2), 20.–31. lpp.
- Ofer, D., Weitzman, L. (Eds.). (1998). *Women in the Holocaust*. New Haven: Yale University Press.
- Olick, J. (1999). Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*, 17 (3), 333–348.
- Olick, J. (2007). *Politics of Regret: Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge.
- Olick, J. K. (2008). “Collective Memory”: A Memoir and Prospect. *Memory Studies*, 1 (23), 23–30.
- Olick, J. K., Robbins, J. (1998). Social Memory Studies: From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 62 (6), 105.
- Olick, J. K., Vinitzky-Seroussy, V., Levy, D. (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press.
- Olick, J., Levy, D. (1997) Collective Memory and Cultural Constraint: Holocaust Myth and Rationality in German Politics. *American Sociological Review*, 62 (6), 921–926.
- Olick, K. J. (2007). *The politics of regret: On collective memory and historical responsibility*. New York: Routledge.
- Oļehnovičs, D. (2004). Karikatūra kā “kara ierocis”: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941-1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.-13. jūnijs, Rīga; Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 11. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 30.–39. lpp.
- Oļehnovičs, D. (2005). 1941.-1945. g. Latvijas prese – nacistiskās propagandas izpētes avots. Grām.: Soms, H. (atb. red.). *Vēsture: avoti un cilvēki. XIV zinātniskie lasījumi. Vēsture VIII*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes izdevniecība “Saule”. 123.–129. lpp.
- Oļehnovičs, D. (2006). “Viņi cīnījās par dzimteni” vai avīze “za rodinu” nacistu okupētajā Latvijā. Grām.: Zellis, K. (sast.) *Mīti Latvijas vēsturē*. Rīga: Žurnāla “Latvijas vēsture” fonds. 67.–77. lpp.
- Oļehnovičs, D. (2006). Antisemitisma propaganda Latvijas presē: 1940.-1945. Grām.: Tēraudkalns, V. (atb. red.). *Antisemitisms un islamofobija Latvijā – pagātne, aktuālā situācija, risinājumi: 2006. gada 5. aprīļa konference*. Rīga: Latvijas Bībeles biedrība. 66.–77. lpp.
- Oļehnovičs, D. (2007/2004). Padomju propagandists nacistiskās propagandas spoguļī. Grām.: Soms, H. (atb. red.). *Vēsture: avoti un cilvēki. XIII zinātniskie lasījumi. Vēsture VII*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes izdevniecība “Saule”. 139.–146. lpp.
- Oļehnovičs, D., Zellis, K. (2005). Laikraksta “Tēvija” karikatūras kā nacistiskās Vācijas režīma propagandas līdzeklis (1941 – 1945). *Latvijas Vēsture*. 57(1).47.–66. lpp.
- Onken E. C. (2007). The Politics of Finding Historical Truth: Reviewing Baltic History Commissions and Their Work. *Journal of Baltic Studies*, 38 (1), 109–116.
- Onken, E C. (2004). Wahrnehmung un Erinnerung: Der Zweite Weltkrieg in Lettland nach 1945. In: Flacke, M. *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*. Zwei Bande. Berlin: Deutsches Historisches Museum.

- Onken, E. C. (1998). *Revisionismus schon vor der Geschichte: Aktuelle Kontroversen in Lettland um die Judenvernichtung un die lettische Kollaboration während der nationalsocialistischen Besatzung*. Köln: Wissenschaft und Politik.
- Oppermann, P. (2014). *Jews of Silence?: The Rumbula Memorial in the Context of Jewish Holocaust Commemoration in Soviet Latvia 1945-1967*: Master Thesis. Uppsala: Uppsala Universitet, MA-Programme "Holocaust and Genocide Studies".
- Owery, R. (1997). *Why the Allies Won*. New York: W. W. Norton.
- Ozols, J. (1958, 26. okt.). Saglabāsim mūžos kritušo komjauniešu varoņu piemiņu! *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.
- P. B. (1980, 5. janv.). Arājam mūža ieslodzījums. *Latvija Amerikā*. 1. lpp.
- Pad. informācija. (1943, 21. maijs). Vācieši iznīcina Latvijas ebrejus. *Cīņa*.
- Parekh, B. (2008). *A New Politics of Identity. Political Principles for an Interdependent World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Park, Y. (2006). Constructing Immigrants: A Historical Discourse Analysis of the Representations of Immigrants in US Social Work. *Journal of Social Work*, 6, 169–203.
- Park, Y. (2006). Constructing Immigrants: A Historical Discourse Analysis of the Representations of Immigrants in US Social Work. *Journal of Social Work*, 6, 169–203.
- Paul, G. S. The Great Scandal: Christianity's Role in the Rise of the Nazis. *Free Inquiry*, 23 (4). See: http://www.secularhumanism.org/library/fi/paul_23_4.html.
- Pelēcis, V. (1977, nr. 3). Par antisemitismu Latvijā. *Brīvība*. 5. lpp.
- Pelkaus, E. (Ed.). *Policy of Occupation Powers in Latvia, 1939-1991: A Collection of Documents*. Riga: Nordik. P. 197. –200.
- Pelkaus, E. Vācu okupācijas vara un latviešu politiķi. Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 145.–153. lpp.
- Pelše, A. (1943, 2. jūlijs). Vācu slepkavu darbs Latvijā. *Cīņa*.
- Penter, T. (2005). Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators, *Slavic Review*, 64(4), 782–790.
- Perloff, R. M. (2003). *The Dynamics of Persuasion: Communication and Attitudes in the 21st Century*. 2nd ed. Mahwah, N.J.; London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Peters, J. (1988. g. 4.nov.). Cita ceļa vairs nav. *Literatūra un Māksla*. 2. lpp.
- Pethes, N., Ruchatz, J. (Eds). (2001). *Gedächtnis un Erinnerung: Ein interdisziplinäres Lexicon*. Reinbek: Rowohlt.
- Petrie, J. (2000). The Secular Word "Holocaust": Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings. *Journal of Genocide Research*, 2 (1), 31–63.
- Pettai E. C. (2011). The Convergence of Two Worlds: Historians and Emerging Histories in the Baltic States. In: Housden, M., Smith, D. J. (Eds). *Forgotten Papers in Baltic History: Diversity and Inclusion*. New York: Rodopi. P. 263–280.
- Pettai, E. K. (2010). Komentārs. Grām.: Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). *Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.-28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 178.–183. lpp.
- Phayer, M. (2000). *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*. Bloomington: Indiana University Press.
- Phayer, M., Fleischner, E. (1997). *Cries in the Night: Women Who Challenged the Holocaust*. Kansas: Sheed & Ward.
- Phillips, N., Hardy, C. (2002). *Discourse Analysis: Investigating Processes of Social Construction*. London: SAGE Publications.
- Piķelis, I. (1987, 9. marts). A. Ezergailis – soģa lomā. *Brīvā Latvija*.
- Pinkus, B. (1984). *The Soviet Government and the Jews*. New York: Cambridge University Press. P. 88.
- Pintāns, P. (1961, 5. aprīlis). Cilvēki, esiet modri! *Zvaigzne*. 19. lpp.
- Plaice, Renata. (2012). *Holocaust Memory in Recent Polish Literature: Andrzej Bart's "Fabryka mucholapek" and Piotr Pazinski's "Pensjonat"*. *Journal of European Studies*, 42 (1), 34–49.
- Plakans, A. (1995). *The Latvians: A Short History*. Stanford: Hoover Institution Press.
- Plakans, A. (2011). *A Concise History of the Baltic States*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 440.
- Plaude, E., Lielā, E., Kripēns, J. (1959). *Latvijas PSR vēsture: vidusskolām*. Rīga: LVI.
- Pliners, J. (1991, 10. maijs). Žanis Lipke – pestītājs. *Diena*. 2. lpp.
- Poliakov, L. (1954). *Harvest of Hate: The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Pratkanis, A. R., Aronson, E. (2002). *Age of Propaganda: Everyday Use and Abuse of Persuasion*. Revised edition. New York: A Holt Paperback.
- Press, B. (2000). *Murder of the Jews in Latvia, 1941-1945*. Evanston: Northwestern University Press.
- Pürer, H., Raabe, J. (2007). *Presse in Deutschland*. Konstanz: UVKVerlagsgesellschaft mbH.
- Pūce, O., Šmatova, T., Valdmāne, I. (sast.). (1976). *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā: (1941.-1945.): Literatūras rādītājs*. Rīga: V. Lāča Latvijas PSR Valsts bibliotēka.
- Quine, M. (1996). *Population Politics in the Twentieth Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies*. London: Routledge

- Rabinow, P., Rose, N. (Ed.). (2003). *The Essential Foucault: Selections from The Essential Works of Foucault*. New York; London: New Press.
- Račevskis, K. (2003). *Mišels Fuko, apziņa un valodas esamība*. Rīga: Zinātne.
- Račevskis, K. (2003). *Mišels Fuko, apziņa un valodas esamība*. Rīga: Zinātne.
- Radionovs, I. (1959, 30. nov.). Cilvēki esiet modri! Rumbulas traģēdija. *Rīgas Balss*. 3. lpp.
- Radzobe, S. (2004, 17. jūl.). Vilis Lācis un sociālistiskā reālisma kanons. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/lat/arhivs/domas/vilis-lacis-un-socialistiska-realisma-kanons>.
- Radzobe, S. (2009, 31. janvāris). Sapieris. *NRA*. Sk.: Radzobe, S. (2011). *Uz skatuves un aiz kulisēm*. Rīga: Zinātne. 743.–744. lpp.
- Radzobe, S. (2011). *Uz skatuves un aiz kulisēm*. Rīga: Zinātne.
- Radzobe, S. (2011). *Uz skatuves un aiz kulisēm*. Rīga: Zinātne.
- Rakstu sērija: Straume, V. (1977, 20. jūlijs). Arāja veselības stāvoklis vēl neskaidrs. *Brīvība*. 6. lp.
- Rasels, B. (2008/1912). *Filosofijas problēmas*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- Raščinskis, R. (2009). Atsevišķas vēsturiskās atmiņas. Dažāda izpratne par nacismu un padomju noziegumiem. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940-1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences "Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas" materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga*. 25. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 495.–506. lpp.
- Raškevičs, A. (atb. red.). (1971). *Reiz cēlās strēlnieks sarkanais: Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem*. 2. sēj. Rīga: Liesma.
- Raudseps, P. (2003, 8. dec.). Divās dienās 25 tūkstoši. *Diena*. Sk.: <http://www.diena.lv/arhivs/divas-dienas-25-tukstosi-11859829>.
- Reading, A. (2002) *The Social Inheritance of the Holocaust: Gender, Culture and Memory*. New York: Palgrave Macmillan.
- Redlich, F. (1998). *Hitler: Diagnosis of a Destructive Prophet*. New York: Oxford University Press.
- Redlich, S. (1982). *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941-1948*. Boulder: East European Monographs.
- Redlich, S. (1995). *War, Holocaust and Satlinism: A Documented Study of Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*. Luxembourg: Harwood Academic.
- Reichelt, K. (2011). *Letland unter deutscher Besatzung 1941-1944. Der lettische Anteil am Holocaust*. Berlin: Metropol Verlag.
- Reihelte, K. (2007/2003). Latviešu neatkarības dienas – 18. novembra nozīme nacistu politikā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941-1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.-13. jūnijs, Rīga; Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 11. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 154.–176. lpp.
- Reisigl, M., Wodak, R. (2001). *Discourse and Discrimination. Rhetorics of racism and antisemitism*. London and New York: Routledge.
- Reitlinger, G. (1953). *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945*. New York: Beechhurst Press.
- Rekšņa, F. (1987, 8. sept.). Lielinkvizitoru darbi un nedarbi. *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.
- Rekšņa, F. (1984, 10. aug.). Nezvēra ķetnās. *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.
- Renan, E. (1882). What is a Nation? In: Eley, G., Suny, R. G. (1996). *Becoming National: A Reader*. New York; Oxford: Oxford University Press. P. 41–55.
- Riffe, D., Lacy, S., Fico, F.G. (1998). *Analyzing Media Messages: Using Content Analysis in Research*. London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Rigney, A. (2008). The Dynamics of Remembrance: Texts between Monumentality and Morphing. In: Erll, A., Nünning, A. (eds.). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York: de Gruyter. P. 245–353.
- Ringelheim, J. (1985). Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research. *Signs*, 10 (4), 741–761.
- Ringelheim, J. (1990). Thoughts about Women and the Holocaust. In: Gotlieb, R. S. (Ed.). *Thinking the Unthinkable: Meanings of the Holocaust*. New York: Paulist Press. P. 141.–149.
- Rislaki, J. (2008). *Maldināšana: Latvijas gadījums*. Rīga: Jumava.
- Rittner, C., Roth, J. K. (Eds.). (1993). *Different Voices: Women, Men and the Holocaust*. New York: Paragon House. P. 3–4.
- Rittner, C., Smith, S. S., Steinfeldt, I. (Eds.). (2000). *The Holocaust and the Christian World: Reflections on the Past, Challenges for the Future*. London: Kuperard.
- Rivošs, E. (2006). *Piezīmes*. Rīga: Rīgas ebreju kopiena, muzejs "Ebreji Latvijā".
- Rīdzinieks, R. (1976). *Zelta motocikls: sešdesmito gadu romāns*. Bruklina: Grāmatu Draugs.
- Rīdzinieks, R. (1999/1976). *Zelta motocikls: sešdesmito gadu romāns*. Rīga: Jumava.
- Rīss, L. (2008). *Aušvica: Nacisti un "galīgais atrisinājums"*. Rīga : Jumava.
- Ro'i, Y. (1995). Introduction. In: Ro'i, Y. (Ed.). *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. London: Routledge. P. 1.-14.
- Ro'i, Y. (1995). The Jewish Religion in the Soviet Union After World War II. In: Ro'i, Y. (ed.). *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. London: Routledge. P. 263–289.

- Ro'i, Y. (2008). The Soviet Jewish Relation to the Six Day War. In: Ro'i, Y., Morozov, B. (Eds.). *The Soviet Union and the June 1967 Six Day War*. Stanford: Stanford University Press. P. 251–267.
- Roach, J. (1996). *Cities of the Dead: Circum-Atlantic Performance*. New York: Columbia University Press.
- Robertson, R. (1995). Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. In: Featherstone, M., Lash, S., Robertson, R. *Global Modernities*. London: Sage. P. 25–44.
- Ročko, J. (2004). Holokausts mūsdienu sabiedrības apziņā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētē Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 106.–111. lpp.
- Ročko, J. (2008). Tas notika Preiļos. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā. 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 23. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 240.–259. lpp.
- Roeder, P. G. (2001). The Rejection of Authoritarianism. In: Anderson, R. D., Fish, S. M., Hanson, S. E., Roeder, P. G. (eds.). *Postcommunism and the Theory of Democracy*. Princeton, NJ; Oxford: Princeton University Press.
- Roediger, H. L., Wertsch J. V. (2008). Creating a New Discipline of Memory Studies. *Memory Studies*, 9 (1), 9–22.
- Rogozinsky, J. (1993). Hell on Earth: Hannah Arendt in the Face of Hitler. *Philosophy Today*, 37 (3), 257–273.
- Roseman, M. (2001). Recent Writing on the Holocaust. *Journal of Contemporary History*, 36 (2), 361–372.
- Rosenberg, A. (2000). Was the Holocaust Unique? A Peculiar Question? In: Wallimann, I., Dobkowski, M. N. *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death*. Syracuse: Syracuse University Press. P. 145–161.
- Rosenfeld, A. H. (1991). Popularization and Memory: The Case of Anne Frank. In: Hayes, P. (Ed.). *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Evanston: Northwestern University Press. P. 243–278.
- Rosenfeld, A. H. (2001). The Assault on Holocaust Memory. In: Grossman, L., Singer, D. *American Jewish Yearbook: 2001*. New York: American Jewish Congress. P. 3–20.
- Rosenfeld, G. D. (1999). The Politics of Uniqueness: Reflections on the Recent Polemical Turns in Holocaust and Genocide Scholarship. *Holocaust and Genocide Studies*, 13 (1), 28–61.
- Rosenfeld: A Looming Crash or Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory “Industry”. *Journal of Modern History*, 81 (1): 122–158.
- Roth, J. K. (2001). *Holocaust Politics*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Roth, J. K. (2005). *In the Shadow of Birkenau: Ethical Dilemmas during and after the Holocaust*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Roth, J. K., Rittner, C. (Eds.). (2001). *Pope Pius and the Holocaust*. London: Continuum.
- Rothberg, M. (2009). *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
- Rozenšteine, A., Saulītis, A., Siliņa, G., Zelče, V. (2011). 16. marts – konfrontācijas un piemiņas diena. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 145.–170. lpp.
- Rozenvalds, J. (2010). Padomju mantojums un integrācijas politikas attīstība kopš neatkarības atjaunošanas. Grām.: Muižnieks, N. (red.). *Cik integrēta ir Latvijas sabiedrība? Sasniegumu, neveiksmju un izaicinājumu audits*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 33.–59. lpp.
- Rubenstein, R. (1966). *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Rubinstein, J. (1999). *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Rubinstein, J., Naumov, V. P. (Eds.). (2001). *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*. New Haven: Yale University Press.
- Rubinstein, R. (1987). *The Cunning of History: The Holocaust and the American Future*. New York: Harper Torchbooks.
- Rubinstein, W. D. (2000/1997). *The Myth of Rescue: Why the Democracies Could Not Have Saved More Jews from the Nazis*. New York: Routledge.
- Rudzītis, E. (1999, 27. apr.). Izvarotājs Stefans Latvijai bijis nozīmīgāks par Mavriku Vulfsonu. *Vakara Avīze: Vakara Ziņas*. 2. lpp.
- Rudzītis, H. (1984). *Manas dzīves dēkas*. Ņujorka: Grāmatu Draugs.
- Rudzītis, H. (1997/1984). *Manas dzīves dēkas*. Rīga: Zinātne.
- Ruks, M. (2014). *Arāja komandas Lettonia: no arhīvu materiāliem*. Rīga: Antava.
- Rukšāne, D. (2011). Ērglis. Grām.: Ābele, I. (u. c.). “Mēs. XX. gadsimts: stāstu krājums.” Rīga: Dienas Grāmata. 157.–186.lpp.
- Rummels, R. J. (1997). *Death by Government*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Said, E. (1995). *Orientalism*. London: Penguin Books.
- Sakse, A. (1985, 1. janv.) Autobiogrāfija. *Karogs*. 142. lpp.
- Sakse, A., Sudrabkalns, J. (1945). Par vācu fašistisko briesmoņu zvērībām Padomju Latvijā. Rīga: Grāmatu apgāds VAPP.
- Saleniece, I. (2005). Pagātnes bailes mūsdienu skatījumā. *Sociālo Zinātņu Vēstnesis* 1 (2).
- Samsons, V. (1969). *Kurzemes katlā: partizānu un frontes izlūku cīņas. 1944-1945*. Rīga: Liesma.

- Samsons, V. (1974). *Kurzemes meži šalc: partizāņu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā Kurzemē. 1944–1945*. Rīga: Liesma.
- Samsons, V. (1983). *Naida un maldu slīkšņā*. Rīga: Zinātne.
- Samuels, W. J. (1972). The Scope of Economics Historically Considered. *Land Economics*, 48 (3), 248–168.
- Sartre, Ž. P. (1995). Brīvība un atbildība. Kentauris. XXI, 8, 83.–86. lpp.
- Sausnītis, K. (red.). (1962). *Salaspils nāves nometnē: atmiņu krājums*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Sausnītis, K. (red.). (1963). *Salaspils nāves nometnē: atmiņu krājums*. Rīga: LVI.
- Savelis, A. (1987, 23. marts). *Brīvā Latvija*. 8. lpp.
- Schacter, D. (1996). *Searching for Memory: The Brain, the Mind, and the Past*. New York: Basic Books.
- Schacter, D. (2011/2001). *Forgotten Ideas, Neglected Pioneers: Richard Semon and the Story of Memory*. New York: Routledge.
- Scheffler, W. Schulle, D. (Hrsg.). (2003). *Buch der Erinnerung. Die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden*. München: De Gruyter.
- Scherlock, T. (2007). *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia: Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*. New York: Palgrave Macmillan.
- Schleunes, K. (1970). *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy towards German Jews, 1933-1939*. Urbana: University of Illinois Press.
- Schmaus, W. (1994). *Durkheim's Philosophy of Science and the Sociology of Knowledge: Creating an Intellectual Niche*. Chicago; London: The University of Chicago Press.
- Schneider, G. (2001). *Journey into Terror: Story of the Riga Ghetto*. Westport: Praeger.
- Schroeter, L. (1974). *The Last Exodus*. Seattle: The University of Washington Press.
- Schwartz, B. (2003). *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schwelling, B. (2012). Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory: Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century. Bielefeld: Verlag.
- Schwensen, K. (2011). The Report of the Soviet Extraordinary State Commission on the Sachsenhausen Concentration Camp: The Genesis of a Propaganda Project. *Inconvenient History*, 3 (4). See: http://inconvenienthistory.com/archive/2011/volume_3/number_4/the_report_of_the_soviet_extraordinary_state_commission.php
- Sebald, W. G. (2001). *Austerlitz*. New York: The Modern Library.
- Segev, T. (1993). *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Hill and Wang.
- Sekaquaptewa, D., Vargas, P., Von Hippel, W. (2009). A Practical Guide to Paper and Pencil Implicit Measures of Attitudes. In: Gawronski, B., Payne, B. K. (Eds.). *Handbook of Implicit Social Cognition*. New York: Guilford Press. P. 142–143.
- Semon, R. W. (1921). *The Mneme*. London: Allen & Unwin.
- Semon, R. W. (1923). *Mnemonic Psychology*. London: Allen & Unwin.
- Sēlis, R. (1954, 15. jūnijs). Kam vara un viltus. *Zvaigzne*. 18.–42 lpp.
- Shafir, M. (2002). *Between Denial and "Comparative Trivialization": Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe*. Jerusalem: The Vidal Sassoon International Center for Study of Antisemitism.
- Shandley, R. R. (Ed.). (1998). *Unwilling Germans? The Goldhagen Debate*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Shandler, J. (1997). Schindler's Discourse: America Discusses the Holocaust and its Mediation, from NBC's Mini-Series to Spielberg's Film. In: Loshitzky, Y. (Ed.). *Spielberg's Holocaust: Critical Perspectives on Schindler's List*. Bloomington: Indiana University Press. P. 153–168.
- Shandler, J. (1999). *While America Watches: Telvising the Holocaust*. New York: Oxford University Press.
- Shermer, M., Grobman, A., Hertzburg, A. (2000). *Denying the Holocaust: Who Says that Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?* Berkeley: University of California Press.
- Shneer, D. (2011). *Through Soviet Jewish Eyes: Photography, War, and the Holocaust*. New Brunswick [etc]: Rutgers University Press.
- Siebert, F. S., Peterson, T., Schramm, W. (1963). *Four Theories of The Press*. Chicago: University of Illinois Press.
- Sierp, A. (2014). *History, Memory and Trans-European Identity*. New York: Routledge.
- Silverman J. (2002). *The Undying Flame: Ballads and Songs of the Holocaust*. New York: Music Sales Group.
- Skrābāns, R., Stonāne, L., Vestermanis, M. (sast.). (1965). *Mēs apsūdzam: Dokumenti un materiāli par hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarībām LPSR: 1941-1945*. Rīga: Liesma.
- Skudra, O. (2005). Boļševistiskās "Cīņas" publikācijas par Latvijas valstiskuma un sabiedrības staļinizācijas procesu un pretošanos tam (1944-1949). Grām.: Zelče, V. (proj. vad.). *Agora, 3: Pēckara Latvijas cilvēklaiktelpa ≠ staļinisms. Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, Komunikācijas studiju nodaļa*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 55.–78. lpp.
- Skudra, O. (2011). Daži sociālās atmiņas teorētiskie, metodoloģiskie un terminoloģiskie aspekti. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 36.–72. lpp.
- Skujiņš, Z. (1966, 1. nov.). Sudrabortie mākoņi. *Karogs*. 19. lpp.
- Skujiņš, Z. (1999). *Miesaskrāsas domino*. Rīga: Preses nams.
- Skultans, V. (1997). Theorizing Latvian Lives: The Quest for Identity. *The Journal of the Royal Anthropology Institute*, 3 (4), 761–780.

- Skutelis, D. (1992, 5. febr.). Apvainot tautu asinsgrēkā...: atbilde uz M. Vulfsona kunga runu Rumbulā. *Laiks*. 8. lpp.
- Smelser, N. J. (2004). Psychological and Cultural Trauma. In: Alexander, J. C. [et al]. (Eds.). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Smits, D. E. (1997). Nacionālā identitāte. Rīga: AGB.
- Snyder, K. V. (2013). "Gatsby's" Ghost: Post-traumatic Memory and National Literary Tradition in Joseph O'Neill's "Netherland". *Contemporary Literature*, 54 (3), 459–490.
- Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.
- Snyder, T. (2014, January 14). *The Origins of Mass Killing: The Bloodlands Hypothesis*: LSE IDEAS public lecture. See: <http://www.lse.ac.uk/IDEAS/events/events/2014/14-01-14-Snyders.aspx>.
- Sokolov, B. (2009). The Baltic States during the Second World War in the Public Opinion of Modern Russia. In: Ērglis, Dz. (sast.). *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta. 40.-80. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences "Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)" materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 24. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds P. 432.–433
- Sokolov, B. (2009). The Baltic States during the Second World War in the Public Opinion of Modern Russia. In: Ērglis, Dz. (sast.). *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta. 40.-80. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences "Baltija Otrajā pasaules karā (1939 –1945)" materiāli, 2007. gada 6.– 7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 24. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds P. 432–439.
- Soms, H. (1984, 9. maijs). Hitlerisma baigā bilance. *Cīņa*. 2. lpp.
- Sontag, S. (1989). *On Photography*. New York: Anchor Doubleday.
- Sorenson, T. (2006). We Become Propagandists. In: Jowett, G. S., O'Donnell, V. (eds.). *Readings in Propaganda and Persuasion: New and Classic Essays*. 4th ed. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage. P. 83–110.
- Sorokina, M. (2014). People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. In: David-Fox, M., Holquist, P., Martin, A. M. (Eds.). *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburg: University of Pittsburg Press. P. 118–141.
- Sorokina, M. A. (2005). People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 6 (4), 797–831.
- Sparinskis, A. (1945, 24. okt.). Pēdējā vasara Salaspils koncentrācijas nometnē. *Latvju Ziņas*. 2. lp.
- Sparinskis, A. (1945, 31. okt.). Pēdējā vasara Salaspils koncentrācijas nometnē. *Latvju Ziņas*. 2. lp.
- Sparinskis, A. (1945, 8. sept.). Salaspils koncentrācijas nometne. *Latvju Ziņas*. 3. lp.
- Spencer, P., Wollman, H. (2006). *Nationalism. A Critical Introduction*. London: Sage Publications.
- Spicer, K. P. (2004). *Resisting the Third Reich: The Catholic Clergy in Hitler's Berlin*. DeKalb: Northern Illinois University Press.
- Spicer, N. (2004). Combining Qualitative and Quantitative Methods. In: Seale, C. (Ed.). (2004). *Researching Society and Culture*. 2nd ed. Los Angeles: SAGE Publications.
- Spiegelman, A. (1986/1973). *Maus I: A Survivor's Tale: My Father Bleeds History*. New York: Pantheon Books.
- Spiegelman, A. (1991/1986). *Maus II: A Survivor's Tale: And Here My Troubles Began*. New York: Pantheon Books.
- Sprūde, V. (2012, 30. jūl.). "Maskavā droši vien dzēra šampanieti..": Saruna ar Antoniju Zundu. *Latvijas Avīze*. Sk.:<http://mod2.la.lv/main1.php?vaki=1&lapa=1&id=13435817851343581785.6788&PHPSESSID=q8vbrpk9pjfalaeauq4m3sl4i3>.
- Squire, R. L. (1997). Biological Foundation of Accuracy and Inaccuracy in Memory. In: Schacter, L. D. (ed.). *Memory Distortion: How Minds, Brains and Societies Reconstruct the Past*. Cambridge: Harvard University Press. P. 197–225.
- Stempel III, H. G., Weaver, H. D., Cleveland, G. W. (2003.) *Mass Communication Research and Theory*. Boston: Allyn and Bacon.
- Stepens, O. (2000). Nacionālsociālistiskās Vācijas vietējās varas politika okupētajā Latvijā (1941–1945). Grām.: Bambals, A. (u.c). *Komunistu un nacistu jūgā*. Rīga: Latvijas 50 gadu Okupācijas muzeja fonds.
- Stern, F. (2004). The Holocaust: Representing Lasting Images in Film and Literature. In: Kwiet, K., Matthäus, J. (Eds.). *Contemporary Responses to the Holocaust*. London: Praeger. P. 193–217.
- Stone, D. (2004). Introduction. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 1–8.
- Stradiņš, J. (1988. g. 25. nov.). Kopā – uz nākamo gadu tūkstoti. *Literatūra un Māksla*. 2. lpp.
- Stradiņš, J. (2011). Latvijas PSR ZA Vēstures institūta pārtapšana par Latvijas vēstures institūtu, 1988.-1993. gads (laikabiedra liecības un atmiņas). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2011, 3 (80), 9.–33. lpp.
- Stranga A. (2003). Priekšvārds. Grām.: Ērglis, Dz. *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses*. Rīga: Latvijas vēstures institūts. 14. lpp.
- Stranga, A. (1997). *Ebreji un diktatūras Baltijā (1926.-1940.)*. Rīga: N.I.M.S.
- Stranga, A. (2002/1997). *Ebreji un diktatūras Baltijā (1926-1940)*. 2. izd. Rīga: LU Jūdaikas studiju centrs. 333.–334. lpp.
- Stranga, A. (2004). Holokausts Latvijā: 1941–1945. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētē Latvijā. Starptautisko konferences materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi*

- par holokaustu Latvijā. *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 219.-220. lpp.
- Stranga, A. (2005). The Holocaust in Occupied Latvia: 1941–1945. In: Nollendorfs, V., Oberlander, E. (eds). *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia*. Rīga: Institute of the History of Latvia.
- Stranga, A. (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta Latvijā. Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 18. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 13.–32. lpp
- Stranga, A. (2007/2001). Latvijas sabiedrības attieksme pret holokaustu. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.-17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 30-35. lpp.
- Stranga, A. (2007/2003). Latvijas Valsts prezidentes Vēsturnieku komisijas ieguldījums holokausta problēmu izpētē. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: starptautiskā semināra referāti, 2001.g. 29. novembris, Rīga, un 2001.-2002.g. pētījumi par holokaustu Latvijā*. 8. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 15.–23. lpp.
- Stranga, A. (2007/2004). Holokausta pētniecības problēmas. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētē Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 17.–31. lpp.
- Stranga, A. (2007/2004). Holokausta pētniecības problēmas. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.) *Holokausta izpēte Latvijā: starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.-13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.-2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 17.-31. lpp.
- Stranga, A. (2007/2004). Holokausta pētniecības problēmas. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.) *Holokausta izpēte Latvijā: starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.-13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.-2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 17.-31. lpp.
- Stranga, A. (2008). *Ebreji Baltijā. No ienākšanas pirmsākumiem līdz holokaustam. 14. gadsimts-1945. gads*. Rīga: LU žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds.
- Stranga, A. (2008). Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941-1945. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā. 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 23. sēj.; Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 21.–28. lpp.
- Stranga, A. (2008). Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1945 Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta pētniecības problēmas Latvijā. 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 23. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 21.–29. lpp.
- Stranga, A. (2013). Nopietns un oriģināls pētījums. Grām.: Jēkabsons, Ē. Aizmirstie karavīri – ebreji Latvijas armijā 1918.-1940. gadā. Rīga: Šamir. 7.–8. lpp.
- Straton, J. (2003). It Almost Needn't Have Been the Germans: The State, Colonial Violence and the Holocaust. *European Journal of Cultural Studies*, 6 (4), 507–527.
- Straume, V. (1977, 10. aug.). Arājs atzīts par tiesājamu. *Brīvība*. 6. lp.
- Straume, V. (1977, 27. jūl.). Arāja veselības stāvoklis vēl neskaidrs. *Brīvība*. 6. lp.
- Straume, V. (1977, 3. dec.). Arājs atzīts par tiesājamu. *Brīvība*. 6. lp.
- Strautmanis, I. (sast.). (1974). *Salaspils: fotoalbums*. Rīga: Liesma.
- Strazdiņa, V. (1990, 21. marts). Kas tas ir – holokosts? *Latvijas Jaunatne*. 3. lpp.
- Strazdiņš, K. (red). (1956). *Latvijas PSR vēsture: saīsināts kurss*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Strazdiņš, K. (red). (1959). *Latvijas PSR vēsture*. 3. sējums. Rīga: Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Strenga, G. (2007). Kolaboracionisms un kolektīvā amnēzija. *Politika*. Sk.: http://www.archive.politika.lv/temas/pilsoniska_sabiedriba/14379/.
- Strēlis, U. P. (1999, 10. marts). Vai patiesībai var būt divas sejas? *Neatkarīgā Rīta Avīze*. 2. lpp.
- Strizhov, I. (1995). The Soviet Position on the Establishment of the State of Israel. In: Ro'i, Y. (ed.). *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. London: Routledge. P. 303–315.
- Stryker, S. (2003/1980). *Symbolic Interactionism: A Social Structural Version*. New Jersey: The Blackburn Press.
- Strods, H. (2008). PSRS un Vācijas okupācijas noziegumi Latvijā (1940-1990). *Latvijas Vēsture*, 2 (70), 109–116.
- Sutton, J. (2002). Constructive Memory and Distributed Cognition: Towards an Interdisciplinary Framework. In: Kokinov, B., Hirst, W. *Constructive Memory*. Sofia: New Bulgarian University. P. 290–303.
- Sutton, J. (2006). Distributed Cognition: Domains and Dimensions. *Pragmatics and Cognition*, 14 (2), 295–347.
- Sutton, J., Harris, C., Keil, P., Barnier, A. (2010). The Psychology of Memory, Extended Cognition, and Socially Distributed Remembering. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 9 (4), 521–560.
- Svece, A. (2002, 17. jūl.). Politikorektums un Citi. *Diena*. 12. lpp.

- Sztompka, P. (1993). Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie*, 22(2), 85–95.
- Szölösi-Janze, M. (Ed.). (2001). *Science in the Third Reich*. New York: Princeton University Press.
- Šaca-Marjaša, R. (1992). Totalitārā režīma noziegumi pret Latvijas minoritātēm: Genocīds pret ebrejiem. Grām.: Šneidere, I. (sast.). *Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā: zinātniskās konferences materiāli*. Rīga: Zinātne.
- Šaca-Marjaša, R. (2013). *Grāmata par tēvu*. Rīga: Rīgas starptautiskais humanitātes fonds.
- Šaca-Marjaša, R. (2013). *Mans atmiņu kaleidoskops*. Rīga: Jumava.
- Šāberte, B. (2010). *Ļaujiet man runāt: Herberts Cukurs*. Rīga: Jumava. 9. lpp.
- Šāberte, B. (2010). *Ļaujiet man runāt: Herberts Cukurs*. Rīga: Jumava.
- Šēnbergs, M. (1967, 20. janvāris). Lai nekad vairs nebūtu šādu kapu. *Zvaigzne*. 12. lpp.
- Šlāpins, I. (2003, apr.). Sirdsapziņas noplēšamais talons. *Rīgas Laiks*.
- Šmits, J. (1944, 21. nov.). Necilvēcīgais šausmu akts Rumbulā. *Padomju Jaunatne*. 2. lpp.
- Šneidere, I. (2004). Ebreju politisko krimināllietu izmeklēšana Latvijas PSR 1953. gada sākumā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētē Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 358.–376. lpp.
- Šneidere, I. (2007/2001). Politiskās prāvas pret ebrejiem Latvijā 1944.-1952. gadā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.-17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. 2. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 328.–349. lpp.
- Šneidere, I. (2007/2003). Latvijas ebreju politiskā vajāšana: 1948-1953. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: starptautiskā semināra referāti, 2000. gada 29. novembris, Rīga - 2001.-2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā*. 8. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 359.–383. lpp.
- Šneidere, I. (2008). Vēstures zinātne un komunistiskā ideoloģija padomju Latvijā. Grām.: Bleiere, D., Karlsone, A. (sast.). *Vēsture un identitāte. Letonikas otrais kongress*. Rīga: Zinātne.
- Šneidere, I., Ūdre, A. (1989, 25. jūlijs). Vēsture neatzīst amatierismu. *Cīņa*. 3. lpp.
- Šņitņikovs, A. (2007). Valsts, etnicitātes un pilsoniskās sabiedrības mijiedarbība integrācijas procesā. Krāj.: Dribins, L. Šņitņikovs, A. (zin. red.). *Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas: rakstu krājums*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 10.-18. lpp.
- Šteinbahs, P. (2010). Pagātnes pārvarēšana – izaicinājums postdiktatūras sabiedrībām. Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. *Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.-28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 33.–41. lpp.
- Šuvajevs, I. (2004). *Mišels Fuko (1926-1984-2004)*. Rīga: Filozofijas Atbalsta Fonds Latvijā.
- T. (1975, jūl.). Vācijā apcietināts Viktors Arājs. *Brīvība*. 10. lpp.
- Tabuns, A. (2010). Identitāte, etniskās attiecības, valoda un kultūra. Grām.: Muižnieks, N. (red.). *Cik integrēta ir Latvijas sabiedrība? Sasniegumu, neveiksmju un izaicinājumu audits*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 255.–279. lpp.
- Taylor, B., van der Will, W. (1990). Aesthetics and National Socialism. In: The Nazification of the Art: Art, Design, Architecture and Film. (In) Taylor, B., van der Will, W. (ed.). *The Third Reich*. Hampshire: The Winchester Press.
- Taylor, J. (Ed.). (2013). *National Responses to the Holocaust: National Identity and Public Memory*. Newark: University of Delaware.
- Taylor, J. (ed.). (2013). *National Responses to the Holocaust: National Identity and Public Memory*. Newark: University of Delaware.
- Taylor, P. M. (2003/1990). *Munitions of the Mind: History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. Manchester; New York: Manchester University Press.
- Taylor, R. (1998). *Film Propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany*. London; New York: I. B. Tauris.
- Tajfel, H., Turner, J. C. (1986). The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour. In: Worchel, S., Austin, W. G. (Ed.) *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson Hall. P. 7–24.
- Talcis, A. (1954, 14. decembris). *Rakstnieku vakars*. Literatūra un māksla. 2. lpp.
- TASS. (1953, 14. janv.). Ārstu-kaitnieku grupas apcietināšana. *Cīņa*. 6. lpp.
- TASS. (1953, 15. janv.). Ārstu-kaitnieku grupas apcietināšana. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.
- TASS. (1960, 25. maijs). Nacistiskajam noziedzniekam būs jāstājas tiesas priekšā. *Cīņa*. 3. lpp.
- TASS. (1961, 16. dec.). Eihmanis notiesāts uz nāvi. *Cīņa*. 3. lpp.
- TASS. (1962, 2. jūnijs). Eihmanis pakārts. *Cīņa*. 3. lpp.
- TASS. (1965, 9. marts). Sunim suņa nāve. *Padomju Jaunatne*. 4. lpp.
- Terdiman, R. (1993). *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press.
- Terry, N. (2004). Conflicting Signals: British Intelligence on the “Final Solution” through Radio Intercepts and Other Sources. *Yad Vashem Studies*, 32, 351–396.
- Thacker, A. (1997). Foucault and the Writing of History. In: Lloyd, M., Thacker, A. (ed.). *The Impact of Michael Foucault on the Social Sciences and Humanities*. Basingstoke (Hampshire); London: Macmillan; New York: St. Martin's Press.
- The Russian Jews in the War*. (1943). London: Jewish Fund for the Soviet Russia.

- Thompson, J. B. (2004). *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*. Stanford: Stanford University Press.
- Timofejeva, S. (1976, 28. dec.). Nekaitīgi vecīši? *Cīņa*. 3. lpp.
- Titsher, S., Meyer, M., Wodak, R., Vetter, E. (2007/2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. Los Angeles; London; New Delhi; Singapore: SAGE Publications.
- Tolands, Dž. (2005). *Ādolfs Hitlers: biogrāfija*. Rīga: Atēna.
- Toll, N. (1998). *When Memory Speaks: The Holocaust in Art*. London: Praeger.
- Törnquist-Plewa, B. (2012). The Use and Non-Use of the Holocaust Memory in Poland. In: Törnquist-Plewa, B., Bernsand, N. (eds). *Painful Pasts and Useful Memories: Remembering and Forgetting in Europe*. CFE Conference Papers Series No. 5. Lund: Lund University. P. 11–28.
- Tosh, J. (2008). *Why history matters?* New York: Palgrave Macmillan.
- Uhl, H. (2009). Conflicting Cultures of Memory in Europe: New Borders between East and West. *The Israel Journal of Foreign Affairs*, 5769 (3), 63–65.
- Unāms, Ž. (1955). *Melnā vara: toreiz un tagad*. Eutīna: Andr. Ozoliņa apgāds.
- Unāms, Ž. (1993/1955). *Melnā vara toreiz un tagad*. Rīga: Radziņš.
- Upešlācis, V. (1990, nr. 20). Vai Vulfsons ceļ neslavu latviešu tautai? *Vaga*. 42.–43. lpp.
- Upleja, S. (2011, 14. jūn.). Savs kaktiņš, savs stūrītis vēstures. *Providus domnīca*. Sk.: <http://providus.lv/article/savs-kaktins-savs-sturitis-vestures>.
- Urālietis, A. (1965, 25. jūlijs). Smiltājā starp Salaspili un Rumbulu. *Cīņa*. 4. lpp.
- Vaits, R. G. (2007/2000). “Uzticamie vietējie iedzīvotāji”: kolaborācija Latvijā 1941.-1945. gadā. Grām.: Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 115.–144. lpp.
- Vaits, R. G. (2007/2003). Pretvācu noskaņojums Latvijā (1941-1944). Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941-1945: starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.-13. jūnijs, Rīga; Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 11. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 154.–176. lpp.
- Valks, G. (1965, 25. oktobris). Sēru mītiņš Rumbulā. *Rīgas Balss*. 1. lpp.
- Valsts prezidenta Gunta Ulmaņa uzruna. (2007/2000). Priekšvārds. Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs, Rīga*. 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 15.–16. lpp.
- Van Dijk, T. (1990) Social Cognition and Discourse. In: Giles, H., Robinson, W., P. (eds.). *Handbook of Language and Social Psychology*. New York: Wiley.
- Van Dijk, T. (1997). Political Discourse and Racism: Describing Others in Western Parliaments. In: Riggins, S. H. (Ed.). *The Language and Politics of Exclusion: Others in Discourse*. London: Sage Publications. P. 31.–64.
- Van Dijk, T. (2000). Ideologies, Racism, Discourse: Debates on Immigration and Ethnic Issues. In: Ter Wal, J., Verkuyten, M. (Eds.). *Comparative Perspectives on Racism*. Aldershot: Ashgate. P. 91.–116.
- Van Dijk, T. (2001). Critical Discourse Studies. In: Schiffrin, D., Tannen, D., Hamilton, H. E. *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers. P. 352.–371.
- Van Dijk, T. (2009). Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach. In: Wodak, R., Meyer, M. (Eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications. P. 62–85.
- Varkalns, T. (1980, 18. janv.). Tiesa beigusies. Londonas Avīze. 3. lpp.
- Varkalns, T. (1980, 5. janv.). Arājs sodīts. Latvija. 4. lpp.
- Vatere, I. (1984, 20. dec.). Tajā tālajā vasaras rītā. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.
- Vācietis, O. (1966). Rumbula. Grām.: Vācietis, O. (1989). *Kopotie raksti. 1. sējums: dzeja*. Rīga: Liesma. 394.–395. lpp.
- Vāverniece, I. (sast.). (1989). *Latvijas Tautas fronte: gads pirmais*. Rīga: Latvijas Tautas fronte.
- Vestermanis M. (1992, 1. dec.). Mīti un reālās holokausta vēsturē Latvijā. *Diena*. 8. lpp.
- Vestermanis, M. (1954, 27. jūnijs). Komjaunietis Malds Skreija. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.
- Vestermanis, M. (1964, 16. dec.). Bendes un viņu aizbildņi. *Cīņa*. 3. lpp.
- Vestermanis, M. (1964, 3. jūn.). Kur tad jūs bēgsit... *Cīņa*. 3. lpp.
- Vestermanis, M. (1965, 20. nov.). Nirnbergas spriedums ir galīgs. *Cīņa*. 3. lpp.
- Vestermanis, M. (1965, 28. maijs). Dzīvos aicinām. *Cīņa*. 4. lpp.
- Vestermanis, M. (1973). *Tā rīkojās vērmahts: Vācu militāristu loma nacistisko okupantu noziegumos Latvijā. 1941-1945*. Rīga: Liesma.
- Vestermanis, M. (1988, 25. nov.). Cilvēcībai bija jāklusē. *Literatūra un Māksla*. 6. lpp.
- Vestermanis, M. (1991, 22. Juni). “Es geht das Warum un das Wie”. *Die Tageszeitung*.
- Vestermanis, M. (1991, 23. nov.). Vārdi ir bezspēcīgi, lai runā skaitļi. *Diena*. 4. lpp.
- Vestermanis, M. (1996). Retter im Lande der Handlanger. In: Benz, W., Wetzels, J. (Hrsg.). *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS Zeit*. Berlin: Metropol. S. 231–273.
- Vestermanis, M. (1998). Holokausts Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautību vēsture Latvijā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Vestermanis, M. (2007). Pieteikums pētījumam. “Pretdarbība holokaustam Latvijā”. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Vestermanis, M. (2007). Pretdarbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā. Grām.: Dribins, L. (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: Zvaigzne ABC. 234.–248. lpp.

- Vestermanis, M. (2007/2001). Holokausts Latvijā. Historiogrāfisks apskats. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: starptautiskās konferences referāti 2000. gada 16.-17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā*. Rīga: Latvijas vēstures institūts. 3. sēj. 36.–48. lpp.
- Vestermanis, M. (sast.). (2002). *Muzeja "Ebreji Latvijā" krājuma materiālu apskats: grāmatas, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņas, iespieddarbi, dokumenti*. Rīga: Muzejs "Ebreji Latvijā". 100. lpp.
- Vējāns, A. (1964, 26. janv.). Osvencimas lietus. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.
- Vējāns, A. (1971, 1. dec.). Rietumu blūzs. *Karogs*. 84. lpp.
- Vidauskis, U. (1991, 26. nov.). Mītiņš ebreju genocīda upuru piemiņai. *Diena*. 1. lpp.
- Vilcāns, P. (1990, 22. nov.). Godīgu atbildi pagātnei. *Novadnieks*. 2. lpp.
- Vilks, Ē. (1968). Pusnakts stundā. Grām.: Vilks, Ē. (1973). *Labs paziņa: stāstu izlase*. Rīga: Liesma. 476.–506. lpp.
- Vilks, G. (1965, 26. okt.). Nepieļaut karu. *Padomju Jaunatne*. 3. lpp.
- Vilks, M. (1982, 22. sept.). Bīstami pagriezieni. *Cīņa*. 4. lpp.
- Vilks, M. (1986, 19. sept.). Atklāta saruna. *Cīņa*. 4. lpp.
- Vintges, K., Tai, E. T. T. (2000). The Willingness of the Executioners: A Foucauldian Critique of Goldhagen. *European Journal of Cultural Studies*, 3 (2), 147–172.
- Vintges, K., Tjong Tin Tai, E. (2000). The Willingness of the Executioners: A Foucauldian Critique of Goldhagen. *European Journal of Cultural Studies*. 3 (2), 147–172.
- Vygotsky, L. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press.
- Vīķe-Freiberga, V. (2001, 14. jūn.). 14. jūnijs – komunistiskā genocīda upuru piemiņas diena. *Latvijas Vēstnesis*. Sk.: https://www.vestnesis.lv/body_print.php?id=25301.
- Vīlps, P. (1962). *Izlase*. 2. sēj. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Vītols, A. (1991, 28. maijs). Kas maksā, tas pasūta mūziku: drūmas noskaņas vēsā vakarā. *Cīņa*. 8. lpp.
- Vulfsons, M. (1944, 11. jūnijs). Atklātā vēstule "Dienai". *Diena*, 2. lpp.
- Vulfsons, M. (1992, 28. okt.). To nevar aizmirst, to nevar piedot! *Neatkarīgā Cīņa*. 4. lpp.
- Vulfsons, M. (1993, 7. janv.). Brūcei jāpārvēršas rētā. *Diena*.
- Vulfsons, M. (1994, 11. jūnijs). Atklātā vēstule "Dienai". *Diena*, 2. lpp.
- Vulfsons, M. (1994, 21. jūl.). Man metas bail, prezidenta kungs! *Diena*.
- Vulfsons, M. (1997). *Kārtis uz galdā*. Rīga: Liesma.
- Vulfsons, M. (1997, 19. aug.). Kārtis uz galdā. Spēlēsim durakus? Atbilde anonīmajam O. S. *Diena*. 2. lpp.
- Vulfsons, M. (1997, 26. aug.). Kuriem tie likie deguni. *Diena*. 2. lpp.
- Vulfsons, M. (1998, 27. maijs). Kā es "nogalināju" padomju Latviju. *Rīgas Balss*. 10. lpp.
- Vulfsons, M. (1999, 2. janvāris). Atmiņa un piemiņa jeb ko darīt ar pagātnei. *Neatkarīgā Rīta Avīze*. 2. lpp.
- Vulfsons, M. (1999, 25. marts). "Provokācija Rīgā". *Latvijas Vēstnesis*. 8. lpp.
- Vulfsons, M. (1999, 3. februāris). Tā bija asinspirts. *Neatkarīgā Rīta Avīze*. 2. lpp.
- Vulfsons, M. (2000). *Simts dienas, kas pārvērtā pasauli: no slepenās diplomātijas vēstures, 1939-1940*. Rīga: Inkolat N.
- Vulfsons, M. (2000, 4. aprīlis). Par varas meliem maksā tauta. *Neatkarīgā Rīta Avīze*. 2. lpp.
- Vulfsons, M. (2000, 7. aprīlis). Prasme atzīt arī "citādu" par cilvēku. *Jaunā Avīze*. 4. lpp.
- Vulfsons, M. (2001, 27. janv.). Vārda brīvības izsīkst, politiskā elite pūst. *Jaunā Avīze*. 16.-17. lpp.
- Waller, J. (2007). *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford: Oxford University Press.
- Walton, D. N. (2007). *Media Argumentation: Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Watkins, G. (2002). Review Article: Recent work on France and the Second World War. *Journal of Contemporary History*, 37 (4), 637–647.
- Waxman, Z. (2004). Testimony and Representation. In: Stone, D. (Ed.). *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 487–507.
- Waxman, Z. V. (2008/2006). *Writing the Holocaust: Identity, Testimony, Representation*. New York: Oxford University Press.
- Webb, J. (2009). *Understanding Representation*. London: SAGE Publications.
- Weiss, J. (2004). *The Politics of Hate: Anti-Semitism, History, and the Holocaust in Modern Europe*. Chicago: Ivan R. Dee.
- Welch, D. (2002/1993). *The Third Reich: Politics and Propaganda*. 2nd ed. London: Routledge.
- Welch, D. (2004). Nazi Propaganda and the Volksgemeinschaft: Constructing a People's Community. *Journal of Contemporary History*, 39, 213–238.
- Welch, D. A. (2006). Restructuring the Means of Communication in Nazi Germany. In: Jowett, G. S., O'Donnell, V. (eds.). *Readings in Propaganda and Persuasion: New and Classic Essays*. 4th ed. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage. P. 121–148.
- Welzer, H. (2002). On the Rationality of Evil: An Interview with Zygmunt Bauman. *Thesis Eleven*, 70 (1), 100–112.
- Welzer, H. (Hg.). (2007). *Der Krieg der Erinnerung: Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Welzer, H., Moller, S., Tschuggnall, K. (2002). "Opa war kein Nazi". *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag,

- Wertsch, J. (2002). *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Westerman, E. B. (2012). Killers. In: Hayes, P., Roth, J. K. (Eds.). (2012). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press. P. 142–155.
- Westermann, E. (2005). *Hitler's Police Battalion's: Enforcing Racial War in the East*. Lawrence: University Press of Kansas.
- White, R. A. (2009). Characteristics of Normative Theory. In: Christians, C. G., Glasser, T. L., McQuail, D., Nordenstreng, K., White, R. A. *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. Urbana, Chicago: Illinois University Press.
- Widdowson, H. G. (2004). *Text, Context, Pretext: Critical Issues in Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Wiesel, E. (1978). *A Jew Today*. New York: Random House.
- Wiesel, E. (1978, April 16). Trivializing the Holocaust: Semi-Fact and Semi-Fiction. *New York Times*, 29.
- Wiesel, E. (2006/1960). *Night*. New York: Bantam Books.
- Wiesel, E. (2011/1966). *The Jews of Silence: A Personal Report on Soviet Jewry*. New York: Schocken Books.
- Wiesenthal Centre (Ed.). (1990). *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Macmillan Publishing Company. See: <http://web.archive.org/web/20030426130446/http://motlc.wiesenthal.com/text/xr29/xr2912.html>.
- Wildt, M. (2009). *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Wilhelm, H. H. (1996). *Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch.
- Wilhelm, H. H. (1997). "Inventing" the Holocaust for Latvia: New Research. In: Gitelman, Z. (Ed.). *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*. Bloomington: Indiana University Press. P. 104–122.
- Wyman, D. S. (2007/1984). *The Abandonment of the Jews: The America and the Holocaust*. New York: The New Press.
- Wodak, R. (2008). Introduction: Discourse Studies: Important Concepts and Terms. In: Wodak, R., Krzyzanowski, M. (Eds.). *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. Hampshire: Palgrave Macmillan. P. 1–29.
- Wodak, R. (2009/2001). The Discourse-Historical Approach. In: Wodak, R., Meyer, M. (Eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications.
- Wodak, R. (Ed.). (1997). *Gender and Discourse*. London: Sage Publications.
- Wodak, R. [etc.]. (2009/1999). *The Discursive Construction of National Identity*. 2nd ed. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wodak, R. [etc.]. (2009/1999). *The Discursive Construction of National Identity*. 2nd ed. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wodak, R. Meyer, M. (Eds.). (2009). *Methods of Critical Discourse Analysis*. 2nd ed. Los Angeles [etc]: SAGE.
- Wodak, R., Krzyzanowski, M. (2008). *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. Houndmills [etc.]: Palgrave Macmillan.
- Wodak, R., Meyer, M. (2009). Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology. In: Wodak, R., Meyer, M. (eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications. P. 1–33.
- Wodak, R., Reisigl, M. (2009). The Discourse-Historical Approach (DHA). In: Wodak, R., Meyer, M. (eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications. P. 87–121.
- Wolf, K. (1969). For a Sociology of Evil. *Journal of Social Issues*, 25 (1), 111–125.
- Wolin, R. (Ed). (1993). *The Heidegger Controversy: A Critical Reader*. Cambridge: MIT Press.
- Wollaeger, M. (2006). *Modernism, Media, and Propaganda: British Narrative from 1900 to 1945*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Wong, D. (2007). Foucault Contra Habermas: Knowledge and Power. *Philosophy Today*, Spring. P. 1–13.
- Wood, A. G. (2008). *Holocaust: The Events and Their Impact on Real People*. New York: DK Publishing.
- Wood, C. (2006). Memory at Work: Maurice Halbwachs, Sigmund Freud, and the Sociology of Knowledge in Contemporary Studies of Cultural Memory. *American Sociological Association*, 1-19. Retrieved from: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/0/5/0/7/pages105079/p105079-1.php.
- Wood, L. A. (2000). *Doing Discourse Analysis: Methods for Studying Action in Talk and Text*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Wuthnow, R. (1987). *Meaning and Moral Order: Explorations in Cultural Analysis*. Berkeley: University of California Press.
- Zaļenieks, V. (1969, 17. maijs). Tādi viņi bija, tādi viņi ir. *Literatūra un Māksla*. 2. lpp.
- Zariņš, M. (1978, 1. jūnijs). Kapelmeistara Kociņa kalendārs KKK. *Karogs*. 9. lpp.
- Zariņš, V. (1988). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Ievads. *Avots*, 9 (21). 66–69.
- Zariņš, V. (1988). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Nacionālsociālisma ideoloģijas veidošanās vēsturiskie aspekti. *Avots*, 10 (22), 52–54.
- Zariņš, V. (1988). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Nacionālsociālisma propagandas metodes. *Avots*, 1988, 11 (23), 67–72.
- Zariņš, V. (1988). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Nacionālsociālisma propagandas saturs. *Avots*, 12 (24), 52–56.
- Zariņš, V. (1988). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Ievads. *Avots*, 9 (21). 66–69.

- Zariņš, V. (1988). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Nacionālsociālisma propagandas saturs. *Avots*, 12 (24), 52–56.
- Zariņš, V. (1989). Lapītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Rasisms. *Avots*, 4 (28), 62–67.
- Zariņš, V. (1989). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Vadoņa kults. *Avots*, 1 (25), 67–72.
- Zariņš, V. (1989). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Nacionālisms. *Avots*, 3 (27), 52–55.
- Zariņš, V. (1989). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Vācu imperiālisma austrumu ekspansijas izpausmes Latvijā. *Avots*, 6 (30), 68–71.
- Zariņš, V. (1989). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Vācu imperiālisma austrumu ekspansijas izpausmes Latvijā. *Avots*, 7 (31).
- Zariņš, V. (1989). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Nacionālsociālisma idejiskie priekšgājēji. *Avots*, 1989, 10 (34), 58–67.
- Zariņš, V. (1989). Laupītāju filozofija (nacionālisma ideoloģija un propaganda): Ģeopolitika. *Avots*, 5 (29), 51–57.
- Zālīte, I., Eglīte, S. (2001). 1941. gada 14. jūnija deportācijas struktūranalīze. Grām.: Šķiņķe, I. (proj. vad.). Aizvestie: 1941. gada 14. jūnijs. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, Nordik.
- Zelče, V. (2004). Modificējamais socreālisms un laiks: Viļa Lāča romāna “Uz jauno krastu” piemērs. Grām.: Kruks, S., Zelče, V. (galv. red.). *Vilis Lācis: divu Latviju naratīvi, sociālais/sociālistiskais reālisms*. Rīga: Zinātne.
- Berelis, G. (1999). *Latviešu literatūras vēsture: No pirmajiem rakstiem līdz 1999. gadam*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Zelče, V. (2005). Par dažām (iz)dzīvošanas praksēm pēckara Latvijā. Grām.: Zelče, V. (proj. vad.). *Agora*, 3: *Pēckara Latvijas cilvēklaiktelpa ≠ staļinisms*. Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, Komunikācijas studiju nodaļa. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 14.–36. lpp.;
- Zelče, V. (2005). Vēsture *perestroikas* redakcijā un Latvijas okupācijas jēdziens: 1988. gads. Grām.: Brikše, I. (red.). *Komunikācija: kultūras un vēstures diskurss*. Latvijas Universitātes raksti. 683. sēj. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 248.-269. lpp.
- Zelče, V. (2009). Vēsture-atbildība-atmiņa: Latvijas pieredze. Grām.: Rozenvalds, J., Ījabs, I. (galv. red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 2008/2009: Atbildīgums*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts. 42.–54. lpp.
- Zelče, V. (2010) Atmiņas tekstūra: Otrā pasaules kara pieminekļi Baltijas valstīs. Latvijas sociālā atmiņa un identitāte: Manuskripti. Sk.:<http://www.nacionalaidentitate.lv/wp-content/uploads/2010/12/Manuskripti-1.pdf>
- Zelče, V. (2011). Latviešu leģiona atmiņa un piemiņas dienas Latvijā sākotne. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 123.–144. lpp.
- Zelče, V. (2011). Latviešu leģiona piemiņas dienas ģenēze un leģionāru komemorācijas tradīcija Rietumu latviešu kopienā. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 92.–122. lpp.
- Zelče, V. (2011). Uzvaras svētki padomju Latvijā. Grām.: Muižnieks, N., Zelče, V. *Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs*. Rīga: Zinātne. 196.–237. lpp.
- Zelizer, B. (1995). Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies. *Critical Studies in Mass Communication*, 12, 214–239.
- Zelizer, B. (1995). Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies. *Critical Studies and Mass Communications*, 12, 204–239.
- Zelizer, B. (1998). *Remembering to Forget: Holocaust Memory Through the Camera's Eye*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zelizer, B. (2001). *Visual Culture and the Holocaust*. London: The Athlone Press.
- Zelizer, B. (2008). Why Memory's Work on Journalism Does not Reflect Journalism's Work on Memory. *Memory Studies*, 1 (1), 79–87.
- Zelizer, B. (2010). Journalism's Memory Work. In: Erll, A., Nünning, A. (eds). *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin, New York: De Gruyter. P. 379–380.
- Zellis, K. (2005). “Zemes tīrīšanas” propaganda nacistu kontrolētajā latviešu presē 1941. g. jūnijā–septembrī. Grām.: Soms, H. (atb. red.). *Vēsture: avoti un cilvēki. XIV zinātniskie lasījumi. Vēsture VIII*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes izdevniecība “Saule”. 192.–198. lpp.
- Zellis, K. (2006). “Baigais gads” – mīts un tā evolūcija. Grām.: Zellis, K. (sast.). *Mīti Latvijas vēsturē*. Rīga: Žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds. 104.-111. lpp.
- Zellis, K. (2006). Krieva un latvieša tēls vācu okupācijas laika karikatūrās. Grām.: Soms, H. (atb. red.). *Vēsture: avoti un cilvēki. XV zinātniskie lasījumi. Vēsture IX*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes izdevniecība “Saule”. 191.–197. lpp.
- Zellis, K. (2007). Alkohola politika un daži latviešu sabiedrības sociālās dzīves aspekti vācu okupācijas laikā (1941–1945). Grām.: Brugemann, K. (u.c.). (red.). *Vēsture: avoti un cilvēki. Daugavpils Universitāte: Humanitārās fakultātes XVI starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture X*. Daugavpils: Saule. 227.–232. lpp.
- Zellis, K. (2007). Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā. Grām.: Vīksne, R. (sast.): *Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada pētījumi*. 21. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 61.–83. lpp.
- Zellis, K. (2007/2005). Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris). Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sēj.: Okupētā Latvija 20. gs. 40. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 235.–277. lpp.

- Zellis, K. (2007/2005). Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1942.-1943. gadā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Okupētā Latvija: 1940–1990. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi*. 19. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 219.–250. lpp.
- Zellis, K. (2009). Atbrīvošanas un brīvības tematika okupācijas varu propagandā: Latvijas piemērs nacistu okupācijas laikā (1941–1945). Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.-80. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences "Baltija Otrajā pasaules karā (1939-1945)" materiāli, 2007. gada 6.-7. novembris*, Rīga. 24. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūts. 55.–64. lpp.
- Zellis, K. (2010). Book Review: Dribins, L. (ed.). *Latvian Jews and the Soviet Power in 1928-1953. Ethnicity*, 2010/1, 93.–98.
- Zellis, K. (2010). Komentārs. Grām.: Nollendorfs, V., Oberlenders, E. (2010). *Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.-28. oktobrī. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*. 26. sēj. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība. 134.–138. lpp.
- Zellis, K. (2011). *Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma propaganda Latvijā (1941-1945)*: Doktora disertācija. Rīga: LU Vēstures un filozofijas fakultāte.
- Zellis, K. (2013). *Ilūziju un baiļu mašīnērija. Propaganda nacistu okupētajā Latvijā: vara, mediji un sabiedrība (1941-1945)*. Rīga: Mansards.
- Zerubavel, E. (1996). Social Memories: Steps to a Sociology of the Past. *Qualitative Sociology*, 19, 283.–299.
- Zerubavel, E. (2003). Calendars and History: A Comparative Study of the Social Organization of National Memory. In: Olick, J. (ed.). *Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospections*. Durham, London: Duke University Press. P. 315–337.
- Zēligmanis, R. (2005). *Hitlers: vācieši un viņu vadonis*. Rīga: Jumava.
- Zigmonte, D. (1959). *Bērni un koki aug pret sauli*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Zigmonte, D. (1959, 1. apr.). Jūras vārti. *Karogs*, 4.–28. lpp.
- Zigmunda, A. M. (2006). *Diktators, dēmons, demagogs: jautājumi un atbildes par Ādolfu Hitleru*. Rīga: Atēna.
- Zilbermans, D. (2005). *Kā zvaigzne tumsā: Atmiņas par Jāni (Žani) Lipki*. Rīga: Muzejs "Ebreji Latvijā".
- Zimbardo, P. (1972). Psychology of Imprisonment. *Society*, 6 (1), 4–8.
- Zimbardo, P. (2007). *The Lucifer Effect: Understanding how Good People Turn Evil*. New York: Random House.
- Zimmerer, J. (2004). Colonialism and the Holocaust: Towards the Archaeology of Genocide. Moses, D. (Ed.). *Genocide and Settler Society: Frontier Violence and Stolen Indigenous Children in Australian History*. New York: Berghahn Books. P. 49–76.
- Zisere, B. (2005). Jewish Community and Identity in Post Communist Latvia. *European Judaism*, 38 (2).
- Zunda, A. (2004). Vācijas okupācijas varas politika Latvijā (1941–1945): vērtējums historiogrāfijā.: Ērglis, Dz. (sast.). *Latvija nacistiskā Vācijas okupācijas varā. Starptautiskās konferences referāti. 2003. gada 12.–13. jūnijs*, Rīga. *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 11. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 17.–29. lpp.
- Zunda, A. (2004). Vācu nacistu okupācijas politika Latvijā padomju historiogrāfijas skatījumā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.-1964. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 13. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 189.–209. lpp.
- Zunda, A. (2004). Vācu nacistu okupācijas politika Latvijā padomju historiogrāfijas skatījumā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.-1964. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*. 13. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 189.–209. lpp.
- Zunda, A. (2007/2001). Vācu okupācijas varas politika Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā. Grām.: Šneidere, I. (sast.). *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.-1956. gadā, Latvijas vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi*. 3. sēj. Latvijas vēstures institūta apgāds. 186.–207. lpp.
- Zunda, A. (2007/2002). Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā. Grām.: Šneidere, I. (sast.). *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.-1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi*. 7. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 141.–164. lpp.
- Žigurs, A. (1987, nr. 59). Dr. Elke Šervics. *Universitas*. 71. lpp.
- Žvinklis, A. (2000). Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīva kinohroniku kolekcijas: Alfrēda Rozenberga vizīte Rīgā. *Latvijas Arhīvi*, 3. 125.–131. lpp.
- Žvinklis, A. (2004). Foto un kino dokumenti par holokaustu Latvijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.). *Holokausta izpēte Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā*. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 12. sēj. Rīga: LVIA. 167.–168. lpp.
- Žvinklis, A. (2007/2000). Latviešu prese nacistiskā Vācijas okupācijas laikā. Grām.: Bleiere, D., Šķiņķe, I. (sast.). *Latvija Otrajā pasaules karā: starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.-15. jūnijs*, Rīga. 1. sējums. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 353.–359. lpp.
- Алексеевский, М. (2013). "Еврейский характер" в этнокультурных стереотипах жителей Латгалии. В: Амосова, С. (отв. ред.). *Утраченное соседство: Евреи в культурной памяти жителей Латгалии. Материалы экспедиций 2011-2012 гг.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах "Сэфер"; Музей "Евреи в Латвии". С. 19–35.
- Амосова, С. (2013). "Поймают, убьют, кровь вытянут и прибавляют в эту мацу": рассказы о кровавом навете в Латгалии. В: Амосова, С. (отв. ред.). *Утраченное соседство: Евреи в культурной памяти жителей Латгалии. Материалы экспедиций 2011-2012 гг.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах "Сэфер"; Музей "Евреи в Латвии". С. 191–217.

- Ардава, Л., Берзиньш Д. Силиня, Г. (2013). Солдатские свидетельства прошлого и отражение в социальной памяти современности дневники: источник изучения истории, субъективное. В.: Зелче, В., Нейбургс, У. (составители). *Две стороны: Латвийские воинские рассказы*. Рига: Мансардс. С. 93–120.
- Баркан, К. (2013). Соблюдение еврейских традиций в Латгалии в советское время (вторая половина 1940-х – начало 1960-х гг.): между архивными документами и воспоминаниями. В: Амосова, С. (отв. ред.). *Утраченное соседство: Евреи в культурной памяти жителей Латгалии. Материалы экспедиций 2011-2012 гг.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах “Сэфер”; Музей “Евреи в Латвии”. С. 309–318.
- Берзиньш Д. (2013). Социальная память холокоста в популярной культуре Латвийской СР: анализ некоторых ярких примеров. В.: Амосова, С. (отв. ред.). *Утраченное соседство: Евреи в культурной памяти жителей Латгалии. Материалы экспедиций 2011-2012 гг.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах “Сэфер”; Музей “Евреи в Латвии”. С. 334–356.
- Гителман, Ц. (2008). *Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. Москва: Новое литературное обозрение. С.
- Гроссман, В. (1990/1988). *Жизнь и судьба*. Москва: Книжная палата.
- Грубин, С. (2010, 17 марта). 16 марта: прошли, спели, разошлись. *Телеграф*. С. 4.
- Дозорцев, А. (1988). Два митинга: Румбула, 30 ноября 1970 года. Через 18 лет... *Алеф*, 11. С. 21.
- Зильберман, Д. (1988). Два митинга: Румбула, 30 ноября 1970 года. *Алеф*, 11. С. 20-21.
- История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. (в 6 томах)*. (1960-1965). Москва: Воениздат.
- Кандель, Ф. (2007). *Книга времен и событий: История евреев Советского Союза (1945-1970)*. Том 6. Москва: Мосты культуры.
- Кантор, Ю. (2011). Прибалтика: Война без правил. Санкт-Петербург: Журнал “Звезда”.
- Каринцева, И. (Ред.). (1960). *Дневник Анны Франк. Предисловие Ильи Эренбурга*. Москва: [б. и.].
- Марголин, М. (2011). *Холокост в Латвии. “Убить всех евреев!”* Москва: Вече.
- Медалье, Э. (2006). *Право на жизнь*. Рига: Международное общество истории гетто и геноцида евреев.
- Менделевич, И (1985). *Мивца хатуна*. Иерусалим. С. 14.
- Михельсон, Ф. (2005). *Я пережила Румбулу*. 2. изд. Рига: Международное общество истории гетто и геноцида евреев.
- Нагибин, Ю. (1994). *Тьма в конце туннела*. Москва: ПИК.
- Ошкая, И. (2012, 20 июнь). Без меня меня сплотили... *Вести Сегодня*. <http://vesti.vesti.lv/politics/theme/commentary/25065-bez-menja-menja-splotili.html>.
- Рыбаков А. (2010/1997). *Дети Арбата: Трилогия в одном томе*. Москва: АСТ; Астрель.
- Рыбаков, А. (1982/1978). *Тяжелый песок*. Москва: Советский писатель..
- Терещина, Д. (2013). “Многие евреи... они все занимались торговлей”: воспоминание о еврейских лавках и бродячих торговцах довоенной Латгалии. В: Амосова, С. (отв. ред.). *Утраченное соседство: Евреи в культурной памяти жителей Латгалии. Материалы экспедиций 2011-2012 гг.* Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах “Сэфер”; Музей “Евреи в Латвии”. С. 36–77.
- Федосеев, Л. (2005, 14 июня). Непонятно... *Час*. С. 2.
- Фридман, Г. (2004). *Что с нами случилось: Воспоминание*. Рига: Международное общество истории гетто и геноцида евреев.
- Хантингтон, С. (2004). *Кто мы?* Москва: Транзиткнига.
- Шац-Марьяш, Р. (1995). *Быль, явь и мечта: книга об отце*. Рига: SIA “ВОТА”.
- Шмуэль Буби Цейтлин. (1989). *Документальная история евреев Риги*. Израиль: [б. и.].
- Шнеер, А. (1999, 12 января). “Жизнь – это место, где жить нельзя”: необходимое уточнение к истории еврейского движения в Риге 20-80-х годов. *ЕК*. С 12.
- Шнеер, А. (1999, 15, 22 января). “Жизнь – это место, где жить нельзя”: необходимое уточнение к истории еврейского движения в Риге 20-80-х годов. *ЕК*. С 12.-13.
- Элкин, А. (1994, 16. сент.) *Уроки Холокоста, или Покаяние Отменяется?*
- Эренбург, И. (1953/1947). *Буря*. Москва: Государственное издательство Художественной Литературы.
- Ehrenburg, I. (1949). *The Storm*. New York: Gaer Associates.
- Эренбург, И. (1980). *Черная книга*. Иерусалим: Tarbut Publishers.

PIELIKUMI

1. PIELIKUMS

Intervija ar Eli Valku

(Intervija notikusi 2014. gada 4. augustā, tulkojums no krievu valodas)

D.B. Jūs pats piedalījāties pasākumos Rumbulā, kas notika 60. gados – vai cilvēki toreiz domāja līdzīgi? Jautāju to tāpēc, ka ir liecības, ka viedokļi, kā labāk šos pasākumus organizēt, atšķirās ne tikai organizatoru un varas redzējumā, bet arī aktīvistu un dalībnieku vidū?

E.V. Protams, es atceros. Lūk, piemēram, sieviete, kuru Jūs satikāt, viņa ir daudz tiešāks notikumu dalībnieks. Domāju, ka nebija lielas atšķirības starp pieejām pret citiem cilvēkiem, kādas atšķirīgākas orientācijas nebija. Gandrīz visi, kas piedalījās darbā Rumbulā, bija noskaņoti nevis procioniski, bet vienkārši cioniski noskaņoti. Darbs pie atmiņu iemūžināšanas par mūsu nogalinātajiem brāļiem un māsām bija svarīgākais uzdevums. Daudzi bija nodarbināti ar kapa vietu satīrīšanu, sakārtošanu vai uzstādīšanu, jo tur patiesi bija nogalināti viņu radnieki vai radnieku draugi. Cilvēki juta savu piederību. Šis ir viens no primārajiem darbiem, bet ne pats svarīgākais darba aspekts. Tā drīzāk bija kā demonstrācija padomju varas opozīcijai, kas visus bija “norakstījusi” pēc vienāda “piegriezuma” un rakstīja par viņiem kā par PSRS pilsoņiem.

PSRS atteicās atzīt to kā nacionālistiska līmeņa traģēdiju, jo visi bija “Padomju Savienības pilsoņi”. Tieši tāpēc ar laiku darbs ieguva pretošanās raksturu pret valdību, īpaši jau tādēļ, ka valdība sāka traucēt un vēlāk pat aizliedza to. Jau agrā organizētā darba etapā Rumbulā valdība sāka sekot līdzī gan ar atklātajām, gan ar slēptajām izsekošanas metodēm, lai noskaidrotu, kas ir šo darbu aizsācējs un kas to organizē. Patiešām, starp ebreju kopienām, kas aktīvi darbojās Rumbulā, bija tādi, kas ne vien vienkārši brauca, lai pastrādātu, salabotu vai sakārtotu kapa vietas, bet vēlāk arī brauca tādi, kas sāka organizēt mītiņus.

Šie mītiņi kļuva par civilu nepakļaušanos varai, un, lai gan tiem nebija izteikti cionisks raksturs, taču jaunieši, kas apmeklēja tos, visi runāja par Izraēlu, dziedāja Izraēlas vai cioniskas dziesmas, jo lielākoties tās bija saistītas ar viņu vecākiem. Ja mēs runājam par Latviju, domāju, ka Jūsu lasītājs to sapratīs, jo latvieši saprot atšķirību starp dažādajām Padomju Savienības pusēm – gan no politiskā, gan no socioloģiskā viedokļa. Ebreju būtība vai ebreju pašizpaušmes, pašapzināšanās elements Latvijā bija daudz attīstītāks par ebreju nacionālo apziņu Ukrainā, Krievijā vai man personīgu iemeslu dēļ tuvajā Baltkrievijā, jo, pirmkārt, gandrīz visiem Latvijas ebrejiem bija kādas saites ar radniekiem Izraēlā. Otrkārt, tā paaudze, kurai holokausta sākumā bija aptuveni 10 gadi, piedalījās cioniskās organizācijās, tieši tādēļ viņiem bija tā cioniskā apziņa, kas ietekmēja arī viņu uzvedību.

Ņemot vērā to, ka tas bija padomju laiks un ilgi pirms “perestroikas”, Hruščova “atkusnis” vēl tikai iesākās, daudzi baidījās. Man teica, ka, braucot uz turieni vienkārši pieminēt mūsu senčus, var nokļūt padomju varas “sarakstos”, viņi mūs izsekos un tā tālāk, taču toreiz tādām naivām man likās, ka tās bija pārspīlētas bailes. Vēlāk es sapratu, ka tā patiešām notika. Cilvēkus izsauca un jautāja, kādēļ Jūsu dēls brauc uz Rumbulu, vai zināt, ka tie ir cionistu mītiņi?

D.B. Vai Jūs atceraties, kā nokļūvat šajos pasākumos un kas tur sākotnēji notika?

E.V. Sāksim ar reāliem vēsturiskiem faktiem, un Jūs jau vēlāk izlemiet, kādu socioloģisku spriedumu vai analīzi var veikt. Es skaidri atceros datumu, kad pirmo reizi atbraucu uz Rumbulu, tas bija 1963. gada 19. aprīlis. Tajā laikā pāris Rīgas ebreju jau aptuveni divus gadus “iemina taku” parkā, lai tajos ierīkotu kārtību un atļautu vismaz brīvprātīgas talkas, taču neviens tās neatļāva un pat aizliedza. 1963. gada 19. aprīlī apritēja tieši 20 gadi kopš Varšavas geto sacelšanās. Cilvēki atbrauca uz Rumbulu, lai kaut kā atzīmētu šo sacelšanās datumu.

Šim braucienam nepiemita masu pasākuma raksturs, kāds bija pasākumiem vēlajos 60. gados. Autobuss nr. 30 izbrauca no Centrālās stacijas, un lielākoties šajā autobusā brauca ebreju jaunieši un dziedāja cionistu dziesmas. Tas bija 1963. gads. Divi paziņas, kas jau toreiz bija ebreju kustības aktīvistu, ieraudzīja vienu pieaugušu vīrieti jocīgā kažokādas mētelī, kas pastaigājās apkārt ar kameru un visu fotografēja. Viņi viņu notvēra un gandrīz piekāva, sabojāja viņam filmiņu. Vēlāk izrādījās, ka to cilvēku sauc Bubi Ceitlins, kas organizēja to visu un aizstāvēja to, taču paziņas sākumā to nezināja un baidījās, ka viņš vēlāk nodos visu varas iestādēm. Protams, vēlāk nekādu domstarpību starp viņiem nebija, jo izrādījās – visi bija cioniski noskaņoti.

Ņemot vērā, kā Jūs esat noteicis šo tematu, es vēlētos nerunāt daudz par Rumbulu. Domāju, ka Jūs vairāk interesē 1945., 1946., 1947. gadi. Man jums ir jānorāda, ka šajos pirmajos pēckara gados, īpaši Latgalē, kur atgriezās ebreji, kas paspēja aizbēgt uz Krieviju vai tie, kas dienēja padomju armijā, sāka uzkopt kapsētas vai izvietot tur pieminekļu plāksnes, kas dažkārt bija tikai laicīgas, lai vēlāk tās aizvietotu ar pastāvīgajām. No socioloģiskā viedokļa, tas bija pirmais, kas apvienoja šo cilvēku grupas. Vieni atbrauca no Krievijas pēc evakuācijas, citi – atnāca no armijas. Tas, kas šos cilvēku slāņus apvienoja, bija vēlme iemūžināt atmiņas par bojāgājušajiem.

Atšķirībā no citiem pilsoņiem PSRS, kas arī daudzviet izveidoja pieminekļus, šie cilvēki uz akmeņiem rakstīja ivrita valodā, ko neatļāva darīt padomju vara. Jūs droši vien zināt par Rumbulas pieminekļu vēsturi, uz pirmā ir rakstīts “Fašisma upuriem” trijās valodās. Pusgadu noritēja strīds, lai atļautu to uzrakstīt ivrita valodā. Tad, 1946. gadā, valdība vēl nebija skaidri izlēmusi savu nostāju šajā jautājumā. Piemēram, pilsētiņā, kurā nošāva manu vectēvu, netālu no Kārsavas, ir vieta Naudaskalns, kurā uzstādīja lielu pieminekli ar uzrakstu ivrita valodā. Rēzeknē vēl joprojām ir liels pieminekļis, ko atjaunoja 90. gados.

D.B. Vai cilvēki Rīgā zināja, ka šādi pasākumi notiek Latgalē vai citās vietās?

E.V. Visi tie vai lielākā daļa, kas rūpējās par pieminekļiem Latgalē, dzīvoja Rīgā. Pēc kara reti kurš atgriezās tajās pilsētās. Viņi dzīvoja Rīgā un brauca uz turieni, lai godinātu savus radniekus. Rēzeknē bija liela kopiena, taču bija arī daudz Rīgas ebreju. Kārsavā pēc kara bija 5 – 6 ģimenes. No Kārsavas, Rēzeknes vai Ludzas izglābās ļoti daudz cilvēku, jo paspēja tikt pāri padomju robežai. Turklāt padomju robeža bija slēgta, kad bēgļi atnāca, robežsargi viņus līdz pēdējam mirklim nelaida. Tā ļoti daudziem izdevās izglābties.

Uz [Meijera] Melleras grāmatas vāka ir pieminekļis ar uzrakstu ivrita valodā: “Te tika izlietas ebreju asinis”. Manuprāt, tas ir pieminekļis no 40. gadiem. Šajā ziņā Latvija atšķiras. Piemēram, Minskā 1946. gada 2. martā, vietā ar nosaukumu “Jama”, kas atrodas pilsētas centrā, tika nošauti 3 līdz 5 tūkstoši ebreju. Salīdzinājumā ar Rīgas geto, Minskas geto bija ļoti liels, tas jau ilgu laiku tur pastāvēja, to atvēra 1941. gadā un iznīcināja 1943. gada oktobrī. Tur jau 1946. gadā uzcēla pieminekli ar uzrakstu ivrita valodā. Internetā ir atrodams stāsts par pieminekli, kā tas tika celts, kas traucēja, kā viens dzejnieks Haims Matinskijs, kas bija kara invalīds, cīnījās, lai to pieminekli uzstādītu. Kad to pieminekli uzstādīja, tas bija milzīgs notikums visā Padomju Savienībā, jo nekur citur tāda nebija. Kad es atbraucu uz Minsku un man sāka stāstīt par šo pieminekli, viņi uzskatīja, ka ir vienīgie, bet es viņiem izstāstīju par Latvijas pieminekļiem.

D.B. Kā norisinājās piemiņas pasākumi reģionos pēc kara?

E.V. Daudzi Latgales ebreji vai tādi, kas dzimuši tajā pusē, rīkoja piemiņas pasākumus vai piemiņas lūgšanu. Parasti tas notika vasarā, kad norisinājās ebreju iznīcināšana Latgalē. Cilvēki no Rīgas īrēja autobusus, lai tiktu uz šiem pasākumiem, un Latgalē lasīja lūgšanas. Piemēram, Varakļānos pirms kara vairāk nekā 50% iedzīvotāju bija ebreji. Vienreiz arī es aizbraucu uz šādu piemiņas pasākumu, kurā pie senču kapiem lūdza. Tas notika 50. gadu beigās, toreiz tur bija aptuveni 10 ebreju ģimenes, kas pieņēma pie sevis daudzus pasākuma viesus. Šīs lūgšanas notiek arī mūsdienās, lai gan daudzi to pilsētiņu ebreji ir izbraukuši no valsts uz Izraēlu, ASV vai citām vietām, taču palikušie brauc uz šiem pasākumiem. Es, piemēram, pats braucu uz Rēzekni. Rēzeknē vai Ludzā parasti tas notiek trešajā augusta svētdienā, jo masu slepkavības Rēzeknē notika 21. augustā. Tur es redzēju, ka brauc jau šo Rēzeknes ebreju pēcteči, tajā skaitā arī bijušais Saeimas deputāts Jakovs Pliners, arī citi pazīstami ebreji.

Lai labāk izprastu kādus socioloģiskos aspektus, būtu jāizpēta Rīgas ebreju sociāli ekonomiskā stratifikācija. 50. gados Rīgas ebreji izteikti dalījās divās grupās – latviešu ebreji un iebraukušie ebreji. Skaidrs, ka tiem ebrejiem, kuri bija atbraukuši, nekādas izteiktas piesaistes šiem pieminekļiem nebija. Vēlāk 60. gados viņi tomēr arī piedalījās lūgšanu pasākumos. Taču, ja skatāmies uz 40.–50. gadiem, būtiska atšķirība bija dzimšanas vietas. Starp grupām nebija konfrontācijas. Bet kā sadalījums izpaudās izglītojoši sociāla stratifikācija. Kā piemēru var minēt tos, kas atgriezās no izsūtījuma Sibīrijā, jo uz Sibīriju sākotnēji izsūtīja tos, kas bija izglītotāki, līdz ar to arī turīgāki vai politiski aktīvi. Šie cilvēki arī atgriežoties, lai arī daudz ko izcieta, bija daudz izglītotāki, kulturālāki.

Tajā pašā laikā no sākotnējiem Rīgas ebrejiem palika ļoti maz... Tikai tie, kas paspēja aizbēgt, kas visbiežāk bija latgalieši. Daudzi ebreji darbojās tirdzniecības vai apkalpošanas nozarē. Bija arī daudz zinātnieku, ārstu vai juristu. Nebija krasu atšķirību starp šīm grupām jautājumā, vai vajag pieminekli Rumbulā, taču nebija arī vienotas izpratnes par to, vai vajag par to cīnīties, kā cīnīties un vai vajag riskēt. Bubi Ceitlins, kas bija izturējis 10 gadus Staļina nometnēs, gāja un cīnījās, lai šis pieminekļis tiktu uzstādīts. Man grūti teikt, kas notika 50. gados, jo biju pārāk jauns, taču atceros šos piemiņas pasākumu braucienus, atceros pieminekli Rēzeknē.

D.B. Vai 50. gados, antisemitisko uzskatu izplatīšanas laikā, netika pārtraukti šādi pasākumi? Vai, piemēram, 1953. gadā tie arī notika?

E.V. Domāju, ka baiļu sajūta bija tikpat liela kā Padomju Savienības laikā. Bet konkrēti par 50. gadiem man ir grūti teikt, jo 1953. gadā man bija tikai astoņi gadi. Es labi atceros, kā Staļinu apglabāja. Es toreiz mācījos Brīvības ielā, kad skolas direktore stāvēja un raudāja, bet viena cita paziņa teica, ka labāk viņa nomirtu, nevis Staļins. Te notika masu histērija.

Runājot par 60. gadiem... Šodien bieži vecāki cenšas ieinteresēt savus bērnus par ebreju vēsturi, par savu ebreju izcelsmi, taču bērniem tas neinteresē, viņi apmeklē diskotēkas un citus pasākumus. Tajā laikā situācija izpaudās citādi. Bērni kompānijas pēc vai, lai spītētos valdībai, bija ļoti ieinteresēti, tāpēc viņi aktīvi iesaistījās Rumbulas darbos. Vecāki daudzus mēģināja atrunāt vai pat aizliedza, jo baidījās. Lūk, šādi izpaudās padomju varas psiholoģiskais spēks. Piemēram, mans sievastēvs, bija advokāts, kas absolvēja Latvijas Valsts universitāti. Kad pastaigājās pa Brīvības ielu,

viņš savai meitai, manai sievai, teica, lai neskatās uz Brīvības pieminekli. Es toreiz nevarēju saprast šo stāstu. Izrādās, toreiz apkārt stāvēja ziņotāji un novēroja, kas skatās uz Brīvības pieminekli un kas – nē, tāpēc cilvēki baidījās.

Atgriežoties pie holokausta, ģimenes, kas brauca uz šiem piemiņu pasākumiem, baidījās braukt pat uz Rumbulu. Daudzi uzskatīja – ja viņi brauc uz Rumbulu, tad viņi riskē. Baidījās, ka atļaidīs no darba vai izsauks uz nopratināšanu. Protams, tas nebija bez iemesla.

D.B. Vai iespējams apgalvot, ka tie ebreji, kas šeit iebrauca pēc kara, aktīvi nepiedalījās šajos pasākumos 60. gados?

E.V. Grūti pateikt, jo es augu starp tiem ebrejiem, kas bija vietējie. Vēlāk komunicējot ar tiem jauniešiem, kas ir izauguši šeit, bet, kuru vecāki ir atbraukuši, sapratu – viņi bija padomju ļaudis. Viņi baidījās, nacionālā identifikācija viņiem bija sveša, lai gan vēlāk atklājās, ka daudziem no viņiem ir radnieki Izraēlā, no kuriem viņi baidījās vai nemaz negribēja pazīt. Es izaugu ģimenē, kur tēvs bija Palestīnā, tāpēc mēs sarakstījāmies visu laiku. Taču tajā pašā laikā, jāraugās uz šo jautājumu plašāk. Manai sievasmātei bija divi brāļi un māsa, kas dzīvoja Āfrikā. Nekad no viņiem neesam saņēmuši pat vēstuli, jo radnieki baidījās uzrakstīt vēstuli. Kāds saņēma mazas zīmītes ar “*How are You? We are fine.*” Jo, ņemot vērā padomju varu, viņi baidījās rakstīt kaut ko vairāk. Latvijas ebreji pa īstam iepazīna padomju varu tikai 40. gados, savukārt citi – jau no 1917. gada, kas varētu būt iemesls šīm bailēm. Tas ir loģiski. Kāpēc cilvēkam individuāli braukt līdz Varakļāniem uz mazu pasākumu un riskēt? Tad, kad Rumbulā šiem pasākumiem sāka piešķirt masu nozīmi, tad gan brauca vairāk.

D.B. Kāds bija vislielākais aptuvenais cilvēku skaits, kas atbrauca uz Rumbulas pasākumiem?

E.V. Te būtu jāizšķir divu veidu pasākumi. Bija talkas, kad brauca vienkārši strādāt ar lāpstām un grābekļiem, bija pat cilvēki, kas nodarbojās ar lauksaimniecību, ar mašīnām vairumā veda instrumentus, lai tos iedotu strādniekiem un sakoptu kapu vietas. Šādos pasākumos piedalījās aptuveni 30 līdz 40 cilvēki, kas pārsvarā bija jaunieši.

Dienās, kad notika piemiņas mītiņi (par tiem informāciju nodeva viens otram – “*mouth to mouth*”) piedalījās 150–200 cilvēku, varbūt pat vairāk. Valdībai tas ļoti nepatika, tāpēc viņi sāka uzstādīt nožogojumu. Iniciatīvas grupa lūdza palīdzību rajona komitejai, jo par vietu formālā atbildība bija rajonam, nevis pilsētai. Viņi piekrita, ka tiek organizēts mītiņš par godu nogalināto piemiņai, taču atsūtīja uz turieni policiju un mašīnas ar skaļruņiem, uzstādīja padomju mūziku. Viņi izdarīja visu, lai mūsu ceremonijā, kurā tika lasīta nacionālā dzeja un runāts par nogalinātajiem ebrejiem, nekas no tā nebūtu dzirdams. Ceitlīna grāmatā par ebreju vēsturi Rīgā ir konkrēti skaitļi, cik šādos pasākumos bija apmeklētāju. Varbūt bija arī kādi lielāki pasākumi, kurus apmeklēja vairāk cilvēku.

Ar laiku cilvēki baidījās mazāk. Sinagogā tika pakarināta lapiņa, par to, ka rudens svētkos notiek tikšanās Rumbulā. Tas ir neoficiāls pasākums, tevi varēja notvert un apcietināt, bet lapiņu pakāra. No šīs lapiņas daudzi arī uzzināja par pasākumu. Uz Rumbulu varēja tikt ar autobusu vai ar vilcienu. Kaut kādā mirklī valdība pazaudēja savu kontroli un cilvēki pārstāja baidīties un pat sāka darīt lietas, kuras pieaugušie uzskatīja par nevajadzīgām, piemēram, viņi brauca un dziedāja cioniskas dziesmas, kas bija tiešs izaicinājums valdībai, jo viņi varēja šo pasākumu aizliegt.

Domāju, ka atsevišķi mirklī, kas saistīti ar holokaustu un ebreju kopienu Latvijā, var tikt saskatīti tajā cilvēku grupā, kurus izglāba Lipke un kas arī pēc kara turpināja ar viņu uzturēt kontaktus, jo tas bija saistīts ar holokaustu. Veidojās būtiska atšķirība starp “mūsējie” un “iebraukušie”, piemēram, bija mākslinieks [Josifs] Kuzkovskis, kas zīmēja holokausta tēmām veltītus darbus, ap viņa daiļradi arī izveidojās cionisma grupa.

D.B. Runājot par pārējiem iedzīvotājiem – krieviem, latviešiem, vai viņi vēlējās uzzināt vairāk?

E.V. Domāju, ka liela daļa latviešu un krievu par holokausta upuru atmiņas iemūžināšanas aktivitātēm nezināja un nemaz nevarēja uzzināt. Paši ebreji nemēdza izplatīt informāciju saviem kaimiņiem vai kolēģiem, jo uzskatīja, ka tas ir tikai ebreju temats, ebreju aktualitāte. Arī avīzēs par to neko nerakstīja. Varbūt kaut kas tomēr parādījās rajonu avīzēs. Bija gadījums, kad ziņoja, ka Salaspils komiteja organizē šo mītiņu Rumbulā. No kurienes par to varēja uzzināt? Grūti pateikt, ebreji par šiem pasākumiem stāstīja savējiem, tādā veidā arī aicinot arvien vairāk cilvēku.

D.B. Jūs arī piedalījāties badastreikā Maskavā, kā tas notika?

E.V. Uz Maskavu uz bada streiku no Latvijas brauca 50 cilvēku. Es uz Maskavu devos divas dienas pirms, lai ar disidentiem sarunātu, ka ir jāatbalsta šī cionistu varas pretošanās demonstrācija.

D.B. Vai Jūs arī lasījāt kādu no tolaik ceļojošajiem “samizdat” izdevumiem?

E.V. Bija grāmata par Varšavas geto, kuru nelegāli pagrīdē nodeva viens otram. Tā bija grāmata, kas bija svarīgs ebreju pašapzināšanās avots. Jo tajā grāmatā tiek atainota pretošanās kustība, kas ir daļa no Izraēlas eposa. Par vietējiem autoriem grūti teikt, toreiz es nezināju, ka kaut ko izplata. Daudzi rakstīja zīmītes, ne tikai [Īzaks] Kleimans un [Elmārs] Rivošs, bet es to nezināju.

D.B. Jūs teicāt, ka piedalāties lemšanā par to, kam piešķirt apbalvojumu “Taisnīgais starp tautām”. Bija gadījumi, kad viens cilvēks glāba un nogalināja vai kā citādi līdzdarbojās slepkavībās. Kā Jūs uz to raugāties un kāds ir lēmums tādās situācijās?

E.V. Tas ir paš aizsardzības faktors. Lai sekotu bara instinktam, vīrišķību, drošsirdību nevajag. Lai riskētu ar savu dzīvību vai bērna, un izglābtu vienu vai divus cilvēkus, ir jābūt drošsirdīgam. Šeit visi zināja, kas draud par ebreju glābšanu. Lai piešķirtu šo titulu “Taisnīgais starp tautām”, cilvēkam būtu jāriskē ar savu dzīvību, otrs kritērijs ir tas, lai cilvēks, kas slēpa, ēdināja vai dabūja viltotos dokumentus, darītu to bez atlīdzības, bet ir vēl daudzi citi kritēriji.

2. PIELIKUMS

Intervija ar Menahemu Barkahanu (Intervija notikusi 2014. gada 19. septembrī)

D.B. Kāda ir Geto muzeja koncepcija?

M.B. Mūsu filozofija ir panākt, lai ar burtu un ciparu palīdzību ebreju vēsture sāktu dzīvot mūsdienās. Kā zināms, pirms Otrā pasaules kara Latvijā bija 93 000 ebreju, mēs zinām par 76 [sic!] 000 Latvijas ebreju, kas gāja bojā holokausta laikā. Daži izdzīvojušie palika šeit, daži glābās bēgot, un pēc kara daudzi meklēja savus tuviniekus, rakstot dažādās pieteikuma anketās dažādas vārdu un uzvārdu versijas, lai palielinātu iespēju viņus atrast. Dažreiz rakstīja viena cilvēku uzvārdu pat trīs vai četros variantos. Vēl 25 tūkstoši ir nogalinātie Rietumeiropas ebreji, kurus atveda uz Rīgu ar konkrētu mērķi – nogalināt. Un ir arī 3000 ebreji no Terēzenšates lēģera. Tā bija koncentrācijas nometne, kur bija sadzīta visa Eiropas kultūras elite. Katrs, kurš kaut ko nepareizi izdarīja, tika aizsūtīts uz Rīgu. Mēs par piemiņu šiem cilvēkiem esam sagatavojuši vēstures izstādi, kurā apkopota 108 cilvēku vēsture – katrs kubs ar sveci iekšā ataino šo vēsturi, moto ir: “Katrs paliek dzīvot”.

Mums ir vēl viens projekts, mēs gribam izveidot kontaktu ar Vācijas pilsētām, no kurām tika atvesti ebreji. Mums būs siena, mēs mēģināsim izbūvēt izstādi vagonā, reālā vai imitācijā – es neticu, ka mēs atradīsim oriģinālu vagonu. Un mēs atvedīsim uz Rīgu izstādi par tām kopienām, kas tika nogalinātas Rīgā – viņi dzīvoja tur, bet viņi nomira šeit. Rīga ir drusku aizmirsta no tā viedokļa, ka šeit notika šausmīga, baismīga traģēdija, 90% Rīgas ebreju tika iznīcināti. Tagadējā Rīgas kopiena ir skaista, stipra, interesanta kopiena, bet tā nav oriģinālā ebreju kopiena ar Latvijas ebreju mantojumu un zināšanām. Mēs gribētu to uzbūvēt, lai vismaz kādā ziņā tas paliek un saglabājas.

Mēs sagatavojām sienu. Vienā pusē 25 000 vārdu, statistika. Pēc 60-70 gadiem mēs esam atraduši iespēju pieminēt katru no viņiem, līdz tam tas nebija iespējams. Tā ir personālā piemiņa, mēs nerunājam par visu grupu kā masu 25 000, mēs runājam par 25 000 personību – kas viņi bija, kur viņi dzīvoja, kas ar viņiem notika. Cilvēki nāk pie mums, redz savu tuvu radnieku fotogrāfijas un saka, ka nekad nav tādās redzējuši. Tas pats ar 66 [sic!] 000 Latvijas ebreju, tā pati ideja, simbolisks personālās piemiņas akmens. Šo mēs esam izveidojuši kā tuneli. Ideja ir, ka šī ir negatīva, tāpēc slēgta telpa. Vienā pusē bija izstāde par antisemitisko propagandu un otrā pusē nogalināto vārdi. Antisemitiskās propagandas materiālus tagad esam noņēmuši, bija daudz neskaidrību. Ceļš ir bruģēts ar oriģināliem akmeņiem no Ludzas ielas, pa kuriem staigāja geto ebreji. Blakus ir plānots piemineklis ebreju glābējiem, trīs metri augsts, katram glābējam būs lapiņa ar viņa vārdu. Ideja, ka katrs cilvēks ir kā koks dabā – cik dziļas viņa saknes, tik stiprs viņš pats.

D.B. Bet muzejā ir atainoti ne tikai holokausta notikumi?

M.B. Jā, mēs interesējamies ne tikai par holokaustu, bet arī par ebreju senāko vēsturi, kas viņi bija, kā dzīvoja, ko darīja? Mūsu ekspozīcijai ir vairāki virzieni, ir informācija par reliģiju – sinagogām un rabīniem. Mēs sagatavojām precīzus Latvijas sinagogu modeļus mērogā 1:50. Sinagogas Gogoļa ielā, Liepājas un Jelgavas sinagogu, Piltenes un Tukuma sinagogu modeļi ir apskatāmi.

Ir informācija par ebreju vēsturi, mēs strādājam pie ebreju ģeneoloģijas izpētes. Mums ir oriģināla 160 gadus veca māja, kādās dzīvoja ebreji – es gribēju nopirkt oriģinālu ebreju māju, ar visiem papīriem un visiem dokumentiem, un es nopirku. Māja ir 160 gadus veca. Mēs izlasījām vienā liecībā, ka uz sienām geto bija izlīmētas avīzes. Es nopirku oriģinālās avīzes no 1925. līdz 1939. gadam, šeit jūs varat lasīt Latvijas vēsturi. Vēlāk tā kļuva par geto mājiņu, tādā dzīvoja 30 cilvēki, katram bija 4 kvadrātmetri.

Mums ir ģeogrāfiska karte četrās valodās, kur bija sinagogas, kapsētas un nogalināšanas vietas, sīka informācija četrās valodās. Viss, ko es šeit daru, konceptuāli arī valsts valodā. Mums ir arī informācija par 1941. gada 14. jūnijā deportētajiem ebrejiem, kas bija 12 % no visiem deportētajiem. Mums ir ebreju filozofija – ebreju alfabēts. Tajā pagaidām ir 7 burti, bet drīz būs visi, gandrīz ir jau gatavi, tie ir veidoti no 200 gadus veca koka.

Mēs esam izdevuši daudzas grāmatas – reliģisko literatūru, grāmatu par sinagogām, grāmatu par ebreju kapsētām, grāmatu par ebreju virtuvi, grāmatu mana tēva piemiņai, viņa vārdā, viņam par piemiņu ir nosaukta arī iela, Ērika Jēkabsona darbu par ebrejiem – aizmirstajiem karavīriem Latvijas armijā, septiņās valodās izdots darbs ar nosaukumu “Ebreju iznīcināšana Latvijā”, izdota no jidiša tulkotā Mendēļa Bobes “Ebreji Latvijā”. Mūsu princips ir tulkot valsts valodā. Šobrīd cenšamies izdot Maksa Kaufmana 1947. gadā izdoto atmiņu grāmatu, tam ir bijusi liela pretestība, bet drīzumā izdosim arī latviski – profesors Andrejs Ezergailis ir uzrakstījis recenziju, Aivars Stranga solīja uzrakstīt divu nedēļu laikā, Marģers Vestermanis negribēja rakstīt, viņam nebija atļauts rakstīt, teiksim tā. Grāmatā būs arhīva fotogrāfijas un 900 komentāri, tā ir šausmīga, bet interesanta grāmata. Viņš apvaino visus latviešus kā slepkavas, bet viņš nevarēja zināt, ka bija 400 glābēju. Mums šobrīd norit darbs pie 15 grāmatām.

Muzeja teritorijā darbojas izstāžu zāle, bērnu mākslas studija, kurai mēs dodam bezmaksas telpas. Plānojam šai teritorijā atvērt sinagogu, porcelāna fabriku – tā ir laba ideja, ebreju virtuvi – Košera restorānu, konferenču zāli. Projektos ir ieguldīti apmēram miljons dolāru.

Mēs rīkojam ebreju kultūras festivālus, konferences “Ebreji mainīgajā pasaulē”, cerams, ka izdosies sarīkot arī šogad. Cenšamies iegūt, strādāt ar arhīviem. Mums ir arī vēl viens projekts – mazā ebreju enciklopēdija. Es strādāju pie kultūru komunikācijas, nenormāls rabīns – ko var darīt, pārstāvu ebreju konfesiju pie [Manuela] Barozu Briselē. Mums ir iecere muzeju padarīt par nacionāla mēroga zinātnisku projektu.

D.B. Kāda Jums ir sadarbība ar citām ebreju organizācijām? “Dzīvo gājienā” bija daudz cilvēku, bet šķiet, ka nebija gandrīz neviena no citām ebreju organizācijām?

M.B. Tie ir mazie žīdu kari. Kad mums šeit muzejā nekā nebija, viss bija kārtībā, bet tad, kad redzēja, ka mēs šeit tik daudz darām, kļuva greizsirdīgi. Es esmu vecais ebrejs. Mani draugi sešdesmitajos gados nerunāja krieviski. Josifs Mendelevičs sešdesmitajos gados sēdēja cietumā kopā ar Gunāru Astru, un viņi teica, ka nerunās suņu valodā. Mēs bijām tā pati grupa. Pēc tam es aizbēgu. Līdz 1966./1967., pēc tam Gruzijā, Taškentā, tur es mācījos, tas bija tāds pagrīdas pasākums. No PSRS es izbraucu 1969. gadā, pirms tam izbraucu visu PSRS. Mans tēvs bija virsrabīns Natans Barkans. Es gribu darīt to, ko mēs šeit darām. “Dzīvo gājienā” mums šogad bija apmēram 250 cilvēku, bet tas nav svarīgi. Galvenais ir darīt. Dievs prasa no mums, lai mēs darām. Es nebaidos, ka varu izdarīt kļūdu. Mēs darām, pareizi vai nepareizi – lai pēc tam spriež. Ja, piemēram, mūsu izstāde par antisemitisma propagandu būtu palikusi arhīvā, mēs neko nezinātu, tagad varam domāt, kā izdarīt labāk.

3. PIELIKUMS

Intervija ar Ābramu Kleckinu (Intervija notikusi 2014. gada 13. oktobrī)

D.B. Kā veidojās atmiņa vai zināšanas par holokaustu padomju periodā?

Ā.K. Padomju laikā jau praktiski holokausta nebija. Latvijā bija vienīgais pieminētais holokaustam, kur bija uzrakstīts, ka te apbedīti fašisma upuri.

D.B. Tas bija Rumbulā?

Ā.K. Jā.

D.B. Un Jums kā mediiju darbiniekam bija skaidrs, ka tas ir temats, par kuru runāt un rakstīt nedrīkst?

Ā.K. Jā, tāda temata nebija. Padomju Savienībā tika lietots jēdziens “sovetskiye graždaņi” [padomju pilsoņi]. Un šāda terminoloģija tika lietota visur, arī, piemēram, Kijevā. Bet vienlaikus vēl kara laikā sākās izteikts antisemitisma vilnis. Apmēram ap 1942./1943. gadu sāka parādīties informācija, ka karš tika uzsākts, lai iznīcinātu ebrejus, bet oficiāli tas tolaik nekur netika rakstīts. Kaut kāda informācija sāka parādīties [Nikitas] Hruščova un [Leonīda] Brežņeva laikā, īpaši pirmajā periodā. Būtiska nozīme bija Staļina antisemitisma kampaņām, kas sākās pēc Izraēlas nodibināšanas.

Tas ir interesants jautājums, jo, no vienas puses, bez Maskavas šī valsts netiktu izveidota. Vairums entuziastiskāko Izraēlas dibināšanas iniciatoru un aizstāvju nāca no Austrumeiropas un bija kreisi noskaņoti, ne komunistiski, bet izteikti kreisi. Bet, no otras puses, finansiālais atbalsts nāca no ASV ebreju organizācijām. Tas nepārprotami nozīmēja konflikta attiecības. Padomju vara šajā laikā centās izveidot padomju ebreju republiku. Šādas idejas cirkulēja jau trīsdesmitajos gados, un tam tika veltītas būtiskas pūles, tai skaitā tika uzņemtas filmas ar mērķi veicināt šo projektu. Bet pēc kara būtisks ebreju īpatsvars izveidojās Ukrainas dienvidu rajonos, Krimā, un radās ideja par šāda projekta veidošanu šai apvidū. Tas beidzās ar to, ka parādījās baumas par ebreju izsūtīšanu.

D.B. Tas notika pirms Staļina nāves?

Ā.K. Jā, tieši pirms. Bet tur jau vēl šobrīd nav īstas skaidrības, visi dokumenti nav sakārtoti. Bet par to, ka tas tiešām tā bija – tas ir fakts. Tā ir tā spilgtākā varas attieksmes izpausme. Man jāsaka, ka mēs pat savā laikā, veidojot dokumentus Tautas Frontei, piedāvājām tekstu, kas diemžēl tur nepalika. Es piedāvāju ierakstīt, ka vajag dot pilsonību ebrejiem no citām padomju republikas valstīm kā politiskajiem bēgļiem, jo faktiski tās bija tipiskas bēgļu gaitas.

Latvijā palika aptuveni 450 ebreju. Vēlāk sāka braukt atpakaļ tie, kas bija paspējuši evakuēties. Piemēram, mēs izbraucām 28. [jūnijā]. Bijām Durbē, Smiltēnē, pie Pleskavas, bet ļoti daudzi netika nekur. No 94 000 Latvijas ebreju 74 000 tika iznīcināti. Vēl būtiska daļa aizgāja bojā Sibīrijā, jo, ja vērtē procentuāli, tad 1941. gada deportācijās ebreji cieta procentuāli visvairāk. Šajā gadījumā jau neskatījās pēc tautības, tā bija sociālā izsūtīšana, nevis nacionālā. Vārdu sakot, bija arī tādi, kas palika ārzemēs un kopumā Latvijā pēc kara dzīvoja diezgan vai vairāk par trim līdz četriem tūkstošiem kādreizējo Latvijas ebreju.

Bet līdz astoņdesmitajiem gadiem kopienas sastāvs būtiski mainījās. Visizteiktāk 70. gados, kad notika lielākā izbraukšana. Latvijas ebreji bija aktīvākie no tiem padomju republiku ebrejiem, kas centās izbraukt. Vienlaikus Latvijā sabrauca ļoti daudz Krievijas, Ukrainas un citu republiku ebreju. Un šo grupu [iebraucēju un vietējo ebreju] starpā sapratnes īsti nebija tāda iemesla dēļ, ka viņi nezināja valodu, un iebrācējiem nebija nekāda priekšstata par vietējo ebreju kultūru kā tādu. Neatkarīgi no ticības. Arī mana ģimene atzīmēja ebreju reliģiskos svētkus. Tas bija vairāk dzīvesveids, nevis reliģisks rituāls, bet šis dzīvesveids bija būtisks ļoti mazajā Latvijas ebreju kopienā.

Pirms Pirmā pasaules kara tā Latvijas daļa, kur vēlāk dzīvoja mana ģimene, nebija ļauta ebrejiem. Manējie dzīvoja Madlienā. No Madlienā pārvācās uz Smiltēni 1921. gadā. Jāsaka, tur kopiena bija neliela. Es mācījos tāpat kā visi bērni – bija jāmācās jidišs un latviešu valoda. 1. klasē es sāku mācīties krievu skolā. Šī valoda man arī ir praktiski kā iedzimta. Iemācījos, vēl bērns būdams.

D.B. Vai un kā Smiltēnē pēc kara noritēja iznīcinātās ebreju kopienas piemiņas pasākumi?

Ā.K. Kopiena bija iznīcināta.

D.B. Pilnīgi?

Ā.K. Tātad tajā 28. [1941. gada 28. jūnijā] naktī izbrauca četras smagās mašīnas ar bēgļiem. Pamatā tie bija ebreji, bet bija arī tā dēvējamie aktīvisti. Tie, kas baidījās. Bet ebreji palika ļoti nedaudzi, varētu būt kāds pussimts. Tie,

kas palika... Varētu teikt, ka tā nebija inteliģence. Palika tie, kas uzskatīja: “Vai tad mēs vāciešus nepazīstam? Ko mēs brauksim?” Te es atstāstu to, ko cilvēki reāli teica. Viņiem nebija iespējas pārliecināties par to, kas būtu noticis, ja vācieši šeit nonāktu un rīkotos, jo atbrauca zilais busiņš. Un, kā man stāstīja paši smiltenieši, tas viss notika vienā dienā, nebija nozīmes, vai tu bija veca sieviete vai mazs bērns.

Bet par smilteniešiem jāsaka, ka pēc tam, kad varas nomainījās, viņi izrādīja līdzjūtību un bija satraukti par notikušo. Mēs nedzīvojam atsevišķi. Mēs visi spēlējamies kopā. Nācām ciemos viens pie otra. Pie galda sēdējām. Nebija nekādu nozīmīgu aizspriedumu, es neko tādu neatceros. Pie tēva nāca draugi, mūsu mājās es nekad nedzirdēju, ka tiktu aprunāti latvieši – šitādi vai tādi. Sadzīvoja ļoti labi, man šķiet, ka manu tēvu cienīja, un galvenais nosacījums bija, vai labs cilvēks, nevis tautība.

D.B. Kas notika ar nogalināšanas vietu? To iekopa pēc kara, vai tā vienkārši aizauga?

Ā.K. Palikušos ebrejus vienkārši, tā sakot, noslaktēja. Cik es saprotu, aizveda visus prom. Tur uz vietas mirstīgās atliekas nepalika. Neko nevaru vairāk pateikt. Nezinu. Protams, diemžēl dažādu iemeslu dēļ šajā traģēdijā ļoti aktīvi piedalījās latvieši. Ne tāpēc, ka latvieši. Dažādu iemeslu dēļ. Daži vienkārši bija draņķi. Bija tādi, kas gribēja iedzīvoties. Bija tādi, kas skaidroja kaut kādas attiecības. Visdažādākie. Bija tādi, kas gribēja izpatikt. Un bija vēl viena veida cilvēki – viņiem bija pamats noticēt vācu propagandai.

Kad sāka uzrakt kapus, tās bedres cietumos, un rādīt cilvēkiem un teikt, ka to visu žīdi izdarīja un žīdi esot bijuši tie, kas visu to rīkoja, tā bija baismīga propaganda. Bet es varu saprast to, ko jūta cilvēki, kas redzēja to, kad tika uzrakti kapi. Tie pat nebija kapi, bet vienkārši bedres. Tur bija arī viņu draugi, tuvinieki. Tāpēc savervēt nebija nemaz tik grūti, bet šo situāciju ir grūti vispārināt.

D.B. Kāds 1949. gadā un īpaši – 1953. gadā bija sabiedrības noskaņojums? Vai varēja just, ka antisemitisma kampaņa radīja naidu?

Ā.K. Tur atkal ir dažādas tās lietas. Jāsāk jau ar to, ka ebreji arī ir ļoti dažādi. Ebreji savā ziņā ir pat spilgtāk sadalīti. Tā cīņa, kad mēdz izvēlēties, kā dzīvi pavadīt – kā absolūti pozitīvam vai kā absolūtam draņķim. Redzamākie bieži vien ir tie draņķi. Protams, bija ļoti daudz ebreju inteliģentu, ārstu, advokātu – godājami cilvēki, bet bija arī citādi.

Jau padomju laikos iznāca tāds darbs, kuru bija sarakstījis ne pārāk plaši pazīstam latviešu prozaiķis... Tagad nevaru atcerēties vārdu. Es viņu arī pazinu, un viņš pats man šo grāmatu uzdāvināja. Šis minētais cilvēks uzrakstīja par savu bērnību. Viņš bija no Kurzemes. Visa bērnība viņam bija laukos, un tur ebreji spēlēja lielu lomu – viņi apgādāja cilvēkus ar visu ko. Katrs no viņiem prata kaut ko, kas bija cilvēkiem vajadzīgs, viņi bija nepieciešams kontingents dzīves iekārtošanai laukos. Par viņiem smaidīja un smēja tā, kā tas ir latviešu anekdotēs. Turklāt gandrīz līdz 30. gadiem anekdotes bija nevis ļaunas, bet gan foršas. Arī grāmatā, ko pieminēju, nebija antisemitisma kā dzīves sastāvdaļas. Vēl viena būtiska lieta – arī baznīcā nebija antisemitisma. Draudzēties nedraudzējās īpaši, bet arī nenaidojās, sadzīvoja kopā.

D.B. Vai iespējams apgalvot, ka vēlīnā Staļinisma kampaņas sabiedrības noskaņojumu īpaši neietekmēja?

Ā.K. Es domāju, ka ne. Pārāk aktīvi, ne. Tie bija galvenokārt tie paši, kas piespēlē varai. Citādi ir grūti pateikt. Es, visu dzīvi nodzīvojot Latvijā, neesmu sastapis antisemitiskas izpausmes pret sevi personīgi. Protams, kad mani gribēja iecelt par galveno redaktoru, bija problēmas. Bet tā bija padomju kadru politika, un tas bija cits jautājums. Kadru jautājums. Centrālā komiteja tur noteica lietu kārtību. Bet tas jau nav antisemitisms. Es to nekad nejauca. Es to esmu piedzīvojis, bet neuztvēru to, ka tas būtu vērsti konkrēti pret mani kā cilvēku.

Piemēram, mani neuzņēma... Mana izvēle tolaik bija ļoti neparasta. Es aizgāju uz humanitāro fakultāti, kur puiši negāja, bet es aiz pārliecības gāju studēt filologos. Turklāt es gribēju tieši krievu filologos. Sešos gadus es tur ieguvu milzīgu kultūras pieredzi. Tad es sāku kļūt par īstu lasītāju. To pašu krievu literatūras klasiku, kas ir vērtība pati par sevi. Milzīga bagātība. Tieši tas ētiskais moments, kas tur ir ielikts. Šajā ziņā viņi varbūt apsteidza pasauli. Es atceros, ka man 5. klasē sāka mācīt vācu valodu kā svešvalodu. Man ļoti ātri kļuva skaidrs, ka es nezinu šo valodu, bet es zinu jidišu, tāpēc zinu vairāk.

Es ļoti gribēju to visu, jo es zināju, ka es varēšu iet tālāk. Es aizbraucu studēt uz Ļeņingradu, ļoti labā augstskolā. Mani uzņēma. Neskatoties uz visu, ka, protams, bija norādījumi. Man eksāmenā salika kļūdas, kuru man nebija, pazemināja atzīmi. Un neparko nedeva pašam palasīt to tekstu. Krievu gramatika ir grūta. Tādā nozīmē, ka runā citādi, nekā raksta, bet es rakstu krieviski vispār bez kļūdām! Man pierakstīja tās kļūdas, tekstu nerādīja, bet tik un tā sanāca, ka es vēl tā kā tieku iekšā. Bet tad vēl palika eksāmens vēsturē. Vēl skolā man bija skolotāja, kas ļoti ātri saprata, ka mani tas interesē un es tiešām saprotu. Kamēr citiem skolēniem kaut ko atprasīja, viņa man nesa grāmatas un teica: “Nu tu te pasēdi, palasi.”

Bet eksāmenā mani noturēja kā pašu pēdējo, līdz vienpadsmitiem vakarā. Mēs palikām divatā ar pasniedzēju. Atbildēju uz jautājumiem. Ielika labi. Es jautāju, kāpēc labi? Pasniedzējs man atbildēja: “Jūs labi atbildējāt, tāpēc arī labi.” Es biju satriekts, pirmo reizi biju saticies ar oficiālu antisemitismu. Es par tādu nezināju. Kad atgriezos savā skolā Latvijā, mans direktors bija satriekts par manu stāstījumu. Viņš man piedāvāja nākt par pionieru vadītāju. Un šeit viss bija kārtībā. Tādas tās lietas Latvijā. Daudzi brauca uz Latviju, jo te varēja dabūt iespēju studēt. Un arī pieklājīgu darbu

varēja dabūt. Bija lieliski speciālisti. Varēja parādīties tādi izcili cilvēki kā Solomons Hillers un nodibināt vispasaules nozīmes institūtu.

Katrā ziņā es nesaprotu tos, kas runā tādās kategorijās: latvieši – nacisti vai krievi – slepkavas. Es tos nesaprotu. It sevišķi, ja runa ir konkrēti par latviešiem. Mana visa pieredze – arī tas, kā es izveidojos kā cilvēks, kā es varu atteikties no tās daļas, kas manī ir latviskais? Es jau no tā nekur nevaru tikt. Ja es kaut ko sliktu pasaku, tad to, ka latvieši bieži paši sevi nodod. Nesaprot, cik viņi paši slikti mēdz būt. Un tad visu laiku sūkstās, acīmredzama tendence meklēt vainīgos. Ilglaicīgi ienaidnieki ir krievi, tagad pat Eiropa ir vainīga. Bet, ja vainīgais vienmēr ir cits, tas nozīmē, ka ir mazvērtības komplekss. Nespēja kritiski paraudzīties uz sevi, tikt galā ar savām iedomām, ar savu dzīvi. Par to vajag runāt. Tas ir ļoti svarīgi. Neviena latviešus nevar iznīcināt – ne kultūru, ne cilvēkus. Ar nosacījumu, ka latvieši paši kops un attīstīs savu kultūru, un nemitīgi nebaidīsies no tā, ka kāds var kaut ko nodarīt. Man visu laiku gribas pajautāt, vai šie ir sliktākie laiki latviešu tautai? Ko jūs visu laiku sūdzaties?

D.B. Jūs jau minējāt to, ka ebreju kopiena nebija vienota, ja tas vispār ir iespējams, bet vai tas attiecas arī uz sešdesmito gadu norisēm Rumbulā?

Ā.K. Sākumā vietējie nepieņēma pēc kara iebrukušos ebrejus, jo tie nesaprata kultūru, nepārzināja tradīcijas, tāpēc iebraucēji gandrīz nekur [kultūras dzīvē] nepiedalījās. Tad pamazām, pamazām tika rasta saprašanās. Es varētu būt viens piemērs. Es apprecēju ebrejieti, bet Ukrainas ebrejieti. Viens no iemesliem varēja būt, ka mammai būs prieks [smejas]. Mēs ar mammu dzīvojām atsevišķi un reti tikāmies, bija daudz darba.

Bet, vispārīgi skatoties, ar laiku notika tuvināšanās, iespējams, šie iebraucēji varēja palīdzēt vietējiem ebrejiem. Viens no iemesliem bija, ka šejienes ebreji paši nebija bijuši bēgļu gaitās. Un tika sludināts, ka jāzina krievu valoda. Uz šīs bāzes arī veidojās sakari...

D.B. Tiem cilvēkiem, kas ieceļoja, tuvinieki vai līdzciltieki nebija nogalināti šeit. Viņi atbrauca no pilnīgi citas vietas. Vai tas ietekmēja pieminēšanu?

Ā.K. Tajā laikā upuri tuvinieku vidū visiem bija upuri. Tie, kas nebija nogalināti šeit, tie aizgāja bojā frontē. Es nevaru piedot [Josifam] Staļinam ne tikai Gulagu un visu ar to saistīto, bet divus skaitļus. Vācieši sāka karot divus gadus agrāk, nekā krievi un karoja daudzās frontēs. Viņiem karā aizgāja bojā 11 miljoni. Padomju armija nolika uz altāra – pēc oficiāliem datiem – 26 miljonus. Faktiski šī absolūtā vienaldzība pret cilvēku ir briesmīga. [Georgijam] Žukovam, kad viņu vienreiz nokaitināja, taču bija teiciens: “Babi novih naražajut” [Vecenes jaunus sadzemdēs].

Ja par pieminēšanu, tad tā sāka veidoties sešdesmitajos gados – man ar to tieša sakara nav, es vispār dzīvoju diezgan tālu no tā visa. Varbūt es biju ļoti aizņemts, varbūt tāpēc, ka vecāki nebija īsti aktīvi. Tā sanāca. Bet te organizējās pagrīde. Tā bija tā pagrīde, kas faktiski organizēja lidmašīnas zagšanu. Tā bija tā, kas panāca Izraēlas palīdzību un starptautisko spiedienu, kura rezultātā atpirka šos ebrejus. 1972./73. gadā atpirka. Aizbrauca ļoti daudzi. Turklāt vajadzēja atstāt visu. Nedrīkstēja paņemt līdzi pat praktiski neko, nekādus dokumentus. Vajadzēja maksāt par izglītību. Bija daļa amatu, kur nevarēja būt nekādi ebreji, tādējādi izpaušanās galējs nacionālisms.

Šeit uz vietas latviešu pagrīde nebija ļoti nopietni ņemama, turklāt tā nebija kareivīga, tā drīzāk bija kultūras pagrīde. Daudz tulkoja no neatļautām grāmatām, iztulkoja un izplatīja [Aleksandru] Solžeņicinu. Tad tulkotāju un izplatītāju apcietināja un uz pratināšanu izsauca visus, kas lasīja. Tā bija visa mūsu latviešu elite. Mākslinieki, aktieri. Ļoti zināmas personas. Tos, kas nebija dalībnieki, viņus visus izsauca kā lieciniekus uz prāvu. Tā bija slēgta tiesa, bet visiem, kurus uzskatīja, ka vajag, tā sakot, iebiedēt, deva caurlaides. Es arī saņēmu.

Tas bija fantastiski. Man bija sievas ģimenes draugi, ebreji no Ukrainas. Viens no viņiem kļuva par zinātnu doktoru, un kā viens no pirmajiem sāka izplatīt aizliegto literatūru, tāpēc es zinu, kā tas notika un kā rīkojās drošības struktūras. Sākumā šo cilvēku satika paziņa – “sen nav tikušies un kā tev iet”? Pāiet kāds laiciņš un atnāk, uzaicina parunāties uz kādu kafejnīcu un stāsta, ka Jūs esat labs, noderīgs cilvēks, bet tas, ko jūs darāt, tas vedina uz nepatīkšanām. Nākamreiz jau atnāk uz darbu. Tā, lai redz un atkal pastāsta, redz, žēl, jūs varat veikt labus darbus, bet jums jādomā... Nākamreiz jau uzaicina uz pratināšanu. Tā viss norisinājās apmēram pusotru gadu. Galu galā viņu apcietināja, atveda uz mājām un sarīkoja kratīšanu. Tāda tā metodika.

Šis cilvēks pusi no savas algas tērēja grāmatām antikvariātā. Viņam bija savākta fantastiska bibliotēka, nevis vienkārši salasīta, bet mērķtiecīgi sakopota. Beigās viņš nosēdēja trīs gadus, bet par čekas attieksmi viņa sieva, filozofe, smējās un teica – Rīgas čeka ir kulturālākā čeka. Kāpēc es stāstīju par to izmeklēšanu? Kad čeka atnāca uz kratīšanu, viņi sēdēja un pārlapoja šo fantastisko bibliotēku visu nakti, viņi bija aizrāvušies ar šo lielisko krājumu. Beigās atdeva grāmatas, bet, ļoti atvainojoties, norādīja, ka dažas tomēr pazudušas [smejas].

D.B. Vai Jums arī bija “darīšana” ar čekū?

Ā.K. Mani pašu neapcietināja, bet vervēja. Ar ļoti līdzīgu scenāriju. Pirmais uz ielas pienāca puisis, kuru es pazinu, viņš bija no čekas. Kad es biju “Padomju Jaunatnē”, viņš jau strādāja čekā, bija nosūtīts mācīties uz čekas skolu, un es to zināju. Mēs nejauši sastapāmies pie pulksteņa. Mēs apvaicājāmies, kā iet un tā tālāk. Tā pakāpeniski norisinājās šie čekas vervēšanas pasākumi.

Pirms visas šīs vervēšanas es jau biju bijis Vācijā, kur līdzī bija divi čekisti. Tā kā es biju viens no galvenajiem runātājiem, mūs uzaicināja kā viesus viņu jaunatnes apvienība. Mūs uzaicināja, un mēs tikāmies ar pašu kancleru. Viņš bija atbraucis uz Berlīni un 20 minūtes ar mums runājās. Es acīmredzot biju pietiekami korekts, es tiešām biju korekts. Mūs uzaicināja uz “*Spiegel*” redakciju, kur ar mums tikās viss redakcijas sastāvs, sākot ar galveno redaktoru. Tas bija liels gods. Es pēc tam vairākkārtīgi tiku aicināts un viesojos Vācijā. Kā rakstīja latviešu emigranti savā avīzītē: “12 latviešu inteligenti apspēlēja vāciešus visās diskusijās”. Tas bija tik jautri, tāpēc man tomēr bija ticība.

Protams, ņemot vērā šo informāciju, mani aicināja un uzdeva dažādus jautājumus, kas drošības struktūras interesēja, bet viņiem neveicās un man veicās – man tiešām nebija pamata un es arī necentos nevienu kaut kā atmasket. Es viņus noteikti neprovocēju. Bet viņi arī neko tādu, kā tiek uzskatīts, nedarīja. Tas ir ļoti interesanti. Viņi bija inteligenti cilvēki. Tas viss beidzās ar to, ka mani uzaicināja uz viesnīcu “Rīga”, otro stāvu, viņiem tur bija savs numurs. Es atnācu un ieraudzīju trīs cilvēkus. Un viņi man sāka taujāt, ko es domāju par jauno latviešu inteligenci. Viņi man jautāja, skaidri zinot, ka tie ir mani čomi, labi paziņas. Cilvēki, kas nāk pie manis, pie kuriem nāku es, ar kuriem mēs sazvanāmies un tiekamies. Un es viņiem teicu, ka nevajag apkarot to, ko cilvēks vēl nav paspējis uzrakstīt. Es teicu, ka šī inteligence gribētu līdzdarboties jebkurā attīstībā, tāpēc nevajag viņiem sasiet muti un rokas, jo pašiem kontrolētājiem pēc tam būs grūtāk – būs vairāk ar viņiem jādabojas politiski. Pēc šīs sarunas uz ārzemēm es vairs nebraucu [smejas].

D.B. Vai Jūs piedalījāties piemiņas pasākumos Rumbulā?

Ā.K. Es biju Rumbulā, bet nebiju uz atklāšanu un līdz tai.

D.B. Tas bija 60. beigās?

Ā.K. Es vairs neatceros. Ja es tagad lepotos ar ieguldījumu ebreju lietā, tas nebūtu godīgi. Redz, man bija iespēja runāt tieši. Ar ļoti augstiem cilvēkiem. Man bija, piemēram, diskusija ar partijas centrālās komitejas sekretāru par propagandas jautājumiem. Es rakstīju par [Kārlī] Marksu, par [Frīdrihu] Engelsu, jo tas bija veids, kā runāt par to, ko nedrīkst runāt. Bet Markss taču bija ļoti gaišs. Arī [Vladimīru] Leņīnu, lai gan mazāk, es studēju. Tas nepavisam nav tas, ko mēs runājam par viņiem. Vēl mazāk tas ir tas, ko par viņiem domāja. Un tad es izmantoju iespēju pateikt to, ko citādi nevarēja. Ko tagad ar mani darīt? CK sekretārs nebija tāds ļoti kareivīgs, mēs vienojāmies, ka saprotamies.

D.B. Lai gan Jūs teicāt, ka necīnījāties, literatūra vēsta, ka 1988. gadā Ābrams Kleckins sāka publiski aicināt pieminēt holokaustu.

Ā.K. Protams! Es uzskatīju, ka vajag vispirms atmodināt pašiem sevi. Un man likās, ka ļoti svarīgi tiešām, lai tā nebūtu... Lai šis periods nepārvēršas izteiktā nacionālismā, jo to uzreiz varēja manīt, ka ir šāda tendence. Tolaik es uzreiz neapzinājos, bet vēlāk skaidri sapratu, ka tā pirmā grupa latviešu, kas nonāca šeit, bija gatavoti, lai atrautu no jebkādam saitēm un lai vājinātu jebkādu sadarbību ar austrumu kaimiņiem. Daži cilvēki, ko es ļoti cienu, pēc tam, kad atbrauca uz šejieni, skaidri saprata, ka te ir cita dzīve, ka te ir tauta, kas ļoti labi saprotas ikdienas dzīvē, ka ceturtdaļa visu laulību ir jauktas, jo neviens jau neaprec tautu. Apprec meiteni, kas patīk. Tas taču saprotams. Un es ļoti baidījos no tā, ka virzību noteiks šīs nacionāli šķeltnieciskās idejas.

Tie emigrējošie latvieši, sevišķi Amerikas latvieši, savā vairākumā paši tā vai citādi zināja, kāpēc bēga. Faktiski bēga no Latvijas vienkāršu iemeslu dēļ. Vieni, kam bija atmiņas par 1941. gadu. Par to visu. Kas redzēja, tie baidījās. Un viņus vēl vairāk biedēja tā propaganda, kas skandēja, kas notīks, ja tiks pieļauta padomju varas atgriešanās. Tā bija viena puse. Un otra puse bija tie, kas paši bija piedalījušies. Viņiem bija ko slēpt. Amerikā bija vairāk to, kam bija ko slēpt. Jo viņi bija kvalificēti. Un vēl bija jaunie, otrā paaudze, var pat teikt – trešā paaudze. Tie bija studējuši un izglītojušies pilnīgi antipadomiski.

Tāpēc mēs esam, kur mēs esam – ekonomiski vājāki. Ko mēs panācām, ka mēs dabūjām projām tos krievus? Vispirms aizbrauca tie, kas pazaudēja iespēju strādāt savā profesijā. Ko citu viņi te varēja darīt? Aizbrauca spējīgie. Tagad ļoti daudzi brauc prom, jo šeit nav viņiem ko iesākt. Ne tikai dabūt darbu, bet augt kā personībai. Ko te Latvijā darīt? Nav taču to darba vietu. Nav zinātnes. Nav īstas augstākās izglītības. Nav zinātnisko institūtu. Nav ne vella, kur cilvēkam sevi apliecināt. Tas ir tāds noziegums pret savu tautu. Latvija pazaudēja savu inteligenci. Kara laikā pazaudēja un pēc tam vēlreiz pazaudēja pēc kara.

Viss ir kārtībā, ja Tev ir iespēja iegūt profesiju, kļūt par kaut ko. Ko mēs darām? Kur mums ir kaut viena īsta augstskola? Kāpēc visi brauc uz ārzemēm? Trakums ir tas, ka vissliktākā faktiski ir tā izglītība, kurai būtu jāveido tā īstā inteligence. Vissliktākā ir nevis bakalaura izglītība, bet nākamie līmeņi, jo viņus nemāca domāt. Viņus nemāca justies radoši. Nav svarīgi, kāda profesija, bet, vai tu redzi tālāk par savu degunu vai neredzi? Vai tu saproti saistības vai nesaproti? Jo svarīgi ir procesi, nevis notikumi. Jo notikumi notiek tāpēc, ka ir attīstība un sakarības.

Mēs vienu ceturtdaļu gadsimta jau izmantojam šo neveiksmīgo sistēmu, un man šajā gadījumā visvairāk žēl tieši latviešu. Mani visvairāk satric ikgadējās bagātnieku sanāksmes, kas samet naudiņu palīdzībai ebrejiem visā pasaulē – izglītībai, veselībai, nabadzības mazināšanai, sociālām vajadzībām. Pie mums tas nenotiek. Bet, ja tu esi bagāts un gribi attīstīt savu biznesu? Cik ilgi tu būsi bagāts, ja neparādīsi, ka izlieto līdzekļus sabiedrības vajadzībām?

D.B. Viena no versijām par M. Vulfsonu ir, ka viņš tika “izdzēsts” no Atmodas vēstures, jo jaunajai konjunktūrai nepatika atgādinājumi par holokaustu?

Ā.K. Tur bija vairākas lietas. Tur bija arī kauns pašiem nacionāļiem, ka šo tik svarīgo runu teica un šo pavērsienu radīja ebrejs, nevis latvietis. Man Mavriks būtībā bija vecākais brālis. Viņš bija no tās ebreju inteligentu paaudzes, kas mani veidoja. Tā bija intelektuāļu paaudze, kuras spilgti pārstāvji bija arī Valentīna Freimane un [Pēteris] Krupņikovs tēvs, vēsturnieks. Tas ir līmenis. Es no viņiem pirmo reizi tā cilvēcīgi sapratu, kas ir līmenis. Viņi mani ļoti ātri pieņēma. Es nezinu, kā, droši vien paldies maniem vecākiem, bet viņi uzreiz mani uztvēra kā savējo. Viņi vienmēr bija tie, kas saglabāja morāli.

Kāpēc, piemēram, P. Krupņikovs aizbrauca uz Vāciju? Jo viņš ļoti ātri saprata, ka veidojas tīri nacionālistiska valdība. Viņš kā godīgs cilvēks – no vienas puses – nevar to atbalstīt. No otras puses, nevarēja nostāties pret latviešiem viņu zemē. Viņš bija kolosāla līmeņa Latvijas intelektuālis. Tā kā viņš zināja hercogistes un modernā laika varas struktūras un attiecības... Viņš taču pazina visus tos izglītotos baltvāciešus. Viņš uzskatīja – ja es palieku godīgs, es nevaru klusēt. Bet, ja es palieku godīgs pret tautu, ar kuru esmu nodzīvojis mūžu, es nevaru jaukties. Starp citu, es tik radikāli nedomāju, jo, kad tas viss sākās, neviens nedomāja ne par tautību, ne par kādu politiku. Es skaidri norādīju, ka es šajos varas dalīšanas procesos neiesaistīšos. Un principā tie, kas sēdēja kabinetā pie Petera, neviens nav varā ticis. Faktiski negāja.

D.B. Vai tas ir būtiski ietekmējis to, kā šobrīd dzīvojam?

Ā.K. Ziniet, teikšu atklāti. Man ir tādas skaudras atziņas. Mūsdienu cilvēki nav spējīgi domāt, analizēt informāciju. Viņi būtībā ir noslēgta sistēma, kas visu spēj tvert tikai ļoti šauru, jau noformētu pasaules uzskatu kontekstā. Jautājums, kā cilvēkam izstāstīt kaut ko, ko viņš negrib vai nav gatavs dzirdēt un izprast. Kādā brīdī cilvēks būtībā kļūst par noslēgtu sistēmu, kas praktiski nepieņem idejas, kas nesaskan ar viņa pasaules izpratnes modeli. Šobrīd ir spilgts piemērs – Ukraina. Cilvēki nespēj saprast, pat redzot otras puses melus, nespēj saprast, cik neaizsargāts cilvēks ir pret informāciju. Cilvēka lielākais ienaidnieks ir viņa prāts. Tas ir tik nodevīgs, ka var ļaut noticēt jebkam, ko cilvēkam ir izdevīgi pieņemt.

Kāds angļu zinātnieks, kura vārds pēkšņi izkrita no prāta (vecums) [smejas], ir teicis: “Tad, kad zinātnieks, kas pēta mežu, vairs neko nesaprot, viņš sāk pētīt lapas”. Mēs visi pētām lapas... Svarīgākais būtu iemācīt jauniešiem redzēt bildi kopumā. Mums jau no pašas bērnības māca detaļas. Bet detaļas neļauj saprast, tāpat kā neļauj saprast vispārīgais bez detaļām. Tas ir kopums, kas jāsaprot, un visbiežāk vissvarīgākais ir saites, kas vieno vispārējo ar detaļām un detaļas savā starpā.

D.B. Kas, jūsuprāt, ir galvenās problēmas holokausta atmiņas veidošanās procesā Latvijā? Kas būtu maināms?

Ā.K. Ētikas pamata uzstādījumam būtu jābūt meklēt risinājumus, nevis vainīgos. Vairāk jārunā par ebreju glābējiem, nevis slepkavām, svarīgāk, lai jaunieši zinātu glābējus. Tie ir svētie, jo viņi cita dzīvību lika augstāk par savējo. Un tas ir brīnums, ko no neviena nevar prasīt. Tas ir pret cilvēka loģiku. Es pats nevaru atbildēt, vai būtu glābis, jo neesmu bijis tādā situācijā. Neviens nevar zināt, kā viņš rīkotos kādā hipotētiskā situācijā, jo īpaši tādā, kur ir runa par dzīvību un nāvi.

Diemžēl latvieši glābēju stāstus bieži uztver kā pārmetumu, bet patiesībā glābējiem būtu jābūt vislielākajiem latviešu varoņiem. Šobrīd viņi ir ebreju varoņi, bet nav latviešu varoņi. Ebreju glābēju stāsts varētu būt lielisks faktors latviešu pašapziņai, ja tas varētu tikt pieņemts. Ebreju glābēji ir brīnums, kaut kas prātam neaptverams. Īpaši tie, kas glāba okupācijas sākumā, kad šķietami nebija nekādas cerības uz labvēlīgu iznākumu un līdz ar to priekšā šai glābšanai nevarēja redzēt loģisku izeju, bija tikai kaut kāda cerība. Glāba vai nu ļoti izglītoti, intelektuāli bagāti cilvēki, vai arī ļoti, ļoti vienkārši cilvēki, parasti laucinieki.

4. PIELIKUMS

Intervija ar Marģeru Vestermāni (Intervija notikusi 2014. gada 16. oktobrī)

M.V. Kā vācieši saka – atkal redzēšanās sagādā prieku!

Runāsim par to, kāpēc es tik labprāt piekritu ar jums šodien tikties. Vispār es esmu izsmelts runāt, un ne tikai par šo tematu. Pirmkārt, esmu vecs, man ir 89 gadi, es nemēģinu izprovocēt jūsu žēlumu, bet esmu noguris. Bet es negribētu aiziet kapos, nepateicis to, ko es nebiju varējis pateikt visus garos gadus. Jo arī visu holokausta izdzīvojušo atmiņās ir viens un tas pats, ja mēs to mēģinām shematizēt. Tās ir nepārejošās sāpes un sāras par ģimeni un tuviniekiem, kuri nevis vienkārši nomiruši, bet... man nav jāstāsta jums, kādā veidā viņi ir gājuši bojā.

Man ir viens strikts piemērs, kuru neapgāzīs nekāda retorika. Tur, kur Latvijas robeža iet gar Baltkrieviju, strikti gar robežu, [Latvijas pusē] visi ebreji augstā līdz pēdējam tika nogalināti, bet Baltkrievijā rudenī viņiem tikai uzlika zvaigznes. Vāciešiem bija jāpagaida līdz nākamā gada vasarai [1942. gada jūlijam]. Un tad, starp citu, viņi bija savākuši arī latviešu, krievu, igauņu *šucmaņus*. Bet tā iznīcināšanas robeža ir tik strikti nosprausta, jo baltkrieviem nekādas paš aizsardzības nemaz nebija. Vienā [robežas] pusē nošāva 1941. gada vasarā, bet otrā – tikai 1942. gadā...

Un otrs... It sevišķi no provinces izdzīvoja ļoti maz. Ir tikai tāda viena vienīga Barkānu ģimene no Krāslavas vai no Kārsavas. Viens no izdzīvojušajiem ir ļoti interesants cilvēks. Domāju, ka jūs viņu nepazīstat. Viņš [izdzīvojušais] stāsta, kā tas ir bijis provincē. Viņi bija Baltkrievijā, pierobežā. Bija atraduši kādu vietējo ģimeni. Divi dēli, tēvs, māte un pat sievas māte, kura nomira tai slēptuvē. Viņi tika pietaupīti kā pēdējie, jo tēvs bija speciālists linu un ādas pārstrādē. Tātad pietaupīja tikai tā vienkāršā iemesla dēļ, ka nebija kam viņu aizvietot. Kad visi bija nošauti, viņi vēl dzīvoja, gaidīja to brīdi. 1941. gada 18. septembrī nāca pakaļ arī viņiem, bet viņi bija brīdināti, tāpēc pēdējā brīdī dažas stundas pirms aizvešanas uz mežu, bija paguvuši ieiet mežā un tādēļ izdzīvoja.

Viņš ir interesants cilvēks, profesors, habilitēts inženierzinātņu doktors, strādā tehniskā nozarē vēl šodien, lai gan ir diezgan slim. Nu domājošs cilvēks, kas analizē arī savas jūtas. Nupat izdota grāmata, viņa atmiņas, kas vācu valodā bija nodrukātas jau sen, mēs uzņēmām filmu, bet atmiņas izdotas tikai tagad. Sēras par nežēlīgi noslepkavotiem... un kauns... un nepārvarams sašutums, par to, kā tas ir noticis... to grūti pārvērtēt. Vienkārši ieiet sabiedrībā un paziņot, ka bijām pazemoti, apsmieti, apņirgāti... Tā ir liela atšķirība, vai mirt bada nāvē Sibīrijā vai pat Gulagā, kad tiek pataisīts par šausmīgu ienaidnieku, nezin kāds tu esi rezidents, japāņu spiegs un kas tur tik vēl. Par tevi sarakstītas lietas. Atzīts par svarīgu personu, antikomunistu. Praktiska ņirgāšanās, bet formāli ne. Tāpat kā par visiem pārējiem dzimtenes nodevējiem.

Bet šeit tu esi atdots un bezpalīdzīgs jebkura huligāna iedomai un izdomai... Sarunā ar Inetu [Lipšu, saruna publicēta žurnālā "Tīrraksts"] tas jau spontāni uzvirtoja, ka es vēl šodien atceros to brīdi, kad bija jāiet uz ielas. Vēl ne renstelē, tas ir tikai no 1. septembra, ar visu zvaigzni, kad šķita – visi uz tevi lūr [smejas]. Uz muguras vēl nebija, tikai labajā pusē. Tikai pēc tam bija rīkojums, ka jāliek kreisajā pusē. Mums tak avīžu nebija, mēs netikām informēti, bet, protams, mēs zinājām, ja izrādījās, ka tai brīdī zvaigzne tev bija nepareizajā pusē, tas bija tikai iegansts, lai vestu prom. Bet veda arī tāpat bez jebkāda iegansta. Arī manu vecāko brāli, vienkārši apturēja uz ielas un veda prom. Neatkarīgi ne no kā. Viņš bija mūziķis, 3. kursa students – pianists, pie profesora Paula Šūberta, kas viņu ļoti augstu novērtēja un pareģoja viņam spožu nākotni, kura aprāvās tādā veidā...

Tā žīdu kamera, to sūtīja uz šķirotavu, ogļu izkraušanu. Nomazgāties nebija nekādu iespēju. Tas jau nebija paredzēts. Melni un nosvīduši apcietinātie atgriezās kamerā. Izplatījās vēstis, ka tās mašīnas, kas veda no šķirotavas nez kāpēc brauc pa Matīsa ielu uz Centrālcietumu. Bieži vien tur bija aizšķērsota pārbrauktuve, jo tur kursēja militārās kravas, un tad tā pārbrauktuve bija slēgta, nu arī tā mašīna ar ieslodzītajiem ebrejiem bija. Tā viena bija segta, bet tie, kas sēdēja tuvāk bortam, bija redzami. Mēs jau sagādājām kādu maizīti un uzrakstījām. Ar dzelzceļnieka Tihomirova palīdzību. Tas Tihomirovs atnesa mums zīmīti. Bija šausmīgs bads, bet gan jau izturēsīm. Vai viņš izturēja līdz nošaušanai? Kad bija pēdējā lielā cietuma tīrīšana no apcietinātajiem ebrejiem?

Vislielākās cietējas jau bija sievietes, jo šāvēji bija vīrieši. Esmu speciāli runājis ar vairākiem latviešu psihietriem, kuri man stāstīja par Liepāju. Pie Liepājas policijas prefekta bija policijas ārste, vēlāk mana laba paziņa, viņa man stāstīja, ka nākuši tie slepkavnieki, kas šāva tur visu laiku, un žēlojušies par impotenci, jo viņi redz tās kailās sievietes. Viņi šauj kailā miesā, tajās kuplajās krūtīs utt. Vācieši ir kā jau tipiski vācieši. Vieni slepkavoja aiz dziļās pārliecības, ka veic dziļu misiju – tie sliktie cilvēki jāiznīcina, un tad cilvēce būs laimīga. Otri slepkavoja, jo bija saņēmuši pavēli un galu galā atbildēja priekšniecībai. Ja kāds juta, pat attiecībā uz esesiešiem, ka nevar to darīt, varēja pieteikties. Nekas jau labs nebija, varbūt aizsūtīja ko citu darīt, bet tas jau tāpat nekad nenāca par labu lietai. Pēdējā kategorija bija visbriesmīgākie – tas [slepkavošana] viņiem sagādāja baudu.

Latvijas teritorijā, Latvijas laukos tas notika diezgan mežonīgā veidā, "pogroma" veidā. Sevišķi laukos, ļoti svarīgs faktors, kas mudināja, bija žīda manta. Pilsētā, kad sākās lielās apšaušanas, lielās akcijas, tad jau bija atsūtīti vīri no [Frīdriha] Jekelna personīgā štāba. Kā, teiksim, Rumbulā kopā vairāk nekā 1000 cilvēku no 6. un 9. policijas iecirkņa, protams, Arāja komanda, bija paņemti pat novembra akcijā, pat jātnieku policija, pat ostas policija. Kopā savāca vairāk nekā 1000 cilvēku. Un visu to procesu regulēja vācieši, kuru bija samērā maz.

Ir vācu liecinieks, kas stāvējis un vērojis, kas tur notiek – Valters Brūns, vēlāk ģenerālmajors, toreiz tikai pulkveža leitnants. Viņš komandēja tehnisko daļu pontona vienībā. Kā jau pienākas, no rīta izjāja rīta izjādē, kur tuvumā bija Rumbulas mežs. Tur priekšā bija trīs ķēdes, kas norobežo. Pirmā ķēde – vācieši, tad aiz viņiem nāk latvieši vai arāji, vai *šucmaņi*, vai mobilizētie policisti. Un tad jau pašā priekšā... Protams, pulkvedis brauc zirgā, protams, viņu palaiž vācieši. Latviešus jau vispār nelaiž. V. Brūns vēlāk atgriezās un nosūtīja savu vietnieku, majoru kaut kādu, lai tas arī aiziet un paskatās un lai apliecina, ka viņš neko tādu neizdomā.

V. Brūns šausminās, galvenokārt, par to, ka tie uzjautrinās, ņirgājas par kailo sieviešu intīmo formu. Un viņš to rakstīja sievai un nosūtīja, turklāt aizgāja arī sūdzēties. Viņa vietējā priekšniecība Rīgā paraustīja plecus, jo tā ir SS darīšana, tad viņš aizbrauca uz Kēnigsbergu, kur augstākā pavēlniecība... Pēc tam šis V. Brūns nokļuva angļu gūstā, ģenerāļu nometnē. Un arī tur viņš nemīlīgi runāja par tām šausmām, kolēģi teica – ko tu runā, tā ir propaganda, visi te noklausās... Tā arī bija. Visur bija salikti noklausīšanās aparāti. Štābs strādāja, atšifrēja, kurš ir kurš – pēc balss, bija jau iemanījušies. Beigās viņš bija apsūdzības liecinieks Vērmahta augstākā pavēlniecības štāba prāvā. Šis viņa sarunas, kuras noklausīja un atšifrēja, ir apkopotas biezā grāmatā ar nosaukumu “Noklausīts” ar atsaucēm uz attiecīgiem krājumiem.

Bet šie gadījumi liecina, ka pirms noslepkavošanas vēl vajadzēja iznīcināt cilvēka cieņu, padarīt viņu smieklīgu, nožēlojamu, pretīgu. Tam vajadzēja radīt pārliecību, ka tas nav nekāds grēks, noziegums, ka tādus pretīgus šauj nost, ka tā tiešām ir misija. Protams, viņi pēc tam ņirgājās, ka bija veikuši misiju, ne noziegumu... Viņi to tik labi mācēja noformulēt. Protams, mēs saprotam, kāpēc viņi padomju laikā tik riskanti vēl joprojām dziedāja un lielījās...

D.B. Jūs domājat to pantiņu, kurā dzied, kā “šauj žīdus Gaujmalā”?

M.V. Jā... Tas ir ļoti grūti. Kad man ir jādodomā, kā tēvs, māte, māsa, kuras vecāki bija nošauti, un brālis, kurš nošauts jau pirmajā naktī, un kā par viņiem bija ņirgājušies... Un tās Liepājas fotogrāfijas – mēs jau neizliekam tās, kur sievietes ir pilnīgi kailas... Un 1972. gadā, kad piecus notiesāja uz nāvi Liepājas 21. *šucmaņu* bataljona prāvā. Nesauksim vārdā... Izmeklēšanas gaitā 1972. gadā, tas nebija nekas, ka tur piekāva... Tur tomēr bija advokāts, zināma publicitāte... Un viens no apsūdzētajiem teica – es viņus nicinu. Pats stāstīja, cik viņi ir riebi, ka viņš ir tām sievietēm 14., 15. decembrī Šķēdē līcis gulties sniegā un ar saviem zābakiem staigājis pa kailo sieviešu mugurām... Un noguldījis tā, lai var labi viņas redzēt... Laikam jau bija nepieciešams tas iekšējais dzinulis apmierināt kādas seksuālās novirzes...

D.B. Kā Jums izdevās izdzīvot?

M.V. Vairāk nekā 300, domāju, vairāk cilvēku, kuri bija iebēguši Dundagas mežos. Tā bija vienreizēja iespēja, kas citiem nebija dota. Jo tas bija tai laikā, kad Sarkanā armija ar tanku triecienu Klapkalnciemā uz Tukumu devās... Un mūs veda un dzina uz Liepāju, Ventspili, nevis pa galvenajiem ceļiem, bet pa lielceļiem. Zināmā posmā tur abās pusēs bija mežs. Kur tu vari bēgt?... Strīpainā apģērbā un Dundagas nometnē tur caur matiem izdzina tādu vagu līdz kaklam pāri pakausim. Pat, ja dabū tu citas drēbes... Kā es izrēķināju, man bija savākti arī vārdi, aptuveni 30 cilvēki no 300 varēja izdzīvot. Reģistrējās 16. Un visi izdzīvoja, pateicoties latviešu iedzīvotāju palīdzībai. Bija viena grupa, laikam 8 cilvēki ar divām sievietēm, viena pat dzemdēja turpat mežā. Pagasta veci zināja, un, lai viņi nekur daudz nestaigā apkārt, piegādāja produktus, un tā viņi sagaidīja atbrīvošanu...

Tur atkal ir tā lielā nelaime, ka tiem ebrejiem, ja viņiem izdevās izbēgt no geto un sasniegt mežu... Kas bija ļoti problemātiski, jo noņemt jau zvaigzni tu vari ātri, bet pārveidot savu izskatu, pārtaisīt savu degunu, tik ātri nevari... Plastisko operāciju tolaik uztaisīt nevarēja. Un runāt ļoti precīzi pēc izrunas... kaut ko jau varēja mēģināt, bet... Man bija izdevīgi, ka tie ventiņi runā ar tādu latviešu valodu, kā nu tas ir... “Rīgas kundziņš,” viņi teica, “Runā pārāk perfektā latviešu valodā”. Man bija, kur bēgt, bet esmu varējis reģistrēt 545 izdzīvojušos no 73 000, jo tāpēc, ka nebija jau, kur bēgt... Province... Sēž dzīvoklī un gaida.

Un tas bija aizkustinoši, kā cilvēki klausījās radio pie Roberta [Sedula] pašā Liepājas centrā, pagrabā. Katrs sīkāka Sarkanās armijas panākums bija svētki. Klausās radio tikai stāvot. Bet tajā situācijā, kad viņi tai pagrabā kā silķes salikti kopā, tur arī man brālēns... Nometnē tāpat... Tas nometnes vispārīgais teiciens, kas īsti raksturo to visu ideoloģiju – bija jau kauns lūgt Dievu, cerēt, ka tu izdzīvosi, kad visi tuvinieki tiek zvēriski nogalināti. Un tas *jidiša* teiciens bija – ne slavu, ne bagātību, ļauj man tikai pieredzēt Hitlera galu. Tā tiešām nav tikai poza. Kad es iznācu no meža un kad es redzēju vācu armiju, ejot ar tiem baltajiem karogiem, kā viņi tur iet. Un es esmu to piedzīvojis... Ko tad vairāk, vairāk jau nekādu plānu nebija – kādi varēja būt plāni?

Tā lūgsna un tāda ironiski humoristiska, karātavu humors: “Dieviņ”, ko es lūdzu, es gribu tikai piedzīvot Hitlera galu, neko citu!” Un pēc tam man jau būtībā nav tiesību dzīvot, ja visi ir nevis vienkārši miruši vai kādā pilsētas bombardēšanā gājuši bojā, bet miruši kaunpilnā nāvē. Viņi pārvērta to par cirku, par pazemojumu, apkauninājumu. Hitlers tajā testamentā taču lielījās, ka mēs bijām humāni, mēs viņus ar gāzi... Tomēr viņš pretendēja uz to, ka viņš ir izvēlēties humānu iznīcināšanas līdzekli – gāzi. Kaut arī viņš decembrī deva pavēli par visu ebreju iznīcināšanu. Vācijā jau viņš nešāva...

Redziet, tajā Vācijas publikācijā es mēģināju atbildēt uz jautājumu, kā tas var būt, ka ir tāda nežēlība, cinisms. Un [Zenta] Mauriņa jau arī rakstīja, ka Pirmā pasaules kara pieredze, bēgļu gaitas un tā bezjēdzīgā strēlnieku upurēšana padarīja latvieti agresīvu. Sarkanie strēlnieki bija pietiekami agresīvi. Un es uzskatu, ka tā biežā politisko iekārtu maiņa, carisms, vācieši utt., drosmīgā izrēķināšanās ar baroniem, sievietēm, vācu mācītājiem...

Vācieši rūpīgi uzraudzīja, lai nedrīkst izvarot... 1943. gada novembrī [Heinriha] Himlera runāja visu SS augstāko virsnieku priekšā un atzina, ka tas ir ļoti smags darbs, un redzēt 100 un 1000 līķu ir grūti... Bet ir jāpaliek godīgam un tīram. Nedrīkst piesavināties neko. Mantas paņems vācu orgāni, sadalīs. Visu sadalīs, bet paši neko nedrīkst darīt. Bet latviešiem viņi jau ļāva. Liepājas komisārs rakstīja ziņojumā, ka tie šāvēji, vietējie šāvēji, kuri piedalījās vācu rīkotajās akcijās, tūlīt pēc beigām ir paši nošaujami, jo pēc tam publiskai dzīvei nav derīgi...

D.B. Bet dziedāt dziedāja?

M.V. Slepkaņas pēc slepkavošanas akcijas brauca krietni iesiluši, jo vienmēr bija alkohols... Un vienmēr atgriezās dziedādami. Latvieši taču ir dziedātāju tauta. Arī, kad nošāva Audriņu civiliedzīvotājus, tāpat kā ebrejus, noģērba plikus, arī bērnus salā, 1942. gada janvārī nošāva. Tā attieksme pret audriņiešiem ir kaut kur salīdzināma ar attieksmi pret ebreju upuriem. Jauns, mums labi zināms vēsturnieks [...] publicē, ka noslepkavotie ir atbalstījuši kara gūstekņus, un tā sādža esot bijuši vecticībnieki, krievi, un kad *šucmaņu* pārbaudes gaitā uzgājuši tos karagūstekņus, kuri tīrījuši ieročus, vietējie nošāvuši vecāko *šucmani*. Viņi esot vainīgi, un vispār, kas viņi par cilvēkiem, vecticībnieki nekam nederot... Redz, mēģina vēl tos upurus padarīt nicināmus. Nošāva bez vācu klātbūtnes, publiski baznīcas priekšā Rēzeknes tirgus laukumā. To vidū 12 gadus vecu zēnu, nezinu, kāpēc viņu paņēma, tur bija pietiekami daudz vīriešu, vajadzēja 30... Varēja ņemt citus...

Tā ir, ja mēs esam noslepkavojuši, nošāvuši, likvidējuši to, kas ir lieks, nicināms subjekts, tas jau nav nekāds grēks. Apzināties to un izjust to gadu desmitiem ilgo ebreju katastrofas vēsturi, nu, ticiet man, tas bija ļoti grūti. Es jau tāpēc arī aizgāju, vēl jauns students būdams, uz topošo Revolūcijas muzeju 1948. gada janvārī ar norunu, ka strādāšu Tēvijas kara nodaļā, kur būs taču viens no segmentiem, tematiem – okupācijas režīms. Mēs tā formulējām, ka svarīgs temats ir iedzīvotāju nostāja okupētajā Latvijā. Neviens nevarēja mani aizkavēt vākt kādus materiālus, arī par holokaustu.

D.B. Jums bija pieejams viss arhīvs?

M.V. Nē, nē... Pat ar Revolūcijas muzeju tā nebija, okupācijas laikā par katru okupācijas laika avīzi pat bija vajadzīga speciāla atļauja, administrācijas iesniegums un *partorga* paraksts. Arī tie cilvēki zināmā mērā riskēja. Ko tad vēlāk stāstīs, salasījies... Nebija pieejamas Rietumu publikācijas. Es jau tāpēc vēlāk pārgāju no Revolūcijas muzeja nodaļas vadītāja uz posteni, kad man piedāvāja, izsauca uz arhīvu galveno pārbaudi, priekšnieks Ansis Kadiķis.

Tur 1945. gada laikā bija savākti visi okupācijas laika fondi, Latvijā tikpat kā nekas nebija palicis. Un tobrīd viss tika dots atpakaļ. Vairāk nekā 10-15 kravu vagoni. Un [Ņikita] Hruščovs bija devis komandu, it īpaši Baltijas valstīm, arī Ukrainai, Baltkrievijai, sastādīt no šiem jaunajiem materiāliem krājumus par vācu okupācijas režīmu. Tā kā viņi zināja, ka man mātes valoda ir vācu, jo es mācījos vācu skolā, man bija iespēja.

Kad es nokļuvu tajā arhīvā, man jau nebija pielaides, jo es biju bezpartejiskais. Zinot manu tautību, čeka līdz galam nelikās mierā. Viņus interesēja, kā esmu izdzīvojis. Tik ilgi, kamēr es nedabūju apliecību, ka esmu Lielā Tēvijas kara veterāns. Tas bija ārkārtīgi vilinoši – šie jaunie arhīva materiāli. Jebkuram vēsturniekam nagi niez. Man bija doti palīgā vēl divi cilvēki, viens perfekti pārvaldīja vācu valodu, otra metodiķe – zināja krievu un vācu valodu. Jebkuru lietu varēji paņemt, bet *specdaļa* nepārtraukti sekoja, ko es daru, kur es lieku. Nevarēja vienatnē pasēdēt. Un es tiešām darbojos ar lielu pacietību. Tas bija Hruščova laiks, atkušņa laiks, likās, ka beidzot uz vispārējās okupācijas režīma fona es varēšu ļoti uzmanīgi ar dokumentu palīdzību bilst kādu vārdu, man jau nekas pašam nav jāsaka par ebreju tautas lielo bēdu.

Es jau tur iedalīju – vācu plāni, publicēti Maskavā. Brūnās mapes no Rozenberga... Un tad politiskais terors, sākot ar visu partiju aizliegumu, tad rasu terors, ekonomiskā izlaupīšana, beigās ir nopostīšana... Tur daudz dokumentu vācieši bija atstājuši, nebija paguvuši visu realizēt, ko bija plānojuši. Pie katra objekta, cik, kur, kas... Un kurš būs atbildīgs? Kāds tur leitnantīņš, vai kāds tur vēl... Kurš būs personīgi atbildīgs par katru lietu? Viesnīcu jau bija uzspirdzinājuši, nākamais objekts bija opera... Galvenais, ka partijas vēstures institūts, [Vilis] Samsons neļāva runāt par okupācijas laiku un partizānu kustību. Tur bija monopols... Akceptēja un ļoti slavēja. Tā publicistiski, nosaukums “Mēs apsūdzam”, ļoti slavēja. Un man bija tāds zināms gandarījums – vismaz kaut kas. Pašam ienaidniekam ar paša slepkavnieka muti tiks pastāstīts, kas ir noticis. Tai pašā Hruščova laikā mani aizsūtīja uz kursiem, bet, kad es pēc 3 mēnešiem atbraucu atpakaļ, sāka celt traci – aizsūtījām tevi prom, zinot tevi, mēģinot tevi saudzēt, viņi paredzēja, ka es uzsprāgšu protestā...

D.B. Bet krājumā ir pārsteidzoši daudz informācijas par represijām pret ebrejiem.

M.V. Viņi bija tik nevīžīgi, nacistu drausmas, tur juku jukām, ne pēc hronoloģijas, ne pēc temata, tur čigāni un šādi un tādi. Tā bija liela laime, ka viņiem bija slinkums skatīties. Daudz jau izņēma ārā. Ar darbu pēc tam bija problēmas. Es gribēju iet uz rūpnīcu – nedrīkst, vajag augstāko izglītību... Būdams jau ģimenes cilvēks un tēvs, ar lielu blatu, ar lielām pūlēm man atļāva mācīt estētisko audzināšanu proftehniskajās skolās, kur nebūt visiem bija 8 klašu izglītība, kur citi bija paņēmi ar 4 klasēm.

D.B. Vai Jūs neaicināja piedalīties sešdesmitajos gados tapušajos darbos par trimdu?

M.V. Ja mani būtu uzaicinājuši piedalīties, es nebūtu atteicies. Tā būtu bijusi pirmā iespēja runāt par šo briesmīgo noziegumu, bet viņi iztika ar pašu spēkiem. Tie uzvārdi ir tikai segvārdi. [Paulu] Ducmani visi zinām. Es diviem krājumiem biju iekšējais recenzents, jo strādāju arhīvā, un līdz ar to darbiem pielikumā bija šādi tādi arhīva materiāli. Tomēr tas nebija galvenais uzsvārs. Tie bija citi, piemēram [Makša] Kaufmaņa grāmata, kas bija

visdziļākajā specfondā, nekādi nebija pieejama, bet šo darbu autoriem tas bija ļoti iecienīts avots, uz kuru viņi atsauca un to citē bez jebkādas kritikas. Protams, tie nav nekādi pētījumi, tā ir aģitāciju brošūra, kas vērsta ne tik daudz pret tiem pašiem emigrantiem, bet gan pret tiem, kas deva viņiem iespēju dzīvot un uzturēties ārvalstīs. Pret tā saucamajiem liberālistiem, kuri Aukstā kara laikā labprāt uzņēma arī antisemītus, reizē tie bija arī antikomunisti. Aukstā kara laikā tie skaitījās ļoti kadri, teiksim, [Boļeslavs] Maikovskis, kas saistīts ar Audriņu slepkavībām – tolaik Rēzeknes apriņķa otrā policijas iecirkņa priekšnieks. Saglabājušās visas viņa atskaites – cik čigānu, cik žīdu utt. ir noslepkavoti. Oficiāli viņš izlikās, ka visu vācu okupācijas laiku bijis grāmatvedis. Domājat, ka viņi nezināja?

D.B. Vai Jūs laikrakstos mēģinājāt par ebreju iznīcināšanu rakstīt?

M.V. Nu kur, piemēram, par ebrejiem rakstīt? “*Cīņā*”? Kādā veidā es rakstītu, ja man nav nekādas ideoloģijas? Tie vecie boļševiki, tiem ir biogrāfija, aizrautība un pārliecība. Kā mana vēlākā *šefiene* Marta Martionova Krustinsone. Viņa bija kalpone. Par viņiem varēja rakstīt. 1. maija vēsture u.tml., pirmā mana grāmatiņa bija veltīta Latvijas jaunatnes pirmo pagrīdes protestu kustībai pret carismu. Pirmie sociāldemokrātiskie, marksistiskie pulciņi. Rakstīt par fašisma upuriem šeit nekādi neatļāva, tikai caur Maskavu, caur ārzemju žurnālistiem, ja tika izdarīts spiediens.

D.B. Bet tomēr 1959. gadā “*Rīgas Balsī*” I. Rodionovs nopublicēja atklātu vēstījumu par Rumbulu. Kā viņam tas izdevās?

M.V. Rodionovs bija korespondents Latvijā, viņš bija ebrejs, Rodionovs bija pseidonīms, viņš visiem godīgi teica – manā klātbūtnē neizrunāties. Viņš tā godīgi pateica: “Es esmu “stukačs”, tas ir mans pienākums”. Tieši tāpēc arī viņu te atsūtīja. Viņš izmantoja savu draudzību un statusu, gāja uz Vēstures institūtu un taisīja tur traci. Un rezultātā 60. gados ebreju aktīvistu grupai Jāņa Dzintara uzraudzībā atļāva vākt materiālus par ebreju iznīcināšanu. Tā rezultātā toreiz jauns studentiņš Dāvids Zilbermans vāca informāciju. Diemžēl, varbūt par laimi, viņš nav vēsturnieks. Ko viņi teica, to arī viņš pierakstīja. Runāja ar Lipki un Frīdu Frīdi Mihelsoni. Viņa perfekti runāja latviski, tāpēc arī izdzīvoja. Bet to darbu publicēt tik un tā nebija iespējams. Tāpat kā par Lipki.

D.B. Bet Jūs pamatā esat pievērsies glābēju, nevis slepkavu pētīšanai?

M.V. Ja jūs šo problēmu pētīsiet, es domāju, tā būtu novatoriskā pieeja. Jo tāpēc jau ebreji tik ļoti meklē tos glābējus, tai skaitā es, jo tā ir pacilājošā sajūta un apziņa, ka ir bijuši arī glābēji. Vācieši tos sauc par situācijas glābējiem. Nekādu simpātiju pret ebrejiem jau nebija... Vienu nakti pie loga klauvē noasiņojis, plīks ebrejs... Kā tu viņu aizraidīsi prom, kad tas knapi no nāves izglābies? Un tu viņu sūtīsi atpakaļ bedrē? Savā mērā pret savu gribu – paņēmis viņu un vairs netiek vaļā. Tāpēc tas glābēja kults, es teiktu, kas Otrā pasaules kara laikā okupētajai Eiropai nebija gluži pa prātam.

Es gribu atkārtot kādu vēsturisku anekdoti, kas uzskatāma par mini noveli un kas ir populāra gan ebreju, gan vācu aprindās, un ir nopublicēta ļoti solidā, ietekmīgā nedēļas izdevumā “*Die Welt*”. Atsauce ir uz 1965. gada 1. maiju. To publicēja, gatavojot lasītājus nākamās nedēļas izdevumiem, kur būs runa par karu, kara rezultātiem. Tas bija 1965. gads, kad Vācija vispār sāka runāt par šiem jautājumiem. Tas ir pēc pirmā lielā tā sauktā Aušvicas apsargu tiesas procesa. Šī mini novele skan šādi – kad sabiedrotie atbrīvojuši kādu koncentrācijas nometni, ieraudzījuši tipisku ainu: atbrīvotie tuvu nāvei, briesmīgā stāvoklī, tomēr priecīgi un smaida, tikai viens pavecāks ebrejs ir dziļi nomākts. Viņam jautā, kāpēc tā – viss taču tagad labi beidzies, viņš kopā ar biedriem atbrīvots. Bet vecais vīrs saka: “Nē, nē... Tā Aušvicas lieta... Vācijas tauta mums, ebrejiem, nekad nepiedos Aušvicu.”

Runa ir par atbildību, jo katrā zemē, vairāk vai mazāk, izņemot Dāniju, vietējā civilā policija ir veikusi tiešo līdzdalību, deportējot ebrejus. Tas ir ceļš, kas veda uz Aušvicu. Eiropa nejutās ļoti, kad tas bija noticis, bet būtībā nav nekad protestējusi. Holandē viens gadījums, kad strādnieki ir rīkojuši protesta demonstrāciju. Bulgārija savus ebrejus bija nosargājusi, neizdeva vāciešiem uz nosūtīšanu uz Aušvicu. Itālija tāpat, kamēr vēl nebija okupēti. Tad bēga no Francijas uz itāļu okupētajiem Francijas dienvidiem, kur viņus turēja tādās nometnēs, bet bez koncentrācijas nometņu režīma. Protams, visi izjuta zināmu neērtību.

D.B. Vai Jūs pats arī to izjutāt?

M.V. Protams, arī es pats to piedzīvoju. Iznācu no meža, devos uz tuvāko apdzīvoto vietu. Mēs gājām meklēt kaut ko... Tur mani nepieņēma un aizsūtīja tālāk uz Talsiem. Bet tā vēsts, ka kāds žīds ir izdzīvojis, zibens ātrumā izplatījās. Es jau tajā partizānu vienībā figurēju kā latviešu leģionārs un 15. divīzijas dezertieris. Tolaik jau visi Kurzemes meži bija pilni, kad mežā bija kāds latviešu puika, tad visi domāja, ka tas ir dezertieris, nevienam nemaz nenāca prātā nekas cits... Man bija arī latvisks uzvārds – Cekuls. Attiecīgi arī paziņas mani uzskatīja par civiliedzīvotāju. Es kādreiz ieraudzīju – tāds Rīgas puika, izmucis, kad 15. divīziju krāva kuģos Andrejostā, kur tiešām simtiem bija bēguši ārā. Pēkšņi viņi izjūt zināmu neērtību. Nezina jau ko un kā teikt, kādus mierinājuma vārdus vai kaut kā attaisnot sevi. Bet, ja agrāk tu biji, kā saka, “savējais”, jo bija iedzeršana un meitu iešana kā jau jauniem puisiem. Pēkšņi tu jūti, ka ir neredzama siena, tāda atsvešināšanās no mums... Bet kaut kādi jau ir izdzīvojuši. Ja nebūtu liecinieku, vispār nevarētu pateikt, ka holokausts ir bijis. Tomēr, ja kāds ir izdzīvojis, ko nu teiks...

D.B. Vai šādas temata neērtības bija vērojamas arī Atmodas periodā un pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas, kad par to varēja sākt vairāk vai mazāk atklāti runāt?

M.V. Ļoti raksturīgs notikums bija 1991. gadā, kad oficiāli tiek atzīmēta Rumbulas akcijas slepkavošanas gada diena. Tā vienmēr bija novembra pēdējā svētdiena, arī padomju laikā, cik nu bija iespējams. Bet tagad solījās jauns pasākums, kad zvana baznīcas zvani, un mūsu jaunās republikas valdība būšot un [Anatolijs] Gorbunovs būs... Pirms viņa runāja [Mavriks] Vulfsons. Man vajadzēja runāt, bet nu... Nu jā, kā jau parasti, tur upuru piemiņa utt., bet viņš saka, ka tas ir pa maz, ka mēs sērojam. Mums būtu jaunajā demokrātiskā Latvijā jāpēta ideoloģiskās saknes, kas pamudināja sabiedrību nenosodīt, izturēties neitrāli, kad varēja... Latvija bija okupēta valsts, bet sabiedrības nosodījums būtu svarīgs, piemēram, pateikt, ka tāds, kam ir rokas asinīs, tam roku nesniedzam... Tas būtu daudzus apturējis. Problēma ir, ka tagad sabiedrības ētikas un morāles atveseļošanai būtu ar to jānodarbojas. Un Gorbunovs, bijušais ideoloģijas sekretārs, aizmirsa to cedeli, kas viņam bija rokā, un runāja bez cedeles, un, protams, tie ir upuri, bet, bet, bet... Ebreji vienmēr ir bijuši dumpinieki, vienmēr bijuši revolūcijā, gan 1905. gadā, gan 1919. gadā bija komunisti, kas neatbilst patiesībai, jo jau 1915. gadā lielākā daļa ebreju bija deportēti. Un tā sākās pirmais lielais skandāls. Un interesanti, kā mēs varam izsekot reakcijai uz skandālu – prese. Toreiz jau visādas lapiņas iznāca, avīzītes utt. Nu tad tik rakstīja, ka Vulfsons saka tādu tautas apsūdzību un apvainojumu, ka viņš jānoņem no visiem amatiem, ka tāds nevar pārstāvēt Latviju. Tā bija tāda interesanta un daudznozīmīga reakcija, cik tālu varam to izsekot.

D.B. Vai bija vēl kādi simboliski piemēri?

M.V. Mēģināju atklāti uzrakstīt 1988. gadā “Literatūrā un Mākslā”. Mēģināju uzrakstīt pirmo rakstu par holokaustu ar nosaukumu “Cilvēcībai bija jāklusē”. Nu nekādi... Bija tik grūti. Un tā laika redaktors [Māris] Čaklais visādi iebilda. Starp citu, viņš tik tipiski nelatviski izskatījās, ka klīda baumas, ka varētu būt ebrejs. Bet ne par to ir runa. Mums visumā bija labas attiecības, bet ar rakstu bija milzīgas problēmas. Nē, to nevar... Tas raksts bija pa garu. Nu labi, tad saīsināt. Bet principā viņš negribēja to rakstu neparko. Kādā kaismīgākā diskusijā viņš man pat jautāja: “Ko? Tu uzskati mani par antisemītu?” Es savukārt argumentēju, ka mēs vienkārši runāsim par lielu lappusi, melnu lappusi latviešu vēsturē. Kā tu vari publicēt par latviešu ebrejiem speciālu izdevumu un neminēt, ka viņi ir noslepkavoti briesmīgākajā veidā? Ko līdz tās atmiņas par agrākiem laikiem, ja tiek noklusētas tās beigas, kā viņi tika iznīcināti ...

Un tad arī bija tas laiks, kad mēģināja notušet tās beigas, kā tika iznīcināti šie Latvijas ebreji. Arī Mavriks [Vulfsons] tolaik teica: “Nevajag, tagad nevajag...” Es jau arī neko tur daudz, es ļoti uzmanīgi, negribēdams nevienu apsūdzēt, vai kā citādi aizvainot. Tikai ieskatīties. Tā bija arī vienīgā reize, kad kaut ko tolaik bija iespējams publicēt. Tāpēc jau arī Peters laikam uzskatīja par vajadzīgu publiski pie Brīvības pieminekļa pateikt, ka tie bija Latvijas pilsoņi, un ja būtu gribējuši dzīvot Brīvībai un Tēvzemei, ja nu... Būtu gribējuši...

D.B. Kā bija ar publicēšanās iespējām pēc Atmodas, Jūs pārsvarā tolaik rakstījāt vāciski?

M.V. Deviņdesmito gadu sākumā līdz pat otrajai pusei Latvijā nevarēja neko publicēt par holokaustu, un tolaik es publicējos Vācijā. Par to šeit informācijas nebija, bet tur iznāca zinātniskie krājumi, konferences, publicēti Hamburgas, Ķelnes u.c. universitāšu referāti. Tur bija tāds temats – kā tiek galā, kā rīkojas ar holokaustu. Toreiz jau vēl nekāda liela arhīva, biedrības nebija, es biju aizņemts ar muzeju dibināšanu, materiālu vākšanu, tomēr pirmie materiāli jau bija.

Es biju uzrakstījis rakstu ar nosaukumu “Glābēji rokaspuišu zemē”, mani kolēģi, pat [Aivaru] Strangu ieskaitot, ļoti ņēma ļaunā. Tā ir zeme, kura izrādīja lielu aktivitāti, īpaši vasarā. Nav tiesa, ka tas ir bezvācu periods, nekad to neesmu apgalvojis. Visur pašaizsardzību kontrolēja. Vai kaut kur ir bijis tā, ka vācieši būtu piespieduši, kad vēl vācu Vērmahta komandantūras nav? Faktiski latviešu komandanti ir noteicēji. Mums ir dokumenti par Valmieru, Ventspili, Daugavpili. Būtu pieticis, ka vajā sarkanarmiešus, padomju aktīvistus, ebrejus... Tie ir politiskie pretinieki. Bet izrēķināties ar sievietēm, bērniem... Un ar tādu ļaunu baudu...

Atmodas laikā, pirmajos Latvijas suverenitātes atjaunošanas gados no Vācijas bija atbraukušas divas meitenes, un viņas organizēja pirmo semināru augstskolā par holokaustu. Nekas jau tur nebija, bet pirmo reizi kaut kas tāds. Viena ir uzrakstījusi disertāciju, diezgan švaka, bet viņas vīrs amerikānis ir īpašās izmeklēšanas grupā (*Office of Secret Investigation*). Būtībā rakstīts uz padomju propagandas brošūru pamata. ASV bija kaut kā jāreaģē, ļoti negribīgi, bet tomēr. Viņi gribēja, protams, rakstīt par latviešu noziedzniekiem, tā ir viņas doktora disertācija. Faktiski viņa raksta primitīvā līmenī, būtībā pēc vīra materiāliem. Man atsūtīti daudz materiāli kopijās, un tad viņa ņēmusi, savulaik publicējusi Antisemitisma pētniecības institūtā kādos divos sējumos.

D.B. Vai bija vēl kādi spilgti piemēri, kas pievērsa sabiedrības uzmanību?

M.V. Jānis Peters teica mītiņā pie Rīgas pieminekļa, solidaritātes principu vadīts, ka Brīvībai un Tēvzemei gribēja dzīvot ebreju tautības Latvijas pilsoņi, kurus mūsu zemes kangari asinīs līdz elkoņiem noslepkavoja vēl pirms vācu ienākšanas, kas no faktoloģiskā viedokļa nav pareizi...

D.B. Vai reakcija uz to bija, vai šie Petera izteikumi tika nosodīti?

M.V. Nē, nebija, bet Peters nekad vairāk to nebija atkārtojis. Viņš ļoti cienīja un sadarbojās cieši ar Vulfsonu. Lai nu kāda bija Vulfsona personība, viņi bija ļoti labi pazīstami. Tāpat kā bijušie komunisti ne tikai lapiņas kaisīja un drukāja pagrīdē, bet arī gāja frontē, netaupdami sevi. Viņu vilšanās bija tik liela, ka viņi, pretēji agrāko laiku pārliecībām, mēģināja sekmēt Latvijas suverenitātes atjaunošanu.

Mēs ar Vulfsonu bieži tikāmies, runājām par visu to, dažkārt viņš bija tādā visai naivā sajūsmā... Viens piemērs. Reiz bija pulcēšanās, un Vulfsons nāk ar nokavēšanos. Mēs prasām: “Kur tad tu biji?” Viņš atbild: “Brāļi

kapos, tur, kur *kalpakieši*". Redz, visu to vēsturi viņš švaki zināja.... Bet lielā mērā tā vēlēšanās pašapliecināties bija ņēmusi virsroku. Viņi bija godīgi tai brīdī, bet viņi nevarēja nojaust, ka nāksies sastapties, neteikšu – ar bijušajiem leģionāriem, bet bijušajiem slepkavniekiem, antisemītiem, kuri arī pretendēja uz savu vietu latviešu sabiedrības ideoloģijā, piemēram, Ādolfš Šilde.

D.B. Spriežot pēc atsauksmēm, šis Šildes grāmatu projekts izvērtās par nozīmīgu skandālu?

M.V. Toreiz vāji vēsturnieki nevarēja vai arī negribēja saprast situācijas nopietnību. Šilde 1942. gadā Zemgales gada grāmatā ar pārliecību publicēja liktenīgo frāzi, ka, atskatoties uz 1941. gadu, viņam ir nevilto prieks par desmitiem tūkstošu cilvēku šausmīgu iznīcināšanu. Vai viņam tas kaitēja vēlāk trimdā? Taču ne. Viņš bija liela autoritāte, viņš bija oficiālais trimdas pārstāvis Rietumvācijas valdībā, un galu galā nabaga Guntis Ulmanis, kas nenojauta neko jaunu, pateica, ka Šilde ir labs, atzīts ideologs, sarakstījis labu vēsturi. Starp citu, tur ļoti cildina ebrejus, pat fotogrāfijas ievietotas, studentu korporācijas utt., kurās attēlots, cik ebreji bija patriotiski. Diezgan šausminoši, ja tu lasi un zini, kas bija Šilde. Un tad Ulmanis deva rīkojumu to iespiest cik tur tūkstošos eksemplāru un izdalīt kā jaunas mācību grāmatas skolās...

Sākās mērens skandāls, kuru es esmu iniciējis – toreizējās kopienas priekšsēdētājs Grigorijs Krupņikovs (viņa tēvs gan labi zināja vēsturi, bet pats Grigorijs ir ķīmiķis) protestēja. Bet kāda bija tā reakcija no kancelejas puses publiski – lai tie žīdi mums vienreiz liek mieru! Tā kā tajā romancē – žīdi bedrē, bedre ciet un "pumpiņrasasā"... Vienā rindkopā pateikts ir pilnīgi viss. Bija publicēts laikrakstā... Man tas viss ir muzejā saglabāts. Ļoti īsi, trāpīgi... Bedre ciet...

D.B. Intervijā žurnālam "Tīrraksts" jūs sakāt, ka 1990. gada septembra deklarācija tika pieņemta tikai ar vienas balss pārsvaru.

M.V. Es nezīnu, man nav dokumentu, man nav protokolu, man arī nav laika, lai citi ar to nodarbojas. Bet reakcijas, kas bija presē: "Kāpēc mums uzspiež kaut kādu atbildību, kas nav noticis, kur mēs nemaz nebijām vainīgi". Arī tajā deklarācijā runāts tikai par dažu, nedaudzu līdzdalību... Man tas ir tajā rakstā – apiešanās ar holokaustu postkomunistiskajā Latvijā, vācu valodā par holokausta tematu. Es jums varu izkopēt ar visām atsaucēm, ar presi. Cerams, ka arī atzīmēsiet, no kurienes citēsiet. Mums jau bieži vien tā ar Jāni Dzintaru un citiem bija, lai gan mēs ar Jāni bijām labi draugi no meža laikiem – tā ir liela atšķirība.

D.B. Kā norisinājās darbs vēsturnieku komisijā?

M.V. Bija ļoti grūti manus kolēģus [vēsturniekus] pierunāt, kad Vaira Vīķe deva iespēju strādāt vēsturnieku komisijā. Tādu tematu pārstāvju mums nebija. Rudīti Vīksni izvēlējās kā pirmo "upuri", jo viņa bija Ezergaila latviešu izdevumā sarakstījusi veselu nodaļu. Un pirmo reizi viņa uzdrošinājās izmantot materiālus, kur ļoti labi ilustrēja, kā tas ir noticis. Godīgi sakot, vēsturnieku, īpaši ebreju vēsturniekiem, gluži vienalga, kurš ir šāvis. Tomēr tas ir neaizvietojams avots. Šajā gadījumā tas ir avots, kas parāda ne tikai kas notika, bet kā tas notika, jo ārkārtējā komisija interesējās tikai par kapiem, cik tur ir upuru, un pierakstīja vēl klāt, lai varētu parādīt, kā tas notika... Un tā jau arī faktiski bija bez kādiem pārspilējumiem.

Ja nu tagad, tas man ir ļoti svarīgi, jaunā latviešu vēsturnieku paaudze pieķertos klāt šim tematam, kas nav ebrejisks, bet gan latvisks temats. Tas ir temats par latviešu sabiedrības neizbēgamu reakciju, kura ir tāda pati kā Eiropā. Francijā līdz Žaka Širaka laikiem bija aizliegts publicēt fotogrāfijas par tranzītnometnēm. Kāpēc? Jo visām fotogrāfijām ir torņi, kur ir redzami ar automātiem apbruņoti franču policisti, kuri tur sargāja šos nelaimīgos ebreju ieslodzītos. Līdz tam laikam nebija franču kolaborācijas. Bija tikai pretestība, varoņi.

D.B. Bet runājot par komisiju... Vai bija sarežģīti atrast vēsturniekus, kas pēta holokausta tematiku? Nils Muižnieks savulaik sacīja, ka bez tā dēvēto starptautisko partneru spiediena tāda komisija, kas pētītu holokaustu, nekad nebūtu tapusi.

M.V. Tas ir pārspilēti. Piemēram, Vaira Vīķe–Freiberga ir ne tikai politiķe. Viņa ir uzaugusi citā vidē, un mēs daudz runājam. Un ir tas jāizrunā. Nevis kā Ulmanis, kurš aizbrauc uz Izraēlu un saka: "Pardon. Lūdzu, piedod!" Nu jā, viņš jau no visas sirds gribēja, bet Vairai Vīķei–Freibergai bija cita pieeja.

Protams, bija izdevīgi, bet arī cilvēcīgi bija. Pirmā tikšanās reizē tur arī bija karceris, kur iesēdināja. Viņš tiešām interesējās par vēsturi, kad bija šeit, Latvijā, visu muzeju izstaigāja cauri. Viņam pateica pirmos vārdus, kas atbalsojās visā Izraēlā, ka man ir tik ļoti sāpīgi, nerunājot par kaunu, ka mani tautieši ir piedalījušies šajā lielajā katastrofā un nelaimē. Kādi slavinājumi... Ļoti lielas simpātijas, bet tā arī pateica – tā ir latviešu tautas nelaime, ka viņi ir iekūlušies. Bez [Aivara] Strangas spiediena vispār nekas nebūtu bijis.

D.B. Bet kāpēc bija problēmas atrast cilvēkus, kas varētu pētīt holokausta norises?

M.V. Kāpēc mūsu vēsturnieki vairījās? Pirmkārt viņi jau nebija nekad strādājuši ar šo materiālu, izņemot Rudīti, un es tiesas materiāliem biju savācis lielu kaudzi šo materiālu, Tāda bija noruna arī ar Aivaru Strangu. Es sagatavošu tos materiālus, kas ir publicēti, tur ir 5 sējumi alfabētiskā kārtībā pēc lokalitātēm. Galvenokārt atmiņu fondi. Atmiņa – nevis izdzīvojušo [ebreju], bet to, kas atgriezās uz laukiem. Tad nu piefiksēja, ko tie cilvēki tūlīt izstāstīja, kā tas tur ir noticis. Tāpēc šim materiālam arī nav īpaši liela precizitāte. Nu gadu viņa cīnījās ar to.

Tur, kur ir latviešu iniciatīva, es ļoti saprotu un cienu to nostāju, piemēram, kam nebija nekādu problēmu un kas aiz dziļas pārliecības darbojās, bija Dzintars Ērglis. Protams, ir ticīgi cilvēki, kuri ir tiešām humānistiski un raksta par to ar dziļu līdzjūtību, nevis raksta tā kā Andrievs Ezergailis. Gods viņam un slava, bet kā var nerakstīt par

upuriem šai briesmīgajā katastrofā?! Viņš raksta tikai par tiem holokausta subjektiem, kas to īstenoja. Protams, viņam nebija pieeja pie tiem objektiem, par kādiem raksta zinātniskajā literatūrā. Bet viņam vajadzēja lauzt to tradīciju, kā saka, šāvējus, žīdu šāvēji... Labi, amerikāņi lieto “žīdi”, bet tie vienkārši ir noziedznieki, slepkavas. Ko nozīmē šaušana?! Tā taču ir runa par kriminālu noziegumu - šaušana! Un tas izsauca ļoti daudz, it sevišķi holokausta pārdzīvojušo, protestus. Viņi to uzskatīja, ar zināmu pamatojumu, par necieņas izrādīšanu pret upuriem. Mēs iepazīsimies, es tiešām biju sajūsmā. Bet pirmās publikācijas par Arāja komandu – tas tiešām bija būtiski... Un arī pēc prāvas, mēs redzam tagad, materiāli ir pieejami. Varam tomēr šaubīties, bet katrā ziņā radās tāds iespaids, ka viņš kā labs šaha spēlētājs upurē kādus bandiniekus, lai glābtu karali un karalieni, t.i. šai gadījumā, runa ir par pārprasto nācījas godu. Tie bija draņķi. Bet tie pārējie, nu ko?...

D.B. Bet Andrieva Ezergaila viedoklis ir stipri mainīgs, jo 80. gadu beigās, vērsoties pie trimdiniekiem, viņš raksta, ka ir nepamatoti kā pilnīgus melus noraidīt šos krājumus, kas tapuši 60. gados. Tolaik viņš raksta, ka lielākoties tur ir patiesība, bet 90. gados jau raksta, ka lielākoties tie ir meli.

M.V. Kad [Andrievs] Ezergailis sāka strādāt pie holokausta tēmas, pirmkārt, viņam bija vajadzīgi sponsori. Vācu arhīvus viņš neizmantoja, jo nemāk vāciski. Viņš rakstīja ar pārliecību, ka trimdai būtu kaut kā jāreaģē uz šo jautājumu. Nevar taču vienkārši noklusēt un ietiepīgi pateikt, ka nekas nav bijis. Piemēram, Latvijas enciklopēdijā pie šķirklja “holokausts” ir citēts [Oskars] Dankers, ka vācu iestādes ieslodzīja visus ebrejus nometnēs. Un punkts. Tas ir par maz.

Un tāpēc es gribēju jums iesmērēt šo [smejas]. Kad vēl nebija publicēti mūsu kolēģu pētījumi, es jau teicu, ka par Rīgas geto, par Daugavpils lietu pietika materiālu, par provinci nekā nav. Ārkārtējā komisija saskatīja, ka tik un tik nošauti un viss. Bet tur bieži vien ir tikai datumi. Tā ir vispārējā iezīme pasaules holokausta līmenī – kurš mēģinās iedziļināties kaut kādā provinces miestīņa traģēdijā? Temats, kuram ir sākums un attīstība, bet pamatā ir pētīti lieli geto, koncentrācijas nometnes, bet visur atstātas novārtā provinces ebreju traģēdijas, kas nebija nekāds izņēmums. Provincē cilvēki bija krietni tuvāk nekā pilsētā, kur dzīvoja lielā mērā nošķirti, bet mazos miestos kopā gāja skolā un sēdēja uz viena sola. Bieži vien tas bija kaimiņš. Tas ir temats, kuru var jau noklusēt un pateikt, lai tie žīdi dod mums mieru. Ar augstu diplomātisku aprēķinu, kur, no vienas puses, nācījas labā slavināts viss labais, bet, no otras puses, spītīga, ietiepīga, stulba noklusēšana, sak, jūs varat publicēt pētījumus, cik jūs gribat, mūs tie neietekmē, mēs tos ignorējam.

Vai arī te ir runa par zemošanos vai pelnu kaisīšanu? Nē, runa ir par to, ka tas Eiropā ir noticis un ka tur nosoda noziedzniekus. Es jau atkārtoju, esmu jau to spontāni teicis – visi ir labi, neviens neko nav darījis. Un tā ietiepīgā gandrīz vai teorija, ka *šucmaņi* nepiedalījās soda ekspedīcijās Baltkrievijā un Krievijā? Mums tikai jāņem okupācijas laika publikācijas, kur paši *šucmaņi* stāsta. Plaši materiāli, fotogrāfijas ar parakstu – aiz mums palika liķi un pelni, tāda publikācija. Ar to pat lepojās, ne tikai ar žīdu noslepkavošanu. Tā vēl tik trūka, ka leptos Maltas šāvēji, kas Rēzeknes tirgus laukumā šāva. Es gribētu jums atgādināt, ka Audriņi bija pirmais gadījums, kur faktiski bez vācu pavēlēm, pēc vietējo policijas iestāžu iniciatīvas tapa, lūk, šāds “brīdinājums”. Mēs jau redzam, kā tika ziņots Berlīnē, tur jau skaidri norādīts, ka pēc vietējo policistu iestāžu uzstāšanās, lūk, viņi cietuši zaudējumus, un Latgale ir jāiebidē.

D.B. Kā norisinājās Rumbulas aktivitātes 60. gados? Vairāki vēsturnieki un liecinieki raksta, cik tas bijis svarīgs notikums ebreju kopienai un holokausta piemiņai, tomēr lielu daļu tā laika Rīgas ebreju kopienas nekas traģisks ar šo vietu nesaistīja, turklāt pasākumi kļuvuši arvien cionistiskāk orientēti?

M.V. Pirmkārt, nav taisnība, ka Rumbula līdz sešdesmitajiem bija pilnībā aizmirsta – vairākas ebreju ģimenes devās apskatīt vietu, kur nogalināti viņu tuvinieki, un individuāli pieminēja traģēdiju. Lai gan, protams, skat bija baismīgs, vieta bija pilnībā nekopta.

Par sešdesmitajiem – bija dažādi ļaudis. Bija viena tāda daļa, kas nebija partijā vai kādā saimnieciskā vadošā darbā. Bet bija arī vairāki inženieri, kuri vadīja lielas rūpnīcas un viens pat bija čekas locekļa kandidāts. Tas, kas man nepatika, bija cionisti, kas uzskatīja un arī sludināja, ka tie, kas nav cionisti, visi ir idioti. Viņi izmantoja šos piemiņas sēru pasākumus, lai “dzītu” politiku un klāstīja, ka ir jācīnās par tiesībām emigrēt utt. Piedodiet, bet izmantojiet citu vietu! Man tas nepatika, tāpēc es kādu laiku nepiedalījos.

D.B. Tādā gadījumā Rumbulu kopš sešdesmitajiem apmeklēja gan tie, kas gribēja pieminēt, gan tie, kam primāras bija cionisma idejas?

M.V. Jā, viņi gribēja izceļot, jau sākās tās akcijas, bet kosmopolītiem (es domāju, ka visi saprot, kas ar to ir domāts pēc 1949. gada, kad ebreju antifāšistisko komiteju notiesāja uz nāvi) arvien vairāk un vairāk kļuva neomulīgi. Bet viena liela daļa, to skaitā arī es, uzskatījām, ka mēs esam neapšaubāmu pateicību parādā tai briesmīgai asiņainajai iekārtai, kas ir nesusi tādus upurus. Tā primāri necīnījās par ebreju izdzīvošanu, bet tik un tā Lielo Tēvijas karu ebreji uztvēra kā karu, kas aizstāv arī ebreju eksistenciālās intereses – dzīvot vai nedzīvot.

Tas ir laikā, kad sabiedrotie nelikās ne zinīs. Lai gan bija lūgums Pasaules ebreju kongresam, starptautiskai organizācijai ar sēdekli ASV, sabombardēt dzelzceļu līnijas, kas ved uz Aušvicu. Palestīnā veidojās brīvprātīgo vienība, angļi ļoti negribēja. Tur bija daudzas meitenes, kas pieteicās un izgāja izpletņlēcēju kursus, lai viņas varētu nomest okupētajā teritorijā.

Šie, romantiski noskaņotie, visi gāja bojā. Pēc ilgās tielēšanās viņas nometa un miers. Ja tik šausmīgi gribat, tad labi. Tas noskaņojums bijušo bagāto īpašnieku aprindās, kuri bija cietuši no padomju varas un brīnuma

pēc nebija izsūtīti, kā mūsu ģimenēm, bija skaidra apzināšanās, ka, ja ne pirmajā, tad nākamajā kārtā izsūtīs. Tur neko nevarēja darīt, kļuvām par lieliem padomju patriotiem.

Bija tāda nacionālā kopa kā Birobidžānā, kas bija pretpols cionistu propagandai. Kad jābrauc uz Palestīnu, piedāvāja braukt uz Birobidžānu. Bet kāds tur ir klimats, apstākļi? Tolaik uztaisīja brīnišķīgas filmas, kur ebreji strādā kolhozā un labi priekšsēdētāji, izdeva vietējo avīzi utt. Plaša kustība, arī Latvijā viņi izdeva puslegāli, idealizēja. Pirmo reizi bez kādām ierunām tāda milzīga lielvalsts iestājās, lai ebrejiem būtu sava nacionālā apmešanās vieta. Tas ir tai laikā, kad angļi sabotēja Izraēlas nodibināšanu, jo viņiem tas nebija izdevīgi, bet šeit – lūdzu! Tas gājiens politiskajā ziņā bija ļoti veikls.

Brauca jau ne tikai komunisti. Bija ļoti liels bezdarbs ebreju jaunatnē. Ulmanlaikā uz ebreju uzņēmējiem tika izdarīts ļoti liels spiediens, ka jāņem arī latvieši, kā, piemēram, manam tēvam. Viņš labprātāk būtu paņēmis radu vai draugu, vai kādu, kurš beidzis augstskolu Latvijā vai ārzemēs. Izņemot Maskavas forštati, tas taču bija normāli, ka ebreju puisim un meitenei ir vidusskolas un ģimnāzijas izglītība. Tas toreiz bija daudz, bet perspektīva nekāda... Brauca prom, tur mēs varēsīm izvērsties, redziet, tur ir ebreji – aktieri, mākslinieki, līdz 1937. gadam viņi pat bija militārpersonas, diezgan daudz. Pilsoņu kara varoņi. Un tur taču literāti jau 1940. gadā atstāja lielu iespaidu, lidotāji, slaveni ebreji no Spānijas pilsoņu kara, kas bija piedalījušies un pēc tam tika apcietināti un nošauti.

Neapšaubāmi es gribēju, lai jūs izlasītu, kāda tam ir noskaņa. Katra neveiksme ir kā sitiens pa sirdi. Pēc decembra akcijas, kad pēdējie, arī manējie, tika aizdzīti uz Rumbulu, mēs saņēmām ziņu par Sarkanās Armijas pretuzbrukumu. Pirmais pretuzbrukums pret vāciešiem Otrajā pasaules karā. Pirmā neveiksme 1941. gada decembrī. Es strādāju toreiz komandatūrā. Tur ienāca vilcieni ar nosalušajiem, un vācieši nelaida savējos klāt pie izkraušanas. Tur bija gandrīz tikai ebreji. Tie tak ir nāves kandidāti, viņus nošaus, tie jau neko nevarēs stāstīt plašāk. Tika mobilizēti ievainotie. Daudziem pat amputācija bija. Tā izskatās tas pasaules uzvarētājs... Tik vēl, 1943. gada februāris. Cik mūsējo bija palicis? Neoficiālā statistika – 4000 pa visu Latviju bija palikuši. Un tie mums bija tiešām svētki. Nu nebija tā, ka mēs arī gaidījām atriebību...

D.B. Kāda bija attieksme pret padomju varu uzreiz pēc kara?

M.V. Bija viedoklis, ka nav smuki, ja tu izrādi klaju neiecietību un nepateicību, kad tava dzīvība ir glābta tik daudzu miljonu krievu zaldātiņu dzīvībām. Nebija jābūt kādam tur *stalinistam*, bet tas bija laiks, kad rietumi pēc kara negribēja neko ne dzirdēt par izdzīvojušiem, ne par glābējiem. Neviens neko negribēja dzirdēt. Visi bija aizņemti ar savām padarīšanām un tāds ebreju temats bija klaji nepatīkams atgādinājums par to, ka Eiropa bija izturējusies ļoti neētiski. Un kurš tad grib klaji atzīt, ka viņš nav bijis uzdevumu augstumos?!

Tai laikā padomju vara, ne jau nu ebreju dēļ, rīkoja publiskās kara tiesas, kuru rezultāts iepriekš jau visiem bija zināms. Mēs gājām uz Uzvaras laukumu skatīties. Ne jau kā viņi tur raustās... Mums šķita, ka tomēr kaut kāda taisnība tur simboliski ir. Tas ļaunums ir publiski tiesāts un apkaunots... Kā viņš tur negribēja bāzt galvu cilpā, tas Jekelns... Kā viņš tur rakstīja iesniegumu, kas publicēts “*Cīņā*”, lai dāvā viņam dzīvību... Viņš [esot] gatavs izpirkt to ļaunumu, viņš bija 100'000 cilvēkus iznīcinājis... Pēc tam gājām un piedzērāmies līdz bezsamaņai. Ko tas līdz, ka viens tur raustās cilpā, kad mūsu pasaule ir gājusi bojā tādā katastrofā, bet mēs tur smējāmies un raudājām, un apkampāmies, ka mēs to esam piedzīvojuši...

Tā atmaksa, kas it kā simbolizē to, ka ir kaut kāda taisnība, kaut gan, protams, padomju varai un ebrejiem galīgi nebija nekādas. Un tad nāk Andris Grūtups un vēlāk iztaisa Jekelnu par lielu, dižu varoni, gandrīz vai bruņinieku. Un [Inesis] Feldmanis, un mans labs draugs Henrihs Strods, ar kuru no 1948. gada draudzējāmies un kurš pēkšņi bija kļuvis par partizānu vēsturnieku, uzskata, ka Grūtupa grāmata ir liels notikums Latvijas historiogrāfijā. Tad tā ir zīme, ka kaut kas nav kārtībā tajā Dānijas Karalistē. Jebkurā civilizētā Eiropas valstī nosoda, kad kāds mēģina klaji idealizēt kara noziedznieku, ņirgājoties par tiem mazizglītojamiem tiesnešiem un viņu nemākulību ar tiesvedību...

Es to Grūtupu ļoti pazinu. Viņam ir pusmāsa un pusbrālis. Es draudzējos ar to viņa māsu, viņa bija mūziķe. Mēs ļoti cieši draudzējāmies, ļoti interesants cilvēks. Un Grūtups nāca pie manis un prasīja, vai rakstīt par Jekelnu. Protams, man nevarēja nākt ne prātā, ka nozīmīgu lietu prokurors un partijas biedrs taisās tādu pasaku rakstīt. Es nevarēju iedomāties, ka kolēģi vēsturnieki tā to uztvers. Var jau parunāt kādā personīgā sarunā, pārspridumā, bet publiski “*Dienas*” kultūras pielikumā vai “*Latvijas Avīzē*”... Tas tiek pasludināts par ģeniālu atklājumu, un vēl filma tiek veidota, kurā piedalās akadēmiķis Stradiņš, kas ir kā puika gājis skatīties un kas atceras to Jekelnu.

Viņš jau klaji pateica, ziniet, es esmu tāds cilvēks, viņš arī to tā definēja – latviešu tauta sava vēsturiskā likteņa dēļ ir varējusi izdzīvot tikai tāpēc, ka piemērojušies visām varām. Nu tā jau tas ir, bet tai piemērošanai ir zināmas robežas, vismaz iekšējām cenzūrām būtu jābūt.

Par padomju varu. Bija jau arī pēckara antisemitisms un tās klajās apmelojošās kampaņas. Ziniet, mana sieva, ārste, ieguvusi izglītību Maskavā, visas šīs rīdīšanas laikā zaudēja vienu pacientu pēc otra. Tā ir liela laime, ka es varu nevis tikai kaut kādā ebreju sabiedrībā vai angļu, vai Izraēlā, bet, ka es varu arī ar jauno latviešu paaudzi runāt. Man ir paveicies, jo drīz būs 90... Vai Jūs lasījāt “*Dievs, tava zeme deg*”?

D.B. Jā, Uldis raksta par 4. jūniju.

M.V. Jā, un arī par Rumbulu.

D.B. Kāds Jums likās šis vēstījums? Vai Jūs piekrītat, ka Rumbulas akcijās iesaistītie vietējie nebija informēti par to, kas viņus sagaida, un nebija iespēju atteikties?

M.V. Ja jau vācietim bija tiesības atteikties, tad arī SS vīram, kur nu latviešiem bija tiesības atteikties. Viena daļa mobilizēto no 6. un 9. policijas iecirkņa viņiem pateica, ka jānāk agrāk, izsniegs šautenes un būs jākonvojē Rīgas geto uz Rumbulas staciju, no kuriem viņus vedīs tālāk pa dzelzceļu. Tiešām viņi nezināja... Varbūt kāds zināja. Tā padomju saucamā tiesa arī pret šiem policistiem izturējās... Viņi jau teica – es jau nešāvu tai pūlī, bet citi, Pēteris vai Jānis, šāva. Ir liecības, ka viņi bija saniknoti, jo bija solīts, ka būs jāizved tikai 10 km, un no turienes ar zilo autobusu viņus vedīs atpakaļ uz geto, un tad vāks nākamo partiju. Tie cilvēki neiet, krīt gar zemi, ar maziem bērniem... Tas jau vairs nav 10, bet 20 km... Bet pie Jekelna izstrādātā grafika vairāk vai mazāk tomēr vajadzēja pieturēties... Viņi bija saniknoti, jo to žīdu dēļ viņiem, oi, kas tik bija jādara... [sarkastiski].

Rumbulā tie latvieši bija dažādās formācijās. Tā vairs nav 1941. gada vasara, kad katram, kam nebija slinkums, bija tiesības apsiet lentu un nākt dzīvoklī. To gan jūs varat ierakstīt: 1. jūlija priekšpusdienā, vēl vācieši nebija ienākuši Rīgā, skanēja pulkvežleitnanta Veisa uzstāšanās pa radio ar aicinājumu – sitiet žīdus un komunistus. Galvenie ienaidnieki bija žīdi, nevis padomju vara. Tai brīdī palika jau visai neomulīgi. Mums jau bija sapakotas mantas, mēs gaidījām, kas nu būs. Tas taču ir neizbēgami. Māsa bija steigšus sareģistrējusies 18 gadu vecumā cerībā, ka viņu tādā gadījumā neizsūtīs. Un mēs vēl nebijām paguvuši izpakot mantas, kad skanēja aicinājums sist žīdus. Es nevaru apgalvot, ka tas bija 1. jūlija naktī, varbūt arī 2. jūlija naktī. Lauzās iekšā kaut kādi... Un, ja man prasīs, kāda viņam bija lente... Bija baltas lentes, zaļās jau bija vēlāk *šucmaņiem*. Bet vienai daļai bija sarkanbaltsarkana... Kā viņi tur ārdījās un ņēmās... Lauzās iekšā, tūlīt salauzīs durvis. Viņi meklēšot ieročus. Tas primitīvais prieks, kad tev ir tā vara pār cilvēkiem, ka vari darīt, ko tu gribi. Jāsaka, ka viņi neaiztika fiziski, pie sienas tur lika pacelt rokas. Mēs jau baidījāmies par tām sievietēm. Vēl nebija drošs, ka var visu ko atļauties. Tas ir ļaunais prieks, kad var izņirgāties par neaizsargātiem cilvēkiem pie pirmās izdevības...